

พระวิสุทธีมรรค

เล่มเดี่ยวจบ

มหาวงศ์ ชาญบาลี ผู้ชำระและตรวจสอบทาน
ตามอรรถกถาพระวิสุทธีมรรค ถูกต้องแล้ว
เพื่อเป็นประโยชน์แก่ผู้ปฏิบัติธรรม

พิมพ์จำหน่ายปลีกและส่ง

สำนักพิมพ์ อำนวยการ

โรงพิมพ์ธรรมบรรณาการ

เลขที่ ๔๐๖ ถนนมหาไชย กรุงเทพมหานคร โทร. ๒๒๑๒๔๗๙

ราคาเล่มละ ๒๐๐ บาท

พิมพ์

โรงพิมพ์ธรรมบรรณาการ (อำนวยการ)

๔๐๖ ถ. มหาไชย กท. ๒ กรุงเทพฯ โทร. ๒๒๑๒๔๗๕
อำนวยการ จงเลิศจรรยา ผู้พิมพ์โฆษณา ๒๕๓๕

แจ้งความ

การที่ได้พิมพ์หนังสือวิสุทธิมรรคแปลร้อยชั้นอีก ๒ ภาค คือศีล
นิกเทศภาค ๑ บัญญัตินิกเทศภาค ๓ ด้วยว่าที่โรงพิมพ์นี้มีแต่สมาธินิกเทศภาค ๒
เล่มเดียวเท่านั้น ยังหาครบชุดไม่ จึงได้จัดการพิมพ์ให้จบคัมภีร์รวม
เป็นหนังสือ ๓ ภาค

อนึ่ง ได้เห็นประโยชน์อีก ๒ ประการคือ (๑) บรรดาพุทธ-
ศาสนิกชนจะได้ทราบเรื่องไตรสิกขาทั้ง ๓ คือ ศีล สมาธิ บัญญาและเรื่อง
ธรรมกถาซึ่งมีสารประโยชน์อีก จะได้ปฏิบัติตามอรรถาธิบายที่พระพุทธ
โฆษาจารย์เจ้าได้รจนาเรียบเรียงไว้ (๒) แลทั้งจะได้ประโยชน์เกื้อกูล
แก่บรรดานักเรียนภาษาบาลี เพราะเหตุที่ท่านโบราณคดีได้แปลร้อยกรอง
ไว้โดยละเอียดตรงตามรูปศัพท์ รูปพยัญชนะแลประโยค กับหลักไวยากรณ์
ทั้งโวหารสำนวนแปลก็ไพเราะจะได้มีความรู้ซ้ำของมากขึ้น แลคัมภีร์นี้แต่
เดิมมาได้จัดเป็นหลักสูตรบาลีประโยค ป.ธ. ๘ สำหรับใช้แปลปริยัติธรรม
ในรัชกาลมานานแล้ว ด้วยแลได้ตั้งใจตรวจตราชำระสอบสวนให้ถูกต้องตาม
บาลี ที่เป็นต้นฉบับเดิมแล้ว

วันที่ ๑ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๔๖๖

วงศ์ ชาญบาลี ผู้ชำระ

ห้างพิศาลบรรณินดี

คำขใจ

หนังสือพระวิสุทธีมรรคทั้ง ๓ คัมภีร์ คือ ศีลนิกเทศ, สมานนิกเทศ บัญญัติเทศ แต่ก่อนร้านพิศาลบรรณนิตได้พิมพ์จำหน่าย บัดนี้ร้านพิศาลบรรณนิตไม่ได้พิมพ์แล้ว ข้าพเจ้าเห็นว่าหนังสือทั้ง ๓ พระคัมภีร์นี้เป็นหนังสือที่ประกอบด้วยสารัตถ์ประโยชน์ เป็นหลักของพระพุทธศาสนา โดยแท้ ทั้งนักปราชญ์ก็ยกย่องว่าเป็นหนังสือที่แท้จริง เป็นหนังสือคู่กับมิลินทบัญญัติ จึงไม่ควรที่จะให้หนังสือดี ๆ เช่นนี้หายสาบสูญไป สมควรจะให้แพร่หลายยิ่งขึ้น ข้าพเจ้าจึงได้ขออนุญาตต่อท่านเจ้าของร้านพิศาลบรรณนิต เพื่อพิมพ์จำหน่ายต่อไปท่านก็ยินยอมอนุญาตให้

ฉะนั้น ข้าพเจ้าหวังว่าหนังสือทั้ง ๓ พระคัมภีร์นี้คงจะเป็นที่นิยมชมชอบของพุทธศาสนิกชนและธรรมกามบุคคลโดยทั่ว ๆ ไป

ขอได้รับความเคารพนับถือ

นายเตี้ยวลิบไป

วันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๘

หนังสือพระคัมภีร์วิสุทธีมรรคนี้ ข้าพเจ้าเห็นว่าหนังสือที่ดีมีประโยชน์อย่างสำคัญแก่พุทธศาสนิกชน เป็นคัมภีร์ที่นักปราชญ์ยกย่องนับถือ ข้าพเจ้าจึงจัดพิมพ์ขึ้นไว้โดยเหตุ ๒ ประการ คือ เพื่อไม่ให้หนังสือดี ๆ สูญหาย และเพื่อประโยชน์แก่พุทธศาสนิกชน

ข้าพเจ้าโรงพิมพ์ ธรรมบรรณาการผู้เป็นหลานได้รับลิขสิทธิ์ให้พิมพ์เผยแพร่ต่อไป

ขอแสดงความเคารพอย่างสูง

จาก โรงพิมพ์ธรรมบรรณาการ

สารบัญ เล่ม ๑

เรื่อง

หน้า

อารัมภกถา-พุทธโฆสูปัตติ
วิจารณ์

๙

๒๐

ศีลนิกเทศ

เทพบุตรทูลถามปัญหา

๒๓

พระผู้มีพระภาคทรงแก้ปัญหา

๒๕

อรรถสังวรณนาวิสุทธิมรรค

๒๖

แก้บทบัญญัติเป็นปัญหา ๓ ประการ

๒๗

แก้บทศีลเป็นเบื้องต้น สมมติเป็นท่ามกลาง ปัญญาเป็นที่สุด

๓๓

ปูจนาเรื่องศีล

๓๗

วิสัยนาเรื่องศีล

๔๐

อานิสงส์ศีล

๔๕

ประเภทศีล ศีลมี ๑-๒ ประการ

๔๘

ศีลมี ๓ ประการ

๕๐

ศีลมี ๔ ประการ

๕๐

ศีลมี ๕ ประการ

๕๑

วินิจฉัยศีลมีประเภท ๒ ประการ

๕๒

วินิจฉัยศีลมีประเภท ๓ ประการ

๕๖

วินิจฉัยศีลมีประเภท ๔ ประการ

๖๐

วินิจฉัยศีลมีประเภท ๕ ประการ

๑๓๑

ปูจนาเมถุนสังโยค ๗ ประการ

๑๔๗

วิสัยนาเมถุนสังโยค ๗ ประการ

๑๕๐

๔
เรื่อง

หน้า

พระผู้มีพระภาคตรัสอัครคัมภีร์ปฐมสูตร

๑๖๐

ชดงคนิเทศ

รุดงค์ ๑๓ ประการ

๑๖๙

วินิจฉัยอรรถวิคคหะในรุดงค์ ๑๓ ประการ

๑๗๑

วินิจฉัยลักษณะเป็นอาทิในรุดงค์ ๑๓ ประการ

๑๗๑

วินิจฉัยสมาทาน—วิธาน ประเภทเภทะและ

ชานิสงส์รุดงค์ ๑๓ ประการทั่วไป

๑๗๘

วินิจฉัยบึงสกุลิกังครุดงค์

๑๗๙

วินิจฉัยเทจวีริกังครุดงค์

๑๘๖

วินิจฉัยปิ่นทปาฏิกังครุดงค์

๑๙๐

วินิจฉัยสปทานจาริกังครุดงค์

๑๙๕

วินิจฉัยเอกาสนิกังครุดงค์

๑๙๘

วินิจฉัยบัตตปิ่นทิกังครุดงค์

๒๐๑

วินิจฉัยขลุบัจฉากัตติกังครุดงค์

๒๐๔

วินิจฉัยอรรณัญญิกังครุดงค์

๒๐๖

วินิจฉัยรุกขมูลิกังครุดงค์

๒๑๒

วินิจฉัยอัปโภกาตีกังครุดงค์

๒๑๔

วินิจฉัยโสธานิกังครุดงค์

๒๑๗

วินิจฉัยยถาสันถติกังครุดงค์

๒๒๑

วินิจฉัยเนสัชชิกังครุดงค์

๒๒๓

วินิจฉัยธรรม ๕ ประการอันเป็นบริการรุดงค์

๒๒๙

วินิจฉัยการรักษารุดงค์เป็นที่สบายของผู้มีมรรคจิตและโทสจริต

๒๓๒

สารบัญ เล่ม ๒

๔
เรื่อง

หน้า

สมาธินิเทศ

๒๔๐

สิ่งทั้งๆ ได้ชื่อว่าสมาธินิเทศ-เหตุทั้งๆ จึงได้ชื่อว่าสมาธิ

๒๔๑

ลักษณะแห่งสมาธิ--กิจแห่งสมาธิ--ผลแห่งสมาธิ

๒๔๒

อาสนันการณแห่งสมาธิ--สมาธิมีประมาณเท่าตั้งๆ

๒๔๓

สมาธิจะเศร้าหมองด้วยสิ่งทั้งๆ

๒๔๔

สมาธิจะบริสุทธิ์ด้วยสิ่งทั้งๆ

๒๔๕

จะจำเวณีสมาธิทั้งๆ-ปติโพธ ๑๐

๒๔๕

อนนรูปวิหาร ๑๘

๒๔๖

วิหารประกอบด้วยองค์ ๕

๒๕๐

จริต ๖ ประการ

๒๕๔

กัมมัญฐานเป็นที่สบายแห่งจริต

๒๕๕

อชฌาสัย ๖-สมถกัมมัญฐาน ๔๐

๒๕๖

กถิต ๑๐

ปฐวีกถิต

๒๕๗

กถิตโทษ ๔

๒๕๘

โทษแห่งกามคุณ

๒๖๐

อสนีปาเย ๒

๒๖๕

ศิริจจานกถ ๓๒

๒๖๖

สนีปาเย ๗

๒๗๐

กถาวักฤ

๒๗๑

เรื่อง

หน้า

อัปปนาโกศล ๑๐	๒๗๒
ทำอินทรีให้เสมอกัน	๒๗๔
ชวนะ	๒๘๑
วสี ๕	๒๘๓
องค์แห่งรูปฌาน	๒๘๕
ฮาโปกสิน	๒๘๕
กสินโทษ	๒๘๕
เตโชกสิน	๒๘๗
วาโยกสิน	๒๘๘
นัลกสิน	๒๘๙
บีตกสิน—โลหิตกสิน	๒๙๑
โอหาทกสิน	๒๙๒
ฮาโลกกสิน	๒๙๓
ฮาภาสกสิน	๒๙๔
ปกิณณกพีธีแห่งกสิน ๑๐	๒๙๕

อสุภ ๑๐

อสุภวินิจฉัย	๒๙๘
อุทฺธมาตกอสุภ	๒๙๘
พีธีพิจารณาอสุภ	๓๐๑
พีธีอื่น	๓๐๒
พีธีกำหนดกนิมิต	๓๐๓

(ข)

เรื่อง

หน้า

ถือเอาอสุภนิमितโดยอาการ ๖	๓๐๔
ถือเอาอสุภนิमितโดยอาการ ๕	๓๐๖
อานิสงส์อุทรุมาทก	๓๑๓
วินีลกอสุภ-วิบุพพกอสุภ	๓๑๖
วิจิทกอสุภ	๓๑๖
วิชัยทกอสุภ-วิกขิตกอสุภ-หตวิกขิตกอสุภ	๓๑๘
โลहितกอสุภ-ปุพุกอสุภ	๓๑๙
อัญญิกอสุภ-คือเอาอัญญินิมิตโดยอาการ ๑๑	๓๒๐
อสุภเป็นที่สบายแห่งจริต	๓๒๒

อนุสสติ ๑๐

พุทธานุสสติ	๓๒๔
อรหี	๓๒๖
สัมมาสัมพุทโธ-วิชชาจรณสัมปันโน	๓๒๘
สุคโต	๓๒๙
โลกวิทู-อนุตตโร-ปรีสัทมมสารถิ	๓๓๐
สัจจตา ๑๐ นัย-พุทโธ ๑๕ นัย	๓๓๑
ภควา ๘ นัย	๓๓๒
ภควา ๕ นัยตามปรมัตถนัย	๓๓๓
ธัมมานุสสติ	๓๓๕
สันทิฏฐิโก-อกาลิโก	๓๓๖
เอหิปัสสิโก-โอบนยิโก-ปัจจัตตัง เวทิตัพโพ วิญญูหิ	๓๓๗

เรื่อง

หน้า

สังฆานุสสติ

๓๓๙

สุปฏิปันโน-อุชุปฏิปันโน

๓๓๙

ญายุปฏิปันโน-สามิฉิปฏิปันโน-อริยสงฆ์สาวก ๔ คู่

๓๓๙

ศีลานุสสติ

๓๔๑

อชัณฑาศีล-อนินทาศีล-อสवलศีล-อกัมมมาสศีล

๓๔๑

จาคานุสสติ

๓๔๑

พระบาลีรำลึกถึงจาคะ

๓๔๒

เทวทานุสสติ

๓๔๔

มรณานุสสติ

๓๔๕

สมุจเฉทมรณะ-ขณิกมรณะ

๓๔๖

สมมติมรณะ-กาลมรณะ-อกาลมรณะ

๓๔๖

ระลึกถึงความตายโดยอาการ ๘

๓๕๐

กายกตาสติ

๓๗๒

พระบาลีสรรเสริญกายกตาสติ

๓๗๔

อุคคหโกศล ๗

๓๗๕

มนสิการโกศล ๑๐

๔๐๓

อานาปานสติ

๔๐๖

พระบาลีสรรเสริญอานาปานสติ

๔๐๘

จตุกกะ ๔

๔๑๐

วัตถุ ๑๖-อาการ ๓๒

๔๑๑

มนสิการวิธี ๘

๔๑๖

เรื่อง

หน้า

ธรรม ๓

๔๒๕

อุปสมานุสสติ

๔๒๕

ไวพจน์แห่งพระนิพพาน

๔๒๕

อปัมัตถวิญญูพรหมวิหาร ๔

เมตตาพรหมวิหาร

๔๒๖

อย่าเจริญเมตตาในบุคคล ๔

๔๓๐

วิธีตั้งเมตตาในตน

๔๓๑

สี่มัมเมทเมตตา

๔๓๔

แผ่เมตตาอโนทิสต์ด้วยอาการ ๕

๔๓๗

แผ่เมตตาอโนทิสต์ด้วยอาการ ๗

๔๓๗

แผ่เมตตาที่สามรณะด้วยอาการ ๑๐

๔๓๘

กรุณาพรหมวิหาร

๔๓๘

มุทิตาพรหมวิหาร

๔๓๘

อุเบกขาพรหมวิหาร

๔๓๘

อานิสงส์เมตตา ๑๑ ประการ

๔๓๘

อรุปกัมมัฏฐาน ๔

อากาลาณัญจายตนะ

๔๓๙

วิญญาณัญจายตนะ

๔๔๓

อาภิญัจญายตนะ

๔๕๗

เนวสัจญานาสัจญายตนะ

๔๖๐

(๑)

๔
เรื่อง

หน้า

อาหาเรปฏิกูลสัจญา

อาหาร ๔ ๔๗๑

พิจารณาอาหารว่าด้วยปฏิกูล ๑๐ ๔๗๒

จตุธาตुวัตถถาน

อาการกำหนดธาตุ ๒ สถาน ๔๙๒

พิธีมนสิการธาตุกัมมัฏฐานในมหาสติปัฏฐานสูตร ๔๙๒

พิธีมนสิการธาตุกัมมัฏฐานในมหาหัตถิปโทปมสูตร

พิธีมนสิการธาตุกัมมัฏฐานในราหูโลวาหสูตร ๔๙๖

ลักษณะธาตุต่าง ๆ ๔๙๗

มนสิการ ๑๓ ๕๐๐

อานิสงส์จำเริญจตุธาตुวัตถถาน ๕๑๓

สารบาญ เล่ม ๓

๔
เรื่อง

หน้า

วินิจฉัยวิปัสสนากรรมฐาน ๕๑๔

แสดงวิปัสสนาโดยนัยพิสการ ๕๑๕

ปุจฉาวิสัชนาว่าสังตังฤชือว่าบัญญัติ ๕๒๐

อรรถาธิบายธรรมชาติที่ชือว่าบัญญัติ ๕๒๐

ปุจฉาวิสัชนาลักษณะของบัญญัติ ๕๒๒

อธิบายกิจของบัญญัติ—อธิบายผลของบัญญัติ ๕๒๓

อธิบายอาสนันการณ์ของบัญญัติ ๕๒๔

ปัจจนวิสัยชันาประเภทของปัญญา	๕๒๑
แสดงปัญญาโดยประเภท ๒ รวม ๕	๕๒๕
แสดงปัญญาโดยประเภท ๓ รวม ๔	๕๒๕
แสดงปัญญาโดยประเภท ๔ รวม ๒	๕๒๕
อธิบายธรรม ๖ กอง ก่อนจำเรณวิปัสสนา	๕๔๑
อธิบายมหาภูตรูปและอุปาทายรูป	๕๔๓
ว่าด้วยลักษณะ กิจ ผล อาสนันการณแห่งจักขุประสาท	๕๔๕
ว่าด้วยลักษณะ กิจ ผล อาสนันการณแห่งโสตประสาท	๕๔๗
ว่าด้วยลักษณะ กิจ ผล อาสนันการณแห่งฆานประสาท	๕๕๐
ว่าด้วยลักษณะ กิจ ผล อาสนันการณแห่งชีวหาประสาท	๕๕๓
ว่าด้วยกายประสาท	๕๕๓
อธิบายรูปสัณฐานแห่งจักขุประสาท	๕๕๖
อธิบายรูปสัณฐานแห่งโสตประสาท	๕๕๘
อธิบายสัณฐานแห่งฆาน-ชีวหาประสาท	๕๕๙
อธิบายสัณฐานแห่งกายประสาท	๕๖๐
อธิบายประสาททั้ง ๕ น้อมไปสู่อารมณ์	๕๖๐
อุปาทายรูป ๒๑	๕๖๓
อธิบายวิสัยรูป-อธิบายภาวรูป	๕๖๔
อธิบายหทัยรูป	๕๖๗
ชีวีตรูป	๕๖๘
อธิบายอาหารรูป	๕๖๙

เรื่อง	หน้า
อธิบายปริจเฉทรูป	๕๗๐
อธิบายวิญญูติรูป—วิการรูป	๕๗๑
อธิบายลักษณะรูป	๕๗๒
อธิบายประสาทรูป	๕๗๓
ว่าด้วยวิญญาณขันธ์	๕๗๔
อธิบายจิตโดยพิศการ	๕๗๕
ว่าด้วยเวทนาขันธ์—อธิบายเวทนาโดยพิศการ	๕๗๗
ว่าด้วยสัญญาขันธ์—อธิบายสัญญาโดยพิศการ	๕๗๘
ว่าด้วยสังขารขันธ์—อธิบายเจตสิก	๕๗๖
ว่าด้วยรูปขันธ์ตามนัยแห่งพระอภิธรรมบทภาษณีย์	๕๗๗
ว่าด้วยเวทนาขันธ์ตามนัยแห่งพระอภิธรรมบทภาษณีย์	๖๐๑
วิธีพิจารณาเบญจขันธ์ ๖ ประการ	๖๐๗
วิธีพิจารณาขันธ์โดยลำดับ	๖๐๘
วิธีพิจารณาขันธ์โดยวิเศษ	๖๑๒
ว่าด้วยอายตนะ ๑๒	๖๑๔
ว่าด้วยธาตุ ๑๘	๖๑๕
ว่าด้วยอินทรีย์ ๒๒	๖๑๖
ว่าด้วยอริยสัจจ์ ๔	๖๑๗
ว่าด้วยปฏิจสุมปบาทธรรม	๖๒๐
วิจิกิจฉา ๑๖ ประการ	๖๕๗
ปัจจัยแห่งนามธรรม	๖๖๑

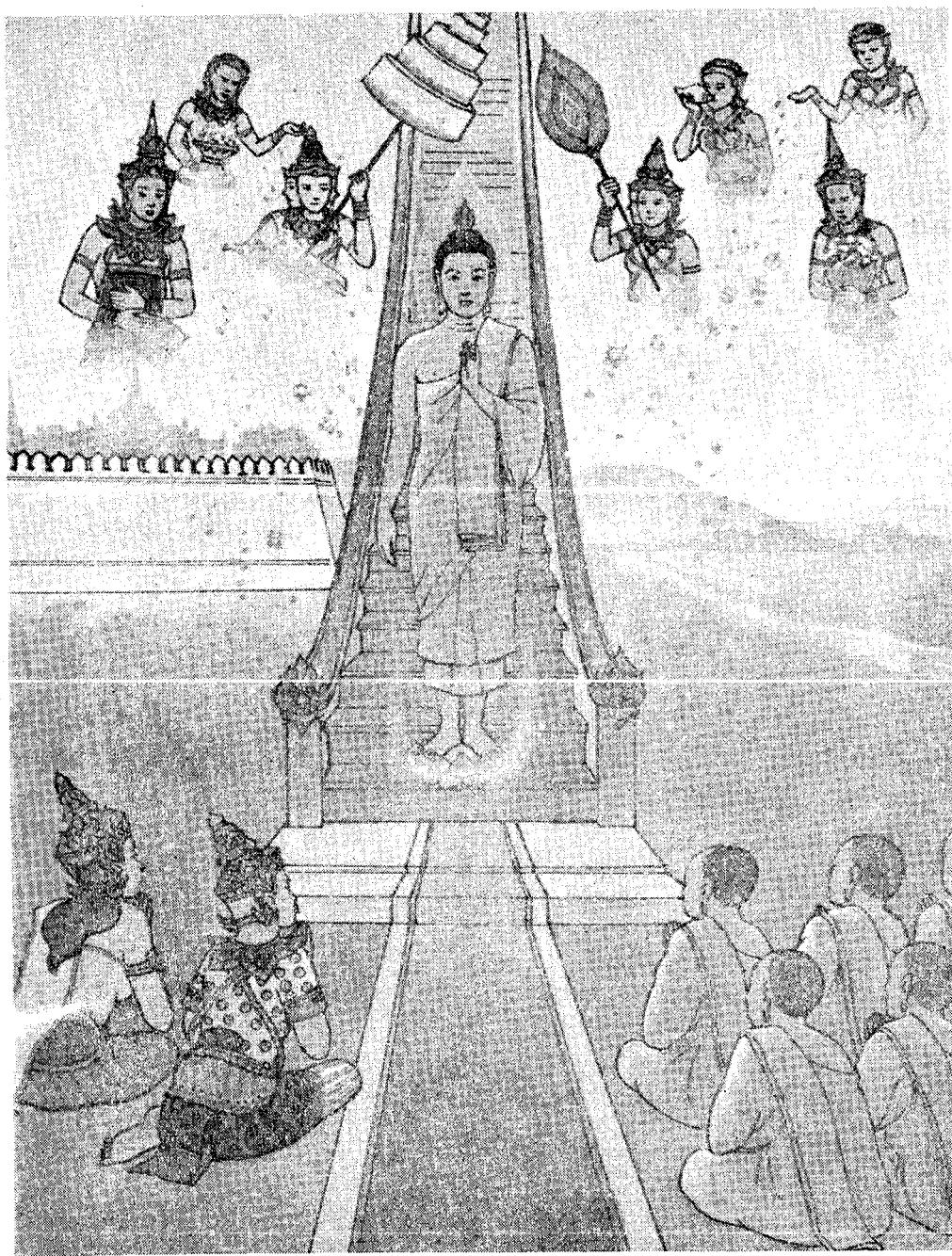
เรื่อง	หน้า
ว่าด้วยปัญญา ๓	๖๗๘
ว่าด้วยสัมมัตตสนญาณ	๖๘๑
วิธีเจริญอุท্থัพพญาณ	๗๐๕
อุปกิเลส ๑๐	๗๑๒
ปัจจุบันวิสัยนาเรื่องภังคญาณ	๗๒๑
อานิสงส์ภังคานุปัสสนญาณ ๘ ประการ	๗๓๑
วิธีเจริญอุท্থัพพญาณ	๗๓๓
วิธีเจริญอาทีนวญาณ	๗๓๙
ภยอุท্থัพพญาณและอาทีนวญาณมีอรรถเป็นอันเดียวกัน	๗๔๒
สันติปทญาณ	๗๔๕
อาทีนวญาณพิจารณาโดยทุกขัง	๗๔๘
สันติปทญาณตามนัยเปยยาล	๗๔๙
นิพพิทาญาณ	๗๕๔
มุนิจิตุกามยตาญาณ	๗๕๖
ปฏิสังขชาญาณ	๗๕๗
สังขารุเปกชาญาณ	๗๖๕
อนุโลมญาณ	๗๙๘
โพธิปักขิยธรรม ๓๗	๘๐๙
พระอริยมรรคประกอบด้วยกำลัง ๒	๘๑๙
กิจ ๔ ประการ	๘๓๗
ปริญาภิจ	๘๔๖

(๓)

เรื่อง	หน้า
ปทานกิจ	๘๔๗
สังฆิกิริยากิจ	๘๕๓
ภาวนากิจ	๘๕๕
อานิสงส์บัญญัติภาวนา	๘๕๖
ประเภทแห่งพระโสตาบัน	๘๗๒
ประเภทแห่งพระสกทาคามี	๘๗๔
ประเภทแห่งพระอนาคามีบุคคล	๘๗๕
ประเภทแห่งพระอรหันต์	๘๗๖
พุทธโฆสคุณประกาศ	๘๗๗
สังฆาธิษฐานกาถา	๘๗๘

อาร์มกกา-พุทธโฆสูปบัตติ

อาร์มกกา-พุทธโฆสปัตติ

คัมภีร์พระวิสุทธิมรรคนี้ บัณฑิตทั้งปวงพึงรู้ว่าพระคณธรรมาจารย์
ผู้มีนามปรากฏว่า พระพุทธโฆษาจารย์ ซึ่งได้จุติปฏิสัมภิทาญาณรู้แตกฉาน
ชำนาญในพระไตรปิฎก ผู้มีปัญญาวิสารทะแกล้วกล้า ได้รจนาคถาแต่งไว้
เพื่อให้ประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา

จะกล่าวความอุบัติบังเกิดขึ้นแห่งพระพุทธโฆษาจารย์ เลือกคัดข้อความ
ความตามนิทานประวัติที่มีมาในคัมภีร์พุทธโฆสปัตติ แลคัมภีร์ญาโณทัย-
ปกรณ์แต่โดยสังเขป

มีความว่า พระผู้เป็นเจ้าของพระพุทธโฆษาจารย์พระองค์นี้ แต่บุเรชาติ
ปางก่อนได้บังเกิดเป็นเทพบุตร มีนามว่าโฆสเทวบุตร เสวยทิพยสมบัติอยู่ใน
ในดาวดึงส์เทวโลก

ครั้นเมื่อพระพุทธศาสนากาลล่วงได้ ๒๓๖ พรรษา นับตั้งแต่สมเด็จพระ
พระพุทธเจ้าพระภาค เสด็จดับขันธปรินิพพาน พระมหินทเถระเจ้าผู้เป็นองค์
พระอรหันต์ผู้พิเศษ ได้ออกไปประดิษฐานพระปริยัติธรรมศาสนาไว้ใน
ลังกาทวีป ครั้นล่วงกาลนานมาในภายหลังกบฏครุฑในชมพูทวีปนี้ จะเรียนรู
พระปริยัติธรรมได้โดยยากในกาลใดในกาลนั้น จึงมีมหาเถระองค์หนึ่ง เป็น
พระมหาชีนาสพ มีนามว่าพระธรรมโฆษาจารย์ อีกนามหนึ่งเรียกว่าพระ
เรวัตมหาเถระเป็นผู้มีฤทธิ์ คิดจะบำรุงพระปริยัติศาสนาของสมเด็จพระบรม
ศาสดาให้ถาวรรุ่งเรือง จึงเข้าสู่ฌานสมาบัติ สำแดงฤทธิ์ขึ้นไปปรากฏอยู่
เฉพาะพระพักตร์สมเด็จพระเจ้าท้าวสักกะเทวราช ในดาวดึงส์พิภพ ขอให้อาราธนา

โฆสเทวบุตร ผู้มีสมภารบารมีได้สร้างสมอบรมมาในสำนัก พระพุทธเจ้า แต่ปางก่อนหลายพระองค์เป็นผู้มีไตรเหตุกปฏิสนธิปัญญาอันแก่กล้า ให้จุติลงมาบังเกิดในมนุษย์ ช่วยบำรุง พระปริยัติศาสนา ของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้ถาวรรุ่งเรืองสืบไป

ครั้นในโฆสเทวบุตร รับอาราธนาสมเด็จพระเจ้าท้าวเทวามินทร์เทวราชแล้ว ก็จุติลงมาเกิดในครรภ์นางเกสินีพราหมณี ผู้เป็นภรรยาเกสิปราหมณ์บุโรหิตาจารย์ ผู้รู้ชานาญในไตรเพท อยู่ในบ้านโฆสคามเป็นที่ใกล้ต้นพระมหาโพธิ์ในพระนคร อันเป็นแคว้นแคว้นแผ่นดินมัจฉิมประเทศ ในชมพูทวีป

ขณะเมื่อทารกนั้นบังเกิด เสียงคนในบ้านตลอดถึงทาสกรรมกร เป็นต้น กล่าวคำมงคลแก่กันและกัน ดังแซ่ซ้องกึกก้องไป มารดาบิดาแลญาติจึงให้นามแก่ทารกนั้นว่า โฆสกุมาร เพราะเหตุเสียงกล่าวมงคลกถาอันดังกึกก้องนั้น

ครั้นโฆสกุมารมีวัยวัฒนาการอายุได้ ๗ ขวบ ก็มีสติปัญญาสามารถเฉลียวฉลาดยิ่งนัก ได้เล่าเรียนรู้ คัมภีร์ ไตรเพทแตกฉานแต่ภายในอายุ ๗ ขวบ

ฝ่ายพราหมณ์บุโรหิตบิดาโฆสกุมาร เป็นพระมหाराชครูผู้สั่งสอนไตรเวททางคศาสตร์ แต่สมเด็จพระบรมกษัตริย์ในพระนครนั้น แลได้พาบุตรเข้าไปในพระราชวังด้วยเป็นนิตย์

ในเวลานั้นหนึ่ง พราหมณ์บุโรหิต บอกลูกสอนไตรเพทแก่พระมหากษัตริย์ถึงบทคัมภีร์คัณฐี ในไตรเพทบทหนึ่ง ก็มีความสงสัยคิดอรรถาธิบายไม่ออกได้ จึงทูลลาพาบุตรกลับมาบ้าน คิดตรึกตรองอยู่เนื่อง ๆ ก็ยังไม่ลงเห็นอรรถาธิบายนั้นได้

ฝ่ายโสมกุมารรู้ว่า บิดาคิดอรรถาธิบายแห่งบทไตรเพทนั้นติดตัน จึงเขียนข้ออธิบายแห่งบทคัมภีร์ในไตรเพทลงไว้ในใบลาน ครั้นบิดาออกมา ได้เห็นอักษร ก็เข้าใจในอรรถาธิบายนั้น แล้วรู้ว่าบุตรของตนมีปรีชา เชี่ยวชาญเฉลียวฉลาดยิ่งนัก มาเขียนอรรถาธิบายแห่งข้อสงสัยนั้นไว้ให้ ก็ชื่นชมจิตใจหาที่สุดมิได้ จึงพาบุตรเข้าไปเฝ้าพระมหากษัตริย์กราบทูล ประพาศเหตุนี้

สมเด็จพระมขัตติยราชกัทรังพระโสมนัส ชอบพระราชหฤทัยยิ่งนัก จึงสวมกอดเจ้าโสมกุมารให้ชื่นนึ่งเหนือพระเพลา จุมพิตศिरเกล้า แลมีพระราชดำรัสว่า แท้ไปเจ้าจงเป็นบุตรบุญธรรมของเรา แลตรัสสรรเสริญ บุญญาโสมกุมารเป็นอันมาก

ครั้นโสมกุมาร มีวัยวุฒินาการเจริญขึ้น ได้มาบรรพชาในสำนัก พระธรรมโฆษาจารย์ ผู้เป็นพระอุปัชฌายาจารย์ ได้เล่าเรียนพระธรรมวินัย ไตรปิฎก (เอามาเรเนว) ในประมาณเดือนเดียวเท่านั้นก็ได้สำเร็จรู้พระสูตร พระวินัย พระอภิธรรม ทั้งสามปิฎก ครั้นได้อุปสมบทบรรพชาเป็นภิกษุภาพ ในพระพุทธศาสนาแล้ว ก็มีปัญญาวิสารทะแกลวักล่า ได้สำเร็จจตุปฏิสัมภิตาญาณ รู้แตกฉานชำนาญในบาลีแลอรรถกถา แลนिरุตติ บทวิภคหะ แลปฏิภาณ การกล่าวโต้ตอบโดยคล่องแคล่ว พร้อมองค์แห่งปฏิสัมภิตาญาณ ทั้งสี่ มากิตตักุณสรรเสริญปัญญา เลื่องลือกึกก้องแผ่ไปในสกลชมพูทวีป จึงมีนามปรากฏว่า พระพุทธโสมภิกษุ และพระพุทธโฆษาจารย์เปรี๊ยะปาน คุจกัสมเตจพระพุทธองค์ ยังทรงทรงมามีพระชนม์อยู่ ซึ่งมีพระภิกษิตัพพิ์ แลพระภิกษิตักุณแผ่ฟุ้งเฟื่องไปในพื้นมหินด หาที่สุดมิได้

ครั้นอยู่มาถึงเวลาสมควร พระมหาเถระผู้เป็นพระอุปัชฌาย์จึงมี
 เถรศาสน์สั่งสอนพระพุทโฆษาจารย์ ให้ไปแปลพระพุททวจนะปริยัติธรรม
 ไตรปิฎกในลังกาทวีป ออกจากสี่ทศภาษากลับขึ้นมาสู่มคธภาษามายังชมพู
 ทวีป เพื่อประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาให้ถาวรสืบไป

ฝ่ายพระพุทโฆษาจารย์ รับอุปัชฌาย์ศาสน์ จึงขอผลัดเวลาไป
 ทรมาณบิณฑาซึ่งยังเป็นมิจฉาปฏิญญอยู่ ให้กลับไปเป็นสัมมาปฏิญญ์นับถือเลื่อมใสใน
 พระรัตนตรัย จนได้สำเร็จพระโศคาปัตติผลแล้ว พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าก็กลับมา
 นมัสการลาพระอุปัชฌาย์ ลงสู่สำเภากับด้วยพวกพาณิชสำเภาก็เล่นออกไป
 สู่มหาสมุทร ในขณะที่นั้น ด้วยเดชะวิสุทธิมรรคศีลาทีคุณ แลอำนาจบุญ
 เจตนาของพระพุทโฆษาจารย์ ซึ่งตั้งจิตจะแปลพระปริยัติธรรม ช่วยบำรุง
 พระพุททศาสนาให้ถาวรสืบไปนั้น เป็นบุญกิริยาวัตถุมหากุศล บังเกิด
 เป็นปฏิญญธรรมเวทนี้อย่างนี้ ผลจึงมีเทวราชานุภาพของท้าวมหัทธเทวราช แล
 พรหมานุภาพของ พระพรหมผู้มีมหิทธิฤทธิ์ มาช่วยพิทักษ์รักษาสำเภา
 พระพุทโฆษาจารย์ให้แล่น ไปในมหาสมุทรโดยสวัสดิ ไม่มีภัยอันตราย

เมื่อสำเภาพระพุทโฆษาจารย์แล่นไปได้ ๓ วัน ได้พบสำเภา
 พระพุททที่ตัดเดระองค์หนึ่ง ซึ่งแล่นออกจากท่าลังกาทวีปมาในมหาสมุทร
 พระเถระทั้ง ๒ ได้ออกมาปฏิสนธนาการไต่ถามถึงกิจต่อกัน ครั้นพระพุททที่ตัด
 ทราบว่า พระพุทโฆษาจารย์จะออกไปแปลพระปริยัติธรรมในลังกาทวีป
 ดังนั้น ก็ยินดีเลื่อมใสยิ่งนัก จึงแจ้งว่าท่านได้แปลพระปริยัติธรรมไว้ ๓
 คัมภีร์ คือบาลีชินาลังคา ๑ บาลีทันตธาตุ ๑ บาลีพุททวงศ์ ๑ แต่ยังหา
 ได้รจนาคัมภีร์อรรถกถา แลคัมภีร์ฎีกาไม่ จึงอาราธนาพระพุทโฆษาจารย์

ให้ช่วยตกแต่งคัมภีร์อรรถกถา แลคัมภีร์ฎีกาสำหรับบาลี ๓ คัมภีร์นั้น
 เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาสืบไป แล้วพระพุทธทัตตเถระ
 จึงถวายผลสมอบนยานั้นแก่โรค ๑ เหล็กจารมีตำม ๑ คีลาลับเหล็กจาร ๑
 แก่พระพุทธโฆษาจารย์; สิ่งของทั้ง ๓ สิ่งนี้ สมเด็จพระเจ้าท้าวสุขัมมบดีเทวราช
 ได้ถวายแก่พระผู้เป็นเจ้ามาแต่ก่อน ในคัมภีร์ฎีกา โฉนทัยปกรณณ์กล่าวว่า
 สมเด็จพระเจ้าท้าวสักกะเทวราชก็ได้ถวายผลหริตกี คือสมอไทยฉนั้นเป็นยาแก้โรค
 กับเลขณี กับเหล็กจาร แก่พระพุทธโฆษาจารย์ยุคเดียวกัน ในวันที่พระผู้
 เป็นเจ้าล่วงสู่ท่าสำเภา ออกมาจากชมพูทวีปนี้

ครั้นแล้วสำเภาพระพุทธทัตตเถระ ก็เล่นเข้ามาสู่ชมพูทวีปนี้ สำเภา
 พระพุทธโฆษาจารย์ ก็เล่นออกไปถึงท่าที่จอดในลังกาทวีป

ครั้นได้เวลาสมควร พระพุทธโฆษาจารย์ จึงไปสู่สำนักสมเด็จพระ
 พระสังฆราชาธิบดีผู้มีนามว่าพระสังฆบาล ผู้เป็นจอมสงฆ์ในลังกาทวีปซึ่ง
 สถิตในมหาวิหาร นั่งอยู่เบื้องหลังศิษย์ผู้มาเรียนพระปริยัติธรรมในเวลานั้น
 สมเด็จพระสังฆราช บอกพระอภิธรรมแลพระวินัยแก่ศิษย์สงฆ์ ถึงบทคณัฐ
 พระอภิธรรมก็ไม่ได้เข้าใจความอธิบาย จึงส่งสงฆ์ศิษย์ทั้งหลายให้กลับไป
 ก็เข้าสู่ห้องคิตรกตรองอรรถกถาในบทคณัฐพระอภิธรรมนั้นอยู่

ฝ่ายพระพุทธโฆษาจารย์รู้ว่า สมเด็จพระสังฆราชไม่ทราบอรรถกถา
 ในบทคณัฐพระอภิธรรม จึงเขียนความอธิบายแลอรรถกถาลงไว้ในแผ่น
 กระดาษใกล้อาศรมสมเด็จพระสังฆราช แล้วก็กลับมาสู่ที่อยู่

ครั้นสมเด็จพระสังฆราชออกมาจากห้องได้เห็นอักษร ก็เข้าใจความ
 อธิบายในบทคณัฐพระอภิธรรมนั้น โดยแจ้งชัด จึงใช้คนปฏิบัติไปตาม
 อารารณาพระพุทธโฆษาจารย์มาไต่ถาม ครั้นได้ทราบความว่าพระพุทธ-

โฆษาจารย์เป็นผู้รู้พระไตรปิฎกแตกฉานชำนาญ มาเขียนความอธิบายให้ไว้
ก็มีความชื่นชมยินดีจะมอบคณะสงฆ์ให้พระพุทโฆษาจารย์ เป็นผู้บอกกล่าว
สั่งสอนพระไตรปิฎก พระพุทโฆษาจารย์ไม่รับ จึงแจ้งกิจแห่งตนอัน
พระอุปัชฌาย์ส่งมาให้แปลพระปริยัติธรรมออกจากสี่หภาษา ขึ้นสู่มค
ภาษา

ฝ่ายสมเด็จพระสังฆราชก็มีความยินดียิ่งนัก รับคำว่าสาธุดีแล้วจึง
อาราธนาพระพุทโฆษาจารย์ ให้รจนาทกแต่งคัมภีร์พระวิสุทธิมรรคซึ่ง
เป็นยอดธรรมสั่งสอนของสมเด็จพระผู้มีพระภาค ให้คัมภีร์หนึ่งเพื่อเห็น
ปัญญาสามารถก่อน

ฝ่ายพระพุทโฆษาจารย์ รับคำอาราธนาสมเด็จพระสังฆราช แล้วจึง
รจนาทกลงแต่งคัมภีร์พระวิสุทธิมรรคปกรณ ตั้งคาถาพระพุทโฆษาจารย์ว่า (สี่เล
ปติฎฐาย นโร สปลโย) เป็นอาทิ ลงเป็นหลักสูตร จึงรจนาทกลงแต่ง
อรรถกถาได้โดยรวดเร็วยิ่งนัก ครั้นสำเร็จจบพระคัมภีร์แล้วก็ตั้งไว้ จึงจำ
วัดกลับไป พระคัมภีร์นั้นก็หายไป ด้วยสักกะเทวราชานภาพ

ครั้นพระผู้เป็นเจ้านั้นไม่เห็นคัมภีร์ของตน ก็จารคัมภีร์พระวิสุทธิ
มรรคขึ้นอีก เป็นคัมภีร์คำรบสองโดยรวดเร็วยิ่งนัก ด้วยแสงสว่างแห่ง
ประทีป ครั้นสำเร็จแล้วก็วางคัมภีร์นั้นไว้ และจำวัดกลับไปอีก พระคัมภีร์
นั้นก็หายไปด้วยเทวราชานภาพแห่งท้าวสักกะเทวราชอีกเล่า

ครั้นพระผู้เป็นเจ้านั้นไม่เห็นคัมภีร์เป็นคำรบสองนั้นแล้ว ก็รีบ
ทวนจารคัมภีร์พระวิสุทธิมรรคขึ้นอีก เป็นคัมภีร์คำรบสาม ด้วยแสงประทีป
อันสว่าง ครั้นจารเสร็จแล้ว จึงผูกคัมภีร์พระวิสุทธิมรรคคำรบสามนั้นไว้
กับจีวร

พอเวลารุ่งเช้า พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าตนนั้น เห็นในพระคัมภีร์พระวิสุทธิมรรค ทั้งสองคัมภีร์ ที่พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าได้รจนาและจารซึ่งหายไปนั้นอันท้าวสักกะ เทวราชนำมากันให้คงไว้ในที่ตึงเก่า พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าก็มีความโสมนัสชื่นชม

ตามพระคัมภีร์ญาณโทยัปกรณณ์กล่าวว่า ซึ่งสักกะเทวราชานุกาภาพ บันดาลให้เป็นไปดังนี้ เพื่อให้เกิดบุญกิริยาวัตถุแก่มหาชน เพื่อได้ถวาย ไบลานใหม่ ให้พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าจารพระวิสุทธิมรรคเป็นประโยชน์แก่พระพุทธ ศาสนาได้หลายคัมภีร์

แต่บัดนี้ที่ตึงปวงอนุমানว่า “ซึ่งสักกะเทวราชานุกาภาพให้เหตุเป็นไป ดังนี้ เพื่อแสดงความสามารถแห่งปัญญาวิสารทะ แลวิริยะอุตสาหะของ พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าให้ปรากฏแก่ชนชาวลังกาทั่วไป”

ครั้นแล้ว พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าจึงนำพระวิสุทธิมรรคทั้งสามพระคัมภีร์นั้น ไปแจ้งเหตุต่อสมเด็จพระสังฆราช ๆ ก็มีความพิศวง จึงให้ชุมนุมสงฆ์ผู้รู้ ชำนาญในพระปริยัติธรรม ช่วยตรวจสอบทานพระวิสุทธิมรรคทั้งสามคัมภีร์ ศัพท์อันมีนิบาตตลอดปรสรรคเป็นต้น อันพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าได้รจนาตกแต่งแล จารในบทใด ๆ ก็เสมอสมานกัน เป็นอันดีในบทนั้น ๆ ตั้งอยู่เหมือนดัง พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าได้ตกแต่งแลจารไว้แต่แรกสนทั้งสามคัมภีร์

แลคัมภีร์พระวิสุทธิมรรคนี้มี ๒๓ ปริจเฉท

ปริจเฉทเป็นปฐมนั้น ชื่อศีลนิกเทศ แสดงด้วยศีลมีประเภทต่าง ๆ

ปริจเฉทเป็นค้ำรบ ๒ ชื่อธกฺกนิกเทศ แสดงด้วยธกฺกนิกธรรม ๑๓

ประการ

ปริจเฉทเป็นค้ำรบ ๓ ชื่อกัมมัญญานกถณนิกเทศ แสดงด้วยวิธีเล่าเรียน

พระสมถกรรมฐาน ๔๐ ประการ

ปริจเฉทเป็นคำรบ ๔ ชื่อปถวิกสถินิเทศ แสดงด้วยปถวิกสถินเป็น
ทันที ๑

ปริจเฉทเป็นคำรบ ๕ ชื่อว่าอวเสสกสถินิเทศ แสดงด้วยกสถินที่เหลื่อ
ลง ๙ ประการ รวมกับปถวิกสถินเป็น ๑๐ ประการ

ปริจเฉทเป็นคำรบ ๖ ชื่ออศุภนิเทศ แสดงด้วยอศุภ ๙ ประการ

ปริจเฉทเป็นคำรบ ๗ ชื่ออนุสสตินิเทศ แสดงด้วยอนุสสติ ๖ คือ
พุทธานุสสติ ธรรมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ เทวทา
านุสสติ

ปริจเฉทเป็นคำรบ ๘ ชื่อเสสานุสสตินิเทศ แสดงด้วยอนุสสติ ๔
ที่เหลื่อลงคือ มรณานุสสติ กายคตาสติ อานาปานสติ อุปมานุสสติ รวม
กับอนุสสติ ๖ จึงเป็นอนุสสติ ๑๐ ประการ

ปริจเฉทเป็นคำรบ ๙ ชื่อพรหมวิหารนิเทศ แสดงด้วยพรหมวิหาร
ทั้ง ๔ คือเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา

ปริจเฉทเป็นคำรบ ๑๐ ชื่ออรุปนินิเทศ แสดงด้วยอรุปสมาบัตติ ๔ คือ
อากาศานัญญาตนะ วิญญาณัญญาตนะ อากิญจัญญาตนะ เนวสัญญาต
นะสมาบัตติ

ปริจเฉทเป็นคำรบ ๑๑ ชื่อสมาธินิเทศ แสดงด้วยสมาธิกับทั้งปฏิกุ
ลัญญาธาคววัตถานนิเทศ

ปริจเฉทเป็นคำรบ ๑๒ ชื่ออิทธิวธินิเทศ แสดงด้วยอิทธิวธิต่าง ๆ

ปริจเฉทเป็นคำรบ ๑๓ ชื่ออภิญาณินิเทศ แสดงด้วยอภิญาณ ๕ มี
ทิพพโสท ทิพพจักขุ และเจโตปริยญาณ คือรู้วารจิตแห่งผู้นั้นเป็นต้น

พระวิสุทธิมรรค เล่ม ๑

ปริจเฉทเป็นคำรบ ๑๔ ชื่อขันธนิเทศ แสดงด้วยปัญญาขั้น และ
วิเศษนามแห่งขั้นต่าง ๆ

ปริจเฉทเป็นคำรบ ๑๕ ชื่ออายตนะธาตุนิเทศ แสดงด้วยอายตนะ ๒๑
และธาตุ ๑๘

ปริจเฉทเป็นคำรบ ๑๖ ชื่ออินทรียสังจนิเทศ แสดงด้วยอินทรีย ๒๒
และอริยสัง ๔

ปริจเฉทเป็นคำรบ ๑๗ ชื่อภุมินิเทศ แสดงด้วยธรรม ๖ คือขั้น
อายตนะ ธาตุ อินทรีย อริยสัง ปฏิจสมุปปบาท อันเป็นภูมิภาพพื้นแห่ง
วิปัสสนากัมมภูมิจาน

ปริจเฉทเป็นคำรบ ๑๘ ชื่อวิสุทธินิเทศ แสดงด้วยความบริสุทธิ์แห่ง
ทิวฏฐีคือความเห็น

ปริจเฉทเป็นคำรบ ๑๙ ชื่อกัฏฐาวิตถลวิสุทธินิเทศ แสดงด้วยความ
บริสุทธิ์ที่ล่วงข้ามความกัฐาสงสัยเสียได้

ปริจเฉทเป็นคำรบ ๒๐ ชื่อมคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ แสดง
ด้วยความบริสุทธิ์ในการเห็นอริยมรรคด้วยญาณปัญญาว่า สิ่งนี้เป็นอริยมรรค
สิ่งนี้มิใช่ อริยมรรค

ปริจเฉทเป็นคำรบ ๒๑ ชื่อปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ แสดงด้วย
ความบริสุทธิ์ในการเห็นด้วยปัญญาว่า มรรคควรปฏิบัติสืบต่อขึ้นไป

ปริจเฉทเป็นคำรบ ๒๒ ชื่อญาณทัสสนนิเทศ แสดงด้วยความบริสุทธิ์
ในการเห็นอริยสังและนิพพาน ด้วยปัญญาอันรู้เห็นจริงแจ้งชัด

ปริจเฉทเป็นคำรบ ๒๓ ชื่อภาวนานิสังสนิเทศ แสดงด้วยอานิสงส์ผล
แห่งการภาวนาในพระวิปัสสนากัมมภูมิจาน รวมเป็น ๒๓ ปริจเฉทบริบูรณ์

สมเด็จพระสังฆราชราชาธิบดี ได้เห็นคัมภีร์พระวิสุทธิมรรค มีบทอัน
 สม่่าเสมอกันเป็นอันดี ไม่มีวิปลาสกลาดเคลื่อนแต่อย่างหนึ่งอย่างใด ดังนั้น
 แล้ว ก็บังเกิดโสมนัสยิ่งนัก จึงอนุญาตให้พระพุทฺธโฆษาจารย์แปลพระ-
 ปริยัติธรรมจากสหภาษาขึ้นสู่สมคภาษา และอนุญาตให้เสนาสนะที่อยู่ใน
 โลหปราสาทชั้นเป็นปฐม เพื่อให้พระผู้เป็นเจ้าของกิจปริวรรตพระปริยัติได้
 โดยสะดวกดี ในคัมภีร์ญาณโทยัปกรณ์กล่าวว่า สมเด็จพระมกษัตริย์ผู้ทรง
 พระนามว่าพระเจ้ามหานามขัตติยราชผู้ครอบครองในลังกาทวีป ได้เสด็จมา
 ด้วยราชบริพาร ทรัสปวารณาถวายภิกขาหาร บิณฑบาตแก่พระผู้เป็นเจ้า
 พระพุทฺธโฆษาจารย์ จนตลอดเสร็จการปริวรรตพระปริยัติธรรม

แต่ชั้น พระพุทฺธโฆษาจารย์ก็ตั้งปณิธานวิริยะอุตสาหะแปลพระปริยัติ
 ธรรมพุทฺธวจนะ จากสหภาษาขึ้นสู่สมคภาษา พร้อมทั้งบาลีและอรรถกถา
 ฎีกา และอนุฎีกา สันไตรมาสก็สำเร็จการปริวรรต

แต่ในคัมภีร์ญาณโทยัปกรณ์กล่าวว่า สันสมพัตสรหนึ่งจึงสำเร็จ

ฝ่ายสมเด็จพระสังฆราชผู้เป็นจอมสงฆ์ ก็ให้อนุโมทนาชื่นชมกล่าว
 ภาดาสรรเสริญคุณของพระพุทฺธโฆษาจารย์เจ้าเป็นอเนกปริยาย

ครั้นการปริวรรตพระปริยัติธรรมสำเร็จแล้ว พระผู้เป็นเจ้าของพระพุทฺธ
 โฆษาจารย์ ก็นมัสการลาสมเด็จพระสังฆราชราชาธิบดี และพระสงฆ์เถรานุเถระ
 ลงสู่ลำเภาก็ด้วยพาณิษ กลับเข้ามาสู่ชมพูทวีป นมัสการแจ้งเหตุแก่พระ-
 อนุชฌาย์ให้ทราบสนทุกประการ

เรื่องนิทานประวัติแห่งพระพุทฺธโฆษาจารย์ มีพิสดารในคัมภีร์พุทฺธ-
 โฆสุปัตติ และคัมภีร์ญาณโทยัปกรณ์ และในที่อื่นอีกต่าง ๆ ซึ่งเลือกคัด

มากล่าวในอารัมภกถา^๕แต่โดยย่อ พอประดับสติปัญญา และความศรัทธา
เลื่อมใสของสาธุชนเพียงเท่า^๕

อนึ่ง คัมภีร์พระวิสุทธิมรรค^๕ แปลว่าเป็นพระคัมภีร์แสดงทางของ
ธรรมอันบริสุทธิ์ คือพระอมตมหานิพพาน ตั้งแต่พระพุทธโฆษาจารย์ได้
รจนาตกแต่งขึ้น ก็เป็นประโยชน์อย่างยิ่งแก่พระพุทธศาสนาทั้งในการเล่า
เรียนพระปริยัติธรรม และการแสดงพระธรรมเทศนาเป็นที่ปลุกศรัทธา
พุทธศาสนิกชนทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิต ให้ตั้งจิตบำเพ็ญรักษาศีลบริสุทธิ์
และเล่าเรียนพระสมถกัมมัฏฐาน และพระวิปัสสนากัมมัฏฐาน แม้ไพศาล
รุ่งเรืองไปทั้งชมพูทวีปและลังกาทวีปหาที่สุดมิได้ สืบๆ มาจากปรตัยบันกาล^๕

วิจารณ์

คัมภีร์พระวิสุทธิมรรคนี้ พระพุทธโฆษาจารย์เจ้าผู้รจนาคตกแต่งพระคัมภีร์ ได้นำพระคาถาพระพุทธรูปก้าซึ่งมีคำว่

“สี่เต ปตัญญาช นโร สปลโย จิตตํ ปญฺญญเจ ภาวย
อาตาปี นิปกอ ภิกขุ โส อิมํ วิชฺฌเย ชฎนฺติ” ดังนี้

อันพระธรรมสังคากาจารย์ ผู้เป็นพระอรหันต์ผู้วิเศษทั้งหลายผู้รวบรวมร้อยกรองพระไตรปิฎก ตั้งแต่กระทำสังคายนาในปฐมสังคีตีกาล ได้ยกขึ้นตั้งไว้ในชฎาสูตฺรที่ ๓ ตติยวรรค ซึ่งเป็นวรรคคำรบ ๓ หมวดเทวดาสังยุตต์ ในคัมภีร์สังยุตตินิกายสคาถวรรคฝ่ายพระสุตตันตปิฎกมาตั้งลงเป็นหลักสูตฺร ในเบื้องต้นคัมภีร์พระวิสุทธิมรรคขึ้นต้นนี้แล้ว สั้งวรรคเนาวรรคกถาพระวิสุทธิมรรคตามนัยแห่งคาถาพระพุทธรูปก้าโดยพิสดาร

แต่พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าไม่ได้ประพันธ์ปณามคาถา นมัสการพระรัตนตรัยขึ้นใหม่ไว้ในต้นคัมภีร์เหมือนอย่างคัมภีร์อื่น ๆ พระผู้เป็นเจ้าของเจ้านำบาลีปณามเดิมว่า “นโม ตสฺส ฯลฯ” ดังนี้มาตั้งไว้ในพระคัมภีร์บาลีปณามเดิมนี้สำหรับนมัสการพระรัตนตรัย ใช้เริ่มต้นในสถานต่าง ๆ ซึ่งเป็นธรรมเนียมสืบมาในพระพุทธศาสนาแต่สมัยพุทธกาลช้านาน

ข้อนี้ นักปราชญ์ในภายหลังอนุมานเห็นว่าพระพุทธโฆษาจารย์เจ้าไม่นิพนธ์ปณามคาถาขึ้นใหม่ไว้ในต้นคัมภีร์นี้ เพราะพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าเป็นอภิชัมมกรู ผู้เคารพยึ่งนักต่อพระสัทธรรมของสมเด็จพระผู้มีพระภาค หวังในคาถาพระพุทธรูปก้า ที่องค์สมเด็จพระบรมศาสดาทรงเทศนาว่าด้วยศีลสมาธิปัญญา เป็นอรรถสารบริบูรณ์ในพระคาถาบทเดียวเท่านั้น เชิดชูปรากฏอยู่

ในเบื้องต้นพระกัมภีร์ ไม่ให้มีสำนวนคาถาของตนอยู่เบื้องต้นปกคลุมสำนวนคาถาพระพุทธรูฏีกาไปตั้งนั้น

และพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าเห็นสมควรยิ่งนัก ที่จะแสดงคำนมัสการพระรัตนตรัยด้วยพระบาลีปณามเดิมว่า “นโม ตสฺส” เป็นต้น ไว้ในเบื้องต้นกัมภีร์พระวิสุทธิมรรคนั้น

แต่ก่อนนั้น พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าได้นิพนธ์คาถาแก้ไขข้อธรรมต่าง ๆ เป็นอรรถกถา ตามนัยแห่งพระพุทธรูฏีกา ในกัมภีร์พระวิสุทธิมรรคทั้งสองบนนี้มีมือเนกประการ

และในกัมภีร์อื่น ๆ นั้น พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าได้นิพนธ์ปณามคาถาไว้ต้นกัมภีร์ก็มีเป็นอเนกวิธาน มีกัมภีร์พระปฐมสมันตปาสาทิกาอรรถกถาพระวินัย ฝ่ายพระวินัยปิฎก และกัมภีร์พระธรรมปทัฏฐกถา ในขุททกนิกาย ฝ่ายพระสุตตันตปิฎก เป็นต้น

เพราะฉะนั้น ฉบับบาลีกัมภีร์พระวิสุทธิมรรคซึ่งสืบ ๆ กันมาในประเทศไทยจึงมีแต่บาลีปณามเดิมว่า “นโม ฯลฯ” อยู่เบื้องต้นพระกัมภีร์โดยมาก ไม่พบฉบับที่มีปณามคาถาในที่แห่งหนึ่งแห่งใดเลยบัดนี้คิดควรพิจารณาในเหตุนี้

ในบาลีปณามเดิมว่า “นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส” นั้น ประกอบบทแปลตามโบราณจารย์ว่า “โย ภควา” สมเด็จพระผู้มีพระภาคพระองค์ใด “อุปฺปนฺโน โลเก” บังเกิดขึ้นแล้วในโลก “นโม” ข้าพระองค์ขอนอบน้อมถวายนมัสการ “อตุลฺ” ของจริงมี “ตสฺส ภควโต” แต่องค์พระผู้ทรงพระภาคพระองค์นั้นผู้บริบูรณ์ด้วยพระบารมีธรรม และทรงจำแนกแล้ว ก็พระสัทธรรมให้แก่เวไนยสัตว์

“อรหโต” พระองค์เป็นผู้ไกลจากกิเลส สมควรจะรับซึ่งเครื่องสักการบูชาพิเศษของเทพามนุษย์ทั้งปวง “สมมา สมพุทฺธสฺส” ตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง โดยอาการอันชอบ มิได้วิปริต เนื้อความดังนี้

อนึ่ง คัมภีร์พระวิสุทธิมรรคบางฉบับ บูรพาจารย์เดิมบาลีสั่งเขปปณามว่า “นมตฺถ รตนตฺตยสฺส” ซึ่งแปลว่า “นโม อตฺถ” ขอความนอบน้อมนมัสการ ของพระองค์จึงมี “รตนตฺตยสฺส” แก่ประชุมสามแห่งพระรัตนะ ดังนี้

พระวิสุทธีมรรค เล่ม ๑

ศีลนิเทศ

สี่เล ปติฏฺฐาย นโร สปลฺโย จิตฺตํ ปณฺณญฺเจ ภาวํ
อาตาปี นิปกิ ภิกฺขุ โส อิมํ วิชฺฌเย ชฺฌนฺติ อิติหิํ วุตฺตํ

วาระนี้จะได้รับพระราชทานถวายวิสัชนาในศีลนิเทศ ในคัมภีร์พระ
วิสุทธีมรรคปกรณ์ อันพระพุทฺธโฆษาจารย์เจ้าจารีกรณาไว้ เพื่อเป็น
ประโยชน์จะยังสาธุชนให้มีตรุณปีติปราโมทย์

มีเนื้อความในศีลนิเทศ ปรีทเฉทเป็นปฐมนั้นว่า “สี่เล ปติฏฺฐาย
นโร สปลฺโย” องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาค คือพระบารมีธรรม
ทรงพระมหากรุณาตรัสเทศนาไว้ว่า นรชนใดประกอบด้วยปัญญาเป็นไตร
เหตุ มีเพียรยังกิลสให้มปัญญาอันแก่กล้าเห็นภัยในสังสารวัฏ “โส อิมํ
วิชฺฌเย ชฺฌนฺติ” นรชนนั้นอาจจะสาบสูญซึ่งขันธ์ คือตัณหา

มีคำปจฺฉาว่า “กสฺมา ปเนตฺติ วุตฺตํ” เหตุดังฤ องค์สมเด็จพระ
ผู้ทรงพระภาค จึงตรัสพระสัทธรรมเทศนาพระภาคานี้ มีคำอาจารย์
วิสัชนาว่า “ภควนฺตี กิร สวตฺถึยฺ วิหรนฺตี” ดังได้สดับมาในเพล
ราตรีหนึ่งถึงทุกियยาม เทวบุตรองค์หนึ่งมิได้ปรากฏโดยนามและโคตร เข้า
สู่สำนักองค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคอันเสด็จอยู่ในพระเชตวันนาราม มีนคร
สาวัตถิเป็นทีโศจรคาม ทูลถามอรุณปัญหา เพื่อจะถอนเสียซึ่งวิกิจจาความ

สงสัยของตน ด้วยคำนิพนธ์คาถาว่า “อนโตชญา, พาหิชญา ชญาชญาตา ปชา” ตั้งข้าพระองค์จะขอทูลถาม “กนฺเต ภควา” ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงพระภาค ตัดหามีประเภท ๒ ประการ คือตัดหาอันชัญญอยู่ในภายใน และตัดหาอันชัญญอยู่ภายนอก สัตว์ทั้งหลายที่เกิดมาในโลกนี้ ย่อมมีจิตอันตัดหาชญาเมื่ออุปมาดังข้ายแห่งนายพราน กรอบง่าปกคลุมหุ้มห่อไว้

เมื่อรตสังวรณนาพระภาคที่เทพยดาทูลถามปัญหาอันนี้ว่า คำกล่าวที่ว่าชญาอัน เป็นชื่อของตัดหา มีอุปมาดังข้าย แท้จริง ตัดหาอันนี้ได้นามชื่อว่า “ชญา” เพราะเหตุว่าตัดหาอันนี้ย่อมบังเกิดแล้วบังเกิดเล่า โดยประเภทที่จะประพฤติเป็นไปในเบื้องต่ำและเบื้องบน ยึดห่วงเอาอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นอาทิ ด้วยอรรถว่าตัดหาอันนี้ร้อยกรองไว้ เกี่ยวประสานไว้ ดูดทั้งว้าแขนงแห่งกิ่งไม้ทั้งหลายมีสุ่มหุ้มหุ้มไม่ไผ่เป็นประธาน

อนึ่ง ตัดหาอันนี้ชื่อว่าชัญญ์ในภายใน และชัญญ์ในภายนอก เพราะเหตุว่าตัดหาอันนี้บังเกิดขึ้นในบริวารของตน และบริวารของบุคคลผู้นอนบังเกิดขึ้นในอายตนะภายในและอายตนะภายนอก สัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ ย่อมมีจิตสันดานอันตัดหาภายในและตัดหาภายนอกบังเกิดขึ้นเนื่อง ๆ กันแล้ว ก็กระทำให้พันเผื่อเหลือที่จะสางได้

มีคำอุปมาว่า “ยถา นาม เวพฺพชญาที่หิ เวพฺพาทโย” ต้นไม้ในแผ่นดินมีต้นไม้อื่นเป็นอาทิ เมื่อวัฒนาเจริญขึ้นมาแล้วเป็นแขนงหนามของตนที่เจริญขึ้นมาอัน พาให้รกเลยวปกคลุมหุ้มห่อซึ่งลำต้นไว้มิให้สละสลวยได้ อันนี้แลเมื่ออุปมาจิตใจ ก็มีอุปไมยเหมือนด้วยหมู่อุสสัตว์ที่เกิดมา

คณหาที่เป็นผู้ชักนำให้มาเกิดเป็นกายกีย่อมกระทำให้พื้นผิวเหลือที่จะสงายัง
จิตสันดานให้ชาน ไปในรูปแลเสียงแลกลิ่นแลรสแลโผฏฐัพพะสัมผัสถูกต้อง
ทั้งนี้ “ตํ ตํ โคตม ปุณฺณามิ” เพราะเหตุการณนั้น ข้าแต่พระองค์ผู้
ทรงพระนามว่าโคตมะ ข้าพระองค์จะขอถามว่า “โก อิมิ วิชฺฐเย ชฺหฺมิ”
บุคคลทั้งฤาจะสามารถอาจเพื่อจะสงายเสียได้ซึ่งชฺหฺมิ คือกัณหอันหุ้มห่อครอบ
ง่าเกี่ยวประสานจิตสันดานแห่งสัตว์ไว้ ให้ประพฤติเป็นไปทั้งนี้

เมื่อเทพยดาทูลถามอรรคบัญญัติทั้งนี้ “สพฺพทรมเมสุ อปฺปฎฺธิ-
หตตณฺณาจโร” องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคพระผู้มีพระญาณหาสิ่งจะ
กำจัดมิได้ พระญาณของพระองค์นั้น ย่อมสัมฤทธิ์จรรวิกไปในไทยธรรมทั้งปวง
มีธรรมอันเป็นไปในอดีตกาลเป็นอาทิ “เทวานํ อติเทโว” พระพุทธองค์
เป็นวิสุทธิเทวตาอันเลิศล่วงเสียซึ่งเทพยดาทั้งปวงและเป็นวิสุทธิสักกะเทวราช
อันล่วงเสียซึ่งสักกะเทวราชในโลกธาตุทั้งปวง “พฺรหฺมานํ อติพฺรหฺมา”
เป็นวิสุทธิมหาพรหมอันล่วงเสียซึ่งพรหมทั้งปวง พระองค์แกลวกล้ำใน
จตุเวสารัชฌาณทั้งสี่ แลทรงซึ่งพลญาณมีประการสิบ แลมีพระญาณหาสิ่ง
จะกั้นมิได้ มาพร้อมด้วยพระจักขุ กล่าวคือปัญญาสามารถอาจเห็นประจักษ์
ด้วยอาการทั้งปวง เมื่อพระองค์จะตรัสวิสัชนาอรรคบัญญัตินั้นจึงกล่าวพระ
คาถาว่า “สีเล ปตฺติชฺชาย นโร สปลฺลย” เป็นอาทิโดยนัยที่กล่าวมา
แล้วในหนหลัง “อิมิสฺสาทานิ คาทาย” ในกาลบัดนี้ข้าพระองค์ผู้มีนาม
ชื่อว่า พุทธโฆษาจารย์จะยังอรรคแห่งพระคาถาที่องค์สมเด็จพระบรมศาสดา
ผู้ทรงแสวงหาศีลชั้นชวาทิกุณฺ ตรีสัทธิสัจจนาจําแนกศีล แลสมาธิปัญญา เป็น
อาทิ อันมิได้วิปริตให้พิศดาร จักกล่าวพระคัมภีร์ชื่อว่าพระวิสุทธิธรรมรค

มีค่าตัดสินหมกจกคดีไม่มีเศษ เพราะเหตุว่าพระคัมภีร์พระวิสุทธิมรรคนี้มีได้เจ็ดด้วยลัทธิอันมีในนิกายอื่น ๆ ซึ่งอาศัยในเทศนาแห่งพระมหาเถระทั้งหลายอันอยู่ในมหาวิทยาลัย

คัมภีร์พระวิสุทธิมรรคนี้ สามารถอาจจะกระทำปราโมทย์กล่าวคือ ตรูณปีติอันอ่อน ให้บังเกิดมีแก่พระภิกษุทั้งหลายอันได้บรรพชาในพระพุทธศาสนา อันสัตว์โลกทั้งหลายได้ด้วยยาก พระผู้เป็นเจ้าของมิได้รู้จักหนทางพระนิพพานว่า หนทางนี้ เป็นหนทางตรง เป็นหนทางมิได้ผิด เป็นหนทางอันเกษม สงเคราะห์เข้าในศีลขันธ์คือกองแห่งศีล สมာธิขันธ์ กองแห่งสมาธิ ปัญญาขันธ์ กองแห่งปัญญา เมื่อยังไม่รู้จักหนทาง ถึงว่าจะปรารถนาพระนิพพานก็ดี จะพยายามกระทำเพียรก็ดี ก็มีได้สำเร็จแก่พระนิพพาน

“สาธโว” กูรสาธสัพบุรุษทั้งหลาย ท่านทั้งปวงปรารถนาวิสุทธิ กล่าวคือพระนิพพาน จงเงี่ยโสตสดับพระคัมภีร์พระวิสุทธิมรรคแต่สำนักแห่งเรา ผู้จะกล่าวอรรถสังวรธรรมนา

พระพุทธโฆษาจารย์เจ้านิพนธ์พระบาลี แปลเป็นภาษาสยามได้ออกความดังนี้ จึงดำเนินอรรถสังวรธรรมนาในบทคือวิสุทธินี้ว่า “สพฺพมลวิริหิตฺต อจฺจนตปฺริสฺสุทฺธิ” พระนิพพานเว้นจากมลทินทั้งปวงบริสุทธิ์โดยแท้ บัณฑิตพึงรู้ดังนี้ หนทางพระนิพพานนั้น ชื่อว่าวิสุทธิ อุบายที่จะตรัสรู้ชั้นชื่อว่ามรรค

ข้าพระพุทธเจ้า จักกล่าวซึ่งพระคัมภีร์ชื่อว่าวิสุทธิมรรคนี้มีอรรถคือแปลว่า ข้าพระองค์จะกล่าวซึ่งอุบายที่จะตรัสรู้พระนิพพาน “โธ ปณาย

วิสุทธิมกุโค” หนึ่งพระวิสุทธิมรรคคืออุบายที่จะกระทำพระนิพพานนั้นให้
แจ่ม ในพระสูตรบางแห่ง องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาแสดง
วิปัสสนาล้วน มิได้เจือด้วยสมณะ

“**ยถา ภควา**” พระผู้ทรงพระภาค ตรัสเทศนาไว้เป็นคัมภีร์
พระผู้มีพระภาคตรัสเทศนาไว้ด้วยพระบาทพระภาคว่า **“สพเพ สงฺขารา
อนิจฺจาติ, ยथा ปญฺญา ย ปสฺสตี”** คุกรภิกษุทั้งหลาย ในกาลใดภิกษุ
ในพระพุทธศาสนา^{นี้} พิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า ธรรมอันยุติในภูมิ ๓ คือ
กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ ทั้ง ๓ ^{นี้} เป็นอนิจจังมิได้เที่ยง
ในกาลนั้นคือกาลอันมีในภายหลัง ตั้งแต่บังเกิดขึ้นแห่งญาณทั้งหลาย มี
อุทฺथัพพญาณ คือปัญญาอันพิจารณาเห็นซึ่งความดับเป็นอาทิ พระภิกษุนั้น
ก็จะเห็นอภัยในกองทุกข์ คือปัญจกัณฑ์ อันเวียนตายเวียนเกิดอยู่ในภพ
ทั้ง ๓ ^{นี้} กามาวจรภพเป็นอาทิ **“เอส มกุโค วิสุทธียา”** คุกรภิกษุ
ทั้งหลายธรรมกล่าวคือนิพพานญาณปัญญาที่เห็นอภัยในกองทุกข์ กล่าว
คือปัญจกัณฑ์^{นี้} ชื่อว่าเป็นอุบายที่จะให้ตรัสรู้พระนิพพาน

“กตฺถจฺจิ ฆานปญฺญาเวสน” หนึ่งวิสุทธิมรรค คืออุบายที่จะให้
ตรัสรู้พระปรินิพพานนั้น ในพระสูตรบางแห่ง องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาค
ตรัสเทศนาไว้ด้วยสามารถแห่งฆานแลปัญญา

“**ยถา ภควา**” พระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาไว้เป็นคัมภีร์
สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาไว้ว่า **“นตฺถิ ฆานํ อปญฺญาสฺส,
นตฺถิ ปญฺญา อฆายโน”** คุกรภิกษุทั้งหลาย ฆานไม่มีแก่ภิกษุอันหา
ปัญญามิได้ ปัญญาไม่มีแก่ภิกษุอันหาฆานมิได้ ฆานแลปัญญาทั้ง ๒ ^{นี้}
มีแก่ภิกษุรูปใด ภิกษุรูปนั้นก็จะตั้งอยู่ในที่ใกล้พระนิพพานโดยแท้

อนึ่งพระวิสุทธิมรรค^{นี้} ในพระสูตรบางแห่ง องค์สมเด็จพระบรมศาสดาทรัสเทศนาด้วย สัมมากัมมันตะเป็นอาทิ

“ยถา ภควา” พระผู้มีพระภาคทรัสเทศนาไว้เป็นคังฤฯ พระผู้ทรงพระภาคทรัสเทศนาไว้ว่า “กมมํ วิชฺชา จ ธมโม จ สํลํ ชีวิตมุตฺตมํ”
 ดุริยภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งปวงย่อมจะบริสุทธิ์ด้วยกรรม คือมรรคเจตนา ๑
 ด้วยวิชาคือสัมมาทิฏฐิ ๑ ด้วยศีลคือสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ ๑ ด้วย
 อุดมชีวิตคือสัมมาอาชีวะ ๑ ด้วยธัมมะ คือสัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ
 สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ๑ ดังนี้

บางแห่งว่าด้วยธรรม ๔ ประการ คือ สัมมากัมมันตะ ๑ สัมมาทิฏฐิ ๑
 สัมมาวาจา ๑ สัมมาอาชีวะ ๑

“น โคตฺเตน ธเนน วา” สัตว์ทั้งหลายจะบริสุทธิ์ด้วยโคตร
 แลบริสุทธิ์ด้วยทรัพย์ก็หาไม่

“กตฺถจि สํลาทิวเสน” อนึ่งพระวิสุทธิมรรค^{นี้} ในพระสูตรบาง
 แห่งองค์พระผู้ทรงพระภาคทรัสเทศนาแสดงด้วยศีลเป็นอาทิ

“ยถา ภควา” องค์พระผู้ทรงพระภาคทรัสเทศนาไว้เป็นคังฤฯ
 องค์พระผู้ทรงพระภาคทรัสเทศนาไว้ว่า “สพฺพทา สํลสมฺปนฺโน
 ปญฺญวา สุสมฺมาหิตํ” พระภิกษุในพระศาสนานี้ ถึงพร้อมด้วยจตุปาริ
 สุทธิศีลมาแล้วเนื่อง ๆ ด้วยปัญญาอันเป็นโลกิยะแลปัญญาอันเป็นโลกุตตระ
 มีจิตอันตั้งมั่นด้วยสมาธิอันประกอบด้วยประการเสมอ ด้วยปัญญาอันเป็น
 โลกิยะแลเป็นโลกุตตระ กระทำความเพียรเพื่อว่าจะละอกุศลธรรม จะยัง
 กุศลธรรมให้บังเกิดในตน มิได้เฝ้าเพื่ออาศัยในกายแลชีวิต “โณมํ ตรีติ

ทุดตร” พระภิกษุนี้สามารถอาจจะเข้าโฆมะทั้ง ๔ มีกามโฆมะเป็นประธาน อันสามัญสัตว์ทั้งปวงมีอาจจะข้ามได้

“กตฺถจิ สติปฏฺฐานาทิวเสน” พระวิสุทธิมรรคนี้ ในพระสูตร บางแห่ง องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคตรัสพระสังฆกรรมเทศนาด้วยโพธิ- บัณฑิตธรรม มีพระสติปฏฺฐานทั้ง ๔ เป็นอาทิ

“ยถาห ภควา” พระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาไว้ เป็นดังฤ- พระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาไว้ว่า “เอกายโน ภิกฺขเว อโย มคฺโค” ตูกรภิกษุทั้งหลาย มรรคมรรคานี้ เป็นหนทางอันบุคคลผู้เดียวพึงสัญญา ย่อมประพาศเป็น ไปเพื่อจะยังสัตว์ทั้งหลายให้บริสุทธิ์ และจะยังสัตว์ทั้งหลาย ให้ล่วงเสียซึ่งทุกข์แฉกโหมหนัส ให้ตรัสรู้พระนิพพานกระทำพระปรินิพพาน ให้แจ้ง หนทางซึ่งบุคคลผู้เดียวพึงสัญญานี้คือ พระสติปฏฺฐานทั้ง ๔ แล พระสัมมปธาน ๔ เป็นอาทิ

อนึ่ง ในปัญหาพยากรณ์ที่องค์สมเด็จพระบรมศาสดาทรงพยากรณ์ กล่าวแก่ แก่เทพยดาอันลงมาทูลถามปัญหานี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงศีล เป็นอาทิ

อรรตสังวรณนาโดยสังเขป ในคาคาเทพยดาตามปัญหา กิจติการ แต่เพียงเท่านั้น

ในกาลนี้ พระพุทธโฆษาจารย์เจ้าจะสังวรณนาอรรตพระภาคที่องค์ สมเด็จพระบรมศาสดาตรัสสืบชานา จึงดำเนินเนือความว่า “สี่เล ปตฺติภย นโร สปลฺโย” สัตว์โลกที่มีปัญญา อันมาพร้อมด้วยปฏิสนธิ อันเป็น ไตรเหตุ อันบังเกิดแก่กุศลธรรม ปฏิบัติบำเพ็ญศีลกระทำให้ศีลของตน บริบูรณ์มิให้ค้างพร้อย จึงได้ชื่อว่าตั้งอยู่ในศีล

เมื่อตั้งอยู่ในศีลแล้ว ก็อุทิศหาพระทำความเพียร ที่จะยังกิเลสทั้งหลาย ให้ร้อนจำเต็มแต่ต้น แลให้ร้อนไปโดยภาคทั้งปวง

อนึ่งสัตว์ผู้หนึ่งมีปัญญาอันแก่กล้าชื่อว่า เนปโกปัญญา ในบทคือเนปโกปัญญา คือองค์สมเด็จพระศาสดาตรัสเทศนา ประสงค์เอาปัญญา อันประกอบด้วยวิธีจะรักษาพระกรรมฐาน แท้จริงในปัญหาพยากรณ์พระพุทธรองค์ประสงค์เอาปัญญา ๓ ประการ

ปัญญาที่หนึ่งนั้น ประสงค์เอาปัญญาที่มาพร้อมด้วยปฏิสนธิอันเป็นไตรเหตุ

ปัญญาที่สองนั้น ประสงค์เอาวิปัสสนาปัญญา อันพิจารณาเห็นพระไตรลักษณ์

ปัญญาที่สามนั้น ประสงค์เอาปริหาริกปัญญา อันกำหนดกิจทั้งปวง มีกิจที่จะเล่าเรียนพระกรรมฐานทั้งสอง คือพระสมถกรรมฐานและพระวิปัสสนากรรมฐาน

สัตว์นั้นได้นามชื่อว่า ภิกษุ เพราะเหตุว่าเห็นภัยในสังสารวัฏประกอบด้วยโยนิโสมนสการเจริญพระสมาธิ คือเล่าเรียนกสถนบริกรรม แลเจริญวิปัสสนาให้เห็นว่า ปัญจวิขันธ์ทั้ง ๕ เป็นอนิจจัง เป็นทุกขังเป็นอนัตตา “โต อิมิ วิชฺฌเย ชฏฺฐิ” สัตว์ที่ได้นามชื่อว่าภิกษุนั้นย่อมประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ คือ ศีล ๑ สมาธิ ๑ ปัญญาทั้ง ๓ มีสหชาติปัญญาอันเป็นไตรเหตุเป็นอาทิ แลความเพียรยังกิเลสให้ร้อน ๑ เป็น ๖ ประกอบด้วยกันดังนี้ พึงดวงชฎคือคณฺหาน

มีคำอุปมาว่า บุรุษอันประกอบด้วยกำลัง ยืนอยู่เหนือพื้นปฐพีเพียงขึ้นซึ่งศาสตราอันตนลับอาบไว้เป็นอันดี พึงดวงเสียซึ่งพุ่มไม้ไผ่อันใหญ่

อันชฎีไปด้วยหนามหนา “เสยฺยถาปี นาม” ชื่อว่ามีอุปมาฉันใด ก็มีอุปไมยเหมือนหนึ่งสัตว์คือภิกษุในพระพุทธศาสนานอนอยู่เหนือปฐพี กล่าวคือศีล ยกขึ้นซึ่งศาสตรา กล่าวคือวิปัสสนาอันตนลับอาบแล้วเป็นอันดีเหนือศีลากล่าวคือความเพียรพึงตัดเสียแห่งตน

อนึ่งพระภิกษุจะถางเสียได้ซึ่งชฎีคือตัณหา ก็ถางเสียได้ในขณะแห่งตนได้พระอรหัตตมรรค ในขณะที่ได้สำเร็จแก่พระอรหัตตผลแล้ว พระภิกษุนั้นก็ได้ชื่อถางชฎีคือตัณหาสำเร็จแล้ว เป็นอัครกทักษิณโดยบุคคล ควรจะพึงรับทานอันเลิศแห่งสัตว์อันอยู่ในมนุษยโลก กับด้วยสัตว์อันอยู่ในเทวโลก เหตุการณ์ดังนั้น องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาค จึงโปรดประทานพระสัทธรรมเทศนาแก่เทพยดานั้นด้วยบาทพระคาถามีคำกล่าวว่า “สี่เล ปตัญญา ยนโร สปลฺโกล” เป็นอาทิ เอวี่ ก็มีด้วยประการฉะนี้

“ตตฺรายํ ยาย ปญฺญา ย สปลฺโกลติ วุตฺโต ตตฺรายสุสกรณียํ นตฺติ ปุริมกมฺมานุภาเวนฺว หิสฺส ตา สิทฺธา”

“อาตาปี นิปโกติ เอตฺถ วุตฺตวิริยวเสน ปน เตนฺ สาทจฺจการินา ปญฺญาวเสน จ สมปฺชานการิน หุตฺวา สี่เล ปตัญญา ยจิตฺตปญฺญาวเสน วุตฺตา สมถวิปัสฺสนา ภาเวตฺตพฺพาติ”

“อิมิ ตตฺร ภควา สีสมาธิปญฺญามุเขน วิสุทฺธิมคฺคิ ทสฺเสติ”

พระสัทธรรมเทศนาสี่ลำดับวาระพระบาลีมา มีเนื้อความว่าองค์สมเด็จพระศาสดา ตรัสเทศนาในพระคาถาว่า “สปลฺโกล” พระโยคาวจรภิกษุประกอบด้วยปัญญาอันใด กิจที่พระโยคาวจรภิกษุจะพึงกระทำในปัญญานั้นบมิได้มี เหตุทั้งๆ เหตุว่า ปัญญานั้นย่อมสำเร็จแก่พระโยคาวจรภิกษุนั้น

ด้วยอานุภาพแห่งกุศลกรรม ที่พระโยคาวจรภิกษุสันนิชยาการก่อสร้างมาแล้วแต่ปฐมภพปางก่อน

ในบทคือ “อาตปปี นิปโก” องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาด้วยสามารถ คีล สมาริ บัญญา หวังจะให้พระโยคาวจรเจ้ามีความอุทิศหะกระทำเนือง ๆ กระทำให้มากด้วยวิริยะพยายาม แลกระทำตนให้รู้รอบคอบด้วยปัญญา แล้วพึงเจริญสมณะแลวิปัสสนา

ในพระคาถานี้ องค์พระผู้มีพระภาค ตรัสเทศนาชื่อว่าพระวิสุทธิมรรค คือหนทางพระปรินิพพาน ด้วยคีล สมาริ แลปัญญาเป็นประธาน

“เอตฺตา หิ ติสฺโส สิกฺขา” แท้จริง สิกขาทั้ง ๓ คืออริคีลสิกขา อริจิตตสิกขา อติปัญญาสิกขา องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคทรงแสดงด้วยเทศนามีประมาณเท่านั้น

อนึ่ง “ติวิธกฺลฺยาณสาสนี” คำสั่งสอนที่จะให้ปฏิบัติ แลคำสั่งสอนที่จะให้ตรัสธรรมวิเศษ มีคุณอันบัณฑิตพึงนับ ๓ ประการ คือมีคุณอันบัณฑิตนับในต้น แลท่ามกลางแลที่สุด แลอุปนิสัยแห่งไตรวิชา แลการที่จะเว้นจากลามกทั้ง ๒ คือกามสุขัลลิกานุโยคกระทำความเพียรให้ติดอยู่ในกามสุข อัตตถิลมถานุโยคกระทำความเพียรให้ตนได้ความลำบาก

แลการที่พึงเสพซึ่งมัชฌิมปฏิบัติอันเป็นท่ามกลาง องค์สมเด็จพระบรมศาสดา ก็ทรงแสดงด้วยเทศนามีประมาณเท่านั้น

อนึ่ง “อุปายาทิสฺมตฺติกฺกมนุปฺปาโย” อุปายที่จะล่วงเสียซึ่งเตภูมิกวัญมีบังเกิดในจตุรกายเป็นอาทิ แลสละกิเลสด้วยอาการทั้ง ๓ มีวิมมณปทานเป็นประธาน

พระวิสุทธิมรรค เล่ม ๑

แลธรรมอันเป็นข้าศึกแก่วิตก แลวิจารณ์เป็นอาทิ แลการที่จะ
ชำระเสียซึ่งสังกิเลสทั้ง ๓ แลจะประพาศปฏิบัติให้เป็นอุปนิสัยแก่มรรค
แลผลมีพระโศกปฏิบัติมรรคเป็นต้น, องค์สมเด็จพระบรมศาสดาก็อทรงแสดง
ด้วยเทศนามีประมาณเท่านี้

มีคำปุจฉาถามว่า ธรรมทั้งหลายมีสิกขาทั้ง ๓ เป็นอาทินั้น องค์
สมเด็จพระบรมศาสดาทรงแสดงด้วยเทศนามีประมาณเท่านี้ คือทรงแสดง
ด้วยพระภาค มีคำกล่าวว่ “สี่เส ปติฏฺฐาย นโร สปลฺยุ โย”
เป็นอาทินะนี้ ด้วยประการดังฤ

มีคำวิสัชนาว่า องค์พระบรมศาสดาตรัสเทศนา พระวิสุทธิมรรค
หนทางพระนิพพานด้วยศีลนั้น คือพระองค์ทรงแสดงด้วยอริศีลสิกขา

พระบรมศาสดา ตรัสเทศนาพระวิสุทธิมรรคหนทางพระนิพพานด้วย
สมาธินั้น คือพระพุทธองค์ทรงแสดงด้วยอริจิตตสิกขา

พระบรมศาสดาตรัสเทศนาพระวิสุทธิมรรค หนทางพระนิพพานด้วย
ปัญญา นั้น คือพระพุทธองค์ทรงแสดงด้วยอริปัญญาสิกขา

แท้จริง “ศาสนสฺส อาทิกุลฺยาณตา” ศาสโนวาคำสั่งสอน
แห่งพระบรมศาสดา ไพรเพราะในเบื้องต้นนั้น องค์พระผู้ทรงพระภาค
ทรงแสดงศีล ศีลนั้นชื่อว่าเป็นเบื้องต้นพระศาสนา เพราะเหตุว่า
พระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาเป็นปุจฉาว่า “โก จาที กุสลานํ ธมฺมานิ”
คุณภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งฤ เป็นเบื้องต้นแห่งธรรมทั้งหลายอัน
เป็นกุศล

แลทรงวิสัชนาว่า “สี่เส วิสุทฺธิ” คุณภิกษุทั้งหลาย ศีลที่
บุคคลรักษาไว้ให้บริสุทธิ์นั้นนั้นแล เป็นเบื้องต้นแห่งกุศลธรรมคำสั่งสอน
แห่งเรา

อนึ่งศีลนั้นชื่อว่า เป็นบงกชพระศาสนา เพราะเหตุว่าพระผู้ทรง
พระภาค ตรัสเทศนาไว้โดยนัยเป็นอาทิว่า

“สพฺพปาปสฺส อกรรม” ภิภษุในศาสนา นี้ อย่าพึงกระทำความ
อันลามกด้วยตน แลอย่าพึงยังบุคคลอื่นให้กระทำความอันลามกด้วยวาจา

แท้จริงศีลนั้นชื่อว่า กัลยาณะ แปลว่ามีคุณอันปราชญ์พึงนับเพราะ
เหตุว่า ศีลนั้นจะนำมาซึ่งคุณ มีคุณเคื้อมิได้เคื้อควอันกินแห่งเป็นอาทิ

“สมาธินา มชฺฌเม กุลฺยาณตา” อนึ่งพระศาสนาคือ คำสั่งสอน
ของพระบรมศาสดามีคุณอันนักปราชญ์พึงนับในท่ามกลางนั้น องค์พระผู้
ทรงพระภาค ทรงแสดงด้วยสมาธิ

แท้จริงสมาธินั้น เป็นคำสั่งสอนแห่งองค์พระบรมศาสดาอันเป็น
ท่ามกลาง เพราะเหตุว่าพระพุทธรองค์ตรัสเทศนาไว้ โดยนัยเป็นอาทิ
ว่า คุณรภิภษุทั้งหลาย พระภิภษุในพระศาสนา นี้ พึงยังกุศลธรรม
ให้สำเร็จ

แท้จริงสมาธินั้น ชื่อว่ามีคุณอันนักปราชญ์พึงนับ เพราะเหตุว่า
สมาธินั้นจะนำมาซึ่งคุณมีอิทธิฤทธิ์เป็นอาทิ

อนึ่ง “ปริโยสานกุลฺยาณตา” พระศาสนาคำสั่งสอนของพระบรม
ศาสดา มีคุณอันนักปราชญ์พึงนับในที่สุคนั้น องค์สมเด็จพระผู้ทรง
พระภาคตรัสเทศนาด้วยปัญญา

แท้จริงปัญญา นั้น ชื่อว่าเป็นที่สุดพระพุทธรศาสนา เพราะเหตุว่า
พระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาไว้ว่า “สจฺจตฺตปริโยทปนํ” คุณรภิภษุ

ทั้งหลาย พระภิกษุในศาสนา^๕ พึงยังจิตให้่องใสชำระใจให้บริสุทธิ์ตัก
เสี่ยซึ่งกิเลสโดยอาการทั้งปวงด้วยปัญญา

“เอตํ พุทฺธานตาสนํ” พระภิกษุในศาสนา ปฏิบัติตั้ง^๕ชื่อว่า
ตั้งอยู่ในโอวาท รักษาพระศาสนาคำสั่งสอนแห่งองค์สมเด็จพระสรรเพชญ์
พุทธเจ้า ปัญญา^๕นี้เป็นที่สุดแห่งพระศาสนา

แท้จริงปัญญานี้^๕ ชื่อว่ามีคุณอันปราชัญจะพึงนับ เพราะเหตุว่า
จะนำมาซึ่งตาทิคุณมิให้หวนไหว ในอภิญ्ञารมณคือลาภแลอภิญ्ञารมณคือ
หาลาภไม่ได้เป็นอาทิ เพราะเหตุ^๕นั้น องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาค จึง
โปรดประทานพระสัทธรรมเทศนาไว้ว่า

“เสโต ยถา เอกฆโน, วาเตน น สมิริติ” ดูกรภิกษุ^๕
ทั้งหลาย ภูเขาอันแล้วด้วยศิลาแห่งเดียว ย่อมมิได้หวนไหวด้วยกำลัง “ยถา”
อันนี้มีอุปมาฉันใด ก็มีอุปไมยเหมือนพระอริยเจ้า อันดำเนินด้วยญาณคติ
กล่าวคือปัญญาอันเป็นปริโยสานที่สุดพระพุทฺธศาสนา ย่อมมีจิตมิได้หวน
ไหวในโลก ๘ ประการ มีนินทาแลสรรเสริญเป็นอาทิ

“ตถา สึเลน เตวิชชตาย” อன்றธรรมเป็นอุปนิสัย^๕ ที่จะให้
พระภิกษุ^๕ได้สำเร็จแก่ไตรวิชชา มีทิพพจักขุญาณเป็นประธานองค์พระ
บรมศาสดากัศรัตเทศนาแสดงด้วยศีล

แท้จริง พระโยคาวจรภิกษุจะบรรลุดังวิชชา^๕ทั้ง ๓ ก็อาศัยที่รักษาศีล
ศีลของตนไว้ให้บริบูรณ์

“น ตโต ปริ” พระภิกษุ^๕นั้นก็ไม้อาจสามารถจะบรรลุดังธรรม
อันอื่นยิ่งกว่า^๕นี้ คือพระอภิญ्ञา^๕ทั้ง ๖ ประการ

ธรรมอันเป็นอุปนิสัย^๕ที่จะให้พระโยคาวจรภิกษุ^๕ บรรลุดังจพภิญ्ञา
ทั้ง ๖ ^๕นี้ องค์พระบรมศาสดากัศรัตเทศนาด้วยพระสมาริ

แท้จริงพระโยคาวจรภิกษุในพระศาสนา จะบรรลุถึงอภิญญาทั้ง ๖
ก็อาศัยแก่สมาธิที่มีบริบูรณ์อยู่ในสันตทานแห่งตน

“น ตโต ปรี” พระภิกษุนั้นก็อาจจะบรรลุถึงธรรมอันอื่น อันยิ่ง
กว่านั้น คือพระปฏิสัมภิทาญาณ

“ปญฺญา ยปฏิสัมภิทาย เกทสฺส” ธรรมอันเป็นอุปนิสัยที่จะให้
พระโยคาวจรภิกษุแตกฉานในปฏิสัมภิทานั้น องค์สมเด็จพระมหากรุณา
ตรัสแสดงด้วยปัญญา

แท้จริง พระภิกษุจะบรรลุถึงพระปฏิสัมภิทาญาณทั้ง ๔ ก็อาศัยแก่
ปัญญาบริบูรณ์อยู่ในจิตสันตทาน มิได้บรรลุถึงด้วยเหตุอันอื่น

หนึ่ง “สีเล กามสุขลฺลิกานุโยคสงฺฆาตสฺส” การที่จะละเสีย
เว้นเสียซึ่งธรรมอันลามก กล่าวคือประกอบเรื่อง ๆ ด้วยสามารถยินดีใน
กามสุข องค์พระบรมศาสดาตรัสเทศนาด้วยศีล

การที่เว้นเสียซึ่งธรรมอันลามก กล่าวคือประกอบเรื่อง ๆ ที่จะยัง
ตนให้ได้รับความลำบากนั้น องค์พระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาแสดงด้วย
สมาธิ

การที่จะเว้นส้องเสพมัชฌิมปฏิบัติ เป็นส่วนอันมีในท่ามกลางองค์
สมเด็จพระบรมศาสดา ตรัสเทศนาแสดงด้วยปัญญา

“สีเลน อปายสมตฺติกมฺนุปาโย” หนึ่งอุบายที่จะล่วงเสียซึ่ง
จตุรabayทั้ง ๔ มีนรกเป็นอาทิ องค์สมเด็จพระบรมศาสดาตรัสเทศนาแสดง
ด้วยศีล กิริยาที่จะล่วงเสียซึ่งกามธาตุ คือมิได้บังเกิดในกามาวจรภพ องค์
พระบรมศาสดาตรัสเทศนาแสดงด้วยสมาธิ

“สพฺพภวสมตฺติกมฺนุปาโย” อุบายที่จะล่วงเสียซึ่งภพทั้งปวง
องค์สมเด็จพระบรมศาสดาตรัสแสดงด้วยปัญญา

พระวิสุทธิมรรค เล่ม ๑

อนึ่งกิริยาที่จะละกิเลสด้วยสามารถทั้งภพทาน คือการที่จะละเสีย ซึ่งองค์แห่งอกุศลนั้น ๆ ด้วยองค์แห่งกุศลนั้น ๆ คือบุญกิริยาวัตถุเหมือน หนึ่งกำจัดซึ่งมีคิต ด้วยแสงแห่งประทีป องค์สมเด็จพระบรมศาสดาทรัส เทศนาด้วยศีล

กิริยาจะสละละกิเลสด้วยวิกขัมภนปทาน ชุ่มชื้นธรรมทั้งปวงมี นีวรณธรรมเป็นอาทิ องค์สมเด็จพระบรมศาสดาทรัสเทศนาแสดงด้วย สมภา

กิริยาที่จะสละละกิเลส ด้วยสามารถสมุจเฉทปทาน ละกิเลสแล้ว กิเลสไม่กลับมา องค์สมเด็จพระบรมศาสดาทรัสเทศนาแสดงด้วยปัญญา อันเกิดกับด้วยพระอริยมรรค

“ตถา สึเลน กิเลสานัน” อนึ่งธรรมอันเป็นข้าศึกแก่การที่จะ ล่วงเสียซึ่งกิเลส องค์สมเด็จพระบรมศาสดาทรัสเทศนาแสดงด้วยศีล

ธรรมอันเป็นข้าศึกแก่กล้า ที่จะล่วงเสียซึ่งกิเลส องค์สมเด็จพระผู้ ทรงพระภาคทรัสเทศนาแสดงด้วยสมภา

“อนุสยปฏิบัติปกุโจ” ธรรมอันเป็นปฏิบัติแก่อนุสัยมีต้นหามุสสัย เป็นอาทิ องค์พระผู้ทรงพระภาคทรัสแสดงด้วยปัญญา

อนึ่งกิริยาที่จะชำระเสียซึ่งธรรมอันเศร้าหมองคือทุจริต องค์สมเด็จพระบรมศาสดาทรัสแสดงเทศนาด้วยศีล

การที่จะสละละสังกิเลสคืออภิญญา ๖๒ ประการ องค์สมเด็จพระบรม ศาสดาจารย์ตรัสเทศนาแสดงด้วยปัญญา

“สเถเน โสตาปนฺนสทิกาทคามิภาวสุต” หนึ่งเหตุที่จะให้ได้
เป็นพระโสตาปนฺนบุคคล และเป็นพระสทิกาทคามิบุคคลนั้น องค์สมเด็จพระ
ผู้มีพระภาคตรัสเทศนาแสดงด้วยศีล

เหตุที่จะให้ได้เป็นพระอนาคามีอริยบุคคลนั้น องค์สมเด็จพระผู้มี
พระภาคตรัสเทศนาแสดงด้วยสมาธิ

เหตุที่จะให้พระอรหันต์เป็นองค์พระอรหันต์นั้น องค์สมเด็จพระผู้
ทรงสวัสดิภาคตรัสเทศนาแสดงด้วยปัญญา

“เอวํ เหตุตาวตาทิสฺสุโส สิกฺขา” พระคุณที่ละสาม ๆ ถึง
เก้าครั้ง คือสิกขาทั้ง ๓ คืออริศีลสิกขา ๑ อริจิตตสิกขา ๑ อริปัญญา
สิกขา ๑ เป็นสิกขาทั้ง ๓ ประการนับเป็น ๑

“ตฺวิชกฺลฺยาณสฺตาสฺน” คือคำสั่งสอนของพระบรมศาสดา มีไพเราะ
๓ ประการดังกล่าวแล้ว ๑

คือ ธรรมอันเป็นอุปนิสัยแก่พระคุณทั้ง ๓ มีไตรวิชชาคุณเป็น
อาทิ ๑

กิจที่เว้นจากธรรมทั้ง ๒ แลเสพมัชฌิมปฏิบัติ ๑ เข้ากันเป็น ๓
ประการ ๑

คืออุบายที่จะล่วงจตุรบาปภูมิเป็นอาทิ ๑ สละกิเลสด้วยอาการ ๓

ประการ ๑
คือธรรมอันเป็นข้าศึกที่จะล่วงกิเลสเป็นอาทิ ๑ จะชำระสังกิเลส
ทั้ง ๓ ประการ ๑ เหตุที่จะให้ได้เป็นพระโสตาปนฺนเป็นอาทิ ๑

นับพระคุณที่ละ ๓ ๆ ถึง ๕ ครั้งนี้ แลประมาณ ๓ แห่งพระคุณ
อันอื่น องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาแสดงด้วยศีลแลสมาธิแล
ปัญญา มีประมาณเท่านี้

อนึ่งพระวิสุทธิมรรค^๕ องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคธาตุสเทสนา
แสดงศีล แลสมาธิ แลปัญญา เป็นประธาน อันสงเคราะห์เอา
พระคุณเป็นอันมากดัง^๕ ได้ชื่อว่าพระพุทธรองค์ ทรงแสดง โดยย่อยิ่งนัก
ไม่สามารถอาจให้เป็นอุปการแก่กุลบุตรทั้งหลาย อันเป็นวิปัสสิปัญญา
บุคคลแลในยบุคคล อันชอบในพระธรรมเทศนามิได้ยิ่งนักแล มิได้
พิสดารยิ่งนัก

ในการ^๕นชาพระองค์ผู้มีนามชื่อว่า พุทธโฆษาจารย์จะปรารภศีล
ประกอบคำปุจฉาถามอรรถปัญญา เพื่อจะแสดงกัมมวิสุทธิมรรค^๕ให้
พิสดารโดยนัยจะแสดงดังนี้

ในปัญหาปุจฉานั้น^๕ มีวาระพระบาลีรจนาไว้ถามว่า “กั สลั”
วัตถุสิ่งทั้งๆ เรียกว่าศีล คำเรียกว่าศีลนั้นด้วยอรรถดังๆ

ธรรมทั้งๆ เป็นลักษณะเป็นกิจเป็นผล เป็นอาสนันเหตุแห่งศีลนั้น
ศีลมีธรรมทั้งๆ เป็นอันนิสงส์ ศีลมีที่ประการ

ธรรมทั้งๆ เป็นธรรมอันเศร้าหมองของศีลนั้น มีธรรมทั้งๆ เป็น
ธรรมบริสุทธิ์ของศีล

เมื่อพระพุทโฆษาจารย์ กล่าวปัญหาปุจฉานั้น^๕แล้ว จึงกล่าว
คำวิสัชนาในปัญหานั้น โดยวาระพระบาลีตั้งบทปุจฉา^๕ขึ้นไว้ทีละบท ๆ แล้ว
ก็กล่าวคำวิสัชนาไปทีละข้อ ๆ ในปุจฉาถามว่าสิ่งทั้งๆ ชื่อว่าศีลนั้น

มีคำวิสัชนาว่า ธรรมทั้งหลายมีเจตนาเป็นอาทิของบุคคล ทีละ
เว้นจากบาปธรรมมีปาดาศีลเป็นต้น และยังวัตรปฏิบัติ มีอุปชฌายวัตร
เป็นประธานให้บริบูรณ์

มีคำกล่าวรับว่าจริง วิสัยนาอย่างนี้ พระธรรมเสนาบดีสารีบุตร
กล่าวไว้กับภริยาพระปฏิสัมภิทามรรคว่า “ก็ สัตถุ” ในบทปุจฉา
ตามว่า จัตตสังคังฤชชิวาศีลัน

อาจารย์วิสัยนาว่า เจตนาชื่อว่าศีล เจตสิกชื่อว่าศีล สังขารชื่อว่า
ศีล มิได้กระทำให้ล่วงสิกขาบท ชื่อว่าศีล

อรรถาธิบายว่า เจตนาของบุคคลที่เว้นจากบาปกรรม มีปาณา-
ติบาตเป็นต้น และปฏิบัติยังอุบัยชฌายวัตรเป็นประธานให้บริบูรณ์ดังนี้ ชื่อ
ว่าเจตนาศีล

วิริทแห่งบุคคลอันเว้นจากบาปกรรม มีปาณาติบาตเป็นอาทิ ชื่อว่า
เจตสิกศีล

นัยหนึ่งกุศลกรรมมด ๑๐ ประการ ของบุคคลที่จะละเสียซึ่งบาป
กรรมมีปาณาติบาตเป็นอาทิ ชื่อว่าเจตนาศีล

ธรรม ๓ ประการ คืออนภิชฌาไม่โลภ คืออพยาบาทไม่พยาบาท
คือสัมมาทิฐิ ท้องค์พระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาไว้โดยนัยเป็นอาทิว่า
“อภิชฌม ปหาย” พระภิกษุในพระพุทธศาสนาละอภิชฌาเสียแล้ว มีจิต
ปราศจากอภิชฌา อยู่เป็นสุขในอิริยาบถทั้ง ๔ ธรรม ๓ ประการนี้ชื่อว่า
เจตสิกศีล เหวี่ยงก็มีด้วยประการดังนี้

“สัโร สัตถุ เอตุล ปญจวิเรน สัโร เวทิตพโพ ปา
ฏิโมกข สัโร สติสัโร ฌาณสัโร ขนุติสัโร วิริยสัโรติ
ตตุล อิมินา ปาฏิโมกขสัเรน อูเปโต โหติ สมุเปโตติ อัย
ปาฏิโมกขสัโรติ รกขติ จกขุณฺหริเย สัโร อปชฺชตตี อัย สติ
สัโร ยานิ โสทานิ โสกสมิ อชิตาติ ภควา สตี เตสํ นิวารณ
โสทานํ สัโรพุมิ ปญญาเยเตปี ถิยเรติ อัย ฌาณสัโร”

พระวิสุทธิมรรค เล่ม ๑

แปลเนื้อความว่า วินิจฉัยในบทคือ “สัโร สี่ลิ” สังวรชื่อ
ว่าสี่ลิ พระพุทธโฆษาจารย์เจ้านิพนธ์พระบาลีว่า “ปลุจวิเรน
สัโร เวทิตพุโพ” นักปราชญ์พึงรู้ สังวรมี ๔ ประการ คือ
ปาฏิโมกขสังวร ๑ สติสังวร ๑ ญาณสังวร ๑ ขันติสังวร ๑ วิริยสังวร ๑
เป็นสังวร ๕ ประการด้วยกันดังนี้

สังวรที่องค์สมเด็จพระบรมศาสดา ตรัสเทศนาโดยนัยเป็นอาทิว่า
“อิมินา ปาฏิโมกขสัวเรน” พระภิกษุในพระศาสนานี้ ประกอบแล้ว
แลประกอบแล้วด้วยดี ด้วยพระปาฏิโมกขสังวรชื่อว่าปาฏิโมกขสังวรเป็น
ปฐมที่ ๑

สังวรที่ ๒ นั้น องค์สมเด็จพระบรมศาสดาตรัสเทศนาไว้โดยนัย
เป็นอาทิว่า “รกฺขติ จกฺขุณฺทริยํ” ภิกษุในพระศาสนาอย่าอมรักษาซึ่ง
จักขุณทริย ถึงซึ่งสังวรในจักขุณทริย สังวรดังนี้ชื่อว่า สติสังวรเป็น
การบ ๒

ญาณสังวรเป็นเป็นการบ ๓ นั้น พระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาโดย
นัยเป็นอาทิว่า อชิต ตูกรภิกษุชื่อว่าอชิต “ยานิ โสทานิ” กระแส
แห่งต้นหา แลกระแสแห่งทิวฎฐิ แลกระแสแห่งอวิชา แลกระแส
แห่งกิเลสอันเหลือลงจากทวารจิตอันใด แลเมื่อกิริยาที่จะห้ามเสียได้ซึ่งกระแส
แห่งธรรมทงปวง ก็อาศัยสติอันประกอบด้วยเอกุปปาทาทีประการ เสมอ
ด้วยสมณะแลวิปัสสนาญาณ พระตถาคตกล่าวซึ่งสังวรคือกิริยาที่พระโยคาวจร
ภิกษุจะห้ามเสีย ซึ่งกระแสแห่งธรรมทงปวงนั้นด้วยอริยมรรคญาณ สังวร
ดังนี้ ชื่อว่าญาณสังวรเป็นการบ ๓

ใช้แต่เท่านั้น กิริยาอาการที่พระภิกษุจะเสพปัจจัยนั้น ก็ถึงซึ่ง
ประชุมลงในญาณสังวรนี้

ขันตีสังวรเป็นคำรบ ๔ นั้น ก็มาแล้วแต่พระบาลีมีนัยเป็นอาทิว่า
 “โย ปนายิ จโม โหติ” พระภิกษุในพระศาสนาจะออกกลนซึ่ง
 เย็นร้อน สังวรนี้ชื่อว่าขันตีสังวรเป็นคำรบ ๔

วิริยสังวรเป็นคำรบ ๕ ก็มาแล้วแต่วาระพระบาลีมีนัยเป็นอาทิว่า
 “โยจายิ อูปปนนิ กามวิตกกิ” พระภิกษุในพระศาสนา มิได้ยัง
 กามวิตกอันบังเกิดขึ้นในอารมณ์นั้น ๆ ให้แรมอยู่ในจิตแห่งตน สังวรนี้
 ชื่อว่าวิริยสังวรเป็นคำรบ ๕

อาชีวนารีตศีลนั้นเล่า ก็ถึงซึ่งประชุมลงในสังวรศีลนี้
 สังวรมี ๕ ประการก็ดี วิรัตคือเจตนาที่จะเว้นจากสัมปัตตวัตถุของ
 กุลบุตรทั้งหลาย ที่มีความขลาดแต่บาปก็ดี ธรรมทั้งปวงก็ดี สังวร ๕
 ประการเป็นอาทินี้ บัณฑิตพึงรู้เรียกว่าสังวรศีล

ในบทคือ “อวิตกกโม สลิ” นั้นมีอรรถสังวรณนาว่า การที่
 มิได้ล่วงซึ่งศีลที่ตนสมทาน อัญญัติในกายแลยุติในวาจา ชื่อว่าอวิตก-
 กมศีล

วิสัชนาปัญหาในบทปุจฉาถามว่า วัตถุสิ่งทั้งๆ ชื่อว่าศีลก็ยุติ
 เพียง

แต่นี้จะได้อรรถวินิฉัยในบทปุจฉาอันเศษสืบต่อไปว่า “เกนตุเถน สลิ”
 วัตถุที่เรียกว่าศีลนั้น ด้วยอรรถทั้งๆ

อาจารย์วิสัชนาว่า อรรถที่เรียกว่าศีลนั้นด้วยอรรถว่า สลิณะ
 สิ่งที่ตั้งไว้เป็นอันดี มีตั้งไว้ซึ่งกายสุจริตเป็นอาทิ เรียกว่า สัจจะ เป็น
 อรรถแห่งศีล

มีอรรถอธิบายว่า บุคคลที่ยังกุศลธรรมมีกายกรรมเป็นต้น มิให้
 ใญ่ร้ายด้วยสามารถประมวลไว้เป็นอันดีนั้น ชื่อว่าสลิณะ

“อุปชาณ วา” หนึ่งการที่บุคคลทรงไว้ ชื่อว่าศีลนะ มีอรรถาธิบายว่า สภาวะที่บุคคลทรงไว้สามารถอาจยังกุศลธรรมทั้งหลายให้ตั้งอยู่ในตนชื่อว่าศีลนะ เป็นอรรถแห่งศีล

แท้จริงอาจารย์ทั้งหลายที่รู้ลักษณะแห่งคัมภีร์ ย่อมอนุญาตอรรถทั้ง ๒ ที่กล่าวมาแล้ว ให้เป็นอรรถในบทคือ สัตถิ

หนึ่งอาจารย์ทั้งหลายอื่น ย่อมสังวรพรรณนาอรรถในบท สัตถิ น โดยนัยเป็นอาทิว่า “สัตว์โต สัตตโต สัตตโตโต สัตตโตโต” ศีลนั้นมีอรรถคือแปลว่าอุคม ศีลนั้นมีอรรถคือแปลว่าเป็นที่ตั้ง แปลว่าระงับเสียซึ่งกระวนกระวาย และมีอรรถคือแปลว่า อันปราศอุยพิงเสพ

ในกาลบัดนี้ จะวินิจฉัยในปัญหากรรม ที่พระพุทธโฆษาจารย์เจ้าตั้งปุจฉากถามว่า สิ่งทั้งๆ เป็นลักษณะ เป็นกิจ เป็นผล เป็นอาสันนเหตุแห่งศีล

วิสัยนา “สัตถิ ลक्षणบุตสนภินนสุตปิ อเนกธา” กิริยาที่ตั้งไว้ แลสภาวะที่ทรงไว้ ชื่อว่าเป็นลักษณะแห่งศีล อันมีประเภทต่าง ๆ โดยประการเป็นอันมาก เหมือนด้วยจักขุวิญญาณจะพึงเห็นเป็นลักษณะที่กำหนดของรูปายตนะ อันมีประเภทต่าง ๆ โดยประการเป็นอันมาก

มีคำอุปมาว่า กิริยาที่จะเป็นไปกับด้วยจักขุวิญญาณ จะพึงเห็นก็เป็นลักษณะที่กำหนดของรูปายตนะ อันมีประเภทต่าง ๆ โดยประการเป็นอันมาก คือรูปมีวรรณอันเขียวบ้าง คือรูปมีวรรณอันเหลืองบ้าง เป็นอาทิดังนี้ เพราะเหตุว่าไม่ล่วงเสียซึ่งสภาวะ ที่จะเป็นไปกับด้วยการที่จักขุวิญญาณ จะพึงเห็น เป็นลักษณะที่กำหนดของ

รูปายตนะมีสี่เหลี่ยมเป็นอาทิ “ยถา” อันนั้นแลมีอุปมาฉันใด ก็มีอุปไมย
เหมือนด้วยกิริยาที่แสดงสภาวะแห่งศีลมีประเภทต่าง ๆ มีเจตนาศีลเป็น
ประธาน

อรรถคือศีลนะอันใด ที่เราจะกล่าวว่าเป็นที่ทรงไว้ซึ่งกุศลธรรม
ทั้ง ๓ คือกายกรรม แลวจีกรรม แลเมโนกรรม แลกล่าวไว้ว่าเป็นที่
ไว้ซึ่งกุศลธรรมทั้งหลาย อรรถคือศีลนั้น ชื่อว่าเป็นลักษณะที่กำหนด
แห่งศีล เพราะเหตุว่าไม่ล่วงเสียได้ซึ่งสภาวะแห่งศีลอันมีประเภทต่าง ๆ
มีเจตนาศีลเป็นต้น เป็นที่ทรงไว้ซึ่งกุศลธรรมทั้ง ๓ มีกายกรรมเป็น
ประธาน แลเป็นที่ตั้งไว้ซึ่งธรรมอันเป็นกุศล

อนึ่ง ศีลมีลักษณะที่จะทรงไว้ ซึ่งไว้ซึ่งกรรมอันเป็นกุศล แล
ธรรมอันเป็นกุศลตั้งแล้ว ศีลนั้นก็กำจัดเสียซึ่งสภาวะไม่มีศีล ศีลนั้น
ก็ปราศจากโทษ จะประกอบด้วยคุณ อาจารย์จึงกล่าวว่าชื่อว่ารสด้วย
อรรถว่าเป็นกิจแลถึงพร้อม เพราะเหตุการณ์ตั้งนั้น นักปราชญ์พึงรู้ว่าศีล
นั้นมีการที่จะกำจัดเสียซึ่งสภาวะที่ศีลเป็นกิจ แลโทษหามิได้เป็นกิจ

ศีลนั้นมีสภาวะสะอาดด้วยกายแลวจิตเป็นผล การที่กล่าวแต่
บาป ละอายแต่บาป นักปราชญ์ทั้งหลายกล่าวคำเรียกชื่อว่าอาสันทเหตุ
แห่งศีล

แท้จริง ในเมื่อหิริโศตทัปปะ ละอายแต่บาปกล่าวแต่บาปมีอยู่แล้ว
ศีลก็บังเกิดมี ศีลก็ตั้งอยู่

เมื่อหิริโศตทัปปะ ละอายแต่บาปกล่าวแต่บาป ไม่มีแล้ว ศีลก็มีได้
บังเกิด ศีลก็มีได้ตั้งอยู่

เพราะเหตุการณ์ตั้งนั้น ศีลจึงมีหิริโศตทัปปะ เป็นอาสันทเหตุ

ลักษณะแลกิจ แลผล แลอาสัณนเหตุแห่งศีล บัณฑิตพึงรู้
ด้วยพระบาลีมีแต่ประมาณเท่านั้น

ในบทปุจฉาถามว่า “กั อานิสั” ศีลนั้นมีสิ่งตั้งฤาเป็นอา-
นิสัง

อาจารย์วิสัชนาว่า ศีลนั้นมีกิริยาที่จะได้ซึ่งคุณเป็นอันมากมีมิได้คือค
รอันกินแห่งเป็นอาทิ เป็นอานิสัง

สมด้วยพระบาลีที่องค์สมเด็จพระบรมศาสดาทรัสเทศนา แก่พระ
อานนท์เถระเจ้าว่า “อวิปฏิสารตุถานิ โข ปนนานน” ตูกรภิกษุ
ชื่อว่าอานนท์ ศีลทั้งหลายเป็นธรรมอันมิได้มีโทษ มีความระลึกถึงกรรม
แห่งตนที่รักษาศีล เป็นธรรมอันนักปราชญ์ ไม่พึงติเตียนได้เป็นประโยชน์
และมีได้คือครอันกินแห่ง เป็นอานิสัง

ใช้แต่เท่านั้น องค์สมเด็จพระบรมศาสดาทรัสพระสังฆกรรมเทศนา
อันอื่นอีกเล่าว่า “ปญฺจิเม กหปตโย อานิสั” ตูกรคฤหบดีทั้งหลาย
อานิสัง ๕ ประการนี้ มีแก่บุคคลอันมีศีล ยังศีลที่ตนรักษาให้บริบูรณ์
อานิสัง ๕ ประการนั้นเป็นตั้งฤา

ตูกกรคฤหบดีทั้งหลาย บุคคลในโลกนี้ มีศีล รักษาศีลบริบูรณ์
บุคคลนั้นย่อมจะได้กองสมบัติเป็นอันมาก บังเกิดชนแก่ตน เพราะตนมิได้
ประมาณ อานิสังนี้ เป็นอานิสังปฐมที่ ๑

ตูกกรคฤหบดีทั้งหลาย บุคคลในโลกนี้ รักษาศีล ยังศีลให้บริบูรณ์
กิตติศัพท์กิตติคุณอันสุนทรภาพไพบูลย์ของกุลบุตรนั้นก็ย่อมจะพึงเฟื่องไปใน
ทิศานุทิศทั้งปวง อานิสังนี้เป็นอานิสังที่ ๒

ตูกกรคฤหบดีทั้งหลาย บุคคลในโลกนี้ มีศีล แลยังมีศีลให้
บริบูรณ์นั้น จะไปสู่ท่ามกลางบริษัท คือขัตติยบริษัท คือพราหมณ

บริษัท คือคฤหบดีบริษัท แลสมณบริษัท กุลบุตรผู้้นักยอมองอาจ
 แกล้วกล้า เหตุว่ากุลบุตรนั้นปราศจากโทษ มิได้ประกอบด้วยโทษ
 มีกรรมที่บุคคลจะพึงติเตียนแทน จะได้เป็นชนนึ่งกัมหน้า เก้อเงินหามิได้
 อานิสงสันเนอานิสงส์ที่ ๘

ตุกรคฤหบดีทั้งหลาย บุคคลในโลกนี้ มีศีล แลบริสุทธิด้วยศีล
 น้อย่อมประกอบด้วยความเลื่อมใส มิได้หลงลืมสติ อานิสงสันเนอานิสงส์ที่ ๘

ตุกรคฤหบดีทั้งหลาย บุคคลในโลกนี้ มีศีล แลบริบูรณ์ด้วยศีล
 ครันทำลายกาย กล่าวคืออุปาทินนกรูปเบื่องหน้าแต่ภระนะ จะได้ไป
 บังเกิดในมนุษย์สุคติ แลสวรรค์สักคเวทโลก อานิสงสันเนอานิสงส์
 ที่ ๓ ของบุคคลที่มีศีลบริบูรณ์ด้วยศีล

ใช้แต่เท่านั้น องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาอีกอย่าง
 หนึ่งแล้วว่า “อากงเขยยุย เจ ภิกขเว ภิกขุ” ตูกรภิกษุทั้งหลาย
 ถ้าแลว่าภิกษุในพระศาสนานี้ บรรารภาว่าให้ตนเป็นผู้ที่รักแก่สมณพรหม-
 จรรย์ทั้งปวง และจะยังตนให้เป็นที่เลื่อมใส เป็นที่เคารพ เป็นที่
 สรรเสริญแห่งพระสหพรหมจรรย์ทั้งหลาย ภิกษุนั้นพยายามกระทำตนให้
 ตั้งอยู่ในศีล รักษาศีลให้บริบูรณ์

อานิสงส์ศีลนั้น องค์สมเด็จพระบรมศาสดาตรัสเทศนาไว้ในเบื้องต้น
 นั้น ก็จะทำให้เป็นที่รักเป็นที่เจริญใจ เป็นที่เคารพ เป็นที่สรรเสริญ
 แห่งสหพรหมจรรย์ โดยนัยเป็นอาทิดังนี้

ไปในอปรภาค อานิสงส์ศีลนี้จะให้กุลบุตรในพระศาสนา ได้สำเร็จ
 แก่พระอริยมรรคและพระอริยผล จะยังตนให้สำเร็จแก่ อาตวัภษะญาณ
 เป็นที่สุด

ศีล^๕นี้มีอันสงส์คุณเป็นอันมากมี มิได้เดือดร้อนกินแห่งเป็นอาทิ
ตั้งน^๕

นัยหนึ่งที่ตั้งแห่งตน กุลบุตรทั้งหลายในพระศาสนา ถ้าเว้นจากศีล
แล้วก็มีได้มี เมื่อกุลบุตรมีศีลบริสุทธิ์ในพระศาสนา บุคคลตั้งฤจะสามารถ
อาจเพื่อจะแสดงอันสงส์ศีลแห่งกุลบุตรนั้นได้

มหานที น้ำในแม่น้ำใหญ่ทั้ง ๕ คือ คงคา ยมนา อจิรวตี มหิ
มหาสรภ ก็มีอาจสามารถชำระราคามลทินแห่งสัตว์ทั้งหลายในโลกให้
บริสุทธิ์ได้ “ยิ เว สีสลขั มล” อุทกธารามหานที กล่าวคือบริสุทธิ์
ศีลสังวร^๕แล สามารถชำระราคามลทินโทษ อันหม่นหมองตองอยู่ใน
จิตสันดานแห่งสัตว์ทั้งหลายในโลกให้บริสุทธิ์ได้

“น ตั สขลชา วาตา” อนึ่งลมแลฝนระคนกัน บันดาลตกลง
มายังแผ่นดินพสุธาให้ชุ่มไปทั่วธาราวารี ยิ่งคณานิกสรรพสัตว์โลกทั้งปวงให้
ให้เย็นทรวงดวงทุกข์ ระวังเสียได้ซึ่งกระวนกระวายในภายนอกก็ไม่อาจ
ระวังกับกระวนกระวาย กล่าวคืออากาศที่กิเลสในภายในได้ถูกต้องว่าสังวรศีล
แห่งกุลบุตรในพระพุทธศาสนา

“นจาปี หริจนทวิ” อนึ่งแก่นจันทน์มีพรรณอันแดงแลสดัตถระ
มีแก้วมุกดาหารเป็นอาทิ แลรัศมีจันทร์พินานอันอ่อน อันอุทัยขึ้นมาใน
ป่าจีนโลกธาตุ สรรพสิ่งทั้งปวงมีสัมผัสอันเย็นนี้ก็อาจระงับกระวนกระวาย
กล่าวคือ ทุจริตได้ “ยิ สเมติที อริยิ” ศีลอันใดที่พระโยคาวจรเจ้า
รักษาศีล เป็นศีลอันบริสุทธิ์ ศีลนั้นแลเย็นโดยแท้สามารถอาจระงับกระวน
กระวาย กล่าวคือทุจริตได้

“สีกนฺธสโม กนฺโธ กุโต กวิสฺสติ” อนึ่งกลิ่นอันใดอาจ
พึงชานไปตามลม และจะพึงไปในที่ทวนลม กลิ่นอันนั้นจะเสมอกับกลิ่น
ศีล จักมีแต่ที่ตึงฤ

หนึ่ง “สกุคาโรหณโสปราณ” สิ่งอันจะเป็นบันไดให้สัตว์ขึ้นไปสู่สวรรค์ และจะเป็นประตูเข้าไปสู่มหานคร คือพระอมตมหานิพพานเสมอด้วยศีลนั้นมิได้มี

“โสภณุตเว น ราชาโน” หนึ่งบรมขัตติยเจ้าทั้งหลาย มีพระวรกายประดับด้วยอสังการวิญญิต อันแล้วด้วยแก้วมุกดาหารสรพรตนาภรณ์ทั้งปวง ก็ไม่งามเหมือนพระยติโยคาวจรภิกษุ อันทรงศีลวิญญิตอาภรณ์ กล่าวคือศีลอันบริสุทธิ์

“อุตตานุวาทาภิ ภย” หนึ่งพระภิกษุในพระพุทธศาสนาที่ทรงศีลบริสุทธิ์นั้นจะกำจัดเสียซึ่งภัย คือตนก็จะมีได้ก็เตียนซึ่งตน บุคคลผู้อื่นก็จะมิได้ก็เตียนพระภิกษุนั้น พระภิกษุนั้นก็ย่อมยังความสรรเสริญปฏิบัติโสมนัสให้บังเกิดมีแก่ตน

บัณฑิตพึงรู้เถิดว่า อานิสงส์แห่งศีลนี้ มีคุณสามประการจะฆ่าเสียซึ่งหมู่แห่งอกุศลกรรม อันประกอบไปด้วยโทษมีทุจริตเป็นมูลโดยนัยวิสัยชานาตามันนี้ เอวี่ ก็มีด้วยประการทั้งนี้

“อิทานิ ยี่ วุตตัม กติวิธญเจตัม สีเลนติ, ตตฺริทัม วิสชชนัน, สพฺพเมว ตาว อิทัม สีตัม อุตตโน สีลลภฺขณฺน เอกวิธัม. จาริตฺตวารีตฺตวเสนทฺวิธัม. ตถา อภิสมาจาริกอาทิพฺรหฺมจฺริยกฺวเสน วิรติอฺวิรติวเสน กาลปฺริยนฺตาอาปาณโกฏฺฐิกวเสน สปฺริยนฺตา ปฺริยนฺตวเสน โลกียโลกุตฺตรวเสน จ ติวีธัม หีนมชฺฌณิมปฺลิตฺตวเสน ฯลฯ ปารีสุทฺธศีลนฺติ”

พระวิสุทธิมรรค เล่ม ๑

มีเนื้อความว่า “อิทานิ ยัม วุตฺติ” ปัญหากกรรมอันใด ที่เรา
กล่าวไว้แล้วว่า คีลมีประมาณเท่าดังๆ เราจะวิสันนาในปัญหากกรรมนั้น
ณ กาลบัดนี้

คีลทั้งปวงนั้นมีประการเดียว คือคีลนะ มีอรรถว่าทรงไว้ตั้งไว้
คีลทั้งปวงนั้นมีประเภท ๒ ประการ คือจาริตคีล คีลที่กุลบุตรใน
พระพุทธศาสนาประพฤติ ๑ คือวาริตคีล สิกขาบทที่พระพุทธเจ้าทรงห้าม ๑
เป็น ๒ ประการนี้

ภิกษุที่จะกระทำอภิสมาจาริกวัตร มีถือเอาบาตรแลจีวรเป็นอาทิ ๑
คืออาทิพรหมจรรย์คีล คีลที่พระภิกษุประพฤติเป็นเบื้องต้นแห่งมรรค
พรหมจรรย์ ๑ เป็น ๒ ประการดังนี้

แลคีล ๒ ประการ คือวาริตคีล คีลที่เว้นจากบาปกรรม ๑ คือ
อวาริตคีล ๑ เป็น ๒ ประการนี้

แลคีล ๒ ประการ คืออนิสสิตคีล อาศัยค้นหาและทฎฐิ ๑ คือ
อนิสสิตคีล มิได้อาศัยค้นหาแลทฎฐิ เป็นศีลอาศัยพระนิพพาน ๑ เป็น
๒ ประการดังนี้

แลกาลปริยัตคีล รักษาศีลกำหนดกาล ๑ คืออาปาณโมกฺกคีล
รักษาศีลมีชีวิตเป็นที่สุก ๑ เป็น ๒ ประการดังนี้

แลสปริยัตคีล คีลมีที่สุก ๑ คืออปริยัตคีล คีลไม่มีที่สุก ๑ เป็น
๒ ประการดังนี้

แลคีลมี ๒ ประการ คือโลกียคีล ๑ คือโลกุตตรคีล ๑ เป็น
๒ ประการดังนี้

“ติวธิ สี่ถ” หนึ่งศีลมี ๓ ประการ คือหินศีล อย่างต่ำ ๑ คือ มัชฌิมศีล อย่างกลาง ๑ คือปณีตศีล อย่างยิ่งอย่างอุดม ๑ เป็น ๓ ประการดังนี้

ใช้แต่เท่านั้น ศีลมี ๓ ประการ คืออัคราธิปติศีล มีตนเป็นใหญ่ ๑ คือโลกาธิปติศีล มีโลกเป็นใหญ่ ๑ คือธัมมาธิปติศีล มีธรรมเป็นใหญ่ ๑ เป็น ๓ ประการดังนี้

แต่ศีลมี ๓ ประการ คือปรามัญฐศีล อันต้นหาธิธรรมถือเอา ๑ คือ อปรามัญฐศีล อันธรรมทั้งหลาย มีต้นหาเป็นอาทิ มิได้ถือเอา ๑ คือ ปฏิปัสสัทธิศีลคือ ศีลอันเป็นที่ระงับดับกิเลส ๑ เป็น ๓ ประการดังนี้

แต่ศีลมี ๓ ประการ คือเสขศีลของพระเสขบุขบุคคล ๑ คืออเสขศีล ของพระอเสขบุคคล ๑ คือเนวเสขานาเสขศีล ศีลของปุถุชน ๑ เป็น ๓ ประการดังนี้

หนึ่งศีลมี ๔ ประการ คือหายนภากิยศีล เป็นส่วนจะให้เสื่อม ๑ คือ ฐิติภากิยศีล เป็นส่วนที่จะให้ตั้งมั่น ๑ คือวิเสสภากิยศีล เป็นส่วนที่จะให้ วิเศษ ๑ คือนิพเพธภากิยศีล เป็นส่วนที่จะให้เหน้อยหน้าฆ่าแรกออกจาก กิเลส ๑ เป็น ๔ ประการดังนี้

ใช้แต่เท่านั้น ศีลมีประเภท ๔ ประการ คือศีลพระภิกษุ ๑ พระ ภิกษุณี ๑ ศีลอนุสัมบัน ๑ ศีลคฤหัสถ์ ๑ เป็น ๔ ประการดังนี้

แต่ศีลมี ๔ ประการ คือปกตศีล ๑ อาจารย์ศีล ๑ ธรรมคาศีล ๑ บุพพเหตุกศีล ศีลที่เคयरรักษามาแล้วแต่กาลก่อน ๑ เป็น ๔ ประการดังนี้

แต่ศีลมี ๔ ประการคือปาฏิโมกขสังวรศีล ๑ คืออินทริยสังวรศีล ๑ คืออาชีวะปาริสุทธิศีล ๑ คือปัจจัยสันนิสสติศีล ๑ เป็น ๔ ประการ

“ปญจวิธึ สัตถิ” หนึ่งศีลมี ๕ ประการ โดยประเภทแห่งศีลทั้งหลาย มีปริยัตตปาริสุทธิศีลเป็นประธาน อันพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ในปกรณ์ชื่อว่าปฏิสัมภิทาทว่า **ปญจสัทธานิ ปริยัตต ปาริสุทธิสัทถิ ฯลฯ**”

ดูกรอาวุโสทั้งหลาย ศีลมี ๕ ประการ คือปริยัตตปาริสุทธิศีล ๑ คืออปริยัตตปาริสุทธิศีล ๑ คือปริบูรณ์ปาริสุทธิศีล ศีลที่พระภิกษุกระทำให้เต็มโดยส่วนทั้งปวง ๑ คืออปรามัญฐปาริสุทธิศีล ศีลที่พระภิกษุรักษาอันตันทาภิธรรมได้ถือเอา ๑ คือปฏิบัติสัทธาปาริสุทธิศีลอันเป็นที่ระงับตัณหาทิกิเลส ๑ เป็น ๕ ประการดังนี้

ใช้แต่เท่านั้น ศีลยังมีอีก ๕ ประการ คือ ปหานศีล อันจะสละซึ่งบาปธรรม ๑ คือเวรมณีสีล และเว้นจากบาปธรรม ๑ คือ เจตนาศีล ๑ รักษาด้วยเจตนา ๑ คือสังวรศีล รักษาด้วยสังวร ๑ คืออวิตกกมศีล รักษามิได้ให้ล่วงสิกขาบท ๑ เป็น ๕ ประการดังนี้

อรรถสังวรรรณนาในส่วนแห่งศีลมีประการอย่างเดียวกัน บัณฑิตพึงรู้โดยนัยวิเศษขึ้นมาแล้วแต่หนหลัง

“ทฺวิธโกฏฐาเส” จะวินิจฉัยตัดสินในศีลมีประเภท ๒ ประการ คือ จาริตศีล แลวาริตศีลนั้น มีเนื้อความว่า “ยิ ภควา อิทิ กตฺตพฺพิ” พระภิกษุรักษาสิกขาบท ที่องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคบัญญัติไว้ว่า พระภิกษุพึงกระทำภิสมาจาริกวัตร ดังนี้ชื่อว่า จาริตศีล

“ยิ อิทิ น กตฺตพฺพิ” กิริยาที่พระภิกษุมิได้กระทำให้ล่วงสิกขาบทที่พระองค์พระบรมศาสดาทรงห้ามว่ากรรมอันเป็นทุจริตนี้ ภิกษุทั้งหลายอย่าพึงกระทำ ดังนี้ชื่อว่า วาริตศีล

มีอรรถวิทิตะว่า พระภิกษุทั้งหลายประพฤติกะทำให้บริบูรณ์ในศีล
ทั้งปวง ชื่อว่า จาริตศีล

มีอรรถาธิบายว่า สิกขาบทที่ภิกษุจะพึงให้สำเร็จด้วยศรัทธาแลความ
เพียร ชื่อว่า จาริตศีล

พระภิกษุรักษาสิกขาบทที่พระพุทธองค์ทรงห้าม ชื่อว่า วาริตศีล
มีอรรถาธิบายว่า สิกขาบทที่พระภิกษุจะพึงให้สำเร็จด้วยศรัทธาแลสติ
ชื่อว่า วาริตศีล

ศีลมี ๒ ประการ คือจาริตศีล แลวาริตศีล บัณฑิตพึงรู้ตั้ง
มีคำตัดสินในทุกๆที่ ๒ นั้นว่า ศีลมี ๒ ประการ คืออกิสมาจาริกศีล
แลอาทิพรหมจริยิกศีล

มีอรรถาสังวรรณนาในบทคืออกิสมาจารนั้นว่า การที่ภิกษุประพฤติก
อุทม ชื่อว่า อกิสมาจาริกศีล

นัยหนึ่ง ศีลที่องค์สมเด็จพระผู้มีพระภาค เฉพาะมรรคแลผล เป็น
ประธานแล้ว แลบัญญัติไว้ ชื่อว่าอกิสมาจาริกศีล ๆ นั้น เป็นชื่อแห่งศีล
อันเหลือลงจากศีลมีอาชีวะเป็นค้ำรบ ๘

แลอาทิพรหมจริยิกศีลนั้น มีอรรถว่า ศีลอันใดเป็นเบื้องต้นแห่งมรรค
พรหมจรรย์ ศีลอันนั้นชื่อว่า อาทิพรหมจริยิกศีล

อาทิพรหมจริยิกศีลนั้น เป็นชื่อแห่งศีลมีอาชีวะเป็นค้ำรบ ๘ ศีล
เป็นต้นแห่งมรรคพรหมจรรย์ เพราะเหตุว่าศีลนั้น พระภิกษุจะพึงชำระ
ในส่วนแห่งข้อปฏิบัติอันเป็นเบื้องต้น

เพราะเหตุการณนั้น องค์พระผู้ทรง พระภาค จึงตรัสเทศนาจำ
“ปุพฺพเพว โข ปนสฺส กายกมฺมํ” ตูกรภิกษุทั้งหลาย กายกรรมของ

พระวิสุทธนิมรรค เล่ม ๑

พระภิกษุ^๕น้อยอมจะบริสุทธ์ใน^๕เบื้องต้น วิจิตรกรรมแลเอาชีวะการที่จะเลี้ยงชีวิต
พระภิกษุ^๕ น้อยอมจะบริสุทธ์ใน^๕เบื้องต้น

อนึ่งสิกขาบททั้งหลาย ที่พระองค์ตรัสเรียกว่า ชุกททานุชุกททสิกขาบท
น้อยแล่น้อยตามลงมา สิกขาบททั้งปวง^๕นี้ได้นามชื่อว่า อภิสมาจาริกศีล

โลกีศีลอันเศษชื่อว่า อาทิพรหมจริยิกศีล

อนึ่งศีลอันนับเข้าในวิภังค์ทั้ง ๒ คือภิกขุวิภังค์ แลภิกขุณีวิภังค์ ชื่อว่า
อาทิพรหมจริยิกศีล

ศีลนับเข้าในชั้นวรรค ชื่อว่า อภิสมาจาริกศีล

“ตสุตา สมฺปตฺติยา” เมื่อสมาจาริกศีลนั้น พระภิกษุกระทำให้
บริบูรณ์แล้ว อาทิพรหมจริยิกศีลก็สำเร็จมิได้วิกล

“เตเนวาท” เพราะเหตุการณนั้น องค์พระผู้ทรงพระภาค จึงตรัส
เทศนาว่า “ภิกฺขเว” ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย “โส อภิสมาจาริก” พระ
ภิกษุ^๕นั้นมิได้ยังข้ออภิสมาจาริกศีลให้สมบูรณ์ก่อนแล้ว แลจะยังอาทิพรหม-
จริยิกศีลให้บริบูรณ์ ได้ด้วยเหตุอันใด เหตุอันนี้ จะเป็นที่ตั้งแห่งผลหามิได้

ศีลมี ๒ ประการ คืออภิสมาจาริกศีลแลอาทิพรหมจริยิกศีลดังนี้

มีคำวินิจฉัยตัดสิน ในทุกกะเป็นคำรบสามนั้นว่า ศีลมี ๒ ประการ
คือวิริตศีล แลอวิริตศีล

วิริตศีล^๕ นั้น คือกิริยาที่จะเว้นจากบาปธรรมทั้งหลายมีปาณาติบาต
เป็นต้น

อวิริตศีล^๕ นั้น คือศีลอันเศษมีเจตนาศีลเป็นต้นเป็นอาทิ เป็น

๒ ประการดังนี้

ในจตุตถะทุกกะที่ ๔ นั้น มีคำวินิจฉัยว่า คีลมี ๒ ประการคือ นิสิตคีล และอนิสิตคีล

นิสิตคีลนั้น มีอรรถว่า นิสิตยนั้นมี ๒ ประการ คือคณหานิสสัย แลทฎฐินิสสัย

คณหานิสสัยนั้น ได้แก่คีลที่บุคคลรักษา ด้วยความปรารถนาสมบัติ ในภพว่า เราจะบังเกิดเป็นเทวดา และจะเป็นเทวบุตร เทวธิดาองค์ใดองค์หนึ่ง ด้วยคีลนี้ คีลนั้นชื่อว่า คณหานิสิตคีล

คีลอันใดที่บุคคลรักษาไว้ด้วยจิตเห็นว่า เราจะบริสุทธ์ด้วยศีลนี้ศีลนี้ ชื่อว่า ทฎฐินิสิตคีล

“ยมฺปน โลกุตฺตริ” หนึ่งคีลอันใดเป็นโลกุตตรคีล แลเป็นโลกียคีล ที่บุคคลรักษา หมายถึงจะได้เป็นเหตุที่จะได้โลกุตตรสมมบัติคือ มรรค ๔ ผล ๔ คีลนี้ชื่อว่า อนิสิตคีล

คีลมี ๒ ประการ คือนิสิตคีล แลอนิสิตคีลดังนี้

มีคำวินิจฉัยคตสิน ในทุกกะเป็นคำรบ ๕ นั้นว่า คีลมี ๒ ประการ คือกาลปริยัตคีล ได้แก่คีลที่บุคคลกระทำกาลปริจเจทกำหนดกาลแล้ว แลสมาทาน ๑

อปานโกฏิกคีล ได้แก่คีลที่บุคคลสมาทานทราบเท่าสิ้นชีวิตแล้ว แลรักษาไปสิ้นชีวิต ๑ เป็น ๒ ประการดังนี้

วินิจฉัยในทุกกะเป็นคำรบ ๖ นั้นว่า คีลมี ๒ ประการ คือสปริยัตคีล ได้แก่คีลอันฉิบหาย ด้วยลาภแลยศ แลญาติ แลอวัยวะแลชีวิต ๑ คือ อปริยัตคีล ได้แก่คีลอันมิได้ฉิบหาย ด้วยลาภแลยศ แลญาติ แลอวัยวะ แลชีวิต ๑ เป็น ๒ ประการดังนี้

สมด้วยพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ว่า ในปฏิสัมภิทาวา
“กตมนฺติ สํถํ สปริยัตตํ” คือชื่อว่าสปริยัตตนั้น คือ คีลฉิบหาย
ด้วยลาภ แลฉิบหายด้วยยศ แลฉิบหายด้วยญาติ และอวัยวะ แลชีวิต

“กตมนฺติ สํถํ ลาภปริยัตตํ” คีลฉิบหายด้วยลาภนั้นเป็นดังฤ
ตุรอาวโสทั้งหลาย ในโลกนี้ ประพศุคิล่วงสิกขาบทที่ตนสมทาน
เพราะเหตุลาภ เพราะ บัจจัยคือลาภ เพราะการฉ้อคือลาภคือนั้นชื่อว่า
ลาภปริยัตตคีล

สปริยัตตคีล อื่นจากลาภปริยัตตคีล มียสปริยัตตคีลเป็นอาทิ อาจารย์
พึงให้พิสดาร โดยอุบายที่กล่าวแล้วนี้

เมื่อพระธรรมเสนาบดี จะวิสดัสนาในอปริยัตตคีลต่อไปนั้น จึงกล่าวว่า
นลาภอปริยัตตคีลนั้นเป็นดังฤ

ตุรอาวโสทั้งหลาย บุคคลจำพวกหนึ่ง ในพระพุทธศาสนา^{สมัย}นี้
ยังจิตให้บังเกิดขึ้นในการที่จะล่วงสิกขาบท เพราะเหตุลาภแลยศแลญาติ และ
อวัยวะ แลชีวิต คีลฉิบหายชื่อว่า อปริยัตตคีล ๑ เป็น ๒ ประการดังนี้

วินิจฉัยในทุกะ เป็นคำรบ ๗ นั้นว่า คีลมี ๒ ประการ คือโลกียคีล
แลโลกุตตรคีล

คีลที่ประกอบด้วยอาสวะมีต้นหาสวะเป็นอาทิ ข้องอยู่ในสันดาน ชื่อ
ว่าโลกียคีล

คีลที่ปราศจากอาสวะชื่อว่าโลกุตตรคีล
แท้จริงโลกียคีลนั้น ย่อมจะนำมาซึ่งสมบัติอันวิเศษในภพ กับ

ประการหนึ่ง โลกียคีลนั้น จะเป็นสมภารเหตุ ที่จะรื้อตนออกจากภพ

“ยถาห ภควา” องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาค ตรัสพระสัทธรรม
เทศนาไว้เป็นดังฤ

องค์พระผู้ทรงภาคตรัสเทศนาไว้ว่า “วินโย สวรรตถาย” กิริยาที่จะเล่าเรียนพระวินัยปริยัตินั้น ย่อมจะประพฤติเป็นไปเพื่อประโยชน์จะให้สังวรการที่สังวรนั้น จะประพฤติเป็นไปเพื่อประโยชน์จะมีได้ระลึกถึงกรรมแห่งตนควรที่นักปราชญ์จะพึงคิดเทียบ

การที่จะไม่ระลึกถึงกรรมแห่งตน ที่บัณฑิตจะพึงคิดเทียบนั้นย่อมจะประพฤติเป็นไปเพื่อประโยชน์จะให้ได้รับความปราโมทย์ คือตรุณบีตอันอ่อน การที่ได้รับความปราโมทย์นั้น ย่อมจะประพฤติเป็นไปเพื่อประโยชน์จะให้ได้พระนิพพาน อันธรรมทั้งหลายมีตัณหาเป็นอาทิ มิได้เข้าไปถือเอาได้

“เอตทตถกถา” การที่จะกล่าวถึงพระวินัย แลการที่จะพิจารณาซึ่งอรรถแห่งพระวินัย แลการที่จะปฏิบัติสืบ ๆ ตามเหตุที่กล่าวมา แลจะเงี่ยลงซึ่งโสทประสาทศบัพพังซึ่งธรรม ก็ย่อมมีอนุปาทานปรีนิพพานเป็นที่ประสงค์ “ยทิทิ วิโมกโข” วิโมกข์คือกิริยาที่จะพ้นโดยวิเศษของจิตที่อนุปาทานทั้งหลายมิได้เข้าไปใกล้ถือเอาซึ่งธรรม

อนึ่งวิโมกข์นั้น ก็มีอนุปาทานปรีนิพพานเป็นประโยชน์
อนึ่งโลกุตตรศีลนั้น ย่อมจะนำซึ่งกิริยาที่จะรุดตนออกจากภพ แลจะเป็นภูมิคือจะเป็นที่เข้าไปอาศัยแห่งปัจจเวกขณญาณ

บัณฑิตพึงรู้ว่า ศีลมี ๒ ประการ คือโลกียศีล ๑ โลกุตตรศีล ๑ เป็น ๒ ประการทั้งวิสัยนามานี้ เอว ก็มีด้วยประการฉะนี้

“ติกุเกสุ ปชมติกุเก หีนเนน ฆนุเทน จิตฺเตน วิริเยน วิมิตายวา ปวตฺตติ หีนํ มชฺฌิเมหิ ฆนุทาทีหิ ปวตฺตติ มชฺฌิมิ

ปณฺเฑหิ ปณฺเฑติ ยสกาณยตาย วา สนาทินนํ หีนํ ปุณฺณผลกาณยตาย
มชฺฌิมํ กตฺตพฺเพเมวิทฺตติ อริยกาณิสสาย สนาทินนํ ปณฺเฑติ
อหฺมสฺสํ สํลสมปฺนโน อิเม ปนฺณญเณ ภิกขุ ทุสฺสึลา ปาปชฺมฺมาติ
เอวํ อตฺตํ สนปฺรพฺรมาทํทํ อุกฺกิลฺลิจฺจํ วา อนุกฺกิลฺลิจฺจํ โลกียสํลํ
มชฺฌิมํ โลกุตฺตรํ ปณฺเฑตนฺติ

วาระนี้จะได้อธิษฐาน ล้าตีกะทั้งหลาย ในตีกะประมาณ ๓-แห่ง
ศีลเป็นปฐม มีเนื้อความว่า ศีลมี ๓ ประการ คือหีนศีล ๑ มัชฌิมศีล ๑
ปณเฑศีล ๑ เป็น ๓ ประการดังนี้

หีนศีลเป็นปฐมนั้นว่า “**หีนเนน ฉนฺเทน จิตฺเตน**” ศีลที่บุคคล
ให้ประพฤติกเป็นไป ด้วยฉันทะปรารถนาที่จะรักษา แลจิต แลความเพียร
แลบัญญัติอันต่ำช้า ศีลนั้นชื่อว่าหีนศีล ๑

“**มชฺฌิมเมหิ ฉนฺทาทีหิ**” ศีลที่บุคคลให้เป็นไปด้วยฉันทะแลจิต
แลวิริยะความเพียร แลบัญญัติอันเป็นท่ามกลาง ชื่อว่ามัชฌิมศีล ๑

“**ปณฺเฑหิ ปวตฺตติ**” ศีลที่บุคคลให้เป็นไปด้วยฉันทะ แลจิต แล
วิริยะความเพียร แลบัญญัติอันอุกม ชื่อว่าปณเฑศีล ๑ เป็น ๓ ประการดังนี้

นัยหนึ่ง “**ยสกาณยตาย สนาทินนํ**” ศีลที่บุคคลสมาทาน ด้วย
มีความปรารถนาจะมียศชื่อว่า หีนศีล

ศีลที่บุคคลสมาทาน ด้วยความปรารถนาจะให้เป็นบุญ ชื่อว่ามัชฌิมศีล

ศีลที่บุคคลสมาทาน อาศัยจะให้ตนเป็นบุคคลละบาปประเสริฐ โดย
วิเศษว่าของสิ่งนี้ควรที่จะพึงกระทำ ชื่อว่าปณเฑศีล

อนึ่ง คีลที่บุคคลรักษาเศร้าหมอง หมายถึงจะยกเลขว่มข้บุคคลผู้น ด้วยความปริวิตกว่า อาตมาจะเป็นบุคคลประกอบด้วยคีลสพรหมจรรย์อื่น ๆ นั้นเป็นบุคคลไม่มีคีล มีแต่ธรรมอันลามก ชื่อว่าหีนคีล

โลกียคีลที่บุคคลรักษา มิได้กระทำให้มัวหมองด้วยอตัตุกังสนะ ยกยอ ตน ข่มข้บุคคลผู้น ชื่อว่า มัชฌิมคีล

คีลที่เป็นโลกุตตระนั้น ชื่อว่า ปณีตคีล

คีลที่บุคคลรักษา เพื่อประโยชน์จะได้สมบัติในภพ เป็นไป ด้วยสามารถแห่งตณหา ชื่อว่าหีนคีล

คีลที่บุคคลรักษา เพื่อประโยชน์จะเป็นสวาก และเป็นพระปัจเจกโพธิ์ ชื่อว่า มัชฌิมคีล

คีลที่บุคคลรักษา เพื่อประโยชน์จะยังสัตว์โลกทั้งให้พ้นจากสังสารวัฏ ชื่อว่าปณีตคีล คีลมี ๓ ประการดังนี้

วินิจฉัยในคีล ๓ ประการในติกกะที่ ๒ นั้นว่า คีลที่บุคคลรักษา ปรารถนาจะละเสียซึ่งกรรมอันมิได้สมควรแก่ตน มีตนเป็นอธิปัตติ เคารพ ในตน คีลนั้นชื่อว่า อตัตธาธิปไตย ๑

คีลที่บุคคลรักษา มีความปรารถนาจะหลีกเลี่ยงความครหาของสัตว์โลก ตนก็เป็นคนเคารพในโลก รักษาด้วยความเคารวะในโลกดังนี้ ชื่อว่า โลก ธิปไตยคีล ๑

คีลที่บุคคลรักษา เพื่อประโยชน์จะบูชาซึ่งพระธรรมเป็นใหญ่เคารพ ในธรรม มีศรัทธาและปัญญาเป็นประธาน การรักษาด้วยความเคารพใน พระธรรมดังนี้ ชื่อว่าธรรมาธิปไตยคีล ๑ เป็น ๓ ประการดังนี้

ในติกกะที่ ๓ มีเนื้อความว่า คีลอันใดที่เรากล่าวแล้ว ชื่อว่านิสสิทคีล
ในทุกกะ ในติกกะนี้ ชื่อว่าปรามัญญคีล ๑
เพราะเห็นว่าคีลนั้น อันค้นหาแลทีฏฐิติเอออาศัยสามารถจะให้วิบัติ
ฉิบหาย

คีลที่ ๒ ชื่อว่า อปรามัญญคีล คือคีลที่ปฤชนรักษาให้เป็นสัมภารเหตุ
แก่ที่จะได้มรรค แลคีลของพระเสขอริยบุคคล ๗ จำพวกอันประกอบด้วย
เอกุปปาทาทิประการ เกิดกับดับพร้อมด้วยมรรคชื่อว่าอปรามัญญคีลที่ ๒

คีลที่ ๓ ชื่อว่า ปฏิปัสสัทธิคีล คีลนี้เป็นของพระเสขบุคคลแล
พระอเสขบุคคล เกิดกับดับพร้อมด้วยผล คีลมี ๓ ประการดังนี้

ในติกกะเป็นคำรบ ๔ นั้น “ยิ อปาตฺติ อปาชฺชนฺเตน” คีลที่
พระภิกษุรักษาไว้มิให้ต้องอาบัติ แลพระภิกษุต้องอาบัติแล้ว แลเทศนาบัต
เสีย คีลนั้นชื่อว่าวิสุทธิตีลที่ ๑

คีลที่ ๒ นั้นชื่อว่า อวิสุทธิตีล คือคีลของพระภิกษุที่ต้องอาบัติแล้ว
แลมิได้ออกจากอาบัติ ด้วยเทศนาเป็นอาทิ คีลนั้นชื่อว่า อวิสุทธิตีล

“วตฺถุมฺหิ ว อปาตฺติยา วา” คีลพระภิกษุที่มีความสงสัยในวัตถุ
แลอาบัติ แลอัชฌาจาร ประพฤติล่วงสิกขาบท ชื่อว่า เวมตติกีลที่ ๓

ในเวมตติกีลนั้น มีเนื้อความว่า พระภิกษุมีความสงสัยว่าคีลของตน
ไม่บริสุทธ์ ก็พึงชำระเสียให้บริสุทธ์ อย่าประพฤติล่วงในความสงสัย พึง
บรรเทาเสียซึ่งความสงสัย ความผาสุกแห่งพระภิกษุนั้นจะพึงบังเกิดมี คีล
มี ๓ ประการ มีวิสุทธิตีลเป็นประธานดังกล่าวนั้น

วินิจฉัยในศีล ๓ ประการในติกกะที่ ๕ นั้นว่า “จตุหิ อริยมกฺเกหิ” ศีลอันประกอบด้วยเอกุปปาทาภิประการ เกิดในขณะเดียวกัน ดับในขณะอันเดียวกัน กับด้วยพระอริยมรรคทั้ง ๔ มีพระโสคาปัตติมรรคเป็นอาทิ แล้วเกิดดับกับพร้อมด้วยสามัญผลทั้ง ๓ คือพระโสคาปัตติผล พระสภิกากามิผล พระอนาคามิผล ศีลนี้ชื่อว่าเสขศีลที่ ๑

“อรหตุตผลสมฺปยุตฺติ” ศีลอันประกอบด้วยเอกุปปาทาภิประการ เกิดกับดับพร้อมเสมอด้วยพระอรหัตตผล ชื่อว่า อเสขศีลที่ ๒

ศีลอันเศษจากเสขศีลแลอเสขศีลทัย ๒ นั้น คือโลกยศีลทั้งปวง ชื่อว่า เนวเสขานาเสขศีลที่ ๓ รวมเข้าด้วยกันเป็นศีล ๔ ประการดังนี้

“ปฏิสมฺภิกายมฺปน” อนึ่งพระธรรมเสนาบดี กล่าวไว้ในปฏิสมภิกายว่า ปกติของสัตว์ทั้งหลายนั้น ๆ ในโลก ชื่อว่าศีล

ปกติของสัตว์นั้น คือคำว่า “อภัย สุขสฺสโล” บุคคลผู้นั้นมีสุขเป็นปกติ บุคคลผู้นั้น มีเฉพาเป็นปกติ บุคคลผู้นั้นมีตกแต่งประดับประดากายเป็นปกติ เพราะเหตุการณดังกล่าวนี้ ศีลจึงมีประเภท ๓ ประการ คือ กุศลศีล ๑ อกุศล ๑ อพยากตศีล ๑ เป็น ๓ ประการดังนี้

ในอรรถอันนี้ องค์สมเด็จพระบรมศาสดามีได้ประสงค์เอาอกุศลศีล เพราะเหตุว่าอกุศลศีลนั้น ไม่สมด้วยอาการทั้ง ๔ มีลักษณะของศีลเป็นอาทิ จึงมิได้นำเข้าในศีลนิเทศนี้ นักปราชญ์พึงรู้ว่าศีลมี ๓ ประการดังกล่าวนั้นมาแล้ว

“จตุกฺกุเสสุ ปฐมจตุกฺกุเก” จะวินิจฉัยในปฐมจตุกุกะ ก็ชื่อว่า ด้วยศีลมี ๔ ประการเป็นปฐมหนึ่งก่อน มีเนื้อความว่า พระภิกษุรูปใด ศาสนา เศษซึ่งบุคคลทั้งหลายที่ไม่มีศีล ไม่เสพบุคคลทั้งหลายที่มีศีล

ไม่เห็นโทษที่ตัวกระทำให้ล่วงวัตถุที่ยังตนให้ต้องอาบัติเป็นคนไม่รู้ มาก
ไปด้วยความดำริผิด ไม่รักษาอินทรีย์ “เอวรุปตส สील” คีลของพระภิกษุ
จำพวกนี้ ชื่อหายนภากียคีล เป็นส่วนที่ จะให้เสื่อมสูญ เป็นคีลที่ ๑

อนึ่งพระภิกษุรูปใดในพระศาสนานี้ มีคีลบริบูรณ์แล้ว ก็กระทำ
ความเพียรเรียนพระกรรมฐานสืบต่อขึ้นไป เพื่อประโยชน์ จะให้ได้สมาธิ
คีลแห่งพระภิกษุนั้น ชื่อว่า วิเลศภากียคีล เป็นส่วนจะให้พิเศษเป็นคีลที่ ๓

“จตุตฺถโถ สीलมตฺเตน” อนึ่งพระภิกษุรูปใดในพระศาสนานี้ไม่ยินดี
อยู่ด้วยคีลสิ่งเดียว มีอุตสาหะเจริญเรียนพระวิปัสสนา คีลพระภิกษุนั้นชื่อ
ว่า นิพเพทภากียคีล เป็นส่วนที่จะเหนื่อยหน่ายเป็นคีลที่ ๔ คีลมี ๔ ประการ
ด้วยกันดังนี้

วินิจฉัยในคีล ๔ ประการที่ ๒ นั้นว่า “ภิกฺขุ อารพฺก ปญฺจต
ตสิกฺขาปทานิ” สิกขาบทอันใดที่องค์พระผู้ทรงพระภาคปรารภพระภิกษุ
ทั้งหลายแล้ว แลบัญญัติไว้ สิกขาบทนั้น พระภิกษุพึงรักษาเป็นอสาธารณ
บัญญัติเฉพาะให้พระภิกษุรักษา คีลนั้นชื่อว่าพระภิกษุคีลที่ ๑

สิกขาบทอันใด ที่พระองค์ผู้ทรงพระภาค ปรารภพระภิกษุณีแล้ว
แลตั้งไว้เป็นสิกขา ควรพระภิกษุณีจะพึงรักษา คีลนั้นชื่อว่าภิกษุณีคีลที่ ๒

อนึ่ง “สามณฺเฐสามณฺเฐนิน” คีลของสามเณรแลสามเณรีมี ๑๐
ประการ คีลนี้ชื่อว่า อนุปสัมบันคีล เป็นคีลที่ ๓

“อุปาสกอุปาสิกานิ” คีล ๕ ประการที่อุปาสกอุปาสิกา มีอุตสาหะ
จะรักษาให้ยิ่งขึ้นไป คีล ๘ ประการก็ย่อมจะประพฤติเป็นไปแก่อุปาสก

อุบาสิกาทองหลายหน ด้วยสามารถเป็นองค์อุบาสก อุบาสกศีลมี ๔ ประการด้วยกันดังนี้

ศีล ๔ ประการที่ ๓ นั้นว่า “อตุตฺตรกฺกุรฺกานํ มนุสฺสํ” การที่มีได้ประพาศศีลล่วงสิกขาบททั้ง ๕ แห่งมนุษย์ทั้งหลาย อันอยู่ในอตุตฺตรกฺกุรฺกทวิปชีชื่อว่าปกติศีลที่ ๑

อนึ่ง มนุษย์ทั้งหลายมีพราหมณ์เป็นประธาน ไม่ดื่มกินซึ่งสุราเป็นอาทิ มนุษย์ทั้งหลายอยู่ในชนบทบางแห่งไม่เบียดเบียนสัตว์เป็นอาทิ แลลัทธิอันตั้งไว้ซึ่งปวงมิให้กระทำบาปตามจารีต บุรพบุรุษคือมารดาบิดา ในตระกูลนั้น อันเป็นต้นบังเกิดแห่งตน แลตนประพาศติมาแล้ว ศีลนี้ชื่อว่าอาจารย์ศีลที่ ๒

“เอวํ วุตฺตํ โพรหิตตฺตมาตฺตํ” อนึ่ง ศีลของมารดาพระโพธิสัตว์ ที่องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคโปรดประทานเทศนาไว้ว่า คุณอรานนท์ ในกาลใด พระโพธิสัตว์ลงสู่ครรภ์แห่งมารดา ในกาลนั้นจิตของมารดา พระบรมโพธิสัตว์ จะประกอบด้วยความยินดี ในกามโกฏฐาสส่วนแห่งกามคุณ บังเกิดขึ้นในบุรุษทั้งหลายหามิได้ ศีลแห่งพระพุทธรวมารดาดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าธรรมดาศีลที่ ๓

อนึ่ง ศีลแห่งสัตว์ทั้งหลายที่เป็นสัตว์อันบริสุทธี มีพระมหากัสสปะเป็นประธาน แลศีลของพระโพธิสัตว์อันบำเพ็ญศีลบารมีในชาตินั้น ๆ ชื่อว่าบุพพเหตุศีลที่ ๔ ศีลมี ๔ ประการดังนี้

ศีลมี ๔ ประการในที่ ๔ นั้นว่า “เอวํวุตฺตํ สีมิมิ” ศีลอันใด ที่องค์สมเด็จพระบรมศาสดาตรัสเทศนาไว้ว่า พระภิกษุในพระศาสนานี้สังวรในพระปาฏิโมกข์สังวรศีล ถึงพร้อมด้วยอาจารย์แลโคจรประพฤติดู

เป็นนิจ เห็นภัยในโทษทั้งหลายมีอยู่เป็นประจำจน สมาทานแล้ว แลศึกษา
ในสิกขาบททั้งปวง คีตนั้นชื่อว่า ปาฏิโมกข์สังวรศีลที่ ๑

อนึ่ง คีตอันใดที่องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาไว้ว่า พระ
ภิกษุในพระศาสนาเห็นซึ่งรูปด้วยจักขุกก็ถือเอาซึ่งนิमित แลถือเอาโดย
อนุพยัญชนะว่า เกศงามเป็นอาทิ อกุศลธรรมทั้งหลาย อันลามก คือ
โลภแลโทมนัสพึงติดตามพระภิกษุนั้น เพราะเหตุไม่สำรวมจักขุอินทรีย์แล้ว
แลยังอยู่ พระภิกษุที่ตั้งอยู่ในพระปาฏิโมกข์สังวรศีล กี่ยวมปฏิบัติเพื่อ
จะรักษจักขุอินทรีย์ ถึงซึ่งสังวรในจักขุอินทรีย์ พระภิกษุนั้นได้ฟังเสียง
ด้วยโสต แลได้สูตคมซึ่งกลิ่นด้วยฆานะ แลได้ลิ้มเสี้ยวซึ่งรสด้วยชีวหา ได้
สัมผัสตมตองซึ่งโผฏฐัพพะด้วยกาย แลรับรู้รรมารมณด้วยจิต ก็มีได้ถือเอา
ซึ่งนิमितแลมิได้ถือเอาโดยอนุพยัญชนะว่า เสียงนี้ไพเราะเป็นอาทิแล้วแล
ยังอยู่ พระภิกษุนั้นก็ยอมปฏิบัติ เพื่อจะสังวรโสตอินทรีย์เป็นประธาน
รักษาโสตอินทรีย์เป็นอาทิ คีตนั้นชื่อว่าอินทรีย์สังวรศีลที่ ๒

“ปญฺญุตฺตานํ ฉนฺนํ สิกฺขาปทานิ” อนึ่ง พระภิกษุในพระ
ศาสนานี้จะประพฤติกิเลสสิกขาบททั้ง ๖ ประการ ที่องค์พระผู้มีพระภาค
บัญญัติไว้ เพราะเหตุจะเลี้ยงชีวิตนั้น คือกระทำอาการกล่าวให้หายกพิศวง
ด้วยกุหนวัตถุ เหตุที่ตนโกหก ๓ ประการ มีใจจากกระซิบในที่ไกลเป็น
อาทิแลกล่าวขย่งตนต่อหายกให้หายกถวยวัตถุปัจจัยอันหนึ่ง แลกระทำ
นิमितกรรมแลกล่าวปดให้หายกถวยของด้วยคำคำ แลปรารถนาจะนำมา
ซึ่งลาภด้วยลาภเป็นอาทิคังนี้ เมื่อพระภิกษุเว้นจากมิจฉาชีวะ เลี้ยงชีวิต
ผิดด้วยประเภทแห่งกรรมอันลามกคังนี้ คีตของพระภิกษุนั้นกับวิสุทธิชื่อว่า
อาชีวาปาริสุทธิศีลที่ ๓

“จตุปจฺจยปริโภโก” หนึ่งพระภิกษุบริโภกจตุปจฺจยทั้ง ๔ บริสุทฺธด้วยกิริยาที่พิจารณาที่องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาไว้โดยนัยเป็นอาทิว่า “ปฏิสงฺฆา โยนิโต จีวรํ ปฏิเสวามิ” ให้พระภิกษุกระทำมนสิการว่า อาตมาจะพิจารณาด้วยปัญญาเสียก่อนแล้วจึงจะนุ่งห่มจีวรปจฺจยเป็นอาทิ คีลของพระภิกษุนั้นกับบริสุทฺธ ชื่อว่าปจฺจยสันนิสสิทคีลที่ ๔

จำเดิมแต่^{นี้} ข้าพระองค์ผู้มีนามชื่อว่าพุทฺธโฆษาจารย์ จะกล่าววินิฉนัยตัดสินกับจะสังวรธรรมาไปตามลำดับบท ในพระจตุปาริสุทฺธิคีลทั้ง ๔ มีพระปาฏิโมกข์สังวรคีลเป็นประธานว่า “อิทานิ อิมสมิ” “สาสเน” บุคคลบวชด้วยศรัทธาเลื่อมใสในพระศาสนา^{นี้} มีนามชื่อว่าภิกษุ เพราะเหตุว่าเห็นภยในสังสารวัฏ นัยหนึ่งชื่อว่า ภิกษุ เพราะเหตุทรงไว้ซึ่งผ้าอันทำลาย ทรงไว้ซึ่งพระปาฏิโมกข์ คือสิกขาบทคีล

ในบทคือปาฏิโมกข์นั้น แปลว่าสิกขาบทคีลย่อมจะรักไว้ซึ่งพระภิกษุผู้รักษาคีล อันนับเข้าในพระวินัย จะให้พระภิกษุนั้นพ้นจากทุกข์ทั้งหลาย มีอบายทุกข์เป็นอาทิ เพราะการณ^{นี้}นั่นเองสมเด็จพระบรมศาสดาจึงเรียกสิกขาบทคีลนั้น ชื่อว่าปาฏิโมกข์

แลสังวร^{นั้น} แปลว่าภิกษุกันไว้ปิดไว้ ซึ่งกายทวาร แลจิตทวาร บทคือสังวร^{นั้น}เป็นชื่อของสิ่งที่ไม่ล่วงด้วยกาย ไม่ล่วงด้วยวาจา สังวร^{นั้น}ก็คือพระปาฏิโมกข์ จึงได้ชื่อว่าพระปาฏิโมกข์สังวร

พระภิกษุในพระศาสนา ประกอบด้วยปาฏิโมกข์สังวรคีลแล้ว ให้ประกอบด้วยอาจารย์แลโคจรด้วย เพราะเหตุการณ^{นี้} พระธรรมสังคาคหกเถระเจ้าทั้งหลาย จึงกล่าวอรรถสังวรธรรมาว่า “อตุถิ อจาโร อตุถิ อนาจาโร” อาจารย์มี อนาจารย์มี

อนาจารนั้นเป็นกัณฑ์ อนาจารนั้นคือพระภิกษุประพฤติอนาจารใช้
การที่จะประพฤติ กระทำให้ล่วงสิกขาบทด้วยกาย กระทำให้ล่วงสิกขาบท
ด้วยวาจา กระทำให้ล่วงสิกขาบททั้งกายทั้งวาจา ดังนี้ชื่ออนาจาร สภาวะ
หาศีลสังวรมิได้ทั้งปวง ชื่อว่าอนาจาร

“อิทธกัจจิม เวพฺพทานเนน วา” พระภิกษุจำพวกหนึ่งในพระศาสนา
นี้ยอมเลี้ยงชีวิตด้วยให้ไม้ไผ่ ให้ใบไม้ ให้ดอกไม้ ให้ผลไม้ม ให้เครื่องอบ
ให้ไม้สีฟัน และตั้งตนไว้ในที่อันต่ำ แล้วยกยอทายกปรารภนาจะให้รัก และ
กล่าวถ้อยคำเสมอด้วยแกงถั่ว และอัมมหารกแห่งสกุลด้วยสะเอว และเป็น
คนใช้ไปด้วยกำลังแข็ง และเลี้ยงชีวิตด้วยมิจจาชีพออย่างใดอย่างหนึ่ง ที่
พระพุทธเจ้ากล่าวติเตียนห้ามมิให้กระทำ ดังนี้ชื่อว่าอนาจาร

“ตตฺถ กตฺโม อจาโร” อาจารย์นั้นเป็นกัณฑ์

อาจารย์นั้น คือพระภิกษุรักษาสิกขาบท มิได้ประพฤติให้ล่วงสิกขาบท
ด้วยกาย ไม่ล่วงสิกขาบทด้วยวาจา ไม่ล่วงสิกขาบทด้วยกาย และวาจา
ดังนี้ชื่ออาจารย์

การที่ว่าพระภิกษุสำรวมศีลไว้มิให้ล่วงสิกขาบททั้งปวง ชื่อว่าสังวร

“อิทธกัจจิม เวพฺพทานเนน วา” พระภิกษุจำพวกหนึ่งในพระ-
ศาสนานี้ ไม่เลี้ยงชีวิตด้วยให้ไม้ไผ่ ให้ใบไม้ ให้ดอกไม้ ให้ผลไม้ม ให้
เครื่องอบ ให้ไม้สีฟัน ไม่เลี้ยงชีวิตด้วยตั้งตนในที่อันต่ำแล้ว และไม่
ยกยอทายกจะให้รัก และไม่กล่าวถ้อยคำเสมอด้วยแกงถั่ว และไม่อัมมหารก
ด้วยสะเอว และไม่เป็นคนใช้ไปด้วยกำลังแข็ง ไม่เลี้ยงชีวิตด้วยมิจจาชีวะ
อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่พระพุทธเจ้าทรงติเตียนห้ามมิให้กระทำอย่างนี้ชื่อว่า
อาจารย์

อนึ่ง ในบทคือ โจร นั้น มีอรรถกถาสังวรณาวา “อติ
โจโร อติ อโจโร” โจรก็มี อโจรก็มี

“ตตุถ กตโม อโจโร” อโจรนั้นเป็นคังฤา

“อิเรกฺโข ภิษุ” ภิษุจำพวกหนึ่งในพระพุทธศาสนานี้ มีสกุล
หญิงแพศยาเป็นที่ไปสู่มาหา ด้วยสามารถมิตรส่นถวะ และมีหญิงหม้าย
หญิงสาวใหญ่ และบัตทกะ และภิษุณี และโรงสุราเป็นที่โจรเป็นภิษุ
อันระคนกับด้วยพระยาและมหาอำมาตย์แห่งพระยาและคิตถีย์ และสาวกแห่ง
คิตถีย์ ด้วยสังสัคคะระคนด้วยกายและวาจา อันมิได้ประพฤติเป็นไปตาม
สิกขาบททั้ง ๓ มีอิศลสิกขาเป็นอาทิ

อนึ่ง สกุลอันมิได้ศรัทธาเลื่อมใสในพระศาสนา ตำแหน่งบริภาษ
พระภิษุสงฆ์ ไม่ปรารถนาจะให้เป็นประโยชน์ เป็นคุณปรารถนาแต่จะให้
มีความสบายแก่พระภิษุสงฆ์ ปรารถนาจะไม่ให้เกษมจากโยคะแก่พระภิษุ
พระภิษุณีอุปาสกอุปาสิกา พระภิษุนั้นก็เข้าไปสู่มาหาห้องเสพสกุลทั้ง
หลายนั้น

พระภิษุโจรเที่ยวไปคังนี้ ชื่อว่าอโจร เอวี่ ก็มีด้วยประการคังนี้

“ตตุถ กตโม โจรโร อิเรกฺโข น เสวียโจโร โหติ
ฯลฯ น ปานาคารโจโร โหติ อัสสฏฺโง วิหริ ราชฺหิ ฯลฯ
ติตฺถียสาวเกหิ อนนฺโลมิเกน สัสสุเคน ยานิ วาปน ตานิ
กฺุลานิ สทฺธราปสนฺนานิ โอปานกฺุทานิ กาสาปโปชิตานิ อิวาต-
ปฺภิวาตานิ อตุถกามานิ ฯลฯ โยคกฺุเขมกามานิ ภิษุณฺโณ ภิษุณฺโณ
อุปาสกานํ อุปาสิกานํ ตถารูปานํ กฺุลาณิ เสวติ ภษติ ปยิริปาสติ
อัย วุจฺจติโจโรติ”

วาระนี้ จะได้รับพระราชทานถวายวิสัชนาในโจจร สืบอนุสนธิ ตามกระแสวาระพระบาลี มีเนื้อความในโจจรนั้น พระพุทธโฆษาจารย์ แจกกล่าวคำปุจฉาว่า “ตตฺถ กตโม โจรโร” ถ้าธรรมทั้ง ๒ ประการ คือ โจร และอโจรนั้น โจรนั้นเป็นดังฤ

“อิเธกฺโข น เสวียโจจโร” พระภิกษุบางจำพวกในพระพุทธศาสนา นี้ มิได้มีสกุลหญิงแพศยาเป็นที่โจจร มิได้มีหญิงหม้ายเป็นที่โจจร มิได้มีสกุลหญิงสาวใหญ่และสกุลหญิงกุมารี และบัณฑิตและพระภิกษุณี และโรงเป็นที่ดื่มกินสุราเป็นที่โจจร “อัสสฏฺฐโฐ วิหริติ ราชฺหิ” ไม่ระคนกับพระยามหาอำมาตย์ของพระยา ไม่ระคนกับตัวตติถีย์ และสาวกของตติถีย์ ไม่ระคนด้วยกายและวาจาอันเป็นข้าศึกแก่สิกขาทั้ง ๓ มีอธิศีลสิกขาเป็นอาทิ

“ยานิ วาปน กุลานิ” หนึ่ง สกุลทั้งหลายใด ไม่ศรัทธา ไม่เลื่อมใส ย่อมคำปรีภาสนาการพระภิกษุและพระภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา และปรารธนาจะไม่ให้ประโยชน์ จะไม่ให้เป็นคน จะไม่ให้สบายจะไม่ให้เกษมจากกามาทีโยคแก่พระภิกษุ และพระภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา พระภิกษุก็มีได้เสพ มิได้เข้าไปสู่มาหาสกุลทั้งหลายนั้น “ยานิ วาปน ตานิ กุลานิ” หนึ่ง สกุลทั้งหลายนั้นมิได้มีศรัทธาเลื่อมใส ปรากฏจูดังว่าสระโปกขรณีอันมีบัวที่บุคคลชุดไว้ในที่ประชุมใหญ่ทั้งสี่ และสกุลนั้นรุ่งเรืองเป็นอันหนึ่งอันเดียว ด้วยรัศมีกาสาวพัทธ์ผ้านุ่งผ้าห่มแห่งพระภิกษุ และพระภิกษุณี และพึงตกลงไปด้วยลมสรীরะ พระภิกษุและพระภิกษุณี อันเป็นอัสสีแสวงหาสี่ลักขณธาติคุณและกุศลทั้งหลายปรารธนาจะให้เป็นประโยชน์

ปรารถนาจะให้อยู่เป็นผาสุก จะให้เกษมจากโยคะแก่ภิกษุและพระภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา พระภิกษุก็เสวนะคบค้ำเข้าไปสู่มหาสกุลทั้งหลายนั้น พระภิกษุประพตฺติเป็นคังนี้ ชื่อว่าโคจร

พระภิกษุในพระศาสนานี้ ประกอบและประกอบดี ถึงพร้อมมาพร้อม ด้วยอาจารย์และโคจรคังนี้ จึงได้ชื่อว่าอาจารย์โคจรสัมปັນโน

อนึ่ง อาจารย์และโคจรในปาฏิโมกข์สังวรศีลนี้ นักปราชญ์พึงรู้โดยนัย อันเราจะแสดงคังนี้

“ทวิโธ หิ อนาจารโ” แท้จริงอนาจารมี ๒ ประเภท คืออนาจาร ประกอบในกาย ๑ คืออนาจารประกอบในวาจา ๑ เป็น ๒ ประการ คังนี้

อนาจารอันยุดิในกายนั้นเป็นคังฤา

“อิเธกจฺโจ สงฺฆคโตปปี” พระภิกษุจำพวกหนึ่ง ในพระพุทธศาสนานี้ อยู่ในที่ประชุมสงฆ์ ไม่เคารพแก่สงฆ์ ยินเสียศีลพระภิกษุทั้งหลายที่เป็นพระเถระด้วยศีระ และจีวร นั่งเสียศีลพระภิกษุที่เป็นพระเถระด้วยศีระและจีวร ยืนในเบื้องหน้านั่งในเบื้องหน้าพระภิกษุที่เป็นพระเถระนั่งอยู่ในอาสนะอันสูง คลุมศีรษะ ยืนเจรจา ไกวแขน เจริจา พระภิกษุทั้งหลายเป็นพระเถระมิได้ขึ้นสู่รองเท้า เดินเท้าเปล่าตนก็ขึ้นสู่รองเท้าเดิน พระภิกษุที่เป็นเถระจงกรมในที่จงกรมต่ำ ตนก็จงกรมในที่จงกรมอันสูง พระภิกษุเถระจงกรมในแผ่นดิน ตนก็จงกรมในที่จงกรม ยืนแทรกนั่งแทรกพระภิกษุทั้งหลายที่เป็นเถระในที่คับแคบ ห้ามพระภิกษุบวชใหม่ด้วยที่นั่งมิได้บอกกล่าวพระภิกษุเป็นเถระเสียให้รู้ก่อน ใส่ฟันเข้าในกองไฟในโรงไฟ มิได้บอกพระภิกษุเป็นเถระก่อน เปิดประตูโรงไฟ

กระทบกระทั่งพระภิกษุเป็นแฉะ แล้วลงสู่ท่าน้ำล่องลงไปใบบึงหน้าพระ
แฉะอาบน้ำ กระทบกระทั่งพระแฉะ อาบน้ำใบบึงหน้าพระภิกษุอัน
เป็นแฉะ เมื่อขึ้นจากน้ำมีกระทบกระทั่งพระภิกษุเป็นแฉะขึ้นใบบึงหน้า
“อนฺตรณฺรํ ปวิสนฺโตปปี” เมื่อจะเข้าไปสู่โคจรคาม ก็ครีตหรือเสียดสี
พระภิกษุที่เป็นแฉะเดินไปในหนทาง แทรกไปโดยต่าง ๆ แล้วก็เดินล่อง
ขึ้นไปใบบึงหน้าพระภิกษุทั้งหลายอันเป็นแฉะ

อนึ่ง ห้องทั้งหลายในเรือนสกุลเป็นห้องอันลับ เป็นห้องอันกำบัง
หญิงสกุลกุมาริกาแห่งสกุลหนึ่งอยู่ในห้อง พระภิกษุที่ประพฤตินาจารย์ก็เข้าไป
ในห้องนั้นโดยเร็วโดยพลัน ปรามาสเข้าไปลูบคลำศีรษะลูกเล็กเด็กทารก
พระภิกษุประพฤตินาจารย์ตั้งชื่อว่าประพฤตินาจารย์ด้วยกาย

“ตตฺถ กตโม วาสีโก” พระภิกษุประพฤตินาจารย์ด้วยวาจา
นั้นเป็นดังฤ

พระภิกษุจำพวกหนึ่งในพระศาสนานัน ตนตั้งอยู่ในที่ประชุมสงฆ์ ไม่
กระทำเคารพสงฆ์ มิได้บอกกล่าวพระภิกษุเป็นแฉะก่อน ก็กล่าวพระธรรม
วิสัยนารรตปัญหา แสดงพระปาฏิโมกข์ ยืนเจรจาไกลแฉนเจรจา

อนึ่ง “อนฺตรณฺรํ ปวิฏฺโงปปี” พระภิกษุนั้นเข้าไปสู่โคจรคาม
แล้วก็กล่าววาจาแก่หญิง และหญิงกุมารีว่า ตุก่อนหญิงชื่อนี้ โคตรนี้
ข้าวยากมีอยู่หรือ ข้าวสวย และขาหนีเย และโกขหนีเย ของเคียว ของ
บริโภคมีอยู่หรือ เราจักกินหรือจักกัดกินหรือจะบริโภค ท่านจะให้แก่
เราหรือ

“อัย วุจฺจติ วาสิโก อนาจาโร” พระภิกษุประพตฺติคังนี้ ชื่อว่า
อนาจารอันประกอบในวาจา เป็นอนาจาร ๒ ประการคังนี้

พระภิกษุประพตฺติอนาจารนั้น บัณฑิตพึงรู้ด้วยสามารถแห่งพระบาลี
อันเป็นปฏิบัตฺกษแก่คำที่กล่าวมานี้

อนึ่ง พระภิกษุในพระศาสนานี้ ประกอบด้วยยาเวยมาพร้อม ถึง
พร้อมด้วยหิริและโอตตคปฺปะ “สุนิวตฺโต สุปฺริโต” นุ่งผ้าเป็นปริมณฑล
งาม ห่มผ้าเป็นปริมณฑลงาม จะย่างก้าวเข้าไปและก้าวถอยออกไป และ
จะเดินไปเบื้องหน้า และจะแลไปข้างโน้นข้างนี้ และจะกู่เข่นเข้าและจะ
เหยียดแขนออก ก็ย่อมจะนำมาซึ่งความเลื่อมใส มีจักขุทอดลงไปเบื้องต่ำ
ถึงพร้อมด้วยอริยาบถ รักษาอินทรีย์สำรวมทวาร รั้ประมาณในโภชนะ
ประกอบเนื่อง ๆ ในชาครियธรรม ตั้งอยู่ในกุศลสันกาลเป็นนิจพร้อมด้วย
สติสัมปชัญญะ มีความปรารถนาค้นน้อย ยินดีด้วยปัจจัยแห่งตน ไม่ระคน
ด้วยคฤหัสถ์และบรรพชิต กระทำเคารพในอภิสมจาริกวัตร มากไป
ด้วยเคารพการวะในบุคคลจะเคารพพระภิกษุประพตฺติคังนี้ ชื่อว่าประพตฺติ
อาจาระ

ว่ามาด้วยอนาจาร บัณฑิตพึงรู้คังนี้ก่อน

แต่นี้จะว่าด้วยโคจรต่อไป

โคจรนั้นมี ๓ ประการ คือ อุปนิสยโคจร ๑ อารักขโคจร ๑
อุปนิพินธโคจร ๑ เป็น ๓ ประการ คังนี้

“ตตฺต กตโม อุปนิสสยโคจโร” ถ้าโคจรทั้ง ๓ นั้น อุปนิสย-
โคจรนั้นเป็นคังตฤ

วิสัยเห็นว่า พระภิกษุอาศัยกัลยาณมิตร ซึ่งประกอบด้วยคุณ คือ ได้เล่าเรียนและทรงไว้ซึ่งกถาวัตถุ ๑๐ ประการ ก็ย่อมจะได้ฟังนวัคส์ตฤ ศาสนา อันประกอบด้วยองค์ ๙ มีสุตตะและเคยยะเป็นอาทิ จะได้สั่งสม ไว้ซึ่งสูตร ล่วงข้ามซึ่งความสงสัย กระทำปัญญาให้เห็นตรงยังจิตให้เลื่อมใส ในพระรัตนตรัย ศึกษาตามภิกษุที่เป็นกัลยาณมิตรตน ก็เจริญด้วยศรัทธา และศีลและสัจจะและปริจาคและปัญญา พระภิกษุประพตติโคจรดังนี้ ชื่อว่า อุปนิสยโคจรที่ ๑

“กตโม อกรกขโคจโร” อารักขโคจรที่ ๒ นั้นเป็นดังฤ

อารักขโคจรนั้นว่า พระภิกษุในพระศาสนานี้เข้าไปในโคจรคามเดิน ไปตามสกุลก็มีจักขุทอดลงในเบื้องต่ำ เล็งแลดูไปชั่วแอกหนึ่งเป็นประมาณ ส้ารวมเป็นอันดี “น หตฺถิ โอลเณโต” ไม่แลดูข้าง ไม่แลดูม้า ไม่แลดูรถ ไม่แลดูพลเดินเท้า ไม่แลดูสตรี ไม่แลดูบุรุษ ไม่แลดูใน เบื้องบน ไม่แลดูในเบื้องต่ำ ไม่แลดูสระใหญ่ และที่สระน้อย พระภิกษุ ประพตติดังนี้ชื่อว่าอารักขโคจรที่ ๒

อุปนิพันธโคจรนั้น เป็นดังฤ

อุปนิพันธโคจรนั้นว่า พระภิกษุในพระศาสนานี้ ผู้กจิใจไว้ใน พระสติปัฏฐานทั้ง ๔ ให้สมด้วยวาระพระบาลีที่องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาค ตรัสเทศนาว่า “โก จ ภิกฺขเว ภิกฺขุโน โจรโร” ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมดังฤ ในสติปัฏฐานทั้ง ๔ ชื่อว่าโคจร คือเป็นอารมณ์แห่งพระภิกษุ เป็นอารมณ์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นพระบิดา

พระสติปัฏฐานทั้ง ๔ มีกายานุปัสสนาสติปัฏฐานเป็นอาทินี้ ชื่อว่า เป็นโคจรแห่งพระภิกษุ พระภิกษุประพตติดังนี้ชื่อว่าอุปนิพันธโคจรที่ ๒

พระภิกษุประกอบแล้ว และประกอบด้วยดี ด้วยอาจารย์ก็ดีด้วย
โคจรนี้ก็ดี ชื่อว่าอาจารย์โคจรสัมปโน

ในบทคือ “อนุมตฺเตสุ วชฺเชสุ ภัยทสฺเสว” นั้นว่า พระภิกษุ
ถึงพร้อมด้วยโคจรและอาจารย์แล้ว ก็เห็นภัยในโทษมีประมาณน้อย คือตน
ไม่แก่งแล้วและต้องอาบัติ และบังเกิดแห่งอกุศลจิต ในธรรมอันชื่อเสขิยะ
เป็นอาทิ สิกขาบทอันใดที่ตนจะพึงศึกษา ก็สมาทานสิกขาบทนั้น ศึกษา
สำเหนียกในสิกขาบทที่ตนสมาทาน องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนา
พระปาฏิโมกขสังวรศีลด้วยปุคลาธิษฐาน มีบุคคลคือพระภิกษุเป็นที่ตั้ง

ในบทคือปาฏิโมกขสังวรสังวุโต มีประมาณเท่านั้น

อนึ่ง บทพระบาลีว่า “อาจารย์โคจรสัมปโน” แปลว่าภิกษุ
ถึงพร้อมด้วยวาจาและโคจรเป็นต้นนั้น องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนา
ปฏิบัติทั้งปวงที่พระภิกษุยังศีลให้สมบูรณ์ บัณฑิตพึงรู้ดังนี้

“ขมฺปนฺนํ ตทนนฺตรํ” ในลำดับพระปาฏิโมกขสังวรศีลนี้องค์
สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาอินทริยสังวรศีล โดยพระบาลีมีคำกล่าวว่า
“โส จกฺขนา รูปีทิสวา” เป็นอาทิ ดังนี้

วินิจฉัยในอินทริยสังวรนี้ว่า พระภิกษุที่ตั้งอยู่แล้วในพระปาฏิโมกข-
สังวรศีลนั้น เห็นซึ่งรูปด้วยจักขุวิญญาณ อันสามารถจะเห็นรูปเรียกชื่อว่า
จักขุ ด้วยเหตุกล่าวคือจักขุประสาท

อนึ่ง โบราณจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “จักขุ รูป น ปสฺสตี” จักขุ
ไม่เห็นรูป เพราะเหตุจักขุนั้นใช้จิต “จิตตปี รูป น ปสฺสตี” อนึ่ง
จิตก็มีได้เห็นรูป เพราะเหตุว่าใช้จักขุ เมื่ออารมณ์กระทบจักขุทวารแล้ว
บุคคลก็เห็นรูปด้วยรูปด้วยจิตตวิญญาณาอาศัยจักขุประสาท

การที่จะกล่าวซึ่งสัมภารเหตุ ก็จะต้องเห็นรูปจักขุวิญญาณนั้นมีอุปมา
 เหมือนนายพรานยิงเนื้อด้วยธนู ต้องประกอบกันทั้ง ๓ อย่างเหตุการณ์นั้น
 นั้น พระอาจารย์เจ้าจึงสังวรพรรณนาอรรถว่า พระภิกษุเห็นรูปด้วยจักขุ
 วิญญาณแน่แล้ว ก็มีได้ถือเอาซึ่งนิมิต ว่าเป็นสตรีบุรุษ และมีได้ถือเอา
 ซึ่งนิมิตบังเกิดเป็นเหตุแก่กิเลสว่าเกศางามโลมางามเป็นอาทิ เพราะภิกษุนั้น
 ก็กำหนดไว้ว่าเห็นเป็นประมาณ และมีได้ถือเอาโดยอนุปยัญชนะ คือกระทำ
 ให้ปรากฏแก่กิเลสทั้งหลายไม่ถือเอาซึ่งอาการ มีมือแลเท้าแลนมแลนมแลกล่าว
 เล็งแลไปแต่ข้าง ๆ นี้ เป็นอาทิ ส่วนอันใดมีเกศาแลโลมาเป็นอาทิมี่ใน
 สรีระ ก็ถือเอาโกฏฐาสนั้นว่าเป็นปฏิภูมเหมือนพระมหาตีสสเถระเจ้าอันอยู่
 ในเจตियบรรพตวิหาร

ทั้งได้สดับมา ทูตึงสะไกแห่งสกุลอันหนึ่ง ทะเลาะกันกับสามี แล้ว
 ตกแต่งสรีรกาย งามคุดังเทวัญญา ออกจากเมืองอนูรธาแต่เพลเช้าจะ
 ไปเรือนญาติ ได้เห็นมหาตีสสเถระเจ้า อันออกจากเจตियบรรพตวิหาร
 จะเข้าไปบิดนทาบาตในอนูรธานคร ณ ท่ามกลางมรรค มีจิตอันวิปลาสหัวเราะ
 ทั้ง พระมหาตีสสเถระเจ้าจึงแลด้วยมนสิการกระทำไว้ในใจว่า เสียงนั้นเป็น
 เสียงดังฤๅ จึงแลเห็นกระดูกคือฟันของหญิงนั้น พระผู้เป็นเจ้าก็ได้อุสสุกัญญา
 ในอัญฐิคือฟันของหญิงนั้นบรรลุดังพระอรหันต์ เพราะเหตุการณ์นั้น พระ
 ธรรมสังคาหกเถระทั้งหลาย จึงนิพนธ์พระคาถาว่า “ตสุสา ทนตญจิกิ
 ทิสวา ปุพฺพสยฺญํ อนฺตฺสรี” แปลเนื้อความว่า พระมหาเถระเจ้าเห็น
 อัญฐิ คือฟันของหญิงนั้น ก็ระลึกถึงบุพพสัญญาอันอยู่ในประเทศที่นั้น
 บรรลุดังพระอรหันต์

“สามิโกปี โข มนุสฺโส” ฝ่ายบุรุษสามิของหญิงติดตามภรรยา
ไปพบพระมหาเถรเจ้า ถ้ามว่าพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าเดินมาได้ เห็นหญิงคนหนึ่ง
เดินไปทางนี้บ้างหรือว่าหามิได้

พระมหาเถรเจ้าจึงบอกว่า รูปไม่รู้ว่าเป็นหญิงว่าชายเดินไปทางนี้เห็นแต่
ร่างกระดูกเดินไปในหนทางอันใหญ่

ในบทคือ “อตุวาธิกรณเมณิ” นั้นเมื่อรรถว่า พระภิกษุไม่
สำรวมจักขุอินทรีย์ ไม่บีตจักขุทวารด้วยโอบานคือสติแล้วแลอยู่บาป
กรรมทั้งหลาย มีภิกขมาเป็นอาทิ ก็ติดตามพระภิกษุนั้น เพราะเหตุไม่
สำรวมอินทรีย์ พระภิกษุรู้ตั้งนี้แล้วเร่งปฏิบัติบีตจักขุอินทรีย์ไว้ด้วยโอบาน
คือสติ “เอวิ ปฏิปชฺชนโต” เมื่อพระภิกษุปฏิบัติตั้งนี้องค์สมเด็จพระผู้
ทรงพระภาคก็ตรัสว่า พระภิกษุนั้นรักษากุศลอินทรีย์ถึงซึ่งสังวรในจักขุอินทรีย์
ไว้ การที่ได้สังวรแลมิได้สังวร มิได้มีในจักขุอินทรีย์โดยแท้ สติตั้งมั่นแล
หลงลืมสติจะอาศัยจักขุประสาทแล้วแลบังเกิดขึ้นนั้นก็หามิได้

นัยหนึ่ง อารมณคือรูปมาสู่โยคประเทศตลอดจักขุในกาลใด กาลนั้น
ภวังจิตก็บังเกิดขึ้นสองขณะแล้วก็ดับไป กิริยามโนธาตุก็ยังอวัชชนกิจคือ
พิจารณาให้สำเร็จ บังเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปในลำดับนั้นจักขุวิญญาณก็ยัง
ทัตสนกิจ คือกระทำให้เห็นให้สำเร็จบังเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป

ในลำดับนั้น วิปាកมโนธาตุก็ยังสัมปฏิจฉนกิจ คือกระทำรับรองไว้
ให้สำเร็จบังเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป

ในลำดับนั้น วิปากเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ยังสันติรณกิจคือกระทำให้
ล่วงเสียซึ่งความสงสัย ให้สำเร็จบังเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป

ในลำดับนั้น กิริยาเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ก็ยังโผฏฐัพพนกิจคือ
กระทำให้กำหนดไว้ได้ ให้สำเร็จบังเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป

ในลำดับนั้น ชวนจิตก็เสวยอารมณ์ ส้ารวมแต่ไม่ได้ส้ารวมก็มีได้
มีในภวังค์ทั้งปวง และมีได้มีในสมัยแห่งวิถีจิต อาวชชานจิตเป็นอาทิ

เมื่อขณะชวนจิตเสวยอารมณ์นั้น ถ้าว่าทกุศลคือทาศีลมิได้แลมีสติอัน
หลง แลอญาณคืออวิชาแลขันติคือไม่อดใจ แลสภาวะเกียจคร้านบังเกิด
มีในจิตสันดานแล้ว องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคก็ตรัสพระสัทธรรมเทศนา
ว่า พระภิกษุณั้นไม่ส้ารวมในจักขุทริย์

มีคำปุจฉาถามว่า “กสุมา การณา” เหตุตั้งฤฯ องค์สมเด็จพระ
ผู้ทรงพระภาค จึงตรัสเรียกพระภิกษุณั้นว่า ไม่สังวรในจักขุทริย์

มีคำอาจารย์วิสัชนาว่า “ตสมิ สติ ทวารมปิ อकुตุต” ในเมื่อ
เหตุทั้งปวง มีสภาวะทกุศลเป็นอาทิ บังเกิดแก่พระภิกษุณั้นแล้วภิกษุณั้นก็มีได้
รักษาทวาร มิได้รักษาภวังค์ มิได้รักษาวิถีจิตทั้งหลายมีอาวชชานวิถีจิต
เป็นอาทิ เหตุใดเหตุทั้งนั้น องค์พระผู้ทรงพระภาคจึงตรัสเรียกพระภิกษุ
ณนั้นชื่อว่า ไม่สังวรในจักขุทริย์

มีอุปมาเปรียบเทียบในอธิการนี้ว่า “นคเร จตุสุ อตฺวเตสุ”
ประตูเมืองทั้ง ๔ ประตู ผู้รักษาทวารหาได้ปิดไม่ มนุษย์ทั้งหลายที่อยู่ใน
พระนครต่างคนต่างรักษาแต่บ้านเรือนของตน ปิดประตูเรือนปิดประตูซุ้ม
ปิดประตูห้องไว้ให้ดีโดยแท้ ในเมื่อประการฉะนี้แลมีห้องเรือนอันเป็นที่

อยู่ของมนุษย์ทั้งปวงที่ปีคนั้น ก็เหมือนมิได้ปีคิมได้รักษา แท้จริงใจ
 ทั้งหลายเข้าไปโดยประตูเมืองทั้ง ๔ ที่มีได้ปีปรารถนาจะกระทำกิจอันใด
 ก็กระทำกิจนั้นได้ถึงความปรารถนา “เสวยตา” อันนี้แลมีอุปมาฉันใด
 ก็มีอุปไมยเหมือนทศศีลธรรมเป็นอาทิบังเกิดขึ้นแล้วภิกษุหนึ่งนั่งตั้งอยู่ในอสังวร
 เมื่ออสังวรมีแล้วก็ได้ชื่อว่า ไม่รักษาทวาร ไม่รักษาวังค์ ไม่รักษาวิถึ
 จิตทั้งปวงมีอวชชวิติจิตเป็นประธาน ก็มีอุปไมยเหมือนดังนั้น

อนึ่งในเมื่อธรรมทั้งหลายมีศีลเป็นต้น มีบริบูรณ์บังเกิดพร้อมอยู่แล้ว
 พระภิกษุหนึ่งได้ชื่อว่ารักษาทวารรักษาวังค์ รักษาวิถึจิตทั้งปวง มีอวชช
 วิถึเป็นอาทิ มีคำอุปมาว่า ประตูนครทั้ง ๔ ประตูปิดไว้คี่แล้ว แท้จริง
 เมื่อประตูเมืองปิดแล้ว ใจทั้งหลายก็ไม่มีโอกาสที่จะเข้าไปประทุษร้ายได้
 “ยตา” อันนี้แลมีอุปมาฉันใดก็มีอุปไมยเหมือนธรรมทั้งหลาย คือศีล แลสติ
 แลปัญญา แลขันติแลความเพียรบังเกิดในชวนวิติจิตแล้วทวารแลวังค์
 แลวิถึจิตทั้งหลาย มีอวชชวิติจิตเป็นอาทิก็ได้ชื่อว่ารักษาไว้แล้ว เหตุใด
 เหตุดังนั้น ครั้นธรรมทั้งปวงมีทศศีลธรรมเป็นอาทิบังเกิดในขณะชวนแล้ว
 องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคก็ตรัสเรียกชื่อว่าสังวรในจักขุณทริย สังวรใน
 โสติณทริย แลฆานินทริยเป็นอาทินั้น อันมีในบทบาทสิมีคำกล่าววว่า “โสเตน
 สทฺทํ สุตฺวา” เป็นประธาน ก็มีนัยคัจฉะเดียวกัน ดังวิสัยชานาในจักขุณทริย
 สังวรนั้น

บัดนี้พึงรู้ว่า อินทริยสังวรศีล มีเว้นจากอันถือเอาซึ่งนิมิตอันเป็น
 ที่ติดตามซึ่งกิเลสเป็นอาทิ เป็นลักษณะที่กำหนดของอินทริยสังวรศีล ดังรับ
 พระราชทานถวายเป็นวิสัยชานามาถึงนี้ เหว่ก็มีด้วยประการดังนี้

อิทานิ อินฺทริยํวรสฺถานนฺตรํ วุตเต อาชีวปาริสฺสุทฺธิเล
อาชีวเหตุ ปญฺญตตานิ ฉนฺนํ ลิกฺขาปทานนฺติ ยานิ ตานิ อาชีว
เหตุ อาชีวการณา ปาปํจโน อิจฺฉापโกโต อสนตํ อนญฺจตํ อุตฺต
ริมฺนุสฺสมํ อุลลปฺติ อาปตฺติ ปาราชิกสฺส อาชีวเหตุ อาชีวการณา
สณฺจริตฺติ สฺมาปชฺชติ อาปตฺติ สงฺฆาติเสสฺส อาชีวเหตุ
อาชีวการณา โย เต วิหารเ วสติ ภิกฺขุ อรหติ ภณฺติ ปฎิวิชา
นนฺตสฺส อาปตฺติ อุลลจฺจยสฺส”

ในการนี้ จะวินิจฉัยตัดสินในอาชีวปาริสฺสุทฺธิล ที่องค์สมเด็จพระ
ผู้ทรงพระภาค ทรงแสดงในลำดับอินฺทริยสงฺวรศีล มีกระแสน้ำความ
ว่าลิกฺขาบททั้ง ๖ ประการ ที่องค์พระผู้ทรงพระภาค บัญญัติไม่เป็นปฐม
นั้นว่า พระภิกษุองค์ใดในพระศาสนาที่มีความปรารถนาลามก อันอิจฺฉา
ครอบงำกล่าวอวดอุตฺตริมฺนุสฺสธรรม คือธรรมอันเป็นของแห่งพระอริยเจ้า
มิได้มีในตนว่ามีในตน มิได้มีบังเกิดในตนว่าบังเกิดมีในตน เพราะเหตุที่
จะเลียงชีวิต เพราะการณฺ์คือจะเลียงชีวิตกองอาบัติช่อปาราชิก ก็มีแก่
พระภิกษุนั้น

อนึ่งพระภิกษุใด ถึงซึ่งภาวะสญฺุจระเทียวไป ชักหญิงให้แก่บุรุษ
ชักบุรุษให้แก่หญิงจะเป็นสามภรรยาแก่นั้น เพราะเหตุจะเลียงชีวิตแห่งตนกอง
อาบัติช่อว่าสงฺฆาติเสส ก็มีแก่ภิกษุนั้น

“โย เต วิหารเ วสติ” อนึ่งพระภิกษุใดกล่าวถ้อยคำแก่อุบาสก
เจ้าอาวาสว่า พระภิกษุองค์ใดอยู่ในวิหารของท่าน พระภิกษุของคณฺ์นั้นเป็น
พระอรหันต์ กล่าวคำคังน เป็นเหตุจะเลียงชีวิต เมื่ออุบาสกรูว่าพระภิกษุ
ลวงคังนนั้นแน่แล้ว กองอาบัติช่อว่าอุลลจฺจย ก็มีแก่พระภิกษุนั้น

หนึ่งพระภิกษุรูปใด ทนมิได้เป็นไข้ ขอโภชนะอันประณีตแต่สกุล เพื่อประโยชน์แก่ตนจะบริโภคนั้น เพราะเหตุแก่อาชีวะเลี้ยงชีวิตกองอาบัตินั้นชื่อว่าปาจิตตียะ ก็มีแก่พระภิกษุนั้น

หนึ่งพระภิกษุองค์ใด ทนมิได้เป็นไข้ ขอโภชนะอันประณีต เพื่อประโยชน์แก่ตนแล้วบริโภคนั้น เพราะเหตุแก่อาชีวะเลี้ยงชีวิตกองอาบัตินั้นชื่อว่าปาฏิเทสนียะ ก็มีแก่พระภิกษุนั้น

หนึ่งพระภิกษุใดมิได้เป็นไข้ขอด้วยตน และยังบุคคลให้ขอสุปะโอินทะ เพื่อประโยชน์แก่ตนบริโภคนั้นเพราะเหตุอาชีวะเลี้ยงชีวิต กองอาบัตินั้นชื่อว่าทุกกฏ ก็มีแก่พระภิกษุนั้น

สิกขาบทที่ ๖ องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคบัญญัติอย่างนี้

บัณฑิตพึงรู้ว่า วาระพระบาลีที่เรากล่าวต่อไป ในบทคือกุหนะ เป็นอาทิ ของพระภิกษุที่ประพฤติกิเลสสิกขาบททั้ง ๖ นั้นว่า

“ตตุต กตมา กุหนา” ถ้ายกทั้งหลายมีกุหนะเป็นต้นนั้น บทคือกุหนะเป็นดังฤ

“ลาภสกุการสลอกสนตนิสตีตสฺส” พระภิกษุในพระศาสนา นี้มีความปรารถนาลามก อันอิจจาครอบงำ อาศัยแก่ลาภสักการะ แล กิตติศัพท์ทั้งไว้แลตั้งไว้ด้วยดี และกระทำหน้าสยิวว่าตนกระทำเพียรอันยิ่ง แลกระทำให้หายกพิศวงด้วยอาการดังกล่าว

“ตตุต กตมา ลปนา” บทคือลปนาเป็นดังฤ

มีคำบริหารว่า พระภิกษุในพระศาสนา นี้ ปรารถนาลามก มี จิตสันดานอันอิจจาครอบงำ อาศัยแก่ลาภสักการะ แล กิตติศัพท์ กล่าว

คำของตนขึ้นก่อน แลยังทายกให้กล่าวถนอมกล่าวคำกระทำในเบ้องบน
กล่าวคำโอบอ้อม กล่าวเกี่ยวพันในเบ้องบน กล่าวเกี่ยวพันโดยภาคทั้งปวง
ยกยอเสียก่อนแล้วจึงกล่าวโดยภาคทั้งปวง กล่าวให้รักเนื่อง ๆ ทำอาการ
ประพฤติตัวท่ากล่าวถ้อยคำเหมือนแกงถั่ว แลภักดี แลอารีอารอบทั้งนี้
ชื่อว่าลปนา

“กตมา เนมิตตกตา” สภาวะที่ภิกษุกระทำซึ่งนิमितนั้นเป็นดังฤ
พระภิกษุในพระศาสนานี้ ปรารถนาลามก อันอิฉาครอบงำ
อาศัยแก่ลามสักการ แลกิตติศัพท์กระทำซึ่งนิमितที่จะยังทายกให้ถวายจตุปัจจัย
แลกระทำโอกาสกล่าวถ้อยคำด้วยจตุปัจจัย แลกกล่าวคำกระซิบ แลกกล่าวคำ
เปรียบปรายทั้งนี้ ชื่อว่า เนมิตตกตา

“กตมา วิปเปตีกตา” สภาวะที่พระภิกษุกล่าวถ้อยคำ ชื่อว่า
นิปเปตีกตานั้นเป็นดังฤ

พระภิกษุในพระศาสนานี้ มีความปรารถนาลามก อันอิฉาครอบงำ
อาศัยแก่ลามแลสักการแลกิตติศัพท์ กล่าวคำต่ำ กล่าวคำครอบงำ กล่าวคำ
ติเตียนบุคคลผู้อื่น เพื่อให้ทายกถวายจตุปัจจัย แลกกล่าวคำยกยอแลขอโดย
รอบคอบ แลกกล่าวคำเย้ยแลเหยียดโดยรอบคอบ แลกกล่าวถ้อยคำนำเสียซึ่งคุณ
แลกล่าวถ้อยคำเหมือนได้กินเนื้อหนังทายกทั้งนี้ ชื่อว่านิปเปตีกตา

“กตมา ลาภณ ลากิ นิฉิกัสสนตา” พระภิกษุปรารถนาลามก
ด้วยลาภนั้นเป็นดังฤ

พระภิกษุในพระศาสนานี้ มีความปรารถนาลามก อันอิฉาครอบงำ
อาศัยแก่ลามแลสักการแลกิตติศัพท์ ได้ آمิสแต่เรือนนั้นนำไปให้ในเรือนนั้น

นำไปให้ในเรือน^๕ เทียวแลกเปลี่ยนอามิสด้วยอามิส แสวงหาอามิสด้วย
อามิสทั้ง^๕ ชื่อว่า “ลาภเน ลาภ^๕ นิชิตันตนา” วาระพระบาลีองค์สมเด็จ
พระบรมศาสดาทรัสเทศนาไว้ดัง^๕ มี^๕ เนื้อความวินิจฉัยในกุหนนิตเทศดัง^๕ ก่อน
ในบทคือ “ลาภสกุการสี โลกสนนิสสุตสสุ” นั้นว่า พระภิกษุใน
พระพุทธศาสนานี้ ปรารถนาลาภ ๑ ปรารถนาสักการ ๑ ปรารถนา
กิตติศัพท์ ๑ และมีปรารถนาลามก คือแสดงซึ่งคุณมิได้มีในว่ามีคุณในตน
ความปรารถนาจะใคร่ได้จับุปัจจัยมาครอบงำจิตสันดานแห่งตน จึงได้ทำ
กถอุบายโกหกดัง^๕

ในคัมภีร์มหานิทเทศนั้นว่า “ติวิธ^๕ กุหนวตุตุ” เหตุจะให้ได้โกหก
นั้นมี ๓ ประการ คือพระภิกษุจะเสพบัจจัย ๑ คือพระภิกษุกล่าวคำใน
ที่ไกล ๑ คือปรารถนาจะตั้งไว้ซึ่งอริยาบถ ๑ เพราะเหตุการณดัง^๕ นั้น
พระอาจารย์เจ้าจึงปรารถนาจะพระบาลีมีคำกล่าวว่า “บัจจัย ปฏิเสธนสง-
ขาเตน” เป็นอาทิจะ^๕ เพื่อจะแสดงซึ่งกุหนวตุตุทั้ง ๓ ประการนั้น มี
ความวินิจฉัยว่า พระภิกษุโกหกนั้น กถุหบดีนิมนต์ให้รับจับุปัจจัยทั้ง ๔ มี
จิวรปัจจัยเป็นอาทิ ตนก็ปรารถนาจะใคร่ได้จับุปัจจัยทั้ง ๔ นั้นก็ห้ามเสีย
ไม่รับ เพราะปรารถนาอันลามก ครั้นรู้ว่ากถุหบดีศรัทธาตั้งอยู่ในตนแล้ว
เมื่อภายหลังกถุหบดีมีความปริวิตกว่า “อโฮ อโย โอปปัจจโน” ดังเรา
สรรเสริญพระผู้เป็นเจ้าของมีความปรารถนาอันน้อย ไม่ปรารถนาเพื่อจะรับจับุปัจจัย
อันใดอันหนึ่ง พระผู้เป็นเจ้าของปฏิบัติมกน้อยถึง^๕ เราทั้งหลาย ได้ปฏิบัติทำน
เราก็ขึ้นมาเป็นมนุษย์ชาติ^๕ ชื่อว่า ได้ชาติเป็นมนุษย์กิติ ถ้าแล้วพระผู้เป็นเจ้าของ
จะพึงรับจับุปัจจัยอันใดอันหนึ่ง บุญลากก็จะพึงมีแก่เราคถุหบดีปริวิตกดัง^๕

แล้ว ก็นำปัจจัยทั้งหลาย มีจีวรปัจจัยเป็นต้นภิกษุนั้นก็กระทำให้แจ้งว่าตน
ปรารถนาจะอนุเคราะห์คฤหบดี จึงรับปัจจัยของคฤหบดี จำเดิมแต่นั้นมา
พระภิกษุก็กล่าววาจาให้คฤหบดีพิศวงเป็นเหตุที่จะให้คฤหบดีน้อมนำปัจจัย
ใส่ให้เต็มเล่มเกวียนเข้าไปให้แก่ตน พระภิกษุปรารถนาลามกปฏิบัติดังนี้
บัณฑิตพึงรู้ว่ากุหนัตถุแปลว่าเหตุที่งอกก กล่าวคือจะเสพซึ่งปัจจัย

อนึ่ง พระธรรมเสนาบดี กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวิเทศน์ว่า “กตม
ปัจจัยปฏิเสวนสงขาคิ กุหนัตถุ” ตูรอวสุสทั้งหลาย เหตุที่พระภิกษุ
โกหกกล่าวคือปรารถนาจะเสพซึ่งปัจจัยเป็นคังฤ

พระผู้เป็นเจ้าของเจ้ากล่าวคำปุจฉาแล้ว จึงกล่าวคำวิสัชนาว่า “อิทธกัปติกา
ภิกขุ นิมนเตนติ” คฤหบดีทั้งหลายในคำเป็นเหตุสั่งสอนแห่งพระบรม
ครูนี้ ย่อมนิมนต์พระภิกษุด้วยจีวรปัจจัย แลบิณฑบาตแลเสนาสนะแลคิลาน
ปัจจัยบริวาร พระภิกษุที่ปรารถนาลามกอันความอิจจาครอบงำ ตนก็มี
ประโยชน์ด้วยจีวรปัจจัยเป็นอาทิ ก็ห้ามเสียไม่รับจีวรไม่รับบิณฑบาตแล
เสนาสนะแลคิลานปัจจัยเภสัชบริวาร เพราะเหตุปรารถนาจะใคร่ได้ให้มาก
พระภิกษุนี้จึงกล่าวคำตอบแก่คฤหบดีว่า “กิ สมณสุส สหคฺเขน
จีวเรณ” สมณะจะมีประโยชน์คังฤด้วยจีวรอันถึงซึ่งค่าเป็นอันมาก พระ
สมณะจะบริโภคนุ่งห่มจีวรอันใด คือผ้าที่ตนแสวงหาได้ในสุสานะประเทศ
ป่าช้า แลที่ตนแสวงได้ที่กองหยากเยื่อ แลผ้านั้นตกอยู่ที่ตลาด เป็นผ้านั้น
หาขายมิได้ มากกระทำเป็นผ้าสังฆาฏิบริโภคนุ่งไว้ ผ้านั้นสมควรแก่สมณะ
จะนุ่งห่มจะบริโภค

“**กั สมณสฺส สหคฺเขน ปีณฺทปาเตน**” อันหนึ่งพระสมณะจะมีประโยชน์ดังฤๅ ด้วยบิณฑบาตอันถึงซึ่งค่าเป็นอันมาก พระสมณะจะสำเร็จเลี้ยงชีวิตด้วยค่าแห่งโภชนะ ที่ตนแสวงหาด้วยบิณฑบาตอันใดบิณฑบาตนั้นสมควรแก่พระสมณะ

“**กั สมณสฺส สหคฺเขน เสนาสเนน**” พระสมณะจะมีประโยชน์ดังฤๅ ด้วยเสนาสนะอันถึงซึ่งค่าเป็นอันมาก พระสมณะอยู่รุกขมุตเป็นวัตร และอยู่อุปัฏฐากเป็นวัตร ด้วยปฏิบัติอันใด ปฏิบัติอันนั้นสมควรแก่พระสมณะ

อนึ่ง พระสมณะจะมีประโยชน์ดังฤๅ ด้วยกิจการบัจจัยเภสัชบริหารอันถึงซึ่งค่าเป็นอันมาก พระสมณะจะพึงกระทำโอสถด้วยมูตรเล่าแลชิ้นแห่งผลเสมอ ด้วยปฏิบัติอันใด ปฏิบัติทั้งนี้สมควรแก่สมณะภิกษุกล่าวแก่กฤตบตีทั้งนี้แล้ว ก็บริโภคนุ่งหม้อจิวรอันเศร้าหมอง บริโภคบิณฑบาตอันเศร้าหมอง อยู่ในเสนาสนะอันเศร้าหมอง เสพเภสัชอันเป็นบัจจัยแก่ความไข้อันเป็นบริหาร แห่งชีวิตอันเศร้าหมอง เพราะเหตุปรารถนาจะให้ได้จิวรแลบิณฑบาต แลเสนาสนะ แลกิจการบัจจัยเภสัชบริหารให้ได้มาก ๆ “**ตเมนิคหปติกา**” กฤตบตีทั้งหลายรู้ว่าพระภิกษุปฏิบัติทั้งนี้กัณตีเลื่อมใสว่าพระสมณะนี้มีความปรารถนาน้อยถือสันโดษยินดีในสังคมิ ได้สักคะระคนด้วยกฤตสถ์แลบรรพชิต ปรารถนาความเพียรกล่าวคำชำระกิเลสแก่บุคคลทั้งหลายอื่น แล้วก็นิมิตต์พระภิกษุนี้ช่วยบัจจัยทั้ง ๔ มีจิวรบัจจัยเป็นอาทิ พระภิกษุนี้จึงกล่าวว่า กุลบุตรมีศรัทธาย่อมจะได้สวยซึ่งบุญมาก เพราะเหตุมีหน้าเฉพาต่อวัตถุทั้งสาม กุลบุตรมีศรัทธาจะได้สวยบุญเป็นอันมาก

ก็เพราะเหตุมีหน้าเฉพาะต่อไทยธรรม กุศลบุญมีศรัทธาย่อมจะได้สวยซึ่งบุญเป็นอันมากก็เพราะเหตุมีไทยธรรมตั้งอยู่ในที่เฉพาะหน้าศรัทธาของท่านก็มี แล้วไทยธรรมคือวัตถุที่ท่านจะพึงให้มีอยู่แล้วตัวของรูปก็เป็นปฏิภาณหูกผู้จะถือเอาก็มีอยู่แล้ว ถ้าแล้วรูปจะไม่รับ ท่านก็จะไม่ได้ส่วนบุญ

“น มยหิ อิมินา อตุโถ” รูปจะมีประโยชน์จะมีปัจจัยนี้ก็หามิได้รูปรับครั้งนักอาศัยเพราะเหตุเพราะเหตุแก่ท่านผู้มีศรัทธา พระภิกษุโกหกกล่าวถึงแล้วก็ถือเอาจิวรเป็นอันมาก ถือเอาซึ่งบิดนทาบาดแลเสนาสนะและกิลานปัจจัยเภสัชบริขารเป็นอันมาก เพราะเหตุคนมีความปรารถนาอันลามกอยากจะใคร่ได้มาก

อนึ่ง อาการที่พระภิกษุกล่าวสยวหน้า แลกล่าวให้ทายกพิศวงกล่าวโกหกถึงนี้ ชื่อว่ากุกุหนวัตตุ กล่าวคือจะเสพซึ่งปัจจัย

อนึ่ง พระภิกษุปรารถนาลามก กล่าวคำให้ทายกพิศวงด้วยประการนั้น ๆ ด้วยวาจาแสดงว่าตนได้อุตฺตริมฺนุสฺสธรรม คือมรรคแลผลเป็นของแห่งพระอริยมุคคัล ก็ได้ชื่อว่ากุกุหนวัตตุ เหมือนนวาระพระบาลีว่า

“กตมฺิ สามนฺุชฺชปฺุณฺุสงฺฺุชาตฺิ กุกุหนวัตฺุ” องค์สมเด็จพระมหากรุณาตรัสเทศนาเป็นกถเทศกามยาปุจฉาว่ากุกุหนวัตตุ กล่าวคือพระภิกษุกระซิบเจรจาในที่ใกล้กันเป็นดังฤา

จึงทรงวิสัญญานว่า “อิเธกฺุจฺุใจ ปาปฺุจฺุฉาปกฺุโ” พระภิกษุจำพวกหนึ่งในพระศาสนานี้ มีอิจฉาลามก อันอิจฉาครอบงำปรารถนาจะกล่าวคำสรรเสริญตนให้ชนทั้งปวงรู้ว่าตนได้ธรรมวิเศษ หรืออุตฺตริมฺนุสฺสธรรม ย่อมกล่าวถ้อยคำอันอาศัยธรรมเป็นของพระอริยมุคคัล “โย เอวรฺุปฺุ จิวฺุรฺุ ธาเรติ”

พระสมณะองค์โตทรงจำรวอย่าง^๕ พระสมณะองค์นั้น^๕ มีศักดิ์กานุกาพมาก พระสมณะองค์โตทรงบาตรอย่าง^๕ ทรงภาชนะอันบุคคลกระทำให้แล้วโดยโลหะอย่าง^๕ ทรงธรรมกรกผ้ากรองน้ำ ลูกกุญแจ ทรงกายพันธน์ ทรงรองเท้าอย่าง^๕ ๆ พระสมณะองค์นั้น^๕ มีศักดิ์กานุกาพมาก

อนึ่ง พระภิกษุหนึ่งกล่าวว่า พระอุปัชฌาย์ของพระสมณะองค์โตปฏิบัติอย่าง^๕ พระสมณะ^๕ มีศักดิ์กามาก พระภิกษุมีพระอุปัชฌาย์เสมอกันกับพระสมณะองค์โต พระสมณะองค์นั้น^๕ มีศักดิ์กามาก พระภิกษุเป็นมิตรอันเป็นท่ามกลาง แลเป็นมิตรอันเห็นกองของพระสมณะองค์โต พระสมณะองค์นั้น^๕ มีศักดิ์กามาก “โย เอวรูป วิทาเร วสตี” พระสมณะโตอยู่ในวิหารมีตัง^๕ เป็นรูป คือปราสาทยาว แลปราสาทสี่เหลี่ยม แลปราสาทมีสี่ฐานอันกลม จุจดวงพระจันทร์ในวันเพ็ญแลอยู่ในกุหา แลที่เรือนแลกุฏิ แลเรือนยอด แลหอรบ แลบ่อม แลศาลาอันยาวแลอุปัฏฐานศาลาแลมณฑป แลรูกขมูล พระสมณะนั้น^๕ มีศักดิ์กามาก

นัยหนึ่ง พระภิกษุมีการมัจจุรุตอันบุคคลพึงเกลียด มีหน้าสยวียงนัก ทักทายยงนัก คนทั้งหลายอันกล่าวคำสรรเสริญด้วยปากแห่งตนเป็นประมาณ พระภิกษุนัยอมจะกล่าวคำให้ชนสำคัญตนว่าได้โลกุตตรคุณ อันลึกอันกำบังอันไพบุลย์ ควรจะปกปิดไว้ว่าพระสมณะนี้ได้ผลสมาบัติอันละเอียดคัง^๕ ๆ อากา^๕ ที่พระภิกษุสยวหน้า^๕ กล่าวคำกระซิบในที่ใกล้ เอวก็มีด้วยประการจะ^๕

“ปาปิจฺจสเสว ปน สโต สมุภาวนาธิปฺปายา เตน อิริยาปเถน วิมุหฺพานิ อิริยาปถสฺขชาติ กุหนวตฺตฺถุ อิศฺเรจฺจโจ ปาปิจฺจโณ อิจฺฉาปกโต สมุภาวนาธิปฺปายเ อเว มํ ชโน สมฺภาเวสฺสตีติ กมนํ สจฺจเปติ ปณิธาย

กัจจติ ปณิธาย ตัญจติ ปณิธาย นิสิตติ ปณิธาย เสยฺยํ กปฺเปติ สมาหิตโต
วีย กัจจติ สมาหิตโต วีย ตัญจติ เสยฺยํ นิสิตติ เสยฺยํ กปฺเปติ
อาปาตกณายี จ โหติ”

พระบาลีมีเนื้อความว่า “ปปฺปิจฺจนฺตเสว ปน สโต” พระภิกษุ
มีความปรารถนาลามกอันอิจจาครอบงำ ย่อมกระทำให้ผู้อื่นพิศวงด้วย
อิริยาเบตที่ตนกระทำปรารถนาจะยังบุคคลผู้อื่นให้สรรเสริญถึงน บัณฑิตพึงรู้
ชื่อว่า กุหนวัตถุ อาศัยซึ่งอิริยาเบตเหมือนด้วยวาระพระบาลีที่องค์สมเด็จพระ
พระผู้มีพระภาคตรัสเทศนาเป็นคำปลุกว่า “กตมํ อิริยาปถสงฺขาตํ
กุหนวตฺถุ” เหตุที่พระภิกษุโกหก กล่าวคือตั้งไว้ซึ่งอิริยาเบตนั้นเป็นตั้งฤ

จึงทรงวิสัยเห็นว่า พระภิกษุจำพวกหนึ่งในพระศาสนา มีความ
ปรารถนาลามกอันอิจจาครอบงำ ปรารถนาจะให้ชนทั้งปวงสรรเสริญจึง
วิตกว่า มหาชนจักสรรเสริญเรา ก็เพราะเหตุอย่างนี้ จึงตั้งไว้ซึ่งอิริยาเบต
คือจะเดินไปนั้นก็เดินไป ดูจกัังว่ามีธรรมวิเศษตรัสรู้แล้ว อนึ่งเมื่อเดินไป
ก็ตั้งจิตไว้ว่าชนทั้งหลายจงรู้ว่าเราเป็นพระอรหันต์ เมื่อจะยืนก็ตั้งจิตไว้
เหมือนดังนั้น เมื่อจะนั่งจะนอนก็ตั้งจิตไว้เหมือนดังนั้น อนึ่งเมื่อจะเดินจะยืน
จะนั่งจะนอน กระทำอาการคุดจกัังว่ามีจิตอันตั้งมั่นไว้ในอิริยาเบตคุดเข้าสู่
สมาธิในที่ปรากฏมหาชนทั้งปวงกิริยาที่จะตั้งไว้ซึ่งอิริยาเบตทั้ง ๔ ด้วยเอาเพื่อ
แลเอาการที่ตั้งไว้ซึ่งอิริยาเบตทั้ง ๔ แลตัดแปลงอิริยาเบตทั้ง ๔ ให้นำมาซึ่ง
ความเลื่อมใส แลกระทำสยัหน้า ด้วยจะแสดงซึ่งสภาวะแห่งตนตั้งไว้ซึ่ง
ซึ่งความเพียร แลมีปกติสยัหน้า แลสภาวะสยัหน้า แลกระทำให้พิศวง

แลยังโกหกให้ประพาศเป็นไป แลสภาวะโกหกตั้งนี้ ชื่อว่ากุหนวัตตุ กล่าวคือ ตั้งไว้ซึ่งอิริยาบถ

วินัยในลปนานิเทศ คือแสดงอาการที่พระภิกษุมีความปรารถนาลามก จะว่ากล่าวแก่ศฤหบดี “อาลปนาติ วิหาริ อากเต” จะสังวรธรรมนา อรรถในบทคืออาลปนานั้นก่อน

มีเนื้อความว่า ภิกษุปรารถนาธรรมอันลามก เห็นมนุษย์ทั้งหลาย ออกมายังวิหารก็ทักทายก่อนว่า “โหนโต” ดูกรอุบาสกผู้เจริญท่านทั้งปวง พากันออกมาสู่อารามนี้ เพื่อประโยชน์สิ่งอันใด ท่านจะมานิมนต์พระภิกษุทั้งหลายหรือ “ยทิ เอวํ กจฺจถ” ถ้าท่านจะนิมนต์พระภิกษุแล้วจงไปก่อนเถิด เราจึงจะพาพระภิกษุทั้งหลายเข้าไปในบ้านเมื่อภายหลัง พระภิกษุกล่าวคำตั้งนี้ ชื่อว่า อลปนา แปลว่าทักทายก่อน

นัยหนึ่งพระภิกษุน้อมนำเข้าไปถึงตนกล่าวว่า “อหิ ติสฺส ราชา มยิ ปสนฺโน” เรามีนามปรากฏชื่อว่าพระติสสเถร บรมกษัตริย์เลื่อมใสในเรา มหาอำมาตย์ชื่อนั้นเลื่อมใสในเรา พระภิกษุกล่าวถ้อยคำตั้งนี้ ก็ได้ชื่อว่า อาลปนา

ในบทคือ “ลปนา” ไม่มีคำศัพท์อยู่ในเบื้องต้นนั้น มีเนื้อความมนุษย์ทั้งหลายออกไปยังอารามถามว่า “ติสฺสโต นามโก” พระภิกษุจึงทูลชื่อว่าติสสเถร พระภิกษุนั้นก็กล่าวคำตอบว่า อาตมานี้แลชื่อติสสเถรบรมกษัตริย์เจ้าพระนครนเลื่อมใสในเรา ใช่แต่เท่านั้น มหาอำมาตย์ผู้ใหญ่มีนามชื่อนั้นชื่อนักเลื่อมใสในเรา ตั้งชื่อว่าอาลปนา

ในบทคือ “อุลฺลปนา” นั้น มีคำศัพท์ตั้งอยู่ในเบื้องต้นนั้นมีอรรถสังวรธรรมนา แปลในเนื้อความ “กหปตฺตานํ อุกฺกณฺจเน” พระภิกษุกล่าว

พระวิสุทธิมรรค เล่ม ๑

ว่าคฤหบดีทั้งหลายจะมีความกระสัน ให้โอกาสกล่าวถ้อยคำเอาเนื้อเอาใจ
คฤหบดีดังนี้ ชื่อว่า สลลปนา

ในบทคือ “อุลลปนา” แปลว่ากล่าวยกยอนั้น คือพระภิกษุกล่าว
ว่า “มหากุณฺณพิโก มหานาวิโก” ท่านผู้นั้นเป็นกุณฺณพิมุใหญ่ ท่านผู้นั้น
เป็นนายสำเภาผู้ใหญ่ ท่านผู้นั้นเป็นทนายบตีผู้ใหญ่ พระภิกษุกล่าวคำยกยอ
ดังนี้ ชื่อว่า อุลลปนา

ในบทคือ “สมุลลปนา” แปลว่าภิกษุกระทำยกยอโดยส่วนทั้งปวง
ชื่อว่า สมุลลปนา

ในบทคือ “อนุหนนา” นั้นว่า พระภิกษุกล่าวเกี่ยวพันว่าดูกร
อุบาสกทั้งหลาย แต่ปางก่อนถึงเทศกาลนี้แล้ว อุบาสกเคยถวายทานใหญ่
ไทยธรรมต่าง ๆ มาในกาลบัดนี้ เหตุไฉนจึงไม่กระทำการเหมือนอย่างนั้น
เล่า กล่าวเกี่ยวพันไปกว่าอุบาสกทั้งหลายจะกล่าวตอบ ว่าข้าแต่พระผู้เป็นเจ้า
ข้าพเจ้าทั้งปวงจะให้อยู่ แต่ทว่ายังหาโอกาสมิได้

“อถวา อจฺจุหตุถิ ทิสฺวา” นัยหนึ่งพระภิกษุเห็นอุบาสกถ้อย
เดินมาถามว่า ดูกรอุบาสก อ้อยนท่านนำมาแต่ตั้งฤฯ อุบาสกก็กล่าวคำ
ตอบว่า อ้อยนข้าพเจ้านำมาแต่ไร้อ้อย ดูกรอุบาสก อ้อยในไร้อ้อยนั้น
หวานอยู่หรือ ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้า อ้อยนกินเข้าไปดูจึงจะรู้ว่าหวานหรือ
ไม่หวาน ดูกรอุบาสก พระภิกษุจะกล่าวว่า ท่านทั้งหลายจงให้แก่ภิกษุนั้น
ไม่ควร พระภิกษุกล่าวเกี่ยวพันเบี่ยงตนดังนี้ ชื่อว่าอนุหนนา พระภิกษุ
กล่าวยกยอแล้ว ๆ เล่า ๆ โดยภาคทั้งปวงชื่อว่า สมฺอนุหนนา

ในบท “อุกฺกาปนา” นั้นว่า พระภิกษุยกยอตนแล้วแสดงว่า “เอตฺติ
กฺกฺกึ มึ เอว ชานาตี” ตระกูลนี้รู้จักเราผู้เดียว ถ้าแล้วไทยธรรม

บังเกิดขึ้นในตระกูลนั้นก็ถวายแก่เรา มีวรรธรูปว่า ภิกษุยกยอตัว ชื่อว่า
 อุกกาปนา บัณฑิตพึงกล่าวนิทานอุบาสิกา ชื่อว่า เสดกัณทริกา สาทกเข้า
 ในบทคือ อุกกาปนา นี้

พระภิกษุกล่าวยกยอตนแล้ว ยกยอตนเล่า โดยส่วนทั้งปวง ชื่อว่า
 สมุกกาปนา

ในบทคือ “อนุบัญญัติภาณิตา” นั้นว่า ภิกษุไม่แลดูการที่จะประกอบ
 ด้วยประโยชน์ มีรูปอันเป็นไปตามสัจธรรมแก่คำสัจธรรมแลสมควรแก่ธรรม
 ที่ตนประพฤติ กล่าวถ้อยคำที่จะให้หายกรักใคร่ตนแล้ว ๆ เล่า ๆ ชื่อว่า
 อนุบัญญัติภาณิตา

พระภิกษุประพฤติดนตังตนไว้ในเบื้องต่ำ แลแล้วแลประพฤติเป็นไป
 ชื่อว่า ปาตุกามยตา

พระภิกษุกล่าววาทาเหมือนด้วยแกงถั่ว ชื่อว่า มุกคสุปปตา มีคำอุปมา
 ว่า เมื่อบุคคลแกงถั่วนั้น ประเทศข้างหนึ่งไม่สุก ประเทศข้างหนึ่งสุก ดิบ
 บ้างสุกบ้าง อันนี้แลมีอุปมานั้นใด ก็มีอุปไมยเหมือนวาทาที่ภิกษุกล่าวนั้น
 จริงบ้าง เท็จบ้าง เท็จระคนกับจริง จริงระคนกับเท็จ สภาวะที่ภิกษุกล่าว
 ถ้อยคำเหมือนแกงถั่วนั้น ชื่อว่า มุกคสุปปตา

สภาวะที่ภิกษุบำเรอหนี้ ชื่อว่า ปารีภฏยตา

ที่จริงพระภิกษุรูปหนึ่งอุ้มทารกตระกูลด้วยสะเอว แลทรงทารกแห่ง
 ตระกูลไว้ด้วยบา การที่ภิกษุอุ้มทารกแห่งตระกูลนั้น ชื่อว่า ปารีภฏยตา

สภาวะที่พระภิกษุอุ้มทารกหนี้ ชื่อว่า ปารีภฏยตา

วินิจฉัยในเนมิตติกทานิเทศน์นั้นว่า “ยักิณฺจิก กายวจฺจิมมํ” พระภิกษุกระทำด้วยกายแลวจาก อันประกอบด้วยประโยชน์ ที่จะยังชนทั้งหลายอื่น ๆ ให้บังจายแก่ตน ชื่อว่า นิमित

อนึ่ง พระภิกษุเห็นชนทั้งหลายถือเอาซึ่งขาทนียะทั้งหลายแล้วแลเดินไป ตนก็กระทำนิमितโดยนัยเป็นอาทิว่า ท่านทั้งหลายได้ขาทนียะของกันมาหรือคังนี้ ชื่อว่า นิमितกรรม

พระภิกษุกล่าวถ้อยคำอันประกอบด้วยบังจาย ชื่อว่า โสภาส

อนึ่ง พระภิกษุเห็นทารกเลี้ยงโค ตามทารกเลี้ยงโคนั้นว่า “กํ อิมวจฺจนา” ลูกโคทั้งปวงนี้เป็นลูกโคนมหรือ ๆ ว่าเป็นลูกโคเปรียง

ทารกเลี้ยงโคก็กล่าวตอบว่า “ภนเต” ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าผู้เจริญ ลูกโคทั้งหลายนี้เป็นลูกโคนม พระภิกษุจึงกล่าวว่า “นจฺริวโควจฺจนา” ลูกโคทั้งปวงนี้มิใช่ลูกโคนม ถ้าแล้วลูกโคเหล่านี้เป็นลูกโคนมแล้ว พระภิกษุทั้งหลายก็จะได้นมโค พระภิกษุกล่าวคำโดยนัยเป็นอาทิกังนี้ แล้วเด็กเลี้ยงโคทั้งหลายนั้นก็ไปบอกบิดามารดา ยังมารดาแลบิดาให้ ๆ นำนมโคแก่ภิกษุ กล่าวถ้อยคำคังนี้ ชื่อว่า โสภาสกรรมกระทำโสภาส

อนึ่ง พระภิกษุกล่าวกระทำให้เใกล้กล่าวกระชิบ ชื่อว่า สามันตชัปปนา เรื่องราวพระภิกษุอันเข้าไปสู่ตระกูล บัณฑิตพึงกล่าวในบท คือ สามันตชัปปนา

“กิริ” คังได้สดับมา พระภิกษุรูปหนึ่ง เข้าไปสู่ตระกูลแล้วปรารธนาจะบริโภค จึงเข้าไปนั่งอยู่ในเรือน อุบาสิกาเจ้าของเรือนเห็นภิกษุนั้นแล้วปรารธนาจะไม่ให้ไทยธรรม จึงกล่าวถ้อยคำว่าข้าวสวไม่มีกระทำอาการ

ดูจดังว่าจะไปเที่ยวแสวงหาข้าวสารแล้วก็ไปสู่วีรอนที่คุ้นเคยพระภิกษุนั้นก็เข้าไปในห้องเส่งแลดูที่ข้างนั้นข้างนี้ จึงเห็นอ้อยที่อุบาสกาพึงไว้ที่แฉ่งประตุ ดูไปอีกก็เห็นอ้อยที่อุบาสกาใส่ไว้ในภาชนะเห็นปลาตำแบอยู่ในตะกร้า เห็นข้าวสารอยู่ในกระออม เห็นเปรียงในหม้อ พระภิกษุก็ออกมานั่งอยู่อุบาสกา ก็ร้องว่าหาข้าวสารไม่ได้แล้วก็กลับมา พระภิกษุจึงว่า ดูกรอุบาสกา “**อชฺชภิกขา น สมบุชฺชิสฺสตี**” รูปเห็นเหตุเสียก่อนแล้วว่า วันนี้มีภิกขาหาร จะไม่สำเร็จแก่อาตมา อุบาสกาจึงถามว่าพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าเห็นเหตุเป็นดังฤ พระภิกษุจึงกล่าวคำในทีใกล้อุบาสกาว่า อาตมาเห็นอสรพิษเหมือนล้าอ้อยที่อุบาสกาพึงไว้ที่แฉ่งประตุ “**ตี ปหริสสามิ**” อาตมาก็คิดว่าจะประหาร อสรพิษจึงจับเอาก้อนศิลาเหมือนหนึ่งอ้อยที่อุบาสกาใส่ไว้ในภาชนะ อสรพิษก็ทำพังกานเหมือนปลาตำแบที่อุบาสกาใส่ไว้ในตะกร้า เหมือนอสรพิษ ดูคเอาก้อนศิลานั้น อาตมาก็เห็นพ่นอสรพิษ เหมือนข้าวสารที่อุบาสกาใส่ไว้ในกระออมในขณะนั้นอสรพิษโกรธก็พ่นพิษออกจากปาก เขพะที่เจือด้วยพิษก็ไหลออกจากปากอสรพิษ อาตมาแลเห็นเหมือนเปรียงที่อุบาสกาใส่ไว้ในหม้อ อุบาสกาเจ้าของเรือนได้ฟังดังนั้นก็คิดว่าเราไม่อาจลวงพระสมณะที่มีศีระอันโกน จึงเอาอ้อยออกมาถวายแล้วก็หุงโภชนะนำเข้าไปถวายกับปลาตำแบปิ้ง

บัดนี้คิดฟังรู้ว่าการิยาที่พระภิกษุกระชิบกล่าวในทีใกล้ดังนี้ ชื่อว่า สามันตชัปปนา

ในบทปริกถานั้น มีอรรถสังวรณนาว่า พระภิกษุได้วัตถุมือโทนะ เป็นอาทิแล้ว ก็เจรจาให้แลกเปลี่ยนด้วยวัตถุอื่น ๆ ที่ตนปรารถนา ชื่อว่า ปริกถา กล่าวโอบอ้อมไปโดยภาคทั้งปวง

วินิจฉัยใน นิปเปตีกทานิเทศน์ว่า พระภิกษุกล่าวกลบเอาของด้วย
อักษโกสวัตถุ ๑๐ ประการ ชื่อว่า อักษโกสนา

พระภิกษุกล่าวครอบงำ ชื่อว่า อัมภนา

พระภิกษุกล่าววกโทษโดยนัยเป็นอาทิ “อสุโธ อปฺปสนฺโน” กฤหบดี
นี้ไม่มีศรัทธา ไม่มีวามเลื่อมใส ชื่อว่า ครหนา

พระภิกษุกล่าววกยอด้วยวาจาว่า ท่านอย่ากล่าวคำอย่างนี้ๆ แต่ตระกุก
นี้ ชื่อว่า อุกเขปนา

พระภิกษุกล่าวคำยกยอ กระทำให้เป็นไปกับวัตถุ กระทำให้เป็นไป
กับด้วยเหตุโดยภาคทั้งปวง ชื่อว่า สมุกเขปนา

นัยหนึ่งพระภิกษุเห็นกฤหบดีไม่ให้แล้ว ก็กล่าววกยอว่า “อโห ทานปติ”
ตั้งเราสรรเสริญ กฤหบดีนั้นเป็นผู้ใหญ่ในทานตั้งนี้ ชื่อว่า อุกเขปนา

พระภิกษุเห็นว่ากฤหบดีไม่ให้แล้ว ก็กล่าวคำยกยอให้ยิ่งขึ้นไปว่า
“อโห มหาทานปติ” ตั้งเราสรรเสริญ ท่านกฤหบดีนั้นเป็นมหาทานปติเป็น
ใหญ่ในมหาทาน ชื่อว่า สมุกเขปนา

พระภิกษุกล่าวคำเยี้ยให้กฤหบดีว่า ชีวิตของท่านนี้หาประโยชน์มิได้
ท่านนี้เป็นคนบริโภคพืชกินบุญหนหลังตั้งนี้ ชื่อว่า ขิปปนา

พระภิกษุกล่าวคำเยี้ยยิ่งขึ้นไปกว่านั้นว่า ชนทั้งหลายกล่าวว่าท่านผู้
เป็นทายกเพื่อเหตุตั้งฤ ท่านผู้ยอมกล่าวแต่คำว่า ไม่มีแก่พระภิกษุทั้งหลาย
สนกาลเป็นนิจตั้งนี้ ชื่อว่า สังขิปปนา

อนึ่ง พระภิกษุยังโทษคือมิได้เป็นทายกให้ถึงแก่กฤหบดี ชื่อว่า ปาปนา

พระภิกษุยังโทษคือมิได้เป็นทายกให้ถึงแก่กฤตชาติ โดยภาคทั้งปวง
ชื่อว่า สัมปาปนา

พระภิกษุออกจากเรือนนี้ไปสู่วีรอนโชนัน ออกจากบ้านนี้ไปสู่อำนาจโนน
ออกจากชนบทนี้ไปสู่อำนาจโนน เทียวกล่าวโทษไปทุกแห่งว่ากฤตชาติ
ทำบุญให้ทานแก่เรา เพราะเหตุกลัวเราจะติเตียนกลัวว่าเราจะไม่สรรเสริญ
ดังนั้น ชื่อว่า อวธณหาริกา

อนึ่ง พระภิกษุกล่าวคำไพเราะในที่ต่อหน้า กล่าวโทษในที่ลับหลัง
ชื่อว่า ปรปฏฐิมังสิกตา

แท้จริงวาจานั้นเป็นวาจาของบุคคล ไม่อาจจะแลดูในที่เฉพาะหน้า
ปรากฏดูตั้งว่า จะกัดกินซึ่งเนื้อหนังแห่งชนทั้งหลาย อันตั้งอยู่ในที่ลับหลัง
เพราะเหตุการณนั้น องค์พระผู้ทรงพระภาคจึงตรัสว่า ปรปฏฐิมังสิกตา

วาจาทังปวงที่กล่าวมา มีครหนาวาจาติเตียนเป็นอาทิ ย่อมเช็ดเสียซึ่ง
คุณแห่งบุคคลผู้อื่น เหมือนซีกไม้ไฟที่บุคคลเช็ดเสีย คุชชเสียดซึ่งน้ำมันอัน
แปดเปื้อนในสรีระ

นัยหนึ่ง วาจาชื่อว่า “นิปเปสิกตา” นี้ ย่อมกระทำซึ่งคุณทั้งหลาย
แห่งบุคคลอื่น ให้เป็นจุนจิวจนแล้วแลแสวงหาลาภ มีอุปมาเหมือนบุคคล
กำจัดเสียซึ่งคันธชาติแล้ว แลแสวงหากันธชาติ เหตุใดเหตุตั้งนั้น องค์
สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคจึงตรัสว่า นิปเปสิกตา ตั้งนี้ วินิจฉัยในบทคือ
“ลาภเน ลาภี นิชิคีสนทา” นิเทศนว่าภิกษาที่ภิกษุแสวงหา ชื่อว่า
“นิชิคีสนทา” พระภิกษุได้ภิกษาในเรือนนี้นำไปให้ในเรือนโน้น เทียวแล
เปลี่ยนไปกว่าจะได้อัตถุที่ขอบใจตนในอธิการนี้ พระอาจารย์นำนิทานพระ

ภิกษุซึ่งได้ภิกขาในเรือนคิมแล้ว แลนำไปให้แก่ทารกทั้งหลายในเรือนนั้นๆ ครั้นได้ขีรยาของชอบใจแล้วก็ไป มาสารกเข้าในบทคือ “ลาเภณ ลากิ นชกีสนตา” นี้

ในบทคือ “เอวมาทีนญจ ปาปชฺฌมานิ” นี้ พระพุทธโฆษาจารย์ เจ้ากล่าวว่ ภัณฑิตพึงรู้ว่า กิริยาที่สมณะแลพรหมณ์จะถือเอาซึ่งธรรมอัน ลามกนั้น สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาไว้ในพรหมชาลสูตรโดยนัย เป็นอาทิว่า “โณโต สมณพฺรหฺมณ” ตูกรท่านผู้เจริญทั้งหลาย สมณะแลพรหมณ์จำพวกหนึ่งบริโภคนาหารอันบุคคลมีศรัทธาคือเชื้อซึ่ง กรรมแลผลแห่งกรรมแล้วแต่พึงให้แก่สมณะแลพรหมณะทั้งหลายนั้น เลี้ยง ชีวิตเป็นมิจจาชีพ คือวิชาที่เลี้ยงชีวิตด้วยศิริจรรย์วิชา

“เสยฺยถิทิ” สมณะแลพรหมณะเลี้ยงชีวิตด้วยศิริจรรย์วิชานั้นเป็น อย่างไร

มีคำวิสัชนาว่า สมณะแลพรหมณะเลี้ยงชีวิตด้วยศิริจรรย์วิชานั้นคือ วิชาที่ว่าข้าวแลค้แห่งอวัยวะน้อยใหญ่ทั้งหลาย แลวิชานั่นอันหนึ่งกอบด้วย อันบังเกิดขึ้นแห่งเหตุทั้งหลาย มีอกุภาบาทแลไฟไหม้ในทิศแลแผ่นดินไหว เป็นอาทิ แลวิชาสุบินศาสตร์ทายสุบินแลวิชาทายลักษณะหญิงแลบุรุษ แล วิชาหนูกัดผ้า แลวิชาวิธีบูชาเพลิง แลวิชาวิธีบงหวนควันต่าง ๆ กันทั้งนี้ มิจจาชีพนพระภิกษุในพระศาสนา นี้ ย่อมให้ประพฤติเป็น ไปด้วยสามารถ ที่ตนลวงสิกขาบททั้ง ๖ ประการ ที่กล่าวมาแล้วในหนหลัง แลประพฤติ เป็นไปด้วยสามารถแห่งธรรมอันลามกทั้งหลาย แลโกหกแลกระทำผิดซึ่ง นิमित แลกำจัดเสียซึ่งคุณแห่งบุคคลผู้อื่นแล้ว แลแสวงหาลาภด้วยลาภเป็น

อาทิ “ตสฺมา สพฺพปฺปการา มิจฺจาชีวา” เมื่อภิกษุเว้นจากมิจจาชีวะมี
ประการดังกล่าวแล้วทั้งปวงนั้น อาชีวะปาริสุทธิศีลของพระภิกษุนั้นก็
บริสุทธิ

มีบทวิคคหะในอาชีวะปาริสุทธิศีลนั้นว่า “เอตํ อากมฺม ชีวตฺติ อาชีโว”
พระภิกษุทั้งหลายอาศัยซึ่งสภาวะอันใดแล้วแลมีชีวิตรอยู่สภาวะนั้น ชื่อว่า
อาชีวะ สภาวะนั้นคือตังฤ

สภาวะนั้นคือความเพียรที่จะแสวงหาปัจจัยทั้ง ๔ สภาวะบริสุทธินั้น
ชื่อว่า “ปาริสุทธิ” บริสุทธิแห่งอาชีวะ จึงได้นามชื่อว่า อาชีวะปาริสุทธิศีล
เอว ก็มีด้วยประการดังนี้

“ยมฺปนฺตํ ตทนนฺตรํ ปจฺจยสนฺนิสฺสิตตฺถิํ วุตฺตํ ตตฺถ
ปฏิสงฺขาโยนิโสติ อฺปาเยน ปถเนน ปฏิสงฺขาย ฌตฺวา ปจฺจเวก-
จิตฺวาติ อตฺถโถ เอตฺถ จ ตีตฺถสฺส ปฏิจฺจมาภฺยาติ อาทินา นเยน
วุตฺตํ ปจฺจเวกฺขณเมวโยนิโส ปฏิสงฺขาติ เวทิตพฺพํ ตตฺถ จีวรนฺติ
อนฺตรวาสกาทีสุ ยฺกิลฺลิจิ ปฏิสเวตฺตีติปริกฺขณฺชติ นิวาเสติ วา ปารุปฺติ
วา ยาวเทวาทิ ปโยชนาวชิปริจฺเจทนิยมวจนํ เอตฺตกเมว หิ
โยคิโน จีวรปฏิสเวเนน ปโยชนํ ยทิตํ ตีตฺถสฺส ปฏิจฺจมาภฺยาติ
อาทิ”

วาระนี้จะได้อรรถาธิบายในปัจจัยสันนิสฺสิตศีล สืบบนุสนธิตามกระแสวาระ
พระบาลี มีเนื้อความว่าปัจจัยสันนิสฺสิตศีลอันใด อันเรากล่าวแล้วในลำดับ
แห่งอาชีวะปาริสุทธิศีล เราจะวินิจฉัยยัดตัดสินไปในปัจจัยสันนิสฺสิตศีลนั้น
พระพุทฺธโฆษาจารย์เจ้าคําเนนวาระพระบาลีดังนี้ แล้วจึงสังวรพรรณนาในบท
คือ “ปฏิสงฺขา โยนิโส” อันเป็นเบื้องต้นแห่งปัจจัยสันนิสฺสิตศีลนี้ก่อน

ว่า พระภิกษุรู้ด้วยอุบายปัญญาบ้างแรกขณะวิธีที่องค์สมเด็จพระผู้มีพระภาค
ตรัสเทศนาไว้ โดยนัยเป็นอาทิ “สัตตสฺส ปฏินาฏฺยา” นี้ บัณฑิตพึงรู้
ชื่อว่า “โยยิสฺสอปฏิสฺสงฺขา” แปลว่าภิกษุรู้ด้วยอุบายปัญญา เห็นด้วยปัญญา
แล้ว แลบริโภคนุ่งห่มจีวรมีผ้าอันตราวาสกเป็นอาทิ

ในบทคือ “ยาวเทว” นั้น องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคกล่าว
กำหนดอันประพฤติเป็นไปด้วยสามารถ จะกำหนดแดนประโยชน์แท้จริง
“ยํ อิทํ ปโยชนํ” ประโยชน์อันใดที่พระองค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาค
ตรัสเทศนาไว้เป็นอาทิว่า พระภิกษุนุ่งห่มจีวรอันจะบ่าบัดเสียซึ่งเย็นแล้วอัน
ประโยชน์นั้นก็เป็นประโยชน์ของพระภิกษุ มีประมาณเท่านั้น “น อิตโต
ภิกฺขุโย” ประโยชน์อันอื่นจะยิ่งกว่าประโยชน์อันนี้ก็มิได้มี

ในบทคือ “สัตตสฺส” นั้นว่า พระภิกษุบริโภคนุ่งห่มจีวร เพื่อจะ
บ่าบัดเสียซึ่งหนาว อันบังเกิดขึ้นด้วยสามารถธาตุภายในกำเร็บแลบังเกิดขึ้น
ด้วยสามารถแปรปรวนแห่งฤดูอันมีภายนอก ความอาพาธที่ป่วยไข้มิได้
บังเกิดขึ้นในสรีระอันใดก็จะบรรเทาเสียอาพาธป่วยไข้ฉนั้น

เมื่อสรีระของภิกษุนั้น อันอาพาธหารันท์ทำย่ำยอยู่แล้วพระภิกษุผู้มี
จิตกำเร็บ ไม่อาจตั้งสติไว้ซึ่งความเพียรให้ประพฤติเป็นไปด้วยอุบายปัญญา
ได้ เพราะเหตุการณ่นั้น พระภิกษุจึงบริโภคนุ่งห่มจีวรเพื่อบ่าบัดเสียซึ่งหนาว
องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคตรัสอนุญาตไว้ดังนี้

“เอส นโย สพฺพตฺต” นัยหนึ่งบัณฑิตพึงรู้ในประโยชน์อันเศษ
มีจะบ่าบัดเสียซึ่งร้อนเป็นอาทิ

แทนจะวินิจฉัยตัดสินในประโยชน์ทั้งหลาย มีประโยชน์คือจะบำบัด
เสียซึ่งร้อนเป็นอาทิ มีเนื้อความว่า พระภิกษุที่ระงุ่หม่มจีวรเพื่อจะบำบัดเสีย
ซึ่งร้อนอันบังเกิดแต่กองแห่งอัคคี มีร้อนบังเกิดแต่ไฟไหม้ป่าเป็นประธาน

หนึ่ง พระภิกษุจะพึงเสฟคือระงุ่หม่มจีวรนั้น เพื่อจะบำบัดเสียซึ่ง
แมลงวันเหลือบ แลยุง แลดม แลแดด แลที่มชาติน้อยแลใหญ่เป็นอันมาก

ในบทคือ “ทิสฺวา” นั้นแปลว่า แมลงเหลือบ บางอาจารย์กล่าวว่า
แมลงวันสีขาวนั้นชื่อว่า ทิสฺวา

“มกฺสา” ศัพท์นั้นแปลว่ายุง

ลมทั้งหลายอันประพตฺกเป็นไปกับตัวธาตุสี่ แลลมอันหารุสมีได้เป็น
อาทิ ชื่อว่า วาคา

ร้อนรัศมีวิมานสุริยเทวบุตรนั้นชื่อว่า อาตปะ

สัตว์ทั้งหลายมีชาติสี่ระงุ่หม่มจีวรเป็นต้น อันสัจจระงุ่หม่มจีวรไปในประเทศ
ชื่อว่า สิริสัปปะ

สัมผัสตั้งอยู่แห่งสัตว์ทั้งหลาย มีแมลงเหลือบเป็นอาทินั้นมี ๒
ประการคือ ทิฏฐุสัมผัสตั้งอยู่ด้วยจักขุเห็นประการหนึ่ง คืออุฏฐุสัมผัสตั้งอยู่
ตั้งด้วยตัวสัตว์ประการหนึ่ง

“โสปี จีวรํ ปารุบัติวา นิสฺสินโน” เมื่อภิกษุระงุ่หม่มจีวร กลุ่ม
จีวรแล้วแล่นอยู่ สัมผัสแห่งแมลงเหลือบเป็นอาทิ ก็มีได้เบียดเบียนพระ
ภิกษุนั้น เพราะเหตุการณนั้น องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคจึงตรัสอนุญาต
ให้พระภิกษุระงุ่หม่มจีวร เพื่อจะป้องกันเสียซึ่งสัมผัสทั้งหลายในที่เห็นปาน
ทั้งนั้น

พระบาลีกล่าวซ้ำว่า “ยาว” ใหม่เล่า เพื่อจะแสดงซึ่งปริจเฉท กำหนดแดนแห่งประโยชน์อันเที่ยง

แท้จริงกิริยาที่พระภิกษุจะปกปิดไว้ซึ่งที่คับแคบ ควรที่จะพึง ละอายนั้น เป็นประโยชน์อันแท้ ประโยชน์อันอื่นนอกจากประโยชน์นี้ มี จะบ่าบัดเสียซึ่งหนามเป็นอาทินั้น ก็เป็นประโยชน์แต่ละครั้ง

ในบทคือ “หิริโกปีน” นี้ แปลว่า ที่คับแคบนั้น ๆ “ยสุมี ยสุมี หิ องฺเค วิวริยมาเน” แท้จริงเมื่อองคาพยพใด ๆ พระภิกษุมิ ได้เบ็ดปิดไว้แล้ว ความที่ละอายก็ตั้งอยู่ อวัยวะนั้น ๆ องค์สมเด็จพระ ศาสตราจารย์ตรัสเรียกชื่อว่า หิริโกปีนะ ยังความละอายให้กำเริบ จึงทรง อนุญาตไว้ให้พระภิกษุบริโภคนุ่งห่มจีวร เพื่อจะปกปิดเสียซึ่งกิริยาที่จะ ยังความละอายให้กำเริบ เพราะเหตุดังนี้จึงตรัสเทศนาว่า “หิริโกปีน ปฏิจฺฉนาทนต์ถิ” ดังนี้ บางบาลีว่า “หิริโกปีนปฏิจฺฉนาทนต์ถิ” วิสัชนา มาใน ปฏิสงฺขา โยนิโส จีวรํ ตงฺขณิกปจฺจเวกฺขณ เป็นต้น ก็ ยุติแต่เพียงเท่านั้น

ในบทคือ “ตฺติขณิกปจฺจเวกฺขณ” เป็นคำรบสองนั้น พระพุทธ องค์ทรงอนุญาตไว้ให้พระภิกษุ พิจารณาบิณฑบาตด้วยปัญญาและบริโภค ซึ่งวัตถุสิ่งของอันใดอันหนึ่ง ที่พระภิกษุจะพึงกลืนกินชื่อว่าบิณฑบาต

แท้จริง อาหารทั้งปวงนั้น องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคตรัสเรียก ชื่อว่าบิณฑบาต เพราะเหตุว่าอาหารตกลงแล้วในบาตรด้วยภิกขาจารย์วัตร ของพระภิกษุ

นัยหนึ่ง ประชุมพร้อมแห่งภิกขาหาร พระภิกษุได้ในเรือนั้น ๆ ชื่อว่าบิณฑบาต

ในบทคือ “เนา ทวาย” นั้น อรรถกถาสังวรณนาว่า พระภิกษุบริโภคอาหารทั้งปวงเพื่อประโยชน์จะคะนองเล่นคฺุชฺชนทั้งหลาย มีทารกแห่งมนุษย์อื่นในบ้านเป็นอาทิกั้ทามิได้

มีอรรถรฺุปรว่า “กั้พานิมิตฺตั้” พระภิกษุจะบริโภคบิณฑบาตมีกิจที่จะเล่นเป็นนิमितกั้ทามิได้

ในบทคือ “น มทาย” นั้นว่า พระภิกษุจะบริโภคบิณฑบาตเพื่อมัวเมา เหมือนหนึ่งคนมวยและคนปล้าเป็นอาทิกั้ทามิได้

มีอรรถรฺุปรว่า พระภิกษุจะบริโภคบิณฑบาต เพราะเหตุมัวเมาอันบังเกิดขึ้นอาศัยแก่กำลัง และเพราะเหตุมัวเมาอันเป็นของแห่งบุรุษกั้ทามิได้

ในบทคือ “น มณฺุชฺฌนาย” นั้น พระภิกษุจะบริโภคบิณฑบาตเพื่อประโยชน์จะแต่งตนให้งามคฺุชฺคังว่าสาวสนมของบรมกษัตริย์ และนางนครโสเภณีเป็นอาทิกั้ทามิได้

มีอรรถรฺุปรว่า พระภิกษุจะบริโภคบิณฑบาต เพราะเหตุว่าจะยังอวิยะน้อยใหญ่อันบกพร่องให้เต็มกั้ทามิได้

ในบทคือ “น วิภูสฺนนาย” นั้นว่า พระภิกษุจะบริโภคบิณฑบาตเพื่อประดับกาย ฤคฺุชฺชนพ้อนคนรว่า เป็นอาทิกั้ทามิได้

มีอรรถรฺุปรว่า พระภิกษุจะบริโภคบิณฑบาต เพราะเหตุว่าจะให้จวีวระณะบริสุทฺุฑ์ผ่องใสกั้ทามิได้

“เอตถ จ เนว ทวาย” อนึ่งในบทคือ “เนา ทวาย” ที่แปลได้ความว่า พระภิกษุจะบริโภคบิณฑบาตเพื่อประโยชน์จะคะนองเล่นทามิได้ องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาเพื่อประโยชน์ จะให้พระภิกษุสละเสียซึ่งอุปนิสัยแห่งโมหะมิได้หลงเล่น

ในบทคือ “น มทาย” นั้นมีอรรถว่า พระภิกษุจะพึงบริโภคนิณฑนาตเพื่อประโยชน์จะฆ่าแมวกัฬามิได้นั้น พระสรรเพชญ์พุทธเจ้าตรัสเทศนาเพื่อจะให้พระภิกษุละเสียซึ่งเหตุมีกำลังแห่งโทษ มิได้ประทุษร้ายด้วย ความโกรธ

ในบทคือ “น มลฺลทนาย น วิภูสนาย” มีอรรถว่า พระภิกษุไม่พึงบริโภคนิณฑนาตเพื่อจะแต่งตนให้งาม และจะยังที่พว่องแห่งสรีระให้เต็มกัฬามิได้นั้น องค์สมเด็จพระสัมพันธูปัญญบรมศาสดาตรัสเทศนา เพื่อจะให้พระภิกษุละเสียซึ่งเหตุมีกำลังแห่งราคะ คือจะให้หนีห่างจากราคะ

อีกอย่างหนึ่ง ในบทคือ “เนว ทวาย น มทาย” มีอรรถดังกล่าวแล้ว องค์สมเด็จพระบรมศาสดาตรัสเทศนาเพื่อจะห้ามซึ่งสังโยชน์มี กามสังโยชน์เป็นอาทิ มิได้บังเกิดแก่ตนของพระภิกษุ

ในบทคือ “น มลฺลทนาย น วิภูสนาย” มีอรรถดังกล่าวแล้ว พระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนา เพื่อจะห้ามซึ่งกิริยาที่จะบังเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ แก่ตน แห่งพระภิกษุและบุคคลผู้อื่น อีกประการหนึ่งบททั้ง ๔ มี “เนว ทวาย” เป็นอาทิ องค์สมเด็จพระบรมศาสดาตรัสเทศนาเพื่อจะให้ละเสียซึ่งปฏิบัติด้วยหาอุปายบัญญัติ และจะให้ละเสียซึ่งการที่กระทำความเพียร อันติดเนื่องอยู่ในกามสุข

อนึ่ง พระภิกษุบริโภคนิณฑนาตนั้นเพื่อจะยังรูปกาย กล่าวคือ มหาภูตรูปทั้ง ๔ คือ ปรฐวี อาโป เตโช วาโย ให้ประพฤติเป็นไปอย่าให้ขาด

นัยหนึ่ง พระภิกษุบริโภคนิณฑนาตนั้น เพื่อตั้งอยู่สนกาลนาน ตราบเท่ากำหนดอายุขัย มีคำอุปมาว่า

“**ชิลฺลนฺทรสวมิโก**” บรูษเจ้าของเรือนที่คร่ำครว้เก่าลงแล้วก็ยอมจะอุปถัมภ์บำรุงซ่อมแปลงที่ทรุดทำลาย “**ยถา**” อันนี้แลมีอุปมาฉันใดก็มีอุปไมยเหมือนพระภิกษุบริโภคบิณฑบาตเพื่อจะยังกาย กล่าวคือมหาภูตรูปทั้ง ๔ ให้ตั้งอยู่สั่นกาลนานตราบเท่าอายุขัยฉันนั้น

“**อกุชฺพกุณฺชนมิว**” อันนี้ มีคำว่า บรูษเจ้าของเกวียน เมื่อขับเกวียนไปนั้นย่อมจะเหน้ามันออกจากเพลลา เพื่อประโยชน์จะให้จักรเกวียนนั้นประพุดติเป็นไปโดยสะดวก “**ยถา**” อันนี้แลมีอุปมาฉันใดก็ยังมีอุปไมยเหมือนพระภิกษุบริโภคบิณฑบาต เพื่อจะยังรูปกายให้ตั้งอยู่และจะให้ประพุดติเป็นไปสั่นกาลปริจเฉทกำหนดอายุขัยฉันนั้น

“**น ทวมทมฺลฺขานวิภูสฺนตฺถิ**” พระภิกษุจะบริโภคบิณฑบาตเพื่อจะคะนองเล่นมัวเมาและจะตกแต่งตนให้งาม และจะยังที่แห่งสรีระให้เต็มก็หามิได้

นัยหนึ่ง บทคือ “**จิตฺติ**” นั้น เป็นชื่อแห่งชีวิตอินทรีย์เหตุใดเหตุหนึ่ง ทั้งนั้นบัณฑิตพึงรู้อรรถรูป เนื้อความในบทคือ “**อิมฺสฺส กายสฺส จิตฺติยา ยาปนาย**” นั้นว่า พระภิกษุในพระพุทธศาสนา นี้ บริโภคบิณฑบาตเพื่อจะยังชีวิตอินทรีย์แห่งกายของพระภิกษุนั้นให้ประพุดติเป็นไป

ในบทคือ “**วิหฺสฺสปฺรติยา**” นั้นว่า พระภิกษุเสพซึ่งอาหารบิณฑบาตเพื่อจะระงับเสียซึ่งความอยาก ความอยากนั้นชื่อว่า วิหิงสา เพราะเหตุแห่งความอยากนั้นเป็นที่เบียดเบียน และเป็นที่เสียศทางกายแห่งพระภิกษุ พระภิกษุบริโภคบิณฑบาตนั้น มีอุปมาดุจยาพอกแผลแห่งบุคคลอันมีบาดแผลในสรีรกาย และจะบ่ป้องกันเสียซึ่งร้อนและเย็นเป็นอาทิ ในกาลเมื่อร้อนและเย็นครอบงำเป็นอาทิ กระทำอันตรายกายแห่งพระภิกษุนั้น

ในบทคือ “**พฺรหฺมจฺริยานุกุหฺหาย**” นั้น มีอรรถสังวรรณนาว่า พระภิกษุบริโภคาหารบิณฑบาตนั้น เพื่อจะยังศาสนพหฺมจรรย คือ ประพฤติซึ่งธรรมอันประเสริฐตามศาสนโวาท คำสั่งแห่งองค์สมเด็จพระบรมศาสดาทงสน และจะยังมรรคพหฺมจรรยคือประพฤติซึ่งธรรมอันประเสริฐ เป็นอุบายที่จะให้ได้ธรรมวิเศษคืออรรหัตตมรรคและพระอรรหัตตผล และพระนิพพานให้สำเร็จ

แท้จริง พระภิกษุอาศัยซึ่งกำลังกายอันบังเกิดมี เพราะเหตุบริโภคซึ่งอาหารบิณฑบาต จึงสามารถอาจปฏิบัติเพื่อจะรื้อออกซึ่งตนจากภพกัณการข้ามสังสารสาครได้ เมื่อลำดับความเพียรประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งสิกขาบท ๓ มีอธิสัสสิกขาเป็นประธาน จึงบริโภคาหารบิณฑบาตที่อุปมาดุจตั้งว่าสามีและภรรยาทั้งสอง ปราธนาจะรื้อตนให้พ้นจากหนทางกัณการต้องบริโภคเนอบุตรที่ตายลงเป็นอาหาร ไม่ฉะนั้นอุปมาดุจตั้งว่าบุรุษปราธนาจะข้ามแม่น้ำต้องแสวงหาซึ่งฟัวงและแพ ไม่นั้นนั้นเมื่ออุปมาดุจตั้งพวกพาลชคิตค้าขายข้ามสมุทรก็ต้องแสวงหาสำเภา พระภิกษุบริโภคบิณฑบาตนั้นพึงมนสิการกำหนดว่า อาตมาจะบำบัตเสียซึ่งเวทนาอันมีในก่อน และจะยังเวทนาอันใหม่มิให้บังเกิดขึ้นได้

มีอรรถสังวรรณนาในบทคือ “**อติ ปุราณญ เวทนํ ปฏิหํขามิ**” นั้นว่า พระภิกษุบริโภคบิณฑบาตด้วยวิตกว่า “**อิมินา ปีลนฺทปาตปฏิเสวเนน**” อาตมาจะบำบัตเสียซึ่งเวทนา คือความอยากมีในก่อนด้วยกิริยาที่จะเสพอาหารบิณฑบาตนี้

ในบทคือ “**น วฺลฺจ เวทนํ น อุปฺปาเทสฺสามิ**” นั้น มีเนื้อความว่า พระภิกษุบริโภคบิณฑบาตด้วยมนสิการกระแเสจิต อาตมาจะยัง

เวทนาอันใหม่มีบริโศกพันประมาณ เป็นเหตุบังจัญให้ได้พันเวทนาเหมือน
อาหารที่ตกพร้าหมณ์ และอลังสาฎกพร้าหมณ์ และตัดถั่วฎกพร้าหมณ์
และกากมาสกพร้าหมณ์ และภูตควมมีถพร้าหมณ์คนใดคนหนึ่ง ไม่ให้
บังเกิดมี จะบริโศกบิณฑบาตนั้น เหมือนหนึ่งคนใช้บริโศกบ่าบัดใช้

มีเนื้อความในอปกรณ์ว่า พระภิกษุบริโศกบิณฑบาตด้วยคำวจิต
คิดว่า เวทนาใดในกาลบัดนี้ ที่องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคตรัสเรียก
ชื่อว่าปรุณเวทนา เพราะเหตุว่าเวทนานั้นอาศัยบริโศกโภชนะพันประมาณ
อันมิได้เป็นที่สบาย บังเกิดขึ้นด้วยสามารถบังจัญ คือกรรมในกาลก่อน
เมื่ออาตมาบริโศกบิณฑบาตควรแก่ประมาณอันเป็นที่สบาย ยังเหตุยัง
บังจัญแห่งปรุณเวทนานั้น ให้พินาศนิบหายไปเสียแล้ว ก็จะไม่บังเกิดเสียได้ซึ่ง
ปรุณเวทนา

อนึ่ง เวทนาใดที่อาตมากระทำมาแล้วในกาลอันเป็นปัจจุบันนั้น
เวทนานั้นชื่อว่า นวเวทนา แปลว่าเวทนาใหม่ เพราะเหตุว่าเวทนานั้น
จะบังเกิดในอนาคตกาล เหตุอาศัยกรรมบังจัญ คือมิได้พิจารณาแล้ว และ
บริโศกบังจัญ ไม่ให้บังเกิดขึ้นได้ ด้วยสามารถที่เราพิจารณาแล้ว และ
บริโศกซึ่งบังจัญ ก็จักยังเวทนาอันใหม่นั้น ไม่ให้บังเกิดขึ้น

อรรถในบทที่ ๒ มี “อติ ปรุณ” เป็นอาทิ บัณฑิตพึงรู้โดย
นัยดังแสดงมาแล้วนี้

“ยุตฺตปริโศกสฺสกุโห” บัณฑิตพึงรู้ว่ากิริยาที่จะถือเอาโดยสังเขป
ซึ่งบริโศกบิณฑบาตบังจัญอันควร และจะสละเสียซึ่งอรรถกิลมถานโยค

ประกอบเนื่อง ๆ ให้ลำบากทน และมิได้เสียซึ่งสุขในกายอันบังเกิดเป็น บัจจัยแก่ฌาน องค์สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ทรงแสดงไว้ด้วยพระบาลี มีประมาณเท่านั้น

ในบทคือ “ยาตรา จ เม ภวิสฺสติ” นั้นว่า พระภิกษุบริโภค บิณฑบาต ด้วยปริวิตกว่า กิริยาที่จะยังอัตรภาพันอันประพฤตินื่องด้วย บัจจัยให้ประพฤตินั้นไปสิ้นกาลช้านาน เพราะเหตุหามิได้แห่งอันตราย คือ โรคที่ตัดซึ่งชีวิตอนิทรีย์ และจะหักเสียซึ่งอิริยาบถ ๔ จักมิได้มีแก่อาตมา ก็เพราะบริโภคซึ่งบิณฑบาตอันควรแก่ประมาณ

พระภิกษุบริโภคบิณฑบาตนั้น มีอุปมาดุจตั้งว่าบุคคลมีโรคอยู่สิ้น กาลเป็นนิจ ต้องบริโภคยา มียานั้นเป็นบัจจัยได้บ้างโรค

ในบทคือ “อนวชฺชตา จ ผาสฺวิหาโร” นั้นว่า พระภิกษุบริโภค บิณฑบาตด้วยปริวิตกว่า สภาวะจะหาโทษมิได้ จักได้มีแก่อาตมา เพราะ เหตุเว้นจากกิริยาที่แสวงหาจตุบัจจัยด้วยมิจฉาชีพ อันองค์สมเด็จพระสัมมา สัมพุทธเจ้าตรัสเตือน และเว้นจากกิริยาที่จะรับ ไม่รู้ประมาณแห่ง ไทยธรรมของทายกและประมาณตน และเว้นจากบริโภคซึ่งบัจจัยอันมิควร

หนึ่ง กิริยาที่จะอยู่สบาย จักมีแก่อาตมา ก็เพราะเหตุบริโภคพอ ประมาณ

นัยหนึ่ง โทษทั้งหลายมี มิได้ยินดีในเสนาสนะอันสงัด และมิได้ ยินดีในกุศลธรรมอันเที่ยง และนอนหลับซบเซาแห่งวงงุนและคร้านกาย อันบัณฑิตทั้งหลายพึงติเตียน จึงบังเกิดมีแก่อาตมา ก็เพราะเหตุบริโภค บิณฑบาตพินประมาณอันมิได้เป็นที่สบาย สภาวะที่จะหาโทษมิได้มีก็จักมี แก่อาตมา ก็เพราะเหตุปราศจากโทษที่กล่าวแล้วนั้น

อนึ่ง กิริยาที่จะอยู่สบายก็จะบังเกิดมีแก่อาตมา ก็เพราะเหตุกำลัง
กายบังเกิดแก่อาตมา เหตุบริโภคนะควรถวายแก่ประมาณอันเป็นที่สบาย

นัยหนึ่ง เมื่ออาตมาบริโภคนะควรถวายแก่ประโยชน์ ยิ่งอุทร
ประเทศให้พร้อมอยู่ สภาวะที่หาโทษมิได้ก็บังเกิดมีแก่อาตมา เพราะเหตุ
ละเอียดซึ่งสุขที่เราจะพึงได้ด้วยกิริยาอันนอน และสุขที่เราอนกลับข้างทั้ง
๒ และสุขอันบังเกิดขึ้นด้วยอันประพาศซึ่งถีนมิทระ คือวงแหงาหวานอน

อนึ่ง เมื่อเราบริโภคนะควรถวายแก่ประมาณอาหารลงมา ๔-๕ คำ อาการ
อยู่สบายก็บังเกิดมีแก่เรา เพราะเหตุปฏิบัติสมควรแก่อิริยาบถทั้ง ๔

“วุตตมฺปิ เจต” สมด้วยพระบาลีที่องค์พระผู้ทรงพระภาคตรัส
เทศนาไว้ว่า “จตุตฺวาโร ปณฺจ อาโรเป อสุตฺวา อุกกั ปิเว” พระ
ภิกษุบริโภคนะควรถวาย ยังอีก ๔-๕ คำจะพอประโยชน์ ก็อย่าพึง
บริโภคนะควรถวาย ฟังคัมภินอกกั เมื่อพระภิกษุมีจิตอันประพาศเป็นไปในพระกัม-
มัฏฐานปฏิบัติดังนี้แล้ว ก็ควรที่จะอยู่เป็นผาสุกได้ “ปโยชนปริกุกโห”
กิริยาที่จะกำหนดซึ่งประโยชน์ และปฏิบัติเป็นมัชฌิมปฏิบัติทั้ง ๒ ประการ
บัณฑิตพึงรู้ว่า องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคทรงแสดงแล้วด้วยบททั้ง ๓ มี
“ยาดรา จ เม ภวิสฺสสฺติ” เป็นอาทิ เอวี่ ก็มีด้วยประการฉะนี้

“เสนาสนนฺติ สยณญจ ยตุถ หิ เสติ วิหารเ วา อฑฺฒโย-
คาทิมฺหิ วา ตํ ตํ เสนํ ยตุถ อาสติ นิสฺสํทติ ตํ ตํ อาสนํ ตํ
เอกโตกตฺวา เสนาสนนฺติ วุจฺจติ อุตฺตฺปริสฺสขวิโนทนปฏิสฺสลา-
นารามตฺถนฺติ ปริสทนตฺถน อุตฺตฺเขว อุตฺตฺปริสฺสโย อุตฺตฺปริสฺสขวิ

โนทนตุลลจ ปฏิสถลลนารามตุลลจ โย สร้ราพาจิจตุวิกุเขปกโร
อสปฺปาโย อุตฺตเสนาสนปฏิสเวเนน วิโนเทตพุโพ โหติ ตสฺส
วิโนทนตุลล”

วาระนี้จะได้รับพระราชทานถวายวิสัชนา ในบัจจัยสันนิสสิตศีล
สังวรธรรมาในบทคือ “ปฏิสงฺขา โยนิโส เสนาสนั” เป็นอาทิสืบ
อนุสนธิตามกระแสวาระพระบาลี มีเนื้อความว่า พระภิกษุเสฟซึ่งเสนาสนะ
นั้นด้วยมนสิการกำหนดจิตว่า

“ปฏิสงฺขา โยนิโส” อาตมาพิจารณาแล้วด้วยอุบายปัญญา จะ
บริโภคเสนาสนะ

มีอรรถสังวรธรรมาในบทคือ “เสนาสนั” นั้นว่า “สยนญจ
อาสนญจ” ที่อันเป็นที่นอนแลที่อันเป็นที่นั่ง ชื่อว่าเสนาสนะ

แท้จริงพระภิกษุนอนอยู่ในที่ใด ๆ คือวิหารกัถิ แลนอนอยู่ในที่มี
ปราสาทมีส่วนหนึ่ง อันบุคคลประกอบแล้วเป็นอาทิกัถิ ที่นั้น ๆ ชื่อว่าที่นอน

“ยตุลล ยตุลล อาสติ นิสัถติ” พระภิกษุนั่งอยู่ในที่ใด ที่นั้น
ชื่อว่าที่นั่ง “ติ เอกโต กขฺวา” องค์พระผู้ทรงพระภาคกระทำซึ่งศัพท์
ทั้งสองคือ “สยน แล อาสน” ในที่อันเดียวกัน จึงตรัสเทศนาว่า
เสนาสนัง กังนั

ในบทคือ “อุตฺตปฺริสฺตสฺสขวิโนทนปฏิสถลลนารามตุลล” นั้นมี
อรรถว่าพระภิกษุกำหนดจิตคิดว่ อาตมาจะเสฟเสนาสนะนั้น เพื่อจะครอบ
งำเสียซึ่งอันตรายคืออกุฏฺฏ แลจะเสฟซึ่งเสนาสนะนั้น เพื่อจะยินติในกิริยาที่

จะหลีกเลี่ยงจากอารมณ์ต่าง ๆ แล้ว เว้นอยู่ด้วยสามารถแห่งพระกรรมฐาน
 ฤๅอันใดมิได้เป็นที่สบาย กระทำให้สรีรกายได้ความอาพาธเจ็บไข้ แลกระทำ
 ทำให้จิตกำเริบต่าง ๆ พระภิกษุก็จะพึงบรรเทาเสียได้ ด้วยการจะเสพซึ่ง
 เสนาสนะ เพื่อว่าจะบรรเทาเสียซึ่งฤๅอันใดมิได้เป็นที่สบาย จะกระทำ
 อันตรายต่าง ๆ อย่างนั้น

มีอรรถฎาว่า พระภิกษุเสพเสนาสนะเพื่อจะอยู่ผู้เดียวให้เป็นสุข
 หนึ่งกิริยาที่จะบรรเทาเสียซึ่งอันตรายคือฤๅ องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาค
 ตรัสเทศนาแล้วด้วยบท มีคำกล่าวว่ “สัสส ปฏิจาฎา” คือว่าเพื่อ
 จะบำบัดเสียซึ่งความหนาวในจิวรปัจจยโดยแท้ ถึงประการฉนั้นก็ติ ใน
 บทเสนาสนะปัจจยนี้ องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาด้วยคำอุปมา
 ด้วยจิวรปัจจยว่ “หิริโกป็นปฏิจาฎาหนตุถิ” พระภิกษุจะปกปิดไว้ได้
 ซึ่งอวยวะที่จะยังความละเอียดให้กำเริบ ก็เพราะเหตุเสพซึ่งจิวรปัจจย ต้อง
 หนึ่งห่มไว้ให้เป็นประโยชน์อันเที่ยง ประโยชน์อื่น ๆ ก็มีแต่ละครั้งแต่ละที่
 “ยถา” อันนี้แลมีอุปมาฉนั้นใดก็มีอุปไมยเหมือนพระภิกษุจะอยู่ในเสนาสนะ
 ก็เป็นประโยชน์อันเที่ยง คือจะบรรเทาเสียซึ่งอันตราย ประโยชน์อื่น ๆ นั้น
 ก็มีแต่ละครั้งแต่ละที่ บัณฑิตพึงรู้ด้วยประการดังนี้

มีเนื้อความในอปรนัยว่ “อัย วุตตูปปกาโร อุตฺ” ฤๅที่มีประการ
 อันองค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาแล้วนี้ ชื่อว่าอุตฺแท้จริง

“ปริยสฺสโย ปน ทฺวิโร” หนึ่งอันตรายมี ๒ ประการคือ ปรากฎ-
 ปริสสยิ แปลว่าอันตรายอันปรากฏประการ ๑ ปฏิจฉนปริสสยิคืออันตราย
 อันกำบังปกปิดอยู่ประการ ๑ อันตรายอันปรากฏคืออันตรายจะบังเกิดมีแต่
 หนึ่งร้ายมีไกรสรราชสีหิ และเสือโคร่งเป็นอาทิ

อันตรายอันกำบังปกปิดอยู่นั้น มีอันตรายคือราคะ แลอันตรายคือโทสะเป็นประธาน ย่อมกระทำให้ได้รับความเดือดร้อน ด้วยแรงราครสฤทธิ แลกระทำร้ายให้น้ำใจซึ่งโกรธ ประทุษหารุณเราร้อนปกปิดบ้วนอยู่ใน สันดาน

อันตรายทั้ง ๒ ประการ มิได้กระทำอันตรายให้ได้รับความอาพาธ อัญคติในกายแห่งพระภิกษุอันอยู่ในเสนาสนะอันใด แลมิได้กระทำอันตรายให้ได้รับความอาพาธอัญคติในจิต เพราะเหตุเห็นซึ่งรูปารมณฺ์ อันมิได้เป็นที่สบายเป็นอาทิแก่พระภิกษุอันอยู่ในเสนาสนะอันใด พระภิกษุรู้ว่าเสนาสนะนั้นป้องกันเสียซึ่งอันตรายได้ตั้งอยู่แล้ว ก็บริโภกเสนาสนะนั้นปฏิบัติไปตามพระบาลี ที่องค์สมเด็จพระบรมศาสดาทรัสเทศนาไว้ว่า **“ปฏิสงขาโยนิโส เสนาสนํ”** พระภิกษุพิจารณาด้วยอุบายปัญญาแล้ว แลเสพเสนาสนะเพื่อประโยชน์จะบรรเทาเสียซึ่งอันตรายคืออตุฏฐ บัณฑิตพึงรู้ด้วยประการดังนี้

มีคำวินิจฉัยตัดสินในบทคือ **“กิลานปัจฉยเภชชปริกขาร”** นั้นว่าวัตถุชื่อว่าปัจฉย เพราะเหตุว่าเป็นข้าศึกแก่โรค

มีอรรถสังวรณนาว่า วัตถุชื่อว่าปัจฉยนั้น เพราะเหตุยังโรคให้ระงับ คำกล่าวว่ปัจฉยนั้น เป็นชื่อแห่งความสบาย วัตถุอันใดเป็นารแห่งบุคคลอันมิวิชา คำไทยเรากล่าวว่าหมอ เพราะเหตุวัตถุอันนั้นหมอจะพึงตกแต่ง เหตุใดเหตุดังนี้ วัตถุอันนั้นจึงมีนามชื่อว่า เภสัชชะ วัตถุที่เป็นกรรมแห่งหมอ คือปัจฉยอันเป็นข้าศึกแก่โรค ชื่อว่า กิลานปัจฉยเภสัชชะ

มีอรรถสรุปว่า การแห่งหมออันเป็นที่สบาย แก่ภิกษุอันเป็นไข้ นั้น มีนามนแลนาองนาออยเป็นอาทิ

อนึ่งเครื่องแวตล้อมอันมาแล้วในพระบาท มีคำกล่าวว่ “นกริ
สุปริกขิตติ” เมื่อนายช่างสร้างพระนครนั้นย่อมกระทำกำแพงแวตล้อม
 พระนครนั้นถึง ๗ ชั้นเป็นอาทิ องค์สมเด็จพระบรมศาสดา ก็ย่อมตรัส
 เทศนาเรียกว่า ปริกขาโร

อนึ่งเครื่องประทับอันมาแล้วในพระบาท มีคำกล่าวว่ “รโถ เตต-
ปริกขาโร” รถคือพระอริยมรรคมีปริชาเรื่องประทับ คือศีลอัน
 บริสุทธิ์ มีฉานเป็นเพลลา มีความเพียรเป็นจักรเป็นอาทิทั้งนี้ สมเด็จพระ
 ผู้ทรงพระภาค ก็ย่อมตรัสเทศนาเรียกชื่อว่า ปริกขาโร

ไต่แต่เท่านั้นสัมภาระอันมาแล้วในพระบาทว่า “เยเกจิ ชีวิต-
ปริกขารา” ปริชาเรื่องสัมภาระอันจะยังชีวิตให้ประพฤติเป็นไปอันใด
 อันหนึ่ง บรรพชิตพึงแสวงหาเป็นอาทิ องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคก็
 ตรัสเทศนาเรียกว่า ปริกขาโร

ในบทคือ “เกตชชูปริกขริ” องค์สมเด็จพระบรมศาสดาตรัส
 เทศนาประสงค์เอาปริชาเรื่องให้แปลว่าสัมภาระ ให้แปลว่าบริวาร
 เครื่องแวตล้อมจึงจะควรในอธิการนี้

แท้จริง วัตถุอันเป็นการแห่งหมอ อันเป็นที่สบายของพระภิกษุ
 อันเป็นใช้ขึ้น ชื่อว่าสัมภาระบ้าง ชื่อว่าบริวารบ้างนั้น เพราะเหตุว่าวัตถุ
 ที่เป็นการแห่งหมอ เป็นที่สบายของภิกษุไซ้ เป็นเครื่องแวตล้อมของชีวิต
 แลชื่อว่าสัมภาระนั้น เพราะเหตุว่าวัตถุที่เป็นการของหมอนั้น ไม่ให้ช่องไม่ให้
 โอกาสที่จะยังอาพาธกระทำให้พินาศแก่ชีวิตบังเกิดขึ้นได้ ย่อมปกครอง
 รักษาชีวิต จะประพฤติเป็นไปสันกาลช้านานฉนั้นใด ก็เป็นเหตุเป็นปัจจัยที่
 จะยังชีวิตให้ประพฤติเป็นไปสันกาลช้านานฉนั้น

เพราะเหตุการณ์นั้น องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคจึงตรัสเทศนาว่า
ปริกขาโร คังนี้

มีอรรถวิคคหะว่า วัตถุที่เป็นการแห่งหมอเป็นที่สบายของภิกษุเป็น
ใช้ เป็นเครื่องแวดล้อมของชีวิต วัตถุนั้นชื่อว่า คิลานปัจฉัยเภสัชบริขาร

มีอรรถรูปว่า เครื่องของชีวิตมีน้ำมันแล่นาผิงแล่นาอ้อยเป็นอาทิ
ที่หมออนุญาตตกแต่งไว้ให้เป็นที่สบาย ของชนอันเป็นใช้ ชื่อว่าคิลาน
ปัจฉัยเภสัชบริขาร

บัณฑิตพึงรู้ว่า พระภิกษุพิจารณาด้วยอุบายปัญญา แล้วแลเสพ
ซึ่งคิลานปัจฉัยเภสัชบริขาร อันมีนัยดังกล่าวมาแล้ว เพื่อบรรเทาเสียซึ่ง
ความเวทนาทั้งหลาย มีโรคเรื้อน แลเป็นฝี แลเป็นต่อมเป็นอาทิ อันบังเกิด
ขึ้นเพราะเหตุกำเริบแห่งธาตุ และจะให้ปราศจากทุกข์เป็นประมาณ

มีอรรถอธิบายว่า ทุกข์มีโรคเป็นเหตุให้ไต่เวทนา เสวยผลแห่ง
อกุศลกรรมทั้งปวง พระภิกษุจะละเสียได้ตราบใด พระภิกษุนั้นก็บริโภคนั้น
คิลานปัจฉัยเภสัชบริขารไปตราบนั้น

“เอวมิโท สงฺเขปโต” คืออันนี้มีปริยาที่พระภิกษุพิจารณาด้วย
อุบายปัญญา แล้วบริโภคนั้นปัจฉัย เป็นลักษณะที่กำหนดบัณฑิตพึงรู้ชื่อว่า
ปัจฉัยสันนิสสิตศีลโดยสังเขปดังวิสัยนามาจะนี้

ในบทคือ “ปัจฉัยสันนิสสิตศีล” นี้มีอรรถแห่งพระบาลีว่า
แท้จริง “จิวราทโย” วัตถุสิ่งของทั้ง ๔ มีจิวรเป็นต้น องค์สมเด็จพระ
ผู้ทรงพระภาคตรัสเรียกชื่อว่า ปัจฉัย เพราะเหตุว่าพระภิกษุทั้งหลายอาศัย
ซึ่งวัตถุทั้ง ๔ สิ่งนั้น แล้วบริโภคนั้นได้ประพฤติเป็นอยู่ เหตุใด เหตุคังนั้น

วัตถุทั้ง ๔ จึงมีนามชื่อว่าปัจจัย จีวรก็ชื่อว่าปัจจัย บิณฑบาตแลเสนาสนะ
แลกิจการปัจจัยเภสัชบริขาร ก็มีนามบัญญัติชื่อว่า ปัจจัย

“เต ปุจฺเจย สทฺธิสฺสตี” คืออันใดอาศัยซึ่งปัจจัยทั้ง ๔ มีจีวร
ปัจจัยเป็นอาทิ คืออันชื่อว่า ปัจจัยสนธิสสตีคือ

ถ้าคือทั้ง ๔ ประการนี้ อันว่าพระปาฏิโมกขสังวรคือสนธิพระภิกษุ
ทั้งหลายพึงให้สำเร็จด้วยศรัทธา

แท้จริง พระปาฏิโมกขสังวรคือสนธิ “สทฺธสาธโน” มีศรัทธา
เป็นเหตุที่จะให้สำเร็จ เพราะเหตุว่าสิกขาบทที่องค์พระผู้ทรงพระภาคทรง
บัญญัติไว้นั้น ล่วงเสียซึ่งวิสัยแห่งสาวก พระสาวกบัญญัติมิได้ เมื่อกุลบุตร
บวชในพระพุทธศาสนา มีศรัทธาเชื่อฟังพระพุทธรวณะคำของพระผู้มีพระ
ภาคเจ้า พึงปฏิบัติตามพระพุทธรบัญญัติกระทำให้บริบูรณ์

เนื้อความที่พระธรรมเสนานีสารีบุตรทูลอาราธนา ขอให้พระ
พุทธองค์ทรงบัญญัติสิกขาบท พระบรมศาสดาตรัสห้าม ข้อความอันนี้มี
พิสดารอยู่ในพระวินัยปิฎก อาจารย์พึงสาธกยกมากล่าวในอธิการคือวินัย
อันเป็นที่กล่าวซึ่งสิกขาบทบัญญัติล่วงเสียซึ่งวิสัยแห่งพระสาวกนี้

เพราะเหตุการณ่นั้น อันว่าพระปาฏิโมกขสังวรคือสนธิ พระภิกษุ
มีศรัทธาสมาทานสิกขาบทที่พระพุทธรองค์ทรงบัญญัติไว้ ด้วยประการใด
อย่าให้เหลือแล้ว อย่ากระทำความอาลัยในชีวิต พึงมีจิตจำนงปลงรักเร่ง
ปฏิบัติกระทำให้บริบูรณ์

“วุตฺติ เหน็ด” คำที่กล่าวมานี้ก็จริงเหมือนพระบาลี ที่พระองค์
ผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาไว้เป็นคำอุปมาว่า “กิกิ ว อณฺโหม จามรี ว พาลธึ”

นางนกรกระต๋อยสัตว์รักษาฟอง ทราจจาปริรักษานชน มารตามิถารักษานบุตร
ของนคนเป็นบุตรผู้เดียว บุรุษมีจักขุข่างเดียว ข่างหนึ่งบอดเสียแล้ว กักรักใคร่
ห้วงโยควงจักขุแห่งนคน สัตว์ ๔ จำพวกนี้ ปฏิบัติฉันใด พระภิกษุในพระ
พุทธศาสนานี้ เร่งปฏิบัติรักษาศีลแห่งนคนโดยเคารพการวระ จงรักภักดีต่อ
สิกขาบทบัญญัติให้จงได้ มีอุปไมยเหมือนสัตว์ ๔ จำพวกนี้

“อุปรมูปี วุตต” ไซ้แต่เท่านั้น องคัสมเตจพระพุทธทรงพระภาค
ตรัสเทศนาไว้เป็นอุปมาว่า “มหาสมุทโท ถิติมโม” มหาสมุทรเป็น
ถิติธรรมตั้งอยู่เป็นปกติ ไม่ไหลล่งซึ่งฝั่งได้ “ยถา” อันนั้นแลมีอุปมา
ฉันใด สิกขาบทที่เรอบบัญญัติแก่สาวกทั้งหลาย สาวกแห่งเราก้ไม่ประพฤติ
ล่งสิกขาบท เพราะเหตุชีวิตแห่งนคน “เอวเมวโข ตถาเอว” อันนั้นก็
อุปไมยเหมือนกัน

“โจเรหิ พนฺธเธรานี” วัตถุณทานแห่งพระเถระทั้งหลายที่โจ
รผู้ไว้ในอรัญราวป่า บันทิตพิงรู้ในอรรถ คือพระสาวกมิได้ล่งสิกขา
บทบัญญัติเพราะเหตุชีวิตนี้

“กิริ” ด้งได้สัคับมา โจรทั้งหลายอยู่ในดงไกลหันทางอันใหญ่
จับพระเถระนั้นให้นอนอยู่ในป่า พระมหาเถระนอนอยู่ด้วยประการนั้น
เจริญพระวิปัสสนาเจตทิวาราตรี บรรลุถึงพระอนาคามีผลกระทำกาลกิริยา
ตายในสถานทีนั้น ได้ไปบังเกิดในพรหมโลก

“อุปรีปี เถรี พนฺธิตุวา” ไซ้แต่เท่านั้น โจรทั้งหลายในตาม-
ปัดฉนิทวิปี ผูกพระมหาเถระเจ้าองค์หนึ่งไว้ด้วยปุตติลาเถาว์ลย์เนาให้นอน
อยู่ในป่า เมื่อไฟป่ามาถึงพระผู้เป็นเจ้าก็มิได้ตัดปุตติลาเจริญพระวิปัสสนา
ได้สำเร็จพระอรหัตต์เป็นองค์พระอรหันต์ ชื่อสมัสสิแล้วก้ปรีนิพพาน

พระที่ฆาตกอกัยเถรเจ้าไปในสถานทีนั้นกับด้วยพระภิกษุห้าร้อย ได้เห็น
 แล้วก็เฝ้าสรีระให้ใหม่ได้พระธาตุ จึงให้ชนทั้งหลายกระทำพระเจดีย์ บรรจุ
 พระธาตุไว้ในพระเจดีย์ เพราะเหตุการณ่นั้น กุลบุตรผู้บวชในพระศาสนา
 ประกอบด้วยศรัทธาอื่น ๆ นั้นเมื่อจะชำระพระปาฏิโมกขสังวรศีล ก็พึงละ
 เสียซึ่งชีวิต อย่าพึงทำลายศีลสังวรที่องค์พระบรมโลกนาถบัญญัติไว้โดย
 แท้จริง

อนึ่งพระภิกษุในพระศาสนานี้ ยังพระปาฏิโมกขสังวรศีลให้บริบูรณ์
 ด้วยศรัทธาอันใด ก็พึงยังอินทรีย์สังวรศีลให้บริบูรณ์ด้วยสติณนั้น

อินทรีย์สังวรศีลสำเร็จด้วยสติ เพราะเหตุอินทรีย์ทั้งหลายมี
 จักขุอินทรีย์เป็นอาทิ นั้น พระภิกษุตั้งเวียงรักษาไว้ให้ดีด้วยสติแล้วบาป
 ธรรมทั้งหลายมีอภิขณา เป็นประธานก็มีอาจิตตามครอบงำได้เหตุใด
 เหตุคังนั้น พระภิกษุพึงมีจิตคิดคำนึงถึงพระอาทิตย์ตปปริยายสูตรที่องค์สมเด็จพระ
 ผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาไว้โดยนัยเป็นอาทิว่า “ภิกขเว” คู่ก่อน
 ภิกษุทั้งหลาย จักขุอินทรีย์ที่บุคคลแทงเข้าด้วยขี้เหล็กอันไฟไหม้แล้วลุก
 รุ่งเรืองจำเดิมแต่ต้น แลมีเปลวไฟรุ่งเรืองไปโดยรอบคอบ ก็ประเสริฐกว่า
 อนุพยัญชนะ

“โส นิมิตตคาโห” การที่พระภิกษุถือเอาซึ่งนิमितโดยอนุพยัญ
 ชนะว่า เกตางามเป็นอาทิในรูปทั้งหลาย อันพระภิกษุจะพึงเห็นนั้นมิได้
 ประเสริฐโดยแท้

เมื่อพระภิกษุ อนุสสร คำนึงถึงพระธรรมเทศนาพระอาทิตย์ตปปริ
 ยายสูตรคังนั้นแล้ว ห้ามเสียซึ่งนิमितคาหะคือถือเอาซึ่งนิमितโดยอนุพยัญชนะ
 อันบาปธรรมทั้งหลาย มีอภิขณาเป็นต้น จะพึงติดตามครอบงำเป็นของ

ชวนแห่งวิญญาณ อันประพฤติเป็นไปด้วยทวารทั้งหลายมีจักขุทวารเป็นอาทิ
ในอารมณ์เป็นประธาน ด้วยสติอันได้หลงลืมแล้ว แลพึงชำระอินทริยสังวร
ศีลนั้นให้บริสุทธิ์ เอวัง ก็มีด้วยประการดังนี้

เอวัง อสมปาติเตหิ เอตสมมี ปาฏิโมกขสังคีลปี อนทฺทณีนํ
โหติ อจิรฉฐิติกิ อสํ วิหิตสาขาปริวารมิว สสฺสํ หนฺนเต จายํ
กิลเลสโจเรหิ วิวฏฺฐทวารโ วิย กาโม ปฺรสุสทหรีภี จิตฺตญฺจสุส
ราโค สมตฺติ วิชฺฌตฺติ ทฺถุณฺณน อการํ วุฏฺฐิ วิย วุฏฺตมฺบิเจตํ
รุเปสฺสุ สทฺทเทสฺสุ อโถ รเสสฺสุ
คนฺธเสสฺสุ ผสฺเสสฺสุ จ น รกฺขตฺตินทฺทริยํ
เอเต หิ ทฺวารวรา วิวฏฺฐา อรกฺขจิตฺตา
หิณฺนตฺติ กามํว ปฺรสุส ทหรีโน
ยถา อการํ ทฺถุณฺณนํ วุฏฺฐิ สมตฺติวิชฺฌตฺติ
เอวัง อภาวิตํ จิตฺติ ราโค สมตฺติวิชฺฌตฺติ

วาระนี้จะได้รับพระราชทานถวายวิสัชนาในจุฬารัตนพิธีศีลสืบอนุสนธิ
ตามกระแสวาระพระบารมี มีเนื้อความว่า “เอวัง อสมปาติเตหิ” แท้
จริงในเมื่ออินทริยสังวรศีล อันพระภิกษุมิได้กระทำให้บริบูรณ์แล้วพระปาฏิ
โมกขสังวรศีลนั้นก็สมควรแก่กาล ไม่ตั้งอยู่สันกาลช้านาน มีอุปมาดุจตั้ง
ข้าวกล้า อันชวานามิได้ล้มมรัว

ไม่ฉะนั้น โจรทั้งหลายกล่าวคืออโรคยิกิลเลส ก็จะเบียดเบียนพระภิกษุ
มีอุปมาดุจตั้งว่าประตูบ้านอันบุคคลมิได้ปิด โจรทั้งหลายก็เข้าไปปล้นลักทรัพย์
พัสดุข้าวของเงินทองทั้งปวง “จิตฺตญฺจสุส ราโค” ใช่แต่เท่านั้น ราคา

ทิกิเลสทีจะรันท้าย้ายจิตสันตกาลแห่งพระภิกษุนี้มีอุปมาดุจกังว่าหยาดน้ำฝนอัน
ร่วงลงมาสู่เรือนอันบุคคลมุงห่าง

“วุดตมปิ เจติ” นัยหนึ่ง องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคตรัส
เทศนาไว้ว่า “รูปสุ สทเทสุ อโถ” อนึ่งโยคาวจรภิกษุไม่รักษา
อินทรีย์ให้ปราศจากการที่จะถือเอาซึ่งนิमितเป็นอาทิ ในรูปแลเสียงแลกลิ่น
แลรส แลโผฏฐัพพะสัมผัสถูกต้อง ไม่รักษาทวารทั้งหลายมีจักขุทวารเป็น
อาทิ เป็นทวารไม่สังวร โจรทั้งหลายคือราชาทิกิเลสทีจะเบียดเบียนจิตสันตกาล
แห่งพระภิกษุนี้ มีอุปมาดังว่าโจรทั้งหลายอันเบียดเบียนชาวบ้าน

อนึ่ง หยาดน้ำฝนย่อมร่วงลงมาสู่เรือนอันบุคคลมุงมิได้ก็ “ยถา”
อันนี้แลมีอุปมาฉันใด ก็มีอุปไมยเหมือนหนึ่งราคะ ย่อมรับทำจิตสันตกาล
แห่งบุคคลอันเว้นแล้วจากโลกุตตรภาวณา “สมุปาทิเต ปน ตสฺมี” ใน
เมื่ออินทรีย์สังวรศีลนั้น อันพระภิกษุกระทำให้บริบูรณ์แล้ว พระปาฏิโมกข
สังวรศีลควรแก่กาลนาน และจะตั้งแวกดล่อมไว้เป็นที่ กิเลสโจรทั้งหลายก็
มิได้เบียดเบียนพระภิกษุนี้มีอุปมาดุจกัง บ้านมีทวารอันบุคคลปิดดีแล้ว โจร
ทั้งหลายก็มีได้เบียดเบียนได้

“น จสฺส จิตฺติ ราโค” อนึ่งราคะก็มีได้รันท้าย้ายจิตแห่งพระ
ภิกษุนี้ มีอุปมาดุจกังว่าหยาดน้ำฝนอันมิได้ตกลงมาสู่เรือนอันบุคคลมุงดีได้

“วุดตมปิ เจติ” นัยหนึ่ง องค์สมเด็จพระบรมศาสดาทรัสเทศนา
ไว้ว่า พระภิกษุรักษาอินทรีย์ ให้เว้นจากภิกิริยาที่จะถือเอาโดยนิमितเป็นอาทิ
ในรูปเสียงแลกลิ่นแลรส แลโผฏฐัพพะสัมผัสถูกต้อง ปิดทวารมีจักขุทวาร

เป็นอาทิไว้ โจรทั้งหลายคือกิเลสก็มีได้เบียดเบียนจิตสันดานของพระภิกษุ มีอุปมาดุจตั้งว่าโจรทั้งหลายไม่เบียดเบียนได้ ซึ่งบุคคลทั้งหลายอันบีบประทุแล้วแลอยู่ในบ้าน “ยถา อคาริ ทัจจนฺนํ” เมล็ดฝืนไม่ร่วงมาสู่ เรือนอันบุคคลมุงแล้วก็ดี “ยถา” อันนั้นแลมีอุปมานั้นใด “เอวํ อุกาวิติ จิตฺตํ” ราคะอันมิได้รันท้ายยี่จิตพระภิกษุอันเจริญโลกุตตรภาวนาฉนั้น

พระคาถาทัง ๒ ที่องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนานั้นเป็น พระธรรมเทศนาอันอุกฤษฏ์ “จิตฺตํ นามตํ ลหุปรีวตฺติ” ธรรมคาจิต นัย่อมกลับกลายเป็นพลัน เพราะเหตุฉนั้น ภิกษุบรรเทาเสียซึ่ง ราคะอันบังเกิดในจิต ด้วยกระทำไว้ในใจซึ่งอสุภกัมมัญฐานภาวนาแล้ว แล ยังอินทรีย์สังวรให้บริบูรณ์เหมือนพระวงศ์เถระเจ้า อันบรรพชาสันกาล มิได้นาน

“กิริ” ดังได้สดับมา พระวงศ์เถระนั้น เมื่อพระผู้เป็นเจ้าบวชใหม่ เทียวไปบิณฑบาตได้ทัศนากการเห็นหญิงคนหนึ่ง ราคะก็บังเกิดขึ้นในจิตพระ ผู้เป็นเจ้าจึงกล่าวแก่พระอานนที่เถระเจ้าว่า “กามราเคน ทฺยหา มิ” กามราคะเผาอันจิตแห่งข้าให้ได้รับความร้อน เพราะแรงราคะเข้านทำตังข้า พระองค์ขออาราธนาท่านอันบังเกิดในโคตมวงศ์ ท่านจงกล่าวอุบายที่จะยัง ราคะให้ดับ เพื่ออนุเคราะห์แก่ข้าพระองค์ในกาลบัดนี้

พระอานนที่เถระเจ้าจึงกล่าวว่า ดูกรอาวุโส จิตของท่านได้ความ เตื่อร้อนเพราะเหตุมีสำคัญวิปริต ท่านจงเว้นเสียซึ่งนิมิตเป็นเหตุที่จะยัง ราคะให้บังเกิดคือสำคัญว่างาม ด้วยสามารถมิได้กระทำไว้ในใจ จงเจริญ จิตแห่งตนให้มีอารมณ์เป็นหนึ่ง ให้ตั้งมั่นด้วยอสุภภาวนาสาคัญว่าไม่งาม

จึงเห็นซึ่งสังฆารธรรมทั้งหลายคือนามแลรูป อันประพฤติเป็นไปโดยฝ่ายอื่น
คือจะนำมาซึ่งทุกข์แลมิใช่ของแห่งตน “นิพพาเปหิ มหา รากิ” จึงยัง
กองแห่งกามราคะอันใหญ่ให้ดับ อย่าให้ราคะกระทำจิตแห่งท่านให้ร้อน
เนื่อง ๆ

“เถโร รากิ วิโนเทศวา” พระวงศ์สเถรเจ้าก็ยังราคะนั้นให้ดับ
แล้วก็เที่ยวไปเพื่อมิตถาบาต

นัยหนึ่ง “อินทริยสังวรปริปุรณ” พระภิกษุในพุทธศาสนาจะ
ยังอินทริยสังวรให้บริบูรณ์ ฟังปฏิบัติดูจึ่งว่าพระจิตตคฤตเถรเจ้าอันอยู่ใน
ถ้ำชื่อว่ากูรุธกะ และฟังปฏิบัติให้เหมือนพระมหามิตถเถรเจ้าอันอยู่ใน
โจกรมหาวิหาร

“กิริ” ดังได้สดับ “จิตตกมมิมิ มโนรมมิ” จิตคือนายช่าง
เขียนเขาเขียนเรื่องราวพระพุทธเจ้าทั้ง ๗ พระองค์ออกทรงบรรพชาอันเป็น
ที่จะยังจิตให้ยินดีมีในถ้ำอันใหญ่ชื่อว่า กูรุธกะ พระภิกษุทั้งหลายเที่ยว
จาริกไปในเสนาสนะ ได้เห็นจิตรกรรมในถ้ำที่อยู่พระจิตตคฤตเถรเจ้า จึง
มากล่าวคำสรรเสริญในสำนักพระผู้เป็นเจ้าของว่า “มโนรมมิ ภาตเต” ข้าแต่
พระผู้เป็นเจ้าของ จิตรกรรมในถ้ำอันนี้ควรจะเป็นที่ยินดีแห่งจิต พระจิตตคฤต
เถรเจ้าจึงกล่าวว่า ดูก่อนอาวสุทงหลาย แต่เราอยู่ในถ้ำอันนี้มานานกว่า
หกสิบล้านแล้ว เรามีได้รู้ว่าจิตรกรรมมีหรือว่าไม่มีในถ้ำ เราพึงรู้ในเพล
วัน เพราะเหตุอาศัยท่านทั้งหลายอันมีจักษุ แท้จริงพระจิตตคฤตเถรเจ้า
อยู่ในถ้ำสนกาลนานถึงเท่านี้ พระผู้เป็นเจ้าของไม่เคยจะเงยหน้าลิ้มตาขึ้นแลใน
เบืองบนถ้ำเลย อนึ่งต้นทากะทิงใหญ่มีอยู่แทบประตูถ้ำ พระผู้เป็นเจ้าของได้
ได้เวยพัคค์ แลขึ้นไปในเบืองบนต้นทากะทิง ครั้นถึงบต้นทากะทิงนั้นมีดอก

เกสรดอกกาทะกิงนั้นโรยร่วงมายังพื้นแผ่นดินภายใต้ใกล้ปากถ้ำ พระมหา
 เถรเจ้าจึงรู้ว่าต้นกาทะกิงนี้คือดอก “ราชา ตสฺส คุณสมฺปตฺติ สุตฺวา”
 บรมกษัตริย์ทรงทราบว่ พระมหาเถรเจ้าบริบูรณ์ด้วยคุณทั้งนี้ มีความ
 ปรารถนาจะถวายนมัสการ ส่งข่าวสารไปอาราธนาเข้ามาสู่มหาคามถึงสาม
 ครั้ง พระมหาเถรเจ้าก็มิได้มา พระองค์จึงยังราชบุรุษ ให้ผู้กถันแห่งหมิง
 ทั้งหลายที่มีบุตรอันอ่อนอยู่ ในมหาคามด้วยผ้าผู้กถันนั้นตีตราประทับมิให้
 แก่ด้วยพระโองการตรัสว่า พระมหาเถรเจ้ายังไม่มาตราบิด ทารกทั้งหลาย
 อย่าได้คิดน่านมตราบิดนี้พระมหาเถรเจ้าก็มาสู่มหาคาม เพื่อจะอนุเคราะห์
 แก่ทารกทั้งหลาย บรมกษัตริย์ได้ทรงฟังว่า พระจิตตกตเถรเจ้ามาแล้ว
 จึงตรัสส่งราชบุรุษทั้งหลายว่า ดูกรนายท่านจงเร่งออกไปอาราธนาพระผู้
 เป็นเจ้าเข้ามาเราจะรักษาดี ตรัสดังนี้แล้ว ราชบุรุษก็ไปนิมนต์พระมหา
 เถรเจ้าเข้าไปในพระราชฐาน แล้วทรงนมัสการอังกาสด้วยขาทนีเยโภชนีเย
 แล้วตรัสว่าข้าแต่พระผู้เป็นเจ้า เพลววันนี้ข้าพระอาว้ไม่มีโอกาสต่อวันพรุ่ง
 นี้จึงจะสมทานคือ ทรงถือเอาบาตรแห่งพระมหาเถรเจ้าตามไปส่งถึงทวาร
 พระราชวัง พระมหาเถรเจ้าก็มิได้กระทำเป็นแผนกแยกออกกว่าบรมกษัตริย์
 แลราชเทวีกล่าวว่ “มหाराช” ดูกรมหาราช มหาบพิตรจงอยู่เป็นสุข
 เกิด แต่พระมหาเถรเจ้าประพุดกึ่งนี้ จนล่วงไปเจ็ดวันแล้ว พระภิกษุ
 ทั้งหลายจึงถามว่ ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้า เมื่อบรมกษัตริย์ถวายนมัสการ
 พระผู้เป็นเจ้ากล่าวว่ มหาราชจงอยู่เป็นสุขเกิด เมื่อราชเทวีถวายนมัสการ
 พระผู้เป็นเจ้ากล่าวว่ ดูกรมหาราช ท่านจงอยู่เป็นสุขเกิด เหตุทั้งฎ
 พระผู้เป็นเจ้าจึงกล่าวเหมือนกันไปดังนี้ พระมหาเถรจึงกล่าวตอบคำว่

เรามีได้กำหนดว่า บุคคลนี้เป็นกษัตริย์ บุคคลนี้เป็นราชเทวี “สตตา
 หาดิกกุเม” ในเมื่อ ๗ วันล่วงไปแล้ว บรมกษัตริย์ทรงคิดว่าพระผู้เป็น
 เจ้ามายอยู่ในมหาคามนี้มีความลำบาก ทรงอนุญาตแล้ว พระผู้เป็นเจ้าก็ไป
 สู่อันใหญ่ชื่อว่า กुरुณฑกะ ในเพลาราตรีก็ขึ้นสู่ที่จักรงม “นาครุกเข
 อธิวฤจา เทวตา” เทพชาติที่สิงอยู่ ณ ต้นกาะทิง มีมือถือประทีปคำม
 ส่องแสงเพลิงฉายย่นอยู่ในที่ใกล้จักรงม ในกาลนั้น พระกรรมฐานของ
 พระผู้เป็นเจ้าของบรุษุทธยังนักปรากฏแก่พระผู้ที่เป็นเจ้า พระมหาเถรเจ้าก็มีจิต
 ยินดีว่า วันนั้นพระกรรมฐานปรากฏแก่เรายิ่งนัก ในเพลาลำดับมีชฌิมยาม
 พระผู้เป็นเจ้าก็ยกภูเขาทั้งปวงให้สะท้อนสะท้อนหวนไหว ได้บรรลุดังพระ-
 อรหันต์

เหตุการณ์นั้น กุลบุตรพุทธชิโนรสองค้อนในพระพุทธานุศาสนานี้มี
 ความปรารถนาซึ่งประโยชน์ อย่างมีจักขุอันเหลือกลาน ดูจวานรในอรัญ
 ราวป่า แลเนื้อในอรัญประเทศอย่าตื่นตระหนกตกใจ จงทอดทิ้งจักขุทั้ง
 หลายลงไปเบื้องต่ำ “ยุคมตตทสุโส” เสิงแลไปแต่ชั่วแอกหนึ่ง อย่า
 ฟังถึงซึ่งอำนาจแห่งจิต ดูจพรานป่าอันลนลาน

ในวัตรณิทานพระมหามิตตเถรเจ้าว่า “วิศกณฺฑโรโค” โรคผิวหนัง
 มีพิษ บังเกิดขึ้นแก่อุบาสิกามารดาของพระมหามิตตเถรเจ้า

อันธิดาของอุบาสิกานี้ ก็บวชเป็นภิกษุณี มหาอุบาสิกาก็ว่าแก่พระ-
 ภิกษุณีเห็นว่า ท่านจงไปสู่สำนักแห่งพระผู้เป็นเจ้าของผู้เป็นพี่บอกว่ามารดาไม่
 สบาย ให้พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าหายมารักษา พระภิกษุณีนั้นก็ไปบอกแก่พระมหา-
 มิตตเถรเจ้า ๆ จึงกล่าวว่า อาตมาไม่รู้จักที่จะประมาณาซึ่งโรคนี้มีรากไม้
 เป็นอาทิ แล้วจะได้ไปปรุงตำส่งไปให้แก่อุบาสิกา อนึ่งเราจะบอกให้แก่

ท่าน ท่านจงไปเถิด ไปกล่าวว่ ไปกล่าวว่ “อหิ ยโต ปพฺพชิตฺโต”
 เราบวชแล้วกาลโต จำเติมแต่กัลสนั้นมา เรามิได้ทำลายอินทริยสังวรศีล
 แล้วแลเล็งคฺชซึ่งวิสภาครูปารมณฺ์ คือรูปแห่งหญิงด้วยจิตอันสทรคตถึงพร้อม
 ด้วยโลก ด้วยความสตัยอันนี้ มารดาแห่งข้าจะผาสุกเกิด เมื่อท่านกล่าวคำ
 ดังนี้แล้วจงเอามือปรามาสลบกล่ำสรีรกายแห่งอุบาสิกา “ธา กนฺตวา
 ตมตฺตํ อโรเจตวา” พระภิกษุณีน้นกลับไปบอกประพตฺติเหตุณั้นแก่
 มารดา แล้วก็กระทำเหมือนคำพระมหามิตตเถรเจ้าสังโรคคือผีพิษแห่ง
 อุบาสิกาก็ผ่อไป จุกดั่งว่าฟองน้ำอันทรธานหายในขณะน้นแท้จริง อุบาสิกา
 ก็ลุกขึ้นทันที เปล่งวเจภทด้วยจิตอันชื่นชมว่า “สเจ สมฺมาสมฺพุทฺโธ”
 ถ้าแล้วองค์พระสมฺมาสมฺพุทฺธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ คงฤจาจะไม่ฟังปรามาส
 ศีระพระภิกษุเห็นปานจุกดั่งว่าบุตรแห่งเรา ด้วยพระหัตถ์อันวิจิตรอัน
 เลขามีช้ออันตรงตงอยู่แล้วด้วยอาการจุกดั่งว่าชาย อันบุคคตซึ่งไว้ในช่อง
 หน้าต่าง

เหตุการณน้น กุลบุตรอื่นถือตนว่บังเกิดในสกุลแห่งบุคคตอันเป็น
 อาจารย์แห่งสกุลทงหลาย บรรพชาในพระศาสนาแล้ว ฟังตงอยู่ในอินทริย-
 สังวรศีลอันประเสริฐ จุกดั่งว่าพระมหามิตตเถรเจ้านั้น

อนึ่ง มีคำอุปมาว่า “อินทริยสังวร” อินทริยสังวรศีลน้นพระ
 ภิกษุฟังกระทำให้บริบูรณ์ด้วยสติอย่างไร อาชีวปาริสฺสุทฺธิศีลน้น พระภิกษุ
 ฟังกระทำให้บริบูรณ์ด้วยความเพียรเหมือนอย่างน้น

แท้จริง อาชีวปาริสฺสุทฺธิศีลน้นสำเร็จด้วยความเพียร เพราะเหตุว่
 ความเพียรที่พระภิกษุปรารถนาคด้วยอาการอันดีน้น ก็จะไม่เสียซึ่งมิจจาชีวะ
 เพราะเหตุคังน้น พระภิกษุไม่ปรารถนาคจะเสฟซึ่งบัจจยอันไม่บริสุทฺธจุกดั่ง

อสรพิษ ฟังละเอียดซึ่งอนเสนะแสงงามมิได้ควรแล้ว ยังอาชีวปารีสุทธิศีล
 ให้บริบูรณ์ ด้วยกิจที่จะแสวงหาด้วยอาจารย์ชอบธรรม มีบิณฑบาต
 จาริกวัตร คือเที่ยว ไปบิณฑบาตเป็นอาทิด้วยความเพียรแห่งตน บัจฉัย
 ทั้งหลายบังเกิดขึ้นแต่สำนักแห่งสงฆ์ และคณะแก่พรหมภิกษุอันมิได้รักษา
 ธุตงค์ บัจฉัยนั้นก็ได้ชื่อว่าบังเกิดขึ้นด้วยบริสุทธิ อนึ่งบัจฉัยทั้งหลายบังเกิด
 ขึ้นแต่สำนักแห่งคฤหัสถ์ อันเลื่อมใสด้วยคุณทั้งหลายของพระภิกษุผู้มีธรรม
 เทศนาคุณเป็นอาทิ บัจฉัยนั้นก็ได้ชื่อว่าบังเกิดขึ้นด้วยบริสุทธิ อนึ่งบัจฉัย
 ทั้งหลายบังเกิดด้วยสัมมาเอสนา คือภิกษุแสวงโดยชอบมีเที่ยวไปบิณฑบาต
 เป็นอาทิ ชื่อว่าบังเกิดด้วยบริสุทธิยิ่งนัก เมื่อพระภิกษุรักษาธุตงค์อยู่
 บัจฉัยทั้งหลายเกิดด้วยวัตร มีอันเที่ยวไปบิณฑบาตเป็นอาทิ แลบังเกิด
 ขึ้นแต่สำนักแห่งคฤหัสถ์ทั้งหลายอันเลื่อมใสในธุตงค์ คุณของพระภิกษุโดย
 อนุโลมตามกำหนดซึ่งธุตงค์นั้น บัจฉัยอันนั้นก็ได้ชื่อว่าบังเกิดขึ้นด้วยบริสุทธิ
 อนึ่งภสัชคีสมอดองด้วยมุตโรโคบุตร แลจตุมรรตสทั้ง ๔ บังเกิดแก่พระภิกษุ
 อันเป็นไข้ เพื่อจะระงับเสียซึ่งพยาธิอันหนึ่ง พระภิกษุนั้นคิดว่าสพรหม-
 จรรย์ทั้งหลายอันจะได้บริโภคนั้น จตุมรรตสทนกับบริโภคนั้น แต่ชั้นสมอรุตงค์
 สมาทานของพระภิกษุนั้น ก็สมควรแก่พระภิกษุนั้น ก็ได้ชื่อว่ารักษาไว้ซึ่ง
 วงศ์แห่งพระอริยเจ้าอันอุดม

อนึ่ง เมื่อพระภิกษุชำระอาชีวปารีสุทธิศีล ธรรมทั้ง ๔ ประการคือ
 นิमित ๑ โอภาส ๑ ปริกถา ๑ วิญญุตติ ๑ อันพระภิกษุจะให้ประพฤติเป็นไป
 ในจิวร แลบิณฑบาตนั้นมิได้ควร

อนึ่ง พระภิกษุมิได้รักษาซึ่งธุตงค์ นิमितแลโอภาสแลปริกถาทั้ง ๓
 นั้น อันพระภิกษุนั้นให้ประพฤติเป็นไปในเสนาสนะนั้นควร

จะสังวรณานาในนิมิตนั้นก่อน มีเนื้อความว่า พระภิกษุกระทำกิจ
ทั้งหลาย มีบริกรรมภาคพื้นเพื่อประโยชน์แก่เสนาสนะ คือที่นอนที่นั่ง
กฤหัสถ์ทั้งหลายถามว่า “กิ ภาณเต กรียตี” ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าผู้เจริญ
พระผู้เป็นเจ้าของกระทำกิจทั้งๆ บุคคลทั้งๆ ยังพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าให้กระทำกิจการนี้

พระภิกษุก็กล่าวคำตอบว่า “น โภจิ การาเปตี” ใครที่ไหนจะ
ให้รูปกระทำ รูปกระทำเอง กรรมคือพระภิกษุกระทำดังนี้ ชื่อว่านิมิตกรรม
หนึ่ง พระภิกษุกระทำนิมิตอย่างอื่น เหมือนนิมิตกรรมนั้นชื่อว่า
นิมิตกรรม

โอกาสที่ ๒ นั้น มีเนื้อความอันพระภิกษุถามว่า ดุรรูปาสกทั้งหลาย
ท่านทั้งหลายอยู่นั้นอยู่ที่ตั้งๆ

อุปาสกก็กล่าวคำตอบว่า “ปราสาท ภาณเต” ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าของเจ้า
ผู้เจริญ ข้าพระองค์ทั้งปวงนี้ อยู่ในปราสาท

พระภิกษุถามว่า ดุรรูปาสกทั้งหลาย ปราสาทใหม่ควรแก่พระภิกษุ
แลฤๅ ตั้งนั้นชื่อว่า โภภาส

ภิกษุกล่าวคำตอบอันใดอันอื่นเหมือนอย่างนั้น คำอันนั้นก็ชื่อว่า โภภาสกรรม
เอาไว้ ก็มีด้วยประการดังนี้

ปริกธา นาม ภิกขุสงฺฆสฺส เสนาสนํ สมฺพาชนฺติ วจนํ
ยา วาปนฺนฺตฺวาปี เหวรุปา ปริยายกถา เกสขฺเช สพฺพิ วุณฺณฺติ
ตถา อุปฺปนฺนํ ปน เกสขฺชํ โรเค วุปฺสนฺเต ปริภุญฺชิตฺตํ น วุณฺณฺติ
ตตฺถ วินยฺชรา ภควตา ทฺวารํ ทินฺนํ ตสฺมา วุณฺณฺตีติ วาทฺนฺติ

สุดตฺนตฺถิภา ปน กิจฺจจาปี อาปตฺโต ปโทติ อาชีวํ ปน โกเปติ
 ตสฺมา น วุณฺณติ อิจฺเจวํ วทนฺติ โย ปน ภควตา อนฺนุญาตาปี
 นิमितฺโตภาสปริกถา วิญญุตฺติ อกโรนฺโต อปฺปิจฺจตาทิกฺขณฺเยว
 นิสฺสาย ชีวิตกฺขเยปี ปจฺจุปฺปญฺญิตฺเต อณฺนุเตรโวภาสาทํหิ อฺปปนฺนํ
 ปจฺจเย ปญฺญิเสวติ”

วาระนี้จะได้รับพระราชทานถวายวิสัชนาในจุฬาริสฺสุทฺธิศีล สืบ
 อนุสนธิตามกระแสวาระพระบาลี มีเนื้อความว่า พระภิกษุกล่าวว่ “เสนา
 สมนํ สมฺพารํ” เสนาสนะที่อยู่แห่งพระภิกษุสงฆ์คัมภีร์คณนัถังนํ ชื่อว่า
 ปริกถา

อนึ่ง คำที่พระภิกษุกล่าวอย่างอื่น ๆ เหมือนอย่างนี้ ก็ชื่อว่า
 ปริยายกถา “เกสขุเช สพพมปี วุณฺณติ” นิमितแลโภาส แลปริกถา
 ทั้งปวงนี้ พระภิกษุให้ประพศติเป็นไปในเกสขัถ์คฺควร

อนึ่ง เกสขัถ์บังเกิดขึ้นแก่พระภิกษุ อันกระทำนิमितแลโภาส แล
 ปริกถา เมื่อโรคระงับแล้ว พระภิกษุจะบริโภกเกสขัถ์นั้นไม่ควรในเกสขั
 ถ์นั้น พระมหาเถระผู้ทรงวินัยกล่าวว่า “ภควตา ทวารํ ทินฺนํ” องค์พระ
 ผู้ทรงพระภาคประทานช่องไว้ให้อยู่ เพราะเหตุการณนั้น พระภิกษุบริโภก
 เกสขัถ์ ที่เกิดขึ้นด้วยนิमितกรรมเป็นอาทิ ในกาลเมื่อใช้หายแล้วก็ควร

พระมหาเถระทั้งหลาย อันทรงไว้ซึ่งพระสฺสุตรกล่าวว่า

“อาปตฺติ น โหติ” อาปตฺติไม่มีโดยแท้ ถึงกระนั้นก็ดี พระ
 ภิกษุบริโภกเกสขัถ์อันบังเกิดขึ้นด้วยประการนั้น ชื่อว่ายังอาชีวํปาริสฺสุทฺธิศีล
 ให้กำเริบ เหตุใดเหตุคังนํ พระภิกษุจะบริโภกเกสขัถ์อันนั้นในกาลหาโรค
 มิได้ก็ไม่ควร

อนึ่ง พระภิกษุรูปใด ไม่กระทำนินิต แลโอภาส แลปรักถา แล
วิญญูติที่พระพุทธรองค์ทรงอนุญาตอาคัยคุณทั้งหลาย มีอุปปีจาทคุณก็มี
ความปรารถนาน้อยเป็นอาทิ ถึงว่าชีวิตจะสั้นไปก็จะเสพแต่บ่จ่ายทั้งหลายอัน
บังเกิดขึ้น ด้วยอันเว้นจากโอภาสเป็นอาทิ

“เอส ปรมสลุเลฆวุตติ” พระภิกษุหนึ่ง องค์สมเด็จพระผู้ทรง
พระภาค ตรัสเทศนาสรรเสริญว่าประพฤติสัลเลขพึงกระทำให้น้อยแห่งกิเลส
จิตอันอุดม “เสยฺยถาปี เถโร สารีปุตฺโต” เหมือนพระธรรมเสนา
บดีสารีบุตรเถรเจ้า

กิริ กังได้สัคคัมา ในสมัยหนึ่ง พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเจริญ
วิเวกอยู่ในอรุณราวป่าแห่งหนึ่ง กับด้วยพระมหาโมคคัลลანะเถรเจ้าวันหนึ่ง
อาพาธลมในอุทรประเทศ บังเกิดแก่พระผู้เป็นเจ้าของได้ความทุกขเวทนา
อันยิ่ง ครั้นถึงเพลสายัถ์เห็น พระมหาโมคคัลลานะเถรเจ้าผู้มีอายุไปสูที่
อุปัฏฐาก เห็นพระผู้เป็นเจ้าของนอนอยู่ทราบว่อาพาธจึงถามว่า “ปุพฺพเพ
เต อาวุโส” ข้าแต่ท่านผู้มีอายุแต่กาลปางก่อน ความไม่สบายนี้เคยบังเกิด
แก่ท่านแลหรือ

จึงมีเถรวาทบอกประพฤติเหตุแก่พระมหาโมคคัลลานะว่า ข้าแต่
อาวุโส โมคคัลลานะ ในกาลเมื่ออาตมาเป็นภคฤหส์ถ์อยู่นั้น โรคลมอย่างนี้
บังเกิดมีแล้ว อุบาสิกาผู้เป็นมารดาเคยให้ข้าว้ชรีปายาสอันมิได้เจือกับน้ำ
ประกอบด้วยสปีมีแล่นาผง แล่นาตาลกรวดแก่อาตมาครั้นบริโภคแล้วโรค
ลมนี้กระบังหายได้รับความผาสุก พระมหาโมคคัลลานะผู้มีอายุจึงกล่าวว่
ข้าแต่อาวุโสเหตุอันนี้จึงยกไว้ถ้าแล้วบุญของข้าพระองค์ และบุญของพระ
ผู้เป็นเจ้าของ วันพรุ่งนี้จะได้ชรีปายาสโดยแท้ เมื่อพระมหาเถรเจ้าทั้งสอง

กล่าวด้วยคำด้วยกันดังนี้ เทพยดาสิงสู่อยู่ในต้นไม้ใกล้ที่สุดที่ทรงกรม ได้ฟังแล้วคิดว่า ในวันพรุ่งนี้ เราจักยังขีรปายาสให้บังเกิดแก่พระผู้เป็นเจ้ารุกข-เทพยดาก็ไปสู่สกุลกุลบุตร ผู้ปฏิบัติพระมหาเถรเจ้าเข้าสิงอยู่ในสรีระบุตรแห่งผู้ใหญ่ในสกุล ยังความลำบากให้บังเกิดขึ้นในกาลนั้น ญาติทั้งหลายแห่งสกุลบุตรนี้ ประชุมกันพร้อมเพื่อว่าจะเยียวรักษากัน เทพยดาจึงกล่าวว่า ถ้าท่านทั้งหลายจะตกแต่งข้าวปายาสอย่างนี้ ไปถวายแก่พระผู้เป็นเจ้าในเพลารุ่งเช้า เราก็จะปล่อยปลดละเลยเสียซึ่งบุตรแห่งท่าน มนุษย์ทั้งหลายในสกุลนั้นจึงกล่าวว่าถึงท่านไม่บอกแก่เรา ข้าพเจ้าที่ปวงก็คงจะถวายภิกขาหาร แก่พระผู้เป็นเจ้าทั้งสองนสนกาลเป็นนิตย์ กล่าวดังนั้นแล้วในวันเป็นคำรบ ๒ ก็ตกแต่งข้าวปายาสไว้ คอยจะถวายใส่บาตรพระผู้เป็นเจ้าเพลารุ่งเช้า พระมหาโมคคัลลานะเถรเจ้าก็ไปยังสำนักแห่งพระธรรมเสนานที มีเถรวาทว่า ข้าแต่ผู้อาวุโส ท่านจงอยู่ในสถานทีนี้ ตราบเท่าถึงเพลาค่ำที่ข้าพระองค์จะกลับมา พระมหาโมคคัลลานะเถรเจ้ากล่าวคำสั่งพระธรรมเสนานทีเถรเจ้า ดังนี้แล้ว ก็เข้าไปสู่โจรคามมนุษย์ทั้งหลายในสกุลนั้น ก็กระทำต้อนรับโดยเคารพ รับเอาบาตรอาราธนาให้นั่งเหนืออาสนะ ใส่ข้าวปายาสในบาตรแล้วก็อังกาสถวายแก่พระผู้เป็นเจ้า พระมหาโมคคัลลานะเถรเจ้า รับข้าวปายาสแล้วก็กระทำอาการที่จะกลับไป มนุษย์ทั้งหลายเหล่านั้นจึงกล่าวว่า ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้า พระผู้เป็นเจ้าจงกระทำกตกิจเสียก่อนเถิด เมื่อกลับไปข้าพระองค์จะถวายขีรปายาสอันอื่นแก่พระผู้เป็นเจ้า กล่าวดังนั้น ยังพระมหาโมคคัลลานะเถรเจ้าให้บริโภคน้ำ จึงใส่ข้าวปายาสอันลงให้เต็มบาตรถวายพระผู้เป็นเจ้า พระมหาโมคคัลลานะได้ขีรปายาสกลับมาถึงแล้วจึงเถรวาทว่า ข้าแต่อาวุโสสารีบุตร ขออาราธนาบริโภคน้ำขีรปายาส จึงน้อมบาตร

เข้าสู่ที่ใกล้ “เอโรปี ตี ทิสฺวา” พระสารีบุตรเถรเจ้าได้เห็นข่าวปายาส
 นั้น จึงคิดว่าข่าวปายาสนี้ เป็นที่ยังจิตให้เจริญยิ่งนัก “กณฺโฆ โส
 อูปฺปนฺโน” ดังเรารำพึงข่าวปายาสนั้นบังเกิดขึ้น เพราะพระผู้เป็นเจ้า
 บอแก่พระมหาโมคคัลลณะะ จึงมีเถรวาทว่า ข้าแต่พระมหาโมคคัลลณะะ
 ท่านจงนำเอาข่าวปายาสนี้ออกไป บิณฑบาตนี้ไม่ควรที่เราจะบริโภค

พระมหาโมคคัลลณะะก็มีได้คิดว่า พระสารีบุตรไม่บริโภคบิณฑบาต
 บาตรอันพระภิกษุเห็นปานดังเรานี้ นำมาถวาย ก็จับเอาขอบบาตรไปเททิ้ง
 เสียในที่สุดข้างหนึ่ง ด้วยคำ ๆ เดียว อาพาธลมแห่งสารีบุตรเถรเจ้าก็
 อันตรธานหายไป พร้อมด้วยกาลที่ข่าวปายาสตกจากบาตรลงไปตั้งอยู่เหนือ
 ปรุพี

จำเดิมแต่นั้นมา ลมอาพาธอย่างนั้นก็มีได้กลับมาบังเกิดมีแก่พระผู้
 เป็นเจ้าประมาณเข้านานถึง ๔๕ ปีเป็นกำหนด

ในกาลเมื่ออาพาธอันตรธานหายไปนั้น พระธรรมเสนาบดีจึงกล่าว
 แก่พระมหาโมคคัลลณะว่า ข้าแต่อาวุโส ข่าวปายาสบังเกิดขึ้น เพราะเหตุ
 อาศัยวิวิญญูติ ถึงว่าใส่ใหญ่ในสรีรกายแห่งเราออกมาแล้วแลเรียงรายอยู่
 เหนือแผ่นดิน ก็ไม่ควรที่เราจะบริโภคขีรปายาสนี้ พระผู้เป็นเจ้ากล่าวคำ
 ดังนี้แล้ว ก็เปลี่ยนซึ่งอุทานกล่าว “วจี วิญญตฺตวิปฺพารา อูปฺปนฺนํ
 มรฺอุปายาสํ” เป็นอาทิ อรรถาธิบายในอุทานกล่าว ว่า ข้าแต่อาวุโส
 โมคคัลลณะะ ถ้าแลข้าพเจ้าจะพึงบริโภคมรฺอุปายาสอันบังเกิดขึ้น เพราะเหตุ
 ข้าพเจ้าเปล่งออกซึ่งวาจาอันประกอบด้วยอามิส อาชีวาปาริสุทธิศีลของเรา
 นั้น องค์พระผู้เป็นเจ้าทรงพระภาคก็พึงติเตียน

อนึ่ง ใส่งูใหญ่ในอุทรประเทศของเรา^{นี้} จะออกจากกายแห่งเราแล้ว แลเรียรายอยู่ภายนอก เราก็จะสละเสียซึ่งชีวิตแห่ง ที่เราจะทำลายอาชีวะ ปาฐิสุทธิศีลแห่งเรานั้นหามิได้ “อาราธมิ สกั จิตฺตํ” เราจะยังจิตแห่ง เราให้ยินดีที่จะเว้นเสีย ซึ่งอเนสนะแสวงหามิได้ควร นานี้ “พุทฺธปฎิ กุฎฺฐํ” เราก็มิได้กระทำอเนสนะที่พระพุทธรเจ้าทรงคติเยน

ใช้แต่เท่านั้นวัตถุณิกานแห่งอัมพาทกมหาตีสสะเถระ อันบริโภก อัมพพานอยู่ในวิหารชื่อว่าจิริกุมพะคะ อาจารย์พึงนำมาแสดงในประพฤติ สลเลขอันอุดม ในอาชีวะปาฐิสุทธิศีลนี้

เพราะเหตุการณนั้น พระยติโยคาพจรภิกษุผู้บวชด้วยศรัทธาประกอบ ด้วยวิจารณ์ปัญญา อย่าพึงให้บังเกิดซึ่งจิตอันจะประพฤติเป็นไปในอเนสนะ คือแสวงหามิได้ควร พึงชำระอาชีวะปาฐิสุทธิศีลด้วยประการทั้งปวงทั้งนี้

“ยถา จ วิริเยน อาชีวะปาฐิสุทธิ” อนึ่งอาชีวะปาฐิสุทธิศีลนั้น พระภิกษุจะพึงให้บริบูรณ์ด้วยความเพียรฉันทิ บัจจัยสันนิสสิตศีลนี้ พระ ภิกษุก็พึงกระทำให้บริบูรณ์ด้วยปัญญาเหมือนฉันทิ

แท้จริงบัจจัยสันนิสสิตศีลนั้นสำเร็จด้วยปัญญา เพราะเหตุว่าพระภิกษุ ประกอบด้วยปัญญา จึงจะสามารถอาจเห็นซึ่งโทษเลอาณิสถ์ในบัจจัยทั้ง หลาย เหตุใดเหตุคังนั้น พระโยคาพจรภิกษุพึงสละเสียซึ่งความกำหนดใน บัจจัย พิจารณาบัจจัยทั้งหลายอันบังเกิดขึ้นโดยธรรมโดยชอบด้วยปัญญาโดย วิธีกล่าวแล้วในหนหลัง จะยังบัจจัยสันนิสสิตศีลนั้นให้บริบูรณ์

กิริยาที่พระภิกษุจะทำบัจจเวกขณะ คือพิจารณาในบัจจัยสันนิสสิตศีล มี ๒ ประการ

คือพิจารณาในกาลเมื่อได้บัจจัยทั้งหลายประการ ๑ คือพิจารณาในกาลเมื่อบริโภคบัจจัยทั้งหลายประการ ๑ เป็นบัจจเวกขณวิธี ๒ ประการด้วยกันดังนี้

แท้จริงพระภิกษุบริโภคบัจจัยทั้งหลาย มีจิวรบัจจัยเป็นอาทิที่ตนพิจารณาด้วยธาตุบัจจเวกขณะ และปฏิกุลบัจจเวกขณะ แล้วแลตั้งไว้ในกาลเมื่อได้กัหาโทษมิได้ แลบริโภคในกาลอันยิ่งขึ้นไปกว่ากาลที่ตนได้นั้น ก็หาโทษมิได้

หนึ่ง บัจจัยบริโภคแห่งพระภิกษุอันพิจารณาด้วยปัญญา ในวิธีอันเรากล่าวแล้วในกาลเมื่อบริโภคนั้นก็หาโทษมิได้

วินิจฉัยตัดสินให้หายสนเท่ห์ในบัจจเวกขณะ คือพระภิกษุพิจารณาในกาลเมื่อบริโภค บัณฑิตพึงรู้โดยนัยอันเราจะกล่าวดังนี้

ทั้งเราจะกล่าวโดยพิสดาร “จตุตาโร ปริโภคา” บริโภคมี ๔ ประการคือ ไถยบริโภค ๑ อินบริโภค ๑ ทายัชชบริโภค ๑ สามีบริโภค ๑ เป็น ๔ ประการด้วยกันดังนี้

ไถยบริโภคปฐมนั้นมีเนื้อความว่า “ตตุถ สงฺฆมฺมุญฺเฒปี นิสี-
ทิตฺวา พระภิกษุที่ลืออยู่ในท่ามกลางสงฆ์แล้วแลบริโภค ชื่อว่าไถยบริโภค
บริโภคด้วยภาวะแห่งตนเป็นใจ

อินบริโภคเป็นคำรบสองนั้นว่า พระภิกษุมิที่ลือได้พิจารณาแล้ว
บริโภค ชื่อว่าอินบริโภค เพราะเหตุการณนั้น ภิกษุพึงพิจารณาจิวรใน
กาลเมื่อบริโภคนุ่งห่มทุก ๆ ครั้ง พระภิกษุพึงพิจารณาบิณฑบาตทุกคำรบ
บริโภค

เมื่อพระภิกษุไม่อาจพิจารณาด้วยประการดังนี้ ก็พิจารณาจิรวเล
 บินทบาทนั้น ในปุโรหัตถกาล แต่เข้าจนเที่ยง แลบัจฉาทถกาล แต่
 เที่ยงจนถึงเพลายืน แลปริมยาม แลมัชฌิมยาม แลปัจฉิมยาม

ถ้าแล้วว่าพระภิกษุไม่พิจารณาแล้วแลบริโภค แลมิได้พิจารณาใน
 ปุโรหัตถกาลเป็นอาทิ ยังอรุณให้ขึ้นมา พระภิกษุนั้นก็ตั้งอยู่ในที่แห่งอิน
 บริโภค

อนึ่ง พระภิกษุพึงพิจารณาเสนาสนะ ในกาลเมื่อเข้าไปสู่ที่นอนแล
 ที่นั่งทุก ๆ ครั้ง

“สติปจฺจยตา วุฏฺฐติ” พระภิกษุมีสติระลึกอยู่ที่จะพึงพิจารณาให้
 เป็นเหตุเป็นปัจจัย ในกาลที่จะรับแสงกาลที่จะบริโภคเสตฺขิงจจะควร

เมื่อพระภิกษุพิจารณาในกาลทั้ง ๒ ดังนี้มีแล้ว เมื่อพระภิกษุกระทำ
 ซึ่งสติพิจารณาในกาลเมื่อรับ เมื่อบริโภคไม่กระทำปัจจเวกขณสติอาบตักก็มี
 แก่พระภิกษุนั้น

อนึ่ง เมื่อพระภิกษุรับมิได้กระทำปัจจเวกขณสติ เมื่อจะบริโภคได้
 กระทำปัจจเวกขณสติแล้ว อาบตักก็ได้มีแก่พระภิกษุนั้น

แท้จริง “สุทฺธิ” แปลว่าบริสุทธิ์ ๆ มี ๔ ประการคือ เทศนา
 สุทฺธิ ๑ สังวรสุทฺธิ ๑ ปริเยญฺฐสุทฺธิ ๑ ปัจจเวกขณสุทฺธิ ๑ เป็นสุทฺธิ ๔
 ประการด้วยกันดังนี้

“ตตฺถ เทศนาสุทฺธิ นาม” แท้จริงพระปาฏิโมกขสังวรศีลชื่อ
 ว่า เทศนาสุทฺธิ นับเข้าในสุทฺธิทั้ง ๔ ประการนั้น องค์สมเด็จพระผู้ทรง
 พระภาค ตรัสพระสัทธรรมเทศนาเรียกชื่อว่า เทศนาสุทฺธิ เพราะ
 เหตุเพราะปาฏิโมกขสังวรศีลนั้น บริสุทฺธิด้วยกิริยาที่พระภิกษุแสดงซึ่งอาบตัก

อินทริยสังวรศีล^{นี้} องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาค ตรัสเทศนาเรียก
ชื่อว่าสังวรสุทธิศีล เพราะเหตุว่าอินทริยสังวรศีล^{นี้} บริสุทธ์ด้วยสังวรคือ
พระภิกษุอธิษฐานจิตว่า “น ปุณฺหวํ กริสฺสามิ” อาตมาจะไม่กระทำ
กรรมเหมือนที่กระทำมาแล้วใหม่เล่า

อาชีวะปาริสุทธิศีล^{ที่} ๓ ชื่อว่าปริเยฏฐิสุทธิ

แท้จริงอาชีวะปาริสุทธิศีล^{นี้} องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนา
ร้องเรียกชื่อว่าปริเยฏฐิสุทธิ เพราะเหตุว่าอาชีวะปาริสุทธิศีล^{นี้} บริสุทธ์ด้วย
กิริยาที่พระภิกษุละเสียซึ่งแสวงหาไม่ควรถ้วนแล้วแลยังบ้ัจจย^{นี้}ทั้งหลายให้บังเกิด
ขึ้นโดยธรรมโดยชอบ บ้ัจจย^{นี้}สนนิสสิตศีล^{ที่} ๔ ^{นี้}ชื่อว่าบ้ัจจเวกขณสุทธิ

แท้จริงบ้ัจจย^{นี้}สนนิสสิตศีล^{นี้} องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคตรัส
เทศนาร้องเรียกชื่อว่าบ้ัจจเวกขณสุทธิ เพราะเหตุว่าบ้ัจจย^{นี้}สนนิสสิต^{นี้}
บริสุทธ์ด้วยวิธีที่พระภิกษุพิจารณา โดยประการอันแรกแล้วแล้ว

เพราะเหตุการณ^{นี้} องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาว่า
“ปฏิกฺกหณฺณ ปน สติ อกฺตฺวา” ทังวิสัขณามาในหนหลัง

ในทายัชชบริโภค^{ที่} ๔ ^{นี้} มีเนื้อความว่า การที่จะบริโภคซึ่งบ้ัจจย^{นี้}
ทั้ง ๔ แห่งพระเสขอริยบุคคล ๗ จำพวก^{นี้} ชื่อว่าทายัชชบริโภคคือบริโภค
บ้ัจจย^{นี้}อันองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าประทานให้ “เต หิ ภควโต ปุคฺคา”
แท้จริงพระเสขอริยบุคคล ๗ จำพวก^{นี้} เป็นบุตรแห่งองค์สมเด็จพระผู้
ทรงพระภาค เพราะเหตุการณ^{นี้} พระเสขอริยบุคคลจึงควรเพื่อถือเอาซึ่ง
บ้ัจจย^{นี้}อันเป็นของแห่งบิดา จึงบริโภคได้ซึ่งบ้ัจจย^{นี้}ทั้งหลาย^{นี้}

มีคำปุจฉาถามว่า “**กั ปน เต ภควโต**” พระเสขริยบุคคลทั้งหลาย
นั้นบริโภคซึ่งบัจจทั้งหลาย อันเป็นของพระผู้ทรงพระภาคหรือว่าบริโภค
บัจจอันเป็นของแห่งคฤหัสถ์

อาจารย์วิสัชนาว่า “**ติหิ ทินนาปี ภควตา**” บัจจทั้งหลายนั้น
คฤหัสถ์ถวายเป็นของแห่งพระผู้ทรงพระภาค เหตุว่าบัจจ
ทั้งหลายนั้นพระผู้ทรงพระภาคทรงอนุญาต เหตุใดเหตุถึงนั้นนักปราชญ์พึง
รู้ว่า พระเสขภิกษุทั้งหลายบริโภคซึ่งบัจจทั้ง ๔ อันเป็นของแห่งพระผู้
ทรงพระภาค

อาจารย์พืงนำมาซึ่งธรรมทथाทสุตร สาทกเข้าในอรรถ คือกล่าวว่
บัจจทั้งหลายเป็นของแห่งพระผู้ทรงพระภาค

อนึ่ง “**จีณาสวานิ ปริโภโค**” พระภิกษุทั้งหลายมีอาสวะอันสิ้น
แล้ว บริโภคบัจจก็ได้ชื่อว่าสามีบริโภค

แท้จริงพระอเสขริยบุคคลทั้งหลายจำพวกนี้ ชื่อว่าเป็นเจ้าของบัจจ
เพราะเหตุพระอเสขริยเจ้าทั้งหลายจำพวกนี้ ล่วงเสียซึ่งภาวะเป็นทาสแห่ง
ตัณหา แล้วแลบริโภคซึ่งจคบัจจ

“**อิมสุ ปริโภเคสุ**” ลำบริโภคทั้งหลาย ๔ นี้ อันว่าบริโภคทั้ง
๒ ประการ คือสามีบริโภคแลทชายัชชบริโภค ควรแก่พระอริยบุคคลแล
ปุถุชนทั้งหลาย

อินบริโภค ไม่ควรแก่พระอริยบุคคลแลปุถุชนทั้งปวง การที่จะกล่าว
ในโดยบริโภคมิได้มี คือไม่ควรกล่าวแล้ว

อนึ่ง กิริยาที่พิจารณาแล้วแลบริโภคอันใด แห่งพระภิกษุที่มีศีล
บริโภคนั้นชื่อว่าบริโภคมิได้เป็นหนบบ้าง สงเคราะห์เข้าในท่ายัชชบริโภคบ้าง
เพราะเหตุว่าพิจารณาแล้วแลบริโภคนั้น เป็นข้าศึกแก่อินบริโภค

แท้จริงพระภิกษุที่มีศีลนั้น องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคีทรงตรัส
เรียกชื่อว่า เสขะ เพราะเหตุว่าพระภิกษุที่มีศีลนั้นประกอบพร้อมเพียงด้วย
อริศีลสิกขา^๕

อนึ่ง บริโภคทั้ง ๔ ประการนั้น สามีบริโภคสิ่งเดียว เลิศกว่าบริโภค
ทั้งปวง เหตุใดเหตุดังนี้ “ติ ปตุถยมาเนน ภิกขุณา” เมื่อพระภิกษุ
ปรารภสามีบริโภคนั้น ให้พิจารณาด้วยปัจเจกชนวิธีมีประการอันเรา
กล่าวแล้ว จึงบริโภคจตุปัจจย ปัจจยสันนิสสิตศีลแห่งพระภิกษุนั้นจึงบริบูรณ^๖
เอว^๗ ก็มีด้วยประการฉะนี้

“เอว^๗ กโรนุโต หิ ภิจฺจการี โหติ วุฑฺฒมปี เจต^๘
ปีณํทํ วิหารํ สยนาสนญฺจ
อาปญฺจ สงฺฆาฏฺฐิรชฺฐาพหฺนํ
สุตฺวาน ฐมฺมํ สุกเตน เทสิตํ
สงฺขาย เสเว วรปญฺญสวโก
ตสฺมา หิ ปีณํเท สยนาสเส จ
อเป จ สงฺฆาฏฺฐิรชฺฐาพหฺเน
เอเตสุ ฐมฺเมสุ อนฺนุปฺปติตฺโต
ภิกฺขุ ยถา ปกฺขเร วาริวินฺทุ
กาเลน ลทฺธา ปฺรโต อนฺนุคฺคหา
ชชฺเชสุ โภเชสุ จ สายเนสุ จ

มตฺตํ โส ชญฺเฌา สตฺตํ อปฺภุจฺฉิตฺโต

วณฺสฺส อาเลปนฺรฺหเน ยถา

กนฺทุทาเร ปุตฺตมํสฺมจฺจ อกฺขสฺสพภณชนํ ยถา-

เอวํ อาหริ ออาหารํ ยาปนาย อมฺภุจฺฉิตฺตํ

วาระนี้จะได้รับพระราชทานถวายวิสัชนาในจุฬาริสฺสุทฺธิคีต อันมีใน
คีตนิเทศ ในพระวิสฺสุทฺธิมรรคปกรณํ สืบอนุสนธิตามกระแสวาระพระบาลี

“เอวํ กรโหนฺโต หิ กิจฺจการํ” แท้จริงเมื่อพระภิกษุกระทำดังกล่าว
แล้วนักได้ชื่อว่า “กิจฺจการํ” ก็อาจจะยังมีวิโรกให้สำเร็จสมดังวาระ

พระบาลีอันพระธรรมสังคยาหกเถรเจ้าทั้งหลายกล่าวไว้ว่า “**ปณฺฑิ วิชาเร
สยนาสนญฺจ**” พระภิกษุอันเป็นเสขบุคคลแลเป็นปฺนุชฺชน เป็นสวากแห่ง

องค์พระผู้ทรงพระภาค ผู้ทรงบัญญัติอันอุดม ได้สดับพระธรรมเทศนาอัน
พระสุคตทรงแสดงแล้วก็พิจารณาซึ่งก่อนอามิสแลวิหาร แลเสนาสนะมีเพียง

เป็นอาทิ แลอุทกทั้งก่อนอันจะชำระผ้าสังฆาฏิ อันแปดเปื้อนด้วยธุลี มี
มลทินคือฝุ่นเป็นอาทิ ด้วยบัญญัติแล้ว แลเสฟซึ่งจตุบัจจยทั้ง ๔ เหตุใด

เหตุถึงนั้น พระภิกษุอันเป็นพระอริยสาวก อย่ามีจิตระคนข้างอยู่ในธรรม
ทั้งหลาย คือก่อนอามิสแลที่อันเป็นที่นอนแลที่อันเป็นที่นั่งแลหน้าอันจะชำระ

ธุลีอันแปดเปื้อนซึ่งผ้าสังฆาฏิ หยาดน้ำมิได้ติดอยู่ในใบบัวฉั้นใด ฟิงปฏิบัติ
ฟิงประพฤติเป็นไปในธรรมทั้งหลาย มีก่อนอามิสเป็นอาทิ เหมือนกันฉนั้น

“**กาเลน ลทฺธา ปฺรโต อนุคฺคหา**” พระภิกษุนั้นได้ซึ่งวัตถุ
มีขาทนียะเป็นต้น ในสำนักแห่งบุคคลผู้อื่นคือทายก ด้วยความอนุเคราะห์ที่

ว่าตนมีศีล ในเวลาบิณฑบาต ก็มีสติอันตั้งมั่น รู้ประมาณในวัตถุคือขาทนียะ
โภชนียะอันตนจะพึงเกี่ยวและจะพึงบริโภค แลจะลมลเลยและจะตมกินสนกาล

ทั้งปวง มีอุปมาดังว่าบุรุษมีโรค ก็อบาดแผลในสรีระต้องพอกยาซึ่งเหนียวให้งอกขึ้น

“กนฺตาร๑ ปุตุตฺมัสลฺย๑” ไม่ฉะนั้น มีอุปมาว่า สามีกับภรรยา อุมบาทร๑ไปในหนทางกันดาร เสรบียงอาหารสิ้นแล้วก็กินเนื้อบุตรเป็นอาหาร จึงข้ามเส่นกันดารได้ “ยถา” อันนั้นแลมีอุปมาฉันใดก็ดี

อนึ่ง นายสารถีจะขบรตไป ก็ต้องเอาน้ำมันทาเพลาจรดเสียก่อนจึงจะเข้าไปได้ “ยถา” อันนั้นแลอุปมาฉันใดก็ดี พระภิกษุในพระศาสนา มิได้สยบชบอยู่ด้วยตัณหา คือความปรารถนาในสुภกสันนิทานซึ่งอาหาร เพื่อจะยังสรีระให้ประพฤติเป็นไป “เอวํ ตถา” อันนี้ก็อุปมาเหมือนคำอุปมาทั้ง ๒ นั้น

อาจารย์ฟังก่ลาวนิทานแห่งพระสังฆรักขิตสามเณร อันเป็นหลานแห่งพระสังฆรักขิตเถรเจ้า สาธกเข้าในวิธีที่พระภิกษุกระทำปัจจัยสันนิสสิตนบริบูรณ์

“โส หิ สมฺมา ปจฺจเวกฺขิตฺวา” แท้จริงพระสังฆรักขิตสามเณรนั้น พิจารณาด้วยอาการอันดีแล้วจึงบริโภคนั้น เหตุใดเหตุตั้งนั้นพระสามเณรจึงกล่าวพระกาถาว่า “อุปฺขฺมาโย มํ ภุณฺขมานํ สาดิรฺกํ สุนิพฺพุตํ” เมื่อเราจะบริโภคน้ำข้าวสุก อันบุคคลหุงด้วยข้าวสารสาธิตอันเย็นแล้ว พระอุปฺชฺมาเยท่าน่าว่าแก่เราว่า คุณกรเจ้าสามเณร ท่านมิได้สำรวมบริโภคน้อย่างชีวหาแห่งท่านให้ไหม้ “อุปฺขฺมาเยสฺส วโจ สุตฺวา” เราได้ฟังวจาพระอุปฺชฺมาเยกล่าวดังนั้น ได้ความสังเวชขึ้นมาในกาลนั้น “เอกาสเนนิสํทิตฺวา” เราก็นั่งอยู่เหนืออาสนะอันเดียว เจริญพระวิปัสสนาบรรลุดถึงพระอรหันต์ เราก็นึกความปรารถนาบริบูรณ์ “จฺนุโท ปถฺนฺนโร โย ยถา”

ดูจดังว่าดวงจันทร์ในวันเพ็ญสิบห้าค่ำ ตอนของเรานี้ก็มีอาสวะอันสิ้นไป
ภาพใหม่ก็มีได้มีแก่เรา

เพราะเหตุการณ^{นั้น} พระภิกษุรูปอื่นปรารถนาจะยังวัฏฏทุกข์ให้สิ้นไป
พึงพิจารณาด้วยอุบายปัญญาแล้วจึงบริโภคน้ำจุกบัจฉัย

บัณฑิตพึงรู้ว่าศีลมี ๕ ประการ มีพระปฏิโมกขสังวรศีลเป็นประธาน
โดยนัยดังแสดงมาแล้วนี้

แต่^{นี้}จะวินิจฉัยในปฐมบัญญัติแห่งศีล ๕ ประการ

เนื้อความอัน^{นี้} บัณฑิตพึงรู้ด้วยสามารถแห่งศีลทั้งหลาย มีอนุสัม-
บันศีล คือศีลแห่งพระสามเณรเป็นอาทิ

“วุตฺติ เหน็ด ปุณฺณิสฺสวาทิ” สมด้วยพระธรรมเสนาบดีสารีบุตร
เถรเจ้ากล่าวไว้ในคัมภีร์ปุณณิสสวาทินาว่า “กตมํ ปริยัตตปารีสฺสุทฺธิสฺสํ”
ปริยัตตปารีสฺสุทฺธิสฺสนั้นเป็นคังฤ

ดูกรอาวุโสทั้งหลาย ศีลอันใดเป็นศีลแห่งอนุสัมบัน ศีลแห่งพระ-
สามเณรอันที่มิกำหนด ศีลนั้นชื่อว่าปริยัตตปารีสฺสุทฺธิสฺสํ ๑

“กตมํ อปริยัตตปารีสฺสุทฺธิสฺสํ” อปริยัตตปารีสฺสุทฺธิสฺสํเป็นคังฤ

ดูกรอาวุโสทั้งหลาย ศีลอันใดเป็นศีลแห่งอนุสัมบันคือพระภิกษุมี
สิกขาบทจะกำหนดมิได้ ศีลนี้ชื่อว่าอปริยัตตปารีสฺสุทฺธิสฺสํ ๒

“กตมํ ปรามญฺญูปารีสฺสุทฺธิสฺสํ” ปริมุณเฒปารีสฺสุทฺธิสฺสํนั้นเป็นคังฤ

ดูกรอาวุโสทั้งหลาย ศีลอันใดเป็นศีลแห่งปุณฺณิสฺสวาทินทั้งหลาย มีกุนธัน
นักราชอุฎฺฐจะพึงนับถือ ย่อมประกอบในกุตฺตรธรรม แลกระทำให้บริบูรณ์ใน
วิปัสสนาธรรมเป็นโลกียะ อันเพ่งเอาซึ่งโคตรภูญาณแล้วแลตั้งอยู่ มีเสขิย
ธรรมคือพระโสตามรรค^{นั้น}เป็นแดนมิได้อาลัยในกายแลชีวิต มีจิตอันบริจาค
ชนมชีพแห่งตน ศีล^{นี้}ชื่อว่าปารีสฺสุทฺธิสฺสํ ๓

“กตมฺ อปารามัญฺฐปาริสฺสทธิสํถํ” อปารามัญฺฐปาริสฺสทธิสํถนํเป็นคังถา
กุกฺรอาวุโส คีลอันโตแห่งพระเสขบุคคฺลทังหลาย ๗ จำพวก คีลนํชื่อว่า
อปารามัญฺฐปาริสฺสทธิสํถํ ๔

“กตมฺ ปฏิปฺสฺสทฺธิปาริสฺสทธิสํถํ” ปฏิปฺสฺสทฺธิปาริสฺสทธิสํถนํ
เป็นคังถา

กุกฺรอาวุโสทังหลาย คีลอันโตแห่งพระชีนาสวะเจ้า อันเป็นสาวกของ
พระตถาคตแลเป็นของแห่งพระปัจเจกพุทธเจ้า แลพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอัน
มาสู่พระภูมิ เป็นองค์พระอรหันต์อันประเสริฐคีลนํชื่อว่าปฏิปฺสฺสทฺธิสํถํ ๕

แท้จริง คีลแห่งอนุปสัมบันทังหลาย บัณฑิตพึงรู้ชื่อว่า ปริยัต
ปาริสฺสทธิสํถ เพราะเหตุว่ามีที่กำหนด ด้วยสามารถอาจนับได้

อนึ่ง คีลแห่งอนุปสัมบันบุคคฺลทังหลาย คือพระภิกษุณํ เป็นไปกับ
ด้วยที่สุดบ้าง ทาที่สุดมิได้บ้าง เป็นไปกับด้วยที่สุดนํด้วยสามารถแห่ง
อาจารย์นับว่าสังวรวินัย คีลแห่งพระภิกษุณํนํได้ ๔ พัน ๑๕๐ โกฎิ
๕๐ แสนเศษ ๓๖ สังวรวินัยทังปวง กล่าวคือสิกขาบท โดยนับมาคังกล่าว
แล้วนี้ โดยเปยายาลเป็นประธาน อันองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรง
แสดงไว้ในพระวินัยปิฎก

แลสังวรวินัย กล่าวคือสิกขาบททาที่สุดมิได้นํ บัณฑิตอาศัยซึ่ง
สมาทานบมฺิได้เหลือแลมีที่สุดบมฺิได้ปรากฏ สมด้วยสามารถแห่งลาภแลยศ
แลญาติแลอัยวะแลชีวิต แลแลพึงรู้ชื่อว่าอปริยัตปาริสฺสทธิสํถ

ดูคังว่าคีลแห่งพระอัมพาทกมทาติสสเถรเจ้า อันอยู่ในจิริคุมพค
วิหาร “ตถา ตทิทิมินา สจฺจํ” คำที่กล่าวมานํก็สามด้วยคํานํ

“โต มหาติสฺสเถโร” พระมหาติสฺสเถรเจ้านั้น บมิได้ละเสียซึ่งอนุสฺสทึระลึกเนื่อง ๆ ซึ่งคำแห่งองค์สมเด็จพระบรมโลกนารถผู้เป็นองค์อริยสัปบุรุษ ทรงประทานพระสัทธรรมเทศนาไว้ว่า

“ธนํ จเช องฺกฺวรสฺส เหตุ” บุคคลพึงละเสียซึ่งทรัพย์ เพราะเหตุจจะรักษาซึ่งอวยวะอันประเสริฐ

“องฺคํ จเช ชีวิตํ รกฺขมาโน” เมื่อบุคคลจะรักษาไว้ซึ่งชีวิตก็พึงละเสียซึ่งอวยวะ

“องฺคํ ธนํ ชีวิตถฺยจปี สพฺพิ นโร ธมฺมมนุสฺสฺสรนฺโต” เมื่อบุคคลระลึกเนื่อง ๆ ซึ่งพระสัทธรรม เป็นคำแห่งองค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาสั่งสอน ก็พึงละเสียซึ่งวัตถุสิ่งของทั้ง ๓ ประการ คือทรัพย์ แลอวยวะน้อยใหญ่แลชีวิต อย่าได้คิดอาลัยในวัตถุสิ่งของทั้ง ๓ ประการนี้

ในเมื่อความสงสัยในชีวิตบังเกิดมี เพราะเหตุกระวนกระวายในความอยาก “ติฏฺขปฺทํ อวิตฺกม” พระผู้เป็นเจ้าของได้ล่วงสิกขาบททั้งอยู่เหนือหลังแห่งอุบาสก บรรลุถึงพระอรหันต์ เพราะเหตุอาศัยซึ่งอุปธิอันตปาริสฺสุทฺธิสึล

เหตุใดเหตุดังนั้น พระคันถรจนารจารย์จึงนิพนธ์พระคาถาไว้ว่า

“น ปิตา น ปี เต มาตา น ภาติ น ปี พนฺธฺวา” เป็นอาทิ

แปลเนื้อความว่าพระอัมพชาทกมหาติสฺสเถรเจ้านั้น ตั้งอยู่เหนือหลังอุบาสกยังสังเวชให้บังเกิดขึ้นด้วยความปริวิตกว่า อุบาสกนมิได้เป็นมารดาบิดาของท่าน แลจะเป็นญาติของท่านก็หามิได้ ใช้แต่เท่านั้น อุบาสกนจะเป็นเผ่าพันธุ์แห่งท่านก็หามิได้ อุบาสกนกระทำซึ่งกิจคือยังท่านให้นั่งอยู่เหนือบ่าแล้วแลพาไป ก็เพราะเหตุอาศัยแก่ท่านเป็นบรรพชิตอันมีศีล

“สมมตฺตฺวาน โยนิโต” พระมหาเถรเจ้าบังเกิดธรรมสังเวชตั้ง
แล้วพิจารณาพระกรรมฐานด้วยวิปัสสนาปัญญา ตั้งอยู่เหนือหลังแห่งอุบาสก
นั้น บรรลุถึงพระอรหัตต์

“ปฺลุชฺชนกฺลฺยาณกานํ สฺลิตํ” คือแห่งพระภิกษุทั้งหลายที่เป็นปฺลุชชน
มีคุณอันบัณฑิตพึงนับปราศจากมลทินแล้ว ก็เป็นปฏิกุฎฐานที่ตั้งแห่งพระ
อรหัตต์ ด้วยประมาณแห่งจิตตฺวาทคือคำวิจิตติคิดว่าอาตมาจะยกตนออกจาก
วิญญูทุกข์ จะประพุดิเป็นไปตั้งนี้ ก็เพราะว่าภิกษุนี้มีศีลอันบริสุทธิ์
ยิ่งนัก คุณจึงว่าแก้วมณีอันหายช่างชำระแล้วเป็นอันดี มิฉะนั้นจะตั้งว่าทอง
อันช่างทองกระทำบริกรรมแล้วเป็นอันดี จำเดิมแต่อุปสมบทแล้วมา เพราะ
เหตุการณนั้น องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคจึงตรัสเรียกชื่อแห่งพระภิกษุ
อันเป็นกัลยาณปฺลุชชนชื่อว่าปรีปนฺณปาริสฺสุทฺธิสฺลิตํ คุณจึงว่าชื่อแห่งพระมหา
สังฆมรภัชิตเถรเจ้าแลพระภาคินเอยสังฆมรภัชิตเถรเจ้า

“กิริ” ตั้งได้สดับมา เมื่อพระมหาสังฆมรภัชิตเถรเจ้ามีวัสสาล่วงได้
๖๐ วัสสาแล้ว พระผู้เป็นเจ้านอนอยู่เหนือเตียงอันเป็นที่กระทำมรณกาล
กิริยา พระภิกษุทั้งหลายได้ถามกิริยาที่พระผู้เป็นเจ้าได้สำเร็จมรรคผล
พระมหาเถรเจ้าจึงบอกว่าโลกุตตรธรรมแห่งเรานั้นมิได้มี

ในกาลนั้น พระภิกษุหนุ่มผู้เป็นอุปัฏฐากปฏิบัติ พระมหาเถรเจ้าจึง
กล่าวว่า “ภนฺเต” ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าผู้เจริญ มนุษย์ทั้งหลายอยู่ในที่ ๑๒
โยชน์ โดยรอบคอบพระอาราม มาประชุมพร้อมกันเพราะเหตุกิตติศัพท์กล่าว
กันว่าพระผู้เป็นเจ้าจะปรินิพพาน “ตุมฺหากํ ปฺลุชฺชนกกาลกิริยา” เมื่อ
พระผู้เป็นเจ้ากระทำกาลกิริยาอันเป็นของแห่งปฺลุชชนคนทั้งหลายที่มาประชุม
กันนั้นก็มีความวิปฏิสาโรคือคร้อนกันแทนเป็นอันมาก

จึงมีเถรวาทกล่าวว่ ดูกรอาวุโส เรามีความปรารถนาจะทัศนการ
เห็นองค์พระผู้ทรงพระภาค ผู้ทรงพระนามว่าอริยมตไทย เราจึงมิได้ตั้งไว้
ซึ่งพระวิปัสสนา ถ้ากระนั้นดูกรอาวุโส ท่านจงยังเราให้บังจงกระทำซึ่ง
โอกาสแห่งเรา

พระภิกษุหนุ่มนั้นก็ยังพระมหาเถรเจ้าให้บัง ตั้งสรีรวายได้แล้วก็ลุก
ออกไปภายนอก

พระมหาเถรเจ้าก็บรรลุถึงพระอรหัตต์ พร้อมกับด้วยการที่พระภิกษุ
หนุ่มลุกออกไปภายนอกนั้น พระผู้เป็นเจ้าก็ให้สำคัญสัญญาด้วยอันดีดังนี้

พระภิกษุสงฆ์ก็ประชุมพร้อมกัน เข้าไปกล่าวแก่พระผู้เป็นเจ้าว่า
“ภนุเต” ข้าแต่ท่านผู้เป็นอริยสัปบุรุษ พระผู้เป็นเจ้ายังโลกุตตรธรรมอัน
ข้ามพ้นจากโรค ให้บังเกิดได้ในกาลเมื่อจะกระทำมรณกาลนี้พระผู้เป็นเจ้า
กระทำได้ด้วยยาก

จึงมีเถรวาทว่า ดูกรอาวุโสทั้งหลาย กิริยาที่เรายังโลกุตตรธรรมให้
บังเกิดในกาลครั้งนี้ เราจะกระทำด้วยยากหามิได้ “อปีจ โว ทุกกริ”
อนึ่งเราจะบอกการที่กระทำได้ด้วยยากให้ท่านทั้งหลายฟัง ดูกรอาวุโส
ทั้งหลายเราระลึกไม่ได้ซึ่งการที่เราไม่รู้แล้วแลกระทำด้วยหาสติมิได้ จำเดิม
แต่บรรพชาแล้ว

อนึ่ง พระภาคินเษยสงฆ์รักชิตเถรเจ้าผู้เป็นหลานแห่งพระมหาสังฆรัก-
ชิตเถรเจ้านั้น เมื่อพระผู้เป็นเจ้ามีวสสา ๕๐ ก็บรรลุพระอรหัตต์เป็นองค์
พระอรหัตต์เหมือนกันดังนี้

“อุปสุสุโตปี เจ โตติ” นัยหนึ่งพระภิกษุในพระพุทธศาสนา ถ้าแลได้สดับฟังพระพุทธรวณะคือพระไตรปิฎกนั้นน้อย แลมิได้ตั้งอยู่ด้วย อาการอันดี ในพระจตุปาริสุทธิศีล ชนทั้งหลายก็นินทาพระภิกษุนั้นโดยส่วน ทั้งสอง คือมิได้มีศีลประการหนึ่ง คือมิได้สดับฟังพระพุทธรวณะประการหนึ่ง

“อุปสุสุโตปี เจ โหติ” อหนึ่งพระภิกษุในพระศาสนา ถ้าแลว่า ได้สดับฟังพระพุทธรวณะน้อย แต่ทว่าตั้งอยู่ด้วยอาการอันดีในพระจตุ ปาริสุทธิศีล ชนทั้งหลายก็สรรเสริญพระภิกษุนั้นโดยส่วนแห่งศีล การที่ สดับพระพุทธรวณะจะให้นำมาซึ่งบริบูรณ์แก่ตน และให้บริบูรณ์แก่บุคคล ทั้งหลายอื่น ก็มีได้สำเร็จแก่พระภิกษุนั้น

“พหุสุสุโตปี เจ โตติ” อหนึ่งถ้าแลว่าพระภิกษุเป็นพหุสุต ได้สดับ พระพุทธรวณะคือพระไตรปิฎกทั้งหลายมาก แต่ทว่ามิได้ตั้งมั่นอยู่ในศีล

“สลิโต นี กรหนติ” ชนทั้งหลายก็ติเตียนพระภิกษุนั้นโดยส่วนแห่ง ศีลว่า พระภิกษุนั้นไม่มีศีล แต่กิจสดับฟังพระพุทธรวณะนั้น ก็บริบูรณ์ แก่พระภิกษุนั้น

“พหุสุสุโตปี เจ โหติ” อหนึ่งถ้าแลว่าพระภิกษุเป็นพหุสุต ได้สดับ พุทธรวณะมาก ตั้งอยู่ในพระจตุปาริสุทธิศีล ชนทั้งหลายก็สรรเสริญพระภิกษุ นั้นโดยส่วนทั้งหลาย คือเป็นภิกษุมีสีลนั้นส่วนหนึ่ง คือเป็นพหุสุตนั้นส่วนหนึ่ง

“โก ตี นินทิตุมรหติ” บุคคลตั้งฤาจะสมควรเพื่อจะนินทาพระ ภิกษุนั้น อันเป็นพหุสุตทรงไว้ซึ่งธรรม ประกอบด้วยปัญญา เป็นสาวก แห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จุจกัังว่าท่อนทองชมพู เทพยคาแลมณุษย์ยอม สรรเสริญพระภิกษุนั้น

“พระหุมนำปี ปลั่งโต” ถึงทำมหาพรหมก็ยอมสรรเสริญพระภิกษุ
นั้น เอวัง ก็มีด้วยประการดังนี้

“เสขานัม ปน สัตถ์ ทิฏฐิวเส อปรัมภุจตุตา ปุณฺณชุนานัม
วาปน ภาวเสน อปรัมภุจตุตา สัตถ์ อปรัมภุจปารีสฺสุทฺธิตี
เวทิตพฺพัม กุณฺณมพิปุตฺตตติสฺสเถรสฺส สัตถ์ วิย”

โส หิ อายสฺมา ตถารูปํ สัตถ์ นิสฺสาย อรหฺตเต ปตฺติจฺจา
ตุกาโม เวริเก อห

“อุ โภ ปาทานิ กิณฺหิตฺวา	สญฺญมิสฺสามิ โว อหิ
อภฺยามี หรายามี	สราคัม มรณัม อหนฺติ
เอวามิ จินฺตยิตฺวาน	สมฺมตฺติวาน โยนฺโส
สมฺปตฺเต อรฺหฺณฺกุณฺมิ	อรหฺตมฺปี ปาปฺลฺลนฺติ

วาระนี้จะได้รับพระราชทานถวายวิสัชนา ในปฐมบุญจะแห่งศีลมี
ประการห้า สืบอนุสนธิตามกระแสวาระพระบาลี มีเนื้อความว่า

“เสขานัม ปน สัตถ์” ดังกล่าวฝากฝ่ายอันอื่น ศีลแห่งพระเสขะ
อริยบุคคลทั้งหลายนั้น บัณฑิตพึงรู้ว่าชื่อว่า อปรัมภุจปารีสฺสุทฺธิศีล เพราะ
เหตุว่าศีลของพระอริยบุคคลนั้น อำนาจแห่งทิวฐิไม่ได้ถือเอาได้

อนึ่งศีลแห่งปุณฺณชุนทั้งหลายที่มีคุณอันบัณฑิตพึงนับ นักปราชญ์พึงรู้
ชื่อว่า อปรัมภุจปารีสฺสุทฺธิศีล เพราะเหตุว่าศีล ของปุณฺณชุนจำพวกนั้น
อันอำนาจแห่งภวตณฺหามิได้ถือเอาได้ จักตั้งว่าศีลแห่งพระคิสฺสเถรเจ้าอัน
เป็นบุตรแห่งกุณฺณมพิ

แท้จริง พระคิสฺสเถรเจ้าผู้มีอายุนี้ บรรณานาจะอาศัยอปรัมภุจ
ปารีสฺสุทฺธิศีล อันอำนาจแห่งภวตณฺหาไม่ได้ถือเอาแล้วและตั้งอยู่ในพระอรหฺตคต

จึงมีวาจาว่าแก่โจรทั้งหลายที่ภรรยาแห่งพี่ชายของพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าส่งไป เพื่อจะให้ฆ่าพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าว่า “อุโก ปาทานิ ภินทิตฺวา” เราจักทำลายทั้งทรวงสองของเราเสียให้เป็นสำคัญแก่ท่านทั้งหลาย แล้วพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าจึงคิดว่า เราเกลียดชังเห็นอ่อนหนายความมรณะของเราอันประพฤติเป็นไปกับด้วยราคะคิดตั้งแล้วก็พิจารณาพระกรรมฐานด้วยอุบายบัญญัติ ครั้นเปลารุณขึ้นมาแล้วพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าก็บรรลุดังพระอรหันต์

“อญุตโรปี มหาเถโร” ใช้แต่เท่านั้น พระมหาเถรเจ้าองค์หนึ่งมิได้ปรากฏโดยนามและโคตร พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าเป็นไข้หนักไม่อาจบริโภคอาหารด้วยมือแห่งตน จนอยู่ในมุตระแลกรีธของตนกลิ้งเกลือกไปมาด้วยความเวทนาเป็นกำลัง

พระภิกษุรูปหนึ่งได้เห็นดังนั้นจึงกล่าวว่า “โอโห ทุกฺขา ชีวิตสงฺขารา” โอหนอ สังขารอันบัณฑิตกล่าวว่าชีวิตย่อมจะนำมาซึ่งทุกข์

พระมหาเถรเจ้าจึงกล่าวกับพระภิกษุหนุ่มนั้นว่า ดูกรอาวุโส เมื่อจะกระทำกาลกิรียาตายลงในกาลบัดนี้ เราก็จะได้สมบัติในสวรรค์ความสงบในมรณะนี้ไม่มีแก่เรา

อนึ่ง เราจะทำลายศีลของเราไปแล้วจะไปได้สมบัตินั้น ก็เหมือนเราละเสียซึ่งอริศีลสิกขา แล้วได้สภาวะแห่งเราเป็นคฤหัสถ์

พระผู้เป็นเจ้าของเจ้ากล่าวดังนั้นแล้วจึงดำริว่า “สเถเนว สทฺธิ มริตฺตสฺมิ” เราจะกระทำกาลกิรียาตายกันด้วยศีล กันนอนอยู่ด้วยประการนี้พิจารณาซึ่งเวทนา อังบงเกิดขึ้นเพราะเหตุโรคบรรลุดังพระอรหันต์แล้วก็กล่าวพระอรหันต์แก่พระภิกษุสงฆ์ ด้วยพระคาถาทงหลายว่า

“ผู้สูงสุด เม อณุตเรน พยาธินา โรเคน พาพหุ
ทุกจิตตตส รุปโต ปริสฺตตติ” เป็นอาทิดังนี้

อรรถาธิบายในบาทพระกาลว่า “อติ เกพวรี” กเพวระร่างกาย
แห่งเรา^{นี้} พยาธินันไตอันหนึ่งถูกต้องแล้ว ก็กระทำสรีระให้ถึงซึ่งวิกาล
ด้วยโรคอันยิ่ง ได้รับความเดือดร้อนเสวยทุกขเวทนาเหี้ยมแห่งไปโดยเร็ว
โดยพลัน มีอุปไมยดุจดังว่าดอกไม้ไม่มีดอกชุกเป็นอาทิอันบุคคลวางไว้ในที่มี
แสงแห่งพระอาทิตย์อันร้อน “ยตุลปฺมตฺตา อธิมฺจุจิตาปชา” สัตว์
ทั้งหลายมีจิตประมาทปราศจากสติ มากไปด้วยความกำหนัดในกายอันเปื่อย
เน่าอันใด ยิ่งศีลเป็นอาทิ อันเป็นหนทางที่จะยังตนให้ไปบังเกิดในสวรรค์
ให้วิบัติฉิบหาย

ทั้งเราคติเตียน กายเราเปื่อยเน่า^{นี้} มิได้เป็นที่ยังจิตให้เจริญเป็นที่
พึงเกสียศ คนพาลสรรเสริญว่าเป็นที่ชอบใจเป็นที่รัก อนึ่งกายนี้ไม่สะอาด
คนพาลกล่าวว่สะอาด กายนี้เต็มไปด้วยอสุจิต่าง ๆ คนพาลไม่คิดเห็นว่า
จะนำมาซึ่งทุกข์ ย่อมสรรเสริญว่ดีว่างามตามวิสัยโลกอัน^{นี้} กายอันเน่า^{นี้}
มีกลิ่นอันชั้ว เป็นอสุจิประกอบด้วยพยาธิกรรมกระทำให้ได้รับความคับแค้น

“อรหนตาทน สีส” อันนศีลแห่งพระอรหันต์อริยบุคคลทั้งหลาย
มีองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นอรหันต์เป็นประธาน บัณฑิตพึงรู้^{นี้} ชื่อว่า
ปฏิบัติสัทธิปาริสุทธิศีล เพราะเหตุบุริสุทธิด้วยกิริยาที่ระงับกระวนกระวาย
มีระคะเป็นอาทิ

ศีลมี ๕ ประการ มีปริยัตปาริสุทธิศีลเป็นต้น ดังพระราชทาน
วิสัยนามาน^{นี้}

แต่^{นี้}จะวินิจฉัยในศีลมี ๕ ประการเป็นคำรบ ๒ บัณฑิตพึงรู้โดยนัย
แห่งคำอันเราจะกล่าวดัง^{นี้}

“ปาณาติปาตาหิ อตุโล” อรรถแห่งศีล ๕ ประการมีปาณาติบาต
เป็นต้น นักปราชญ์พึงรู้ด้วยประเภทแห่งเจตนาเหตุสละเป็นอาทิสมด้วย
พระบาลี ที่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทาวา ตูกรอาวุโส
ทั้งหลาย ศีลมี ๕ ประการ

คือกิริยาที่จะเสียสละซึ่งปาณาติบาต ก็ชื่อว่าศีลประการ ๑

คือเจตนาเป็นที่จะเว้นจากปาณาติบาต ก็ชื่อว่าศีลประการ ๑

คือเจตนาอันเป็นข้าศึกแก่ปาณาติบาต ก็ชื่อศีลประการ ๑

คือสังวรปิดไว้ซึ่งช่องอันเป็นที่เข้าไปแห่งปาณาติบาต ก็ชื่อว่าศีล

ประการ ๑

คือกิริยาที่ไม่กระทำให้ล่วง คือไปยังสัตว์อันมีปาณะให้ตกพลันก็ชื่อว่า
ศีลประการ ๑

ศีลนั้นอันประพฤตินั้นไปในปาณาติบาต มี ๕ ประการด้วยกันดังนี้

ในอกินนาทาน และกาเมสุมิจจาร แลเมสุวาท แลเปสุวาท แล
ผรุสวาท แลสัมผัปปลาปวาท และอภิชฌา แลพยาบาท แลมิจจาทิวุฏฐิ กรรมมต
๘ ประการนี้ ก็จัดเป็นศีลสิ่งละห้า ๆ คือปหานศีลแลเวรมณีสีลแลเจตนาศีล
แลสังวรศีล แลอวิตกกโมศีลเหมือนหนึ่งปฐมกรรมมตคือ ปาณาติบาตนั้น

การที่จะสละเสียแล้วเสีย แลเจตนาคือกิริยาที่จะคิดและสังวรปิดไว้
ซึ่งช่อง แลมิได้กระทำให้ล่วงซึ่งความปรารถนาในกามด้วยเนกขัมมะ คือ
ไม่โลก ซึ่งพยาบาทด้วยไม่มีพยาบาท ซึ่งถีนมิทระคือวงแหงหาหวอน
ด้วยอาโลกสัญญา ก็ยังสว่างอันปรากฏด้วยมนสิการกระทำให้แจ้งให้
บังเกิดมี ซึ่งอุทระจะฟังชานด้วยสมาธิซึ่งวิจจาสงสยวินิจจยโดยแท้ซึ่ง

ธรรม มีกรรมอันเป็นกุศลเป็นต้น ซึ่งอวิชชาด้วยปัญญา ซึ่งไมยินดีด้วยปราโมทย์

แลการที่จะละเสียและเว้นเสียแลปักไว้ซึ่งช่อง แลมิได้กระทำให้ล่วงนิเวศนธรรมทั้งหลายด้วยปฐมฌาน ซึ่งวิตกแลวิจารณ์ทั้งหลายด้วยทุติยฌาน ซึ่งปฐิตด้วยตติยฌาน ซึ่งสุขแลทุกข์ด้วยจตุตถฌาน ซึ่งรูปสัญญาคือสำคัญว่ารูป แลปฏิสมสัญญาสำคัญว่าครีตครีอ แลนันทตสัญญาสำคัญว่าต่าง ๆ ด้วยอากาสนัญจายตนสมาบัติ ซึ่งอากาสนัญจายตนสัญญาด้วยวิญญาณัญจายตนสมาบัติ ซึ่งอากิญจัญญายตนสัญญาด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ กิจคเป็นศีลสังละห้า ๆ จดเดียวกัน

อนึ่ง การที่จะละเสียและเว้นเสีย และเจตนา แลสังวรและไม่กระทำให้ล่วงซึ่งนิจสัญญา คือสำคัญว่าเที่ยงด้วยอนิจจานุปัสสนา คือเห็นเนื่อง ๆ ว่าไม่เที่ยง ซึ่งสุขสัญญาคือสำคัญว่าเป็นสุขด้วยทุกขานุปัสสนา คือเห็นเนื่อง ๆ ว่านำมาซึ่งทุกข์ ซึ่งอตตสัญญาสำคัญว่าตนด้วยอนตตาทานุปัสสนา เห็นเนื่อง ๆ ว่าไม่ใช่ตน ซึ่งความยินดีคือตัดเหออันเป็นไปกับด้วยปฐิต ด้วยนิพพิทานุปัสสนาเห็นเนื่อง ๆ ด้วยอาการอันเหน้อยหน่ายในสังขารธรรมทั้งหลาย ซึ่งราคะด้วยวิราคานุปัสสนา คือเห็นเนื่อง ๆ ด้วยอาการอันไปปราศจากความยินดี ซึ่งสมุทัยคือตัดหนานโรธานุปัสสนาคือเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งนิโรธคือความดับแห่งตัณหา ซึ่งจะสละเสียได้ด้วยมูญจิตุกามยทานุปัสสนาคือเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งภาวะปรารภนาเพื่อจะสละเสีย ซึ่งถือเอาด้วยสามารถว่าเที่ยงเป็นอาทิ ด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา คือเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งสละตอบคือสละคืนซึ่งมนสัญญาสำคัญว่าเป็นแห่งด้วยขยานุปัสสนาคือเห็นเนื่อง ๆ ว่า

สิ้นไป ซึ่งอายุหนะคือตกแต่งไว้ด้วยยานุบัติสสนา คือเห็นเนื่อง ๆ ว่า
 ประลัยไป ซึ่งรุสัญญาสำคัญว่าเที่ยงด้วยปริณามานุบัติสสนา คือเห็นเนื่อง ๆ
 ว่ามิได้ตั้งมั่นแห่งสังขารธรรมทั้งหลาย ซึ่งราคาทินิมิตด้วยอนิมิตทานุบัติสสนา
 เห็นเนื่อง ๆ ว่าใช้นิมิตซึ่งปดิธิมีราคาปดิธิเป็นต้นด้วยอัปปถิตทานุบัติสสนา
 เห็นเนื่อง ๆ ว่าไม่ทรงอยู่ ซึ่งอภินิเวส ความถ้อยมั่นด้วยสัญญาทานุบัติสสนา
 เห็นเนื่อง ๆ ว่าสัญญาเปล่าซึ่งวิปลาสคืออันถือเอาว่ามีสารในธรรมทั้งหลาย
 อันหาแก่นสารมิได้ ด้วยอันเห็นซึ่งธรรมด้วยปัญญาอันเที่ยง คือพิจารณา
 เห็นธรรมอันยุติในภูมิ ๓ คือกามาวจรภูมิ แลรูปาวจรภูมิ แลอรูปาวจรภูมิ
 ด้วยสามารถเป็นอนิจจังไม่เที่ยง เป็นทุกขังนำมาซึ่งทุกข์ เป็นอนัตตาไม่
 ไร้อัน

แลละเสียวันเสียแลมีเจตนาแลมีสังวรแลไม่ล่วง ซึ่งถือเอาด้วยความ
 หลงว่าโลกนี้ อีสสรเทวราชตกแต่งเป็นอาทิ ด้วยยถาภูตญาณทัสสนะ เห็น
 เนื่อง ๆ ซึ่งพระไตรลักษณ์ อันถึงซึ่งภาวะเป็นธรรมอันตั้งมั่น ซึ่งอันถือ
 เอาซึ่งภาวะเป็นที่พึ่ง แลเป็นที่เร้นในสังขารธรรมทั้งหลาย ด้วยอาทินวานุ
 บัติสสนาเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งโทษ

ซึ่งมิได้สละเสียซึ่งสังขารทั้งหลาย ด้วยปฏิสังขารานุบัติสสนาคือเห็น
 เนื่อง ๆ ซึ่งสละเสียซึ่งสังขารธรรมทั้งหลาย ซึ่งอันถือเอาซึ่งสังโยคคือจะ
 ประกอบไว้ด้วยดี ด้วยวิวิฏฐานุบัติสสนาเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งวิวิฏฐ คือปราศจาก
 ที่อันเป็นที่วนคือสังขาร แลสละเสียวันเสียแลเจตนาแลสังวรแลไม่ให้หลง
 ซึ่งกิเลสทั้งหลาย อันเป็นเอกภูฐานบังเกิดกับด้วยทิวฐิตด้วยพระโสคาปัติ
 มรรคซึ่งกิเลสทั้งหลายอันหยาบด้วยพระสัททาคามิมรรค ซึ่งกิเลสทั้งหลาย

อันเบาบางบังเกิดแล้วด้วยพระอนาคามีผลมรรค และเสี้ยแลวันเสี้ยแล
เจตนาและสังวรแลมิได้ก้าวล่วงแห่งกิเลสทั้งปวง ด้วยพระอรหัตตมรรคก็
จัดเป็นศีลสิ่งละทำ ๆ ๆ ใดๆเดียวกันดังนี้

“เอวรูปานี สีสานี” ศีลทั้งหลายที่พรรณนามานี้ ย่อมจะประพฤติก
เป็นไป คือจะมีให้เดือดร้อนกินหนั่งแห่งจิต

และจะประพฤติเป็นไปเพื่อจะให้ได้จรุณปีติ คือปีติอันอ่อน

และจะประพฤติเป็นไปเพื่อจะให้ได้พลวปีติ คือปีติอันกลมกลิ้ง

และจะประพฤติเป็นไปเพื่อจะให้ได้บัสสัทธี ระวังภัย แลวจา

และจะประพฤติเป็นไปเพื่อจะให้ได้โสมนัส

และจะประพฤติเป็นไปเพื่อจะให้ได้เสพซึ่งสมาธิ

และจะประพฤติเป็นไปเพื่อจะยังสมาธินั้นให้เจริญ และจะกระทำให้มาก
ซึ่งสมาธิ

และจะกระทำประทับซึ่งพระสมาธินั้น และเป็นไปเพื่อจะเป็นสัมภาระ
แห่งพระสมาธิ

และยังธรรมวิเศษมีมติและวิริยะเป็นอาทิ อันบังเกิดเป็นบริวารแห่ง
สมาธิให้ถึงพร้อม

และยังสมาธิให้บริบูรณ์ และให้เหน้อยหน่ายเตภูมิกถรรวม และจะ
ให้ประพฤติเป็นไปเพื่อวิราคะ คือปราศจากยินดี

และจะเป็นไปเพื่อนิโรธแลเข้าไปใกล้ระงับ แลตรัสรู้ยิ่งแลตรัสรู้ด้วย
และจะประพฤติเป็นไปเพื่อจะให้ได้สำเร็จแก่พระนิพพานอันหาบ่จำมิได้

ในบทคือ “ปหาน” แปลว่าสละชื่อว่าปหานศีลที่ ๑ นั้น มีอรรถสังวรณเนาว่า “โกจิ ธมฺโม นาม นตฺถิ” ธรรมอันใดอันหนึ่งวันจากมาตรว่า คืออันจะยังบาปทั้งหลายมีปาณาติบาตเป็นต้น มีประการอันเรากล่าวแล้วไม่ให้บังเกิดขึ้นนั้น จะได้ชื่อว่าปหานะหาบมิได้

อนึ่ง กิริยาที่จะสละเสียซึ่งอกุศลธรรมนั้น ๆ มีสละปาณาติบาตเป็นต้น ชื่อว่าอุปรารณะ ด้วยอรรถว่า คือสภาวะที่สละบาปธรรมนั้นเป็นที่ตั้งแห่งกุศลกรรมนั้น ๆ แลชื่อว่าสมาทาน เพราะเหตุว่าไม่กระทำให้เรี่ยราย

เหตุใดเหตุดังนั้น การที่สละอกุศลธรรมนี้ พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรจึงมีเถรวาทเรียกชื่อว่าศีล ด้วยอรรถคือสภาวะบาปธรรมนั้นชื่อว่าศีลนา กล่าวคือเป็นที่ตั้ง แลมิได้กระทำให้เรี่ยราย

ศีลทั้ง ๔ คือเวรมณีศีลแลเจตนาศีล แลสังวรศีลแลอวิตกกโมศีลนั้น พระธรรมเสนาบดีสารีบุตร ก็กล่าวสหายเอาซึ่งสภาวะ คือประพฤติเป็นไปแห่งจิตที่จะเว้นจากอกุศลธรรม มีปาณาติบาตเป็นต้นนั้น ๆ

แลจะประพฤติเป็นไปแห่งจิต ที่จะปกปิดไม่ให้ช่องแอกุศลมีปาณาติบาตเป็นต้นนั้น ๆ

แลจะประพฤติเป็นไปแห่งจิต ด้วยสามารถแห่งเจตนาอันประกอบด้วยเอกุปฺปาทูปฺปหาน เกิดกับดับพร้อมด้วยเวรมณีแลสังวรทั้ง ๒ นั้น

แลจะประพฤติเป็นไปแห่งจิตที่จะไม่ล่วง แห่งบุคคลอันมิได้ล่วงซึ่งอกุศลธรรม มีปาณาติบาตเป็นต้นนั้น ๆ

อนึ่ง อรรถคือศีลนะแห่งศีลทั้งหลายมีเวรมณีศีลเป็นต้น ข้าพระองค์มีนามชื่อว่าพุทธโฆษาจารย์แสดงแล้วในหนหลัง

“เอว ปณจวิธึ สึลั” คีลมี ๕ ประการ โดยประเภทมีปทานคีล
เป็นประธาน ดังวิธชันนามาดังนี้

กิริยาที่วิธชันาซึ่งอรรถบัญญัติตามว่า “เกี สึลั” ธรรมตั้งฤ
ชื่อว่าคีล

แลถามว่าธรรมชื่อว่าคีลนั้นด้วยอรรถเป็นตั้งฤ

แลธรรมตั้งฤ ชื่อว่าลักษณะแลเป็นกิจแลเป็นผลแลเป็นอาสันนเหตุ

แห่งคีล

แลถามว่า คีลนี้มีธรรมตั้งฤเป็นอาณิสงส์

แลถามว่าคีลนี้มีประการเท่าตั้งฤ

ก็ตั้งอยู่แล้วด้วยอาการอันสำเร็จ โดยลำดับแห่งพระบาลีมีประมาณ

เท่านี้

“ยิ ปน วุตติ” อันหนึ่งปัญหากรรมคำปุจฉาอันใด ที่กล่าวไว้ว่า
“โก จสุต สงกิเลโส” ธรรมตั้งฤชื่อว่าสังกิเลส คือเศร้าหมองแห่ง
คีลแลธรรมตั้งฤชื่อ บริสุทธัแห่งคีล

เราจะวิธชันากล่าวแก้ในปัญหากรรมที่ถามนั้น

สภาวะมีคีลขาดเป็นอาทิ ชื่อว่าสังกิเลสคือเศร้าหมองแห่งคีล

สภาวะมีคีลไม่ขาดเป็นอาทิ ชื่อว่าบริสุทธัแห่งคีล

สภาวะธรรมที่จะกระทำให้มีคีลขาดเป็นอาทินั้น องค์สมเด็จพระผู้ทรง
พระภาคตรัสเทศนา ประสงค์เอาด้วยการที่จะทำลายมีลามแลมียศเป็นอาทิ
เป็นเหตุที่จะให้ทำลายด้วยเมถุนสังโยค ๗ ประการ

“ตถา หิ” คำที่กล่าวดังนั้นจริง “ยสุต ลิกขาปทึ ภินฺนั”

ลิกขาบทแห่งพระภิกษุใดทำลายในเบ้องตันก็คิในที่สุดก็คิในอาบัติขั้นที่ ๗

“ตฺส สี่ถึ ปฺริยเนตฺ” คีลแห่งพระภิกษุหนึ่งก็ชื่อว่าขาดคุดังผ้าสาฎกอันขาดโดยภาคทั้งหลาย

อนึ่ง คีลแห่งพระภิกษุรูปใดทำลายในท่ามกลาง คีลแห่งพระภิกษุหนึ่งชื่อว่าป็นช่องคุดังผ้าสาฎกอันทะลุเป็นช่องอยู่ในท่ามกลาง

คีลแห่งพระภิกษุใดทำลายทั้งสองทั้งสามสถานโดยลำดับ คีลแห่งพระภิกษุหนึ่ง ก็ป็นคีลอันต่างพร้อย คุดังโคมีสีตำแลสีแดงเป็นอาทิ ป็นสีอันใดอันหนึ่งก็ด้วยวรรณอันป็นวิสภาค มีส่วนแห่งสีมิได้เสมอกันคือค้ำบังแดงบ้าง อันตงขนในหลังแลทอ้ง

“ยสฺส อนฺตรนฺตรา ภินฺนานิ” คีลทั้งหลายแห่งพระภิกษุใดทำลายในระหว่างแลระหว่างคีลแห่งพระภิกษุหนึ่ง ชื่อว่าพร้อมคุดังว่าโคมีสีวรรณอันป็นของต่างก็ด้วยสีอันป็นวิสภาคมีส่วนมิได้เสมอกัน

“เอวํ ตาว ลากฺทึเหตุเคน” สภาวะแห่งคีลมีคีลอันขาดป็นต้นด้วยทำลายเพราะเหตุลามป็นอาทิ บัณฑิตพิ้งรู้ว่ามีด้วยประการตั้งน้ก่อนเอวํก็มีด้วยประการตั้งน้

“กถํ เอวํ สตุตฺตวิธเมถุนสํโยคเวเสน วุตฺตํ ทึ ภควตา อธิ พฺราหฺม เอกจฺโจ สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา สมฺมา พฺรหฺมจาร์ ปฏิกฺขานมโน น เหวโฆ มาตุคามเนน สทฺธิ์ ทวยสมาปฺตตี สฺมาปชฺชติ อปฺปิจฺโจ มาตุคามสฺส อฺจุณฺณํ ปฺริมฺททฺหนํ นหาปฺนํ สมฺพาหนํ สาทิยตี โส ตทสสาเทตี ตํ นิกามเตี เตน จ วิตุตี อापชฺชติ อิทํปึ โข พฺราหฺมณ พฺรหฺมจริยสฺส ขณฺทมฺปึ นิทฺทมฺปึสพลมฺปึ กมฺมาสมฺปึ อยํ วุจฺจติ พฺราหฺมณ อปฺริสฺสุทฺธิ์ พฺรหฺมจริยํ จรติ สยฺตุโต เมถุนสํโยเคน น ปฺริมฺจฺจติ ชาตียา ชรายมรเณน ฯลฯ”

วาระนี้จะได้รับพระราชทานถวายวิสัชนาในเมณฑลสังโยค ๗ ประการ อันมีในศีลนิกเทศน์ สืบอนุสนธิตามกระแสวาระพระบาลีในข้อความเป็นปุจฉาถามว่า

“กถิ เกน ปกาเรน” สภาวะมีศีลชาติเป็นต้นนั้น องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนา ประสงค์เอาด้วยเมณฑลสังโยค ๗ ประการนั้น ด้วยประการดังฤ

มีคำอาจารย์วิสัชนาว่าสภาวะมีศีลชาติเป็นต้น ที่องค์พระบรมศาสดา ตรัสเทศนาประสงค์เอาด้วยเหตุแห่งเมณฑลสังโยค ๗ ประการนั้น นักปราชญ์ พึงรู้โดยนัยที่เราจะแสดง

๑. “วุตติ हि ภกवता” แท้จริงองค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาค ตรัสเทศนากับมหาพราหมณ์ ที่มาทูลถามซึ่งความปฏิบัติแห่งสมณะแล พราหมณ์ในโลกนี้ว่า “อิหิ พุราหฺมณ เอภุจโ” ตูกรพราหมณ์ สมณะ แลพราหมณ์จำพวกหนึ่งในโลกนี้ปฏิญาณตนว่า เป็นบุคคลประพฤติพรหม- จรรย์ด้วยอาการอันดี “น เหวโฆ มาตุคามเณ สทุธิ” สมณะแล พราหมณ์นั้น ไม่นับถืออยู่เป็นคู่สองแลสองกับด้วยมาตุคามแต่ที่ว่ายินดีซึ่งอัน ออบสรีระแลผนวคนั้น แลยังทนให้อาบแลลูบเกล้าแห่งมาตุคาม แลยังคียิ่งนัก แลปรารภนาซึ่งอันออบสรีระเป็นอาทิแห่งมาตุคาม “อิทาปีโฆ พุราหฺมณ” ตูกรพราหมณ์ความยินดียิ่งนักแล แลความปรารภนาซึ่งวุตติอันออบซึ่งสรีระ เป็นอาทิแห่งมาตุคามนั้นชื่อว่าชาติชื่อว่าปณชอง ชื่อว่าต่างชื่อว่าพร้อมแห่ง พรหมจรรย์ของสมณะแลพราหมณ์นั้น “อัย วุจติ พุราหฺมณ” ตูกร พราหมณ์สมณะ และพราหมณ์จำพวกนี้บุคคลที่มีปัญญาดำเนินด้วยญาณคติ เหมือนตาดูกตอย่างนี้ ร้องเรียกสมณะแลพราหมณ์จำพวกนี้ประพฤติพรหม-

จรรย์ไม่บริสุทธิ ประกอบด้วยเมถุนสังโยค ไม่พ้นจากชาติทุกข์ ชราทุกข์
มรณทุกข์ ไม่พ้นจากทุกข์ธรรมทั้งปวง

๒. “ปุณ จ ปรี” เหตุอันอื่นมีใหม่เล่า “อิชกจโจ สมโณ วา
พฺราหฺมโณ วา” ตูกรพราหมณ์ สมณะแลพราหมณ์ในโลก^๕ ประพฤติ
พรหมจรรย์ด้วยอาการอันดี มิได้มีค้อยู่กับจาคุกาม ไซ้แต่เท่านั้น ไมยินดีซึ่ง
อันอบสรีระแห่งมาตุคาม

อนึ่งโสค สมณะแลพราหมณ์นั้นหัวเราะใหญ่ด้วยสามารถแห่งกิเลส
เล่นด้วยสามารถกายสังสัคคะระคนกายแอบอิงกับด้วยมาตุคาม แลยินดีซึ่ง
แย้มหัวด้วยสามารถแห่งกิเลสเป็นอาทิ กับด้วยมาตุคาม “อัย วุจฺจติ
พฺราหฺมณ” ตูกรพราหมณ์ สมณะแลพราหมณ์จำพวกนี้ ตถาคตกล่าวว่
เป็นสมณะแลพราหมณ์ประพฤติพรหมจรรย์ มิได้บริสุทธิประกอบด้วยเมถุน
สังโยค มิได้พ้นจากชาติทุกข์แลชราทุกข์ แลมรณทุกข์ แลมิได้พ้นจาก
ทุกข์ธรรมทั้งปวง

๓. “ปุณ จ ปรี” เหตุอันอื่นยังมีใหม่เล่า ตูกรพราหมณ์ “อิชกจโจ
สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา” สมณะแลพราหมณ์จำพวกหนึ่งในโลกนี้ ไม่
ถึงพร้อมเป็นค้อยู่กับด้วยมาตุคาม ไมยินดีซึ่งอันอบสรีระแห่งมาตุคาม ไม่
หัวเราะดังด้วยอำนาจแห่งกิเลส ไม่เล่นด้วยสามารถกายสังสัคคะระคนกับ
ด้วยกาย ไม่หยอกเอนด้วยมาตุคามด้วยประการทั้งปวง

อนึ่ง สมณะแลพราหมณ์นั้น เข้าไปใกล้มาตุคามด้วยจักขุแห่งตน แล
ยินดีที่จะยังตาแห่งตนให้ตอบต่อมาตุคาม

“อัย วุจฺจติ พฺราหฺมณ” ตูกรพราหมณ์ สมณะแลพราหมณ์
จำพวกนี้ ตถาคตกล่าวว่เป็นสมณะแลพราหมณ์ ประพฤติพรหมจรรย์ไม่

บริสุทธ์ ประกอบด้วยเมถุนสังโยค ไม่พ้นจากชาติทุกข์แลชราทุกข์แลสมรณทุกข์ ไม่พ้นจากทุกข์ธรรมทั้งปวง

๔. “ปุณ จ ปรี” เหตุอันอื่นมีใหม่เล่า กูรพราหมณ์ “อิเธกวจิ สมโณ วา พุราหุโม วา” สมณะแลพราหมณ์จำพวกหนึ่งไม่เข้าไปใกล้แล้วแลคดียิ่งนักซึ่งมาตุคามด้วยสามารถแห่งราคะ ไม่แลคฺมาตุคามด้วยตาแห่งตน

“อปัจโข มาตุคามสุต” อันหนึ่งสมณะแลพราหมณ์นั้น ฟังซึ่งเสียงแห่งมาตุคาม ยินดีที่จะสดับฟังซึ่งเสียงแห่งหญิงอันหัวเราะแลกล่าวถ้อยคำแลมาซบแลร้องอยู่ในภายนอกฝาแลอยู่ในภายนอกกำแพง กูรพราหมณ์สมณะแลพราหมณ์ยินดีดังนี้แล้ว ก็ช้ชื่อว่าชาติชื่อว่าทะเลชื่อว่าค้างชื่อว่าพร้อยแห่งพรหมจรรย์สมณะแลพราหมณ์จำพวกนี้ ตถาคตกล่าวว่าเป็นสมณะแลพราหมณ์ประพฤติพรหมจรรย์ไม่บริสุทธ์ ประกอบด้วยเมถุนสังโยคไม่พ้นจากชาติทุกข์แลชราทุกข์ ไม่พ้นจากทุกข์ธรรมทั้งปวง

๕. “ปุณ จ ปรี” อันว่าเหตุอันอื่นมีใหม่เล่า กูรพราหมณ์ “อิเธกวจิ สมโณ วา พุราหุโม วา” สมณะแลพราหมณ์จำพวกหนึ่งในโลกนี้ ไม่ถึงซึ่งเป็นคนคฺอยู่เป็นสองคฺ้วยมาตุคาม ไม่ยินดีซึ่งอันอบแห่งสรีระอันเป็นอาทิตฺด้วยมาตุคาม ไม่หัวเราะใหญ่ด้วยสามารถแห่งกิเลส ไม่เล่นด้วยสามารถแห่งกายสังสัคคะระคนกับด้วยมาตุคาม ไม่เฟ่งคฺจกษุแห่งมาตุคามด้วยจักษุแห่งตน ไม่ฟังเสียงแห่งมาตุคามอันหัวเราะเป็นอาทิในภายนอกฝาในภายนอกกำแพง ไม่ระลึกเื่อง ๆ ซึ่งอันหัวเราะอันกล่าวอันเล่นกับด้วยมาตุคาม

๖. “อปัจโจ ปสฺสตี” อนึ่งสมณะและพราหมณ์นั้น เห็นซึ่ง
 กฤหบดีและบุตรแห่งกฤหบดีอันอ้อมไปด้วยปัญญาจากคุณ อันพร้อมเพรียง
 ด้วยปัญญาจากคุณ อันบุคคลทั้งหลายบำเรอด้วยปัญญาจากคุณ ยินดีซึ่งกิริยาที่
 กฤหบดีและบุตรของกฤหบดี อ้อมอ้อมไปด้วยปัญญาจากคุณนั้น พรหมจรรย์
 ของสมณะแลพราหมณ์จำพวกนี้ที่ขาดทะเล ก็ต่างพร้อยไป “อโยวฺจติ
 พุราหฺมณ” ดูกรพราหมณ์ สมณะและพราหมณ์จำพวกนี้ตถาคตต้องเรียก
 ว่า เป็นสมณะและพราหมณ์ประพฤติพรหมจรรย์ไม่บริสุทธิ์ ประกอบด้วย
 เมถุนสังโยคไม่พ้นจากชาติชราและมรณะ ไม่พ้นจากทุกขธรรมทั้งปวง

๗. “ปฺน จ ปรี” อันว่าเหตุอันอื่นมีใหม่เล่า ดูกรพราหมณ์
 “อิเธกฺโข จ สมโณ วา พุราหฺมโณ วา” สมณะและพราหมณ์จำพวกหนึ่ง
 ในโลกนี้ ไม่ยินดีไม่ปรารถนา ไม่ถึงซึ่งความยินดีดังกล่าวแล้วในหนหลัง
 ไม่ดูกฤหบดีและบุตรกฤหบดี อ้อมอ้อมไปด้วยปัญญาจากคุณเป็นอาทิอันบุคคลบำเรอ
 อยู่ “อปัจโจ อถฺยฺชฺรเวณิกายี” อนึ่ง สมณะและพราหมณ์นั้นปรารถนา
 จะเป็นเทพดาองค์ใดองค์หนึ่ง จึงประพฤติพรหมจรรย์ด้วยความปรวิตกว่า
 เราจะเป็นเทพดาและเทวดาองค์ใดองค์หนึ่งด้วยศีลอันนี้ ด้วยวัตรอันนี้
 ประพฤติซึ่งธรรมอันบุคคลมีอาจประพฤติได้นี้ ด้วยพรหมจรรย์ประพฤติ
 ธรรมอันประเสริฐนี้ “โธ ตทสฺสาเทตี” สมณะและพราหมณ์นั้นก็ยินดี
 และปรารถนาซึ่งการอันจะเป็นเทพดานั้น และถึงซึ่งความยินดีด้วยกิริยาที่
 จะเป็นเทพยานั้น “อิทฺปิ พุราหฺมณ พุราหฺมจฺริยสฺสตี” ดูกรพราหมณ์
 สมณะและพราหมณ์ประพฤติพรหมจรรย์ ด้วยปรวิตกว่าจะเป็นเทพดาดังนี้
 ชื่อว่าขาดชื่อว่าทะเลทำลายชื่อว่าต่างพร้อยแห่งพรหมจรรย์

บันทึกพิงรุว่า สภาวะมีชาติเป็นอาทิแห่งพรหมจรรย์ องค์สมเด็จพระสรพรพชฌ์พุทธเจ้าตรัสเทศนา ประสงค์เอาด้วยประเภทมีลาภเป็นต้น เป็นเหตุบังจัย และเมถุนสังโยค ๗ ประการ ดังรับพระราชทานถวายวิสัยนามาคัง

“อขณฺฑททิกาว ปน” อนึ่ง สภาวะที่มีได้ชาติเป็นอาทิแห่งพรหมจรรย์นั้น องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาประสงค์เอาด้วยมิได้ทำลายสิกขาบททั้งหลายทั้งปวง และการกระทำซึ่งเยียวยาสิกขาบทที่ทำลายแล้วจะกระทำคืนได้ด้วยเทศนาแสดงซึ่งอาบัติเป็นอาทิ และสภาวะหามิได้แห่งเมถุนสังโยค ๗ ประการ และมีได้บังเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลายอันลามกอันอื่น มีความโกรธและผูกเวรและลบหลู่คุณท่าน และถือเอาเป็นคู่และอิสสาอดกลันมิได้ซึ่งสมบัติแห่งบุคคลผู้อื่น และมีจรรย์ระช่อนไว้แห่งตน และมารยาบผิดไว้ซึ่งโทษแห่งตน และสาโดยแสดงซึ่งคุณแห่งตนมิได้ และถัมภะมีจิตกระด้าง และสารัมภะกล่าวให้ยิ่งกว่าเหตุ และมานะและอติมานะ และมัวเมาและประมาทเป็นอาทิ และทรงสงเคราะห์ด้วยอันบังเกิดขึ้นแห่งคุณทั้งหลาย มีอุปปัจจตากคุณ ปรารณาน้อยไม่มากนัก และสันตภูริคุณ คือยินดีด้วยบังจัยแห่งตน และสลลชคุณ กระทำให้เบาบางจากกิเลส เป็นต้น

“ยานิ หิ สีสานิ” แท้จริง คือทั้งหลายใด มิได้ทำลายด้วยประโยชน์ลาภและยศเป็นอาทิ และทำลายด้วยโทษ คือประมาทแต่ที่ว่าเยียวยาได้เป็นศีลอันธรรมทั้งหลายเป็นบาป คือประกอบด้วยเมถุน และโกรธและผูกเวร เป็นต้น ไม่จำกัดได้ “ตานิ สพุพโส อขณฺฑาทิ” คือทั้งหลายนั้น องค์พระตถาคตก็เรียกว่าไม่ชาติ ไม่ทะลุทำลาย ไม่ต่างไม่พร้อย

“ตานี จ สี่ลานี” หนึ่ง คีลทั้งหลายนั้น ชื่อว่าเป็นไป เพราะเหตุกระทำไม่ให้เป็นโทษแห่งค้นหา เหตุคีลทั้งหลายอาศัยวิวิฎฐสมบัตติคือจะให้สำเร็จแก่พระนิพพาน และชื่อว่าวิญญูปัสสัฎฐา เพราะเหตุอันพระอริยบุคคลทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นประธานตรัสสรรเสริญ และชื่อว่าอปรามัญญคีลเพราะเหตุอันค้นหาและทวิฎฐิตทั้งหลายมิได้ถือเอาคีลทั้งหลายนั้นย่อมจะยังอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิให้ประพฤติเป็นไป เหตุการณังดังนั้นจึงได้ชื่อว่ายังสมาธิให้ประพฤติเป็นไป เหตุใดเหตุดังนั้น สภาวะคือมิได้ขาดมิได้ทำลาย มิได้ค้าง มิได้พร้อย แห่งคีลทั้งหลายนั้น ชื่อว่าบริสุทธิบัพพิตติ พงรุทังน

หนึ่ง กิริยาที่บริสุทธิแห่งคีลสำเร็จด้วยอาการ ๒ ประการ คือเห็นโทษที่วิบัติจากคีลประการ ๑ คือเห็นซึ่งอนิสงส์แห่งบริบูรณ์ด้วยคีลประการ ๑ เป็น ๒ ประการด้วยกัน

โทษแห่งวิบัติจากคีลนั้น นักปราชญ์พึงรู้โดยนัยแห่งพระสูตรที่องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาไว้ โดยนัยเป็นอาทิว่า “ปถุจิเม ภิกขเว อาทีนวา” คุกรภิกษุทั้งหลาย โทษแห่งวิบัติจากคีลแห่งบุคคลอันทุศีลมี ๕ ประการ

นัยหนึ่ง “ทุสสี่โต ปุคคโล” บุคคลที่ไม่มีศีลนั้น ไม่เป็นที่รักแห่งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เพราะเหตุว่าตนเป็นบุคคลไม่มีศีล และเป็นที่ยเกลียดชังแห่งสพรหมจารีทั้งปวง และถึงซึ่งความทุกข์เพราะเหตุชนทั้งหลายติเตียนตนว่าเป็นบุคคลไม่มีศีล และจะบังเกิดวิปฏิสารเพื่อครอันกินแห่งในกาลเมื่อชนทั้งหลายสรรเสริญซึ่งบุคคลอันมีศีล

“ตาย จ ปน ทุสฺสึตตาย” หนึ่ง บุคคลที่ไม่มีศีลนั้น เป็นชน
มีผิวสีระอันขาว จุจตั้งว่าผ้าสาฎกอันบุคคลทอด้วยบ้าน เพราะเหตุที่ไม่มีศีล

หนึ่ง บุคคลทั้งหลายใดถึงซึ่งทิวฐานนุกติ ดูเยี่ยงดูอย่างปฏิบัติตาม
บุคคลที่ไม่มีศีลนั้น ทุกขสมผัสตั้งอัญจะนำมาซึ่งทุกข์ ก็จะมีบังเกิดมีแก่
บุคคลทั้งหลายนั้น เพราะเหตุจะนำมาซึ่งอบายทุกข์สนกาลช้านาน

หนึ่ง บุคคลที่ไม่มีศีลนั้น ถือเอาซึ่งไทยธรรมวัตถุที่บุคคลพึงให้แก่
ทายกทั้งหลายใด ไทยธรรมนั้นก็มีค่าน้อย เพราะเหตุไม่กระทำให้มีผลมาก
แก่ทายกทั้งหลายนั้น

บุคคลที่ไม่มีศีลนั้น บัณฑิตชาติไม่อาจชำระให้บริสุทธิ์ได้ มีอุปมา
จุจขุมกุดอันส่งสมอยุสนปีเป็นอันมาก

“อุกโต ปรีพาหิโร” หนึ่ง บุคคลทุศีลนั้น เสื่อมจากคุณสมบัติ
ทั้งสอง คือสมบัติอันเป็นของแห่งสมณะ และสมบัติอันเป็นของแห่งคฤหัสถ์
มีอุปมาจุจตั้งว่าถ่านฟืน

ไซ้แต่เท่านั้น “ภิกขุภาว ปฏิจานนโตปี” บุคคลที่ไม่มีศีล
ปฏิจานตนว่าเป็นภิกษุ ก็มีได้เป็นภิกษุแท้จริง มีอุปมาจุจตั้งว่าลาอันติด
ตามซึ่งฝูงแห่งโค

“สตตฺตฺพุพิโต” สะคั่งอยู่สนกาลเป็นนิจ จุจตั้งว่าบุรุษมีบุคคลทั้งปวง
เป็นเวร

“อัสวาสรโห” ไม่ควรแก่สังวาสแห่งสพรหมจรรย์ จุจตั้งว่ากเพวระ
แห่งมนุษย์อันตายแล้ว

ถึงว่าพระภิกษุเป็นบุคคลอันทุกศีลนั้น จะประกอบด้วยคุณมีสติกับ
พระพุทธรวณะเป็นต้น ก็ไม่สมควรที่จะกระทำสักการบูชาแห่งพระภิกษุ
ทั้งหลายอันเป็นสหธรรมจรรย์ คุณตั้งว่าสุสานประเทศป่าช้าไม่เป็นของควรจะ
บูชาแห่งพราหมณ์

“อกพโพ วิเสตาคเม” ไม่ควรในการตรัสรู้ธรรมวิเศษเหมือน
คนตาบอดไม่ควรในการแลเห็นรูป

“นิราโส สทฺธมเม” ไม่มีความปรารถนาในปฏิกิริยธรรมและ
ปฏิเวธธรรม คุณตั้งว่ากุมารอันบังเกิดในตระกูลจันทาล อันมิได้มีความ
ปรารถนาในราชสมบัติ

อนึ่ง บุคคลเป็นภิกษุอันทุกศีลนั้นสำคัญว่าเป็นสุข ก็จะได้ซึ่ง
ส่วนแห่งความทุกข์ อันองค์พระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาในอัครกัณฑ์-
ปริยายสูตร

“หิ” ตั้งจะกล่าวโดยพิสดาร “ภควา” องค์สมเด็จพระผู้ทรง
พระภาค ผู้มีพระพุทธรวณะอันประจักษ์แจ้งผลแห่งกรรมด้วยอาการทั้งปวง
“อติกกั ทุกฺกุขั เทเสนโต” เมื่อพระองค์ทรงแสดงซึ่งความทุกข์อัน
เดือดร้อนยิ่งนัก อาจะยังให้ร้อนในเหตุภัยให้บังเกิดแล้ว และให้รากโลหิต
อันร้อนประพุดติเป็นไปแก่ภิกษุทั้งหลายอันมิได้มีศีล มีจิตอันข้องอยู่ใน
ความยินดีว่า มีสุขมีบริโภคนิยามจากคุณ และเป็นทีให้วักที่นับถือแห่งชน
ทั้งหลายเป็นอาทิ จึงตรัสถามพระภิกษุทั้งปวงว่า “ภิกฺขเว” ดูกรภิกษุ
ทั้งหลาย “ปสฺสส โน ตมฺเห” ตั้งเราจะขอกถามท่านทั้งปวงแลเห็นกอง
เพลิงอันใหญ่นี้ อันไฟไหม้รุ่งเรืองโดยรอบคอบมีประชุมเปลวอันบังเกิด
แล้วแลหรือ

พระภิกษุทั้งหลายก็รับพระพุทธบรรหารว่า “เอวี่ ภนฺเต” ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงพระภาคผู้เจริญ ข้าพระองค์ทั้งปวงได้เห็นแล้ว จึงตรัสว่า “ดี ก็ มณฺณถ” ดูกรภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งปวงจะสำคัญคำที่เราจะกล่าวในกาลบัดนั้น เป็นดังฤๅ

ดูกรพระภิกษุทั้งหลาย บุคคลจะเคล้าคิ่งสวมกอดแล้ว และนั่งทับ และนอนทับกองอัคคีอันใหญ่^๕ อันเพลิงไหม้รุ่งเรืองโดยรอบ มีประชุมเปลวอันบังเกิดแล้ว ด้วยเวทนาอันใดก็ดี อันหนึ่งบุคคลเคล้าคิ่งสวมกอด นางชัตติยกัญญา และนางพราหมณกัญญา และนางคฤหบดีกัญญา แล้วนั่งไถลนอนไถล ด้วยเวทนาอันใดก็ดี เวทนาทั้งสองนี้ข้อไหนจะประเสริฐกว่ากัน

พระภิกษุทั้งหลายจึงกราบทูลว่า “ภนฺเต” ข้าแต่พระผู้ทรงพระภาคผู้เจริญ บุคคลที่เคล้าคิ่งสวมกอดแล้ว ด้วยเวทนาอันใด เวทนาอันนั้นไม่ประเสริฐ

จึงตรัสว่า “ภิกฺขเว” ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตจะบอกแก่ท่านทั้งหลาย ตถาคตจะยังท่านทั้งหลายให้รู้อย่างนั้นว่า “ยี่ อมฺุ มหนฺติ” บุคคลผู้ไต่สวมกอดซึ่งกองเพลิงอันไฟไหม้รุ่งเรืองโดยรอบ มีประชุมเปลวบังเกิดแล้ว ด้วยเวทนาอันใด เวทนาแห่งบุคคลนั้นประเสริฐกว่าภิกษุไม่มีศีล มีสภาวะลามก มีมารยาทอันน่ารังเกียจชื่อว่ามิได้สะอาด เพราะมีกายกรรมเป็นต้นไม่บริสุทธิ์ มีกรรมอันปกปิด เหตุกรรมนั้นพึงละอายยังตนให้รู้

ตนไม่เป็นสมณะ ปฏิญาณตนว่าเป็นสมณะ ตนมิได้ประพฤติธรรมอัน
ประเสริฐ ปฏิญาณตนว่าประพฤติธรรมอันประเสริฐอันกรรมเบียดเบียน
เข้าไปภายในจิต เพราะเหตุวิบัติจากศีล มีจิตอันชุ่มไปด้วยโทษทั้งหลายมี
หยากเยื่อ คือราคาทิกิเลสบังเกิดแล้ว

“**ดี กิเลส เหตุ**” เหตุที่ตถาคตบอกแก่ท่านทั้งหลายนั้น จะประพฤติ
เป็นไปเพื่อเหตุทั้งๆ ที่อรรถกถาทั้งหลาย บุคคลที่กอดกองเพลิงจะถึงซึ่ง
ความตาย และจะถึงซึ่งเวทนาแทบบรรดาตายเพราะเหตุของเพลิงนั้น ก็ไม่
ฟังไปบังเกิดในอบาย และทุกคติ และอสุรกาย และนรกเบื้องหน้าแต่ทำลาย
กาย เพราะเหตุกองเพลิงอันใหญ่ใหม่ซึ่งตนนั้น

อรรถกถาทั้งหลาย อิกษุไม่มีศีล มีธรรมอันลามก มีมรรยาทอันระลึก
ด้วยรังเกียจ ชื่อว่ามีได้สะอาด เพราะเหตุมีกายกรรมเป็นต้นไม่บริสุทธิ์
มีกรรมอันปกปิด เพราะเหตุกรรมนั้นควรจะพึงละอายตนไม่เป็นสมณะ
ปฏิญาณตนว่าเป็นสมณะ ตนไม่ประพฤติธรรมอันประเสริฐ มีกรรมอันเปื้อน
เนาเข้าไปภายใน เพราะว่าวิบัติจากศีล มีจิตอันชุ่มไปด้วยโทษ มีหยากเยื่อ
คือราคาทิกิเลสอันบังเกิดแล้ว “**ขตุติยกถุญญี วา พุราหุณกถุญญีวา**”
เกล้ากลิ้งสวมกอดนางขัตติยกถุญญา และนางพราหมณกถุญญา และนาง
คฤหบดีกถุญญา แล้วและนั่งไถ่และนอนไถ่ อกุศลกรรมของอิกษุนี้ก็จะ
ประพฤติเป็นไปให้นำมาซึ่งสิ่งที่มีได้เป็นประโยชน์ และจะนำมาซึ่งทุกขสัน
กาลช้านานเบื้องหน้าแต่ทำลายกาย อิกษุนี้จะไปบังเกิดในอบายและคติอัน
ชั่วคืออสุรกายและนรก เหวี่ ก็มีด้วยประการดังนี้

“เอวี่ อคฺคิขนุโฆปมาย อิตถึปฏิพทฺฐปญฺจกามคุณปริโภคป
 ัจจยํ ทุกฺขํ ทสฺเสตฺวา เอเตเนว อุปาเยน ตํ ก็ มนฺยฺลล ภิกฺขเว
 กตมํ นุโข วรํ ยํ พลฺวา ปุริโส ทพฺพหยา วาลรชฺชชฺยา อุกฺโก ชงฺฆมา
 เวเจตฺวา ฌมฺเสยฺย ตา ฉวี ฉินฺนฺเทยฺย ฉวี เฉตฺวา จมฺมํ ฉินฺนฺเทยฺย
 จมฺมํ เฉตฺวา มํสํ ฉินฺนฺเทยฺย มํสํ เฉตฺวา นหารุํ ฉินฺนฺเทยฺย นหารุํ
 เฉตฺวา อฏฺฐิํ ฉินฺนฺเทยฺย อฏฺฐิํ เฉตฺวา อฏฺฐิมิลฺลหํ อาหจจ ติฏฺฐเจยฺย
 ยํ วา ขตฺตียมมหาสาลานํ วา พราหมณฺมหาสาลานํ วา คหปติ
 มหาสาลานํ วา อภิวาทตํ สาทิเยยฺยาตี ฯลฯ”

วาระนี้จะได้รับพระราชทานถวายวิสัชนาในศีลนิกเทศ อันมีในคัมภีร์
 พระวิสุทธิธรรมรคปกรณํ สืบอนุสนธิตามกระแสวาระพระบาลี มีเนื้อความว่า
 “ภควา” องค์พระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาแสดงซึ่งทุกข์ มีบริโภคซึ่ง
 กามคุณทั้ง ๕ อันเนื่องในหญิงเป็นเหตุปัจจัย ด้วยอัคริขันธ์รูปมาเทียบด้วย
 กองเพลิงดังนั้นแล้ว จึงตรัสพระธรรมเทศนาต่อไปว่า “ตํ ก็ มนฺยฺลล
 ภิกฺขเว” ดูกรภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งปวงจะสำคัญคำที่เราจะกล่าวในกาลบัดนี้
 นั้นเป็นดังฤๅ

“ยํ พลฺวา ปุริโส” บุรุษที่มีกำลังพึงผูกพันซึ่งแข่งทั้งสองของบุคคล
 ด้วยเชื้ออกันบุคคลพันด้วยขนทรายอันมันมิได้ขาด แล้วพึงสไปด้วยสามารถ
 ที่จะให้เชือกนั้นตัดเข้าไปในภายใน “ตา ฉวี ฉินฺนฺเทยฺย” เชือกนั้นก็พึง
 ตัดเอาผิวหนังแห่งท่านทั้งปวง เมื่อเชือกนั้นตัดเอาผิวหนังแล้ว ก็จะต้องตัด
 เอาซึ่งหนึ่ง เมื่อตัดเอาหนึ่งแล้ว ก็จะต้องพึงตัดเอาซึ่งเนื้อ เมื่อตัดเอาซึ่งเนื้อ

แล้ว ก็จะมีตักเอาซึ่งเอ็น เมื่อตักเอาซึ่งเอ็นแล้ว ก็จะมีตักเอาซึ่งอัฐิ เมื่อตักเอาอัฐิแล้ว ก็จะมีตักเอาซึ่งเยื่อกระดูกแห่งบุคคลผู้นั้น ให้บุคคลผู้นั้นได้ความทุกข์เวทนา

อนึ่งดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่มีศีลธรรมอันลามก ฯลฯ มีหยากเยื่อคือโทษอันบังเกิดแล้ว จะพึงยินดีซึ่งกิริยาที่ไหว้นบเคารพรักใคร่แห่งขัตติยมหาศาล แลพราหมณมหาศาล และคฤหบดีมหาศาลทั้งหลายด้วย เวทนาอันใด ดังเราจะขอลา ดูกรภิกษุทั้งหลาย เวทนาแห่งบุคคลทั้งสองจำพวกนี้ ใครจะประเสริฐกว่ากัน

นัยหนึ่ง “ภิกษุเว” ดูกรภิกษุทั้งหลาย “ดี ก็ มนุสส” ท่านทั้งหลายจะสำคัญคำที่เราจะกล่าวในกาลบัดนี้เป็นดังฤ

“อึ พลวา ปุริโส” บุรุษมีกำลังพึงประหารในท่ามกลางอก ด้วยหอกอันแหลมคม อันโชนแล้วด้วยน้ำมัน ด้วยเวทนาอันใด

อนึ่ง พระภิกษุศีลมีสภาวะลามก ฯลฯ มิได้เป็นสมณะปฏิญาณตนว่าเป็นสมณะ ไม่ประพฤติพหุจรรย์ปฏิญาณตนว่าประพฤติพหุจรรย์ ฯลฯ พึงยินดีซึ่งอัญชลิตถรมยกขันซึ่งกระพุ่มหัตถ์นมีสการ ของขัตติยมหาศาล แลพราหมณมหาศาล แลคฤหบดีมหาศาลด้วยเวทนาอันใด ดังเราจะขอลา ดูกรภิกษุทั้งหลาย เวทนาทั้งสองประการนี้ซึ่งไหนจะประเสริฐกว่ากัน

นัยหนึ่ง “ภิกษุเว” ดูกรภิกษุทั้งหลาย “ดี ก็ มนุสส” ท่านทั้งหลายจะสำคัญคำที่เราจะกล่าวในกาลบัดนี้เป็นดังฤ

“อึ พลวา ปุริโส” บุรุษอันมีกำลังจะพึง نابซึ่งกายด้วยฟัดเหล็กอันไฟไหม้แล้ว อันลกรุ่งเรือง มีประมุขเปลวอันบังเกิดแล้ว

อนึ่ง พระภิกษุไม่มีศีล มีสภาวะลามก ฯลฯ ตนมิได้เป็นสมณะ ปฏิญาณตนว่าเป็นสมณะ ตนไม่ประพฤติพรหมจรรย์ ปฏิญาณตนว่า ประพฤติพรหมจรรย์ ฟังบริโภคนุ่งห่มจีวร อันชัฏคียมหาศาลแลพราหมณมหาศาล แลคฤหบดีมหาศาลทั้งหลาย เชื้อซึ่งกรรมแลผลแล้ว แลให้ด้วย เวทนาอันใด เวทนาทั้งสองประการนี้ข้างไหนจะประเสริฐกว่ากัน

นัยหนึ่ง “ติ กิ มณฺณล ภิกฺขเว” ตูกรภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจะสำคัญคำที่เราตถาคตจะกล่าวในกาลบัดนี้นั้นเป็นดังฤ

“ยิ พลวา ปุริโส” บุรุษผู้นั้นมีกำลังเปิดออกซึ่งปากแห่งบุคคล ด้วยขอเหล็ก อันไฟไหม้แล้วร้อนจำเดิมแต่ต้น รุ่งเรืองโดยปากทั้งปวง มีประชุมเปลวอันบังเกิดขึ้นในปากแห่งบุคคลผู้นั้น ก็อันเหล็กแดงนั้น ก็ จะพึงเผาเอาฝีปาก และเผาเอาซึ่งลิ้น เผาซึ่งคอ เผาเอาซึ่งท้อง เผาเอาซึ่งไส้ใหญ่แลไส้น้อยแล้วก็พึงไหลออกไป โดยเบื้องต่ำด้วยเวทนาอันใด

อนึ่ง พระภิกษุไม่มีศีลฟังบริโภคซึ่งบิดนทาต อันชัฏคียมหาศาลแลพราหมณมหาศาล แลคฤหบดีมหาศาลทั้งหลาย เชื้อซึ่งกรรมแลผลแล้ว แลพึงให้ด้วยเวทนาอันใด เวทนาทั้งสองนี้ ข้างไหนจะประเสริฐกว่ากัน ฯลฯ

นัยหนึ่ง “ติ กิ มณฺณลภิกฺขเว” ตูกรภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจะสำคัญคำที่เราจะกล่าวในกาลบัดนี้นั้นเป็นดังฤ

“ยิ พลวา ปุริโส” บุรุษมีกำลังจะจับเอาศีรษะแห่งบุคคลแล้วก็จับเอาบำ กตศีรษะให้ลงนอนทับแลนั่งทับเตียงอันแล้วด้วยเหล็กตั้งอันแล้ว ด้วยเหล็กอันร้อน อันไฟไหม้จำเดิมแต่ต้นรุ่งเรืองโดยรอบคอบมีประชุมเปลวอันบังเกิดแล้วพร้อมด้วยเวทนาอันใด

อนึ่ง พระภิกษุไม่มีศีล มีธรรมอันลามก พึ่งบริโภคซึ่งเตียงและ
ตั้งอันขัตติยมหาศาล แลพราหมณมหาศาล และคฤหบดีมหาศาลพึงให้
ด้วยศรัทธาด้วยเวทนาอันใด ตั้งเราจะขอลาถาม เวทนาทั้งสองนี้ใครจะ
ประเสริฐกว่ากัน ฯลฯ

นัยหนึ่ง “ตํ กิ มลฺลถ ภิกฺขเว” ดูกรภิกษุทั้งหลาย ท่าน
ทั้งปวงจะสำคัญคำที่เราจะกล่าวในกาลบัดนี้ขึ้นเป็นตั้งฤฯ

“ยํ พลฺวา ปุริโส” บุรุษผู้มีกำลังจะกระทำบุคคลอันหาศีลมิได้
ให้มีเท่าในเบื้องบนให้มีศีลระในเบื้องต่ำ พึงซัดไปในโลกหุมภีอันร้อน
อันไฟไหม้จำเคิมแต่ต้น แลรุ่งเรืองโดยรอบคอบ มีประขุมเปลวเพลิง
อันลุกลามพร้อม “โส ตตฺถ เณฺนฺเทหํ” บุคคลที่ทุศีลนั้นก็ไหม้
อยู่ในโลกหุมภี มีฟองอันตั้งขึ้นสนวาระเป็นอันมาก ในกาลบางที่ก็ไปใน
เบื้องบนในกาลบางที่ก็ไปในเบื้องต่ำ บางที่ก็ไปโดยขวางด้วยเวทนาอันใด

อนึ่ง พระภิกษุที่ไม่มีศีลอยู่ในวิหาร อันขัตติยมหาศาล แล
พราหมณมหาศาล แลคฤหบดีมหาศาลทั้งหลาย เชื้อซึ่งกรรมแลผลแล้ว
แลพึงให้ด้วยเวทนาอันใด เวทนาทั้งสองนี้ ใครจะประเสริฐกว่ากัน

พระภิกษุทั้งหลายรับพระพุทธบรรหาร แล้วจึงกราบทูลว่าเวทนาที่
พระภิกษุทุศีล ยินดีในอภิวาทนกรรมไหว้ด้วยเออเพื่อแล้ว แลยินดีใน
อภิวาทอัญชลีกรรมเป็นอาทิ แห่งขัตติยมหาศาล แลพราหมณมหาศาล
แลคฤหบดีมหาศาลนั้นประเสริฐ

องค์สมเด็จพระผู้ทรงมีพระภาค ก็ตรัสพระสัทธรรมเทศนา โทษ
แห่งพระภิกษุทุศีล ผู้ยินดีในอภิวาทนกรรมเป็นอาทิ แห่งขัตติยมหาศาล

แลพราหมณมหาศาล แลฤทธิมหาศาล แล้วแลไปบังเกิดในจตุรกาย
เบื้องหน้าแต่จตุจิต โดยวิชันมาแล้วในหนหลัง

“อิติ ภควา ทุกฺขํ ทสเสตี” องค์สมเด็จพระผู้ทรงสวัสดิภาค
ทรงแสดงทุกข์ มีกิริยาที่พระภิกษุผู้ศรัทธาในอภิวาทนกรรม แลอัญชลี
กรรมแลรับซึ่งจิวรแลรับซึ่งบิณฑบาต แลบริโภคน้ำซึ่งเตียงแลตั้ง แลวิหาร
เป็นเหตุเป็นปัจจัยด้วยวาลรัชชูปมา เปรียบด้วยเชือกอันบุคคล พันด้วย
ขนทราย แลหอกอันคม แลแผ่นเหล็ก แลก้อนเหล็ก แลเตียงเหล็ก แล
ตั้งเหล็ก แลโลหกุมภี เหตุใดเหตุตั้งนั้น เมื่อองค์สมเด็จพระบรมศาสดา
ผู้ไต่การพของสัตว์โลก ตีเตียนซึ่งพระภิกษุผู้มีศีลอันวิบัติ จึงตรัสพระ
สัทธรรมเทศนาว่า “ภิกฺขเว” ดูกรภิกษุทั้งหลาย “อวิชฺหหโต กามสุขํ”
เมื่อภิกษุผู้ได้สละเสียซึ่งกามสุข มีผลอันเป็นที่เดือดร้อนจะให้ถึงซึ่งทุกข์
อันยิ่งกว่าทุกข์ที่จะสวมกอดเคล้าคลึงกองอัคคี ตนก็จะเป็ภิกษุผู้มีศีลอัน
ทำลายไม่เป็นสมณะ ความสุขจะมีแก่ภิกษุนั้นแต่ที่ตึงฤ

นัยหนึ่ง “อภิวาทนสาทิเณ” พระภิกษุผู้มีศีลอันวิบัติ มีความ
ยินดีในอภิวาทนกรรม ให้ช่วยเอาไฟเอแห่งบุคคลทั้งหลายอันเป็นมหาศาล
มีขัตติยมหาศาลเป็นประธาน เป็นส่วนที่จะนำมาซึ่งความทุกข์ อันยิ่งกว่า
ทุกข์ที่บุคคลจะเชือกจะติดคิ้วหนังและมังสะ กระทั่งถึงเยื่อกระดูก ด้วย
เชือกอันพันด้วยขนทราย ความสุขตึงฤจะมีแก่พระภิกษุนั้น

อนึ่ง พระภิกษุไม่มีศรัทธาในอัญชลีกรรม ประณมนวนอมนัสการ
การแห่งขัตติยมหาศาล แลพราหมณมหาศาล แลฤทธิมหาศาลอันมี
ศรัทธาเป็นเหตุที่จะนำมาซึ่งทุกข์ อันยิ่งกว่าทุกข์ที่บุคคลจะประหารด้วยหอก
ความสุขจะมีแก่พระภิกษุนั้นแต่ที่ตึงฤ

อนึ่งพระภิกษุผู้มีศีลอันวิบัติรูปใด จะพึงเสวยซึ่งสัมผัสนุ่มห่มผ้าแผ่นเหล็ก อันรุ่งเรืองอยู่ในนรกสังกาส์ช้านาน พระภิกษุนั้นจะมีประโยชน์ดังฤๅ ด้วยความสุขคือจะนุ่งห่มจีวร อันมหาศาลบุคคลทั้งหลายถวายเป็นด้วยศรัทธา

อนึ่งพระภิกษุอันมีศีลวิบัติรูปใด จะพึงกลืนกินซึ่งก้อนเหล็กอันร้อนอันไฟไหม้ลุกรุ่งเรือง มีเปลวประชุมบังเกิดแล้วในนรกสังกาส์ช้านาน เพราะเหตุบริโภคน้ำซึ่งบิณฑบาต อันขี้ตี้ยมหาศาล และพราหมณมหาศาล แลฤๅหบทิมมหาศาล เชื้อซึ่งกรรมแลผลแล้วแลให้บิณฑบาตนั้นมิรสอร่อยเป็นที่ปรารถนา ก็มีอุปมาเหมือนยาพิษอันกินตาย จะเป็นประโยชน์ดังฤๅ แก่พระภิกษุอันหาศีลมิได้นั้น

อนึ่งเตียงแลตั่งทั้งหลาย อันแล้วด้วยเหล็กอันรุ่งเรืองเป็นที่นำมาซึ่งทุกข์ จะเบียดเบียนพระภิกษุรูปใดอันหาศีลมิได้ อันบังเกิดในนรกสังกาส์ช้านาน พระภิกษุหาศีลมิได้นั้น จะบริโภคน้ำซึ่งเตียงแลตั่ง อันตนสมมติสำคัญว่าเป็นสุข คือจะนำมาซึ่งอุปายทุกข์เพื่อประโยชน์ดังฤๅ

“ชลิเตสุ นีวสตีพพ” อนึ่งพระภิกษุรูปใดหาศีลมิได้จะพึงอยู่ในท่ามกลางหม้อเหล็กอันรุ่งเรือง ความยินดีในอาสนะที่นั่งแลที่นอนในวิหารอันมหาศาลบุคคลจะพึงให้ด้วยศรัทธา จะพึงมีแก่พระภิกษุนั้นเพื่อประโยชน์ดังฤๅ

อันหนองคัสมเตจพระศาสดา ทรงติเตียนพระภิกษุผู้มีศีลอันวิบัติอันนั้นว่า เป็นพระภิกษุผู้มีมรยาทอันตนพึงระลึกด้วยรังเกียจ เพราะเหตุว่า

กายกรรมเป็นอาทิไม่บริสุทธ์ คุงหยากเยื่ออันบุคคลจะพึงทิ้งเสียซุ่มไปด้วย
 ราคาทิกิลีส มีสภาวะลามกเปื้อนเนาอยู่ภายในชีวิตแห่งภิกษุผู้มีศีลอันวิบัติ
 ปราศจากปัญญา ตนมิได้เป็นสมณะทรงไว้ซึ่งเพศแห่งชนอันเป็นสมณะ
 กำจัดเสียซึ่งตนด้วยความฉิบหายแห่งศีล ชื่อว่าขุดเสียซึ่งตน กั้นเสียซึ่งตน
 เพราะเหตุขุดเสียซึ่งมูล คือกุศล “สัลวานุโต สนุโต” พระภิกษุทั้งหลาย
 ในพระศาสนานี้ ที่มีศีลทรงศีลอันบริสุทธ์ระงับราคาทิกิลีสแล้ว ก็ย่อมจะ
 เว้นเสียสละซึ่งภิกษุทุศีล คุงตั้งว่าภิกษุทั้งหลายมีความปรารถนาจะประทับ
 กาย ย่อมเว้นเสียซึ่งคุณแลชากศพ “กิ ชีวิตํ ตสุส” ชีวิตแห่งภิกษุมี
 ศีลอันวิบัตินั้นจะเป็นประโยชน์ดังฤๅ

“สพฺพกเยหิ อมฺตุโต” พระภิกษุทุศีลนั้นมิได้พ้นจากภัยทั้งปวง
 มีภัยคือตนก็จะพึงเกิดขึ้นตนเป็นอาทิ พ้นจากสุขคือกรรมพิเศษมีพระโสคา
 มรรคเป็นประธาน มีทวารคือช่องมรรคาก็จะครไปไปสู่สวรรค์อันทุศีล
 ธรรมบิบัติเสียแล้ว มีแต่จะบ่ายหน้าชนสู่มรรคาก็จะไปสู่อบาย

“กรฺณาย วตฺถุญฺโต” เป็นบุคคลควรจะกรุณาแห่งชนทั้งหลาย
 อันประกอบด้วยกรุณา บุคคลคงฤๅจะเสมอด้วยภิกษุที่หาศีลมิได้ไม่มีแล้ว

นักปราชญ์ผู้เจริญด้วยญาณคติพึงรู้ว่า องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระ
 ภาควรรัสพระสัทธรรมเทศนา แสดงโทษแห่งภิกษุผู้มีศีลอันวิบัติด้วยประการ
 เป็นอันมาก โดยนัยเป็นอาทิที่แสดงมาแล้ว

อนึ่ง บัณฑิตพึงรู้ว่า องค์สมเด็จพระบรมศาสดาตรัสเทศนาแสดง
 อานิสงส์ศีลของพระภิกษุที่ทรงศีล โดยคำอันวิปริตจากคำอันกล่าวแล้ว

อนึ่งพระพุทโธษาจารย์เจ้าผู้เป็นพุททกตัญญู รู้พระบรมพุทธาธิบาย นิพนธ์พระคทาไว้ว่า “ตสฺส ปาสาทิกิ โหติ ปตฺตจิวรรณ” เป็นอาทิ อรรถาธิบายในบาทพระคทานั้นว่า คีลแห่งพระภิกษุรูปใด ปราศจากมลทิน อากาโรที่จะทรงไว้ซึ่งบาตรแลจีวรของพระภิกษุนั้นก็เป็นที่จะนำมาซึ่งความเลื่อมใส

อนึ่ง คีลแห่งพระภิกษุรูปใดบริสุทธิ์ไม่มีมลทิน บรรพชาของพระภิกษุนั้น ก็เป็นบรรพชาอันประกอบด้วยผล

อนึ่งภิกษุที่จะเบียดเบียนตนเป็นตนนั้น ก็มีหยั่งลงสู่หตุทัยแห่งพระภิกษุ มีศีลอันบริสุทธิ์ จุจดังดวงพระอาทิตย์ไม่ยังอันธการให้หยั่งลงได้ในโลกธาตุ

พระภิกษุมีศีลอันบริสุทธิ์อยู่แล้ว ก็จะงามในศาสนพรมจรรย์ จุจดังว่าปริมณฑลจันทรทิพยวิมาน อันไฟโรจน์รุ่งเรืองอยู่ในถ้ำคันทาลัยประเทศ อากาศ

ใช้แต่เท่านั้น “กายคนุโรปี ปาโมหุ” กลิ่นกายแห่งพระภิกษุอันมีศีลอันบริสุทธิ์ ก็ฟุ้งไปในที่ทวนลมแลที่ตามลม ยังปราโมทย์คือ ตรุณปิติให้บังเกิดแก่เทวดามนุษย์ทั้งหลาย “สัลคนุเช กลาวกา” จะบ้วยกล่าวไปไยถึงกลิ่นศีล เมื่อพระภิกษุทรงศีลบริสุทธิ์แล้ว กลิ่นศีลของพระภิกษุนั้น ก็คงจะครอบงำเสียซึ่งกลิ่นแห่งคันธชาติทั้งปวง มีกลิ่นจันทน์แลกลิ่นกฤษณาเป็นอาทิ ฟุ้งไปในทิศานุทิศมิได้ขัดข้องหาสิ่งจะเคียงกุ่มมิได้

“อุปฺปกาลี กตา การา” ถึงว่าไทยธรรมนั้นจะน้อย ทายกมีศรัทธา กระทำสักการบูชาแก่พระภิกษุอันทรงศีลก็มีผลมาก เพราะเหตุการณนั้น

พระภิกษุที่มีศีล ชื่อว่าเป็นภาชนะรับรองเครื่องสักการบูชา “สี่ลวณฺ์ น พาทฺเณติ” หนึ่งอาสวะทั้ง ๔ มีกามาสวะเป็นอาทิ อำนวยในทิฏฐธรรม คืออรรถภาพชาตินี้ ก็มิได้เบียดเบียนพระภิกษุผู้มีศีล พระภิกษุผู้ทรงศีลนั้น ย่อมจะชุกเสียซึ่งรากเง่าแห่งทุกข์ทั้งหลายในปรโลก สมบัติอันใดมิในมนุษย์ โลกแลเทวโลกเมื่อพระภิกษุผู้มีศีลปรารถนาแล้ว จะได้สมบัตินั้นด้วยยาก หามิได้

อนึ่ง จิตของพระภิกษุที่มีศีลนั้นย่อมจะโน้มไปสู่นิพพานสมบัติ อันเป็นที่ระงับดับราคาคาทิกิลสโดยแท้

แท้จริงศีลคุณนเป็นมลแห่งสมบัติทั้งปวง “อนेกาการโวการิ” บัณฑิตพึงแสดงซึ่งอานิสงส์ศีล อันเจือด้วยอาการเป็นอันมากดังนี้

เมื่อบัณฑิตชาติแสดงซึ่งอานิสงส์ศีล ด้วยประการดังนี้แล้วก็มีจิตสะทุ้ง จากศีลวิบัติ โนมไปสศีลสมบัติ ก็อาจยังทนให้ถึงพร้อมด้วยศีล เหตุใด เหตุดังนี้ นักปราชญ์ผู้ดำเนินด้วยญาณเคตเห็นโทษแห่งวิบัติจากศีล แล เห็นอานิสงส์ที่บริบูรณ์ด้วยศีล ดังเรากล่าวแล้วนี้ ก็พึงชำระศีลให้บริสุทธิ์ ในพระพุทศาสนา

ข้าพระองค์มีนามชื่อว่าพุทธโฆษาจารย์ แสดงซึ่งศีลอันมีในคัมภีร์ พระวิสุทธิมรรค อันองค์สมเด็จพระผู้ทรงสวัสดิภาคตรัสเทศนาด้วยศีลสมาธิ ปัญญาเป็นประธาน ในพระคคาถาที่มีคำกล่าวว่า “สี่เลปติฏฺฐาย นโร สพลฺวโล” เป็นอาทิ โดยลำดับพระบาลีมีประมาณเท่านั้น

“อิติ สารุชนปามุชชตฺถาย” ปฐมปริจเจทซึ่งว่าศีลนิเทศ ใน คัมภีร์พระวิสุทธิมรรค อันข้าพระองค์แต่งไว้เพื่อประโยชน์จะยังสารุชนให้ ปราโมทย์ โดยสังเขปกกล่าวไว้แต่เพียงนี้ เหว่ ก็มีด้วยประการดังนี้

ชุดงคนิเทศ

“อิทานิ เยหิ อปปัจจนตาสนตฺถุจิตาทีหิ คุณฺเหหิ วุตฺตป-
ปการสฺส สีสสส โวทานํ โหติ เต คุณฺเ สมฺปาเทตฺถุ ยสฺมา
สมาทินฺนสึเลน โยคินา ชุดฺตงฺคสมาทานํ กาดพฺพิ เอว หิสฺส
อปปัจจนตาสนตฺถุจิตา สลฺเลขตาปวิเวกาปจฺจยวิริยารมภสฺสกรตาหิ
คุณฺสลลวิภูชาลิตมลฺลํ สีสํ เจว สุปฺริสฺสุทฺธํ ภวิสฺสติ วุตฺตานิ จ
สมฺปชฺชิสฺสสนฺตึตี อิติ อนวชชสึลพฺพตฺตคุณฺปฺริสฺสุทฺธสพฺพสาจาโร
โปราณ อริยวสฺตตฺเตย ปตฺถิฏฺจาย จตฺตตฺถสสภาวานารามตาสงฺขาตสฺส
อริยวสฺสส อธิคมารโห ภวิสฺสติ”

วาระนี้ จะได้รับพระราชทานถวายเป็นสิขณาในไตรสรุตงนินิเทศปริจเฉท
๒ อันมีในคัมภีร์พระสุทธีมรรค สืบอนุสนธิตามกระแสวาระพระบาลี

พระพุทธโฆษาจารย์รจนาไว้ว่า “โยคินา ชุดฺตงฺคสมาทานํ”
พระโยคาวจรภิกษุผู้ประพฤติความเพียร เมื่อมีศีลอันดีเอาดีแล้ว ฟัง
กระทำชุดงคสมาทาน ถือเอาซึ่งชุดงสืบขึ้นไปในกาลบัดนี้

กิริยาที่บริสุทธ์แห่งศีลอันเรากล่าวแล้ว จะอุปถัมภ์เกิดมีด้วยคุณ
ทั้งหลายใด มีอุปปัจจตากุณ คือมีปรารถนาน้อย แลสันตฺถุจิตากุณ คือ
ยินดีในปัจจัยแห่งตนเป็นอาทิ แลจะยังคุณทั้งหลายนั้นให้บริบูรณ์ เพราะ
เหตุสมาทานชุดงค

แท้จริงเมื่อพระโยคาวจรล้างเสียซึ่งมลทินแห่งศีลด้วยน้ำ กล่าวคือ
อุปปัจจตากุณ คือปรารถนาน้อย แลสันตฺถุจิตากุณ ยินดีในปัจจัยแห่งตน

แลสลเลขฑาคณ กระทบำให้น้อ่มแห่งกิเลสทั้งหลาย แลยินดีในปวิเวกแลอบัจจย
คุณ กิเลสทั้งหลายมิได้สั่งสมอยู่เพราะเหตุปฏิบัติจันใด ก็ปฏิบัติจันนั้น

แล้ววิริยารัมภฑาคณ ยังความเพียรให้ประพฤติเป็นไปเนื่อง ๆ แล
สุภรฑาคณ ก็เป็นบุคคลพึงเลี้ยงง่าย เพราะมิได้ปรารถนามากเป็นอาทิคือ
แห่งพระภิกษุนั้นก็จะบริสุทธติ อนึ่งวัตตปฏิบัติก็จะบริบูรณ

พระโยคาวจรภิกษุมีสมาจารทั้งปวง อันบริสุทธติด้วยศีลคุณแล้ววัตตคุณ
อันปราศจากโทษกั้นแล้ว ก็จะต้องอยู่ในที่ประชุม ๓ แห่งอริยวงศ์ คือ
สันโดษในจิวรแลบิณฑบาต แลเสนาสนะ แลสมควรที่จะได้ซึ่งอริยวงศ์เป็น
การบ ๔ กล่าวคือภาวะยินดีในภาวนา “ตสุมา ชุตุงกถ อารพุกุสสามิ”
เพราะเหตุการณดังกล่าว ข้าพระองค์ผู้มีนามชื่อว่า พุทธโฆษาจารย์จักปรารภ
ซึ่งรุดงกถาสืบต่อไป

“ภควา หิ เทรส ชุตุงกถานิ” แท้จริงรุดงศ์ ๑๓ ประการนี้
สมเด็จพะผู้ทรงสวัสดิภาพ ทรงอนุญาตแต่พระภิกษุทั้งหลาย มีอามิส
ในโลกอันละเสียแล้ว มิได้เอาลัยในกายแลชีวิต มีความปรารถนาเพื่อจะ
ยินดีในอนุโลมปฏิบัติคือเจริญวิปัสสนา

“เสยยถิ” รุดงศ์ ๑๓ ประการนี้ คือสิ่งทั้งฤ

รุดงศ์ ๑๓ ประการนี้ คือบั้งสุกุลิกังกรุดงศ์ ๑ เทจิวิริกังกรุดงศ์ ๑
บิณฑบาติกังกรุดงศ์ ๑ สบทานจาริกังกรุดงศ์ ๑ เอกาสนิกังกรุดงศ์ ๑
บัตตบิณฑทิกังกรุดงศ์ ๑ ชลุปัจฉภักตติกังกรุดงศ์ ๑ อารัญญิกังกรุดงศ์ ๑
รูกขมุติกังกรุดงศ์ ๑ อพโภภาตีกังกรุดงศ์ ๑ ไสสานิกังกรุดงศ์ ๑
ยถาสันตติกังกรุดงศ์ ๑ เนสัชชีกังกรุดงศ์ ๑ ผสมเข้าด้วยกัน เป็นรุดงศ์
๑๓ ประการตัวยกันดังนี้

แต่^๕จะวินิจฉัยในรชงค์ ๑๓ ประการโดยอรรถวิคคหะ ๑ โดย
อรรถมีลักษณะเป็นต้น ๑ โดยสมพาทานวิธาน ๑ โดยประเภทคือจำแนก ๑
โดยเภทะคือทำลายหรือพินาศ ๑ โดยอาณิสสังแห่งรชงค์นั้น ๆ ๑ โดย
ประมาณ ๓ ตามกำหนดด้วยรชงค์ ๑ โดยจำแนกชื่อรชงค์เป็นต้น ๑
โดยสังเขปแลพิสการ ๑

เป็นบทวินิจฉัย ๙ ประการ บัณฑิตพึงรู้ด้วยประการดังนี้

๑. จะวินิจฉัยโดยอรรถวิคคหะในบท บังสุกุลิ๊งรชงค์เป็นปฐม
น^๕ก่อน

มี^๕เหตุนั้นว่า จีวรอันใดเป็นประคุดังว่าพุ่งไปด้วยฝุ่น ด้วยอรรถ
คือสภาวะแห่งจีวรนั้นอยู่^๕ในที่สูง เพราะเหตุว่าผ่านันตั้งอยู่บน ฝุ่นทั้งหลายใน
ที่ใดที่หนึ่ง มีตรอกแลสุสานประเทศป่าช้าแลกองหยากเยื่อเป็นอาทิ เหตุใด
เหตุ^๕ดังนั้น จีวรนั้นจึงได้ชื่อว่า บังสุกุล

นัยหนึ่งว่า จีวรอันใดถึงซึ่งสภาวะเป็นของอันบุคคลพึงเกลียดดูจึ่งว่า
ฝุ่น จีวรนั้นชื่อว่าบังสุกุล

กิริยาที่พระภิกษุทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุล อันได้ซึ่งอรรถวิคคหะถือเอา
ต่างซึ่ง^๕เหตุนั้นดัง^๕นี้ ชื่อว่าบังสุกุล

กิริยาที่ทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลเป็นปกติแห่งภิกษุ^๕นี้ พระภิกษุนั้นชื่อ
บังสุกุลิกะ แปลว่ามีทรงไว้ซึ่งบังสุกุลจีวรเป็นปกติ

เหตุแห่งภิกษุมิ^๕ทรงไว้ซึ่งบังสุกุลจีวรเป็นปกติ^๕นั้นชื่อว่าบังสุกุลิ๊งกะ
การณ^๕ศัพท^๕นั้น องค์สมเด็จพระบรมศาสดาตรัสเทศนาเรียกชื่อว่าองค์
เหตุใดพระภิกษุมิ^๕ทรงไว้ซึ่งบังสุกุลจีวรเป็นปกติ ย่อมจะมีด้วยสมพาทาน

อันใด คำกล่าวว่ายี่สิบสี่กัณเฑาะว์ กระนั้น บัณฑิตพึงรู้ว่า เป็นชื่อแห่งสมาทาน
เจตนาอัน

๒. ในบทคือ เตจวีรังกัณฐงค์ เป็นคำรบ ๒ นั้น มีอรรถวิคคหะ
ว่า “ติจวีร” ผ้า ๓ ผืน คือผ้าสังฆาฏิ แลผ้าอุตราสงค์ แลผ้าช่อ
อันตรวาสก เป็นปกติแห่งพระภิกษุนี้ เหตุฉะนี้พระภิกษุหนึ่งมีนามชื่อว่า
เตจวีริกะ โดยนัยกล่าวมาแล้วในยี่สิบสี่กัณฐงค์

องค์ คือเหตุ ได้แก่สมาทานเจตนาของพระภิกษุในที่ทรงไว้ซึ่ง
ไตรจีวร มีผ้าสังฆาฏิเป็นต้น ชื่อว่า เตจวีริกัณเฑาะว์

๓. ในปาฐาปาติกัณฐงค์ที่ ๓ นั้นมีอรรถวิคคหะว่า กิริยาที่ตกแห่ง
กัณเฑาะว์หลายกล่าวคือภิกษุ ชื่อว่า บิณฑบาต

มีอรรถรูป อาจารย์กล่าวว่า กัณเฑาะว์ที่บุคคลผู้อื่นให้ตกลงอยู่ใน
บาตรแห่งพระภิกษุ ชื่อว่าบิณฑบาต

พระภิกษุรูปใดแสวงหาบิณฑบาต เข้าไปสู่สกุลนั้น ๆ เทียวแสวงหา
ห้วงบิณฑบาต ภิกษุรูปนั้นชื่อว่าบิณฑปาติโก

นัยหนึ่ง กิริยาที่ตนแห่งกัณเฑาะว์ เป็นวัคคหะปฏิบัติของพระภิกษุ
นี้ ภิกษุนี้ ชื่อว่า บิณฑปาติ

“บิณฑปาติ เอว บิณฑปาติโก” กิริยาที่ภิกษุเที่ยวไปเพื่อ
กัณเฑาะว์ชื่อว่า บิณฑปาติโก เหตุคือสมาทานเจตนาของพระภิกษุอันเที่ยว
ไปเพื่อกัณเฑาะว์ ชื่อว่า บิณฑปาติกัณเฑาะว์

๔. ในสप्तทวารีกัณฐงค์เป็นคำรบ ๔ นั้น มีบทวิคคหะว่า ทาน
ศัพท์ แปลว่าขาด แปลว่ามีได้ประพฤติเป็นไปมีระหว่าง กิริยาที่พระภิกษุ
เว้นจากประพฤติเป็นไป ไม่มีระหว่างนั้นชื่อว่าอุปทาน อธิบายว่าไม่ขาด

ประพศิอย่างใด เป็นไปกับด้วยไม่ขาด ประพศิอย่างนั้นชื่อว่า
สप्तาน

มีอรรถรูปว่า ภิกษุเที่ยวไปไม่ให้ขาด ไม่เว้นเรื่อน ไม่ล่วงลำดับ
เรื่อน ชื่อว่า สप्तาน

กิริยาที่เที่ยวไปไม่ล่วงลำดับเรื่อน เป็นปกติของพระภิกษุนี้เพราะ
เหตุดังนั้น พระภิกษุรูปนั้นชื่อว่า สप्तานจारी “สप्तานจारी เอว
สप्तานจารโก” พระภิกษุเที่ยวกับด้วยมิได้ขาด คือเที่ยวไปโดยลำดับเรื่อน
ชื่อว่า สप्तานจาริกะ

องค์ คือเจตนาที่จะถือเอาด้วยดีของพระภิกษุที่จะเที่ยวไปกับด้วยมิได้
ขาดตามลำดับเรื่อน ชื่อว่า สप्तานจาริกังคะ

๕. ในโอกาสนิกังคตุงค์เป็นคำรบ ๕ มีอรรถวิคคหะว่ากิริยาที่
บริโภคในอาสนะที่นังอันเดียว ชื่อว่า เอกาสนะ

บริโภคในอาสนะอันเดียวนี้เป็นปกติของพระภิกษุนี้ พระภิกษุนี้
ชื่อว่าเอกาสนิกะ

“ตสฺมา องฺกิ เอกาสนิกงฺคิ” องค์คือสมาทานของพระภิกษุ
บริโภคในอาสนะอันเดียวนี้ ชื่อว่า เอกาสนิกังคะ

๖. ในปัตตบิณฑกักรตุงค์เป็นคำรบ ๖ นั้น มีอรรถวิคคหะว่าก่อน
อามิสในบาตรอันเดียวแท้ ชื่อว่า ปัตตบิณฑกิก เพราะเหตุตุงค์นี้สมาทาน
สมาทานวิธีห้ามภาชนะเป็นคำรบ ๒

กิริยาที่ถือเอาก่อนอามิสในบาตร การทำสำคัญว่าก่อนอามิสในบาตร
ในกาลเมื่อจะถือเอาก่อนอามิสในบาตร เป็นปกติของพระภิกษุนี้ เหตุดังนั้น
พระภิกษุนี้ได้ชื่อว่า ปัตตบิณฑกิกะ

องค์ คือสมาทานเจตนาแห่งพระภิกษุ มีอันถือเอาอีกอันอามิสในบาตร
กระทำสำคัญว่าก้อนอามิสในบาตรเป็นปกตินั้น ชื่อว่า ปัตตะปิณฑิกังคะ

๗. ในขลุบัจฉาภัตติกัณฑุรงค์เป็นคำรบ ๗ นั้นว่า ขลุศัพท์เป็นนิบาต
ประพจน์เป็นไปในอรรถคือแปลว่า ปฏิเสธ

มีบทวิเคราะห์ว่า พระภิกษุกระทำซึ่งห้ามโภชนะแล้วแลตั้งอยู่ได้
ซึ่งภัตรในภายหลัง ชื่อว่า บัจฉาภัตติ

โภชนะของภิกษุอันห้ามข้าวแล้วแลได้ภัตรในภายหลังนั้นชื่อว่าบัจฉา-
ภัตตะโภชนะ

ภัตรอันภิกษุห้ามข้าวแล้วแลได้ในภายหลัง กระทำสำคัญว่าบัจฉาภัตร
ในโภชนะบัจฉาภัตรนั้นเป็นปกติของพระภิกษุ เหตุฉะนั้นพระภิกษุนั้นชื่อว่า
บัจฉาภัตติคะ แปลว่าพระภิกษุห้ามข้าวแล้วซึ่งภัตรในภายหลังเป็นปกติ

“น บัจฉาภัตติโก ขลุบัจฉาภัตติโก” ภัตรที่พระภิกษุห้าม
ข้าวแล้วแลได้ในภายหลัง กระทำสำคัญว่าบัจฉาภัตรในโภชนะบัจฉาภัตรนั้น
เป็นปกติของพระภิกษุนั้นหามิได้ พระภิกษุนั้นชื่อว่าขลุบัจฉาภัตติคะ

ถ้ากล่าววว่า ขลุบัจฉาภัตติโก นี้เป็นชื่อแห่งบริโภคอันยิ่ง อันกำลัง
แห่งสมาทานห้ามแล้ว

อนึ่ง มีคำพระอรรถกถาจารย์เจ้ากล่าวไว้ในอรรถกถาว่า ‘ขลุติ
เอโก สกุโณ’ นักจำพวกหนึ่ง ชื่อว่าขลุ ถือเอาแล้วซึ่งผลไม้ด้วยปาก
เมื่อผลไม้หนักเสียแล้ว นกนั้นก็มิได้จิกกัดกินซึ่งผลไม้อื่น ๆ “ตาทีโส
อัย” พระภิกษุที่มีขลุบัจฉาภัตติกัณฑุรงค์ เป็นปกตินั้นเหมือนหนึ่งนกนั้น
จึงได้นามชื่อว่า ขลุบัจฉาภัตติโก

องค์ ซึ่งสมทานเจตนาของพระภิกษุที่ห้ามข้าวแล้ว ได้ซึ่งภัตรใน
ภายหลัง กระทำสำคัญว่าภัตรในภายหลังเป็นปกติของตนหามิได้^๕นี้ชื่อว่า
ขลุบัจจามัตติกังคะ

๘. ในอารัญญิกังคตฺตงฺคเป็นคำรบ ๘ นั้นว่า “อณฺเณ นีวาโส
อารญญิ” กิริยาที่นอนอยู่ในประเทศอันบุคคลไม่ยินดีชื่อว่า อารัญญิง
การที่อยู๋ในอรัญญาราวว่าเป็นปกติของพระภิกษุนั้น เหตุตั้งนั้นพระภิกษุ
จึงได้ชื่อว่า อารัญญิกอ

องค์ คือสมทานเจตนาของพระภิกษุอันอยู่ในประเทศไม่พึงยินดีเป็น
ปกติ^๕นั้น ชื่อว่า อารัญญิกังคะ

๙. ในรุกขมฺลิกังคตฺตงฺคเป็นคำรบ ๙ นั้น มีบทวิคคหะว่า “รุกฺขมฺมฺล
นีวาโส” กิริยาที่อยู๋ในภายใต้ต้นไม้^๕นี้ชื่อว่า รุกขมฺล
การที่อยู๋ในภายใต้ต้นไม้^๕นี้ เป็นปกติของพระภิกษุนั้น เหตุตั้งนั้น
พระภิกษุนั้นจึงได้ชื่อว่า รุกขมฺลิกอ

องค์ คือสมทานเจตนาของพระภิกษุ มีอันอยู๋ในภายใต้ต้นไม้เป็น
ปกติ^๕นั้นชื่อว่า รุกขมฺลิกังคะ

๑๐. ในอัปโภกาสิกังคตฺตงฺคเป็นคำรบ ๑๐ แลโสธานิกังคตฺตงฺค
เป็นคำรบ ๑๑ ก็มีนัยดุจเดียวกันกับด้วยอารัญญิกังคตฺตงฺค แลรุกขมฺลิกัง
คตฺตงฺค^๕นั้น

๑๒. ในยถาสันถติกังคตฺตงฺคเป็นคำรบ ๑๒ นั้น มีบทวิคคหะว่า
“ยถเว สนฺถติ” เสนาสนะใด ๆ อันพระภิกษุเป็นผู้ปูเสนาสนะให้ถึงแก่
พระภิกษุ เสนาสนะนั้นชื่อว่า ยถาสันถติ^๕

ยถาสันถติกังคตฺตงฺค^๕นี้เป็นชื่อแห่งเสนาสนะ ที่พระภิกษุเป็นผู้ตกแต่ง
เสนาสนะแสดง^๕ขึ้นก่อนว่า เสนาสนะ^๕นี้ถึงแก่ท่าน

กิริยาที่อยู่ในเสนาสนะ อันพระภิกษุเป็นผู้ตกแต่งจัดแจงเสนาสนะ แสดงขึ้นก่อนว่าเสนาสนะนี้ถึงแก่ท่าน เป็นปกติของพระภิกษุนี้ เหตุฉนั้น พระภิกษุนี้จึงชื่อว่า ยถาสันตติณะ

องค์คือสมათานเจตนาของพระภิกษุมีอันอยู่ในเสนาสนะ อันพระภิกษุเป็นผู้ตกแต่งเสนาสนะแสดงขึ้นก่อนว่า เสนาสนะถึงแก่ท่าน เป็นปกตินี้ ชื่อว่า ยถาสันตติกังคะ

๑๓. ในสังขชิกงคชุตยัคเป็นคำรบ ๑๓ นั้น มีบทวิคคหะว่า “**สยนิ ปฏิกขิปปิตวา**” กิริยาที่พระภิกษุห้ามซึ่งอริยาบท คือนอนแล้วแลอยู่ด้วย อริยาบทคือนั่งนั้น เป็นปกติแห่งพระภิกษุนี้ เหตุฉนั้นพระภิกษุนี้ จึงได้ชื่อว่า เนสัชชิกะ

องค์คือสมათานเจตนาของพระภิกษุ ที่จะห้ามซึ่งอริยาบทนอนแล้วอยู่ ด้วยอริยาบทนั่งเป็นปกตินี้ ชื่อว่า เนสัชชิกังคะ

อนึ่ง รุคคังทังปวงนี้ ชื่อว่า เป็นองค์แห่งพระภิกษุ ชื่อว่า รุคตะ เพราะเหตุว่าภิกษุนี้ มีกิเลสอันกำจัดเสียแล้วด้วยวิธีสมათานนั้น ๆ

นัยหนึ่ง ปัญญาที่มีคำเรียกว่า รุคตะอันได้แล้ว เพราะเหตุว่าปัญญา นั้นชำระเสียแล้วซึ่งกิเลสเป็นองค์แห่งรุคคังทังหลาย มีบั้งสุกสิกกังครุคคังเป็น อาทิ เหตุฉนั้น บั้งสุกสิกกังคะเป็นประธานนั้น จึงมีนามชื่อว่า รุคคังคทานิ

นัยหนึ่ง บั้งสุกสิกกังคะเป็นคทานินี้ ชื่อว่า รุคตะ เพราะเหตุกำจัด เสียซึ่งข้าศึก แลชื่อว่าองค์ เพราะเหตุปฏิบัติด้วยอาการอันดี ในธรรม ทั้งหลายมีศีลเป็นประธาน เหตุฉนั้น จึงได้นามชื่อว่า รุคคัง

วินิจฉัยโดยอรรถวิคคหะในรุคคัง ๑๓ ประการ บัณฑิตพึงรู้ด้วย ประการดังนี้ก่อน

พระวิสุทธิมรรค เล่ม ๑

แต่จะวินิจฉัยโดยลักษณะเป็นอาทิในรชงค์ ๑๓ ประการ บัณฑิต
พึงรู้โดยนัยเราจะกล่าวต่อไป

แท้จริง รชงค์ ๑๓ ประการทั้งนี้ มีเจตนาอันประพฤติเป็นไปด้วย
สามารถสมาทานเป็นลักษณะ

สมด้วยพระอรธกถาจารย์กล่าวไว้ในอรธกถาว่า “โย สมอาทิตย์
โส ปุ่กโค” แปลเนื้อความว่าการบุคคล คือพระภิกษุผู้จะปฏิบัติ
พระองค์ใด สมาทานถือเอาด้วยดี พระภิกษุผู้จะปฏิบัติท่านั้นจะถือเอาด้วยดี
ด้วยธรรมทั้งหลายใด ธรรมทั้งหลายนั้น คือจิตแลเจตสิก

เจตนาที่ประพฤติเป็นไปด้วย สามารถแห่งสมาทานเจตนาอันใด
สมาทานเจตนา นั้น ชื่อว่า รชงค์

วชิประโยชน์ คือประกอบซึ่งวาจาห้ามเสียซึ่งวัตถุทั้งหลาย มีจิวรณ์
กฤหมคดีถวายเป็นอาทินั้น ชื่อว่า วัตถุ

แท้จริง รชงค์ ๑๓ ประการทั้งปวงนี้ มีกำจัดเสียซึ่งโลกอันยิ่งคือ
โลกในรูปในเสียงเป็นอาทิ อันประพฤติเป็นไปด้วยสามารถแห่งค้นหาเป็นกิจ
มีสภาวะมิได้โตเลเป็นผล มีปรารถนาอันน้อยเป็นอาทิเป็นธรรมแห่ง
พระอริยบุคคล เป็นอาสนันการณ

วินิจฉัยโดยวัตถุทั้งหลาย มีลักษณะเป็นต้น ในรชงค์ ๑๓ ประการ
บัณฑิตพึงรู้โดยนัยดังแสดงมาแล้ว

แต่จะวินิจฉัยในบทที่ ๕ มี “สมาทานวิทานโต” เป็นอาทิ
มีเนื้อความว่ารชงค์ทั้งปวงนี้ เมื่อองค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภากยังทรง
พระชนม์อยู่ พระภิกษุทั้งหลายพึงสมาทานในสำนักแห่งพระองค์

เมื่อองค์พระผู้ทรงพระภาคเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระภิกษุ
ทั้งหลายพึงสมาทานในสำนักแห่งพระมหาสาวก

เมื่อพระมหาสาวกทั้งหลายมิได้มีแล้ว พระภิกษุทั้งหลายพึงสมาทาน
ในสำนักแห่งพระชีนาสพ

เมื่อพระชีนาสพเจ้ามิได้มีแล้ว พึงสมาทานในสำนักพระอนาคามี แล
พระสกิทาคามี แลพระโสดาบัน แลพระมหาเถระที่ทรงพระไตรปิฎกแล
ปิฎก ๒ แลทรงไว้ซึ่งพระปิฎก ๑ แลพระสังคีติกเถระ แลพระอรรถกถาจารย์
เมื่อพระอรรถกถาจารย์ไม่มีแล้ว พึงสมาทานในสำนักพระเถระองค์ใด
องค์หนึ่งผู้ทรงซึ่งธุดงค์ เมื่อพระเถระผู้ทรงซึ่งคุณคือธุดงค์ไม่มีแล้วพระ
ภิกษุทั้งหลายพึงไปกวาดลานพระเจดีย์แล้วนั่งของแล้ว แลกล่าวพระบาลี
สมาทาน คุณกล่าวพระบาลีสมาทานในสำนักองค์สัมมาพระสัมพุทธเจ้าแล้ว
พึงสมาทาน อนึ่ง จะสมาทานด้วยตนเองนั้นก็ควร

อาจารย์พึงกล่าวนิทานแห่งพระเถระอันเป็นที่แห่งพระเถระสงฆ์พึง
อันอยู่ในเจดีย์บรรพตวิหาร อันมีความปรารถนาล้นในธุดงค์สาธกเข้าใน
อธิการณ

กิริยาที่กล่าวทั่วไป บัณฑิตพึงรู้ตั้งนีก่อน เอิว์ ก็มีด้วยประการดังนี้

“อิทานิ เอเกกสุส สมทานวิธานปุปฺเภทภทานิสํเส วณฺณ
นิสุสสามิ ปัสสุกฺกิลฺหุคฺคิ ตาว คยปติทานจิวรี ปฏิกฺขิปามิ ปัสสุกฺกิลฺหุคฺคิ
สมาதியามิติ อิมesu ทฺวุสุ วจเนสฺสุ อลฺลุตเรน สมาทินฺหุ โหติ
อิทํ ตาเวตฺถ สมหานันฺ เอิว์ สมาทินฺหุ ชฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
โสสานิกํ อาปณฺณิกํ รลฺลยฺจโฬ สฺงการจโฬ โสตฺถลฺลยฺ นุหฺนจโฬ
ติตฺถจโฬ คตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต อคฺคิทฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
โคขายิตฺตํ อุปฺจิกายายิตฺตํ

อนุทฺตรกฺขายิตํ อนุตฺตจฺฉินฺนํ ทสฺสจฺฉินฺนํ ฐฆาหตฺตํ ญฺูปจิวฺรํ
สมณจิวฺรํ อากิเสถิกิํ อิทฺธิมยฺมํ ปนฺนุถิกิํ วาตาหฺมึ เทวทตฺตคฺคิยฺมํ
สามุทฺทียนฺนุติ”

วาระนี้ จะได้รับพระราชทานถวายวิสัชนาในไตรสรุงคณ์เทศปริเฉท
๒ ในปกรณ์ ชื่อว่า วิสุทฺธิมรรค สืบอนุสนธิตามกระแสวาระพระบาลี
มีเนื้อความว่า “อิทานิ เอเกกสฺส วณฺณยิสฺสสามิ” ในกาลบัดนี้ข้า
พระองค์ผู้มีนามชื่อว่าพุทธโฆษาจารย์ จักสังวรธรรณาสมาทานแลวิธานแล
ประเภทแลภะแลอานิสงส์ แห่งรุงคณ์สิ่งหนึ่ง

“ปัสฺสูกฺกิกฺกํ ตาว” จะกล่าวด้วยวิธีสมาทานบึงสุกฺกิกฺกํรุงคณ์ก่อน
วิธีจะสมาทานบึงสุกฺกิกฺกํรุงคณ์นี้ พระโยคาวจรภิกษุผู้ประพฤกซึ่งความ
เพียร พึงสมาทานด้วยพระบาลีทั้งสองอย่าง

คือพระบาลีว่า “คหปติทานจิวฺรํ ปฏิกฺขิปามิ” อย่าง ๑

คือพระบาลีว่า “ปัสฺสูกฺกิกฺกํ สมมาทियามิ” อย่าง ๑

พระบาลีทั้งสองอย่างนั้น จะสมาทานอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ ชื่อว่า
สมาทานแล้ว

สมาทานบทันว่า “คหปติทานจิวฺรํ ปฏิกฺขิปามิ” นั้น แปล
เนื้อความว่า ข้าพระองค์จะห้ามเสียบัดนี้ ซึ่งจิวรอันกฤหบดีถวาย

จะสมาทานบทปลายว่า “ปัสฺสูกฺกิกฺกํ สมมาทियามิ” แปลว่า
ข้าพระองค์จะสมาทานถือเอาบัดนี้ ซึ่งบึงสุกฺกิกฺกํรุงคณ์

กิริยาที่สมาทานในบึงสุกฺกิกฺกํรุงคณ์ บัณฑิตพึงรู้ดังนี้ก่อน
“เอวํ สมมาทินฺนํ รุตฺตเคน ปน” อนึ่งพระโยคาวจรภิกษุสมาทาน
ดังนี้แล้ว พึงถือเอาซึ่งจิวรอันใดอันหนึ่ง ก็คือจิวรชื่อว่าโสทานิก แลจิวร

ชื่อว่าอาปถิกัง ชื่อวารณิยโจฬัง ชื่อว่าสังการโจฬัง โสถถิยงนทาน โจฬัง
ติตกโจฬัง คตบัจจาคตัง อักคิททตัง โคขายิตัง อุปะจิกขาขายิตัง อุนทุรทักขายิตัง
อันทัจฉินนัง ทสาจฉินนัง ธชาหตัง ญูจิวรัง สมณจิวรัง อาภิเสกิกัง
อิทธิมยง บันถิกัง วาตาหฏัง แลชื่อว่าเทวทตติยง แลวจีรชื่อว่าสมุททियง
เข้ากันเป็นจิวร ๒๓ อย่าง ฉีกผ้าเสียแล้วละเสียซึ่งที่อันทุพพลภาพ ซักซึ่ง
ที่อัน มักกระทำ ให้เป็นจิวรนำเสียซึ่งจิวรที่คฤหัสถ์ถวายเป็นอันมีในก่อน จึง
บริโภคนุ่งห่ม

เมื่อรตสังวรรณนาในบท คือโสสานิกังเป็นปฐมนั้นว่า “สุตฺตานิ
นฺทฺตํ” ผ้าอันใดที่บุคคลทั้งเสียแล้ว ในสุสานประเทศป่าช้า ผ้าอันนั้น
ชื่อว่า โสสานิกจิวรที่ ๑

ผ้าอันใดที่ตกอยู่ในที่ประตู่ร้านตลาด ผ่านชื่อว่า อาปถิกจิวรเป็น
การบ ๒

ผ้าอันใดที่บุคคลทั้งหลายมีประโยชน์ด้วยบุญ ทั้งลงมาโดยช่องทางต่าง
ให้ตกอยู่ในตรอกสลด ผ่านชื่อว่า รณิยโจฬะ เป็นการบ ๓

ท่อนผ้าที่บุคคลทั้งเสียแล้วในกองหยากเยื่อ ชื่อว่า สังการโจฬะจิวร
เป็นการบ ๔

ผ้าที่บุคคลเช็ดคัมภลทินแล้วแลทั้งเสีย ชื่อว่า โสถถิยจิวรเป็นการบ ๕

“กิริ” ดังได้สดับมา “ติสฺสตามจฺจมาตา” มารดาแห่งอำมาตย์ ชื่อ
ว่าติสสะ เช็ดคัมภลทินด้วยผ้าค่าควรแสนตำลึงแล้ว ยังหญิงทาสีให้นำไปทิ้ง
ไว้ในทางที่จะไปสู่ศาลเวฬุวิหาร ด้วยมนสิการกระทำไว้ในใจว่า “ปิสฺสุถฺติกา
กณฺ्हิสฺสนฺติ” พระภิกษุทั้งหลายที่มีบงสุกจิวรเป็นปกตินั้น จะได้
ถือเอา พระภิกษุทั้งหลายที่ถือเอาผ่านนี้ เพื่อประโยชน์แก่จิวรอันคร่ำคร่า

“ยี่ ภูตเวชฺเชหิ” ชนทั้งหลายที่หมอบูตบิศาจ ให้อาบหน้ากับ
ด้วยศีระชะ ทั้งผ้าอาบหน้าอันใดเสียด้วยอาภอกกิตวา ผ่านเป็นกาลกณิแล้วก็ไป
ผ่านนั้นชื่อว่า นหานโจฬจิรวร เป็นคำรบที่ ๖

ผ้าที่อ่อนแก่ที่บุคคลทิ้งไว้ในท่าน้ำ ผ่านนั้น ชื่อว่าคิตตโจฬจิรวร เป็น
คำรบที่ ๗

มนุษย์ทั้งหลายไปสู่สถานประเทศ กลับมาอาบหน้าแล้วทั้งผ้าชุบอาบ
อันใดไว้ ผ่านนั้นชื่อว่า คตบัจจาคคจิรวร เป็นคำรบที่ ๘

ผ้าอันใดมีประเภทบางแห่งอันไฟไหม้ ผ่านนั้นชื่อว่า อคคิททตฬจิรวร
เป็นคำรบที่ ๙

แท้จริงผ้าที่ไฟไหม้นั้น มนุษย์ทั้งหลายย่อมทิ้งเสีย
ผ้าทั้งหลายที่โคเกี่ยวแลปลวกกัด แลหนูกัด แลขาดในที่สุก แลผ้า
ชายขาด ผ้าทั้ง ๙ ประการนี้ มนุษย์ทั้งหลายย่อมจะทิ้งเสีย

แลผ้าชื่อว่า ธชาหตจิรวรเป็นคำรบ ๑๕ นั้น อรรดสังวรณนาว่า
“นาวิ อภิรยฺหุตฺตา” มนุษย์ทั้งหลายเมื่อจะขนสู่ส่าเกา ย่อมผูกธงปักไว้
ที่ท่า แล้วจึงขนสู่ส่าเกา เมื่อล่วงที่ศันาวีสัยแห่งมนุษย์ทั้งหลายนั้นแล้วพระ
ภิกษุทั้งหลายมีบั้งสกุลเป็นวัตรจะถือเอาผ้าหนักควร

อนึ่ง ผ้าอันใดที่เสนาของพระราชาทองผูกเป็นธงแล้วแลทิ้งไว้ใน
ยุทธภูมิ ในการเมื่อเสนาทั้งสองฝ่ายไปแล้ว พระภิกษุผู้มีบั้งสกุลเป็นปกติ
จะถือเอาผ้าหนักควร ผ่านนั้นชื่อว่า ธชาหฏจิรวรเป็นคำรบ ๑๕

ผ้าที่มนุษย์ทั้งหลายโอบพันจอมปลอม แล้วแลกระทำพิธีกรรม ผ่านนั้น
ชื่อว่า ภูบจิรวร เป็นคำรบ ๑๖

ผ้าอันใดเป็นของแห่งพระภิกษุ ผ่านนั้นชื่อว่า สมณจิรวร เป็นคำรบ ๑๗

ผ้าอันใดที่บุคคลทิ้งไว้ในที่อภิเษกแห่งบรมชัตติยราช ผ้าอันนั้นชื่อว่า
อาภิสถิกจีวร เป็นคำรบ ๑๘

จีวรแห่งเอหิภิกษุ ชื่อว่า อิทธิมยจีวร เป็นคำรบ ๑๙

ผ้าอันใดตกอยู่ในระหว่างหนทาง ผ้าอันนั้นชื่อว่า ปักติกจีวร เป็น
คำรบ ๒๐

อนึ่ง ผ้าอันใดตกอยู่แต่เพราะเหตุลมสติ แห่งมนุษย์ทั้งหลายอันเป็น
เจ้าของ ผ้าอันนั้นให้พระภิกษุรักษาย้อยหนึ่งแล้วจึงถือเอาผ้าอันนั้น
ชื่อว่า ปันติกจีวร เป็นคำรบ ๒๐ ดุจเดียวกัน

ผ้าอันใดลมประหารแล้วพาไปตกลงในที่ไกล ผ้าอันนั้นชื่อว่า วาตาทฎา
เป็นคำรบ ๒๑

อนึ่ง ผ้าอันเจ้าของไม่เห็นแล้ว ภิกษุจะถือเอาก็ควร

ผ้าอันใดเป็นผ้าอันเทวดาให้ เหมือนกันกับผ้าอันนางเทวธิดาถวายแก่
พระอนูรุธ ผ้าอันนั้นชื่อว่า เทวทัตติยะ เป็นคำรบ ๒๒

ผ้าอันใดคลื่นซัดไปบนบกผ้าอันนั้นชื่อว่าสามุททียจีวรเป็นคำรบ ๒๓

อนึ่ง ผ้าอันใดที่ทายกถวายว่า “สงฺฆสฺส เทม” ข้าพระองค์ถวาย
แก่พระสงฆ์ แต่ผ้าที่ภิกษุทั้งหลายเที่ยวไปเพื่อภิกษุแล้วแต่ได้ผ้าอันนั้น
ไม่เป็นบั้งสกุลจีวร

วินิจฉัยในภิกษุทัตติยจีวรนั้นว่า “ยิ วสฺสสคฺเคนคา เหตุวา ทิพยฺฉิ”
จีวรอันใดที่พระภิกษุทั้งหลาย ยังพระภิกษุมีบั้งสกุลดุรงค์เป็นปกติให้ถือเอา
ตามวัสสาอายุแล้วแต่ให้

ไซ้แต่เท่านั้น จีวรที่พระภิกษุแลศฤหัสถ์ทั้งหลายให้ท้าววาจาว่าพระ
ภิกษุทั้งหลายอยู่ในเสนาสนะนี้ จงบริโภคนุ่งห่มจีวรนี้ “นติ ปัสกฺกฺติ”
จีวรทั้งสองสถานนั้นไม่เป็นบั้งสกุลจีวร

ถ้าพระภิกษุศฤงฆ์ทั้งหลายไม่ถวายเอง จึงจะเป็นบั้งสกุลจิวร

อนึ่ง จีวรอันใดที่ทายกทั้งหลายทิ้งไว้ในที่ใกล้เท้าของพระภิกษุ พระภิกษุนั้นก็ถวายทิ้งไว้ในมือของบั้งสกุลภิกษุ จีวรนั้น ชื่อว่า บริสุทธิแต่ฝ่ายอันหนึ่ง

จีวรอันใด ทายกถวายทิ้งไว้ในหัตถ์แห่งพระภิกษุ ๆ นั้นก็เอาไปทิ้งไว้ในที่ใกล้เท้าของบั้งสกุลภิกษุ จีวรนั้นก็บริสุทธื้อกฝ่ายหนึ่ง

จีวรอันใด ทายกทิ้งไว้ในที่ใกล้เท้าแห่งพระภิกษุ ๆ ก็เอาไปถวายแก่บั้งสกุลเหมือนอย่างนั้น จีวรนั้นชื่อว่าบริสุทธื้ทั้งสองฝ่าย

จีวรอันใด ที่พระภิกษุได้เพราะเหตุทายกทิ้งไว้ในมือ พระภิกษุนั้นก็ถวายทิ้งไว้ในมือแห่งบั้งสกุลภิกษุ จีวรนั้นชื่อว่าไม่เป็นจีวรอันอกุศฺญ์

พระภิกษุที่บั้งสกุลเป็นปกติ ฐู่ซึ่งปะทะคือกิริยาแตกทำลายแห่งบั้งสกุล จีวรตั้งนั้นแล้ว ฟังบริโภคนงห่มจีวร

“อิมตฺถ วิชานี” วิธึในบั้งสกุลฤตฺตงคณึ บัณฑิตพิงรุโดยนัยแห่งคำอันเราจะกล่าวมาแล้วนี้

“อยมฺปน ปภะโท” อนึ่ประภะแห่งบั้งสกุลภิกษุ บัณฑิตพิงรุโดยนัยแห่งคำอันเราจะกล่าวตังนี้

“ตโย ปัสกุลิกา” พระภิกษุที่มีบั้งสกุลเป็นปกตินี้มี ๓ จำพวกคือ บั้งสกุลภิกษุเป็นอกุศฺญ์ ปฏิบัติเป็นอย่างสูงจำพวกหนึ่ง

คือบั้งสกุลภิกษุเป็นมัชฌิม ปฏิบัติเป็นอย่างท่ามกลางจำพวกหนึ่ง

คือบั้งสกุลภิกษุเป็นมุกุ ปฏิบัติเป็นอย่างต่ำจำพวกหนึ่ง เป็น ๓ จำพวกด้วยกันตังนี้

พระบึงสุกฤทธิภิกษุที่ถือเอาผ้าโสสานิกจีวร ที่บุคคลทิ้งเสียแล้วในสุสาน
ประเทศอย่างเดียว ชื่อว่าปฏิบัติเป็นอุกฤษฏ์เป็นปฐมที่หนึ่ง

พระบึงสุกฤทธิภิกษุที่ถือเอาผ้าบังสุกุล ที่บุคคลทิ้งไว้ว่าบรรพชิตจะได้
ถือเอาผ้าอันนี้ ชื่อว่าปฏิบัติเป็นมัชฌิมที่สอง

พระบึงสุกฤทธิภิกษุ ที่ถือเอาผ้าทายกตงไว้ในที่ไกลแห่งเท่าแล้วแลถวาย
ชื่อว่าปฏิบัติเป็นมุกุทสาม

พระบึงสุกฤทธิภิกษุทั้ง ๓ จำพวกนี้ เมื่อยินดีจีวรที่คฤหัสถ์ทิ้งหลายให้
รูดงค์ทำลายในขณะที่ตนยินดี ด้วยฉันทะแห่งตน

อธิบายว่า พระภิกษุไม่ชอบใจที่ทรงไว้แก่ตน แลบริโภคนุ่งห่มด้วย
ตน แต่จะไม่ห้ามที่คฤหัสถ์ทิ้งหลายถวายเพื่อจะรักษาไว้ ซึ่งความเลื่อมใส
ของคฤหัสถ์ ยินดีว่าจะได้ถวายแก่พระภิกษุทั้งหลายอื่น ดูจงว่ารูดงค์ภก
แห่งพระภิกษุทั้งหลาย มีพระอานนท์เถระเจ้าเป็นอาทิ แลทำลายในขณะที่
แห่งตนยินดีด้วยอุทิสนขันติ อธิบายว่าบึงสุกฤทธิภิกษุนี้ ยินดีด้วย
ปรารถนาว่าจะบริโภค

“อัยเมตตุ เกโท” ว่าด้วยรูดงค์ทำลายในบึงสุกฤทธิรูดงค์ มั่นทิต
พึงรู้โดยนัยดังกล่าวมานี้

อนึ่ง อานิสงส์บึงสุกฤทธิรูดงค์ มั่นทิตพึงรู้โดยนัยจะกล่าวดังต่อไปนี้

“ปัสสุกฤทธิ นิสฺสาย ปพฺพชฺชา” บึงสุกฤทธิ ชื่อว่าสภาวะปฏิบัติ
สมควรแก่นิสัยเป็นอานิสงส์ เพราะเหตุว่า องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาค
ตรัสเทศนาไว้ว่า บรรพชานอาศัยบึงสุกฤทธิ

อนึ่ง บึงสุกฤทธิภิกษุนี้จะได้อานิสงส์ ก็อาจยังตนให้ตั้งอยู่ในอริยวงศ์
เป็นปฐม

ตนจะไม่มีทุกข์ที่จะรักษาจิ๋ว และจะไม่ประพฤตินองด้วยบุคคลผู้อื่น
แลมิได้กลัวแต่ใจไพร่ แลปราศจากบริโภคอันหา ปราศจากจะนุ่งห่มจิ๋ว
ทั้งปวงและจะทรงไว้ซึ่งบริหารสมควรแก่สมณะ บังสกุลจิ๋วนี้มันมีค่าน้อย เป็น
จิ๋วอันได้ค้ำง่าย จะบริโภคนุ่งห่มก็ปราศจากโทษ องค์สมเด็จพระผู้ทรง
พระภาคตรัสสรรเสริญไว้ดังนี้

อนึ่ง “ปาสาทิกตา” บังสกุลภิกษุนี้ จะนำมาซึ่งความเสื่อมใส
แก่ชนทั้งหลายอื่น เพราะเหตุว่าภิกษุที่ทรงบังสกุลจิ๋วนี้เป็นที่เลื่อมใสของ
สัตว์โลกที่เป็นอุชุปมาณ และยังมีผลแห่งคุณทั้งหลายมีอุปปีจตาคุณ คือ
ภาวะมันน้อยเป็นต้นให้สำเร็จ

“สมมาปฏิบัติยา ออนุรุธ” อนึ่งพระภิกษุที่ทรงผ้าบังสกุล
นั้นจะยังสมมาปฏิบัติให้เจริญ และยังมีชนอันมีในภายหลังให้ถึงซึ่งภิกษุ
คติเยี่ยงอย่างปฏิบัติ

พระพุทธโฆษาจารย์เจ้า นิพนธ์คำถาสรเสริญพระภิกษุที่ทรงบังสกุล
จิ๋วไว้ว่า “มารเสนวิฆาฏาย ปัสกุลธโร ยติ” แปลเนื้อความว่า
“ยติ” อันว่าพระโยคาวจรภิกษุ ทรงบังสกุลจิ๋วเพื่อว่าจะกำจัดเสียซึ่งมาร
แลเสนามาร งานในพระพุทธศาสนาปรากฏชัดแจ้งว่าบรมชัตติยราชผูกสอด
ทรงไว้ซึ่งเกราะ อันพิชิตด้วยสัตว์ที่ชนะกาญจนมัย งามในยทุทภูมิที่รบ
ระงับเสียซึ่งข้าศึก

อนึ่ง “ย โลกครุณา โภ ตี” องค์สมเด็จพระสัมพันธุผู้เป็นพระบรม
ครูแห่งสัตว์โลก พระพระภักที่ทรงสละเสียซึ่งวรวัฑดา พระภูษาอันประเสริฐ
มิโกสิยพัทร์เป็นอาทิ ทรมานพระองค์ทรงบังสกุลจิ๋วนี้แล้ว เหตุอันใด
พระโยคาวจรภิกษุทั้งๆ จะไม่ทรงบังสกุลจิ๋วนี้แล้วเหตุใดเหตุดังนั้น พระ

ภิกษุที่ระลึกถึงคำปฏิญาณแห่งตนที่รับคำว่าบรรพชาอาศัยบึงสกุลจิวรเป็นอาทิแล้ว ก็พึงยินดีด้วยบึงสกุลจิวรอันประพฤติเป็นไปตามความเพียรแห่งตน

สังวรณนามาในสมათานแลวิชาน แลประเภทแลภะและอานิสงส์ ในบึงสกุลลิกงคฺยงคฺย บัณฑิตพิงรุด้วยประการตั้งนี้ก่อน

ในลำดับนั้นข้าพระองค์ผู้มีนามว่า พุทธโฆษาจารย์ จักแสดงเตจิวริกงคฺยงคฺยเป็นคำรบ ๒

เตจิวริกงคฺยงคฺย พระภิกษุยอมสมათานถือเอาด้วยพระบาสิทั้งสอง คือสมათานว่า “จตุตถจิวริ ปฏิภุขิปามิ” แปลว่าข้าพระองค์จะห้ามเสียซึ่งจิวรเป็นคำรบ ๔

แลสมათานว่า “เตจิวริกงคฺย สมาทิยามิ” แปลว่าข้าพระองค์จะสมათานถือเอา ซึ่งจิวริกงคฺยงคฺย

พระภิกษุจะสมათานด้วยพระบาสิอันใดอันหนึ่ง ก็ได้ชื่อว่าเป็นอันสมათานแล้ว

“เตน ปน เตจิวริเกน” อนึ่งภิกษุที่มีไตรจิวรผ้าสามผืนเป็นปกติ นั้น มีจิวรอันคร่ำคร่า ได้ผ้าเพื่อประโยชน์จะทำจิวรแล้วยังไม่สามารถอาจเพื่อจะกระทำได้ เพราะเหตุไม่มีความสบาย แลไม่ได้ซึ่งวิจารณ์กรรมกระทำจัดแจง แลสิ่งของอันใดอันหนึ่งมีเข็มเป็นต้น ยังมีได้สำเร็จทราบใด ก็พึงเก็บไว้ทราบนั้น โทษจะบังเกิดขึ้นเหตุเก็บผ้าไว้นั้นมิได้มี

อนึ่ง จำเดิมแต่ยอมแล้วนั้น พระภิกษุจะเก็บไว้ไม่ควร เมื่อพระภิกษุเก็บไว้ กระทำสันนิธิสังสม พระภิกษุนั้นชื่อว่าธุดงค์โจร

วิชานแห่งเตจิวริกงคฺยงคฺย บัณฑิตพิงรุตั้งนี้

อนึ่ง วิจิตรโดยประเภทแห่งไตรวิภังคตถุคณันว่า “อัยปี ติวโร โหติ” พระภิกษุที่มีไตรจีวรเป็นปกติมี ๓ ประการ คือออกอุษฏ์ แล มัชฌิมะ แลมุกทะ

ในกาลเมื่อพระภิกษุอันเป็นออกอุษฏ์ จะยอมไตรจีวรนั้น พึงยอมผ้า ชื่อว่าอันตราวาสกก่อน

เมื่อจะยอมผ้าอันตราวาสกนั้น หนึ่งผ้าชื่อว่าอุตราสงค์แล้วยอมผ้า ชื่อว่าอันตราวาสก

เมื่อจะยอมผ้าอุตราสงค์นั้น หนึ่งผ้าชื่อว่าอันตราวาสกแล้ว พึงยอมผ้า ชื่อว่าอุตราสงค์

เมื่อจะยอมผ้าสังฆาฏิ “ติ ปรูปิตฺวา” ห่มผ้าชื่อว่าอุตราสงค์นั้นแล้ว พึงยอมผ้าสังฆาฏิ อนึ่งออกอุษฏ์ภิกษุนั้น จะนุ่งผ้าสังฆาฏิไม่ควร

วัตรอันนี้เป็นวัตรปฏิบัติของออกอุษฏ์ภิกษุ อันอยู่ในเสนาสนะใกล้บ้าน
อนึ่ง ออกอุษฏ์ภิกษุที่อยู่ในอรัญเสนาสนะ จะซักจะยอมซึ่งผ้าทั้งสอง
คืออันตราวาสก แลผ้าอุตราสงค์ ในกาลอันเดียวกันก็ควร

พระออกอุษฏ์ภิกษุที่อยู่บ้าย้อมผ้านั้น เห็นบุคคลผู้หนึ่งเดินมาแล้ว
แลอาจเพื่อจะฉุดคร่ามาซึ่งผ้าย้อมผาด กระทำในเบองบนได้ฉันทุ พระภิกษุ
นั้นก็พึงนั่งอยู่ในที่ใกล้จีวรฉนั้น

อนึ่ง พระภิกษุมีไตรจีวรเป็นปกติ อันเป็นมัชฌิมปฏิบัติอย่างกลาง
นั้น จะยอมไตรจีวรในโรงเป็นที่ยอมนั้น ย่อมมีผ้าย้อมผาดสำหรับพระภิกษุ
บริโศคนุ่งห่ม ในขณะจะยอมจีวร มัชฌิมภิกษุนั้นจะนุ่งห่มซึ่งผ้านั้นแล้ว
แลกระทำซึ่งรัชชกรรรมก็ควร

มุกทุกภิกษุปฏิบัติอย่างต่ำจะมุ่งจะห่มจีวรทั้งหลาย แห่งพระภิกษุอัน เป็นสภาพ แล้วแลกระทำซึ่งรัชชนกรรมก็ควร

อนึ่ง เครื่องลาดอันเป็นของสงฆ์ แลเป็นของแห่งบุคคลอื่นอันบุคคล กระทำให้แล้วด้วยผ้าข้อมผ้าด ตั้งไว้ด้วยความสามารถเป็นเครื่องลาดใน อาสนะนั้น ก็ควรแก่มุกทุกภิกษุ

พระมุกทุกภิกษุจะยังชนให้รักษา แล้วแลนำไปซึ่งเครื่องลาดนั้นเพื่อ ประโยชน์แก่ตนไม่ควร

อนึ่ง มุกทุกภิกษุจะมุ่งห่มจีวร แห่งพระภิกษุทั้งหลายอันเป็นสภาพ เนื่อง ๆ นั้น ก็มิได้ควร

อนึ่ง ผ้าข้อมผ้าดกระทำเป็นอังสะผืนหนึ่ง เพิ่มขึ้นไปเป็นกำรบ ๔ ผืน ก็ควรแก่พระภิกษุอันมีไตรจีวรเป็นปกติ

ผ้าอังสะนั้น ถ้าจะว่าโดยกว้างคับหนึ่งเป็นประมาณ ถ้าจะว่าโดยยาว ๓ ศอกเป็นประมาณนั้นแลควร

อนึ่ง ธุดงค์แห่งพระภิกษุทั้ง ๓ มีอุกฤษฏ์ภิกษุเป็นอาทิ ย่อมทำลาย ในขณะที่ดินนิตจีวรเป็นกำรบ ๔

เกศา คือกิริยาทำลายในเตจวีริกธุดงค์ บัณฑิตพึงรู้ดังกล่าวมานี้ เหว ก็มีด้วยประการดังนี้

“อัย ปน อานิสโส เตจวีริโก ภิกษุ สนุตุฏโจ โทติ ภายบริหารเคน จิวเรน เตนสุต ปกฺขิโน วีย สมาทาเยว คมนิ อปฺปสมารมุกตา วตุตสนฺนิชิปฺริวชฺชนิ สลฺลหุภฺตุตฺติตา อติเรก- จิวโลลฺลุปฺปหานิ กปฺปิเย มตุตการิตา สลฺลเลขฺวตุตฺติ ตา อปฺปิจฺฉ- ตาทีนํ ผลนินฺปฺผลตุตฺตี เหวมาทาทโย กุณา สมฺปชฺชนตุตฺตี อติ-

เรกวตฺตตณฺหิ ปหาย สนฺนิวิวฺชชิตฺตํ ชีโร สนฺโต สสุขรตฺถญฺญ
ตฺถิจฺจวโร ภวติโยคี ตสฺมา สปตฺตจโรณ ปกฺขิว สจฺจิวโร
โยคีวโร สุขมนฺุวิจฺจิตฺกามो ตฺถิจฺจวโรนฺิเยเม รตฺติ กยฺยราตี”

วาระนี้จะได้รับพระราชทานถวายวิสัชนาในชุดครั้งนี้เทศ ในคัมภีร์
พระวิสุทฺธิมรรค สังวรธรรมาในอนิสงส์เตจฺจวิโรภิกฺขุที่ทรงไตรจิวรสืบ
อนุสนธิตามกระแสวาระพระบาลี

มีเนื้อความว่า “อัย ปน อนิสฺโส” หนึ่งอนิสงส์แห่งพระภิกษุ
มีไตรจิวรเป็นปกตินั้น บัณฑิตพึงรู้โดยนัยแห่งพระบาลี อันข้าพระองค์ผู้ชู้
ว่าพุทธโฆษาจารย์ จะแสดงดังนี้

“เตจฺจวิโร ภิกฺขุ” พระภิกษุที่มีไตรจิวรเป็นปกตินั้น จะได้ซึ่ง
อนิสงส์ คือสันโดษยินดีในปัจจัยแห่งตน คือจิวรอันรักษากายไม่ให้มี
อันตราย คือลมแลแดดเป็นอาทิ แลจะถือเอาไตรจิวรไปช่วยตนได้คฺจนก
อันมีปีกบินไปในอากาศ แลจะมีกิจน้อย เพราะเหตุหามิได้แห่งกิจทั้งหลาย
มีกิจที่จะนำไปซึ่งอติเรกจิวรเป็นอาทิ แลจะเว้นจากสันนิธิสังสมซึ่งผ้า แล
จะประพฤติกายแลจะละเสียซึ่งโลกในอติเรกจิวรแลจะกระทำซึ่งประมาธ
ในปัจจัยอันควร แลประพฤตีสลฺเลชกากระทำให้จิตเบาจากกิเลส แลยังผล
แห่งคุณทั้งหลายมีอัปปิจนตาคุณคือมีความปรารถนาน้อยเป็นต้น ให้สำเร็จ
คุณอนิสงส์แห่งเตจฺจวิโรภิกฺขุองค์ มีคำกล่าวมาแล้วในหนหลังดังนี้เป็นต้น ย่อม
จะสำเร็จแก่พระโยคาวจรภิกษุผู้มีไตรจิวรเป็นปกติ

ใช้แต่เท่านั้น พระพุทธโฆษาจารย์เจ้ารองนาพระบาลีสรรเสริญอนิสงส์
เตจฺจวิโรภิกฺขุองค์ไว้ว่า “อติเรกวตฺตตณฺหิ ปหาย” พระโยคาวจรภิกษุอัน
ดำเนินด้วยญาณคติละเสียซึ่งตัณหากล่าวคือความปรารถนาอติเรกจิวร เว้น

แล้วจากสนธิสังฆสมณั ฐัฐรงรสแห่งความสุขอันบังเกิดแต่สันโทษ จึงทรง
 ไตรจักรบริโลกผ่านุงทมแต่สามผืนเท่านั้น เหตุดังนี้ พระภิกษุในพระ
 ศาสนานี้ ปรารถนาจะเป็นโยคาวจรอันประเสริฐ มีจักร ๓ ผืนไปกับตัว
 ภาย ปรารถนาเพื่อจะเที่ยวไปตามความสุขสบาย กจกตั้งบักษาชาติทั้งหลาย
 อันเที่ยวไปกับตัวบักแห่งตนพึงกระทำซึ่งความยินดีในกิริยาที่กำหนดซึ่งจักร
 รักษาเตจวิริกฐตงค์

สังวรณนามาในสมาทาน แลวิธาน แลประเภท แลเภทขแลอานิสงส์
 ในเตจวิริกฐตงค์ กียติเพียงเท่านั้น

แต่นั้นจะสังวรณนาในบิณฑปาตักังครตงค์สืบต่อไปมีเนื้อความว่า

พระภิกษุละสมาทานบิณฑปาตักังครตงค์นั้น ย่อมสมาทานด้วยพระ
 บาลีสองว่า “อติเรกลากิ ปฏิกุชิปามิ” ซึ่งแปลว่าข้าพระองค์จะห้าม
 เสียซึ่งอติเรกลาก แลสมาทานว่า “บิณฑปาตักังคิ สมาทิยามิ” ซึ่ง
 แปลว่าข้าพระองค์จะสมาทาน ถือเอาซึ่งบิณฑปาตักังครตงค์ สมทานด้วย
 พระบาลีสองนี้ แต่อันใดอันหนึ่ง ก็ใช้ชื่อว่าสมาทานแล้ว

อนึ่ง พระภิกษุที่บิณฑปาตเป็นปกตินั้น อย่าพึงยินดีด้วยภตฺรทง

๑๔ ประการ

คือสังฆภัตฺร ได้แก่ภัตฺรที่ทายกจะพึงถวายแก่พระสงฆ์ทงสน ๑

คืออุทเทศภัตฺร ได้แก่ภัตฺรที่ทายกเฉพาะพระภิกษุสองสามรูปแล้วจะ
 พึงถวาย ๑

คือนิมนตภัตฺร ได้แก่ภัตฺรอันทายกนิมนต์พระภิกษุทงปวงกดีพระ
 ภิกษุสองสามรูปกดี เพื่อจะบริโลกในวันพรุ่งนี้แล้วแลพึงถวาย ๑

คือสลากภัตฺร ได้แก่ภัตฺรอันบุคคลเขียนชื่อแห่งทายกทงหลายแล้ว
 แลพึงให้ด้วยสามารถแห่งสลากทงหลาย ที่พระภิกษุถือเอาแล้ว ๑

คือบักชิกภัตร ได้แก่ภัตรอันทายกพึงให้ในวันหนึ่งในบักอันหนึ่ง ๑

คืออุโปสถภัตร....อันทายกพึงให้ในวันอุโปสถ ๑

คือปาฏิปติกภัตร....อันทายกพึงให้ในวันค้ำหนึ่ง ๑

คืออาคันตุกภัตร....อันทายกพึงให้แก่พระภิกษุทั้งหลายมีอาคันตุกภิกษุ

เป็นต้น ๑

คือคมิภัตร....อันทายกพึงให้แก่พระภิกษุอันจะไป ๑

คือคิลานภัตร....อันทายกพึงให้แก่ภิกษุไข้ ๑

คือคิลานุปัฏฐากภัตร....อันทายกพึงให้แก่ พระภิกษุ อันอุปัฏฐากซึ่ง

ภิกษุไข้ ๑

คือวิหารภัตร....อันทายกเฉพาะซึ่งวิหารแล้วแลพึงให้ ๑

คือธรรพภัตร....อันทายกตั้งไว้ในเรือนอันไกลแล้วแลพึงถวาย ๑

คือวารภัตร....อันทายกทั้งหลาย มีทายกอยู่ในบ้านเป็นอาทิ พึงถวาย

โดยวาระ ๑

รวมเป็นภัตร ๑๕ ประการด้วยกัน

ห้ามมิให้พระภิกษุมีบิณฑบาตเป็นปกติยนต์ด้วยภัตรทั้ง ๑๕ อย่าง ดัง

พรรณนามาน

อนึ่ง ถ้าแล้วทายกผู้จะถวายภิกขาหาร ไม่กล่าวโดยนัยมีคำจำ

“สงฺฆมกตฺตํ คนหด” พระผู้เป็นเจ้าของถือเอาสังฆภัตรเป็นอาทิ กล่าว

ถ้อยคำว่า “อมุหาก็ เกเห สงฺโฆ” สงฆ์จะถือเอาภิกขาหารในเรือน

แห่งข้าพเจ้าพ ระผู้เป็นเจ้าของถือซึ่งภิกษะ ทายกกล่าวถึงนี้แล้วก็ถวายซึ่งภัตร

ทั้งหลายพระภิกษุมีบิณฑบาตเป็นธุดงค์ภัตร จะยินดีภัตรทั้งปวงนั้นก็ควร

เพราะเหตุว่าทายกกล่าวถ้อยคำอันเป็นปริยายในภิกษะ

อนึ่งสลากอันปราศจากอาภิส อันบังเกิดแต่สำนักสงฆ์ แลภักตร์อัน
 ทายกทั้งหลายหุงในวิหาร เพื่อประโยชน์แก่สงฆ์นั้น ก็ควรแท้จริง เพราะ
 เหตุว่าภักตร์นั้น ชื่อว่าภิกษุอันทายกนำไปแล้วด้วยเอื้อเฟื้อ

วิหารแห่งบิณฑบาตภิกษุคงค์ บัณฑิตพึงรู้ตั้งกล่าวมาแล้ว

อนึ่ง จะว่าโดยประเภทแห่งพระภิกษุที่มีบิณฑบาต เป็นปกติอันมี
 ประเภท ๓ ประการ คือออกอุษฏ์ แลมีชฌิมะ แลมุทกะ

บิณฑบาตภิกษุอันเป็นออกอุษฏ์นั้น ย่อมไม่ถือเอาซึ่งภิกษุอันทายก
 นำมาแต่เบื้องหน้าแลนำมาแต่เบื้องหลัง

อนึ่งออกอุษฏ์ภิกษุนั้น ยืนอยู่ในที่เฉพาะหน้าประตูเรือน เมื่อชน
 ทั้งหลายมารับเอาบาตรแล้วก็ให้บาตร

อนึ่งออกอุษฏ์ภิกษุนั้น ย่อมถือเอาซึ่งภิกษุอันทายกนำบาตรมา

อนึ่งออกอุษฏ์ภิกษุนั้น ย่อมถือเอาซึ่งภิกษุอันทายกนำบาตรมาจาก
 เรือนแล้วแลให้ ในประเทศอันเป็นที่กลับมาจากโคจรคาม เพื่อประโยชน์
 แก่บริโศก

อนึ่งทายกทั้งหลายกล่าวว่า พระผู้เป็นเจ้าของยาเที่ยวไปเพื่อบิณฑบาต
 เลย ข้าพเจ้าทั้งหลายจะนำภิกษุมาถวายในวิหาร พระภิกษุนั้นรับค่านั่งอยู่
 แล้ว ในวันนั้นจะถือเอาภิกษุไม่ได้

บิณฑบาตภิกษุเป็นมีชฌิมะ รับค่านั่งทายกทั้งหลายกล่าวอย่างนั้นนั่ง
 อยู่แล้ว ในวันนั้นถือเอาภิกษุได้

อนึ่งมีชฌิมภิกษุไม่รับภิกษุเพื่อประโยชน์จะบริโศกในวันพรุ่งนี้

มุทกะภิกษุรับภิกษุในวันพรุ่งนี้ก็ได้ จะรับภิกษุในวันเป็นค้ำรบ ๓ ก็ได้

“เต อุโคปี เสรวีหารสุขํ น ลภนฺติ” มัชฌิมภิกษุ แลทุภก
ภิกษุทั้งสองนั้น ไม่ได้สุขที่จะอยู่ตามอำเภอใจ คือประพฤตินองด้วยบุคคล
ผู้อื่น

“อุกฺกเจว ลภติ” อุกฤษฏ์ภิกษุจำพวกเดียวได้ความสุข ก็จะอยู่
มิได้เนืองด้วยบุคคลผู้อื่น

“กิริ” ดังได้สดับมา พระธรรมกถึกเถระเจ้าแสดงธรรมเทศนาอัน
ประกอบด้วยอริยวังสสูตร ในบ้านอันหนึ่ง

พระอุกฤษฏ์ภิกษุจึงกล่าวแก่พระมัชฌิมภิกษุ และพระมุกกภิกษุทั้ง
สองว่า “อาวุโส” ทูรทำนทั้งหลายผู้มีอายุ เรามาพากัน ไปเพื่อจะฟัง
พระธรรมเทศนา

ในพระมัชฌิมภิกษุและพระมุกกภิกษุทั้งสองนั้น พระมัชฌิมภิกษุ
รูปหนึ่งตอบว่า “ภนฺเต” ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ข้าพระองค์นี้ มนุษย์ผู้หนึ่ง
ให้หนึ่งอยู่

พระมุกกภิกษุกล่าวคำตอบว่า ข้าพระองค์นี้รับรักษาแต่มนุษย์ผู้หนึ่ง
เพื่อว่าจะบริโภคในวันพรุ่งนี้

พระภิกษุทั้งสองรูปนั้น เสื่อมจากธรรมสวนะ ไม่ได้ไปฟังธรรม
พระอุกฤษฏ์ภิกษุนั้น เผลาเข้าก็ไปเที่ยวเพื่อบิณฑบาต แล้วก็ไปฟังธรรม
เทศนา ได้เสวยซึ่งธรรมรส ก็อรสแห่งปราโมทย์เป็นอาทิ อันประกอบ
ด้วยธรรม

อนึ่ง ธุดงค์แห่งพระภิกษุทั้ง ๓ จำพวกนี้ ย่อมทำลายในขณะที่เมื่อตน
ยินดีในอติเรกโลก มีสังฆภัตต์เป็นอาทิ

“อวยเมตฺต เกโท” การทำลายในปิตนทปาทิกฐตงคฺ บัณฑิตพึงรู้
ถึงกล่าวมานี้

อนึ่ง อานิสงส์ในปิตนทปาทิกฐตงคฺนี้ บัณฑิตพึงรู้โดยนัยแห่งคำอัน
เราจะกล่าวต้งนี้

พระภิกษุมิมีปิตนทปาทิกฐตงคฺเป็นปกติหนึ่ง ประกอบด้วยอานิสงส์ คือ
สภาวะปฏิบัติสมควรแก่นิสัย เพราะเหตุพระบาลีองค์สมเด็จพระมหากรุณา
ตรัสเทศนาไว้ว่า “ปิตุติยาโลปโกชนํ นิสฺสหาย ปพฺพชฺชา” เป็น
อาทิต้งนี้

และจะมีอานิสงส์ คือจะต้งอยู่ในอริยวงศ์เป็นคํารบ ๒

และจะมีอานิสงส์ คือมิได้ประพฤตินื่องด้วยบุคคลผู้อื่น

และจะมีอานิสงส์ คือมีบัจจายน้อย และมีบัจจายด้วยง่าย บัจจายทั้งหลาย

นั้นก็หาโทษมิได้ มีบัจจายอันพระผู้ทรงพระภาคสรรเสริญต้งนี้

และย่ำยีเสียซึ่งความเกียจคร้าน คือจะถึงซึ่งความเพียร คือจะเที่ยว
ไปตามลําดับเรือน และเลี้ยงชีวิตบริสุทธิ์

และยังเสขยปฏิบัติให้บริบูรณ์ คือสภาวะจะได้เดินด้วยกายอันปกปิด
ดี มีระหว่างไม่มี แลไม่เลี้ยงบุคคลผู้อื่น และจะกระทำอนุเคราะห์แก่
บุคคลผู้อื่น

และจะละเสียซึ่งมานะ และจะห้ามเสียซึ่งความปรารถนาอยากในรส

และไม่ต้องอาบัติด้วยคนโกชนสิกขาบท แลปรมัปรโกชนสิกขาบท
แลจาริตตสิกขาบททั้งหลาย เพราะเหตุไม่รับนิมนต์ แลประพฤตินุ่งเป็นไป
ตามแห่งคุณทั้งหลาย มีอัปปัจจาคุณ คือสภาวะมีปรารถนาน้อยเป็นอาทิ

และยังสัมมาปฏิบัติให้เจริญ อนุเคราะห์แก่ชนอันมีในภายหลัง

พระพุทธโฆษาจารย์เจ้า พรรณนาอานิสงส์พระภิกษุที่มีบิณฑบาต เป็นปกติตั้งนี้แล้ว จึงนิพนธ์พระกถาสรรเสริญในอวสานที่สุดไว้ **“ปฏิกุชียาโลปสนุฏฺโฐ อปรายตฺตชิวโก”** แปลเนื้อความในพระกถาว่า พระภิกษุที่มีบิณฑบาตเป็นปกติ ย่อมสันโดษยินดีในอันกลืนกินซึ่งอาหารอัน ประมวล แลเลี้ยงชีวิตไม่เฝ้าช่วยผู้อื่น มีโลภในอาหารอันละเอียดแล้ว อาจไปไม่ให้ขัดข้องในทิศทั้งสี่ แลบรรเทาความเกียจคร้าน **“อาชีวสุต วิสุขมตติ”** อาชีวปาริสุทธิศีลของพระโยคาวจรภิกษุนั้นกับริสุทธิ เหตุใด เหตุตั้งนั้น พระภิกษุในพระพุทธศาสนา มีบัญญัติห้ามมิให้รับอาหารจากภิกษาจกรการที่จะไปเที่ยวเพื่อภิกษา **“เทวาปิหยนติตาทิน”** เทพยดา แลมนุษย์ทั้งหลายย่อมปรารถนาจะเห็นแลจะไหว้เป็นอาทิ ซึ่งพระภิกษุมี บิณฑบาตเป็นปกติอันเลี้ยงซึ่งตน ไม่เลี้ยงซึ่งบุคคลอื่น ปราศจากวิการเห็น ปานตั้งนั้นเหมือนภิกษุ

อนึ่งพระโยคาวจรภิกษุ จะได้อาศัยแก่ลาภแลยศแลคำสรรเสริญแห่ง สัตว์โลกหามิได้

สังวรธรรมาในสมาทาน แลวิหารแลประเภท แลทำลาย แลอานิสงส์ ในบิณฑบาตักัณฐรงค์ ก็ยุติลงแต่เพียงนี้

แต่จะได้สังวรธรรมาในสพทานจาริกธรงค์ต่อไป

มีเนื้อความว่า พระภิกษุจะสมาทานสพทานจาริกธรงค์นั้น ฟังสมาทาน ด้วยพระบาลีทั้งสอง

คือสมาทานด้วยพระบาลี **“โลลุปจาริ ปฏิกุชียามิ”** แปลว่า ข้าพระองค์จะห้ามเสียซึ่งอันเป็นไปแห่งโลเล

แลฟังสมათานด้วยพระบาลีว่า “สปาทานจาริกงฺคิ สมอาทิตย์มิ”
แปลว่า ข้าพระองค์จะถือเอาด้วยดีซึ่งอันประพฤติกเป็นไปด้วยมิได้ขาดอย่าง
นี้เป็นอันสมათานเหมือนกัน

อนึ่ง พระภิกษุที่มีสมათานจาริกเป็นปกติหนึ่ง “คามทฺวารเร จตุวา”
ยืนอยู่แทนประตูบ้านแล้ว ฟังกำหนดที่จะหาอันตรายมิได้ “ยสุตฺต
รจฺจนาย วา คามเ วา” อันตรายจะมีในตรอกอันใด และจะมีในบ้าน
อันใด ก็ฟังละเอียดซึ่งตรอกอันนั้น แลบ้านอันนั้น ฟังเที่ยวไปในตรอกอัน
อื่นแลบ้านอันอื่น

เมื่อไม่ได้วัดถนัดอันหนึ่งในประตูบ้านแลตรอกแลบ้าน กระทำสำคัญว่า
ไม่มีบ้านแล้ว ก็ฟังไปในบ้านอื่น

เมื่อได้วัดถนัดในบ้านใด จะละเอียดซึ่งบ้านนั้นแล้วไปก็ไม่ควร

อนึ่ง พระภิกษุที่มีสปาทานจาริกเป็นปกติหนึ่ง ฟังเข้าไปสู่โคจรคามใน
เพลเข้าโดยพิเศษ เมื่อประพฤติดังนั้นแล้ว ก็สามารถอาจละเอียดซึ่งอันมิได้
สบายแล้วแลจะไปในที่อื่นอื่น

อนึ่ง ถ้าวามนุษย์ทั้งหลาย ทำบุญทำทานในวิหารของพระภิกษุ
สมათานจาริกนิกิตี หรือมาพบในท่ามกลางมรรคาก็ดี เขาถือเอาบาตรแล้ว
แลถวายบิณฑบาตอย่างนิกิตี

อนึ่ง ก็ควรพระภิกษุสปาทานจาริกนิกิตินั้นไปในบ้านนั้น จะไม่ได้
ภิกขาถิติ จะได้น้อยก็ดีในบ้านนั้น ก็ฟังเที่ยวไปโดยลำดับบ้าน

“อทมฺสฺส วิธานิ” วิธานแห่งสปาทานจาริกธุดงค์บัณฑิตพึงรู้ดังนี้

อนึ่ง จะว่าโดยประเภทแห่งภิกษุสปาทานจาริกธุดงค์นั้นมีประเภท ๓
ประการ คือ อุกุณฺฐํ แลมัชฌิมะ แลมุฑฺดะ

อุกุณฺฐํภิกษุหนึ่งไม่รับซึ่งภิกขาอันทายก นำมาแต่เบื้องหน้า แห่งตน
อันเดินไปในสถล แลไม่รับซึ่งภิกขาอันทายกนำมาแต่เบื้องหลังแห่งตนอัป

เดินไปในสกล แลไม่รับซึ่งภิกขาอันตรายนำมาในที่กลับมาจากโคจรคาม เพื่อประโยชน์จะบริโภคน้ำแล้วก็ถวาย

อนึ่งอุกฤษฏ์ภิกษุณนั้น ย่อมสละซึ่งบาตรແຫບประตุเรือนแห่งบุคคลผู้อื่น แท้จริงในสพทานจาริกธุดงค์นี้ พระภิกษุรูปใดปฏิบัติได้เหมือนพระมหากัสสปเถระเจ้านั้นมิได้มี ประเทศที่สละซึ่งบาตรแห่งพระมหากัสสปเถระเจ้านั้น ย่อมจะปรากฏมี

อนึ่ง พระสพทานจาริกภิกษุ อันเป็นมัจฉิมณะนั้น ถือเอาซึ่งภิกขาอันตรายนำมาแต่เบื้องหน้า แลนำแต่เบื้องหลัง จะถือเอาซึ่งภิกขาที่นำมาจากในที่กลับมาจากโคจรคาม เพื่อจะบริโภคน้ำแล้วสละซึ่งบาตรແຫບประตุเรือนแห่งบุคคลผู้อื่น

มัจฉิมภิกษุณนั้น จะนั่งคอยถ้าภิกขาไม่ได้ควร ย่อมอนุโลมตามอุกฤษฏ์ปิตุทปาทิกภิกษุ

มุกกภิกษุณนั้น จะนั่งคอยถ้าในวันนั้นก็ควร

อนึ่ง เมื่อประพตเป็นไปด้วยสามารตแห่งโลก มาตราว่าบังเกิดขึ้นแก่พระภิกษุทั้ง ๓ นี้ ธุดงค์ก็ทำลาย

เภทะ กรียาทำลายสพทานจาริกธุดงค์ บัณฑิตพึงรู้งั้น

“อัย ปนานตีโส” อนึ่งอาณิสสพระภิกษุที่สพทานจาริกเป็นปกติ นั้น องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาสรรเสริญไว้ว่า “กุเลสุ นิจจนวกตา” สพทานจาริกภิกษุณนี้เป็นภิกษุอันใหม่อยู่ส่นกาลเป็นนิจในสกลทั้งหลาย แลเป็นภิกษุมิได้ขัดข้องในสกล แลมีสภาวะเหมือนค้ายวงจันทร์แลดเสยซึ่งตระหนี่ในตระกูล แลมีความอนุเคราะห์เสมอกันคือมิได้เว้นสกลแลสภาวะหามิได้แห่งโทษคือที่เข้าไปสู่สกล แลมิได้ยินดีในอาหารคือมิได้

รับนิพนธ์บาทแห่งทายก แลประพฤติเป็นไปตามแก่คุณทั้งหลาย มีปรารธนา
น้อยเป็นประธานเพราะเหตุการณนั้น พระพุทธโฆษาจารย์เจ้า จึงนิพนธ์
คาถาไว้ “จนฺตูปโม นิจฺจนโว กุเลสุ” แปลเนื้อความว่า พระภิกษุ
ที่มีสัทธานจาริกธุดงค์เป็นปกตินั้น มีจันทรพิมานเป็นอุปมาใหม่อยู่เป็นนิจ
ในสกุลทั้งหลายปราศจากมัจฉริยะ อนุเคราะห์เสมอในสกุลทั้งปวง พ้นจาก
ลามกโทษที่เข้าไปสู่สกุล แลละเสียซึ่งประพฤติเป็นไปแห่งโลก เหตุใดเหตุ
ดังนั้น พระภิกษุในพระพุทธศาสนาบำเพ็ญด้วยญาณคติปรารธนาจะเที่ยวไป
ตามอำเภอหัวใจ ฟังทอดจักษุลงไปในที่ต่ำ พงศ์ซึ่งที่มีชัวแอกหนึ่งเป็น
ประมาณฟังประพฤติสัทธานจาริกธุดงค์

สังวรธณามาในสมათานแลวิธานแลประเภทแลภะ แลอาณิสสัง
ในสัทธานจาริกธุดงค์ กียุติแต่เพียงนี้ เอวัง ก็มีด้วยประการดังนี้

“เอกาสนิกงคฺปิ นานาสนโกชนํ ปฏิกิจฺปิมามิ เอกาสนิกงคํ
สมาทียามีติ อิมสํ อลฺยตฺรวจเนน สมาทินฺนิ โหติ เตน ปน
เอกาสนิกเน อาสนสาลาญํ นิสฺสันทน เถราสเน อนิสฺสิตฺตวา
อิทํ มยฺหํ ปาปฺณิสฺสตีติ ปฏิรูปํ อาสนํ สลฺลทฺเขตฺวา นิสฺสิตฺตพฺพิ
สจฺจสฺส วิปฺปกเต โภชนเ อจฺริโย วา อุปฺชมาโย วา อากฺจฺจติ
อฺภูจาย วตฺตํ กาคฺคํ วฏฺฏติ ติปฺภิกฺกจฺพาทฺยตฺเกโร อาห อาสนํ
วา รกฺเขยฺย โภชนํ วา ออํ จ วิปฺปกตฺโภชนเ ตสฺมา วตฺตํ
ภโรตฺุ โภชนํ ปนมา กุณฺชตฺติ”

วาระนี้จะได้รับพระราชทานถวายวิสัชนาในเอกาสนิกธุดงค์ อันมีใน
ธุดงค์นิเทศ ในปรกณซึ่งว่าวิสุทฺธิมรรค สืบอนุสนธิตามกระแสวาระพระบาลี
มีเนื้อความว่า

“เอกาสนิกงุคัมปี” แม้อันว่าเอกาสนิกงุคตุงคัง อองค์พระภิกษุจะ
สมาทาน ก็พึงสมาทานด้วยพระบาลีทั้ง ๒ คือสมาทานว่า “นानาสนโกชน
ปฏิกุชปามิ” แปลว่าข้าพระองค์จะห้ามเสียซึ่งบริโศโคชณะในอาสนะ
ต่าง ๆ

แลสมาทานด้วยพระบาลีว่า “เอกาสนิกงุคิ สมมาทियามิ” แปลว่า
ข้าพระองค์จะสมาทานซึ่งเอกาสนิกงุคตุงคังอันใดอันหนึ่งก็ได้ซึ่งว่าสมาทาน
แล้ว

อนึ่ง เอกาสนิกภิกษุชั้น เมื่อตั้งอยู่ในศาลาอันเป็นที่บริโศคนั้นอย่า
นั่งในอาสนะพระมหาเถระ พึงกำหนดอาสนะพอสมควรด้วยมสติการกระทำ
ไว้ในใจว่า อาสนะนี้จะถึงแก่เราแล้วพึงนั่งอยู่

อนึ่ง เมื่อเอกาสนิกภิกษุชั้นบริโศคยังค้างอยู่ พระเถระผู้เป็นอาจารย์
แลเป็นพระอุปัชฌาย์มาในอาสนศาลา ก็พึงลุกขึ้นกระทำวัตรจึงจะควร

พระตีปฏิกุจพาภยเถระกล่าวว่า อาสนะและโกชณะจะพึงรักษา

มีอรรถรบุว่าอาสนะจะพึงรักษา พระภิกษุมีอาสนะอันหนึ่งเป็นปกติ
อันจะบริโศคมิได้ให้รุดงค์ทำลาย พระภิกษุบริโศคยังไม่แล้วตราบใดอย่าพึง
ลุกขึ้นจากอาสนะตราบนั้น

โกชณะจะพึงรักษา พระภิกษุเมื่อจะบริโศคมิได้ให้รุดงค์ทำลายภิกษุชั้น
ยังไม่ปรารภเพื่อจะบริโศคตราบใด ก็พึงลุกขึ้นได้ตราบนั้น

“อัย จ วิปคตโกชโน” แท้จริงพระเอกาสนิกภิกษุชั้น ยังบริโศค
ค้างอยู่ เพราะเหตุคั้งนั้น พระภิกษุจึงกระทำวัตรแก่พระเถระอันเป็น
อาจารย์เป็นอาทิ จงอย่าบริโศคโกชณะ

วิหารแห่งพระภิกษุมีเอกาสนิกธุดงค์เป็นอาทิ บัณฑิตพึงรู้ดังกล่าวมานี้

หนึ่ง จะว่าโดยประเภทเอกาสนิกภิกษุนี้มีประเภท ๓ ประการ คือ
อุกฤษฏ์ แลมีชฌิมะ แลมุกกะ

เอกาสนิกภิกษุอันเป็นอุกฤษฏ์นั้น ยังหัตถ์ให้หย่อนลงในภาชนะอันใด
อันน้อยก็ดี อันมากก็ดี ก็มีได้เพื่อจะถือเอาซึ่งโภชนะอันอื่นจากโภชนะนั้น

ถ้าแลจะว่ามนุษย์ทั้งหลายรู้ว่าพระมหาเถระของเราบริโภคน้อยจะนำมา
ซึ่งวัตถุมีสัปปีเป็นต้นเข้าไปถวาย ภิกษุนั้นจะรับเพื่อเสขจึงจะควรถ้าจะรับ
เพื่ออาหารแล้วก็ไม่ควร

เอกาสนิกภิกษุอันเป็นมีชฌิมะนั้น ภักทรในบาตรยังไม่สนทราบไตก็ได้
เพื่อจะรับเอาซึ่งวัตถุอันอื่นทรานนั้น

แท้จริงมีชฌิมะภิกษุนี้ ชื่อว่าโภชนะเป็นที่สุด

มุกกะภิกษุนี้ ไม่ลุกจากอาสนะทราบไต ก็ได้เพื่อจะบริโภคไป
ทรานนั้น

แท้จริงมุกกะภิกษุนี้ ชื่อว่ามีนาเป็นที่สุด เพราะเหตุว่าไม่ถือเอา
ชำระบาตรทราบไต ก็ได้เพื่อจะบริโภคโภชนะทรานนั้น แลชื่อว่ามีอาสนะ
เป็นที่สุด เพราะเหตุว่าไม่ลุกขึ้นจากอาสนะทราบไตก็ได้เพื่อจะบริโภค
ทรานนั้น

ธุดงค์แห่งภิกษุทั้งสามจำพวกนี้ ย่อมทำลายในขณะบริโภคโภชนะใน
อาสนะต่าง ๆ

“อัยเมตตุ เกโท” กิริยาทำลายในเอกาสนิกธุดงค์ บัณฑิตพึงรู้
ดังกล่าวมานี้

อนึ่ง อานิสส์ของพระภิกษุที่มีเอกาสนิกฐงค์ เป็นปกติเห็นว่า
“อุปปาพชตา” ก็จะมีอาหารน้อย และให้ปราศจากทุกข์อันบังเกิดแก่
สรีระ เพราะเหตุบริโภคน้อยจึงสิ้นวาระเป็นอันมาก และประพฤติเบญกาย
และจะมีกำลังกาย และอยู่สบาย และหาอาบัตินิได้ เพราะปัจจัยคืออนัตตริต
โทษนะ และบรรเทาเสียซึ่งความปรารถนาในรส และเป็นไปตามคุณ
ทั้งหลาย มีปรารถนาน้อยเป็นอาทิ

พระพุทธโฆษาจารย์เจ้า นิพนธ์พระบาลีสรรเสริญเอกาสนิกฐงค์ว่า
“เอกาสนโภชนะ รตฺ นยตี โภชนปจฺจุยา” โรคทั้งหลายมีโทษนะเป็น
เหตุปัจจัย มิได้เบียดเบียนซึ่งพระยติโยคาวจรภิกษุ ผู้ยินดีในเอกาสนิกฐงค์
พระภิกษุนั้นปราศจากโลกในรสอาหารมิได้ยังโยคกรรมคือกระทำความเพียร
แห่งตนให้เสื่อม เหตุใดเหตุนี้พระโยคาวจรมีกมลจิตอันบริสุทธิ์พึงยังความ
ยินดีให้บังเกิดในเอกาสนิกฐงค์เป็นเหตุที่จะให้อยู่สบาย เป็นที่เข้าไปใกล้
เสพซึ่งความยินดีในสัลเลขอันบริสุทธิ์

สังวรธรรณาในสมათานแลวิธานแลประเภท แลเภทะ คือทำลาย แล
อานิสส์ในเอกาสนิกฐงค์ ก็ยุติแต่เพียงนี้

อนึ่ง ปัตตปิณฑิกฐงค์นั้น เมื่อพระภิกษุจะสมათาน ให้สมათาน
ด้วยพระบาลีทั้งสอง

คือ “ทุติยภาชนํ ปฏิกฺขิปามิ” แปลว่า ข้าพระองค์จะห้ามเสีย
ซึ่งภาชนะเป็นคำรบ ๒

แลสมათานด้วยพระบาลีว่า “ปัตตปิณฑิกญฺจํ สมาทิยามิ” แปลว่า
ข้าพระองค์จะสมათานปัตตปิณฑิกฐงค์ อันใดอันหนึ่งก็ได้ชื่อว่าป็นอัน
สมათานแล้ว

“เตน ปน ปุตตบพิเทน” พระภิกษุที่มีบัตตบิณฑิกรุดงค์เป็น ปกคินัน พิงตังใจไวซึ่งข้าวยากุในภานะ ในกาลเมื่อตัมกินซึ่งข้าวยากุแล พยัญชนะที่ตนได้แลแล้ว พิงกตคินเคียวกินเสียวก่อน จึงจะตัมกินข้าวยากุ

อนึ่ง ถ้าแลพระภิกษุนั้น จะใส่ลงซึ่งพยัญชนะปนในข้าวยากุ เมื่อ พยัญชนะปนมันจะอันบุตรเป็นต้น ลงไปแปดเปอนในข้าวยากุ ข้าวยากุก็ เป็นปฏิกุล พระภิกษุนั้นจะกระทำให้เป็นปฏิกุลแล้ว แลบริโภกก็ควรเหตุใด เหตุตั้งนั้น คำที่ว่าควรน องศ์สมเด็จเจ้าพระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาหมายเอา ซึ่งพยัญชนะเห็นปานตั้งนั้น

“ยิ ปน มธฺสกุกราทิกิ” อนึ่งวัตถุอันใดมีหน้าผงแลหน้าตาลกรวด เป็นอาทิ เป็นขอมมิได้เป็นปฏิกุล พระภิกษุก็พึงใส่วัตถุนั้นในข้าวยากุ

เมื่อพระภิกษุจะรับซึ่งหน้าผงแลหน้าตาลกรวดนั้น พิงรับควรแก่ประมาธ พระภิกษุจะถือเอาผักคองแลมูลมันค้ายหัตถ์ แล้วแลจะกตคินก็ควร

อนึ่ง ถ้าไม่กระทำอย่างนั้น พิงใส่ในบาตร จะใส่ไปในที่อื่นไม่ควร เพราะเหตุห้ามภานะเป็นคำรบสอง

วิธานในบัตตบิณฑิกรุดงค์ บัณฑิตพิงรุคังนี้

อนึ่ง ถ้าจะว่าโดยประเภท พระภิกษุมิบัตตบิณฑิกรุดงค์เป็นปกคินัน มีประเภท ๓ ประการ คืออุกฤษฏ์ แลมัชฌิมะ แลมุทกะ

พระอุกฤษฏ์นั้น จะทิ้งกาหกหยากเยื่อแห่งวัตถุที่ตนจะพิงเคียวกินนั้น ไม่ควร เว้นไว้แต่กาลที่จะกตคินซึ่งอ้อย

อนึ่ง อุกฤษฏ์ภิกษุ จะทำลายซึ่งก้อนข้าว แลปลาแลเนื้อแลขนม ออกกตคินนั้นไม่ควร

พระมัชฌิมภิกษุ จะทำลายก้อนข้าวแลปลาแลเนื้อแลขนมออกด้วยมือข้างหนึ่ง แล้วแลกัถกีนกักร

พระมัชฌิมภิกษุ^{นี้} ชื่อว่าหัตถาโยคี แปลว่ามีประกอบซึ่งอาหารอันตนทำลายด้วยมือ แลใส่ใน मुख ประเทศเป็นปกติ

อนึ่ง มุกฺกภิกษุ^{นี้} อาจเพื่อจะใส่เข้าซึ่งวัตถุอันใดในบาตร ก็กรเมื่อจะทำลายวัตถุทั้งปวง^{นี้} ด้วยหัตถ์กัถกี ด้วยทนต์กัถกี แล้วแลกัถกีน

อนึ่ง ฐุฑงค์ของภิกษุ ๓ จำพวก^{นี้} เมื่อจะทำลายก็ทำลายในขณะที่ที่ยินดีที่ภาษาจะเป็นคำรับสอง

การทำลายในปัตตปิณฑิกรฐงค์ บัณฑิตพิงรุฑงค์

อนึ่ง โสถ อานิสส์ของพระภิกษุที่มีปัตตปิณฑิกรฐงค์^{นี้} เป็นปกติเห็นซึ่งประมาณในประโยชน์ในอาหารอันสมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ทรงอนุญาตแลปราศจากความกำหนัดที่จะนำไปซึ่งภาษาทั้งหลายมีโอกาศเป็นอาทิ แลปราศจากขวนขวายที่จะถือเอาซึ่งพยัญชนะอันตั้งอยู่ในภาษาต่าง ๆ แลประพฤติเป็นไปตามแก่คุณทั้งหลายมีอัปปัจจตาคุณ คือมีความปรารถนาน้อยเป็นอาทิ

เพราะเหตุการณ^{นั้น} พระพุทธโฆษาจารย์เจ้าจึงนิพนธ์คถาสรรเสริญพระภิกษุที่มีปัตตปิณฑิกรฐงค์เป็นปกติว่า “นานาภาษาวิภูเขปิติตวา โอกุชิตตโลจโน” พระยติโยคาวจรภิกษุที่มีปัตตปิณฑิกรฐงค์เป็นปกติ^{นั้น} ละเสียแล้วซึ่งกำเรบแห่งภาษาต่าง ๆ มีจักษุอันทอดลงในเบื้องต่ำกระทำสติญาควรแก่ประมาณ เมื่อเป็นประคูกังว่าจะชุกเสียถอนเสียซึ่งมูลแห่ง

รสดีมหา หรือความปรารถนาในรส มีวัตรอันดีมีจิตอันงาม ทรงไว้ซึ่ง
สันตุฎฐีตุงตั้งรูปแห่งตนแล้วแลเอาใจเพื่อจะบริโภคอาหาร “โกณญโณ ปตฺต-
ปิณฺฑติโก” พระภิกษุองค์อื่น ดังฤาจะมีได้ปตฺตปิณฺฑติกรุดงค์เป็นปกติ บริโภค
ซึ่งอาหารดังนี้

สังวรณนามาในสมาทานแลวิธาน แลประเภทแลภะ แลเอานิสงส์
ในปตฺตปิณฺฑติกรุดงค์ ก็ยุติแต่เพียงนี้

ในขลุปัจฉาภัตติกรุดงค์นั้น พระภิกษุพึงสมาทานด้วยพระบาลีคือ
“อนติริตฺตโกชนํ ปฏิกฺขิปามิ” แปลว่า ข้าพระองค์ห้ามอนติริต
โกชนะ

แลพระบาลีว่า “ขลุปัจฉาภตฺติกรุดงค์ สมาทियามิ” แปลว่า
ข้าพระองค์สมาทานบัดนี้ ซึ่งขลุปัจฉาภตฺติกรุดงค์ แต่อันใดอันหนึ่งก็ได้
ชื่อว่าสมาทานแล้ว

“เตน ปน ขลุปัจฉาภตฺติเกน” อนึ่งพระภิกษุที่มีขลุปัจฉาภตฺติกรุดงค์
เป็นปกตินั้น ห้ามข้าวแล้วแลยังบุคคลให้กระทำโทษกะให้เป็นกับปียะ
ใหม่เล่า แล้วจะพึงบริโภคนั้นไม่ควร

วิธานแห่งขลุปัจฉาภตฺติกรุดงค์ บัณฑิตพึงรู้งั้น
อนึ่ง ถ้าจะว่าโดยประเภทนั้น ขลุปัจฉาภตฺติกรุดงค์ภิกษุนี้มีประเภท
๓ ประการ คือออกุญฺฐ์แลมีชมิมะแลมุกะ

กิริยาที่จะห้ามข้าวในก่อนอาภิสเป็นปฐม มิได้มีแก่ออกุญฺฐ์ภิกษุเหตุใด
เหตุดังนี้ ออกุญฺฐ์ภิกษุห้ามข้าวแล้วด้วยประการดังนี้ อย่างบริโภคก่อน
อาภิสเป็นคำบสอง

อนึ่ง เมื่ออุกฤษฏ์ภิกษุจะกลืนกินก่อนอาภิสเป็นปฐมนั้น ย่อมจะห้ามเสียซึ่งก่อนอาภิสอื่น เพราะเหตุการณนั้น อุกฤษฏ์ภิกษุห้ามข้าวแล้วด้วยประการดังนี้ กลืนกินก่อนอาภิสเป็นปฐมแล้วก็มีได้บริโภคนอกก่อนอาภิสเป็นการบสอง

มีชัณมิภิกษุหนึ่งห้ามข้าวแล้ว โภชนะอันใดตั้งอยู่แล้วในบาตรก็ย่อมจะบริโภคนอกซึ่งโภชนะนั้น อันตั้งอยู่แล้วในบาตรแท้จริง

มุกทุกภิกษุหนึ่ง ไม่ลุกจากอาสนะตราบใด ย่อมจะบริโภคนอกได้ตราบนั้น

อนึ่ง รุกขแห่งพระภิกษุ ๓ จำพวกนี้ ย่อมจะทำลายในขณะที่ตนห้ามข้าวแล้ว และจะยังชนให้กระทำเป็นกบปี่ยะแล้วแลบริโภคนอก

“อยมตตฺถ เกโท” กิริยาที่ทำลายในขลุบัจฉาภัตติกุณฑกัน บันฑิตพิงรุคฺคิน

“อัย ปนานิสีโส” อนึ่งอาภิสแห่งขลุบัจฉาภัตติกุณฑกันนั้นว่า

“อนติริตฺตโฆชนาปฺตฺติยา” พระภิกษุผู้ประพฤติกความเพียรในขลุบัจฉาภัตติกุณฑกัน จะตั้งอยู่ในที่ไกลจากอาบตีอันบังเกิดแก่บัจฉัย คือบริโภคนอกแลกัดกินแลเคี้ยวกินซึ่งอาหาร มีอนติริตฺตวินัยกรรมอันตนมิได้กระทำแล้ว แลภาวะหามิได้ที่กระทำให้เต็มท้องและปราศจากสันนิธิสังสมอาภิสไว้เพื่อจะบริโภคนอกใหม่เล่า ในคนที่ตนห้ามข้าวแล้วแลสภาวะหามิได้แห่งแสวงหาใหม่เล่า และประพฤติเป็นไปตามแก่คุณทั้งหลาย มีอัปปัจฉาคคุณ คือปรารถนาน้อยเป็นอาทิ พระโยคาวจรภิกษุอันดำเนินด้วยญาณคติ มีขลุบัจฉาภัตติกุณฑกันเป็นปกติมิได้ถึงซึ่งความกำหนด ในการที่จะแสวงหาไม่กระทำสันนิธิสังสม ละเสียซึ่งกิริยาที่กระทำอาการให้เต็มท้อง

มีขลุ่ยจำฉาบตีกรุดงค์เป็นปกติ เหตุใดเหตุดังนั้น พระภิกษุในพระพุทธรศาสนา^๕ มีความปรารถนาเพื่อจะกำจัดเสียซึ่งความปรารถนาทางปวง มีเสพซึ่งขลุ่ยจำฉาบตีกรุดงค์ อันองค์สมเด็จพระสุกตสรวรเสริญ เป็นที่ยังความเจริญแห่งคุณทั้งหลาย มีสันโดษยินดีในปัจจัยเป็นของแห่งตนให้บังเกิด

ตั้งวรรณาในสมათานแลวริทาน แลประเภทแลภะทำลายแลอาณิสต์ในขลุ่ยจำฉาบตีกรุดงค์ ก็ตั้งอยู่ด้วยอาการอันสำเร็จดังนี้

ในอารัญญิกะดงค์นั้น เมื่อพระภิกษุจะสมათาน ก็พึงสมათานพระบาลี^๕ ทงสอง อย่างใดอย่างหนึ่ง

“คามนตเสนาสนิ ปฏิกขิปามิ” แปลว่า ข้าพระองค์จะห้ามเสียซึ่งเสนาสนะใกล้บ้าน

แลสมათานว่า “อารัญญิกังคิ สมาทิยามิ” ข้าพระองค์จะถือเอาซึ่งอารัญญิกะดงค์ มีอยู่ในประเทศอันบุคคลไม่พึงยินดีเป็นปกติ

“เตน ปน อารัญญิเกน” อนึ่งอารัญญิกะภิกษุหนึ่ง ละเสียซึ่งเสนาสนะอันใกล้บ้าน แล้วแลเพียงอรุณให้ตั้งขึ้นในอรัญประเทศบ้านอัน

เป็นไปกับด้วยอุปจารบ้าน ชื่อว่าคามนตเสนาสนะ

อนึ่งโสค ประเทศอันใดอันหนึ่ง มีกุกุฬหนึ่งกัตติ มีกุกุฬมากกัตติ มีรวลอมกัตติ ไม่มีรวลอมกัตติ มีมนุษย์อยู่กัตติ ไม่มีมนุษย์กัตติ ประเทศนั้น

ชื่อว่า คาโม แปลว่าบ้าน กำหนดที่สถนนั้นพวกพาณิश्य์มาตั้งทัพอยู่ในประเทศที่ใดมากกว่า ๔ เดือน ในประเทศนั้นชื่อว่าบ้าน

ถ้าแลว่าธรณีทงสองแห่งบ้านอันแวดล้อมอยู่ ดูดังว่าธรณีทงสองแห่งเมืองอนูราช มีฉนิมบุรุษที่มกำลังยืนอยู่เห็นธรณีอันมีอยู่ภายในทงก่อน

คืนออกไปให้ตกลงในที่ใด ประเทศที่นั้นชื่อว่าคามุปจารแปลว่าอุปจาร
แห่งบ้าน

พระเถระทั้งหลายอันทรงซึ่งวินัย กล่าวลักษณะกำหนดเลขทูปาต
นั้นว่า

“**ตรุณมนุสฺสา อตฺตโน พลํ ทสฺเสนฺดา**” มนุษย์ทั้งหลายที่เป็น
หนุ่ม เมื่อจะแสดงซึ่งกำหนดแห่งตน เทียบคอกออกซึ่งแขนแล้วแลทิ้งไปซึ่ง
ก้อนดินฉั่นใด ภายในแห่งที่อันเป็นที่ตกแห่งก้อนดินอันตรุณมนุสฺยทิ้งไป
ฉั่นนั้น ชื่อว่าอุปจารแห่งบ้าน

อนึ่ง พระเถระทั้งหลายอันเล่าเรียนพระสูตรกล่าวว่า “**กาภา
รณนิยเมน ขิตฺตสฺส**” ภายในแห่งที่อันเป็นที่ตกแห่งก้อนดิน อันชนทิ้ง
ไปแล้วโดยกำหนดที่จะห้ามเสียซึ่งกา ชื่อว่าคามุปจาร

ถ้าจะว่าโดยบ้านมิได้มีรั้วล้อมนั้น มาตุคามยืนอยู่แทบประตูแห่งเรือน
อันมีในที่สุดแห่งเรือนทั้งปวง แล้วแลเสียดไปซึ่งหน้าอันใดด้วยภาษาชนที่อัน
เป็นที่ตกแห่งบ้านนั้น ชื่อว่าอุปจารแห่งเรือน

“**เอโก เลทฺทูปาโต**” กิริยาที่ตกแห่งก้อนดินอันมีชฉิมบุรุษทิ้งออก
ไปแต่อุปจารแห่งเรือนนั้น โดยนัยอันกล่าวมาแล้ว ชื่อว่าบ้านหนึ่ง

เลขทูปาต คือตกแห่งก้อนดิน ที่มีชฉิมบุรุษทิ้งไปเป็นคำรบสองนั้น
ชื่อว่าอุปจารแห่งบ้าน

อนึ่ง ก็กล่าวว่่า “**สพฺพเมตํ อรณฺณิ**” แปลว่าประเทศทั้งปวงนี้
ชื่อว่าอรัณยราวป่า พระอาจารย์เว้นไว้ซึ่งบ้านเลขอุปจารแห่งบ้านแล้ว แล
กล่าวโดยวินัยปริยายนั้นก่อน แลกล่าวว่่าประเทศทั้งปวงออกไปภายนอก
แห่งธรณิชื่อว่าอรัณยราวป่าอาจารย์กล่าวไว้โดยอริยธรรมปริยาย

หนึ่ง ในสุตตันตปริยายนี้ อาจารย์ซึ่งลักษณะกำหนดว่าที่สุด ๕๐๐
ชั่วธนูชื่อว่าอรัญญิกเสนาสนะ

มีคำพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ในอรรถกถา พระวินัยว่า
นักปราชญ์พึงกำหนดจำเดิมแต่ธรณีแห่งบ้านมีรั้วล้อม ด้วยธนูแห่งอาจารย์
ยันโก่งไว้ トラบเท่าถึงที่ล้อมแห่งวิหาร ไม่ฉะนั้นบัณฑิตพึงนับกำหนด
จำเดิมแต่เลทชุกบาทเป็นปฐมแห่งบ้าน มิได้มีรั้วล้อมตราบเท่าถึงที่ล้อมแห่ง
วิหาร ด้วยธนูแห่งอาจารย์ยันโก่งแล้วให้ได้ ๕๐๐ ชั่วธนูจึงได้ชื่อว่า
อรัญญิกเสนาสนะ

หนึ่ง ถ้าแล้ววิหารไม่มีที่ล้อมเสนาสนะ แลภักตศาลา แลที่ประชุม
สังกาสเป็นนิจ แลไม้พระมหาโพธิ แลพระเจดีย์อันใดก่อนกว่าสิ่งทั้งปวง
ผิวแลว่ามีในที่ใกล้แต่เสนาสนะ บัณฑิตพึงกระทำกำหนดซึ่งเสนาสนะเป็น
อาทิแล้วนับได้ ๕๐๐ ชั่ว ด้วยธนูของอาจารย์ที่โก่งไว้แล้ว

หนึ่ง พระอรรถกถาจารย์ กล่าวในอรรถกถามัชฌิมนิกายว่า
“วิหานสุสปี กามสุเสว” นักปราชญ์พึงนำออกซึ่งที่อยู่จารแห่งวิหาร
จุดตั้งว่าอุปจารแห่งบ้าน แล้วแลพึงนับในระหว่างแห่งเลทชุกบาทกล่าว
ประมาณในอรัญญิกชุกตงค์ บัณฑิตพึงรู้ดังนี้ เอิ ก็มีด้วยประการดังนี้

“สเจปี อาสนนเน คาโม โหติ วิหารเ จิเตหิ มนุสฺสถาร สทฺโถ
สุยฺยติ ปพฺพตฺตนาที่อาที่หิ ปน อนฺตริตตฺตนา สกฺกา อฺชุกฺกนฺตุ โย
ตฺตสฺส ปกตฺติมกฺโก โหติ สเจปี นาวาย สลฺยจริตฺตพฺโพเตน มกฺเคน
ปฺลยฺจชฺนฺสตีกฺกิ กฺเขตฺตพฺพิ โย ปน อาสนนฺนคามสฺส อํกฺสมฺปาทนตฺถิ
ตโต ตโต มกฺกํ บิฑฺหตี อัยปี ชฺตงฺกโจโร โหติ สเจ ปน
อารญญิกสฺส ภิกฺขุโน อุปฺชฺมาโย วา อจฺริโย วา กิลาโน โหติ”

วาระนี้ได้รับพระราชทานถวายวิสัชนา ในอารัญญิกธุดงค์สืบ
 อนุสนธิตามกระแสวาระพระบาลี มีเนื้อความว่า “สเจปี อาสนเน คาโม”
 ถ้าแลบ้านมีอยู่ในที่ใกล้ พระภิกษุทั้งหลายอยู่ในวิหารไถยินเสียมมนุษย์
 ชาวบ้านเจรจากัน ชนทั้งหลายไม่อาจเดินตรงไปได้เพราะเหตุภูเขาแลแม่น้ำ
 เป็นอาทิกนอยู่ หนทางอันใดเป็นหนทางอันปกติที่จะไปบ้านนั้น บัณฑิต
 ฟังวัดทวนออกไปให้ได้ ๕๐๐ ชั่ววัน โดยหนทางนั้น

อนึ่งหนทางที่จะไปบ้านนั้น บุคคลจะเข้าไปด้วยนาวา บัณฑิตฟัง
 ถือเอาให้ได้ ๕๐๐ ชั่ววัน โดยหนทางเรือนั้น

อนึ่ง อรัญญิกภิกษุรูปใดบิณฑนทางที่จะไปมาโดยอากาศนั้น ๆ เพื่อ
 จะยังองค์แห่งบ้านอันตั้งอยู่ในที่ใกล้ให้สำเร็จ อรัญญิกภิกษุนั้นชื่อว่า ธุดงค์
 โจร

อนึ่ง ถ้าแลว่าพระเถระอันเป็นพระอุปัชฌาย์ แลพระเถระอันเป็น
 พระอาจารย์ของพระอารัญญิกภิกษุนั้นเป็นไข้ อรัญญิกภิกษุนั้นไม่ได้ที่
 สบายจะรักษาไข้ ก็พึงรับอุปัชฌาย์เป็นอาทิไปสู่เสนาสนะอันใกล้บ้าน แล้ว
 ฟังกระทำอุปัฏฐาก

อนึ่ง อรัญญิกภิกษุ ฟังออกจากคามันตเสนาสนะในเพล่าเข้ามิต
 ยังอรุณให้ตั้งชนในที่อันประกอบด้วยองค์แห่งอารัญญิกธุดงค์ ถ้าแลว่า
 อาพาธแห่งพระอุปัชฌาย์แลอาจารย์ เจริญเจ็บป่วยมากในเวลาที่ที่ยังอรุณ
 ให้ตั้งชน อรัญญิกภิกษุนั้นฟังกระทำซึ่งกิจของพระเถระอันเป็นพระ
 อุปัชฌาย์แลอาจารย์นั้น ภิกษุนั้นก็มีธุดงค์มิได้บริสุทธ์

“อิทมสฺส วิธานิ” วิธานแห่งอารัญญิกธุดงค์ บัณฑิตพึงรู้ดังนี้

หนึ่ง ถ้าวาโดยประเภทนั้น อารัญญิกภิกษุรูปหนึ่งมีประเภท ๓ ประการ คือออกอุษณฺ์แลมชฌิมะแลมทุกะ เป็นประเภท ๓ ประการดังนี้ พระออกอุษณฺ์ภิกษุนี้ พึงยังอรุณให้ตงชนในอรัญประเทศสนกาล ๕ หงปวง

มชฌิมภิกษุได้เพื่อจะอยู่ในคามันตเสนาสนะ ในฤดูฝน ๔ เดือน มุกทุกภิกษุนี้ ได้เพื่อจะอยู่ในคามันตเสนาสนะ ในเหมันตฤดูหนาวด้วย

หนึ่ง อารัญญิกภิกษุทั้ง ๓ นี้ ออกจากอรัญประเทศมาพึงธรรมเทศนาในคามันตเสนาสนะในกาลควรแก่อาจารย์กำหนด ผิวว่าอรุณจะตงชน ๕ รุกคกมิได้ทำลาย

หนึ่ง พึงธรรมเทศนา กลับไปไม่ทันถึงธรณี อรุณตงชนในมรรคารุกคกมิได้ทำลาย

หนึ่ง พระธรรมกถึกเถระผู้แสดงธรรมลกชนจากอาสนะแล้วถ้าวแล้วอารัญญิกภิกษุนี้คิดว่าอาตมาจะนอนเสียดักครุหนึ่งจึงจะไป เมื่อหลับ อรุณ๕ ตงชน รุกคแห่งพระภิกษุนี้ก็ทำลาย

หนึ่ง พระภิกษุทั้ง ๓ จำพวกนี้ ยังอรุณให้ตงชนในคามันตเสนาโดยชอบใจตน รุกคของพระภิกษุทั้งหลายนั้นก็ทำลาย

“อยมุตถ เกโท” การทำลายในอารัญญิกรุกค บัณฑิตพึงรู้งนี้

หนึ่ง อากสิงส์แห่งพระอารัญญิกรุกคนี้ องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคตรัสสรรเสริญไว้ว่า “อารญญิก ภิกษุ” พระภิกษุที่มีอารัญญิกรุกคเป็นปกคินั้นกระทำอารัญญสัญญาไว้ในจิต ควรที่เพื่อจะได้สมาธิที่ตนยังไม่ได้ แลควรเพื่อจะรักษาไว้ซึ่งสมาธิที่ตนได้แล้ว

“สตถาปัสส อุตมโน” หนึ่งพระบรมศาสดาย่อมมีพระหฤทัย
 ชื่นชม แก่พระภิกษุที่มีอรัญญิกธุตงศ์เป็นปกติ องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระ
 ภาค “เตนาคี นาคิตสฺส ภิกขุโน” ดูกรพระภิกษุทั้งหลาย พระตถาคต
 มีพระหฤทัยชื่นชมแก่พระนาคิตภิกษุ เพราะเหตุว่านาคิตภิกษุนั้นทรงธุตงศ์
 คือมีอยู่ในอรัญราวป่าเป็นปกติ “อสปฺปายรุปาทโย” รูปแลเสียงแลกลิ่น
 แลรสแลโผฏฐัพพารมณฺ์ทั้งปวง มิอาจสามารถที่จะยังจิตแห่งพระภิกษุอันอยู่
 ในเสนาสนะอันสงบให้ฟุ้งซ่านได้ พระภิกษุที่อยู่ในอรัญเสนาสนะนั้น
 ปราศจากสะกั้งจิตแล้ว ย่อมจะละเสียซึ่งอาลัยในชีวิต ยินดีซึ่งรตแห่งความ
 สุขอันบังเกิดแต่วิเวก นัยหนึ่งสภาวะที่ทรงไว้ซึ่งธุตงศ์ก็มีบังสุกุลธุตงศ์เป็น
 อาทิ ก็สมควรแก่พระภิกษุที่ทรงอรัญญิกธุตงศ์นี้

เพราะเหตุดังนั้น พระพุทธโฆษาจารย์เจ้าจึงนิพนธ์พระคาถาว่า
 “ปวิวิตโต อตฺตมฺหาใจ” พระยติโยคาวจรเจ้ามีอรัญญิกธุตงศ์เป็นปกตินี้
 ย่อมยินดีในที่สงัดมิได้ระคนด้วยกฤหัสถ์แลบรรพชิต แลยินดีในอรัญญิก
 เสนาสนะ ยังพระหฤทัยแห่งพระองค์พระบรมโลกนาถให้ยินดีด้วยกิริยาที่อยู่
 ป่าเป็นปกติ “เอโก อรณฺเณ นิวาตี” ไซ้แต่เท่านั้นพระโยคาวจรเจ้า
 นี้ เมื่ออยู่ในอรัญประเทศ ย่อมจะได้ซึ่งรสอันบังเกิดแต่ความสุข คือเป็น
 องค์พระอรหันต์อันใด เทพยดาทั้งหลายมีองค์อมรินทราธิราชเป็นใหญ่
 เป็นประธาน ก็มีได้ซึ่งความสุขนั้น “ปัสสุกฺกณฺจ เอ โสว” พระ
 โยคาวจรเจ้าเมื่อทรงไว้ซึ่งบังสุกุลธุตงศ์ เปรียบประดุจตั้งว่ากษัตริย์อัน
 ทรงเกราะ ตั้งอยู่ในแผ่นดินอันเป็นที่กระทำซึ่งสงคราม กล่าวก็อยู่ใน
 อรัญประเทศราวป่า หัตถ์ซ้ายขวาทรงซึ่งอาวุธจะยุทนาการ กล่าวก็ทรง

ธุดงค์อันวิเศษสามารถเพื่อจะผจญเสียซึ่งมารอันเป็นไปกับด้วยพาหนะ ในกาลมิไค่นาน

เหตุใดเหตุถึงนั้น พระภิกษุในพระพุทธศาสนาผู้จำเริญด้วยญาณ คติพึงกระทำความยินดีในอรัญวาส อยุ่รักษาทรงไว้ซึ่งอรัญญิกธุดงค์ตั้งสังวรณนามาในสมათานแลวิธานแลประเภทะ แลอาณิสสใน อรัญญิกธุดงค์ ก็ตั้งอยู่แล้วด้วยอาการอันสำเร็จดังกล่าวมานี้

ในรุกขมุลิกธุดงค์นั้นเมื่อพระภิกษุจะสมათาน ก็พึงสมათานด้วยพระบาลีทั้งสองคือ “ณฺนํ ปฏิกฺขิปามิ” แปลว่าข้าพระองค์จะห้ามเสียซึ่งอวาสาที่อยู่ อมมุงด้วยวัตถุทั้งหลายมีกระเบื้องเป็นต้น

แลพระบาลีว่า “รุกฺขมฺลิกํ สฺมาทียามิ” ข้าพระองค์จะพึงถือเอาซึ่งรุกขมุลิกธุดงค์อันใดอันหนึ่ง ก็ชื่อว่าสมათานแล้ว

“เตน ปน รุกฺขมฺลิกเณ” หนึ่งพระภิกษุที่มีรุกขมุลธุดงค์เป็นปกติ พึงเว้นเสียซึ่งต้นไม้ทั้งหลายนี้ ก็ต้นไม้อันตั้งอยู่ในแดนพระนคร แห่งบรมกษัตริย์ทั้งสอง แลรุกขเจดีย์ที่มนุษย์ทั้งหลายสมมติกล่าวกันว่า เป็นต้นไม้อันเทพยดาสิงสถิตอยู่แลต้นไม้มียางมีไม้รกรฟ้าเป็นอาทิ แลต้นไม้มีผล แลต้นไม้มีดอก แลต้นไม้อันค้ำกวางทั้งหลายเสพอาศัยอยู่ แลต้นไม้มีโพรง สัตว์ทั้งหลายมีที่มชาติเป็นอาทิ จะยังเบียดเบียนให้บังเกิด แลต้นไม้อยู่ในท่ามกลางวิหาร เมื่อเว้นต้นไม้ดังกล่าวมานี้แล้วพึงถือเอาต้นไม้ที่ตั้งอยู่ในที่ซึ่งอยู่ในที่สุดวิหาร

วิหารแห่งรุกขมุลธุดงค์ บัณฑิตพึงรู้อย่างนี้

อนึ่งถ้าจะว่าโดยประเภท พระภิกษุที่มีรุกขมุลธุดงค์เป็นปกตินี้มีประเภท ๓ ประการ ก็ออกฤกษ์แลมัชฌิมะแลมฤทกะ

อุกฤษฏ์ภิกษุ^๕นั้นคือซึ่งต้นไม้ควรแก่ชอบใจแล้ว จะยังชนให้ชำระ
นั้นไม่ได้ พึงนำเสี้ยซึ่งใบไม้^๕อันตกลงแต่ต้นไม้^๕นั้นด้วยเท้าแล้วแลพึงอยู่
มัชฌิมภิกษุ^๕นั้น ได้เพื่อจะยังชนทั้งหลายอันมาถึงสถานที่นั้นให้
ช่วยชำระภายใต้ต้นไม้ที่ตนถือเอานั้น

พระมุกกุฏภิกษุ^๕นั้น ได้เพื่อจะเรียกมาซึ่งชนทั้งหลายอันรักษาอาราม
แลสมณูเทศก^๕ทั้งหลายแล้ว แลให้ชำระให้กระทำแผ่นดินให้เสมอให้ไปรย
ลงซึ่งทรายให้กระทำกำแพงรอบต้นไม้ ให้ประกอบประตูแล้วแลพึงอยู่

อนึ่งเมื่อวันฉลอง พระภิกษุ^๕รุกขมุสิก^๕รุดงค์^๕ นิ่งอยู่ภายใต้ต้นไม้
นั้น พึงไปนั่งอยู่ในที่นอนเป็นที่นอนกำบัง

อนึ่งรุดงค์^๕แห่งพระภิกษุ^๕รุกขมุสิก^๕ทั้ง ๓ จำพวก^๕นี้ ย่อมจะทำลาย
ในขณะที่เมื่อตนสำเร็จซึ่งกิริยาที่อยู่^๕ในที่มุงด้วยหญ้าแลใบไม้

อังกุตตรภาณกาจารย์^๕กล่าวว่า รุดงค์^๕แห่งพระภิกษุ^๕ ๓ จำพวก^๕นั้น
ย่อมจะทำลายในกาลคือตน^๕รู่อยู่^๕ว่าอรุณ^๕จะขึ้นมาแล้ว แลยังอรุณ^๕ให้ตั้งชน
ในที่มุง

“อวยเมตตุล เกโท” การที่ทำลายในรุกขมุสิก^๕รุดงค์^๕ บันฑิต^๕พึงรู้^๕ดังนี้
อนึ่งอาณิสส^๕แห่งรุกขมุสิก^๕รุดงค์^๕นั้น คือสภาวะ^๕ปฏิบัติ^๕มี^๕รูป^๕อันเป็น
ไปตามแก่นิสัย เพราะเหตุพระบาลี^๕ องค์^๕สมเด็จพระบรมศาสดา^๕ตรัสเทศนา
ไว้ว่า “รุกขมูลเสนาสนี นิสฺสาย ปพฺพชฺชา” แปลว่าบรรพชา
อาศัยซึ่งที่นอนแลที่นั่ง ๗ ภายใต้ต้นไม้^๕พฤกษา

อนึ่งสภาวะ^๕ที่พระภิกษุ^๕ทรง^๕ซึ่งรุกขมุสิก^๕รุดงค์^๕นั้น เป็นเหตุ^๕เป็น^๕ปัจจัย
ที่จะให้พระผู้ทรง^๕พระภาค^๕ตรัส^๕สรรเสริญ^๕ว่า ปัจจัย^๕จะ^๕บัง^๕เกิด^๕แก่^๕พระภิกษุ^๕
น้อย บัจจัน^๕นั้น^๕ได้^๕ด้วย^๕ง่าย^๕ไม่มี^๕โทษ

ไซ้แต่เท่านั้น อนิจจสัญญาอย่าอมจะบังเกิดแก่พระโยคาวจรภิกษุนี้ เพราะเหตุถึงซึ่งวิกาลแห่งต้นไม้เื่อง ๆ แลปราศจากตระหนี่ในเสนาสนะ แลยินดีในนวักรรมและจะอยู่กับตัวรุกขเทวดา และจะประพตติเป็นไปตามแก่ คุณทั้งหลาย มีอับปีจตาคุณเป็นประธาน

เหตุใดเหตุดังนั้น พระพุทธโฆษาจารย์เจ้าจึงนิพนธ์พระคาถาไว้ “พุทธเสฏฺฐเจเน วณฺณโต” พระผู้มีรุกรขมุสิกธุดงค์เป็นปกตินี้ องค์พระ สัมมาสัมพุทธเจ้าสรรเสริญว่า ปฏิบัติสมควรแก่นิสัย พระภิกษุยินดีในที่ สงัดนั้น จะเสมอเหมือนด้วยภิกษุอันทรงรุกรขมุสิกธุดงค์นั้นหามิได้ พระภิกษุ ที่ทรงธุดงค์อันนี้ จะนำเสียซึ่งตระหนี่ในอवास “ปวิติตฺ เตน สนฺโต หิ” แท้จริงพระภิกษุมิวัตรอันงาม อยู่ในที่สงัดคือรุกรขมุสิกอันเทพยดารักษา ก็ จะได้ทัศนากการเห็นต้นไม้มีใบไม้อันเขียวแลแดงอันหล่นลงจากขั้ว ก็จะไม่ เสียซึ่งอนิจจสัญญาสำคัญว่าเที่ยง เหตุใดเหตุดังนั้น พระภิกษุผู้ประกอบ ด้วยวิจารณบัญญัติในวิปัสสนา อย่าพึงดูหมิ่นรุกรขมุสิกเสนาสนะอันสงัด อันเป็นทรัพย์มรดกแห่งพระองค์สัมมาสัมพุทธเจ้า

สังวรธรรมาในสมათานแลวิธาน แลประเภทแลทำลายแล อานิสงส์ในรุกรขมุสิกธุดงค์ ก็ตั้งอยู่ด้วยอาการอันสำเร็จแล้วนี้

อนึ่งอภิปโกกาสิกธุดงค์นั้น พระภิกษุพึงสมათานด้วยพระบาลี ทั้งสองคือ “ณฺนณฺจ รุกฺขมุคฺคณฺจ ปฏิกฺขิปามิ” แปลว่าข้าพระองค์ ห้ามเสียบัตินซึ่งเสนาสนะอันมุ่งแลรุกรขมุสิก

แลสมათานว่า “อภิปโกกาสิกงฺคํ สยาทิยามิ” แปลว่าข้าพระองค์ จักสมათานถือเอาอภิปโกกาสิกธุดงค์อันใดอันหนึ่ง ก็ได้ชื่อว่าสมათานแล้ว

“ตสฺส ปน อพฺโภกาสิกฺตสฺส” อนึ่งพระภิกษุที่มีอัปโภกาสิกรุชฺงค์เป็นปกตินั้น จะเข้าไปสู่เรือนอันเป็นที่กระทำโบสถ์เพื่อจะฟังธรรม และจะกระทำโบสถ์กรรมก็ควร

ถ้าแลพระภิกษุนั้นเข้าไปในเรือนเป็นที่กระทำโบสถ์แล้ว ฝนก็ตกลงมา เมื่อฝนยังตกอยู่ก็อย่าออกไปเลย เมื่อฝนหยุดแล้วจึงออกไป พระภิกษุนั้นจะเข้าไปสู่ศาลาโรงภาชนะ และจะเข้าไปสู่โรงไฟเพื่อจะกระทำซึ่งวัตรก็ควร

และจะเข้าไปใต้ถ้ำม พระภิกษุทั้งหลายผู้เป็นเถระในโรงบริโภคด้วยภตฺราก็ควร

อนึ่งพระภิกษุนั้นมีกิจเพื่อจะให้ซึ่งอุเทศ แก่พระภิกษุทั้งหลาย อันแลจะเรียนซึ่งอุเทศด้วยตน เข้าสู่ที่มุงด้วยอิฐเป็นอาทิกก็ควร

และจะยังเตียงแลตั้งเป็นอาทิ อันบุคคลเก็บไว้ไม่ตีในภายนอก ให้เข้าไปอยู่ในภายในตั้งนี้ก็ควร

อนึ่งถ้าแล้วว่าพระภิกษุนั้นเดินไปในหนทาง ตนก็ถือเอาบริวารแห่งพระเถระผู้ใหญ่ไว้ด้วย เมื่อฝนตกลงมา พระภิกษุนั้นจะเข้าไปในศาลาที่ตั้งอยู่ในท่ามกลางมรรคาก็ควร

ถ้าแลตนมิได้ถือเอาบริวารอันใดอันหนึ่ง จะไปโดยเร็วมนสิการว่าอาตมาอยู่ในศาลาตั้งนี้ไม่ควร

อนึ่งพระภิกษุนั้นไปโดยปกติแล้ว แลเข้าไปสู่ศาลาอยู่ตราบเท่า ฝนหายจึงควรไป

วิหารแห่งพระภิกษุผู้มีอัปโภกาสิกรุชฺงค์เป็นปกติมีฉัตต พิงรุฉัตต นัยแห่งรุกขมุสิกรุชฺงค์ ก็เหมือนกันกับอัปโภกาสิกรุชฺงค์นี้

อนึ่ง ถ้าจะว่าโดยประเภทพระภิกษุมีอัปโลกาสิกธุดงค์เป็นปกติ ๓ ประการ คือ อุกฤษฏ์ แลมัชฌิมะแลมฤทกะ

อุกฤษฏ์ภิกษุจะอาศัยต้นไม้แลภูเขา แลเรือนแก้วแลอยู่นั้นไม่ควรรีบกระทำกระท่อมจีวรในที่แจ้งแท้จริงแล้วจะพึงอยู่

มัชฌิมภิกษุนั้นจะอาศัยต้นไม้ ภูเขา แลเรือน แล้วแลอยู่ก็ควรแต่ทว่าอย่าเข้าไปภายใน

มฤทภิกษุนั้น จะอาศัยเงอมฤเขามิแตกอันมิได้บังด้วยผ้าเป็นอาทิ แลมณฑปมุงด้วยกิ่งไม้แลผ้าอันคาดด้วยผ้าขาว แลกระท่อมอันชนทั้งหลาย มีชนรักษาหาเป็นอาทิต้งเสียแล้วก็ควร

อนึ่ง ธุดงค์แห่งพระภิกษุทั้ง ๓ จำพวกนี้ ย่อมทำลายในขณะที่เข้าไปสู่ที่มุงแลรุกขมุตเป็นอาทิเพื่อประโยชน์จะอยู่

พระอังกุตตรภาณกาจารย์ทั้งหลายกล่าววว่า ธุดงค์แห่งพระภิกษุทั้ง ๓ จำพวกนี้ทำลายในกาลที่ตนรู้ว่าอรุณจะขึ้นมาแล้ว แลยังอรุณให้ขึ้นมาในที่มุงด้วยกระเบื้องเป็นอาทิเป็นประมาณ

“อยมตฺถ เภโท” กิริยาที่ทำลายในอัปโลกาสิกธุดงค์ บัณฑิตพึงรู้งัน

อนึ่ง อานิสงส์อัปโลกาสิกธุดงค์ องค์สมเด็จพระบรมศาสดาตรัสเทศนาไว้ว่า “อวาสปลิโพธฺปจฺเจโท” พระโยคาวจรภิกษุผู้ทรงไว้ซึ่งอัปโลกาสิกธุดงค์นี้ จะตัดเสียซึ่งปลิโพธกัณฑ์ในอวาส แลบรรเทาเสียซึ่งถีนมิทระ แลมีปกติเที่ยวไปมิได้ขัดข้อง คุณมฤคชาติอันไม่อาศัยในที่อยู่ พระภิกษุนั้นประพฤติเป็นไปตามคำสรรเสริญดังนี้ แลไม่มีความ

หวงแหนในอวาส อัจจาริกไปในทิศทั้งสี่และจะประพตึเป็นไปตามแก่คุณ
ทั้งหลาย มีอภัยจาตาคึกคึกเป็นประธาน

เพราะเหตุการณนั้น พระพุทธโฆษาจารย์เจ้าฟิ่งนิพนธ์พระคาถา
ไว้ว่า

“อนาคาริกภาวสุส อนรุเป อทุลลเก” แปลเนื้อความว่าพระ
ภิกษุที่อยู่ในอภโภกาสที่แจ้งนั้น สมควรแก่ภาวะแห่งตนเป็นบรพชิต เป็น
ที่อันรุ่งเรืองด้วยประทีปคือรัศมีพินานจันทรเทวบุตร มีเพดานคาดไปด้วย
แก้วกล่าวคือดวงดาวดาราในอากาศ เป็นที่อันบุคลลกะฟิ่งได้ด้วยยาก พระ
ภิกษุนั้นย่อมมีจิตประพตึตจตั้งว่ามฤคชาติ เพราะเหตุว่าหาหวงแหนมิได้ใน
ที่อยู่ “ถันมิทุธิ วิโนเทตฺวา” บรพเทาเสียแล้ว ซึ่งถันะและมิทระอาคัย
ซึ่งความยินดีในภาวนา ไม่ช้าไม่นานก็จะสำเร็จซึ่งรสอันบังเกิดแต่บรเวกคือ
พระนิพพาน เหตุใดเหตุตั้งนั้น พระภิกษุผู้ประกอบด้วยปรีชาญาณฟิ่งยินดี
ในอภโภกาสิกฤคณัน

สังวรธณามาในสมาทานและ วิชานและประเภท และทำลาย และ
อนิสงส์ในอภโภกาสิกฤคณันก็ตั้งอยู่ด้วยอาการสำเร็จดังพรรณนามาจะนี้ เอวิ
ก็มีด้วยประการณะนี้

“โสทานิงฺกบปี น นุสฺสานิ ปฏิกฺขิปามิ โสทานิลฺลํ
สมาทิยามิตฺติ อิมสํ อญฺญตฺรจเนน สมทินฺนํ โหติ เตน ปน
โสทานิเกน ยมฺนุสฺสคามํ นิเวเสนฺดา อิมํ สฺสาสนฺตึ วตฺถล-
เปนฺติ น ตตฺถวสฺติตพฺพํ น หิ มตฺกสฺสรึเร อหฺมปเต ตํ สฺสุทานิ
นาม โหติ มา ปิตฺกาลโพ ปฏฺจาย สเจปี ทฺวาทสวสฺสุทานิ
ฉฯฯติ สฺสุทานเมวตฺสุมิ ปน วสนฺเตน จงฺกมมณฺฑปานิทิ

การาเปตฺวา มณฺธรปฺปํ ปญฺญาเปตฺวา ปานํยํ บริโกชนํยํ อฺปฏฺฐา-
เปตฺวา ฆมฺมํ วาเจนฺเตน น เวทิตฺตพฺพํ”

วาระนั้นจะได้รับพระราชทานถวายเป็นวิสัชนา ในโสสานิกธฺตงค์สืบ
อนุสนธิตามกระแสวาระพระบาลีมีเนื้อความว่า “โสสานิกงฺคํปํ” เมื่อ
พระภิกษุจะสมาทานโสสานิกธฺตงค์นั้น ย่อมสมาทานด้วยพระบาลีทั้งสองคือ
สมาทานว่า “น สฺสุสานํ ปฏิกฺขิปามิ” ข้าพระองค์จะห้ามเสียบัดันซึ่ง
ประเทศอันใช่ป่าช้า

และบทสมาทานว่า “โสสานิกงฺคํ สฺมาทียามิ” ข้าพเจ้าจะถือเอา
บัดันโสสานิกธฺตงค์ ก็จะอยู่ในประเทศอันเป็นที่นอนแห่งสัตย์อันตรายเป็น
ปกติ

อนึ่ง เมื่อมนุษย์ทั้งหลายจะตั้งบ้าน ย่อมกำหนดซึ่งที่อันใดไว้แล้ว
“อิมิ สฺสุสานํ” ที่อันนั้นจะเป็นที่สุสานประเทศป่าช้า โสสานิกภิกษุอย่าพึงอยู่
ในที่นั้น “มตฺกสฺสรีเร อหฺมปิเต” เมื่อมนุษย์ทั้งหลายยังมีได้เผาสรีระ
มนุษย์ที่ตายแล้ว ประเทศที่กำหนดไว้นั้นจะได้ชื่อว่าสุสานประเทศหามิได้
“หฺมปิเตกาลโต ปฏฺฐาย” จำเดิมแต่การเผาสรีระมนุษย์ทั้งหลายอันตราย
แล้วที่อันนั้นถึงจะมีได้เผามนุษย์ที่ตาย ชนทั้งหลายทั้งไว้ถึงสิบปี ที่อันนั้น
ก็ชื่อว่าสุสานแท้จริง

“ตสฺมิ ปนฺ วสฺนเตน” อนึ่งเมื่อโสสานิกภิกษุอยู่ในที่นั้น จะยังชน
ทั้งหลายให้กระทำที่จงกรมและมณฑปเป็นอาทิ แล้วและยังชนใช้ทั้งไว้ซึ่ง
เตียงและทั้งและหมอน้านั้นและหมอน้าใช้แล้ว และบอกซึ่งธรรมนั้นไม่ควร

โสสานิกธฺตงค์นี้ พระภิกษุจะพึงรักษาด้วยยาก เหตุใดเหตุตั้งนั้น
ให้พระภิกษุบอกกล่าว ซึ่งพระสังฆเถระและบุรุษนายบ้านอันบรมกษัตริย์

ประกอบให้รูก่อน เพื่อจะป้องกันอันตรายอันบังเกิดขึ้นแล้ว จึงอยู่ในสุสาน
ประเทศอย่าประมาท

เมื่อจกรรมพึงแลดูประเทศที่เผาด้วยจักษุกึ่งหนึ่งจึงจกรรม

อนึ่ง เมื่อพระภิกษุนั้นไปสูสุสานประเทศ ให้เวงลงจากทางใหญ่
พึงเดินไปโดยทางอันผิดจากทางเพื่อจะไม่ให้ปรากฏว่าตนเป็นโอสานิกภิกษุ

และพึงกำหนดอารมณ์ มีจอมปลวกและต้นไม้และตอไม้เป็นต้น
ไว้ในเวลากลางวัน แท้จริงโอสานิกภิกษุกำหนดไว้ตั้งแล้ว ความสะอึก
ตกใจลัวก็จักไม่มีแก่พระภิกษุนั้นในเวลากลางคืน

อนึ่ง เมื่อมนุษย์ทั้งหลายร่ำร้องจะเที่ยวไปในราตรี อย่าให้ภิกษุ
นั้นประหารด้วยวัตถุสิ่งใดสิ่งหนึ่ง

อนึ่ง โอสานิกภิกษุนั้น จะไม่ไปสูสุสานประเทศแต่สักวันหนึ่ง
ก็มีได้ควร

ยังคุตตราณกาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “มชฌิมยามิ สุสานเน เจ
เปตฺวา” โอสานิกภิกษุนั้นอยู่ในสุสานประเทศสิ้นมัชฌิมยามแล้วก็กลับไป
ในปัจฉิมยามก็ควร

อนึ่ง วัตถุอันบุคคลพึงกตเคี้ยวและพึงบริโภคนั้น มีงา และแบ่ง และ
ภัตถ์อันเจือด้วยถั่วและมันจจะและมันสะและชีวะ น้ำมัน และน้ำอ้อยเป็นอาทิ
สิ่งของต่าง ๆ นี้เป็นที่ชอบใจแก่มนุษย์ พระโอสานิกภิกษุนั้นอย่าพึงเสพออย่า
พึงเข้าไปในเรือนสกุล เพราะเหตุว่าพระภิกษุนั้นมีสรีระอบไปด้วยควรวใน
สุสานประเทศ และอมนุษย์จะติดตามพระภิกษุนั้นเข้าไป เพื่อจะยังภัยและ
โรคเป็นอาทิให้ประทุติเป็นไปแก่มนุษย์ทั้งหลายในสกุลนั้น

“อิทมสฺส วิชานี” วิชานแห่งโอสานิกธุดงค์ บัณฑิตพึงรู้ดังนี้

“ปกโต ปน อยปี ติวโร” หนึ่ง ถ้าจะว่าโดยประเภทนั้น พระภิกษุที่อยู่ในสถานประเทศเป็นปกตินี้มี ๓ จำพวก คือ อุกฤษฐะ จำพวก ๑ มัจฉิมะจำพวก ๑ มุฑกะจำพวก ๑

“ชฺวาทาห ชฺวากุณฺป ชฺวโรทนานิ” มนุษย์ทั้งหลายเผ่าซากอสฺก สันกาลเป็นนิจ และมีซากอสฺกมีอยู่เป็นนิจ และร้องให้อยู่เป็นนิจมีอยู่ใน สถานประเทศอันใด พระภิกษุที่รักษาโสสานิกธุดงค์เป็นอกฤษฐภูมิจึงอยู่ใน สถานประเทศอันนั้น

ถ้าลักษณะ ๓ ประการ มีเผ่าอสฺกซากอสฺกสันกาลเป็นนิจเป็นอาทิ ในเมื่อลักษณะอันหนึ่งมีอยู่ในสถานประเทศอันใด พระภิกษุรักษาโสสานิก ธุดงค์เป็นมัจฉิมะควรรจะอยู่ในสถานประเทศอันนั้น

ที่อันใดมาตราว่าถึงซึ่งลักษณะ กำหนดเรียกว่าสถานประเทศป่าช้า โดยนัยดังกล่าวมาแล้ว พระภิกษุโสสานิกธุดงค์ เป็นมุฑกะอย่างต่ำสมควรที่จะ อยู่ในสถานทีนั้น

“อิมสฺ ปน ตินฺณ น สฺสานมฺหิ วาถฺ” หนึ่ง ภิกษุ ๓ จำพวก นี้สำเร็จซึ่งอันมีอยู่ในที่อันใดสถานประเทศป่าช้า โสสานิกธุดงค์ของพระ ภิกษุ ๓ จำพวกนั้นทำลาย

อาจารย์ผู้รจนาทกแต่งพระคัมภีร์อังกฤษคร กล่าววว่า “สุสานอมต- ทิวเต” ธุดงค์พระภิกษุ ๓ จำพวกนี้ ทำลายในวันที่ตนมิได้ไปยังสถาน ประเทศป่าช้า เกาฬคือการทำลายในโสสามิกธุดงค์ บัดชาติพึงรู้ด้วย ประการดังนี้

“อัย ปนานิสฺโส” หนึ่งอาณิสสแห่งโสสานิกธุดงค์นี้ ก็จะทำให้ ได้สติที่ระลึกถึงซึ่งความตาย และจะให้อยู่ด้วยมิได้ประมาณ และให้ อสฺกุนินิตในสรีระว่างามหามิได้ และจะบรรเทาเสียซึ่งกามราคะและจะให้

เห็นสภาวะของกายมิได้สะอาด แลมีกลิ่นอันชั่วเป็นอาทิอยู่เนือง ๆ และจะ
 ให้มากไปด้วยความสังเวช และจะให้ละเอียดซึ่งความมัวเมาในสภาวะหาโรคมิ
 ได้เป็นประธาน และจะให้อดกลั้นได้ซึ่งความสะอึกฟุ้งกลัว และจะเป็นที่
 เคารพของอมนุษย์ และจะประพฤติกเป็นไปตามสมควรในคุณ มีอับปัจจตา
 ปรารถนาน้อยมิได้มักมากเป็นอาทิ แท้จริงโทษคือประมาท ย่อมมิได้ถูก
 ต้องพระภิกษุผู้รักษาโสตธานิกรุดงค์ อันยังลงสู่หลักด้วยอานุภาพมรณา
 นุสสติ ที่ตนได้ในสุสานประเทศ ไซ้แต่เท่านั้น จิตของภิกษุที่ได้เห็นอสุภ
 เป็นต้นมากนัก จะมีได้ถึงซึ่งอำนาจแห่งความกำหนดใจในวัตถุตาม จิตของ
 พระภิกษุนั้นจะถึงซึ่งความสังเวชเป็นอันมาก “นิพุตติเมสมาโน โสตธานิกรุดงค์”
 พระภิกษุผู้แสวงหาพระนิพพาน เร่งกระทำซึ่งความเพียรรักษาโสตธานิกรุดงค์
 ดังนี้ พระภิกษุที่เป็นบัณฑิตชาติมีหทัย น้อยไปในพระนิพพานพึงเสวนะ
 ช้องเสพเพราะเหตุว่าโสตธานิกรุดงค์นี้นำมาซึ่งคุณเป็นอันมาก มีประการอัน
 เรากล่าวแล้ว

สังวรธรรมนามาในสมมทาน และวชาน และประเภท และทำลาย
 และอันสงส์ในโสตธานิกรุดงค์นี้ ก็ตั้งอยู่ด้วยอาการอันสำเร็จ

ในยถาสันถติกัณฑ์ที่ ๑๒ นั้น มีว่าจะพระบาลีว่า “อิมสึ
 อญฺญตฺรจฺจนเนน” พระภิกษุสมมทานยถาสันถติกัณฑ์ ถ้าพระบาลีทั้ง ๒
 คือ สมมทานด้วยพระบาลีว่า “เสนาสนโลลุปฺปิ ปฏิกฺขิปามิ” แปลว่า
 ข้าพระองค์จะห้ามเสียซึ่งคณหา คือความปรารถนาในเสนาสนะและสมมทาน
 ด้วยพระบาลีว่า “ยถาสันถติกัณฑ์ สมมาทียามิ” แปลว่าข้าพระองค์
 สมมทานบัดนี้ซึ่งยถาสันถติกัณฑ์ สมมทานด้วยพระบาลีอันใดอันหนึ่ง
 ก็ชื่อว่าสมมทานแล้ว

“เตน ปน ยถาสนฺถติเกน” หนึ่ง เสนาสนะอันใดที่เสนาสน
 กหาปภิกษุ ยังภิกษุที่รักษายถาสันตติกรรฺงคฺคํ ให้ถือเอาด้วยวาจาว่า
 เสนาสนะนี้ถึงแก่ท่าน ภิกษุที่รักษายถาสันตติกรรฺงคฺคํพึงยินดีเสนาสนะนั้น
 ภิกษุที่รักษายถาสันตติกรรฺงคฺคํอย่าให้ภิกษุอื่นเข้าไปอยู่

วิธานแห่งยถาสันตติกรรฺงคฺคํนั้น บัณฑิตพึงรู้ด้วยประการดังนี้

“ปเภทโต ปน อัยปิ ติวโร” หนึ่งถ้าจะว่าโดยประเภทภิกษุ
 ผู้รักษายถาสันตติกรรฺงคฺคํ มีประเภท ๓ ประการ คือ อุกัฏฐภิกษุ ๑
 มัชฌิมภิกษุ ๑ มุทกภิกษุ ๑

อุกัฏฐภิกษุที่รักษาเป็นอุกฤษฏ์ ไม่ได้เพื่อจะถามเสนาสนะที่ถึงแก่
 ตนว่า เสนาสนะนี้มีในทีโกลแลฤฯ เสนาสนะนี้มีในทีโกลแลฤฯ เสนาสนะ
 นอมนุชฺชยฺและทีฆชาติเป็นอาทิเบียดเบียนแลฤฯ เสนาสนะหรืออันแลฤฯ
 เสนาสนะนี้เย็นแลฤฯ

มัชฌิมภิกษุที่ปฏิบัติอย่างกลางนั้น ได้เพื่อจะถามแต่ที่ว่าไม่ได้เพื่อ
 จะไปแลดูด้วยสามารถแห่งความปรารถนา

มุทกภิกษุที่ปฏิบัติอย่างต่ำนั้น ได้เพื่อจะไปแลดู ถ้าแล้วไม่ชอบใจ
 เสนาสนะนั้นก็ถือเอาเสนาสนะอื่น

“อิมสํ ปน ตินฺถนํปี” หนึ่ง ถ้าจะว่าโดยทำลายนั้น โลกใน
 เสนาสนะนั้นมาครว่าเกิดขึ้นแก่ภิกษุ ๓ พวกนี้ รุขฺงคฺคํของพระภิกษุ ๓
 จำพวกนั้นก็ทำลาย

“อัย ปนํนํสํโส” หนึ่ง อานิสงฺสยถาสํกตติกรรฺงคฺคํ นี้ก็จะให้
 พระภิกษุกระทำตามโอวาท ที่องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคกล่าวสอนไว้ว่า

“ยํ ลทฺธิ์ เตน ตฺถุจฺจพฺพํ” พระภิกษุผู้รักษายถาสันตติกรรฺงคฺคํในเสนาสนะ
 อย่างไม่รู้จักพึงยินดีเสนาสนะนั้น แลพระภิกษุนั้นจะได้อันสงฺสคือแสวงหาซึ่ง

ประโยชน์แก่พรหมจรรย์ทั้งหลาย และจะละเสียซึ่งกำหนดเสนาสนะว่าชั่ววาทิ และจะละเสียซึ่งยินดีและไม่ยินดีในเสนาสนะ และจะปัดเสียซึ่งช่องแห่งตัณหา มกมาก และจะประพฤติเป็นไปสมควรแก่คุณทั้งหลาย มีอัปปัจฉาทาคณ เป็นอาทิ

“ยั ยั กทธี สนตุญโฐ” พระพุทธโฆษาจารย์พึงนิพนธ์ผู้ยกพระคาถาสรรเสริญไว้ว่า พระยัติโยคาวจรเจ้าผู้รักษายกาสันถติกุศลได้เสนาสนะอันใดก็ยินดีด้วยเสนาสนะนั้นนั้น และปราศจากวิภวูปกำหนดตามเสนาสนะว่าชั่ววาทิ นอนเป็นสุขเหนือที่ลาดอันเรียบด้วยหญ้า พระโยคาวจรภิกษุนั้นไม่ยินดีในเสนาสนะอันประเสริฐวิเศษ **“หีนึ ลทธี น กุปฺปติ”** เมื่อได้เสนาสนะอันชั่วก็มีได้โกรธ ย่อมสงเคราะห์ต่อพรหมจารี อันเป็นพวกบวชใหม่ด้วยเสนาสนะ **“ตสฺมา อริยตาจิณฺณ”** เหตุใดเหตุตั้งนั้น พระภิกษุผู้ประกอบด้วยธัมมโมชปัญญาที่ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งสภาวะยินดีในยถาสันถติกุศลอันองค์พระอริยเจ้าซึ่งเสพ เป็นที่สรรเสริญแห่งพระพุทธเจ้าอันประเสริฐกว่านักปราชญ์ทั้งหลาย

สังวรธรรมาในสมาทานและวิธาน และประเภท และทำลาย และอาณิสต์ในยถาสันถติกุศลนั้น ก็ตั้งอยู่ด้วยอาการอันสำเร็จ

ในเนตฺตชฺชิกังคฺรตุงค์เป็นคำรบ ๑๓ นั้น พระภิกษุจะสมาทานเนตฺตชฺชิกังคด้วยพระบาลี **“เสยฺยํ ปฏุกฺขิปามิ”** แปลว่าข้าพระองค์จะห้ามเสียซึ่งอิริยาบถนอน

และจะสมาทานด้วยพระบาลีว่า **“เนตฺตชฺชิกังคํ สมาทियามิ”** แปลว่าข้าพระองค์จะสมาทานเนตฺตชฺชิกังคอย่างนี้ก็ได้ชื่อว่าสมาทานแล้ว

“เตน ปน เนตฺตชฺชิกเณ” อนึ่งพระภิกษุผู้รักษาเนตฺตชฺชิกังคนี้ รัตริหนึ่ง ๓ ยาม คือปฐมยาม มัชฌิมยาม และปัจฉิมยาม พึงลุกขึ้น

จงกรมยามหนึ่งแท้จริงลาอิริยาบถทั้ง ๔ อิริยาบถคือนอนนั้นมิได้ควรแก่ภิกษุ
ที่จะรักษาเนสัชชิกธุดงค์

วิหารานแห่งเนสัชชิกธุดงค์นี้ บัณฑิตพึงรู้ด้วยประการดังนี้

“ประเภทโต ปน อัยปี ติวโร” หนึ่งถ้าจะว่าโดยประเภทเนสัชชิก

ธุดงค์นี้มีประเภท ๓ ประการ คือออกฤกษ์ และมัชฌิมะ และมฤกะ

หนึ่ง พนักพิงและอาโยค อันบุคคลกระทำด้วยผ้าแผ่นนั้นมิได้ควร
แก่พระภิกษุผู้รักษาเนสัชชิกธุดงค์อันเป็นออกฤกษ์

ของทั้ง ๓ สิ่ง คือพนักพิงและอาโยคผ้า วัตถุสิ่งของอันใดอันหนึ่ง
ควรแก่ภิกษุอันรักษาเนสัชชิกธุดงค์เป็นมัชฌิมะท่ามกลาง

พนักและอาโยคผ้า แลแผ่นอาโยค และหมอน และเตียง อัน
ประกอบด้วยองค์ ๙ และองค์ ๗ ก็ควรแก่ภิกษุอันรักษาเนสัชชิกธุดงค์อัน
เป็นมฤกะอย่างต่ำ

เตียงอันบุคคลกระทำด้วยพนักพิงหลัง และกระทำกับด้วยพนักพิง
ข้างทั้ง ๒ นั้น ชื่อว่าเตียงประกอบด้วย ๗

“กิริ” ดังได้สดับมา มนุษย์ทั้งหลายกระทำเตียงอย่างนั้นถวายแก่
พระตีปฎกจุฬายเถระ พระผู้เป็นเจ้าของกระทำคามเพียรได้พระอนาคามี
มรรคแล้ว ได้พระอรหัตต์เข้าสู่พระปรินิพพาน

หนึ่ง ธุดงค์ของภิกษุ ๓ จำพวกนี้ ย่อมทำลายในกาลเมื่อถึงซึ่ง
สำเร็จอิริยาบถนอน

การที่จะทำลายในเนสัชชิกธุดงค์ว่า “วินิพนธสฺส อุปฺจฺเจทน”
พระภิกษุผู้รักษาธุดงค์นี้ จะตัดเสียซึ่งอกุศลอันผูกไว้ซึ่งจิต ที่องค์พระ
ผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาไว้ว่า “เมขฺยสฺสํ อนฺยฺยฺตโต” พระภิกษุ

ประกอบไว้เนื่อง ๆ ซึ่งความสุขก็อนอน แลลงไปในช่วง ๆ นี้ แลข้าง ๆ โนน แลประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งมีทระ คือเรียบทรง่วงนอนแล้วแลยั้งอยู่ แลจะมีอันสงส์คือสภาวะจะให้ภิกษุนั้นประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งกรรมฐานทั้งปวง แลจะให้มอริยาบถนำมาซึ่งความเลื่อมใส แลจะให้เป็นไปตามความปรารถนาจะกระทำเพียร แลจะประกอบอยู่เนื่อง ๆ ซึ่งสัมมาปฏิบัติ

“**อาภาชิตฺวาน ปถฺลลํกํ**” พระยติโยคาวจรภิกษุก็เข้าแล้วซึ่งบัลลังก์นั่งตั้งกายไว้ให้ตรง อาจสามารถจะยังหทัยแห่งมารให้ไหว

“**เสยฺยสุขมฺหุทฺขํสุ หิตฺวา**” พระโยคาวจรเจ้าสละเสียซึ่งนอนเป็นสุขแลง่วงเหงาเป็นสุข มีความเพียรอันปรารถนแล้ว ยินดีในอิริยาบถนั่งมาอยู่ในท่าที่จะประพฤติตน ย่อมจะได้ปัสสิสุขอันปราศจากอามิสเหตุใดเหตุตั้งนั้น พระภิกษุที่มีเพียรฟังประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งเนสัชชิกฺขรฺดงคํวัตร

สังวรณนามาในสมาทาน แลวิธาน แลประเภท แลทำลาย แลอันสงส์ในเนสัชชิกฺขรฺดงคํนี้ บัณฑิตพึงรู้ด้วยประการดังนี้

ในกาลบัดนี้จะสังวรณนาด้วยสามารถแห่งพระภาณคือ “**กฺุสฺลติกฺกโตเจว**” จะวินิจฉัยตัดสินโดยประมาณ ๑ แห่งกฺุสฺล แลจำแนกซึ่งคุณมีรุรงคคุณเป็นอาทิโดยย่อแลพิสตาร บัณฑิตพึงรู้โดยนัยที่เราแสดงมานี้

มีอรรถสังวรณนาในบทคือ “**กฺุสฺลติกฺกโต**” นั้นว่า แท้จริง “**สพฺพพานเว รุตฺตฺถฺกานี**” รุตฺตฺถฺกํทั้งปวงนี้ ก็มีประเภท ๑๓ ประการ บางทีก็เป็นกฺุสฺล บางทีก็เป็นอพยากธรรม ด้วยสามารถแห่งปฺุณฺนแลพระเสชอริยบุคคล แลพระชีนาสวเจ้า

“นตฺถิ รุตฺตํคํ อุกฺกสฺสํ” รุตฺตํจะเป็นอกุศลนั้นมิได้มี

อนึ่ง อาจารย์องค์ใดจะฟังกล่าวว่า รุตฺตํเป็นอกุศลมี “ปาปิจฺฉโน อิจฺฉนาปกโต” พระภิกษุมีความปรารถนาลามก และมีอิจฉนาความปรารถนา ครอบงำยับยั้งย่อมจะรักษาอรรถฎีการุตฺตํมิอยู่ในป่าเป็นปกติ

เมื่ออาจารย์กล่าวคำอย่างนั้นแล้ว บัณฑิตฟังกล่าวคำตอบอาจารย์นั้น ว่า เราทั้งหลายมิได้กล่าวว่า ภิกษุยอมจะอยู่ในอรัญญราวป่าด้วยอกุศลจิต แท้จริง การที่อยู่ในอรัญญราวป่ามีพระภิกษุรูปใด พระภิกษุรูปนั้น ก็ชื่อว่า อรัญญิกภิกษุ แปลว่าภิกษุมิยอมป่าเป็นปกติ อนึ่งพระภิกษุมีปรารถนาลามก บ้าง มีปรารถนาห้อยเป็นอับปีจมนบุคคลก็จะฟังมี

อนึ่ง “อิมานิ รุตฺตํกานิ” รุตฺตํทั้ง ๑๓ ประการนั้นชื่อว่าองค์ แห่งพระภิกษุชื่อรุตตะ เพราะเหตุว่าภิกษุนั้นมีกิเลสอันกำจัดเสียแล้วด้วย สามารถสมานทานถือเอาด้วยดีซึ่งรุตฺตํ “กิเลสธุนนโตวา” นัยหนึ่ง ญาณคือปัญญาได้กำเรียกว่ารุตตะ เพราะเหตุกำจัดบำบัดเสียซึ่งกิเลสเป็นองค์ แห่งรุตฺตํทั้งหลายนี้ เพราะเหตุดังนั้นจึงได้ชื่อว่ารุตฺตํ

มีเนื้อความในอปรนัยว่า “ตาทิสฺสํ วจัน” คำเหมือนคำนั้นว่า ธรรมทั้งหลายชื่อรุตตะ เพราะเหตุว่ากำจัดเสียซึ่งข่าศึก ชื่อว่าเป็นองค์แห่ง ปฏิบัติ เพราะเหตุดังนั้น ธรรมทั้งหลายนั้นจึงชื่อว่ารุตฺตํกานิ คำอันนี้อาจารย์ กล่าวแล้วในวินัจฉัยอรรถแห่งศัพท์ในหนหลัง

การที่จะสมานทานนี้ ชื่อว่าเป็นองค์แห่งพระภิกษุใด “น จ อุกฺกสฺส เกลน” พระภิกษุรูปนั้นจะได้ชื่อว่ารุตตะ ด้วยอกุศลนั้นมิได้มีแท้จริงอกุศล นั้นมิได้ชำระธรรมอันลามกอันใดอันหนึ่ง การที่จะสมานทานนั้นอาจารย์ฟัง ร้องเรียกว่า “รุตฺตํกานิ” เพราะเหตุอรรถวิคคหะว่า “เยสํ ตํ องฺกํ”

กุศลนั้นชื่อว่าเป็นองค์แห่งสมาทานทั้งหลายได้ สมาทานทั้งหลายนั้นชื่อว่า
ธุดงค์ทาน

“นาย อุกุสลิ” อุกุศลไม่ชำระโลกทั้งปวงมีโลกในจิรวเป็นอาทิ
ได้ กุศลนั้นได้ชื่อว่าเป็นองค์แห่งปฏิบัติทานได้ เหตุใดเหตุตั้งนั้นคำที่
อาจารย์กล่าวว่า “นตฺถิ อุกุสลิ ธุดงฺกั” อุกุศลจะได้ชื่อว่าธุดงค์ทา
นได้ คำอันนี้อาจารย์กล่าวดีแล้ว

อนึ่ง ธุดงค์พ้นแล้วจากประมาณ ๓ แห่งกุศล เป็นอธิบายแห่ง
อาจารย์ทั้งหลายในธุดงค์ก็มีได้มี โดยอรรถแห่งอาจารย์ทั้งหลายนั้นธรรม-
ชาติชื่อว่าธุดงค์มักบังเกิดมี เพราะเหตุธรรมชาตินั้นจะชำระเสียกิเลสอัน
มีได้มี

อนึ่ง “จวนวิโรโธ” ผิดจากคำกล่าวว่า ภิกษุสมาทานซึ่งคุณทั้ง
หลายชื่อว่าธุดงค์ แล้วแลประพฤติเป็นไปก็จะถึงแก่อาจารย์ทั้งหลายนั้น
“ตฺสฺมา ตึ น คเหตุพุพฺ” เหตุใดเหตุตั้งนั้น คำที่กล่าวว่าอกุศลชื่อ
ว่าธุดงค์นั้น นักปราชญ์อย่าฟังถือเอา การที่สังวรระณนาซึ่งบพโดยกุศล-
ติกกะ บัณฑิตพึงรู้ตั้งนก่อน ในบทคือ “ธุดาทินี วิภาคโต” นั้นมี
อรรถสังวรระณนาว่า “ธฺโต เวทิตพุโพ” สภาวะชื่อว่าธุดะ บัณฑิตพึง
รู้ในบทคือ “ธุดาทินี วิภาคโต” บุคคลชื่อว่าธุดะทาท กล่าวซึ่งธุดะ
บัณฑิตพึงรู้ในบทคือ “ธุดาทินี วิภาคโต” ธรรมทั้งหลายชื่อว่าธุดะ
บัณฑิตพึงรู้ในบทคั้นนั้น ธุดงค์ทั้งหลายบัณฑิตพึงรู้ในบทคั้นนั้น “กสฺส
ธุดงฺกเสวนา” การที่จะเสพซึ่งธุดงค์ชื่อว่าเป็นที่สบายแก่บุคคลตั้งฤ
บัณฑิตพึงรู้ในบทคือ “ธุดาทินี วิภาคโต” นั้นในบทคือ “ธฺโต”
นั้นมีอรรถสังวรระณนาว่า บุคคลมีกิเลสอันกำจัดเสียแล้วก็ดี ธรรมอันกำจัด

เสียซึ่งกิเลสก็ตั้งชื่อว่า “ชุตโต” เป็นต้นนั้น “ชุตวาโทปี เอสุต ปน”
 หนึ่งวินิจฉัยในบทคือ “ชุตวาโท” ที่แปลว่าบุคคลกล่าวชุตตะนั้นว่า
 “อตุถิ ชุตโต น ชุตวาโท” บุคคลมีกิเลสอันขจัดแล้วมิได้กล่าวซึ่งการ
 ที่ขจัดเสียซึ่งกิเลสมีจำพวก ๑ “อตุถิ น ชุตวาโท” บุคคลมิได้ขจัดกิเลส
 มิได้กล่าวซึ่งการที่ขจัดเสียซึ่งกิเลสมีจำพวก ๑ “อตุถิ เวน ชุตโต น
 ชุตวาโท” บุคคลมิได้ขจัดกิเลส มิได้กล่าวซึ่งธรรมที่จะขจัดกิเลสมีจำพวก ๑
 “อตุถิ ชุตโต เจว ชุตวาโท” บุคคลมิได้ขจัดกิเลสแล้ว กล่าวซึ่งธรรมอัน
 ขจัดกิเลสมีจำพวก ๑ เป็น ๔ จำพวกด้วยกันดังนี้

บุคคลผู้ใดขจัดเสียซึ่งกิเลสแห่งตน ด้วยชุตตะคุณมิได้ให้โอวาท แล
 อนุศาสน์สั่งสอนบุคคลผู้นั้นด้วยชุตตะคุณ คุณจึงพระพักทูลเถรเจ้าบุคคลผู้นั้นชื่อ
 ว่า “ชุตโต ชุตวาโท” คือขจัดกิเลสด้วยตนไม่กล่าวธรรมอันขจัดเสียซึ่ง
 กิเลส “ยถาห ตยิทิ อายสฺมา พกุกฺโก” เหตุใดเหตุนี้ อาจารย์พึง
 กล่าวว่า “อติทิ อายสฺมา พกุกฺโก” พระพักทูลเถรเจ้าผู้มีอายุ “ชุตโต
 น ชุตวาโท” ท่านเป็นผู้กำจัดเสียซึ่งกิเลส แต่ไม่กล่าวธรรมอันขจัดเสีย
 ซึ่งกิเลสแก่บุคคลอื่น

“โย ปน น ชุตตะเคน” หนึ่งบุคคลผู้ใดไม่รักษาซึ่งชุตตะคุณ มิได้
 ขจัดเสียซึ่งกิเลสทั้งหลายแห่งตน กล่าวคำโอวาทสั่งสอนบุคคลผู้นั้นด้วยชุตตะคุณ
 คุณจึงว่าพระอุปนันทเถระ “อโย น ชุตโต ชุตวาโท” บุคคลผู้นั้นชื่อว่า
 “น ชุตโต ชุตวาโท” คือตนไม่รักษาชุตตะคุณมีแต่จะกล่าวชุตตะคุณให้บุคคล
 อื่นรักษาอย่างเดียว เหตุใดเหตุนี้ อาจารย์กล่าวว่า “ตยิทิ อายสฺมา
 อูปนนฺโท” พระอุปนันทเถรเจ้าผู้มีอายุอันเป็นบุตรแห่งศากยราชันนั้นชื่อ
 ว่า “น ชุตโต ชุตวาโท”

“โย ปน อุกยวิปฺนโน” อนึ่งบุคคลผู้ใดวิบัติจากกรรมทั้ง สองคือตนก็มีไว้รักษารชงค์ แลมิได้กล่าวโอวาทอนุศาสน์สั่งสอนบุคคลผู้ อื่นให้รักษารชงค์ คุ้งพระเถระชื่อว่า โลพูทายี “อัย เนว ชฺโต นชฺตวาโท” บุคคลนั้นชื่อว่า “เนว ชฺโต น ชฺตวาโท” แปลว่าตน ไม่รักษารชงค์ แลไม่กล่าวรชงค์ให้โอวาทสั่งสอนบุคคลอื่น เหตุใดเหตุดังนี้ นั้น อาจารย์จึงกล่าวว่า “ตยิทํ อายสุมา โลพูทายี” พระโผทายี เถรเจ้าผู้มีอายุนั้นชื่อว่า “เนว ชฺโต น ชฺตวาโท” แปลว่าวิบัติจาก กรรมทั้ง ๒ ประการดังกล่าวนั้นแล้ว

“โย ปน อุกยสมฺปนโน” อนึ่งบุคคลผู้ใดถึงพร้อมด้วยกรรม ทั้ง ๒ ประการ คือตนก็รักษารชงค์แลกล่าวโดยโอวาทสั่งสอนบุคคลผู้อื่นให้ รักษารชงค์ด้วย ดังพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเถรเจ้า “อัย ชฺโต เจว ชฺตวาโท จ” บุคคลนั้นชื่อว่า ชฺตวาโท แปลว่าตนก็รักษารชงค์ผู้กำจัด ก็เลศ ทั้งได้สั่งสอนผู้อื่นให้รักษารชงค์ด้วย เหตุใดเหตุดังนี้ นั้น อาจารย์จึง กล่าวว่า “ตยิทํ อายสุมา สารีปฺตฺโต” พระผู้เป็นเจ้าสารีบุตร ทั้ง ได้ชื่อว่า ชฺโต ทั้งได้ชื่อว่า ชฺตวาโท ด้วยประการดังนี้ เอวัง ก็มีด้วย ประการดังนี้

วาระนี้จะได้รับพระราชทานถวายวิสัชนาในสภาวะธรรม ๕ ประการ อันเป็นบริวารชฺตงคเจตนา ในรชฺตงคนิเทศปริงเจทที่ ๒ ในคัมภีร์พระ วิสุทธิธรรมรศปรกณฺ์ สืบอนุสนธิตามกระแสพระบาลี มีเนื้อความพระพุทธร- ุโฆษอาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์ได้แสดงบทวิภาคว่า “ชฺตาทินี วิภาควโต” ซึ่ง แปลว่าโดยจำแนกแห่งธรรมชื่อว่าชฺตเว คือรชฺตงคอันขจัดกิเลสเป็นต้น แลมี บทวินิจฉัย ๕ บท ไซอรรถออกจากบท “วิภาคว ชฺตาทินี วิภาควโต”

นี้คือบท “ชุต เวทิตพโพ” วรรคนี้เป็นเหตุขจัดกิเลส ชื่อว่าชุตงค์
 บัณฑิตพึงรู้เป็นปฐมที่ ๑ แลบท “ชุตวาโท เวทิตพโพ” คือบุคคล
 ผู้กล่าวธรรมอันขจัดกิเลสคือชุตงค์ ชื่อว่าชุตวาท เป็นคำรบ ๒ ทั้ง ๒ บท
 นี้ ได้วินิจฉัยตามอรรถสังวรณนามาในข้างต้นนั้นแล้ว แต่ยังมีอีก ๓ บท
 คือบท “ชุตชมมา เวทิตพพา” เป็นคำรบ ๓ บทคือบท “ชุตุงกานิ
 เวทิตพพานิ” เป็นคำรบ ๔ บท “กสฺส ชุตุงกเสวนา สปปายา”
 เป็นคำรบ ๕ นั้น ยังหาได้แสดงไม่ จะได้อรรถโดยลำดับบทสืบไป

วินิจฉัยในบท “ชุตชมมา เวทิตพพา” เป็นคำรบ ๓ นั้น มี
 อรรถสังวรณนาว่า “อิมะ ปญฺจ ชมมา” สภาวธรรม ๕ ประการนี้
 อันเป็นบริวารแห่งชุตงค์เจตนา “อุปปัจจุตตา” คือความมีปรารถนามัก
 น้อย ๑ “สนุตฺถุจिता” คือความสันโดษยินดีแต่ปัจจัยของตนที่มีอยู่ ๑
 “สตุเลชตา” คือความสลัดขันธ์เกลากิเลสให้เบาบาง ๑ “ปวิเวกตา”
 คือความยินดีในทีปวิเวกอันสงบเยียบ ๑ “อิตมฺภูจिता” คือความมีญาณ
 ปัญญา ๑ สภาวะทั้ง ๕ ประการ ชื่อว่าชุตธรรมนี้ คือชุตงค์อันเป็นเหตุ
 ขจัดกิเลส เพราะเหตุบาลี สมเด็จพระผู้มีพระภาคได้ตรัสเทศนาไว้ว่า
 “อุปปัจจุตฺเทว นิสฺสาย” ดังนี้เป็นซึ่งแปลว่าสภาวะคือชุตงค์อันเป็นเหตุ
 ขจัดกิเลสนั้น เพราะอาศัยความมีปรารถนาน้อยแท้จริง

มีอรรถรูปว่า ในชุตธรรม คือสภาวะแห่งชุตงค์อันเป็นเหตุขจัดกิเลส
 อันปัจจุตาคณะ คือความปรารถนาน้อยในปัจจัย กับสนุตฺถุจिताคณะ คือ
 ความมีสันโดษยินดีในปัจจัยของตนที่มีสภาวะ ๓ ประการนี้ ได้แก่แอกโลภ
 คือความไม่โลภ

สลเลขตากคุณ คือความสลเลขชัคเกลากิเลสให้เบาบาง กับปริเวนตากคุณ คือยินดีในปริเวกอันสังตเจียบ สภาวะทั้ง ๒ นี้ ย่อมตกตามคือเป็นไปในภายธรรมทั้ง ๒ คือ อโลโก อโมโห คือความไม่โลภ และความไม่หลง

อิทมัญญูตาคคุณ คือความถือว่าสิ่งนี้เป็นประโยชน์ ได้แก่ญาณปัญญาอันเป็นเหตุรู้แท้จริง

มีอรรถสังวรณนาในบทอิทมัญญูตานี้ว่า พระโยคาพจรยอมขจัดโลกในปฏิภกเขปวัตถุคือสิ่งของอันต้องห้าม ด้วยอโลหะคือไม่โลภหวงแหนแลขจัดโมหะที่ปิดบังโทษ ในปฏิภกเขปวัตถุเหล่านั้นด้วยอโมหะ คือไม่หลง

ใช้แต่เท่านั้น พระโยคาพจรนั้นขจัดเสียได้ซึ่งกามสุขุสลิกานุโยค คือความเพียรอันประกอบตามความตักขุมอยู่ในกามสุข อันประพฤติเป็นไปด้วยอโลหะ คือเสพอาศัยซึ่งบังจายที่สมเด็จพระพุทธองค์ทรงอนุญาตเป็นประธาน แลขจัดเสียซึ่งอัตตกิลมถานุโยคคือเพียรกระทำตนให้ลำบาก อันประพฤติเป็นไปด้วยอโมหะ คือไม่หลงมีความสลเลขชัคเกลากิเลสให้เบาบางยิ่งนัก ในธุงคคุณทั้งหลายเหตุใดเหตุคั้งนั้น สภาวะธรรมทั้ง ๕ ประการนี้ บัณฑิตพึงรู้อาเป็นธุงคธรรมคือธุงคก็เป็นเหตุขจัดกิเลส วินิจฉัยในบท “ธุงคานิ เวทิตพพานิ” เป็นคำรบ ๔ นั้น มีอรรถสังวรณนาว่า “เตรส ธุงคานิ เวทิตพพานิ” ธุงคทั้งหลายบัณฑิตพึงรู้อุดมคือบั้งสุกุลิกังธุงค ๑ เตจวีรังกังธุงค ๑ ปินทปาตีกังธุงค ๑ สปรทานจรัรังกังธุงค ๑ เอกาสนนีกังธุงค ๑ บัตตป็นทิกังธุงค ๑ ชลุปัจฉาภัตติกังธุงค ๑ อารัญญิกังธุงค ๑ อัฟโภาสีกังธุงค ๑

โศสานิกังคฺชฺตงค์ ๑ ยถาสันติกังคฺชฺตงค์ ๑ เนตฺตชฺชิกังคฺชฺตงค์ ๒ รวมเป็น ๑๓ ประการ

มีอรรถรูปว่า อนึ่งกล่าวโดยเนื้อความ “ลกฺขณาทฺหิ วุตฺตนาเว”
ชฺตงค์ทํ ๑๓ ประการนํ สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาด้วยเหตุมี
ลักษณะเป็นต้นแท้จริง

วินิจฉัยในบท “กสฺส ชฺตงฺกเสวนา สปฺปายา” ซึ่งเป็นบท
คำรบ ๕ มีคำปุจฉาว่า การเสพรักษาซึ่งชฺตงค์เป็นที่สบายของโยคาวจรผู้มี
จริตเป็นต้งฤ

มีคำบริหารโดยอรรถวินิจฉัยว่า การเสพรักษาซึ่งชฺตงค์นั้นเป็นที่
สบายของโยคาวจรสองจำพวก ก็คือผู้เป็นราคะจริต แลเป็นโมหะจริต

มีคำปุจฉาว่า การเสพรักษาซึ่งชฺตงค์นั้นเป็นที่สบายของโยคาวจรผู้
เป็นราคะจริต แลโมหะจิตนั้น เพราะเหตุอย่างไร

มีคำวิสัชนาว่า “ชฺตงฺกเสวนา หิ” การเสพรักษาซึ่งชฺตงค์เป็น
ปฏิบัติยากอย่าง ๑ เป็นวิหัตถรรวมอันสลเลขคือขั้เกลากิเลสให้เบาบาง
อย่าง ๑

แท้จริง ราคะคือความกำหนัดในวัตถุสามกิเลสสาม ของโยคาวจร
ผู้เป็นราคะจิตนั้น “ทุกฺขาปฏิบัติ นิสฺสาย” ถ้าอาศัยความปฏิบัติอัน
ยากลำบากแล้วก็ย่อมสงบระงับ

โมหะ คือความหลงผิดเพี้ยน อันโยคาวจรผู้เป็นโมหะจิตไม่มีความ
ประมาท “สลฺเลขํ นิสฺสาย” ถ้าอาศัยความสลเลขขั้เกลากิเลสให้เบา
บางแล้วย่อมจะละเสียได้

“หิ ยสุมา การณา” เพราะเหตุใดเพราะเหตุดังนั้น ในอรรถสังวรณานานี้เป็นบุรพณันนี้ จึงกล่าวว่าการเสพรักษาซึ่งรุดงค์เป็นที่สบายของโยคาวจรสองจำพวก คือผู้เป็นราคจริต แลผู้เป็นโมหจริตดังกล่าวแล้ว

ในอปรณันั้น “อารณฺณิกงฺก รุกฺขมุฏิกงฺก ปฏฺฐิสาวนา” อีกประการหนึ่งลัทธิรุดงค์ ๑๓ ประการ การเสพรักษาในอรัญญิกงฺกชฺรุดงค์ แลรุกขมุฏิกงฺกชฺรุดงค์ทั้งสองนี้ เป็นที่สบายแก่โยคาวจรผู้เป็นโทสจริตบ้าง

มีอรรถรูปรว่า แท้จริง เมื่อพระโยคาวจรผู้เป็นโทสจริตมีวิหารธรรมอยู่ ไม่มีวิตถุแลบุคคลใดมากระทบครีตคือ เพราะความเสพปฏิบัติซึ่งรุดงค์ “โทโสปี วุปสมติ” แม้ว่าโทโสความโกรธเคืองประทุษร้ายก็ย่อมระงับ

สังวรณานาในบพวิภาคคือ “รุตาทินี วิภาโต” บัณฑิต

วินิจฉัยในบท “สมาสพุยาสโต” คือว่าด้วยรุดงค์โดยย่อแลรุดงค์โดยพิสดารต่อไป

“อิมานิ ปน รุตุงฺกานิ สมาสโต ตึณิ สีสงฺกานิ ปญฺจ อสมฺภินฺนงฺกานติ อฏฺฐเจว โหนติ”

มีอรรถสังวรณานาว่า “อิมานิ ปน รุตุงฺกานิ” ดังกล่าวว่าโดยพิเศษ ถ้าว่าโดยย่อรุดงค์เหล่านี้จัดเป็นสี่สังครุดงค์ คือมีองค์เป็นศีระะเป็นประธาน แต่สามรุดงค์ รุดงค์ที่เป็นอกิสมภินนังครุดงค์คือมีองค์ไม่เจือกัน ๕ รุดงค์ มีเพียง ๘ เท่านั้น

ลาธุรงค์ ๘ นั้น ธุรงค์เหล่านี้คือสหทานจาริกังคธุรงค์ ๑ เอกาสนิกังคธุรงค์ ๑ อพโลกาสิกังคธุรงค์ ๑ ทั้ง ๓ นี้เป็นองค์ที่ระพระประธานแห่งธุรงค์ทั้ง ๑๓ ประการ

อธิบายว่า แท้จริงโยคาวจร เมื่อรักษาสปทานจาริกังคธุรงค์ก็ชื่อว่า จักรักษามิณฑปาทิกังคธุรงค์ด้วย

“เอกาสนิกังค จ รุกขโต” ใช้แต่เท่านั้น โยคาวจรเมื่อรักษาเอกาสนิกังคธุรงค์อยู่ “ปตฺตปัลลทิกงคขลุปจฺฉนภตฺติกงคานปิ สุรฺกขณีนยานปิ” อันว่าปตฺตปัลลทิกังคธุรงค์ก็ดี แลขลุปจฺฉนภตฺติกังคธุรงค์ก็ดี ชื่อว่าโยคาวจรนั้นพึงรักษาด้วยแล้ว

“อพฺโลกาสิกังค รุกฺขนฺตสุตฺ” เมื่อโยคาวจรรักษาอพฺโลกาสิกังคธุรงค์อยู่ “กิ อตฺถิ รุกฺขมฺมูลิกังคิ” รุกฺขมฺมูลิกังคธุรงค์ก็มีอย่างไรเล่า อธิบายว่าพระโยคาวจรรักษาอพฺโลกาสิกังคธุรงค์แล้วก็ชื่อว่ารักษา รุกฺขมฺมูลิกังคธุรงค์ด้วย

“ยถาสฺนฺตติกุงคิ จ รุกฺขจิตฺตพฺพํ นาม” ใช้แต่เท่านั้น ยถาสฺนฺตติกุงคธุรงค์ก็ชื่อว่าอันพระโยคาวจรภิกษุนี้พึงรักษาด้วยอย่างเดียวกัน

อธิบายว่า โยคาวจรภิกษุเมื่อรักษาอพฺโลกาสิกังคธุรงค์แล้วทั้งสองด้วยพร้อมกัน

“อิมานิ ตีฬฺหํ สีสํสกานิ” จึงสรุปรวมความว่า สีสํคธุรงค์ทั้งมีองค์เป็นศีระพระประธาน ๓ ธุรงค์เหล่านี้ ตั้งแต่กล่าวมาแล้วกับอสมมิกันนังคธุรงค์ คือมีองค์ไม่เจือกัน คืออารัญญิกังคธุรงค์ ๑ ปังสุกฺกสิกังคธุรงค์ ๑ เตจิวรีกังคธุรงค์ ๑ เนสฺสชฺชิกังคธุรงค์ ๑ โสสานิกังคธุรงค์ ๑ เป็น ๕ ธุรงค์เหล่านี้ จึงรวมด้วยกันเป็นธุรงค์ ๘ ประการทั้งนี้

“จตุตทาเรว โหนติ” หนึ่งพระพุทโธชยาจารย์เจ้า แสดงลักษณะ
รุดงค์ตามนัยพระพุทโธภูิกามี ๔ ประเภท อีกใหม่แล้วว่ารุดงค์ทั้ง ๑๓ ประ-
การนั้น ถ้าจัดเป็นปฏิสังขยุดงค์ คือประกอบอาศัยซึ่งปัจจัย แล้ววิริยะเป็น
ปฏิสังขยุดงค์แล้ว ก็มีลักษณะเป็น ๔ ประการ

“เทว จีวรปฏิสังขยุดทานิ” คือรุดงค์เป็นปฏิสังขยุดงค์ด้วยจีวรปัจจัย
๒ “ปลฺจ ปิณฑปาตปฏิสังขยุดทานิ” คือรุดงค์เป็นปฏิสังขยุดงค์ด้วย
บิณฑบาตปัจจัย ๕ “ปลฺจ เสนาสนปฏิสังขยุดทานิ” คือรุดงค์เป็น
ปฏิสังขยุดงค์เสนาสนะ ๕ “เอกิ วิริยปฏิสังขยุด” คือรุดงค์เป็นปฏิสังขยุดงค์
ด้วยความเพียร ๑

เป็นลักษณะประเภทแห่งรุดงค์เป็น ๔ ประการดังนี้ มีความอธิบาย
ว่า ลक्षणแห่งรุดงค์ทั้ง ๔ ประเภทนี้ เนสัชชกักรุดงค์เป็นวิริย
ปฏิสังขยุดงค์ คือประกอบพร้อมจำเพาะด้วยความเพียร

รุดงค์อีก ๑๒ ข้างนอกนี้ มีลักษณะปรากฏให้เห็นชัดอยู่แท้จริงรุดงค์
ยังมีอีกเล่าเรียกว่านิสสิตรุดงค์ พระพุทโธชยาจารย์เจ้าจึงแสดงบทในอรรถ
สังวรพรรณนาว่า “สพฺพเนว นิสฺสยวเสน เทว โหติ” รุดงค์อันมี
ลักษณะเป็น ๒ ด้วยสามารถจัดเป็นนิสสัย คืออาศัยเป็นปัจจัยแล้ววิริยะชื่อว่า
นิสสิตรุดงค์

มีความอธิบายว่า รุดงค์ ๑๒ อันอาศัยซึ่งปัจจัย คือจีวรบิณฑบาต
เสนาสนะ เรียกว่าปัจจัยนิสสิตรุดงค์

แลรุดงค์ ๑ อันอาศัยซึ่งความเพียรเรียกว่าวิริยนิสสิตรุดงค์

องค์รุดงค์มีอีก ๒ “เสวิตพฺพาเสวิตพฺพวเสน” ด้วยสามารถ
รุดงค์อันโยคาวจรภิกษุฟังเสพรักขาเรียกว่า เสวิตัพพรุดงค์ และรุดงค์อัน
โยคาวจรภิกษุไม่ฟังเสพรักขาเรียกว่า อเสวิตัพพรุดงค์

มีอรรถสังวรณเนาว่า แท้จริงเมื่อพระโยคาวจรภิกษุรูปใดเสพรักษา
ชุกต้อย “กมฺมฏฺฐานํ วฑฺฒติ” กรรมฐานภาวนาย่อมเจริญขึ้น “เตน
เสวิตพฺพานิ” ชุกต้อยทั้งหลายนั้น อันโยคาวจรภิกษุรูปนั้นก็ควรเสพรักษา

ถ้าโยคาวจรภิกษุรูปใด ผู้เสพรักษาชุกต้อย กรรมฐานภาวนาย่อม
เสื่อมถอยไป “เตน น เสวิตพฺพานิ” ชุกต้อยทั้งหลายนั้น อันโยคาวจร
ภิกษุรูปนั้นไม่ควรเสพรักษา

อีกประการหนึ่ง โยคาวจรภิกษุใด เมื่อเสพรักษาชุกต้อยก็ ไม่เสพ
รักษาชุกต้อยก็ “วฑฺฒเว น หายติ” กรรมฐานภาวนาของโยคาวจร
ภิกษุนั้นย่อมเจริญไม่เสื่อมถอย โยคาวจรภิกษุนั้นเมื่อมีความอนุเคราะห์แก่
ปัจฉิมฆาชนตาชน ผู้เกิดมาในภายหลังก็พึงเสพรักษาชุกต้อยทั้งหลายนั้นเถิด

อนึ่ง โยคาวจรภิกษุใด รักษาชุกต้อยก็ดี มิได้รักษาชุกต้อยก็
“น วฑฺฒเตว” กรรมฐานภาวนาของโยคาวจรภิกษุนั้นย่อมไม่เจริญ
แท้จริง โยคาวจรภิกษุนั้นควรรักษาชุกต้อยทั้งหลายนั้นเถิด “อายุติ” เพื่อ
ประโยชน์แก่वासนาบารมีเป็นเหตุอบรมสืบต่อไปในภพเบื้องหน้า

“เอวํ เสวิตพฺพาเสวิตพฺพวเสน ทฺวิชานปี” ชุกต้อมี ๒
ประการด้วยสามารตเป็นเสวิตัพพชุกต้อยแลอเสวิตัพพชุกต้อย ดังพรรณนามา
ฉะนี้

อนึ่ง ชุกต้อยทั้งหลายทั้งปวง ถ้ากล่าวด้วยสามารตเจตนา ก็มีแต่ประการ
เดียวเท่านั้น สมด้วยคำพระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลายมี
ดังนี้ว่า “เอกาเยวํ วิ ชุกตฺตสมาทานเจตนา” มีความว่าแท้จริง
เจตนาในการสมาทานซึ่งชุกต้อยเป็นอย่างเดียวกันเท่านั้น

อาจารย์บางจำพวกย่อมกล่าว่า “ยา เจตนาชฺรตุงกั” เจตนาเป็น
ความดำริจะสมทานใด เจตนาคือความดำริสมทานนั้นนั่นแลชื่อว่าชฺรตุงกั
คือเป็นเหตุอันขจจกิลส

แสดงลักษณะแห่งชฺรตุงกัโดยย่อ มีสังสฺกชฺรตุงกั ๓ เป็นต้น กยฺติกาล
แทน

แต่จะสังวรวรรณาลักษณะแห่งชฺรตุงกัโดยวิถถารต่อไป

“พฺยาสโต ปน” ประการหนึ่ง ถ้าจะกล่าวโดยพิศดาร ชฺรตุงกัมี
๔๒ ประการ คือชฺรตุงกัแห่งภิกษุ ๑๓ ชฺรตุงกั แห่งนางภิกษุณี ๘ ชฺรตุงกั
ของสามเณร ๑๒ ชฺรตุงกัของนางสิกขมานา แลสามเณร ๗ ชฺรตุงกัของอุบาสก
อุบาสิกา ๒ จึงเป็นชฺรตุงกั ๔๒ ดังนี้

“สเจ หิ อพฺโปกาส อารญฺญิกงฺคสมฺปนฺนสฺสุตฺตานิ โหติ”

มีสังวรวรรณาว่า แท้จริง ถ้าสุตฺตานประเทศปาชาถึงพร้อมแก่อารญฺญิกงฺค-
ชฺรตุงกัมีได้อพฺโปกาสอันเป็นที่กลางแจ้ง พระภิกษุแม้แต่รูปเดียวก็อาจเพื่อ
จะเสพรักษาชฺรตุงกัทั้งปวงได้คราวเดียวกัน คืออธิบายว่าเป็นอันรักษาชฺรตุงกั
ตลอดทั่วถึงกันสนทง ๑๓ ชฺรตุงกัแล

ดังจะกล่าวโดยพิเศษ ชฺรตุงกัทั้ง ๒ คืออารญฺญิกงฺคชฺรตุงกั ๑ ขลุ
บัจฉาภตฺติกงฺคชฺรตุงกั ๑ สมเด็จพระผู้ทรงพระภาค กัตรสห้ามแก่นางภิกษุณี
ด้วยมีสิกขาบทได้ทรงบัญญัติไว้

ชฺรตุงกัทั้ง ๓ นั้น คืออพฺโปกาสิกงฺคชฺรตุงกั ๑ รุกขมฺลิกงฺคชฺรตุงกั ๑
โสทานิกงฺคชฺรตุงกั ๑ “ทุปฺปปริหารานิ” อันนางภิกษุณีจะรักษาได้ด้วยยาก
“ภิกฺขุณียา หิ ทฺตฺติยิกั วินาวสิตฺตํ น วฏฺฏติ” เพราะเหตุใดเพราะ
เหตุว่าอันนางภิกษุณี ถ้าเว้นทฺตฺติยิกาภิกษุณี ที่เป็นเพื่อนสองแลวก็ไม่ควร
จะอยู่

อีกประการหนึ่ง “สมานจุนนทา ทุตติกา ทุตถา” นางภิกษุณี
ทุตติกาที่เป็นเพื่อนสอง ซึ่งมีฉันทะความปรารถนาพอใจอันเสมอกันก็เป็น
อัน ได้ด้วยยากในสถานเห็นปานดังนี้

อนึ่งถ้าหากนางภิกษุณีนั้น จะพึงได้ทุตติกาภิกษุณีเป็นเพื่อนสองที่มี
ความปรารถนาพอใจเสมอกันไซ้ “ตัมภูจิวหารโต น มุจเจย” ก็
ไม่พึงพ้นจากวิหารโทษ คือความอยู่ระคนกัน

“เอวิ สติ” ในเมื่อเหตุขัดข้องอย่างนี้มี นางภิกษุณีจะพึงรักษา
รุดงค์ได้เพื่อหวังแก่ประโยชน์อย่างใด “เสวสสา อตุโถ น สม-
ปชเชย” ประโยชน์นั้นไม่พึงสำเร็จแก่นางภิกษุณีนั้นแท้จริง

เพราะเหตุแห่งนางภิกษุณี ไม่พึงอาจปฏิบัติรักษารุดงค์ได้ดังที่กล่าว
มานี้ “ปลจ หาเปตฺวา ภิกขุณีนํ อฏฺฐเว โหนตุตี เวทิตพฺพานิ”
รุดงค์ทั้งหลาย บัณฑิตพึงรู้ว่า ลดเสีย ๕ รุดงค์ แล้วรุดงค์ของนางภิกษุณี
ยังมีอยู่ ๘ รุดงค์

อธิบายรุดงค์ทั้ง ๘ นั้น นางภิกษุณีจะพึงเลือกรุดงค์หนึ่งรุดงค์ใด
ปฏิบัติรักษาได้ โดยควรแก่จริต แลความสบาย แลความศรัทธาเลื่อมใส
ของตน ตามพระพุทธรบัญญัติที่ทรงอนุญาตไว้

ประการหนึ่งลารุดงค์เหล่านี้ โดยควรแก่คำที่กล่าวแล้ว รุดงค์ทั้ง
หลายอันเศษยกเตจิวริกกักรุดงค์เสียมี ๑๒ บัณฑิตพึงรู้ว่า เป็นรุดงค์ของ
สามเณร แลรุดงค์ ๗ เป็นของสิกขมานาแลสามเณรี

อนึ่งรุดงค์เหล่านี้ คือเอกาสนิกักรุดงค์ ๑ ปัตตปณทิกักรุดงค์ ๖
เป็นรุดงค์สมควรแก่อุบาสกอุบาสิกา รุดงค์ทั้ง ๒ ดังนี้ อันอุบาสกแล
อุบาสิกา อาจเพื่อจะปฏิบัติรักษาได้ เพราะเหตุฉะนั้นรุดงค์มี ๔๒ โดย
พิสตารดังที่กล่าวมาด้วยประการดังนี้

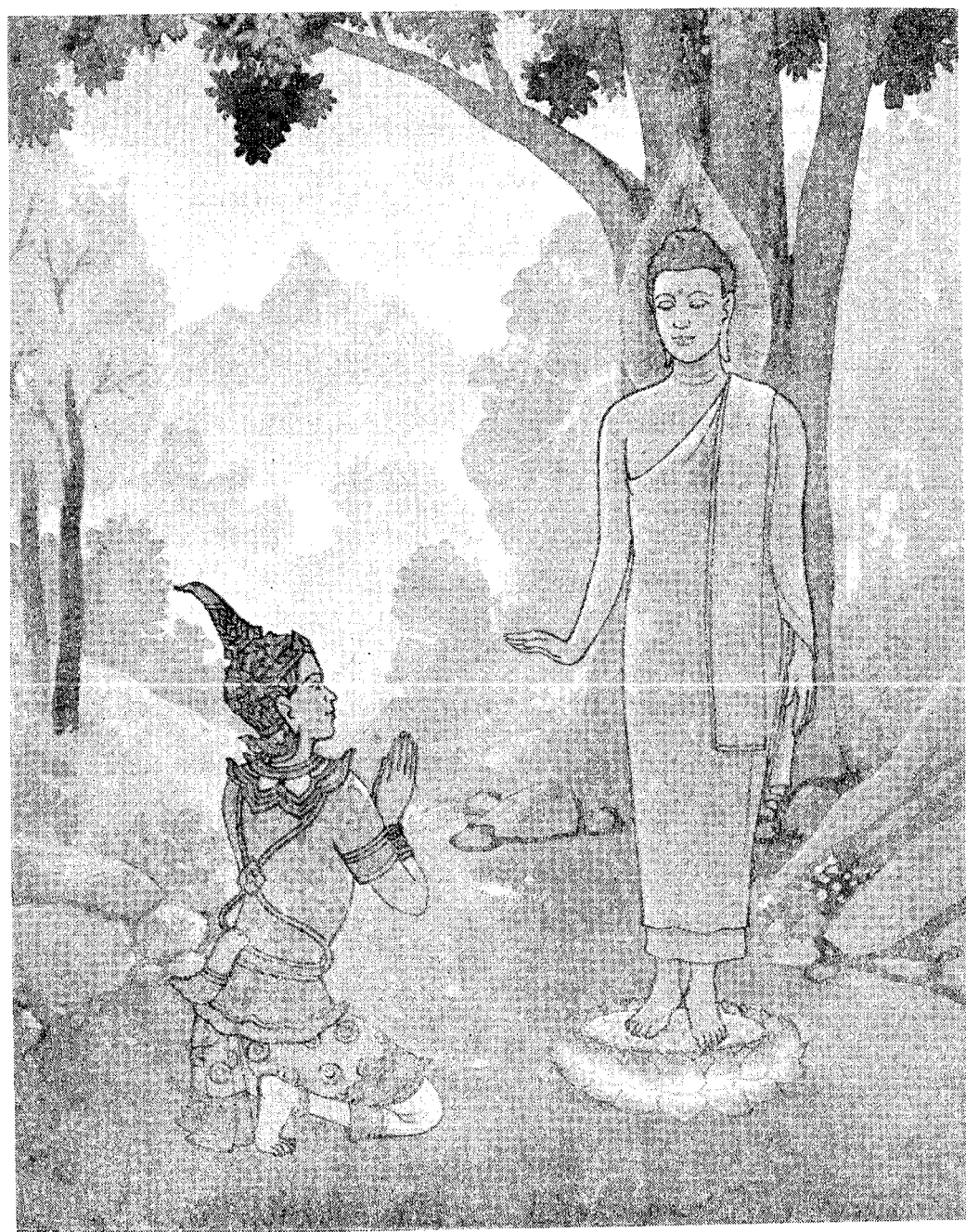
“อัย สมาสพฺยาส โต วณฺณนา” แสดงด้วยอรรถวรรณนา
ในบท “สมาสพฺยาสโต” ก็ย่อแลพิสคารแห่งชฺรตงค์ อันมีประการ
ต่าง ๆ นี้ ก็ยฺกติกาลเท่าเท่านี

“สํลลสฺส โวทานํ” ความบริสุทฺธิแห่งศีลมีประการอันกล่าวแล้วด้วย
คุณทั้งหลายใด มีอัปปีจนตาคุณ แลสํตฺตญฺฐิตาคุณเป็นต้น “เตสํ
สมฺปาทนตฺถํ สมาสทพฺพตฺตคฺคกถา กถิตา” การกล่าวซึ่งชฺรตงค์
อันพระโยคาวจรพึงสมทาน เพื่อจะให้ถึงพร้อมแห่งคุณมีอัปปีจนตาคุณ แล
สํตฺตญฺฐิตาคุณเป็นต้นเหล่านั้น อันข้าพระองค์ผู้ชื่อว่าพุทธโฆษาจารย์กล่าว
แล้วในคัมภีร์พระวิสุทธิมรรค ที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคได้ตรัสเทศนาด้วย
ศีลแลสมาธิปัญญา เป็นประธานในพระคาถานี้ด้วยคำว่า “สํลล ปตฺติจฺจาย
นโร สปลฺยโล” มีประมาณเท่านี้

“ชฺรตฺตคฺคนิทเทโส นาม ทฺตฺติโย ปริจฺเจโท” แสดงมาด้วย
ปริจเจทเป็นคำรบ ๒ ชื่อชฺรตฺตคฺคนิเทศ ก็แสดงออกซึ่งชฺรตงค์อันมีประเภท
๑๓ ประการ แลลักษณะแห่งชฺรตงค์ทั้งย่อแลพิสคาร ในคัมภีร์พระวิสุทธิ
มรรค อันข้าพระองค์ผู้มีนามว่าพุทธโฆษาจารย์ได้รจนาทกแต่งเพื่อให้เกิด
ความปราโมทย์ คือตรุณปีติอันอ่อนแก่สาธุชน ด้วยประการดังนี้

รับพระราชทานถวายเป็นวิสัชนามา ในสภาวะธรรมอันเป็นบริวารแห่ง
ชฺรตฺตคฺคเจตนาในบท “ชฺรตฺตมฺมา เวทิตพฺพา” เป็นต้นจนตลอดจบชฺรตฺตค-
นิเทศปริจเจทที่ ๒ ก็ยฺกติกาลเพียงเท่านี้

เฝ้าด้วยประการฉะนี้

พระวิสุทธิมรรค เล่ม ๒

สมาธิเทศ

พระวิสุทธิมรรค เล่ม ๒

สมาธิเทศ

จักวินิจฉัยในพีธีพระกรรมฐาน ตามกัมภีร์พระวิสุทธิมรรค
อิทานิ ยสฺมา เอวํ ชุตฺตจฺปฺริหฺรณสมฺปทาทีเตหิ อปฺปี้จฺจตาทีหิ
คฺคฺเคหิ ปรีโยธาเตหิ อิมสฺมึ สึเล ปตฺติฏฺจิตฺเตน สึเล ปตฺติฏฺจาย
นโร สฺปฺลฺโย จิตฺตํ ปฺลฺลฺลฺยจ ภาวณฺติ วจนฺโต จิตฺตสึเสน
นิตฺตฺติฏฺจ สฺมาทึ ภาเวตฺตฺตฺโป ๓

พระภิกษุในบวรพุทธศาสนา เมื่อประดิษฐานอยู่ในพระจตุปาริสุทธิ
ศีล มีศีลอันผ่องแผ้วบริสุทธ์ด้วยคุณราศีมีมกน้อยเป็นต้น อันตนให้บริบูรณ์
ด้วยรักษารุกขงค์โดยนัยดังสำแดงในศีลนิตเทศนั้นแล้วเบื่องหน้าเท่านั้น ฟัง
จำเริญพระสมาธิที่สมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธองค์ตรัสเทศนา ด้วยจิตเป็น
ประธานนั้นสืบต่อไป เหตุมีพระพุทธรูฏิกาไว้ว่า สึเล ปตฺติฏฺจาย นโร
สฺปฺลฺโย จิตฺตํ ปฺลฺลฺลฺยจ ภาวณฺติ ว่าสัตว์ประกอบไปด้วยไตร เหตุจะ
ปฏิสนธิปัญญาอัน เมื่อตั้งอยู่ในศีลแล้วก็ฟังจำเริญสมาธิจิต แลพระวิปัส
สนาปัญญาแลพระสมาธิที่ทรงพระมหากรุณาตรัสเทศนานั้น ยังสังเขปอยู่
แต่จะรูนันตियรู้เป็นอันยากแล้ว ก็จะช่วยกล่าวไปไยถึงที่จะจำเริญภาวนา
นั้นเล่าถึงฤาแลกุลบุตรทั้งปวงจักจำเริญได้ อาศัยเหตุคั้งนั้น พระพุทธ
โฆษาจารย์เจ้า วิจารณ์กัมภีร์พระวิสุทธิมรรค เมื่อจะสำแดง
พระสมาธินั้น จึงตั้งข้อปัญญาไว้ในเบื่องบรพภาคนั้นก่อน เพื่อ

จะสำแดงพระสมาธิให้พิสดาร กับทั้งนัยแห่งภาวนาวีธี ให้แจ้งแก่พระโยคา
พจรถบฺตรทงปวงในกาลบัดนี้ ฯ

ในข้อปุจฉาปัญหานี้มี ๘ ข้อ ข้อเป็นปฐมนั้นว่าสิ่งตั้งฤๅได้ชื่อว่า
สมาธิ ข้อเป็นคำรบ ๒ นั้นว่า เหตุตั้งฤๅจึงได้ชื่อว่าสมาธิ ข้อเป็นคำรบ ๓
นั้นว่า ลักษณะแลกิจแลผลแลอาสนันการณแห่งสมาธินั้นเป็นดังฤๅ ข้อคำรบ
๔ นั้นว่า สมาธิมีประมาณเท่าตั้งฤๅ ข้อคำรบ ๕ นั้นว่า สมาธิจะเศร้าหมอง
ด้วยสิ่งตั้งฤๅ ข้อคำรบ ๖ นั้นว่า สมาธิจะบริสุทธิ์ด้วยสิ่งตั้งฤๅ ข้อคำรบ ๗
นั้นว่า พระโยคาพจรถบฺตรจะจำเริญสมาธินั้นจะจำเริญตั้งฤๅ ข้อคำรบ ๘
นั้นว่า ตั้งฤๅจะเป็นอาสนิสสแห่งสมาธิ ตั้งปุจฉาไว้ฉะนี้แล ฯ

จึงวิสัชนาว่า สมาธินี้มีประการเป็นอันมากมิใช่น้อย ถ้าจะแสดงให้
สนเขินจะฟังช้านไป บมิได้สำเร็จประโยชน์ที่จะต้องประสงค์ เหตุฉะนี้
สมาธิที่จะแสดงบัดนี้ จะยกขึ้นว่าแต่สมาธิที่สัมปยุตต์ด้วยกุศลจิตอย่างเดียว
ในข้อปฐมปุจฉาว่า สิ่งตั้งฤๅได้ชื่อว่าสมาธินั้น วิสัชนาว่าสมาธินั้นใช้อื่น
ใช้ไกล ได้แก่เอกกคตาเจตสิกที่มีกำลังกล้าบังเกิดพร้อมด้วยกุศลจิต แลข้อ
ทุติยปุจฉาว่าเหตุตั้งฤๅจึงได้ชื่อว่าสมาธินั้น วิสัชนาว่าเอกกคตาเจตสิกที่มี
กำลังกล้าบังเกิดพร้อมด้วยกุศลจิต ได้นามบัญญัติชื่อว่าสมาธินั้นด้วยอรรถว่า
ตั้งจิตแลเจตสิกทงปวงไว้ ให้แน่นเป็นอันหนึ่งอยู่ในอารมณ์อันเดียว แล
ข้อตติยปุจฉาว่า ลักษณะแลกิจแลผลแลอาสนันการณแห่งสมาธิเป็นดังฤๅนั้น
วิสัชนาว่าสมาธินั้น มีสภาวะบมิได้กำเริบเป็นลักษณะ มีกิริยาจัดเสียซึ่ง
ฟังช้านเป็นกิจ มีกิริยาอันตั้งจิตไว้ให้มั่น บมิได้หว่าทหวนไหวเป็นผล มี
ความสุขอันติดในกายแลจิตเป็นอาสนันการณ อธิบายว่าสุขนั้นเหตุอันใกล้ที่

จะให้บังเกิดสมาธิ แลข้อปุจฉาคำรบ ๔ ที่ว่า สมาธิมีประมาณเท่าตั้งฤกษ์นี้
 วิสัยเห็นว่าพระสมาธิ^{นี้} ถ้าจะแสดงโดยเอกะนั้น มีประมาณ ๑ ด้วย สามารถ
 ลักษณะที่มิได้กำเริบ พระสมาธิ^{นี้} แม้ว่าจะจำแนกแจกออกไปโดยประเภท
 ต่าง ๆ ก็ดี ที่จะพ้นจากลักษณะที่ไม่กำเริบ^{นี้} หามิได้เหตุ^{นี้} เมื่อแสดง
 โดยลักษณะ^{นี้} ท่านจึงรวมพระสมาธิทั้งปวงเข้าไว้เป็น ๑ แสดงในเอกะว่า
 สมาธิมีประการอันหนึ่งตั้ง^{นี้} จึงวิสัยนาสืบต่อออกไปอีกเล่าว่า พระสมาธิ
 นั้นถ้าจะแสดงโดยทฤษฏีต่างออกเป็น ๘ ด้วยสามารถทุกะทั้ง ๔ ในปฐมทุกะ
 นั้นต่างออกเป็น ๒ คืออุปจารสมาธิประการ ๑ อัปนาสมาธิประการ ๑
 ในทุติยทุกะนั้นก็ต่างออกเป็น ๒ คือ เป็นโลกียสมาธิประการ ๑ เป็นโลกุตตร
 สมาธิประการ ๒ ในตติยทุกะนั้นก็ต่างออกเป็น ๒ คือเป็นสมาธิประกอบ
 ไปด้วยปีติประการ ๑ เป็นสมาธิหาปีติมิได้ประการ ๑ ในจตุตถทุกะนั้นก็
 ต่างออกเป็น ๒ คือ เป็นสมาธิเกิดพร้อมด้วยสุขประการ ๑ เป็นสมาธิเกิด
 พร้อมด้วยอุเบกขาประการ ๑ ถ้าจะแสดงโดยตีกะนั้น สมาธิต่างออกเป็น
 ๑๒ ด้วยสามารถตีกะทั้ง ๔ ในปฐมตีกะนั้น สมาธิต่างออกเป็น ๓ คือ
 เป็นหีนสมาธิอย่างต่ำอย่างน้อยประการ ๑ มัชฌิมสมาธิอย่างมัธยมประการ ๑
 ปณีตสมาธิอย่างยิ่งประการ ๑ ในทุติยตีกะนั้นต่างออกเป็น ๓ คือ สมาธิ
 ประกอบวิตกวิจารณ์ประการ ๑ สมาธิหาวิตกมิได้มีแต่วิจารณ์^{นี้}ประการ ๑
 สมาธิปราศจากวิตกวิจารณ์^{นี้}ประการ ๑ ในตติยตีกะนั้นสมาธิต่างออกเป็น ๓
 คือ สมาธิกอปรไปด้วยปีติประการ ๑ สมาธิกอปรไปด้วยสุขประการ ๑
 สมาธิกอปรไปด้วยอุเบกขาประการ ๑ ในจตุตถตีกะนั้นต่างออกเป็น ๓ ด้วย

สามารถปริตตสมาธิ แสมหัตถ์คตสมาธิแลอปปมาณสมาธิ อธิบายว่าสมาธินั้น เป็นกามาจรอย่าง ๑ เป็นรูปาจรอย่าง ๑ เป็นโลกุตรอย่าง ๑ ถ้าวจะ แสลงโดยจตุระนั้น สมาธิต่างออกเป็น ๒๔ ด้วยสามารถจตุระ ๖ ในปฐม จตุระนั้น ต่างออกเป็น ๔ คือ ทุกขาปฏิบัติพาหิธาภิญญาสมาธิ ปฏิบัติได้ ด้วยยากตรัสรู้ช้อย่าง ๑ ทุกขาปฏิบัติพาหิธาภิญญาสมาธิ ปฏิบัติได้ด้วย ยากตรัสรู้พลันนั้น้อย่าง ๑ สุขขาปฏิบัติพาหิธาภิญญาสมาธิปฏิบัติได้ค้อย่าง ๑ ตรัสรู้ช้อย่าง ๑ สุขขาปฏิบัติพาหิธาภิญญาสมาธิ ปฏิบัติได้ค้อย่าง ๑ ตรัสรู้ พลันนั้น้อย่าง ๑ ในทุกขจตุระนั้นสมาธิต่างออกเป็น ๔ ด้วยสามารถปริตต- ปริตตารมณฺ์ คือ สมาธิมิได้ชำนานู มิได้เป็นปัจจัยแก่ฌานเบื้องบน แล มีอารมณฺ์มิได้จำเริญออก ๑ เป็นปริตตอปปมาณารมณฺ์ คือ สมาธิมิได้ ชำนานู มิได้เป็นปัจจัยแก่ฌานเบื้องบน แลมีอารมณฺ์มิได้จำเริญออก ๑ เป็นอปปมาณอปปมาณารมณฺ์ คือสมาธิอันชำนานูเป็นปัจจัยแก่ฌานเบื้องบน แลมีอารมณฺ์จำเริญออก ๑ ในตถิยจตุระนั้นสมาธิต่างออกเป็น ๔ ด้วย สามารถ ปฐมฌาน ทุกขฌาน ตถิยฌาน จตุตถฌาน ที่จัดโดยจตุคนัย ในจตุตถจตุระนั้นสมาธิต่างออกเป็น ๔ ด้วยสามารถเป็นทานภากิยสมาธิ คือ สมาธินั้นโยคาพจรจำเริญได้แล้ว มีส่วนข้างจะเสื่อมสูญไปอย่าง ๑ เป็น วิฐิภากิยสมาธิ คือจำเริญได้อยู่เพียงใด มีส่วนใดที่จะตั้งอยู่เพียงนั้นบมิได้ ยิงขึ้นไป แลบมิได้เสื่อมลงนั้น้อย่าง ๑ เป็นวิเสสภากิยสมาธิคือโยคาพจร จำเริญได้ มีส่วนข้างวิเศษยิ่ง ๆ ขึ้นไปโดยลำดับแห่งฌานนั้น้อย่าง ๑ เป็น นิพเพทภากิยสมาธิ มีนิพพิทาญาณบังเกิดพร้อมให้เหน้อยหน้าจากสังขาร

ธรรมนั้นอย่าง ๑ ในปัญญาจตุกะนั้น สมาริต่างออกเป็น ๔ ด้วยสามารถ
เป็นกามาพจารสมาธิอย่าง ๑ รูปร่างสมาธินั้นอย่าง ๑ อรูปร่างสมาธิ
อย่าง ๑ โลกุตตรสมาธิอย่าง ๑ ในจตุรสมจตุกะนั้น สมาริต่างออกเป็น ๔
ด้วยสามารถนันทิปติสมาธิ กอปรไปด้วยความรักความปรารถนาหลักเป็น
หลักเป็นประธานนั้นอย่าง ๑ วิริยธิปติสมาธิกอปรไปด้วยความเพียรกล้า
เป็นหลักเป็นประธานนั้นอย่าง ๑ จิตตธิปติสมาธิมีกุศลจิตกล้าเป็นหลักเป็น
ประธานนั้นอย่าง ๑ วิมังสาธิปติสมาธิกอปรไปด้วยปัญญากล้าเป็นหลักเป็น
ประธานนั้นอย่าง ๑ สิริสมาธิในจตุกะนั้น ๖ นั้นจึงเป็นสมาธิ ๒๔ อย่าง
ด้วยกัน ถ้าจะแสดงโดยปัญจกะนั้น สมาริต่างออกเป็น ๕ ด้วยสามารถเป็น
ปฐมฌานสมาธิ ทุขิตฌานสมาธิ ตติยฌานสมาธิ จตุตถฌานสมาธิ ปัญจ
ฌานสมาธิ แสดงเอกะ ๑ ทุกะ ๔ ติกะ ๔ จตุกะ ๖ ปัญจกะ ๑
จำแนกแจกออกซึ่งสมาธิ ๕๐ ทศ วิสัชนาในข้อปุจฉาเป็นคำรบ ๕ ที่ว่า
สมาธิมีประมาณเท่าคั่งถุณนั้นเสร็จแล้ว จึงวิสัชนาในข้อปุจฉาคำรบ ๕ ที่ว่า
สมาธิจะเศร้าหมองด้วยสิ่งคั่งถุณนั้นต่อไปว่า สมาธิจะเศร้าหมองนั้น อาศัย
แกมีสติปัญญาแลมนสติการที่เกิดพร้อมด้วยความรัก ความปรารถนา ในปัญจ
พิรกามคุณแล้วกาลใด สมาธิก็จะเศร้าหมองเสื่อมสูญไปในกาลนั้น แลข้อ
ปุจฉาเป็นคำรบ ๖ ที่ว่าสมาธิจะบริสุทธิ์ด้วยสิ่งคั่งถุณนั้น มีคำวิสัชนาว่า
สมาธิจะบริสุทธิ์นั้น อาศัยแกมีสติปัญญาแลมนสติการที่มิได้ปราศจากวิตกตั้ง
อยู่ในภวานาวิริ เป็นวิเสสภาคิยะแล้วกาลใด ก็เป็นปัจจัยให้สมาธิบริสุทธิ์
ในกาลนั้น แลข้อปุจฉาคำรบ ๗ ที่ว่าโยคาพจรจะจำเริญสมาธิ จะจำเริญ

เป็นดังฤๅไน วิสัยเห็นว่าพิศุที่จำเริญโลกุตตรสมาธิั้น สงเคราะห์เข้ไว้ใน
 บัญญาภาวนา ในที่อันนี้จะประสงค้ว่าแต่พิศุที่จำเริญโลกิยสมาธิ เมื่อแรก
 จะจำเริญสมาธิั้น พระโยคาพจรกุลบุตรพึงชำระศีลแห่งตนให้บริสุทธิ์
 แล้วพึงตัดเสียซึ่งปติโพธใหญ่่น้อยทั้งปวงอย่าให้มีระก้งวลอยู่ด้วยปติโพธสิ่ง
 ไคสิ่งหนึ่ง ปติโพธอย่างใหญ่่นนี้มีประเภท ๑๐ ประการ คืออาวาสปติโพธ
 ก้งวลอยู่ด้วยกัฎฐิหารที่อยู่ทีกินเอื้อเฟ้ออาลัยบริบูรณ์ด้วยร่มไม้เงา มีภัต
 ได้ด้วยง่ายเป็นอาทิั้นประการ ๑ กุลปติโพธ ก้งวลอยู่ด้วยตระกูลญาติ แล
 ตระกูลโยมอยู่ปฏิฐากรวมสุขร่วมทุกข์ด้วยบุคคลในตระกูลนั้นประการ ๑ ลาก
 ปติโพธ ก้งวลอยู่ด้วยลากสักการ คือทายนำเอาจตุปัจจัยทานมาถวายเนื่อง ๆ
 ต้องเป็นธุระที่จะกระทำอนโมทนาทานแลเสวงพระธรรมเทศนาหาโอกาส ที
 จะจำเริญสมณธรรมมิได้ประการ ๑ คณปติโพธ ก้งวลอยู่ด้วยหมู่ด้วยคณะ
 เป็นธุระที่จะบอกบาตีเลอรรถถา ทาวางทีจะจำเริญสมณธรรมมิได้
 ประการ ๑ กัมมปติโพธ ก้งวลอยู่ด้วยกระทำนกรรมเอาใจใส่ในสิ่งของ
 อันช่างไม่เป็นต้นได้แลบมิได้ เอาใจใส่ในการทีกระทำดีผลกระทำชั่วนั้น
 ประการ ๑ อัทธานปติโพธ ก้งวลอยู่ด้วยเดินทางไกล เป็นต้นว่าจะไปบวช
 กุลบุตรในที่ไกลประการ ๑ ญาติปติโพธ ก้งวลอยู่ด้วย มารดาบิดาพี่ชาย
 น้องหญิง อุปัชฌาย์อาจารย์ สิทธีวิหาริกแลอันเตวาสิกทีบ้วยทีใช้
 ประการ ๑ อาพาธปติโพธ ก้งวลอยู่ด้วยรักษาโรคในกายแห่งตนประการ ๑
 คันถปติโพธ ก้งวลอยู่ด้วยเล่าเรียนสังวัธยายปริยัติธรรมเป็นนิตยนั้น
 ประการ ๑ อิทธิปติโพธ ก้งวลอยู่ด้วยจะจำเริญฤทธิ์รักษาฤทธิ์นั้นประการ
 ๑ สิริเป็นปติโพธใหญ่ ๑๐ ประการด้วยกัน แลกริยาทีจะจำเริญฤทธิ์รักษา

ฤทธิ์นั้น เป็นปติโพธแห่งสมาธิวิปัสสนาสิ่งเดียว จะได้เป็นปติโพธแห่งสมาธิภาวนาหาบมิได้ เพราะเหตุว่าโยคาพจรเจ้าจะได้สำเร็จฤทธิ์แล้ว ย่อมได้ช่วยอำนาจจำเริญสมาธิภาวนาว่า **อุปะจฺฉินทิตฺวา** พระโยคาพจรผู้จะบำเพ็ญสมาธิภาวนานั้น เมื่อตัดปติโพธอันใหญ่เสียได้แล้ว ยังแต่ปติโพธน้อย ๆ คือผมยาวเล็บยาว บาตรเป็นสนิมจิวรเหม็นสาบนั้นก็พึงชำระเสียให้สิ้น พึงปลงผมตัดเล็บรบบาตรซักจิวร ปลดปลั่งของขุททกปติโพธเสียให้สิ้นแล้ว ก็พึงไปสำนักอาศัยอยู่ในอาวาสเป็นที่สบายสมควรแก่สมาธิภาวนา อย่ายู่ในอันรูปวิหารอันบมิได้สมควรจะอยู่ ๑๙ อย่าง **มหตฺตํ** วิหารใหญ่นั้น ๑ **ชินฺณตํ** ๑ คือวิหารเก่าคร่ำคร่า นั้น ๑ **นวัตฺตํ** วิหารสร้างใหม่นั้น ๑ **ปญฺจฺสฺสนฺนิสฺสิตฺตํ** วิหารอยู่ไกลทางนั้น ๑ **โสณฺชิ** วิหารอยู่ใกล้ตระพังคิลา นั้น ๑ **ปญฺณํ** วิหารอันก่อปรต้วยใบไม้ควรจะบริโภค ๑ **บุปฺผํ** วิหารก่อปรต้วยกอดอกไม้นั้น ๑ **ผลิ** วิหารก่อปรต้วยกอดอกไม้มีผล ๑ **ปญฺณนิยตา** วิหารเป็นที่คนทั้งปวงปรารณที่จะไปมา ๑ **นคฺสนฺนิสฺสิตฺตา** วิหารอยู่ใกล้เมือง ๑ **ทารุสฺสนฺนิสฺสิตฺตา** วิหารอยู่ใกล้ที่มีไม้พิน ๑ **เขตฺตฺสนฺนิสฺสิตฺตา** วิหารอยู่ใกล้ที่นา ๑ **วิสภาคานํ** ปุคฺคฺกลานํ **อตุติตา** วิหารที่มีวิสภาคบุคคฺกลนั้น ๑ **ปญฺณสฺสนฺนิสฺสิตฺตา** วิหารอยู่ใกล้ท่าหน้า ๑ **ปจฺจนฺตฺสนฺนิสฺสิตฺตา** วิหารอยู่ใกล้ปัจฉิมตชนบท ๑ **รชฺชสํมนฺตรสฺสนฺนิสฺสิตา** วิหารอยู่ใกล้แกนแห่งพระนครทั้งปวง ๑ **อสปฺปายตา** วิหารอันมีได้สบายด้วยวิสภาคารมณฺ์แลผี ๑ **กฺลฺยฺฆานมิตฺตานํ** **อลาโก** วิหารอันมีได้ซึ่งกัลยฆานมิตร ๑ **ประสมเข้าเป็น** ๑๘ ด้วยกัน วิหาร ๑๘ เห็นปานดังนี้ พึงละเสียอย่าอยู่ วิหารใหญ่หุ้มมิให้อยู่เป็นเหตุมีสงฆ์อยู่มาก ถ้าสงฆ์ทั้งปวง

เกียงเลี้ยงมันมิได้กระทำตัดปฏิบัติกวาดแผ้วลาน พระเจดีย์และพระมหาโพธิ์
 มิได้ทิ้งไว้ซึ่งน้ำใช้และน้ำฉนันทน์ไปอยู่นั้น ถึงเวลาเช้าก็ต้องกระทำตัด-
 ปฏิบัติกวาดแผ้ว ทิ้งไว้ซึ่งน้ำใช้และน้ำฉนันทน์ ครั้นไม่กระทำก็จะเป็นวิคตเภท
 จะต้องอาบัติทุกกฏ ครั้นจะกระทำเล่ากระทำตัดปฏิบัติกว่าจะสำเร็จนั้น
 เวลาที่จะสายไป ๆ เทียววิณทบาทนั้นจะมีได้จ้งหัน จะลำบากด้วยวิณทบาท
 ประการหนึ่ง วิหารใหญ่พระสงฆ์อยู่มากนั้นมักอ้ออึง จะจำเริญพระกรรม-
 ฐานนั้นมีผู้สบาย จิตมักฟุ้งซ่าน วิหารที่เขาพึ่งจะสร้างใหม่นั้นเล่า ถ้าไป
 อยู่ก็ต้องกระทำการ ครั้นหนึ่งเสียไม่กระทำเล่า ภิกษุทงปวงก็จะยกโทษ
 จะว่ากล่าวได้ ครั้นจะกระทำการเล่าเห็นคเห็น้อยลำบากกายอยู่แล้ว ก็มีอาจ
 จำเริญพระกรรมฐานนั้นได้ อาศัยเหตุฉะนี้อาวาสที่พึ่งจะสร้างใหม่นั้นอย่า
 พึ่งอยู่ ถ้าสงฆ์ในอาวาสนั้นให้โอกาสว่า ท่านจงกระทำสมณธรรมตามสบาย
 เกิต เราจะกระทำการเองถ้าได้โอกาสฉะนี้แล้วก็พึ่งอยู่เกิต วิหารเก่าคร่ำคร่า
 นั้นเล่าห้ามมิให้อยู่เป็นเหตุที่จะต้องกระทำการปฏิสังขรณ์ซ่อมแปลงกุฏิวิหาร
 เสนาสนะ ครั้นกระทำการก็จะเสื่อมเสียจากพระกรรมฐาน วิหารอยู่ใกล้
 ทางห้ามมิให้อยู่นั้นอาศัยว่าวิหารนั้นเป็นที่ไปที่มาแห่งเจ้าภิกษุอาคันตุกะ เมื่อ
 ภิกษุอาคันตุกะมาถึงแล้ว ก็จะออกไปกระทำอาคันตุกะวัตร ถ้าเจ้ากุ่มามัน
 เป็นเวลาวิกาลอาศัยจำวัดนั้นขัดสนอยู่ เสนาสนะอื่นนั้นไม่มี มีแต่เสนาสนะ
 ของตนก็อาจจะให้อาคันตุกะ เมื่อให้เสนาสนะของตนแล้ว แลไปอยู่ได้ร่มไม้
 ไปอยู่เหนือแผ่นหลังคิลาบนั้นจะมีผู้สบาย หนึ่งจะเป็นกังวลอยู่ด้วย
 อาคันตุกะ จะมีได้ว่างที่จะจำเริญพระกรรมฐานแลวิหารที่อยู่ใกล้ระพังคิลา
 ห้ามมิให้อยู่นั้นอาศัยว่าระพังคิลาเป็นที่ประชุมชนทั้งหลายอันปรารณาน้ำ

เสียงคนมาตักน้ำนั้นจะอดคงอยู่จะมีผู้สบายประการหนึ่ง ถ้าภิกษุผู้ปรารถนาจะสุม้าย้อมผ้าเห็นว่าอวาสนั้นไกลน้ำ ก็จะเริ่มกันมาสุม้าย้อมผ้า มาแล้วก็ตามหาที่จะเกี่ยวน้ำย้อม ตามหาภาชนะอันใส่น้ำย้อมแล้ววางย้อมผ้า ครั้นเจ้ากุนาตามหา ก็จำจะบอกว่าอยู่ที่นั้น ๆ แต่เวียนบอกเวียนกล่าวอยู่นั้น ก็จะป่วยการที่จะจำเริญพระกรรมฐาน วิหารอันก่อปรต้วยใบไม้ควรจะบริโภคห้ามมิให้อยู่ในที่นั้น อาศัยว่าสตรีที่เก็บผักนั้น มาเก็บผักแล้วจะขบจะร้องเล่นเสียง จะเย็นเข้าไปจับเอาดวงใจจะเป็นอันตรายแก่พระกรรมฐาน อวาสก่อปรต้วยดอกไม้ต่าง ๆ นั้นเล่าห้ามมิให้อยู่เพราะเหตุว่า ดอกไม้เป็นที่ชอบใจของสตรี ๆ ปรารถนาดอกไม้มาเก็บดอกไม้แล้ว จะขบจะร้องได้ยินถึงโสตน้ำจิตก็จะประหวัดกำหนดในเสียง จะเป็นอันตรายแก่พระกรรมฐาน แลอวาสก่อปรต้วยต้นไม้มีผลเป็นต้นว่า มะม่วง แลขนุนหนึ่งห้ามมิให้อยู่ในที่นั้น อาศัยว่าเมื่อเทศกาลไม้เป็นผลแล้วคนทั้งปวงชวนกันมาขอ ไม้ให้เขาก็จะโกรธเขาจะข่มเหงเอา ห้ามเขา ๆ ก็จะกล่าวตามอัธยาศัย แล้วเขาจะเพียรพยายามกระทำให้เจ้าภิกษุนั้นไปเสียจากอวาส เหตุฉะนั้นกุลบุตรผู้จะจำเริญพระกรรมฐาน อย่าพึงอยู่ในอวาสอันก่อปรต้วยผลไม้เห็นปานดังนี้ ๆ

อนึ่ง อวาสที่คนทั้งปวงพอใจไปมานั้นก็ห้ามมิให้อยู่ คืออวาสเหมือนด้วยทักษิณาศีรีวิหาร แลเจตยาศีรีวิหารจิตบรรพตวิหาร ถ้าภิกษุองค์ใดไปแล้ว คนทั้งปวงก็สรรเสริญว่าเป็นพระอรหันต์ เกิดอนกถันกันมาไหว้มาบูชา ถ้าเรียนพระกรรมฐานแล้ว แลไปอยู่ในอวาสเห็นปานดังนั้น คนทั้งปวงก็จะเกิดอนกถันกันไปไหว้ไปบูชาจะไม่สบายในที่จำเริญ

พระกรรมฐานอาวาสอยู่ในเมืองเล่าห้ามมิให้อยู่ในที่อาศัยว่าหญิงชายชาวเมือง
จะเวียนไปเวียนมา ถ้าภิกษุนั้นได้เห็นวิสาขการณณ์ คือรูปตตรีนั่นเอง ๆ
แล้วก็จะกระสันเป็นทุกข์ด้วยกามราคาคำกฤชณาการหนึ่งกุ่มภทาสี กระเจียด
กระยอมนาจนทำนองทำนอง มันเป็นคนชั่วเห็นเจ้าภิกษุแล้วไม่หลบไม่หลีก
เจ้าภิกษุนั้นจะมีสอุบายด้วยกุ่มภทาสีประการหนึ่ง ๆ คนเป็นผู้ใหญ่มีชื่อเสียง
นั้นมักไปมากันในท่ามกลางวิหารแล้ว ก็นั่งพักสำราญตามสบายจะละลุ่ม
ละล้าอยู่ เจ้าภิกษุนั้นจะมีได้สอุบายที่จะจำเริญพระกรรมฐาน เหตุฉะนั้นจึง
ห้ามมิให้อยู่ในอาวาสใกล้เมืองแลอาวาสใกล้ที่ไม้ที่พื้นเล่า ก็ห้ามมิให้อยู่อาศัย
ว่าคนที่ปรารถนาว่าจะทำเรือนโรงที่นั่น ๆ จะไปตัดไม้ฟันไม้ในอาวาสไม่ให้
ก็จะโกรธคนที่ปรารถนาฟันนั้นเล่าก็จะไปเก็บฟัน คนนั้นไปคนนั้นมาวุ่น ๆ
ววย ๆ ก็จะไม่สอุบายในที่จำเริญพระกรรมฐาน อาวาสอยู่ใกล้นา ๆ ล้อมรอบ
นั้นเล่าห้ามมิให้อยู่ในที่อาศัยว่าชาวนาจะเข้ามาทำลานนวดข้าวท่ามกลาง
แลอาวาสจะออดออง จะไม่สอุบายอย่างประการหนึ่ง บางทีโยมวัดนั้นเลี้ยงโค
แลเลี้ยงกระบือไว้ ปล่อยออกไปกินข้าวในนาเขาชาวบ้าน ๆ กับโยมวัดจะ
ขัดเคืองกันจะตำกันมากล่าวในสำนักสงฆ์ไม่ตกไม่ลง ก็จะพากันไปถึงสำนัก
พระยาแลมหาอำมาตย์ ทั้งภุชงค์แลภิกษุจะไม่สอุบายอย่างประการหนึ่ง
เหตุนี้จึงห้ามมิให้อยู่ในอาวาสมีนาล้อมรอบ แลวิหารที่มีวิสาขการณณ์คฤชณณ์
คือภิกษุในอาวาสห้ามเลี้ยงเลี้ยงเลี้ยงคอยเอาผิดกันเป็นข้าศึกกันอยู่ แลห้าม
มิให้เจ้าภิกษุผู้จะจำเริญพระกรรมฐานอยู่นั้น เหตุจะพลอยชุนข้องด้วยวิวาท
จะไม่สอุบายที่จะจำเริญพระกรรมฐาน อาวาสอยู่ใกล้ทางนั้นเล่าห้ามมิให้อยู่

อาศัยด้วยว่าคนไปด้วยเรือแพนาวาคนไปคนมานั้นมากมีเสียงอันอื้ออึง จะไม่สบายที่จะจำเริญพระกรรมฐานแลอवासอยู่ใกล้ประจันตประเทศนั้นเล่า ห้ามมิให้อยู่ในอาศัยว่าคนในประจันตประเทศนั้น มิไต่ล้อมใส่ในพระรัตนตรัยไปอยู่ที่นั่นจะลำบากด้วยบิดเทบาท แลอवासอยู่แทนต่อแทนนั้นเล่า ห้ามมิให้อยู่ใน อาศัยว่าประเทศที่นั่น บางทีพระยาช่างนั้นเห็นว่าไปขึ้นอยู่ข้างโน้นก็ให้ยกทัพไปตี ฝ่ายว่าพระยาช่างโน้นเห็นว่าขึ้นอยู่ข้างนี้ ก็ให้ยกมาตีอีกเล่าจะวุ่นไปด้วยการทัพการศึก จะไม่สบายในที่ที่จะจำเริญพระกรรมฐานประการหนึ่ง เจ้าภิกษุไปอยู่ในประเทศแทนต่อแทนนั้น พอว่ามีธุระมีจะเที่ยวไปข้างโน้นก็ตีข้างนี้ก็ตี ราชบุรุษมาพบมาประสพเข้าก็จะว่าเป็นบุรุษสอดแนมเอาเหตุเอาผล จะเบียดจะเบียนให้ได้รับความลำบาก เหตุฉะนั้น ห้ามมิให้อยู่ในอवासในประเทศแทนต่อแทนนั้น อवासสอนประกอบด้วยวิสภาคารมณฺ์ คือออกปรตด้วยสตรีภาพอยู่นั้นก็ตี อวาสนั้นออกปรตด้วยปีศาจ ร้ายกาจหยาบช้านั้นก็ตี ก็ห้ามมิให้เจ้าภิกษุผู้จำเริญพระกรรมฐานนั้นอยู่ เหตุจะไม่สบายด้วยวิสภาคารมณฺ์แลปีศาจนั้น อวาสนั้นหากัลยาณมิตรมิได้ นั้นก็ห้ามมิให้อยู่ ปุจฉาว่า บุคคลจำพวกใดได้ชื่อว่ากัลยาณมิตรวิสัยกันว่า บุคคลที่เป็นอาจารย์แลอุปัชฌาย์ บุคคลมีพรชยาอายุคุณ วุฒิเสมอด้วยอาจารย์ แลอุปัชฌาย์นั้นก็ตี ได้ชื่อว่ากัลยาณมิตร ๆ นั้นถ้ามิได้มีในวิหารอันใด เจ้าภิกษุผู้จะเรียนพระกรรมฐาน อย่าพึงอยู่ในวิหารอันนั้นเจ้าภิกษุผู้จะเรียนพระกรรมฐานนั้น พึงสละเสียซึ่งวิหารอันมิได้สมควร ๑๘ ประการ ทั้งพรรณนาจนแล้ว พึงอยู่ในวิหารอันออกปรตด้วยองค์ ๕ ประการ นาคิทุริ

นาจาสาสน์ คือมีสัญญาโลภโจรคามนั้นนักอยู่แต่ภายใน ๒ คาพยุดคือ ๒๐๐
 เส้นมีสัญญาลัก อยู่ภายนอก ๒๕ เส้นพอไปพอมมา กลางวันมิได้มีคนไปละ
 เล้าละตมนัก กลางคืนก็ส่งตมิได้ยินเสียงคนเจรจา ๑ เหลือบแลงงูเล็กและ
 ใหญ่มีโดยน้อย แดกก็มีสุนัข ลมก็มีสุนัข มีที่บังอยู่บ้าง มีสุนัขมาก
 คิวรอันนักแต่เย็นนั้น ๑ ได้จิวรบิดบาทเสนาสนะแลยอันจะระงับ
 ความไ้ด้วยง่าย มีสุนัขมากนั้น ๑ ภิกษุผู้เป็นมหาเถระเป็นพหูสุตทรง
 ทรงซึ่งวินัยแลมาติกาสมควรที่จะไปสูหาใต้ตามอรรถธรรมนั้นก็มิ ในวิหาร
 นั้น ๑ ครนมีความสงสัยเข้าไปใต้ถามท่านกับบรรเทาความสงสัยอยู่ให้ปราศ-
 จากสันดาน ที่อันใดสักท่านก็กระทำให้ตื่นขึ้น ที่ไม่เจงนั้นท่านก็ตั้งขึ้น
 ว่ากล่าวชี้แจงให้แจ้ง ท่านอนุเคราะห์นั้น ๑ สิริเป็นองค์ ๕ ประการจะ
 วิหารอันใดกอปรด้วยองค์ ๕ ประการดังนี้ เจ้าภิกษุผู้จะเรียนพระกรรมฐาน
 นั้น พึงอยู่ในอาวาสอันนั้น กาลเมื่อจะไปสู่สำนักแห่งอาจารย์ผู้บอกพระ-
 กรรมฐานนั้น อย่าใส่รองเท้าอย่างกร่มอย่าให้อันเตวาศึกถือบาตถือจิวร คือ
 กระบอกน้ำมีหน้าฝงหน้าอ้อยเวดล้อมไป พึงถือเอาบาตรแลจิวรด้วยตนเอง
 เมื่อไปในระหว่างหนทางถ้าแวะเข้าสู่วิหารอันนั้น ไม่สีฟันอันเป็นกับปียะ
 พึงหาไปแต่กลางทาง เมื่อไปถึงที่สำนักแห่งอาจารย์นั้นแล้ว อย่าไปยบยั้ง
 หยุดพักระงับกายอยู่ในบริเวณอันอื่น เกลือกจะมีภิกษุที่ไม่ชอบกันกับอาจารย์
 อันอยู่ที่นั้น ๆ นั้น ๆ จะยังวิปฏิสารให้บังเกิด จะยุงให้กลับมาจากสถานทีนั้น
 จะเสียการ เหตุฉะนั้นเจ้าภิกษุผู้จำเริญพระกรรมฐานแล้วพึงตรงไปสู่สำนัก
 อาจารย์ทีเดียว เมื่อไปถึงสำนักอาจารย์แล้ว ถ้าอาจารย์เป็นภิกษุหนุ่ม
 พรรรยาอ่อน ออกมาจะรับบาตรรับจิวร ก็อย่าพึงยินดีที่จะส่งบาตรส่งจิวร

ให้ ถ้าอาจารย์นั้นเป็นมหาเถรผู้ใหญ่มี่พรรษาอันแก่โดยพิเศษ เจ้าภิกษุนี้
 นมัสการอาจารย์แล้วก็พึงยืนอยู่ในที่ควรข้างหนึ่ง อย่าเพ่อวางบาตรวางจีวร
 ลงก่อน ต่ออาจารย์บอกวาจาว่า ดูก่อนอาวสุ ท่านจงวางบาตรจีวรไว้เถิด
 อาจารย์ออกวาจาฉนี้แล้ว จึงวางบาตรจีวรลงไว้ ถ้าอาจารย์เตือนฉนี้ทุกทั้ง
 เจ้าภิกษุนี้ปรารถนาจะฉนี้ก็พึงฉนี้โดยอันควรแก่อัชฌาสัย ถ้าอาจารย์
 เตือนให้ชำระเท่านั้นอย่าเพ่อชำระก่อน เกลือกน่านนี้จะเป็นหน้าอาจารย์ตก
 บมิควรที่เจ้าภิกษุผู้เป็นศิษย์จะนำมาชำระแก้ ถ้าอาจารย์บอกวาหานี้ข้าหา
 ใต้ตกไม่ ผู้หนักต่างหาก อาจารย์บอกฉนี้ก็พึงตกเอาหน้าไปนั่งในที่
 อันกำบัง ถ้ามีฉนี้พึงนั่งในที่แจ้งเป็นที่สัจจะแห่งอาจารย์ แล้วจึงชำระ
 แก้แห่งตน ถ้าอาจารย์นำเอากรอบอกน้ำมันมาส่งให้ เจ้าภิกษุพึงกระทำ
 เคารพลุกขึ้นรับรองด้วยมือทั้งสอง ครั้นจะไม่รับกรบอกน้ำมันอาจารย์ก็จะ
 เสียใจว่าไม่บริโภกร่วมจะกินแห่งแคลงเสีย จะไม่สงเคราะห์บอกวิธีทาง
 พระกรรมฐาน เหตุฉนี้จึงให้รับเอากรบอกน้ำมันนี้มาโดยเคารพ ตั้งไว้
 ในที่ควรแล้ว เมื่อจะทาน้ำมันนั้นอย่าทาทำเกลือกน่านนั้นจะเป็นน้ำมันทา
 ตัวแห่งอาจารย์ บมิควรที่เจ้าภิกษุผู้เป็นศิษย์เอามาทาแก้ เหตุฉนี้เจ้าภิกษุ
 จะทาน้ำมันพึงทาที่ศีรษะก่อนแล้ว จึงทาตัวทาหน้าทีหลังแต่ทาทั้งสองนั้น
 อย่าทา ต่ออาจารย์บอกว่าน้ำมันนี้เป็นน้ำมันสำหรับรักษาอวัยวะสันทงปวง
 ท่านจงทาแก้เถิด อาจารย์อนุญาตฉนี้แล้ว เจ้าภิกษุผู้เป็นศิษย์เมื่อจะทา
 เท่านั้นพึงเอาน้ำมันทุนเหนือศีรษะก่อนจึงจะทาแก้ ครั้นทาน้ำมันเสร็จแล้ว
 จึงบอกแก่อาจารย์ว่า ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้ากรบอกน้ำมันนี้ข้าพเจ้าจะขอเอา

ไปเก็บไว้ ถ้าอาจารย์มารับเอากระบอกล้ำมันก็พึงส่งให้แก่อาจารย์ วันแรก
ไปอยู่ในสำนักอาจารย์นั้น อย่าเพ้ออาราธนาอาจารย์ ให้บอกว่าพระกรรม-
ฐานก่อน พึงเอาใจใส่ในที่จะกระทำวัตรปฏิบัติแก่อาจารย์ก่อนบุคคลผู้ใด
กระทำการอุปัฏฐากแก่อาจารย์โดยปกติ ก็พึงอ้อนวอนบุคคลผู้นั้นขอช่อง
โอกาสที่จะปฏิบัติแก่อาจารย์ สเจ น เทติ ถ้าบุคคลผู้นั้นไม่ให้ก็พึงคอย
หาช่องที่ว่าง ได้ช่องเมื่อใดก็พึงปฏิบัติเมื่อนั้น เมื่อจะปฏิบัติอาจารย์นั้น
ให้เหลาไม้สีฟันเป็น ๓ อย่าง ๆ ใหญ่อย่างกลางอย่างน้อย น้ำบ้วนปากแล
น้ำสรงนั้น ก็พึงตวงไว้เป็นสองภาชนะ น้ำร้อนภาชนะ ๑ น้ำเย็นภาชนะ ๑
ถ้าอาจารย์ใช้ไม้สีฟันอย่างไรสัก ๓ วัน ใช้น้ำบ้วนปากแลน้ำสรงอย่างไร
สัก ๓ วัน ก็พึงปฏิบัติด้วยไม้สีฟันอย่างนั้นปฏิบัติด้วยน้ำบ้วนปากแล
น้ำสรงอย่างนั้นเป็นนิจกาล ถ้าอาจารย์ใช้ไม่มีกำหนดไม้สีฟันนั้น ใช้อย่าง
ใหญ่บ้างอย่างกลางบ้างอย่างน้อยบ้าง น้ำบ้วนปากแลน้ำสรงนั้น ใช้น้ำ
ร้อนบ้างน้ำเย็นบ้างไม่มีกำหนดดังนี้ ก็พึงปฏิบัติอาจารย์นั้นด้วยไม้สีฟัน
แลน้ำบ้วนปากแลน้ำสรงโดยอันควรแก่หามาได้นั้นเถิด พึงกระทำวัตรปฏิบัติ
อาจารย์นั้น โดยนัยแห่งอารยวัตรที่นำแสดงไว้ในมหาชั้นรณนั้น เมื่อปฏิบัติ
อาจารย์มีกำหนดคนานถึง ๑๐ วัน ๑๔ วันล่วงแล้วจึงขอเรียนพระกรรมฐาน
ในสำนักอาจารย์ อาจารย์นั้นก็พึงบอกพระกรรมฐานนั้นให้สมควรแก่จริต
แห่งอันเตवासิกแลประเภทแห่งจิตนั้น สำแดงโดยสังเขปมี ๖ ประการ
คือรทจจิตประการ ๑ โทสจจิตประการ ๑ โมหจจิตประการ ๑
สัทธาจจิตประการ ๑ พุทธิจจิตประการ ๑ วิตักกจจิตประการ ๑ เป็น

๖ ประการด้วยกัน บุคคลอันเป็นราชาจริตนั้นมีอชฌาสัยมักโง่โง้งรักใคร่
 ingham ที่ดี มีสันดานมากไปด้วยความกำหนัด ในปณฺฑิติกามคุณ บุคคล
 อันเป็นโทสจริตนั้น มีอชฌาสัยมากไปด้วยโทมนัสมักขัดเคັนกริ้วโกรธร้าย
 บุคคลอันเป็นโมหจริตนั้น มีอชฌาสัย มักลุ่มมักหลงพินเพื่อนสติอารมณฺ์
 เป็นคนโลเลไม่ยั้งยืน บุคคลอันเป็นสัทธาจริตนั้น มีสันดานมักเชื่อฟังผู้อื่น
 มากไปด้วยความเลื่อมใสในพุทธาทิคุณ ยินดีในศีลทานการกุศลสุจริตต่าง ๆ
 บุคคลอันเป็นพุทธจริตนั้น มีอชฌาสัยมากไปด้วยพินิจพิจารณาในคุณแล
 โทษบุญแลบาปมีปัญญามากปัญญาแหลม บุคคลที่เป็นวิตักกจริตนั้น มี
 อชฌาสัยมากไปด้วยวิตกวิจารณ์สันดานไว้เว้ล้งเลไม่ยั้งยืน จริต ๖ ประการนี้
 เมื่อจัดโดยมีสกนฺ์นั้น จำแนกแจกออกไปเป็นจริตถึง ๓๖ สำแดงแต่ ๖
 ประการนี้โดยสังเขปสำแดงแต่มูลจริตมิได้สำแดงโดยมีสกนฺ์ แลพระกรรม-
 ฐานที่เป็นจริยานุกุล อนุโลมตามอชฌาสัยแห่งพระโยคาพจนฺ์นั้น นักปราชญ์
 พึงรู้ว่าพระกรรมฐาน ๑๑ คือ อสุภ ๑๐ กายคตาสติ ๑ ทั้ง ๑๑ ประการ
 นี้ อนุกุลตามราชาจริตเป็นที่สบายแห่งราชาจริต คนเป็นราชาจริตมักกำหนัด
 ยินดีด้วยราคะนั้น สมควรจะจำเริญพระกรรมฐาน ๑๑ ประการนี้ พรหม
 วิหาร ๔ แลวรรณกสถินแดง ๔ เป็น ๘ พระกรรมฐานทั้ง ๘ อนุกุลตาม
 โทสจริต เป็นที่สบายแห่งโทสจริตแลอานาปานสติกรรมฐานนั้น เป็นที่
 สบายแห่งโมหจริตแลวิตกจริต คนมักลุ่มมักหลงคนมักวิตกวิจารณ์ สมควร
 ที่จะจำเริญอานาปานสติกรรมฐานแลอนุสติ ๖ ประการ คือ พุทธานุสติ
 ธัมมานุสติ สังฆานุสติ สีลानุสติ จาคานุสติ เทวทานุสติ ทั้ง ๖
 ประการนี้ สมควรที่บุคคลอัน อันเป็นสัทธาจริตจะจำเริญ แลมรณานุสติ

อุปสมานุสสติ อาหารปฏิภูลมัญญา จตุธาตุวรัถถาน ๔ ประการนี้ เป็นที่
 สมายแห่งพุทธิจิต คนอันก่อปรตด้วยปัญญาмаกนั้ ควรจะจำเริญพระกรรม-
 ฐานทั้ง ๑๐ ประการ คืออรูปร ๔ ภูทกสถิน ๔ อาไปกสถิน ๑ อากาสกสถิน
 ๑ นั้น เป็นที่สมายแห่งจริตทังปวง จะได้เลือกจริตทักหามิได้ นักปราชญ์
 พึงสันนิษฐานเข้าใจว่ากรรมฐานคืออรูปร ๔ ประการนี้ แม้ว่าจะเป็นที่
 สมายแห่งจริตทังปวงก็ติ อาทิภัมมิภบุคคลที่ไม่เคยบำเพ็ญพระกรรมฐานมา
 แต่ก่อน พึงจะฝึกสอนบำเพ็ญในปัจจุบันชาตินี้ บมิกควรจะบำเพ็ญอรูปร
 กรรมฐานทั้ง ๔ นี้ในเบื้องต้นอาทิภัมมิภ บุคคลพึงเรียนกรรมฐานอันอื่น
 ก่อน ได้พระกรรมฐานอันอื่นเป็นพันแล้ว จึงบำเพ็ญอรูปรกรรมฐาน
 ภายหลัง แลกุลบุตรผู้จะเรียนกรรมฐานนั้น ถ้าเรียนในสำนักสมเด็จพระผู้มี
 พระภาค ก็พึงมอบเวนกายอาตมะแก่สมเด็จพระพุทธเจ้าว่า อิม่าหิ ภควา
 อุตตภาวิ ตุมหากิ ปริจฺจขามิ เนื้อความว่า ข้าแต่สมเด็จพระผู้มีพระภาค
 ข้าพระองค์เสียสละ คือว่ามอบเวนซึ่งอาตมะภภาพันแก่สมเด็จพระสรรเพชญ์
 พุทธองค์ ถ้าจะเรียนในสำนักอาจารย์องค์ใดองค์หนึ่ง ก็พึงมอบเวนกายแก่
 อาจารย์ว่า อิม่าหิ อนเต อุตตภาวิ ตุมหากิ ปริจฺจขามิ เนื้อความ
 ว่า ข้าแต่อาจารย์ผู้เจริญ ข้าพเจ้าเสียสละ คือว่ามอบกาย ซึ่งอาตมะภภาพัน
 แก่ท่านอันมิได้มอบเวนแก่อาจารย์ก่อนนั้นย่อมจะเป็นโทษ คืออาจารย์นั้น
 จะมิได้วากกล่าวสั่งสอนตนก็จะละเลิกไป จะกระทำสิ่งใดก็กระทำเอาตาม
 อำเภอใจไม่ว่าไม่ลาอาจารย์เห็นว่าเป็นคนไม่ดี แล้วยังมิได้สงเคราะห์ด้วย
 ให้อามิสคือโภชนาหาร จะมิได้บอกอรรถธรรมให้กุลบุตรมิได้สงเคราะห์
 แต่สำนักอาจารย์แล้ว ก็จะจนมิพทที่จะเสียคนก็จะเสียคนไป มิพทที่จะสักก็

ศึกไป อาศัยเหตุฉะนี้ จึงให้มอบแก่อาจารย์ เมื่อมอบเวนกายแก่อาจารย์แล้ว
 อาจารย์ก็จะได้ว่ากล่าวสั่งสอน จะกระทำอันใดก็จะมีได้กระทำตามอำเภอใจ
 จะไปไหนก็จะมีได้ไปตามอำเภอใจ เมื่อว่าง่ายสอนง่ายประพฤตินิ่งอยู่ด้วย
 อาจารย์แล้ว อาจารย์ก็จะสงเคราะห์ด้วยอามิสแลสอนธรรม กุลบุตรนั้นได้
 สงเคราะห์ ๒ ประการ แต่สำนักอาจารย์แล้ว ก็จะทำเจริญในพระศาสนา
 หนึ่งกุลบุตรผู้มีปัญญาจะเล่าเรียนพระกรรมฐานนั้น ฟังกระทำสังคานให้
 บริบูรณ์ด้วยอัชฌาสัย ๖ คือ โลภชฌาสัย เห็นโทษในโลภมิได้โลภนั้น ๑
 โทสชฌาสัย เห็นโทษในโทสมิได้โกรธ ๑ อโมหชฌาสัย เห็นโทษใน
 โมหะมิได้ลุ่มหลงนัก ๑ เนกขัมมชฌาสัย เห็นโทษในฆราวาส เห็นอานิสงส์
 แห่งบรรพชา ๑ ปริเวกชฌาสัย เห็นโทษในอันประชุมอยู่ด้วยหมู่ด้วยคณะ
 เห็นอานิสงส์แห่งอันอยู่ในสงบสงัดแต่ผู้เดียว ๑ นิสสรณชฌาสัย เห็นโทษ
 ในภพ ยินดีในที่จะยกตนออกจากภพนั้น ๑ ฟังกระทำสังคานให้บริบูรณ์
 ด้วยอัชฌาสัย ๖ ประการนี้ แลพระกรรมฐานนั้นสำแดงโดยสังเขปมี ๒
 ประการ คือ สมถกรรมฐาน ๑ วิปัสสนากรรมฐาน ๑ สมถกรรมฐานนั้น
 ที่สำแดงโดยประเภทต่าง ๆ ออกเป็น ๔๐ ทัส คือ กสิณ ๑๐ อสุภ ๑๐
 อนุสสติ ๑๐ อาหารปฏิกุศลสัญญา ๑ จตุธาตุวัตถาน ๑ พรหมวิหาร ๔
 อรูป ๔ สิริเป็น ๔๐ ทัสด้วยกัน กสิณ ๑๐ ประการนั้นคือ ปถวิกสิณ ๑
 อาโปกสิณ ๑๐ ประการนั้นคือ ปฐวิกสิณ ๑ อาโปกสิณ ๑ เทโชกสิณ ๑
 วาโยกสิณ ๑ นีลกสิณ ๑ ปิตกสิณ ๑ โลหิตกสิณ ๑ โอทตถสิน ๑
 อากาสกสิณ ๑ อาโลกสิณ ๑ สิริเป็นกสิณ ๑๐ ประการทั้งนี้

จักวินิจฉัยในพิธีปฏิญาณนั้นก่อน พระโยคอาภรณ์เจ้าผู้เห็นภยันใน
 วิภวสังสาร ประารถนาจะบำเพ็ญพระกรรมฐานอันชื่อว่า ปฏิญาณนั้น
 เมื่อตัดเสียซึ่งปติโพธอันน้อย มีต้นว่าปลงแต่ตัดซึ่งผมแลแต่บยาวเสร็จแล้ว
 หลีกออกจากบิณฑบาตสำเร็จกตกิจ ระวังกระวนกระวายอันบังเกิดแต่เหตุ
 ที่บริโภคอาหารแล้วนั้น เวลาบัจฉนากัดเข้าสู่ที่สังตังเป็นสุข เมื่อจะถือ
 เอาอุคคหนิมิตในปฏิญาณนั้น จะพิจารณาคินที่ตกแต่งเป็นดวงกสิณนั้น
 เป็นอารมณ์ก็ตาม จะพิจารณาแผ่นดินปฏิญาณมีลานข้าวเป็นต้น ที่ตามมิได้
 ตกแต่งเป็นดวงกสิณนั้นเป็นอารมณ์ก็ตาม เมื่อพิจารณาคินที่มีได้ตกแต่ง
 เป็นดวงกสิณนั้น ฟังกำหนดให้มีที่สุดโดยกลมนั้น เท่าตะแครงกว้างคือ
 ๔ นิ้วเป็นอย่างใหญ่ เท่าขอบขันเป็นอย่างน้อย อย่ากำหนดให้ใหญ่กว่า
 ตะแครง อย่าให้เล็กกว่าขอบขัน เมื่อตั้งใจพิจารณาไปหลังจักษุลงเห็นดิน
 ที่ดินกำหนดนั้น ปรากฏเหมือนที่ลมหักษุแล้ว ก็ได้ชื่อว่าถือเอาอุคคหนิมิต
 นั้นเป็นอันดี เมื่อตั้งใจไว้ได้แต่ภายในอุคคหนิมิต จิตมิได้เตร็ดเตร่
 ไปในภายนอกแล้ว ก็ได้ชื่อว่าทรงอุคคหนิมิตนั้นไว้เป็นอันดี ได้ชื่อว่า
 เป็นอุคคหนิมิตนั้นไว้เป็นอันดีเป็นปัจจัยที่จะให้ ได้สำเร็จปฏิภาคนิมิต อัน
 ปรากฏดวงมัจฉะแว่นแก้วล่วงพ้นจากสติดิน เมื่อปฏิภาคนิมิตบังเกิดแล้วฟัง
 ตั้งจิตสำคัญปฏิภาคนิมิตนั้นว่าเป็นดวงแก้ว อาจจะทำให้สำเร็จคุณานิสงส์
 เห็นประจักษ์ ฟังเคารพรักใคร่ผูกพันจิตแห่งตนไว้ในปฏิภาคนิมิตหมายมั่น
 ว่า อาตมาจะพ้นจากชราแลมรณะด้วยปฏิบัติอันนี้เป็นแท้ เมื่อเสพปฏิภาคนิ
 มิตนั้นด้วยอุچارสมาธิ จิตเสพเนื่อง ๆ ไปก็จะได้สำเร็จปฐมฌาน
 ทุคยฌาน ตทียฌาน จตุตถฌาน ปัญจฌานโดยลำดับ ๆ แต่ทว่า

จะได้สำเร็จโดยง่ายดังนี้ แต่บุคคลที่มีวาสนาบารมีที่ได้สร้างมาแต่ก่อน แต่เบื้องพุทธชาตินั้นได้บวชในพระพุทธศาสนา ถ้ามีฉะนั้นได้บรรพชาเป็นคฤหัสถ์ ได้เจริญจนสำเร็จกิจด้วยพิจารณา ปฏิบัติอุปัชฌาย์จนหลังติดตามมาในปัจจุบันชาตินี้ พิจารณาแต่แผ่นปฏิปทาในปริมณฑลแห่งลานพิจารณาแต่ที่หน้าอันบุคคลใดก็ได้สำเร็จปฏิบัติ ยังฉนั้นให้บังเกิดจำเดิมแต่ปฐมฌานขึ้นไปทราบเท่าถึงปัญจฌานได้ง่าย ๆ ด้วยสามารถอุปัชฌาย์จนหลัง แลคุณบุตรที่หาอุปัชฌาย์จนหลังมิได้ฉนั้น พึงกระทำความกสิณด้วยดินแดงอันบริสุทธิ์ มีสิ่งประจักษ์ตั้งว่าพระอาทิตย์เมื่อแรกอุทัย กระทำให้ปราศจากกสิณโทษ ๔ ประการ คืออย่าให้เอาดินเขียวเจือประการ ๑ อย่าเอาดินเหลืองเจือประการ ๑ อย่าเอาดินแดงสีต่างมาเจือประการ ๑ อย่าเอาดินขาวเจือประการ ๑ พึงอ้อมหนีไปพ้นจากกสิณโทษ ๔ ประการดังฉนั้น เมื่อกระทำความกสิณฉนั้น อย่ากระทำในท่ามกลางวิหารอันเป็นที่สัญจรแห่งบุคคลมีสามเณรเป็นต้น พึงกระทำในเงอมแลบรรณศาลาอันเป็นที่ลับที่กำบังในสุดแห่งวิหาร ดวงกสิณฉนั้นจะกระทำเป็นตัตถวิธูระตั้งอยู่ในที่เดียวก็ตาม จะกระทำเป็นสังหาริมะยกไปไหนได้ก็ตาม ถ้าจะกระทำดวงกสิณที่เรียกว่าสังหาริมะยกไปไหนได้ฉนั้น ให้เอาไม้ ๔ อันมากระทำเป็นแม่สะดึงแล้ว จะชิงด้วยผ้าก็ตาม ด้วยหนังด้วยลำแพนก็ตามดินที่จะกระทำดวงกสิณฉนั้น พึงชำระให้บริสุทธิ์อย่าให้ดี อย่าให้มีกรวมมีทรายเก็บรากไม้รากหญ้าเสียให้หมด เมื่อทาคิดเข้ากับผ้าเป็นต้นที่ชิงไว้ในแม่สะดึงฉนั้น พึงกระทำให้เป็นวงกลมกว้าง ๑ คืบกับ ๔ นิ้ว ขัดให้ราบให้ดีแล้วปรารภนาจะนั่งภาวนาในที่ใดจึงยกไปวางลงในที่ฉนั้น แลดวงกสิณที่ตั้ง

อยู่ในที่เดียวเรียกว่าตัตถภูฏณะ^๕ ถ้าจะกระทำให้ปีกไม้ทอยลงกับพนัก^๕
 ราบรอบเป็นมณฑล มีอาการดังฝักบัว แล้วจึงเอาเครื่องตามาถูกเข้าที่^๕
 ไม้ทอย เกี่ยวประสานเข้าให้มันแล้ว จึงเอาดินที่ขำเป็นอันดี มีสติ^๕
 พระอาทิตย์เมื่อแรกขึ้น^๕ ให้นำใส่ลงให้เต็มแล้ว กระทำให้เป็นวงกลมกว้าง^๕
 ๑ คืบกับ ๔ นิ้วเหมือนกัน ถ้าดินสีอรุณนั้นน้อยไม่พอ จะเอาดินอื่นใส่^๕
 ข้างล่างแล้ว จึงเอาดินสีอรุณใส่ข้างบนก็ได้ เมื่อจะขัดดวงกสิณนั้นให้ใช้^๕
 เกรียงศิลา อย่าให้ใช้เกรียงไม้ เหตุว่าเกรียงนั้น ถ้าเป็นไม้สกกปรกด้วย^๕
 ยาง ก็มักพาให้ดินสีอรุณนั้นด้วยเสียสิ้นพรรณ ทำให้กสิณปริมาณ^๕
 มีสีเป็นวิสภาพต่างพร้อยแปลกประหลาดไป ไม่ต้องด้วยอย่าง ถ้าเกรียงไม้^๕
 อันใดจะไม่พาให้ดินสีอรุณเสียสิ้นพรรณ เกรียงไม้อันนั้นก็นับเข้าในเกรียง^๕
 สิ้นควรจะใช้ ได้มิได้เป็นกสิณโทษ พระโยคาวจรพึงกระทำกสิณมณฑลนั้น^๕
 ให้ราบเหมือนหน้ากลอง บัดกว่าตมูมิภาคนั้นให้ปราศจากหยากเยื่อเช็ด^๕
 แล้ว จึงอาบน้ำชำระกายให้ปราศจากเหงื่อแลโคล เมื่อจะนั่งนั้นให้นั่ง^๕
 เหนือตั่งอันตบแต่งตงเป็นอันดี มีเท้าสูง ๒ คืบ ๔ นิ้ว นั่งให้ไกลจาก^๕
 กสิณมณฑลออกไป ๒ ศอกคืบ อย่าให้ใกล้นักอย่าให้ไกลนักแลสูงนักต่ำนัก^๕
 กว่ากำหนด ครั้นนั่งไกลนักดวงกสิณก็จะไม่ปรากฏ นั่งใกล้นักก็จะเป็น^๕
 กสิณโทษ คือรอยมือแลรอยเกรียงก็จะปรากฏ เหตุฉะนั้นจึงให้นั่งเป็นอย่าง^๕
 กลางไม่ใกล้ไม่ไกล มีกำหนดแห่งปริมาณของกสิณ ๔ ศอกคืบเป็นประมาณ^๕
 แลกริยาที่ตงกสิณมณฑลไว้เหนือพื้น แล้วแล่นงเหนือตั่ง เท้า ๒ คืบ ๔ นิ้ว^๕
 นั้นเล่าก็เป็นอย่างกลางไม่สูงไม่ต่ำ ครั้นนั่งสูงนักดวงกสิณอยู่ต่ำก็จะตง^๕
 ก้มลงดวงกสิณจะเจ็บคอ ครั้นนั่งต่ำนักดวงกสิณอยู่สูงก็จะตงระเงอขึ้น^๕

ดวงกสิณ จะต้องถูกเข่าลงกับพื้นจะเจ็บเข่า เหตุฉะนั้นจึงให้ตั้งกสิณมณฑล
 ลงไว้เหนือพื้น แล้วให้นั่งเหนือตั้ง เท้าสูงคืบ ๔ นิ้ว เป็นสถานกลาง
 อากาศที่นั่นให้นั่งเป็นบัลลังก์สมาธิ ตั้งกายให้ตรงอย่าให้เอนให้แน่น
 จึงจะนั่งได้นานมิได้ลำบากกาย เส้นสายจะมีได้ทงห่อรัตรัง เมื่อนั่ง
 บัลลังก์สมาธิเฉพาะพักตร์ต่อดวงกสิณแล้ว จึงพิจารณาโทษแห่งกามคุณว่า
อุปฺปสุตทา กามา กามคุณนี้มีแต่จะกระทำให้เศร้าให้หมอง จะกระทำ
 ให้ผ่องใสสมาครว่าหน้อยหนึ่งหาบมิได้ **อฏฺฐกิจฺจขลุปฺมา** เบญจกามคุณนี้
 เปรียบเหมือนร่างอัฐิ ด้วยอรรถว่ามีความยินดีอันปราศจากไปในขณะไม่
 มั่นคงไม่ยั่งยืน **ติณฺณูปฺมา** ปัญจพิธกามคุณนี้เปรียบเหมือนด้วยคมแฝก
 กบคา ด้วยอรรถว่าเผาสนจิตสันดานสัตว์ทั้งปวง ให้เดือดร้อนหม่นไหม้
 อยู่เนื่อง ๆ บมิได้รู้แล้ว **องฺคาลฺลูปฺมา** ปัญจกามคุณนี้เปรียบเหมือน
 หลุมถ่านเพลิงอันใหญ่ ด้วยอรรถว่าให้โทษอันหยาบช้ำ ให้ได้เสวยทุกข์
 เดือดร้อนยิ่งนัก **คฺุณฺเณสาฏฺฐังนํ** กสิณนี้สุดกำลัง **สุปฺปินฺนูปฺมา** เบญจกามคุณ
 ทั้ง ๕ นี้เปรียบเหมือนความฝัน ด้วยอรรถว่าแปรปรวนไปเป็นอื่น ไม่ยัง
 ไม่ยืน ไม่เที่ยงไม่แท้ไม่สัตย์ไม่จริง **ยาจิตฺตูปฺมา** ปัญจพิธกามคุณนี้เปรียบ
 เหมือนของยืม ด้วยอรรถว่าประกอบไปใน อันมีกำหนดเท่านั้นเท่านั้นไม่
 มั่นคง **รฺกฺขผลูปฺมา** ปัญจกามคุณทั้ง ๕ นี้ มีแต่จะกระทำให้เกิดการ
 พิบัติต่าง ๆ เป็นต้นว่าหักแล่นทำลายแห่งอวัยวะใหญ่หน้อยทั้งปวง เปรียบ
 เหมือนผลแห่งพุกกษาชาติอันบังเกิดแล้ว แลเป็นเหตุที่จะให้บุคคลทั้งปวง
 หักกิ่งก้านรานใบแห่งพุกกษาชาตินั้น **อสิสฺสุปฺมา** เบญจพิธกามคุณนี้
 เปรียบเหมือนด้วยคมดาบ ด้วยอรรถว่าสับแล่นเดือขันธ์สันดาน ให้เจ็บปวด

ยวดยิ่งเหลือล้นพันประมาณ สติสูปมา เเบญจกามคุณ ๕ ประการ
 นี้ เปรียบเหมือนดอกใหญ่ แลผลาใหญ่ ด้วยอรรถว่าร้อยสัตว์ทั้งปวงไว้
 ให้คั่นอยู่ในกองทุกข์ แสนยากแสนลำบากเวทนา สุปปสิรูปมา เเบญจกาม
 คุณทั้งหลายนี้ เปรียบเหมือนศีระะแห่งอสรพิษด้วยอรรถว่าน่าครั่นหน้าคร้าม
 น่าสะอิดสะอูด น่าตระหนกตกประหม่าเป็นกำลัง พหุพยายาม กามคุณนี้
 มากไปด้วยสะอิดสะอูด มากไปด้วยทุกข์แลภัย พหุปริสฺสยา มีอันตรายอัน
 เบียดเบียนมาก กมฺมา เเบญจกามคุณนี้ เป็นของแห่งปฺกฺุชฺชน บัมิได้
 ประเสริฐ บัมิให้เป็นที่เกิดแห่งประโยชน์ทนแลประโยชน์ทำน พระโยคาพจร
 จึงพิจารณาโทษแห่งเบญจกามคุณเป็นอาทิคั้งนี้แล้ว ฟังตงจิตให้รักใคร่ใน
 ฌานธรรม อันเป็นอุบายที่จะยกตนออกจากเบญจพิรกามคุณ และจะลวง
 เสียซึ่งกองทุกข์สันทงปวง เมื่อระลึกตริกถึงพระพุทฺธคุณ พระธรรมคุณ
 พระสงฆ์คุณ ยังปริศนาปราโมทย์ให้บังเกิดด้วยกิริยาที่ระลึกถึงพระรัตนตรัย
 แล้ว ฟังกระทำจิตให้มากไปด้วยเคารพรักใคร่ในพิธีทางปฏิบัติ อย่าคฺุญ
 คุกทำ สำคัญให้มั่นว่าปฏิบัติคั้งนี้ชื่อว่าเนกขัมมปฏิบัติ สมเด็จฯพระสรรเพชญ์
 เจ้าทงปวง แลพระบ้จเจกโพธิ พระอริยสาวกในพระบวรพุทฺธศาสนา
 แต่สักพระองค์เดียวจะได้สละละเมินเสียหาบัมิได้ แต่ล้วนปฏิบัติคั้งนี้ทุก ๆ
 พระองค์ ครั้นแล้วจึงตงจิตว่อาตมาจะได้เสวยสุขเกิดแต่วิเวก จะได้เสพ
 รสนันเกิดแต่วิเวก ด้วยปฏิบัติอันนี้โดยแท้ ฟังตงจิตจะนียงอุคฺสาหะให้
 บังเกิดแล้ว จึงสุมจักษุชฺชนแลคฺุควงกสิณ เมื่อบีกจักษุชฺชนนั้น อย่าเบิกให้
 กว้างนักจะลำบากจักษุชฺชนหนึ่งมณฑลแห่งกสิณจะปรากฏแจ้งนัก อุคฺคหนิมิต

จะไม่บังเกิดขึ้น ครั้นเบิกจักษุขึ้นน้อยนัก มณฑลแห่งสถินก็จะไม่ปรากฏ
แจ่ม จิตที่จะถือเอาสถินนิमितเป็นอารมณ์นั้นก็จะหดหู่ย่อหย่อนจะมีชวนชวายน้อย
ตกไปในฝ่ายโกศัชชะเกียรจรัณจะเสียที่ อุกคหนิมิตจะมีได้บังเกิด
เหตุฉะนั้นพึงลิมจักษุอาการอันเสมอ กระทำอาการให้เหมือนบุคคสสองแวง
ดูเงาหน้าแห่งตนปรากฏในพื้นแห่งแวง กาลเมื่อแลดูสถินมณฑลนั้นอย่า
พิจารณาว่าสีนแดง ดังสีพระอาทิตย์แรกขึ้น อย่าพิจารณาที่เชิงที่
กระต้าง อย่าแยกพิจารณาดังนั้นเลยไม่ต้องการ ถ้าจะแยกออกพิจารณา
แล้ว ดินที่บนดวงสถินนั้นจะแยกออกได้เป็น ๘ ประการ เพราะเหตุว่าดิน
นั้นจะเป็นปฐวีสิ่งเดียวหาบมิได้ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ สีแล
กลินรสแลโอชานั้น มีพร้อมอยู่ทั้ง ๘ ประการ แต่ทว่าปฐวีธาตุนั้นหนา
ปฐวีธาตุนั้นก็ได้นามบัญญัติชื่อว่าดิน ถึงจะแยกออกพิจารณาได้ดังนั้นก็
เมื่อไม่ต้องการแล้วก็อย่าพึงแยกออกเลย พึงยกเอาแต่ที่หนาที่มากนั้นชน
มนสิการกำหนดว่า สิ่งนี้เป็นดินแต่เท่านั้นเกิด แต่สีนั้นโยคาพจรจะละเอียด
มิได้เพราะเหตุว่าสีกับดวงนั้นเนื่องกัน ดวงสถินเป็นอันคู่สี เหตุฉะนั้น
พระโยคาพจรจึงรวบรวมดวงกับสีนั้นเข้าด้วยกัน เบิกจักษุแลดูดวงแลสี
นั้นพร้อมกันแล้ว จึงตั้งจิตไว้ในบัญญัติธรรม กำหนดว่าสิ่งนี้เป็นดิน แล้ว
จึงบริกรรมว่า ปฐวี ปฐวี ร้อยครั้งพันครั้งบริกรรมไปกว่าจะได้สำเร็จ
อุคคหนิมิต ดินนี้จะเรียกมคธภาษาว่าปฐวีแต่เท่านั้นหามิได้ นามบัญญัติ
แห่งดินนั้นมีมาก ชื่อว่ามทิ ชื่อว่าเมธนี ชื่อว่าภุมิ ชื่อว่าพสุธา ชื่อว่า
พสุณฑรา แต่ทว่า ชื่อซึ่งไม่ปรากฏแจ่มในโลกเหมือนชื่อปฐวี ๆ นั้น

ปรากฏแจ้งในโลก เหตุฉะนั้นพระโยคาพจรจึงยกเอาชื่อที่ปรากฏ คือ **ปฐวี** มากระทำปริกรรมเถิด กาลเมื่อเส็งแลดูดวงกสิณแลบริกรรมว่า **ปฐวี ปฐวี** นั้น อย่าลืมอยู่เป็นนิตย์ ลืมอยู่สักหน่อยแล้วพึงหลับลงเล่า หลับลงอยู่สักหน่อยหนึ่งแล้ว พึงอย่าลืมขึ้นเล่า ปฏิบัติดังนี้ไปกว่าจะได้ สำเร็จอุคคหนิมิตแลกสิณนิมิต อันเป็นที่ตั้งจิตเป็นที่นำหน่วง จิตแห่ง พระโยคาพจรในกาลเมื่อจำเริญบริกรรมนั้น ได้ชื่อว่าปริกรรมนิมิตกิริยาที่จะจำเริญบริกรรมว่า **ปฐวี ปฐวี** นั้น ได้ชื่อว่าปริกรรมภาวนา เมื่อพระโยคาพจรเจ้า ตั้งจิตไว้ในกสิณนิมิตบริกรรมว่า **ปฐวี ปฐวี** นั้น ถ้ากสิณนิมิตมาปรากฏในมโนวารหลังจักษุ แลเห็นกสิณมณฑลนั้นเปรียบ ประคองเห็นด้วยจักษุแล้วกาลใด ก็ได้ชื่อว่าอุคคหนิมิตมาปรากฏแจ้งใน สันดาน ได้ชื่อว่าสำเร็จกิจแห่งอุคคหนิมิตในกาลนั้น เมื่อได้อุคคหนิมิต ในกสนนั้นอยู่นั่งอยู่ที่นั้นเลย กลับมานั่งในที่ตนตามสบายเถิด ฯ

อนึ่ง ให้พระโยคาพจรหารองเท้าชั้นเดียวไว้สักคู่หนึ่ง ไม้ธารกร สักอันหนึ่ง กาลเมื่อสมาธิอ่อน ๆ ปราศจากสันดานด้วยเหตุสิ่งใดสิ่งหนึ่ง อันมิได้เป็นที่สบายแลอุคคหนิมิตอันตรธานหายไปนั้น จะได้ใส่รองเท้าคือไม้ ธารกรนั้น ไปพิจารณาดวงกสิณเหมือนอย่างเคยกระทำในบุพพภาค ครั้น ไม่มีรองเท้าใส่ ก็จะต้องชวนช่วยไปชำระเท้าจะป่วยการ เหตุฉะนั้น จึงให้หารองเท้าไว้สำหรับจะได้กั้นกิริยาที่ป่วยการ ชำระเท้าหาไม้ธารกร ไว้สำหรับจะได้กั้นอันตราย เมื่อพิจารณาดวงกสิณเหมือนอย่างที่เคยกระทำ ในบุพพภาค ได้อุคคหนิมิตกลับคืนมาเหมือนอย่างแต่ก่อน ก็พึงกลับมาสู้อาวาสมานั่งในที่อยู่แห่งตนให้เป็นสุขเถิด พึงเอาวิตกนั้นเป็นผู้คร่ำจิตยจจิต

เข้าไปในอุคคหนิมิต กำหนดกฎหมายจงเนื่อง ๆ จำริตริตริกอยู่ในอุคคหนิมิต
 นั้นให้มากโดยพิเศษ เมื่อปฏิบัติดังนี้ก็จะข่มขืนวิรณธรรมลงได้โดยลำดับๆ
 กิเลสก็จะระงับสงบสงัดจากสันดาน สมาริก็กล่าวหาญดำเนินขึ้นภูมิ พระ
 อุچارสมาริ ปฏิภาคนิมิตก็จะบังเกิด แลอุคคหนิมิตกับปฏิภาคนิมิตจะ
 แปรกลับประการใด มีข้อวิสัยเห็นว่า อุคคหนิมิต ยังกอปรไปด้วยกสินโทษ
 คือเห็นปรากฏเป็นสติณ ดินอย่างไรก็ปรากฏอย่างนั้น แลปฏิภาคนิมิตนั้น
 ปรากฏประดุจปริมณฑลแห่งแวงอันบุคคลถอดออกจากฝัก ถ้ามีดังนี้
 เปรียบประดุจโทษนะสังข์ อันบุคคลชำระเป็นอันดี ถ้ามีดังนี้เปรียบ
 ประดุจมณฑลพระจันทร์แย้มออกจากกลีบพลาหก ถ้ามีดังนี้เปรียบด้วย
 เวลาหกที่หน้าเมฆอันผ่องยิ่งในหม่มเมฆทั้งหลาย ถ้าจะว่าโดยแท้ว่าโดยอรรถ
 อันสุขุมภาพนั้นปฏิภาคนิมิตนั้นจะว่ามีสัพพรดกว่าไม่ได้ จะว่ามีสัณฐาน
 ประมาณใหญ่น้อยกว่าไม่ได้ เหตุว่า ธรรมชาติอันมีสัณฐานนั้นเข้าไปใน
 รูปธรรม ๆ บุคคลทั้งหลายพึงเห็นด้วยจักขุประสาท จะพึงรู้จัก จักขุวิญญาณ
 ธรรมชาติอันมีสัณฐานนี้ ได้ชื่อว่าโอฬาริกรูป เป็นรูปอย่างหยาบ ได้
 ชื่อว่าสัมมสนูปครูปอันควรพิจารณาอปรด้วยไตรพิธลักษณะทั้ง ๓ คือ
อุปาทะ ฐิติ ภังคะ ครอบงาย้อยู่เป็นนิจกาล เพราะเหตุที่นับใน
 รูปธรรม อันปฏิภาคนิมิตไม่เป็นดังนี้ ปฏิภาคนิมิตนี้ บุคคลทั้งหลาย
 บมิพึงเห็นด้วยจักขุประสาท บมิพึงรู้ด้วยจักขุวิญญาณ ไตรพิธลักษณะทั้ง
 ๓ มี อุปาทะเป็นอาทิ ก็บมิได้ครอบงาย้อยู่ปฏิภาคนิมิต ๆ นี้ เฉพาะ
 ปรากฏแก่พระโยคาพจรอันได้สมาริจิต เฉพาะปรากฏแต่ในมโนทวารวิถี

ปฏิภาณนิมิต^๕นี้บังเกิดแก่ภาวนาสัจญา จะได้นับเข้าในรูปธรรมหามิได้
 อาศัยเหตุ^๕จะ^๕นี้ เมื่อสำแดงโดยอรรถสุขุมภาพเอาที่เที่ยงแท้^๕ออกสำแดง^๕นี้
 ปฏิภาณนิมิต^๕นี้จะมีสี่กว่ามิได้ จะว่ามีสัจฐาน^๕กว่ามิได้ จะว่าได้เป็นแต่
 เปรียบเทียบแต่เทียบว่าเหมือนด้วยสิ่ง^๕นั้น ๆ ควรจะว่าได้แต่เพียง^๕นี้ จำเดิม
 แต่ปฏิภาณนิมิต^๕บังเกิดแล้ว นិเวรธรรม^๕ทั้งปวงมีกามฉันทนิเวร^๕เป็นต้น
 นั้น ก็ได้ชื่อว่าพระโยคาพจร^๕ข่มเสียได้โดยแท้ กิเลสธรรม^๕ทั้งปวงก็ได้ชื่อ
 ว่าสงบสังก^๕แท้ จิต^๕นั้นก็ได้ชื่อว่าตั้งมั่น เป็นอุچارสมาธิ^๕แท้ได้ชื่อว่าสำเร็จ
 กิจกามาพจรสมาธิภาวนา^๕แต่เพียง^๕นั้น แลปฏิภาณนิมิต^๕ อันพระโยคาพจร^๕ได้
 พร้อมด้วยอุچارสมาธิภาวนา^๕นั้น มิใช่ว่าได้ด้วยง่ายได้ยากยิ่งนัก เหตุ^๕จะ^๕
 เมื่อปฏิภาณนิมิต^๕บังเกิดแล้ว ให้พระโยคาพจร^๕มีเพียรจำริญภาวนา^๕ภยโยภาค
 ครึงเตียว^๕นั้นอย่ากลายเป็น^๕บัลลังก์^๕เลย อันอุตสาหะ^๕ให้ตั้งอัปนา^๕ได้ด้วยบัลลังก์
 อันเตียว^๕นั้น เป็นสุนทรสิริสวัสดิศตภาพ^๕ยิ่งนัก ถ้ามีอาจเพียรให้ดำเนิน
 ขึ้นถึงภูมิพระอัปนา^๕ ได้ก็ให้พระโยคาพจร^๕มีสติอย่าได้ประมาท พึงอุตสาหะ
 ปฏิบัติในรักษาพิธีพิทักษ์รักษา^๕ปฏิภาณนิมิต^๕นั้นเปรียบประดุจ รักษาทารก
 ในครรภ์^๕ที่มีบุญจะได้เป็นบรมจักร^๕ แลรักษาพิธีจะรักษา^๕ปฏิภาณนิมิต^๕นั้น
 พระพุทธโฆษาจารย์^๕เจ้าวิสัย^๕นั้นว่า พระโยคาพจร^๕ผู้จะรักษา^๕ปฏิภาณนิมิต^๕นั้น
 ให้เว้นเสียซึ่งเหตุอันมิได้เป็นที่สบาย ๗ ประการ คืออวาสนอันมิได้เป็นที่
 สบายประการ ๑ โจรคามอันมิได้เป็นที่สบายประการ ๑ ทิรัจฉานกถา
 ประการ ๑ บุคคลอันมิได้เป็นที่สบายประการ ๑ โภชนะมิได้เป็นที่สบาย
 ประการ ๑ ฤๅมิได้เป็นที่สบายประการ ๑ อิริยาบถอันมิได้เป็นที่สบาย
 ประการ ๑ สิริเป็นเหตุอันมิได้เป็นที่สบาย ๗ ประการด้วยกัน อวาสน

มิได้เป็นที่สบายนั้น พระโยคภาพจรจะพึงรู้ด้วยสามารถกำหนดจิต อาวาสอันใดพระโยคภาพจรไปอาศัยบำเพ็ญภาวนาอยู่ถึง ๓ วัน แล้วจิตไม่ตั้งมั่นลงได้เลย สตินั้นลอยมีตนไปไม่พบไม่ปะอุคคหะแลปฏิภาคนิมิตที่เคຍบังเกิดแต่ก่อนนั้น ก็สาบสูญไปไม่วิไม่แวง จิตที่เคຍตั้งมั่นก็ไม่ตั้งมั่น สติที่เคຍแน่นอนแต่ก่อนนั้นก็ลอยไปไม่เหมือนแต่ก่อน อาวาสอย่างนี้แลได้ชื่อว่า อาวาสมิได้สบายแลโคจรคามมิได้สบายนั้น คือบ้านที่พระโยคภาพจรไปอาศัยบิณฑบาตนั้น มิได้อยู่ในทิศอุดร มิได้อยู่ในทิศทักษิณ ถ้าบ้านนั้นอยู่ข้างทิศตะวันตก เมื่อไปบิณฑบาตแล้วแลกลับมาสู่อาวาสนั้นแสงพระอาทิตย์ส่องหน้า ถ้ามีดั่งนั้นบ้านอยู่ข้างทิศตะวันออก เมื่อเวลาออกจากอาวาสไปเพื่อจะบิณฑบาตนั้น แสงพระอาทิตย์ส่องหน้าบ้านนั้นอยู่ไกลกว่า ๓ พันชั่วธนู อยู่ไกลกว่า ๑๕๐ เส้น ข้าวแพ่งบิณฑบาตได้ด้วยยาก โคจรคามอย่างนี้แลได้ชื่อว่าโคจรคามมิได้สบาย แลศิริจรรย์นถานนั้นมี ๓๒ ประการ ราชกถา คือกล่าวถึงพระยามหากษัตริย์ว่ามีอานุภาพมากดั่งนี้ ๆ รูปโฉมงดงามดั่งนี้ ๆ รัชศิลป์ศาสตร์วิเศษดั่งนี้ ๆ กล้าหาญในการศึกสงครามดั่งนี้ ๆ กล่าวเนื่องโดยโลกีย์เนื่องด้วยฆราวาสอย่างนี้ เป็นศิริจรรย์นถาเป็นปฐม โจรกถากล่าวถึงโจรว่า โจรนั้น ๆ รูปร่างสูงต่ำดำขาวพีผอมอย่างนั้น ๆ ร้ายกาจกล้าหาญกระทำโจรกรรมสิ่งนั้น ๆ ได้ทรัพย์สินสิ่งของนั้น ๆ มาอันนี้เป็นศิริจรรย์นถาคำรบ ๒ มหามตฺตกถา กล่าวถึงมหาอำมาตย์ว่าผู้หนึ่งสูงยศสูงศักดิ์ดั่งนี้ ๆ พระบรมมหากษัตริย์โปรดปรานดั่งนี้ บริบูรณ์ด้วยบุตรภรรยาดั่งนี้ ๆ จัดเป็นศิริจรรย์นถาคำรบ ๓ เสนากถา กล่าวถึงเสนาว่ายกทัพไปเป็นกระบวนศึก เสนาข้างตงแตงอย่างนั้น เสนามา

๕ ประดับประดาอย่างนั้น เสนารถต่างตั้งนั้น เสนาบทจรถือสาตราวุธธนูหน้าไม้
 ปืนใหญ่ปืนน้อยตั้งนั้น ๆ จัดเป็นตริจฉานกถาคำรบ ๔ ภยภคธา กล่าวถึง
 ภยอันตราย เป็นต้นว่าข้างร้ายที่นั้น ๆ มันแทงมันโยธาไล่เหยียบตั้งนั้น ๆ
 เสือร้ายป่านั้น มันค้อมมันมองคอยจับคอยพัดหยิกข่วนคาบคั้นตั้งนั้น ๆ
 จัดเป็นตริจฉานกถาคำรบ ๕ ยุทธภคธา กล่าวถึงการสงครามนั้น ๆ เกิดฆ่า
 เกิดฟันเกิดรบเกิดตีกันตั้งนั้น ๆ จัดเป็นตริจฉานกถาคำรบ ๖ อนุนภคธา
 กล่าวถึงข้าวว่าที่นั้นงามที่นั้นไม่งาม ที่โน้นเขากระทำได้มาก ที่นี้เขากระทำ
 ได้น้อย ไร่โน้นข้าวขาวไร่น้ำข้าวจ้าวไร่น้ำข้าวเหนียว ข้าวพรรณนั้น ๆ
 ฉนั้นมีรส ข้าวพรรณนั้น ๆ ฉนั้นไม่มีรส กล่าวถึงข้าวเป็นอาทิตั้งนั้น จัดเป็น
 ตริจฉานกถาคำรบ ๖ ปานภคธา กล่าวถึงน้ำว่าน้ำที่นั้น ๆ ชุ่นเป็นเปือกตม
 เป็นน้ำใสไม่ใส น้ำแรงน้ำพลวง น้ำที่นั้น ๆ เป็นน้ำใส น้ำอาบ น้ำกิน กล่าวถึง
 น้ำเป็นอาทิ ฉนั้น จัดเป็นตริจฉานกถาคำรบ ๗ วตุภคธา กล่าวถึงผ้าถุง
 ผ้าห่มไหมพัสตร์ กบปาสกพัสตร์ โกสัยพัสตร์ กัมพลพัสตร์ สาณพัสตร์
 จัดเป็นตริจฉานกถาคำรบ ๘ สยนภคธา กล่าวถึงที่หลับที่นอน เป็นตริจฉาน
 กถาคำรบ ๑๐ มาลาภคธา กล่าวถึงดอกไม้สรรพต่าง ๆ ในน้ำแลบกเป็น
 ตริจฉานกถาคำรบ ๑๑ คนุชภคธา กล่าวถึงเครื่องหอมเครื่องลูบไล้ชโลมทา
 แต่บรรดาสุคนธ์ชาติสรรพทั้งปวงนั้น เป็นตริจฉานกถาคำรบ ๑๒ ญาติภคธา
 กล่าวถึงญาติแห่งตนว่ากอบปรไปด้วยสุรภาพแล้วกล่าวสามารถตั้งนั้น เคย
 ชียวคยานคานหามพากันเที่ยวเป็นตั้งนั้น ๆ เป็นอาทิจัดเป็นตริจฉานกถาคำรบ
 ๑๓ ยานภคธา กล่าวถึงยวคยานคานหามช้าง ม้ารถเกวียนมีประเภทต่างๆ

นั้น เป็นไตรัจฉานกถาคำรบ ๑๔ **คามกถา** กล่าวถึงบ้านว่าบ้านตำบลนั้น ตั้งอยู่เป็นอนติ บ้านนั้นตงมิตี บ้านโน้นข้าวแพง บ้านนั้นข้าวถูก ชาวบ้านนั้น ๆ แกล้วกล้าสามารถเป็นอาทิดังนี้ จัดเป็นไตรัจฉานกถาคำรบ ๑๕ **นิคมกถา** กล่าวถึงนิคมคือ กล่าวถึงบ้านใหญ่ที่ถูกกล่าวแล้วในนาม กถานั้น เป็นไตรัจฉานกถาคำรบ ๑๖ **นครกถา** กล่าวถึงชนบทที่ถูกกล่าวมาแล้ว จัดเป็นไตรัจฉานกถาคำรบ ๑๗ **นครกถา** กล่าวถึงเมืองนั้นตงชอบกล เมืองนั้นตงไม่ชอบกล เมืองนั้นข้าวแพง เมืองนั้นข้าวถูก คนในเมืองนั้นกล้าหาญ คนในเมืองนั้นมิได้กล้าหาญ กล่าวมาเป็นอาทิ จะนี้เป็นไตรัจฉานกถาคำรบ ๑๘ **อิตฺติกถา** กล่าวถึงหญิงเป็นต้นว่ารูปร่างมโหฬารน่ารักน่าใคร่ดังนี้ ๆ เป็นไตรัจฉานกถาคำรบ ๑๙ **สุรฺกถา** กล่าวถึงคนกล้า กล้าข้างกล้าเสือกกล้าศึกสงครามเป็นอาทินั้น เป็นไตรัจฉานกถาคำรบ ๒๐ **วิสติขกถา** กล่าวถึงตรอกน้อยตรอกใหญ่ถนนหนทาง เป็นไตรัจฉานกถาคำรบ ๒๑ **กุมฺภทาสิกถา** กล่าวถึงกุมภทาสีที่ตักน้ำ ว่ารูปร่างฉลาดซบร้อมเป็นอาทิ เป็นไตรัจฉานกถาคำรบ ๒๒ **ปุพฺพเปตกถา** กล่าวถึงญาติที่ล่วงไปแล้วแต่ก่อน ๆ นั้น เป็นไตรัจฉานกถาคำรบ ๒๓ **นานตฺตกถา** กล่าวต่าง ๆ แต่บรรดาที่หาประโยชน์มิได้นั้น เป็นไตรัจฉานกถาคำรบ ๒๔ **โลกุขายกถา** กล่าวถึงลัทธิโกหก อันพาลในโลกเจรจากันว่า แผ่นดินแผ่นฟ้านี้ทำวมหาพรหมตกแต่ง คำที่ว่ากาเผือกนั้นไม่มีได้ผิด เพราะเหตุที่ว่ากระดุกมันขาว คำที่ว่านกยางแดงนั้นก็มีได้ผิด เหตุว่าเลือดมันแดง กล่าวถึงลัทธิโกหกอันพาลในโลกเจรจากันเป็น

อาทิจะ^{นี้} จัดเป็นศิริจรรย์นถาคำรบ ๒๕ สมุททุกุขาธิกา กล่าวถึง
มหาสมุทรว่ามหาสมุทร^{นี้}ให้ชื่อว่าสาคร เหตุว่าพระราชบุตรแห่งพระยาสาคร
จัดแจงให้ชุก ให้ชื่อว่าสมุทร ๆ นั้นเพราะว่าพระยากำพระหัตถ์เข้า ให้
ชนทั้งหลายรู้ว่าทะเล^{นี้}พระยาให้ชุก กล่าวถึงสมุทรเป็นอาทิจะ^{นี้} เป็น
ศิริจรรย์นถาคำรบ ๒๖ อิติภาวภาวถา กล่าวถึงภาวะแลอภาวะมี ๖
ประการ คือกล่าว สุตตพิณูติ ว่าสัตว์โลกเที่ยงอยู่ไม่แปรปรวน ๑
คือกล่าว อัจฉเนทพิณูติ ว่าสัตว์โลกจตุแลแล้วสูญไป ไม่มีได้ปฏิสนธิ
๑ คือกล่าวถึงเจริญสมบัติ ๑ คือกล่าวถึงเสื่อมจากสมบัติ ๑ คือกล่าว
สรรเสริญสุขในแสนพยาม ๑ คือกล่าวอรรถกถิลมถานโยค ประกอบความ
เพียรให้ลำบากกายเป็นฝ่ายปฏิบัติแห่งเคียรดี^{นี้} ๑ เป็น ๖ ประการด้วยกัน
ชื่อว่าอิติภาวภาวถา สิริเป็น ๓๒ ด้วยกันกับศิริจรรย์นถา ๒๖ ที่กล่าว
แล้วในก่อน^{นี้} ศิริจรรย์น ๓๒ ประการ^{นี้}รวมกันเข้าเป็น ๑ บุคคล
เป็นเหตุอันมิได้เป็นที่สบาย^{นี้}ได้แก่บุคคลอันเป็นพาล พอใจแต่ที่จะเจรจา
เป็นศิริจรรย์นถา มากไปด้วยการบำรุงบำเรอกาย คบหาบุคคลเห็นปาน
จะ^{นี้} มีแต่จะเศร้าจะหมอง เปรียบประคองเอา^{นี้}ใส่ไปประคนด้วยน้ำเปือก
^{นี้}ตาม อันคบบุคคลเห็นปานจะ^{นี้} ถึงได้ฉานสมมาปัดอยู่แล้ว ฉาน^{นี้}ก็
จะเสื่อมสูญ จะป่วยกล่าวไปไยถึงปฏิภาคนิมิต^{นี้}แล้ว จะสงสัยว่าไม่
เสื่อมสูญ มีแต่จะเสื่อมจะสูญ^{นี้}แลเป็นเบื้องหน้า และโทษนะมิได้เป็นที่
สบาย^{นี้} ประสงค์โทษนะที่ฉันแล้วแลกระทำให้เสียสติอารมณ์ อธิบายว่า
โยคาวจรบางพระองค์^{นี้}มีความสบาย ด้วยโทษนะที่หวาน ๆ บางพระองค์

มีความสบายจนโงะชนะที่เปรี้ยว ๆ ครั้นมีความสบายด้วยเปรี้ยวไปได้รับ
 ปรุทานหวาน มีความสบายด้วยหวาน ปรุรับปรุทานที่เปรี้ยว ที่นั้น ไม่มี
 ความหมาย กายแลจิตนั้นกำเริบสมาธิที่ยังมีได้บังเกิดนั้นก็มิได้บังเกิดเลย
 ที่บังเกิดแล้วก็เสื่อมสูญอันตรธาน โงะชนะที่ไม่ชอบอย่างนั้นแล ได้ชื่อว่าโงะชนะ
 มิได้เป็นที่สบาย แลฤตุมิได้เป็นที่สบายนั้น ประสงค์เอาฤตุมิที่กระทำให้
 เสียสติอารมณ์ อธิบายว่าโยคาพจร บางพระองค์นั้นมักชอบเย็น บาง
 พระองค์มักชอบร้อน ครั้นสบายด้วยร้อนไปต้องเย็น มีความสบายด้วยเย็น
 ไปต้องร้อน ในที่นั้นก็ไม่มี ความสบาย กายแลจิตนั้นก็ฟุ้งซ่าน สมาธิ
 ที่บังเกิดแล้วก็อันตรธาน ที่ยังมีได้บังเกิดนั้นก็มิบังเกิดเลย ฤตุมิที่ไม่ชอบ
 อย่างนั้นแล ได้ชื่อว่าฤตุมิได้เป็นที่สบาย และอิริยาบถมิได้เป็นที่สบายนั้นได้
 แก่อิริยาบถอันกระทำให้เสียสติอารมณ์ อธิบายว่าโยคาพจรบางพระองค์นั้น
 ชอบจงกรม บางพระองค์นั้นชอบยืน บางพระองค์นั้นชอบนอน เหตุฉะนั้น
 ให้พระโยคาพจร พิจารณาอิริยาบถทั้ง ๔ นั้นอิริยาบถละ ๓ วัน อิริยาบถ
 อันใดกระทำให้เสียสติอารมณ์ สมาธิที่เคยบังเกิดแล้วก็สูญไป ที่ยังมีได้
 บังเกิดนั้นก็มิบังเกิดเลย อิริยาบถมิได้ชอบอย่างนั้นแล ได้ชื่อว่าอิริยาบถมิได้
 เป็นที่สบาย เหตุอันมิได้เป็นที่สบายทั้ง ๗ ประการนี้ พระโยคาพจรจึง
 อดละเสียพึงเสพซึ่งสบาย ๘ ประการคืออวาสนอันเป็นที่สบายประการ ๑
 โจรคาม อันเป็นที่สบายประการ ๑ สบปายกถา กล่าวถ้อยคำเป็นที่
 สบายประการ ๑ บุคคลเป็นที่สบายประการ ๑ โงะชนะเป็นที่สบายประการ
 ๑ ฤตุมิเป็นที่สบายประการ ๑ อิริยาบถเป็นที่สบายประการ ๑ สิริเป็นที่
 สบาย ๗ ประการด้วยกัน อวาสนสบายนั้นได้แก่อวาสนชอบอชฌาสัย

อยู่ในอวาสอันใดบำเพ็ญภาวนาเป็นที่ผาสุกภาพ อุกคหนิมิตแลปฏิภาคนิมิต
 ที่ยังมีได้บังเกิดขึ้นก็บังเกิดขึ้น ที่บังเกิดแล้วก็ถาวรตั้งมั่นมิได้เสื่อมสูญ สติ
 แน่จิตตั้งมั่น อวาสอันชอบด้วยอชฌาสัยอย่างนั้นแล ได้ชื่อว่าอวาสสบาย
 เหมือนอย่างกุฎีที่มีช่อจุนาคเสนในลังกาทวีปนั้น พระภิกษุบำเพ็ญพระ
 กรรมฐาน ในที่นั้นได้บรรลुพระอรหัตต์คณนาได้ ๕๐๐ พระองค์ ที่ได้
 สำเร็จพระศาสตาพระสัททาคาไนที่อื่น ๆ แล้วแลมาได้พระอรหัตต์ในที่นั้น
 จะนับคณาบมิได้ แลวิหารอื่น ๆ มีจิตบรรพตวิหารเป็นอาทิ แต่บรรดาที่
 พระโยคภาพรสำนักอาศัยกระทำเพียงได้สำเร็จมรรคแลผลธรรมวิเศษเหมือน
 อย่างที่กุฎีที่เร้นชื่อว่าจุนาคเสนนี้ ก็ได้ชื่อว่าอวาสเป็นที่สบายสนทนงน
 แลโคจรคามเป็นที่สบายนั้น ได้แก่โคจรคามที่ตั้งในทิศอุดร ถ้ามิตั้งน
 ตั้งในทิศทักษิณ เมื่อภิกษุไปบิณฑบาตก็ตี กลับมาแต่บิณฑบาตก็ตี
 แสงพระอาทิตย์จะได้ส่องหน้าหาบมิได้ โคจรคามนั้นอยู่ภายใน ๓ พันชว
 รัญ คือ ๑๕๐ เส้น ข้าวถูก บิณฑบาตง่าย แล **สปายกถา** ถ้อยคำ
 อันเป็นที่สบายนั้นได้แก่กถาวัตร ๑๐ ประการ **อุปปัจจตา** คือกล่าว
 ถึงมักน้อยประการ ๑ **สนตุฎฐิ** กล่าวถึงสันโดษประการ ๑ **ปวิเวโก**
 กล่าวถึงวิเวกมีกายวิเวกเป็นอาทิประการ ๑ **อัสสโค** กล่าวถึงปฏิบัติที่
 บมิได้ระคนอยู่ด้วยหมู่คณะประการ ๑ **วิริยารมฺโโก** กล่าวถึงพิธีที่ปรารภ
 ความเพียรประการ ๑ **ศีลกถา** กล่าวถึงศีลประการ ๑ **สมาธิกถา**
 กล่าวถึงสมาธิกรรมฐานประการ ๑ **ปญฺญากถา** กล่าวถึงปัญญากรรมฐาน
วิมุตฺตีกถา กล่าวถึงอรหัตต์ผล วิมุตฺติประการ ๑ **วิมุตฺติวิธานทสฺสนกถา**

กล่าวถึงปัจเจกชนญาณประการ ๑ สิริเป็นกถาวัตถุ ๑๐ ประการ กถาวัตถุ ๑๐ ประการนี้แลเรียกว่าสัปพายกถา ว่าเป็นถ้อยคำอันนำมาซึ่งความสบาย แก่ภิกษุผู้จำเวิญพระกรรมฐาน ๆ ฟังกล่าวแต่พอควรแก่ประการ แลบุคคล อันเป็นที่สบายนั้น ได้แก่บุคคลอันบริบูรณ์ด้วยศีลาทีคุณ มิได้พอใจเจรจา เป็นติรัจฉานกถา มีแต่จะแนะจะนำกระทำให้เป็นประโยชน์ จิตที่ยังมิได้ ตั้งมั่นก่จะตั้งมั่น จิตที่ตั้งมั่นแล้วจักตั้งมั่นโดยพิเศษ แลโภชนะอันเป็นที่ สบายนั้น ได้แก่โภชนะอันเป็นที่อาศัยแห่งพระโยคาพจร ๆ ฉันทโภชนะ อันใดแลมีความสุข จิตที่ยังมิได้ตั้งมั่นก่ตั้งมั่น ที่ตั้งมั่นแล้วจักตั้งมั่นโดย พิเศษ โภชนะสิ่งนั้นเรียกว่าโภชนะสบาย แลอุตุสัปพายนั้นได้แก่ร้อนแลเย็น อันเป็นที่ชอบอัชฌาสัย โยคาพจรเจ้าเสพร้อนแลเย็นสิ่งใดแลบังเกิดความสุข จิตที่ยังมิได้ตั้งมั่นก่ตั้งมั่น ที่ตั้งมั่นแล้วจักตั้งมั่นโดยพิเศษ ร้อนแลเย็น สิ่งนั้นแลได้ชื่อว่าอุตุสัปพาย แลอิริยาบถสัปพายนั้นได้แก่อิริยาบถอันให้ บังเกิดความสุขโยคาพจร โยคาพจรเสพอิริยาบถอันใด จิตที่ยังมิได้ตั้งมั่นก่ ตั้งมั่น ที่ตั้งมั่นแล้วจักตั้งมั่นโดยพิเศษ อิริยาบถอันนั้นแลได้ชื่อว่าอิริยาบถ สัปพาย พระโยคาพจรเจ้าปฏิบัติในรักรักษาพิริเวณเสียซึ่งอัปพาย ๗ ประการ เสพซึ่งสัปพาย ๗ ประการ มีนัยดังสำแดงมาดังนี้ก็อาจจะรักษาปฏิภาคนิมิต นั้นไว้ได้ เมื่อเสพปฏิภาคนิมิตนั้นเป็นไปด้วยอุปจารสมาธิจิต บางพระองค์ ก็สำเร็จอัปนาสมาธิมิได้เห็นซ้ำ ถ้าพระโยคาพจรเจ้าพระองค์ใดปฏิบัติ ในรักรักษาพิริวงั้นแล้ว แลยังมีได้สำเร็จพระอัปนาสมาธิ ก็ให้พระ โยคาพจรเจ้าพระองค์นั้นปฏิบัติตามพิริแห่งอัปนาโกศล ๑๐ ประการ ให้บริบูรณ์ในสันตทาน **วสุตฺตวิสททา** คือกระทำให้อัตถุภายในภาย

นอกสละสลวยนั้นประการ ๑ นimitตตุกุตสตา ให้ฉลาดในนimitนั้นประการ ๑ กระทำให้อินทรีย์เสมอกันประการ ๑ เห็นว่าจิตควรจะยกย่องก็พึงยกย่องประการ ๑ เห็นว่าจิตควรจะข่มก็พึงข่มเสียประการ ๑ เห็นว่าจิตควรจะเพ่งดูก็พึงเพ่งดูประการ ๑ พึงเว้นเสียซึ่งบุคคลมีจิตมิได้ตั้งมั่นประการ ๑ พึงเสพซึ่งบุคคลมีจิตตั้งมั่นประการ ๑ พึงรักใคร่ยินดีในอัปนาสมาธินั้นประการ ๑ สิริเป็นอัปนาโกศล ๑๐ ประการ ที่ว่าให้กระทำวัตถุภายในภายนอกให้สละสลวยนั้นจะให้ทำเป็นประการใด อธิบายว่ากระทำวัตถุภายในให้สละสลวยนั้น คือให้ปลงให้ตัดเสียซึ่งผมอันยาว ขนอันยาว เล็บอันยาว เมื่อจะเข้านั่งนั้น ให้อาบน้ำชำระกายให้ปราศจากเหงื่อและโคลก่อนจึงนั่ง ที่ว่ากระทำวัตถุภายนอกให้สละสลวยนั้นคือ ให้สุผ้าย้อมผ้า อย่าให้ผ่านเนื้อ เสร้าหมองเหม็นสาบเหม็นไอ เสนาสนะนั้นก็พึงปัดกวาดให้ปราศจากหยากเยื่อเชื้อฟุ้งยั้งปวง เมื่อวัตถุภายในแลภายนอกสละสลวยดีแล้ว ขณะเมื่อนั้นนั้นจิตแลเจตสิกก็จะสละสลวย ปัญญาที่จะสละสลวยจะรุ่งเรือง มีอุปมาคูกุจเปลวประทีปอันได้กระเบื้องที่น้ำมันดีใส่ดีแล้วแลรุ่งเรือง เมื่อปัญญาสละสลวยรุ่งเรืองบริสุทธิดีแล้ว แลพิจารณาสังขาร ๆ ก็ปรากฏแจ้งพระกรรมฐานก็ถึงซึ่งเจริญแลไพบูลย์ ถ้ากระทำวัตถุภายในภายนอกมิได้สละสลวย คือมิได้ชำระเสียซึ่งเลียบยาวผมยาวขนยาว ผ่านุ่นผ้าห่มก็ละไว้ให้ เสร้าหมองเหม็นสาบเหม็นไอ เสนาสนะก็ไม่ปัดไม่กวาด เมื่อจะนั่งแล้วก็มิได้อาบน้ำชำระกายหมักเหม็นมากโคล เมื่อกระทำดังนี้จิตแลเจตสิกจะมีได้สละสลวย ปัญญาก็มีได้สละสลวยจะมีได้รุ่งเรือง มีอุปมาคูกุจเปลวประทีปอันได้กระเบื้องช้วน้ำมันใสขาว แลมีได้รุ่งเรืองนั้น ครั้นปัญญามีได้รุ่งเรือง

มิได้บริสุทธิ์แล้ว แลพิจารณาสังขารจะมีได้ปรากฏแจ้ง พระกรรมฐาน
 มิได้เจริญ ไพบูลย์ เหตุฉะนั้นอุบายที่จะเรียนพระกรรมฐานนั้นพึงกระทำ
 วัตถุภายในภายนอกให้สละสลวย ที่ว่าให้ฉลาดในนิมิตนั้น คือให้ฉลาดที่
 จะยังมีนิมิต คือเอาก็คตกจิตอันมิได้บังเกิดนั้นให้บังเกิด นิมิตที่บังเกิดแล้วนั้น
 ก็ให้ฉลาดที่จะรักษาไว้ อย่าให้อุกคกนิมิตแลปฏิภาคนิมิตที่ตนได้นั้นเสื่อม
 สูญเสีย ที่ว่าให้ทำอันทรีย์ให้เสมอกันนั้น คือให้กระทำศรัทธา วิริยะ สติ
 สมာธิ ปัญญา นั้นเสมอกัน ถ้าศรัทธานั้นมากกว่า วิริยะ สติ สมาธิ
 ปัญญา ช่มวิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา อยู่แล้ว วิริยะก็จะมิอาจสามารถกระทำ
 บัคคหกิจ คือบ่มิอาจชำระจิตนั้นไว้ให้ยังยืนอยู่ในพีธีทางภาวานานั้นได้ สติ
 นั้นจะมีอาจกระทำอุปัฏฐานกิจ คือมิอาจบำรุงจิตให้ยึดหน่วงอารมณ์แห่ง
 พระกรรมฐานนั้นได้ สมาธินั้นก็จักมิอาจกระทำอวิกเขปนกิจ คือมิอาจตำรง
 จิตไว้ให้แน่เป็นหนึ่งได้ ปัญญานั้นเล่าก็จักมิอาจกระทำทำสสนกิจ คือมิอาจ
 พิจารณาเห็นอารมณ์คือปฏิภาคนิมิตนั้นได้ เป็นทั้งห้าอาศัยด้วยศรัทธานั้น
 กล่าวหาญนัก วิริยะนั้นเล่าถ้ากล่าวหยาบช่มศรัทธา สติ สมาธิ ปัญญา อยู่
 แล้วศรัทธาจักมิอาจกระทำอิโมกขกิจ คือมิอาจกระทำให้จิตนั้นมีศรัทธา
 กล่าวหาญมีกำลังช่มได้ สติแลสมาธิปัญญาก็จักมิอาจสามารถที่จะให้สำเร็จกิจ
 แห่งตน ๆ ได้ อาศัยด้วยวิริยะกล่าวหาญมีกำลังนัก สมาธินั้นเล่าถ้ามีกำลัง
 ช่มศรัทธา วิริยะ สติ ปัญญา อยู่แล้ว ศรัทธา วิริยะ สติ ปัญญา นั้น
 ก็จะมีอาจสามารถสำเร็จกิจแห่งตน ๆ ได้ ที่นั้นความเกียจคร้านก็จะครอบงำ
 ย่ำยีได้เพราะเหตุว่าสมาธินั้นเป็นฝักฝ่ายโกสัชชะ ปัญญานั้นเล่าถ้ากล่าว
 หยาบช่มศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิอยู่แล้ว ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ก็จะมีอาจ

สามารถให้สำเร็จกิจแห่งตน ๆ ได้ ^{ที่นี้}ก็จะเห็นผิดเป็นเกราฎิยปักข์มัก
 ใ้อวดไปกลับหลังมิใคร่จะได้ ^{ดู}โรคอันเกิดขึ้นด้วยยาพิษแลรักษายากนัก
 แต่สติสิ่งเดียวกันนี้ถึงจะกล้าหาญมีกำลังมาก ก็มีได้เป็นโทษ สติย่อมรักษา
 ไว้ซึ่งจิตมิให้ฟุ้งซ่านเกียจคร้านได้ ศรัทธากล้า วิริยะกล้า ปัญญากล้า จิต
 จะตกไป ฝ่ายอุทธัจจะฟุ้งซ่านอยู่แล้ว สติก็รักษามิให้ ฟุ้งซ่านกำเริบได้
 สมาริกล้า จิตจะตกไป ฝ่ายโกธชชจะเกียจคร้านอยู่แล้ว สติก็รักษาไว้มิ
 ให้เกียจให้คร้านได้สตินี้เปรียบดุจดังว่า กลือเจือไปในสุภพญฺชนะทั้งปวง
 ถ้ามีตั้งนั้นเปรียบประดุจดังมหาอำมาตย์ผู้ใหญ่ อันเอาใจใส่รอบคอบไปใน
 ราชกิจทางสนทงปวง สติมากนี้ดีเสียอีก จะเป็นโทษนั้นหามิได้ แต่ศรัทธา
 วิริยะ สมาริ ปัญญา ทั้ง ๔ นี้จำจะกระทำให้เสมอกันจึงจะดี ศรัทธาถ้า
 กล้าหาญมีกำลังปัญญาน้อย ^{ก็}น่าที่จะให้เลื่อมใสในอันใช้ฐานะภายนอก
 พระศาสนา ปัญญาเห็นแล้วถ้าว่ามีกำลังกล้าศรัทธาเล็กน้อยก็จะเห็นผิดเป็นเกรา
 ฎิยปักข์ไป เมื่อใดปัญญาแลศรัทธากล้าเสมอกันแล้ว จึงจะเลื่อมใสในพระ
 รตนตยาทีคุณ ๓ ประการ มีพระพุทธคุณเป็นต้น สมารินั้นแล้วถ้ากล้าหาญ
 วิริยะน้อย ความเกียจคร้านก็จะครอบงำย่ำยี ถ้าวิริยะกล้าสมาริน้อยจิตฟุ้ง
 ซ่านกำเริบไปเมื่อใดวิริยะกับสมารินั้นเสมอกัน จึงจะดีในการที่จะเจริญพระ
 กรรมฐาน เหตุฉะนั้นกุลบุตรผู้เรียนพระกรรมฐาน ฟังกระทำให้ศรัทธากับ
 ปัญญานั้นเสมอกัน ประกอบวิริยะกับสมารินั้นให้เสมอกัน เมื่อมาถึง ๔ คือ
 ศรัทธา ปัญญา วิริยะ สมาริ เเดินดีเสมอกันอยู่แล้ว ราชรถกล่าวคือจิตก็จะ
 ไปได้ถึงที่เกษม คืออุปปนาณานอันเที่ยงแท้ ถ้าศรัทธา ปัญญา วิริยะ สมาริ
 ทั้ง ๔ นี้ไม่เสมอกันจะมีอุปปนาณานเลย จะเป็นถึงนั้นหรือ ท่านว่าไว้

อีกนัยหนึ่งว่า **อปัจจ สมาริกมมิกสุต** พลวตีปี **สทฺธา วฏฺฏติ** ว่าภิกษุผู้เรียนสมถกรรมฐานนี้ ถึงครวัทธาจะกล้าหาญก็ควรอยู่ เพราะเหตุว่าครวัทธา นั้นเมื่อบังเกิดกล้าหาญเชื่อแท้ในพระกรรมฐาน หยั่งลงในพระกรรมฐาน เป็นมันแล้ว **อุปฺปนํ ปาปฺนิสฺสตี** ก็อาจให้ถึงซึ่งอุปฺปนาถานโดยประสงคฺ ผู้เรียกวิปัสสนานัน ถ้าบัญญัติกล้าหาญ มีกำลังก็ควรอยู่ บัญญาที่กล้า นั้นจะได้ตรัสรู้ซึ่งอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ อนัตตลักษณะด้วยเร็วพลัน ท่านว่าไว้เป็นอุปฺปรนัยออกมาจะเห็น ที่ว่าเห็นจิตควรจะยกย่องก็ให้ยกย่องนั้น คือขณะเมื่อนั่งตั้งจิตในพระกรรมฐานภาวนานัน ถ้าเห็นว่าจิตนั้นหตฺห่อทัย ถอยตกไปฝักฝ่ายโกสัชชะเกียจคร้านแท้แล้ว ก็พึงเจริญธัมมวิยสัมโพชฌนคฺ แลวิยสัมโพชฌนคฺ แลปีติสัมโพชฌนคฺ ๓ นี้ ตามแต่จะเจริญโพชฌนคฺ อันใดอันหนึ่งพึงกระทำให้จิตอันหตฺห่อทัยนั้นเฟื่องฟูขึ้นก่อน แล้วจึงจะเจริญพระกรรมฐานภาวนาสืบต่อไป ในกาลเมื่อจิตหตฺห่อทัยนั้นอย่าพึงเจริญ บัณฑิตวิยสัมโพชฌนคฺ แลสมาธิสัมโพชฌนคฺ แลอุเบกขาสัมโพชฌนคฺ จิตจะหตฺห่อหนักไป เปรียบดังชายอันก่อเพลิงอันน้อย เพลิงน้อยจะดับอยู่แล้ว ถ้าเอาหญ้าสุมลงโคสทพินสุมมาใส่เข้า กวาดเอาฝุ่นนวมมูลเข้า เพลิงนั้นก็ดับไป ถ้าเห็นเพลิงนั้นน้อยอยู่แล้วเอามูลโคแห้ง ๆ มาตักเข้าเอาหญ้าแห้งมาวางลง เอาพินแห้งมากรุยออกใส่เข้าไว้อุดสำหรับเบาไปด้วยลมปาก เพลิงนั้นก็ดับรุ่งเรืองเป็นแท้ อันนี้แลมีฉันทโต อุปฺไมยคังโยคาพจร ผู้เจริญกรรมฐานภาวนา ๆ นั้นเมื่อเห็นว่าจิตหตฺห่อทัยอยู่แล้ว แลเจริญ บัณฑิตวิยสัมโพชฌนคฺ สมาธิสัมโพชฌนคฺ อุเบกขาสัมโพชฌนคฺ จิตนั้นก็หตฺห่อหนักไป อุปฺมาดังเพลิงน้อยอันจะดับอยู่แล้ว แลชายเอามูลโคสค

หน้าสตพื้นสตมาใส่ลงแต่กับไปนั้น ถ้าเห็นว่าจิตห่ออยู่แล้ว แลเจริญ
 ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ ปิติสัมโพชฌงค์ จิตที่ห่ออยู่นั้น
 ก็จะเฟื่องฟูขึ้น อุปมาดังชายเห็นเพลิงน้อยแล้ว แลเอามูลโคแห้งหน้าแห้ง
 พื้นแห้งมาใส่ลงเบาไป ๆ แลได้กองเพลิงอันใหญ่รุ่งเรืองนั้น ที่ว่าจิตควร
 จะข่มก็พึงข่มนั้นอธิบายว่า ถ้าจิตฟู่งช่านค้ำยสามารถศรัทธากล้า วิริยะกล้า
 ปัญญากล้า เห็นว่าฟู่งช่านกำเริบร้อน ก็พึงเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์
 สมာธิสัมโพชฌงค์ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ พระโพชฌงค์ทั้ง ๓ นี้ ตามแต่จะ
 เจริญโพชฌงค์อันใดอันหนึ่ง แลปิติสัมโพชฌงค์ จิตจะฟู่งช่านมากไป
 กระทำอาการให้เหมือนชายอันจะดับกองเพลิงอันใหญ่ ๆ นั้น ก็ชนเอาหน้า
 สต ๆ มูลโคสด ๆ พื้นสด ๆ มาทุ้มลง ๆ เพลิงนั้นก็ดับไปอันควรแก่
 อัชฌสย ถ้าแลปรารภจะดับกองเพลิงอันใหญ่ แลชนเอาหน้าแห้ง
 มูลโคแห้งพื้นแห้งมาทุ้มลง ๆ แล้วเพลิงนั้นก็ระหนกไป ๆ ฉนั้นใดก็ดี พระ
 โยคาพจรผู้เจริญพระกรรมฐานภาวนานี้ ถ้าเห็นจิตฟู่งช่านอยู่แล้วแลเจริญ
 ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ ปิติสัมโพชฌงค์จิตนั้นก็กำเริบ
 หนักไป ถ้าว่าจิตฟู่งช่านอยู่แล้ว แลเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมာธิ
 สัมโพชฌงค์ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ จิตนั้นก็สงบสงัดระงับลง เปรียบ
 ประคุดชายอันจะดับกองเพลิงอันใหญ่ ชนเอาโคมัยแลหน้าแลไม้ที่สด ๆ มา
 ทุ้มลง ๆ แลเปลวเพลิงดับไปนั้นแลคำที่ว่าจิตควรจะให้ขึ้นก็กระทำให้ขึ้นนั้น
 ขณะเมื่อจิตสังเวทสดอยู่เป็นเหตุด้วยพิจารณา สังเวทวัตถุ ๓ ประการคือ
 ขาคีทุกข์ ชราทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์ อดีตทุกข์ อนาคตวิฎฐทุกข์
 ปัจจุบันนาหารปริเยฎฐิตทุกข์นั้น พระโยคาพจรเจ้าเห็นว่าจิตนั้นสลบไป

ก็พึงระลึกถึง พุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ พึงกระทำจิตนั้นให้
 ผ่องใสบริสุทธิ์ให้เช่นอยู่ ด้วยระลึกถึงพระรัตนตรัยของคุณอย่างนี้แลได้ชื่อว่า
 กระทำน้ำจิตที่สมควรจะให้ขึ้นนั้นให้ขึ้นชมโสมนัส ที่ว่าจิตควรจะเพ่งดูก็
 ให้เพ่งเพ่งคุณนั้น คือขณะเมื่อจิตประพุดติเป็นอันดี ตามกรรมฐานวิธียุอยู่แล้ว
 พระโยคาพจรพึงประพุดติมัชฌิ์สัถ์เพ่งดูซึ่งจิต อันประพุดติเสมอไล่ตาม
 สมถวิธินั้น กระทำอาการให้เหมือนนายสารถีอันขับรด เห็นพาศีเดินเสมอ
 อยู่แล้วแลไม่ตีไม่ต้อนคอยแต่ดู ๆ ที่ว่าให้เว้นซึ่งบุคคลอันมีจิตมีได้ตั้งมั่น
 คือให้ละเสียซึ่งบุคคลอันมิได้ปฏิบัติข่มฉาน มีจิตอันพุ่งชานกำเริบอยู่ด้วย
 อารมณ์ต่าง ๆ ขวนขวายที่จะกระทำการต่าง ๆ นั้น พึงละเสียให้ไกล
 อย่าได้คบหาสมาคม พึงสมาคมด้วยบุคคลอันมีจิตตั้งมั่น ๆ นั้น ได้แก่
 บุคคลผู้ปฏิบัติในฉาน มักเข้าไปหาสมาคมด้วยท่านที่ได้สมาธิจิต คน
 จำพวกนี้แลได้ชื่อว่าบุคคลมีจิตอันตั้งมั่น ๆ นี้ สมควรที่พระโยคาพจร
 จะพึงคบหาสมาคม ตททิมุตตตทา ประการหนึ่งให้มีใจเคารพในอัปนา
 สมาธิ พึงกระทำน้ำจิตนั้นให้ง้อมให้ง้อมไปในอัปนาสมาธิ สิริเป็น
 อัปนาโกศล ๑๐ ประการด้วยกัน แลพระโยคาพจรผู้จะกระทำคามเพียร
 ในกรรมฐานภาวนานั้น ให้กระทำเพียงแต่อย่างกลาง อย่าให้กล้านักอย่า
 ให้อ่อนนัก ครั้นกระทำเพียรกล้านักจิตก็จะพุ่งชานกำเริบระส่ำระสาย
 ครั้นกระทำเพียรอ่อนนัก ความเกียรณก็จะระอบงาย้ายสันดานได้
 กระทำเพียรแต่อย่างกลางนั้นแลดี มีอุปมาดุจแมลงผึ้ง ๓ จำพวก แมลงผึ้ง
 จำพวกหนึ่งนั้นมีใจฉลาดรู้ว่า ดอกไม้ในประเทศโพ้นบานอยู่แล้วบินให้เร็ว
 นกก็เกินไป ครั้นรู้ตัวว่าเกินแล้วกลับมา ละอองเกสรก็สิ้นเสียด้วยแมลงผึ้ง

จำพวกอื่น คนก็ชวดได้ละอองเกสร ยังแมลงผึ้งจำพวกหนึ่งนั้นเล็กก็ไม่
 ฉลาด เมื่อจะไปเอาชาติเกสรนั้นบินช้านัก ละอองเกสรก็สิ้นเสียด้วยแมลง
 ผึ้งจำพวกอื่น คนก็ชวดได้ละอองเกสรนั้น แมลงผึ้งจำพวกหนึ่งนั้นฉลาด
 เมื่อจะเอาชาติในละอองเกสรนั้น บินไปไม่ช้านักไม่เรื้อนนัก ก็คลั่งเคล้า
 เอาเกสรเรณุนวลได้ถึงความปรารถนา อันนั้นแลมีฉันทิ พระโยคาพจรที่
 กระทำเพียรกล้าหนักแลอ่อนน้อมนักนั้น ก็มีได้สำเร็จตามสมบัติถึงความ
 ปรารถนา มีอุปมาเหมือนแมลงผึ้ง ๒ จำพวกที่มีได้ฉลาด บินเร็วหนัก
 แลช้านักแลมีได้ละอองเกสรนั้น พระโยคาพจรที่กระทำเพียรเป็นปาน
 กลาง แลได้สำเร็จกิจอุปมาตามนั้น มีอุปมาเหมือนแมลงผึ้งที่ฉลาด
 บินไม่เร็วไม่ช้านัก แลได้ละอองเกสรสำเร็จถึงความปรารถนานั้น ถ้ามี
 ดังนั้นเปรียบต่อศิษย์ ๓ คนอันชิตไบบัวที่ลอยน้ำ อาจารย์ว่าผู้ใดเอามือชิต
 ลงให้ไบบัวเป็นรอย อย่าให้ไบบัวขาดอย่าให้จมลงในน้ำ กระทำได้
 ดั่งนั้นแล้วจะได้ลาภของสิ่งนั้น ๆ แลศิษย์ ๒ คนนั้นไม่ฉลาด คนหนึ่งชิต
 หนักนักไบบัวก็จมไป คนหนึ่งนั้นกลัวไบบัวขาดก็มีอาการค่อมมีตกลงได้
 ศิษย์ ๒ คนก็หาได้ลาภสักการไม่ ศิษย์คนหนึ่งนั้นฉลาดชิตไม่หนักไม่
 เบาหนัก ไบบัวนั้นก็เป็นรอยแล้วก็ไม่ขาดไม่จมลงในน้ำ ศิษย์นั้นก็
 ได้ลาภสักการอันนั้นแลมีฉันทิ พระโยคาพจรที่กระทำความเพียรกล้าหนักอ่อน
 น้อมก็ไม่ได้ตาม ที่กระทำเพียรเป็นปานกลางนั้นได้ตามมีอุปมาดังนั้น ถ้า
 มีดังนั้นเปรียบต่ออำมาตย์ ๓ คน พระมหากษัตริย์ตรัสว่า ถ้าผู้ใดนำเอาโย
 แมลงมมมาไต่ยาว ๔ วา จะได้พระราชทานทรัพย์ ๔ พัน อำมาตย์

สองคนนั้น ไม่ฉลาด คนหนึ่งนั้นจุดคร่าเอามาโดยเร็ว ๆ พลัน ๆ โยแมลง
 มุมมนึกชาติเป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่หาได้ยาว ๔ วาไม่ คนหนึ่งนั้นก็กลัวจะ
 ชาติมีอาจจับต้องโยแมลงมุมมนั้นได้ อำมาตย์ทั้ง ๒ นี้ก็มีได้ทรัพย์ อำมาตย์
 คนหนึ่งนั้นฉลาดกระทำเพียรพันเอาด้วยไม้ ด้วยอาการอันเสมอไม่ช้านัก
 ไม่เร็วนัก ก็ได้โยแมลงมุมยาว ๔ วา ได้ทรัพย์ ๔ พันกหาปณะอัน
 บรมมหากษัตริย์พระราชทาน ถ้ามีดังนั้นเปรียบด้วยนายสำเภา ๓ คน
 ผู้หนึ่งกล้าหาญเกินประมาณ ประลมพายุกล้าก็ไม่ซาใบเลย สำเภาก็จะเสีย
 ด้วยลมพายุกล้า คนหนึ่งนั้นปะเตล่อมอ่อน ๆ ก็ซาใบสำเภาหยุดอยู่มิได้
 เล่นไปถึงที่ควรแก่ปรารภนา คนหนึ่งฉลาดเห็นลมอ่อนก็ชักใบตามเสา
 เห็นลมกล้าก็ซาใบเล่นสำเภาไปด้วยอาการอันเสมอ ก็ถึงประเทศควรแก่
 ปรารภนา ถ้ามีดังนั้นเปรียบเหมือนศิษย์ ๓ คนอาจารย์นั้นว่า ถ้าใครหลอ
 น้ามันลงไปไหลลงน้ำอย่าให้หกให้บ่า คนหนึ่งนั้นก็ไม่ฉลาดกลัวน้ำมัน
 จะหกก็มิอาจเทน้ำมันนั้นลงได้ ศิษย์ทั้ง ๒ ก็มิได้ลาภสักการ ศิษย์ผู้หนึ่ง
 นั้นฉลาดค่อยเทด้วยประโยคอันเสมอน้ำมันก็ไหลลงเป็นอันดี มิได้หกได้บ่า
 ศิษย์ผู้นั้นก็ได้ลาภอันอาจารย์ให้สำเร็จโดยจิตประสงค์ อันนี้แลมีฉันใด
 พระโยคาพจรที่กระทำความเพียรกล้าหาญยิ่งนักนั้น จิตก็ตกไป ฝ่ายอุทธัจ
 จะพึงไปมีอาจได้สำเร็จมานสมบัติ ที่กระทำความเพียรอ่อนนั้นแล้ว จิตก็
 ตกไปในฝ่ายโกลัซชะเกียจคร้านไป มีอาจได้สำเร็จมานสมบัติ พระ
 โยคาพจรผู้กระทำความเพียรโดยประโยคอันเสมอ ก็ได้สำเร็จมานสมบัติ
 มีอุปไมยเหมือนดังนั้น ในกาลเมื่อพระโยคาพจรเจ้ากระทำเพียรบรรลุถึง
 อับปนาณานั้น ในอับปนาวิธีกามาพจรชวณะบังเกิด ๓ ขณะบ้าง ๔

พระวิสุทธิมรรค เล่ม ๒

ขณะบ้าง ตามวาสนาที่เป็นพันธานิญาและชิปปาภิญา ถ้ากฺลฺบุตร
 นั้นมีวาสนาช้า จะเมืงพันธานิญากามาพจรชวณะกับังเกิด ๔ ขณะ
 ถ้ากฺลฺบุตรมีวาสนาเร็วจะเป็นชิปปาภิญากามาพจรชวณะ กับังเกิด ๓
 ขณะ กามาพจรชวณะที่บังเกิด ๔ ขณะนั้น ขณะเป็นปฐมชื่อว่าปริกรรม
 ชวณะขณะเป็นคํารบ ๒ ชื่อว่าอุปจารชวณะ ขณะเป็นคํารบ ๓ ชื่อว่า
 อนุโลมชวณะ ขณะเป็นคํารบ ๔ ชื่อว่าโคตรกฺชวณะ และกามาพจรชวณะ
 ที่บังเกิด ๓ ขณะนั้น ขณะเป็นปฐมชื่อว่าอุปจารชวณะ ขณะเป็นคํารบ ๒
 นั้นชื่อว่าอนุโลมชวณะ ขณะเป็นคํารบ ๓ นั้นชื่อว่าโคตรกฺชวณะ ข้อซึ่ง
 กามาพจรเป็นปฐมเรียกว่าปริกรรมชวณะนั้น เพราะเหตุเป็นคันเป็น
 เติมในวิถึอันจะให้สำเร็จอุปปนา เป็นผู้ตกแก่งอุปปนาก่อนชวณะ อัน
 เป็นคํารบ ๒ คํารบ ๓ และคํารบ ๔ และกามาพจรชวณะอันบังเกิด
 ที่ ๒ เรียกว่าอุปจารชวณะนั้น เพราะเหตุบังเกิดในที่ใกล้จะสำเร็จซึ่งฉาน
 และชวณะที่ ๓ เรียกว่าอนุโลมชวณะนั้น เพราะเหตุประพฤติก้อนุโลมตาม
 ปริกรรมชวณะ และอุปจารชวณะอันบังเกิดในคัน นัยหนึ่งท่านว่าชวณะ
 ทั้ง ๓ นี้ อนุโลมตามเหตุให้ได้สำเร็จซึ่งฉานเบื้องหน้า เหตุคันนั้นจึง
 เรียกว่าอนุโลมชวณะ และชวณะที่ ๔ เรียกว่าโคตรกฺชวณะนั้น เพราะเหตุ
 ครอบงำเสียซึ่งกามาพจรโคตรกฺชวณะเสียซึ่งกามาพจรชวณะ มิให้บังเกิดสืบ
 ต่อไปได้ โคตรกฺชวณะนั้นถ้าบังเกิดที่ ๓ แล้ว ฉานกับังเกิดที่ ๔ ที่ ๕
 นั้นก็ตกภวัก์ ถ้าโคตรกฺชวณะบังเกิดที่ ๔ แล้ว ฉานกับังเกิดที่ ๕ ที่ ๖
 นั้นเป็นภวัก์ ฉานอันพระโยคําพจรแรกไค้นั้น บังเกิดขณะเดียวแล้วก็ตก
 ภวัก์ จะได้บังเกิดเป็น ๒ เป็น ๓ เป็น ๔ เป็น ๕ ขณะนั้นหามิไค้

ฆานที่พระโยคภาพจรแรกได้นั้น ไม่ตั้งอยู่จนถึง ๓ ขณะเลยเป็นอันขาด
 ต่อเมื่อได้แล้วเบื้องหน้านั้น ถ้าจะปรารถนาให้ตั้งอยู่สัณกาลเท่าใด ก็ตั้งอยู่
 สัณกาลเท่านั้น ที่จะกำหนดขณะจิตนั้นหามิได้ ถ้ากัลปุนนั้นมีวสนา
 เป็นทันธาภิญญาตรัสรู้ซ้ำ ฆานบังเกิดที่ ๕ ถ้ากัลปุนเป็นขิปปาภิญญา
 วสนาเร็วตรัสรู้เร็ว ฆานบังเกิดที่ ๔ ฆานนั้นจะได้บังเกิดในขณะ
 แห่งชวณะเป็นคำรบ ๖ คำรบ ๗ นั้นหามิได้ เหตุไฉนฆานจึงมิได้
 บังเกิดในที่ ๖ ที่ ๗ วิสัยเห็นว่า ฆานมิได้บังเกิดในที่ ๖ ที่ ๗ นั้น
 เหตุชวณะที่ ๖ ที่ ๗ นั้นใกล้ที่จะตกภวัจค์ ครั้นใกล้อยู่ที่จะตกภวัจค์แล้ว
 ฆานก็มีอาจบังเกิดขึ้นได้ เปรียบต่อบุรุษอันบ่าหน้าต่อเขาขาดแล้วแล่นไป
 ถ้าจะหยุดก็จำจะหยุดแต่ไกลจึงจะหยุดได้ ถ้าไม่รออยู่แต่ไกลแล่นไปที่ใกล้
 ยังกอีก ๑-๒ วา ถึงเขาขาดจะหยุดที่ไหนได้ นำที่จะชวนตกลงไปในเขา
 ขาดฉันใด คือฆานอันจะบังเกิดนั้น ก็บังเกิดแต่ในขณะแห่งชวณะเป็น
 คำรบ ๔ คำรบ ๕ ไกลกันแต่ภวัจค์ ยังมีอีก ๑ ขณะ ๒ ขณะจะตก
 ภวัจค์แล้ว ฆานก็มีอาจบังเกิดได้ อุปไมยเหมือนดังนั้น เมื่อฆานบังเกิด
 ขึ้นในสันดานแล้ว ก็พึงกำหนดไว้ว่า อาตมาประพฤติอิริยาบถอย่างนี้ ๆ
 อยู่ในเสนาสนะอย่างนี้ ๆ ช้องเสพโภชนาหารเป็นที่สบายอย่างนี้ ๆ จึงจะ
 ได้สำเร็จฆานสมาบัติ เอาเยี่ยงอย่างนายขม้งธนูและคนคร้ว นายขม้งธนู
 ผู้ฉลาดตกแต่งสายและคันและลูกนั้นให้ดี ยิงไปที่ใด และถูกชนทรายจามรี
 แล้ว นายขม้งธนูก็กำหนด อาตมายืนเหยียบพินอย่างนั้น ๆ โกงธนูให้
 น้อมเพียงนั้น ๆ เสียงสายดังอย่างนั้น ๆ จึงยิงถูกชนทรายจามรี คนคร้ว
 ที่ตกแต่งพระวรสุทธาโภชนาหารแห่งสมเด็จพระมกษัตริย์นั้นแล้ว ถ้ามือใด

พระวิสุทธิมรรค เล่ม ๒

๒๘๓

แลชอบพระทัยแล้วก็กำหนดไว้ว่า เค็มเพียงนั้นผัดเพียงนั้นเปรี้ยวเพียงนั้น
พอพระทัยพระมหากษัตริย์ อันนี้แลมีอุปมาฉันใด พระโยคาพจรที่ได้
สำเร็จฉานสมาบัตินั้น ก็พึงกำหนดอิริยาบถและเสนาสนะและอาหารเหมือน
นายขมังธนูและคนครว้กัน เหตุไฉนจึงให้กำหนดอิริยาบถและเสนาสนะ
แลอาหารนั้นไว้ ให้กำหนดได้นั้นด้วยสามารถจะได้สืบต่อเมื่อภายหลัง
เกลือกจะมีความประมาทฉานเสื่อมไปแล้ว เมื่อจำเริวสืบต่อไปนั้นจะได้
ประพฤติกิริยาบถเหมือนประพฤติกิมา แต่ก่อนจะได้เสพเสนาสนะและโภชนะ
เหมือนแต่ก่อน ฉานที่เสื่อมสูญไปแล้วนั้นจะได้บังเกิดบริบูรณ์อยู่ในสันตทาน
เมื่อพระโยคาพจรเจ้าได้สำเร็จปฐมฉานแล้ว ก็พึงประพฤติกิปฐมฉาน
ให้ชำนาญก่อน จึงจำเริวทุติยฉานสืบต่อไป พึงกระทำปฐมฉานด้วยวสี
ทั้ง ๕ คือ อวชชนวสี ๑ สมบัติชนวสี ๑ อธิษฐานวสี ๑ วุฏฐาน
วสี ๑ บัจจเวกชนวสี ๑ เป็น ๕ ด้วยกัน อวชชนวสีนั้น คือชำนาญ
ในการพิจารณา ถ้าปรารภจะพิจารณาองค์ฉานที่ตนได้ ก็อาจสามารถ
พิจารณาได้ด้วยเร็วพลันมิได้เห็นเข้าไปเบื้องหน้า แต่ชวณะ ๔ ชวณะ ๕
ภวังค์ ๒ และ ๓ อาจพิจารณาได้แต่ชวณะ ๔ ชวณะ ๕ ในภวังค์อัน
บังเกิด ๒ ขณะ ๓ ขณะนั้นได้ชื่อว่าอวชชนวสี และสมบัติชนวสีนั้นคือ
ชำนาญในการที่จะเข้าสู่สมาบัติ อาจเข้าสู่สมาบัติได้ในลำดับแห่งอวชชน
จิตอันพิจารณาซึ่งอารมณ์ คือปฏิภาณนิมิตมิได้เห็นเข้าไป เบื้องหน้าแต่ภวังค์
๒ และ ๓ และอธิษฐานวสีนั้น คือชำนาญในการที่จะรักษาไว้มิให้ฉานจิต
นั้นตกสู่ภวังค์ ตั้งฉานจิตไว้ได้โดยอันควรแก่กำหนดปรารภ จะตั้งไว้

เท่าใดก็ทิ้งไว้ได้เท่านั้น และวฏฏฐานวสนั้น คือชำนาญในการจะออกจาก
 ฌาน กำหนดไว้ว่าถึงเวลาเพียงนั้นจะออกจากฌานก็ออกตามเวลากำหนด
 ไม่คลาดเวลาที่กำหนดไว้ และปัจเจกชนวสนั้น คือชำนาญในการจะ
 พิจารณา พึงสันนิษฐานตามนัยแห่งอวัชชนวสนั้นเกิด ท่านว่าไว้เป็นใจ
 ความว่า ชวนจิตอันบังเกิดในลำดับแห่งวัชชนจิตนั้น ได้ชื่อว่าปัจเจกชน
 ชวนะนั้น ๆ ได้ชื่อว่าปัจเจกชนวสี พระโยคาพจรอันได้ปฐมฌานชำนาญ
 ค่ายวสี ๙ ประการจะนี้แล้ว ภายหลังจึงจะอาจสามารถที่จะจำเริญทุกุ
 ฌานสืบต่อไป ถ้าไม่ชำนาญก่อนแล้วและจำเริญทุกุฌานสืบ
 ต่อไป ก็จะเสื่อมจากปฐมฌานและทุกุฌานทั้ง ๒ ฝ่าย เหตุฉะนั้นจึงห้าม
 ไว้ว่า ถ้ายังไม่ชำนาญในปฐมฌานอย่างพึงจำเริญทุกุฌานก่อน ต่อเมื่อ
 ไคชำนาญในปฐมฌานมีวสี ๕ ประกาทแล้ว จึงสมควรที่จะจำเริญฌานสืบ
 ต่อไป ชำนาญในทุคฌานแล้วจึงจำเริญตคฌาน จตุตถฌาน ปญจฌาน
 สืบต่อไปโดยลำดับ และปฐมฌานนั้นมีองค์ ๕ คือ วิตกอันมีลักษณะยกจิต
 ขึ้นสู่อารมณ์แห่งตน มีปฏิภาคนิมิตแห่งปฐมวิกสิตนเป็นอาทินั้นจัดเป็นองค์-
 ปฐม วิจารณ์ มีลักษณะพิจารณาซึ่งอารมณ์แห่งฌาน มีปฏิภาคนิมิตแห่ง
 ปฐมวิกสิตนเป็นอาทินั้น จัดเป็นองค์การบ ๒ ปีคือนมีประเภท ๕ คือ ขุทท
 กापิตี อันให้หนังพองสยองเกล้าและน้ำตาไหล ๑ ฌณิกापิตีอันปรากฏคุ
 สายฟ้า ๑ โลกกนตคิापิตีอันให้ปรากฏเหมือนระลอกซัดต้อง ๑ อุพเพง
 คापิตีอันยังกายให้ลอยขึ้น ๑ ผรณापิตีอันให้เย็นชานซาบทั่วไปในกาย ๑
 ปีคือนมีประเภท ๔ ดังนี้เป็น ๑ จัดเป็นการบ ๓ สุขอนมีลักษณะ
 ยิ่งกายและจิตให้เป็นสุขนั้น จัดเป็นองค์แห่งปฐมฌานเป็นการบ ๔

เอกกัคคตาอันมีลักษณะยังจิตให้เป็นหนึ่งในอารมณ์อันเดียวกัน จัดเป็นองค์
 แห่งปฐมฌานเป็นคำรบ ๕ ทุตติยฌานนั้นมีองค์ ๓ คือปีติประการ ๑ สุข
 ประการ ๑ เอกกัคตาประการ ๑ ตติยฌานมีองค์ ๒ คือสุข ๑ เอกกัคตา
 ๑ จตุตถฌานมีองค์ ๒ คือเอกกัคคตา ๑ อุเบกขา ๑ อันนี้จัดโดยจตุกนัย
 ถ้าจัดโดยปัญจกนัยนั้น ปฐมฌานมีองค์ ๕ เหมือนกัน ทุตติยฌานมีองค์ ๔
 เหตุวันแต่วิตก ตติยฌานมีองค์ ๓ คือปีติ ๑ สุข ๑ เอกกัคคตา ๑
 จตุตถฌานมีองค์ ๒ คือสุข ๑ เอกกัคคตา ๑ ปัญจฌานมีองค์ ๒ คือ
 เอกกัคคตา ๑ อุเบกขา ๑ พระโยคาพจรผู้จำเรณูปฏิฐานนั้น อาจได้
 สำเร็จฌานสมาบัติโดยจตุกนัยและปัญจกนัยตั้งพรรณนามาจะนั้น ฯ

วินิจฉัยในปฏิฐานจิตแต่เพียงเท่านั้น

จักวินิจฉัยในอาไปกสถินสืบต่อไป พระโยคาพจรผู้มีรัทธา
 ปรรตนาจะจำเรณูอาไปกสถินนั้น ถ้าเป็นกุลบุตรมีวาสนาบารมีเคยได้สร้าง
 สมอาไปกสถินมาแต่ในเบื้องต้นปริมาชาติก่อนนั้นแล้ว ถึงจะมีได้ตกแต่งกสถินเลย
 และดูแต่หน้าในสระโบกขรณี ดูหน้าในบ่อ ดูห้วงน้ำเค็มที่ขังอยู่ชายสมุทร ดู
 หน้าในสมุทรแต่สิ่งใดสิ่งหนึ่ง ก็อาจได้สำเร็จออกหนิมิตและปฏิภาคนิมิตนั้น
 ค่ายง่ายตาย ถ้าแลกุลบุตรนั้นหาวาสนาบารมีมิได้ ไม่เคยสร้างสมแต่ก่อน
 เลยพึงจะได้บำเพ็ญในปัจจุบันชาตินี้ ก็พึงทำอาไปกสถินด้วยน้ำอันบริสุทธิ์
 หน้า ๔ ประการคือ น้ำสีคำ สีเหลือง สีแดง สีขาวนั้น เป็นน้ำอันก่อปรคัย
 กสถินโทษ อย่าเอามากระทำเป็นอาไปกสถินไม่ต้องด้วยบังคับ ให้เอาผ้าขาว
 ขึงออกในที่แจ้ง ลู้อาน้ำฝนอันบริสุทธิ์มากระทำอาไปกสถินจึงจะต้องพระ

บาลี ถ้าไม่ได้หน้าฝนอย่างนั้น ได้หน้าฝนอย่างอื่นแต่ใสบริสุทธ์เหมือนกัน
 แล้วก็เอาเถิด ให้พระโยคาพจรเจ้าเอาน้ำใสบริสุทธ์นั้นมาใส่ลงในบาตรให้
 เสมอขอบปาก ถ้ามีตั้งนั้นจะใส่น้ำนั้นลงในเท้า และภาชนะอันใดอันหนึ่งก็
 ตาม แต่ใส่ให้เสมอขอบปากอย่าให้บกให้พร่อง ตั้งไว้ในที่สงบเป็นที่ลับ
 ที่กำบังในที่สุตแห่งวิหาร ฟังตั้งเตียงมีเท้าสูงคืบ ๔ นิ้ว กระทำพิธีตั้งปวง
 ตามนัยที่สำแดงแล้วในปฐมวิภังคิน กรันแล้วจึงนั่งขัดบัลลังก์เหนือเตียงห่าง
 กสิณออกมา ๒ ศอกคืบ เมื่อพิจารณาอาโปกสิณนั้นอย่าฟังพิจารณาแยกสี
 อย่าพิจารณาแยกลักษณะที่ไหลซึมซาบ ฟังรวมสีน้ำกับน้ำนั้นเข้ากันด้วย
 กันเป็นอันเดียวเล็งแลด้วยจักษุแล้ว ตั้งจิตไว้ในบัญญัติธรรมว่าสิ่งนี้คือ
 อาโปธาตุ แล้วฟังบริกรรมว่า อาโป ๆ นามบัญญัติแห่งน้ำนั้นมากเป็นต้น
 ว่า อุกก วาริ สลิลละ แต่ไม่ปรากฏเหมือนชื่อว่าอาโป ยกเอาแต่ชื่อว่า
 ปรากฏนั้น ขึ้นกระทำการเกิด อุกกหนิมิตในอาโปกสิณนี้ปรากฏจุลไหว ๆ
 กระเพื่อม ๆ อยู่ ถ้าน้ำนั้นกอบปรด้วยกสิณโทษ คือเจือไปด้วยปุณเปือก
 และฟองนั้นก็ปรากฏในอุกกหนิมิต และปฏิภาคนิมิตนั้นปราศจากกสิณโทษ
 ปรากฏจุลพัทไบतालแก้วมณีอันประคิษฐานไว้ในอากาศ ถ้ามีตั้งนั้นประคจ
 ดวงแว่นแก้วอันบริสุทธ์ เมื่อปฏิภาคนิมิตบังเกิดแล้ว พระโยคาพจรเจ้าก็
 กระทำปฏิภาคนิมิตนั้นเป็นอารมณ์ จำเรียงไปว่าอาโป ๆ ก็จะได้ถึงจุดถณาน
 และปัญจมณานโดยนัยที่สำแดงแล้วในปฐมวิภังคิน ฯ

วินิจฉัยในอาโปกสิณยุคแต่เพียงเท่านั้น

จักวินิจฉัยในเตโชกสถินต่อไป พระโยคาพจรผู้มีศรัทธาปรารถนา
จะจำเริญเตโชกสถินนั้น พิจารณาเอานิमितในเปลวเพลิงเป็นอารมณ์ ถ้าแล
พระโยคาพจรนั้น มีวาสนาได้เคยจำเริญเตโชกสถินมาในปฐมชาติปางก่อน
นั้น ถึงแม้มิได้กระทำสถินเลย แลดูแต่เปลวเพลิงในที่อื่นใดอันหนึ่ง
คือเปลวประทีปและเปลวเพลิงอันอยู่ในเตา ถ้ามีคั้งนั้นแลดูเปลวเพลิงในที่
รมบาตรและเปลวเพลิงอันใหม่บ้าง ก็อาจสำเร็จอุคคหนิมิตและปฏิภาณนิमित
ด้วยง่ายตาย และพระโยคาพจรที่เป็นอาทิมมิกุลบุตร พึงจะได้จำเริญใน
ปัจจุบันชาตินี้ก็พึงกระทำเตโชกสถิน เมื่อจะกระทำนั้นให้เอาไม้แก่นที่สนิท
นั้นมาผ่าตากไว้ให้แห้งรอนออกให้เป็นที่อื่น ๆ จึงนำฟืนนั้นไปสู่รูกขมุล
และมณฑปประเทศอันใดอันหนึ่งอันเป็นประเทศสมควรแล้ว จึงเอาฟืนนั้น
กระทำเป็นกองมีอากาศดุจดังวรมบาตรจุดเพลิงเข้าให้รุ่งเรืองแล้ว จึงเอา
เสื่อรำแพนมาเจาะให้เป็นช่องกลมกว้างประมาณคืบ ๔ นิ้ว จะเอาหนึ่งก็
ตามเอาผ้าก็ตามเจาะให้กว้างคืบ ๔ นิ้วเหมือนกันคั้งนั้น จึงเอาซึ่งออกไว้ใน
เบื่องหน้านั้น ตามพิธีที่กล่าวในปฐมวิกสถิน เมื่อพิจารณานั้น อย่าพิจารณา
ไม้และหญ้าที่อยู่เบื่องต่ำ เปลวเพลิงที่วับขึ้นไปในเบื่องบนนั้น ก็อย่า
พิจารณาเอาเป็นอารมณ์ ให้พิจารณาเอาแต่เปลวเพลิงที่หนา ที่ทับในท่าม
กลางที่ปราภฏในช่องนั้นเป็นอารมณ์ อนึ่ง อย่าพิจารณาสี่ว่า เพลิงนี้
สี่เขียว สี่เหลือง สี่หมอง สี่แดง อย่าพิจารณาลักษณะที่ร้อนพึงรวมสติกับ
เปลวที่ทับนั้นเข้าด้วยกันแลดูด้วยจักขุ ด้วยอาการอันเสมอเหมือนอย่าง
พิจารณาปฐมวิกสถิน ตั้งจิตไว้ในบัญญัติธรรมว่าอันนี้คือเตโชธาตุ กำหนด
เอาแต่ที่หนาที่บนนั้นเป็นประมาณแล้วพึงปริกรรมว่า เตโช ๆ นามบัญญัติ

แห่งเพลิงนั้นมามาก มีอาทิคือ ป่าวก กณฺหวตฺตนี ชาติเวท หุตาสน แต่ทว่านามบัญญัติที่เรียกว่าเตโชนี้แลปรากฏในโลก เหตุตั้งนั้นพระโยคาพจร พึงกระทำปริกรรมภาวนาว่า เตโช ๆ ร้อยครั้งพันครั้ง กว่าจะสำเร็จ อุกคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต อุกคหนิมิตในเตโชกสิณนี้ ปรากฏดุจ คิงคัตปลิวเพลิงนั้นให้ขาดแล้วและตกลง ถ้าแลพระโยคาพจรมิได้กระทำ กสิณและพิจารณาในเปลวเพลิงในเตาเป็นอาทินั้น กาลเมื่ออุคคหนิมิตบังเกิด นั้นกสิณโทษก็จะปรากฏ ก็จะมีเห็นถ่านฟืนที่เพลิงติด จะเห็นกองถ่านเพลิง ถ้าแลคว้นนั้นปรากฏในอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตมิได้ห้วนได้ไหว ปรากฏ แก่พระโยคาพจรนั้น เปรียบประจุกตั้งท่อนผ้ากัมพลแดงอันประดิษฐานใน อากาศ ถ้ามีตั้งนั้นเปรียบดุจตั้งพัดใบตาลทองและเสาทองประดิษฐานอยู่ใน อากาศ เมื่อปฏิภาคนิมิตบังเกิดแล้ว พระโยคาพจรก็จะสำเร็จจตุตถฌาน ปัญฺจฌาน เหมือนกันกับนัยที่กล่าวแล้วในปฐมวิภังคกสิณนั้น ฯ

วินิจฉัยในเตโชกสิณยุดิเพียงเท่านั้น

จักวินิจฉัยในวาทโยกสิณสืบต่อไป พระโยคาพจรกุลบุมตรมีศรัทธา प्ररารถนาจะเจริญวาทโยกสิณนั้น พึงถือเอาวาทโยกนิमितเป็นอารมณ์ อากาโรที่ จะถือเอาวาทโยกนิमितนั้นจะถือเอาด้วยสามารถให้เห็นก็ได้ จะถือเอาด้วย สามารถถูกต้องก็ได้ อากาโรที่จะถือเอาวาทโยกสิณด้วยสามารถให้เห็นนั้น เป็นประการใด อธิบายว่า อากาโรที่เห็นลมพัดค้อยปลายอ้อยและปลายไผ่ เห็นสมอันพัดค้อยปลายไผ่และปลายผมและถือเอาเป็นอารมณ์นั้น ได้ชื่อว่า ถือเอาวาทโยกสิณด้วยสามารถให้เห็น แลอากาโรที่ถือเอาวาทโยกสิณด้วย

สามารถถูกต้องนั้น คือให้กำหนดลมที่พัดมาต้งกายแห่งตน เหตุดังนี้
 โยคาพจรผู้ปรารถนาจะจำเริญวายุโกสถนั้น ฟังเสียงแลดูซึ่งปลายอ้อยแล
 ปลายไผ่ปลายไม้ ที่มีใบอันที่บมิได้ห่าง ซึ่งตั้งอยู่ในที่เสมอที่ระอันลม
 พัดต้ง ถ้ามีต้งนั้นฟังเสียงแลดูซึ่งผมแห่งบุรุษอันหนาเลยาวประมาณ ๔ นิ้ว
 อันลมพัดต้ง เมื่อเห็นลมพัดต้งปลายอ้อยปลายไผ่ปลายไม้ปลายผมอันใด
 อันหนึ่งก็ฟังต้งสติไว้ว่าลมพัดต้งในที่อันนี้ ๆ ถ้ามีต้งนั้นลมที่พัดเข้ามาโดย
 ช่องหน้าคางแลฝ่าถูกต้องกายแห่งพระโยคาพจรในที่อันใด พระโยคาพจร
 เจ้าฟังต้งสติไว้ในที่อันนั้นแล้วก็ฟังกระทำบริกรรมว่า วาโย ๆ เกิดนาม
 บัญญัติชื่อว่าวาโยนี้ปรากฏในโลก เหตุดังนี้พระโยคาพจรเจ้าจึงกระทำ
 บริกรรมภาวนา ว่าวาโย ๆ ร้อยครั้งพันครั้งกว่าจะสำเร็จอุคคหนิมิต แล
 ปฏิภาณนิมิตนั้น อุคคหนิมิตในวาโยธาตุนั้นบังเกิดไหว ๆ ปรากฏดูว่าไอ
 แห่งข้าวปายาสอันบุคคลฟังปลงลงจากเตา แลปฏิภาณนิมิตนั้นสงบอยู่เป็นอัน
 ตึงจะไค้หวั่นไหวหามิได้ เมื่ออุคคหนิมิตแลปฏิภาณนิมิตบังเกิดแล้วพระโยคา-
 พจรเจ้าก็จะสำเร็จจตุตถฌานแลปัญจฌาน ๆ จากแล้วในปฐมวิกสิตน ๆ

วินิจฉัยในวาโยกสถิตยติแต่เพียงนี้

จักวินิจฉัยในนี้ลกสถิตสืบต่อไป พระโยคาพจรผู้มีศรัทธาปรารถนา
 จะจำเริญนี้ลกสถิตนั้น ฟังพิจารณาเอานิมิตในสิ่งอันเดียวเป็นอารมณ์ พระ
 โยคาพจรที่มีวาทนา เคยจำเริญนี้ลกสถิตมาแต่ปฐมภพปางก่อนนั้น แลดูแต่
 คอกไม้ตีเขียวผ้าเขียว มิฉะนั้นเสด็จเสวยวรรณาตุนใดอันหนึ่งที่มีสีอันเขียว

อุคคหนิमितแลปฏิภาคนิมิตก็บังเกิด แลพระโยคาพจรที่เป็นอาทิกัมมิกบุคคล
 ฟังจะได้จำเรณูนีลกสถินในปัจจุบันชาตินี้ ฟังจะให้เอาดอกไม้สีเขียวเป็นต้น
 ว่า ดอกนี้ลบลแตกออกอัญชันนั้นมาประดับลงในผอบ มิฉะนั้นประดับลงใน
 ฝากล่องแต่พอให้เสมอขอบปากเป็นอันดี อนึ่งอย่าให้เกสรแลก้านนั้นปรากฏ
 ให้เห็นแต่กลีบสีแดง ถ้ามีดังนั้นให้เอาผ้าเขียววาม้วนเข้าใส่ให้เต็มผอบแล
 ฝากล่องเสมอขอบปากอย่างนั้นก็ได้ จะเอาผ้าเขียวซึ่งลงที่ขอบปากผอบปาก
 ฝากล่อง กระทำให้เหมือนตังหน้ำกล่องอย่างนั้นก็ได้ จะเอาพัศทุที่สีเขียวมี
 ต้นว่าเขียวช่ทอง แลเขียวใบไม้แลเขียวอัญชันอันใดอันหนึ่งมาเป็นดวงกสถิน
 เหมือนอย่างปฐวีกสถินนั้นก็ได้ ดวงแห่งนี้ลกสถินนั้น ถ้าจะกระทำเป็นสังหา
 ริมะ ก็ฟังกระทำตามวิธีในปฐวีกสถินนั้น ถ้าจะทำเป็นคัตร์ภูฏกะนั้น ให้บัน
 ดิดเข้ากับผ้า ถ้าเห็นว่าสีแห่งผ้านั้นคล้ายกันกับดวงกสถิน ก็ให้เอาพัศทุอัน
 ใดอันหนึ่งที่มีสีอันเปลี่ยนนั้นเข้าบังเข้าตัดให้ปริมาตรลกสถินนั้น ปรากฏแจ้ง
 ออกให้ได้ เมื่อกระทำดวงกสถินสำเร็จดังนั้นแล้ว ก็ฟังนั่งตามพิธีที่กล่าว
 แล้วในปฐวีกสถิน เติงแลคูปริมาตรลกสถินนั้น แล้วก็ฟังบริกรรมว่า นี
 ลัง ๆ ร้อยครั้งพันครั้งกว่าจะสำเร็จอุคคหนิमितแลปฏิภาคนิมิต อุคคหนิमित
 ในนีลกสถินนี้มีกสถินโทษอันปรากฏ อธิบายว่า ถ้ากสถินนั้นทำด้วยดอกไม้ก็
 เห็นเกสรแลก้านหว่างกลีบนั้น ปรากฏแลปฏิภาคนั้นเพิกพ้นจากมณฑลแห่ง
 กสถินปรากฏดุจดังว่า พัดใบตาลแก้วมณีอันประดิษฐานอยู่ในอากาศ เมื่อ
 ปฏิภาคนิมิตบังเกิดแล้ว อุปจารณานแลอุปปนาณานก็จะบังเกิดเหมือนกล่าว
 ในปฐวีกสถิน ฯ

วินิจฉัยในนีลกสถินยุติแต่เพียงนี้

จักวินิจฉัยในปีตกสถินสืบต่อไป ในปีตกสถินนี้ คือพระโยคาพจร พิจารณาดอกไม้ที่สีเหลืองผ้าที่สีเหลือง ธาตุอันใดอันหนึ่งทีสีเหลืองเป็น อารมณ์ แลได้สำเร็จอุคคหนิमितแลปฏิภาคนิमित ถ้าพระโยคาพจรนั้นมี ภาวสนาได้เคยจำเริญปีตกสถินมาแต่ชาติก่อนแล้ว ก็ไม่พักกระทำดวงกสถินเลย เล็งแลดูแต่ดอกไม้อันพิจิตรไปด้วยดอกไม้อันเหลือ มิฉะนั้นเล็งแลดูแต่ ดอกไม้เหลืองอันบุคคลนำมาคาดไว้บูชา มิฉะนั้นเล็งแลดูแต่ผ้าเหลืองแล วรรณธาตุสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่มีสีอันเหลืออง ๆ นั้นก็ได้สำเร็จอุคคหนิमितแลปฏิภาคนิ มิติดด้วยง่ายตายแลพระโยคาพจรที่เป็นอาทิกัมมิกบุคคล มิได้เคยจำเริญ ปีตกสถินมาแต่ก่อน ฟังจะจำเริญในปีปัจจุบันชาตินี้ ก็ฟังกระทำปริมณฑล กสถินด้วยสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่มีสีอันเหลืออง จะกระทำด้วยดอกไม้สีเหลืองมีดอก กรรณิการ์ทองเป็นต้นก็ได้ จะกระทำด้วยผ้าสีอันเหลือองก็ได้จะกระทำด้วย วรรณธาตุอันใดอันหนึ่งที่มีสีเหลืออง ๆ นั้นก็ได้ พิธีที่กระทำมณฑลก็เหมือน กันกับนี่ลกสถิน ต่างกันแต่ปริกรรมในปีตกสถินนี้ให้ปริกรรมว่าปีตกัฏ ๆ กว่าจะสำเร็จอุคคหนิमितแลปฏิภาคนิमितนั้น ลักษณะแห่งอุคคหนิमितแล ปฏิภาคนิमितนั้น ก็ปรากฏเหมือนกันกับนี่ลกสถิน ต่างกันแต่สี ๆ

วินิจฉัยในปีตกสถินยุติแต่เพียงนี้

จักวินิจฉัยในโลหิตกสถินสืบต่อไป ในโลหิตกสถินนี้ คือพระโยคาพจร พิจารณาดอกไม้แลผ้าแลวรรณธาตุ สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่มีสีแดงเป็นอารมณ์พระ โยคาพจรที่มีภาวสนาได้เคยจำเริญโลหิตกสถินมาแต่ชาติก่อนนั้น เล็งแลดูดอกไม้ในกองแลดอกไม้อันบุคคลตากบนอาสนะสักการบูชา เป็นต้นว่าดอกชบา

แลดอกหงอนไก่ แต่บรรดาดอกไม้มีสีอันแดงนั้นพิจารณาเอาเป็นอารมณ์
 ก็สำเร็จอุคคหนิमितแลปฏิภาคนิमित ถ้ามีตั้งนั้น ได้เห็นแต่ผ้าสีแดงแลวรรณ
 ธาตุอันใดอันหนึ่งที่มีสีอันแดง ก็สำเร็จอุคคหนิमितแลปฏิภาคนิमित เพราะ
 เหตุว่าวาทนาได้เคยบำเพ็ญมาแต่ก่อน และพระโยคาพจรที่เป็นอาทิกัมมิภ
 บุคคลพึงจะบำเพ็ญในปัจจุบันชาตินี้ ก็พึงกระทำซึ่งโลหิตกสถินจึงจะควรด้วย
 ภาวนาพิธี โลหิตกสถินนั้นให้กระทำด้วยดอกไม้แดงเป็นต้นว่าดอกชบาแล
 ดอกหงอนไก่ แลดอกว่านหางช้าง ถ้ามีฉะนั้นให้กระทำด้วยผ้าแดงแล
 วรรณธาตุนั้นใดอันหนึ่งที่มีสีอันแดง พึงกระทำตามพิธีที่กล่าวไว้ในนิต
 กสถิน ต่างแต่บริกรรมจำเริญโลหิตกสถินให้บริกรรมว่าโลหิตกั ๗ ร้อย
 ครั้งพันครั้งกว่าจะสำเร็จอุคคหนิमितแลปฏิภาคนิमित ลักษณะแห่งอุคคหนิमित
 แลปฏิภาคนิमितนั้น ก็ปรากฏเหมือนกันกับนิตกสถินต่างกันแต่สี อุปจารณาน
 แลอุปนาถมานก็จะบังเกิดเหมือนกล่าวไว้ในปฐมวิกสถิน ฯ

วินิจฉัยในโลหิตกสถินยุคิแต่เพียงนี้

จักวินิจฉัยโอทาทกสถินสืบต่อไป ในโอทาทกสถินนั้น คือพระโยคา
 พจรพิจารณาเอาสิ่งที่ขาวเป็นอารมณ์ พระโยคาพจรที่มีวาทนานั้นตั้งดูแต่
 ดอกไม้สีขาวที่อยู่ในกอ แลดอกไม้ขาวอันบุคคลทาดบนอาสนะสักการบูชา
 เป็นต้นว่าดอกมะลิ ถ้ามีตั้งนั้นตั้งดูแต่ผ้าขาว แลวรรณธาตุนั้นใดอันหนึ่ง
 ที่มีสีขาวนั้น อุคคหนิमितแลปฏิภาคนิमितก็บังเกิด บางทีแลดูปริมณฑลแห่ง
 แผ่นตึบุกแลมณฑลแห่งแผ่นเงินแลมณฑลแห่งพระจันทร์ อุคคหนิमितแล
 ปฏิภาคนิमितก็บังเกิด แลพระโยคาพจรที่เป็นอาทิกัมมิภบุคคลปรารถนาจะ

จำเริญโธทาทกสถินั้น ฟิงกระทำมณฑลสถินด้วยสิ่งอันขาว คือดอกไม้ขาว
แลผ้าขาวแลวรรณาธาตุที่ขาว ๆ พิริที่กระทำนั้นก็เหมือนกันกับนีสถิน ต่าง
แต่บริกรรมในโธทาทกสถินให้บริกรรมว่า โธทาทัง ๆ ลักษณะแห่งอุคคห-
นิमितแลปฏิภาคนิมิตนั้น ก็ปรากฏเหมือนกันกับนีสถิน ต่างกันแต่สี ๆ

วินิจฉัยในโธทาทกสถินยุดิแต่เพียงนี้

จักวินิจฉัยในอาโลกสถินสืบต่อไป พระโยคาพจรที่มีวาสนาได้จำเริญ
อาโลกสถินมาแต่ก่อน แสงแลดูแต่แสงพระจันทร์พระอาทิตย์อันส่องเข้ามา
โดยช่องฝาแลช่องหน้าต่างเป็นต้น ที่ปรากฏเป็นปริมณฑลเป็นวงกลมอยู่ที่ฝา
แลพื้น ก็ได้สำเร็จอุคคหนิमितแลปฏิภาคนิมิตด้วยง่ายตาย บางคาบอยู่ในรุก-
ขมุลร่มไม้มีใบอันที่บอยู่ในมณฑลอันมุงด้วยกิ่งไม้มีใบอันที่บแลเห็น พระ-
อาทิตย์ พระจันทร์อันส่องลงมาปรากฏ เป็นปริมณฑลอยู่ในพื้นพสุธา
ก็ได้สำเร็จอุคคหนิमितแลปฏิภาคนิมิต เพราะเหตุที่มีวาสนาได้สร้างสมมาแต่
ก่อน แลพระโยคาพจรที่เป็นอาทิกัมมิกบุคคลนั้น ถ้าจะจำเริญอาโลกสถิน
ก็พึงพิจารณาจันทาโลกแลสุรียาโลก แสงพระจันทร์พระอาทิตย์ส่องมาโดย
ช่องฝาเป็นอาทิ แลปรากฏเป็นปริมณฑลอยู่ในฝาเป็น อารมณ์ แล้วก็พึง
บริกรรมว่าโอภาโส ๆ ถ้ามิฉะนั้นก็ให้บริกรรมว่าอาโลโก ๆ กว่าจะได้
สำเร็จอุคคหนิमित ถ้ายังมีอาจได้สำเร็จด้วยพิริดังนี้ ก็พึงเอาหม้อมาเจาะ
เสียให้เป็นช่อง จึงเอาประทีปตามไว้ข้างใน ปิดปากหม้อเสียให้ศิณช่อง
นั้นไว้เฉพาะริมฝา แสงสว่างที่ออกโดยช่องนั้นจะปรากฏเป็นปริมณฑลอยู่
ในฝา พระโยคาพจรจึงนั่งตามพิริในปฐวีถสถินแล้ว พึงพิจารณาอาปริมณ-

ทลที่ปรากฏในริมผ้านั้นเป็นอารมณ์ ฟังบริกรรมว่าอาโลโก ๆ เกิด อัน
 เจาะหม้อให้เป็นช่องตามประทีปในหม้อกระทำดังนี้ ปริมาณทลกลืนนั้นตั้ง
 อยู่นาน ไม่แปรปรวนไปเร็ว ไม่หายเร็วเหมือนจันทาโลกแลสุรียาโลก
 แสงจันทร์พระอาทิตย์ที่ปรากฏโดยช่องฝาเป็นอาทิ เมื่อพระโยคาพจรกระทำ
 บริกรรมว่าอาโลโก ๆ ร้อยครั้งพันครั้งกว่าจะสำเร็จอุคคหนิमितแลปฏิภาคนิมิต
 อุคคหนิमितในอาโลกกลืนนั้นปรากฏอุคคหนิมิตทล อันปรากฏในฝาแลพื้นแผ่น
 ดิน ปฏิภาคนิมิตนั้นผ่องใสเป็นแห่งหน้าทึบ เปรียบประดุจเป็นกองแห่งแสง
 สว่าง แสงสว่างอย่างประหนึ่งว่ามาเป็นกองอยู่ในที่นั้น จตุตถฌานแลปัญจ
 ฌานจักบังเกิดนั้น ก็เหมือนกล่าวแล้วในปฐมวิภังคิณ ฯ

วินิจฉัยในอาโลกกลืนยุติเพียงนี้

จักวินิจฉัยในอาภาสกลืนสืบต่อไป ในอาภาสกลืนนี้ คือพระโยคา-
 พจรพิจารณาเอาอากาศเป็นอารมณ์ พระโยคาพจรที่มีवासานัน เห็นแต่
 ช่องฝาแลช่องคาลเห็นแต่ช่องหน้าต่าง ก็ได้สำเร็จอุคคหนิमितแลปฏิภาคนิมิต
 ด้วยง่าย มิได้ลำบากยากใจ พระโยคาพจรที่หาวาสนาหนหลังมิได้ฟังจะ
 บำเพ็ญอาภาสกลืนในปัจจุบันชาตินี้ ก็ฟังกระทำอาภาสกลืนสำหรับจะได้เป็น
 ที่ตั้งจิต ฟังตัดช่องฝ้ามณฑปอันบุคคลมุ่งเป็นอันคินันให้เป็นปริมาณทลกลม
 กำหนดโดยกว้างนั้นให้ได้ ๑ คืบกับ ๔ นิ้ว ถ้ามีจะนั้นจะเอาหนึ่งเอาลำแพน
 มาเจาะให้เป็นช่องกลมกว้างคืบ ๔ นิ้ว แล้วจะมาชิงไว้ในที่เฉพาะหน้าก็ตาม
 เมื่อกระทำช่องตั้งนั้นแล้ว ก็ฟังกระทำพิธีที่ปวง เหมือนดังพิธีที่กล่าวไว้

ในปฐมวิภังคังจิตไว้ในช่องนั้นแล้ว ก็พึงบริกรรมว่าอากาศ ๗ ร้อยครั้ง
 พันครั้งมากกว่าร้อยครั้งพันครั้ง กว่าจะได้สำเร็จอุคคหนิมิตแลปฏิภาคนิมิต
 อุคคหนิมิตในอากาศสถินนี้ปรากฏเป็นช่อง เหมือนช่องที่พระโยคาพจร
 กระทำที่สุดแห่งช่องฝา แลที่สุดแห่งช่องหนึ่งช่องลำแพนนั้นก็ยังปรากฏอยู่
 ในอุคคหนิมิต ครั้นนิมิตดำเนินขึ้นถึงที่เป็นปฏิภาคนิมิตแล้วก็ปรากฏแต่
 อากาศเปล่าที่สุดแห่งช่องฝาช่องหนึ่งช่องลำแพนนั้นได้ปรากฏหามีได้ ปรากฏ
 เป็นอากาศกลมอยู่เท่ากันกับมณฑลสถิน แต่ทว่ามิพิเศษที่แผ่ออกได้
 เมื่อยังเป็นอุคคหนิมิตอยู่นั้นแผ่ออกมิได้ ต่อเป็นปฏิภาคนิมิตแล้วจึงแผ่ออก
 ได้ พิริที่เจาะตึงเตียงแลนั่งบัลลังก์สมาธิหลับจักขุแลลืมจักขุ พิจารณาโทษ
 กามคุณ แลอาณิสต์สามแลระลึกถึงพระรัตนตยาทีคุณนั้น พึงกระทำตาม
 พิริที่กล่าวไว้ในปฐมวิภังคังนั้น ๆ

จบกสถิน ๑๐ แต่เท่านี้

พระทศพลสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์เป็นผู้รู้จริงเห็นจริงในสรรพ
 โภยธรรมทั้งปวง ได้ทรงแสดงกสถิน ๑๐ อย่างทางสมถภาวนาวิธีอันเป็น
 เหตุจะให้บรรลุถึงจุดตกฉานแลบัญญัติฉานในรูปาพจรภูมิโดยนัย ที่ได้รวบรวม
 รวมแสดงมานเป็นสำคัญ ๆ

ก็แลเมื่อผู้โยคาพจรศึกษาอบรมรู้ในกสถินพิริ ตามกสถินภาวนานัยตั้งนี้
 แล้ว ต่อขึ้นไปก็ควรจะศึกษาให้รู้ไว้ในปกรณกพิริ ทางอิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ อัน
 จะได้ด้วยอาณูปากสถินที่บุคคลจำเริญให้เต็มที่ตั้งจุดตกฉานนั้น ๆ

ในกสิณทั้ง ๑๐ นี้ ส่วนปฐมกสิณ เมื่อพระโยคาพจรจำเจริญถึงจตุตถกถมานภุมิเต็มที่แล้ว ก็สามารถจะอธิษฐานจิตนฤมิตรูปสิ่งของต่าง ๆ เป็นต้นว่า นฤมิตคนเดียวให้เป็นคนมาก ให้คนมากเป็นคนคนเดียวได้ แลทำอากาศแลน้ำให้เป็นแผ่นดินแล้วเดินยืนนั่งนอนในที่นั้น ได้ดังประสงค์ ฯ

แลพระโยคาพจร อันจำเริญอาไปกสิณถึงจตุตถกถมานภุมิเต็มที่แล้วก็สามารถจะอธิษฐานจิต นฤมิตแผ่นดินให้เป็นน้ำแล้วคำผุดไปได้ในแผ่นดิน แลทำฝนให้ตกลงได้ แลนฤมิตให้เป็นแม่น้ำห้วยหนองใหญ่่น้อยเกิดขึ้นได้ แลทำพื้นที่รองภูเขาแลปราสาทเป็นต้น ให้เป็นน้ำแล้วโยคคลอนภูเขาเป็นต้นให้ไหวได้ดังประสงค์ ฯ

แลพระโยคาพจร อันจำเริญเตโชกสิณถึงจตุตถกถมานภุมิเต็มที่แล้วก็สามารถจะอธิษฐานจิต นฤมิตให้บังเกิดควันกลุ่มแลเปลวไฟสว่างได้ แลทำฝนถ่านเพลิงให้ตกลงได้ แลปรารภนาจะเผาสิ่งใด ๆ ก็อาจกระทำให้เกิดไฟเผาสิ่งนั้นให้ไหม้ได้ แลทำให้บังเกิดแสงไฟสว่างแลเห็นรูปในที่ไกลที่ใกล้ ดังว่าเห็นด้วยตาทิพย์ แลพระอรหันต์ท่านที่มีเตโชกสิณสมาบัติคราวเมื่อปรินิพพาน ท่านสามารถจำเริญให้เกิดเตโชธาตุเผาสรীরกายของท่านได้ดังประสงค์ ฯ

แลพระโยคาพจร อันจำเริญวาโยกสิณถึงจตุตถกถมานภุมิเต็มที่แล้วก็สามารถจะอธิษฐานจิต แลกระทำให้เป็นตัวลอยไปตามลมหรือทวนลมได้ แลทำให้ลมน้อยใหญ่เกิดได้ดังประสงค์ ฯ

แลพระโยคาพจร อันจำเริญนิลกสิณถึงจตุตถกถมานภุมิเต็มที่แล้วก็สามารถจะอธิษฐานจิต นฤมิตให้รูปเขียว แลทำให้เกิดมีตเขียวกลุ่มแลทำสิ่งอื่น ๆ ที่สุกใสงามดีให้เสียสีได้ดังประสงค์ ฯ

แลพระโยคาพจร อันจำเริญบีตกสถินถึงจตุตถฌานภูมิเต็มที่แล้วก็
สามารถอธิษฐานจิต นฤมิตรูปให้มีสีเหลือง แลทำสีอื่น ๆ ให้หม่นหมอง
ให้เป็นสีม่วงใสเหลืองก็ได้ดังประสงค์ ฯ

พระโยคาพจร อันจำเริญโลหิตกสถินถึงจตุตถฌานภูมิเต็มที่แล้วก็
สามารถจะอธิษฐานจิต นฤมิตรูปให้มีสีแดง แลทำสีอื่นให้เป็นสีแดงได้ดัง
ประสงค์ ฯ

แลพระโยคาพจร อันจำเริญโหตาทกสถินถึงจตุตถฌานภูมิเต็มที่แล้วก็
สามารถจะอธิษฐานจิต นฤมิตรูปให้มีสีขาว แลทำให้ง่วงเหงาให้ตั้งอยู่ไกล
แลมีคมหนักคล้ายใบ แลทำให้เป็นแสงสว่างแลเห็นรูปสิ่งของทั้งปวง ดังว่า
เห็นด้วยตาทิพย์ได้ดังประสงค์ ฯ

แลพระโยคาพจร อันจำเริญอาโลกกสถินถึงจตุตถฌานภูมิเต็มที่แล้ว
ก็สามารถจะอธิษฐานจิต นฤมิตรูปให้สว่างด้วยรัศมี แลทำง่วงเหงาให้ตั้ง
อยู่ไกล แลทำให้เกิดแสงสว่างแลเห็นรูปสิ่งของทั้งปวงดังว่าเห็นด้วยตาทิพย์
ได้ดังประสงค์ ฯ

แลพระโยคาพจร อันจำเริญอากาศกสถินถึงจตุตถฌานภูมิเต็มที่แล้ว
ก็สามารถจะอธิษฐานจิต ทำที่ปกปิดมิดชิดให้เปิดเผย แลนฤมิตให้เกิด
อากาศช่องว่างขึ้นภายในแผ่นดิน แลภายในภูเขา แล้วเข้าไปยืนดินนั้นนอน
ได้ แลทะลุไปในที่ก้นกำบังได้ดังประสงค์ ฯ

กสถิน ๑๐ นี้ วิธีที่จะอธิษฐานจิต นฤมิตให้เป็นอย่างหนึ่งอย่างใด
นั้น เมื่อพระโยคาพจรจำเริญกสถินส่วนหนึ่งใดได้เข้าถึงจตุตถฌาน ควร
เป็นที่ตั้งอธิษฐานแล้ว เมื่อจะอธิษฐานจิตต้องออกจากจตุตถฌานนั้น แล้ว

จึงยกเรื่องทีตนประสงค์นั้นขึ้นเพ่งรำพึงอยู่ให้มัน ครั้นแล้วจึงยกเรื่องที่ประ-
สงค์นั้นขึ้นบริกรรม แล้วกลับเข้าถึงจุดตถุณานีกขณะจิตหนึ่งแล้ว จึงออก
จุดตถุณานีก แล้วจึงอธิษฐานตั้งจิตทาบลงว่า ของสิ่งนี้ ๆ จึงเป็นอย่างนี้ ๆ
พอตั้งจิตอธิษฐานลง สิ่งทีประสงค์นั้นก็ขึ้นขึ้นในขณะทันใดนั้น ๆ

จบกสิณ ๑๐ ประการแต่เพียงนี้

กสิณานนตรี อุทฺธิกุเจสุ ปน อุทฺธุมาทกั ฯลฯ ปน อุทฺธู-
มาตตุตา อุทฺธุมาทกั ในลำดับกสิณนิเทศนั้น พระพุทธโฆษาจารย์เจ้า
ผู้ตกแต่งพระกัมภีร์วินิจฉัยในอสุภกรรมฐาน ๑๐ คือ อุทฺธุมาทกอสฺสุ ๑
วินีลกอสฺสุ ๑ วิปฺพพกอสฺสุ ๑ วิจิตทกอสฺสุ ๑ วิกขยิตกอสฺสุ ๑
วิกขิตทกอสฺสุ ๑ ททวิกขิตทกอสฺสุ ๑ โลหิตกอสฺสุ ๑ ปุพฺพกอสฺสุ ๑
อฏฺฐิกอสฺสุ ๑ เป็น ๑๐ ท่อนดังนี้ อุทฺธุมาทกอสฺสุ นั้น คือร่างกายผิอัน
พองขึ้นโดยลำดับ จำเดิมแต่วันสิ้นแห่งชีวิตพอบวมขึ้นบริบูรณ์ไปด้วยลม
วินีลกอสฺสุ นั้น คือร่างผิอันมีสีต่าง ๆ คือสีแดง สีขาว สีเขียว เจือกัน มีสีอัน
แดงในที่อันมีเนื้อมาก มีสีอันขาวในที่ประกอบด้วยหนอง มีสีอันเขียวโดย
มากคุดคูลุม ไปด้วยผ้าสาฎกอันเขียว อาศัยที่มีสีเขียวโดยมากจึงชื่อว่าวินีลก-
อสฺสุ วิปฺพพกอสฺสุ นั้น คือร่างผิอันมีหน้าเหลืองแลหนองอันไหลออกมาใน
ที่อันปริแลเปื่อยพังออกนั้น วิจิตทกอสฺสุ นั้น คือร่างผิอันขาดเป็น ๒ ท่อน
ท่อนกลาง มีกายขาดจักษุจายจากกัน วิกขยิตกอสฺสุ นั้น คือซากผิอันสัตว์
ทั้งปวงเป็นต้นว่าสุนัขบ้านสุนัขจิ้งจอกกัถิงยอแย่งโดยอาการต่าง ๆ แต่

ข้างโน้นแลข้างนี้ วิชิตตกอสุภนั้น คือซากผิอันบุคคลทิ้งไว้ให้ตกเรี่ยราย
 อยู่ในที่นั้น ๆ มีอยู่ข้าง ๑ ทำ้อยู่ข้าง ๑ ศีรษะอยู่ข้าง ๑ หตวิชิตตก
 อสุภนั้น คือซากผิอันบุคคลผู้เป็นเวรสับฟันด้วยเครื่องศาสตราวุธในอังกฤษ
 พใหญ่่น้อยเป็นน้อยเป็นรวเป็นรอยดั่งกากบาท โลหิตกอสุภนั้น คือร่างผิอัน
 แปรเปื้อนด้วยโลหิต อันไหลเอิบอาบออกจากสรีรประเทศนั้น ๆ ปุพุก
 อสุภนั้น คือร่างผิอันเต็มบริบูรณ์ด้วยกิมิชาติ หมู่นอนเบียดบ่อนกลายอยู่
 ทั่วสรีรประเทศต่าง ๆ อัฐิกอสุภนั้น คือซากผีมีแต่ร่างกระดูกทั้งสนแลมี
 อยู่แต่กระดูกอันเดียวก็ได้ชื่ออัฐิกอสุภ โยคาพจรกบฏปรารธนาจะยัง
 อุกคหนิมิต อันชื่อว่าอุทฐมาตกะให้บังเกิดในอุทฐมาตกนั้น แล้วจะจำเริญ
 อุทฐมาตกมานพึงเข้าไปสู่สำนักอาจารย์ ผู้จะให้พระกรรมฐานโดยนัยอัน
 กล่าวแล้วในปฐมวิภินพึงเรียนพระกรรมฐานในสำนักอาจารย์นั้น เมื่อพระ
 อาจารย์จะบอกพิธีอันจะไป เพื่อประโยชน์จะถือเอาซึ่งอสุภนิมิตนั้น ให้
 บอกซึ่งกิริยาอันจะกำหนดซึ่งนิมิตโดยรอบคอบ ๑ ให้บอกซึ่งลักษณะอันจะ
 ถือเอาด้วยอุคคหนิมิต ๑๑ ประการนั้น ๑ ให้บอกซึ่งกิริยาอันพิจารณา
 ทางอันจะไปแลมานั้น ๑ พึงบอกซึ่งวิธีทั้งปวงตราบเท่าถึงอุปปนาเป็น
 ปรีโยสานแก่ศิษย์ผู้จะเรียนจงถ้วนถี่ทุกประการ พระโยคาพจรเรียนพิธีทั้ง
 ปวงได้ชำนาญดีแล้ว ให้เข้าไปในเสนาสนะประกอบด้วยองค์ ๕ ประการตั้ง
 พรธนามาแล้วในกสินนิเทศ พึงแสวงหานิมิตคือซากผิอันซึ่งพองขึ้นมานั้น
 ถ้าแลพระโยคาพจรได้ข่าวเขาบอกว่าร่างผีซึ่งพองขึ้นนั้น เขาทิ้งไว้แทบ
 ประตูบ้านอันมีชื่อโพ้นกัถิ ในปากบ่าในหนทางกัถิ แถบเชิงเขาแลร่มไม้
 ในบ่าช้ำกัถิ อย่าพึงไปในขณะอันได้พึงจะเกิดอันตรายในระหว่างการ ฤ

บุคคลอื่นต่าง ๆ ลงไปสู่แม่น้ำที่ธาร อันเต็มบริบูรณ์โดยใช้ท่าแลเกิดอัน
 ทรายต่าง ๆ เป็นต้นว่าตกลงไปด้วยสามารถหาวิจารณ์ปัญญาได้ เหตุร้าย
 อสุภนั้นพาสมฤตร้ายกาจหยาบช้าหวงแหนรักษาอยู่ที่ บางที่ฝูงมนุษย์สิ่ง
 อยู่ที่ จะกระทำอันตรายแก่ชีวิตแห่งพระโยคาพจรอันไปโดยด่วนแลมิได้
 พิจารณานั้น ถ้าไปแทบประตูบ้านแลไปโดยทำอาบน้ำแลเปลี่ยนากี้ จะไป
 พบวิสภาคารมณแล้ว ก็อรุปสตรีภาพอันอยู่แทบหนทางนั้น น้ำจิตก็เกิด
 กำหนดในรูปสตรีภาพจะสำรวมจิตไว้มิได้ อนึ่งซากอุทรมาตกนั้น ถ้าเป็น
 ซากอสุภสตรีก็มีเป็นทีสบายแห่งพระโยคาพจร เหตุกายบุรุษเป็นวิสภาค
 ก็มิได้เป็นที่ชอบอารมณ์ ในที่จจะจำเริญภาวนาแห่งสตรีภาพ กายแห่งสตรี
 ภาพมิได้ชอบอารมณ์แห่งบุรุษ ซากเพวระนั้นถ้าตายลงใหม่ ๆ ก็จจะปรากฏ
 แก่พระโยคาพจร โดยสุภารมณอันเหมาะสม จะมีได้เป็นที่อนิจจังสังเวช
 เมื่อพระโยคาพจรเห็นซากเพวระเป็นสุภารมณชมจิตไว้ ไม่หยุดแล้วก็จะเป็น
 อันตรายแก่ศาสนะพรหมจรรย์ ถ้าแลพระโยคาพจรมีสติตั้งอยู่ตักเตือนอาตมา
 ว่า กิริยาที่จะมาสำรวมรักษากจิตไว้มิให้มีภัยในพรหมจรรย์แต่เพียงนั้นจะได้
 หนักจะได้ยากแก่ภิกษุผู้มีปัญญาอย่างอาตมานี้หามิได้ เมื่อมีสติตั้งอยู่ตัก
 เตือนตนได้ดังนี้แล้วก็พึงไปเถิด เมื่อยจะไปในั้นพึงให้บอกกล่าวว่ลาแก่พระ
 สงฆ์เถระ แลพระภิกษุของคือนอันมีพาสนาอันปรากฏแล้วจึงไป เหตุว่ไป
 สูบ้ำชานัน ครั้นได้เห็นรูปแลได้ฟังเสียงผีแลราชสีห์แลเสือโคร่งเป็นอาทิ
 แล้วจะเกิดการกำรวิบน้ำจิต ๆ จะสงบอยู่มีได้องคัพพะจะหวนไหว มิ
 ฉะนั้นชุกอาพาธอันบังเกิดขึ้น ท่านจะได้ช่วยรักษาวาครแลจิรวในวิหารไว้

มิให้เป็นอันตราย หนึ่งท่านจะได้ใช้ภิกษุหนุ่มแลสามเณรออกไปให้ช่วยปฏิบัติ หนึ่งมหาโจรที่กระทำโจรกรรมแล้วก็ตี ประราธนาจะกระทำโจรกรรมแต่ยังมีได้กระทำก็ตี มักสำคัญเข้าใจว่าป่าเป็นที่ปราศจากรังเกียจแก่คนทั้งปวง ๆ ไม่มีความสงสัยเข้าใจดังนั้นแล้วก็มักมาประชุมกันอยู่ในป่าช้า เมื่อคนทั้งปวงเขาคิดตามไป มหาโจรจวนตัวเข้าแล้ว ก็จะทำห่อทรัพย์ไว้ในที่ใกล้แห่งพระภิกษุแล้วก็พากันหนีไป คนทั้งปวงก็จะจับเอาว่าเป็นโจรและจะเป็นโยมที่ได้ความลำบาก พระมหาเถระแลภิกษุหนุ่มที่มีบุญมีวาสนานั้น ท่านจะได้ช่วยว่ากล่าวป้องกันว่าอย่าเบียดเบียนเจ้ากรุปนี้เลย เจ้ากรุปนี้ได้บอกกล่าวแก่เราแล้ว จึงไปด้วยการกรรมอันนี้ต่างหากจะได้ไปกระทำโจรกรรมฉกฉกหามิได้ ท่านว่ากล่าวห้ามปรามตั้งนั้นแล้วท่านก็จะกระทำให้เป็นสุนทรสิริสวัสดิ์สถาพร อันบอกกล่าวเสียก่อนแล้วจึงไปนั้นเมื่ออันถึงตั้งนี้ เหตุตั้งนั้น พระโยคาพจรบอกกล่าวไว้ให้เป็นพยานตั้งนั้นแล้ว ฟังใหม่ ความรักความยินดีชื่นชมโสมนัสในที่จะได้เห็นอสุภกนิมิตนั้น อุชชติยราชกุมารอันยินดี เสด็จไปที่อภิเชกมกคณสถาน มิฉะนั้นอุชชติยราชกุมารเป็นทนายรับตีอันชื่นชมยินดีไปสู่โรงงาน มิฉะนั้นอุชชติยราชกุมารจะไปสู่ชุมทรัพย์ เมื่อพระโยคาพจรจะไปเยี่ยมป่าช้านั้น เพื่อจะชมขานาจิตของตนให้พ้นจากนิเวรณโทษทั้ง ๕ ประการนั้น ฟังทีระมังประชุมสงฆ์ทั้งปวงให้พร้อมกันแล้วจึงไป เมื่อจะไปนั้นฟังให้พระกรรมฐานเป็นประธานให้ไปแต่องค์เดียว อย่ามีเพื่อนเป็น ๒ อย่าได้ละเสียซึ่งมูลกรรมฐานเดิม มีพุทธานุสสติเป็นต้นที่ตนคอยบำเพ็ญมาแต่ก่อน ด้วยอาภอกิจที่ว่าอาตมะไปบัดนี้ เพื่อจะถือเอาซึ่งอุทฺธมาตกอสุภกรรมฐาน ให้กระทำมูลกรรมฐานไว้ในใจแล้ว ฟังให้ถือ

เอาไม้เท้าเพื่อจะป้องกันเสียซึ่งอันตรายอันเกิดแก่สุนัขในป่าช้าเป็นต้น ฟิ่ง
 ตั้งสติให้มั่นในมุลกรรมฐาน ฟิ่งสำรวจอินทรีย์ ๖ ให้สงบไว้ภายใน อย่า
 ทำน้ำใจไว้ภายนอก เมื่อจะออกจากวิหารนั้นฟิ่งกำหนดประตู่ว่า อาตมะ
 ออกจากประตูอันมีชื่อโพ้น หนึ่ง ฟิ่งให้กำหนดหนทางที่ตนไปนั้นว่า หน
 ทางอันนี้ตรงไปข้างทิศตะวันตก ทิศเหนือทิศใต้ตรงไปสู่อนุทิศแห่งทิศ
 ใหญ่ ๆ นั้น หนึ่งฟิ่งสังเกตกำหนดว่า หนทางอันนี้มาถึงที่นี้แวะไปข้างซ้าย
 มาถึงที่นี้แวะไปข้างขวา ก้อนศิลาอยู่ข้างนี้ จอมปลวกอยู่ข้างนี้ ต้นไม้กอ
 ไม้เครือเถาวัลย์อยู่ข้าง ๆ นี้ สังเกตกำหนดดังนี้แล้ว ฟิ่งไปสู่พิจารณา
 อุกฤษฏาตอกสุกนิमित เมื่อจะไปนั้นอย่าไปไต่ลม กิ่งชันซากกเพวระจะสัมผัส
 ษานประสาธแล้วจะฟิ่งยังสมองศีรษะให้กำเร็บ มิฉะนั้นจะยังอาหารให้เกิด
 การกำเร็บออกจากปาก มิฉะนั้นจะฟิ่งให้เกิดวิปฏิสารเคือครอื่น ว่าอาตมะ
 มาสู่ที่กเพวระเห็นปานดังนั้นฟิ่งให้พระโยคาพจรเว้นทางไต่ลมเสีย แล้วให้ไป
 เห็นอลม ฌีว่าหนทางข้างเหนือลมนั้นเดินไม่ได้ ด้วยมีภูเขาแลก้อนศิลาใหญ่
 แลรั้วแลหนามนั้นกำบังอยู่ในระหว่างหนทางข้างเหนือลมนั้น เป็นเปือกตม
 เป็นหน้าเป็นโคลนอยู่ ก็ฟิ่งให้พระโยคาพจรเอามุมจีวรบีตนาสิกเสียแล้วฟิ่งไป
 เติค เมื่อไปถึงแล้วอย่าเพิ่งเส็งแลอสุกนิमितฟิ่งให้กำหนดเสียก่อน คือพระ
 โยคาพจรยืนอยู่ในทิศบางแห่งนั้นเห็นซากอสุกไม่ถนัด น้ำจิตไม่ควรภาวนา
 กรรม ก็ให้เว้นเสียอย่ายืนอยู่ในทิศอันนั้น ให้ไปยืนอยู่ในที่ได้เห็นซาก
 อสุกถนัด น้ำจิตจะได้ควรแก่กรรมฐานภาวนา และอย่ายืนในที่ไต่ลมกิ่ง
 อสุกจะเบียดเบียน จิตจะฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ อย่ายืนข้างเหนือสูง

มนุษย์ที่สิงอยู่ในซากอสุภะนั้นจะโกรธแล้วจะทำความฉิบหายให้ต่าง ๆ พึง
 ให้พระโยคาพจรหลีกเลี่ยงเสียสักหน่อย อย่ายืนข้างเหนือลมยิ่งนัก อนึ่งเมื่อ
 จะยืนนั้นอย่าให้ใกล้นัก อย่ายืนให้ชิดเท่ากันกษัตริ์พระนั้ก เพราะว่าพระโยคา-
 พจรมีนไกลซากอสุภมิได้ปรากฏประจักษ์แจ้ง ยืนใกล้นักเกิดภัยอันตราย
 ยืนชิดเท่ากษัตริ์พระนั้ก จะมีได้พิจารณาเห็นอสุภสนทงหลาย เหตุดังนี้
 พระโยคาพจรอย่ายืนให้ใกล้นัก พึงยืนในที่ท่ามกลางแห่งตัวอสุภอันเป็นที่
 สบายเมื่อยืนอยู่ดังนี้ ฅิว่าก่อนศิลาที่อยู่ริมรูปอสุภนิมิต แลก่อนศิลาอัน
 ปรากฏแก่จักษุของพระโยคาพจร ก็ให้พระโยคาพจรสังเกตกำหนดให้รู้ตระ-
 หนักแน่ ว่าก่อนศิลาอันสูงต่ำเล็กใหญ่ดำขาวกว้าง แล้วพึงกำหนดสืบต่อ
 ไปว่า ก่อนศิลาอยู่ตรงนั้ อสุภนิมิตอยู่ตรงนั้ สิ่งนั้คือก่อนศิลา สิ่งนั้คือ
 อสุภนิมิต อนึ่งฅิว่าจอมปลวกอยู่ใกล้ซากอสุภ ก็พึงให้พระโยคาพจรกำหนด
 ให้รู้ตระหนัก ว่าจอมปลวกอันสูงต่ำเล็กใหญ่และดำขาวยาวสั้นกลมเป็น
 ปริมณฑล แล้วพึงให้กำหนดสืบไปว่าจอมปลวกอยู่ตรงนั้ อสุภนิมิตนั้ สิ่ง
 นั้คือจอมปลวก สิ่งนั้คืออสุภนิมิต อนึ่งฅิว่าต้นไม้ใกล้ซากอสุภ ก็พึงให้
 พระโยคาพจรกำหนดให้แน่ ว่าไม้เป็นไม้โพไทรไม้เต่าร้างไม้เลียบ สูง
 ต่ำดำขาวเล็กใหญ่อย่างนั้ ๆ แล้วให้กำหนดต่อไปว่า ไม้อยู่ตรงนั้ ซากอสุภ
 อยู่ตรงนั้ สิ่งนั้ต้นไม้สิ่งนั้คือซากอสุภนิมิต ฅิว่ากอไม้อยู่ใกล้ซากอสุภก็พึง
 กำหนดให้รู้ว่า กอไม้อันนั้เป็นกอไม้เหี่ยว ๖ อันนั้เป็นกอชบา ๖ อันนั้เป็น
 กอว่านหางช้าง กอนสูง กอนต่ำ กอนเล็ก กอนใหญ่ แล้วให้พึงกำหนด
 ต่อไปว่ากอไม้อยู่ตรงนั้ อสุภนิมิตอยู่ตรงนั้ อนึ่งฅิว่าเครือเถาอยู่ใกล้ซาก

อสุภ ก็พึงให้พระโยคาพจรกำหนดให้แน่ว่าเครื่องนี้เป็นเครื่องฟักเป็นเครื่อง
 ตัวทอง เป็นเครื่องเอาหญ้าแห้ง เป็นเครื่องเอากระพวงไหม แล้วพึงกำหนด
 สืบต่อไปว่า เครื่องเอาอยู่ตรงนี้ อสุภนิมิตอยู่ตรงนี้ สิ่งนี้เป็นเครื่องเอา สิ่ง
 เป็นอสุภนิมิต พระโยคาพจรกำหนดดังนี้แล้ว อันคัมภีร์นี้พึงให้ถือเอาอุทฺธ
 มาตกอสุภนิมิตโดยอาการ ๖ คือถือโดยสี ๑ โดยเพศ ๑ โดยสัณฐาน ๑
 โดยทิศ ๑ โดยที่ตั้ง ๑ โดยกำหนด ๑ เป็นอาการ ๖ ถือเอาอุทฺธมาตก
 อสุภนิมิตโดยสีนั้น คือให้กำหนดว่าซากอสุภ อันนี้เป็นร่างกายของคนดำ
 อันนี้เป็นร่างกายของคนขาว อันนี้เป็นร่างกายของคนที่มีผิวหนังอันพร้อย
 ลาย ถือเอาอุทฺธมาตกอสุภนิมิตโดยเพศนั้น อย่าพึงกำหนดร่างกายอัน
 นี้เป็นเพศสตรี อันนี้เป็นเพศบุรุษ พึงให้กำหนดแต่ว่าซากอสุภอันนี้เป็น
 ร่างกายแห่งบุคคลอันตั้งอยู่ในปฐมวัย อันร่างกายแห่งบุคคลอันตั้งอยู่ใน
 มัชฌิมวัยอันนี้เป็นร่างกายแห่งบุคคลอันตั้งอยู่ในปัจฉิมวัย กำหนดโดย
 สัณฐานแห่งอุทฺธมาตก ว่าสิ่งนี้เป็นสัณฐานศีรษะ สิ่งนี้เป็นสัณฐานคอ
 สิ่งนี้เป็นสัณฐานมือ สิ่งนี้เป็นสัณฐานท้อง สัณฐานนาภี เป็นสัณฐาน
 สะเอว เป็นสัณฐานขา สิ่งนี้เป็นสัณฐานแข้ง สิ่งนี้เป็นสัณฐานเท้า
 กำหนดโดยทิศนั้นคือให้กำหนดว่า ในซากอสุภนี้มีทิศ ๒ ทิศ คือทิศ
 เบื้องต่ำ ทิศเบื้องบน ท่อนกายเบื้องต่ำ ตั้งแต่หน้าถึงมาเป็นทิศเบื้องต่ำ
 ท่อนกายเบื้องบน ตั้งแต่หน้าขึ้นไปเป็นทิศเบื้องบน นัยหนึ่งพึงให้
 พระโยคาพจรกำหนดทิศที่ยืน แลทิศที่อยู่แห่งซากอสุภ ว่าอาตมา
 ยืนอยู่ในทิศอันนี้ ซากอสุภตั้งอยู่ในทิศอันนี้ ให้กำหนดทิศเป็น

๒ อย่างดังนี้ ซึ่งว่าให้ถือเอาอุทฺตมาตกอสฺสณินิตโดยที่ตงนหน ฟังให้กำหนด
 ว่าชากอสฺสทักกลิงยฺยหน มีอยุทฺทหน เทาอยุทฺทหน ศีรชะยฺยตงน ทํามกลางกาย
 อยุทฺทหน นัยหน่งฟังให้กำหนดทฺยหนแห่งตน แลที่อยุ่แห่งชากอสฺสท ว่าอาตมา
 ยินอยุทฺทหน ชากอสฺสทักกลิงยฺยทหน ฟังให้กำหนดที่ตงนเป็น ๒ อย่างดังนี้ จงว่า
 ให้ถือเอาอุทฺตมาตกอสฺสณินิตโดยปริเจทนหน คือให้กำหนดว่าชากอสฺสท
 กำหนดในเบ้องท่าคัวยเท้า กำหนดในเบ้องบนด้วยปลายผม กำหนดโดย
 กว้างคัวยหน่งเต็มไปคัวยเกร่องหน้า ๑๒ สิ่งสนทงนหน นัยหน่งว่าให้ถือเอา
 อุทฺตมาตกอสฺสณินิตโดยปริเจทนหน คือให้กำหนดหัตถาทิกอวฺยวะสังนเป็นมือ
 สังนเป็นศีรชะ สิ่งนเป็นกลางตัวแห่งอุทฺตมาตกอสฺสณินิต พระโยคภาพจร
 พิจารณาที่เท่าใดว่าเป็นอุทฺตมาตกะ ก็ฟังให้กำหนดเอาที่เท่าหนว่าหัตถาทิ
 อวฺยวะทงปวงนกงจะพองชนเห็นตงน หน้าเกลี้ยคหน้าหนาย อนึ่งพระ
 โยคภาพจรไม่ควรพิจารณาร่างกายสตรีกภาพให้เป็นอุทฺตมาตกะกรรมฐาน เหตุ
 ว่ากายสตรีกภาพไม่ควรบรูษจะพิจารณาเป็นพระกรรมฐาน ร่างกายแห่ง
 บรูษไม่ควรสตรีกภาพจะพิจารณาเป็นพระกรรมฐาน ร่างกายแห่งบรูษ
 แลร่างกายแห่งสตรีกภาพนเป็นวิสภาคแก่กัน อสฺสการณมิได้ปรากฏในรูป
 กายอันเป็นวิสภาค ๆ เป็นเหตุจะให้หน้าจิต กำเวิบฟังชานไปด้วยกิลเส
 มีราคะเป็นต้น ข้อทวงมีพระบาลีในอรรถกถาฉฉิมมิกายว่า อุกฺขมาภูติปิ
 หิ อิตฺติ ปุริสสฺส จิตฺติ ปริยาทาย ติฏฐติ เนื้อความว่าแท้จริง
 ร่างกายแห่งสตรีกภาพน แม้ว่าจะเป็นอุทฺตมาตกหน้าพองอยู่ก็ดี ก็อาจยัง
 จิตแห่งบรูษให้เหือดแห้งไปด้วยกามราคะได้ เหตุดังนี้ คือให้พระโยคภาพจร
 ถือเอาอุทฺตมาตกนินิตโดยอาการ ๒ แต่ร่างกายอันเป็นสภาพสิ่งเดียว พระ

โยคาพจรจำพวกใดก็ได้เสพพระกรรมฐานแลรักษารุกขังเป็นต้น แต่ครั้ง
 พระศาสนาพระพุทธเจ้าปางก่อน พระโยคาพจรจำพวกนั้นแต่พอถึงแลดู
 อุทฺธมาตกอสฺส ก็จะได้ปฏิภาคนิมิตโดยง่าย มีพักลำบาก ผิดว่าพระโยคา-
 พจรถึงแลดูอุทฺธมาตกอสฺสแล้ว ปฏิภาคนิมิตได้ปรากฏ ก็พึงให้พิจารณา
 อุทฺธมาตกนิมิตโดยอาการตั้งนั้นแล้ว ปฏิภาคนิมิตยังไม่บังเกิดปรากฏ ก็พึง
 ให้พระโยคาพจรพระองค์นั้น ถืออุทฺธมาตกอสฺสนิมิตโดยอาการ ๕ อีกเล่า
 อาการ ๕ นั้นคือให้ถือนเอาอุทฺธมาตกอสฺสนิมิตโดยที่ต่อ ๑ โดยระหว่าง ๑
 โดยที่ต่ำ ๑ โดยที่สูง ๑ โดยรอบคอบ ๑ เป็นอาการ ๕ สิริทั้งใหม่ทั้ง
 เก่าเข้าเป็น ๑๑ ซึ่งว่าให้ถือนเอาอุทฺธมาตกอสฺสนิมิตโดยที่ต่ออัน ให้
 พิจารณาเอาแต่ที่ต่อใหญ่อันปรากฏแลที่ต่อในร่างกายมีถึง ๑๕๐ คือ ที่ต่อ
 น้อย ๑๖๖ ที่ต่อใหญ่ ๑๔ ที่ต่อน้อยนั้นเล็กละเอียดคนก็อย่าพึงพิจารณาเอา
 เป็นอารมณ์เลย ให้พิจารณาเองแต่ที่ต่อใหญ่อันปรากฏ คือ มือเบื้องขวา
 มีที่ต่อ ๓ มือเบื้องซ้ายมีที่ต่อ ๓ เท้าซ้ายเท้าขวามีที่ต่อข้างละ ๔ คือมีที่ต่อ
 อัน ๑ สะเอวมี่ที่ต่ออัน ๑ เป็นที่ต่อใหญ่ ๑๔ แห่งตั้งนี้ ชื่อว่าให้ถือนเอา
 อุทฺธมาตกอสฺสนิมิตโดยระหว่างนั้น คือให้พิจารณาโดยระหว่างทั้งปวง คือ
 ระหว่างแห่งมือเบื้องขวาแลข้างเบื้องขวา ก็ระหว่างมือเบื้องซ้ายแลข้าง
 เบื้องซ้าย คือท่ามกลางเท้าทั้ง ๒ คือนามที่เป็นที่ท่ามกลางแห่งท้องคือ ช่อง
 แห่งหู (อติศัพท์เป็นอรรถแห่งอาทิศัพท์สงเคราะห์เอาช่องจุมูกเป็นต้นด้วย
 นั้น) อธิบายว่าให้พระโยคาพจรกำหนดให้รู้ทั่วว่า อุทฺธมาตก อสฺสนิมิต
 ตาสฺมิตาอำปากหุบปาก ซึ่งว่าให้ถือนเอาอุทฺธมาตกอสฺสนิมิตโดยที่ตานั้น
 คือให้พระโยคาพจรกำหนดที่ลุ่มที่ต่ำในอุทฺธมาตก คือ หลุมคอ หลุมคอ

ภายในปาก นัยหนึ่งว่าให้กำหนดเอาที่ยืนของตนว่า อาตมาเย็นอยู่ในที่ต่ำ
 อุทฺธมาตกอยู่ในที่สูง กำหนดที่ต่ำนั้นพึงกำหนดให้เป็น ๒ อย่าง ดังนี้ ซึ่ง
 ว่าเป็นคือเอาอุทฺธมาตกอสุภนั้นที่สูงนั้น คือให้พระโยคาพจรกำหนดว่า
 อุทฺธมาตกอสุภนั้นที่สูง ๓ แห่ง คือ เข้า ขา หน้าผาก นัยหนึ่งว่า ให้
 กำหนดที่ยืนของตน ว่าอาตมาเย็นอยู่ในที่สูง ซากอสุภอยู่ในที่ต่ำ กำหนดที่
 สูงนั้นพึงให้กำหนดเป็น ๒ อย่างดังนี้ ซึ่งว่าให้ถือเอาอุทฺธมาตกอสุภนิมิต
 โดยรอบคอบนั้น คือให้พระโยคาพจรกำหนดอุทฺธมาตกอสุภนั้นให้จงทั่ว
 เมื่อพระโยคาพจรหยั่งปัญญา ให้สัญจรไปในอุทฺธมาตกอสุภ โดยอาการ ๕
 ดังนี้แล้ว ที่อันใดในซากอสุภปรากฏโดยอาการเป็นอุทฺธมาตก ก็พึงให้
 พระโยคาพจรตั้งจิตไว้ว่าที่อันนี้เป็นอุทฺธมาตก นีว่าที่อันใดอันหนึ่งมิได้
 ปรากฏโดยอาการเป็นอุทฺธมาตกเลย ก็ให้พระโยคาพจรกำหนดเอากาย
 เบื้องบนมีพนักทองเป็นที่สูง เหตุที่อันนั้นเนาพองยิ่งกว่าที่ที่บ่วงแล้ว พึง
 ตั้งจิตไว้ว่า ที่อันนี้เป็นอุทฺธมาตก พระโยคาพจรพึงถือเอานิมิตในซากอสุภ
 นั้นให้ดีด้วยสามารถอุทฺธมาตกนิมิต มีพรรคเป็นต้น แลมีสนธิเป็นปริโย
 ธานอันควรแก่กล่าวแล้ว พึงตั้งสติให้ดีแล้วพิจารณาเนื่อง ๆ เมื่อพระโยคา
 พจรพิจารณานั้น จะยืนก็ได้จะนั่งก็ได้ไม่มีกำหนด แต่ทว่าอย่าอยู่ให้ไกล
 นักใกล้นัก อยู่แต่พอประมาณ แล้วพิจารณาเห็นอนานิสงส์ในอสุภกรรมฐาน
 นั้น สำคัญว่าดวงแก้ว ตั้งไว้ซึ่งความเคารพรักไกรจงหนัก ผูกจิตไว้ใน
 อารมณ์ ถืออสุภนั้นให้มันด้วยความดำริว่า อาตมาจะพ้นจากชราแลมรณะ
 ด้วยวิธีปฏิบัติอันนี้แล้ว ลืมจักขุขึ้นถึงแลดูอสุภถือเอาเป็นนิมิตแล้ว พึง
 จำเรณูปริกรรมภาวนาไปว่า อุทฺธมาตกํ ปฏิกฺกฺติ อุทฺธมาตกํ ปฏิกฺกฺติ

ร้อยคาบพันคาบ สัมผัสกันแล้วเส็งแลดูแล้วพึงหลับลงพิจารณาเล่า ควร
 จะสัมผัสจึงสัมผัสควรจะหลับจึงหลับ เมื่อพระโยคาพจรกระทำเนื่อง ๆ ดังนี้
 ได้ชื่อว่าถือเอาอุคคหนิมิตเป็นอันดี ปุจฉาตามว่า ถือเอาอุคคหนิมิตเป็น
 อันดีนั้นในกาลใด วิสัชนาว่า เมื่อพระโยคาพจรสัมผัสกันแล้วเส็งแลดูแล้ว
 หลับลงพิจารณาเล่า อันว่านิมิตคือซากอสุกนั้น เข้าไปปรากฏในละแวก
 หว่างวิถิจิตของพระโยคาพจรเหมือนเมื่อเส็งดู ด้วยจักขุ เป็นอันเดียวกันใน
 กาลใด ก็ได้ชื่อว่าพระโยคาพจรถืออุคคหนิมิตเป็นอันดี พิจารณาเป็นอันดี
 กำหนดเป็นอันดีดังนี้แล้ว มิว่าพระโยคาพจรนั้นมิอาจถึงที่สุดสำเร็จแห่ง
 ภาวนา คือ ปฐมฌานในที่นั้น ก็พึงให้กลับมาสู่เสนาสนะ เมื่อจะกลับมา
 นั้น พึงปฏิบัติให้เหมือนเมื่อแรกจะไปพิจารณาซากอสุก ให้กลับมาแต่ผู้
 เดียวอย่ามีเพื่อน พึงให้กระทำอุสุภกรรมฐานนั้นไว้ในใจ พึงตั้งจิตไว้ให้
 มั่น สรรวมอินทรีย์ไว้ให้สงบอยู่ในภายใน อย่าทำน้ำใจอยู่ในภายนอก
 เมื่อจะออกจากบ้ำชานี้ พึงให้กำหนดหนทางกลับให้ตระหนักเห็นว่าหนทาง
 อันนี้ไปข้างเหนือข้างใต้ตะวันออก ตะวันออก หนทางอันนี้แะไปซ้าย
 หนทางอันนี้แะไปขวา มีก้อนศิลาแดงอมปลวกคันไม้ แลกอไม้เครือเขา
 เถาวัลย์เป็นสำคัญอยู่ข้างนี้ ๆ พระโยคาพจรกำหนดหนทางแล้วกลับมาสู่
 เสนาสนะด้วยประการดังนี้แล้ว เมื่อจะจงกรมนั้นพึงให้จงกรมในประเทศ
 พื้นแผ่นดิน อันจำเพาะหน้าตอกที่อยู่ที่แห่งอุสภนิมิต แม้จะนั่งภาวนาก็พึง
 ปูอาสนะให้เฉพาะหน้าตอกที่อยู่ที่แห่งอุสภนิมิตนั้น ถ้ามีแหวนแต่คันไม้แลธวั
 กิดขวางอยู่ พระโยคาพจรมิอาจจะเดินจงกรม มิอาจจะตกแตงอาสนะที่นั่ง
 ให้จำเพาะตอกอันนั้นได้ เหตุไม่มีที่ว่างที่เปล่า ก็อย่าพึงให้พระโยคาพจร

ตั้งเสตุทศที่อยู่แห่งอสุภนิมิต พึงให้ตั้งจิตจำเพาะต่อทศที่อยู่แห่งอสุภนิมิตแล้ว ก็พึงให้เดินจงกรมแลนั่งภาวนาในประเทศอันสมควรนั้นเถิด ฯ

จักวินิจฉัยในเนื้อความ ๓ ข้อ คือ กำหนดในนิมิตโดยรอบคอบ ๑ คือ ถือเอาอุทุมาทกอสุภนิมิตโดยอาการสิบเอ็ด ๑ คือพิจารณาหนทางอันไปแลมา ๑ เป็นเนื้อความ ๓ ข้อดังนี้ ซึ่งว่าให้พระโยคาพจรกำหนดในทศนิมิตโดยรอบคอบนั้น มีคุณานิสงส์คืออุทุมาทกอสุภนิมิตในเขลาอันมิควรจะไป คือ เวลาสังวัชชยายแลกำหนดนิมิตมิไม่เป็นต้นโดยรอบคอบแล้วล้มจักชุนเสิงแลดูชากอสุภ เพื่อจะถือออกหนีนิมิต อันว่าอุทุมาทกอสุภนั้น ปรากฏดูลุกชันหลอกหลอนแล้วเสียนอยู่ มิฉะนั้นปรากฏดูหนึ่งว่าเข้าครอบงำพระโยคาพจร มิฉะนั้น ปรากฏดูเล่นไล่ตืดตามมาเมื่อพระโยคาพจรเห็นอารมณ์อันพึงกลัว แปรกประหลาดเหมือนภูตปิศาจดังนั้น ก็จะมีจิตกำเริบเป็นสัญญาวิปลาสปราศจากสมปฤติ ดูคนขลาดผีแลบ้าผีสิงแล้วจะสะดุ้งตกใจ ให้กายเกิดกัมปนาทมีโลมชาติอันชูชันทั่วสรรพางค์ เหตุพระกรรมฐานทั้ง ๓๘ ซึ่งจำแนกไว้ในพระบาลีนั้น พระกรรมฐานบ่อนใดบ่อนหนึ่ง ซึ่งจะมีอารมณ์อันพึงกลัวเหมือนอุทุมาทกอสุภกรรมฐานนั้นหามิได้ พระโยคาพจรจะจำเรอพระกรรมฐานบ่อนนั้นมักฉิบหายจากฌาน เหตุว่าพระกรรมฐานบ่อนนั้นมีอารมณ์อันพิลึกพิงกัวยังนัก เหตุดังนี้ พระโยคาพจรพึงหยุดยั้งตงสติให้มั่นกระทำอาโภกจิตเนื่อง ๆ ว่า ประเพณีชากอสุภซึ่งจะลุกชันหลอกแล้วเล่นไล่ตืดตามมานั้น ไม่มีอย่างผิดวักอนศิลาแลเครือเขาเล่นไล่ตืดตามมาได้ ชากอสุภก็จะพึงลุกชันหลอก

หลอนเล่นไล่ติดตามมาเหมือนกันตั้งนั้น อนึ่ง ก้อนศิลาแลกรื้อเขาเล่นไล่ติดตามไม่ได้ ซากอุษุภะก็มีอาจจะไล่ติดตามได้เหมือนฉะนั้น อันว่าอาการอันเห็นปรากฏนี้ เกิดเพราะสัญญาอันกำหนดภาวนาจิต มีแต่ मात्रว่าสัญญาแห่งท่าน กุชรภิกษุผู้เห็นภยันตรายในวัฏฏสงสาร อันนี้พระกรรมฐานปรากฏแก่ท่านแล้วอย่างลวเลย พระโยคาพจรกุดบุตรบรรเทาเสียซึ่งสะอึดตกใจ ยังประสาทเลื่อมใสให้บังเกิดแล้ว พึงยังภาวนาจิตให้สัญจรไปในอุทฺธุมาทกนิมิตนั้นเถิด พระโยคาพจรก็จะสำเร็จภาวนาวิเศษ คือ ปฏิภาคนิธิปนาปฐมฉานในเบื้องหน้า พระโยคาพจรกำหนดคณินิมิตโดยรอบคอบนั้นมีคุณานิสงส์คือ มิได้เป็นที่หลงไหลแห่งน้ำจิตตั้งนี้ พระโยคาพจรยังมีนิมิตคาหะ คือ ถือเอาอุทฺธุมาทกนิมิตโดยอาการ ๑๑ ให้สำเร็จแล้วก็จะได้คุณานิสงส์ คือ น้อมพระกรรมฐานมาผูกไว้ในจิต อุคคหนิมิตจะบังเกิดแก่พระโยคาพจร ก็เพราะที่ลุ่มจักขุขึ้นแสงแลอุทฺธุมาทกอุสุภ เมื่อพระโยคาพจรยังภาวนาจิตให้สัญจรไปในอุคคหนิมิต แล้วก็จะได้ซึ่งปฏิภาคนิมิต เมื่อยังภาวนาจิตให้สัญจรไปในปฏิภาคนิมิตแล้ว ก็จะได้สำเร็จอุปนา คือ ปฐมฉาน พระโยคาพจรประดิษฐานอยู่ในอุปนาจือ ปฐมฉานแล้วจะจำเริญพระวิปัสสนา พิจารณาองค์ฉานเป็นอนิจจังทุกขัง อนัตตาแล้ว ก็จะได้สำเร็จพระอรหัตตักกิลเสชชาติ เข้าสู่พระปรีณิพพาน ควรแก่การกำหนด พระโยคาพจรยังมีนิมิตคาหะ คือถือเอาอุทฺธุมาทกนิมิตให้สำเร็จโดยอาการ ๑๑ มีคุณานิสงส์ ก็จะน้อมเอาพระกรรมฐานมาผูกไว้ในจิตตั้งนี้ แลซึ่งจะให้พระโยคาพจรพิจารณาทางอัน ไปแลจะมีคุณานิสงส์ คือ เป็นเหตุจะยังน้ำจิตให้ดำเนินไปสู่กรรมฐานวิถีนั่นคือ พระโยคาพจร

พระวิสุทธีมรรค เล่ม ๒

๓๑๑

จำพวกนี้ถือเอาซึ่งอุคคหนิमितไม้อุทฺธมาตอกอุสุแล้วกลับมานั้น มีว่ามีทายกพวกใดพวกหนึ่งมาพบเข้าในละแวกหว่างหนทาง แล้วถามถึงคดี วัน คิน ว่า ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้า วันนี้เป็นวันอะไร มิฉะนั้นเขาถามถึงปริศนามิฉะนั้น เขาปราศรัยสังสนทนาเป็นสุนทรกถา พระโยคาพจรจะนั่งเสียด้วยอาโภกจิตคิดว่ ข้าเรียนพระกรรมฐานอยู่ต้องการอะไร ที่ข้าจะบอกจะกล่าวเจรจาตอบ จะนั่งเสียด้วยอาโภกจิตตั้งนี้แล้ว จะเดินไปนั้นไม่สมควร ๆ จะบอกเนื้อความตามเหตุ ถ้าทายกเขาถามวันฟังบอกวัน ถามปริศนาฟังแก้ปริศนา มิว่าไม่รู้ฟังบอกว่าไม่รู้ อนึ่ง ฟังปราศรัยสนทนาโดยปฏิสันถารเมื่อพระโยคาพจรประกอบต่าง ๆ อย่างพรรณนามานี้ อุคคหนิमितที่พระโยคาพจรได้นั้น ยังไม่แม่นยำยังอ่อนอยู่ ก็จะเสื่อมเสียจากสันดาน พระโยคาพจร เมื่ออุคคหนิमितเสื่อมสูญจากสันดานดังนี้ก็ดี แม้ว่ามีทายกมาถามคดีชนแรมก็ฟังบอกให้แก่เขา ถ้าเขาถามปริศนาและโยคาพจรนั้นมิได้รู้ ก็ฟังบอกแก่เขาว่า ข้าไม่รู้ มิว่ารู้ก็ควรจะกล่าวแก้โดยเอกเทศ ฟังให้ปราศรัยสนทนาตอบทายกโดยอันสมควร เห็นภิกษุอาคันตุกมาสู่สำนักแห่งตน ก็ฟังให้กระทำปราศรัยสนทนาด้วยอาคันตุกภิกษุ อนึ่ง ฟังให้พระโยคาพจรบำเพ็ญชุกทกวัตรอันน้อยเป็นต้น คือเจตียังกณวัตร ปฏิบัติกวาดแผ้วเป็นต้นในลานพระเจดีย์ ๑ โพรยยังกณวัตร ปฏิบัติในลานพระมหาโพธิ์ ๑ อุโปสถถาวรวัตร ปฏิบัติในโรงอุโบสถ ๑ โภชนาศาลาวัตร ปฏิบัติในโรงฉัน ชั้นตಾಮราววัตร ปฏิบัติในโรงไฟ ๑ อาจารย์วัตร ปฏิบัติแก่อาจารย์ ๑ อุปัชฌายวัตร ปฏิบัติพระอุปัชฌายะ ๑ อาคันตุกวัตร ปฏิบัติแก่ภิกษุอาคันตุกะ ๑ คมियะวัตร ปฏิบัติแก่ภิกษุเดินทาง ๑

เมื่อพระโยคาพจรบำเพ็ญชุกทกวัตรเป็นต้นตั้งนั้น อันว่าอุคคหนิมิตอันอ่อน
 แรกได้ ก็จะมีภัยจากสันดานแห่งพระโยคาพจร แม้ว่าพระโยคาพจรจะ
 ปรารถนากลับไป ก็เอานิมิตอันนั้นใหม่ ก็มีอาจะไปสู่ประเทศป่าช้า
 นั้นได้ เหตุว่าฝูงผีมนุษย์เฝ้าร้ายหากหวงแหนพิทักษ์รักษาอยู่ อนึ่ง แม้
 พระโยคาพจรกลับไปสู่ป่าช้านั้นได้ก็ดี อุทฺธมาตกอสุนั้นก็อันทรธาน
 เหตุอุทฺธมาตกอสุนั้นไม่ตั้งอยู่นาน ตั้งอยู่วันหนึ่งสองวันแล้วหายกลายเป็น
 ซากอสุนั้น มีวินิลกอสุนเป็นต้น พระโยคาพจรมีอาจะพิจารณาเอาอุคคห-
 นิมิตนั้นคืนได้ เหตุอารมณ์นั้นต่างไป แต่บรรดาพระกรรมฐานทั้งปวงนั้น
 พระกรรมฐานบ่อนอ่อนบ่อนโตบ่อนหนึ่ง จะได้ด้วยยากอย่างอุทฺธมาตกอสุน
 กรรมฐานนั้นหาได้ เหตุตั้งนั้นเมื่ออุคคหนิมิตหายไป เพราะบอกคติวันขึ้น
 แรมแก่ท่ายกเป็นต้นด้วยประการตั้งนั้นแล้ว ฟังพิจารณาบรรดาวิถีที่ตนไป
 แลมา ทราบเท่าถึงที่อันคู่เข้าซึ่งบัลลังก์สมาธิแล้วแลนั้นนั้น ว่าอาตมะออก
 จากวิหารที่อยู่โดยประตูอันนั้น ได้ไปสู่หนทางจำเพาะหน้าสู่ทิศอันโน้น ไป
 ถึงที่นั้น อาตมะเวะไปซ้าย ไปถึงที่นั้นอาตมะเวะไปขวา ไปถึงอันนั้น
 มีก้อนศิลาเป็นสำคัญ ถึงที่อันนั้นมีจอมปลวกแลต้นไม้กอไม้เครือเขาเถาว์วัลย์
 อันใดอันหนึ่งเป็นสำคัญ อาตมะไปโดยหนทางอันนั้นพบซากอสุนอยู่
 ที่โน้น ยืนอยู่ที่นั้นหันหน้าไปสู่ทิศอันโน้น แลพิจารณานิมิตโดย
 รอบคอบตั้งนั้น ถือเอาอสุนนิมิตตั้งนั้น ออกจากป่าโดยทิศซ้อโพ้นแล้ว
 สำเร็จกิจสิ่งนั้น ๆ กลับมาโดยหนทางอันนั้น นั่งอุรุพันธาสน์อยู่ในที่นั้น
 เมื่อพระโยคาพจรถิณณาดังนั้น อุคคหนิมิตอันหายไปก็จะปรากฏกลับคืนจุล

หนึ่งว่าตั้งอยู่จำเพาะหน้า พระกรรมฐานของพระโยคภาพรก็จะไต่ไป
 ดำเนินไปสู่มนสิการวิถีโดยอาการก่อน พระโยคภาพรพิจารณาหนทาง
 อันไปแลมานั้นมีคุณานิสงส์คือ เหตุจะยังน้ำจิตให้ไต่ไปสู่กรรมฐานวิถี
 ดังพรรณนามานี้ เมื่ออุคคหิมิตปรากฏกลับคืนมา บังเกิดในสันดาน
 ดังนี้แล้ว พระโยคภาพรพึงยังน้ำจิตให้สัญจรไปในอุทฺธมาตกปฏิภูมแล้ว
 พึงพิจารณาให้เห็นอานิสงส์ว่า อาตมะจะยังมานให้บังเกิดแล้วจะจำเริญ
 พระวิปัสสนามีมานเป็นที่ตั้ง พิจารณามานเป็นพระไตรลักษณ์แล้ว จะ
 พ้นจากชาติชราแลมรณะเพราะพิธีทางปฏิบัติ อนึ่งพระโยคภาพรพิจารณา
 เห็นอานิสงส์ดังนี้ พึงรักษาอุคคหิมิตไว้ให้มั่นคงอย่าให้อันตรธาน พึง
 ทำการให้เหมือนคนยากรักษาดวงแก้ว ธรรมตาคนเข็ญใจได้ดวงแก้วอันมี
 ราคาเป็นอันมากนั้น ย่อมมีความเคารพรักใคร่ชื่นชมสโมสรในดวงแก้ว
 ด้วยสำคัญเข้าใจว่า แก้วดวงนี้บุคคลผู้อื่นจะได้พบได้เห็นเป็นอันยากยิ่งนัก
 อาตมาได้ดวงแก้วนี้มาไว้ในเรือนเป็นบุญลาภล้ำเลิศประเสริฐ เข้าใจดังนี้
 แล้วก็มีความรักใคร่ในดวงแก้วยิ่งนัก รักษาไว้มั่นคงมิให้สูญหายไป
 ฉันทก็ดี โยคภาพรบำเพ็ญพระกรรมฐานอันนี้ ก็พึงให้มีความรัก ความ
 ยินดี เหมือนคนเข็ญใจได้ดวงแก้วอันมีราคา โยคภาพรบำเพ็ญพระ
 กรรมฐานอันนี้ยาก พระกรรมฐานบ่ออื่น ๆ บำเพ็ญง่ายแท้จริงโยคภาพร
 จำเริญจตุรตุกรรมฐานนั้น ก็พึงพิจารณามหาภูตรูป ๔ ของตนเอง
 โยคภาพรจำเริญอานาปานกรรมฐานเล่า ก็ตั้งสติไว้ที่ปลายนาสิกแลริมโอบษฐ์
 อันลมถูกต้องเอาลมเป็นนิมิต พิจารณาลมนาสิกของตน โยคภาพรจำเริญ
 กสิณกรรมฐานกระทำดวงกสิณโดยใหญ่เท่ากับตะแกรง โดยน้อยทำขอบ
 ขัน แล้วจำเริญภาวนาโดยอหยาศัยไม่เร่งไม่รัด พระกรรมฐานอันคือ

อนุสติแลพรหมวิหารนั้นโยคาพจรได้ง่ายไม่พักลำบากกายใจ อันอุทฺธ-
 มาตกกรรมฐานคงจะตั้งอยู่แก่ตัวหนึ่งสองวัน เบื้องหน้าแต่ันนั้นก็กลายเป็น
 อันม้วนโลกอสุภเป็นต้น เหตุคั้งนั้น พระกรรมฐานบ่อนอื่นจะเป็นของ
 หายากยิ่งกว่าอุทฺธมาตกกรรมฐานนี้หามิได้ เมื่อโยคาพจรสำคัญเข้าใจ
 อุทฺธมาตกอสุภเป็นดวงแก้วคั้งนี้แล้ว พึงให้มีความเคารพรักใคร่ใน
 อุกคหนิมิตพึงรักษาอุกคหนิมิตไว้ อย่าให้อันตรธานหายจากสันตทานได้
 มีอุปมาเหมือนคนเข็งใจได้ดวงแก้วมีราคามาก แล้วรักษาไว้เป็นอันดีนั้น
 อันตบนั้นโยคาพจรนั้นนั่งในที่สบาย กลางวันก็ให้ผูกจิตไว้ในนิมิตด้วย
 บริกรรมภาวนาว่า **อุทฺธมาตกั ปฏิกุถิ อุทฺธมาตกั ปฏิกุถิ**
 เอาวิตกชักมาซึ่งนิมิตพิจารณาเนื่อง ๆ แล้ว ๆ เล่า ๆ อันว่าปฏิภาคนิมิตก็
 บังเกิดแก่โยคาพจร อุกคหนิมิตกับปฏิภาคนิมิตมีเหตุต่างกัน อุกคห
 นิมิตนั้นปรากฏสภาคเห็นเป็นอันพึงเกลียดพึงกลัว แลแปลกประหลาดยิ่งนัก
 แลปฏิภาคนิมิตนั้นปรากฏจบุรุษมีกายอันพ่วงพี บริโภคอาหารตราบ
 เท้ามีประโยชน์แล้วแลนอนอยู่เมื่อโยคาพจรได้ปฏิภาคนิมิตนั้นแล้ว อันว่า
 นีวรณกรรม ๕ ประการ ก็ปราศจากสันตทานโดยวิฆัมภนปทาน พร้อม
 กันกับโยคาพจรได้ปฏิภาคนิมิต แลนีสวรรณธรรม ๙ ประการนั้นคือ
 กามฉันทนีวรณ ๑ พยาบาทนีวรณ ๑ ถีนมิทนีวรณ ๑ อุทฺธจกุกุกุจ-
 นีวรณ ๑ วิจิกจจานีวรณเป็น ๕ นีวรณคือ กามฉันทะฉิบหายจาก
 สันตทานโดยวิฆัมภนปทานเหตุโยคาพจรมิได้กระทำไว้ในใจ ซึ่งกามคุณอันเป็น
 ภายนอก แลพยาบาทนีวรณนั้นปราศจากสันตทานโยคาพจร เหตุ
 โยคาพจรสละเสียซึ่งอาฆาตอันมีความรักเป็นมูลเหตุ เปรียบคัจจบุกล
 อันละโหดเสียแล้วก็ปราศจากหนอง แลถีนมิทนีวรณนั้นปราศจาก

สันดานพระโยคาพจร เหตุปรารภว่าพึงเพียงเครื่องครัดยั้งนัก แล
 อุทธัจจกุกกัจจนีวรณ์นั้นปราศจากสันดาน เหตุโยคาพจรประกอบเนื่อง ๆ
 ในธรรมอันเป็นที่รำบับ แลมิได้กระทำให้กำเริบร้อน แลวิกิจฉา
 นีวรณ์นั้นคือความสงสัยในสมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธองค์ อันเป็นผู้แสดง
 ซึ่งปฏิบัติแลวิธีทางปฏิบัติ แลผลแห่งปฏิบัติคือโลกียผลแลโลกุตระผลนั้น
 ปราศจากสันดาน เพราะเหตุเห็นประจักษ์แจ้งในภาวนาวิเศษอันตนได้
 นีวรณ์ธรรม ๕ ประการนี้ ดับพร้อมกันก็บังเกิดปรากฏแห่งปฏิภาคนิมิต
 อันว่าองค์ฌาน ๔ ประการนี้ คือวิตกอันยกอารมณ์ขึ้นสู่จิต ๑ คือวิจาร์
 มิกิริยาอันให้สำเร็จ คือพิจารณาปฏิภาคนิมิต ๑ คือปัดบังเกิดแต่เหตุ
 คือปฏิภาคนิมิต อันพระโยคาพจรได้ ๑ คือสุขอันมีปัสสัทธิยุคล คือ
 ภายปัสสัทธิแลจิตปัสสัทธิเป็นเหตุ ด้วยว่าโยคาพจรมีจิตกอบด้วยปัดแล้ว
 ปัสสัทธิก็บังเกิดแก่โยคาพจร ๑ คือเอกกคตามีสุขเป็นเหตุ ด้วยสภาวะ
 โยคาพจรเป็นสุขแล้วจึงมีสมาธิจิต ๑ องค์ฌานทั้ง ๕ ประการนี้บังเกิด
 ปรากฏในปฏิภาคนิมิตอันอุปจารฌานนั้น บังเกิดเป็นรูปเปรียบแห่ง
 ปฐมฌาน ก็ว่าอุปปนาฌานคือปฐมฌานกัถิ แลกิริยาที่ถึงซึ่งชำนาญใน
 ปฐมฌานกัถิ เบื้องหน้าแต่อุปจารฌานนี้ นักปราชญ์พึงรู้โดยนัยดังกล่าว
 แล้วในปฐมวิกสินนั้นเกิด

จบอุทฺทมาตกอสุภโดยสังเขปแทน

ในวินีลกรรมฐาน มีข้ออธิบายว่า ให้พระโยคาพจรพิจารณา
 ซากอสุภมีสี่เขี้ยวเป็นอารมณ์ แลวินิจฉัยอธิบายในวินีลกอสุภกรรมฐาน

นี้ ก็เหมือนกันกับอุทฺธมาตกอสุภกกรรมฐาน จะแปลกประหลาดกัน แต่
 บริกรรมในอุทฺธมาตกอสุภกนั้นบริกรรมว่า **อุทฺธมาตกั ปฏิกุกั อุทฺธ**
มาตกั ปฏิกุกั ในวินีลทกอสุภกกรรมฐานนี้ให้บริกรรมว่า **วินีลกั ปฏิกุกั**
วินีลกั ปฏิกุกั ในวินีลทกอสุภกกรรมฐานนี้ อุกคหนิมิตมีสี่อันต่างพร้อย
 ถ้าปรากฏดังนี้ได้ชื่อว่าอุคคหนิมิตบังเกิด แลปฏิภาคนิมิตนั้นปรากฏด้วย
 สามารถอันหนาขึ้นแห่งสีไคสีหนึ่ง คือสีแดงสีขาวสีเขียวเจือกัน แลมีสีใด
 สีหนึ่งมากแผ่กลบสีทั้งปวง ถ้าปรากฏดังนี้ได้ชื่อว่าปฏิภาคนิมิตบังเกิด ฯ

จบวินีลทกอสุภ

ในวิปฺพทกอสุภกกรรมฐานนี้ ให้โยคาวจรพิจารณาซากอสุภ
 อันมีหน้าหนองไหลเป็นอารมณ์ คือบริกรรมว่า **วิปฺพทกั ปฏิกุกั**
วิปฺพทกั ปฏิกุกั ร้อยคาบพันคาบตราบเท่ากว่าจะได้สำเร็จอุคคหนิมิต
 แลปฏิภาคนิมิตอุคคหนิมิตในวิปฺพทกกรรมฐานนี้ ปรากฏจุจมีหนองไหล
 อยู่มิขาด แลปฏิภาคนิมิตนั้นปรากฏเป็นร่างอุสุภสงบแน่หนึ่งอยู่มิได้หวาด
 ไหว ซึ่งปรากฏจุจมีหนองอันไหลอยู่เหมือนอุคคหนิมิตนั้นหาบมิได้ ฯ

จบวิปฺพทกอสุภ

ในวิจิตทกอสุภกกรรมฐานนี้ มีข้ออธิบายว่า ให้โยคาวจร
 พิจารณาซากเพชรแห่งขาค์กแลโจร อันพระมหากษัตริย์ตรัสให้ตัด
 ให้พัน มีศีรษะอันขาด มือขาด เท้าขาด แลวกิ่งอยู่ในที่สนามรบ
 แลบ้ำขัฏ อันเป็นที่อาศัยแห่งโจรแลที่ป่าช้า ถ้ามีขณะนั้นฟังพิจารณาซาก

อสุภแห่งมนุษย์ อันพาลมฤค เป็นต้นว่าเสือโคร่งแลเสือเหลืองขบกัดให้
 ซากเป็นท่อน ๆ ทอดทิ้งอยู่ในไพรสมณฑลประเทศ เหตุคั้งนั้นเมื่อโยคภาพจร
 ไปสู่ที่พิจารณาซากอสุภนั้น มิว่าซากอสุภอันตกอยู่ในทิศต่าง ๆ นั้น
 ปรากฏแก่โยคเทศคลองที่สว่างของจักขุแห่งพระโยคภาพจร ด้วยอาวัชชนะ
 พิจารณาครั้งเดียวก็เป็นบุญลาภอันดีนัก ถ้าแลซากอสุภนั้นมีได้สู่โยคเทศ-
 คลองที่สว่างแห่งจักขุ ด้วยพิจารณาครั้งเดียวก็อย่าพึงให้พระโยคภาพจรถือ
 เอาซากอสุภนั้นมาวางไว้ในที่อันเดียวกันด้วยมือแห่งตน เมื่อถูกต้องจับถือ
 ด้วยมือแห่งตนแล้วก็จะคืนจะเคยไป จะไม่รังเกียจเกลียดอายในซากอสุภนั้น
 เหตุคั้งนั้นพึงให้โยคภาพจรใช้โยมวัดแลสามเณรแลผู้ใดผู้หนึ่ง นำมาวางไว้
 ในที่อันเดียวกัน ถ้าหาผู้ใดผู้หนึ่งจะช่วยนำมามิได้ ก็พึงให้โยคภาพจร เอา
 ไม้เท้าแลไม้ส้าวคัดต้อนเข้าวางไว้ให้ห่างกันแต่ ๑ นิ้ว แล้วพึงกำหนดจิต
 จำเรณูบริกรรมภาวนาว่า **วิจิตฺตํ ปฏิกุลํ วิจิตฺตํ ปฏิกุลํ** ร้อย
 คาบพันคาบ ตราบเท่าอุกคหนิมิตแลปฏิภาคนิมิตจะบังเกิด อุกคหนิมิต
 ในวิจิตกกรรมฐานนี้ เป็นอสุภนิมิตปรากฏในระหว่างวิจิตจิต มี
 อาการอันชาติในท่ามกลางเหมือนอย่างอสุภนั้น แลปฏิภาคนิมิตนั้นปรากฏ
 เหมือนอวัยะบริบูรณ์ มิได้เป็นช่องเป็นหว่างอย่างอุกคหนิมิต ฯ

จบวิจิตกอสุภ

ในวิกขยิตกอสุภนั้นมีข้ออธิบายว่า ให้พระโยคภาพจรพิจารณาซาก
 อสุภ อันสุนัขเป็นต้นกัดทิ้งยอคร่า แล้วกำหนดจิตบริกรรมภาวนาว่า
วิกขยิตกํ ปฏิกุลํ วิกขยิตกํ ปฏิกุลํ ร้อยคาบพันคาบตราบเท่า

อุคคหนิमितแลปฏิภาคนิมิตจะบังเกิด

อุคคหนิमितใดวิกขยิตกนัปรากฏ

เหมือนร่างอสุภอันสัตว์กัตกินกล้งอยู่ในที่นั้น ๆ แลปฏิภาคนิมิตนั้นปรากฏ
บริบูรณ์สิ้นทั้งร่างกาย ปรากฏเป็นที่สัตว์กัตกินนั้นหาบมิได้

จบวิกขยิตกอสูก

วิกขิตกอสูกนั้น มีข้ออธิบายว่า ให้โยคาพจรใช้โยมวัดแลสามเณร
แลผู้ใดผู้หนึ่ง ให้ประมวลมาซึ่งอสุภอันที่ตกเรียรายอยู่ในที่ต่าง ๆ มาวาง
ไว้ในที่อันเดียวกัน มิฉะนั้นให้ประมวลมาด้วยตนเอง วางไว้ในที่อันเดียว
กันให้ห่างกันนิ้วหนึ่ง ๆ แล้วพึงกำหนดจิตจำเรณูบริกรรมว่า วิกขิตกั
ปฏิภุถั วิกขิตกั ปฏิภุถั จงเนื่อง ๆ อันว่าอุคคหนิमितในวิกขิตกกรรม-
ฐานนี้ มีสภาวะปรากฏเป็นหว่าง ๆ เหมือนร่างอสุภนั้น แลปฏิภาคนิมิต
นั้นปรากฏเป็นร่างกายบริบูรณ์จะได้มีช่องหว่างหาบมิได้ ฯ

จบวิกขิตกอสูก

ในทวิกขิตกอสูกนี้มีข้อวินิจฉัยอธิบายว่า ให้พระโยคาพจร
ประมวลมาเองก็ดี ใช้ผู้อื่นให้ประมวลมาก็ดี ซึ่งซากอสุภอันบุคคลผู้เป็น
ไพริบัจามิตร สับพื้นมีอาการตั้งเท้ากกระทำให้ขาดเป็นท่อน ๆ ทั้งไว้ใน
ที่ทั้งปวงเป็นต้นว่าป่าชฎแลป่าช้าชั้น นำมาวางไว้ให้ห่าง ๆ กันละ ๑ นิ้ว ๆ
แล้วพึงกำหนดจิตจำเรณูบริกรรมว่า ทวิกขิตกั ปฏิภุถั ทวิกขิตกั

ปฏิภุคฺฉิ จงเห็อง ๆ ทราบเท่าอुकคหนิมิตแลปฏิภากนิมิตมาบังเกิดในสันคาน
อันว่าอुकคหนิมิตบังเกิดปรากฏนั้น จุจรอยปากแผลอันบุคคลประหาร แล
ปฏิภากนิมิตนั้นปรากฏเต็มบริบูรณฺ์ จะได้เป็นช่องเป็นหว่างอย่างอुकคห-
นิมิตนั้นหามิได้ ฯ

จบหตวิกชิตตกอสก

ในโลหิตกอสกุนั้น มีช้อวินิจฉัยอธิบายว่า ให้พระโยคาพจร
พิจารณาชุกชากอสก อันบุคคลประหารในอวัยวะมีมือและทำเป็นอาทิให้
ชาก มีโลหิตอันล้นไหลออกแลทั้งไว้ในที่สนามรบเป็นต้นก็ดี แลอสกมี
โลหิตอันไหลออกจากปากแผลฝีแลต่อมเป็นต้นอันแตกออกก็ดี เมื่อเห็น
อสกุนั้น พึงกำหนดพิจารณาเอาเป็นอารมณ์แล้วจึงจำเริญบริกรรมว่า
โลหิตกํ ปฏิภุคฺฉิ โลหิตกํ ปฏิภุคฺฉิ จงเห็อง ๆ เป็นนิตยฺ์ อันว่า
อुकคหนิมิต ในโลหิตกอสกุนั้น เมื่อปรากฏในมโนทวารนั้นมิอาการอันไหว
คจผ้าแดงอันต้องลมแล้งแลไหว ๆ อยู่ณั้นแลปฏิภากนิมิตนั้นปรากฏเป็นอันติ
จะได้ไหวได้คิงหามิได้ ฯ

จบโลหิตกอสก

ในปุพุกอสกุนั้น มีอรรถอธิบายว่า พระโยคาพจรพิจารณาซึ่ง
ชากอสกอันบุคคลทั้งไว้สัน ๒ วัน ๓ วันแล้ว มีหนอนอันคลานคล้าออก
มาจากทวารทั้ง ๙ นั้น หนึ่งโสต จะพิจารณาในชากกเพวระแห่งสัตัว
มีสุนขบ้านสุนขจิงจอกแลมมนุษย์ แลโคกระบือช้างม้าแลงูเหลือมเป็นต้น

อันมีหมุ่หนอนประมาณทั่วกายแห่งสัตว์นั้น ๆ คลานคล้าอยู่คูกองแห่ง
 ชาวสาส์อันขานันก็ไว้ เมื่อโยคาพจรเห็นดังนั้นแล้ว ฟังกำหนดจิต
 พิจารณาเอาเป็นอารมณ์แล้วจึงบริกรรมว่า ปุ่พุกั ปฏิกุลั ปุ่พุกั
 ปฏิกุลั จงเนื่อง ๆ เกิด ถ้าพระโยคาพจรเจ้ามีอุปนิสัยสมควรอยู่แล้ว
 แต่พิจารณาเห็นซากอสุกสัตว์ก็จะได้อุคคหนิमितแลปฏิภาคนิมิตโดยง่าย มีพัก
 ลำบากคูกพระจุบิณฑปาติกคิสสเถระอันพิจารณาเห็นซากอสุกข้าง ในภาย
 ในเมืองอันชื่อว่ากาฬพิทวาปี แลได้สำเร็จอุคคหนิमितแลปฏิภาคนิมิตนั้น
 อันว่าอุคคหนิमितในปุ่พุกักรรมฐานนี้ เมื่อปรากฏในมโนทวารนั้น มี
 อาการอันห้วนไหว เหมือนหมุ่หนอนอันสัตยจรถานคล้าอยู่นั้น แลปฏิภาคนิ
 มิตนั้นปรากฏสงบเป็นอันดี คูกองชาวสาส์อันขานัน ๆ

ในอัฐฐิกอสุกนั้น มีอรรถธิบายว่าโยคาพจรพิจารณาซากอสุกอันมีร่าง
 อัฐฐังสน อันประกอบด้วยมังสะและโลหิต แลผูกมัดด้วยเส้นใหญ่น้อยก็ได้
 หนึ่งจะพิจารณาทำนองอันเดียวอันตกอยู่ในพื้นแผ่นดินก็ได้ เหตุดังนี้
 โยคาพจรฟังไปสูที่เขาทังอัฐฐิวไ้โดยนัยก่อนแล้ว ฟังกำหนดอัฐฐักับทั้งอารมณ์
 ด้วยสามารถแห่งกอนคิลาเป็นต้น อันอยู่โดยรอบคอบแล้วให้กำหนดโดย
 สภาวะเป็นปกติ ว่าสิ่งนี้เป็นกระดูก แลฟังถือเอาอัฐฐินิมิตโดยอาการ ๑๐ คือ
 สี ๑ เพศ ๑ สัตถฐาน ๑ ทิศ ๑ ที่ตั้ง ๑ ที่กำหนด ๑ ที่ท่า ๑ ที่สูง ๑
 ระหว่าง ๑ ที่ต่อ ๑ รอบคอบแห่งอัฐฐ ๑ สิริเป็น ๑๑ กงนี้อัฐฐันมีสี่ชาว
 กรันเมื่อโยคาพจรพิจารณาจึงมิได้ปรากฏโดยปฏิภูล เหตุสี่ชาวอันนั้นเจือไป
 ข้าโธทาทกสณ เหตุดังนี้พระโยคาพจรผู้จาเรณูอัฐฐิกกรรมฐาน ฟังพิจารณา

ให้เห็นว่าเป็นปฏิกุศลพึงเกลียดว่าสิ่งนี้เป็นร่างอัฐิให้จงได้ ซึ่งให้พิจารณา
อัฐิกนิมิตโดยเทศน์ คือพิจารณาเมื่อแลเท้า ศีรษะ แลอกแขน แลสะเอว ขา
แลแข้งแห่งร่างอัฐิซึ่งให้พิจารณาร่างอัฐิกนิมิตโดยสัจฐานนั้น คือให้พิจารณา
อัฐิอันเล็กใหญ่ยาวสั้นกลมแลสเหลี่ยม ซึ่งให้พิจารณาโดยทิศแลโอกาสนั้น
มีอรรถาธิบายตั้งพรรณนาแล้วในอุทฺทมาตกกรรมฐานนั้น ซึ่งให้กำหนดโดย
ปริเฉทนั้น คือ ให้กำหนดซึ่งที่สุดแห่งอัฐินั้น ๆ เมื่อโยคภาพรกำหนด
ซึ่งที่สุดแห่งอัฐิตงแล้ว อันว่าเทศมีมือเป็นต้นอันได้ปรากฏในอัฐิสถาน
ก็พึงให้โยคภาพรถือเอาซึ่งเทศมีมือเป็นต้นนั้นเป็นอารมณ์ แล้วพึงจำเรียง
บริกรรมให้สำเร็จอุปปณามานจงได้ ซึ่งว่าให้กำหนดโดยที่ต่ำแลที่สูงนั้น พึง
ให้กำหนดซึ่งที่ต่ำแลที่สูงแห่งอัฐินั้น ๆ อธิบายว่าให้พระโยคภาพรพิจารณา
ประเทศที่ต่งแห่งอัฐิวา อาตมะอยู่ในที่ต่ำอัฐิอยู่ในที่สูง อาตมะอยู่ที่สูง
อัฐิอยู่ที่ต่ำ ซึ่งว่าให้โยคภาพรกำหนดโดยที่ต่อนั้น คือให้กำหนดซึ่งที่
ต่อแห่งอัฐิสองต่อน แต่บรรดาที่ต่อนั้น ซึ่งให้กำหนดโดยระหว่าง
นั้น คือให้กำหนดระหว่างแห่งอัฐินั้น ซึ่งให้กำหนดโดยรอบคอบแห่ง
อัฐินั้น ๆ คือให้พระโยคภาพรยังปัญญาให้สัญจรไปในร่างอัฐิตงสนนั้นแล้ว
พึงกำหนดโดยรอบคอบว่าอัฐิอันอยู่ในที่นี้ ๆ เมื่อพระโยคภาพรพิจารณา
ตงแล้ว อุกคทนิมิตปฏิภาคนิมิตยังมีได้บังเกิด ก็พึงให้พระโยคภาพร
ตั้งจิตไว้ในกระดูกหน้าผากพระโยคภาพรถือเอานิมิตโดยอาการ ๑๑ โดย
ควรในปุพุกอสุภเป็นต้นเบื้องหน้าแต่อัฐิสถานเหมือนตงนั้นเกิด โยคภาพร
บำเพ็ญพระอัฐิกกรรมฐานนี้ จะพิจารณาร่างอัฐิตงนก็ได้ จะพิจารณา
ร่างอันติดกันอยู่โดยน้อย หลุดจากกันโดยมากก็ได้ จะพิจารณาที่นอกอัฐิ

อันเดียวกันได้ ตามแต่จะเลือกพิจารณาเถิด เมื่อพระโยคภาพจรถือเอานิมิต
 โดยอาการ ๑๑ ในอัฐิกอสุภ อันใดอันหนึ่งดังนี้แล้วพึงกำหนดจิตจำเริญ
 บริกรรมว่า อฏฺฐิกิ ปฏฺฐิกุลิ อฏฺฐิกิ ปฏฺฐิกุลิ จงเนื่อง ๆ กว่าจะสำเร็จ
 อุกคหนิมิตแลปฏิภาคนิมิต อุกคหนิมิตแลปฏิภาคนิมิตในอัฐิอสุภกรรมฐาน
 นี้เหมือนกันเป็นอันเดียว มิได้แปลกประหลาดกัน ซึ่งว่าอุคคหนิมิตเหมือน
 กันเป็นอันเดียวนั้น ควรแต่ในท่อนอัฐิอันเดียว พระโยคภาพจรพิจารณา
 แต่ท่อนอัฐิอันเดียว นิมิตทั้ง ๒ จึงมิได้ต่างกัน ถ้าพระโยคภาพจรพิจารณา
 ร่างอัฐิทั้งสน นิมิตทั้ง ๒ นี้ก็ปรากฏต่างกัน อุกคหนิมิตนั้นปรากฏ
 เป็นช่องเป็นหว่างอยู่ ปฏิภาคนิมิตนั้นปรากฏใหม่โนทวารเป็นร่างอัฐิอสุภ
 บริบูรณ์สิ้นทั้งนั้น จะเป็นช่องเป็นหว่างอย่างอุคคหนิมิตหามิได้ เมื่อ
 พระโยคภาพจรพิจารณาอัฐิกรรมฐานทั้งหลายนั้นอุคคหนิมิต ปรากฏพึงเกลียด
 พึงกลัว เพราะเป็นกระดูกแก่แลโยกโคลงหวั่นไหวปฏิภาคนิมิตบังเกิดแล้ว
 ไม่โยกโคลง หวั่นไหวแลเกลี้ยงกลางดงาม จึงให้พระโยคภาพจรมีความ
 ชื่นชมโสมนัส เหตุุนิมิตนั้นเป็นที่จะนำมาซึ่งอุปจารแลอุปปนาแก่พระ-
 โยคภาพจร ฯ

จบอัฐิกอสุภเท้าน

อสุภกรรมฐานทั้ง ๑๐ นี้ ท่านจัดไว้ว่าเป็นที่สบายของบุคคลที่เป็น
 รากจริตอันประพฤติ้มักมาก ด้วยความกำหนดยึดอินทรีย์โดยธรรมตา เมื่อจะแยก
 ออกเป็นส่วน ๆ แล้ว อสุภส่วนหนึ่ง ก็เป็นที่สบายของบุคคลรากจริตส่วน ๆ
 ตามที่ท่านได้แสดงไว้ว่า

อุทฺธมาตกอสฺส เป็นที่สบายของบุคคลราคจริต มักกำหนดยินดีโดยทรวคทรวงศ์ฐาน เพราะในอสุภะ^๕ส่องแสงให้เห็นว่าสรีระฐานัน^๕ต้องถึงความวิปริตพองขึ้นโดยธรรมตา ๆ

วินฺลิตกอสฺส เป็นที่สบายของบุคคลราคจริต มักกำหนดยินดีโดยผิวพรรณ เพราะในอสุภะ^๕ส่องแสงให้เห็นว่าผิวพรรณ^๕ต้องถึงวิปริตเขียวมอมหม่นหมองไปโดยธรรมตา ๆ

วิบุพฺพกอสฺส เป็นที่สบายของบุคคลราคจริต มักกำหนดยินดีโดยสรีระอันปรนปรุงทาพาทด้วยเครื่องหอม เพราะในอสุภะ^๕ส่องแสงให้เห็นว่าเครื่องหอมที่ทาพาทในกาย^๕ต้องถึงวิปริตเครื่องหอมกลับไปเป็นกลิ่นเหม็นไปโดยธรรมตา ๆ

วิจิตกอสฺส เป็นที่สบายของบุคคลราคจริต มักกำหนดยินดีโดยท่อนกายอันเป็นแท่งทึบ เพราะในอสุภะ^๕ส่องแสงให้เห็นว่าภายในกาย^๕เป็นโพรงเป็นช่องอยู่โดยธรรมตา ๆ

วิกขาติตกอสฺส เป็นที่สบายของบุคคลราคจริต มักกำหนดยินดีโดยแท่งเนื้อที่เป็นบัจจัยแกกีสเสอันแรงกล้า มีแท่งเนื้อคือเต้านมเป็นต้น เพราะในอสุภะ^๕ส่องแสงให้เห็นว่าแท่งเนื้อเหล่านี้^๕ต้องถึงความวิปริตไปโดยธรรมตา ๆ

วิขิตกอสฺส เป็นที่สบายของคนราคจริต มักกำหนดยินดีโดยลีลาอาการกิริยาเยื้องกรายยกย่อง แห้งอวัยวะน้อยใหญ่ เพราะในอสุภะ^๕ส่องแสงให้เห็นอวัยวะน้อยใหญ่^๕ทั้งปวงนั้น ต้องซัดส่ายไปต่างกันโดยธรรมตา ๆ

หตวิกขิตตกอสุภ เป็นที่สบายของบุคคลราคะจริต มักกำหนดยินดี
ในสรีระสมบัติ ที่ติดต่อกันพร้อมเพรียง เพราะในอสุภนี้ ส่อแสดงให้เห็นว่า
ความติดต่อกายนี้ ต้องหลุดลุ่ยแตกหักไปโดยธรรมดา ฯ

โลหิตกอสุภ เป็นที่สบายของบุคคลราคะจริต มักกำหนดยินดี
โดยความงามกาย ที่บุคคลตกแต่งด้วยเครื่องประดับต่าง ๆ เพราะในอสุภนี้
ส่อแสดงให้เห็นว่ากายที่ประดับใ้งามนี้ เป็นปฏิภูลแปรคเปื้อนด้วยน้ำเลือด
โดยธรรมดา ฯ

ปุพฺพกอสุภ เป็นที่สบายของบุคคลราคะจริต มักกำหนดยินดี โดย
ความที่ถือว่ากายเป็นของแห่งเราแท้ เพราะในอสุภนี้ ส่อแสดงว่ากายไม่เป็น
ของแห่งตน เป็นของสาธารณท์ทั่วไปแก่หมู่หนอนทั้งหลายโดยธรรมดา ฯ

อฏฺฐิกอสุภ เป็นที่สบายของบุคคลราคะจริต มักกำหนดยินดีโดย
กระตุกพื้นสมบุรณ์ เพราะในอสุภนี้ ส่อแสดงให้เห็นว่ากระตุกพื้นนี้เป็น
ปฏิภูลหลุดถอนไปโดยธรรมดา ฯ

จบอสุภ

แต่หน้าจะวินิจฉัยในพระอนุสสติกรรมฐาน ๑๐ อันสมเด็จพระสรรเพชญ์
พุทธองค์ ตรัสเทศนาไว้ในลำดับแห่งพระอสุภกรรมฐานนั้น อนุสสตินั้น
ได้แก่สติอันมีลักษณะให้ระลึกเนื่อง ๆ นัยหนึ่งว่าสติที่สมควรแก่กุลบุตรผู้บวช
ด้วยศรัทธาอันชื่อว่าอนุสสติ เหตุว่าประพฤติเป็นไปในอันควรจะระลึกมี
ระลึกพระพุทฺธคุณเป็นต้น พระอนุสสติกรรมฐานนี้ ถ้าจะว่าโดยประเภท
ต่างออกเป็น ๑๐ ประการคือพุทธานุสสติ อันมีลักษณะปรารภรำพึงถึง

พระพุทฺธคุณ เป็นอารมณ์เนื่อง ๆ นั้นประการ ๑ ธัมมานุสสติอันมีลักษณะ
 ปรารภว่าฟังถึงพระธรรมคุณเป็นอารมณ์เนื่อง ๆ นั้นประการ ๑ สังขานุสสติ
 อันมีลักษณะปรารภว่าฟังถึงพระสังขคุณเป็นอารมณ์เนื่อง ๆ นั้นประการ ๑
 สีสานุสสติ คือสตioxันปรารภถึงศีลคุณเป็นอารมณ์เนื่อง ๆ นั้นประการ ๑
 จาคานุสสติเป็นสตioxันรำพึงกิจที่จะบริจาจ จำแนกทานเนื่อง ๆ นั้นประการ
 ๑ เทวทานุสสติ คือสตioxันรำพึงถึงเทพยดาตั้งเทพยดาทั้งปวงไว้ในที่เป็น
 พยานแล้ว แลกลับระลึกถึงคุณของตนมีศรัทธาเป็นอาทินั้นประการ ๑
 มรณานุสสติ คือสตioxันรำพึงถึงความตายเนื่อง ๆ นั้นประการ ๑ กายคทา
 นุสสติ คือสตioxันปรารภว่าฟังไปในอาการ ๓๒ (ทวตฺถีสถาการ) มีผม
 เป็นต้นนั้นประการ ๑ อานาปานสติ คืออันปรารภว่าฟังซึ่งลมหายใจเข้า
 ออกเป็นอารมณ์นั้นประการ ๑ อุปสมมานุสสติ คือสตioxันรำพึงปรารภเอา
 พระนิพพานเป็นอารมณ์นั้นประการ ๑ สิริเป็นอนุสสติ ๑๐ ประการด้วย
 กัน แต่จักสำแดงพิสดารในพุทฺธานุสสติกรรมฐานนั้นก่อน พุทฺธานุสสติ
 ภาเวตุกามาเนน พระโยคาจจรผู้มีศรัทธาปรารภนาจะจำเริญูพระกรรมฐานนี้
 ฟังกระทำจิตให้ประกอบด้วยความเลื่อมใส ไม่หวั่นไหวในพระพุทฺธคุณเสพ
 เสนาสนะที่สังคสมควรแล้ว ฟังนังบัลลังก์สมริตังกายให้ตรงแล้ว ฟังระลึก
 ตริกถึงพระคุณแห่งสมเด็จพระสรรเพชญ์พุทฺธองค์ด้วยบทว่า อิติปิโส
 ภควา ฯลฯ พุทฺโธ ภควาติ มิฉะนั้นจะระลึกว่า โส ภควา อิติปิ
 อรหํ โส ภควา อิติปิ สมมาสมพุทฺโธ โส ภควา อิติปิ
 วิชชาจรณสมุปฺโน โส ภควา อิติปิ สุกโต โส ภควา อิติปิ
 โลกวิทู โส ภควา อิติปิ อนุตฺตโร โส ภควา อิติปิ

ปฐิตมมสารถิ โส ภควา อิติปี สตุถาเทวมนุสฺसानิ โส
ภควา อิติปี พุทฺโธ โส ภควา อิติปี ภควา คังนิกังมิถิจะนิน
จะระลิกแกบตทโคบทหนึ่ง เป็นตันว่าอรหังนิกังได้อรธธาธิบายในบทอรหัง
นินว่า โส ภควา อันว่าสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น อรหิ ทรง
พระนามชื่อว่าอรหัง ด้วยอรธธาว่าพระองค์ไกลจากข้าศึกคือกิเลส นัยหนึ่ง
ว่าพระองค์หักเสียซึ่งกามแห่งสังสารจักรจึงทรงพระนามชื่อว่า อรหัง
นัยหนึ่งว่าพระองค์ควรจะรับซึ่งจตุปัจจัยทั้ง ๔ มีจิวรเป็นอาทิแลสักการบูชา
วิเศษแห่งสัตว์โลก จึงทรงพระนามชื่อว่าอรหัง นัยหนึ่งว่าพระองค์มิได้
กระทำบาปในที่ลับจึงทรงพระนามว่าอรหัง แท้จริงสมเด็จพระสรรเพชญ์
พุทธองค์นั้นสถิตอยู่ในที่อันไกลยิ่งนักจากกิเลสธรรมทั้งปวง สวาสนานิ
กิเลสธานี วิทุธิสตีตตุตา รากาทิกิเลสกับทั้งวาสนานั้น พระพุทธองค์ขจัด
เสียแล้วด้วยพระแสงแก้ว คืออริยมรรคญาณ เหตุตั้งนั้นจึงทรงพระนามชื่อ
ว่าอรหัง ซึ่งว่าพระองค์หักเสียซึ่งกามแห่งสังขารจักรนั้นเป็นประการใด
อธิบายว่าสังขารจักรนั้น ได้แก่อสังสารวัฏอันมีที่สุดเบื้องต้นมิได้ปรากฏ
อันสัตว์ทั้งหลายเวียนเกิดเวียนตาย สังขารจักรนี้มีอวิชชาแลภ แลตัณหา
เป็นคุมมีสังขารทั้ง ๓ คือบุญญาภิสังขาร อบุญญาภิสังขาร เป็นกามมีชรา
แลมรณะเป็นภง อันปัจจัยแห่งตนมีเหตุปัจจัยเป็นต้น ร้อยเข้าด้วยเพล
คืออาสวสมุทัย ประกอบเข้าในรถคือภพทั้ง ๓ มีกามภพเป็นอาทิขับเข็น
ไปสิ้นกาลช้านาน มีที่สุดเบื้องต้นมิได้ปรากฏ สมเด็จพระผู้มีพระภาคนั้น
พระองค์เสด็จสถิตเหนือปฐมพีกล่าวคือศีลด้วยพระบาท คือพระวิริยะในควง
พระมหาโพธิแล้ว จึงทรงพระแสงแก้วคือพระอริยมรรคญาณ อันกระทำ
ให้สนกรรมสนภสนชาติด้วยพระหัตถ์ คือศรัทธาพาตพินเสียซึ่งกามแห่ง

สังสารจักรทั้งปวง ให้ขาดจัดจายมิให้คืนกลับมาเข้าได้ เหตุตั้งนั้นจึง
 ทรงพระนามชื่อว่าอรหัง นัยหนึ่งสังสารจักรนั้นจัดเอาวิชาเป็นคัม เหตุ
 วิชาอันเป็นมูลเหตุให้บังเกิดรูปเป็นธรรม ชราแลมรณะนั้นจัดเป็นกง
 แห่งสังสารจักร เหตุว่าชราธรรมแลมรณะธรรมนั้น บังเกิดเป็นที่สุดแห่ง
 ภพชาติ เกิดมาแล้วก็มีชราแลมรณะเป็นที่สุดทุกรูปนาม แลธรรม ๑๐
 ประการ คือสังขาร แลวิญญาน นามรูปแลเฉพาคณะ แลผัสสะแลเวทนา
 แลคันหา แลอุปาทานแลภพแลชาติทั้ง ๑๐ ประการนั้นจัดเป็นกำแพงสังสาร
 จักร เหตุว่าธรรม ๑๐ ประการนี้ มีวิชาเป็นเบื้องต้น มีชราแลมรณะ
 เป็นเบื้องปลาย นัยหนึ่งว่าสมเด็จพระพุทธองค์นั้น เป็นทักษิณโดยบุคคล
 อันเลิศควรจะรับซึ่งจตุปัจจัยทั้ง ๔ แลสักการบูชาอันวิเศษ เป็นที่บูชา
 แห่งเทพามนุษย์สมณะ แลพรหมณาจารย์ทั้งปวงแต่บรรดามีในโลกนั้น
 เหตุตั้งนั้นจึงทรงพระนามชื่อว่าอรหัง นัยหนึ่งว่าสมเด็จพระพุทธองค์ได้
 กระทำบาปในที่ลับ เหมือนอย่างสามณูสัตว์ทั้งปวงที่เป็นพาลสำคัญตนว่า
 เป็นนักปราชญ์ เหตุตั้งนั้นจึงทรงพระนามชื่อว่าอรหัง นัยหนึ่งว่าสมเด็จพระ
 พระศาสดาจารย์เจ้านั้นไกลจากคนชั่วคนอสังขาร อยู่ใกล้คนดีคนสังขาร
 คนที่เป็นอสังขารมีน้ำใจเป็นบาปหยาบช้า ตั้งหน้าแต่ที่จะกระทำการ อัน
 เป็นอกุศลมิได้ทรมาณกายแลจิตแห่งตนให้จำเริญเป็นกุศลขึ้นได้ มากไปด้วย
 โลภะ โทสะ โมหะ มิได้ฉลาดในธรรมอันพระอริยเจ้าสั่งสอน ปฏิบัติผิด
 คลองธรรมแห่งพระอริยเจ้าหญิงชายจำพวกนี้ แม้ถึงจะเกิดพบพระพุทธรองค์
 จะยืมตมผ้าสังฆาฏิอยู่ก็ติดใจชื่อว่าอยู่ไกล มิได้พบได้เห็นพระพุทธรองค์ ๆ
 ไกลจากคนชั่ว คนอสังขารเหล่านั้น เหตุตั้งนั้นจึงทรงพระนามชื่อว่าอรหัง
 แลคนที่เห็นสังขาร มีความเพียรทรมาณจิตอันเป็นบาปให้เบาบาง จะ

รักษาศีล ๆ นั้นก็วิเศษขึ้นด้วยอัฐศีล ทศศีล ภิกษุศีล วิเศษขึ้นด้วย
 จำริญญภาวนาพิจารณาพระไตรลักษณ์เป็นอาทิ ตั้งอยู่ในพระอภัยมณี
 มิได้ล้มสติระลึกถึงพระพุทธรูปคุณ ภาวนาพระไตรลักษณ์ทุกอิริยาบถ
 นั่งนอนยืนเที่ยวทุกขณะทีระบายลมอัสสาสะ บัสสาสะ หึงงายจำพวกนี้
 จะอยู่ไกลร้อยโยชน์พันโยชน์ก็เกิดมาไม่ทันก็ดี ก็ได้ชื่อว่าอยู่ใกล้ได้ชื่อ
 ว่าพบเห็นสมเด็จพระพุทธรองค์เป็นนิกาล สมเด็จพระองค์เจ้าอยู่ใกล้สับบุรุษ
 เห็นปานดังนี้ จึงทรงพระนามชื่อว่าอรหันต์ ฯ

แปลพระนามเป็นปฐมกัณฑ์อหังยุดิแต่ท่าน

แต่ท่านจะแปลพระนามเป็นคำรบ ๒-๓ คือพระสัมมาสัมพุทธโธแล
 วิชาจารย์ณสัมปนโนนั้นสืบต่อไป ในบทสัมมาสัมพุทธโธนี้แปลว่า โส ภควา
 อันว่าสมเด็จพระผู้มีพระภาคนี้ สมมาสมพุทธโธ ตรัสรู้พระจตุราริยสัง
 ธรรมทั้ง ๔ ด้วยพระองค์เอง ด้วยอาการมิได้วิปริตเห็นแก่รู้แท้ไม่เคลือบ
 ไม่แคลง ตรัสรู้ประจักษ์แจ้งในพระบวรสันดานสมเด็จพระศาสดาจารย์นั้น
 วิชชาจรณสัมปนโน ทรงซึ่งวิชา ๘ แลจรณะ ๑๕ วิชา ๘ นั้นได้
 แก่อกฤตญาทั้ง ๖ วิปัสสนาญาณ ๑ มโนมยิทธิวิชา ๑ เป็น ๘ ประการนี้
 จรณะ ๑๕ นั้น คือศีลสังวร ๑ รักษาอินทรีย์ทั้ง ๖ เป็นอันดี ๑ รั
 ษประมาณในโภชนะ ๑ กอปรด้วยธรรมอันตั้งอยู่ในกุศล ๑ ศรัทธา ๑
 สติ ๑ วิริยะ ๑ ปัญญา ๑ พาหุสัจจะ ๑ หิริ ๑ โอตตปปะ ๑ ปฐมฌาน ๑
 ทุติยฌาน ๑ ตติยฌาน ๑ จตุตถฌาน ๑ เป็น ๑๕ ประการดังนี้ พระองค์
 ทรงซึ่งวิชา ๘ แลจรณะ ๑๕ ดังนี้ จึงทรงพระนามชื่อว่าวิชาจรณะ
 สัมปนโน ฯ

แปลพระนามเป็นคำรบ๒-๓กัณฑ์อหังยุดิแต่ท่าน

ในพระนามเป็นคำรบ ๔ นั้นสืบต่อไปว่า โส ภควา อันว่า สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระนามชื่อว่าสุกโต เหตุพระองค์มี พระดำเนินงามเลิศ พระดำเนินของสมเด็จพระพุทธรองค์นั้นงามบริสุทธิ ปราศจากโทษ จึงมีคำโจทก์ว่าสิ่งดังฤๅเป็นดำเนินของสมเด็จพระพุทธรองค์ วิสัชนาว่าพระอริยมรรคทั้ง ๔ คือพระโสดาปัตติมรรค พระสกทาคามิมรรค พระอนาคามิมรรค พระอรหัตตมรรค นั้นแลเป็นพระดำเนินแห่งสมเด็จพระ สรรเพชญ์พุทธรองค์ นัยหนึ่งว่าพระพุทธรองค์เสด็จไปสู่ประเทศสุนทรสถาน คือ พระอมตมหานิพพานสันสังฆารทุกข์ เหตุฉะนั้นจึงทรงพระนาม ชื่อว่าสุกโต นัยหนึ่งว่าพระองค์เสด็จไปเป็นอันติมิได้กลับ อธิบายว่า พระองค์ละเสียซึ่งกิเลสเป็นสมุจเฉทปหาน ด้วยพระโสดาปัตติมรรคญาณแล้ว พระพุทธรองค์ก็ได้กลับมาสู่กิเลสอันละแล้ว แลกิเลสซึ่งพระพุทธรองค์ละเสีย ด้วยพระสกทาคามิมรรค พระอนาคามิมรรค พระอรหัตตมรรคนั้นแล้ว พระองค์ก็ละเสียขาดเป็นสมุจเฉท พระองค์จะได้กลับมาสู่กิเลสอันละแล้วหา มิได้เสด็จไปเป็นอันติดังนี้ จึงได้พระนามว่าสุกโต นัยหนึ่งว่าทรงพระนาม ว่าสุกโตนั้น เหตุพระองค์กล่าวซึ่งพระวาจาอันควรในที่ควรจะฟังกล่าว ฯ

แปลในพระนามคำรบ ๔ คือสุกโตยุตติแต่เท่านี้

แลพระนามเป็นคำรบ ๔ นั้น แปลว่าสมเด็จพระผู้มีพระภาคนั้น โลกวิฑู รัซึ่งโลกด้วยประการทั้งปวง นัยหนึ่งว่าพระองค์ตรัสรู้ซึ่งโลก ๓ คือสังขารโลก แลสัตว์โลก แลโอกาสโลก สังขารโลกนั้นได้แก่กุศล อุกุศล สัตว์โลกนั้นได้แก่สรรพสัตว์ อันมีอชยาศัยต่าง ๆ โอกาสโลก

นั้นได้แก่แผ่นดินแผ่นดินฟ้า สมเด็จพระศาสตราจารย์เจ้าทรัฐในโลภทั้ง ๓
 นี้ จึงทรงพระนามว่าโลกวิภู แลพระนามคำรบ ๖ นั้นแปลว่า โส ภควา
 อันว่าสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น **อนุตฺตโร** ประเสริฐโดยพระคุณ
 ทั้งปวง หาบุคคลจะประเสริฐเสมอมิได้ พระองค์ครอบงำเสียซึ่งสัตว์
 โลกทั้งปวงด้วยศีลคุณ สมานิกคุณ ปัญญาคุณ วิมุตติคุณ แลวิมุตติญาณ
 ทัสสนคุณ แต่บรรดาสัตว์ในไตรโลกธาตุนี้ ผู้ใดผู้หนึ่งจะมีคุณเปรียบ
 ด้วยพระคุณแห่งพระองค์นั้นหามิได้ เหตุดังนั้น จึงทรงพระนามชื่อว่า
อนุตฺตโร แลพระนามคำรบ ๗ นั้น แปลว่า โส ภควา อันว่าสมเด็จพระ
 พระผู้มีพระภาค **ปรีสทมฺมสารถิ** ทรมานซึ่งบุรุษอันมีวาสนาควร
 จะทรมาน คืออิริยจันบุรุษมียาอุปาละนาคราชเป็นต้น แลมนุษย์บุรุษ
 มีสังขนิครนต์เป็นต้น แลอมนุษย์มีอาพวกยักษ์เป็นต้น แลหม่อมมรเทพ
 ยคามือมรินทร์ราชิราชเป็นต้น แลพรหมบริษัทัมพิกาพรหมเป็นต้น พระ-
 พุทองค์ทรมานด้วยอุบายต่าง ๆ ให้เสียซึ่งพยศอันร้าย ให้ตั้งอยู่ใน
 ไตรสรณคณณ์แลศีล บรรลุพระอริยมรรคอริยผล โดยอันควรแก่ว่าสนา
 บารมีแห่งตน ๆ ที่ได้สร้างสมอบรมมา เหตุดังนั้น จึงทรงพระนามชื่อ
 ว่าปรีสทมฺมสารถิ แลพระนามเป็นคำรบ ๘ นั้นแปลว่า โส ภควา อัน
 ว่าสมเด็จพระผู้มีพระภาค **สตฺถา** เป็นครู **เทวมนุสฺसानิ** แห่งเทพยดา
 แลมนุษย์ทั้งหลาย **อิตติ** เพราะ **อิมินา** ปกาเรน ด้วยเหตุดังนั้น ๆ
 ในบทดังนี้ ๆ ในบทสัตถาเทวมนุสสานังนี้รวมเอาอรุทธทั้ง ๑๐ คือ
สตฺถา แปลว่าพระองค์สั่งสอนสัตว์ในกาลทั้ง ๓ คือ อิตติกาล
 อนาคตกาล ปัจจุบันกาลประการ ๑ **สตฺถา** แปลว่าเบียดเบียนเสีย

ซึ่งกิเลสมีรากะเป็นต้นประการ ๑ **สตฺถา** แปลว่ายังกิเลสให้หนีบหาย
 จากสันดานตนแลบุคคลผู้^๕อื่นประการ ๑ **สตฺถา** แปลว่าสั่งสอนสัตว์ด้วยอุบาย
 แห่งญาณทั้ง ๓ คือกามาพจรกฺุศลญาณเป็นที่ดำเนินสู่กามสุคติ ๑ คืออรุปา
 พจรกฺุศลญาณเป็นที่ดำเนินสู่รูปาพจรพรหมโลก ๑ คืออรุปาพจรกฺุศลญาณ
 เป็นที่ดำเนินถึงอรุปรภพประการ ๑ **สตฺถา** แปลว่านำสัตว์เข้าสู่निเวศน์สถาน
 คือพระนิพพานประการ ๑ **สตฺถา** แปลว่ามีอาวุธคมกล้า คือปัญญา
 ประการ ๑ **สตฺถา** แปลว่าสั่งสอนสัตว์ด้วยประโยชน์โดยสมควรประการ ๑
สตฺถา แปลว่ายังสัตว์ให้ตั้งอยู่ในประโยชน์ในโลกนี้ แลโลกหน้าประการ ๑
สตฺถา แปลว่าเหมือนตั้งนายสัตถวาทะพ่อค้าผู้ใหญ่ อันชักนำหมู่พ่อค้า
 ทั้งปวงให้พ้นภัยในมรรคาอันกั้นการประการ ๑ **สตฺถา** แปลว่ายังสัตว์ให้
 ข้ามจากชาติกั้นการ ชรากั้นการ พยาธิกั้นการ มรณกั้นการประการ ๑
 เป็นนัย ๑๐ ประการทั้งนี้ ๖

แลพระนามเป็นคำรบ ๙ นั้นแปลว่า **โส ภควา** อันว่าพระผู้มี
 พระภาคนี้ **พุทฺโธ** ตรัสรู้ซึ่งพระจตุราริยส์จ ๔ ด้วยพระองค์ แลยัง
 สัตว์หมู่อื่นให้ตรัสรู้ซึ่งพระจตุราริยส์จ นัยหนึ่งว่าทรงพระนามชื่อว่าพุทฺโธ
 นั้น เหตุมีพระบวรสันดานอบรมไปด้วยพระอรหัตตมคฺคญาณอันประเสริฐ
 อันเป็นต้นเหตุแห่งผลคือสัพพัญญุตญาณ อันรู้ไปในไฉยธรรมทั้งปวงมิได้
 ขัดข้อง นัยหนึ่ง พุทฺโธ ศัพท์นี้รวมไว้ซึ่งอรธถึง ๑๕ ประการ คือ
พุทฺโธ แปลว่าตรัสรู้ซึ่งพระจตุราริยส์จ ๔ ประการ ๑ **พุทฺโธ** แปลว่า
 ยังสัตว์โลกอันมีบาปมีสมคฺวจะตรัสรู้ให้ตรัสรู้พระอริยส์จจรรมประการ ๑

พุทธโธ แปลว่ามีพระบวรพุทธสันดานทรงพระคุณคือสัพพัญญุตญาณ อันสามารถตรัสรู้ไปในไตรภพธรรมทั้งปวงประการ ๑ **พุทธโธ** แปลว่ามีพระบวรพุทธสันดานทรงพระคุณคือพระอรหัตตมัคคญาณ อันหัตถ์รานองกิเลสเป็นสมุจเฉทปหานหาเศษมิได้ประการ ๑ **พุทธโธ** แปลว่าตรัสรู้พระจตุราริยสัจด้วยพระองค์เอง หาผู้จะบอกกล่าวมิได้ประการ ๑ **พุทธโธ** แปลว่าเบิกบานด้วยพระอรหัตตมัคคญาณเปรียบดุจดอกประทุมชาติ อันบานใหม่ด้วยแสงพระสุริยเทพบุตร เหตุได้พระอรหัตต์แล้ว พระวิเศษญาณทั้งปวงมีอนาคามีมัคคญาณเป็นต้นเกิด พร้อมด้วยพระอรหัตตมัคคญาณนั้นประการ ๑ **พุทธโธ** แปลว่าสิ้นจากอาสวะทั้ง ๔ มีกามาสวะเป็นต้น มีอวิชชาสวะเป็นที่สุคตประการ ๑ **พุทธโธ** แปลว่ามีพระบวรพุทธสันดานปราศจากกิเลส ๑๕๐๐ ประการ ๑ **พุทธโธ** แปลว่ามีพระบวรพุทธสันดานทรงพระคุณ คือปราศจากราคะประการ ๑ **พุทธโธ** แปลว่ามีพระบวรพุทธสันดานปราศจากโทสะประการ ๑ **พุทธโธ** แปลว่ามีพระบวรพุทธสันดานปราศจากโมหะประการ ๑ **พุทธโธ** แปลว่าตื่นจากหลับคือกิเลส เปรียบประคุดบุรุษตื่นขึ้นจากหลับประการ ๑ **พุทธโธ** แปลว่าเสด็จไปสู่พระนิพพาน โดยทางมัชฌิมาปฏิปattiประการ ๑ **พุทธโธ** แปลว่าตรัสรู้ด้วยพระปรมาภิเษกสัมโพธิญาณแห่งพระองค์เอง หาผู้จะรู้ผู้มีได้ประการ ๑ **พุทธโธ** แปลว่าพระองค์มีพระบวรพุทธสันดานได้ซึ่งพุทธิ คือพระอรหัตตมัคคญาณ เหตุประหารเสียซึ่งอพุทธิคืออวิชชาประการ ๑ เป็นนัย ๑๕ ประการดังนี้ แลพระนามคำรบ ๑๐ คือ ภควา นั้นแปลได้ถึง ๘ นัย คือ ภควา นั้น ภควา แปลว่าสมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธองค์มีอิสริยยศประการ ๑ ภควา แปลว่า

ควรจะรับซึ่งจตุปัจจัยทาน คือ จีวรแลเบณฑบาตแลเสนาสนะ แลศีลวัน
 ปัจจัยประการ ๑ ภควา แปลว่าแจกซึ่งแก้ว คือ พระสัทธรรมประการ
 ๑ ภควา แปลว่าหักเสียซึ่งธรรมอันเป็นบาปมีราคะเป็นต้นประการ ๑
 ภควา แปลว่าพระพุทธองค์มีพระภาค คือ พระบารมีอันพระองค์สร้าง
 สมมาช้านานประการ ๑ ภควา แปลว่ามีบวรกายแลจิตอันเจริญด้วย
 ภาวนาธรรมเป็นอันมากประการ ๑ ภควา แปลว่าถึงซึ่งที่สุดแห่งภพ คือ
 พระอมตมหานิพพานประการ ๑ เป็นนัย ๘ ประการดังนี้ ไซ้แต่เท่านั้น
 ภควา ศัพท์นี้ถ้าแปลตามปรกติถนัยนั้นแปลได้ ๕ นัยคือ ภควา แปล
 ว่ามีพระภาค คือบารมีธรรมประการ ๑ ภควา แปลว่าหักเสียซึ่งกอง
 กิเลสมีราคะเป็นต้นประการ ๑ ภควา แปลว่ากอปรด้วยบุญศิริประการ ๑
 ภควา แปลว่าเสพซึ่งทิพยพรหมวิหารประการ ๑ ภควา แปลว่ากายเสีย
 ซึ่งกิริยาอันเวียนไปในไตรภพ บัมิได้บังเกิดสืบไปในภพทั้ง ๓ ประการ
 ๑ เป็น ๕ นัยดังนี้ สิริแปลในบุรพนัย ๘ อปรนัย ๕ จึงเป็นแปลแห่ง
 ภควาศัพท์ ๑๓ นัยด้วยกันพระนามชื่อว่าภควานี้ สมเด็จพระชนนีมารดา
 จะถวายก็หามิได้ สมเด็จพระสุริยสุโขทนะผู้เป็นพระปิตุราช แลพระ
 บรมวงศ์ศากยราช อันเป็นญาติทั้ง ๒ ฝ่าย ๆ ละ ๘ หมื่น ๆ จะถวายก็หา
 มิได้ ไซ้แต่เท่านั้นจะได้เป็นพระนามอันมหะตักขเทวราช มีท้าวสหัสสนัย
 บพิตรแลสันคุสิตเทวราชเป็นประธานถวายก็หามิได้ พระนามอันนี้เป็น
 คุณวิโมกข์นตีกนาม พระองค์ได้คราวเดียวกันกับพระสัพพัญญุตญาณ
 เห็นอุปราชิตบัลลังก์ ณ ควงไม้พระมหาโพธิ์ ในคัมภีร์พระวิสุทธิมรรค
 นี้ ท่านยกขึ้นว่าเป็นเนमितถกนามแต่ภควาบทเดียว ในคัมภีร์นี้เทศแล

ปฏิสัมภิตานั้น ท่านยกขึ้นว่าเป็นคุณเนमितตกวิโมกข์ขันตีนาม ตั้งแต่
 พระอรหันต์ตลอดจนภควา เมื่อพระโยคาพจรระลึกถึงพระคุณแห่งสมเด็จพระ
 พระสรรเพชญ์พุทธเจ้าโดยนิยมนั่งกล่าวมาแล้ว รากะ โทสะ โมหะ ก็
 มิได้ครอบงำน้ำจิตแห่งพระโยคาพจร ฯ ก็ชื่อตรงเป็นอันดี นีวรณธรรม
 ทั้ง ๕ มีกามฉันทนีวรณเป็นต้นก็สงบลง เมื่อจิตสงบลงตรงพระกรรมฐาน
 แล้ววิตกวิจารณ์อันนุ่มไปในพระพุทธรูปก็จะบังเกิด เมื่อวิตกวิจารณ์บังเกิด
 แล้วบิณฑทั้ง ๕ ประการ คือ ขุททกบิณฑิ ขณิกบิณฑิ โอบกนติกบิณฑิ
 อุกุเพนคาบิณฑิ ผรณบิณฑิ ก็จะบังเกิดในสันดาน เมื่อบิณฑิบังเกิดแล้ว
 ภายบัสสัทธิ จิตตบัสสัทธิ อันเป็นพนักงานร่างบักกายร่างบัจจิตก็จะบังเกิด
 เมื่อพระบัสสัทธิทั้ง ๒ บังเกิดแล้ว ก็เป็นเหตุจะให้สุข ๒ ประการ
 คือสุขในกาย สุขในจิต นั้นบังเกิด เมื่อสุขบังเกิดแล้วน้ำจิตแห่ง
 พระโยคาพจรก็จะตั้งมั่นด้วยอุچارสมาธิ อันจำเริญพุทธานุสสติที่กำหนด
 ให้สำเร็จคุณธรรมแต่เพียงอุچارฌาน บมีอาจให้ถึงซึ่งอุปปนาอาศัยว่าน้ำจิต
 แห่งพระโยคาพจร ที่จะลึกซึ่งพระพุทธรูปนั้น ระลึกด้วยนัยต่าง ๆ
 มิใช่แต่ในหนึ่งนัยเดียว อันพระพุทธรูปนั้นลึกลึกลึกก็มีภาพยั้งนัก หยั่ง
 บัญญาในพระพุทธรูปนั้น ไม่มีที่ตุดไม่มีที่หยุดยั้ง ไม่มีที่ตั้ง เหตุฉะนั้น
 พระโยคาพจรผู้จำเริญพุทธานุสสติ จึงคงไต่แก้เพียงอุچارฌาน แล
 ท่านผู้จำเริญพุทธานุสสตินี้ จะมีสันดานกอบปรด้วยรักใคร่ในสมเด็จพระ
 พระสรรเพชญ์พุทธองค์จะถึงซึ่งไปบุญลย์ไปด้วยคุณธรรม คือ ศรัทธา สติ บัญญา
 แลบุญสันดานนั้นจะมากไปด้วยปริธาปราโมทย์ อาจอดกลั้นได้ซึ่งทุกข์แลภัย
 อันจะมาถึงจิตนั้น จักสำคัญว่าได้อยู่ร่วมด้วยสมเด็จพระผู้มีพระภาค ร่างกาย
 แห่งบุคคลผู้มีพระพุทธานุสสติกรรมฐานชัชชบาอยู่นั้น สมควรที่จะเป็นที่

สักการบูชาแห่งหมู่เทพยดาแลมนุษย์ เปรียบประดุจเรือนเจดีย์ น้ำจิตแห่ง
 บุคคลผู้นั้นจะน้อมไปในพุทธภูมิจะกอบปรักภัยหิริโศทตปปะ มิได้ประพฤติ
 ล่วงซึ่งวัตรอุ้นพระพุทธรองค์บัญญัติห้ามไว้ จะมีความกลัวแก่บาปละอายแก่
 บาป จุจคังว่าเห็นสมควรพระพุทธรองค์อยู่เฉพะหน้าแห่งตน แม้วาว่าสนา
 ยังอ่อนมีอาจสำเร็จจมานสมาบัตมรรคผล ก็มีสุคติภพเป็นเบ้องหน้าเหตุ
 ดังนั้นนักปราชญ์ผู้มีปัญญาอย่าพึงประมาท ในพุทธานุสสติกรรมฐานอันมี
 คุณานิสงส์เป็นอันมาก โดยนัยคังกล่าวมานี้ ฯ

จบพุทธานุสสติกรรมฐานแต่เท่านี้

จักวินิจฉัยในธัมมานุสสติกรรมฐานต่อไป พระโยคาพจรผู้มีศรัทธา
 ปรารธนาจะจำเริญซึ่งธัมมานุสสติกรรมฐาน พึงอาศัยเสนาสนะอันควรโดย
 นัยหนหลังแล้วพึงระลึกถึงคุณแห่งพระสัทธรรมว่า สุวากุขาโต ภควตา
 ฐมโม สนนทิฏฐิโก อกาถิโก ฯลฯ วิญญูหิติ ในบท สุวากุขาโต
 นั้น สำแดงคุณแห่งพระปริยัติธรรม ที่จัดโดยพระธรรมชนัน์ ๘ หมื่น
 ๔ พัน ในบท สนนทิฏฐิโก แล อกาถิโก ตลอดจน เวทิตพุโพ
 วิญญูหิ นั้น สำแดงซึ่งพระพุทธรคุณแห่งพระนวลโลกุตตรธรรมทั้ง ๘
 ประการ ถ้าพระโยคาพจรระลึกถึงคุณแห่งพระปริยัติธรรมนั้นพึงให้ระลึกว่า
 สุวากุขาโต ภควตา ฐมโม แปลว่า ฐมโม อันว่าพระปริยัติธรรม
 นั้นถ้าจะจัดโดยปีฎกเป็นปีฎก ๓ ถ้าจะจัดโดยพระธรรมชนัน์ได้ ๘ หมื่น ๔
 พัน พระธรรมชนัน์ ถ้าจะจัดโดยองค์มี ๘ ภควตา อันสมเด็จพระผู้มีพระ
 ภาคเจ้า สุวากุขาโต ตรัสเทศนาไพเราะในเบ้องต้นในท่ามกลางในที่สุค

กอบร์ท้วยอรรดแลพยัญชนะบริสุทธีบริบูรณสำแดงศาสนาพรหมจรรย์ แล
มรรคพรหมจรรย์มิไต่เหลือเศษ ฟังระลึกถึงคุณพระปริยัติธรรมด้วยบท
สุวากุขาโต ภควตา ชมโม อันมีอรรถาธิบายดังนี้ ฯ

ถ้าจะระลึกคุณแห่งพระนวลโลกุตตรธรรมนั้น ฟังให้ระลึกว่า
สนุทฎิจโก อกาลโก เอหิปสฺสโก โอปนยโก ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ
วิญญูหิ แปลว่า ชมโม อันว่าพระโลกุตตรธรรม ๙ ประการ คือพระ
อริยมรรค ๔ อริยมรรคผล ๔ พระนิพพาน ๑ เป็นคำรบ ๙ สนุทฎิจโก
พระนวลโลกุตตรธรรม ๙ ประการนี้ พระอริยบุคคลทั้งหลายมีสมเด็จพระ
พุทธเจ้าเป็นต้น ชำระจิตสันดานแห่งตนให้สงบจากราคาทิกิเลสแล้ว ก็
เห็นแจ้งประจักษ์ด้วยปัญญาจักขุแห่งตนเอง นัยหนึ่งว่าพระนวลโลกุตตร
ธรรม ๙ ประการนี้ สนุทฎิจโก พระอริยบุคคลทั้งปวงรู้แต่เห็นด้วย
ปัจจเวกขณะญาณ จะได้รู้ด้วยกิริยาที่เชื่อฟังบุคคลอื่นหามิได้ นัยหนึ่งว่า
พระอริยบุคคลผู้ใดสำเร็จพระนวลโลกุตตรธรรมนี้ สนุทฎิจโก ย่อมผจญ
เสียซึ่งกิเลสธรรมอันลามกให้พ่ายแพ้ด้วยปัญญา อันเกิดพร้อมด้วยอริยมรรค
แลพระนวลโลกุตตรธรรม ๙ ประการนี้ อกาลโก ให้ผลหากำหนด
กาลมิได้ อธิบายว่า เมื่อพระอริยมรรคบังเกิดแล้วจะได้ทั้งสิ้น ๒-๓ วัน
๔-๕ วัน ก่อนแล้วจึงจะให้ผลมิได้ พระอริยมรรคบังเกิดแล้ว พระอริยผล
ก็บังเกิดมิได้เห็นซ้ำ แลพระนวลโลกุตตรธรรมนั้น เอหิปสฺสโก ควรแก่
เอหิ ปัสสโกวิธี อธิบายว่าพระอริยมรรคผู้ใดสำเร็จนวลโลกุตตรธรรมนั้น
อาจเรียกหาเชื่อเชิญบุคคลผู้อื่นว่า เอหิ ปสฺส ท่านจงมานับมาด้วยธรรม
สิ่งนี้ ๆ อาจจะเรียกจะเชิญผู้อื่นดังนี้ได้ เหตุว่าพระโลกุตตรธรรมนั้นโดยมี

จริงแท้ บริสุทธิ์ประดุจดวงแก้วมณีอันวางไว้ในผ้ารัตติกัมพล มิฉะนั้น
 เปรียบประดุจจันทร์กลมทลอันปราศจากเมฆ มีรัศมีงามบริสุทธิ์เดือนลอย
 อยู่ในอัมพรประเทศเวหาอาศัยเหตุนี้พระอริยบุคคลผู้ได้สำเร็จพระโลกุตตร-
 ธรรม อาจจะเรียกจะเชิญให้มาคุยได้ดังนี้ พระนวลโลกุตตรธรรมจึงเรียกว่า
เอหิปสฺสโก แลพระนวลโลกุตตรธรรมนั้น **โอบนโยโก** ควรที่พระ
 โยคาพจรจะน้อมมาไว้ในจิตแห่งตนด้วยสามารถจำเริญภาวนา แปลดังนี้ได้
 แก่มรรค ๔ ผล ๔ อันเป็นสังขตะโลกุตตรธรรม ถ้าแปลว่า **โอบนโยโก**
 ควรที่พระอริยเจ้าน้อมมาติดไว้ในจิตแห่งตนด้วยสามารถกระทำให้แจ้ง แปล
 ดังนี้ได้แก่พระนิพพานอันเป็นสังขตะโลกุตตรธรรม **ปัจจุตฺตํ เวทิตพฺโพ**
วิญญฺหิ แลพระโลกุตตรธรรมนั้น นักปราชญ์ทั้งหลายมีอุมุคตัตถุญญเป็นต้น
 จะพึงรู้พึงเห็นในตนเอง อธิบายว่าผู้ใดได้แล้วผู้นั้นก็รู้เห็นในจิตแห่งตน ฯ

แปลในธรรมคุณยุดิแต่เท่านั้น

เมื่อพระโยคาพจรระลึกซึ่งคุณธรรม มีสวากขาโตเป็นต้นจะเห็น
 รากะ โทสะ โมหะ ก็จะมีอาการที่จะครอบงำย้ายจิตสันดานได้ จิตของ
 พระโยคาพจรนั้นก็ชื่อตรงเป็นอันดี พระโยคาพจรนั้นจะข่มเสียได้ซึ่ง
 นีวรณธรรมเป็นต้น ร่างกายแห่งบุคคลนั้นจะสมควรแก่การบูชาอุปมา ดุจ
 เรือนพระเจดีย์ เมื่อจิตสงบลงตรงหน้าต่อพระกรรมฐานแล้ว วิทกวิจาร์
 อันน้อมไปในพระธรรมคุณก็จะบังเกิด เมื่อวิทกวิจาร์บังเกิดแล้วบัตินที่ ๕
 ประการก็จะปรากฏในสันดาน เมื่อบัตินเกิดแล้ว กายบัสสัทธินอันเป็นพนักงาน
 ระวังกายระวังจิตก็จะเกิด เมื่อบัสสัทธินที่ ๒ เกิดแล้วก็เป็นเหตุจะให้สุขกาย

โยคาพจรผู้มีศรัทธาปรารถนาจะจำเริญสงฆานุสสติกรรมฐานนั้น พึง
 ตั้งสติระลึกถึงคุณพระอริยสงฆ์ว่า สุปฏิปันโน ภควโต สาวกสงฺโฆ
 อุษุปฏิปันโน ภควโต สาวกสงฺโฆ ฯลฯ ปุณฺณกฺเขตฺตํ โสกสฺสชาติ
 แปลในบทที่ว่า สาวกสงฺโฆ อันว่าพระสงฆ์สาวก ภควโต แห่ง
 สมเด็จพระผู้ทรงสวัสดิภากย์ สุปฏิปันโน ปฏิบัติเป็นอันดี ดำเนินขึ้น
 สู่สัมมาปฏิบัติ มีกลับจากพระนวลโลกุตตรธรรม แลอนุโลมปฏิบัติอนุโลม
 ตามพระนวลโลกุตตรธรรม แลอบัจฉิกปฏิบัติมิได้เป็นข้าศึกแก่พระ
 นวลโลกุตตรธรรม แลอุปพภาคปฏิบัติอันเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งพระ
 นวลโลกุตตรธรรม แลพระอริยสงฆ์สาวกนั้น อุษุปฏิปันโน ปฏิบัติชื่อ
 ปฏิบัติตรง แหวกเสียซึ่งลามกปฏิบัติทั้ง ๒ คือ อัตตกิลมถานุโยคเลกาม-
 สุขัลลิกานุโยค ปฏิบัติโดยมีขณิมปฏิบัติ คือพระอวัชฎางคิมรรค ละเสีย
 ซึ่งคคอันประกอบในกายแลวาจาแลจิต ฉายปฏิปันโน พระอริยสงฆ์
 สาวกนั้นปฏิบัติเพื่อให้สำเร็จพระนิพพาน สามจีปิปฏิปันโน ปฏิบัติ
 ควรแก่สามจีกรรม ยทิทํ จตฺตารี ปุริสฺสุคานิ พระอริยสงฆ์สาวกนั้น
 จัดเป็นคู่ได้ ๔ คู่ คือ โสคาบัตติมรรคบุคคลกับโสคาบัตติผลบุคคลคู่ ๑
 พระสกทาคามีมรรคบุคคลกับพระสกทาคามีผลบุคคลคู่ ๑ พระอนาคามี
 มรรคบุคคลกับพระอนาคามีผลบุคคลคู่ ๑ พระอรหัตตมรรคบุคคลกับพระ
 อรหันตบุคคลคู่ ๑ เป็น ๔ คู่ด้วยกัน อฎฺฐ ปุริส ปุคฺคลา ถ้าแยกคู่
 ออกนั้นเป็นปุริสบุคคล ๘ จำพวก เอส ภควโต สาวกสงฺโฆ พระ
 อริยสาวกแห่งสมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธองค์ ผู้ทรงพระสวัสดิภากย์ที่จัดเป็น
 ๔ คู่ เป็นปุริสบุคคล ๘ จำพวกทั้งนี้ อาหุเนยฺโย ควรจะรับซึ่งจตุปัจฉัย

อันเฉพาะบุคคลผู้มีศีลนำมาแต่ไกลแล้ว แลน้อมเข้าถวาย ปาหุเนโย
 แม้อาคันตุกาทานอันบุคคลทั้งหลายตกแต่งไว้เฉพาะญาติแลมิตร อันเป็นที่
 รักที่ชอใจอันมาแต่ทิศต่าง ๆ นั้นทำยกนำมาถวาย ก็สมควรที่พระอริยสงฆ์
 จะพึงรับ แลบุคคลที่ไปมาสู่โลกทั้งหลายสมมติเรียกว่าแขกนั้น ผู้ใดผู้หนึ่ง
 จะประเสริฐกว่าแขก คือพระอริยสงฆ์ห้ามได้ พระอริยสงฆ์สาวกนั้น
 ทกฺขิณเนโย ควรจะรับซึ่งทานอันบุคคลเชื่อซึ่งกรรมแลผลแล้ว แลให้
 อดฺชฎิกรณิโย ควรแก้ภัยชลากรรม อันสัตว์โลกยกพระพุ้มหัตถ์ประนม
 มือเหนือเศียรเกล้าแล้วแลกระทำ อนุตฺตรํ ปุณฺณกฺเขตฺติ โลกุตฺต
 เป็นเหนือบาปอุณฺ์ประเสริฐหาเขตอื่นจะเปรียบมิได้ แห่งสรรพสัตว์ในโลกนี้
 แลพระโยคาพจรผู้ระลึกถึงคุณแห่งพระอริยสงฆ์ โดยนิยมตั้งน้อมจะได้คุณา
 นิสงส์ต่าง ๆ ดูกังพรรณนาแล้วในพุทธนานุสสติธัมมานุสสติกรรมฐานนั้น
 เหตุฉะนี้ นักปราชญ์ผู้มีปัญญาพิจารณาเห็นภัยในวัฏฏสงสารอย่าพึงประมาท
 ละลืมเสียซึ่งสังฆานุสสติกรรมฐาน พึงอุทิศสาธุระลึกเนื่อง ๆ อย่าให้เสียที่ที่
 พบพระพุทธานุสฐาน แลพระโยคาพจรผู้มีศรัทธาจำเริญธัมมานุสสติ สังฆา
 นุสสติกรรมฐานนั้น มีกำหนดจะให้ได้สำเร็จแต่อุปจารสมาธิ บิมีอาจ
 ดำเนินขึ้นสู่ภูมิแห่งอัปนาได้เหตุว่าพระธรรมคุณ พระสังฆคุณนั้นลึกไกล
 กัมภีรภาพยิ่งนัก พระโยคาพจรหยังจิตกิริยา อันระลึกซึ่งพระธรรมคุณและ
 พระสังฆคุณนั้นโดยนัยต่าง ๆ ไม่มีที่หยุดยั้งไม่มีที่ตง เหตุตั้งนจึงมิได้ถึงซึ่ง
 อัปนาสมาธิ ได้แต่เพียงอุปจารสมาธิ ๖

จบสังฆานุสสติกรรมฐานแต่ท่าน

จักวินิจฉัยในสี่สถานุสสติสืบต่อไป สี่สถานุสสติ ภาเวตุกามาเนน ฯลฯ
 อุตตโน สี่ลानी อนุสสริตพฺพานิ พระโยคาพจรผู้มีศรัทธา ปรารธนา
 จะจำเริญสี่สถานุสสติกรรมฐานนั้น ถ้าเป็นนคฤหัสถ์ก็พึงชำระศีล ๕ ศีล ๘
 ศีล ๑๐ ประการให้บริสุทธิ์ ถ้าเป็นบรรพชิตก็พึงชำระศีล ๑๐ ศีล ๒๒๗
 ให้บริสุทธิ์ ให้ตั้งอยู่ในอชันทศีลแลอฉิทศีล อสวลศีล แลอภัมมาสศีล
 นักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่า ศีลอันบุคคลรักษาบริสุทธิ์บริบูรณ์จะได้ขาดใน
 เบื้องต้นเบื้องปลาย ประคองผ้าสาฎกอันขาดในชายทั้ง ๒ ข้างนั้นหาบมิได้
 อย่างนี้ชื่อว่าอชันทศีล แลศีลบริสุทธิ์บริบูรณ์เป็นอันดีจะได้ขาดในท่าม
 กลางเหมือนผ้าสาฎกอันทะลุในกลางผืนนี้หาบมิได้ อย่างนี้ชื่อว่าฉิทศีล
 แลศีลมิได้ขาด ๒ องค์ ๓ องค์โดยลำดับมา ๆ มิได้ต่างประคองไคต่างอันมีสี่
 แปลกประหลาดบังเกิดขึ้นในหลังแลท่อน มีสัจฐานกลมแลยาวเป็นต้นนั้น
 ชื่อว่า อสวลศีล แลศีลอันมิได้ขาดในระหว่าง ๆ มิได้พร้อมประคอง
 อันลายพร้อย ๆ เป็นหยาด ๆ นั้น ชื่อว่าอภัมมาสศีลเมื่อพระโยคาพจรเจ้า
 ชำระศีลแห่งตนให้บริสุทธิ์ตั้งนั้นแล้ว พึงเข้าไปสู่เสนาสนะอันสงัด คุจ
 กุล่าวแล้วแต่หลัง พึงพิจารณาศีลแห่งตนด้วยสามารถคุณมีมิได้ขาดเป็นต้น
 ว่า อโห วตเม สี่ลानी อชฌทานิ อนิทฺทานิ อสวลานิ ออกมฺมาसानิ
 กุขฺขิสฺถานิ วิญญฺุปฺสตฺถานิ อปรามฺตฺถานิ สมาริํสํวตฺตฺตฺนิกานิ
 ทังอาตมาสฺสรเสริญฺุ ศีลแห่งอาตมานี้มิได้ขาดในเบื้องต้นแลเบื้องปลาย
 บมิได้ทำลายในท่ามกลาง บมิได้ต่างบมิได้พร้อย ศีลแห่งอาตมา
 นี้เป็นไทย บมิได้เป็นทาสแห่งคณฺหา ศีลแห่งอาตมานี้เป็นที่
 สรรเสริญแห่งนักปราชญ์ทั้งหลาย มีสมเด็จพระพุทธเจ้าเป็นประธาน ศีล
 อาตมานี้คณฺหาทฎฐิมิได้ท้อ ประพศิกเป็นไปเพื่อจะให้สำเร็จอุปจารสมาธิ

แลอุปปาสมาธิ หนึ่งเป็นไปเพื่อมรรคสมาธิแลผลสมาธิ เมื่อพระโยคาพจร
 ภิษุผู้เห็นภัยในวัฏฏสงสารระลึกเนื่อง ๆ ถึงศีลแห่งตนโดยนัยดังกล่าวมานี้
 ก็จะมีจิตเคารพในสิกขาบาท จะปราศจากอัตตานุวาทภัยคือได้ยึดมั่นเป็นต้น
 แม้ว่าจะเห็นโทษมาตราว่าน้อยหนึ่ง ก็จะมีความสะอึกตกใจเป็นอันมาก
 จะจำเริญด้วยคุณธรรมคือ ศรัทธา สติปัญญา จะมากด้วยปริชาปราโมทย์
 แม้ว่ามีอายุถึงพระอริยมรรค พระอริยผลในชาตินั้นก็มีสุคติเป็นเบื้อง
 หน้า เหตุคั้งนั้นนักปราชญ์ผู้มีปรีชา อย่าพึงประมาทในสถานุสสติกรรมฐาน
 อันกอบปรด้วยคุณานิสงส์เป็นอันมากคั้งที่กล่าวมานี้ พึงจำเริญสถานุสสติ
 กรรมฐาน ระลึกถึงศีลแห่งตนจนเนืองนิตย์เถิด ฯ

จบสถานุสสติกรรมฐานแต่เท่านี้

จักวินิจฉัยในจากานุสสติกรรมฐานสืบต่อไป จากานุสสติ ภาเว
 ตุกาเมน ฯลฯ จาโค อนุสสริตพโพ พระโยคาพจรผู้มีศรัทธาปรารถนา
 จะจำเริญจากานุสสติกรรมฐานนั้น พึงมีจิตรักใคร่ในจำแนกแจกทานให้
 เป็นนิตย์เป็นต้นเป็นเดิม นัยหนึ่งว่า เมื่อปรารถนาจะจำเริญจากานุสสติ
 กรรมฐานนั้น ให้ตั้งจิตของตนว่า จำเดิมแต่วันนี้ไป ในเมื่อปฏิภาทกผู้จะ
 รับทานมี ถ้าอาตมาไม่ได้ให้ทานโดยกำหนดเป็นที่สุก แต่ข้าวค้ำหนึ่งก่อน
 แล้ว อาตมาก็จักมิได้บริโภคนเลยเป็นอันขาด ในวันจะจำเริญจากานุสสติ
 กรรมฐานนั้น ให้พระโยคาพจรจำแนกแจกทานแก่ปฏิภาทก อันทรง
 ซึ่งคุณอันวิเศษ แล้วพึงเอานิมิตในทางที่ตนให้ คือกำหนดอาคารอัน
 เป็นไปด้วยบริจาจเจตนา นั้น ครั้นแล้วเข้าสู่เสนาสนะอันสงบ มีนัย
 ดังกล่าวแล้วแต่หนหลัง พึงระตึกซึ่งบริจาจของตนด้วยสามารถกอบปรด้วย

คุณ มีปราศจากตระหนี่เป็นต้นด้วยพระบาลีว่า ลาภา วต เม สุตฺตฺหิ
วต เม โยหิ มจฺเจรรมลปริยฺญจิตายปชาย วิคตมลมจฺเจเรน เจตสา
วิหรามิ มุตฺตจาโค ปยตปาถิ โวสุตฺตฺครโต ยาจโยโค ทานสํวิภา
ครโต อรรถาธิบายในบาลีอันนี้ว่า บุญลาภแห่งทายกผู้บำเพ็ญทานนั้น
สมเด็จพระผู้มีพระภาคยอมตรัสสรรเสริญโดยประการเป็นอันมาก บุญลาภ
นั้นได้ชื่อว่า เป็นของอาตมาบังเกิดแก่อาตมาประการ ๑ ความสั่งสอนอัน
สมเด็จพระผู้มีพระภาคโปรดประทานไว้ นั่นก็คือ กิริยาที่อาตมาได้บังเกิด
มาเป็นมนุษย์ก็ดี สุตฺตฺหิ วต ได้ชื่อว่าอาตมาได้เป็นอันดียิ่งนัก เพราะ
เหตุว่า สัตว์โลกทั้งปวงมีสันดานมากไปด้วยมลทิน คือมีจรรย์ยะ ๆ ครอบ
งำไว้ แลอาตมาอยู่บัดนี้ด้วยปราศจากมลทินคือตระหนี่ มุตฺตจาโค
อาตมามีบริจจาคอันสละแล้ว ปยตปาถิ มีมืออันล้างอยู่เป็นนิตย์ เพื่อ
ประโยชน์จะคอยหยิบไทยทานโดยเคารพ โวสุตฺตฺครโต อาตมานี้ควรแก่
กิริยาอันยากมาขอ อธิบายว่าถ้ามียากมาขอสิ่งใดอาตมาก็จะให้สิ่งนั้น
ทานสํวิภาครโต อาตมามีจิตยินดีในทานยินดีในการจำแนกอธิบายว่ากิริยา
ที่ให้สิ่งของของตนแก่ไว้ เพื่อจะให้แก่ปฏิภาทนั้นเรียกว่าทาน แลสิ่ง
ของที่ตนจะบริโภคนั้น ถ้าหยิบออกให้เรียกสังวิภาค เมื่อพระโยคาพจร
ระลึกซึ่งบริจจาคแห่งตนโดยนิมิต्तนี้ ก็จะมีคุณานิสงส์จุกกล่าวแล้วใน
พุทธานุสสติ นั้น ความยินดีที่จะบริจจาคทานนั้น จะวัฒนาการขึ้นไป
กว่าเก่า อธิบายนั้นจะปราศจากโลกจิต จักอนุโลมตามเมตตา มิได้
ย่อหย่อนที่จะบริจจาคทาน สันดานจะมากไปด้วยปรีชาปราโมทย์ แม้ถึง

ว่ามีสำเร็จพระอริยมรรคพระอริยผลในชาตินั้น ทำลายเบญจขันธ์ก็จะ
มีสุคติเป็นเบื้องหน้า เหตุฉะนั้นก็ปราศรัยผู้มีปรีชาอย่าฟังประมาทใน
จากานุสสติกรรมฐาน อันมีคุณานิสงส์ดังแสดงมานี้ ๆ

จบจากานุสสติกรรมฐานแต่เท่านี้

จักวินิจฉัยในเทวตานุสสติสืบต่อไป เทวตานุสสติ ภาเวตุกา
เมน ฯลฯ อนุสสุตริตพพา พระโยคภาพรผู้มีศรัทธาปรารถนาจะจำเริญ
เทวตานุสสติกรรมฐานนั้น ฟังประพฤติจิตสันดานให้ก่อปรด้วยคุณธรรม
คือศรัทธาแลศีลแลสุตะแลจาละแลปัญญาเข้าสู่ที่สกัดแล้ว ฟังตั้งเทพยดาไว้
ในที่ เป็นพยาน ระลึกถึงเทพยดาอันก่อปรด้วยคุณมีศรัทธาเป็นต้นนั้นว่า
สนฺติเทวา จาตุมหาราชิกา เทพยดาอันอยู่ในชั้นจาตุมหาราชิกา
ดาวดึงษา ยามาตลิสตา นิมมานนรตี ปรนนิมิตวสวดีนั้น ๆ ก็ตั้งเทพยดาอัน
อยู่ในพรหมโลกก็ดี เมื่อเป็นมนุษย์นั้นก่อปรด้วยศรัทธา จุติจากมนุษย์แล้ว
จึงได้ขึ้นไปบังเกิดในสวรรค์เทวโลก แลศรัทธาของอาตมานี้ก็เหมือน
ศรัทธาแห่งเทพยดาเหล่านั้น อนึ่งเทพยดาทั้งปวงนั้นเมื่อเป็นมนุษย์ก่อปร
ด้วยศีลอุตสาหะ สดับฟังพระธรรมเทศนาและบริจาคนาน ก่อปรด้วยสติ
ปัญญาจุติจากมนุษย์แล้วจึงได้ขึ้นไปบังเกิดในเทวตา อาตมานี้ก่อปรด้วยศีล
สุตะ จาตะ จาคะ ปัญญา เหมือนด้วยเทพยดาเหล่านั้น เมื่อตั้งไว้ซึ่ง
เทพยดาในที่ เป็นพยานดังนั้นแล้ว ก็พึงระลึกถึงศรัทธาคุณ ศีลคุณ สุตะคุณ
จาคคุณ ปัญญาคุณ ของตนเนื่อง ๆ ตกกว่าระลึกเอาศรัทธาของคุณของ
เทพยดาเป็นพยานก่อนแล้ว จึงจะระลึกถึงศรัทธาของคุณของตนต่อภายหลัง
พระโยคภาพรผู้ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งเทวตานุสสติก็มีปฏิฐานดังนี้ จะเป็น

ที่รักแห่งเทพดาเป็นอันมากจะมีคุณานิสงส์เป็นอันมาก ดูจากถ่าแล้วใน พุทธานุสสติกัมมัฏฐาน เหตุตั้งนั้นนักปราชญ์ผู้มีปรีชาฟุ้งอุตสาหะจำเริญ เทวดานุสสติกัมมัฏฐานจงเื่อง ๆ เกิด ฯ

จบเทวดานุสสติกัมมัฏฐานแต่เท่านี้

แต่หลังจากวินิจนัยในมรณานุสสติกัมมัฏฐานสืบต่อไป ตตฺถ มรณ สติยา ภาวานิทุเทเส ในมรณานุสสติภาวานิทุเทศนั้นมีกระทั้ความ ว่าพระโยคภาพจรผู้จะจำเริญมรณานุสสติกัมมัฏฐานนั้น ฟังระลึกถึงความ มรณะ ให้เป็นนิรันดรอยู่ในขันธสันดาน มรณะประสงค์เอาซึ่งความขาด แห่งชีวิตินทรีย์อันมีกำหนดด้วยภพอัน ๑ คือบังเกิดขึ้นในภพ เป็นสัตว์ เป็นชีวิตแล้ว และถึงซึ่งจุติทำลายขันธดับสูญขาดชีวิตินทรีย์ไปจากภพนั้น ได้ชื่อว่ามรณะ กำหนดโดยภพควรที่จะเอาเป็นอารมณ์แห่งมรณานุสสติ กัมมัฏฐาน และมรณะนั้นมี ๓ ประการ คือสมุจเจทมรณะ ขณิกมรณะ สมมติมรณะ ทั้ง ๓ ปรากฏนควรที่จะเอาเป็นอารมณ์แห่งมรณานุสสติ- กัมมัฏฐาน อธิบายว่า สมุจเจทมรณะนี้ ได้แก่พระอรหันต์อันตัดเสียซึ่ง วัฏทุกข์ กิจที่ให้สำเร็จแก่พระอรหันต์ตัดทุกข์ในสังสารวัฏได้ขาดนั้น จัด เป็นมรณะประการ ๑ ชื่อว่าสมุจเจทมรณะแลขณิกมรณะนั้นได้แก่สังขาร ธรรมอันกับอันทำลายทุก ๆ ภาวังก์ มรณะอธิบายว่าจิต และเจตสิกซึ่ง บังเกิดขึ้นในอุปาทขณะตั้งอยู่ในลิตี ขณะแล้วดับไปในภวังก์ขณะนั้นเป็น มรณะประการ ๑ ได้ชื่อว่าขณิกมรณะ และสมมติมรณะนั้นคือความตาย

อันโลกสมมติ โลกโหวาร้องเรียกว่าต้นไม้ตายทองแดงตายเหล็กตาย
 สมมติเรียกเป็นต้นฉะนี้ จัดเป็นมรณะประการ ๑ ชื่อว่าสมมติมรณะ มรณะ
 ทั้ง ๓ ประการนี้พระโยคาพจรอย่าได้ประสงค์เอาเป็นอารมณ์ ในกาลเมื่อ
 จำเริญมรณานุสสติก็มีมัญฐานในที่อันนี้มีคำฎีกาจารย์อธิบายไว้ว่า สมุทเทท
 มรณะนี้มีโดยน้อยมิได้มีโดยมาก ฝ่ายขณิกมรณะนั้นเล่าก็เกิด ๆ ตับ ๆ
 เนื่อง ๆ ไปนัก และสมมติมรณะ คือทองแดงตาย คือเหล็กตายเป็นต้น
 นั้นเล่าก็มีได้เป็นที่เกิดแห่งธรรมสังเวช เหตุฉะนี้ มรณะทั้ง ๓ ประการ
 จึงมิควรที่พระโยคาพจรจะเอาเป็นอารมณ์ ในกาลเมื่อจำเริญมรณานุสสติ
 ก็มีมัญฐานและมรณะควรที่จะเอาเป็นอารมณ์นั้น พระอรรถกถาจารย์
 ประสงค์เอาแต่มรณะทั้ง ๒ คือกาลมรณะประการ ๑ อกาลมรณะ
 ประการ ๑ กาลมรณะนี้ คือตายด้วยสันบุญตายด้วยสันอายุ แท้จริง
 สัตว์ทั้งปวงอันมีกุตลเป็นชนกกรรมนำปฏิสนธิในที่อันเป็นสุขนั้น ถ้า
 กุตลซึ่งอุปถัมภ์กุดหนุนค้ำชูนั้นบมิได้ตลอดไป แม้ว่าจะจายคืออาหาร
 อันจะสืบอายุนี้ยังมีบริบูรณ์อยู่ก็ ก็บมีอาจพัฒนาการจำเริญอยู่ได้
 ย่อมถึงซึ่งจตุจากสมบัติพัสถานเคลื่อนกลาตจากที่อันเป็นสุข ชาติชีวิติน
 ทริย์เพราะเหตุหากุตลจะอุปถัมภ์สืบต่อไปบมิได้ มรณะเห็นปานดังนี้
 ได้ชื่อว่าบุญกัมขมรณะ ว่าตายด้วยสันบุญมีคำฎีกาจารย์ว่าบุญกัมข
 มรณะตายด้วยสันบุญนั้น เป็นภพอันบริบูรณ์ด้วยสมบัติพัสถาน สเจ
 ภววิปตติย จิต ด้สัตว์นั้นบังเกิดในวิปตติภพ เป็นภพอันกอบปร
 ด้วยความทุกข์ความยาก ทนทุกข์เวทนาตราบเท่าสิ้นบาปสิ้นกรรมแห่ง
 ตนแล้ว และกระทำกาลกิริยาจากวิปตติภพนั้น ได้ชื่อว่าปาปิกข-

มรณะว่าตายด้วยสันบาป และสัตว์อันตายด้วยสันอายุนี้ พระอรรถ
กถาจารย์กล่าวไว้ว่าสัตว์อันหาคติสมบัติ กาลสมบัติ อาหารสมบัติบมิได้
คือบมิได้มีคติบริบูรณ์ จุฑเทพคาอันบริบูรณ์ด้วยกาล บมิได้มีอาหาร
บริบูรณ์ จุฑชาวอุตตรกรุฑวี่ป้อนบริบูรณ์ด้วยอาหาร และมีอายุอัน
น้อยประมาณ ใต้ร้อยปี จุฑตั้งอายุมนุษย์หญิงชายในกาลทุกวันหนึ่ง สัตว์
อันบริบูรณ์ด้วยกาลและอาหาร และอายุยืนนานมากกว่าแสนปีหนึ่งก็ แต่
บรรดาสัตว์ที่สถาพรอยู่ทราบเท่าสันอายุ แล้วกระทำกาลกิริยานั้นชื่อว่า
อายุกษยมรณะสันด้วยกัน ฟังสันนิษฐานว่า สัตว์ที่สันบุญสันบาป
สันอายุแล้ว และทำกาลกิริยานั้น ได้ชื่อว่ากาลมรณะตายในกาลอัน
ฟังตาย อกาลมรณ กมุมุปัจเจกทวเสน และสัตว์ทั้งหลายซึ่งกระทำ
กาลกิริยานั้น ด้วยสามารถอุปปัจเจกกรรมนั้น ได้ชื่อว่าอกาลมรณะตายใน
กาลอันบมิควรจะฟังตาย แท้จริงสัตว์ทั้งหลายซึ่งมีขันธสันดานอันขาด
ด้วยอำนาจอุปปัจเจกกรรม อันมีกำลังสามารถกระทำให้เคลื่อนคลาตจาก
ที่ในขณะที่จุติว่าพระยาทุสมิราราช แลพระยากลาพุราชเป็นต้น อัน
ประทุษร้ายแก่ขันตีวาที่คาบส และแผ่นดินให้ช่องลงไปไหม้ในอเวจีนรก
นั้น ได้ชื่อว่ากาลมรณะตายในกาลอันมิควรจะฟังตาย ไซ้แต่เท่านั้น
สัตว์ทั้งหลายอันโบราณกรรมติดตามาทัน และมีผู้ฆ่ามาฟันด้วยเครื่อง
ศาสตราวุธ กระทำกาลกิริยาด้วยความเพียรแห่งบุคคลอื่น และออกศัล
ตลจิตให้ประหารชีวิตแห่งตนเสียด้วยตนเองก็ อย่างนี้ก็ได้ชื่อว่าอกาล
มรณะ มรณะทั้ง ๒ ประการ คือกาลมรณะแลอกาลมรณะ อันมีนัยดัง
พรรณนามานี้ สมควรที่พระโยคาพจรจะถือเป็นอารมณ์ในกาลเมื่อจำเวิญ
มรณานุสสติก็มีมัญฐาน ตั ภาเวตุกาเมน พระโยคาพจรผู้ปรารถนาจะ

จำเรียมรณานุสสติก็มีภูฐานนั้น ฟังเข้าไปในที่สังกัดอยู่แต่ผู้เดียวแล้ว ฟังกระทำปริกรรมว่า **มรณํ กวิตฺตติ ชีวิตินฺทริยํ อฺปฺจูณิตฺตติ** ความตายจักมีชีวิตินทริยจักขาดดังนี้ ถ้ามีดังนี้ฟังกระทำปริกรรมว่า **มรณํ มรณํ** ความตาย ๆ ดังนี้ เมื่อกระทำซึ่งปริกรรมนั้นฟังมนสิการ กำหนดกฎหมายด้วยอุบาย อย่าได้กระทำมนสิการด้วยหาอุบายมิได้ มี คำฎีกาจารย์วิเศษชื่อว่า ซึ่งให้กระทำมนสิการกำหนดกฎหมายด้วยอุบาย คือให้พิจารณาสติและปัญญาพิจารณาให้เห็นธรรมสังเวชว่า ความตายนั้นจะมี แก่เราเป็นแท้ ชีวิตแห่งอาตมานี้จะขาดเป็นแท้ ฟังพิจารณาสังเวช จะนี้ อย่าได้ปริกรรมเพื่อไปแต่ปาก บมิได้ปลงปัญญาพิจารณาให้เห็นธรรมสังเวชในความตายนั้น ได้ชื่อว่ากระทำมนสิการหาอุบายมิได้ **อโยนิโต ปวตฺตยโต** หิ แท้จริงพระโยคาจารย์ผู้ประพฤติซึ่งกิจมนสิการ ด้วยหาอุบายมิได้นั้น ขณะเมื่อระลึกขึ้นมาถึงความตายแห่งบุคคลอันเป็นที่รักก็บังเกิดความโศกความเศร้า อุปมาอุจบุคคลอันระลึกถึงมารตา บังเกิดเกล้า และบุตรอันเป็นที่รักที่ถึงอนิจกรรมไปบังเกิดความโศกเศร้า ขณะเมื่อระลึกถึงความตายของตนไม่รักใคร่เกลียดชัง ก็เกิดความรักปราโมทย์ (เช่นชนที่มีเวรต่อกันระลึกถึงความตายแห่งกันและกันจะนั้น) ขณะเมื่อระลึกถึงความตายแห่งบุคคลอันตนบมิได้รักบมิได้ชังนั้น ก็จัก เพิกเฉยบมิได้มีความสังเวช ดูจฉวาทาหิกชนสัพพะหรืออันเห็นซากกเพวระ และหาสังเวชมิได้ ถ้าระลึกถึงความตายแห่งตน ก็มักเกิดความสะดุ้งตกใจ ดูจบุคคลภิกขุชาติสันดานฉลาด เห็นนายเพชฌฆาตถือดาบเงือกง่อยอยู่และ มีความสะดุ้งตกใจ นักปราชญ์ฟังสันนิษฐานว่าการที่จะเศร้าโศก จะบังเกิด ความยินดีปรีดา จะหาสังเวชบมิได้ จะบังเกิดความสะดุ้งตกใจทั้งนกอากัย

แก่ปราศจากสติและปัญญาปราศจากสังเวช กระทำมนสิการด้วยหาอุบาย
 บ่มีได้ บริกรรมว่า มรณัง ๆ นั้นบ่นเพื่อไปแต่ปาก บ่มีได้เอาสติและ
 ปัญญาประกอบเข้าเห็นธรรมสังเวชจริง ๆ จึงเป็นดังนั้น ถ้ากระทำมนสิการ
 ด้วยอุบายปลงสติปัญญาลงได้ มีธรรมสังเวชอยู่ในสันดานแล้วไหนเลยจะ
 เป็นดังนั้น ก็จะเป็นคุณวุฒิอันล้ำเลิศประเสริฐคือระลึกถึงความตายแห่ง
 บุคคลอันเป็นที่รักก็จะมีได้ใคร่มีได้โศก ระลึถึงความตายแห่งบุคคลอัน
 เป็นเวรก็จะมีได้ชื่นชมโสมนัส ระลึถึงความตายแห่งบุคคลที่ตนไม่รักไม่ชัง
 ก็จะมีได้เพิกเฉย จะบังเกิดความสังเวชบริบูรณ์ในสันดานระลึกขึ้นมาถึง
 ความตายแห่งตนเองแล้ว ก็ปราศจากความสะอึกสะอื้น อันกระทำมนสิการด้วย
 อุบายนี้ มีคุณมากกว่า มากก็จุกกล่าวมานี้ เหตุทั้งนี้พระโยคาพจรผู้จำเริญ
 มรณานุสสติก็มีมัญฐาน ฟังพิจารณาถึงความตายแห่งสัตว์ทั้งหลายอันโจรฆ่า
 ให้ตายก็ดี ตายเองก็ดี แต่บรรดาที่ทอดทิ้งกลิ้งอยู่ในที่ทิ้งปวง เป็นต้น
 ว่าป่าช้าและป่าช้าที่ตนได้เห็นแต่ก่อนนั้น ฟังพิจารณาเป็นอารมณ์ในที่
 จำเริญมรณานุสสติ สติยจ ปลายณจ สัมเวณจ โยเชตฺวา ฟังมนสิการ
 ด้วยอุบายอันยังสติและปัญญา และธรรมสังเวชให้บังเกิดแล้วฟังกระทำซึ่ง
 บริกรรมด้วยนัยเป็นต้นว่า มรณํ ภวิสฺสตี ชีวิตินฺทริยํ อุปฺจฺฉินฺทฺสตี โดย
 นัยที่สำแดงมาแต่หนหลัง เอว ปวตฺตยโต เยว เมื่อพระโยคาพจรประพฤติ
 โดยวิถิอันพระอรธกถาจารย์เจ้าสำแดงไว้จะนี้ บางจำพวกที่มีปัญญินทริย
 แก่กล้านั้น ก็จะข่มเสียใตซึ่งนิวณธรรมมีกามฉันทะเป็นต้น จะมีมรณารมณ์
 ต้งมัน พระกัมมัญฐานจะถึงซึ่งอุปจารสมาธิไม่ลำบากยากใจ อาศัยด้วย
 ปัญญินทริยอันแก่กล้า เหตุดาวตฺตา น โหติ พระโยคาพจรที่มีปัญญา
 มีได้แก่กล้ามได้สำเร็จกิจแห่งพระกัมมัญฐานด้วยวิธีประมาณเท่านั้น และ

ปรารถนาจะกระทำเพียรในมรณานุสสติกัมมฐานต่อไป ก็พึงระลึกถึง
 ความตายโดยอาการ ๘ ประการคือ วรรคปัจจุปปัญฐานประการ ๑ สัมปัตติ-
 วิปัตติประการ ๑ อุปสังหระณะประการ ๑ กายพหุสาธารณะประการ ๑ อายุ
 ทุพฺพละประการ ๑ อนิมิตตะประการ ๑ อัทธานปริเฉทะประการ ๑
 ขณปริตตะประการ ๑ รวมเป็น ๘ ประการด้วยกันอาการเป็นปฐมคือวรรค
 ปัจจุปปัญฐานนั้นมีอรรถาธิบายว่า ให้ระลึกถึงความตายให้เห็นปรากฏ จุจ
 นายเพชรฆาตมีมือถือดาบอันคมกล้า ปุจฉาว่า เหตุไฉนให้ระลึกเช่นนั้น
 วิสัยหน้าว่า ให้ระลึกนี้ด้วยสามารถจะให้เห็นว่าเกิดกับตายนั้นมาพร้อมกัน
 สัตว์ทั้งหลายอันเกิดมาในโลกนี้ย่อมมีชรา และชณิกมรณะนั้นติดตัวมาทุกรูป
 ทุกนาม ยถา हि ओहित्तुत्कि मकुत्ति อุปมาจุจดังเห็นค้อนตุม อันฟังขึ้น
 ฟันดิน และพาเอาฝุ่นติดยอชขึ้นไปนั้น ปฏิสนธิจิตต์ อุปปาทานนตริ
 แท้จริงสัตว์ทั้งหลายอันบังเกิด ถือเอาปฏิสนธิกำเนิดในโลกนี้จำเดิมแต่
 ปฏิสนธิแล้วในลำดับอุปปาทขณะแห่งปฏิสนธิจิตต์นั้น ก็ถึงซึ่งความชราและ
 มรณะ ๆ นั้นติดตามมากับตน ปพพตติขรโต ปตติลลิตา วिय เปรียบ
 ประคูก้อนศิลาอันหักตกลงมาจากช่อง่อนแห่งภูเขา และพาเอาต้นไม้และ
 หน้ที่หนึ่งด้วยตนเองลงมากด้วยกัน มรณปี สหชาติยา อากตฺติ เกิดกับ
 ตายนั้นมาพร้อมกัน เหตุว่าความเกิดมีแล้ว ความตายก็มีด้วยบุคคลที่เกิดมา
 นั้นย่อมจะถึงซึ่งความตายเป็นแท้ จำเดิมแต่บังเกิดขึ้นแล้ว ก็บ่ยหน้าสู่
 ความตาย จุจพระอาทิตย์อันอุทัยขึ้นมาแล้วและบ่ยหน้าสู่อุสสงคต มิได้
 ถอยลงมาจากวิถีที่ดำเนินไปนั้น ถ้ามีตั้งนั้นอุปมาจุจดังว่านที่ธารอันไหล
 ย้อยลงมาแต่ชอกแห่งภูเขา มีกระแสอันเชี่ยว ย่อมพัดไปซึ่งใบไม้และต้น

หญ้าแต่บรรดาที่ตกลงในกระแสนั้น ไหลหลังถ่วงลงไปหน้าเดียว ที่จะไหล
 ทวนกระแสนั้น ไปมาครว่าน้อยหนึ่งหาบมิได้อันนั้นแล มีฉันทิ อายุแห่ง
 สัตว์ทั้งปวงก็ล่วงไป ๆ มิได้กลับหลัง ตั้งหน้าเฉพาะสู่ความตาย มีอุปไมย
 ดังนั้นเหตุดังนั้นสมเด็จพระมหากรุณาธิมาสัมพุทธเจ้า จึงมีพระพุทธฎีกา
 โปรดประทานพระธรรมเทศนาไว้ว่า ยเมกรตุตี ปจมี กพฺเภา
 สติมาณโว อพฺภูฏฺฐิตो วสยาตี อธิบายในบาทพระคาถานี้ว่า สัตว์
 อันอยู่ในกรรมมารคนั้น จำเดิมแต่ขณะตั้งปฏิสนธิในราตรีนั้น แล้วก็ตั้ง
 แต่แปรไป ๆ เติมเกิดเป็นกตละแล้วก็แปรไปเป็นอัมพุทะ ตั้งแต่แปรไป ๆ
 トラบเท่าถึงมรณภาพเป็นที่สุด จะเที่ยงจะเท่านั้นหามิได้ เปรียบประคูกว่า
 หมอก อันตั้งขึ้นมาแล้วก็ถึงภาวะเคลื่อนไป ๆ トラบเท่าสูญหาย มีคำ
 ฎีกาจารย์วิเศษชื่อว่า ซึ่งพระพุทธฎีกาตรัสว่า รตฺตี ปจมี ว่าสัตว์ตั้ง
 ปฏิสนธิในเพลาราตรีหนึ่งนั้น ว่าโดยเยกุยนัย อันธรรมดาสัตว์ที่ถือ
 ปฏิสนธิในเพลาราตรีนั้น มิโดยมากที่จะถือเอาปฏิสนธิในเพลากลางวันนั้นมี
 โดยน้อย เหตุดังนั้นนักปราชญ์พึงสันนิฐานว่า รัตติศัพท์นั้นพระพุทธเจ้า
 เทศนาโดยเยกุยนัย อายุแห่งสัตว์ที่ล่วงไป ๆ โดยนัยดังพรรณนาจะ
 พระอรรถกถาจารย์เจ้าอุปมาไว้ว่า เหมือนด้วยอาการอันสิ้นไปแห่งแม่น้ำ
 น้อย ๆ ต้องแสงพระสุริยเทพบุตรในคิมหันตฤดูแล้ว และถึงซึ่งสภาวะ
 เหือดแห้งสิ้นไปทุกวันทุกเวลา ถ้ามีจะนั้นจุผลไม่มีชีวิตอันอาไปธาตุมิได้
 ชาบถึงและหล่นลงมาจากต้น ณ เพลาเข้าธรรมคาผลไม้อันมีพรรณต่าง ๆ
 นั้นเมื่อรสแผ่นดินเอิบอาบซาบขึ้นไปมีถึง ก็มีชีวิตอันเหี่ยวแห้งตกลงจาก
 ต้นในเพลาเข้าแลมีฉันทิรูปกาย แห่งสรรพสัตว์ทั้งปวงนมรสอาหารซาบ

ไปบมัทวกัถิงซึ่งคร่ำคร่าเหี่ยวแห้งขาดจากชีวิตินทรีย์มีอุปไมยดังนั้น ถ้ามี
 กิ่งนี้รูปธรรมนามธรรมทงปวงนี้ เมื่อชราและพยาธิและมรณะเบียดเบียน
 แล้ว ก็ถึงซึ่งคร่ำคร่าเหี่ยวแห้งเจ็บป่วยลำบากเวทนา มีอัสสาสะปัสสาสะ
 อหิงสาเป็นอสุภสาธารณเปื่อยเน่าทั้งทอดกระจัดกระจายเรียราดอยู่เหนือแผ่น
 ปฐพี มีอุปไมยดังนั้นมีฉะนั้นเปรียบเหมือนภักษาตินอันบุคคลประหารด้วย
 ไม้ค้อน และแตกกระจัดกระจาย ถ้ามีฉะนั้น สूरियร์ตีสมพุกุชานั อสุ
 สาวินทุณี วิทขัสนั ดูจตุ้งว่าหยาดน้ำค้าง อันพลันที่จะเหือดแห้งได้
 ด้วยแสงพระสุริยเทพบุตร เอวี่ วัชกปจจุปฏุกุชานโต มรณั
 อนุสุตริตพพิ พระโยคาพจรผู้จำเรียมรณานุสสติกรรมฐาน ฟังระลึกถึง
 ความตายโดยปจจุปฏุกุชานคุณัยที่พรรณามาใน ในอาการเป็นคำรบ ๒ ซึ่งว่า
 ให้พระโยคาพจรระลึกถึงความตายโดยสมบัตวิวัตินัน คือให้ระลึกให้เห็นว่า
 สัตว์ทงปวงเกิดมานับบริบูรณ์แล้วก็มีความนิบหนายเป็นที่สุด ซึ่งจะตงมาจะตี
 อยู่ไม่นั้นแต่เมื่อวิวัตินันมิได้ครอบงำ ถ้าความวิวัตินันมาครอบงำแล้ว ก็
 สारพัตถ์ที่จะเสียสันททุกสิ่งทุกประการ ทิงามนันก็ปราศจากงาม ที่ดินนิก
 กลับเป็นขั้ว มีความสุขแล้วก็จะมีความทุกข์มาถึงเล่า หาโศกเศร้าบมิได้
 แล้วก็ถึงซึ่งเศร้าโศกเล่า แต่พระเจ้าธรรมาโศกราชบพิตร ผู้มีบุญญาภาพ
 ได้เสวยมไหสุริยสมบัติพร้อมเพรียงไปด้วยความสุข ถึงซึ่งอิสรภาพเป็นใหญ่
 ในภูมิมณฑลสกลชมพูทวีป บริจาคทานในพระศาสนาจิตเป็นทรัพย์นับได้
 ร้อยโกฏิมีอาณาจักรแผ่ไปได้ปตพี ๑ โยชน์ เบื้องบนอากาศ ๑ โยชน์
 กอปรด้วยสมบัติสุขถึงเพียงนี้ เมื่อมรณะมาถึงก็มีความเศร้าโศกเฉพาะ
 พักตร์สู่ความตาย ควรจะสังเวชเวทนา สพโพ เหว โลกสนุนิวาโส
 ชาติยา อนุคโต ชื่อว่าโลกสนุนิวาสัตว์ทงปวงนี้ ชาติทุกข์ย่อม

ติดตามล่อลวงให้ล้มหลง ชราทุกชั้นนี้รัศตริงตราให้ถึงความวิปริตต่าง ๆ

พยายิตทุกชั้นนี้ติดตามย่ำยี ให้บวยใช้ลำบากเวทนาเจ็บปวดท้าวสรรพวงค์กาย

มรณ อพฺภาหโต มรณทุกข์ครอบงำทำลายล้างชีวิตอนิทรียให้เสื่อมสูญ

พญามัจจุราชนี้จะไล่ละเวนบุคคลผู้ใดผู้หนึ่งนั้นหนีมิได้ ย่อมครอบงำย่ำยี

สรรพสัตว์ทั้งปวงทั่วไปทุกรูปทุกนาม มิได้เลือกกว่ากษัตริย์ว่าพราหมณ์ว่า

พ่อค้าชาวนา จันตาคณคนชนหยากเยื่อ อุบุมาตุจเขาอันมีศิวาเป็นแห่งหนึ่ง

แห่งเดียวเบื้องบนจจจนนภากาศ กลิ้งมาแล้วแลเวียนไปในทิศทั้ง ๔ บดเสีย

ซึ่งสรรพสัตว์ทั้งปวง บมิได้เลือกสัตว์แลสังขารนั้น อันจะต่อยุทพญามัจจุ

ราชนั้นใช้วิสัยที่จะต่อยุทได้ เพราะเหตุว่าในมรณะสงครามนั้นไม่มีที่ตั้งแห่ง

พลข้างพลม้าพลราชรถพลเดินเท้าไม่มีที่ตั้งกายอยู่ประทุหรือรบทั้งปวง จะมีพล

พาหะมากก็มากเสียเปล่า ซึ่งจะเอามาต่อยุทด้วยมรณะสงครามนั้นเอามาบ

มิได้ถึงแม้จะมีแก้วแหวนเงินทองมากสักเท่าใด ๆ ก็ดี จะรู้เวทมนตร์ศาสตร์

คมกล้าหาญประการใด ๆ ก็ดี ก็มีอาจเอามาต่อยุทด้วยพญามัจจุราชได้

พระโยคาพจรผู้จำเรณุมรณานุสสติภาวนานั้น พึงระลึกถึงความตายโดย

สมบัติวิบัติคฺจพรรณนามจจะนี้ อุปสัทรณโต แลอาการเป็นคำรบ ๓ ที่

ว่าให้พระโยคาพจรระลึกถึงความตายโดยอุปสังหระณนั้น คือให้ระลึกถึงความ

ตายแห่งผู้อื่นแล้วนำเอามาใส่ตน เมื่อระลึกถึงความตายแห่งบุคคลผู้อื่นพึง

ระลึกโดยอาการ ๗ ประการ ยสมหคฺคโต คือให้ระลึกโดยภาวนามากไป

ด้วยศปประการ ๑ ปุณฺณมหคฺคโต ให้ระลึกโดยภาวะมากไปด้วยบุญ

ประการ ๑ ถามมหคฺคโต ให้ระลึกโดยภาวะมากไปด้วยกำลัง

ประการ ๑ อิทฺธิมหคฺคโต ให้ระลึกโดยภาวะมากไปด้วยฤทธิ์ประการ ๑

ปรากฏพุทธโต ให้ระลึกโดยภาวะพระปัจเจกโพธิ์ ๑ สมุมาสมพุทธโต
 ให้ระลึกโดยพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๑ เป็น ๗ ประการด้วยกัน ซึ่งว่าให้
 ระลึกโดยภาวะมากไปด้วยศนั้น คือให้ระลึกว่าพญามัจจุราชนี้ จะได้
 รังเกียจเกรงใจว่าท่านผู้นั้นเป็นผู้ที่มีบริวารยศมากอย่าเบียดเบียนท่านเลย จะ
 ได้เกรงใจอยู่ในขณะนั้นหามิได้ แต่พระยามหาสมมติราช แลพระยามันธาทุ-
 ราช พระยามหาสุทัพนะบรมจักรพัทธราชเป็นต้นเป็นประธาน ซึ่งมี
 อิศริยยศแลบริวารยศเป็นอันมากบริบูรณ์ ไปด้วยพลพาหนะแลทรัพย์สมบัติ
 อันโอฬารวิภากพนั้นยังตกอยู่ในอำนาจแห่งพญามัจจุราชสิ้นทั้งปวง กิมจกั-
 ปน ก็จะป่วยกล่าวไปไยถึงตัวเรานี้เล่า อันจะพ้นจากอำนาจแห่งพญา-
 มัจจุราชนั้นหามิได้ เอว ยสมหคฺคโต พระโยคาพจร พึงระลึกถึงความตาย
 โดยภาวะมากไปด้วยศจฺจพรณนามาจะนึ ปลฺยณมหคฺคโต ซึ่งว่าให้
 ระลึกโดยภาวะมากไปด้วยบุญนั้น คือให้ระลึกตริภคฺตรอง ไปถึงบุคคล
 เป็นต้นว่า โชติกเศรษฐีแลชฎิลเศรษฐีแลอുകคิยเศรษฐีแลเมณฑกเศรษฐีแล
 ปุณณกเศรษฐี แต่บรรดาที่เป็นคนมีบุญญาภิสมภารเป็นอันมากนั้น ว่าท่าน
 โชติกเศรษฐีนั้นมีปราสาทแล้วไปด้วยแก้ว ๗ ประการ มีพื้นได้
 ๗ ชั้น มีกำแพงเวดล้อมนั้นก็ ๗ ชั้น แต่ล้วนแล้วไปด้วยแก้ว ๗ ประการ
 แล้วก็มีไม้กัลปพฤกษ์เกิดขึ้นทุก ๆ มุมแห่งกำแพง มีชุมทองอันเกิดขึ้นใน
 มุมทั้ง ๔ แห่งปราสาท ชุมหนึ่งปากกว้าง ๑ โยชน์ ชุมหนึ่งปาก
 กว้างกึ่งโยชน์ ชุมหนึ่งปากกว้าง ๓๐๐ เส้น ชุมหนึ่งปากกว้าง ๑๐๐ เส้น
 สมบัติพัสถานของท่านนั้นโอฬารวิภาก มีนางมาแต่อุตฺตกรูทวี่เป็นอัศร-
 ภรรยา แลชฎิลเศรษฐีนั้นเล่ามีภูเขาทองชั้นข้างหลังเรือนจะร้องจะชนสักเท่า
 ไต่ ๆ ก็ไม่สิ้นไม่สุด เมณฑกเศรษฐีนั้นเล่าก็มีแพะทองเกิดขึ้นด้วยบุญเต็ม

ไปในที่ใด ๘ กรีส ในท้องแพะนั้นเต็มไปด้วยสิ่งสรรพข้าวของทั้งปวง
 จะปรารถนาว่าัตถุอันใดชักลูกข้างอันกระทำด้วยค้ายเบญจพรรณ ซึ่งปิดปาก
 แพะนั้นออกแล้วัตถุนั้นก็ไหลหลั่งออกมาจากปากแพะ ได้สำเร็จความ
 ปรารถนาทุกสิ่งทุกประการ แลบุณณกเศรษฐีนั้นเล่า เติมเมื่อเป็นลูกจ้าง
 อยู่นั้นออกไปไถนา ซึ่งไถก็กลับกลายเป็นทอง ครั้นได้เป็นเศรษฐีเมื่อพินทุ
 จะกระทำเรือนอยู่นั้นก็ได้ขุมทรัพย์เต็มไปในที่จังหวัด บ้านบุคกลผู้มีบุญญา
 ภิสมภารมากมีทรัพย์มากถึงเพียงนั้นแล้ว ก็มีอาจเอาทรัพย์มาไถ่ถอนตนให้
 พ้นจากอำนาจพญามัจจุราชได้ อญฺเณ จ โลกเ มหาบุญญาติ วิสุตฺตา
 ถึงบุคกลจน ๆ ที่ปรากฏว่ามีบุญมากในโลกนี้แต่ผู้ใดผู้หนึ่งจะพ้นจากอำนาจ
 แห่งพญามัจจุราชนั้นหามิได้ แต่ล้วนถึงซึ่งมรณภาพดับสูญล่วง ๆ ไปสิ้น
 ทั้งปวง มาทีเสสุกถาวกา ก็ป่วยกล่าวไปไยถึงบุคคลเห็นปานดังตัวเรานี้
 ดังฤจะพ้นอำนาจแห่งพญามัจจุราช พึงระลึกไปโดยภาวะมากไปด้วยบุญ
 อันนี้ ตามมหคฺคโต ซึ่งว่าให้ระลึกไปโดยภาวะมากไปด้วยกำลังนั้น
 คือให้ระลึกถึงบุคคลที่มีกำลังมากเป็นต้นว่า พระยาวาสุเทพ พระยาพลเทพ
 พระยาภิรมเสน พระยาขุทธิฐิติ พระยาหุรุ พระยามหามต พระยาเหล่า
 แต่ละพระองค์ ๆ นั้นทรงพลกำลังมาก กำลังนายขมังธนู ๕๐๐ คนจึงเท่า
 พระยาภิรมเสนพระองค์หนึ่ง บุคคลอันมีกำลังมากสามารถปรากฏในโลก
 สันนิवासเห็นปานดังนี้ ก็มีอาจต่ออุทธค้ายพญามัจจุราชได้ ถาวกา ก็
 จะป่วยกล่าวไปไยถึงตัวเรานี้เล่าดังฤจะต่อสู้อภัยพญามัจจุราชนั้นได้ พึง
 ระลึกโดยภาวะมากไปด้วยกำลังดังพรรณนามาจะนี้ อิทธิมหคฺคโต ซึ่งว่า

ให้ระลึกไปโดยภาวะมากไปด้วยฤทธิ์นั้น พึงให้ระลึกว่าบุคคลอันเกิดมาใน
โลกนี้ ถึงจะมีฤทธิ์ศักดิ์ทานุภาพเป็นประการใด ๆ ก็ดี ก็มีอาจทำสงคราม
แก่พญามัจจุราชได้ แต่พระมหาโมคคัลลานเถระเจ้าผู้เป็นทศิยสาวก แห่ง
สมเด็จพระมหากรรณากอปรด้วยฤทธาศักตทานุภาพ อันล้ำเลิศประเสริฐได้ที่
เอตทัคคะฝ่ายข้างฤทธิ์ แต่บรรดาเฉพะสาวกในพระศาสนา^{นี้} พระองค์ใด
พระองค์หนึ่ง จะมีฤทธิ์เหมือนพระโมคคัลลანะหาบมิได้ พระโมคคัลลანะ
^{นี้}ยังเวษยันตปราสาทให้กัมปนาทหวาดหวั่นไหวด้วยมาตรว่า สะกิดด้วยนิ้ว
แม่เท้า หนึ่งเมื่อทรงมานพญานันโทปนันทนาคราช^{นี้}แล้ว ฤทธิ์แห่งพระ
โมคคัลลานเถระเจ้าก็ปรากฏว่าเลิศรวดเร็วในกิจที่จะเข้าสู่สมบัติไม่มีใครเสมอ
มีฤทธิ์ถึงเพียง^{นี้}แล้ว ยังว่าเข้าไปสู่ปากแห่งพญามัจจุราชอันพิลึกกับทั้งฤทธิ์
ทั้งเดช ^{นี้}ดูจึ่งว่าเหนือ^{นี้}เข้าไปสู่ปากแห่งพญาไกรสรราชสีห์ ก็ตัวอาตมาน^{นี้}
คังฤจะพันพญามัจจุราชเล่า พึงระลึกไปโดยภาวะมาก ไปด้วยฤทธิ์ดัง^{นี้}
ปญฺณมหุคฺคโต ซึ่งว่าให้ระลึกโดยภาวะมาก ไปด้วยปัญญาน^{นี้}คือให้ระลึก
ด้วยเห็นว่าสัตว์ทั้งหลาย แต่บรรดาที่เวียนว่ายอยู่ในกระแสขาลโลกโสมสาคร
^{นี้} ถึงจะมีปัญญาเฉลียวฉลาดเป็นประการใด ๆ ก็ดี ก็ยังมีอาจจะคิดเลศอุบาย
ให้พ้นจากอำนาจแห่งพญามัจจุราช^{นี้}ได้ ^{นี้}จะว่าไปโยถึงผู้อื่น ๆ ^{นี้}แล้ว
แต่พระสารีบุตรเถระเจ้า ผู้เป็นอัครสาวกกอปรด้วยปัญญาอันล้ำหาญ แม้
ฝนจะตกเต็มไปในห้องจักรวาลตกไปช้านานสิ้น ๑ กัปปี หยาดเม็ดฝนแล
ละอองเม็ดฝน^{นี้}จะมีประมาณมากน้อยสักเท่าใด ๆ พระสารีบุตรเถระเจ้าก็
อาจนับถ้วน แต่บรรดาสัตว์ในโลก^{นี้} ยกเสียแต่พระบรมโลกนาถเจ้า

พระองค์เดียวแล้วนอกออกไปกว่านั้นแล้ว ผู้ใดคนหนึ่งซึ่งจะมีปัญญามาก
 เหมือนพระสารีบุตรนั้นหาไม่ได้ ปัญญาแห่งพระสารีบุตรเถรเจ้านั้น ถ้าจะ
 เอามาแบ่งออกเป็น ๑๖ ยกเสีย ๑๕ เอาแต่ส่วน ๑ ส่วน ๑ นั้นเอา
 มาแบ่งออกเป็น ๑๖ ยกเสีย ๑๕ เอาแต่ส่วน ๑ อีกเล่าแบ่งลงไป ๆ โดย
 ในกึ่งนั้นถึง ๑๖ ครั้งแล้ว จึงเอาปัญญาพระสารีบุตรที่แบ่งเสีย ๑ เป็น
 ๑๖ ส่วนในที่สุคนั้นมาเปรียบด้วยปัญญาแห่งบัณฑิตชาติทั้งปวง ๆ ก็น้อยกว่า
 ปัญญาแห่งพระสารีบุตรเสีย ๑ นั่นอีก พระสารีบุตรได้เอตทัคคะฝ่ายช้าง
 ปัญญาถึงเพียงนี้แล้ว ก็มีอาถรรพ์เสียอำนาจแห่งพญามัจจุราชนั้นได้ ยังถือ
 ซึ่งตบัสถูเข้าสู่ปากแห่งพญามัจจุราชจะมีครอบงำเล่า พึงระลึกโดยภาวะมาก
 ไปด้วยปัญญาดังกล่าวนี้ ปจฺเจกพุทธโต ซึ่งว่าให้ระลึกโดยพระปัจเจกโพธิ์
 นั่นคือให้ระลึกว่า แท้จริงพระปัจเจกโพธิ์ทั้งปวงนั้นแต่ละพระองค์ ๆ กอปร
 ด้วยปัญญาพลแลวริยพลอันเข้มแข็งย้ายเสียได้ ซึ่งชาติก็คือกิเลสธรรมทั้งปวง
 แล้วแลถึงซึ่งปัจเจกสัมโพธิญาณ ตรีสรูโณยธรรมเองหาอาจารย์จะสั่งสอน
 มิได้ พระปัจเจกโพธิ์เจ้าผู้ประเสริฐเห็นปานดังนี้ ก็มีอาถรรพ์ลัดจากอำนาจ
 แห่งพญามัจจุราชนั้นได้ดังฤฯ อาตมาจะพ้นจากอำนาจแห่งพญามัจจุราช
 นั้นแล้ว พึงระลึกโดยพระปัจเจกโพธิ์โดยนัยดังกล่าวมานี้ สมฺมาสมฺพุทธโต
 ซึ่งว่าให้ระลึกโดยพระสมมาสัมพุทธเจ้านั้นคือให้ระลึกว่า ภควา อันว่า
 สมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธองค์ผู้ทรงพระสวัสดิโสภากย์เป็นอันงาม พระองค์
 มีพระรูปโฉมพระสรีกายอันวิจิตรด้วยทวัตติงสมหาบุรุษลักษณะ (ลักษณะ
 สำหรับพระมหาบุรุษ ๓๒) แลพระอสีตยานุพยัญชนะ ๘๐ ทักขประเสริฐด้วย
 พระธรรมกาย สมาริขันธ์ ปัญญาขันธ์ วิมุตติขันธ์ วิมุตติญาณทัสสนขันธ์
 อันบริสุทธ์บริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง ปารคโต ถึงซึ่งภาวะมากไปด้วยยุศ

มากไปด้วยบุญ มากไปด้วยกำลังมากไปด้วยฤทธิ์มากไปด้วยบุญ หากผู้จะ
 เปรียบเทียบปูนปานบมิได้ อรหิ สมมาสมพุทฺโธ พระพุทธองค์เจ้าหักเสีย
 ซึ่งกำแพงสังสารจักร ตรีสร้อยด้วยพระองค์เองโดยอาการมิได้วิปริต หากผู้จะ
 ถึงสองมิได้ในไตรภพ สมเด็จพระพุทธองค์ผู้แสวงหาศีลาทีคุณอันประเสริฐ
 เลิศด้วยพระคุณแลศกัตนาภาพ เป็นที่ไหว้สักการบูชาแห่งสรรพเทพา
 มนุษย์ อินทรีย์ พรหม ยมยักษ์ อสูร คนธรรพสุบรรณนาถ แลสรรพสัตว์
 นิกทรทั้งหลายทั่วทั้งอนันตโลกธาตุไม่มีผู้จะเท่าเทียมเลย มัจจุราชยังมีได้กลัว
 ได้เกรง ยังมีได้มีความละอาย ยิ่งครอบงำกระทำให้สูญเข้าสู่พระบริณิพพาน
 จากองเพลิงอันใหญ่ส่องสว่างทั่วโลก ต้องท้อธารหาฝนประลัยกัลป์ดับสูญ
 หาบัญญติบมิได้ นิลชช วิตสารชช มรณธรรมนี้ ปราศจากความ
 ละอายปราศจากความกลัว มีแต่จะยำยี้จะครอบงำทั่วทุกสิ่งสรรพสัตว์ แต่
 องค์สมเด็จพระสัมพันธู์เจ้ามรณธรรมยังมีได้ละได้เว้น กับบุคคลเห็นปานดัง
 ตัวอาตมานี้ ดังฤมรณธรรมจะละเว้นเล่าก็จะครอบงำเหมือนกัน เออ
 สมมาสมพุทฺโธโตสรณิ อนุสริตพุพิ ฟังระลึกถึงมรณะแห่งพระสัมมา
 สัมพุทธเจ้าด้วยประการฉะนี้ อุปสัทรณิ อันจำแนกด้วยประการ ๗ ดุจ
 นัยที่สำแดงมานั้น นักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่ารวมเข้าเป็น ๑ จัดเป็น
 อาการคำรบ ๓ ในวิธีแห่งมรณานุสติภาวนา แลอาการเป็นคำรบ ๔ คือ
 ภายพหุสาธารณนั้น ให้พระโยคาพจรระลึกว่า อัย กาโย อันว่ารูปกาย
 แห่งสรรพสัตว์เราทำนทั้งหลายนี้ เป็นสาธารณทั่วไปแก่หม่นนอนทั้ง ๘๐
 ตระกูล ฉวนิสิตาปาณา นอนที่อาศัยอยู่ในผิวเนื้อก็พอนกักกินผิวเนื้อ
 ที่อาศัยอยู่ในหนังก็พอนกักกินหนังที่อาศัยอยู่ในเนื้อดำก็พอนกักกินเนื้อดำ ที่อยู่

ในเอ็นกักัดเอ็น ที่อยู่ใ้ในอัฐกักัดอัฐ ที่อยู่ใ้ในสมองกักัดสมอง ชายนุติ
ขียนุติ หนอนทั้งหลายนั้นเกิดใ้ในกาย แก่ใ้ในกาย ตายใ้ในกาย กระทำ

อุจจาระ บีสสวาระใ้ในกาย กายแห่งเราทำนทั้งปวงนี้เป็้เครื่องประสูติแห่ง
หมุ่หนอน เป็้เศลาไช้ เจ็บเป็้บ้ำข้ำเป็้เว็้จุกุฎิเป็้ร่างกาย อุจจาระ
บีสสวาระแห่งหมุ่หนอนควรจะสังเวชเวทนา กายแห่งเราทำนทั้งหลายนี้บางที่
หนอนกำเร็บกล้ำหนานึ้น ฟอนกักัดฟอนทั้งเกิ้ประมาณทนทานบมิได้ ตาย
เสียด้วยหนอนกำเร็บก็มี ภายใ้ในกรัชชกายนึ้ใช้จะมีแต่หมุ่หนอนเป็้คเป็้ยน
นึ้นหามิได้ โรคที่เป็้คเป็้ยนใ้ในกายนี้เล่าก็มีมากกว่ามาก

อเนกสถานึ้น
ถ้าถณนานึ้นมากกว่าร้อยจำพวกอีก ไ้หนเหลือบยุงเป็้ต้น จะเป็้คเป็้ยนใ้
ภายนอกนึ้น ร่างกายเป็้ที่ตักต้องแห่งอุบ้ทวะต่าง ๆ ลกขิ อิว อุปมาจุ
บ้อมบ้ำหมายอันบคคตงไว้ใ้ในหนทาง ๔ แพร่ง เป็้ที่ถูคต้องแห่งหอก

ใหญ่เลคหอกซัดไม้ค้อนค้อนศิลาแลธนูหน้าไม้บั้นไฟทั้งปวง เหตุคังนึ้น
สมเด็จพะมหากรุณา จึงไปรคประทานพระธรรมเทศนาไว้ว่า อิช ภิกขเว
ภิกขุ ทิวเส นิกขนุเต รตติยา ปตีหิ ตาย อติปฏิสลยจิกขิ ภิกขุ
อันมีมรณสติใ้ในบวรพุทธศาสนาใ้ในมือเพลอันล่งไปแล้วแลอย่างเข้าราตรี

นึ้น ก็มาพิจารณาถึงมรณภาพแห่งตนว่า พหุกา โข เม ปจฺจยา
มรณสฺส เหตุที่จะให้อาตมาถึงแก่มรณะมากมายนักหนา อยู่ ๆ จะนึ้ถ้ามี
อสรพิชมาขบ มีแมลงบ้องมาแทง มีตะขาบมากัด มรณะแลทุกขเวทนา
ก็จะมีแก่อาตมาเป็้อันตรายแก่อาตมา อาตมายึ้น ๆ อยู่จะนึ้ฉวยพลาคลัม
ลنگกตี จังหนึ้ที่อาตมาจันใ้ในเพลาปุเรภคั้รวนึ้น ถ้าเพลิงธาตูปมิอาจจะเผา
ให้อยู่ได้กตี แต่เท่านี้มรณะก็จะมีแก่อาตมา จะเป็้อันตรายแก่อาตมา
ปิตติ วา เม กุปฺเปยฺย มิจะนึ้นตีแห่งอาตมานึ้นกำเร็บ เสมหะแห่งอาตมา

นี้กำเร็บ ลมสันถวาตอันให้จุกเสียดเจ็บตึงเช็ดด้วยมีคนนี้กำเร็บชนกตี
 มรณะก็จะมีแก่อาตมา ให้พระโยคพาจรผู้จำเรียมรณานุสสติกรรมฐานให้
 ระลึกถึงความตายโดยกายพหุสาธณโดยนัยที่พรรณานาม แลอาการ
 คำรบ ๕ ที่ว่าให้พิจารณาซึ่งความตายโดยอายุทุกพลนนี้คือให้ระลึกเห็นว่าอายุ
 แห่งสรรพสัตว์ทั้งปวงนี้หากำลังบิได้ทุกพลนเพียงนี้ **อสุสาสนิพพุช**
 ชีวิตแห่งสัตว์ทั้งปวงนี้เนื่องด้วยอสุสาสนิพพุชนี้ มิได้ประพฤติเสมออยู่
 ก็ยังมีได้บิได้บุญก่อน ถ้าอสุสาสนิพพุชนี้มิได้ประพฤติเสมอ คือ
 หายใจออกไปแล้วลมนี้เข้าเข้าไปมิได้กลับเข้าไปในกายก็ตี หายใจเข้าไป
 แล้วลมนี้เข้าก่อนมิได้กลับออกมาภายนอกก็ตี แต่ท่านก็จะถึงซึ่งมรณภาพ
 ความตาย อิริยาบถทั้ง ๔ นี้เล่าเมื่อประพฤติเสมออยู่อายุนี้ก็ยังมิได้บิได้บุญ
 ถ้าอิริยาบถนั้นประพฤติไม่เสมอ นั่งนอนอนนัถยนี้ก็เกี่ยวพัน ประพฤติ
 อิริยาบถอันใดอันหนึ่งให้หนักแล้ว ก็เป็นเหตุที่จะให้อายุสั้นพลันตาย
 เย็นแล้วอนนัถยนี้ถ้ามีอยู่เสมอ อายุก็ยังมิได้บิได้บุญก่อน ถ้าเย็นแล้วอนนัถย
 ประพฤติบิได้เสมอเกินประมาณนี้แล้ว อายุก็ขาดชีวิตินทรีย์ก็จะดับจะสูญ
พลสมปนโนป แม้มาถึงบุคคลนี้จะบริบูรณ์ด้วยกำลังก็ตี ถ้าธาตุอันใด
 อันหนึ่งกำเร็บแล้วก็มีกายกระต้างเป็นโรคต่าง ๆ มีอติสารลมแดงเป็นต้น มี
 กายอันเหม็นเน่า เศร้าหมองร้อนกระวนกระวายทั่วสรรพางค์กาย บางทีมี
 ที่ต่อกันเคลื่อนไหวคลาออกจากกัน ถึงซึ่งสิ้นชีวิตเพราะธาตุกำเร็บนี้ก็มี
 แลกวฬิงการอาหารที่สรรพสัตว์ทั้งปวงบริโภคนี้เล่า ถ้าบริโภคพอควรอยู่แล้ว
 อายุก็ตั้งอยู่ได้โดยปกติ ถ้าบริโภคเกินประมาณเพลิงธาตุสังหารให้ย่อยยับลง
 มิได้อายุก็ขาด อาหารนี้ถ้าไม่มีบริโภคแล้ว ชีวิตินทรีย์นี้ก็จะดับบิได้สืบ

ต่อไปได้อาศัยเหตุฉะนั้น จึงว่าชีวิตินทรีย์เนื่องอยู่ด้วยอาหาร เนื่องไปด้วย
อัสสาสนะและอิริยาบถเย็นแลร้อน แลมหากุตรบุพพผลภพหนักหมิ่นอยู่นัก
ที่จะถึงมรณภาพ เอวัง อายุบุพพผลโต มรณ อณุสุตริตพุทฺธิ พระ-
โยคาพจรผู้จำเรียมรณานุสสติกรรมฐานนั้น ฟังระลึกถึงความตายโดยอายุ
บุพพผลคุณที่พรรณนามาฉะนี้ แลอาการเป็นคำรบ ๖ ซึ่งว่าให้ระลึกถึง
ความตายโดยอนิมิตนั้น คือให้ระลึกว่า สุตฺตานํ หิ ชีวติ กาโล จ
เทหนิกุเขปนํ กติสัตว์ทั้งหลายอันเกิดมาในโลกนี้ย่อมมีสภาวะกำหนดมิได้
นั้น ๕ ประการ ชีวติ คือชีวิตินทรีย์ที่กำหนดมิได้ประการ ๑ พยาธิ
คือการป่วยไข้ที่กำหนดมิได้ประการ ๑ กาเล เพลอันจะมรณะนั้น
ก็กำหนดมิได้ประการ ๑ เทหนิกุเขปนํ ที่อันจะทิ้งไว้ซึ่งกเพวระนั้นก็
หากำหนดมิได้ประการ ๑ กติซึ่งจะไปในภพเบื้องหน้านั้นก็กำหนดมิได้
ประการ ๑ เป็น ๕ ประการด้วยกัน เหตุตถกเนวชีวิตพุทฺธิ อันจะ
กำหนดกฎหมายว่าข้าจะมีชีวิตอยู่เพียงนั้น ๆ ถ้ายังไม่ถึงเพียงนั้นข้ายังไม่
ตายก่อน ต่อถึงเพียงนั้น ๆ ข้าถึงจะตาย จะกำหนดพบมิได้ กตฺลกาเลปปี
สุตฺตา มรณฺติ สัตว์ทั้งหลายอันบังเกิดในกรรมมารดานั้น แต่พอต้องชน
เป็นกมลละฉิบหาย ไปก็มีเป็นอัมพุชะฉิบหายไปก็มี บางคาบเป็นเปสชันหรือ
ฉิบหายไปก็มี บางคาบเป็นชนะเป็นแห่งเข้า แล้วฉิบหายไปก็มี บางคาบ
เป็นบัญญัติสาธาแล้วฉิบหายไปก็มี อยู่ได้ ๑, ๒, ๓ เดือนฉิบหายไปก็มี อยู่ได้
๔, ๕, ๑๐ เดือนแล้วตายไปก็มี สัตว์บางจำพวกก็ตายในกาลเมื่อคลอจาก
มาตคัพโภทร บางจำพวกก็คลอจากมาตคัพโภทรแล้วอยู่ครู่ ๑ พัก ๑ ตาย
ไปก็มี อยู่ได้แต่วัน ๑, ๒, ๓ วันแล้วตายไปก็มี ที่อยู่ได้ ๔, ๕, ๑๐ วันตาย

ไปก็มี อยู่ได้ ๑,๒,๓ เดือนแล้วตายไปก็มี ที่อยู่ได้ ๔,๕,๑๐ เดือน
แล้วตายไปก็มี อยู่ได้ ๑,๒,๓ ปีแล้วตายไปก็มี ที่อยู่ได้ ๑๐,๒๐,๓๐ ปี
แล้วตายไปก็มี อันจะกำหนดชีวิตนั้นก็กำหนดบมิได้ แลพยาธิช่วยใช้นั้น
ก็กำหนดบมิได้เหมือนกัน ซึ่งจะกำหนดว่าเป็นโรคแต่เพียงนั้น ๆ ข้ายังไม่
ตายก่อน ต่อโรคหนักหนาสาหัสเพียงนั้น ๆ ข้ายังจะตายจะกำหนดจะนั้นบมิได้
สัตว์บางจำพวกก็ตายด้วยจักษุโรคโสตรโรค บางจำพวกก็ตายด้วยฆานโรค
ชีวหาโรคกายโรคคีรัษะโรคมี่ประการต่าง ๆ ตายด้วยโรคอันเป็นปีตตสมุฏ-
ฐานก็มี ตายด้วยโรคอันเป็นเสมหะสมุฏฐานก็มี วาตสมุฏฐานก็มี ที่จะกำหนด
พยาธิกำหนดบมิได้ เผลาตายนั้นจะกำหนดก็บมิได้ สัตว์บางจำพวกนั้นตาย
ในเวลาเช้า บางจำพวกนั้นตายในเวลาเที่ยงเวลาเย็น บางจำพวกตายในปฐม
ยาม มัชฌิมยามที่กำหนดเพลามรณะนั้นกำหนดบมิได้ แลที่ทอดทิ้งไว้ซึ่ง
กเพวระซากอสุภะนั้นก็กำหนดบมิได้ ซึ่งกำหนดว่าข้ายจะตายที่นั้น ๆ ข้ายจะตาย
ในบ้านของข้ายเรือนของข้ายจะกำหนดจะนั้น กำหนดบมิได้สัตว์บางจำพวกเกิด
ในบ้าน เมื่อจะตายออกไปตายนอกบ้าน บางจำพวกเกิดนอกบ้านเข้าไปตาย
ในบ้าน บางจำพวกอยู่ในบ้านนั้นเมื่อนั้นไปตายบ้านโน้นเมืองโน้น อยู่บ้าน
โน้นเมืองโน้น มาถึงกเพวระไว้ที่บ้านนั้นเมืองนี้ ที่อยู่ในนั้นขึ้นมาตายบนบก
ที่อยู่บนบกลงไปตายในน้ำ ซึ่งจะกำหนดที่ตายนั้นกำหนดบมิได้ คติที่จะไป
ในภพเบื้องหน้านั้นเล่าที่จะกำหนดว่า ข้ายตายจากที่นั้นแล้วจะไปบังเกิดในที่
นั้น ๆ บ้านนั้นตำบลนั้น ก็กำหนดจะนั้นบมิได้ เทวโลกโต หิ จุตา มนุสฺเสสุ
นิพฺพตฺตุนฺติ สัตว์บางจำพวกนั้นจุติจากเทวโลก ลงมาเกิดในมนุษย์โลก

บางจำพวกนั้นจุติจากมนุษย์โลกขึ้นไปบังเกิดในเทวโลก บางที่ก็ไปบังเกิด
 ในรูปภพตลอดอรูปภพ บางที่ก็ไปบังเกิดในติริจจณากำเนิดแลเปรตวิสัยแล
 อสุรกาย แลนรกตามกุกุศลกรรมแลอุกุศลกรรมจะเวียนไปอยู่ในภพทั้ง ๕ มี
 อุปมาดังโคอันเทียมเข้าไปในแอกยนต์ ธรรมดาคว่าโคอันเทียมเข้าไปในแอก
 ยนต์นั้น ย่อมยกทำเดินหันเวียนวงไปโดยรอบแห่งเสาเกียดบมิได้ไปพ้น
 จากรอยตำเนนแห่งตน แลเมื่ออุปมานั้นใด สัตว์ทั้งปวงก็เวียนวนอยู่ในคติ
 ทั้ง ๕ คือ นiryokti เปตคติ ติริจจณาคติ มนุสสุคติ เทวคติ มิได้
 ไปพ้นจากคติทั้ง ๕ มีอุปมาดังนั้น พระโยคาพจรพึงพิจารณาถึงความ
 มรณะโดยอนิมิต มีนัยดังพรรณนามานี้ แลอาการเป็นคำรบ ๗ ที่ว่าให้
 พระโยคาพจรระลึกถึงความตายโดยอัทธานปริจเจทนั้น คือให้ระลึกว่า
 มนุสฺसानํ ชีวิตสุส นาม เอตริหิ ปริตุโต อทฺธา ชีวิตแห่งมนุษย์
 ในกาลบัดนั้นน้อยนัก ที่อายุยืนที่เดียววนอยู่ได้มากกว่าร้อยปีบ้าง แต่เพียง
 ร้อยปีบ้าง น้อยกว่าร้อยปีบ้าง ถึงร้อยปีนั้นมีโดยน้อย ก็มีแต่ถอยลงมา
 เหตุตั้งนั้นสมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธเจ้า จึงโปรดประทานพระธรรมเทศนา
 ว่า อุปฺปมาโย มนุสฺसानํ หิเลยฺย นํ สุปริโส จเรยฺยาทิตฺตสฺสโส
 นตฺติ มจฺจุสฺส นาคโม ตูกรสงฺขัณฑปวง บุคคลผู้เป็นสัปบุรุษนั้น เมื่อ
 รู้แจ้งว่าอายุแห่งมนุษย์นั้นน้อย ก็พึงประพฤติกุหมิ่นซึ่งอายุแห่งตนอย่ามัวเมา
 ด้วยอายุอย่าถือว่าอายุนี้สั้น พึงอุตสาหะในสุจริตธรรมชวนชวายุที่จะให้
 ได้สำเร็จพระนิพพานอันเป็นที่ระงับทุกข์ กระทำการให้เหมือนบุคคลที่มี
 ศีระะแห่งอาตมา พึงอุตสาหะกิจธรรมสังเวยถึงความตาย เกิดมาเป็นสัตว์
 เป็นบุคคลแล้ว แลพญามัจจุราชจะไม่มาถึงนั้น ไม่มีเลยเป็นอันขาด

สมเด็จพระบรมโลกนาถโปรดประทานพระธรรมเทศนา มีอรรถาธิบายตั้ง
 พรรณนามาฉะนี้แล้ว พระพุทธองค์เจ้าจึงเทศนาอสังกตสูตร สืบต่อไป
 ภูตปุพพิ ภิกขเว อรโก นาม สตุถา อโหสิ ตูกรภิกษุทั้งปวง
 แต่ก่อนโพ้นพระตถาคตเสวยพระชาติเป็นครูชื่อ อรกะ สำแดงธรรมแก่
 พราหมณ์ผู้หนึ่งชื่อว่าอสังกตพราหมณ์ ในพระธรรมเทศนานั้น มีใจความ
 ว่าชีวิตแห่งสัตว์ทั้งปวง บมิได้อยู่นาน จุหายคน้ำค้างอันติดอยู่ในปลายหญ้า
 แลเร็วที่จะเหตกที่จะแห้งไปด้วยแสงอาทิตย์ ถ้ามีตั้งนั้นจุจ่อมน้ำ อันเกิด
 ขึ้นด้วยกำลังแห่งกระแสน้ำกระทบกันแลเร็วที่จะแตกที่จะทำลายไป ถ้ามีตั้ง
 นั้นชีวิตแห่งสัตว์ทั้งปวงนั้นเร็วที่จะดับสูญจุจอรอยซีดน้ำ แลเร็วที่จะอันตรธาน
 ถ้ามีตั้งนั้นเปรียบจุแม่ น้ำไหลลงมาแต่ธารแห่งภูเขา และมีกระแสอันเขียว
 พัดเอาจอกแหนแลสิ่งสรรพวัตถุทั้งปวงไปเป็นเร็วพลัน ถ้ามีตั้งนั้น จุ
 ฟองเซพะอันบุรุษผู้กำลังประมวลงเข้าแล้ว แลบัวลงในที่สุดแห่งน้ำแล
 อันตรธานสาบสูญไปเป็นอันเร็วพลัน ถ้ามีตั้งนั้นจุชเนออันบุคคลทั้งลง
 กระทะเหล็กอันเพลิงไหม้สิ้นวันหนึ่งยังคำแลเร็วที่จะเป็นฝุ่นเป็นเถ้าไป ความ
 ตายนั้มารออยู่ใกล้ ๆ คอยที่จะสังหารชีวิตสัตว์ จุพราหมณ์อันคอยอยู่ที่จะ
 ฆ่าโคบายัญญู ชีวติ มนุสฺसानิ ปริตฺติ ชีวิตแห่งมนุษย์ในกาลทุกวันนี้
 น้อยนัก มากไปด้วยความทุกข์ความยาก มากไปด้วยความโศกความเศร้า
 สะอนอาลัยทั้งปวง บุคคลผู้เป็นบัณฑิตชาติคยาได้ประมาทเลย ฟิงอุตสาหะ
 กระทำการกุศลประพฤตซึ่งศาสนพรมจรรย์ นตฺติชาติสฺส อมรณิ อัน
 เกิดมาแล้วก็มีความตายเป็นที่สุด มีพระพุทธปฏิภาตรัสเทศนาอสังกตสูตร

มีความเปรียบชีวิตสัตว์ ด้วยอุปมา ๗ ประการ คุณนัยที่พรรณนามาจะเห็น
แล้ว **อุปมา** อาห สมเด็จพระพุทธองค์เจ้าก็มีพระพุทธรูปกัศัตพระ-
ธรรมเทศนาอันอื่นสืบต่อไปแล้วว่า **โยจาย ภิกขเว ภิกขุ เอวั**
มรณสฺสตี ภเวตี อโห วตาทิ รตฺตินฺทิว ชีเวยฺย ภควโต สาสัน
มนสิกรเยยฺย พหุ วต เม กตฺติ อสฺส คุกรภิกษุท่งปวง ภิกษุใน
บวรพุทธศาสนา ที่มีศรัทธาจำเริญมรณานุสสตินี้เองก็ได้แลกระทำมนสิการ
ว่า **อโห วต** ถึงเราปรารถนาถึงเราวิตก อาตมานี้ถ้ามีชีวิตอยู่สนทนากลาง
วันแลกลางคืน อาตมาก็จะมนสิการตามคำสั่งสอนแห่งสมเด็จพระผู้มี
พระภาค อันเป็นเหตุที่จะนำมาซึ่งปฏิเวธธรรม คืออริยมรรคอริยผล
อาตมาจะประพฤติบรรพชิตกิจ อันเป็นประโยชน์แก่ตนนั้นให้มากอยู่ในชั้น
สันดาน ตราบเท่ากำหนดชีวิตอันอาตมาประพฤติเป็น ไปในวันหนึ่งคืนหนึ่ง
นั้น คุกรภิกษุท่งปวง ภิกษุรูปใดมีมรณสติกิระลึกรู้เห็นความตาย มีกำหนด
ชีวิตวันหนึ่งกับคืนหนึ่งด้วยประการฉะนี้ ตลาคตฺตรสฺว่า ภิกษุรูปนี้จำเริญ
มรณานุสสติยังอ่อนอยู่ยังช้ายู่ประกอบด้วยความประมาท แลภิกษุอันมีสติ
ระลึกรู้เห็นความตายมีกำหนดแต่เข้าจนค่านั้นก็ตี ที่ระลึกรู้เห็นความตายมี
กำหนดเพียงเพลางั้นจ้งหันมือ ๑ นั้นก็ตี ที่ระลึกรู้ถึงความตายมีกำหนดเพียง
เพลางั้นจ้งหันได้ ๔, ๕ บินนั้นก็ตี ภิกษุทั้งหลายนตลาคตฺกัศตรสฺว่ายัง
ประกอบอยู่ด้วยความประมาท จำเริญมรณานุสสติเพื่อให้สิ้นอาวาระนั้นยัง
อ่อนอยู่ช้ายู่มรณสติกิ นั้นยังมีไต่กล้าหาญก่อน ภิกษุรูปใดจำเริญมรณา-
นุสติกิระลึกรู้เห็นความตายทุกคำจ้งหันระลึกรู้เห็นความตาย ทุกขณะลมขัสสาสะ
ปัสสาสะ กระทำมนสิการว่าถ้าอาตมายังมีชีวิตอยู่สนทนากลางวันจ้งหันคำ

ทว่ามรณะในภังคขณะนั้น พันวิสัยที่สัตว์ทั้งปวงจะหยั่งรู้หยั่งเห็น เหตุว่า
 ขณะแห่งจิตอันประพาศเป็นไปในสันดานแห่งเราท่านทั้งปวงนี้เร็วยิ่งนัก ที่จะ
 เอาสิ่งใดมาเปรียบเทียบนั้นอุปมาได้เป็นอันยาก ดูพระพุทธฎีกาโปรดไว้
 นานี้ ภิกขเว อญฺญํ เอกธมฺมํปี ปสฺสามิ เอวํ ฺลหุปริวตฺตํ ยถยฺทํ
 ภิกขเว จิตฺตํ แปลว่าดูกรรมทั้งปวง ลหุปริวตฺตจิตฺตํ จิตนี้มีสภาวะ
 ประพาศเป็นอันเร็วยิ่งนัก ธรรมชาติอื่น ๆ ซึ่งจะว่องไวรวดเร็วเหมือน
 จิตนี้ พระตถาคตพิจารณาไม่เห็นสักสิ่งหนึ่งเลย **เสยฺยลาปํ ภิกขเว**
จตุตาโร ทพฺพมฺมา ธนุกฺกหา ดูกรรมทั้งหลาย นายขมังธนูทั้ง ๔
 อันฝึกสอนเป็นอันดีในศิลปศาสตร์ธนูแม่นย่ำชานิชานาญนั้น ออกยืนอยู่
 ในทิศทั้ง ๔ แล้วยิงลูกธนูไปพร้อมกัน ยิ่งไปคนละทิศ ๆ ลูกศรอันแล่นไป
 ในทิศทั้ง ๔ ด้วยกำลังอันเร็วฉับพลันเห็นปานดังนั้น แม้บุรุษที่มีกำลังอัน
 รวดเร็วยิ่งกว่าลมพัดแล่นไปในทิศข้างตะวันออก ฉวยเอาลูกศรในทิศข้าง
 ตะวันออกนั้น ได้แล้วกลับแล่นมาข้างทิศตะวันตกฉวยได้ลูกศรข้างตะวันตก
 เล่าแล้วก็แล่นไปข้างฝ่ายเหนือฝ่ายใต้ ฉวยเอาลูกศรได้ในอากาศทั้ง ๔ ทิศ
 ลูกศรทั้ง ๔ ทิศนั้นปมิได้ตกลงพื้น **ปถพี เอวรูปุ ปฺริสเวโค** กำลัง
 บุรุษอันว่องไวรวดเร็วยิ่งกว่าลมเห็นปานดังนั้น จะเอามาเปรียบเทียบความเร็ว
 แห่งจิตนี้ก็มีอาจะจะได้ **จนฺทิมสฺสุรียานํ ชโว** ถึงเร็วแห่งพระจันทร์
 มณฑลเร็วแห่งพระสุริยมณฑลเร็วแห่งเทวดาที่แล่นหนีหน้าจันทรมณฑลนั้น
 ได้ก็ดี จะเอามาเปรียบด้วยรวดเร็วแห่งจิตนี้ ก็มีอาจะเปรียบได้ **อุปมาปํ**
น สุกฺรา ดูกรรมทั้งปวง **ชินฺ** ชื่อว่าเร็วแห่งจิตนี้ที่จะเอาสิ่งใดสิ่งหนึ่ง
 อุปมานั้นอุปมาปมิได้ก็ด้วยง่าย มีพระพุทธฎีกาตรัสแก่สงฆ์ทั้งปวงด้วย

ประการฉะนี้ นักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่า จิตอันประพตฺติเป็นไปในสันตทาน
เกิดแล้วกับ ๆ แล้วเกิด เป็นขณะ ๆ กันนั้น จะได้ว่างได้เว้นจะได้ห่างกัน
หาบมิได้ เนื่องกันบมิได้ขาด ตจฺกกระแสน้ำอันไหลหลังถ้งไปบมิได้ขาดสาย
ชนสู่วัดแล้วลงสู่วังค์เลาลงสู่วังค์แล้วชนสู่วัดแล้ว จิตดวงหนึ่งดับดวงหนึ่งเกิด
เป็นลำดับเวียนกันไป ตจฺกทรงรถอันหันเวียนไปนั้นนักปราชญ์พึงสันนิษฐาน
ว่า ชีวิตแห่งสัตว์นั้นเมื่อว่าโดยปรมัตถ์นั้น มีกำหนดในขณะจิตอันหนึ่ง
ตฺถมมี นีรุตฺตมตฺเต แต่พอขณะจิตนั้นดับลงอันหนึ่ง สัตว์นั้นก็ได้ชื่อว่า
ตายครั้งหนึ่ง ดับ ๒,๓ ขณะก็ได้ชื่อว่าตาย ๒,๓ ครั้งดับร้อยขณะพันขณะ
ก็ได้ชื่อว่าตายร้อยครั้งพันครั้ง ดับนับขณะไม่ถ้วนได้ชื่อว่าตายทุก ๆ ขณะ
จิตที่ดับ ว่าจะหนีสมกันกับอรรถบัญญัติ ที่สมเด็จพระพุทธองค์ตรัสพระ-
ธรรมเทศนาในพระอภิธรรมว่า อตฺเต จิตฺตฺกฺขณฺเณ ชีวิตฺถ น ชีวิติ น
ชีวิตฺสฺสตี อนาคเต จิตฺตฺกฺขณฺเณ น ชีวิตฺถ น ชีวิติ น ชีวิตฺสฺสตี
ว่าสัตว์อันมีชีวิตในขณะจิตอันเป็นอดีตนั้นบมิได้มีชีวิตในปัจจุบัน บมิได้มี
ชีวิตในอนาคต สัตว์อันมีชีวิตในขณะจิตเป็นอนาคตนั้นก็บมิได้มีชีวิตใน
อดีตบมิได้มีชีวิตในปัจจุบัน สัตว์มีชีวิตในขณะจิตเป็นปัจจุบัน ก็บมิได้มี
ชีวิตในอดีต บมิได้มีชีวิตในอนาคต อรรถปริศนาอันนี้ สมเด็จพระ-
สัมพันธูเจ้าตรัสเทศนาไว้ว่าจะให้เห็นอธิบายว่า ถ้าจะว่าโดยปรมัตถ์สัตว์
อันมีชีวิตอยู่ในกาลทั้ง ๓ คืออดีต อนาคต ปัจจุบัน นั้นมีขณะได้
ละ ๓ ๆ ก็อุปาทขณะประการ ๑ วิถีขณะประการ ๑ กังคขณะ
ประการ ๑ มีขณะ ๓ ฉะนั้นเหมือนกันสันทุกขณะจิตจะได้แปลกลับกันบมิได้
แลขณะจิตแต่ละขณะ ๆ นั้น มีนามแลรูปเป็นสหชาติ.กิตพร้อมเป็น
แผนก ๆ นั้น ดูบาทพระกถาอันสมเด็จพระพุทธองค์เจ้าตรัสพระธรรม

อุปจาระ จึงมีคำปุจฉาสอดเข้ามาว่า โลกุตตรฌานแลจตุตถารูปฌาน
 ก็มีอารมณ์เป็นสภาวะธรรม ดังทักขิณชโลตจนไปถึงอัปปนาเล่า มีคำรับ
 ว่า จริงอยู่ แลหุติยารูปฌานชั้นเป็นอารมณ์เป็นสภาวะธรรม จริงอยู่ซึ่งว่า
 โลกุตตรฌานตลอดขึ้นไปถึงอัปปนานั้นด้วยภาวนาพิเศษ คือจำเรณูวิสุทธิ
 ภาวนาขึ้นไปโดยลำดับ ๆ แม้อารมณ์เป็นสภาวะธรรมก็คือนุภาพที่จำเรณู
 วิสุทธิภาวนาเป็นลำดับ ๆ ขึ้นไปนั้นให้ผล ก็อาจจะตลอดขึ้นไปได้ถึง
 อัปปนาฌาน ซึ่งหุติยารูปฌานแลจตุตถารูปฌาน มีอารมณ์เป็นสภาวะธรรม
 ตลอดขึ้นไปได้ถึงอัปปนานั้น ด้วยสามารถเป็นอารมณ์สมตติกมะภาวนา
 คือหุติยารูปนั้นล่วงเสีย ซึ่งอารมณ์แห่งปฐมารูปจตุตถารูปนั้นล่วงเสียซึ่ง
 อารมณ์หุติยารูป เหตุฉะนั้นแม้อารมณ์เป็นสภาวะธรรมก็ดี ก็อาจจะถึง
 อัปปนาได้ด้วยอารมณ์สมตติกมะภาวนาในมรณานุสสติ หาวิสุทธิภาวนา
 แลอารมณ์สมตติกมะภาวนาบมิได้ เหตุฉะนั้นพระโยคภาพรผู้จำเรณูมรณา
 นุสสตินั้น จึงได้อยู่แต่อุปจารฌานแลอุปจารฌานที่พระโยคภาพรเจ้าได้
 ในที่จำเรณูมรณานุสสตินั้น ก็ถึงซึ่งร้องเรียกว่า มรณานุสสติอุปจารฌาน
 ด้วยสามารถที่บังเกิดด้วย มรณสติ อิมิ จ ปน มรณรสติมนุยุตุโต
 ภิกขุ บุคคลผู้เห็นภัยในวัฏฏสงสารเมื่อเพียรพยายามจำเรณูมรณานุสสติ
 ภาวนานี้ ก็จะละเสียซึ่งความประมาท จะได้ซึ่งสัพพะเวสอนภิตสัมมญา คือ
 จะบังเกิดความกระสันเป็นทุกข์ปราศจากที่จะอยู่ในภพทั้งปวง **ชีวิตนิกนฺต**
ชหติ จะละเสียได้ซึ่งความยินดีในชีวิต บมิได้รักรชีวิต จะตณินนินทา
 ซึ่งการเป็นบาป จะมากไปด้วยสลลเลขสันโดยคือมีกันน้อย ไม่สังสมซึ่ง
 ของบริโภค **ปริกขารesu** **วิกตมจฺเจโร** จะมีมถินคือตระหนี่อัน

ปราศจากสันดาน บ่มีใครรักใคร่ในเครื่องบริหารทั้งปวง ก็จะต้องซึ่งกันเคย
 ในอนิจจสัญญา จะเห็นอนิจจังในรูปธรรม แล้วก็จะได้ทุกข์สัญญา
 อนัตตสัญญาอันปรากฏด้วยสามารถระลึกตามอนิจจสัญญาเห็นอนิจจังแล้ว ก็
 จะเป็นคุณที่จะให้เห็นทุกข์ เห็นอนัตตา เมื่อเห็นพระไตรลักษณ์อัน
 ปรากฏแจ้งในสันดานแล้ว ถึงเมื่อจะตายก็มีได้กลัวตายจะได้สติอารมณ์
 บ่มี ได้ลุ่มหลงพินเพื่อนสติ แลบุคคลที่มีได้จำเรณูมรณานุสสตินี้ ครั้นมา
 ถึงมรณสมัยกาลเมื่อจะใกล้ตายแล้วก็ย่อมบังเกิดความสะดุ้งตกใจกลัวความตาย
 นั้นเป็นกำลัง จุบบุคคลอันพาลมฤดาชร้ายครอบงำไว้จะกินเป็นภักษาหาร
 ถ้ามีจะหนีจุบบุคคลที่อยู่ใต้งอมมือแห่งโจร แลใต้งอมมือแห่งนายเพชรฆาต
 มีความสะดุ้งตกใจทั้งนี้อาศัยด้วยมิได้จำเรณูมรณานุสสติ อันภาวะจำเรณู
 มรณานุสสตินี้เป็นปัจจัยที่จะให้สำเร็จแก่พระนิพพาน ถ้ายังมิได้สำเร็จ
 พระนิพพานในชาตินี้ เมื่อดับสูญทำลายขันธชาติชีวิตินทรีย์แล้วก็มีสุคติภพ
 เบื้องหน้าเหตุทั้งนั้นพระโยคาพจรกุลบุตรผู้มีปรีชาเป็นอันดีอย่าประมาท พึง
 อุตสาหะจำเรณูมรณานุสสติภาวนา อันประกอบด้วยคุณานิสงส์เป็นอันมาก
 จุจพรรณามาจะนสนกาลทุกเมื่อเถิด ฯ

จบวินิจฉัยในมรณานุสสติโดยวิถิตถายุติแต่เท่านี้

จักวินิจฉัยในกายกตาสติกรรมฐานต่อไป อิทานิ ยนฺติ อณฺเฏตฺร-
 พุทฺธบุปฺบาทานบุปฺวตฺตบุพฺพิ ฯลฯ ตสฺส ภาวานนิตฺเตโส อนบุปฺตฺโต
 เป็นคำพระผู้เป็นเจ้าของพระพุทธโฆษาจารย์สำแดงไว้ว่า ยนฺติ กายกตาสติ
 กมฺมภูจฺจัน อนันว่าพระกายกตาสติกรรมฐานอันใด อันเว้นซึ่งพุทฺธบุปฺบาท

แล้วแลมิได้เป็นไป **อวิสยภูติ** มิได้บังเกิดเป็นวิสัยแห่งเกียรติยศทั้งปวง อันถือผิดภายนอกพระศาสนา **ภควตา** อันสมเด็จพระเจ้าผู้ทรงพระภาคศรีสรสรเสริญไว้ด้วยอาการเป็นอันมากในสุดคันทปริยาย นั้นว่า **เอกรมโม ภิกษุเว** **ภาวิต** **พหุลักโต** **มหโต** **สัเวกาย** **สัวตตติ** **คุกรภิกษุ** ทั้งปวง **เอกรมโม** ธรรมอันหนึ่งคือพระกายคตาสตินี้ ถ้าบุคคลผู้ใด อุตสาหะจำเรียมมากอยู่ในสันดานแล้ว ก็ย่อมประพฤติเป็นไปเพื่อจะให้บังเกิดธรรมสังเวชแลเป็นประโยชน์เป็นอันมาก ใช้แต่เท่านั้น **โยคกุขเมาย** ประพฤติเป็นไปเพื่อจะให้เกษมจากโยคะทั้ง ๔ มีกามโยคะเป็นต้น แลเป็นไปเพื่อจะให้ได้ซึ่งสติแลสัมปชัญญะเป็นอันมาก แลจะให้ได้ซึ่งปัจจเวกขณะญาณ ใช้แต่เท่านั้น ประพฤติเป็นไปเพื่อจะให้อยู่เป็นสุขในอัตตภาพซึ่งเห็นประจักษ์ แลจะกระทำให้แจ้งซึ่งไตรวิชาแลวิมุตติผล **คุกรภิกษุ** ทั้งปวง บุคคลผู้ใดจำเรียมกายคตาสติ บุคคลผู้นั้นได้ชื่อว่าบริโภคซึ่งนำอมฤต บุคคลผู้ใดมิได้จำเรียมกายคตาสติบุคคลผู้นั้นมิได้ชื่อว่ามิได้त्मกินซึ่งอมฤตรส ผู้ใดคลาดจากพระกายคตาสติภาวนา ผู้นั้นได้ชื่อว่าคลาดจากน้ำอมฤต ผู้ใดปฏิบัติผิดจากพระกายคตาสติภาวนา ผู้นั้นได้ชื่อว่าผิดจากน้ำอมฤต **ตสฺส** **ภาวนา** **นิทเทโส** อันว่ากิริยาที่จะสำแดงภาวนาวิธีแห่งพระกายคตาสตินั้นมาถึงแล้ว จักได้พรรณนาสืบต่อไป พระโยคอาพรผู้จำเรียมพระกายคตาสติกรรมฐานนั้น พึงพิจารณารูปกายแห่งตนจำเดิมแต่ที่สุกเส้นผมลงไปตราบเท่าถึงบาท แต่บาทตราบเท่าถึงที่สุกเส้นผมให้เห็นรูปกายอันเต็มไปด้วยสิ่งอันโสโครกมีประการต่าง ๆ นั้นกุลบุตรผู้จำเรียมซึ่งกายคตาสตินี้ เมื่อแรกจะจำเรียมนี้หาอาจารย์ที่ดั่งว่ามาแต่หลัง

แล้วก็พึงเรียนในสำนักอาจารย์นั้น ๆ เมื่อจะบอกพระกายคตาสติกรรมฐาน ก็พึงบอกซึ่งอุคคหโกศล ๗ ประการ แลมนสิการโกศล ๑๐ ประการ อุคคหโกศล ๗ ประการนั้น **วจสา** คือให้สังวรขยายอาการ ๓๒ นั้นให้ชำนาญให้ขึ้นปาก ๑ **มนสา** คือให้ระลึกตามกรรมฐานนั้นให้ขึ้นใจ ๑ **วณฺณโต** คือให้พิจารณาอาการ ๓๒ นั้นโดยสี่สนวัตรณะ เป็นต้นว่า คำแดง ขาว เหลือง ๑ **สณฺฐานโต** คือให้ฉลาดในที่พิจารณาโดยสัณฐานประมาณใหญ่น้อย ๑ **ทิสโต** คือให้ฉลาดในที่พิจารณาในเบื้องต่ำเบื้องบน อันกล่าวคือท่อนกายเบื้องต่ำท่อนกายเบื้องบน ๑ **โอกาสโต** คือให้ฉลาดในที่พิจารณาซึ่งที่อยู่แห่งอากาศภายในนั้น ๑ **ปริจฺเจทโต** คือให้ฉลาดในพิจารณาอาการ ๓๒ อันมีกำหนดเป็นแผนก ๆ กัน ๑ เป็น ๗ ประการด้วยกัน แลอุคคหโกศลเป็นปฐมซึ่งจะให้สังวรขยายพระกรรมฐานให้ขึ้นปากนั้น คือให้สังวรขยายทวัตติงสาการกรรมฐาน แยกออกเป็นบัญญัติ ๔ เป็นฉกะ ๒ บัญญัติ ๔ นั้น คือตจบัญญัติ ๑ วักกบัญญัติ ๑ ปุปฺผาสบัญญัติ ๑ มัตถลฺลขบัญญัติเป็น ๔ ด้วยกัน ฉกะ ๒ นั้นคือ เมทฉกะ ๑ มุตตฉกะ ๑ เป็น ๒ ด้วยกัน ในตจบัญญัตินั้นฝ่ายอนุโลม ๕ คือ เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ ฝ่ายปฏิโลม ๕ คือ ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา ในวักกบัญญัตินั้น ฝ่ายอนุโลม ๕ คือ มํตํ นหารู อฏฺฐิ อฏฺฐิมิลขํ วกฺกํ ฝ่ายปฏิโลม ๕ คือ วกฺกํ อฏฺฐิมิลขํ อฏฺฐิ นหารู มํตํ ในปุปฺผาสบัญญัตินั้น ฝ่ายอนุโลม ๕ คือ หทยํ ยกนํ ภิโลมกํ ปีหํ ปุปฺผาสํ คือ ฝ่ายปฏิโลม ๕ ปุปฺผาสํ ปีหํ ภิโลมกํ ยกนํ หทยํ ในมัตถลฺลขบัญญัตินั้น ฝ่ายอนุโลม ๕ คือ อนฺตํ อนฺตคฺคณฺ

อุทริย์ กรีสั มตุตลุงุคิ ฝ่ายปฎิโถม ๕ คือ มตุตลุงุคิ กรีสั อุทริย์
อนตุคุดุณิ อนตุคิ ในเมตทจกะนั้น ฝ่ายอนุโถม ๖ คือ ปิตุคิ เสมหิ
ปุพุโพ โลหิตุ เสโท เมโท ฝ่ายปฎิโถม ๖ คือ เมโท เสโท โลหิตุ
ปุพุโพ เสมหิ ปิตุคิ ในมุตตจกะนั้น ฝ่ายอนุโถม ๖ คือ อสสุ วสา
เขโพ สิงฆานิกกา ลลิกา มุตตุคิ ฝ่ายปฎิโถม ๖ คือ มุตตุคิ ลลิกา
สิงฆานิกกา เขโพ วสา อสสุ พระโยคาพจรพึงสังวัธยายด้วยวาจาใน
ตบบัญญัติว่า เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ เป็นอนุโถมทั้งนี้ให้
ได้ ๕ วัน แล้วถึงสังวัธยายเป็นปฎิโถมถอยหลังว่า ตโจ ทนฺตา นขา
โลมา เกสา ให้ได้ ๕ วันอีกเล่า แล้วจึงสังวัธยายให้เป็นอนุโถมปฎิโถม
ว่า เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา
ให้ได้ ๕ วันอีก สิริวันฝ่ายอนุโถม ๕ ฝ่ายปฎิโถม ๕ ฝ่ายอนุโถมปฎิโถม ๕
จึงเป็นกึ่งเดือนด้วยกัน เมื่อสังวัธยายในตบบัญญัติได้กึ่งเดือนแล้ว จึง
ไปสู่สำนักอาจารย์เรียนเอาซึ่งวัคกบัญญัติ สังวัธยายวัคกบัญญัติเป็นอนุโถม
ว่า มิสฺสึ นหารู อฏฺฐิ อฏฺฐิมิลฺลํ วุกฺกํ ทั้งนี้ให้ได้ ๕ วัน แล้วจึง
สังวัธยายเป็นปฎิโถมว่า วุกฺกํ อฏฺฐิมิลฺลํ อฏฺฐิ นหารู มิสฺสึ ทั้งนี้ให้
ได้ ๕ วันอีกเล่าแล้วสังวัธยายเป็นอนุโถมปฎิโถมว่า มิสฺสึ นหารู อฏฺฐิ
อฏฺฐิมิลฺลํ วุกฺกํ วุกฺกํ อฏฺฐิมิลฺลํ อฏฺฐิ นหารู มิสฺสึ ให้ได้ ๕ วันอีก
สิริวันในวัคกบัญญัติฝ่ายอนุโถม ๙ ฝ่ายปฎิโถม ๕ ฝ่ายอนุโถมปฎิโถม ๕
จึงเป็นกึ่งเดือนด้วยกัน ทสโกฏฺฐาเส เอกโต หุตฺวา ครั้นแล้วจึง
เอาตบบัญญัติกับวัคกบัญญัติผสมเข้ากัน สังวัธยายเป็นอนุโถมตั้งแต่เกศา
ตลอดจนถึงวัคก ให้ได้ ๕ วัน แล้วจึงสังวัธยายเป็นปฎิโถมถอยหลังลงมา

แต่พวกกังทราบเท่าถึงเกศาให้ได้ ๕ วันอีกเล่า แล้วจึงสังวรขยายเป็นอนุโลม
 ปฏิโลมว่า เกศา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ มิสํ นหารู อฏฺฐิ
 อฏฺฐิมิลฺลํ วกฺกํ วกฺกํ อฏฺฐิมิลฺลํ อฏฺฐิ นหารู มิสํ ตโจ ทนฺตา
 นขา โลมา เกศา สังวรขยายดังนี้ให้ครบ ๕ วันอีก สิริฝ่ายอนุโลม ๕ วัน
 ปฏิโลม ๕ วัน อนุโลมปฏิโลม ๕ วัน จึงเป็นกึ่งเดือนด้วยกัน เบื้องหน้า
 แต่นั้นพึงสังวรขยายในปีผาสบปัญหาจะเป็นอนุโลมว่า หทยํ ยกนํ กิโลมกํ
 ปิหํ ปฺปฺผาสํ ตงฺหฺให้ได้ ๕ วัน แล้วจึงสังวรขยายเป็นปฏิโลมว่า
 ปฺปฺผาสํ ปิหํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ ให้ได้ ๕ วันอีกเล่า ครั้นแล้ว
 จึงสังวรขยายเป็นอนุโลมปฏิโลมว่า หทยํ ยกนํ กิโลมกํ ปิหํ ปฺปฺผาสํ
 ปฺปฺผาสํ ปิหํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ สังวรขยายดังนี้ให้ครบ ๕ วันอีก สิริ
 ฝ่ายอนุโลม ๕ วัน ปฏิโลม ๕ วัน อนุโลมปฏิโลม ๕ วัน จึงเป็น
 กึ่งเดือนด้วยกัน เบื้องหน้าแต่นั้นจึงเอาโกฏฐาสทัง ๑๕ ผสมกัน สังวรขยาย
 เป็นอนุโลมตั้งแต่เกศาทราบเท่าถึงปีผาสงให้ได้ ๕ วันแล้ว จึงสังวรขยาย
 เป็นปฏิโลมถอยหลังแต่ปีผาสงลงมา ทราบเท่าถึงเกศาให้ได้ ๕ วันอีกเล่า
 แล้วจึงสังวรขยายเป็นอนุโลมปฏิโลมให้ครบ ๕ วันอีกเล่า จึงเป็นกึ่งเดือน
 ด้วยกัน ลำดับนั้นจึงไปสู่สำนักอาจารย์เรียนมัตถลุงจะปัญจะได้แล้ว จึง
 สังวรขยายเป็นอนุโลมว่า อนุตฺตํ อนุตฺตคฺคณํ อุทฺทริยํ กรีสํ มตฺตลฺลํ
 ให้ได้ ๕ วันแล้วจึงสังวรขยายเป็นปฏิโลมว่า มตฺตลฺลํ กรีสํ อุทฺทริยํ
 อนุตฺตคฺคณํ อนุตฺตํ ให้ได้ ๕ วันแล้ว จึงสังวรขยายเป็นอนุโลมปฏิโลมให้
 ครบ ๕ วันอีกเล่า ตโต เต วิสตีโกฏฐาสเต ลำดับนั้นจึงเอาโกฏฐาส

ทั้ง ๒๐ ผสมกันเข้า สวรรค์ยายเป็นอนุโลม ๕ วัน ปฏิโลม ๕ วัน อนุโลม
 ปฏิโลม ๕ วัน จึงเป็นกึ่งเดือนด้วยกัน ตโต เมทณิก อุกุคณหิตฺวา
 ลำดับนั้นจึงไปสู่สำนักอาจารย์เรียนเอาซึ่งเมทณะได้แล้ว จึงส่งวรรค์ยายเป็น
 อนุโลมว่า ปิตฺตํ เสมหํ ปุพฺพโ โลหิตํ เสโท เมโท ดังนี้ให้ได้
 ๕ วันแล้ว จึงส่งวรรค์ยายเป็นปฏิโลมว่า เมโท เสโส โลหิตํ ปุพฺพโ
 เสมหํ ปิตฺตํ ดังนี้ให้ได้ ๕ วันแล้ว จึงส่งวรรค์ยายเป็นอนุโลมปฏิโลมว่า
 ปิตฺตํ เสมหํ ปุพฺพโ โลหิตํ เสโท เมโท เมโท เสโท โลหิตํ
 ปุพฺพโ เสมหํ ปิตฺตํ ให้ครบ ๕ วันอีก ตโต มุตฺตณิก อุกุคณหิตฺวา
 ลำดับนั้น จึงเรียนเอาซึ่งมุตตณะส่งวรรค์ยายเป็นอนุโลมว่า อสฺสุ วสา
 เขโพ สิงฺฆานิกา ลสิกา มุตฺตํ ดังนี้ให้ได้ ๕ วัน จึงส่งวรรค์ยายเป็น
 มุตฺตํ ลสิกา สิงฺฆานิกา เขโพ วสา อสฺสุ ดังนี้ให้ได้ ๕ วันอีกแล้ว
 ครั้นแล้วจึงส่งวรรค์ยายเป็นอนุโลมปฏิโลมว่า อสฺสุ วสา เขโพ สิงฺฆานิกา
 ลสิกา มุตฺตํ มุตฺตํ ลสิกา สิงฺฆานิกา เขโพ วสา อสฺสุ ให้ครบ
 ๕ วันอีก ตโตปี ทุวตฺตีสโกฏฐาสถ ลำดับนั้นจึงเอาโกฏฐาสทั้ง ๓๒
 ผสมกันส่งวรรค์ยายเป็นอนุโลมตั้งแต่เกศาไปตราบเท่าถึงมุตตังให้ได้ ๕ วัน แล้ว
 จึงส่งวรรค์ยาลอยหลังแต่มุตตังไปตราบเท่าถึงเกศาให้ได้ ๕ วันอีกแล้ว แล้ว
 จึงส่งวรรค์ยายเป็นอนุโลมปฏิโลมให้ได้ ๕ วันอีก นับวันจำเดิมแต่ต้นมา
 ผสมกันเข้าเป็นเดือนนั้น คิดตามเดือนถ้วนได้ ๖ เดือนด้วยกัน อุนิสฺสย-
 สมฺปนฺนสฺส พระภิกษุอันบริบูรณ์ไปด้วยอุปนิสัยประกอบด้วยปัญญา
 แก่กล้านั้น เมื่อส่งวรรค์ยาศระกรรมฐานโดยนัยดังพรรณนามาจะนี้ โกฏฐาส
 ทั้ง ๓๒ มีเกศาเป็นต้นนั้น ก็จะปรากฏแจ้งใหม่โนทวารจะสำเร็จกิจอุคคหนิมิต

แลปฏิภาคนิมิตโดยง่ายตายเพราะเหตุบริบูรณ์ด้วยอุปนิสัย **เอกจุตสุต**
อุปภูจนติ พระภิกษุบางจำพวกที่หาอุปนิสัยมิได้ สังกวัชยายพระทนต์
 ดึงศาการกรรมฐานโดยนัยตั้งพรรณนามาจะนั้น ถ้วนกำหนด ๖ เดือนแล้ว
 ยังมีได้สำเร็จกิจอุคคหนิมิตแลปฏิภาคนิมิต ก็พึงอุตสาหะกระทำความเพียร
 ให้ยิ่งขึ้นไปกว่ากำหนด ๖ เดือน อย่าได้มาละเสียซึ่งความเพียร **มชฺฌิม-**
ปญฺจสุต วเสน ข้อซึ่งกำหนดไว้ให้สังวัชยายถ้วนกำหนดครบ ๖ เดือนนี้
 ว่าด้วยสามารถภิกษุมีปัญญาเป็นท่ามกลาง จะว่าด้วยสามารถภิกษุมีปัญญา
 กล้าแลภิกษุมีปัญญาอ่อนนั้นหามิได้ กำหนด ๖ เดือนนี้กำหนดเป็นอย่าง
 กลาง กาลเมื่อสังวัชยายทนต์ดึงศาการกรรมฐานนั้น แม้ว่าโกฏฐาสทั้ง ๓๒
 ปราภฏพร้อมในมโนทวาร บัมีอาจให้สำเร็จกิจเป็นอุคคหนิมิตแลปฏิภาคนิ
 มิตได้ทั้ง ๓๒ โกฏฐาส เฉพาะปราภฏแต่สิ่งหนึ่งสองสิ่งสำเร็จกิจเป็น
 อุคคหนิมิต แลปฏิภาคนิมิตแต่สิ่งหนึ่งสองสิ่งก็ตามเถิด สุดแต่แต่ปราภฏ
 แข็งเท่าใดก็ให้ถือเอาเท่านั้น เมื่อสังวัชยายทนต์ดึงศาการกรรมฐานนั้น
 อย่าได้พิจารณาโดยสี อย่าได้พิจารณาลักษณะมีแข็งกระด้างเป็นคัน พึง
 มนสิการกำหนดให้เป็นส่วน ๆ พิจารณาให้เห็นว่าเกศานั้นเป็นส่วน ๑ โลมา
 นั้นเป็นส่วน ๑ นขานั้นเป็นส่วน ๑ ก้นตานั้นเป็นส่วน ๑ ให้เห็นเป็น
 ส่วน ๆ ทั้งสิ้นทั้ง ๓๒ ประการ วิธีสังวัชยายให้ขึ้นปากคฺจฺพรรณนามาน
 จักเป็นอุคคหโกศลเป็นปฐมเป็นปัจฉัยแก่สังวัชยายด้วยจิต แลอุคคหโกศล
 เป็นปฐมเป็นปัจฉัยแก่สังวัชยายด้วยจิต แลอุคคหโกศลเป็นคํารบ ๒ นั้น
 คือให้ พระโยคาพจรหนึ่งระลึกถึงทนต์ดึงศาการกรรมฐานเป็นอนุโลมเป็น
 ปฏิโลมเหมือนสังวัชยายด้วยวาจาอัน สังวัชยายด้วยจิตนี้เป็นปัจฉัยให้ตรัสรู้

พระวิสุทธิมรรค เล่ม ๒

โดยอสุภปฏิกุศล แลอุคคหโกศลเป็นคำรบ ๓ ที่ว่าให้พิจารณาโดยสัจนั้นคือให้
กำหนดสี่แห่งอาการ ๓๒ มีเกศาเป็นต้น แลอุคคหโกศลเป็นคำรบ ๔
ที่ว่าจะให้กำหนดโดยสังฆฐานนั้น คือกำหนดสังฆฐานแห่งอาการ ๓๒ มีเกศา
เป็นต้น แลอุคคหโกศลคำรบ ๕ ที่ว่าจะให้กำหนดโดยทิสนั้น คือให้
กำหนดโดยทิสเบื้องต่ำแลทิสเบื้องบนแห่งอาการ ๓๒ คือตั้งแต่นาภขึ้นไป
จัดเป็นทิสเบื้องบน ตั้งแต่นาภลงมาจัดเป็นทิสเบื้องต่ำ แลอุคคหโกศล
คำรบ ๖ ที่ว่าจะให้พิจารณาโดยโอภาสนั้น คือให้กำหนดที่ตั้งแห่งอาการ ๓๒
ว่าโกฏฐาสันตั้งอยู่ในที่อันนั้นๆ แลอุคคหโกศลเป็นคำรบ ๗ ที่ว่าจะให้กำหนด
ปริจเจทนั้น ปริจเจทมี ๓๒ ประการ คือสภาคปริจเจทประการ ๑
วิสภาคปริจเจทประการ ๑ สภาคปริจเจทนั้น คือกำหนดเป็นส่วนว่าอาการ
โกฏฐาสันกำหนดเบื้องต่ำตั้งอยู่เพียงนี้ กำหนดเบื้องสูงตั้งอยู่เพียงนี้กำหนด
เบื้องขวาตั้งอยู่เพียงนี้ กำหนดอย่างนั้นแลเรียกว่ากำหนดโดยสภาคแลกำหนด
โดยวิสภาคนั้น คือกำหนดโดยส่วนอันมิได้เจอกัน ว่าสิ่งนี้เป็นเกศาหาเป็น
โลมาไม่ สิ่งนี้เป็นโลมาหาเป็นเกศาไม่ อย่างนั้นแล เรียกว่าวิสภาคปริจเจท
กำหนดโดยปริจเจท ๒ ประการดังนี้ จัดเป็นอุคคหโกศลเป็นคำรบ ๗
แต่นั้นจักพรรณนาโดยสี่แลสังฆฐานเป็นต้นแห่งอาการ ๓๒ นั้นสืบต่อไปโดยนัย
พิสดาร ให้พระโยคภาพจรผู้จำเริญพระภคยคตาสติพระกรรมฐานนั้น พิจารณา
ว่าเกศาผมนี้มี ๙ ด้านสันเป็นประมาณ วณฺณโต ถ้าพิจารณาโดยสี่มีสี่คำ
เป็นปกติ ที่ขาวไปนั้นอาศัยความชราตามเบียดเบียน สณฺขานโต ถ้า
จะพิจารณาโดยสังฆฐาน มีสังฆฐานอันยาว ต้นเรียวปลายเรียวดุกันซัง
ทิสโต ผลที่เกิดขึ้นในทิสเบื้องบน บนศีรษะนั้นแลเรียกว่าทิสเบื้องบน

โอกาสโต ถ้าจะว่าโดยโอกาสผมนี้บังเกิดในหนังสืออันชุ่มอันหุ้มกระโหลก
 ศีรษะแห่งเราทั้งปวง ที่อยู่แห่งผมนี้ ข้างหน้ากำหนดโดยหลุมแห่งคอ
 ข้างทั้ง ๒ กำหนดโดยหมวกหุ้มทั้ง ๒ **ปริชญेतโต** ถ้าพิจารณาโดยปริชญेत
 ๒ นั้น ผมนี้มีกำหนดรากลอยลงไปในห้องหุ้มศีรษะนั้น **วิหคกมตติ** มี
 ประมาณเท่าปลายแห่งข้าวเปลือก อันนี้ว่าโดยกำหนดเบื้องต่ำ เบื้องบน
 ที่ยาวขึ้นไปนั้นกำหนดโดยอากาศโดยขวางนั้น กำหนดด้วยเส้นแห่งกันแลกัน
 ถ้าจะพิจารณาโดยสภาคนั้น ผมนั้นบังเกิดขุมละเส้น ๆ จะได้บังเกิดขุมละ
 ๒ เส้น ๓ เส้นหามิได้ ถ้าจะพิจารณาโดยวิสภาค ผมนี้แปลกกับขน
 จะได้เหมือนกันกับขนนั้นหามิได้ แลผมนี้พระโยคาพจรพึงกำหนดโดย
 ปฏิกุล ๕ ประการ คือปฏิกุลโดยสี่ประการ ๑ ปฏิกุลโดยสณฐานประการ ๑
 ปฏิกุลโดยกสินประการ ๑ ปฏิกุลโดยที่เกิดประการ ๑ ปฏิกุลโดยที่อยู่
 ประการ ๑ เป็น ๕ ประการด้วยกัน ปฏิกุลโดยสี่นั้น พึงพิจารณาว่า
 บุคคลอันบริโภคซึ่งข้าวยากุแลข้าวสวย สิ่งของบริโภคทั้งปวงที่ขอบใจบริโภค
 นั้น ถ้าเห็นวัตถุอันใดมีสีเหมือนผม ตกกลงอยู่ในสิ่งของบริโภคนั้นสำคัญ
 ว่าเป็นผมแล้ว ก็บังเกิดเกลียดชัง พิจารณาเป็นปฏิกุลโดยสี่นั้นดังนี้ แล
 ปฏิกุลโดยสณฐานนั้นพึงพิจารณาให้เห็นว่า เมื่อบุคคลบริโภคโภชนาหาร
 สิ่งใดสิ่งหนึ่งในที่มีตนนั้น ถ้าพบปะวัตถุอันใดอันหนึ่งมีสณฐานเหมือนด้วย
 ผม สำคัญว่าผมแล้วก็บังเกิดเกลียดชังหยาบทั้งเสียบ้าง คายเสียบ้างเพราะ
 เหตุสำคัญว่าผม ผมนี้เป็นที่รักแต่เมื่อยังติดอยู่ในกาย ครั้นปราศจากกาย
 แล้วก็เป็นทีเกลียดที่ชัง จะว่าไปไยถึงผมเล่า แม้แต่เส้นใหม่ไยบัวเป็นต้น
 ที่มีสณฐานเหมือนด้วยผม ที่บุคคลสำคัญว่าผมนั้น ยิ่งว่าเป็นทีเกลียดชัง

นักหนา พระโยคาวจรพึงพิจารณาให้เห็นเป็นปฏิกุศลโดยสัจฐาน จุ
 พรณนามาจะ^{นี้} ที่ว่าให้พิจารณาให้เห็นเป็นปฏิกุศลโดยกลืนนั้น คือให้
 พิจารณาว่าผม^{นี้} ถ้าบุคคลเพิกเฉยเสียไม่เอาใจใส่ทะนุบำรุงแล้ว همینสาบ
 همینสาบ ถ้ามีตั้งนั้นถูกไฟ ๆ ไหม้แล้วก็ همینร้ายกาจหนักหนา พึง
 พิจารณาปฏิกุศลโดยกลืนนั้น จุพรณนามาจะ^{นี้} ที่ว่าให้พิจารณาปฏิกุศลโดย
 ที่เกิดขึ้นคือให้พิจารณาว่า ผม^{นี้} เกิดขึ้นในหนังอันหุ้มกะโหลกศีรษะ ชุ่ม
 ไปบุพพโลหิตน้ำดีเสลน่าเสลดเป็นต้น บังเกิดในที่อันพึงเกลียด จุผัก
 อันบังเกิดในประเทศแห่งเว็จฉุกฎี เป็นที่เกลียดแห่งบุคคลทั้งปวง ที่ว่า
 ให้พิจารณาปฏิกุศลโดยที่อยู่^{นี้} คือให้พิจารณาว่า ผม^{นี้} เกิดขึ้นในที่อัน
 พึงเกลียดแล้ว ก็จำเริญในที่อันพึงเกลียดพึงชังนั้นหาบมิได้ จุสวาล
 ชาติสหายเป็นต้น อันเกิดในที่ลามกแล้วแลจมอยู่ในที่ลามกนั้น พระ
 โยคาวจรพึงพิจารณาเกศาโดยปฏิกุศล ๕ ประการดังพรณนามาจะ^{นี้} เบื้องหน้า
 แต้นั้นให้พระโยคาวจรกำหนดในโลมชาติ^{นี้} ๙ โกฎิเส่น มีสีโดยมาก จะได้
 ดำไปสิ้นทั้งนั้นหาบมิได้ ที่สีขาวเหลืองนั้นก็มิ โอมตคตา มุตสณฺฐานา
 มีสัจฐานอันห้อมลงดังแสงธนู นัยหนึ่งว่าสัจฐานตั้งรากลาก ถ้าจะกำหนด
 โดยที่เกิด ชน^{นี้} เกิดในทิศทั้งปวง คือทิศเบื้องต่ำ^{นี้} กาย^{นี้} กิ่ง^{นี้} เบื้องต่ำ
 ตั้งแต่นาภถึงมานันชื่อว่าทิศ^{นี้} เบื้องต่ำ^{นี้} กิ่ง^{นี้} เบื้องบน^{นี้} ตั้งแต่นาภขึ้นไป
 ชื่อว่าทิศ^{นี้} เบื้องบน ถ้าจะว่าโดยปริเฉท ชน^{นี้} กำหนดรากลากอันยังลงไป
 ในหนังนั้น ลิกุขามตุดี ประมาดเท่าปลายเหล็กจันแลเมสติกไซเหา อัน^{นี้}
 เป็นกำหนดโดยเบื้องต่ำ เบื้องบนขึ้นไปนั้นกำหนดโดยอากาศโดยขวางนั้น
 กำหนดด้วยเส้นแห่งกันแลกัน ถ้าจะว่าโดยสภาค ชน^{นี้} จะได้บังเกิดด้วย

ทั้งแต่ขุมละ ๒ เส้นนั้นมิได้มี ถ้าจะกำหนดโดยวิสภาค ชนนี้ต่างกับผม
 ให้พระโยคาพจร พิจารณาเป็น ปฏิกุศลกรรมฐาน ว่า โลกชาติอันเกิดกับหนังอัน
 หุ้มกายก็จริง หารู้จักกันไม่ เปรียบเหมือนหญ้าแพรกอันแตกงอกขึ้นใน
 บ้านเก่า หญ้าแพรกบ้านเก่าบมิได้รู้จักซึ่งกันแลกัน ธรรมทั้งหลายนี้
 ปราศจากอาโภก ปราศจากเจตนาเป็นอภัยากฤต ย่อมสูญเปล่าเป็น
 ปฏิกุศลพึงเกลียด ใช้สัตว์ใช้บุคคลควรจะอนิจจังสังเวช มีกำลังพิจารณา
 โสมาแล้วเบื้องหน้าเท่านั้นให้โยคาพจรกำหนดในเขา ว่า เล็บแห่งบุคคลอัน
 บริบูรณ์นั้นมีประมาณ ๒๐ มีสีขาวในที่อันพื้นเนื้อสีแดงในที่อันเนื่อง
 กับด้วยเนื้อ มีสัณฐานตั้งโอกาสที่ตั้งแห่งตน นัยหนึ่งว่ามีสัณฐานตั้ง
 เมล็ดมะฆางโดยมาก นัยหนึ่งมีสัณฐานตั้งเกิดปลาสีขาวบังเกิดในทิศทั้ง ๒
 ตั้งอยู่ในที่อันเป็นปฏิกุศลเหมือนกันกับผม พระโยคาพจรพึงพิจารณาให้
 เห็นว่า เนื้อแลเล็บอยู่ด้วยกันก็จริงจะรู้จักกันก็หาบมิได้ เปรียบเหมือน
 ปลายไม้กับเมล็ดในมะฆางที่ทารกเสียบเข้าแล้วแลถือเล่นบมิได้รู้จักซึ่งกันแล
 กันนั้น ธรรมทั้ง ๒ ปราศจากอาโภกแลเจตนาเป็นอภัยากฤต มีสภาวะ
 สูญเปล่า ใช้สัตว์ใช้บุคคลพิจารณาณาแล้ว ตโต ปรี เบื้องหน้าเท่านั้น
 ให้พระโยคาพจรกำหนดให้ทันตาว่า ยสฺส ปรีปฺนุณา ตสฺส ทฺวตฺตีส
 ทันตาของบุคคลที่ครบบริบูรณ์ ๓๒ บางคนก็น้อยลงมาก ๒๗-๒๙ ก็มี
 ถ้าพิจารณาโดยสีมีสีอันขาว ทันตาของบุคคลที่มีสีเสมอนั้นดูแผ่นสังข์อัน
 บุคคลเจียรระไนให้เสมอ ถ้ามีคังนั้นดูไม้อันขาว อันคุมอันตั้งไว้เสมอกัน
 พื้นของบุคคลที่ซิมได้เสมอนั้นมีสัณฐานต่าง ๆ กัน ดูระเบียบชายคาแห่ง
 อาสนะอันเก่า หน้าพื้น ๔ ชั้นนี้มีสัณฐานตั้งเมล็ดในน้ำเต้าอันบุคคลปัก

วางไว้เหนือก้อนดิน เขียวทั้ง ๔ นั้น มีสัณฐานดังคอกมลิทุม มีปลาย
 อันแหลมขึ้นมาอันเดียว รากก็หยั่งลงไปรากเดียว กรามถัดเขียวเข้าไป
 อย่างละซี่ ๆ นั้น มีสัณฐานดังไม้ค้ำเกวียน คือปลายรากนั้นเป็น ๒ ง่าม
 ที่สุดข้างบนนั้นเป็น ๒ ง่าม กรามที่ถัดเข้าไปอีกข้างละชิ้นนั้นรากเป็น ๓ ง่าม
 ปลายก็เป็น ๓ ง่าม กรามที่ถัดเข้าไปข้างละชิ้นนั้นมีรากเป็น ๔ ง่าม ปลาย
 ก็เป็น ๔ ง่าม ฟันทั้งหลายนี้เกิดเห็นอกระดุกเบ่งบนกระดุกคางเบ่งต่ำเป็น
 ปฏิภูม ฟิงเกลียด ทันทากับกระดุกคางเบ่งบนเบ่งต่ำนั้น จะได้รู้จัก
 ก็หามิได้ เปรียบเหมือนเสาอันบุคคลตั้งลงไว้เหนือแผ่นศิลาปลายให้เข้าไป
 ไปในพื้นเบ่งบน เสาแลแผ่นศิลามีได้รู้จักซึ่งกันแก่กันนั้น ฟิงพิจารณา
 ทันทาเป็นปฏิภูมฟิงเกลียดเหมือนกับเสา แลหทัยนั้นเล่า ถ้าจะเอาแต่
 ผิวเบ่งบนประมวลเข้าไปให้สนิทกาย ใต้ใหญ่ประมาณเท่าเมล็ดในพุทรา
 มีสีนต่าง ๆ กัน ดำก็มี หม่นก็มี เหลืองก็มี ขาวก็มี สัณฐานนั้นก็
 ต่าง ๆ กัน หนึ่งนิ้วเท่านั้นมีสัณฐานดังรังไหม หนึ่งเท่านั้นมีสัณฐาน
 ดังหนังเกือกอันหุ้มทั้งหัวแลสัน หนึ่งแข็งนั้นมีสัณฐานดังใบตาลอันบุคคล
 ห่อกัดไว้ หนึ่งขานนั้นมีสัณฐานดังถุงอันยาวใส่เต็มไปด้วยข้าวสาร หนึ่ง
 ตะโพกนั้นมีสัณฐานดังฝักกรองน้ำอันเต็มไปด้วยน้ำหนึ่งสันหลังนั้นมีสัณฐาน
 ดังหุ้มแผ่นกระดาษ หนึ่งท้องนั้นมีสัณฐานดังหนังอันหุ้มรางพิณ หนึ่งอก
 มีสัณฐานดังหนังอันเป็น ๔ เหลี่ยมหนึ่งแขนทั้ง ๒ นั้นมีสัณฐานดังหนังอัน
 หุ้มแลงธนู หนึ่งมือมีสัณฐานดังฝักมีดโกน ถ้ามีตั้งนั้นตุงถุงอันใส่โล่เขน
 หนึ่งนิ้วมือนั้นมีสัณฐานดังหนังอันใส่ลูกกุญแจ หนึ่งคอนนั้นมีสัณฐานดังว่า
 เสือ หนึ่งปากนั้นมีสัณฐานดังปรุเป็นช่องจุกว่ารังตกแทน หนึ่งศีรษะนั้น

มีหลักฐานดังถลกบาตร เมื่อพระโยคาพจรพิจารณาเห็นพึงปลงปัญญาพิจารณา
 หนึ่งศีรษะเบื้องบนก่อน แล้วจึงพิจารณาหนึ่งอันหันหน้า แล้วจึงพิจารณา
 กระดูกหน้าผาก พรากหนึ่งและกระดูกออกจากกัน พิจารณาให้เห็น
 หนึ่งกระดูกต่างกัน พึงส่งปัญญาไปในระหว่างหนึ่งกระดูก ดูบุคคลอัน
 ล้วงมือเข้าไปภายในถลกบาตรอันใส่อยุ่กับบาตร เมื่อพิจารณาหนึ่งหน้าผาก
 แล้วจึงพิจารณาหนึ่งมือขวา แล้วจึงพิจารณาหนึ่งมือซ้ายแล้วพิจารณา
 หนึ่งเท้าเบื้องขวาเบื้องซ้าย พิจารณาขึ้นมาถึงอก พิจารณาขึ้นมาถึงคอ
 พิจารณาหนึ่งคางเบื้องต่ำเบื้องบน ถ้าพิจารณาโดยทิก หนึ่งเกิดในทิก
 ทั้ง ๒ ถ้าจะพิจารณาโดยโอกาส หนึ่งหุ้มอยู่ทั่วทั้งกาย ถ้าจะพิจารณา
 โดยปริจเฉท เบื้องต่ำแห่งหนึ่งนั้นกำหนดด้วยพินอันเป็นที่ตั้งเบื้องบน
 กำหนดโดยอากาศ พึงพิจารณาเป็นปฏิกุฬพึงเกลียดแห่งหนึ่งจุกกล่าวแล้ว
 ในเกศรา เบื้องหน้าแต่หนึ่งพึงพิจารณามังสังว่า สรีเร นา เปติ สดปเปกั
 มงฺกั ในกายนี้มีประเภท ๙๐๐ ชั้น มีสีแดงจุกของกลางป่า นัยหนึ่ง
 ว่าเหมือนดอกทองกวาวมีหลักฐานต่าง ๆ ชงฺขมมฺกั เนื้อแข็งนี้มีหลักฐาน
 ดังใบตาลห่อข้าว บางอาจารย์ว่ามีหลักฐานดังคอกเกตุอันคุม เนื้อขานัน
 มีหลักฐานดังลูกศิลาบด เนื้อตะโพกมีหลักฐานดังก้อนเส้า เนื้อหลังมีหลักฐาน
 ดังเยื่อตาลสุก เนื้อซี่ข้างมีหลักฐานดังกินทาผาฉาง เนื้ออับบุกลททั้ง ๒ นั้น
 มีหลักฐานดังก้อนดินทงคู่อันบุกลทแขวนไว้ เนื้อแขนทง ๒ นั้น มีหลักฐาน
 ดังหนูใหญ่ อันบุกลทตัดทางคัตศีระตะคัทเท้าถลกหนึ่งเสียแล้วและวางซ้อน
 กันไว้ บางอาจารย์ว่ามีหลักฐานดังเนื้อสุนัข เนื้อแกมหนนมมีหลักฐานดังเนื้อใน
 กระเบาอันติดอยู่ ในประเทศแห่งแกม บางอาจารย์ว่ามีหลักฐานดังกบ เนื้อ

ลินนนั้นมีสัณฐานดังกลีบอุบล เนื้อจุมุกนั้นมีสัณฐานดังจุมุกอันบุคคลคว่ำไว้
 เนื้อจุมุกตานนั้นมีสัณฐานดังลูกมะเดื่อสุกกิ่ง เนื้อศิระษะนั้นมีสัณฐานดังดิน
 อันบุคคลหากกระเบื้องรมบาตรแต่บาง ๆ เมื่อกำหนดไปดั่งนี้เนื้อที่ละเอียด
 ก็ปรากฏแก่ปรีชาจักขุ ทิสโต ถ้าจะกำหนดโดยทิส เนื้อนี้เกิดในทิสทั้ง ๒
 ถ้าจะกำหนดโดยโอกาสเนื้อนี้หุ้มอัฐทั่วทั้ง ๓๐๐ ท่อน พระโยคภาพร
 พึงพิจารณาเป็นปฏิภูมิกัมมัญฐานว่า มังสังกับอัฐ ๓๐๐ ท่อนอยู่ด้วยกัน
 ก็จริงหารู้จักกันไม่เปรียบเหมือนฝาอันบุคคลทาด้วยดินปนแกลบ ฝาและดิน
 ก็หารู้จักกันไม่ใช่สัตว์ใช้บุคคล เป็นสภาวะสูญเปล่า ปริจเฉทโต ถ้าจะ
 ว่าโดยเบื้องต่ำแห่งมังสังนั้นกำหนดด้วยพื้นแห่งร่างอัฐ เบื้องบนนั้นกำหนด
 ด้วยหนังโดยขวางกำหนดด้วยชั้นแห่งมังสังนั่นเอง ตโต ปรี เบื้องหน้า
 แต้นพึงพิจารณาในเส้นว่าเส้นใหญ่ ๆ ๕๐๐ เส้นนั้นมีสีขาว บางอาจารย์
 ว่ามีสีดั่งน้ำผึ้ง มีสัณฐานดังดอกกล้านตูม เส้นที่เล็กลงไปกว่านั้น
 มีสัณฐานดังเชือกค้ายดักสุกร เส้นที่เล็กลงไปกว่านั้นก็มีสัณฐานดังเชือกเขายอด
 ดวน เส้นที่น้อยลงไปกว่านั้นก็มีสัณฐานดังพิณชาวสีหฬ ที่น้อยลงไปกว่านั้น
 มีสัณฐานดังเส้นค้าย เส้นในหลังมือหลังเท้านี้มีสัณฐานดังเท้านก เส้น
 ในหลังมือหลังเท้านี้มีสัณฐานดังเท้านก เส้นเนื้อศิระษะนี้มีสัณฐานดัง
 ผ้าทุกุลพัศตร์เนื้อห่างอันบุคคลวางไว้เหนือศิระษะทารก เส้นในหลังนั้นมี
 สัณฐาน ดังแหและอรอนอันบุคคลชิงออกตากไว้ในที่อื่นมีแดด เส้นทั้งหลาย
 ย่อมรัตรึงไว้ซึ่งกระดูก ๓๐๐ ท่อนเกี่ยวประสานอยู่ทั่วรัชกาย ผูกพัน
 กระดูก ๓๐๐ ท่อนนั้นไว้ เปรียบประจุมุกหุนอันบุคคลร้อยไว้ด้วยสายยนต์
 เส้นใหญ่ที่เล่นไปตามชายโครงเบื้องซ้ายนั้น ๕ เส้น เบื้องขวา ๕ เส้น

เส้นใหญ่ทั้งหลายนี้ มีที่สุดเบืองบนรวมกันที่ค่อนนสน เส้นใหญ่ที่เส้นนอก
 ไปตามแขนซ้ายแขนขวานข้างละ ๑๐ เส้น คือหน้าแขน ๕ เส้น หลังแขน
 ๕ เส้น เท้าทั้ง ๒ นนกันนับได้ข้างละ ๑๐ เส้น คือท้องขานน ๕ เส้น
 หลังขานน ๕ เส้นผสมเป็นเส้นใหญ่ ๒๐ เส้นด้วยกัน และเส้นที่น้อยลงไป
 กว่านนมีสังฐานตั้งค้ายผ่นกมี มีสังฐานตั้งเถากระพังโหมกมี เกี่ยว
 ประสานไว้ซึ่งกระดูกน้อย ๆ ผูกเนื่องเข้ากันเอ็นใหญ่ ถ้าจะว่าโดยโอกาส
 เส้นนี้เกี่ยวประสานอยู่ทั่วทั้งกรัชกาย ถ้าจะว่าโดยปริจเจหน เส้นนี้มี
 กำหนดเบืองทำอยู่ใกระดูก ๓๐๐ ท่อน กำหนดเบืองบนแห่งเส้นตั้ง
 อยู่ใเบืองขวานน มีกำหนดด้วยเส้นเหมือนกัน ให้พระโยคาพจรพิจารณา
 เป็นปฏิกุลกัมมัญฐานว่า เส้นกับอัฐ ๓๐๐ ท่อนผูกพันกันอยู่ก็จริง จะได้
 รู้จักกันก็หามิได้ เปรียบเหมือนตอกและหวายถักผูกฝาและมีได้รู้จักซึ่งกัน
 และกัน ธรรมทั้งหลายนี้ใช้สัตว์ใช้บุคคลและมีสภาวะสูญเปล่า ตโต ปริ
 เบืองหน้าแต่นนพึงพิจารณาอัฐว่า อัฐนี้มีประมาณ ๓๐๐ ท่อน คือกระดูก
 มือ ๖๔ กระดูกเท้า ๖๔ กระดูกอ่อนอาศัยอยู่ในเนอนน ๖๔ กระดูก
 สันเท้าัน ๒ กระดูกข้อเท้าัน ๒ รวมทั้ง ๒ ข้างเป็น ๔ กระดูกแข็ง
 ๒ กระดูกเข่าก็ ๒ ตะโพกก็ ๒ สะเอวก็ ๒ กระดูกสันหลังัน ๑๘
 กระดูกซี่โครง ๒๔ กระดูกอก ๑๕ กระดูกหัวใจ ๑ กระดูกรากขวัญ ๒
 กระดูกไหล่ ๒ กระดูกแขนก็ ๒ กระดูกศอกก็ ๒ รวมทั้ง ๒ ข้างเป็น
 ๔ กระดูกคอ ๗ กระดูกกลาง ๒ กระดูกจมูก ๑ กระดูกกระบอกตา ๒
 กระดูกหู ๒ กระดูกหน้าผาก ๑ กระดูกสมอง ๑ กระดูกศีรษะ ๙ อัน

ผสมเป็น ๓๐๐ ก่อน^๑ ด้วยกัน กระจุกทั้งหลายนี้มีสีอันขาว มีสีฐาน
 นั้นต่าง ๆ กัน กระจุกปลายนิ้วเท่านั้นมีสีฐานดังลูกบัว กระจุกกลาง
 นิ้วเท่านั้นมีสีฐานดังเมล็ดขนุนหนึ่ง กระจุกต้นข้อแห่งนิ้วกำมีสีฐาน
 ดังบัณเฑาะว์ กระจุกนิ้วเท่านั้นมีสีฐานดังกองแห่งดอกกล้า อันหล่น
 กระจุกสันเท่านั้นมีสีฐานดังหัวตาล กระจุกข้อเท่านั้นมีสีฐานดังลูกสะบ้า
 กระจุกปลายแข้งที่ตกลงเหนือสันเท่านั้นมีสีฐานดังหน่อเบ้ง กระจุกลำแข้ง
 นั้นมีสีฐานดังคันธนู กระจุกเข่านั้นมีสีฐานดังคันธนู ดังฟองน้ำอัน
 ผุดกลมขึ้นแล้วและมีข้างอันแห้วไปหน่อยหนึ่ง กระจุกขานนั้นมีสีฐาน
 ดังกำขวานอันบุคลถากมีดี กระจุกสะเอวนั้นมีสีฐานดังเตาเผาหม้อ
 กระจุกตะโพกนั้นมีสีฐานดังพังพานงู อันบุคลคว่ำลงไว้เป็นช่องน้อย
 ช่องใหญ่อยู่ ๗ แห่งก็มี ๘ แห่งก็มีกระจุกหลังนั้นมีสีฐาน อันกลมดุจ
 แผ่นดีบุกอันบุคลตัดให้กลมแล้วซ้อน ๆ กันไว้ กระจุกสันหลังนั้นมีสี
 ฐานในหว่าง ๆ คือในระหว่างที่จะต่อกันขึ้นไปนั้นเป็นตุ่ม ๆ เป็นฟัน ๆ
 ดุจฟันเลื่อยซี่โครงทั้ง ๒๔ ซี่นั้นที่ยาว ๆ นั้นมีสีฐานดังเคียวทั้งเล่ม ที่
 สัน ๆ นั้นมีสีฐานดังเคียวตัดครึ่งเล่มกลางเล่ม เรียบเรียงกันอยู่โดยลำดับ
 ดุจปีกไก่อันกางอยู่นั้น และกระจุกอก ๑๔ นั้นมีสีฐานดังเรือนคานหาม
 ปีกครุฑอันคร่ำคร่ากระจุกหทัยนั้นมีสีฐานดังใบทับทิม กระจุกกรากขวัญ
 นั้นมีสีฐานดังกำมีน้อย ๆ กระจุกไหล่นั้นมีสีฐานดังจอมชาวสิงห์พอน
 เกเรียนไปข้างหนึ่งแล้ว กระจุกแขนนั้นมีสีฐานดังกำแวนเวียนเทียน

๑ ปรมัตถมัญชุสา ผู้กวีวิสุทธิมรรคว่า กระจุกต่าง ๆ นอกจากนี้ ก็พูดว่า ๓๐๐
 ก่อนฉะนั้น จึงใช้ศัพท์ว่า มุตต-ประมาณ

กระดูกข้อมือนั้นมีสัณฐานทั้งแผ่นตึบๆ กระดูกหลังมีอนั้นมีสัณฐานทั้งดอก
 คล้า กระดูกข้อปลายนิ้วมีอนั้นมีสัณฐานทั้งลูกเกด กระดูกข้อกลางมือมี
 สัณฐานทั้งเม็ดคในขนุนหนึ่ง กระดูกต้นข้อแห่งนิ้วมีอนั้นมีสัณฐานทั้ง
 บัณเฑาะว์ กระดูกคอทั้ง ๗ นั้นมีสัณฐานทั้งหน่อไม้ไผ่อันบุคคลตัดให้กลม
 กระดูกคางเบื่อง้านั้นมีสัณฐานทั้งคีมแห่งนายช่างทอง กระดูกคางเบื่องบน
 นั้นมีสัณฐานทั้งมีดเกลดาเปลือกหอย กระดูกกระบอกตา กระดูกกระบอกจมูก
 นั้น มีสัณฐานทั้งผลตาลอันบุคคลผ่านเบื่องบนเสียแล้ว และควักเยื่อเสีย
 ให้หมด กระดูกหน้าผากนั้นมีสัณฐานทั้งเปลือกสังข์ กระดูกหมวกหูนั้นมี
 สัณฐานทั้งฝักมีดโกน กระดูกศีรษะนั้นมีสัณฐานทั้งเปลือกน้ำเต้าอันเก่า
 ถ้าวาโดยโอกาส กระดูกศีรษะนั้นตั้งอยู่บนกระดูกคอ ๆ นั้นตั้งอยู่บน
 กระดูกสันหลัง ๆ นั้นตั้งอยู่บนกระดูกสะเอว ๆ นั้นตั้งอยู่บนกระดูกขา ๆ
 นั้นตั้งอยู่บนกระดูกแข้ง ๆ นั้นตั้งอยู่บนกระดูกข้อเท้า ถ้าจะว่าโดยปริจเฉท
 นั้น กำหนดคด้วยส่วนแห่งตน ๆ ให้พระโยคาพจรพิจารณาเป็นปฏิภู
 กัมมัญฐานเหมือนกันกับเกศานั้น ตโต ปริ เบื่องหน้าแต่นั้นพึงพิจารณา
 สมองอริ ถ้าอริใหญ่สมองอริก็มีมาก ถ้าอริเล็กสมองอริก็มีน้อย ถ้าจะว่า
 โดยตีมีสีอันขาว ถ้าจะว่าโดยสัณฐาน สมองอริอันมีอยู่ในภายในอริใหญ่ ๆ
 นั้น มีสัณฐานคังยอคหวายใหญ่ ๆ อันเผาไฟให้ร้อนปล้อนเปลือกเสียแล้ว
 และใส่ไปไว้ในปล้องอ้อและปล้องไผ่อันใหญ่ที่อยู่ในอริน้อย ๆ นั้น มี
 สัณฐานคังยอคหวายน้อย ๆ อันเผาไฟให้ร้อนปล้อนเปลือกออกเสียแล้ว และ
 ใส่ไว้ในปล้องอ้อและปล้องไผ่อันน้อย บังเกิดอยู่ในทิศเบื้องต่ำ ตั้งอยู่ภายใน
 ในอริกับเยื่ออริอยู่ด้วยกันก็จริง จะได้ว่ารู้จักกันก็หามิได้ เปรียบด้วยนมขัน

และผาติอันอยู่ในไม้ไผ่และไม้อื่นนั้นมิได้รู้จักซึ่งกันและกัน ปราศจาก
เจตนาเป็นสภาวะสูญเปล่า **ปริจฺเจโท** ถ้าจะพิจารณาโดยปริจฺเจทนั้น
กำหนดพินภายในแห่งอัฐและเยื่ออัฐนั้นเอง เบื้องหน้าแต่ั้นพึงกำหนดซึ่ง
ม้าม ม้าม^{๕๕๕}มีสีอันแดงสักหน่อยตั้งเมล็ดในทองหลาง มีสีฐานดังล้อลากเล่น
แห่งคามทารก บางอาจารย์ว่ามีสีฐานดังผลมะม่วงสวยงามันทั้งคู่อันบังเกิด
ในชั่วเดียวกันอยู่ในเบ้องบน ถ้าจะว่าโดยโอกาส ม้าม^{๕๕๖}นั้นเป็นชั้นเนื้อ ๒
ชั้นประกบกันมีช้วนเดียวกัน เนื่องกันกับเส้นใหญ่อันออกจากคอหอย มี
ต้นอันเดียวไปไหนอย่างหนึ่งแล้วแจกออกเป็น ๒ ภาค หุ้มไว้ซึ่งหทัยมังสะ พึง
พิจารณาให้เห็นว่า ม้ามกับเส้นใหญ่อยู่ด้วยกันก็จริง จะได้รู้จักกันหามิได้
เปรียบเหมือนมะม่วงสวยงามันทั้ง ๒ เกิดขึ้นเดียวกันและมีได้รู้จักกันกับ
ช้วน^{๕๕๗} ธรรม^{๕๕๘}ทั้ง ๒ ย่อมมีสภาวะสูญเปล่า เบื้องหน้าแต่ั้นพึงกำหนด
หทัยว่า ดวงหทัยในกายนั้นมีสีแดงประดุจดังกลีบอุบลปทุมชาติ มีสีฐาน
ดังดอกปทุมชาติ อันตูมอันปอกเปลือกเขียวข้างนอกออกเสียแล้วและวางคว่ำ
ลงไว้ ข้างหนึ่งเป็นช่องจุจุกบุพนาอันตัดปลายเกลี้ยงภายนอกภายใน จุจ
บบวมมีช่องอยู่พอประมาณจุจุกบุพนาถ ถ้าเป็นคนมีปัญญาเฉลียวฉลาด
สีฐานแห่งหทัยนั้นเข้มสักหน่อย ถ้าเป็นคนมีปัญญาน้อยหาปัญญาได้
ดวงหทัยนั้นตูมดุจดอกบัวอันตูม ภายในหทัยัตถุนั้นมีน้ำประมาณกึ่งช่อง
มือเป็นน้ำเลี้ยงหทัย เป็นที่อาศัยแห่งมโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ถ้าบุคคล
เป็นราจจริต น้ำเลี้ยงหทัยนั้นแดง ถ้าเป็นโทสจริต น้ำเลี้ยงหทัยนั้นดำ
ถ้าเป็นโมหจริต น้ำเลี้ยงหทัยนั้นแดงจาง ๆ เหมือนน้ำล้างเนื้อ ถ้าเป็น
วิตกจริต น้ำเลี้ยงหทัยนั้นขุ่นมัวมีสีดังเยื่อถั่วพู ถ้าเป็นศรัทธาจิต น้ำเลี้ยง

ทัณฑ์นี้ผ่องใสบริสุทธิ์ดุจสีตอกกรรมนิการ ถ้าเป็นปัญญาจริต นำเสียง
 ทัณฑ์นี้บริสุทธิ์สะอาดดุจแก้วมณีโชติอันชำระเป็นอันดี ทัณฑ์เกิดในทิศ
 เบื้องบน ถ้าจะว่าโดยโอกาสเกิดในท่ามกลางถันยุกลภายในกาย ถ้าจะว่า
 โดยกำหนด ๆ ด้วยส่วนทัณฑ์นี้เอง ทัณฑ์กับหว่างถันยุกลอยู่ด้วยกันก็จริง
 มิได้รู้จักซึ่งกันและกัน เปรียบต่อไม้สลักกับบานประตูและบานหน้าต่างอยู่
 ด้วยกันก็จริง มิได้รู้จักกัน ฟังพิจารณาเป็นปฏิกุศล ฟังเกลียดเหมือน
 พรณนามาแต่หลัง เบื้องหน้าแต่นั้นฟังพิจารณาด้วยก้อนเนื้อในแห่งกาย
 มีสีอันแดงอ่อนมิสู้แดงนั้ก หลังกลีบนอกแห่งดอกโกมุท ถ้าเป็นตับ ๆ นั้น
 ประกอบด้วยข้อยู่ภายในจะว่าโดยสัณฐานข้างต้นอันเดียว ปลายนั้นแตกออก
 เป็น ๒ แฉก มีสัณฐานดังดอกทองหลวง ถ้าคนนั้นเขลาตับนั้นใหญ่แล้วก็
 เป็นอันเดียวมีปลายมิได้แฉก ถ้าคนนั้นมีปัญญาตับนั้นน้อยแล้วก็แฉกเป็น
 ๒ แฉก ๓ แฉก ตับนั้นบังเกิดในทิศเบื้องบน ถ้าจะว่าโดยโอกาสตับนี้
 อาศัยทักษิณปรักวีจาระชวาแล้วตั้งอยู่ในถันยุกล ถ้าจะว่าโดยบริจเฉท
 กำหนดโดยส่วนแห่งตับนี้เอง ตับกับข้างจาระชวาอยู่ด้วยกันก็จริงมิได้
 รู้จักซึ่งกันและกันหามิได้ ฟังพิจารณาให้เห็นเป็นปฏิกุศล ฟังเกลียด
 เหมือนกล่าวแล้วแต่หลัง เบื้องหน้าแต่นั้นฟังพิจารณาให้ฟังผิด ฟังผิด
 มี ๒ ประการ คือ ปฏิจันนิกิโลมกะ อับปฏิจันนิกิโลมกะ ปฏิจ-
 ฉันนิกิโลมกะนั้น มีสีอันขาวดังท่อนผ้าทุกุลพัศตร์อันเก่า มีสัณฐาน
 เท่าที่อยู่แห่งตน ถ้าจะว่าโดยโอกาส ปฏิจันนิกิโลมกะนั้นแหวดล้อม
 ทัณฑ์และม้าม อับปฏิจันนิกิโลมกะนั้นหุ้มห่อมั่งสะแล้ว และตั้งอยู่ใน
 ภายใต้แห่งหนังในกาย ฟังผิดกับม้ามมั่งสะแลหนึ่งเนื้อหทัยอยู่ด้วยกันก็จริง

มิได้รู้จักซึ่งกันและกันเปรียบเหมือนท่อนผ้าเก่าพันมั่งสะ ถ้อยที่ถ้อยมิรู้จักกัน
ถ้าจะกำหนดโดยปริจเจทเบ่องใต้แต่่มงสะชนมาเบ่องบนแต่แห่งลงไป โดย
ขวางนั้นกำหนดส่วนแห่งฟังผิดตนเอง พระโยคภาพรพึงพิจารณาเป็นปฏิภู
กัมมัญฐานเหมือนกล่าวมานั้น เบ่องหน้าแต่นั้นพึงกำหนดในพุงว่า พุงใน
กายนั้นมีสี่เขี้ยวตั้งคอกคณทิกอันเหี้ยว มีต้นขิวประมาณ ๗ นิ้ว มีสณฐาน
ตั้งลนลูกโคดำ เกิดในทิกเบ่องต้นตงแต่นากษินไปแอบออยเบ่องบนแห่งพิน
ทองตงออยข้างเบ่องซ้ายแห่งทัย ถ้าบุคคลต้องประหารด้วยศาสตราวุธ พุง
นั้นก็ไหลออกมา แล้วก็เที่ยงที่จะถึงแก่ความตาย ถ้าจะกำหนดโดยปริจเจท
กำหนดด้วยส่วนแห่งพุงตนเอง พุงตบข้างเบ่องบนพินทองออยด้วยกันก็จริงหา
รู้จักกันไม่ เปรียบเหมือนโคมัยอันทาข้างเบ่องบนแห่งฉาง ถ้อยที่ถ้อยรู้จัก
ซึ่งกันและกัน พึงพิจารณาเป็นปฏิภูกัมมัญฐาน ดังกล่าวมาแต่หลัง
เบ่องหน้าแต่นั้นพึงพิจารณาในปีผาสะว่า ปอดคนมีประเภทเป็นชั้นเนื้อ ๑๒
ชั้นติดกันออย มีสีแดงตั้งผลมะเคืออันสุก มีสณฐานตั้งชั้นขนมอันตักเสียว ๆ
หนา ๆ บางอาจารย์ว่ามีสณฐานตั้งแผ่นกระเบื่องเกล็ดนึ่ม อันมุงหลังคา
ถ้าบุคคลลอกอาหารมิได้บริโภคนึงหนึ่งสิ่งใดแล้ว เพลิงธาตุก็เผาเนื้อปอดนั้น
ให้ย่อยให้เหี่ยวลง ประคุดไปไม้อันบุคคลเคี้ยว เนื้อปอดนั้นหารสโอชาบมิได้
ปีผาสะนั้นเกิดในทิกเบ่องบนตั้งออยในหว่างถันยุกลห้อยลงปกซึ่งตน และ
เนื้อหทัยปีผาสะกับหว่างยุกลออยด้วยกันก็จริง มิได้รู้จักซึ่งกันและกัน เปรียบ
เหมือนรังนกอันห้อยออยใต้หว่างฉางเก่า รังนกหว่างฉางเก่าก็มิได้รู้จักซึ่งกัน
แลกัน พึงพิจารณาเป็นปฏิภูกกรรมฐาน ดังกล่าวมาแล้วแต่หนหลังนั้น
เบ่องหน้าแต่นั้น พึงพิจารณาใ้ใหญ่ว่า **ปริสสสุทตฺตีสทตฺติ** ใ้ใหญ่

ของบุรุษยาว ๓๒ ศอก **อติถิยา อฏฐวิสติหตุถิ** ใ้ใหญ่ของสตรีภาพยาว ๒๘ ศอก ขดเข้าอยู่นั้น ๒๑ ขดสี่ขาเวทังสี่ปุ่น อันบุคคลกระทำด้วยศิลาแลง มีสัณฐานกึ่งซากงูอันบุคคลตัดศีรษะแล้วแลขดไว้ในรางโลหิตเกิดในทิศทั้งสอง คือ ทิศเบื้องต่ำทิศเบื้องบน ที่สุดเบื้องบนแห่งใ้ใหญ่นั้นจดล้าคอ ที่สุดเบื้องต่ำนั้นจดโอทวารเบื้องต่ำ ถ้าจะว่าโดยปริจเฉทนั้นมีกำหนดด้วยส่วนแห่งใ้ใหญ่นั้นเอง ใ้ใหญ่กับภายในกายอยู่ด้วยกันก็จริงมิได้รู้จักซึ่งกันและกัน เปรียบเหมือนซากงูอันบุคคลตัดศีรษะ แล้วแลใ้วางไว้ในรางโลหิต ถ้อยที่ถ้อยหารู้จักกันไม่ พระโยคาพจรพึงพิจารณาเป็นปฏิภูมการมฐานกึ่งกล่าวแล้วแต่หลัง **ตโต ปรี** เบื้องหน้านั้นพึงพิจารณาใ้สั้น้อยในกายนี้มีสี่ตั้งรากนิลุปล สัณฐานก็เหมือนกันกับรากนิลุปล บางอาจารย์ว่า มีสัณฐานคดไปคดมาตั้งโคมุล เกิดในทิศทั้ง ๒ เมื่อบุคคลกระทำการหนักเป็นต้นว่าขุดดินด้วยจอบ ผ่าไม้ด้วยขวาน ใ้สั้น้อยนั้นก็วิ่งรัดชนคแห่งใ้ใหญ่เข้าไว้ให้เรียกกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวคุด้ายยนต์ อันอัครกระตานยนต์เข้าไว้ในขณะเมื่อชกยนต์ ใ้สั้น้อยนั้นตั้งอยู่ในระหว่างใ้ใหญ่ ๒๐ ขด คุจเขือกน้อยอันร้อยวงเขือกใหญ่อันบุคคลกระทำไว้ใช้ครองเท้า ใ้สั้น้อยนี้กำหนดโดยส่วนแห่งตนเอง ใ้สั้น้อยรัดใ้ใหญ่อยู่ก็จริงหารู้จักกันไม่ เปรียบคุจเขือกน้อยรัดวงเขือกใหญ่ บมิได้รู้จักซึ่งกันและกัน ใช้สัตว์ใช้บุคคล ควรจะสังเวชเวทนา เบื้องหน้าแต่นั้น พึงพิจารณาอาหาร ๆ ใหม่นั้นคือ ภัตต์อันบุคคลกลืนกินแลต้มกินเคียวกินแลต้มเสียกิน มีสี่ตั้งสี่อาหารเมื่อแรกกลืนกินมีสัณฐานกึ่งข้าวสารอันบุคคลใส่ไว้ในผ้ากรองน้ำอันห่อห้อยอน ตั้งอยู่ในทิศเบื้องบนอุทรประเทศ อุทรประเทศนี้มีสัณฐาน

ตั้งพองลมอันบังเกิดขึ้นในท่ามกลางแห่งผ้าเบี่ยง อันบุคกลจับ ๒ ชายแล้ว
 แลบิดเข้า **มหิมภูจิ** เกลี้ยงอยู่ภายนอกภายในนั้นขรุขระเหมือนดอกกล้าโพง
 แลผ้าป่าวารอันติดหยากเยื่อ บางอาจารย์ว่า เหมือนภายในแห่งเปลือก
 ขนุนหนึ่งอันเปื่อยอาकुสไปด้วยหมู่มอน ๓๒ จำพวก มีหนอนอันชื่อว่า
 ตักโกตกาเป็นต้น แลอาหารมีข้าวน้ำเป็นต้น ถ้ามิได้มีในอุทรประเทศแล้ว
 หนอนทั้งหลายก็โลดขึ้นร้อนตามวิสัยหนอน แล้วก็เฝ้ากัดเฝ้าไชซึ่งหทัยมังสะ
 ให้สแปสไสสแปพุงมิให้มีความสบาย ครั้นบริโภคอาหารเข้าไป หนอน
 ทั้งหลายนั้นก็แห่งหนายอำปากคอยกินอาหารเข้าไปที่แรกกลืนลงไป ๑,๒,
 ๓,๔,๕,๖,๗,๘,๙,๑๐,๑๑,๑๒,๑๓,๑๔,๑๕,๑๖,๑๗,๑๘,๑๙,๒๐,๒๑,๒๒,๒๓,๒๔,
 ๒๕,๒๖,๒๗,๒๘,๒๙,๓๐,๓๑,๓๒,๓๓,๓๔,๓๕,๓๖,๓๗,๓๘,๓๙,๔๐,๔๑,๔๒,
 ๔๓,๔๔,๔๕,๔๖,๔๗,๔๘,๔๙,๕๐,๕๑,๕๒,๕๓,๕๔,๕๕,๕๖,๕๗,๕๘,๕๙,๖๐,
 ๖๑,๖๒,๖๓,๖๔,๖๕,๖๖,๖๗,๖๘,๖๙,๗๐,๗๑,๗๒,๗๓,๗๔,๗๕,๗๖,๗๗,
 ๗๘,๗๙,๘๐,๘๑,๘๒,๘๓,๘๔,๘๕,๘๖,๘๗,๘๘,๘๙,๙๐,๙๑,๙๒,๙๓,
 ๙๔,๙๕,๙๖,๙๗,๙๘,๙๙,๑๐๐,๑๐๑,๑๐๒,๑๐๓,๑๐๔,๑๐๕,๑๐๖,๑๐๗,
 ๑๐๘,๑๐๙,๑๑๐,๑๑๑,๑๑๒,๑๑๓,๑๑๔,๑๑๕,๑๑๖,๑๑๗,๑๑๘,๑๑๙,
 ๑๒๐,๑๒๑,๑๒๒,๑๒๓,๑๒๔,๑๒๕,๑๒๖,๑๒๗,๑๒๘,๑๒๙,๑๓๐,๑๓๑,
 ๑๓๒,๑๓๓,๑๓๔,๑๓๕,๑๓๖,๑๓๗,๑๓๘,๑๓๙,๑๔๐,๑๔๑,๑๔๒,๑๔๓,
 ๑๔๔,๑๔๕,๑๔๖,๑๔๗,๑๔๘,๑๔๙,๑๕๐,๑๕๑,๑๕๒,๑๕๓,๑๕๔,๑๕๕,
 ๑๕๖,๑๕๗,๑๕๘,๑๕๙,๑๖๐,๑๖๑,๑๖๒,๑๖๓,๑๖๔,๑๖๕,๑๖๖,๑๖๗,
 ๑๖๘,๑๖๙,๑๗๐,๑๗๑,๑๗๒,๑๗๓,๑๗๔,๑๗๕,๑๗๖,๑๗๗,๑๗๘,
 ๑๗๙,๑๘๐,๑๘๑,๑๘๒,๑๘๓,๑๘๔,๑๘๕,๑๘๖,๑๘๗,๑๘๘,๑๘๙,
 ๑๙๐,๑๙๑,๑๙๒,๑๙๓,๑๙๔,๑๙๕,๑๙๖,๑๙๗,๑๙๘,๑๙๙,๒๐๐,
 ๒๐๑,๒๐๒,๒๐๓,๒๐๔,๒๐๕,๒๐๖,๒๐๗,๒๐๘,๒๐๙,๒๑๐,๒๑๑,
 ๒๑๒,๒๑๓,๒๑๔,๒๑๕,๒๑๖,๒๑๗,๒๑๘,๒๑๙,๒๒๐,๒๒๑,๒๒๒,
 ๒๒๓,๒๒๔,๒๒๕,๒๒๖,๒๒๗,๒๒๘,๒๒๙,๒๓๐,๒๓๑,๒๓๒,๒๓๓,
 ๒๓๔,๒๓๕,๒๓๖,๒๓๗,๒๓๘,๒๓๙,๒๔๐,๒๔๑,๒๔๒,๒๔๓,๒๔๔,
 ๒๔๕,๒๔๖,๒๔๗,๒๔๘,๒๔๙,๒๕๐,๒๕๑,๒๕๒,๒๕๓,๒๕๔,๒๕๕,
 ๒๕๖,๒๕๗,๒๕๘,๒๕๙,๒๖๐,๒๖๑,๒๖๒,๒๖๓,๒๖๔,๒๖๕,๒๖๖,
 ๒๖๗,๒๖๘,๒๖๙,๒๗๐,๒๗๑,๒๗๒,๒๗๓,๒๗๔,๒๗๕,๒๗๖,๒๗๗,
 ๒๗๘,๒๗๙,๒๘๐,๒๘๑,๒๘๒,๒๘๓,๒๘๔,๒๘๕,๒๘๖,๒๘๗,๒๘๘,
 ๒๘๙,๒๙๐,๒๙๑,๒๙๒,๒๙๓,๒๙๔,๒๙๕,๒๙๖,๒๙๗,๒๙๘,๒๙๙,
 ๓๐๐,๓๐๑,๓๐๒,๓๐๓,๓๐๔,๓๐๕,๓๐๖,๓๐๗,๓๐๘,๓๐๙,๓๑๐,๓๑๑,
 ๓๑๒,๓๑๓,๓๑๔,๓๑๕,๓๑๖,๓๑๗,๓๑๘,๓๑๙,๓๒๐,๓๒๑,๓๒๒,
 ๓๒๓,๓๒๔,๓๒๕,๓๒๖,๓๒๗,๓๒๘,๓๒๙,๓๓๐,๓๓๑,๓๓๒,๓๓๓,
 ๓๓๔,๓๓๕,๓๓๖,๓๓๗,๓๓๘,๓๓๙,๓๔๐,๓๔๑,๓๔๒,๓๔๓,๓๔๔,
 ๓๔๕,๓๔๖,๓๔๗,๓๔๘,๓๔๙,๓๕๐,๓๕๑,๓๕๒,๓๕๓,๓๕๔,๓๕๕,
 ๓๕๖,๓๕๗,๓๕๘,๓๕๙,๓๖๐,๓๖๑,๓๖๒,๓๖๓,๓๖๔,๓๖๕,๓๖๖,
 ๓๖๗,๓๖๘,๓๖๙,๓๗๐,๓๗๑,๓๗๒,๓๗๓,๓๗๔,๓๗๕,๓๗๖,๓๗๗,
 ๓๗๘,๓๗๙,๓๘๐,๓๘๑,๓๘๒,๓๘๓,๓๘๔,๓๘๕,๓๘๖,๓๘๗,๓๘๘,
 ๓๘๙,๓๙๐,๓๙๑,๓๙๒,๓๙๓,๓๙๔,๓๙๕,๓๙๖,๓๙๗,๓๙๘,๓๙๙,
 ๔๐๐,๔๐๑,๔๐๒,๔๐๓,๔๐๔,๔๐๕,๔๐๖,๔๐๗,๔๐๘,๔๐๙,๔๑๐,๔๑๑,
 ๔๑๒,๔๑๓,๔๑๔,๔๑๕,๔๑๖,๔๑๗,๔๑๘,๔๑๙,๔๒๐,๔๒๑,๔๒๒,
 ๔๒๓,๔๒๔,๔๒๕,๔๒๖,๔๒๗,๔๒๘,๔๒๙,๔๓๐,๔๓๑,๔๓๒,๔๓๓,
 ๔๓๔,๔๓๕,๔๓๖,๔๓๗,๔๓๘,๔๓๙,๔๔๐,๔๔๑,๔๔๒,๔๔๓,๔๔๔,
 ๔๔๕,๔๔๖,๔๔๗,๔๔๘,๔๔๙,๔๕๐,๔๕๑,๔๕๒,๔๕๓,๔๕๔,๔๕๕,
 ๔๕๖,๔๕๗,๔๕๘,๔๕๙,๔๖๐,๔๖๑,๔๖๒,๔๖๓,๔๖๔,๔๖๕,๔๖๖,
 ๔๖๗,๔๖๘,๔๖๙,๔๗๐,๔๗๑,๔๗๒,๔๗๓,๔๗๔,๔๗๕,๔๗๖,๔๗๗,
 ๔๗๘,๔๗๙,๔๘๐,๔๘๑,๔๘๒,๔๘๓,๔๘๔,๔๘๕,๔๘๖,๔๘๗,๔๘๘,
 ๔๘๙,๔๙๐,๔๙๑,๔๙๒,๔๙๓,๔๙๔,๔๙๕,๔๙๖,๔๙๗,๔๙๘,๔๙๙,
 ๕๐๐,๕๐๑,๕๐๒,๕๐๓,๕๐๔,๕๐๕,๕๐๖,๕๐๗,๕๐๘,๕๐๙,๕๑๐,๕๑๑,
 ๕๑๒,๕๑๓,๕๑๔,๕๑๕,๕๑๖,๕๑๗,๕๑๘,๕๑๙,๕๒๐,๕๒๑,๕๒๒,
 ๕๒๓,๕๒๔,๕๒๕,๕๒๖,๕๒๗,๕๒๘,๕๒๙,๕๓๐,๕๓๑,๕๓๒,๕๓๓,
 ๕๓๔,๕๓๕,๕๓๖,๕๓๗,๕๓๘,๕๓๙,๕๔๐,๕๔๑,๕๔๒,๕๔๓,๕๔๔,
 ๕๔๕,๕๔๖,๕๔๗,๕๔๘,๕๔๙,๕๕๐,๕๕๑,๕๕๒,๕๕๓,๕๕๔,๕๕๕,
 ๕๕๖,๕๕๗,๕๕๘,๕๕๙,๕๖๐,๕๖๑,๕๖๒,๕๖๓,๕๖๔,๕๖๕,๕๖๖,
 ๕๖๗,๕๖๘,๕๖๙,๕๗๐,๕๗๑,๕๗๒,๕๗๓,๕๗๔,๕๗๕,๕๗๖,๕๗๗,
 ๕๗๘,๕๗๙,๕๘๐,๕๘๑,๕๘๒,๕๘๓,๕๘๔,๕๘๕,๕๘๖,๕๘๗,๕๘๘,
 ๕๘๙,๕๙๐,๕๙๑,๕๙๒,๕๙๓,๕๙๔,๕๙๕,๕๙๖,๕๙๗,๕๙๘,๕๙๙,
 ๖๐๐,๖๐๑,๖๐๒,๖๐๓,๖๐๔,๖๐๕,๖๐๖,๖๐๗,๖๐๘,๖๐๙,๖๑๐,๖๑๑,
 ๖๑๒,๖๑๓,๖๑๔,๖๑๕,๖๑๖,๖๑๗,๖๑๘,๖๑๙,๖๒๐,๖๒๑,๖๒๒,
 ๖๒๓,๖๒๔,๖๒๕,๖๒๖,๖๒๗,๖๒๘,๖๒๙,๖๓๐,๖๓๑,๖๓๒,๖๓๓,
 ๖๓๔,๖๓๕,๖๓๖,๖๓๗,๖๓๘,๖๓๙,๖๔๐,๖๔๑,๖๔๒,๖๔๓,๖๔๔,
 ๖๔๕,๖๔๖,๖๔๗,๖๔๘,๖๔๙,๖๕๐,๖๕๑,๖๕๒,๖๕๓,๖๕๔,๖๕๕,
 ๖๕๖,๖๕๗,๖๕๘,๖๕๙,๖๖๐,๖๖๑,๖๖๒,๖๖๓,๖๖๔,๖๖๕,๖๖๖,
 ๖๖๗,๖๖๘,๖๖๙,๖๗๐,๖๗๑,๖๗๒,๖๗๓,๖๗๔,๖๗๕,๖๗๖,๖๗๗,
 ๖๗๘,๖๗๙,๖๘๐,๖๘๑,๖๘๒,๖๘๓,๖๘๔,๖๘๕,๖๘๖,๖๘๗,๖๘๘,
 ๖๘๙,๖๙๐,๖๙๑,๖๙๒,๖๙๓,๖๙๔,๖๙๕,๖๙๖,๖๙๗,๖๙๘,๖๙๙,
 ๗๐๐,๗๐๑,๗๐๒,๗๐๓,๗๐๔,๗๐๕,๗๐๖,๗๐๗,๗๐๘,๗๐๙,๗๑๐,๗๑๑,
 ๗๑๒,๗๑๓,๗๑๔,๗๑๕,๗๑๖,๗๑๗,๗๑๘,๗๑๙,๗๒๐,๗๒๑,๗๒๒,
 ๗๒๓,๗๒๔,๗๒๕,๗๒๖,๗๒๗,๗๒๘,๗๒๙,๗๓๐,๗๓๑,๗๓๒,๗๓๓,
 ๗๓๔,๗๓๕,๗๓๖,๗๓๗,๗๓๘,๗๓๙,๗๔๐,๗๔๑,๗๔๒,๗๔๓,๗๔๔,
 ๗๔๕,๗๔๖,๗๔๗,๗๔๘,๗๔๙,๗๕๐,๗๕๑,๗๕๒,๗๕๓,๗๕๔,๗๕๕,
 ๗๕๖,๗๕๗,๗๕๘,๗๕๙,๗๖๐,๗๖๑,๗๖๒,๗๖๓,๗๖๔,๗๖๕,๗๖๖,
 ๗๖๗,๗๖๘,๗๖๙,๗๗๐,๗๗๑,๗๗๒,๗๗๓,๗๗๔,๗๗๕,๗๗๖,๗๗๗,
 ๗๗๘,๗๗๙,๗๘๐,๗๘๑,๗๘๒,๗๘๓,๗๘๔,๗๘๕,๗๘๖,๗๘๗,๗๘๘,
 ๗๘๙,๗๙๐,๗๙๑,๗๙๒,๗๙๓,๗๙๔,๗๙๕,๗๙๖,๗๙๗,๗๙๘,๗๙๙,
 ๘๐๐,๘๐๑,๘๐๒,๘๐๓,๘๐๔,๘๐๕,๘๐๖,๘๐๗,๘๐๘,๘๐๙,๘๑๐,๘๑๑,
 ๘๑๒,๘๑๓,๘๑๔,๘๑๕,๘๑๖,๘๑๗,๘๑๘,๘๑๙,๘๒๐,๘๒๑,๘๒๒,
 ๘๒๓,๘๒๔,๘๒๕,๘๒๖,๘๒๗,๘๒๘,๘๒๙,๘๓๐,๘๓๑,๘๓๒,๘๓๓,
 ๘๓๔,๘๓๕,๘๓๖,๘๓๗,๘๓๘,๘๓๙,๘๔๐,๘๔๑,๘๔๒,๘๔๓,๘๔๔,
 ๘๔๕,๘๔๖,๘๔๗,๘๔๘,๘๔๙,๘๕๐,๘๕๑,๘๕๒,๘๕๓,๘๕๔,๘๕๕,
 ๘๕๖,๘๕๗,๘๕๘,๘๕๙,๘๖๐,๘๖๑,๘๖๒,๘๖๓,๘๖๔,๘๖๕,๘๖๖,
 ๘๖๗,๘๖๘,๘๖๙,๘๗๐,๘๗๑,๘๗๒,๘๗๓,๘๗๔,๘๗๕,๘๗๖,๘๗๗,
 ๘๗๘,๘๗๙,๘๘๐,๘๘๑,๘๘๒,๘๘๓,๘๘๔,๘๘๕,๘๘๖,๘๘๗,๘๘๘,
 ๘๘๙,๘๙๐,๘๙๑,๘๙๒,๘๙๓,๘๙๔,๘๙๕,๘๙๖,๘๙๗,๘๙๘,๘๙๙,
 ๙๐๐,๙๐๑,๙๐๒,๙๐๓,๙๐๔,๙๐๕,๙๐๖,๙๐๗,๙๐๘,๙๐๙,๙๑๐,๙๑๑,
 ๙๑๒,๙๑๓,๙๑๔,๙๑๕,๙๑๖,๙๑๗,๙๑๘,๙๑๙,๙๒๐,๙๒๑,๙๒๒,
 ๙๒๓,๙๒๔,๙๒๕,๙๒๖,๙๒๗,๙๒๘,๙๒๙,๙๓๐,๙๓๑,๙๓๒,๙๓๓,
 ๙๓๔,๙๓๕,๙๓๖,๙๓๗,๙๓๘,๙๓๙,๙๔๐,๙๔๑,๙๔๒,๙๔๓,๙๔๔,
 ๙๔๕,๙๔๖,๙๔๗,๙๔๘,๙๔๙,๙๕๐,๙๕๑,๙๕๒,๙๕๓,๙๕๔,๙๕๕,
 ๙๕๖,๙๕๗,๙๕๘,๙๕๙,๙๖๐,๙๖๑,๙๖๒,๙๖๓,๙๖๔,๙๖๕,๙๖๖,
 ๙๖๗,๙๖๘,๙๖๙,๙๗๐,๙๗๑,๙๗๒,๙๗๓,๙๗๔,๙๗๕,๙๗๖,๙๗๗,
 ๙๗๘,๙๗๙,๙๘๐,๙๘๑,๙๘๒,๙๘๓,๙๘๔,๙๘๕,๙๘๖,๙๘๗,๙๘๘,
 ๙๘๙,๙๙๐,๙๙๑,๙๙๒,๙๙๓,๙๙๔,๙๙๕,๙๙๖,๙๙๗,๙๙๘,๙๙๙,
 ๑๐๐๐

ต่อมาเป็นฟองเบองบน บริบูรณ์ด้วยหมู่หนอนถึงซึ่งสภาวะพึงเกลียดพึงชัง
 แต่ได้ฟังแล้วก็พึงเกลียด จะบ้วยกล่าวไปโยถึงการพิจารณาเห็นแจ้งด้วย
 ปัญญาจักษุณแล้ว แลอาหารซึ่งบริโภคนั้นแบ่งออกเป็น ๕ ส่วน
 หนอนในกายกินเสียส่วน ๑ เฟลิ่งธาตุใหม่ไปเสียส่วน ๑ เป็นมูลเสีย ๑
 เป็นอาหารเก่าส่วน ๑ เป็นรสซึมซาบไปให้เจริญโลหิตแลมังสะเป็นต้นส่วน
 ๑ แล้วก็ไหลออกมาโดยทางทวารทั้ง ๙ เป็นมูลจักษุ โสตะ ฆานะ เป็นต้น
 เป็นที่พึงเกลียดยิ่งนัก พระโยคาพจรพึงพิจารณาให้เห็นว่า อาหารกับอุทร
 ประเทศอยู่ด้วยกันก็จริงมิได้รู้จักซึ่งกันและกัน เปรียบเหมือนรากสุนัขอัน
 อยู่ในรางสุนัขถ้อยที่ถ้อย มิได้รู้จักซึ่งกันและกัน พึงกำหนดเป็นปฏิภูมพิง
 เกลียดมาแล้วแต่หลัง เบองหน้าแต่นั้นพึงพิจารณาในกรีสว่า อาหารเก่านั้น
 มิใช่อื่นไกล คือ อาหารที่เฟลิ่งธาตุเผาให้ย่อยมีสีเหมือนด้วยอาหารอันบุคคล
 กลืนกินโดยมาก มีสัณฐานเหมือนที่อยู่ของตน เกิดในทิศเบื้องต่ำ ถ้าจะ
 ว่าโดยโอกาสตั้งอยู่ในกระเพาะอาหารเก่า นั้น ประคิษฐานอยู่ในที่สกนธ์แห่ง
 ไล่ใหญ่ในระหว่างแห่งนาก็เบื้องล่าง แลกระดูกหนามหลังข้างต้นต่อกัน
 แลวัดอุทกทั้งปวงมีขำน้ำเป็นต้นที่บริโภคนั้น เมื่อตกลงไปในกระเพาะ
 อาหารใหม่ เฟลิ่งธาตุเผาก็ย่อยแหลกละเอียดออก ประคุกบดด้วยแผ่นศิลา
 บด ไหลลงไปตามช่องแห่งไล่ใหญ่เข้ามาเป็นก้อนแล้ว แลประคิษฐานอยู่
 ในกระเพาะอาหารเก่า นั้น เปรียบประคุกดินเหลืองอันบุคคลใส่ไว้ในปล้องไม้
 สูง ๘ นิ้ว ปริจเจโท ถ้าจะพิจารณาโดยกำหนด กำหนดด้วยพื้น
 แห่งกระเพาะอาหารเก่าแลส่วนแห่งอาหารนั้นเอง พระโยคาพจรพึงพิจารณา

เป็นปฏิกุศลกรรมฐาน เหมือนกล่าวแล้วในเทศา อันคัมภีร์นั้นพึงพิจารณาใน
 สมองศีระชะว่า สมองศีระชะซึ่งตั้งอยู่ในกบาลศีระชะนั้นมีสีขาวดุจดอกเห็ด
 อันชาติ จะมีสีกึ่งนมขันก็ไม่เป็น ถ้าจะเปรียบด้วยสีแห่งนมสดอันข้วน
 เห็นควรกัน มีสัณฐานเหมือนที่อยู่แห่งตนเกิดในทิสเบ้องบน ถ้าจะ
 พิจารณาโดยโอกาสสมองศีระชะนั้นเป็น ๔ แจก อาศัยอยู่ในแถวแจกทั้ง ๔
 ภายในศีระชะประคุกักอันแบ่ง ๔ ก้อนบุคคลวางประขุมกันไว้ ถ้าจะพิจารณา
 โดยกำหนด สมองศีระชะนั้นกำหนดด้วยพื้นภายในแห่งกบาลศีระชะแต่ละส่วน
 แห่งสมองนั้นเอง พึงพิจารณาเป็นปฏิกุศลกรรมฐานดังกล่าวมาแล้วแต่หลัง
 อันคัมภีร์นั้นพึงพิจารณาในปีตตั้งว่า **เทว ปิตุตา ปนิพทุธิปิตุตถจ**
อปนิพทุธิปิตุตถจ ติมี ๒ ประการ ติมี ๑ ประการ ๑ ติหาผักมิได้
 ประการ ๑ ติมีผักนั้นสีดังน้ำผลมะขามอันขัน ติหาผักมิได้นั้นมีสีกึ่งดอก
 พิกุลเขียว มีสัณฐานเหมือนที่อยู่แห่งตน ติมีผักนั้นเกิดแต่ทิสเบ้องบน ติ
 หาผักมิได้นั้นเกิดในทิสทั้ง ๒ ถ้าจะพิจารณาโดยโอกาส ติอันหาผักมิได้
 นั้นชาบอยู่ทั่วสรรพางค์กาย แลติมีผักนั้นตั้งอยู่ในผักติ มีสัณฐานดัง
 ผักบวบขมอันใหญ่ ผักดินนั้นแอบอยู่กับเนื้อตบ ตั้งอยู่ในระหว่างแห่งปอด
 ติผักนั้นถ้ากำเริบแล้วสัตว์ทั้งปวงก็เป็นบ้า มีสำคัญสัญญาวิปลาศปราศจาก
 หิริโอตตตัปปะ ถ้าจะพิจารณาโดยกำหนด ๆ ด้วยส่วนแห่งดินนั้นเอง พระ-
 โยคาพจรพึงพิจารณาเป็นปฏิกุศลกรรมฐานดุจกล่าวแล้วในเทศานั้น อันคัม
 บัรนั้นพึงพิจารณาในเสมหะ ว่าเสมหะในกายแห่งบุคคลนี้ มีประมาณเต็ม
 บาคารในแดงหนุ มีสัณฐานเหมือนที่อยู่แห่งตน เกิดในทิสเบ้องบน คือตั้ง
 แต้นาภขณมา ถ้าจะพิจารณาโดยโอกาส เสมหะนั้นอยู่ในพื้นห้อง เมื่อ

บุคคลบริโภคน้ำอาหารเข้าไปในลำคอ อาหารนั้นตกลงไปถูกเสมหะ ๆ นั้นก็
 ชาติเป็นช่องเป็นหว่างแยกออกไปเป็น ๒ ภาคให้ช่องแก่อาหารแล้วเสมหะ
 นั้นก็กลับกลัดเกลื่อนเข้าหากันดังเก่า เสมหะนั้นก็ปิดไว้ซึ่งอสุจิในอุทร
 ประเทศ มิได้อสุจิส่งกลืนขึ้นมาได้ ถ้าเสมหะนั้นน้อยแล้ว กลืนอันเหม็น
 ก็จะพุ่งขึ้นมาโดย मुखวาร ด้วยกำลังลมอุทรซึ่งมาวาต ถ้าจะพิจารณาโดย
 กำหนดด้วยส่วนแห่งเสมหะนั้นเอง พระโยคาพจรพึงพิจารณาเป็นปฏิภาณ
 กรรมฐานทั้งเกศานั้นเอง อันที่บัดนั้นพึงพิจารณาในบุพโพว่า หนองนี้มี
 สีอันเหลือง อันนี้ว่าด้วยหนองในกายแห่งบุคคลอันมีชีวิต ถ้าจะว่าด้วย
 หนองในซากเพชรนั้น มีสีต้งน้ำขาวอันข้นอันบุต มีสัณฐานตั้งที่อยู่
 แห่งตน เกิดในทิศทั้ง ๒ ถ้าจะพิจารณาโดยโอกาส คือที่อยู่แห่งบุพโพ
 นี้ จะได้มีที่อยู่ซึ่งเป็นที่อันนั้นหาบมิได้ ต่อเมื่อใดถูกต้องขวก ถูกหนาม
 ถูกเครื่องศาสตราวุธ ถูกเปลวเพลิงเป็นต้น โลหิตซ้อเท้ายอยู่ในฐานที่ใด
 บุพโพก็บังเกิดขึ้นในฐานที่นั้น ถ้าพิจารณาโดยปริจเจทกำหนดด้วยส่วน
 แห่งตน แต้นั้นให้พระโยคาพจรพิจารณาในโลหิตว่า เทว โลหิตานี
 โลหิตมี ๒ ประการ คือ สันนิจิตโลหิต ๑ สังสรณโลหิต ๑ สันนิจิต
 โลหิตนั้นคือเลือดชั้น มีสีต้งน้ำกรังชั้น ๆ สังสรณโลหิตนั้นคือเลือดเหลว
 มีสีต้งน้ำกรังอันจาง มีสัณฐานเหมือนที่อยู่แห่งตน สันนิจิตโลหิตนั้น
 เกิดในทิศเบื้องบน สังสรณโลหิตนั้นซาบอยู่ในอังกาพยพทั้งปวง ซาบ
 ไปตามกระแสเส้น เว้นไว้แต่หนังอันกระต้างแลแล้ง ผมแลชนเล็บแลฟัน
 ตูจหน้าอันซาบอยู่ในกาย ถ้ากระทบกระทั่งถูกต้องสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เนื้อหนัง
 เบิกออกไปในที่ใดแล้ว ก็ให้หยดย้อยในฐานที่นั้น แลสันนิจิตโลหิตนั้น

มีประมาณเต็มบาตรใบหนึ่งท่วมเหนือตักในส่วนเบื้องต่ำลบนขึ้นไปเบื้องบนทัก
 วัตถุประสงค์แลม้าม ไหลซึมซาบไปที่ละน้อย ๆ ชุ่มไปในม้ามแลทักวัตถุประสงค์
 แลตัก ถ้าสันนิษิตโลหิตขึ้นไปชุ่มแลซาบม้ามแลดวงทักเป็นต้นแล้วสัตว์
 ทังปวงก็อยากนำกระหายน้ำ ลำบากเวทนามีกำลังแปลกประหลาดกว่าปกติ
 โลหิตทั้ง ๒ นี้จะกำหนดโดยปริเจทนั้น กำหนดด้วยส่วนแห่งโลหิตนี้เอง
 พระโยคาพจรพึงพิจารณาเป็นปฏิภูการมฐาน ตั้งนัยหนหลังอันตักนั้น
 พระโยคาพจรพึงพิจารณาเสทกรรมฐาน ว่าเห็อื่นนั้นคืออาไปธาตุนั้นไหล
 ออกตามขุมชนเป็นต้นถ้าจะพิจารณาโดยมี สัตว์น้ำมันงอันใสมีสณฐาน
 เหมือนที่อยู่แห่งตน เกิดในทศทั้ง ๒ ถ้าจะพิจารณาโดยที่อยู่เห็อื่นจะได้
 มีที่อยู่เป็นนิตยเหมือนอย่างโลหิตหามิได้ต่อเมื่อ ไตสรีรกายร้อนด้วยเพลิงแล
 แดก แลธาตุนั้นใดอันหนึ่งบังเกิดวิการกำเริบแล้ว เห็อื่นก็ไหลออกมา
 จากช่องแห่งขุมเกศาแลโลมาทังปวง พระโยคาพจรผู้พิจารณาเสทกรรมฐาน
 นั้น พึงพิจารณาเห็อื่นเต็มไปอยู่ในขุมผมแลขุมชน ถ้าจะพิจารณาโดย
 กำหนด ๆ ด้วยส่วนแห่งเห็อื่นเอง พระโยคาพจรพึงพิจารณาเป็นปฏิภู
 เหมือนกันกับเกศา อันตักนั้น พึงพิจารณาในเมโทว่ามันชั้นนั้นมีสี่ตังแห่ง
 ขมันอันบุคคลผ่า ถ้าจะพิจารณาโดยสณฐานมันชั้นของคนที่อยู่ในระหว่าง
 หนึ่งแลเห็อื่น มีสณฐานตังผ้าทุกุลพัศตร์เหลืองเหมือนสีขมัน มันชั้น
 ของคนผอม ที่อาศัยอยู่ตามเนื้อแข็งเนื้อขาเนื้อหลังที่กระดูกหนามหลัง แล
 เนื้อเกลียวอุทรประเทศนั้น มีสณฐานตังก่อนผ้าทุกุลพัศตร์อันบุคคลพับเป็น
 ๒ ชั้น ๓ ชั้นแล้ววางไว้ มันชั้นนั้นเกิดในทศทั้ง ๒ ถ้าจะพิจารณาโดย
 โอกาส มันชั้นแห่งคนพินัน ขาบอยู่หัวสรรพางค์กายมันชั้นของคนผอมนั้น

อยู่ชวากับเนื้อแข็งเนื้อขาเป็นต้น ถ้าจะพิจารณาโดยปริจเฉท มันชั้นนั้นมี
กำหนดเบื้องต่ำตั้งแต่เนื้อขึ้นไปเบื้องบนแต่หลังลงมา เบื้องชวากำหนดด้วย
มันชั้นนั่นเอง พระโยคาพจรพึงพิจารณาให้เห็นเป็นปฏิกุศลกรรมฐาน โดย
นัยดังสำแดงมาแล้วแต่หลังเบื้องหน้าแต่นั้นพึงพิจารณาในอัสสุว่า น้ำตานัน
คือออกไปธาตุที่ไหลออกมาจากจักษุ มีสีดั่งน้ำมันงาอันใส มีสีฐานเหมือน
ที่อยู่แห่งตน น้ำตานันเกิดในทิศเบื้องบน ถ้าพิจารณาโดยโอกาสน้ำตานัน
ตั้งอยู่ในชุมตาทัง ๒ แต่ทว่าจะได้ตั้งอยู่เป็นนิตย์หาบมิได้ ถ้าสัตว์ชั้นชม
โสมนัส มิจะหนีอดนอน มิจะหนีโทมนัสน้อยเนื้อต่ำใจร้องไห้รำไร มิจะหนี
กลิ่นกินซึ่งอาหารอันเป็นวิสภาค มีต้นว่าเผ็ดนักร้อนนักร มิจะหนีผงคลีแล
ถ้ำรูลีอันหยาบแลควันเข้าตาในกาลใด น้ำตากก็ไหลออกมาจากชุมตาทัง ๒
ข้างในกาลนั้น แลพระโยคาพจรพึงพิจารณาในอัสสุกรรมฐานนั้น พึง
พิจารณาน้ำตาที่ออกเต็มตาทัง ๒ นั้นเป็นอารมณ์ ถ้าจะพิจารณาโดย
ปริจเฉท มีกำหนดส่วนแห่งน้ำตานันเอง พึงพิจารณาในวสากรรมฐานว่า
มันเหลวนันมีสีดั่งน้ำมันงาหนึ่งว่ามีสี ดั่งน้ำมันงาอันบุคคลรดลงในน้ำ
ข้าวยาก มีสีฐานกัณฑ์ขาดแห่งอันใสลอยอยู่เหนือหน้า ในกาลเมื่ออาบน้ำ
เกิดในทิศทั้ง ๒ ถ้าจะพิจารณาโดยโอกาสมันเหลวนันอยู่ในฝ่ามือฝ่าเท้า
หลังมือหลังเท้าอยู่ในช่องจุมกแลหน้าผากแลจะงอยแห่งบ้านันโดยมาก มัน
เหลวนันอยู่ในที่ทั้งปวงนั้น ซึ่งจะให้กว้างอยู่เป็นนิตย์หาบมิได้ ต่อเมื่อใด
ประเทศแห่งฝ่ามือฝ่าเท้า หลังมือหลังเท้าเป็นต้นนั้น ร้อยด้วยเพลิงแลแดด
ร้อนด้วยการกระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ร้อนด้วยกำเร็บแห่งธาตุ มันเหลวจึงไหล
ออกแต่ข้างโน้นข้างนี้ ถ้าจะพิจารณาโดยกำหนด ๆ ด้วยส่วนแห่งมันเหลว

นั่นเอง พึงพิจารณาเป็นปฏิภาณกรรมฐาน เหมือนกล่าวมาแล้วแต่หลัง
เบื้องหน้าเท่านั้นพึงพิจารณาในเซพะวา เซพะนั่นคือ อาโปธาคุนเจือด้วย
ฟอง ซึ่งอยู่ในภายในมณฑลประเทศของสัตว์ทั้งปวงนั้นมีสีขาวดังสีฟองมีสัณฐาน
เหมือนที่อยู่ของตน นัยหนึ่งว่าเซพานนี้มีสัณฐานดังฟอง เกิดในทิศเบื้อง
บนคือโอษฐประเทศ ถ้าจะพิจารณาโดยโอกาส เซพานนี้มีสัณฐานดังฟอง
เซพะนั่นไหลออกจากกระพุ้งแก้มทั้งสอง แลตั้งอยู่เหนือชีวหา แต่ทว่าจะได้
อยู่เป็นนิคฺยหามิได้ ต่อเมื่อใดสัตว์ทั้งปวงได้เห็นอาการที่ชอบใจ มิฉะนั้น
ระลึกถึงโภชนาหารอันเป็นที่ชอบใจ อันตนเคยรับประทานแต่ก่อนนั้น มี
ความอยากแล่น้ำลายไหลออก ถ้ามีทั้งนั้นบุคคลเอาวัตถุอันใดอันหนึ่ง เป็น
ต้นว่าอาหารอันร้อนด้วยเพลิงแลเผ็ดร้อนเปรี้ยวเค็มวางลงไว้ในปากเซพะ จึง
บังเกิดขึ้น ไหลออกมาจากกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ แลตั้งอยู่เหนือชีวหาและเซพะ
ซึ่งตั้งอยู่ในปลายชีวหานั้นเป็นเซพะอันเหลว เซพะซึ่งตั้งอยู่เหนือชีวหานั้น
เป็นเซพะอันข้น เมื่อบุคคลเอาข้าวแม่แลข้าวสาร แลขาทันยะของเคียว
อันใดอันหนึ่งวางลงในปากนั้น น้ำลายก็ไหลออกมาชุ่มซาบอาบเอิบไปใน
ข้าวของทั้งปวงนั้น บมิได้รู้หฺมฺรุสฺนไปมีอุปมาดังบ่อทรายอันมิได้ขาดน้ำ
ถ้าพิจารณาโดยกำหนด ๆ ด้วยส่วนแห่งเซพะนั่นเอง พึงพิจารณาให้เป็น
ปฏิภาณกรรมฐานดังกล่าวแล้วแต่หลัง อันตบั้นนี้พึงพิจารณาในสังขานิกา
กรรมฐานว่าน้ำมูกนั้นคืออสุจิ อันไหลออกจากสมองศีรษะ มีสีดังเยื่อใน
เต้าตาลอันอ่อนมีสัณฐานดังที่อยู่เต็มช่องนาลิก แต่ทว่าจะอยู่ได้ในช่องนาลิก
เป็นนิคฺยนั้นหามิได้ ต่อเมื่อเหตุคือร้องว่าไรถ้ามีทั้งนี้กำเรียด้วยบริโภค

อาหารอันเผ็ดร้อนเกินประมาณ ถ้ามีดังนี้ธาตุวิการกำเริบเป็นหวัดไอสมอง
 ศีรษะนั้นก็กลายเป็นเสมหะอันเน่าเคลือบออกจากภายในศีรษะ ไหลลงมาใน
 ช่องเบื้องบนแห่ง เพศานแล้วก็เต็มอยู่ในคลองนาสิกบ้าง บางทีก็ล้นไหลออก
 มาจากคลองนาสิก พระโยคภาพรผู้พิจารณาสังฆานิกการณฐานนั้น พึง
 พิจารณาน้ำมูกที่ไหลออกมาซึ่งอยู่เต็มช่องแห่งนาสิก ถ้าจะพิจารณาโดย
 กำหนด ๆ ด้วยส่วนแห่งน้ำมูกนั่นเอง พระโยคภาพรพึงพิจารณาให้เห็น
 ปฏิภูณการณฐานเป็นสภาพ เหมือนกล่าวมาแล้วแต่หลัง อันคัมภีร์ให้พระ
 โยคภาพรพึงพิจารณาใน มนสิการการณฐานว่า ไช้ช้อนนั้นใช้ช้อนใช้โกล คือ
 มันอันอยู่ในกายแห่งที่ต่อในกาย ไช้ช้อนนั้นมีสติยังการณการมีสณฐานที่อยู่
 แห่งตน ถ้าจะพิจารณาโดยทักไช้ช้อนนั้นเกิดในทักทั้ง ๒ ถ้าจะพิจารณาโดย
 โอกาส ไช้ช้อนนั้นอยู่ใน แห่งที่ต่อ ๑๐๘ สำเร็จซึ่งกิจพอกแลหาซึ่งที่
 ต่อแห่งอัฐิ ถ้าผู้ใดไช้ช้อนน้อยผู้นั้นจะลุกขึ้นแลนั่งลง จะเข้าไปและออกมา
 จะคู้กายเข้าจะเหยียดกายออก อัฐิที่ชื้อต่อแห่งบุคคลผู้นั้นเสียงดังกฏะๆ เผาะๆ
 อย่างเสียงเขาหกนวมือ ถ้าผู้นั้นเดินทางไกลประมาณ ๑ โยชน์ ๒ โยชน์
 วาโยธาตูกิจวิการกำเริบ แต่ก็ให้เจ็บเหน็บทั่วสรรพางค์ ถ้าผู้ใดไช้ช้อนมาก
 บุคคลผู้นั้นจะลุกนั่งนอน เพียวคู้กายเข้าเหยียดกายออกอัฐิที่ชื้อต่อจะได้ดังกฏะๆ
 เผาะ ๆ หามิได้ แม้บุคคลผู้นั้นจะเดินทางไกลวาโยธาตูกิจมิได้เกิดวิการกำเริบ
 ผู้นั้นไม่เมื่อยเหน็บกาย ถ้าจะพิจารณาโดยกำหนดๆ ด้วยส่วนแห่งไช้ช้อนนั่นเอง
 พึงพิจารณาเป็นปฏิภูณดังกล่าวแล้วในเทศานัน อันคัมภีร์พึงพิจารณาในมุขตะ
 การณฐานนี้ มาสขาโรทกถณณิ มุขรณันมีสติตั้งหน้าต่างถั่วราชมาศ มี

สัตฐานคังนำในกระออมคว่ำไว้ เกิดในทิสเบ้องต่ำคือตั้งแต่น้ำถึงมา ถ้า
 จะพิจารณาโดยโอกาส มุตรนั้นอยู่ภายในแห่งกระเพาะ มุตรเมื่อเข้าไปสู่
 กระเพาะนั้น จะได้ปรากฏว่าเข้าไปทางโคหามิได้ เสวยธาปี นาม
 อมฺเชร วณฺณฏฺเฐ ประตฺยหม้อเนื้อห่างหาปากบมิได้อันบุคคลคว่ำไว้ใน
 น้ำคร่ำ น้ำคร่ำซึ่งชาบอบเอิบเกรอะเข้าไปซึ่งในหม้อนั้นจะได้ปรากฏว่า
 เข้าไปในทางนั้น ๆ หาบมิได้ แต่มีฉันใดมุตรที่เกิดเข้าไปสู่กระเพาะนั้น จะ
 ได้ปรากฏว่าเข้าไปทางนั้น ๆ หาบมิได้ มีอุปไมยคังนั้น แต่ทางที่มุตรไหล
 ออกมานั้นเห็นปรากฏ มุตรนั้นมีชื่ออื่นไกลคืออาหารอันบุคคลบริโภคนเข้าไป
 นั้นเอง อาหารนั้นแหลกละเอียดออกด้วยเพลิงธาตุแล้ว ก็เกรอะกรองลง
 ไปในกระเพาะมุตร ครั้นกระเพาะมุตรเต็มแล้วก็ให้สัตว์เจ็บปัสสาวะ ให้
 ขวนขวายที่จะถ่ายปัสสาวะ ถ้าจะว่าโดยปริจเจทกำหนดด้วยส่วนแห่งมุตร
 นั้นเอง พระโยคภาพรพึงพิจารณาเป็นปฏิภาณกรรมฐานคังกล่าวแล้วใน
 หนหลัง พึงสันนิษฐานว่ากิริยาที่พระโยคภาพรพิจารณาอาการ ๓๒ อุกคห
 โดยสี่แลสัตฐาน ทิสแลโอกาสแลปริจเจทังพรรณนามานี้ อยู่ในอุคคห
 โกศลคํารบ ๓, ๔, ๕, ๖, ๗ อาจารย์ผู้บอกกายคตาสติกรรมฐานพึงบอก
 อุคคหโกศล ๗ ประการคังพรรณนามานี้ แลมนสิการโกศล ๑๐ ประการ
 นั้น คืออนุப்புพโต ๑ นาตีสัมโต ๑ นาตีสนิกโต ๑ วิกเขปปฏิพาหโต ๑
 บัณณตีสมตีกมนโต ๑ อนุப்புพมฺญจนโต ๑ อปัปนาโต ๑ ทิสุตตันตะ
 ๓ ประการ จึงเป็น ๑๐ ประการด้วยกัน จะพึงกระทำมนสิการโกศลโดย
 อนุப்புพพะนั้นอย่างไร อนุப்புพพะนั้นแปลว่าลำดับอธิบายว่า พระโยคภาพร
 ผู้จำเริญพระกายคตาสติกรรมฐานนั้น พึงกระทำมนสิการคือระลึกไปตาม
 พระกรรมฐานโดยลำดับ ๆ กันอย่าให้ใจไปใจมา พึงกระทำมนสิการ

โดยลำดับ กระทำให้เหมือนบุรุษอันขึ้นสู่พะองอันสูง แลค่อยขึ้นไปทีละ
 ชั้น ๆ เหตุกล้วจะตก อันกระทำมนสิการโดยลำดับนี้ เป็นคุณที่จะไม่
 ปรากฏจากพระกรรมฐานนั้น ๆ จะมีได้ตกไปจากสันดาน แลนาตีสัมโ
 นั้นคือขณะเมื่อกระทำมนสิการ ระลึกโดยลำดับพระกรรมฐานนั้นอย่าเร็วนัก
 พระกรรมฐานจะมีได้ปรากฏแจ้ง ๆ นั้นอย่างไร ขณะเมื่อระลึกไปตาม
 อากา ๓๒ จะมีได้เห็นแท่งโดยอาการเป็นปฏิภูลพึงเกลียดคนั้นแลได้ชื่อว่า
 พระกรรมฐานนั้น ถ้าระลึกเร็วนักแล้วก็พลันสำเร็จคือเร็วจบ พระกรรม-
 ฐานก็จะมีได้ปรากฏ อากัยเหตุเร็วไปมีทันที่จะกำหนดตกกฎหมาย แล
 นาตีสณิกโตนั้น คือ ระลึกพระกรรมฐานอย่าให้ช้านัก ครั้นว่ากระทำ
 มนสิการพระกรรมฐานนั้นช้านักเล่า ก็มีให้เป็นปัจจัยที่จะให้ได้ธรรมวิเศษ
 แลวิกเขปปฏิพาโทนั้น คือขณะเมื่อจำเริญพระกรรมฐานอย่าให้ทำจิตนั้น
 เทร็จแต่เร็วร้ายไปในอารมณ์ภายนอกพระกรรมฐาน คือให้ดำรงจิตไว้ใน
 ปฏิภูลพึงเกลียดจงได้ ถ้าแลจิตถือเอาอาการแลเทศาเป็นต้นอันมีพรรณนา
 ต่าง ๆ กลับเห็นโดยสภาวะว่าที่ว่างามขณะใด ก็ได้ชื่อว่าเสร็จแต่เร็วไปใน
 อารมณ์ภายนอกขณะนั้น ก็จะเสียที่พระกรรมฐานนั้นจะฉิบหายเสีย แล
 บัณฑติสมตีกมนโตนั้น คือให้ล่วงเสียซึ่งบัญญัติ คือคำเรียกว่าเทศาผม
 โลมาชนเป็นต้น โดยโลกสังเกตนั้นอย่าเอาเป็นอารมณ์เลย พึงตั้งดำรงจิต
 พิจารณาเอาแต่ปฏิภูลสิ่งเดียวเป็นอารมณ์ เปรียบประคองชนทั้งหลายเงินทาง
 พบ่อน้ำในอรุญประเทศ ในกาลเมื่อมีน้ำอันได้ด้วยยาก ก็ปักไม้หมายกรุย
 ผูกไว้ซึ่งกิ่งไม้มีใบตาลเป็นต้น เป็นสำคัญไว้ในที่บ่อน้ำนั้น ครั้นภายหลัง
 ปรารธนาจะอาบจะกินขณะใดก็ดึงแลศูที่สำคัญนั้น แล้วก็ไปลงอาบลงกิน
 ในขณะนั้น เมื่อไปมาเนื่อง ๆ รอยเท้าที่บทรนั้น ปรากฏเป็นทางแล้ว

กาลใด แต่ขึ้นไปปรารถนาจะกินจะอาบก็มี ได้มีกิจที่จะแลดู ซึ่งที่สำคัญมี
 โบราณเป็นต้นก็ตามรอยที่ปรากฏเป็นทางนั้น แล้วก็ลงกินแลอาบตาม
 ปรารถนา จะมีอุปมาดุจใดก็ดี เมื่อพระโยคาพจรกระทำมนสิการในกาย
 คตาสติกรรมฐานนี้ ให้บุคคลนั้นกระทำมนสิการด้วยสามารถเอาบัญญัติ คือ
 โลกสังเกตว่าสิ่งนี้เป็นต้น สิ่งนี้เป็นชนเป็นต้นเป็นอารมณ์ก่อน ครั้นสภาวะ
 ปฏิกุลงปรากฏแล้ว มีละเสียซึ่งบัญญัติ เอาแต่ปฏิกุลนั้นเป็นอารมณ์ มี
 อุปไมยคุณนั้น แลอนุบุพพมูจจนโตนัน คือให้ละเสียโดยลำดับ อธิบาย
 ว่าเมื่อระลึกพระกรรมฐานในโกฏฐาส ๓๒ เป็นอนุโลมปฏิโลมกลับไปกลับมา
 นั้น ถ้าพระกรรมฐานในโกฏฐานอันใดปรากฏแจ้ง ก็พึงผูกพันให้จิตมันคง
 อยู่ในพระกรรมฐานอันนั้น กรรมฐานอันใดมิได้ปรากฏแจ้งก็พึงละเสีย
 พระกรรมฐานอันปรากฏเห็นแก่แห่งโดยปฏิกุล ก็ย่อมอาศัยवासนาหนหลัง
 สุดแต่แต่ว่าชาติก่อนนั้น เคยพิจารณาเห็นอวัยวะอันใดว่าเป็นปฏิกุล พึง
 เกลียดพึงชังมาชาตินี้ ก็เป็นปัจจัยที่จะให้จิตหยุดยั้งตั้งมั่นลงในอวัยวะนั้น ๆ
 แล้วจะปรากฏเห็นประจักษ์ทั่กแห่งว่าเป็นปฏิกุลพึงเกลียดพึงชัง อาศัยเหตุ
 ฉะนั้น พระโยคาพจรผู้จำเริญพระกายคตาสตินั้น พึงตั้งอนจิตของตนไปใน
 อากา ๓๒ เป็นอนุโลมปฏิโลมกลับไปกลับมาว่าจิตจะแน่วแน่นลงในอากา
 อันใดอันหนึ่งว่าเป็นปฏิกุลแล้ว ก็สำเร็จแก่พระอัปนา ซึ่งว่าให้กระทำ
 มนสิการโกศลโดยอัปนานั้น คือมนสิการโดยโกฏฐาสแห่งอัปนานั้นเอง
 พึงเข้าใจว่าอากา ๓๒ นี้ ถ้าแลวาสนาพระโยคาพจรอาจพิจารณาให้เห็น
 เป็นปฏิกุลได้ทั้งสิ้น พระอัปนาก็จะบังเกิดในโกฏฐาสละอันทั้ง ๓๒ นั้น
 พระโยคาพจรอันจำเริญพระกายคตาสติกรรมฐาน ระลึกตามอากา ๓๒ นั้น

ถ้าพระกรรมฐานนั้นปรากฏแล้ว ก็เป็นปัจจัยที่จะให้สำเร็จได้เพียงปฐมฌาน เพราะเหตุเอาปฏิภาณเป็นอารมณ์อันหยาบละวิตกมิได้ จึงคงได้แต่ปฐมฌาน ผิดว่าปฐมฌานเป็นที่ตั้งแล้ว จึงปรารภพระวิปัสสนาปัญญาแก่กล้าแล้ว พระโยคาวจรก็ห้วงเอาซึ่งอริยมุขคือมรรคผลผล ซึ่งว่าให้มนสิการใน ตีสุตตันตนั้น คือให้รู้ลักษณะพระสูตร ๓ คืออริจิตตสูตร ๑ สติภาวนา สูตร ๑ โพชฌงค์โกศลสูตร ๑ ที่ทรงพระมหากษัตริย์พระธรรมเทศนา โปรดไว้ เป็นอุบายเพื่อจะให้พระโยคาวจรประกอบซึ่งวิริยสมาธิ ในอริจิตตสูตรมีพระพุทธฎีกาตรัสว่า คุณรภิกษุทั้งหลาย พระโยคาวจรภิกษุ จำเวธซึ่งอริจิต คือสมถภาวนา ฟังกระทำนิมิต ๓ ประการไว้ในใจโดย กาลสมควร คือให้กระทำอาการแห่งสมาธิให้บังเกิดในจิต แลกำหนดซึ่ง อารมณ์แห่งสมาธิในจิตโดยอาการอันควร ๑ คือให้กระทำมนสิการซึ่งปัดทวนิมนิต คือให้กาลที่จะยกจิตขึ้นจากเหตุหู่เกี่ยจรวาน ๑ คือ ให้กระทำมนสิการ ซึ่งอุเบกขานิมนิตไว้ในใจ คือ รู้กาลที่กระทำจิตให้มัลลยัสต์ ๑ เป็น ๓ ประการ ด้วยกัน ผิดว่าพระโยคาวจรภิกษุนั้น บรมิได้รู้กาลอันควรแลกระทำมนสิการ แต่สมาธิสิ่งเดียว จิตนั้นก็ยกไปเฝ้าฝ้ายโกสัชชะ ถ้ากระทำมนสิการ ขวนขวายแต่จะยกจะยอจิตฝ้ายเดียว จิตนั้นก็ยกไปเฝ้าฝ้ายอุทัจจะ จะพุ่ง ซ่านไป อนึ่งผิว่ากระทำมนสิการแต่อุเบกขาจิต คืออาการอันมัลลยัสต์สิ่ง เดียวเป็นนิตย์ จิตนั้นก็ยกเพิกเฉยไป จะมีได้ตั้งมั่นด้วยสัมมาสมาธิเพื่อจะ ให้สำเร็จจกคือสันไปแห่งอาสวะ ผิดว่าพระโยคาวจรภิกษุนั้นฉลาดรู้กาลที่จะ กระทำมนสิการ กำหนดนิมนิตทั้ง ๓ ดังกล่าวแล้ว จิตนั้นก็ยกบังเกิดก่อน เสื่อมประภัสสรบริสุทธ์ควรแก่ภาวนากรรม บรมิรู้ว่าจนจะตั้งมั่นด้วย

สัมมาสมาธิ เพื่อให้สำเร็จกิจสันตอาสวะ ในสติภาวนาสูตานั้น มีพระพุทธ-
 ฎีกาตรัสว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ สามารถเพื่อจะกระทำให้
 แจงซึ่งสติภาวะ กล่าวคือพระอมฤตมหานิพพานอันประเสริฐหาสิ่งจะเสมอมิ
 ได้ธรรม ๖ ประการนั้น คือเห็นว่าจิตฟุ้งซ่านก็ข่มไว้มิให้ฟุ้งซ่าน ๑ คือยก
 ขึ้นซึ่งจิตหดหู่เกียจคร้าน ๑ คือเอาบัญญัติปลงจิตอันประพฤติเป็นอันเสมอให้
 ยินคืออุตสาหะในที่ประพฤติอันเสมอ ๑ ถ้าจิตนั้นปราศจากความยินดี มิได้
 เล่นไปในทางวิธีกาวนาก็พิจารณาซึ่งวัตถุมีชาติทุกข์ เป็นต้น ยังจิตให้
 รื่นเรีงอุตสาหะในวิธีกาวนา ๑ คือจิตอันมัธยัสถ์อย่างกลางอยู่แล้วก็เพ่งดู
 อย่างชวนชวายที่จะข่มจะยกจะให้ขึ้นนั้น ๑ คือให้มีอริยาศัยน้อมไปในปถวีต-
 ธรรม คือมรรคแลผลคือให้ยินดียิ่งนัก ในพระนิพพาน ๑ เป็น ๖ ประการ
 แลโพชฌงค์โกศลยสุตานั้น มีพระพุทธฎีกาตรัสพระธรรมเทศนาโปรดไว้ว่า
 ให้ผู้ฉลาดรู้กาลที่จะจำเริญพระโพชฌงค์ทั้ง ๗ มีบัพฐัทธิสัมโพชฌงค์เป็นต้น
 ดุจนัยสำแดงในอัปปนาโกศลยกถานั้นแล้ว อาจารย์ผู้บอกพระกายกตาสติ
 กรรมฐาน ฟังบอกซึ่งมนสิการโกศล ๑๐ ประการ ทั้งพรรณนามาจะขึ้น
 พระโยคภาพรจำเริญพระกายกตาสติกรรมฐาน ได้สำเร็จองค์อัปปนาปฐม-
 ฌานแล้วมีอาณิสงส์เป็นอันมาก คืออาจจะครอบงำเสียซึ่งความกระสัน
 เบื่อหน่ายบันเทิงเสนาสนะที่สังคัลความเบื่อหน่ายในกองกุศลธรรมอันยิ่ง คือ
 จำเริญฌานสมาธิแลอาจจะครอบงำเสียซึ่งความกำหนดในปญฺจพิชกามคุณ แล
 อาจจะครอบงำเสียซึ่งภัยอันพิลึกพิงกลัว จะประกอบด้วยอริวาสนะขันติ
 อตกถัน ต่อเย็นแลร้อนแลทุกขเวทนาต่าง ๆ แลถ้อยคำพรุสหยาบช้า เป็นต้น

หนึ่งจะอาศัยซึ่งประเภทอารมณ์มีสีต่าง ๆ มีสีเขียวเป็นต้น อันปรากฏใน
ทวัตติงสะโกฏฐาส พิจารณาเอาเป็นกสิณบริกรรมก็จะสำเร็จแก่อัปนา
ตราบเท่าถึงจตุตถฌาน และจะเป็นอุปนิสัยให้ตรัสรู้ตลอดถึงอภิญา ๖
สมาบัติ ๗ แลมรรคแลผล เหตุทั้งนั้นนักปราชญ์ผู้มีปรีชา อย่าได้ประมาท
พึงอุทิศสาหะจำเริญพระกายคตาสติกรรมฐาน อันประกอบด้วยอานิสงส์เป็น
อันมาก ดังพรรณนามาไว้แท้แล ฯ

จบวินิจฉัยในกายคตาสติเท่า^๕

จักวินิจฉัยพระอานาปานสติกรรมฐานสืบต่อไป อิทานิ ยนฺตี
ภควา อัยปี โข อานาปานสติสมาธิ ฯลฯ เอว ปัสสีตฺวา อนฺตี
อานาปานสติกมฺมฏฺฐานิ กาทพฺพนฺติ อันว่าพระอานาปานสติกรรมฐาน
อันใด อันสมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธองค์ผู้ทรงสวัสดิภาคย์ตรัสสรรเสริญ
ไว้ว่า อัยปี โข อานาปานสติสมาธิ อันว่าพระสมาธิอันกอปรด้วย
สติระลึก พิจารณาลมหายใจออกหายใจเข้า พระโยคาพจรให้บังเกิดแล
ปฏิบัติเนื่อง ๆ พระอานาปานสติกรรมฐานนี้ ปณฺีโตจ เกิดเป็นประณีต
อเสจนโก เย็นเองหาผู้ระดมไต่ยิ่งกว่าสรรพกรรมฐานทั้งปวงจุจโธวารส
อันร่อย ให้โยคาพจรเจ้าระลึกมีรู้อิ่มเลย เหตุไฉนซึ่งสุขอันประกอบในกาย
แลเจตสิกในขณะเมื่อเป็นไป แลยังกอกกุศลธรรมอันลามกอันมิได้ข่มนั้น
ให้อันตรธานหาย เบื่อหน่ายจากสังขารธรรมโดยลำดับ จำเริญขึ้นไปจน
พระอริยมรรคแล้ว ก็ระงับอกุศลธรรมได้เป็นแท้ แลพระอานาปานสติ
นั้น จะพึงจำเริญด้วยพิธีดังฤฯ จึงตรัสว่าบุคคลระงับบาป เห็นภัยใน

วิภังค์สงสาร ได้นามชื่อว่าสมณะ ภิกษุมิได้มีในศาสนาอื่นจากพุทธ เฉพาะ
 มีแต่ในศาสนาแห่งพระตถาคตนี้ จะทรمانน้ำจิตด้วยจำเริญพระอานาปาน-
 สติกรรมฐานนั้น ให้จำเริญในที่ ๓ ประการ อันควรจะให้เกิดสมาธิด้วยสติ
 อันระลึก ปัญญาพิจารณาถึงลมหายใจออกหายใจเข้านั้น แลที่ ๓ ประการ
 นั้น คือที่อันพ้นจากเสาเขื่อนขำมออกไปไกลโดยที่สุด ๕๐๐ ชั่วคันทนุ
 ได้ชื่อว่าอรัญญะเป็นที่ป่า ๑ คือต้นร่มไม่มีร่มรอบคอบ ๑ คือที่ ๗
 ประการ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำเขา ป่าช้า กลางป่าสงัด ที่แจ้งทุ่งสงัด
 ลอมฟาง นอกจากป่าแลต้นไม้อันพรรณนามานั้น ชื่อว่าสุญญาที่สงัด ๑
 ที่ทั้ง ๓ นี้สมควรแก่พระอานาปานสติภาวนา เหตุว่าจิตนี้ทรมานยาก พิว่า
 จิตพระโยคาพจรซึ่งอยู่ในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ แล้วยังมิได้
 บรรณาที่ขันธ์สู่อารมณฺ์ คืออานาปานสติสมาธิ จุกโศกเกียจอันเทียมรถมี
 แต่จะพารณนั้นออกไปผิดทาง เหตุคั้งนั้นพระโยคาพจรผู้ทรมานจิตด้วย
 ธรรมภาวนา พึงดูเยี่ยงอย่างนายโคบาล ๆ ทรมานลูกโคเกียจ อันกินน้านม
 แม่โคเกียจแล้วแล่นำจำเริญขึ้นนั้นพรากลูกโคออกจากแม่แล้ว จึงผูกคอกเขา
 ไว้กับเสา ลูกโคนั้นก็กินไปข้างโน้นข้างนี้ ครั้นหนีไปไม่ได้แล้วก็ทรุดนอน
 อยู่กับเสา แลมีฉันทิ พระโยคาพจรเมื่อทรมานน้ำจิตอันร้ายอันจำเริญ
 กุณฺเเคยมาด้วยคัมภินซึ่งรสอาหาร คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะนั้น
 อปเนตฺวา พรากเสียจากอารมณฺ์มีรูปเป็นต้นแล้ว จึงเข้าไปยังป่าแลต้นไม้
 ที่สงัดแล้ว พึงเอาสติต่างเชือกผูกลูกโคคือจิตเข้าไว้ในเสาคือลมอันหายใจ
 ออกหายใจเข้า แลจิตนั้นก็กินไปข้างโน้นข้างนี้ มิได้ซึ่งอารมณฺ์มีรูปเป็นต้น
 อันเคยสั่งสมมาแต่ก่อน มีอาจะตัดเชือกคือสติให้ขาดออกได้แล้ว ก็จทรุด

แน่นอนอยู่ด้วยอุปจาร, อธิปนาสมาธิฐานในที่เสนาสนะทั้ง ๓ มีอุปไมย
 ดังนี้ พระอานาปานสติกรรมฐานนี้ มุทฺชฎี เป็นมอคมงกุฎแห่งพระ
 กรรมฐานทั้งปวง เป็นต้นเหตุจะให้สมเด็จพระพุทธเจ้าพระปัจเจกโพธิเจ้า
 พระสาวกทั้งปวงได้ซึ่งธรรมวิเศษอันอยู่เป็นสุขเห็นประจักษ์ในชาตินี้ อัน
 จะจำเริญอยู่ในคามันตะเสนาสนะใกล้บ้าน อันอิงไปด้วยเสียงหญิงต่าง ๆ
 เป็นข้าศึกเสียนหนาม พระพุทธองค์จึงตรัสให้จำเริญในที่ทั้ง ๓ เพื่อให้เกิด
 จตุตถฌานเป็นที่ตั้งแล้ว จะได้พิจารณาจิตเจตสิกในฌานเป็น อนิจจัง
 ทุกขัง อนัตตา และตรัสรู้ซึ่งพระอรหัตตผลฌานอันประเสริฐ เสนาสน์
 อุปติสฺสวา สมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธองค์ตรัสสำแดงเสนาสนะทั้ง ๔ อัน
 ควรจะจำเริญอานาปานสติภาวนา ต้องด้วยจริต ๓ ฤๅ ๓ ธาตุ ๓ คือ
 ฤๅร้อน ๔ เดือนชอบจำเริญในป่า ฤๅหมันต์ ๔ เดือนชอบจำเริญใน
 รุกขมุต ฤๅสันต์ ๔ เดือนชอบจำเริญในที่ทั้ง ๗ ประการ บุคคลเป็น
 โทสจริต ธาตุเสมหะ ธาตุดีมากชอบเพียรในรุกขมุต บุคคลเป็นราคะจริต
 ธาตุลม ชอบจำเริญในที่สังคิ บุคคลเป็นโมหจริตธาตุเสมหะ ชอบเพียร
 ในป่า แท้จริงพระโยคาพจรอันเพียรในป่านั้น จุติว่าพญาเสือเหลือง ๆ
 นั้น อาศัยสมุทุมพุ่มหญ้าแลราวป่าอันชฎีแสงเงาอมเขา ซ่อนอยู่คอยจับมึงหิงษา
 สุกกรโคกระทิงเป็นอาหาร แลมีฉนโค พระโยคาพจรเข้าไปลี้ลับอยู่ในป่า
 เป็นต้น ก็จะมีเอาซึ่งพระอริยมรรคพระอริยผลมีอุปไมยดังนั้น เมื่อ
 พระโยคาพจรจำเริญอานาปานสติกรรมฐานนั้น ฟังนังบัลลังก์สมาธิจุกล่าว
 แล้วในปัจจุภินัน ฟังตั้งสติไว้ในที่อันลมหายใจออกหายใจเข้าถูกต้อง กณ
 จมูกยาวถูกต้องปลายนาสิก คนจมูกสั้นลมถูกเข้าตั้งสติไว้ที่ปลายนาสิกแล

ริมฝีปากอันลมถูกต้องโดยที่ ๑๖ ที่อาการ ๓๒ แลพระอานาปานสติ
กรรมฐานนี้ มีจตุกะ ๔ มีวัตร ๑๖ มีอาการ ๓๒ อันนี้ว่าโดยสรุป จัก
วินิจฉัยในจตุกะทั้ง ๔ นี้ก่อน จตุกะนั้นแปลว่าประมาณ ๔ เหตุในพระ-
อานาปานสติกรรมฐานนี้มีประมาณวัตรทีละ ๔ ๆ ที่ คือ ปฐมจตุกะมี
วัตร ๔ ทุติยะจตุกะมีวัตร ๔ ตติยจตุกะมีวัตร ๔ จตุตถจตุกะมีวัตร
๔ ๆ

จักวินิจฉัยในจตุกะแต่ละอันออกไป ในปฐมจตุกะนี้มีวัตร ๔
คือ พระโยคาพจรรู้ว่าอาตมาหายใจออกหายใจเข้ายาวเป็นวัตรที่ ๑ คือ
รู้ว่าอาตมาระบายลมออกสั้นเข้าสั้นเป็นวัตรที่ ๒ คือ พระโยคาพจรรู้สึกว่า
อาตมากระทำอัสสาสะกายให้ปรากฏแล้ว จะระบายลมออกลมเข้าจัดเป็น
วัตรที่ ๓ คือ พระโยคาจรรู้สึกว่าอาตมากระบังซึ่งอัสสาสะกายบัสสาสะกาย
อันหายไปแล้ว จะระบายลมออกลมเข้าจัดเป็นวัตรที่ ๔ ในทุติยจตุกะมีวัตร
๔ นั้น คือพระโยคาจรรู้สึกว่า อาตมากระทำซึ่งจิตให้ปรากฏแล้ว จน
ระบายลมออกลมเข้าจัดเป็นวัตรที่ ๑ คือ รู้สึกว่าอาตมาบังจิตให้ชื่นชมแล้ว
จะระบายลมออกลมเข้าจัดเป็นวัตรที่ ๒ คือ รู้สึกว่าอาตมาตั้งจิตไว้ให้
เสมอแล้ว จะระบายลมออกลมเข้าจัดเป็นวัตรที่ ๓ คือ รู้สึกว่าอาตมา
ระบังจิตสังขารแล้ว จะระบายลมออกลมเข้าจัดเป็นวัตรที่ ๔ ในตติยจตุกะ
มีวัตร ๔ นั้น คือพระโยคาพจรรู้สึกว่าอาตมากำหนดรู้จิตแล้ว จะระบาย
ลมออกลมเข้าจัดเป็นวัตรที่ ๑ คือรู้สึกว่าอาตมาทำจิตให้บันเทิงแล้ว จะ
ระบายลมออกลมเข้าจัดเป็นวัตรที่ ๒ คือรู้สึกว่าอาตมาตั้งจิตมั่นแล้ว จะ
ระบายลมออกลมเข้าจัดเป็นวัตรที่ ๓ คือ รู้สึกว่าอาตมาเปลื้องจิตให้พ้นจาก

นิเวศธรรม จะระบายลมออกลมเข้าจัดเป็นวัฏฏ์ที่ ๔ ในจุดจดจุกะมีวัฏฏ์ ๔ นั้น คือพระโยคภาพจรศึกษาว่า อาตมาเห็นพระอนิจจังแล้ว จะระบายลมออกลมเข้าจัดเป็นวัฏฏ์ที่ ๑ คือศึกษาว่าอาตมาเห็นพระนิพพานอันเป็นที่ปราศจากราคะแล้ว จะระบายลมออกลมเข้าจัดเป็นวัฏฏ์ที่ ๒ คือศึกษาว่าอาตมาพิจารณาเห็นพระนิพพานอันดับกิเลสแล้ว จะระบายลมออกลมเข้าจัดเป็นวัฏฏ์ที่ ๓ คือศึกษาว่าอาตมาพิจารณาเห็นพระนิพพานอันเป็นที่ละกิเลสแล้ว จะระบายลมออกลมเข้าจัดเป็นวัฏฏ์ที่ ๔ จตุกะละอัน ๆ นี้มีวัฏฏ์ละ ๔ จึงเป็นวัฏฏ์ ๑๖ อากา ๓๒ นั่นคือ วัฏฏ์ละอัน ๆ มีอากา ๒ คือลมออก ๑ ลมเข้า ๑ จตุกะทั้ง ๔ ประการนี้ พระพุทธองค์ตรัสเทศนาด้วยสามารถสติปัญญาทั้ง ๔ คือเทศนาปฐมจตุกะด้วยสามารถกายานุบัสสนาสติปัญญา ไว้สำหรับบุรุษผู้เป็นต้น ก็มีกะแรกกระทำความเพียร เทศนาจตุกะที่ ๒ ที่ ๓ ด้วยสามารถเวทนานุบัสสนาสติปัญญา และจิตตานุบัสสนาสติปัญญา เทศนาจตุกะที่ ๔ นั้นด้วยสามารถมัฆมานุบัสสนาสติปัญญา จตุกะ ๓ ประการนี้ไว้สำหรับพระโยคภาพจรผู้ได้ฌานแล้ว มีเนื้อความในพระอรรถกถาว่า เหตุใดจึงตั้งลมออกก่อน สพุพสมปิ กพุกเสยูกานิ อันประเพณีสัตว์ที่อยู่ในครรภ์มารดานั้น นิสฺสวาตา มิได้หายใจเข้าออกเลย ต่อจากครรภ์มารดาแล้วลมภายในออกมาก่อนพัคพาเอธาสิ ละเอียดในภายนอกเข้าไปถึงต้นเส้นแล้วก็ดับ แต่ขึ้นไปสัตว์ก็หายใจออกเข้าทราบเท่ากำหนดอายุ เหตุตั้งนั้นจึงตั้งลมออกก่อน ซึ่งว่าลมออกลมเข้า ยาวช้าสั้นเร็วนี้ด้วยประเทศร่างกายแห่งสัตว์นั้นสั้นยาว กายสัตว์มีข้างแลดูเป็นต้นยาว ลมหายใจออกเข้านั้นค่อยออกค่อยเข้าเนือยช้า ก็เรียกว่าลมหายใจออกเข้ายาวช้า กายแห่งสุนัขแลกระต่ายเป็นต้นนั้นสั้น ลมหายใจออก

เข้านั้นสั้นเร็ว ก็เรียกว่าลมหายใจเข้าออกสั้นเร็ว ฝ่ายมนุญย์ทั้งปวงนับมิได้
 เหมือนกัน บางคนหายใจออกเข้า ฝ่ายจะยาวด้วยสามารถขณะอันช้าอย่างช้า
 แลญเป็นต้น ก็มีบ้างบางคนก็หายใจออกเข้าสั้น ด้วยสามารถขณะอันเร็วอย่าง
 สุนัขและกระต่ายเป็นต้นก็มี เหตุตั้งนั้น พระโยคภาพรผู้จำเริญพระอานา-
 ปานสติกรรมฐาน เมื่ออาตมาหายใจออกเข้ายาว ด้วยสามารถกาลอันช้า
 แลเร็ว ฟังมีสติระลึกรับัญญาพิจารณาทุก ๆ อาการ เมื่อพระโยคภาพรมิ
 สติปัญญาะระลึกรับัญญาซึ่งลมหายใจออกเข้ายาวก็ดี ระบายออกเข้าสั้นก็ดี
 โดยอาการจะหนี **สุขุม** ลมนั้นก็จะเป็นสุขุมละเอียด เมื่อลมเป็นสุขุม
 ละเอียดแล้ว ก็จะมีบังเกิดความปรารถนารักใคร่ในการอันเพียรภาวนาต่อไป
สุขุมตรี ลมนั้นละเอียดเข้ากว่าแต่ก่อน ชื่อว่า **อติสุขุม** แต่นั้นก็ฟังเพียร
 พิจารณาลมอติสุขุมจำเริญพระกรรมฐานสืบไป **ปาโมชฺช อูปฺปชฺชติ**
 อันว่าตรุนปีติก็ยังเกิดอ่อน ๆ ด้วยภาวนาจิต เมื่อพระโยคภาพรจำเริญ
 ภาวนาจิตแลได้ปราโมทย์ปีติอ่อน ๆ ตั้งนี้ แล้วลมก็จะละเอียดยิ่งกว่าเก่า
 ลมอันปรากฏในขณะนั้น ก็ได้ชื่อว่าอนิจจาติสุขุมบังเกิดแก่พระโยคภาพร
 ครั้นเพียรพิจารณาต่อไปด้วยอาการตั้งนั้น อันว่าอุคคหนิมิตแลปฏิภาคนิมิต
 ก็บังเกิด จิตแห่งพระโยคภาพรก็กลับจากกิจที่จะเอาลมสุขุม **อติสุขุม** แล
 อนิจจาติสุขุมเป็นอารมณ์ ยึดเอาแต่อุคคหนิมิตเป็นอารมณ์ เมื่อปฏิภาคนิ-
 มิตบังเกิดปรากฏแท้แล้ว จิตนั้นก็ตั้งชื่อว่า **อูปจารมาน** หมายความว่าพระ-
 โยคภาพรนั้น บารมีควรจะได้ปฐมญาณก็ยึดเอาปฏิภาคนิมิตนั้นเป็นอารมณ์
 แล้วก็บังเกิดอัปนาฌาน ในลำดับอูปจารมานนั้นจิตก็เป็นอุเบกขา **เส็งตุ**
 อารมณ์ในอัปนาสมาธิมาน อันกอบรับด้วยปฏิภาคนิมิตเป็นกลางอยู่ มิได้

หย่อนไถ่กล้า เพราะได้ปฐมฌานอยู่ ลักษณะพระธรรมภาวนานี้ ชื่อว่า
 พระภายานุปัตตนา ว่าพระสมาธิฌานได้ด้วยจำเวญจธรรมคือสติระลึกปัญญา
 พิจารณากาย คือลมหายใจออกเข้าอันยาวแลสั้นด้วยกาลอันช้าแลเร็วใน
 ใจความในที่จำเริญพระอานาปานสตินี้ ให้พระโยคาพจรกระทำจิตเป็นอาการ
 ๓ คือเมื่อได้ลมสุขุมนี้กระทำจิตให้ยินดีในกามาพจรกุศล ครั้นได้ลม
 อติสุขุมกระทำจิตให้ยินดีปรียิ่งขึ้นในกามาพจรกุศล เมื่อได้ลมอนิจจาติ
 สุขุมแล้ว เมื่ออุคคหนิมิตปฏิกากณิมิตจะบังเกิดขึ้น ให้กระทำจิตเป็นอุเบกขา
 มัชยัตถ์ สังคหุอารมณ์ คือปฏิกากณิมิตในอุปจารสมาธิ อัปปนาสมาธินั้น
 แลอาการจิตทั้ง ๓ นี้ มีในลมออกอันปรากฏแก่พระโยคาพจร ๓ มีในลม
 เข้าอันปรากฏแก่พระโยคาพจรทั้ง ๓ มีในลมอันปรากฏแก่พระโยคาพจร
 ทั้งออกทั้งเข้า ๓ จึงเป็นอาการ ๙ ดังนี้ วินิจฉัยในวัตุที่ ๑ ที่ ๒ ในปฐม
 จตุกฤษฎีแต่เท่านั้น แลวัตุที่ ๓ ในปฐมจตุกษะ ที่ว่าพระโยคาพจรสำเนียง
 ลมให้ปรากฏแล้ว จะระบายลมออกเข้านั้น คือให้รู้ต้นลมกลางลมปลายลม
 ลมหายใจออกนั้นต้นอยู่นากิ กลางอยู่หทัย ปลายอยู่ปลายนาสิก ลมหายใจ
 เข้านั้นต้นอยู่ปลายนาสิก กลางอยู่หทัย ปลายอยู่นากิ ซึ่งพระพุทธปฏิภา
 ตวรัสให้กำหนดคต้นลม กลางลม ปลายลมดังนี้ สำหรับผู้มีบารมีน้อยมีอาจรั
 กำหนดตามพระพุทธปฏิภาจึงจะรู้ พระโยคาพจรบางองค์มีพักลำบากด้วยจะ
 รู้ต้นลม กลางลม ปลายลมนี้เลย แต่พอระลึกกำหนดก็รู้ ต้นลม
 กลางลม ปลายลมโดยง่าย เพราะเหตุมีบารมีได้บำเพ็ญมาหลายชาติ พระ
 โยคาพจรบางพระองค์พิจารณาลมหายใจออกเข้าปรากฏรู้แต่ต้น ลมกลาง
 ลมปลายลมมิได้ปรากฏรู้ ก็อาจพิจารณาได้แต่ต้นลมสิ่งเดียว ลำบากใน
 กลางลม ปลายลมบางพระองค์ปรากฏรู้แต่กลางลม ต้นลมปลายลมมิได้

ปรากฏรู้ บางพระองค์ปรากฏรู้แต่ปลายลม ต้นลม กลางลมมิได้ปรากฏรู้ ก็พิจารณาแต่ปลายลมอย่างเดียว ลำบากในต้นลม กลางลม บางพระองค์ ก็รู้สั้นทั้งต้นลมกลางลมปลายลม มิได้ลำบากในที่ใดที่หนึ่งเลย ดังนี้แจ้งว่า สัพพกายปฏิถิเวที กระทำอัสสาสะ บัฏสาสะ ใช้ปรากฏสั้นทั้งนั้น พระโยคาพจรผู้เป็นต้นกัมมิกะแรกกระทำเพียร จึงมีสติเพียรพิจารณาให้ปรากฏทั้ง ๓ เหมือนพระโยคาพจรเจ้าในที่สุตตันแล้วตถุที ๔ ในปฐมจตุกะที่ว่าให้พระโยคาพจรสำเนียงว่า อาตมาระงับอัสสาสะบัฏสาสะกายอันหยาบแล้ว จะระบายลมออกเข้านั้นคือให้ระงับกายสังขาร คือลมหายใจออกเข้าอันหยาบ ให้ละเอียดเข้าเป็นสุขุมอติสุขุม ครั้นลมสุขุมอติสุขุมอันตรธานหาย สมบรมสุขุมอันเป็นที่สุดบังเกิดแล้ว ก็ได้ชื่อว่าระงับกายสังขาร คือลมหายใจออกเข้าเป็นอันดี แลซึ่งว่าลมหยาบนั้นหยาบมาแต่เดิม คือเมื่อแรกยังมีได้ปรารภภาวนา กายแลจิตยังมีได้ระงับลง ครั้นปลงสติปัญญาพิจารณาไปก็ละเอียดเข้า ๆ โดยลำดับ ๆ คือเมื่อพระโยคาพจรได้อุปจารแห่งปฐมฉานลมละเอียดเข้ากว่าเมื่อแรกมณเฑียร อีกที ๑ ในปฐมฉานอุปจารก็ยังไม่หยาบละเอียดเข้าในทุติยฉาน ลมในทุติยฉานแลอุปจารแห่งทุติยฉานนั้นก็ยังไม่หยาบละเอียดลง ในทุติยฉาน ลมในทุติยฉานแลอุปจารแห่งจตุตถฉานนั้นก็ยังไม่ชื่อว่าหยาบ ครั้นถึงจตุตถฉานละเอียดยิ่งขึ้น ถึงซึ่งมิได้เป็นไปเลย จตุตถฉานแท้จริง อย่างนี้ว่าด้วยระงับในสมถกรรมฐานก่อน ระงับโดยพระวิปัสสนากรรมฐานนั้น ลมอัสสาสะหยาบในกาลเมื่อพระโยคาพจร ยังมีได้พิจารณาพระวิปัสสนากรรมฐาน ไปละเอียดลงในกาลเมื่อพิจารณาซึ่งมหาภูตรูปทั้ง ๔ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ อันเกิดดับ อนึ่งลมอันเป็นไป

ในกาลเมื่อพิจารณาหาญทรู่นั้น ก็ยังได้ชื่อว่าหายาไปละเอียดลงเมื่อ
 พิจารณารูปอันอาศัย ดิน น้ำ ไฟ ลม ๆ ก็ยังหายาไปละเอียดลงเมื่อ
 พิจารณาจิต เจตสิกอันเกิดกับอานาปานสติสมาธิ ๆ ก็ยังหายาไปละเอียด
 ลงเมื่อพิจารณารูปธรรมนามธรรมจิตเจตสิก ๆ ก็ยังหายาไปละเอียดลงเมื่อ
 พิจารณาเหตุปัจจัยอันจะให้เกิดแลดับแห่งนามรูป ๆ ก็ยังหายาไป ละเอียด
 ลงเมื่อพิจารณานามรูปก่อปรด้วยปัจจัยตกแต่ง ๆ ก็ยังหายาไป ละเอียดลง
 ขณะเมื่อพิจารณาเห็นนามรูปเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ๆ ก็ยังหายา
 ไปละเอียดลงสมัยเมื่อพิจารณานามแลรูป เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตากล้า
 แท้ ลมละเอียดโดยนัยพระวิปัสสนาตั้งพรรณนามาจะนี้ อันนี้แก้ไขในบท
 โดยลำดับแห่งปฐมจตุกะ คือวัตุ ๑, ๒, ๓, ๔ ชื่อว่ากายานุปัสสนาสติบัญญัติ
 แรกพระโยคาพจรจะปฏิบัติยุติแต่เท่านั้น แลจตุกะทั้ง ๓ อันจะพรรณนาไป
 ในเบื้องหน้านั้น เป็นเวทนานุปัสสนาสติบัญญัติ จิตตานุปัสสนาสติบัญญัติ
 ธรรมานุปัสสนาสติบัญญัติ เป็นต้น สมถกรรมฐาน แลวิปัสสนากรรมฐาน
 สำหรับพระโยคาพจรผู้ได้มานแล้ว แต่ในจตุกะเบื้องต้นอันเป็นสมถ-
 กรรมฐานนั้น พระโยคาพจรผู้จำเริญพระอานาปานสติกรรมฐานนั้น พึง
 กระทำมสติการด้วยวิธี ๘ ประการ คณนา คือกำหนดนับซึ่งลมออกลมเข้า
 ประการ ๑ อนุพัธนา คือกำหนดลมระหว่างปมได้ประการ ๑ ผุสุสนา
 คือกำหนดให้รู้ซึ่งที่อันลมถูกต้องประการ ๑ ปถนา คือ มสติการซึ่ง
 อับปนาผานประการ ๑ สลุลกขณา คือวิปัสสนาประการ ๑ วิภูฏนา
 คือพระอริยมรรคประการ ๑ ปาริสุทธิ คือ พระอริยผลประการ ๑
 ปฏิปัสสนา คือปัจเจกขณญาณ อันพิจารณาซึ่งมรรคแลผลประการ ๑

เป็น ๘ ประการด้วยกัน แลพระโยคาพจรผู้เป็นกัมมิกะแรกจะเล่าเรียนนั้น
 ฟังมนสิการพระกรรมฐานด้วยวิธีอันนั้นก่อน เมื่อจะนับซึ่งลมออก
 ลมเข้านั้น อย่าให้นับต่ำลงมากกว่า ๔ อย่าให้เกินขึ้นไปกว่า ๑๐ อย่างนับ
 ให้ใจคั่นกันไป ถ้านับซึ่งลมอัสสาสะปัสสาสะให้ต่ำลงมากกว่า ๔
 จิตตูปบาทแห่งพระโยคาพจรตั้งอยู่ในที่อันคับแคบแล้ว ก็จะต้องรนไปมิได้
 สงบคฤหฺมโคอันบุคคลขังไว้ในคอกอันคับแคบ ถ้านับให้เกินขึ้นไปกว่า
 ๑๐ จิตตูปบาทแห่งพระโยคาพจรอาศัยซึ่งนับแล้วก็จะระเหิงไป มิได้กำหนด
 ซึ่งพระกรรมฐาน ถ้านับให้คั่นกันไปว่า ๑,๓,๕ ดังนี้ จิตแห่งพระ-
 โยคาพจรก็จะกำเริบสงสัยว่า พระกรรมฐานแห่งอาตมานถึงซึ่งอันสำเร็จ
 แล้วหรือยังมิได้สำเร็จประการใด เหตุดังนี้พระโยคาพจรพึงละเสียซึ่งนับ
 อันเป็นโทษทั้ง ๓ ประการนี้แล้ว ฟังนับซึ่งลมออกลมเข้าด้วยกิริยาอัน
 นับซ้ำชื่อว่าธัญญาปคคณา ดังคนนับดวงข้าวเปลือกนั้น แท้จริงอัน
 ว่าบุคคลดวงข้าวเปลือกนั้นเอาทะนานดวงขึ้นซึ่งข้าวเปลือกให้เต็ม แล้วนับ
 ว่า ๑ จึงเทลง ครั้นแล้วจึงดวงขึ้นใหม่เห็นหยากเยื่ออันใดอันหนึ่งติดขึ้น
 มากก็เทข้าวทะนานนั้นเสียมิได้เอา จึงนับว่า ๑ ไป แล้วดวงขึ้นมาใหม่
 นับว่า ๒ แล้วก็เทลงดวงขึ้นอีกเล่า ครั้นเห็นหยากเยื่ออันใดอันหนึ่งติด
 ขึ้นมากก็มิได้เอา เทข้าวทะนานนั้นเสียจึงนับว่า ๒ อีกเล่า トラบเท่าจนถึง ๑๐
 แลมีฉันทิ พระโยคาพจรกำหนดนับซึ่งลมอัสสาสะปัสสาสะนั้น ถ้ามหายใจ
 ออกหายใจเข้าอันใดปรากฏแจ้ง ก็ให้หนักนับเอาซึ่งลมอันนั้นว่า ๑,๒ เป็นต้น
 ไปตราบเท่าจนถึง ๑๐ ๆ ดังคนอันนับดวงซึ่งข้าวเปลือกแลนับซึ่งข้าวอันเท

ลงนั้น ว่าโดยเนื่อความพิริวตุมภาราม ท่านให้นับลมอัสสาสะวาทะก่อน ให้
นับลมบัสสาสะวาทะที่ ๒ คือให้นับเป็นคู่ ๆ ไปจนถึง ๑๐ คู่ ให้นับว่าลมออก ๑

ลมเข้า ๑	ลมออก ๒	ลมเข้า ๒,	๓	๔	๕	เป็นปัญจกะ				
			๓	๔	๕					
ลมออก ๑	ลมเข้า ๑,		๒	๓	๔	๕	๖	เป็นฉกะ		
			๒	๓	๔	๕	๖			
๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	เป็นสัททกะ			
๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗				
๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	๘	เป็นอฏฐกะ		
๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	๘			
๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	๘	๙	เป็นนวกะ	
๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	๘	๙		
๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	๘	๙	๑๐	เป็น
๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	๘	๙	๑๐	

ทสกะ ตั้งนี้แล้วให้นับแต่ปัญจกะขึ้นไปถึงทสกะเล่า อธิบายตั้งนี้ในฎีกา
ก็ไม่มี แต่เห็นว่าคล้ายคลึงกับบาลีว่า เอวเมว อิมินาปี อสุตาส-
ปสุตาสเสสุ โย อุกุฏฐาติ ตัง คเหตฺวา เอกัง เอกนฺติ อาทิ กตุวา
ยาว ทสทสาติ ปวตฺตมานัง ปวตฺตมานัง อุตฺตลฺลกฺขเหตุวาว เคณตพฺพัง
เนื่อความว่า ล้าลมหายใจเข้าหายใจออกทั้งหลาย ถ้าลมหายใจออก
หายใจเข้าอันใดปรากฏแจ้ง ให้พระโยคาพจนับซึ่งลมนั้นว่า ๑, ๒, ๓, ๔,
๕, ๖, ๗, ๘, ๙, ๑๐ แล้วกลับมานับว่า ๑ ไปครบเท่าถึง ๑๐ เล่า เมื่อ
พระโยคาพจนกำหนดคนับซึ่งลมอันใดโดยทรงนาสิกด้วยประการทั้งนี้ ลม

อัสสาสะปัสสาสะปรากฏแล้วให้พระโยคาพจรละเสียซึ่งนับห้า อันชื่อว่า
 ษัญญุมปากกณนนั้น ฟังนับเร็วเข้า ตั้งนายโคบาลอันนับโคนั้น นายโคบาล
 อันฉลาดก็เอากรวดไล่พกแล้ว ถือเอาซึ่งเชือกแลประภูักไปยั้งคอกโคแต่เข้า
 ซี่ลงในหลังแห่งโคแล้วตนก็ขึ้นนั่งบนปลายเสาประตูคอกนั้น โคตัวออกมา
 ถึงประตูคอก นายโคบาลก็ทิงกรวดไปที่ละเม็ดเป็นคะแนนนับไปว่า ๑, ๒,
 แลหมู่โคอันขังลำบากอยู่ในที่คับแคบสิ้นราตรี ๓ ยาม ก็เบียดเสียดกันมา
 เป็นหมู่ ๆ แลนายโคบาลนั้นก็นับเร็วเข้าว่า ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ๙, ๑๐ แลมี
 ฉันทไค เมื่อพระโยคาพจรนับด้วยอันห้าโดยนัยก่อนนั้น อัสสาสะปัสสาสะ
 นั้นปรากฏแล้วก็เดินโดยคลองนาสิกเนื่อง ๆ เข้า รุ้มเดินเร็วเนื่องกันไป
 แล้ว ลำดับนั้นพระโยคาพจรอย่าได้เอาสติตามลมอันเข้าไปภายในแลออกมา
 ภายนอกเลย คอยกำหนดเอาซึ่งลมอันมาถึงทวาร คือมากระทบซึ่งปลาย
 นาสิกแลริมโอษฐ์เบื้องบนนั้น ฟังให้นับเร็วเข้าว่า ๑, ๒, ๓, ๔, ๕ ว่า ๑, ๒,
 ๓, ๔, ๕, ๖ ว่า ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗ ว่า ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘ ว่า ๑, ๒, ๓, ๔, ๕,
 ๖, ๗, ๘, ๙, ๑๐ ให้เร็วเข้าตั้งนายโคบาลนั้นซึ่งโคนั้น พระอานาปานสติ
 กรรมฐานนี้เนื่องไปด้วยสติอันนับ เมื่อนับไปโดยนิคมตั้งนี้ จิตแห่ง
 พระโยคาพจรนั้นก็ถึงซึ่งเลิศเป็นหนึ่งด้วยกำลังอันนับประจุเร็วอันหยุดอยู่
 ในกระแสน้ำอันเขียว ด้วยกำลังต่ออันบุคคลค้ำไว้วันนั้น เมื่อพระโยคาพจร
 นับเร็วเข้าทั้งนี้ พระกรรมฐานนี้ปรากฏคฤหนึ่งว่าเป็นไปหาระหว่างมิได้
 พระโยคาพจรรู้อัสสาสะปัสสาสะเดินหาระหว่างมิได้แล้ว อย่าได้เอาสติ
 ตามกำหนดซึ่งลมอันออกแลเข้านั้นเลย ฟังนับให้เร็วเข้าโดยนัยก่อน ถ้า
 พระโยคาพจรยังจิตให้เข้าไปตามลมอันเข้าไปภายในนั้น แลลมภายในนั้น

ก็จะครอบงำอันทำซึ่งทรงวงแหงพระโยคาพจนัน ให้ปรากฏคฺจหนึ่งว่า
 ว่าเต็มไปด้วยมันขัน ถ้าเสนาซึ่งจิตออกมาตามลมอันออกมาภายนอก จิต
 แหงพระโยคาพจนันก็พุ่งชานไปในอารมณ์เป็นอันมากในภายนอก จึงห้าม
 มิให้อาสติตามลมเข้าไปเลยตามลมออกมาให้ตั้งสติไว้ในที่อันลมถูกคอง คือ
 ปลายนาสิกากลไธษฐ์เบองบน พระกรรมฐานภาวนาจึงจะสำเร็จแก่พระ-
 โยคาพจนันผู้จำเรณุนั้น มีคำใจก่ตามว่า กิวจิวิ ปเนติ กณตพุนติ
 ซึ่งว่าให้นับลมออกลมเข้า จะนับให้นานสั้นกาลเท่าคองฤ วิตชันว่าเมื่อ
 นับ ๆ ไปจนลมปรากฏแล้วแลหยุดนับเสีย สติหงพระโยคาพจนันตั้งมัน
 ลงในอารมณ์ คือลมหายใจออกหายใจเข้าตราบใด ก็นับไปสั้นกาลตราบนั้น
 เมื่อพระโยคาพจนันกระทำมนสิการด้วยคณนาวิธีได้ตั้งนี้แล้ว ฟิงกระทำ
 มนสิการด้วยอนุพัทธนาสืบไป แลพระโยคาพจนันหยุดนับเสียแล้วออสติ
 กำหนดลมหายใจออกหายใจเข้าเนื่อง ๆ หาระหว่างมิได้ตั้งนี้ชื่อว่าอนุพัทธนา
 ซึ่งว่าให้กำหนดลมหายใจออกหายใจเข้าด้วยสติเนื่อง ๆ หาระหว่างมิได้ตั้ง
 จะให้ออสติกำหนดในที่คั่น ที่ท่ามกลาง ที่ปลายหงลมหายใจเข้าออกนั้น
 จิตหงพระโยคาพจนัน ก็จะเตร็จเตรไปมาในกายในภายนอกมิได้ตั้งอยู่
 ในที่เดียว จะระสร่าระสายหวนไหวไปในกายแลจิตนั้น เหตุตั้งนี้หงพระโยคา-
 พจนันอย่าฟิงกระทำมนสิการชวนชวยออสติตามกำหนดในที่คั่นท่ามกลาง
 เบองปลายนั้นเลย ฟิงกระทำมนสิการด้วยมุสนาปถนานันเถิด แลมนสิการ
 ด้วยมุสนานั้น คือออสติกำหนดในที่ลมเป็นปกติ คือปลายนาสิกกลไธษฐ์
 เบองบนที่ใดทีหนึ่งนั้น มนสิการด้วยปถนานัน คือพระกรรมฐานตลอดคอง
 ฌานบังเกิดแล้ว ให้พระโยคาพจนันเอาจิตกำหนดในที่ลมถูกคองนั้น ได้ชื่อว่า

มนสิการด้วยปถนาแลวิธีมนสิการด้วยมุสนากับปถนานั้น จะต่างกันหาบมิได้ เพราะเอาเหตุที่อันลมถูกต้องสิ่งเดียวเป็นมนสิการเหมือนกัน และจะแปลกกันเหมือนมนสิการ ด้วยคณนาแลอนุพันธานันหาบมิได้ ความซึ่งว่ามนสิการด้วยคณนาแลมนสิการด้วยอนุพันธนาแปลกกันนั้นคือพระโยคาพจรยังมีได้หยุดวิธีนับและนึกนับซึ่งอัสสาสะปัสสาสะในอันลมถูกว่า ๑, ๒ เป็นต้นนั้น ได้ชื่อว่ามนสิการด้วยคณนาแลมุสนา เมื่อพระโยคาพจรหยุดนับเสียแล้ว เอาสติกำหนดในอันที่ลมถูก ก็ได้ชื่อว่ากระทำมนสิการด้วยอนุพันธนาแลมุสนา เมื่ออัปปนาदानบังเกิด แลพระโยคาพจรเอาฉานจิตกำหนดไว้ในที่อันลมถูกนั้น ได้ชื่อว่ามนสิการอนุพันธนาแลมุสนาแลปถนา ซึ่งว่าให้พระโยคาพจรกำหนดซึ่งลมในที่อันถูกต้องมิให้เอาสติตามลมเข้าไปตามลมออกมาในที่ทั้ง ๓ คือปลายนาสิกแลเทหทัยแลนาภินั้น มีอุปมาต่อบุรุษเปลี่ยนอันไกวชิงช้า แลนายประต้อนพิจารณาซึ่งคนอันอาจารย์กล่าวไว้ในพระอรรถกถาว่า เสขยลาปี ปกุโพ โทพาย กิพตี มาตา ปุตตานี โทพี จิปีตุวา อันว่าบุรุษเป็นเปลี้ย เมื่อภรรยาจับบุตรแห่งตนให้ขึ้นนั่งเล่นบนชิงช้าแล้วก็ไกวไปตัวนั้นก็นั่งอยู่ในที่ใกล้เสาชิงช้านั้นจะได้ชวนชวายในที่ซึ่งเส็งแลตุซึ่งที่สุดทั้ง ๒ แลท่ามกลางแห่งกระดานชิงช้านั้นหาบมิได้ ก็ได้เห็นซึ่งที่ทั้ง ๓ คือที่สุดทั้ง ๒ แลท่ามกลางแห่งกระดานชิงช้า อันไกวไปแล้วแลกลับมากโดยลำดับอันหนึ่งไกวาริกระบุรุษอันรักษาประต้อนั้น จะได้เป็นภาระธูระที่จะเที่ยวถามซึ่งบุคคลภายในแลภายนอกพระนครว่า ท่านนี้ชื่อใดมาแต่ไหนสิ่งอันใดมีในมือ นั้น จะถามดังนี้หาบมิได้ นั่งอยู่แทบประตูกอยพิจารณา ซึ่งชนอันมาถึงทวารเข้าก็รู้ว่ามาแต่ทิศทั้ง ๒ ฉันทกิติ อันว่าพระโยคาพจรมีอยู่ในที่ใกล้เสาคือที่อันลมถูกต้องนั้นแล้วก็ไกวไปซึ่งกระดานชิงช้า ก็ออสสาสะ

ปัสตาสะเออสตินั้นนั่งประจำไว้ ในนิมิตคือลมอันจะมา ถูกต้อนั้น คอย
กำหนดซึ่งคันลมกลางลมปลาย ในที่อื่นถูกต้อนแห่งอัสตาสะปัสตาสะอันไป
แลมาโดยลำดับ ไม่พักจนขวายที่จะตามลมออกมาแลตามเข้าไปเลยก็ได้
เห็นซึ่งอัสตาสะปัสตาสะอันมาแลไปมากระทบเข้าในที่ทั้ง ๓ คือปลายนาสิก
แลท้ายเสนาภีโดยปกติ ประคองคนไกวซึ่งเข้าอันเห็นซึ่งคันแลปลายแลท่าม
กลางแห่งกระดาน แลนายประคองอันเห็นซึ่งคนอันมาถึงแทบทวารแห่งพระ
นครนั้น แลพระโยคาพจรบางจำพวกจำเดิมแต่มนสิการซึ่งพระกรรมฐาน
ด้วยสมาธิอันเห็นกันนั้นแลมอัสตาสะก็ดับไปโดยลำดับ กระวนกระวายก็
ระงับลง เมื่อกระวนกระวายระงับลงแล้วจิตก็เบาขึ้น ครั้นจิตเบาขึ้นแล้ว
กายก็เบาขึ้นด้วย ปรากฏประคองหนึ่งถือซึ่งอาการจะลอยไปในอากาศเมื่อ
โอฬาริกอัสตาสะลมหายใจหายดับลงแล้วจิตแห่งพระโยคาพจรนั้นก็เห็นนิมิต
คืออัสตาสะปัสตาสะอันสุขุมนั้นก็ดับลงบังเกิดเป็นอติสุขุมเข้ายิ่งกว่าลมอันสุขุม
ในก่อนนั้น ประคองบุรุษที่เข้าซึ่งกัสดาลด้วยสากเหล็ก แลเสียงแห่งกัสดาล
นั้นก็ยังอยู่ในก่อนแล้วแลมีเสียงอันละเอียดเข้า ๆ ในภายหลังเป็นอารมณ์
โดยลำดับนั้น แลพระโยคาพจรจำเริญซึ่งพระกรรมฐานอันนั้น ครั้น
มนสิการไปในเบื้องบน ๆ ก็ยังปรากฏแจ้งออก แลพระอานาปานสติกรรม
ฐานนี้ จงให้เป็นคั่นหน้าปมิไคยยังจำเริญขึ้นไป ๆ ก็ยังละเอียดเข้าถึงซึ่งมิไคย
ปรากฏแก่พระโยคาพจรผู้จำเริญนั้นแลดมกลิ่นคุดหนึ่งว่าหายไป ๆ โดยลำดับ ๆ
ในเมื่อพระกรรมฐานปมิไคยปรากฏดังนั้นแล้ว พระโยคาพจรอย่าฟังลุดจาก
อาสน์ไป ด้วยดำริว่าจะไปตามอาจารย์คู้ก็ตี แลคิดว่าพระกรรมฐานของ
อาตมาฉิบหายแล้วก็ตี ถ้าลุดจากอาสน์ไปอิริยาบถอันนั้นนั้นกำเรียบแล้ว

พระกรรมฐานก็จะเป็นอันใหม่ ๆ ไปเหตุคั้งนั้นให้พระโยคาพจรนั่งอยู่ในที่นั้นแล้ว ฟังนำพระกรรมฐานให้กินมาแต่ประเทศอันลมเคยถูกต้องเป็นปกติขึ้นอุบายซึ่งจะนำให้ลมคั้งมาคั้งนี้ เมื่อพระโยคาพจรรู้ว่าพระกรรมฐานบ่มีได้ปรากฏแล้วฟังพิจารณาค้นคว้าคว่ำลมอัสสาสะปัสสาสะนี้ มีในที่คั้งฤฯ หา มิได้ในที่คั้งฤฯ มีแก่บุคคลจำพวกไร มิได้แก่คนจำพวกไร เมื่อพิจารณาคั้งนี้รู้คว่ำลมหายใจออกเข้ามิได้มีแก่บุคคล ๗ จำพวก คือคนอันอยู่ในครรภ์ มารดา ๑ คนอันกำลังไปในน้ำ ๓ แลพรหมอันอยู่ในอสัญญนิภ ๑ คนตาย ๑ เข้านิโรธ ๑ เป็น ๗ ด้วยกัน เมื่อรู้คั้งนี้แล้ว ฟังคักเตือนตนเองว่าดูก่อนท่านผู้เป็นนักปราชญ์ตัวท่านจะได้เป็นคนอยู่ในครรภ์มารดา แลเป็นคนอันกำลังอยู่ในอุ้งคักห่าบมิได้ หนึ่งจะเป็นอสัญญนิสัคค์ เป็นคนตายเป็นคนเข้าจตุตถฌาน แลเป็นรูปพรหม อรูปพรหม แลพระอริยเจ้าอันเข้านิโรธสมาบัติคักห่าบมิได้ แลลมอัสสาสะปัสสาสะนี้ก็มีอยู่จะสูญไปไหน แต่ทว่าบัญญัติท่านน้อยกับมีอาจะกำหนดได้ เมื่อคักเตือนตนคั้งนี้แล้วจึงตั้งซึ่งจิตไว้ด้วยสามารถอันมากกระทบเป็นปกติแล้ว ฟังมนสิการซึ่งลมคั้งนี้แท้จริง ลมอัสสาสะปัสสาสะนี้ถ้าคนมีนาสิกยาวย่อมกระทบกระพุงจุมุกคน นาสิกนั้นลมกระทบปลายโอษฐ์เบื้องบน เหตุคั้งนั้นให้พระโยคาพจรเอาสติกำหนดซึ่งลม ว่าจะมากกระทบซึ่งที่อันนี้ ประคอบบุษโถนอันคอกโยโค แลบุษโถนนั้น ครั้นโถไปเต็มกำลังโคแล้ว ก็ปลศซึ่งโคออกจากแอกปล่อยไปสู่ที่อาหาร คนนั้นก็เข้าอยู่ในร่มไม้ร้างบกระวนกระวาย ฝ่ายโคนั้นก็เข้าไปยังป่าชฎด้วยกำลังอันเร็ว แลบุษโถนผู้ฉลตปรารธนาจะจับซึ่งโคเทียมแอกอีก จะได้ตามรอยเท้าโคไปในป่าชฎห่าบมิได้ ถือเอาซึ่งเชือกแลประคัก

แล้ว ก็ตรงไปสู่ท่าที่โคเคยลงนั่งคอยนอนคอยในที่นั้น ฝ่ายโคเที่ยวไปสิ้น
วันยังค่ำแล้วก็ลงไปสู่ท่า อาบน้ำแล้วกลับขึ้นมาเจ้าของนั้นเห็นจึงจับเอาโค
นั้นขึ้นมา ผูกด้วยเชือกแทงด้วยประจุกแล้วก็พามาเทียมแอกเข้าไถไปใหม่
เล่าแลมีฉันท พระโยคาพจรผู้จำเริญพระอานาปานสติกรรมฐานนี้ เมื่อ
ลมอัสสาสะปัสสาสะสูญไปแล้ว อย่าฟังไปแสวงหาในที่อื่นถือเอาซึ่งเชือก
คือสติ ประจุกคือปัญญาตั้งไว้ซึ่งจิตคอยประจำอยู่ในที่อันลมถูกต้องโดยปกติ
อุคสาหะ มนสิการ กำหนดไป ไม่ช้าลมนั้น ก็จะปรากฏอุคโคอันลงมาสู่ท่าลำดับ
นั้นพระโยคาพจรก็จับซึ่งอัสสาสะได้ผูกให้มันด้วยเชือกคือสติ เอามาประกอบ
เข้าในทลมอันเคยถูกต้องนั้นแล้ว ก็แทงด้วยประจุกคือปัญญาแล้ว ก็ฟัง
ประกอบซึ่งกรรมฐานจงเนื่อง ๆ เมื่อพระโยคาพจรประกอบเนื่อง ๆ ถึงนี้
บมิเข้าอุคคหนิมิตแลปฏิภาคนิมิต ก็ปรากฏแก่พระโยคาพจรนั้นแลอุคคหนิมิต
ปฏิภาคนิมิตจะเหมือนกันทุกพระโยคาพจรหาบมิได้ บางอาจารย์กล่าวว่า
พระโยคาพจรบางพระองค์อุคคหนิมิตเมื่อบังเกิดขึ้นนั้น มีสัมผัสอันเป็นสุข
ปรากฏอุคคหนึ่งว่าเป็นปุยนุ่นบ้างปุยสำสับ้าง แลนิมิตทั้ง ๓ นี้แลงเอาอุคคห
นิมิตสิ่งเดียว แลคำพิพากษาในอรรถกถานั้นว่าอุคคหนิมิตแลปฏิภาคนิมิต
นี้ปรากฏแก่พระโยคาพจรบางพระองค์เป็นช่วงตั้งรัตมีดาว แลพวงแก้วมณี
พวงแก้วมุกดาแลพระโยคาพจรบางพระองค์ อุคคหนิมิตปฏิภาคนิมิตมี
สัมผัสอันหยาบปรากฏถึงเมล็ดในฝ้ายบ้าง ถึงสิ้นสะเก็ดไม้แก่นบ้าง บาง
พระองค์ปรากฏถึง้ายสายสังวาลอันยาวแลเปลวควันเพลิงบ้าง บางพระองค์
ปรากฏอุคคหนึ่งโยแมลงมุนอันซึ่งอยู่แลแผ่นเมฆแลดอกบัวหลวงแลจักรรถ บาง
ที่ปรากฏถึงดวงพระจันทร์พระอาทิตย์ก็มี แลกรรมอันเดียวกันนั้นนิมิตก็บังเกิด

ต่าง ๆ กันด้วยสัญญาแห่งพระโยคาพจรมีต่าง ๆ กัน อนึ่งธรรม ๓ ประการ
 คือลมออก ๑ ลมเข้า ๑ นิमित ๑ จะได้เป็นอารมณ์แห่งจิตอันเดียวกัน
 หามิได้ ลมออกก็เป็นอารมณ์แห่งจิตอัน ๑ ลมเข้าก็เป็นอารมณ์แห่งจิต
 อัน ๑ ต่างกันทั้งนี้ ก็แลพระโยคาพจรพระองค์ได้ปฏิบัติ^๕ได้^๕ซึ่ง^๕ธรรม^๕ทั้ง ๓
 คือลมออกก็ได้ปรากฏแจ้ง ลมเข้าก็ได้ปรากฏแจ้ง นิमितก็ได้ปรากฏแจ้ง
 มิได้^๕ซึ่ง^๕ธรรม^๕ทั้ง ๓ ประการ^๕แล้ว พระกรรมฐานแห่งพระโยคาพจร
 พระองค์นั้นก็ได้สำเร็จซึ่งอุปจารแลอุปปนา ต่อเมื่อโคธธรรม^๕ทั้ง ๓ ^๕
 ปรากฏแจ้งพระกรรมฐานแห่งพระโยคาพจรนั้นจึงจะสำเร็จถึงซึ่งอุปจารฉาน
 แลอุปปนาฉานในกาลนั้น เมื่อนิमितบังเกิดตั้ง^๕แล้ว ให้พระโยคาพจรไป
 ยังสำนักอาจารย์ฟังถามว่า ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าของ^๕ อากา^๕ร^๕ตั้ง^๕ปรากฏ^๕แก่
 ข้าพเจ้าพระมหาเถรสันตักในคัมภีร์ที่ฌนิกาย^๕นั้น ถ้าศิษย์มาถามตั้ง^๕
 อาจารย์อย่าฟังบอกว่านั้นแลคืออุคค^๕หนิมิต^๕แลปฏิภาคนิมิต และจะว่าใช้นิมิต
 ก็อย่าฟังว่า ฟังบอกว่าดูกรอาว^๕โส ตั้ง^๕นั้นแลท่านจงมนสิการไปให้เนื่อง ๆ
 เกิด ครั้นอาจารย์บอกว่าเป็นอุคค^๕หนิมิต^๕แลปฏิภาคนิมิต^๕แล้ว สติน^๕นั้นก็คลายความเพียร
 เสียมิได้จำเริญพระกรรมฐานสืบไป ถ้าบอกว่ที่ตั้ง^๕นั้นมิใช่^๕นิमित จิตพระโยคา
 พจรก็จะถึงซึ่งนिरาศ^๕สิ้น^๕รัก^๕ใคร^๕ยินดี^๕ใน^๕พระกรรมฐาน เหตุ^๕ตั้ง^๕นั้นอย่าได้^๕บอก
 ทั้ง ๒ ประการ ฟังเตือนแต่ให้อุตสา^๕หะ^๕มนสิการ^๕ไปอย่าได้^๕ละ^๕วาง^๕ ฝ่าย
 พระมหาเถรผู้กล่าวคัมภีร์^๕มัชฌิม^๕นิกาย^๕ว่า ให้อาจารย์ฟังบอกดูกรอาว^๕โส
 ตั้ง^๕นั้นคืออุคค^๕หนิมิต^๕ตั้ง^๕ปฏิภาคนิมิต^๕บังเกิด^๕แล้ว ท่านผู้เป็น^๕สัตบุรุษ^๕จงอุตสา^๕
 หะ^๕มนสิการ^๕พระกรรมฐานไปจงเนื่อง ๆ เกิด แลพระโยคาพจรเป็น^๕ศิษย์^๕ฟัง
 ตั้ง^๕ซึ่ง^๕ภาวนา^๕จิต^๕ไว้ใน^๕ปฏิภาคนิมิต^๕นั้น จำ^๕เดิม^๕แต่^๕ปฏิภาคนิมิต^๕บังเกิด^๕แล้ว

อันว่านิเวศธรรมทั้ง ๕ มีกามฉันทะเป็นต้นก็สงบลง บรรคากิเลสธรรม
 ทั้งหลายมีโทษ โทสะ เป็นต้นก็ร้างไป จิตแห่งพระโยคาพจรก็จะตั้งมั่น
 ลงด้วยอุปจารสมาธิ แลพระโยคาพจรนั้น อย่าฟังมนสิการซึ่งนิमित โดย
 วรรณมีสติตั้งปุยนุ่นเป็นต้น อย่าฟังพิจารณาโดยสี่อันหายาบ แลลักษณะมี
 ความไม่เที่ยงเป็นต้น ฟังเวณเสียซึ่งสังขมิได้เป็นที่สบาย ๗ ประการ มี
 อาวาสมิได้เป็นเป็นสบายเป็นต้น ฟังเสพซึ่งสบาย ๗ ประการ มีอาวาส
 สบายเป็นต้น แลแล้วฟังรักษานิมิตนั้นไว้ ให้สถาพรเป็นอันดี ประจุก
 นางชัตติยราชมเหสีอันรักษาไว้ซึ่งครรรค์ อันประสูติออกมาได้เป็นบรมจักร
 พรวรรดิราชนั้น เมื่อรักษาไว้ได้ตั้งนั้นแล้ว พระกรรมฐานก็จำเริญแพร่หลาย
 แลพระโยคาพจรฟังตกแต่งซึ่งอัปนาโกศล ๑๐ ประการ ประกอบความ
 เพียรให้เสมอพยายามสืบไป อันว่าจตุกถานบัญญัติกถานก็จะบังเกิดในนิमित
 นั้น โดยลำดับตั้งกล่าวมาแล้วในปฏิวิกสิต เมื่อจตุกถานบัญญัติกถานบังเกิด
 แล้ว ถ้าพระโยคาพจรมีความปรารถนาจะจำเริญซึ่งพระกรรมฐานด้วย
 สามารถสลัดลักษณะวิธแล้ววิภูฏานวิธ จะให้ถึงซึ่งอริยผลนั้น ให้กระทำกถาน
 อันตนไถ่นั้นให้ชำนาญคุณแก้วสี่ ๕ ประการแล้ว จึงกำหนดซึ่งนามแลรูป
 คือจิตแลเจตสิกกับรูป ๒๘ ปลงลงสู่วิปัสสนาบัญญัติพิจารณาด้วยสามารถ
 สัมผัสสนญาณเป็นต้นก็สำเร็จแก่พระอริยมรรคอริยผล มีพระโสดาบันเป็นต้น
 เป็นลำดับทราบเท่าพระอรหัตตผลเป็นปรีโยสถาน ด้วยอำนาจจำเริญซึ่งพระ
 อานาปานสติกรรมฐานนี้ เหตุตั้งนั้นพระโยคาพจรกฤษฏ์ผู้เป็นบัณฑิตชาติ
 อย่าฟังประมาท จงหมั่นประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งพระอานาปานสติสมาธิ
 อันก่อปรด้วยอานิสงส์เป็นอันมากดังกล่าวมานี้ ฯ

วินิจฉัยในพระอานาปานสติกรรมฐานยุคที่สาม

จักวินิจจยโนอุปสมานุสสติสืบต่อไป พระโยคาพจมีความปรารถนา
 จะจำเริญซึ่งพระอุปสมานุสสติกรรมฐานนั้น ให้เข้าไปสู่เสนาสนะอันเป็น
 ที่สงัดกายแลจิตแล้ว ฟังระลึกซึ่งคุณแห่งพระนิพพานอันร่วงับซึ่งวัฏฏ
 ทุกข์ทั้งปวงด้วยพระบาลีว่า มทนิมุตโน ก็ได้ บิป่าสวินโย ก็ได้
 อาลยสมุกฺขมาโต ก็ได้ ฏญฺญปริจฺเจโท ก็ได้ ตณฺหุขโย ก็ได้
 วิราโค ก็ได้ นิโรธो ก็ได้ นิพฺพานิ ก็ได้ และพระบาลีทั้ง ๙ อย่าง
 นี้เป็นชื่อแห่งพระนิพพานสั้น มทนิมุตโน นั้นแปลว่าพระนิพพานธรรม
 ย้ายเสียซึ่งมัวเมา มีความเมาค้วยความเป็นคนหนุ่มแลความไม่มีโรค แล
 ชีวิตเป็นต้นให้ฉิบหาย บิป่าสวินโย นั้นแปลว่าพระนิพพานธรรมบรรเทา
 เสียซึ่งกระหายน้ำคือเบญจกามคุณ อาลยสมุกฺขมาโต นั้นแปลว่าพระนิพพาน
 ธรรมถอนเสียซึ่งอาลัย คือเบญจกามคุณ ฏญฺญปริจฺเจโท นั้นแปลว่าตัด
 เสียซึ่งเวียนไปในภพทั้ง ๓ ให้ขาด ตณฺหุขโย วิราโค นิโรธ แปลว่า
 พระนิพพานธรรมถึงซึ่งสิ้นแห่งตัณหา หน่ายจากตัณหา ดับเสียซึ่งตัณหา
 นิพฺพานิ นั้นแปลว่า พระนิพพานธรรมออกจากตัณหา และพระโยคาพจ
 ระลึกบทหนึ่งเอาเป็นบริกรรม ภาวนาก็ได้ แต่ทว่าสำเหนียกนามว่า
 นิพฺพานนั้นปรากฏว่าชื่อทั้งปวง ให้พระโยคาพจระลึกว่านิพฺพานีๆ เนิ่งๆ
 ขณะเมื่อพระโยคาพจจะระลึกซึ่งพระนิพพานคุณอันร่วงับซึ่งวัฏฏทุกข์ทั้งปวง
 นี้ อันว่า รากะ โทสะ และโมหะ ก็จะมีได้ครอบงำซึ่งจิตแห่งพระโยคา
 พจนัน ขณะเมื่อระลึกซึ่งคุณพระนิพพานธรรมนั้น จิตแห่งพระโยคาพจ
 ก็จะต้องซึ่งอันชื่อตรง ช่มลงซึ่งนิวรณ์ธรรมนั้น ๕ องค์ อุปจารณาก็จะบังเกิด
 แต่ทว่ามิได้ถึงซึ่งองค์อุปปนาวานเหตุคุณแห่งพระนิพพานนั้น คัมภีรภาพ

จิตแห่งพระโยคาพจรหยั่งลงในอันระลึกซึ่งพระคุณนั้นมีประการต่าง ๆ จึงมิ
 ได้ตั้งซึ่งองค์อุปมา แลผานอันพระโยคาพจรจำเริญซึ่งอุปสมคุณแลได้นั้น
 ชื่อว่าอุปสมานุสสติผาน อันว่าบุคคลอันเห็นภยในวัฏฏสงสาร ชื่อว่าภิกษุ
 เมื่อหมั่นประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งอุปสมานุสสตินี้ จะมีอินทรีย์แลจิตอันระงับ
 ถึงจะหลับแลตื่นก็เป็นสุข และจะประกอบด้วยหิริโอตตปัทปะนำมาซึ่งความ
 เลื่อมใสโดยรอบคอบ จิตนั้นจะหยั่งลงในพระนิพพานคุณแลจะเป็นที่
 สรรเสริญแลเคารพรักใคร่แห่งเพื่อนพรหมจารี ถ้าแลมิได้ตรัสรู้ซึ่งมรรค
 ผลในชาตินี้ ก็จะมีสุคติเป็นเบื้องหน้า เหตุคั้งนั้นนักปราชญ์ผู้มีปัญญา
 อย่าได้ประมาท หมั่นจำเริญซึ่งอุปสมานุสสติอันก่อปรด้วยคุณอันสงส้อน
 เป็นมาตุจากล่าวมานี้ วินิจฉัยในอุปสมานุสสติกรรมฐานยุคแต่เท่านี้

จบอนุสสติ ๑

จักวินิจฉัยในพรหมวิหารสี่ไป อนุสสติกัมมภูชานานนุตร
 อุกฤษฏ์ ปณ เมตตากรรณามุทิตาอุปกชาติ อิมะ จตุสสุ พุทฺหม
 วิหารสสุ เมตตํ ภาวะตุกาเมน ฯลฯ ปัจจเวกขิตพฺโพ แลพรหมวิหาร
 ที่สมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธเจ้า ตรัสสั่งแจงไว้ในลำดับแห่งอนุสสตินี้มี
 ๔ ประการ คือ เมตตาประการ ๑ กรุณาประการ ๑ มุทิตาประการ ๑
 อุเบกขาประการ ๑ เป็น ๔ ประการด้วยกัน พระโยคาพจรผู้เป็นอาทิกัมมิก
 กุลบุตรแรกจะเล่าเรียน แลมีความปรารถนาจะจำเริญเมตตาพรหมวิหารนั้น
 ให้ตัดเสียซึ่งปลิโพธ (ความกังวล) ทั้ง ๑๐ ประการ มีอวาสปลิโพธ
 (ความกังวลด้วยอवास) เป็นอาทิให้ขาดแล้ว ฟังเข้าไปสู่สำนักอาจารย์

อันเป็นกัลยาณมิตร เรียนเอาซึ่งพระกรรมฐานแล้ว เผลอเข้ากระทำกตกิจสำเร็จแล้ว ฟุ้งนั่งในเสนาสนะอันสงบให้สบายแล้ว ฟุ้งพิจารณาให้เห็นโทษในโทโสพิจารณาให้เห็นอนิสงส์ในขันติ อันโทโสนี้โยคาพจรพึงละเสียได้ด้วยพระเมตตากาวานา แลขันตินั้น พระโยคาพจรจะพึงถึงด้วยจิตแห่งตน แต่ทว่ามิได้เห็นโทษในโทโสแล้วก็มีอาจจะละเสียซึ่งโทโสนั้นได้ มิได้เห็นอนิสงส์ในกิริยาอันอดกลั้นได้แล้ว ก็ยังมีอาจจะได้ซึ่งขันติ เหตุดังนั้น พระโยคาพจรพึงพิจารณาให้เห็นโทษในโทโสโดยพระสูตรเป็นต้นว่า ทุฏฺโฐ โข อวฺุโส โทเสน อภิภูโต ฯลฯ ปาณฺบี หนตฺตี คุกรอวฺุโส บุคคลอันโทโสประทุษร้ายมีสันดานอันโทโสครอบงำนั้น ย่อมฆ่าเสียซึ่งสัตว์ให้ถึงแก่ภรรณภาพสิ้นชีวิต ด้วยอำนาจแห่งโทโส โทโสນั้นย่อมกระทำให้บุคคลหลงปวงเศร้าหมองเดือดร้อนทนทุกข์เวทนาในจตุรบาย ฟุ้งพิจารณาซึ่งโทษแห่งโทโสด้วยประการดังนี้แล้ว ฟุ้งพิจารณาให้เห็นอนิสงส์แห่งขันติ ตามพระพุทฺธฎีกาโปรดประทานไว้ว่า ขนฺตี ปรมํ ตโป ตีติกขา นิพฺพานํ ฯลฯ ขนฺตฺยาภฺิโยธ วิชฺขติ แปลว่าขันติ อันว่ากิริยาอันอดใจนี้เป็นตปะคุณอันประเสริฐ บังเกิดเป็นเหตุที่จะเผาเสียซึ่งอกุศลธรรมทั้งปวงให้พินาศฉิบหาย สมเด็จพระพุทฺธเจ้าทั้งหลายเห็นปานดังพระตถาคตนี้ย่อมสรรเสริญขันติว่า เป็นทางพระนิพพานอันอุดมเที่ยงแท้ บุคคลผู้ใดมีอริวาสขันติเป็นกำลัง บุคคลผู้หนึ่งตถาคตเรียกว่าเป็นชีนาสวปราหมณ์อันประเสริฐ เมื่อพระโยคาพจรพิจารณาเห็นโทษแห่งโทโสเห็นอนิสงส์แห่งขันติดังนี้ แล้วก็พึงประกอบจิตไว้ในขันติที่มีอนิสงส์อันปรากฏแล้วข่มเสียซึ่งโทโสอันมีโทษอันตนเห็นแล้ว เมื่อแรกจะปรารภจำเริญซึ่ง

เมตตานี้ ฟังให้รู้จักบุคคล ๔ จำพวกอันจะทำร้ายซึ่งเมตตากาวานานี้ คือบุคคลอันมิได้เป็นที่รักแห่งตนจำพวก ๑ คือบุคคลอันมริยัสต์มิได้เป็นที่รักที่ซึ่งแห่งตนจำพวก ๑ คือบุคคลอันเป็นเวรจำพวก ๑ คือบุคคล ๔ จำพวกนี้พระโยคาพจรอย่าฟังจำเริญเมตตาไปถึงก่อน เหตุไฉนจึงมิให้จำเริญเมตตาในบุคคล ๔ จำพวกนี้ก่อน อธิบายว่า พระโยคาพจรจะตั้งซึ่งบุคคลอันมิได้เป็นที่รักไว้ในที่อันรักใคร่นั้นลำบากจิตยิ่งนัก อนึ่งจะเอาสหายที่รักนักไปตั้งไว้ในที่อันมิได้รักได้ซึ่งนั้นก็จะป็นอันลำบาก ถ้าทุกข์ร้อนอันใดมาตราว่าแต่่น้อยแห่งสหายนั้นบังเกิดมิแล้ว ตนนั้นก็ยอมถึงซึ่งอาการอันร้ายโรอาดยิ่ง อนึ่งจะเอาบุคคลอันมริยัสต์มาตั้งไว้ในที่อันเป็นที่รักเล่า ก็ลำบากยากที่จะกระทำได้ อนึ่งระลึกไปถึงบุคคลอันเป็นเวรแก่ตนนั้น ความเกิดก็จะบังเกิดเหตุมีสิ่งประทุษร้ายแก่ตนไว้ในก่อนเมตตาที่พระโยพจรจำเริญไปนั้นมิอาจจะตั้งได้ เหตุตั้งนั้น จึงห้ามมิให้จำเริญซึ่งเมตตาไปถึงบุคคล ๔ จำพวกนี้ก่อน อนึ่งอย่าจำเริญเมตตาไปเฉพาะมาตุคาม อย่าจำเริญไปในคนตาย ถ้าโยคาพจรปรารถซึ่งมาตุคามแล้วแลจำเริญเมตตาไปโดยเฉพาะมาตุคามนั้น ฉันทราคะ ก็จะบังเกิดประดุจบุตรแห่งมหาอำมาตย์ผู้หนึ่ง มหาเถรผู้เป็นอาจารย์บอกว่าให้จำเริญเมตตาไปในบุคคลที่รัก แลบุตรอำมาตย์นั้นมีภรรยาเป็นที่รัก ก็จำเริญซึ่งเมตตาไปเฉพาะต่อภรรยาแห่งตน เมื่อจำเริญไปตั้งนั้น จิตก็มีตลุมไปด้วยราคะอันบังเกิดขึ้น แลบุตรอำมาตย์นั้นจะไปหาภรรยาแห่งตน บ่มีอาจซึ่งจะกำหนดประพฤติได้ ก็กระทำภิกตียุทธ์ คือรบกับฟ้าสิ้นราตรียังรุ่งบ่มีอาจจำเริญซึ่งเมตตากกรรมฐานได้ เหตุตั้งนั้นจึงห้ามมิให้จำเริญซึ่งเมตตาไปในมาตุคามโดยส่วนอันเฉพาะแลบุคคลอันตายนั้น ถ้าพระโยคาพจรแผ่เมตตา

ไปถึง เมตตาภาวนาแห่งพระโยคาพจรนั้น ก็จะมีได้ถึงอุปจารมานแล
 อับปนามานเหตุทั้งนั้น จึงห้ามมิให้จำเรณูเมตตาไปในคนที่ตาย อาศัยเหตุ
 ฉะนั้นพระโยคาพจรผู้จำเรณูเมตตาอันพึงตั้งเมตตาจิตลงในอาตมามาก่อนว่า อหิ
 สุขิโต โหมิ นิทุกโข โหมิ อเวโร โหมิ อพฺยาปชฺโณ โหมิ
 อนินฺโฆ โหมิ สุขี อตุตฺตานิ ปรีหฺรามิ แปลเนื้อความว่า อหิ อันว่าข้า
 สุขิโต เป็นสุข นิทุกโข หาทกฺขมิได้ โหมิ จงมี ในบทคำรบ ๒ นั้นว่า
 อหิ อันว่าข้า อเวโร หาเวรมิได้ อพฺยาปชฺโณ หาพยาบาทมิได้
 อนินฺโฆ หาทกฺขปฺมิได้ ปรีหฺรามิ จงรักษาบัดนี้ อตุตฺตานิ ซึ่งตน สุขี
 ให้เป็นสุข ให้โยคาพจรจำเรณูเมตตาในตนดังนี้จึงเนื่อง ๆ ก่อน ซึ่งว่าให้
 จำเรณูเมตตาในตนเอง อหิ สุขิโต โหมิ เป็นต้นดังนี้ด้วย สามารถจะให้
 กระซึ่งตนเป็นพยาน จะให้เห็นอธิบายว่า อาตมามันมีความปรารถนาแต่
 ความสุขเกลียดทหน่ายทุกข์ฉนั้นใด สัตว์หมื่นก็ปรารถนาความสุขปฏิกุ
 เกลียดในความทุกข์ เหมือนกันกับอาตมาดังนี้ เมื่อเห็นอธิบายดังนี้แล้ว
 จิตแห่งพระโยคาพจรนั้น ก็ปรารถนาที่จะให้สัตว์หมื่นมีความสุขความเจริญ
 เหตุทั้งนั้นจึงให้พระโยคาพจรตั้งเมตตาในตนก่อน เมื่อตั้งเมตตาในตนแล้ว
 ลำดับนั้นบุคคลผู้ใดเป็นที่รักที่ชอบใจแห่งตน แลเป็นที่สรรเสริญคือเป็น
 อาจารย์แห่งตนแลคนเสมอกับอาจารย์ด้วยศีลคุณเป็นต้นก็ดี แลอุปชฌาย์
 แห่งตนแลมีคุณเสมอกับอุปชฌาย์ด้วยศีลคุณเป็นต้นก็ดี ก็ให้พระโยคาพจร
 จำเรณูเมตตาไปในบุคคลผู้นั้น ระลึกถึงคุณที่เคยให้ปັນซึ่งสิ่งของแห่งตน
 แลเคยกล่าววาจาเป็นที่รักเป็นอาทิแก่ตนในกาลก่อนมิฉะนั้นพึงระลึกถึงซึ่งคุณ
 มีสภาวะเป็นที่เคารพเป็นที่สรรเสริญ มีศีลคุณแลสุตคุณเป็นต้นแห่งบุคคล

ผู้นั้น เพื่อให้พระเมตตาเป็นไปด้วง่าย พึงจำเริญซึ่งเมตตาพรหมวิหาร
 ไปในบุคคลผู้นั้นโดยนัยผู้นั้นเป็นต้นว่า เอส สปุปริโส สุขิตโต โหตุ
 นิทุกุโฆ แปลเป็นเนื้อความว่า เอส สปุปริโส อันว่าท่านผู้เป็นสตับุรุษนั้น
 สุขิตโต เป็นสุข นิทุกุโฆ ปราศจากทุกข์ โหตุ จงมี เอาบทกัณนี้ เป็นบวิกรรม
 ภาวนา แล้วจำเริญไปจงเนื่อง ๆ เมื่อจำเริญเมตตาไปในอบุชฌาย์ผู้ส่ง
 สอนกัณนี้แล้ว ลำคัับนั้น ให้จำเริญเมตตาไปในบุคคลอันตนจะพึงรัก มี
 มารดาบิดาเป็นต้น ลำคัับนั้น จึงแผ่เมตตาไปในบุคคลอันตนมิได้รักมิได้ชัง
 เป็นแต่อย่างกลาง ลำคัับนั้น จึงแผ่เมตตาไปในบุคคลผู้เป็นเวร เมื่อแผ่
 เมตตาไปในบุคคลอันเป็นเวรนั้นถึงน้ำจิตนันทังเมตตาลงมิได้ อาคัยว่า
 กิดเค้นอยู่ด้วยหนหลัง กิดชัันมาถึงความหลังแล้ว มีโทโสบังเกิดชัันมาไม่
 เมตตาลงได้ ก็พึงกลัับระลึกลงถึงบุคคลอันเป็นที่รัก มีครูอุปัชฌาย์อาจารย์
 เป็นต้นก่อนแล้ว ภายหลังจึงแผ่เมตตาไปในบุคคลอันเป็นเวรนั้น ถ้าจิตยัง
 มีโทโสอยู่ ก็พึงให้อโอกาสความส่งสอนแก่ตนว่า อเร กุชฌณปุริส ตุร
 บุรุษมักโกรธท่านไม่ได้ฟังพระธรรมเทศนาบ้าง หรือประการใดจึงมาเป็น
 เป็นเช่นนี้ นี่แน่ท่านเออัย สมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธองค์ทรงพระกรุณา
 โปรดไว้ว่ามหาโจรอันร้ายกาจหยาบช้ำ ตัดเสียซึ่งอวัยวะใหญ่่น้อยของบุคคล
 ผู้ใดด้วยเลื่อยอันคมกล้ากระทำให้ลำบากเวทนาแทบบรรดาตาย ถ้าบุคคล
 นั้นมิใช่โจรธแกโจรทั้งหลายอันทำแล้วแก่ตนแล้ว ผู้นั้นจะได้ชื่อว่ากระทำ
 ตามคำสั่งสอนแห่งพระตถาคตหามิได้ ผู้ใดเลโกรธตอบแก่บุคคลอันโกรธ
 ก่อน ผู้นั้นได้ชื่อว่าตามมากกว่าบุคคลอันโกรธก่อน บุคคลผู้ใดเห็นโกรธแล
 มิได้โกรธตอบ อดสูทหนักถันสุบรรเทาเสียได้ ผู้นั้นได้ชื่อว่าชนะสงคราม

อันใหญ่หลวงยากที่ผู้อื่นจะผจญได้ อันมิได้โกรธตอบนั้น ได้ชื่อว่าประพฤติก
ให้เป็นประโยชน์ตนประโยชน์ท่าน ประโยชน์ตนนั้นอย่างไร อธิบาย
ว่าคนที่ไม่โกรธนั้น ย่อมมีหทัยวัตถุอันมิได้เดือดร้อนพลุ่งพล่านระส่ำระสาย
ความสบายนั้นมีมาก เพราะมีสันดานอันเย็นแล้ว เป็นที่สรรเสริญแห่ง
บัณฑิตชาติผู้มีปัญญาจะเป็นที่รักใคร่แห่งสรรพเทวดามนุษย์ถ้วนหน้า โรค
ไข้เจ็บนั้นมีโดยน้อย คนที่ผูกอาฆาตพยาบาทของเวรแก่ตนนั้นก็มีโดยน้อย
สิ้นสัพพธกจะเข็นนำเป็นนวล ควรจะเป็นที่ทัศนากรแก่ตาโลกจะมีสุขแก่เร็ว
เมื่อดับจิตนั้นก็จะได้สติ ตนแลก็จะได้ไปบังเกิดในสวรรค์ บุคคลผู้มีได้
โกรธตอบแก่คนที่โกรธก่อนนั้นจะเป็นประโยชน์แก่ตนดังนี้ ที่ว่าจะ
เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่นนั้น คือเขาโกรธตน ๆ ไม่โกรธแล้วเขาจะโกรธไปได้
เป็นกระไร หน้อยหนึ่งโทโสแห่งเขาก็จะรำบไป เมื่อโทโสอันใหม่อยู่ใน
สันดานแห่งเขารำบไปแล้วเขาก็จะได้ความสบาย อย่างนั้นแลได้ชื่อว่า
กระทำประโยชน์แก่ผู้อื่นให้พระโยคาพจรส่งสอนอาตมาดังพรรณนามานี้ ถ้า
โทโสยังไม่รำบลงก็พึงสอนตนด้วยนัยอื่นว่า อมฺโห กูรฺท่าน สมเด็จ
พระศาสดาจารย์ตรัสพระธรรมเทศนาไว้ว่า ฉวาลาตี อุกฺโข ปทิตฺติ
ตฺนฺพินฺนํบุคคลเผฉิมไฟติดทั้งข้าง โนนข้างนี้มีกลางตุนเปอน ไปด้วยคุณนั้น
ไม่มีใครหยิบใครต้อง บมฺิได้สำเร็จกิจเป็นพื้นในบ้านในป่า สำหรับแต่จะ
ตั้งอยู่เปล่าหาประโยชน์มิได้จนใดก็ตีผู้ใดเห็นเขาโกรธแลโกรธตอบ ผู้นั้น
ก็จะได้ชื่อว่ากระทำตนให้หาคุณมิได้ มีอุปไมยดังนี้ เมื่อส่งสอนตนด้วย
ประการดังนี้ถ้าแลโทโส ยังมีได้รำบก็พึงพิจารณา เอาเยี่ยงอย่างสมเด็จพระ
พระสรรเพชญ์พุทธเจ้า เมื่อพระองค์ยังเป็นพระบรมโพธิสัตว์ แลกอปรด้วย

ชนิดนั้น ให้ระลึกว่าครั้งหนึ่ง เมื่อสมเด็จพระบรมโพธิสัตว์เสวยพระชาติ
 เป็น พระยาสีลวราชรักษาศีลบริสุทธ์ อำมาตย์ผู้หนึ่งใจบาปหยาบช้า
 ประทุษร้ายในพระราชเทวี จึงไปหาพระยาปัจจามิตรมาจับพระองค์กับ
 อำมาตย์พันหนึ่งไปฝังเสียในป่าช้าผีดิบ ประมาดเพียงพระศอก ประสงค์
 จะปลงพระชนม์ให้สิ้นสูญ พระองค์ก็มีได้มีพระทัยประทุษร้ายตั้งชนิดเป็น
 เบื้องหน้า ครั้นเพลากลางคืนสุนัขจิ้งจอกมาสู่ป่าช้าจะกินซากอสุภเข้าไปใกล้
 พระบรมโพธิสัตว์จะกินพระองค์ ๆ เอาคางทับไว้ สุนัขจิ้งจอกก็ยุดินลงไป
 จนพระองค์ขึ้นได้ ชุกอำมาตย์ชนสนทงพันเทพยดาก็พาพระองค์มาส่งถึง
 ปราสาท พระองค์ก็มีได้ประทุษร้ายตั้งพระยาปัจจามิตรในที่เป็นมิตร หนึ่ง
 พระองค์เสวยพระชาติเป็นขันตีวาทีดาบส พระยากลพาราให้เขียนขบโบาย
 ๓ จักร ๗ ละพัน ๆ แล้วมีหน้าฆ่าให้ตัดมือตัดเท้า โดกลงมาตีบ
 ท่ามกลางอุระถึงเพียงนั้นแล้ว พระองค์จะได้โทษมาตรว่าหน้อยหนึ่งหามิได้
 กลับอวยชัยให้พรเสียอีก ไซ้แต่เท่านั้น ควรจะอัศจรรย์ครั้งเมื่อเสวย
 พระชาติเป็นจุลธรรมบาลราชกุมาร เป็นราชโอรสพระเจ้ามหาปตาปราช ๆ
 นั่นคือพระเทวทัตต์ อาศัยเวรานุเวรให้ชดให้เคืองพระทัย ให้ลงราช
 อาญาเขียนขันตีโบายตัดมือเท้าบังคับให้ตัดพระเศียรเกล้า ขณะเมื่อนาย
 เพชฌฆาตเขาจะตัดพระเศียรนั้น พระองค์ตั้งอธิวาสนขันตีมิได้ โกรธแก่พระ
 บิดาแลนายเพชฌฆาตผู้จะฆ่า ไซ้แต่เท่านั้น ครั้นเมื่อเสวยพระชาติเป็น
 พระยาข้างฉัททันต์ นายพรานชื่อว่า โสอุตรยิ่งถูกพระนางทีด้วยลูกคร
 อันกำซาบไปด้วยยาพิษ ถึงเพียงนี้ พระองค์ก็มีได้ชดมิได้เคืองแก่โส
 อุตรพรานป่า กลับยอมให้โสอุตรเลื่อยงามด้วยรัศมีทั้ง ๖ ประการ
 เสียอีก ไซ้แต่เท่านั้น ครั้งหนึ่งเสวยพระชาติเป็นพญาพานรบผู้หนึ่ง

ตกลงไปในข้างเขาขาดชั้นมิได้ พระองค์แบกมาส่ง บุรุษนั้นปรารถนาจะ
 เอามังสะพระองค์ไปเป็นเสบียง เอาศีลาต่อพระเศียรถึงเพียงนี้พระองค์ก็
 ไม่ขังไม้ไกรธ ไซ้แต่เท่านั้น ครึ่งเมื่อเสวยพระชาติเป็นพระยาภริทัตตนาคราช
 หมออาลัมภายกระทำให้ลำบากเวทนาพาไปเล่นในบ้านน้อยบ้านใหญ่ พระองค์
 จะได้ขังไม้ไกรธมาตราว่าน้อยหนึ่งหามิได้ ไซ้แต่เท่านั้น ครึ่งหนึ่งเสวย
 พระชาติเป็นพญาสังขบาลนาคราช ไปรักษาศีลอยู่บนจอมปลวกแทบฝั่ง
 แม่น้ำ วันหนึ่งบุตรนายพราน ๑๖ คนจับเอาพระองค์ไปแทงถึง ๘ แห่ง
 แล้วก็เอาไม้สอดเข้าเป็นคานหาม ๆ ไปเอาเชือกร้อยจุมผูกไว้ เขาทำถึง
 เพียงนี้แล้วพระองค์ก็ไม่ขังไม้ไกรธไม่ทำร้ายแก่เขา พระโยคาพจรพิจารณา
 ถึงเยี่ยมอย่างประเพณีมหาสัพพัญญูโพธิสัตว์คั้งนี้แล้ว จิตที่ขัดข้องเกิดขึ้น
 ในคนผู้เป็นเวรจะก่อเยเบาบางบรรเทาหลง เมื่อโทโสเสื่อมหายจากสันดานแล้ว
 เมตตาจิตของพระโยคาพจรก็จะเสมอในคน ๔ จำพวก สัมสมภทโท
 กาดพุโพ อันตั้นนั้นพระโยคาพจรพึงจำเรณูสัมสมสมภทเมตตา ๆ นั้น
 ว่าเมตตาเจือไปในแดนทั้ง ๔ นั้น คือตนของบุคคลผู้จำเรณูเมตตานั้นจัด
 เป็นอัน ๑ บุคคลอันเป็นที่รักจัดเป็นแดนอีก ๑ บุคคลอันเป็นมิตรมอย่าง
 กลางจัดเป็นแดนอัน ๑ บุคคลที่เป็นแดนอัน ๑ แดนทั้ง ๔ นั้นพึงให้ระคน
 กันเป็นอันหนึ่งอันเดียว คือรักตนอย่างไรก็รักผู้อื่นอย่างนั้น รักผู้อื่น
 อย่างไม่รักตนอย่างนั้น ประพศุติอย่างนั้นจึงเป็นสัมสมภทอธิบายว่าคน
 ทั้ง ๔ คือตนของบุคคลผู้จำเรณูเมตตา ๑ คนที่รัก ๑ คนไม่ขัง ๑ คน
 เป็นเวร ๑ ทั้ง ๔ นั้นยังอยู่ในที่อันเดียวกันยังมีมหาโจรมากกว่าว่า เอก
 อมหากิ เทถ ท่านจงให้คนแก่เราสักคน ๑ เราจะฆ่าเอาเลือดคอกไป
 กระทำพิธีกรรมแก่เวทวาท ผิวว่าบุคคลนั้น รักผู้อื่นผู้จำเรณูเมตตานัน พึง

คิดว่า อสุภิก ภา ฌณฺหนตุ มหาโจรจงจับเอาคนนั้นเถิด ถ้าคิดดังนั้นก็
 ได้ชื่อว่าไม่กระทำสัมสัมเภท คือเจ้อกันแห่งแดนเหตุวรัถกันหารักกันทั้ง
 ๓ ไม่ ฝิว่าผู้จำเรียมุตตานันรำพึงคิดว่า มี ฌณฺหนตุ มหาโจรจงจับเอา
 อาตมาอย่าได้จับเอาคนทั้ง ๓ นี้ แม้ถึงจะคิดอย่างนั้นก็ ก็มีได้ช้อกระทำ
 สัมสัมเภท เหตุรักแต่คนทั้ง ๓ หารักตนเองไม่ กาลใดแลบุคคลผู้จำเรียมุต
 เมตตานัน มิได้เห็นซึ่งบุคคลที่ตนจะพึงให้แก่มหาโจรแต่สักคนหนึ่งใน
 ระหว่างคนทั้ง ๔ นันจิตประพตติเป็นอันสมออยุ่ในคนทั้ง ๔ นัน คือตน
 แลคนทั้ง ๓ ดังนั้นแลได้ช้อว่าพระโยคาพจรกระทำสัมสัมเภท เมื่อจำเรียมุต
 พระเมตตาเป็นสัมสัมเภทตั้งแล้ว พึงแผ่พระเมตตาเป็น ๓ สถานด้วย
 สามารท อโนทิส โอทิส ทิสาผระ คือแผ่เมตตามิได้เฉพาะกัถิ เจพะ
 กัถิ แผ่ทั่วทิสทั้ง ๑๐ กัถิ มีเมตตาคิจตให้เป็นประโยชน์แก่สรรพสัตว์ทั้งปวง
 เบืองบนถึงภวักคพรหมเป็นที่สุคต เบืองต่ำตลอดอเวจันรฤ โดยปริมณฑลทั่ว
 อนันตสัตว์อันอยู่ในอนันตจักรวาล พระโยคาพจรแผ่เมตตาเป็นอโนทิสนัน
 ด้วยอาการทั้ง ๕ ว่า สพฺเพ สตุตา อเวรา โหนตุ อพฺยาปชฺฌา โหนตุ
 อนีจมา โหนตุ สุขี อุตตานัน ปรีหรนตุ สพฺเพ ปาณา สพฺเพ
 ภูตา สพฺเพ ปุคฺคลา สพฺเพ อุตตภาวปรีจาปนฺนา อเวรา โหนตุ
 ฯลฯ ปรีหรนตุ แผลเน้อความว่า สพฺเพ สตุตา อันว่าสัตว์ทั้งหลาย
 อันยังช้ออยู่ในรูปาภิชันธด้วยนันทราคะ อเวรา โหนตุ จงอย่ามีเวร
 แก่กัน อพฺยาปชฺฌา โหนตุ จงอย่ามีพยาบาทแก่กัน อนีจมา โหนตุ
 จงอย่ามีอุปัทวทุกข์ในกาย สุขี อุตตานัน ปรีหรนตุ จงนำให้พ้นจากทุกข์

รักษาตนให้เป็นสุขทุกอิริยาบถเถิด อย่างนี้เป็นอาการอัน ๑ สัพพะ ปาณา
 อันว่าสัตว์อันมีชีวิตอยู่ด้วยอัสสาสะ บัณฑิตาสะมีปัญจขันธ์บริบูรณ์ทั้งปวง
 บทประกอบเหมือนกันเป็นอาการอัน ๑ สัพพะ ภูตา อันว่าสัตว์ทั้งหลาย
 อันเกิดในจตุโวการภพมีขันธ์ ๕ ประการ คือรูปพรหม แลสัตว์อันเกิดใน
 เอกโวการภพมีขันธ์ ๑ คือสัญญาสัตว์เป็นอาการอัน ๑ สัพพะ ปุคฺคตา อัน
 ว่าสัตว์อันจะไปสู่นรกทั้งปวงเป็นอาการ ๑ สัพพะ อุตฺตภาวปริยาปฺนนา
 อันว่าสัตว์อันนับเข้าในอาตมาภาพ เหตุอาศัยขันธ์ทั้ง ๕ แลบัญญัติว่า
 อาตมาภาพนั้น จึงเอาบทอเวราเป็นต้นนั้นประกอบด้วยเป็นอาการอันเป็น
 ๑ เป็น ๕ ด้วยกัน ในอนโทกนั้นแลแผ่เมตตาไปในอนโทกนั้นคือเฉพาะ
 เป็นส่วนว่าหญิงชายมีอาการ ๗ ว่า สัพพะ อิตฺถิโย อเวรา โหนตุ ฯลฯ
 สุกฺขิ อุตฺตานิ ปรีหฺรณฺตุ สัพพะ ปุริสา สัพพะ อริยา สัพพะ
 อนริยา สัพพะ เทวา สัพพะ มนุสฺสา สัพพะ วินิปาติกา อเวรา
 โหนตุ ฯลฯ ปรีหฺรณฺตุ สัพพะ อิตฺถิโย นั้น แปลว่าหญิงทั้งหลาย
 ทั้งปวง สัพพะ ปุริสา นั้น แปลว่าบุรุษทั้งหลายทั้งปวง สัพพะ อริยา
 แปลว่าพระอริยเจ้าทั้งหลายทั้งปวง สัพพะ อนริยา แปลว่าไม่ใช่พระอริยเจ้า
 คือปุถุชนทั้งหลายทั้งปวง สัพพะ เทวา แปลว่าเทวดาทั้งหลายทั้งปวง
 สัพพะ มนุสฺสา แปลว่ามนุษย์ทั้งหลายทั้งปวง สัพพะ วินิปาติกา
 แปลว่าอสุรกายทั้งหลายทั้งปวงจึงใส่อเวราเป็นต้นเข้าทุกบท ๆ เป็นอาการ
 ๗ ด้วยกัน แลทิสาพรณะนั้นมีอาการ ๑๐ คือ สัพพะ ปุริตฺถิมาย
 ทิสาย สตุตฺตา อเวรา ฯลฯ ปรีหฺรณฺตุ สัพพะ ปุจฺฉิมาย ทิสาย
 สตุตฺตา สัพพะ อุตฺตราย ทิสาย สัพพะ ทกฺขิมาย ทิสาย สัพพะ

ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย สพฺเพ ปจฺฉิมาย อนุทิสาย สพฺเพ
 อุตฺตราย อนุทิสาย สพฺเพ ทกฺขิมาย อนุทิสาย สพฺเพ เหฏฺฐิมาย
 ทิสาย สพฺเพ อปริมาย ทิสาย สตุตฺตา อเวรา โหนตุ ๆลฯ
 ปรีทรนฺตุ อธิบายเนื้อความว่า แม่เมตตาไปแก่สัตว์อันอยู่ในทิศทั้ง ๑๐
 เป็นอาการ ๑๐ ประการด้วยกัน อาการ ๕ อาการ ๗ อาการ ๑๐ ถึงกล่าว
 มานี้ สมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธเจ้าตรัสเทศนาไว้ สำหรับพระโยคาพจร
 อันได้ฌานแล้วแม่เมตตาเป็น เจโตวิมุตติ พรหมวิหารอัปนาฌานใน
 กรุณาพรหมวิหารนั้น คือโยคาพจรได้เห็นแล้ว ซึ่งบุรุษอันเป็นกัมพรา
 มีรูปวิกลพึงเกลียดเป็นคนที่เห็นใจได้ซึ่งความยากยิ่งนัก มีมือแลเท้าอันทำ
 ทักเสียมแก่กระเบื้องขอทานวางไว้เฉพาะหน้า นอนนอนอยู่ในศาลาแห่ง
 คนยาก แลมีหมู่นอนอันกล้านกล้อออกจากมือจากเท้า แลร้องไห้ร้องคราง
 เมื่อเห็นแล้วจึงถือเอาซึ่งสัตว์นั้นเป็นนิมิต พึงแผ่ซึ่งกรุณาไปว่า กิจฺฉาวตฺยํ
 สตุโต อาปนฺโน อปฺเปวนาม อิมฺมุหา ทุกฺขว มฺลฺลเจยฺย เอาบท
 ด้งนี้บริกรรมภาวนาจำเรียงไปลงเนื่อง ๆ แปรเป็นเนื้อความว่าด้งเรา
 สังเวห สัตว์ผู้ถึงซึ่งความลำบากยิ่งนักแม้ใจนพึงพ้นจากความทุกข์บ้ดนี้เกิด
 ถ้าจะแผ่ซึ่งกรุณาไปในสัตว์เป็นอันมาก ให้เอาบทด้งบริกรรมภาวนาว่า
 ทุกฺขว ปมฺลฺลจฺนฺตุ ปาณฺโน ด้งนี้ลงเนื่อง ๆ ถ้ามิได้ซึ่งคนอนาถาเห็น
 ปานด้งนั้น แม้บุคคลอันก่อปรด้ด้วยความสุข แต่ทว่าเป็นคนกระทำบาป
 ทยาบช้า มีกายแลววจาจิตทั้ง ๓ สถานนั้น นีรเวศจากกุศลธรรมสิ้น ให้
 โยคาพจรน้อมซึ่งคนด้งนั้นมาเคียงข้าง ด้วยโทษในอนาคตแล้วพึงจำเรียง
 ซึ่งกรุณาไปว่า บุคคลผู้เป็นกัมพรา แต่ในมนุษย์โลกนี้ก่อปรด้ด้วยความสุข
 เสวยซึ่งโภคสมบัติล้วนแล้วด้ด้วยความสุข แต่ทว่ากายทวาร วจีทวาร

มโนทวาร แห่งผู้นั้นจะมีเป็นกุศลแต่อันเดียวก็หามิได้ แม้ดับชีวิตแล้วที่ไหน
 จะแคล้วบายนทั้ง ๔ ก็จะไม่ช่วยแต่ทุกข์โทมนัสจะหนีมิได้ ในอบายภูมิเที่ยง
 แท้เบื้องหน้าแต่หันโยคาพจรพึงจำเริญซึ่งกรุณานั้นไปแก่บุคคลอันเป็นที่รัก
 แล้วให้จำเริญไปแก่คนอันมรัยส์ไม่รักไม่ชัง ลำดับนับพึงจำเริญไปแก่
 บุคคลอันเป็นเวรแก่ตน แล้ววิธอื่นจะระงับซึ่งเวรและจะทำซึ่งสมสัมภพ
 นั้น ก็เหมือนดังวิธอื่นกล่าวแล้วในเมตตาทพรหมวิหาร เมื่อโยคาพจรเสพ
 ซึ่งสมถนิมิตอันเป็นไปด้วยสามารถสมสัมภพนั้นแล้ว จะจำเริญซึ่งกรุณาไป
 ก็จะต้องซึ่งอุปปนาถนาน โดยนัยดังกล่าวแล้วในเมตตาทพรหมวิหาร ฯ

จบเมตตากรุณาพรหมวิหารแต่เพียงเท่านี้

ในมุกทิทาพรหมวิหารนั้น ให้พระโยคาพจรแผ่ซึ่งมุกทิจาคอันขึ้นชม
 ไปในสหายนักเลงนั้นก่อน แลสหายเห็นปานนั้นเคยขึ้นชมด้วยกัน เมื่อจะ
 กล่าวซึ่งวาจานั้น สำนวจก่อนแล้วจึงเจรจากันต่อภายหลัง ถ้ามืดงั้น
 พระโยคาพจรได้เห็น มิฉะนั้นได้ฟังข่าวแห่งบุคคลอันเป็นที่รักแห่งตนอัน
 กอปรด้วยความสุขเสวยซึ่งอารมณ์อันเป็นสุขนั้น ให้ทำจิตให้ชื่นชมยินดีด้วย
 ความสุขความสบายแห่งสหายนั้นแล้ว พึงแผ่มุกทิทาไปว่า อโห วตยัม
 สตุโต สาธุ อโห สฏฐุ กังนังเงอ ๑ แปลว่า อโห วต ดังเรา
 ชื่นชม อัม สตุโต อันว่าสัตว์ผู้หนึ่งก็ยิ่งนัก ถ้าจะแผ่ไปซึ่งมุกทิทาในสัตว์เป็น
 อันมาก ให้เอาบทดังนี้บริกรรมภาวนาว่า สสมปตุติโต มา วิจจนตุ
 จงเงอ ๑ ในลำดับนั้นจึงจำเริญมุกทิทาไปในบุคคลอันมรัยส์ แลบุคคลอัน

เป็นเวร แล้ววิธีอันจะบรรเทาซึ่งเวรแลกระทำซึ่งสัมพันธ์กันนั้น มีนัยอันกล่าว
แล้วในเมตตาพรหมวิหารนั้น ๆ

จบมุกตาพรหมวิหารแต่เพียงนี้

โยคาพจรปรารถนาจะจำเริญอุเบกขาพรหมวิหาร ให้ออกจากตติยฌาน
อันตนได้ในเมตตาพรหมวิหาร แลกรุณาพรหมวิหาร แลมุกตาพรหมวิหาร
นั้นแล้ว จึงบำเพ็ญซึ่งจิตไปให้เฉพาะต่อบุคคลอันมรัยส์ถ์ไม่รักไม่ชัง พึง
ยังอุเบกขาจิตให้บังเกิดด้วยกรรมว่า สตฺตา สตฺตา กตา วา กมฺมสตฺถกา
โหนตุ ตังหิ จงเณอง ๆ เมื่ออุเบกขาจิตบังเกิดเป็นอันดี ในบุคคลอัน
มรัยส์ถ์แล้ว ให้โยคาพจรแผ่ซึ่งอุเบกขาไปในบุคคลอันเป็นที่รักแล้ว จำเริญ
ไปในสหายอันเป็นนักลองแล้ว จำเริญไปในบุคคลอันเป็นเวรแล้วจึงกระทำ
สัมพันธ์ในบุคคลทั้ง ๔ จำพวก ด้วยสามารถตั้งจิตให้เสมอกันในบุคคล
ทั้ง ๔ จำพวกแล้ว พึงส่องเสพกระทำเณอง ๆ ซึ่งสัมพันธ์กันเป็นนimit
เมื่อจำเริญไปดังนี้เณอง ๆ อันว่าจตุตถฌานก็จะบังเกิดแก่โยคาพจรเจ้านั้น
โดยนัยอธิบายอันกล่าวแล้วในปัจจุภินันนั้น ๆ

จบอุเบกขาพรหมวิหารแต่เท่านี้

แลโยคาพจรอันจำเริญซึ่งเมตตาพรหมวิหารนั้น จะได้ซึ่งอานิสงส์

๑๑ ประการ สุขี สุปติ คือจะหลับก็เป็นสุขจุเข้าซึ่งสมาบัติ ๑ คือตื่น
ซันก็เป็นสุข ๑ มีหน้าอันปราศจากวิการตุจตั้งว่าดอกบัวอันบาน ๑ จะ

นิมิตฝันก็มีให้เห็นซึ่งสุมินอันลามก ๑ จะเป็นที่รักแก่นุชย์ จะเป็นที่รัก
 แห่งเทวดาและฝูงผี ๑ ฝูงเทพดาจะอภิบาลรักษา ๑ และผู้จำเวิญเมตตานั้น
 นั้น เพลิงก็มีได้สังหาร จะมีได้เป็นอันตรายเพราะยาพิษ ศัสตราวุธอัน
 บุคคลประหารก็มีได้เข้าไปในกาย ๑ คือจิตแห่งบุคคลผู้นั้นจะตั้งมันลงเป็น
 องค์สมาธิ ๑ คือมีพัทตร์จะผ่องดังผลตาลอันหล่นจากขั้ว ๑ เมื่อจะ
 กระทำกาลกิริยามิได้พ้นเพื่อนสติ ๑ แม้มิได้ตรัสรู้มรรคผลในชาตินี้ ก็
 ไปบังเกิดในพรหมโลก ๑ เป็น ๑๑ ประการด้วยกัน เหตุทั้งนั้น นักปราชญ์
 ผู้มีปัญญาพឹងหมั่นจำเวิญซึ่งเมตตาพรหมวิหาร อันมีอานุภาพเป็นอันมาก
 ดังกล่าวมานี้ ฯ

วินิจฉัยในจตุพรหมวิหารยุดีเท่านั้น

พรหมวิหารานนตรี อุกฤษฏีเจต ปน อรุเปตฺ อากาसानญจาย
 ตนํ ภาเวตฺกาโม ฯลฯ จตฺตถณฺณํ อุปฺปาเทติ เบื้องหน้าแต่จะ
 วิสัชนาในอรุปกัมมัญฐาน ๔ ประการ อันพระพุทโธโฆษจารยเจ้าผู้ตกแต่ง
 คัมภีร์พระวิสุทธิมรรคสำแดงไว้ ในลำดับแห่งพระจตุพรหมวิหาร ๔
 ประการ และอรุปกัมมัญฐาน ๔ นั้น คืออากาसानญจายตนะ ๑ วิญญานัญ
 จายตนะ ๑ อากิญจัญญายตนะ ๑ เหวสัญญานาสัญญายตนะ ๑ เป็น ๔
 ด้วยกัน อากาसानญจายตนิ ภาเวตฺกาโม พระโยคภาพจรกฤษฏศร ผู้มี
 ศรัทธาปรารถนาจะจำเวิญอรุปกัมมัญฐานนั้น ย่อมจำเวิญอากาसानญ
 จายตนะญาณนั้นก่อน เหตุว่าอรุปฏานนี้เป็นอารมณ์สมตติกกมณาน ได้
 สำเร็จล่วงอารมณ์ต่อ ๆ นั้น จะได้สำเร็จรูปฏานเป็นปฐมนั้น เพราะเหตุว่า
 ล่วงเสียซึ่งปฏิภาคนิมิต อันเป็นอารมณ์แห่งรูปาพจรจตุตถณาน จะได้

สำเร็จรูปผานคำรบ ๒ นั้น เพราะเหตุล่วงเสียซึ่งอากาศอันเป็นรูปผาน
 เป็นปฐม จะได้สำเร็จรูปผานเป็นคำรบ ๓ นั้น เพราะเหตุที่ล่วงเสียซึ่ง
 วิญญาณอันเป็นอารมณ์แห่งรูปผานเป็นคำรบ ๒ จะได้สำเร็จรูปผานเป็น
 คำรบ ๔ นั้น เพราะเหตุที่ล่วงเสียซึ่งนัตถิกภาวะ (ความลับเป็นของไม่มี)
 อันเป็นอารมณ์แห่งรูปผานเป็นคำรบ ๓ ตกว่าต้องจำเริญให้เป็นลำดับ ๆ
 ชนไปดังนี้ ที่จะล่วงเบื้องตนเสียจะโคตขึ้นไปจำเริญเบื้องปลายนั้นจำเริญ
 บรมิได้ เหตุฉะนั้น พระโยคาพจรกฤษทุตรผู้ปรารถนาจะจำเริญอุปภัมมัญฐาน
 นั้น จึงจำเริญรูปผานเป็นปฐม อันชื่อว่าอากาศาณัญจายตนผานนั้นก่อน
 เหตุไฉนพระโยคาพจรจึงรักใคร่อุปภัมมัญฐาน พอใจจำเริญอุปภัมมัญฐาน
 รูปเป อาทินวิ ทิสฺวา อธิบายว่าพระโยคาพจรพิจารณาเห็นโทษในรูป
 เหตุนี้ แม้ว่าสัตว์ทั้งปวงจะทะเลาะทู่เมียงกัน ชกต่อยตีโถมกันด้วย
 ไม้่น้อยและไม้ใหญ่ ไม้ยาวและไม้สั้นก็ดี จะทิ่มแทงกันด้วยศัตราวุธ
 ต่าง ๆ นั้นก็ดี จะเบียดเบียนกันได้ดังนี้ที่อาศัยแก่กรัชกาย ถ้าหากกรัชกาย
 บรมิได้มีจิตเจกติกไม่มีรูปแล้ว สภาวะชกต่อยตีรันทิ่มแทงฟาดฟันเบียดเบียน
 กันต่าง ๆ นั้นหามิได้ อาพาธสหัสสาณํ ถึงโรคาพยาธิป่วยไข้มีประการ
 ต่าง ๆ มากกว่ามาก มีโรคในตาโรคในหูเป็นอาทินั้นก็ย่อมบังเกิดใน
 กรัชกาย มีกรัชกายแล้วสรรพโรคต่าง ๆ ก็บังเกิดขึ้นเบียดเบียนให้ป่วย
 ให้เจ็บให้ลำบากเวทนาสาหัสสาครรจ์ สุดที่จะพรรณนา ถ้าหารูปบรมิได้แล้ว
 โรคาพยาธิจะบังเกิดได้ที่ไหนเล่า ก็หาบรมิได้ด้วยกัน พระโยคาพจร
 กฤษทุตรพิจารณาเห็นโทษด้วยประการฉะนี้ ปรารถนาที่จะให้พ้นรูป เห็น
 หน่ายเกลียดกลัวแต่รูปนั้นก็มีกำลัง ประสงค์จะให้รูปนั้นดับสูญ จึงอุทสาหะ

นั้นเป็นกำลังปรารถนา จะล่วงเสียซึ่งกสิณนิมิตบมิขอเห็นซึ่งกสิณนิมิตที่เป็น
 อารมณฺ์แห่งรูป แห่งรูปาพจรจตุตถฌาน ยถา หิ ภิกฺขุโก ปุริโส
 เปรียบปานคฺุบุรุษอันขลาคแต่อสรพิษนั้น ไปปะอสรพิษไล่ในกลางหนทาง
 แล่นหนีอสรพิษ ไปด้วยกำลังอันเร็วเหลือบเห็นรอยซีทรอยเขียนเป็นรูปงู เห็น
 ไบतालอันบุคคตถักและพันเป็นรูปงู เห็นเส้นเชือกและเครือวัลย์ เห็น
 แผ่นดินแตกกระแหง ก็มีความสะดุ้งตกประหม่าสำคัญว่างูบมิปรารถนาจะ
 เสด็จแลดูซึ่งรอยซีตเป็นต้นนั้น ฉันทไคกิตฺติ พระโยคาพจรผู้พิจารณาเห็นกสิณ
 นิมิตอันมีพระธสณฺฐานเหมือนด้วยรูปคล้าย ๆ กันกับรูปก็มีความตกประหม่า
 บมิปรารถนาจะขอเห็นซึ่งกสิณนิมิตมีอุปไมย ดังนั้นถ้ามีดังนั้น เปรียบค่อ
 บุรุษอันเป็นเวร ๆ นั้นตั้งใจคอยเบียดเบียนอยู่ ได้ไปอยู่บ้านอื่น ไปเห็น
 มนุษย์ที่เหมือนด้วยบุรุษอันเป็นเวรก็สะดุ้งตกใจ ไม่ปรารถนาที่จะขอเห็น
 ถ้ามีดังนั้นเปรียบเหมือนบุรุษสุกรแตก เหลือบเห็นหม้อข้าวและตกใจวิ่งหนี
 หม้อข้าว ด้วยสำคัญว่าสุกร ถ้ามีดังนั้นเปรียบค้งบุคคตผู้ขลาคผี แลเห็น
 ไบतालในที่มืดและแล่นหนีไบताल ด้วยสำคัญว่าปีศาจฉันทไคกิตฺติ พระ-
 โยคาพจรเห็นแต่ปฏิภาคนิมิตแห่งกสิณ อันมีพระธสณฺฐานเหมือนด้วยรูป
 ปรากฎในเมโนทวารก็มีความตกใจ มีอุปไมยค้งนั้น พระโยคาพจรอันหน้า
 รูปปรารถนาจะไปให้พันรูปนั้น เมื่อจำเรณูรูปาพจรจตุตถฌานที่ตนได้
 ชำนาญเป็นอันดี พิจารณาเห็นโทษแห่งจตุตถฌานว่า รูปาพจรจตุตถฌาน
 กระทบรูปที่เราเห็นน้อยหน่าเป็นอารมณฺ์ มีข้าศึกคือโสมนัสอันอยู่ใกล้หยาบ
 ว่ารูปสมาบติจะไล่ละเหยียดเหมือนอรุปรสมาบตีหาบมิได้ เมื่อพิจารณาเห็น
 โทษแห่งรูปาพจรจตุตถฌานด้วยประการค้งนี้ ก็สิ้นความรักใคร่ในรูปพจร
 จตุตถฌาน กำหนดเองแต่อาภาศที่กสิณนิมิตตูกต้องเป็นอารมณฺ์ และอาการ

ที่เพิกกสิณออกนั้นจะได้เหมือนอาการอันเพิกขึ้นซึ่งเสื่อลำแพน และอาการอันแฉะขนมปังนั้นหาบมิได้ อาการที่พระโยคภาพรเพิกเฉย บมิได้กำหนด เอกสิณรูปเป็นอารมณ์ ตั้งจิตเป็นกำหนดเอาแต่อากาศเป็นอารมณ์ กาลเมื่อกสิณรูปอันตรธานหาย อากาศมีประมาณเท่าวงกสิณที่ปรากฏแจ้งในมโนทวารนั้น ได้ชื่อว่ากสิณฆาตอากาศ บางคาบอาจารย์เรียกว่ากสิณผูกฐากอากาศ บางคาบอาจารย์เรียกว่ากสิณวิวิตกอากาศ และอาการที่พระโยคภาพรเพิกกสิณเสียแล้วนั้น **ยตุตถิ อิจฺจติ** ถ้าพระโยคภาพรปรารถนาจงแผ่ใหญ่ใหญ่เท่าใด ก็ใหญ่ออกเท่านั้นสำเร็จโดยความปรารถนา ถึงจะแผ่ใหญ่ออกไปให้ตลอดออกไปถึงขอบจักรวาลเป็นกำหนดก็อาจแผ่ได้สำเร็จ ความปรารถนา และอากาศที่พระโยคภาพรเพิกกสิณเสียแล้วให้พระโยคภาพรพิจารณาเอาเป็นอารมณ์ กระทำบริกรรมภาวนาว่าอากาศโส อากาโส จงเนื่อง ๆ ยกวิตกขึ้นในอากาศ ตั้งวิตกไว้ในอากาศ เมื่อวิตกอยู่ในอากาศนิमित พิจารณาอากาศชนิดนั้นเนื่อง ๆ นีวรณธรรมก็จะสงบจากสันดานเมื่อนีวรณธรรมสงบแล้วจิตจะตั้งได้เป็นอุปรจารสมาธิแล้ว ให้พระโยคภาพรส่องเสพอากาศนิमितนั้นจงเนื่อง ๆ อย่าได้เพิกได้เฉย พึงกระทำบริกรรมภาวนาว่าอากาโส จำเรี่ยวอากาศนิमितนั้นไว้ให้มั่นในสันดาน ปฐมรูปาฆานอันชื่อว่าอากาศาณัญจายตนะ จึงบังเกิดยึดหน่วงเอาอากาศนิमितนั้นเป็นอารมณ์ นี้แก่ปราชญ์พึงสันนิษฐานว่าปฐมฆาน ทุตติยฆาน ตติยฆาน จตุตถฆาน อันเป็นรูปาพจนันยังเกิดขึ้น ถือเอากสิณนิमितมีปฏิวัติกสิณเป็นต้นเป็นอารมณ์และมีฉันทิ อากาศาณัญจายตนะนั้นก็ยังบังเกิดยึดหน่วงเอาอากาศนิमितเป็นอารมณ์ มีอุปไมยดังนั้น ในปฐมวิถิแรกเริ่มเดิมที เมื่อจะได้สำเร็จอากาศาณัญจายตนะนั้น อัมปนาจิตบังเกิด ขณะเดียวก็ตกภวังค์

อุเปกขาญาณสัมปยุตตคามาวจรชวณะที่รอง อับปนาอันบังเกิด ๓ ขณะบ้าง ๔ ขณะบ้าง โดยสมควรแก่वासนาแห่งบุคคลอันเป็นทนต์ธาภิญาและชิปปาภิญา ถ้าवासนาบุคคลนั้นเป็นทนต์ธาภิญา อุเปกขาญาณสัมปยุตตคามาวจรชวณะก็บังเกิด ๔ ขณะ ขณะเป็นปฐมชื่อว่าปริกรรม ขณะเป็นคัมรบ ๒ นั้นชื่อว่าอุปจาร ขณะเป็นคัมรบ ๓ ชื่อว่าอนุโลม ขณะเป็นคัมรบ ๔ ชื่อว่าโคตรภู เมื่อโคตรภูบังเกิดที่ ๔ แล้วอากาศสนัญจายตนะจิตก็บังเกิดที่ ๕ ที่ ๖ นั้นตกภวังค์ ถ้าवासนาบุคคลนั้นเป็นชิปปาภิญา อุเปกขาญาณสัมปยุตตคามาวจรชวณะก็บังเกิด ๓ ขณะ ขณะเป็นปฐมชื่อว่าอุปจาร ขณะเป็นคัมรบ ๒ ชื่อว่าอนุโลม ขณะเป็นคัมรบ ๓ ชื่อว่าโคตรภู เมื่อโคตรภูบังเกิดที่ ๓ แล้ว อากาศสนัญจายตนะจิตก็บังเกิดที่ ๔ ที่ ๕ นั้นตกภวังค์ เป็นอรุปาพจร เป็นอับปนาชวณะ และปฐมอับปนา วิธแห่งทนต์ที่มีवासนาเป็นชิปปาภิญยานั้น ชวณะจิตบังเกิด ๔ ขณะ ขณะที่ ๑ นั้นเป็นเป็นกามาพจร ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ นั้นก็เป็นกามาพจร ที่ ๕ นั้นเป็นอรุปาพจร เป็นอับปนาจิต และข้อซึ่งอรุปเป็นปฐม ได้นามบัญญัติชื่อว่าอากาศสนัญจายตนะนั้น จะมีอธิบายเป็นประการใด อธิบายว่าอากาศสนัญจายตนะคัพทั้น ถ้าจะแปลตัดออก ๓ บท อากาศะบท ๑ อนัญจะบท ๑ อายตนะบท ๑ อากละ แปลว่าช่องว่างอนัญจะนั้นเดิมเป็นอนันตะอยู่ อาเทศ (แปลง) ตะเป็นจะ จึงเป็นอนัญจะ แปลว่าหาที่สุด ก็ออกปาที ขณะบมิได้ อายตนะนั้น แปลว่าที่อยู่ นักปราชญ์พึงรู้ซึ่งอรรถธิบายตามนัยอันฎีกาจารย์วิศัสนา ไว้ในฎีกาพระอภิธรรมมัตตสังคหะว่า อากศนั้นได้ชื่อว่าอนัญจะเพราะเหตุหาอุปาทิขณะและภวังคขณะบมิได้ อันธรรมดาว่าอากศนั้นไม่รู้เกิดไม่รู้ทำลายอันหาที่สุดข้างอุปาทิขณะแห่งอากศว่า อากศ

๕บังเกิดแต่๕นั้นมาบังเกิดในวัน๕นั้นคืน๕นั้นบน๕นั้นเปลาน๕นั้น บังเกิดในครั้งนั้น ๆ
 จะหาที่สุดข้างอุปาทขณะตั้ง๕นั้นมีได้ ประการหนึ่งจะหาที่สุดข้างทำลายแห่ง
 อากาศว่า อากาศ๕นี้จักทำลายไป ในวัน๕นั้นคืน๕นั้นเดือน๕นั้นบน๕นั้นเปลาน๕นั้น
 จะหาที่สุดข้างทำลายตั้ง๕นั้นมีได้ ตกกว่าฝ่ายข้างบังเกิดก็ไม่มีที่สุด ฝ่ายข้าง
 ทำลายก็ไม่มีที่สุด อาศัยเหตุฉะนั้น อากาศ๕นี้ถึงมาตรว่ามีน้อย มีประมาณ
 เท่าวงกลินกัถี น้อยกว่าวงกลินกัถี ก็สมควรจะเรียกว่าอันัญจ ว่าหาที่สุด
 บมิได้ นักปราชญ์พึงเห็นอธิบายจะ๕นี้ อย่าพึงเห็นอธิบายว่า อากาศ๕นั้น
 ต่อเมื่อใดแผ่ไปหาที่สุดบมิได้จึงจะได้ชื่อว่าอันัญจ ๕ถ่ายขมิได้แผ่ออกให้
 ใหญ่ให้กว้าง ยิ่งน้อย ๆ อยู่แต่พอกำหนดได้๕นั้น จะได้ชื่อว่าอันัญจะหา
 บมิได้ อย่าพึงเห็นอธิบายตั้ง๕นั้น พึงเข้าใจตามนัยแห่งฎีกาจารย์ ผู้ตักแต่ง
 ฎีกาพระอิทธิธรรมมัตถสังคหะ ตั้งพรรณนามาน๕นี้ เป็นใจความว่าปฐมรูปา-
 ฌาน๕นั้นยึดท่วงเอาอากาศ๕นี้มา ๕อันหาอุปาทขณะและภวังคขณะบมิได้
 เป็นอารมณ์ อากาศ๕นี้ยึดอันหาที่สุดคือ อุปาทขณะและภวังคขณะบมิได้
 ๕นั้น เป็นที่ตั้งแห่งปฐมมารูปาฌานเป็นที่ยึดที่ท่วงที่สำนักอาศัยแห่งปฐมรูป
 จิต เหตุตั้ง๕นั้นปฐมรูปจิต๕นั้นจึงได้ชื่อว่าอากาศ๕นี้ยึดตนฌาน พึงรู้แจ้ง
 โดยนัยอุปมาว่า ประคองเกวียนและประตูช่องแห่งหน้าต่าง อันบุคคลปิดบัง
 ไว้ด้วยผ้าเขียวและผ้าขาวผ้าแดงและผ้าดำผืนใดผืนหนึ่ง๕นั้นก็ ปากโอและ
 ปากขันปากหม้อและปากกระออม อันบุคคลหุ้มไว้ด้วยผ้าเขียวและผ้าขาวผ้า
 แดงผ้าดำอันใดอันหนึ่ง๕นั้นก็ แต่บรรดาช่องอันบุคคลปิดบังหุ้มไว้ด้วย
 ผ้านั้น เมื่อผ้าสัจจะยังปิดยังปกยังห่อหุ้มเป็นปกคิอยู่ บุรุษชายหญิง
 ๕ทั้งปวงแลไปก็เห็นแต่ผ้า๕ที่ปิดบัง เห็นแต่ผ้าที่ห่อหุ้มจะ๕ได้แลเห็นช่องหา

บมิดได้ กาลเมื่อผ้าที่ปิดที่บังที่ห่อที่หุ้มนั้นปลิวไปด้วยกำลังลมก็ตี ตกลงด้วย
 วัตถุอันคืน มีไม้หนามเกี่ยวข้องก็ตี มีผู้ใดผู้หนึ่งมาเปิดเผยเลิกหรือเสียก็ตี
 กาลเมื่อที่จะหาผ้าปิดปกหุ้มห่อมิได้แล้ว บุตรชายหญิงทั้งปวง แลไปก็เห็น
 ช่องนั้นปรากฏเป็นอากาศเล่า อันนี้แลมีฉันทใด ผ้าที่ปกปิดที่ห่อหุ้มอยู่นั้น
 คุจุปริมณฑลแห่งสถินที่เป็นอารมณ์แห่งรูปาพจรมาน ประตุเกวียนประตุ
 ช่องห้องหน้าต่าง ปากโอแลปากชั้นปากหม้อและปากกระออม อันหา
 ผ้าสาฎกจะปิดปากหุ้มห่อมิได้แลเห็นปรากฏอันอากาศเปล่า เป็นช่องเปล่า
 ยู่ขึ้น อุปไมยคุจาอากาศที่มีกสถินอันเพิก แลเป็นอารมณ์แห่งปฐมารูปมาน
 กาลเมื่อบุรุษชายหญิงทั้งหลายแลไปเห็นแต่ผ้าสาฎกที่ปกปิดที่ห่อหุ้ม บมิดได้
 แลเห็นช่องแห่งประตุเกวียนเป็นอาทินั้น มีอุปไมยตั้งพระโยคาพจรกุลบุตร
 อันเข้าสู่รูปาพจรมาน มีปฏิภาณนิมิตแห่งภูตาทิกสถินเป็นอารมณ์ ยังมีได้
 อากาศเป็นอารมณ์ได้ก่อน กาลเมื่อผ้าสาฎกปราศจากไปมิได้ปิดบังที่ห่อหุ้ม
 อยู่เหมือนอย่างแต่ก่อน บุรุษชายหญิงทั้งหลายแลไปมิได้เห็นผ้าสาฎกเห็น
 แต่ประตุเกวียนเป็นอาทิ ปรากฏเป็นอากาศเปล่า เป็นช่องเปล่าอยู่ขึ้น
 มีอุปไมยตั้งพระโยคาพจรอันหน่ายจากรูป เพิกกสถินเสียแล้วแลพิจารณา
 เอาอากาศเป็นอารมณ์ ทราบเท่าได้สำเร็จปฐมรูปมาน อันมีนามบัญญัติ
 ชื่อว่าอากาศาณัญจายตนฉาน เมื่อพระโยคาพจรกุลบุตรได้สำเร็จกิจใน
 ภาวนาวิธีมีประมาณเท่านั้น เกลียคหน่ายชิงชัง ซึ่งรูปัตถัญญาระงับเสียซึ่ง
 สัตถัญญาให้ปราศจากขันธ์สถานละเสียซึ่งปฏิภมัตถัญญา ปราศจากมนสิการ
 ในนหัตถัตถัญญา บมิดได้กระทำมนสิการในนหัตถัตถัญญาแล้วกาลใดก็ได้
 ชื่อว่าพร้อมเพรียงด้วยอากาศาณัญจายตนฉานในกาลนั้น แท้จริงรูปมาน

นี้มีคุณค่ามากกว่ามาร่างบังคับเสียได้ซึ่งรูปสัญญา ละเสียได้ซึ่งปฏิขสัญญา
 แลนันทตสัญญา รูปสัญญานั้นได้แก่รูปาพจร ๒๕ แลภคินทั้ง ๓ เหตุ
 ว่าเว้นจากอากาศภคิน ปฏิขสัญญานั้นได้แก่ทวิปัญญาญาณ ๑๐ จิต
 แท้จริงทวิปัญญาญาณ ๑๕ นี้ ได้ชื่อว่าปฏิขสัญญา ทวิยธรรมาบังเกิด
 ในปัญญาทวารวิถี เพราะเหตุที่อารมณ์มากกระทบประสาท แลนันทตสัญญา
 นั้นได้แก่จิต ๔๔ จิต คือกามาพจรกุศล ๘ จิต อกุศล ๑๒ จิต กามาพจร
 กุศลวิบาก ๑๑ จิต อกุศลวิบาก ๒ จิต กามาพจรกิริยา ๑๑ จิต สิริ ๔๔
 จิต นี้แลได้ชื่อว่านันทตสัญญาทวิยธรรมามีชาติอันต่าง ๆ เป็นกุศลชาติ
 บ้าง เป็นอกุศลชาติบ้าง เป็นอภัยกฤตชาติบ้าง นักปราชญ์พึงสันนิษฐาน
 ว่า พระโยคาพจรจะได้สำเร็จรูปฌานนั้น อาศัยเหตุที่ละรูปาพจรเสียได้
 อาศัยเหตุที่ละภคิน ๙ ประการเสียได้ ถ้ายังละรูปาพจรจิตเสียมิได้ยังละ
 ภคิน ๙ ประการเสียมิได้ตรามไต ก็ยังมิได้สำเร็จรูปฌานตรานั้น ต่อ
 เมื่อใดละรูปาพจรจิตเสียได้ ละภคิน ๙ ประการเสียได้แล้ว จึงอาจสำเร็จ
 อรูปาพจรฌานแต่ปฏิขสัญญา คือทวิปัญญาญาณ ๑๐ จิต แลนันทตสัญญา
 คือกามาพจร ๔๔ จิต นอกจากทวิปัญญาญาณนั้น เมื่อถึงยังมีได้สำเร็จ
 อรูปฌานก่อน ได้แก่ฌานเบื้องต้น คือรูปาพจรฌานก็อาจจะล่วงได้อาจจะ
 ระวังเสียได้ด้วยอำนาจรูปาพจรฌาน แท้จริงท่านที่เข้าสู่สมาบัติยังอยู่
 ในสมาบัตินั้นจะได้แลเห็นรูปด้วยจักขุ จะได้ฟังเสียงด้วยโสตะ จะได้
 สูดกลิ่นด้วยฆานะ จะได้เสพรสด้วยชิวหา จะได้เสพสัมผัสด้วยกายนั้น
 หาบมิได้ จิตสันดานอันประพฤติเป็นไปในปัญญาทวารวิถีนั้นบมิได้ มีแก่
 ท่านที่ยังอยู่ในทานสมาบัติ อันธรรมดาคว่าเข้าสู่สมาบัติยังอยู่ใน

สมาบัตินั้น จิตสันดานเป็นแต่มีโนทวารวิถีสิ่งเดียว จิตประพทิตเป็น
 ไปในโนทวารวิถีนั้น จะได้เป็นกามาพจรจิตก็หาบมิได้ จิตที่เป็นกามาพจร
 นั้นบมิได้รู้ มีในสันดานแห่งท่านที่ยังอยู่ในสมาบัติ กาลเมื่ออยู่ใน
 สมาบัติ ใครจะไปใครจะมาในที่ใกล้ก็ไม่รู้ไม่เห็น ใครจะเจรจาก็ไม่ได้ยิน
 ถึงจะโห่ร้องตีฆ้องกลองใกล้โสตนั้น ก็ไม่ได้ยินแต่รูปแต่เสียงยังไม่เห็น
 ไม่ได้ยินแล้ว ก็จะไปกล่าวไปโยถึงกลิ่นแตรสดแลสัมผัสนั้นเล่าบมิได้รู้โดย
 เป็นอันขาด จิตนั้นแน่วอยู่ในปฏิภาณนิमित ซึ่งเป็นอารมณ์แห่งฌาน
 อยู่ในสมาบัตินั้นระงับจากกามฉันท์ แลพยาบาท ระงับจากอุทธัจจะแล
 กุกุกุจะ ระงับจากวิจิกิจฉาแลอวิชา ระงับจากถีนะมิทธะ จิตที่เป็น
 กามาพจรนั้นบมิได้รู้มีเหตุฉะนั้น จึงเห็นแท้ว่าจำเดิมแต่กาลเมื่อสำเร็จ
 รูปฌานนั้น ก็อาจจะล่วงปฏิขณสัญญาแลนันทตสัญญาเสียได้ เว้นแต่รูป
 สัญญาณั้นแลรูปฌานจะละเสียมิได้ ออกก็เหตุไฉนปฏิขณสัญญาแลนันทต-
 สัญญาที่ละเสียได้แล้ว แต่ในรูปาพจรนั้น สมเด็จพระพุทธองค์จึงยกขึ้นตรัส
 เทศนาว่าอรุปฌานสละได้เล่า อรุปฌานสละเฉพาะแต่รูปสัญญาต่างหากดัง
 พระองค์มาตรัสเทศนาว่า ละปฏิขณสัญญาแลนันทตสัญญาด้วยแล้วอาศัย
 เหตุผลเป็นประการใด มีคำพระพุทธโฆษาจารย์ผู้ตกแต่งพระคัมภีร์วิสันหา
 ว่าข้อซึ่งมีพระพุทธปฏิภาณตรัสว่าอรุปฌานสละเสียได้ซึ่งปฏิขณสัญญาแลนันทต-
 สัญญาณั้น ว่าด้วยสามารถสรรเสริญคุณแห่งอรุปฌาน ปวารณาจะ
 ให้กุลบุตรทั้งปวงมีอุตสาหะจำเริญอรุปฌานจึงตรัสสรรเสริญดังนี้ เปรียบ
 เหมือนพระพุทธปฏิภาณที่ตรัสสรรเสริญจตุตถฌานว่าละสุขละทุกข์ ที่แท้

ละทุกข์เสีย ได้แก่ในปฐมฌานครั้งอย่างเข้าตคฺยฌานก็จะสุขเสียได้จตุตถฌานนี้
 บังเกิดในกาลเมื่อละทุกข์ละสุขได้แล้ว ก็ที่จะละทุกข์ละสุขนั้นจะละได้
 เป็นพนักงานแห่งจตุตถฌานหามิได้ พระพุทธปฏิภาที่ตรัสสรรเสริญว่า
 จตุตถฌานละทุกข์ละสุขนั้น ตรัสด้วยสามารถสรรเสริญจตุตถฌานปรารณา
 จะให้กุลบุตรทั้งปวงมีความอุทสาหะจำเริญจตุตถฌาน จึงสรรเสริญดังนี้แล
 ฉันทิ ข้อยซึ่งตรัสเทศนาว่า อรูปฌานสละละปฏิขสัญญาแลนันทค
 สัญญานันก็ตรัสสรรเสริญด้วยสามารถ ให้กุลบุตรมีความอุทสาหะจำเริญ
 อรูปฌาน มีอุปไมยดังนั้น ถ้ามีดังนั้นเปรียบเหมือนพระพุทธปฏิภาที่ตรัส
 สรรเสริญพระอนาคามิมรรคว่า ละอกุศลเป็นต้นว่าสักกายทิฏฐินัน ที่แท้
 ก็ละเสียได้แต่ในขณะแห่งพระโศคาปัตติมรรคนันแล้ว ตรัสสรรเสริญด้วย
 สามารถให้กุลบุตรอุทสาหะจำเริญพระอนาคามิมรรคอันนี้แลมีฉันทิ พระ
 พุทธองค์ตรัสสรรเสริญอรูปฌาน ก็อุปไมยดังนี้ สงฺเขปโต ถ้าจะว่า
 โดยย่อแต่พอให้เห็นว่าง่ายในคุณแห่งอรูปสมาบัตินัน นักปราชญ์พึงรู้ว่า
 อรูปสมาบัติละจิตแลเจตสิกเป็นรูปาพจรเสียได้ นี้แลเรียกว่าละเสียซึ่งรูป
 สัญญาข้อยซึ่งอรูปสมาบัติห่างไกลจากกามาพจรจิต สลคจิตแลเจตสิกอัน
 เป็นกามาพจรเสียให้ไกลจากสันตทานัน ได้ชื่อว่าละปฏิขสัญญา แท้จริง
 สภาวะมีสันตทานไกลจากปฏิขสัญญา คือทวิปัญญาวิญญาน ๑๐ จิตนัน อย่า
 ว่าถึง เมื่อเข้าสู่อรูปสมาบัตินันเลย โดยแต่อรูปภพอันเป็นที่บังเกิดแห่ง
 อรูปวิภากนัน ก็ไกลจากทวิปัญญาวิญญาน ๆ ทั้ง ๑๐ จิตนัน จะได้มี
 อรูปภพหาบมิได้ แต่นันทคตสัญญา คือกามาพจรจิต ๔๔ จิตนอกจาก
 ทวิปัญญาวิญญานนันแบ่งออกเป็น ๒ กอง ๆ หนึ่ง ๑๗ จิต กองหนึ่ง ๒๗

จิตกอง ๑๗ จิตนั้น ก็อมหาวิบาก ๘ สัมปฏิจฉนั้นนะ ๒ สันตึรณะ ๓
 ปัญจทวาราวรัชชนะ ๑ ทหนะ ๑ ปฏิฆชชนะ ๒ ทั้ง ๑๗ นี้ จะได้มีใน
 อรูปภพหามีได้ แต่กอง ๒๗ จิตนั้น ก็อมหากุศล ๘ มหากริยา ๘
 อกุศล ๑๐ มโนทวาราวรัชชนะ ๑ เป็น ๒๗ จิตด้วยกัน นี้แลมิได้มีใน
 อรูปภพ อรูปพรหมที่เป็นปุถุชนนั้น ถ้าออกจากอรุปรสชาติแล้ว
 นานัตตสัญญา ก็อกามาพจร ๒๗ จิตนี้ ก็ได้ช่องได้โอกาสอาจจะบังเกิด
 ได้ในสันตทาน เว้นแต่อยู่ในสมบาตนั้นแลนานัตตสัญญา ๒๗ จิตนี้มี
 อาจจะบังเกิดได้ นักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่าอรุปรมาณเป็นปฐม ได้ชื่อว่า
 อากาสาณัญจายตนะนั้น ด้วยอรรถว่ายี่ดห้วงอากาศอันมีกสิณเพิกแล้วเป็น
 ที่อยู่ที่พำนักอาศัย แท้จริงอากาศในที่พระโยคาพจรเพิกกสิณเสียแล้วนั้น
 เปรียบเหมือนนทพยพิมานอันเป็นที่อยู่ที่พำนักแห่งเทพยดาทั้งปวง แลอากาศ
 นั้นมิได้มีที่สุกฝ้ายข้างบังเกิด บ่มีได้มีที่สิ้นสุกฝ้ายข้างทำลาย โดยนัยที่
 วิสัชชนาตามฎีกาอภิธรรมมัตถสังคหะ เหตุฉะนั้นปฐมรูปจิตที่ยึดที่ห้วง
 อากาสนิมิตเป็นอารมณ์นั้น จึงได้นามบัญญัติชื่อว่าอากาสาณัญจายตนะ ด้วย
 ประกาศจะนี้ ๆ

วินิจฉัยในปฐมารุปรมาณโดยวิตถารยุดิแต่เท่านี้

จักวินิจฉัยในอรุปรเป็นคำรบ ๒ อันชื่อว่าวิญญาณัญจายตนะสืบต่อไป
 วิญญาณญายตนิ ภาเวตุกามะ พระโยคาพจรผู้มีศรัทธาปรารถนาจะ
 จำเริวินญาณัญจายตนะกรรมฐานนั้น พึงจำเริวินปฐมารุปรมาณให้มีวสี ๕
 ประการชำนาญชำนาญเป็นอันดีแล้ว พึงพิจารณาให้เห็นโทษแห่งปฐมารุปรมาณ

ว่า **อาสนุนทรุปาจรชฎานปัจจุตिका** ปฐมารูปฌานนี้มีข้าศึกคือ
 รูปาจรฌานอยู่ใกล้จะไล่ละเหยียด เหมือนวิญญาณ์ญายตนฌานหาบมิได้
 เมื่อพิจารณาเห็นโทษแห่งปฐมารูปฌานดังนี้ ยังความรักความยินดีในปฐมา
 รูปฌานนั้นให้สิ้นไปแล้ว ฟังกระทำมนสิการกำหนดให้เห็นคุณแห่งวิญญา
 ณ์ญายตนฌานว่า วิญญาณ์ญายตนฌานนั้นละเหยียดประณีตบรรจง กระทำ
 จิตให้รักให้ใคร่ในวิญญาณ์ญายตนฌานแล้ว จึงละเสียซึ่งอากาศนimitที่เป็น
 อารมณแห่งปฐมารูปฌาน อย่าได้เอาใจใส่ในอากาศนimit ฟังกำหนดจิต
 ยึดห่วงเอาแต่ปฐมารูปวิญญาณ์ ที่อาศัยในอากาศนimitนั้นเป็นอารมณ
 แล้วจึงกระทำบริกรรมภาวนาว่า **อนนตุ วิญญาณ์ อนนตุ วิญญาณ์**
 วิญญาณ์ไม่มีที่สิ้นสุด ๆ จงเนื่อง ๆ ยกวิตกขึ้นในปฐมารูปวิญญาณ์กระทำ
 ปฐมารูปวิญญาณ์นั้นเป็นที่วิตกโดยวิเศษ เมื่อตั้งวิตกเฉพาะอยู่ในปฐมารูป
 วิญญาณ์นั้นเนื่อง ๆ อย่าได้เพิกเฉยอย่าได้มีขวนขวายอันน้อย ฟังอุตสาหะ
 บริกรรมภาวนา **อนตุตุ วิญญาณ์ อนตุตุ วิญญาณ์** ร้อยคาบพันคาบ
 แสนคาบ ทราบเท่าวิญญาณ์ญายตนฌาน อันยึดห่วงเอาปฐมารูปวิญญาณ์
 เป็นอารมณนั้นจะบังเกิด ปฐมารูปฌานนั้นยึดห่วงเอาอากาศนimitเป็น
 อารมณแล้วบังเกิดด้วยประการฉนี้ใด วิญญาณ์ญายตนฌานที่ยึดห่วงเอา
 ปฐมารูปวิญญาณ์เป็นอารมณนี้ บังเกิดด้วยอาการอย่างนี้ อธิบายว่า
 ในปฐมวิธี แรกเริ่มเดิมเมื่อจะได้สำเร็จวิญญาณ์ญายตนฌานนั้น อธิปนา
 จิตบังเกิดขณะจิตหนึ่งก็ตกกวางค์ กามาจรชวณะที่ได้สำเร็จกิจเป็นบริกรรม
 แลอุปจาร เป็นอนุโลม แลโคตรภูนั้น สัมปยุตต์ด้วยอุเบกขาเวทนา

บังเกิด ๓ ขณะบ้าง ๔ ขณะบ้าง ตามวาทนาบุคคลที่เป็นชิปปากัญญาแล
 ทันธาัญญา อากาธานัญญาตณสมตักกมา นักปราชญ์พึงสันนิษฐาน
 ว่าพระโยคภาพจรจะได้สำเร็จวิญญาณัญญาตณมานั้น เพราะเหตุว่าล่วงเสีย
 ซึ่งอากาศนิमितอันเป็นอารมณแห่งปฐมารูปฌาน แล้วเลยยิตหน่วงเอาปฐมา
 รูปวิญญาณเป็นอารมณ ข้อซึ่งอรูปฌานเป็นกำรบ ๒ มีนามบัญญัติชื่อว่า
 วิญญาณัญญาตณะนั้นจะมีอธิบายประการใด อธิบายว่าวิญญาณัญญาต
 ณะที่พท์นั้นถ้าจะแปลตัดออกเป็น ๓ บท วิญญาณบท ๑ อนันตะบท ๑
 อายตนะบท ๑ เป็น ๓ บทดังนี้ วิญญาณนั้นแปลว่าจิต อนันตะนั้นแปล
 ว่าหาที่สุดบมิได้ อายตนะนั้นแปลว่าที่อยู่ เมื่อสำเร็จรูปวิญญาณัญ
 ญาตณะนั้นท่านลบนะเสียดัวหนึ่ง อาเทศแปลง ตะ เป็น จะ นักปราชญ์
 พึงรู้โดยอธิบายว่า ปฐมารูปวิญญาณที่เป็นอารมณแห่งวิญญาณัญญาต
 ณะนี้ ที่จะไม่มีที่สุดฝ่ายข้างบังเกิดฝ่ายข้างดับเหมือนอย่างอากาศนั้นหา
 บมิได้ ปฐมารูปวิญญาณนั้นรู้เกิดรู้ดับ เกิดเร็วดับเร็วประกอบด้วยอุปาท
 ณะ แลฐิติขณะแลงักขณะเหมือนกันกับจิตทั้งปวง แต่อาศัยเหตุที่ปฐมา
 รูปวิญญาณนี้แผ่อยู่ในอากาศนิमित อันหาที่สุดฝ่ายเกิดฝ่ายดับบมิได้ก็พลอย
 ได้ชื่อวอนันตะว่าหาที่สุดบมิได้ เหมือนกันกับอากาศ ตกว่าเอาอากาศนั้นมา
 เป็นชื่อแห่งตนเปรียบเหมือนม้าป่าอันชาวกัมโพชจับได้ตกอยู่ในเงื้อมมือแห่ง
 ชาวกัมโพชประพฤติกตามอำนาจแห่งชาวกัมโพช แลได้นามบัญญัติชื่อว่า
 กัมโพช แลปฐมารูปวิญญาณนี้ เป็นที่ยึดหน่วงเป็นที่พำนักอาศัยแห่งปฐมา
 รูปฌาน กำรบ ๒ เปรียบคฤทธิพิชยวิมานอันเป็นที่พำนักอาศัยแห่งเทพดา
 ทั้งปวง อาศัยเหตุที่ยึดหน่วงเอาปฐมารูปวิญญาณที่แผ่ไปในอากาศอันหา

อุปาทาภิขณะมิได้เป็นอารมณ์ อรูปฌานเป็นคำรบ ๒ นี้จึงได้นำมบัญญัติ
 ชื่อว่า วิญญาณัญจายตนฌานด้วยประการดังนี้ มนสิการวเสน วา อนนตฺ
 ติ นัยหนึ่งว่าอรูปฌานเป็นคำรบ ๒ ชื่อว่าวิญญาณัญจายตนนั้น ด้วยอรรถ
 ว่ายี่ตหน่วงเอาปฐมารูปเป็นอารมณ์แล้ว แลกระทำมนสิการว่า อนนตฺ
 อนนตฺ แลข้อความอันวิเศษเป็นต้นว่าสำแดงอาการแห่งทุติยารูปฌานอัน
 มีสภาวะเบือหน่ายกลัวซึ่งรูป สละเสียได้ซึ่งรูปสัญญา แลปฏิขัมสัญญา
 แลนันทตสัญญา นั้น ก็เหมือนกันกับนัยที่สำแดงแล้วในปฐมารูปฌานนั้น ๆ

วินิจฉัยในทุติยารูปกรรมฐานยุคแต่เพียงนี้

อากิญจัญญายตน์ ภาเวตุกาเมน พระโยคาพจรกุลบุตรซึ่งมี
 ศรัทธาปรารถนาจะจำเริญอากิญจัญญายตนกรรมฐานนั้น พึงจำเริญทุติยา-
 รูปฌานให้มีสี่ ๕ ประการให้มีขำนิขำนานันตฺแล้ว จึงพิจารณาให้เห็น
 ทุติยารูปฌานว่า อาสนุนากาสนนญายตนปจฺจตฺถิกาทุติยารูปฌาน
 นี้ มีขำศึกคืออากาศานัญจายตนฌานอันอยู่ใกล้ จะได้ละเอียดเหมือน
 อากิญจัญญายตนฌานหาบมิได้เพื่อพิจารณา ให้เห็นโทษแห่งทุติยารูปฌาน
 ดังนี้ ยังความรักความยินดีในทุติยารูปฌานให้สิ้นแล้ว พึงกระทำ
 มนสิการกำหนดให้เห็นคุณแห่งอากิญจัญญายตนฌานว่า อากิญจัญญายตน
 ฌานนั้นละเอียดประณีตบรรจง กระทำจิตให้รักให้ใคร่ในอากิญจัญญายตน
 ฌานแล้ว จึงละเสียซึ่งปฐมารูปวิญญาณ ที่เป็นอารมณ์แห่งวิญญาณัญจายตน
 ฌาน อย่าได้เอาใจใส่ในปฐมารูปวิญญาณ พึงกำหนดจิตว่า ปฐมารูป
 วิญญาณหาบมิในที่อันนี้ไม่ ที่อันนี้เปล่าจากปฐมารูปวิญญาณ สกฺจจากรูป

ปฐมาวินิญาณ เมื่อกำหนดจิตจะนั้นแล้ว ก็พึงกระทำบริกรรมภาวนาว่า
 นตฺถิ กิณฺจิ นตฺถิ กิณฺจิ อะไรไม่มี ๆ ถ้ามีทั้งนั้นให้บริกรรมว่า
 สฺสฺสฺสฺ สฺสฺสฺสฺ เปล่า ๆ ถ้ามีทั้งนั้นให้บริกรรมว่า วิจิตฺตํ วิจิตฺตํ
 ว่าง ๆ จงเนื่อง ๆ ยกวิตกขึ้นว่าปฐมารูปวิญาณหามีไม่ ตั้งวิตกไว้ว่า
 ปฐมารูปวิญาณบได้มี กระทำที่ไม่มีแห่งปฐมารูปวิญาณนั้นเป็นข้อวิเศษ
 เนื่อง ๆ อยู่แล้ว นិเวรณธรรมทั้งปวงก็จะสงบจากสันดาน เมื่อนิเวรณธรรม
 สงบแล้ว จิตก็จะตั้งได้เป็นอุปจารสมาธิ เมื่อจิตเป็นอุปจารสมาธิแล้ว
 ให้โยคภาพจรส่องเสพนัตถิภาวนานิमित्तจงเนื่อง ๆ อย่าได้ละเสีย พึงอุตสาหะทำ
 บริกรรมว่า นตฺถิ กิณฺจิ นตฺถิ กิณฺจิ ร้อยคาบพันคาบ กว่าจิตจะแน
 ลงไปเป็นอัปนาในอารมณ์ที่สำคัญนั้นหมายความว่าปฐมารูปวิญาณ บมิได้มี
 นั้นนักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่าอรูปรูปานเป็นปฐมนั้น จิตแนเป็นหนึ่งลงใน
 ปริมณฑลในอากาศที่เพิกกสิดเสียแล้ว ในอรูปรูปานเป็นคำรบ ๒ นั้นจิตแน
 เป็นหนึ่งลงในอารมณ์ที่ละเมินปริมณฑลอากาศนั้นเสียแล้ว แลสำคัญมั่นว่า
 ปฐมารูปวิญาณนั้น มีเป็นแท้แผ่อยู่ในปริมณฑลอากาศ ในรูปานเป็น
 คำรบ ๓ นี้ จิตแนเป็นหนึ่งลงในอารมณ์ที่สำคัญมั่นว่าปฐมารูปวิญาณ
 ไม่มีปริมณฑลแห่งอากาศนี้ จะมีปฐมารูปวิญาณแผ่อยู่ในที่อื่นนี้หาบมิได้
 ตกกว่าอากาศก็มีเป็นพื้นอยู่นั้นแลแต่ที่ว่าละเสียหากำหนดเป็นอารมณ์ไม่ ที่
 จะกำหนดว่านี้แลคือจะกำหนดว่าปฐมารูปวิญาณมีอยู่แผ่อยู่ในที่อื่นนี้ ฝ่าย
 ตติยารูปนั้น กำหนดว่าปฐมารูปวิญาณหามีไม่ หาแผ่อยู่ในที่อื่นนี้ไม่
 ตกกว่าตติยารูปจิตนั้นเป็นหนึ่งอยู่ในอารมณ์ที่สำคัญมั่นกว่า ปฐมารูปวิญาณ
 แผ่อยู่ในที่อื่นนี้ ฝ่ายตติยารูปจิตนั้นเป็นหนึ่งอยู่ในอารมณ์ที่สำคัญมั่นว่า

ปฐมารูปวิญญาณแผ่อยู่ในที่อันนี้ ฝ่ายตติยารูปจิตนั้นเป็นหนึ่งอยู่ในอารมณ์
 ที่สำคัญมั่นว่าปฐมารูปวิญญาณหาไม่ในที่อันนี้ไม่ ยถา นาม ปุริโส
 มณฑปศาลาที่สุ ภิกขุสงฆ์ ทิสฺวา เปรียบเสมือนบุรุษผู้หนึ่ง แลเห็น
 พระภิกขุสงฆ์ทั้งปวง อันมีธรรมาศรัยสังฆกิจอันใดอันหนึ่ง มาประชุมกันใน
 มณฑลศาลาใหญ่น้อยอันใดอันหนึ่ง บุรุษนั้นก็กระทำมสติการกำหนดจิต
 ว่าพระสงฆ์ประชุมกัน ๆ กำหนดแต่เท่านั้น จะได้กำหนดว่าที่อันพระสงฆ์
 ประชุมนี้เป็นมณฑปเป็นที่โรงฉัน เป็นศาลายาวแลกว้างมีประมาณเท่านั้น
 มีประมาณเท่านั้น มีเสาแลพื้นแลฝาแลที่มุงอย่างนั้น ๆ จะได้กำหนดดังนี้
 หาบมิได้ ทกว่าที่อันพระสงฆ์ประชุมนี้มีได้เอาใจใส่ให้รู้ว่า พระสงฆ์มา
 ประชุมกันในที่อันนี้ ๆ เอาใจใส่แต่เท่านั้น ครั้นพระสงฆ์ทั้งปวงมาประชุม
 กันกระทำสังฆกิจ สันธุระแล้วแลลุกไป บุรุษนั้นก็กลับแลไปในภายหลัง
 เห็นที่อันนั้นเปล่าอยู่ไม่มีพระสงฆ์ บุรุษนั้นก็กำหนดว่าพระสงฆ์ไม่มีในที่อันนี้
 แล้ว ที่อันนั้นเปล่าแล้ว บุรุษนั้นก็กำหนดจิตแต่เท่านั้นกำหนดเอาแต่ที่ไม่มี
 พระสงฆ์นั้นแล เป็นอารมณ์แลมีจันใดที่อันพระสงฆ์ประชุมกัน มีอุปไมย
 ดังอากาศนิमितที่เพิกกลืนเสียแล้ว แลเป็นอารมณ์แห่งปฐมารูปญาณ พระ-
 ภิกขุสงฆ์ทั้งปวงที่มาประชุมกันนั้น เปรียบต่อปฐมารูปวิญญาณที่เป็นอารมณ์
 แห่งอรุปฌานเป็นคำรบ ๒ กิริยาที่ภิกขุลุกไปสิ้นแล้วแลเปล่าอยู่นั้น เปรียบ
 ต่ออากาศที่เปล่า ที่สูญที่ไม่มี ปฐมารูปวิญญาณอันเป็นอารมณ์แห่งอรุปฌาน
 เป็นคำรบ ๓ กาลเมื่อบุรุษเห็นพระสงฆ์ประชุมกัน แลเอาใจใส่กำหนด
 แต่องค์พระสงฆ์บมิได้เอาใจใส่คู่เสนาสนะที่พระสงฆ์นั่งนั้นเปรียบเหมือนทุติ-
 ยารูปจิตอันละเสียซึ่งอากาศนิमितแล้ว แลยึดห่วงเอาปฐมารูปวิญญาณเป็น
 อารมณ์ กาลเมื่อบุรุษแลไปไม่เห็นพระสงฆ์ เห็นแต่ที่เปล่าอยู่ แลกำหนด

ในใจว่าพระสงฆ์ไปหมกแล้ว ไม่มีพระสงฆ์แล้ว อันนี้เมื่อไปไม่ถึงตติยารูปจิตอันกำหนดอารมณ์ว่าเป็นปฐมารูปวิญญาณบมีได้มี ๆ แลอรูปผานเป็นคำรบ ๓ นี้ ได้นามบัญญัติชื่อว่าอาภิกญจัญญาตณนนั้น จะมีอรรถอธิบายเป็นประการใด อธิบายว่าอาภิกญจัญญาตณคัพพนี้ ถ้าจะแปลตัดออกเป็น ๓ บท นะ บท ๑ ภิญจนะ ๑ อายตนะ บท ๑ เป็น ๓ บทนี้ะนั้นแปลว่าบมีได้ ภิญจนะนั้นแปลว่าเหลืออยู่อายตณนั้นแปลว่าที่อยู่อาศัย แผลง นะ เป็น อะ เมื่อสำเร็จรูปเป็นอาภิกญจัญญาตณนนั้น อธิบายว่า นัตถิกาวานานเป็นอารมณ์แห่งตติยารูปผานนั้น จะได้มีปฐมารูปวิญญาณเหลืออยู่มาตราว่าภังคขณะนั้นก็หาบมีได้ อารมณ์ที่สำคัญนั้นว่าปฐมารูปวิญญาณ ไม่มีนี้แลเป็นที่ยึดที่หน่วงที่สำนัที่อาศัยแห่งตติยารูปผาน เปรียบประคูกทิพยวิมาณอันเป็นที่อยู่แห่งเทพบุตรแลเทพธิดาทังปวง ตกกว่าอารมณ์ที่สำคัญนั้นว่าปฐมารูปวิญญาณ ไม่มีนี้ ตติยารูปจิตกำหนดเอาเป็นที่ยึดที่หน่วง เหตุฉะนั้น ตติยารูปจิตนั้น จึงได้นามบัญญัติชื่อว่าอาภิกญจัญญาตณผานด้วยประการฉะนี้ ตกกว่าพระโยคาพจรกุกบุตรจะได้สำเร็จอาภิกญจัญญาตณผานนั้น ด้วยสามารถที่ล่วงทุกติยารูปจิตได้ประการ ๑ ล่วงปฐมารูปที่เป็นอารมณ์แห่งทุกติยารูปจิตนั้นได้ประการ ๑ ล่วงเป็น ๒ สถานตั้งนี้ จึงได้สำเร็จอาภิกญจัญญาตณผาน แลข้อความอันพิเศษเป็นต้นว่าสำแดงคุณานิสงส์แห่งตติยารูปผานว่า หน่ายจากรูปละเสียได้จากรูปสัญญา แลปฏิสัญญา นานัตถสัญญานั้นก็เหมือนกันกับนัยที่สำแดงแต่ต้น ในปฐมารูปผานนิตเทศนั้น ๆ

วินิจฉัยในตติยารูปกรรมฐานยุติแต่เพียงนี้

แต่ที่จักวินิจฉัยในจุดตาราปฐมฐานสืบต่อไป เนวสณฺณานาสถ
 ฌายตํ ภาเวตฺถกามน พระโยคาพจรกุลบุตรผู้มีศรัทธาปรารถนาจะจำเริญ
 เนวสณฺณานาสณฺณายตนกรรมฐานนั้น พึงจำเริญตติยารูปฌานให้มีวีสี ๕
 ประการชำนาญชำนาญเป็นอันดีแล้ว พึงพิจารณาให้เห็นโทษแห่งตติยารูปฌาน
 ว่า อาสนนวิญญานญายตนปัจจุตติกา ตติยารูปฌานนี้มีข้าศึก คือ
 วิญญานญายตนฌานอันอยู่ใกล้อารมณ์แห่งตติยารูปฌานนี้ ย่อมแล้วด้วย
 สณฺญา ๆ นั้นยังหยาบยังเป็นโรคเป็นภัย ยังเป็นปมเป็นเปา ยังเป็นลูกศร
 เสียบแทงจิตสันดานอยู่จะได้ละเอียดยเหมือนเนวสณฺณายตนฌานหาบมิได้ เมื่อ
 พิจารณาให้เห็นโทษแห่งตติยารูปฌานให้สิ้นแล้ว พึงกระทำมนสิการกำหนด
 ให้เป็นกุณานิสงส์แห่งเนวสณฺณายตนฌานว่า เนวสณฺณานาสณฺณายตนฌาน
 นี้ละเอียดยประณีตบรรจงยิ่งนัก มาตราแม้ว่ามีสณฺญาอยู่ ก็เหมือนจะหา
 สณฺญาบมิได้ พึงพิจารณาให้เห็นกุณานิสงส์จะนี้ ยังความรักความยินดี
 ให้บังเกิดในเนวสณฺณานาสณฺณายตนฌานแล้ว จึงล่วงเสียซึ่งอารมณ์แห่ง
 ตติยารูปฌานอารมณ์ที่สำคัญว่าปฐมารูปฌาน ไม่มีนั้นพึงสละละเสียอย่าได้
 มนสิการกำหนดกฎหมายเพิกเฉยเสีย อย่ายึดอย่าหน่วงเอา อย่าผูกพัน
 ไว้ในสันดาน พึงกำหนดเอาแต่ตติยารูปฌานเป็นอารมณ์กระทำปริกรรมว่า
 สนฺตเมตฺติ ปณฺธิตเมตฺติ ตติยารูปจิตนี้ ละเอียดยประณีตบรรจง บมิได้หยาบ
 ตกุกาหตา วิตตกุกาหตา ภาตพฺพา พึงนำมาซึ่งตติยารูปวิญญานด้วยวิตก
 โดยวิเศษวิตกวิจารณ์อง ๆ อยู่แล้วนิमितแห่งตติยารูปจิตก็จะบังเกิด นีวรณ
 ธรรมก็จะสงบจากสันดาน เมื่อนีวรณธรรมสงบแล้ว จิตก็จะตั้งได้เป็น
 อุปรการสมาธิแล้วให้พระโยคาพจรต้องเสพนิมิตแห่งตติยารูปจิตเนื่อง ๆ อย่า
 ได้ละได้ลืมซึ่งอุคฺสาหกระทำปริกรรมว่า สนฺตเมตฺติ ปณฺธิตเมตฺติ ตติยา

รูปจิต^๕และเยือก ตติยารูปจิต^๕ประณีต บริกรรมไป ๆ ร้อยคาบพันคาบ
หมื่นคาบแสนคาบ กว่าจิตจะแน่นอนเป็นอัปปนาได้สำเร็จจตุตถารูปฌาน
อันชื่อว่าเนวสัญญานาสัญญายตนนั้น แท้จริงอรุปรสชาติ ๔ ^๕ นี้ นับเข้า
ในปัญจฌาน กอปรด้วยองค์ ๒ คือเอกัคคตา แลอุเบกขา วิตก วิจารณ์
ปีติสุข นั้นจะได้เป็นองค์แห่งอรุปรสชาติหามิได้ แลข้อซึ่งว่าให้กระทำวิตก
ให้ตั้งวิตกไว้ ข้อ^๕นี้เฉพาะว่าบูรพภาคเบื้องต้น กาลเมื่อดำรงจิตใน
บูรพภาคนั้น จะตั้งวิตกวิจารณ์เสียมิได้ จำจะมีวิจารณ์เป็นเดิมก่อน เพราะ
เหตุว่าอรุปรสชาตินั้นสว่างอารมณ์กันทุกชั้น ๆ จะเย็นอารมณ์ไว้อย่างเดียวกัน
เหมือนอย่างรูปาจรสมาบัติ^๕นั้นเย็นไว้มิได้ อันรูปสมาบัติ^๕นั้นถ้าเอาภคิน
สิ่งใดเป็นอารมณ์แล้ว จะตั้งภคิน^๕นั้นให้ซึ่งไว้ไม่เปลี่ยนภคินเลย จะเข้า
ฌานตั้งแต่ปฐมฌาน^๕ขึ้นไป ให้ตลอดทราบเท่าถึงปัญจฌาน^๕นั้นก็อาจเข้าได้
เพราะเห็นว่ารูปฌาน^๕นั้น อารมณ์เย็นไม่เปลี่ยน อารมณ์เหมือนรูปฌาน ๆ
อารมณ์ไม่เย็น ต้องล่องอารมณ์กันทุกชั้น ๆ เหตุดังนั้น ในบูรพภาคแรก
จำเรื้ออรุปรสชาติทั้ง ๔ ^๕ นี้จึงมีอาจละวิตกวิจารณ์เสียได้ ต้องมีวิตกวิจารณ์ใน
บูรพภาคก่อน ต่อถึงอัปปนาจิตแล้วจึงปราศจากวิตกวิจารณ์ คงมีองค์อยู่แต่
๒ ประการคือ เอกัคคตากับอุเบกขา ในปฐมอัปปนาแรกได้จตุตถารูปฌาน^๕
นี้ จตุตถารูปจิตบังเกิดขณะ ๑ อุเบกขานามสัมปยุตคามจรชวณะ
ที่ให้สำเร็จกิจเป็นบริกรรมแลอุปจาร เป็นอนุลมแลโคตรภู^๕นั้นบังเกิด ๓
ขณะบ้าง ๔ ขณะบ้างอย่างสำแดงมาแล้วแต่หลัง จตุตถารูปฌาน^๕ ก็มี
คุณานิสงส์ ๗ ๗ รูปสัญญาแลปฏิขสัญญาแลนันทสัญญาเสียได้เหมือนกัน
กับอรุปรสชาตินั้น ที่สำแดงแล้วแต่เดิมที่แลจตุตถารูปฌาน^๕ได้นาม
บัญญัติชื่อว่าเนวสัญญาน^๕นี้ด้วยอรรถว่ามีสัญญาเวทนา แลสัมปยุตธรรม

ทั้งปวง อันละเอียดสิ้นทุกสิ่งทุกประการใช้จะละเอียดแต่สัญญาสังขยวันนั้น
 หาบมิได้ ข้อซึ่งยกขึ้นว่าจตุตถารูปจิตมีสัญญาอันละเอียด ถ้ามีสัญญาที่
 เหมือนคุดหาสัญญาบมิได้ ข้อนี้ว่าด้วยสามารถประธานนี้ ยกสัญญา
 ขันตั้งเป็นประธาน ที่เห็นจะละเอียดแต่สัญญาสังขยหาบมิได้ จิตก็จะ
 ละเอียดเจตสิกแต่บรรดาสัมปยุตด้วยจิตนั้นก็ละเอียด มีคำปจฺฉาว่า สนฺโต
 เจ มนสิ กโรติ กถิ สมตฺกุกโมโหติ ว่าพระโยคาพจรผู้จำเริญ จตุต-
 ถารูปมานั้น เมื่อกระทำมนสิการกำหนดกฎหมายอยู่ว่าตติยารูปจิตละเอียด
 ตติยารูปจิตประณีตวิทกวิจารณ์อยู่เนื่อง ๆ วิสัชนาว่า อสมปชฺชิตุกามตาย
 พระโยคาพจรลบลบจะล่วงตติยารูปมานเสียได้นั้น เพราะเหตุที่มีได้
 ปรารณาที่จะเข้าสู่ตติยารูปมาน เห็นว่าตติยารูปมานละเอียด ตั้งจิตวิจารณ์อยู่
 ในตติยารูปจิตก็จริงอยู่แล้วแต่ทว่าหาได้คิดว่าจะพิจารณาอารมณ์ แต่งตติยา
 จิตนั้นไม่ ที่จะได้คิดว่าอาตมาจะเข้าสู่ตติยารูปมานอีก อาตมาจะอธิษฐาน
 เอาตติยารูปมานอีก อาตมาจะออกจากตติยารูปมานอีกอาตมาจะพิจารณา
 ตติยารูปมานอีก จะได้คิดตั้งนี้หาบมิได้ อาศัยเหตุฉะนั้นพระโยคาพจรนั้น
 จึงอาจล่วงเสียซึ่งตติยารูปมานนั้นได้ เออก็เหตุไฉนเมื่อเห็นตติยารูปมาน
 ละเอียดประณีตบรรจงดีแล้วจึงล่วงเสียไม่เข้าสู่ตติยารูปมานเล่า ข้อซึ่ง
 ไม่เข้าสู่ตติยารูปมานนั้นเพราะเหตุที่เห็นว่า เวนสัญญานาสัญญาตนผาน
 นั้นละเอียดยิ่งกว่าตติยารูปประณีตกว่าตติยารูป จักรักใคร่ผูกพันอยู่ใน
 เวนสัญญานาสัญญาตนผาน ปรารณาเวณสัญญานั้นเป็นเบื้องหน้า จึงล่วง
 เสียซึ่งตติยารูปมานเปรียบปานคุดสมเด็จพระมหากษัตริย์ อันเสด็จสถิตเหนือ

คอยข้างพระที่นั่งตัวประเสริฐ เสด็จโดยนครวิถิตนหลวงด้วยพระเชษฐานภาพ
 เป็นอันมาก ทนุดการาทโย ทิสฺวา ได้ทอดพระเนตรเห็นช่างทั้งหลาย
 เป็นคั้นว่าช่างไม้แลช่างงานเลื่อยงาผ่าเป็นซีกน้อยแลซีกใหญ่ กระทำ
 เครื่องไม้แลเครื่องางามประหลาดต่าง ๆ ตามศิลปศาสตร์ตนเคยกระทำ
 บรมกษัตริย์นั้นครั้นทอดพระเนตรเห็นก็ทรงพระโสมนัสปริดาชมเชยว่า ช่าง
 เหล่านี้ขยันหนักหนาฝีมือดี ๆ กระทำการช่างนี้ช่างานุกวจะเป็นครุเป็น
 อาจารย์สั่งสอน ลูกศิษย์ได้ตรัสชมฝีมือช่างทั้งปวงก็จริง แต่ทว่า
 พระองค์จะได้ปรารณาที่จะละสมบัติเสียแล้วแลจะเป็น นายช่างเหมือนอย่าง
 ชนเหล่านี้หาบมิได้เหตุใด เหตุว่าสมบัติประเสริฐเลิศกว่าศิลปศาสตร์
 ช่างทั้งปวงตกว่าชมฝีมือช่างนั้นชมนักชมหนา แต่น้ำพระทัยมิได้ปรารณา
 ที่จะเป็ช่าง อันนี้แลมีอุปมาฉันใด พระโยคาพจรผู้กระทำมนสิการว่า
 ตติยารูปละเอียต ตติยารูปจิตประณีตนั้น มนสิการเอาเป็นักเป็หนา
 ก็จริงแล แต่ทว่าจะได้ปรารณาที่จะเข้าสู่ตติยารูปผานอีกหาบมิได้ จิต
 นั้นรักใคร่ปรารณาปรารภอยู่ในแนวสัจญานาสัจญายตนผาน จึงจะล่วง
 เสียบมิได้เข้าสู่ตติยารูปผาน เพราะเหตุเห็นว่าแนวสัจญานาสัจญายตนผาน
 นั้น มีอานิสงส์มากยิ่งกว่าตติยารูปผาน มีอุปไมยดังพระมหากษัตริย์อัน
 ชมฝีมือช่าง แลมิได้ปรารณาที่จะถอยพระองค์ลงเป็ช่างนั้น แนวสัจญา-
 นาสัจญายตนผานนั้น บางคาบสมเด็จฯพระพุทธรองค์ตรัสเทศนาเรียกว่
 สังขาราวเสตสมบัติเพราะเหตุว่าละเอียตด้วยแท้ มีสัจญาก็เหมือนคุดหา
 สัจญาบมิได้ ครั้นจะว่าไม่มีสัจญาเลยก็ว่าบมิได้ เพราะเหตุว่าสัจญา
 ละเอียต ๆ นั้น ยังอยู่เปรียบเหมือนน้ำที่ยังร้อนอยู่นั้น จะว่าหาเตโชธาตุ

บมิได้ ปรากฏจากเตโชธาตุนี้ว่าบมิได้ ไม่มีเตโชธาตุแล้ว ดังฤๅ น้ำจะร้อนเล่า เตโชธาตุนี้มีอยู่เป็นแก่น้ำจึงร้อน แต่ทว่าเตโชธาตุนี้ละเอียดกว่าละเอียดที่จะเอามาใช้สอยกระทำกรหุงต้มบั้งจีสังโคตสิ่งหนึ่งนั้น ใช้สอยบมิได้ สัญญาในจตุตถารูปสมบัตินั้น ก็ละเอียดกว่าละเอียด พันวิสัยที่พระโยคาวจรจะพิจารณาเอาเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนานิพพิทาญาณได้ มีอุปไมยดังนี้ แท้จริงพระโยคาวจรที่บำเพ็ญพระวิปัสสนากรรมฐานนั้น ถ้าไม่พิจารณานามขันธ์ของอื่นเลย จึงพึงพิจารณาแต่แนวสัญญาณสัญญาขันธ์ของเดี่ยวนั้น บมิจาจะยังวิปัสสนานิพพิทาญาณให้บังเกิดได้อันวิปัสสนานิพพิทาญาณจะบังเกิดให้เกลียดหน่ายในสังสารวัฏฐนั้น อากัยแก่พิจารณานามขันธ์หยาบ ๆ อันจะพิจารณานามขันธ์ที่ละเอียด ๆ นั้น มีอจาจะยังความเกลียดหน่ายให้บังเกิดได้ ต่อเมื่อได้มีปัญญากล้าหาญเปรียบปานดุจดั่งพระสารีบุตรผู้เชี่ยวชาญในการที่จะพิจารณาภลาปรูป จึงอจาที่จะพิจารณาเอาจตุตถารูปจิตเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนานิพพิทาญาณได้ **สุขุมตุดิตกตา** สัญญาในแนวสัญญาณสัญญาณยตนจิตินั้น ถึงซึ่งภาวะละเอียดเปรียบเหมือนน้ำมันทาบาตรแล่นอันซบอยู่ในหนทาง กิระตั้งได้ยินมาสามเณรองค์หนึ่งเอาน้ำมันทาบาตรแล้วก็ตั้งไว้ ครั้นถึงเพลฉันกระยาคุ พระมหาเถระผู้เป็นชิตันร้องเรียกจะเอาบาตร สามเณรก็ว่าบาตรติดน้ำมันอยู่ พระมหาเถระจึงว่ายกมาเถิด เราจะเทไว้ในกระบอกน้ำมัน สามเณรจึงว่าน้ำมันนั้นข้าพเจ้าทามาตรไว้แต่พอให้กันสนิม จะมีมากถึงได้เทใส่กระบอกไว้วันนี้ก็หาบมิได้ตกกว่าน้ำมันนั้นสักแต่ว่ามี ฉันใดก็ดี สัญญาในแนวสัญญาณสัญญาณยตนจิตินั้นก็ละเอียดกว่าละเอียดสักแต่มี มีอุปไมยดังนี้ ยังมีสามเณรองค์ ๑ เล่าเดินทางไกลไปกับพระมหาเถระผู้เป็นอุปัชฌาย์ สามเณร

นั้นเดินไปข้างหน้าไปพบหน้าชัฏอยู่ที่หนทาง จึงบอกแก่พระมหาเถระว่า
 ทางเป็นหน้าพระเจ้าข้า ถอดรองเท้าเสียก่อนเถิด อูกรเจ้าสามเณร ท่านจง
 เอาผ้าชุบอาบมาให้แก่เรา ๆ ร้อนนักหนา จะอาบน้ำเสียให้สบายคลายร้อน
 พระเจ้าข้าที่จะอาศัยอาบอาศัยฉันไม่ได้ น้ำน้อยแต่พอจะชุ่มรองเท้า ใส่
 รองเท้าไปนี้รองเท้าจะชุ่ม ข้าพเจ้าจึงบอกให้ถอดรองเท้า ตกว่าน้ำนั้น
 สักแต่ว่ามีฉันใดสัตตัญญาในแนวสัตตัญญาสัตตัญญาตนจิตนั้นก็ละเอียดกว่าละเอียด
 สักแต่ว่ามี มีอุปไมยดังนั้นแทนจักวิเศษใน ปกิดกถาให้เห็นแจ้งว่า
 อรูปสมาบัตถ์ต่างออกเป็น ๔ ประการดังนี้ด้วยสามารถ อารมณ์อันต่าง
 ล่วงอารมณ์ต่อ ๆ กัน ปฐมารูปฌานนั้นล่วงเสียซึ่งกสิณนิमितพิจารณา
 แต่อาการที่มิกกสิณเพิกแล้วเป็นอารมณ์ ทุตติยารูปฌานนั้น ล่วงอากาศเสีย
 พิจารณาแต่ปฐมารูปเป็นอารมณ์ตติยารูปฌานนั้น ล่วงตติยารูปเสียพิจารณา
 ที่สูญเปล่า ที่ไม่มีปฐมารูปเป็นอารมณ์ จตุตถารูปฌานนั้น ล่วงที่สูญ
 ที่เปล่าที่ไม่มีแห่งปฐมารูปนั้นเสีย พิจารณาเอาแต่ตติยารูปจิตเป็นอารมณ์
 ตกว่าอารมณ์นั้นต่างล่วงอารมณ์ต่อ ๆ กันฉะนั้น แต่องค์ฌานนั้นจะได้
 ล่วงกันหาบมิได้ อรูปฌานทั้ง ๔ นั้นมีองค์ ๒ ประการ คือเอกกัคคตา
 กับอุเบกขาเหมือนกันสนองค์แห่งอรูปฌานทั้ง ๔ นั้น บมิได้แปลกกัน มี
 คำปุจฉาว่าอรูปฌานทั้ง ๔ นั้น เมื่อแลมีองค์ ๒ ประการเหมือนกัน
 สันไม่แปลกกัน ทำไฉนจึงประณีตกว่ากันละเอียดกว่ากันเป็นนั้น ๆ ด้วย
 เหตุผลเป็นประการใด วิสดรว่าองค์ ๒ ประการเหมือนกันไม่แปลกกันก็
 จริง แต่ที่ว่าไม่แปลกกันแต่องค์อารมณ์นั้นแปลกกัน ประณีตกว่ากันเป็น
 ชัน ๆ ละเอียดกว่ากันเป็นเช่น ๆ เปรียบเหมือนพื้นปราสาททั้ง ๔ แล
 แผ่นผ้าสาฎก ๔ ผืนอันแปลกกันก็ระดังได้ยินมา ยังมีปราสาทอันหนึ่ง

มีพื้นได้ ๔ ชั้น ๆ เบื้องตํานันบริบูรณ์ไปด้วยเบญจกามคุณ คือขบรับร้องรำฟ้อน
 คีตคีตเป่าเครื่องดนตรีทั้งปวงแต่ล้วนเป็นทิพย์ เตียงตึงทั้งที่นอนผ้านุ่ง
 ผ้าห่มดอกไม้ของหอมโภชนาหารสรรพพร้อม แต่ล้วนแล้วด้วยเครื่องทิพย์
 บริบูรณ์นักหนาอยู่แล้ว แต่ทว่าไม่บริบูรณ์เหมือนชั้นคํารบ ๒ ๆ นั้น
 บริบูรณ์ยิ่งกว่ากัน ครนชั้นไปถึงชั้นคํารบ ๓ นั้นก็ยิ่งมากยิ่งขึ้นบริบูรณ์นัก
 ชั้นไปกว่าชั้นเป็นคํารบ ๒ ยิ่งขึ้นไปชั้น ๔ ก็ยิ่งบริบูรณ์กว่าชั้น ๓ ได้ ๑๐๐
 เท่า ๑๐๐๐ เท่า ทกว่าพื้นทั้ง ๔ แห่งปรารภปราสาทนั้นเท่ากัน หาแปลก
 กันไม่ แปลกกันแต่เบญจกามคุณยิ่งกว่ากันด้วยเบญจกามคุณแลมีจันได
 อรูปฉานทั้ง ๔ นมีองค์ ๒ ประการเท่ากันหาแปลกกันไม่ แต่ทว่ายิ่งกว่ากัน
 ด้วยอารมณ์ละเอียดกว่ากันประณีตกว่ากันเป็นชั้น ๆ ด้วยสามารถมีอารมณ์
 ต่าง ๆ กันก็มีอุปไมยดังนี้ กิระดังได้ยินมา ยังมีสตรีภาพ ๔ คนบันท้าย
 ด้วยกันในที่อันเดียวกัน สตรีภาพผู้หญิงนั้นบันท้ายเส้นใหญ่ ผู้หนึ่งบันท้าย
 เส้นรวม ผู้หนึ่งบันท้ายเส้นเล็ก ผู้หนึ่งนบันท้ายเส้นละเอียด ครนบัน
 สำเร็จแล้ว ก็เฝ้าออกมาทอผ้าผืนเท่ากัน ครนตัดออกจากพื้แล้ว เฝ้ามา
 วัดกันก็กว้างเท่ากันยาวเท่ากัน แต่เนื้อผ้าไม่เหมือนกันเนื้อดีกว่ากันเป็น
 ชั้น ๆ แลจันได อรูปฉานทั้ง ๔ นมีองค์ ๒ ประการเหมือนกันก็จริง
 แต่ยิ่งกว่ากันด้วยอารมณ์ละเอียดกว่ากันเป็นชั้น ๆ ด้วยสามารถมีอารมณ์
 อันต่าง ๆ กันนักปราษฎ์พึงสันนิษฐานว่าทุกติยารูปฉานนั้นได้อาศัยพึงพิงยึด
 หน่วงปฐมารูปวิญญาณ ฝ่ายจตุตถารูปฉานนั้น ได้อาศัยยึดหน่วงตติยา
 รูปวิญญาณ **อสุภิมณฑป** เปรียบเหมือนบุรุษ ๔ คนยืนอยู่ที่
 มณฑป ยังมีมณฑปอันหนึ่งประดิษฐานอยู่ในประเทศอันลามกโสโครก

บุรุษผู้หนึ่งเดินมาในสถานที่นั้น แลเห็นมณฑปก็ตั้งใจ สำคัญว่าจะได้สำนัก
 อาศัยหลบร้อนให้เป็นสุข ครั้นเข้าไปใกล้แลเห็นอสุภิกาก็มีความเกลียดความ
 หน่าย บุรุษนั้นมิได้เข้าไปในมณฑปเอาแต่มีอันเข้ายัดเข้าห้วงมณฑป
 แล้ว ก็ยืนโหนกตัวอยู่ที่มณฑปอันนั้น ยังมีบุรุษอื่นอีกคนหนึ่งเล่า เดิน
 มาในสถานที่นั้น ชายผู้นั้นแลเห็นบุรุษที่ยืนอยู่ก่อนยัดห้วงเอามณฑป
 อยู่จึงเห็น ก็ดำริว่าบุรุษผู้นั้น ยืนแอบชายร่วมชอบกลหนักหนาอาตมาจะไป
 ยืนแอบบุรุษผู้นั้นอยู่ให้สบายใจสักหน่อย คิดแล้วชายผู้นั้นก็เข้าไปใกล้กอด
 รักรั้งกายแห่งบุรุษผู้นั้นเข้าแล้ว ก็ยืนเป็น ๒ คนด้วยกัน ยังมีบุรุษผู้
 หนึ่งเดินมาถึงประเทศที่นั้นอีกคนหนึ่งเล่า แลเห็นอาการแห่งคนทั้ง ๒ นั้น
 ก็ดำริว่าชนทั้ง ๒ นั้นหาดีไม่ ผู้หนึ่งยืนยัดห้วงมณฑปโหนกตัวอยู่หาถนัด
 ไม่ ผู้หนึ่งเห็นดีอย่างไรจึงเข้าไปยืนกอดยืนรัก บัดเดี๋ยวก็จะพากัน
 พลันม้วนลงไปโนสโครกหาช้าไม่ อาตมานี้ไม่เข้าไปในสำนักแห่งชาย
 ทั้ง ๒ คนนั้นแล้ว จะยืนอยู่ที่เปล่าภายนอกเถิด คิดแล้วบุรุษนั้นก็ยืนอยู่
 ที่เปล่าภายนอกพ้นจากประเทศที่ชาย ๒ คนยืน ยังมีบุรุษอื่นอีกคนหนึ่งเล่า
 เดินมาในสถานที่นั้น เห็นอาการอันยืนแห่งชนทั้ง ๒ ก็ดำริว่าชาย ๒ คน
 ยืนภายในนั้น ใกล้จะตกลงในที่ลามก ชายผู้นั้นอยู่ในที่เปล่าภายนอกแล้ว
 ยืนดีแล้ว อาตมาจะไปยืนอยู่ด้วยเถิด คิดแล้วบุรุษนั้นก็ไปยืนแอบแนบชิด
 รักรั้งกายแห่งชายที่ยืนอยู่ภายนอกนั้น อันนี้แลมีอุปมาฉันใด อากาศที่พระ
 โศยาพจรเพิกกสณเสียแล้วนั้น มีอุปมาเคียงมณฑปอันอยู่ในที่ประเทศลามก
 โสโครก ปฐมารูปฉนวนที่น่าเกลียดหน่ายจากรูป ยัดห้วงเอาแต่อากาศที่มี
 กสณเพิกแล้วเป็นอารมณ์นั้น มีอุปมาเคียงบุรุษอื่นมาถึงก่อนเกลียดอสุภิกิได้

เข้าไปในมณฑป เอาแต่มีอช้ายีคหนึ่งเอาแต่มณฑปแล้ว แลยื่นโหนกตัว
 อยู่ท่ามณฑปนั้น แลทศิการูปผานที่ล่องอากาศเสีย แลยีคหนึ่งเอาแต่ปฐมมา
 รุปฏิญาณเป็นอารมณนั้น มีอุปไมยดังบุรุษอันมาที่ ๒ เข้ารวรวัตบุรุษที่มา
 ก่อน ยีคยีคหนึ่งกรัชกายบุรุษที่มาเป็นปฐมแลศิการูปผานเป็นอารมณที่
 ล่องเสียซึ่งปฐมมารุปฏิญาณ ยีคหนึ่งเอาที่สูญที่เปล่าที่ไม่มีปฐมมารุ มี
 อุปไมยดังบุรุษอันมาที่ ๓ เห็นชาย ๒ คนยืนหาดีไม่ แลยื่นอยู่ในที่เปล่าภาย
 นอกพ้นจากประเทศที่บุรุษ ๒ ยืนแลจตุตถารูปผานที่เออบเข้าเสียซึ่งที่สูญที่
 เปล่าแลห้วงเอาศิการุปฏิญาณเป็นอารมณ มีอุปไมยดังบุรุษอันมาที่ ๔
 เห็นว่าชายที่ยืนอยู่ภายนอกนั้น ยืนดีแลเข้าอิง ยืนยีคหนึ่งเอากรัชกายแห่ง
 ชายนั้นมีคำปุจฉาว่า พระโยคภาพจรผู้มีศรัทธาปรารถนาจะจำเริญจตุตถารูป
 กรรมฐาน คือแนวस्थ्यานस्थ्यายตนผานนั้นนัย่อมพิจารณาเห็นโทษแห่ง
 ศิการุผานว่า อาสนุวิญญาณญายตนปัจจุตติกา ศิการุผานนี้
 มีข้าศึก คือวิญญาณญายตนอยู่ใกล้ จะได้ละเอียคเหมือนแนวस्थ्यานस्थ्य
 ยายตนผานหาบมิได้ เมื่อเห็นโทษแห่งศิการุผานดังนั้นเหตุไฉนจึง
 บริกรรมว่า สนุตเมตํ ปณัตเมตํ มนสิการกำหนดกฏหมายว่า ศิการุ
 ปฏิญาณละเอียค ศิการุปฏิญาณประณีตบรรจงเล่าความหนักกับความ
 หล้งไม่เหมือนกัน เติมสิพิจารณาเห็นโทษ ตีเตียนว่าเสียไม่ตีแล้ว เหตุไฉน
 เมื่อบริกรรม จึงชมว่าดีว่าประณีตเล่า อาศัยเหตุผลเป็นประการใดวิสันหา
 ว่าเติมนั้นเห็นว่าศิการุพหยาบ เห็นว่าไม่ละเอียคเหมือนแนวस्थ्यานस्थ्य
 ยายตนผาน จึงล่องเสีย ไม่พอใจเข้าสู่ศิการุผานจิตนั้นปรารถนาปรารถ
 ที่จะเข้าสู่แนวस्थ्यานस्थ्यายตนผาน ครั้นเมื่อจะดำรงจิตขึ้นสู่แนวस्थ्यานस्थ्य

สัญญาตนณานันท์ หามีอารมณ์อันใดอันหนึ่งจะเป็นที่ยึดหน่วงไม่ จนเข้า
 แล้วก็กลับหน่วงเอาศตยารูปเป็นอารมณ์ กลับชมว่าละเอียดในกาลเมื่อ
 ภายหลังเปรียบเหมือนข้าหลวงอันพิจารณาเห็นโทษแห่งพระมหากษัตริย์ แล
 บ่าวอันพิจารณาเห็นโทษแห่งนายเห็นว่านายหาศีลหาสัตย์บมิได้ กอปรด้วย
 กายสมาจาร แลวจีสมาจาร แลมนโสมมาจารอันหยาบช้าทารุณ ตีเตียนว่าเจ้า
 นายเรานี้ไม่ดีกระทำความชั่วหยาบช้าดังนี้ ๆ เมื่อเห็นว่าไม่ดีแล้วจะหาที่พึ่ง
 อื่นเลย ชั่ว ๆ ดี ๆ ก็จำเป็นเข้าไปสู่หาสมาคมแต่พอได้อาศัยเลี้ยงชีวิตอัน
 แลมีฉันทิ พระโยคาพจรผู้จำเรณูแนวสัญญานาสัญญาตนณานันท์ เมื่อ
 พิจารณาเห็นโทษแห่งตติยารูปจิตว่า ตติยารูปจิตนั้นหยาบแล้วจะหาอารมณ์
 ที่ละเอียดว่าตติยารูปจิตก็หาบมิได้ จนใจแล้วก็กลับยึดหน่วงเอาตติยารูปจิต
 เป็นอารมณ์ กลับชมว่าละเอียดประณีตบรรจงมีอุปไมยดังนั้น อารุโห
 อารุโห ที่ฉนินฺตเสณิ ยถา ถ้ามีดังนั้นเปรียบเหมือนบุคคลอันขึ้นบันได
 ที่ยาวขึ้นไป ๆ ไม่มีอันใดจะเป็นที่ยึดที่หน่วง เหลียวซ้ายแลขวาที่ยึดที่หน่วง
 บมิได้ ก็กลับยึดบันไดนั้นเอง ถ้ามีดังนั้น ปพฺพตฺตยจ อารุโห เปรียบ
 เหมือนบุคคลอันขึ้นสู่สมิสกบรพท ขึ้นเขาอันแล้วไปด้วยศิลาเจอกันเมื่อ
 ขึ้นไป ๆ ไม่มีต้นไม้เครือเขาเถาวัลย์จะยึดจะหน่วงแล้ว บุคคลผู้นั้นก็ยึด
 หน่วงเอายอดแห่งภูเขาอันเอาเป็นที่ดำรงกาย ถ้ามีดังนั้น ยถา กิรมารุโห
 เปรียบเหมือนบุคคลที่ขึ้นสู่เขาแล้วด้วยศิลา ธรรมดาว่าเขาศิลาหนักกำขับ
 จำเนินได้ด้วยลำพังกาย ถึงกระนั้นก็ดี เมื่อจำเนินสูงขึ้นไป ๆ ก็ได้อาศัย
 เค้าเข้าแห่งตน ได้อาศัยกรานเข้าแห่งตน อันนั้นแลมีฉันทิ พระโยคาพจร
 ปรรารถนาจะเข้าสู่แนวสัญญานาสัญญาตนณานันท์ ก็ได้อาศัยยึดหน่วงศตย

รูป ได้เท่าได้กรานได้ยี่สิบได้หนึ่ง ตติยารูปวิญญานจึงอาจจะเข้าแนวสัญญา-
นาสัญญายตนถวน ได้สำเร็จมโนรทความปรารถนามีอุปไมยดังนี้ ๆ
วินิจฉัยในอรุปรกรรมฐานยุดิเท่านั้น

อิทานิ อรูปานนตฺร เอกสณฺญาติ เอวํ อุกฺกิชาย ออาหาร
ปฏิภูล สณฺญา ย ภาวนานิทฺเตโส อนุปฺตฺโต บัณฑิตภาวนานิทสแห่ง
ปฏิภูลสัญญามาถึงแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าชื่อว่าพุทธโฆษาจารย์ จะสำแดงพิธิ
แห่งอาหารปฏิภูลสัญญา แก่บทธมาติกาคือ เหาสัญญาที่ข้าพระพุทธเจ้าสำแดง
ไว้โดยย่อ นั้น จะวิสัชนาออกให้พิศดารในลำดับแห่งอรุปรกรรมฐานทั้ง ๔
ประการ เหตุไฉนจึงได้ชื่อว่า วิสัชนาว่าธรรมชาติอันชื่อว่าอาหารนั้น ด้วย
อรรถว่านำมาซึ่งวัตถุอันสมควรจะนำมาอธิบายว่า ธรรมชาติอันใดมีกิริยาอัน
นำมาเป็นธรุระ มีกิริยาอันนำมาเป็นกิจธรรมชาติอันนั้น แลได้ชื่อว่าอาหาร
โส จตฺตฺพิโซ ถ้าจะสำแดงโดยสรุปร อาหารนั้นมี ๔ ประการ คือกวพิง
การอาหารประการ ๑ ผัสสาหารประการ ๑ มโนสัญเจตนาหารประการ ๑
วิญญาณาหารประการ ๑ เป็น ๔ ประการด้วยกันดังนี้ กวพิงการอาหารนั้น
ได้แก่ของบริโภคเป็นต้นว่า ข้าว น้ำ ขนม ของกินอันบุคคลกระทำเป็นคำ
แล้วแตกตื่นกิน ผัสสาหารนั้นได้แก่ผัสสาเจตสิกอันมีลักษณะให้ถูกต้อง ซึ่ง
อารมณ์มโนสัญเจตนาหารนั้นได้แก่อกุศลจิต ๑๒ จิต จิตโลกียกุศลจิต ๑๗
จิตวิญญาณาหารนั้น ได้แก่ปฏิสนธิจิต โภ ปเนตฺถ ก็ อาหารติ จึงมีคำปุจฉา
ว่าอาหาร ๔ ประการนั้นแต่ละสิ่ง ๆ นั้น มีพนักงานประมวลเอาสิ่งอันใดมา

นำเอาสิ่งอันใดมา วิชัชนาว่า กวฬิงการาหารนั้นนำมาซึ่งรูปกาย มีโอชะเป็น
 กำรบ ๘ ผัสสาหารนั้นนำมาซึ่งเวทนา ๓ คือ สุขเวทนาแลทุกขเวทนา แล
 อุเบกขาเวทนา มโนสณฺเจตนาหารนั้น นำมาซึ่งปฏิสนธิจิต ให้ประติษฐาน
 อยู่ในภพทั้ง ๓ วิญญาณาหารนั้น นำมาซึ่งกัมมัชฺชรูปแลเวทนาทิตยขันธใน
 ขณะเมื่อตั้งปฏิสนธิ แลอาหาร ๔ ประการนี้ แต่ล้วนเป็นเหตุให้ต้องทุกข์
 ต้องภัยต้องอุปัทวันตรายต่าง ๆ เป็นอเนกบรรยาย เมื่อสติปัญญาพิจารณา
 โดยละเอียดแล้ว แต่ละสิ่ง ๆ นั้นน่าสะกึ่งน่ากลัวหนักหนา สภาวะมีความรัก
 ความยินดีในการที่จะบริโภคนั้น ออกล้นทันทานมิได้ลุอำนาจแก่รสตัณหา นี้
 แลได้ชื่อว่าภัยบังเกิดแต่ความยินดีในกวฬิงการาหาร ขึ้นชื่อว่ายินดีในกวฬิง
 การาหารนี้ มีภัยมากกว่ามากนัก เมื่อปราศจากสติปัญญาหาความพิจารณา
 บัมิได้ ก็เพิกเฉยอยู่ อย่างประหนึ่งว่ามีความยินดีในอาหารนั้นหาภัยมิได้
 ต่อมีสติปัญญาพิจารณาละเอียดไป จึงจะเห็นว่าความยินดีในกวฬิงการาหาร
 นั้น กอปรด้วยภัยอันพิลึกกเวรจะสะกึ่งตกประหม่า ผสฺสาหาระ อุปคมนิ
 ภัย ฝ่ายผัสสาหารนั้นเล่า ก็กอปรด้วยภัยเหมือนกันกับกวฬิงการาหาร กิริยา
 ที่เข้าไปใกล้นั้นแต่เป็นภัยในผัสสาหารอธิบายว่า อากาโรมิได้สำรวจอินทรีย์
 ลุอำนาจแก่ความปรารถนา ยินดีในรูป เสียง กลิ่น รส แลสัมผัสในที่
 อันบัมิควรจะดูจะฟัง สูด คม แลสัมผัสสัมผัส นี้แลได้ชื่อว่าภัยบังเกิด
 แต่กิริยาที่เข้าไปผัสสาหาร เมื่อประมาณอยู่ไม่พิจารณาก็เห็นว่า ผสฺสาหาร
 นั้นหาภัย บัมิได้เมื่อพิจารณา ให้ละเอียดก็ประกอบไปด้วยภัยอันพิลึก
 มโนสณฺเจตนาหาระ อุปคฺตติ ภัย ฝ่ายมโนสณฺเจตนาหารนั้นเล่า ก็

ประกอบด้วยภยันพิลึกยิ่งขึ้นไปว่าผัสสาหรณน้อยเท่า กิริยาที่ให้ง่เกิดภพนี้เป็นภยันโมสนัญเจตนาหาร อธิบายว่าสัตว์ทั้งหลายอันจะเวียนว่ายอยู่ในกระแสดลาโลก โอมสงสารนัษชาติมากกว่ามากอเนกอนันต์ ทั้งนัก็อาศัยแก่มโนสนัญเจตนาหารนั้น แลตกแห่งให้ง่เกิดอาหารที่มโนสนัญเจตนาหารกระทำให้ง่เวียนเกิดอยู่ในภพ ให้ช้ถึงพระนิพพานนั้นน้ากลั้วสุดกำลัง วิญญาณาหาร ปฏิสนธิ ภย กิริยาที่ต้งปฏิสนธิในก่าเนคที่ง ๔ นั้นแลเป็นภยันในวิญญาณาหารอธิบายว่าสัตว์ทั้งหลายจะได้ทุกช้ได้ยากได้ความลำบาก ก็อาศัยแก่วิญญาณาหารนั้นแลเป็นต้นเป็นเคิม นัก็ปราชญ์ผู้มีปัญญาฟังพิจารณาให้เห็นในภยันทั้ง ๔ ประการ โดยนัยต้งพรรณนามานี้ กวพิงการาหารโร **ปุตตมัสูปเมน** กวพิงการาหารของบริโภคมีช้ว่น้ำเป็นอาทินั้น นัก็ปราชญ์ฟังปลงปัญญาให้เห็นโดยอุปมาเหมือนค้วยเนื้อแห่งบุดร อาการซึ่งเสพกวพิงการาหารนั้นฟังปลงปัญญาให้เห็นว่าเหมือนบริโภคเนื้อบุดร กิร ตังได้ยินมาผู้มีพ่อแม่ลูก ๓ คนพากันมาในมรรคากันตาร เมื่อสนเสบียงอาหารแล้ว และยังช้ข้ามทางกันตารไปมิพ้น ผู้เมีย ๒ คนก็จนใจ จะชวนชวैयाหาอาหารสิ่งอื่น ๆ ก็หาไม่ได้ หิวโหยอดโรยนัก็แล้วก็ช้บุดรนั้นเสยกับท้งรักขณะเมื่อกินเนื้อแห่งบุดรนั้นจะมีความยินดีปริตทาแต่สัทหน้อยหาบมิได้จำเป็นจำกิน กินแต่พอให้มีแรงเดินช้ข้ามทางกันตาร อันนี้แลมีฉันโต พระโยคาพจรกุลบุดรผู้เสพกวพิงการาหารนั้น ก็ฟังปลงปัญญาพิจารณาอาหารนั้นให้เห็นปรากฏเหมือนค้วยเนื้อแห่งบุดร อาการที่เสพกวพิงการาหารนั้นฟังปลงปัญญาให้เห็นว่า เหมือนบริโภคเนื้อแห่งบุดร อย่าได้มีความยินดีในอาหารซึ่งเสพอาหารแต่ให้พ้อมีกำลังที่จะต้งสติอารมณบ้ำเพื่องสมณธรรมเอาเยี่ยงผู้เมีย ๒ คน ที่จำเป็นจำกินเนื้อลูกแห่งตนแต่พอจะให้มีแรงจะได้ช้ข้ามแก่ง

กันตารนั้น ผศ.สาหาโร นิจมุกวูปเมน และผศ.สาหารนั้นนักปราชญ์
 ฟิงปลงปัญญาให้เห็นโดยอุปมาว่าเหมือนด้วยโคอันหาหนังมิได้ อารมณฺ์ทั้ง
 ๕ มีรูปเป็นอาทิกอนมากระทบประสาทนั้น นักปราชญ์ฟิงปลงปัญญาให้เห็น
 ว่า นกตะกรุมและเหยี่ยวอันบินมาเพื่อประโยชน์จะสับจะเฉียวจิกทัง ดึงได้
 ยินมา โคอันหาหนังมิได้มีหัวอันอาบไปด้วยบุฟโฟโลทิตลามากเวทนาอยู่นั้น
 ถ้าเหลือบเห็นนกตะกรุมและแร้งเห็นกาและเห็นเหยี่ยวบินมาแต่ไกล ก็ย่อม
 ตระหนกตกใจเหลือวหน้าเหลือวหลัง เซซังเข้าไปในทีกำบังรักษาตัวกลัวนก
 ตะกรุมและแร้งจะย้อยแย่งจะทังจะลาก กลัวกาและเหยี่ยวจะสับจะเฉียวจะจิก
 จะเจาะอันนั้นแลมีฉันทิ พระโยคาพจรกุลบุตรกึ่งฟิงตงสัมปชัญญะเป็นทูปค
 บังจักขวาทิกอินทริย์ รักษาตัวฟิงกลัวแต่อารมณฺ์มีรูปเป็นต้นมากระทบประ
 สาทนั้น ให้เหมือนประคุกโคหาหนังมิได้กลัวแก่แร้งกา เป็นอาทิกน
 มโนสญเจตนาหาโร องการกาสุปเมน มโนสญเจตนาหาร กือกุศลา
 กุศลกรรมอันเป็นเจ้าพนักงานตกแต่งให้เวียนเกิดอยู่ในภพทัง ๓ นั้น นัก
 ปราชญ์ฟิงปลงปัญญาให้เห็นโดยอุปมาเหมือนด้วยขุมถ่านเพลิง กิริยาที่เวียน
 เกิดอยู่ในภพนั้น ฟิงพิจารณาให้เห็นว่า เหมือนด้วยกิริยาที่สัตว์ทังหลายจม
 อยู่ในขุมถ่านเพลิงอันใหญ่ ธรรมคาวาสัตว์อันตกอยู่ในขุมถ่านเพลิงอันใหญ่
 รุ่งเรืองเป็นเปลวอัน ย่อมมีกรัชกายฟุพองเปื่อยพังยับยู่เป็นฝุ่นเป็นถ้ำ
 หาบุญตมิได้แลมีฉันทิ สัตว์ทังหลายที่เวียนเกิดอยู่ในภพนั้นก็พินาศฉิบหาย
 ด้วยชาติทุกข์เป็นอาทิ ถึงซึ่งภาวะหาบุญตมิได้ มีอุปไมยคังนี้ ผู้มีปัญญา
 ฟิงเกรงฟิงกลัวแต่กิริยาที่จะบังเกิดในภพทัง ๓ ให้เหมือนกลัวภัยในขุมถ่าน

เพลิงนั้น วิญญาณาหาโร สตุตฺตฺปเมน และวิญญาณาหารคือปฏิสนธิ
 วิญญาณทั้ง ๑๙ จิตนั้น นักปราชญ์พึงปลงปัญญาให้เห็นโดยอุปมาว่าเหมือน
 ค่ายหอกอันใหญ่ กิริยาที่สัตว์ทั้งหลายปฏิสนธิในกำเนิดทั้ง ๔ ประการนั้น
 นักปราชญ์พึงปลงปัญญาให้เห็นว่า เหมือนด้วยกิริยาที่นักโทษต้องหอกใหญ่
 แห่งนายเพชรฆาตแต่อกตลอดหลัง นักโทษที่ต้องหอกใหญ่นั้นมีแต่ทุกข์
 เป็นเบื้องหน้า จันใดก็ดี สัตว์ที่ถือเอาปฏิสนธิในกำเนิดทั้ง ๔ นั้นจำเดิม
 แต่ตั้งปฏิสนธิแล้วก็มีแต่ความลำบากเวทนาเป็นเบื้องหน้า มีแต่ภรรณาเป็น
 เบื้องหน้า มีอุปไมยดังนั้น ผู้มีปัญญาเร่งเกรงกลัวแต่ปฏิสนธิจึงหนักหนา
 อย่าใ้ไ้ไว้เห่อเชื่อใจแก่ปฏิสนธินั้นเลย ปฏิสนธินี้มีชื่ออื่นชื่อ ไกลคือดอกไม้
 แห่งกิเลสमार มารนำเอาลอมาลวงสัตว์ว่ามาเถิด ๆ มาเกิดที่นี้เกิด มี
 ความสุขมากจะได้เชยชมสมบัติเป็นบรมสุข ไปนิพพานนั้นสูญไปเปล่า ๆ
 หากได้เชยชมสมบัติอันใดอันหนึ่งไม่ กิเลสमारลวงสัตว์ทั้งปวงด้วยประการดังนี้
 สัตว์ที่เป็นพาลหาปัญญาบิได้ก็สำคัญว่าจริง มาตรแม้ว่ามีศรัทธาทำบุญ
 ให้ทานก็ตั้งหน้าปรารถนามนุษย์สมบัติ จะได้ปรารถนาพระนิพพานสมบัติ
 หาบิได้ เข้าใจว่าพระนิพพานสูญไปเปล่า ๆ หาสนุกสบายไม่ตกหลงเล่ห์
 กลแห่งกิเลสमार ๆ ลวงให้หลง แต่พอให้ปฏิสนธิลงเข้าข่ายเข้ารั้วแห่งตน
 เห็นว่าหนีไม่พ้นจากวิสัยแห่งตนแล้ว ที่นี้กิเลสमारก็ปล่อยทหารแห่งพญา
 มัจจุราชทั้ง ๒ คือ ชราทุกข์ และพยาธิทุกข์นั้นเข้าและเล็ดบุบต้อยที่ละ
 น้อย ๆ ทวชน ๆ เททุมรุมร้นจันยับเงินเงินชุกตึจนลุกไม่ขึ้นแล้วภายหลัง
 พญา มัจจุราชก็มาฟาดฟันบนศีรษะให้ขาดสิ้นชีวิตอินทรีย์ ทั้งนกอาศัยแก่
 วิญญาณาหาร คือปฏิสนธิจิตนั้นแลเป็นต้นเป็นเดิม เหตุฉะนั้นผู้มีปัญญาเร่ง
 เกรงกลัวแต่ปฏิสนธินั้นจนหนักหนา พึงแสวงหาพระนิพพานเป็นเบื้องหน้า

อย่าได้หลงเล่ห์หลงกลแห่งกิเลสมาร และอาหาร ๔ ประการ มีนัยตั้งวิสัยนา
 มานี้ นักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่า ในห้องพระกัมมัฏฐานอาหารปฏิกุล
 สัตถุญาณ^๕ เฉพาะยกขันธ์วิสัยนาแต่กวางพิงการอาหารสิ่งเดียว อาหาร ๓ ประการ
 นั้นจะไต่ยกขึ้น วิสัยนาในห้องพระกัมมัฏฐานอาหารปฏิกุลสัตถุญาหาบมิได้ ตั
 อาหาร ปฏิกุลสัตถุณี ภาเวตุกาเมน พระโยคาพจรผู้มีศรัทธาปรารถนา
 จะจำเริญพระกัมมัฏฐานอันชื่อว่าอาหารปฏิกุลสัตถุญาณั้น พึงเรียนเอาพิธีที่
 จะพิจารณาอาหารปฏิกุลนั้นให้ชำนาญชำนาญ อย่าให้พลั้งให้พลาด มาตรฐานแม้ว่า
 แต่บทอันหนึ่งอย่าให้ผิด รโหคเตน เข้าไปในที่สังกัดอยู่แต่ผู้เดียวแล้วพึง
 พิจารณาภาวพิงการอาหารด้วยอาการปฏิกุล ๑๐ ประการ คมนโต คือปฏิกุลใน
 กิริยาที่เดินไปนั้นประการ ๑ ปริเยสนโต คือปฏิกุลในกิริยาอันแสวงหา
 ประการ ๑ ปริโภคโต คือปฏิกุลในกิริยาที่บริโภคนั้นประการ ๑ อาสยโต
 คือปฏิกุลในประเทศที่อยู่แห่งอาหารนั้นประการ ๑ นิธานโต คือปฏิกุล
 ด้วยกิริยาอันส่งสมอยู่นานนั้นประการ ๑ อปริปกโต คือปฏิกุลในกาล
 เมื่อยังมิได้ย่อยประการ ๑ ปริปกโต คือปฏิกุลในกาลเมื่อย่อยออกแล้ว
 ประการ ๑ ผลโต คือปฏิกุลโดยผลประการ ๑ นิสุสนทโต คือปฏิกุล
 ในกาลเมื่อไหลหลั่งออกมานั้นประการ ๑ สมมกขนโต คือปฏิกุลด้วย
 กิริยาที่กระทำให้แปดเปื้อนนั้นประการ ๑ เป็น ๑๐ ประการด้วยกัน กถิ
 คมนโต ข้อซึ่งให้พิจารณาปฏิกุลในกิริยาที่เดินไปนั้น จะให้พิจารณาเป็น
 ประการใด วิสัยนาว่า ให้พระโยคาพจรกุลบุตรปลงปัญญาให้เห็นธรรม
 สังเขว่า มหานุภาเวน นาม ฐาสเน อาตมานี้ เป็นบรรพชิตบวช

ในพระบวรพุทธศาสนาแห่งสมเด็จพระมหากรุณาธิมมาตัม พุทธเจ้าอันมาก
 ด้วยพระเดชพระคุณมาก ด้วยศักดิ์ทานุภาพล้าเลิศประเสริฐ หากผู้จะเปรียบ
 ปานไม่มีได้ พุทธวจนสขุฉายี่ ว่า อาตมานี้ บางคาก็สังวัธยายพระพุทธ
 วจนะอันเป็นพระไตรปิฎกสันรชาติยังรุ่ง บางคาก็บำเพ็ญสมณธรรมจำเริญ
 พระสมถกัมมัฏฐาน พระวิปัสสนากัมมัฏฐานตราบเท่าถึงเพลาพระสุริยอุทัย
 ส่องแสงทิพากร กาลตเสวฎฐายี่ เพลาเช้าลุกจากอาสน์แล้ว อาตมานี้
 ก็ไปสู่ลานพระเจดีย์ พระศรีมหาโพธิ์ กระทำวัตรปฏิบัติกวาดเสร็จแล้ว
 อาตมาก็ตั้งไว้ซึ่งน้ำใช้และน้ำฉัน กวาดแผ้วอาวาสบริเวณที่อยู่แห่งตนแล้ว
 ก็ขึ้นสู่อาสนะกระทำความนสิการระลึกพระกัมมัฏฐาน ๒๐ คนบ้าง ๓๐ คนบ้าง
 โดยอันสมควรแก่อริยาศัย เสนาสนะที่กระทำเพียรแห่งอาตมานี้ก่อปรด้วย
 รมไม้และสระน้ำ จะอาบจะฉันเป็นผาสุกภาพมิได้ขัดเคืองด้วยอุทกังไม่มี
 มนุษย์หญิงชายละเล้าละลุ่ม สงบสงบปราศจากโทษ สมควรที่จะบังเกิดวิเวก
 สุขเสนาสนะอันเป็นที่สนุกปรมสุขถึงเพียงนี้ ควรแลหรืออาตมาสละละเมิน
 เสียได้ ไม่เอื้อเฟ้ออาลัยฉานาทิวเวกเอาบาตรและจีวรป้ายหน้าเฉพาะบ้าน
 ไปเพื่อประโยชน์ด้วยอาหาร เปรียบต่อสุนัขจึงจอกอันป้ายหน้าสู่ป่าช้า เพื่อ
 ประโยชน์จะกินกเพวระซากอสุภ ควรจะอนิจจังส่งเข็นหนักหนา จำเต็ม
 แต่อาตมาเฉพาะหน้าสู่บ้านและย่างเท้าลงจากเตียง และตั้งเหยียบเหนือบรร
 จดรณ์เครื่องลาดนั้น เท้าแห่งอาตมาก็จะแปดเปื้อนผงคลีละของเก่าแปด
 เปื้อน ไปด้วยมูตรและกูดแสดงสาบเป็นอาทิ เหมือนร้ายเหมือนากจำเต็มแต่
 ย่างบาทจากห้องในค้ำเนินออกไปถึงหน้ามุขกุนั้น เท้าแห่งอาตมาก็แปด
 เปื้อนด้วยลามก เป็นแทนว่าชนกษัตริย์ค่างวาว ปฏิภูลยิ่งขึ้นไปกว่าภายในห้อง

นั้นเป็น ๒ เท่า ๓ เท่า ตโต เหฏฐิมตลั เมื่อออกจากหน้ามุขแล้วและ
 ลงไปถึงพื้นเบื้องต่ำ ทำแห่งอาตมาก็แปดเปื้อนไปด้วยลามก เป็นต้นว่า
 ชนคเค้าและชนคพิราบ โสโครกยิ่งขึ้นไปกว่าหน้ามุขนั้นเป็น ๒ เท่า ๓ เท่า
 อีกเล่า ยิ่งลงจากพื้นเบื้องต่ำแล้ว และดำเนินออกไปถึงบริเวณจังหวัด
 อาวาสกุณิน ก็ยิ่งโสโครกยิ่งปฏิกุลและพึงเกลียดโดยพิเศษมากขึ้นไปกว่า
 พื้นเบื้องต่ำนั้นหลายส่วนหลายเท่าในจังหวัดบริเวณนั้น โสโครกไปด้วยหยาก
 เยื่อเซื่อฝอย ไบไม้เก่า ๆ อันลมพายุพัดให้ตกเรี่ยรายกระจายอยู่ในสถานที่
 ที่นั้น ๆ เตียรตาชกลาดเกลื่อน ไหนจะโสโครกด้วยมูลและกูดเสมหะและ
 เชพะ อันภิกษุหนุ่มและสามเณรที่เป็น ใช้ไปมีทันถ่ายลงไว้ถมลงไว้วันแล้ว
 เหมือนน้ำเหมือนขิง น้ำรังเกียจเกลียดอายหนักหนา วสุสกาล เมื่อเทศ
 กาลวสสันตฤคฺคฺยผลตกหนักนั้น ก็เป็นเปือกเป็นตมต้องเหยียบต้องยำ เป็น
 หนักเพราะอาศัยมีประโยชน์ด้วยอาหารนั้นเป็นเดิมอดคอยมิได้ ต้องลุยไปใน
 น้ำน้ำและอสฺสุลามกน่าสมเพชเวทนา ปฏิกุลตรา วิหารจรุณา ยิ่งออก
 ไปถึงชอยตรอกวิหารนั้น ก็ยิ่งปฏิกุลลามกขึ้นไปกว่านั้นเป็นหลายส่วนหลาย
 เท่า เมื่ออาตมาดำเนินไปโดยลำดับยกมือขึ้นนมัสการพระเจดีย์พระศรีมหา
 โปธิ์แล้ว อาตมาก็เข้าไปยืนในโรงวิตกลามกอันเป็นโรคสำหรับพระภิกษุถือ
 บิณฑบาตสันโดษไปยืนวิตกว่า วันนี้อาตมาจะไปบิณฑบาตในบ้านนั้นสกุล
 นั้น ธรรมดาพระภิกษุผู้ถือบิณฑบาตสันโดษนั้นยอมเฉพาะวิตกถึงที่บิณฑ
 บาต แต่ในขณะที่เมื่อยืนอยู่ในโรงวิตกเปลวเดียว นอกจากนั้นก็ตั้งหน้า
 เฉพาะต่อพระกัมมัญฐาน วิตกอยู่แต่ในพระกัมมัญฐานจะได้วิตกอยู่ด้วย
 บิณฑบาตในเปลวอื่น ๆ นอกจากเปลวที่ยืนอยู่ในโรงวิตกนั้นหาบมิได้อาศัย
 เหตุฉะนี้ พระภิกษุผู้พิจารณาอาหารปฏิกุลนั้น พึงปลงธรรมสังเวชพิจารณา

ว่า เมื่ออาตมาเข้าไปยืนอยู่ในโรงวิทก ๆ ถึงบ้านสกุลที่จะไปบิณฑบาตนั้น
 แล อาตมาก็บ้ายหน้าออกจากวิหารละเอียดซึ่งพระเจดีย์อันงามประดุจกองแก้ว
 มุกดา ละเสียดซึ่งไม้พระศรีมหาโพธิ์อันงามประดุจกำแห่งนกงุง ละเสียดซึ่ง
 เสนาสนะอันบริบูรณ์ด้วยสิริประดุจทิพยพิมาน ให้หลงแก่ประเทศที่รโหฐาน
 สุกสบายจะอยู่มิได้ จำเป็นจำไปเพราะเหตุมีประโยชน์ด้วยอาหาร **คามมคฺคิ**
ปฏฺธิปฺนุเนน กาลเมื่อดำเนินไปในมรรคอันจะเข้าไปสู่บ้าน บางคาบก็
 เหยียบเสี้ยนเหยียบหนาม บางคาบก็สะดุดตอไม้และทิวระแหง บางคาบก็
 เหยียบยาประเทศอันมีน้ำเป็นตมเป็นเบือก บางคาบก็ข้ามประเทศอันน้ำ
 เชาวหักพังลง ลุ่ม ๆ ตอน ๆ ไม่ควรที่จะไปก็จะไปก็ไปได้ นำสังเวช
 เวทนา ถึงกายอาตมานี้ก็โสโครกกายนี้เหมือนดังร่างอัฐิ สบงที่นุ่งนี้เหมือน
 ผ้าปิด ผีแผล รัตประคตพื้นสะเอวนี้เหมือนท่อนผ้าพื้นแผลผี จีวรที่ห่มนี้
 เหมือนผ้าที่ปกคลุมร่างอัฐิ บาตรที่ถือมาเพื่อจะบิณฑบาตนี้ เหมือน
 กระเบื้องสำหรับจะได้ใส่ยารักษาผี ยิ่งพิจารณาให้ละเอียดก็ยิ่งพึงเกลียด
 พึงชังนั้นกหนา **คามทวารสุมฺปิ ปาปฺณฺนุเตน** กาลเมื่ออาตมาไปถึงที่
 ไกลประตูบ้าน อาตมาก็ได้เห็นซอกข้างซอกม้าซอกโคซอกกระบือซอกงู
 ซอกสุนัขซอกมนุษย์ ทอดทั้งกลงอยู่เหมือนขี้เหมือน อาเกียรณ์ไปด้วย
 แผลงวันและหมุ่หนอนสุนัขแรงกายอคร่าจิกสับเหมือนจับจุมจับใจ แทบ
 ประหนึ่งว่าจะทันจะราก ถึงนั้นก็ยอมอดกลั้นจำทนจำทาน เพราะเหตุจะ
 ไกรได้อาหารไปเลี้ยงชีวิต **คามทวารเ จตุวา** กาลเมื่อไปถึงประตูบ้าน
 ยืนอยู่แทบประตูบ้านนั้น ไกรจะตรงเข้าไปบ้านได้ง่าย ๆ เมื่อไรต้องดูซ้าย
 ดูขวา แลดูตรอกบ้านข้างโน้นข้างนี้เพื่อว่าข้างร้ายมีร้ายมันอยู่ในตรอก
 นั้น เห็นแล้วจะได้หลีกเลี่ยงจะได้เลี่ยงจะได้หลบได้หนีเสียแต่ห่าง ๆ ตกกว่าต้อง

ระวังนั้ระวังวันทุกแห่งทุกตำบล กว่าจะไปได้ถึงที่ภิกษาจารย์ลำบาก
ยากนักหนา อากรรอันพิจารณาที่ตนลำบากเป็นด้วยเหตุด้วยอาการ
จำเต็มแต่อย่างเท่าลงจากเตียงตราบเท่าถึงประตูบ้านที่เทียวภิกษาจารย์ ได้ชื่อ
ว่าพิจารณาอาหารปฏิภูลในกิริยาที่เดินไป เพื่อประโยชน์ด้วยอาหาร ถัด
ปรีเยสนโต แลข้อซึ่งจะให้พิจารณาอาหารปฏิภูล ในกิริยาที่เทียวแสวงหา
อาหารนั้นจะให้พิจารณาเป็นประการใด วิสัยนั้นว่า ให้พระโยคาพจรปลง
ปัญญาให้เห็นธรรมสังเวชว่า เมื่ออาตมาอดกลั้นทนทานที่เหม็น จำเต็ม
แต่แรกลงจากเตียงดำเนินไปตราบเท่าถึงประตูบ้านที่บ้านที่ภิกษาจารย์นั้นแล้ว
คามิ ปวีญเจณ สงฺฆาภูิ ปารุปีเตน ในกาลเมื่อเข้าไปในบ้านนั้น
อาตมาจะห่มผ้าอันตัดเป็นขัณฑ์ผ้าห่มของอาตมานั้นจักตัดเป็นบั้น ๆ ท่อน ๆ
และเย็บติด ๆ กัน ได้นามบัญญัติชื่อว่าผ้าสังฆาภูิ **กปถเมนุสฺเสณ วิย**
เมื่อพิจารณาดูกายแห่งอาตมานั้น เหมือนคนกำพร้าว้าจริง ๆ ดูผ้าห่มแห่ง
อาตมานั้นแลก็เหมือนผ้าห่มคนกำพร้าว้า ดูบาตรนั้นแลก็เหมือนกระบองเก่า
ที่คนกำพร้าว้าถือเทียวภิกษาจาร อากรรที่อาตมาเทียวไปในคามวิถีบ้านโดย
ลำบาก ๆ แห่งตระกูลนั้น จะได้แปลกกันกับอากรรที่คนกำพร้าว้าที่ขอทาน
หาบมิได้ **วสุตกาเถ** กาลเมื่อถึงวัดสันตตุณฺณตถกนั้กเหยียบลงที่ไหน
เป็นโคลนที่นั้น น้ำตมนั้นกระเด็นชนเปื้อนแข่งขาผ้าห่มผ้าห่ม ต้องหยิบ
ชายจัวร์ชนไว้ด้วยมือข้างหนึ่ง มือข้างหนึ่งหนีบาตรลำบากยากกายนักหนา
ถึงเพียงนั้นอาตมายังอุตสาหะไปเทียวได้ เป็นเหตุด้วยอาหาร **กิมฺหกาเถ**
เมื่อถึงเทศการตตุณฺณอันนั้นแล้วตัวอาตมานั้นอาเกียรณไปด้วยผงฐุตี ละของ
ฐุตี ๆ นั้นปลิวจับศีรษะตราบเท่าถึงบาทาลมพัดผ่านฟุ้งเข้าหูเข้าตา ผ้าห่ม
ผ้าห่มนั้นเต็มไปด้วยผงคลีน่าสังเวชเวทนา **ติ ติ เกหทวาริ ปตฺวา** เมื่อ

ไปถึงประตูเรือนนั้น บางคาบก็ยื่นเหยียบในประเทศที่เทน้ำข้าวข้าว บางคาบก็ไปยื่นในประเทศอันเพื่อน ไปด้วยน้ำมูกน้ำลาย เพื่อนไปด้วยกูดสุนัข กูดสุกร บางคาบก็ไปยื่นในที่น้ำคร่ำ อันอาเกียรณ์ไปด้วยแมลงวันค้ำ แสงวันเขียวแมลงวันทิ้งหลายบินจับศีรษะจับผ้าจับบาตร เกจิ เทนฺติ เกจิน เทนฺติ เจ้าของเรือนนั้นครั้นเห็นอาตมาไปยื่นบิณฑบาต บางคนก็กระทำทาน บางคนก็ไม่ทำทาน บางทีก็ให้ บางทีก็ไม่ให้ กาลเมื่อให้นั้น บางคนก็ให้ข้าวสุกแรมคืนบุด ๆ และ ๆ บางคนก็ให้ของกัตที่เก่า ๆ ราว ๆ บางคนก็ให้ขนมบุดแคงบุดผักบุด อทฺทมานา กาลเมื่อหาศรัทธาผู้มีได้ไม่ทำทานแล้ว บางคนก็บอกว่าไปโปรดสัตว์ข้างหน้าเถิด บางคนก็เพิกเฉยนิ่งเสีย กระทำอย่างประหนึ่งว่าหาเห็นไม่ บางทีเห็นแล้วเมินเสียไม่มองดูหน้า บางคนก็กล่าวหยาบข้าวว่า กจฺจน เรมฺฤณฺทก ตูกรคนศีระโณโธโธ ร้ายไปเสียให้พินอย่ำมายืนก็คิดขวางอยู่ที่นี้ดีกว่าต้องทนสู่ทาน จำเดิมแต่เข้าสู่ประตูบ้านมาตราบเท่าจอนออกจากบ้านทั้งนี้ก็มีประโยชน์ด้วยอาหาร กมนโต นักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่า อากาโรที่พระโยคาพจร ปลงธรรมสังเวช พิจารณาภิกขิยาที่ตนลำบากเป็นเหตุด้วยอาหาร จำเดิมแต่ย่างเข้าประตูบ้านไปตราบเท่าถึงออกจากบ้าน นี้แลได้ชื่อว่าพิจารณาอาหารปฏิกุศลในภิกขิยาที่เกี่ยวแสวงหา ถลั ปรีโภกโต แลข้อซึ่งว่าให้พระโยคาพจรปลงปัญญา พิจารณาอาหารปฏิกุศล ในภิกขิยาที่ปรีโภกนั้น จะให้พิจารณาเป็นประการใด วิสัชนาว่า ให้พระโยคาพจรปลงปัญญาให้เห็นธรรมสังเวชว่า เมื่ออาตมาเกี่ยวแสวงหาอาหารโดยอากาโรปฏิกุศลจตุพพรรณานัน นี้ได้จ้งหันพอเป็น

ยาปนมัตต์ ออกจากบ้าน ไปนั่งในประเทศอันเป็นสุขภายนอกบ้านนั้นแล้ว
 ถ้าอาตมายังไม่มีได้ลงมือฉันจังหันนั้นตัวยังมีได้จับได้ต้อง เห็นมนุษย์ที่เป็น
 อากันตฺตะจะเดินมา เห็นภิกษุที่ควรจะเป็นครูอาจารย์เดินมา และจะเรียกหา
 จะเชิญให้บริโภคนิมิตต์ให้ฉันนั้นก็ยังสมควรอยู่เพราะเหตุว่า จังหันนั้น
 ยังมีได้จับได้ต้อง ยังไม่เป็นที่อาหารปฏิภูมิก่อน ถ้าได้ลงมือฉันอยู่แล้ว
 ได้จับได้ต้องแล้ว และจะนิมนต์ท่านผู้เป็นอากันตฺตะให้ฉันนั้นยังเป็นที่
 ละอายอยู่หาสมควรควรไม่ เหตุว่าจังหันที่ได้ลงมือฉัน ได้จับต้องแล้วนั้น
 เป็นอาหารปฏิภูมิก่อน กาลเมื่ออาตมาลงมือฉัน แลรับอาหารเข้าเป็นก่อน ๆ
 เป็นคำ ๆ กระทำให้เสียพรรณ ปราศจากงามเห็นปานดังนั้น เมื่ออาตมา
 หยิบเอามาวางลงในปาก กระทำฟันเบื่องบนเป็นสาก กระทำฟันเบื่องต่ำ
 เป็นครก กระทำลันเป็นมือ กระหวัดกลับกลอกคำข้าวให้แหลกออกด้วย
 ครกแลสากคือฟันเบื่องบนเบื่องต่ำนั้น เมื่อพิจารณาให้ละเอียด นำฟิงเกลียด
 ฟิงขัง นำอนิจจังสังเวชนีนักหนา อาหารนั้น แต่พอตกถึงปลายลิ้นที่ชุ่ม
 ไปด้วยน้ำลายอันเหลวเข้าไปถึงกลางลิ้นก็นุ่มไปด้วยน้ำลายอันข้น มลทิน
 อันติดอยู่ในทันตประเทศที่ไม้สีฟันสีไม่ถึงนั้นก็ติดฟันแปดเปื้อน กระทำ
 ให้อาหารนั้นเสียกลิ่นเสียสีในขณะบัดเดียวใจ มาตราแม้ว่าเป็นอาหารประณีต
 กอปรด้วยเครื่องปรุงอันพิเศษเป็นประการใด ๆ ก็ดี ที่จะได้คงสีคงกลิ่นคงดี
 อยู่เป็นปกคินันหาบมิได้ **ปรมเชกฺขจฺจนาวํ อุกฺกจฺจติ** อาหารนั้นถึง
 ซึ่งภาวะฟิงเกลียดฟิงขังประจุกจากรากสุนัขอันอยู่ในราง **อชฺโหมหริตพุโพ**
 อาหารที่อยู่ในปากนี้ เราทำทั้งปวงกล้ำกลืนกินอยู่ได้นั้น อากันตฺตะไม่เห็นด้วย

จักขุไม่ปรากฏแก่จักขุ ถ้าปรากฏแก่จักขุแล้ว แต่สักคำเดียวกับมีอาจ
 ที่จะกลืนเข้าไปได้ เอว ปรีโภคโต ปฏิกุสตา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา
 พระโยคาพจรจึงปลงธรรมสังเวช พิจารณาอาหารปฏิกุสในกิริยาที่ปรีโภค
 โดยนัยกัณฑ์พรรณานาจะนี้ ถถิ อาสยโต แลข้อซึ่งว่าให้พระโยคาพจร
 ผู้มีปัญญา พิจารณาปฏิกุสในประเทศที่อยู่แห่งอาหารนั้นจะให้พิจารณาเป็น
 ประการใด วิสัชนาว่าให้พระโยคาพจรปลงธรรมสังเวชพิจารณาว่า อาหาร
 ที่อาตมาบริโภคนกอปรด้วยอาการปฏิกุสแลเห็นปานจะนี้ เมื่อเข้าไปตั้งอยู่
 ในกระเพาะอาหารภายในอุทรประเทศนั้น ก็ยิ่งโสโครกยิ่งปฏิกุสมากขึ้นไป
 หลายส่วนหลายเท่า ประเทศที่อาหารตั้งอยู่นั้น ได้นามบัญญัติชื่อว่า อาสยะ
 ต่างกันโดยประเภท ๔ ประการ คือปิตตาสยะประการ ๑ เสมหาสยะ
 ประการ ๑ บุพพาสยะประการ ๑ โลหิตสยะประการ ๑ เป็น ๔ ประการ
 ด้วยกันดังนี้ ที่อยู่แห่งอาการได้ชื่อว่าปิตตาสยะนั้นด้วยอรรถว่าเป็นที่ซึ่งอยู่
 แห่งน้ำดี ได้ชื่อว่าเสมหาสยะนั้นด้วยอรรถว่าเป็นที่ซึ่งอยู่แห่งน้ำหนอง
 ได้ชื่อว่าบุพพาสยะนั้น ด้วยอรรถว่าเป็นที่ซึ่งอยู่แห่งโลหิตน้ำเลือดน้ำหนอง
 น้ำดีน้ำเสมหะนี้อย่าว่าแต่เราท่านที่เป็นสามัญ บุคคลนี้เลยสำมะหาแต่สมเด็จพระ
 พระพุทธเจ้าพระปัจเจกโพธิ์บรมจักรพัทธราชา ยังมีอาสยะอยู่สิ่ง ๑ ๆ
 (มิตฺถิ์เสมหะ มิสมหะกับุพโพ มิบุพโพกัโลหิต จามีอยู่สิ่ง ๑ ๆ) ที่จะ
 บริสุทธ์ไปที่เดียวนั้นหาบมิได้ ที่อยู่แห่งอาหารของท่านผู้มีบุญที่เดียวยังว่า
 ไม่บริสุทธ์ ยังมีอาสยะอยู่สิ่ง ๑ ๆ ยังโสโครกอยู่ถึงเพียงนี้ ก็จะไม่
 กล่าวไปไยถึงคนบุญน้อยนั้นเล่า คนบุญน้อยนี้มีอาสยะพร้อมทั้ง ๔ ประการ
 ที่อยู่แห่งอาหารของคนบุญน้อยนี้ อากุลด้วยน้ำดีน้ำเสมหะน้ำบุพโพโลหิต

พร้อมทั้ง ๔ ประการ แต่ทว่าบางคานนั้นน้ำดื่มมากกว่าเสมหะแลบุฟโฟโลหิต บางคานเสมหะมากกว่าดีแลบุฟโฟโลหิต บางทีบุฟโฟมาก บางทีโลหิตมาก ถ้าน้ำดื่มมากอาหารนั้นก็โสโครกฟุ้งเกลียดยิ่งนัก เปรียบดูจะคนด้วยน้ำมันมะฆางอันชั้น ถ้าเสมหะนั้นมาก อาหารนั้นก็ฟุ้งเกลียดโสโครกฟุ้งเกลียด เปรียบประดูจะคนด้วยน้ำในกากะทิงแลน้ำใบเตงหนู ถ้าบุฟโฟนั้นมาก อาหารนั้นก็โสโครกฟุ้งเกลียด เปรียบดูจะคนด้วยน้ำเปรียงบุตเปรียงเนา ถ้าโลหิตนั้นมากอาหารนั้นก็โสโครกฟุ้งเกลียด เปรียบดูจะคนด้วยน้ำย้อมพระโยคาพจรผู้มีปัญญาฟุ้งปลงธรรมสังเวช พิจารณาอาหารปฏิกุศลในประเทศที่อยู่แห่งอาหารด้วยประการฉะนี้ ถัด นิธานโต ข้อซึ่งว่าให้พระโยคาพจรพิจารณาอาหารปฏิกุศล ด้วยกิริยาที่สั่งสมอยู่นานนั้น จะให้พิจารณาประการใด วิสัชนาว่าให้พระโยคาพจรพิจารณาว่า **อาสเขน มกฺขิโต** อาหารอันแปรเปลี่ยนไปด้วยน้ำคิน้ำเสมหะน้ำบุฟโฟโลหิตเป็นปานะนั้น เมื่อเข้าไปสู่อุทรประเทศแล้วจะได้อยู่ในภษณะเงิน ภษณะทอง ภษณะแก้ว หาบมิได้ อาหารนั้นตั้งอยู่ในประเทศแห่งไส้ใหญ่นั้น เก่าใหม่ ย่อมออกแล้วบ้างยังบมิได้ย่อยบ้าง เหมือนเนาเหมือนโงะสะสมอยู่ เปรียบประดูจะดูในเว้ากุฎีสะสมกันนั้นเก่าใหม่ คุณในเว้ากุฎีนั้นสะสมอยู่นั้นใด อาหารอันตั้งอยู่ภายในไส้ก็สะสมนั้นก็อุปไมยตั้งนั้น แลอาการที่อาหารสะสมกันนั้น นักปราชญ์พึงกำหนดด้วยอายุบุคคล ถ้าบุคคลอายุได้ ๑๐ ปี อาหารก็ฟุ้งเกลียดเปรียบดูอยู่ในหลุมคุณอันมิใช่ขำระเลยนานถึง ๑๐ ปี ถ้าบุคคลนั้นอายุได้ ๒๐ ปี ๓๐ ปี ๔๐ ปี

อาหารก็พึงเกลียดเปรียบประดุจอยู่ในหลุมคูอันมิได้ชำระเลยนานถึง ๒๐ ปี ๓๐ ปี ๔๐ ปี ถ้าบุคคลนั้นมีอายุได้ ๕๐ ปี ๖๐ ปี ๗๐ ปี ๘๐ ปี อาหารนั้นก็พึงเกลียด เปรียบดุจอยู่ในหลุมคูอันมิได้ชำระเลยนานถึง ๕๐ ปี ๖๐ ปี ๗๐ ปี ๘๐ ปี ๙๐ ปี ถ้าบุคคลนั้นอายุได้ ๑๐๐ ปี อาหารก็พึงเกลียดประดุจอยู่ในหลุมคูอันมิได้ชำระเลยนานถึง ๑๐๐ ปี พระโยคภาพรพิงปลงธรรมสังเวช พิจารณาอาหารปฏิภูลด้วยกิริยาที่สังสมอยู่นานโดยนัยดังพรรณนามาจะนี้ ถัด อปริปกโต ข้อหนึ่งว่าให้พิจารณาอาหารปฏิภูลในกาลเมื่อยังมีไต่ย้อยนั้น จะให้พิจารณาเป็นประการใด วิสัชนาว่าให้พระโยคภาพรพิจารณาว่า โส ปนํ อหาโร เอรูเป โอกาเส นิธานมฺปกโต อาหารนั้นเมื่อเข้าไปสังสมอยู่ในประเทศแห่งใดใหญ่อันเป็นที่โสโครกพึงเกลียดเห็นปานจะนี้ อย่าว่าถึงเมื่อย่อยออกแล้วนั้นเลย แต่ยังมีไต่ย้อยนั้นก็พึงเกลียดพึงชังนั้นก่นหา เหตุว่าประเทศที่อยู่แห่งอาหารนั้นเป็นประเทศอันลามก ถ้าจะว่าฝ่ายข้างมีตกมีคนัก ถ้าจะว่าข้างเหม็นหรือก้เหม็นนั้นก้ จุจหลมอันคนจันฑาตชดไว้แทบประตูบ้านสารพัดจะสะสมสารพัดที่คนจันฑาตทังปวงจะทังจะเทลง หนุกักทังลงไปไม้ก้ทังไป เสือดำแพนชาติ ๆ ก้ทังลง ชากมมนุษย์ก้ทังลงชนเก่าชนใหม่ เมื่อยามแล้งนั้นถ้าอากาศเมฆตังชน ยังฝนให้ตกลงสักท่า ๑ แต่พอน้ำเต็มหลุมแล้วแลแล้งไป น้ำในหลุมนั้นครันต้องแสงพระอาทิตย์ร้อนกล้าก้พืดชนเป็นฟอง ปืดชนเป็นปุมเปือกมีสีอันเขียว เหม็นร้ายเหม็นนากจอาเกียรณ์ด้วยหมม้ก้ชิกชาติ แมลงวันดำแมลงวันเขียวตอมอยู่เป็นเกลียวกลตาอยู่กละกล่า เป็นที่รังเกียจเกลียดหน่ายแห่งมหาชนทังปวง ๆ มีขอ

เห็นมิขอเข้าไปใกล้ อันนั้นแลมีฉันใด อาหารที่บุคคลทั้งปวงกินเข้าไป
ใหม่ ๆ ยังมีทันที่จะย่อยย่อย ยังมีทันที่จะเป็นอาหารเท่านั้น ก็เกลือก
กลัวไปด้วยยานาตนาเสมหะหน้าบุโฟโหลหิต อากุลมุลมองไปด้วยซากอสุก
ต่าง ๆ เป็นต้นว่าเนื้อเน่าปลาเน่าปนปะสะสมเหม็นขึ้นเหม็นขมกลุ้มกลบตลบ
อยู่ทุกเข้าทุกค่าอาเกียรติ ด้วยหมูหนอนพลกพลาณคลาคคล่าสัญจร
เสือกสนไป ๆ มา ๆ สฟุโพ เอกโต หุตฺวา อาหารที่กินวันหนึ่งก็ ที่
กินวันก่อน ๆ ก็ดีสนทั้งปวงนั้นจะได้อยู่เป็นแผนก ๆ กันหาบมิได้ เกลือก
กลัวแปดปนระคนกันเป็นอันหนึ่งอันเดียว เสมหะปฏฺฐปริโยนทุโร ชั้น
เสมหะนั้นเข้าปกคลุมหุ้มห่อเพลิงธาตุนี้รุ่มร้อนระรมเผา เตือกเป็นฟอง
ฟอดปุดขึ้นเป็นปุ่มเบือก โสโครกพึงเกลียดคนกัหนา มีอุปไมยคุดหลุม
แทบประตูป่านจฉताल อันเต็มไปด้วยอสุจิลามกลเป็นทีโสโครกพึง
เกลียดคน เอว ปรีปกุโต ปฏิกุลตา เวทิตฟูโพ พระโยคาพจร
ผู้มีปัญญาพึงพิจารณาอาหารปฏิกุล ในกาลเมื่ออาหารยังมีได้ย่อย โดย
นัยดังพรรณนามาฉะนี้ กถิ ปรีปกุโต ข้อซึ่งว่าให้พระโยคาพจร
กุลบุตรพิจารณาอาหารปฏิกุลในกาลเมื่อย่อยออกแล้วนั้น จะให้พิจารณา
ประการใด วิสัชนาว่า ให้พระโยคาพจรปลงธรรมสังเวชพิจารณาว่า
กายคฺคินา ปรีปกุโก สมานิ อาหารอันร้อนด้วยเพลิงธาตุ เตือกเป็น
ฟองแล้วย่อยออกประคุดด้วยศิลาบคนั้น ที่จะเป็นคุณอันใดอันหนึ่ง
เปรียบประคุดแร่เหล็กแร่ทองแดงแร่ดีบุกแร่เงินแร่ธรรมชาติ อันย่อย
ออกด้วยเพลิงแล้ว แลได้เนื้อเหล็กเนื้อทองแดงเนื้อดีบุกเนื้อเงินเนื้อทอง
นั้นหาบมิได้ อาหารที่ย่อยออกนั้น มีแต่จะเป็นเครื่องชั่วคราวเหมือน
เครื่องลามก เพราะลงไปในอโธภาคแล้ว ส่วน ๑ ที่แบ่งไปเป็นมูตรนั้น

ก็ยังกระเพาะมูตรให้เต็มส่วน ๑ ที่แบ่งออกเป็นก้อนนั้นลงไปอยู่ในที่สุดแห่ง
 ไล่ใหญ่ไต้หวันนั้นก็แห่งเราทำนทั้งปวง ประเทศที่อยู่แห่งอาหารเท่านั้น มีสณ-
 ฐานตั้งกระบอกไม้ไผ่น้อย ประมาณโดยยาว ๘ องคุลี อันบุคคลเอาหิน
 เหลืองใส่ลงไว้ให้เต็ม นี่หากว่าลับจักษุแต่ไม่เห็น จึงเพิกเฉยสบายอยู่หา
 เกลียคหาหน่ยไม่ ถ้าปรากฏแก่จักษุเห็นอยู่ด้วยจักษุั้น จะเป็นที่ยังเกียจ
 อายหนักหนาหาที่สุดมิได้ เอวัง ปรีปกกโต ปฏิกุลตา ปัจจเวก
 ขิตพุพา พระโยคาพจรกุลบุตรผู้มีปัญญาฟังปลงธรรมสังเวช พิจารณา
 อาหารปฏิกุลในกาลเมื่อย่อยออกแล้วโดยนัยดังพรรณนามาจะนี้ กถิ ผลโต
 แลข้อซึ่งว่าให้พระโยคาพจรกุลบุตรพิจารณาอาหารปฏิกุลโดยผลนั้น จะให้
 พิจารณาเป็นประการใด วิสัชนาว่า ให้พระโยคาพจรกุลบุตรผู้มี
 ปัญญาปลงธรรมสังเวชพิจารณาว่า สมมา ปรีปจมาโน อาหารน
 ถ้าย่อยออกเป็นอันดี ก็ยังกุณปะโกฏฐาส (ส่วนซากศพ) เป็นต้นว่าเกศา
 แลโสมานชาทันตานิเอหนึ่งแลเส้นสายทั้งปวง ให้ชุ่มชื้นให้จำเริญเป็นอันดี
 อสมมา ปรีปจมาโน อาหารนั้นถ้าย่อยออกมิตี ก็ยังร้อยแห่งโรคเป็น
 ต้นว่า นิดค้ำแลนิดเปื่อย มะเร็งแลคุดทะราด กลากแลเรอนมองคร้อ
 แลหิดหัวค้แลไอ ลงใหญ่แลลงแดงให้บังเกิดได้ทุกขเวทนามีประการต่าง ๆ
 เพราะเหตุอาหารย่อยออกบมิตี เอวัง ผลโต ปฏิกุลตา ปัจจเวกขิตพุพา
 พระโยคาพจรผู้มีปัญญา ฟังพิจารณาอาหารปฏิกุลโดยผลจนนัยดังพรรณนา
 มาจะนี้ กถิ นิสฺสนุทโต ข้อซึ่งว่าให้พระโยคาพจรพิจารณาอาหารปฏิกุล
 ในกาลเมื่อไหลหลั่งออกนั้น จะให้พิจารณาเป็นประการใด วิสัชนาว่า ให้
 พระโยคาพจรกุลบุตรพิจารณาว่า อชฺโหมหริยมาโนแปส เอเคน ทฺวา
 เรน ปวีตติวา อาหารอันบุคคลกินนั้น เมื่อเข้าไปนั้นเข้าไปโดยทวารอัน ๑

เมื่อจะไหลออกนั้นไหลออกโดยทวารทั้ง ๙ ที่เป็นมูลหูนั้น ก็ไหลออกจาก
 ช่องหู ที่เป็นมูลตา ก็ไหลออกจากช่องคลองตา ที่เป็นน้ำมูกน้ำลาย ก็ไหล
 ออกจากช่องปากช่องจมูก ที่เป็นมูลทรไหลออกทางทวารเบา ที่เป็นมูลก็
 ไหลออกโดยทวารหนัก **อชฺโหม**หรือ**สมเย** กาลเมื่อจะกลืนกินนั้น บุตร
 ภรรยาพี่น้องมิตรสหายพวกพ้องล้อมกันเป็นพวก ๆ บริโภคเป็นเหล่า ๆ
 พร้อม ๆ กัน พร้อมศพร้อมบริวาร **นิสฺสนท**สมเย ปน กาลเมื่อ
 เป็นมูลทรเป็นมูลแล้วแลไหลออกนั้น มีความละอายเข้าเร้นเข้าซ่อนแต่
 ผู้เดียว ลับแล้วจึงถ่ายอุจจาระปัสสาวะ **ปจฺมทิวเส** **ปริกฺขุชฺชโต**
 ในวันเป็นปฐม เมื่อบริโภคนั้น ชื่นชมยินดีบริโภค **อุทฺทกฺกุกฺโก**
 มีกายจิตอันสูงขึ้น บังเกิดปีติเลไลยมั่น **นิสฺสนท**นโต ครั้นถึงกาล
 เมื่อจะไหลออก เมื่อจะถ่ายออกในวันเป็นคัมภ ๒ นั้น ต้องบีตจุกชก
 หน้านิ้ว เกลียคหน้ายักมหน้าต่ำตา **รตฺโต** **กิทฺโธ** **อิจฺฉิตฺโต** **มฺลฺฉิตฺโต**
 ในวันเป็นปฐมเมื่อเพลบริโภคนั้น มีความรักความปรารถนาในรสแห่ง
 อาหารกำหนดยินดี อารมณ์อันฟูขึ้นหลงด้วยรสอาหาร **อชฺโหม**หรือ**ตฺวา**
 ครั้นกลืนกินแล้วแต่พอแรมคั้นอยู่ราตรีเดียว อย่างเข้าวันเป็นคัมภ ๒
 เมื่อจะไหลออกถ่ายออกโดยอุจจาระมรรคแลปัสสาวะมรรค ก็มีความยินดีอัน
 ปราศจากอารมณ์เป็นทุกข์ ทั้งละอายทั้งเกลียคบังเกิดพร้อม เหตุ
 ดังนั้นโบราณจารย์จึงกล่าวซึ่งบาทพระคาถาว่า **อนฺนํ** **ปานํ** **ขาทฺนียญฺจ**
โกชฺนียญฺจ **มหารหํ** ฯลฯ **เอกรตฺตี** **ปริวาสา** **สพฺพํ** **ปภวตี**
ปฺุตฺติกนฺตี อธิบายว่า ข้าวแลหน้าของกตฺเลขของบริโภคสิ้นทั้งปวงนี้ มาตรา
 แม้จะมีค่ามากเป็นประการใด ๆ ก็ดี ในกาลเมื่อบริโภคนั้น เข้าใจโดย

ทวารอันหนึ่งแล้ว ถึงที่เมื่อจะไหลออกก็ไหลออกโดยทวารทั้ง ๙ เหมือน
กันสิ้น จะได้แปลกกัน หาบมิได้ **สปริวาร** กาลเมื่อบริโภคนั้น
ประกอบด้วยบริวารบริโภคร่วม ๆ กัน กาลเมื่อจะถ่ายออกนั้น เข้าเร้น
ซ่อนลับในที่ปิดกำบัง แต่ผู้เดียว **อกินนทนต์** การเมื่อบริโภคนั้น
ชั้นชมโสมนัส กาลเมื่อถ่ายออกนั้น เกลียคหน้าซึ่งช่วงข้าวแลหน้าของกัถ
แลของบริโภครังปวงนี้ มาตรฐานว่ามีค่ามากเป็นประการใด ๆ ก็ดี
เอกรตุตี ปริวาสา ถ้าล่วงราตรีเริ่มอยู่ราตรีหนึ่งแล้วก็บุคเน่าโสโครก
พึงเกลียดชังนี้หนักหนา ผู้มีปัญญาพิจารณาอาหารปฏิภูลโดยกิริยาที่ไหล
ออกคงพรรณนามาจะนี้ **กถิ สมมุทฺถนุโต** แล้วข้อซึ่งพิจารณาอาหาร
ปฏิภูลโดยกิริยาที่แปดเปื่อนั้น จะให้พิจารณาเป็นประการใด วิสัชนาว่า
ให้พระโยคาพจรกุลบุตรปลงธรรมสังเวชพิจารณาว่า **ปรีโภคกาเล** อาหาร
นั้นจำเดิมแต่แรก บุคคลทั้งปวงบริโภครกก็เปื่อนมือเปื่อนปากเปื่อนลิ้นเปื่อน
เพดาน กระทำมือแลปากแลลิ้นแลเพดานนั้นให้โสโครกพึงเกลียดชัง
บางคนต้องชำระมือแล้ว ๆ เล่า ๆ ต้องบ้วนปากแล้ว ๆ เล่า ๆ จึงจะหาย
เหม็นหายกลิ่น **ปรีกฺขโต สมาน** อาหารมีอันเป็นบุคคลบริโภครแล้ว
แลเข้าไปอยู่ในอุทรประเทศนั้น เพลิงธาตุนั้นชานอยู่ในสกลกายเผาให้ร้อน
เสณฺฑทุเทหํ ปุคฺชนเป็นปุ่เป็นเปือก เป็นฟองฟุดขึ้นมา จับช่องหูช่องตา
ช่องจมูกแลเพดาน **ยถา นาม โอทเน ปจฺจมน** เปรียบปานตุจ
หม้อข้าว อันบุคคลหุงแลตั้งไว้บนเตา ครั้นเดือดฟุ้งขึ้นมาก็มีเกลบแล้ว
แลปลายข้าวอันล้นขึ้นติดปากหม้อแลฝาละมีแปดเปื่อน ฉนใดก็ดี อาหารที่
เป็นฟองฟุดล้นขึ้นไปด้วยร้อนแห่งเพลิงธาตุนั้น เมื่อขึ้นมาจับอยู่ที่ฟัน ก็

แปดเปื้อนเป็นมลทินแห่งพื้น เมื่อชนมาจับลงจับเพดาน ก็แปดเปื้อนตาม
 ช่องจุมุกถนแห่งเพดานให้สำเร็จกิจเป็นเซพะแลเสมอหะ เมื่อชนมาจับช่องตา
 ช่องจุมุกก็แปดเปื้อนช่องหูช่องตาช่องจุมุก ให้สำเร็จกิจเป็นหูชตาชจุมุก
 นาฬิงเกลียดพิงซัง ที่เป็นมูตรเป็นคุณนั้นก็แปดเปื้อนทวารหนักทวารเบา
 แลทวารที่อาการแปดเปื้อนนั้น ถึงบุคคลจะล้างจะสัจะชำระอยู่ทุกวัน ๆ ก็ดี
 ที่จะบริสุทธิ์สะอาดเป็นที่จำเริญใจนั้นหาปมิได้ หตุโถ ปุ่น อุกถน
 โขวิทพุโพ มีที่ชำระอุจจารมรรคนั้น ต้องล้างน้ำ ๒ หน ๓ หน ต้อง
 สี่ถ้วยค้อมยี่ สี่ถ้วยดินสอถ้วยจุนของหอมจึงปราศจากปฏิกุล เอวี
 สมมุกขนโต ปฏิกุลตา ปัจจเวกขิตพุพา พระโยคาพจรกุลบุตร
 ผู้มีปัญญา พึงพิจารณาอาหารปฏิกุลโดยกิริยาที่แปดเปื้อนมีนัยดังพรรณนา
 มาจะนี้ ตสฺสเสว ทสหากาเรหิ เมื่อพระโยคาพจรพิจารณาอาหารปฏิกุล
 ๑๐ ประการกระทำการปฏิกุลนั้น เป็นที่วิตกยกจิตขึ้นสู่อาการปฏิกุลโดยนัย
 ดังพรรณนามาจะนี้ กวพิงการาหารก็จะปรากฏโดยอาการปฏิกุล ตํ นิमितฺตํ
 ปุ่นปุ่น อาสวติ เมื่อปฏิกุลนิมิตปรากฏแล้ว ให้พระโยคาพจรส่งเสพ
 จำเริญปฏิกุลนิมิตนั้นให้มากในสันตาน นีวรณธรรมก็สงบสงัด จิตก็จะตั้ง
 มั่นเป็นอุچارสมาธิที่จะถึงอัปนาณั้นไปปมิได้ถึง เพราะเหตุอารมณ์ที่
 พิจารณากวพิงการาหารนั้นลึกโดยสภาวะธรรมสัญญาอัน ปรากฏด้วยสามารถ
 ถืออาการปฏิกุล เหตุทั้งนี้พระกรรมฐานนี้ จึงถือซึ่งนามบัญญัติชื่อว่า
 อาหารปฏิกุลสัญญา มีแต่่อุچارสมาธิ หาอัปนาสมาธิปมิได้ แลพระ
 ภิกษุผู้กระทำเพียรจำเริญพระกรรมฐานอาหารปฏิกุลนี้ ย่อมมีจิตอันหตุ
 ปมิได้ยินดีด้วยรสตันทา บริโภคอาหารนั้นแต่พอจะได้ทรงกายไว้ บำเพ็ญ
 สมณธรรมเพื่อยกตนออกจากทุกข์ เปรียบเหมือนชน ๒ คนผิวเมื่อยอัน

เกสียคเนอลุก^๕ เสียม^๕ ได้จำเป็นจำบริโภคแต่พอจะให้มีแรงข้ามแก่งกันดาร
 เศษด้วยอุบายที่เคยกำหนดกวฬิงการวหาร^๕ เป็นปัจจัย ก็กำหนดกฎหมาย
 ซึ่งระคะอันยุดิ^๕ ในปัญจกามคุณ^๕ นั้น ได้ด้วยง่าย ไม่พ้กล้าบากยากใจ ครั้น
 กำหนดระคะอันยุดิ^๕ ในปัญจกามคุณ^๕ นั้น ได้แล้ว อุบายอันนั้นก็จะ เป็นปัจจัยให้
 กำหนดรูปขันธ์ กายคตาสติก็จะบังเกิดบริบูรณ์ในสันดาน ด้วยสามารถ
 พิจารณาในปฏิภูลทั้ง ๖ มีอุปรัปกกาทิปฏิภูลพิจารณาอาหารอันยังมี^๕ ได้อย
 นั้น เป็นต้นเป็นเดิมอันจำเริญพระกรรมฐานอันนั้น ได้ข้อปฏิบัติอนุโลม
 ตามอสุภสังญา อิมิ ปฏิปตฺติ นิสฺสาย พระโยคภาพจรกุลบุตรผู้มีศรัทธ^๕
 นั้น อาศัยประพตติปฏิบัติอันนั้นอาจจะได้สำเร็จคุณานิสงส์ มีถึงซึ่งพระ
 นิพพานอันเป็นอมฤตรส อันเป็นที่สุดในอาตมาภาพชาติ นี้เห็นประจักษ์
 แจ้งถ้ำบารมียังอ่อนไม่ได้สำเร็จพระนิพพาน ครั้นทำลายเบญจขันธ์แล้วก็
 จะมีสวรค์เป็นเบื้องหน้า เหตุฉะนั้น นักปราชญ์ผู้มีปัญญาพึงอุคสาหะจำเริญ
 อาหารปฏิภูลสังญา อันกอปรด้วยอานิสงส์ตั้งพรพรรณมานั้น ๖

วินิจฉัยในอาหารปฏิภูลสังญาปฏิบัติแต่เท่านั้น

อิทานิ อาหารเ ฏิกุลสณฺณานนฺตรํ เอวํ ววตฺถานนฺติ เอวํ
 นิทฺธิฏฺฐสฺส จตฺฐาตฺววตฺถานสฺส ภาวนานิทฺเทโส อนุปฺปตฺโต ใน
 ลำดับแห่งอาหารปฏิภูลสังญา^๕ บรรลุถึงวานานิเทศแห่งจตุธาตฺวตฺถาน
 แล้ว พระผู้เป็นเจ้าพระพุทฺธโฆษาจารย์จึงสำแดงพระจตุธาตฺวกรรมฐาน
 แก่บหมตติกา คือ เอกิ ววตฺถาน^๕ ที่ตั้งไว้ในเบื้องต้นสืบต่อไปในบทหน้า

วัตถานัน นั้นมีอรรถาธิบายว่า สภาวะรูปลกขณวเสน สนฺนิฏฺฐานัน
 อากาโรที่พระโยคาพจรบัญญัติพิพากษาซึ่งสภาวะปกติแห่งธาตุ ด้วยสามารถ
 กำหนดกฎหมายให้เห็นแจ้งในสภาวะปกติแห่งธาตุนั้น แลได้ชื่อว่าวัตถาน
 เมื่อกำหนดกฎหมายสั้นทั้ง ๔ ธาตุนั้นได้ชื่อว่าจตุธาตววัตถาน พระกรรม-
 ฐานอันนี้บางคาบเรียกว่าธาตุกรรมกรรมฐาน ด้วยอรรถว่าพระโยคาพจร
 ผู้จำเริญพระกรรมฐานอันนี้ ย่อมมีมโนสิการกำหนดกฎหมาย ในธาตุนั้นเป็น
 หลักเป็นประธาน อาศัยที่มโนสิการในธาตุ จึงได้ชื่อว่าธาตุกรรมฐาน
 บางคาบพระกรรมฐานอันนี้ ท่านเรียกว่าจตุธาตววัตถาน ด้วยอรรถว่า
 พระโยคาพจรเจ้ากำหนดธาตุทั้ง ๔ เป็นหลักประการ ตกว่านามบัญญัติทั้ง
 ๒ คือธาตุกรรมฐาน แลจตุธาตกรรมฐานนี้ ถ้าจะว่าโดยอรรถนั้น มี
 อรรถเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน จะได้แปลกลับหาบมิได้ ตยิทํ ทูริชา
 อากตํ แลอาการที่กำหนดธาตุนั้น พระอาจารย์เจ้าสำแดงไว้เป็น ๒
 สถาน สงฺเขปโต คือสำแดงโดยนัยสังเขปนั้นเป็นประการ ๑ วิตุถารโต
 คือสำแดงโดยนัยพิสการประการ ๑ สงฺเขปโต มหาสติปฏฺฐาน
 พริจะกระท่ามโนสิการในพระธาตุกรรมฐานนี้ สำแดงไว้ในพระมหาสติ
 ปฏฺฐานสูตรโดยนัยสังเขป สำแดงไว้ในมหาหัตถิปโทปมสูตรแลราหูโลวาท
 สูตร แลธาตุวิภังคันโดยพิสการ ข้อซึ่งสำแดงสังเขปตามพระบาลีใน
 มหาสติปฏฺฐานันนั้นว่า เสยฺยถาปํ ภิกฺขเว ทกฺโข โคฆาฏฺโกล วา
 โคฆาฏฺถนฺเตวาสี วา คาวี วชิตฺวา จาตุมฺหาปเถ วิตฺโส วิภช-
 ชาติวา นิสินฺโน อสฺส เอวเมว โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ อิเม กายํ ฯลฯ
 อธิบายตามพระบาลี อันสมเด็จพระสรเพชญ์พุทธองค์ตรัสเทศนาในมหา-

สติปัญญาฐานสูตรนั้นว่า ภิกษุเว กูกรภิกษุสงฆ์ทั้งปวง บุรุษผู้เป็นนายโคฆาต หรือเป็นอันแควาสสิกแห่งนายโคฆาต ฉลาดในการที่จะฆ่าโคฆายเลี้ยงชีวิต เมื่อฆ่าลงได้แล้ว ก็เชือดเนื้อแล่นเนื้อโคออกมาเป็นชิ้น ๆ กองไว้เป็นส่วน ๆ นึ่งขายเนื้อนั้นอยู่ในประเทศทาง ๔ แพร่ง คาวี โปเสนุตตส แรก เริ่มกินเมื่อเลี้ยงโควันนั้น นายโคฆาตก็สำคัญในใจว่าอาตมานเลี้ยงโคไว้

อาชานฺณิ อารหนตฺตส กาลเมื่อนำโคไปสู่ที่ฆ่านั้น นายโคฆาต ก็สำคัญในใจว่า อาตมานำโคมาสู่ที่ฆ่าถึงกาลเมื่อผู้คุมตรัดโคเข้าไว้ในที่ ฆ่านั้นก็ดีแล้ว กาลเมื่อฆ่าแล้วโคนั้นตายแล้วก็ดี ถ้ายังมีได้เชือดเนื้อ แล เนื้อโคนั้นออกเป็นชิ้น ๆ ยังมีได้แยกออก กองไว้เป็นส่วน ๆ ทราบโค นายโคฆาตนั้นก็ยังสำคัญในใจว่าเป็นโคอยู่ทราบนั้น จิตที่สำคัญว่าโคนั้น จะได้ปราศจากสันดานหาบมิได้ ต่อเมื่อโคเชือดเนื้อแล้วเนื้อโคนั้นออกเป็น ชิ้น ๆ กองไว้เป็นส่วน ๆ นึ่งขายเนื้อนั้น อยู่ในประเทศทาง ๔ แพร่ง แล้ว กาลใดจิตที่สำคัญว่าโคนั้น ก็อันตรธานปราศจากสันดานในกาลนั้น

มิสฺสยถา ปวตฺตติ จิตที่สำคัญว่า เนื้อนั้นประพติเป็นไปในสันดาน แห่งนายโคฆาต ๆ จะได้ สำคัญว่าโคเหมือนอย่างหนหลังนั้น หาบมิได้ กาลเมื่อ มหาชนทั้งหลายมาแต่ทิศทั้ง ๔ ซื่อเนื้อได้แล้วแลนำไปนั้น นาย โคฆาตก็สำคัญในใจว่า มิสฺ วิภณามิ อาตมาน้ขายเนื้อมหาชนทั้งหลาย นำเอาเนื้อไป นายโคฆาตจะได้สำคัญว่าเราขายโคมหาชนชวนกันมานำ เอาโคไปหาบมิได้ พระโยคภาพจรภิกษุนี้ เมื่อยังมีจิตสันดานเป็นพาลปทุชน อยู่แต่ก่อนนั้น บังเกิดเป็นคฤหัสถ์อยู่ก็ดี เป็นบรรพชิตแล้วก็ดี เมื่อ ยังมีได้จำเริญพระธาตุกรรมฐาน ยุ่งบมิได้พิจารณา พรากธาตุทั้ง ๔ ให้ ต่างออกเป็นแผนกตราบโค จิตที่สำคัญสัญญาว่าอาตมาเป็นสัตว์เป็นมนุษย์

เป็นบุรุษเป็นบุคคลนั้น ก็ยังประพฤติกเป็นไปในสันดาน ยังมีได้อันตรธาน
 จากสันดานตราบนั่นต่อเมื่อใดได้กระทำเพียรจำเรียม พระกรรมฐานพิจารณา
 พรากรธาตุทั้ง ๔ ให้ต่างออกเป็นแผนก ๆ แยกกันออกเป็นกอง ๆ เป็น
 เหล่า ๆ แล้วกาลใด จิตที่สำคัญสัญญาว่า อาตมาเป็นสัตว์เป็นบุรุษเป็น
 บุคคลนั้น จึงอันตรธานปราศจากสันดานในกาลนั้น เมื่อพิจารณาเห็น
 ร่างกายแห่งตนไม่เป็นสัตว์ไม่เป็นบุคคลแล้ว จิตก็จะตั้งมั่นสำคัญลงเป็นแท้
 ว่าร่างกายนี้เป็นที่ประชุมแห่งธาตุทั้ง ๔ มีอุปไมยคังนายโคฆาตอันแล่นเื้อโค
 ออกกองชายในทาง ๔ แพร่ง และมีจิตสำคัญว่าอาตมาชายเื้อ ชนทงปวง
 มานำเอาเื้อไป โคนัยอุปมาที่สำคัญมาคังนี้ อันนี้สำคัญตามพระบาลี
 ในมหาสติปัฏฐานสูตร อันพระพุทธรองค์รัตเสนาโดยนัยสังเขป แต่
 นี้จะวิสันนาตามพิธีที่สำคัญไว้ใหม่หาหัตถิปโทปมสูตรโดยนัยพิสดาร พระ
 ผู้เป็นเจ้าของธรรมเสนาบดี สำแดงพิธีพระธาตุกรรมฐานใหม่หาหัตถิปโทปม
 สูตรโดยนัยพิสดารนั้นว่า กตมาวุโส อชฌตติกา ปจวี ธาตุ ฯลฯ
 อชฌตติกา ปจวีธาตุติ อธิบายในพระบาลีอันพระผู้เป็นเจ้าของธรรม
 เสนาบดี สำแดงพระธรรมเทศนานั้นว่า กุรอาวุโส สิ่งตังฤได้ชื่อว่า อช
 ฌตติกา ปจวีธาตุ ปจวีธาตุภายในนั้น จะได้แก่อสิ่งตังฤ สำแดงเป็น
 ปุจฉาจะนี้แล้ว พระผู้เป็นเจ้าของก็สำแดงวิสันนาสืบไปว่า กุรอาวุโส ธรรม
 ชาติอันใด โลกสมมติว่าบังเกิดในตน นับว่าเข้าในสันดานแห่งตนว่าอาศัย
 ซึ่งตนแล้วแลเป็นไป มีลักษณะกระต้าง มีอาการอันหยาบ โลกทงปวง
 นับถือว่าอาตมา ว่าเป็นของแห่งอาตมา ธรรมชาติอันนั้นแลได้ชื่อว่าปจวี
 ธาตุภายใน มิใช่อื่นใช่ไกลได้แก่อาการ ๒๐ คือ เกสา โลมา นขา

ทนต์ตา ครอบงำถึงกรีสเป็น ๑๙ เอามัตถุลงกัมเพิ่มเข้าถ้วนคำรบ ๒๐
 นี้แลได้ชื่อว่าปจวีธาตุภายใน แลเอาไปธาตุภายในนั้นจะได้แก่สิ่งตั้งฤๅ คุกร
 อาวุโส ธรรมชาติอันใด โลกสมมติว่าบังเกิดในตน นับว่าเข้าในสันดาน
 แห่งตนว่าอาศัยซึ่งตนแล้วแลเป็นไป มีลักษณะอันเอนอบซาบซึม มี
 อาการอันหลังจากกาย โลกทั้งหลายถือว่าอาตมาว่าเป็นของแห่งอาตมา
 ธรรมชาติอันนั้นแลได้ชื่อว่าเอาไปธาตุภายใน มิใช่อื่นไซ้ไกลได้แก่อาการ
 ๑๒ คือ ปิตุติ์ เสมหี ปุพฺพโพ โลหิตี ฯลฯ ครอบงำถึง สิงฆา
 นิกา ลลิกา มุตฺตัม นี้แลได้ชื่อว่าเอาไปธาตุภายใน แลอชฌัตติกเทโช
 ธาตุภายในนั้น จะได้แก่สิ่งตั้งฤๅ วิสัชนาว่า ธรรมชาติอันใด โลกสมมติ
 ว่าบังเกิดในตน ว่านับเข้าในสันดานแห่งตน อาศัยซึ่งตนแล้วแลเป็นไป
 มีลักษณะอันร้อน มีอาการอันให้กระวนกระวายโลกทั้งหลายถือว่าอาตมา
 ว่าเป็นของแห่งอาตมา ธรรมชาติอันนั้นแลได้ชื่อว่าเตโชธาตุภายใน มิใช่
 อื่นไซ้ไกลได้แก่เพลิงธาตุทั้ง ๔ คือ สันตปปีคคี ชีรณคคี ปริหทยคคี
 ปริณามคคี สันตปปีคคี นั้น ได้แก่เพลิงธาตุอันกระทำให้กายอบอุ้น
 ชีรณคคีนั้น ได้แก่เพลิงธาตุอันกระทำให้กายเหี่ยวแห้งคร่ำคร่า ให้จัก
 ขวาทีอินทริยวิกตวิปริต ให้ทอดอยกำลัง ให้เนื้อแลหนังหดห้อยอ่อน
 เป็นเกลียว ๆ ปราศจากงาม ปริหทยคคีนั้น ได้แก่เพลิงธาตุอันกำเร็บขึ้น
 ร้อน ๆ จะทนทานบมิได้ร้องไห้รำไร ทฺยฺหามิ ทฺยฺหามิ เรวํร้อน ๆ
 ปรรอดนายาขโลมเป็นต้นว่า สัปปีเนยโสอันชำระได้ร้อยครั้ง แลโคสิท
 จันทรอันเย็นสนิท ปรรอดนาจะให้พัดให้วิฬัยไบศาลเป็นต้น แลปริณามคคี
 นั้นได้แก่เพลิงธาตุอันเอาเผาอาหารให้ย่อยออกเป็นอันดี ข้าวน้ำโภชนาหาร
 ขนมของกิน น้ำอัมพพาน น้ำผึ้งน้ำตาล น้ำอ้อยเหลวน้ำอ้อยข้น แต่บรรดา

ที่บุคคลเราท่านทั้งปวงส่องเสพบริโภคสิ่งทั้งนั้น จะสนุกเป็นอันดีจะย่อยยับ เป็นอันดีนั้น อาศัยแต่เพลิงธาตุอันชื่อว่าปริณามคีย์ เพลิงธาตุทั้ง ๔ นั้น แลได้ชื่อว่าอัมคัตติกเตโชธาตุ แลอัมคัตติกวาโยธาตุนั้น ได้แก่ธรรมชาติ ในโลกสมมติว่าบังเกิดในตน ว่านับเข้าอยู่ในสันดานแห่งตน ว่าอาศัย ซึ่งตนแล้วแลเป็นไป มีลักษณะอันคำช้อย้วยระน้อยใหญ่ มีอาการอันพิค ซึน ๆ ลง ๆ ซ่านไปในอังกาพพท้าวสกลกายแห่งสรรพสัตว์ ๆ ถือเอาอาตมา ว่าเป็นของอาตมา มิใช่อื่นใช่ไกลได้แก่วาโยธาตุ ๖ จำพวก คือ อุทธรังคมาวาท ๑ อโรคมาวาท ๑ กุจนิสยาวาท ๑ โกฎฐาสยาวาท ๑ อังคมังคานุสรวาท ๑ อัสสาสะบัสสาสะวาท ๑ อุทธรังคมาวาทนั้น ได้แก่ วาโยธาตุอันพิคซึนกระทำให้เป็นโทษเป็นต้นว่าให้วิงวอน ให้รอกให้เรอ มีประการต่าง ๆ แลอโรคมาวาทนั้น ได้แก่วาโยธาตุอันพิคให้สำเร็จกิจ เป็นต้นว่าถ่ายอุจจาระแลบัสสาวะ แลกุจนิสยาตุนั้น ได้แก่วาโยธาตุอันพิค อยู่นอกไส้ โกฎฐาสยาตุนั้น ได้แก่วาโยธาตุอันพิคอยู่ภายในแห่งไส้ใหญ่ แลอังคมังคานุสรวาทนั้นได้แก่วาโยธาตุอันพิคซ่านไปตามระเบียบแห่งแถว เส้น พิคซ่านไปในอังกาพพใหญ่น้อยท้าวสกลสรรพางค์ให้สำเร็จกิจเป็นต้น ว่าคูกายเหยียดกายลุกนั่งยืนเที่ยว โดยควรแก่อัมคัตติก อัสสาสะบัสสาสะ วาทนั้น ได้แก่ลมหายใจเข้าออก สิริทิน ๒๐ นิ้ว ๑๒ เพลิง ๔ ลม ๖ เข้า ค้วยกัน จึงเป็นอากาศในกาย ๔๒ โดยนัยพิสตารสำแดงมานตามนัย อัน พระผู้เป็นเจ้าของธรรมเสนาบดีสำแดง พระธรรมเทศนาในหัตถิปโทปมสูตร เอว ราหุโลวาเท ธาตุวิงกุสฺส แลพิธีที่สำแดงพระธาตุกรรมฐาน โดยนัยพิสตารมีในราหุโลวาทสูตร แลธาตุวิงกุนั้น ก็เหมือนกันกับนัยที่ สำแดงแล้วในมหาหัตถิปโทปมสูตร จะได้แปลกได้เปลี่ยนกันก็หาบมิได้

ติฏขปลยฺยสุต ภิกฺขุโน พระภิกษุผู้จำเริญพระชาตกรรมฐาน^๕ ถ้ามี
 ปัญญาแหลมปัญญากล้าแล้ว จะพิจารณาโดยนัยพิสตการ ว่าเกศา^๕เป็น
 ปจวีธาตูประการ ๑ โดมาก็เป็นปจวีธาตูประการ ๑ นชาก็เป็นปจวี
 ปรการ ๑ จะพิจารณาโดยนัยพิสตการเป็นอาทิตั้งปรากฏเห็นเป็นเน่นซ้ำ
 เพราะเหตุว่าปัญญา^๕นั้นกล้า ปัญญาเฉียบแหลมอยู่แล้ว เหตุ^๕ทั้งนั้นพระภิกษุ
 ที่ปัญญา^๕กล้า^๕นั้นสมควรจะพิจารณาแต่โดยสังเขปว่า **ยํ อทฺธลฺกฺขณํ** ธรรม
 ชาติอันใดมีลักษณะกระต้าง ธรรมชาติอันนั้นแลได้ชื่อว่าปจวีธาตु **ยํ อา-**
พฺนชนลฺกฺขณํ ธรรมชาติอันใดมีลักษณะอันโอบออบซาบซึมมีอาการอัน
 ไหลหลั่ง ธรรมชาติอันนั้นแลได้ชื่อว่า อาโปธาตु **ยํ ปรีปฺจาณลฺกฺขณํ**
 ธรรมชาติอันใดกระทำให้ยับใ้ย้อย ธรรมชาติอันนั้นแลได้ชื่อว่า เตโชธาตु
ยํ วิตุตฺตมฺภณลฺกฺขณํ ธรรมชาติอันใดมีลักษณะอันค้ำชูองคาศพพให้สำเร็จ
 กิจ ลุกงันย่นเกี่ยวธรรมชาติอันนั้นแลได้ชื่อว่าวาโยธาตु **เอวํ มนสิกโรโต**
 พระภิกษุผู้มีปัญญาแหลมปัญญากล้า^๕นั้น เมื่อกระทำมนสิการแต่โดยนัย
 สังเขป^๕ ก็ยังอาจจะยังพระชาตกรรมฐานให้ปรากฏแจ้งในสันดานได้
นาติติฏขปลยฺยสุต แลพระภิกษุที่มีปัญญามีสกุล้าหาญ^๕นั้น เมื่อกระทำ
 มนสิการโดยนัยสังเขป^๕ตั้ง^๕นั้น พระกรรมฐานยังมีได้ปรากฏแจ้งยังมีตมน
 อนุการอยู่ก็พึงกระทำมนสิการพระชาตกรรมฐาน โดยนัยพิสตการ เหมือน
 นัยที่สำแดงมาแล้วในเบื้องต้น พระกรรมฐานจึงปรากฏเป็นอันดีเปรียบภิกษุ
 ๒ รูปสังวัธยายบาลี ไปยาลย่อเข้าเป็นอันมาก องค์หนึ่งปัญญา^๕กล้า องค์
 หนึ่งปัญญามีสกุล้า องค์ที่มีปัญญา^๕กล้า^๕นั้นสังวัธยายไปครั้ง ๑ บ้าง ๒ ครั้ง
 บ้าง ภายหลังก็รวบรัดย่อเข้าด้วยอุบาย ไปยาลย่อเข้า ที่เหมือน ๆ กันใน
 ท่ามกลางนั้น ไปยาลย่อเข้าเสีย สังวัธยายแต่ที่สุดข้างโน้นข้าง^๕นี้ สังวัธยาย

แต่ที่แปลก ๆ กัน อาการที่สังวรียายนั้นจบเร็ว บาดินหนักช้านาญตลอดทั้ง
 เบื้องต้นแลเบื้องปลาย เพราะเหตุที่มีบุญญาเกล้า ฝ่ายภิกษุองค์ที่มีบุญญา
 มีสกุลลานั้น สังวรียายเรียงบทยอกไปทุกบท ๆ บรมิได้ย่อเข้า ด้วยอุบายไป
 ยาล สังวรียายนั้นช้าแล้วช้าเล่า เข้าใจว่าสังวรียายโดยไปยาล สังวรียาย
 โดยย่อนั้นไม่พอปาก ว่าแต่ครั้ง ๑-๒ ครั้งนั้นไม่ช้านาญปาก เขามั่นเอา
 คงบรมิได้ อันไม่ไปยาลเสียแล้วสังวรียายช้าแล้วช้าเล่าเอามากเข้าว่านั้นแล
 บาดินช้านาญมันคงคิดกว่าอาการที่สังวรียายนั้นจบเข้า จะได้เหมือนพระ
 ภิกษุที่มีบุญญาเกล้านั้นหาบรมิได้ ภิกษุที่มีบุญญาเกล้านั้น เห็นว่าสังวรียาย
 ช้าแล้วช้าเล่า การที่จะไปยาลเสียก็ไม่ไปยาล อย่างนั้นเมื่อไรจะจบ อาการ
 ที่พระภิกษุทั้ง ๒ รูปสังวรียายบาลี มีอารมณ์มิได้ตอกรัน เพราะเหตุที่ข้าง
 หนึ่งบุญญาเกล้า ข้างหนึ่งบุญญามีสกุล ยถา อันนั้นแลมีอุปมาฉันใด พระ
 ภิกษุผู้จำเริญพระธาตุกรมฐานนี้ ที่มีบุญญาเกล้าก็ควรจะทำนสการ
 โดยพิธีสังเขปที่มีบุญญามีสกุล ก็ควรจะทำนสการโดยพิธีพิสดารมี
 อุปไมยดังพระภิกษุ ๒ รูปสังวรียายบาลี ข้าง ๑ พอใจย่อ ข้าง ๑ พอใจ
 พิสดาร เพราะเหตุที่มีบุญญาเกล้าแลมีสกุลโดยนัยที่สำแดงมานี้ เหตุดังนั้น
 พระภิกษุผู้มีบุญญาเกล้า จำเริญพระธาตุกรมฐานนั้น เมื่อเข้าไปในที่สังค
 อยู่แต่ผู้เดียวแล้ว ก็พึงพิจารณารูปกายแห่งตนโดยนัยสังเขปว่า สภาวะ
 หยาบสภาวะกระต้างมีในกายนี้เป็นปจวีธาตุ สภาวะเอิบอาบซาบซึ่มหลัง
 ไหล มีในกายนี้เป็นอาโปธาตุ สภาวะร้อนสภาวะกระทำให้แก้ให้ย่อยมีใน
 กายนี้เป็นเตโชธาตุ สภาวะค้ำชูอังกายพพในกายนี้เป็นวาโยธาตุพิจารณาตั้ง
 นี้แล้ว พึงกระทำนสการกำหนดทกกฎหมายให้เห็นว่า รูปกายแห่งตนนี้เป็น

กองแห่งธาตุบมิตได้เป็นชีวิต เมื่อกระทำเพียรสอคล้องปัญญา พิจารณา
 ประเภทแห่งธาตุคู่ช่วยประการนั้น อุปจารสมาธิก็จะบังเกิดจะได้สำเร็จ
 อุปจารสมาธิได้รวดเร็วบมิตได้เนิ่นช้า จะได้สำเร็จแต่เพียงอุปจารสมาธิ
 บมิตอาจที่จะล่วงตลอดขึ้นไปถึงอัปนาสมาธินั้นได้ เพราะเหตุพระธาตุ
 กรรมฐานมีอารมณ์เป็นสภาวะธรรม อธิบายว่าอารมณ์นั้นลงไปหาที่ยังที่
 หยุดบมิตได้ เปรียบเหมือนแลกลงไปในเหวอันลึกบมิตได้เห็นพื้น เมื่อหยั่ง
 อารมณ์ไปไม่มีที่ยังหยุดคั้งนี้ จิตนั้นหาที่ถ้งบมิตได้ พระอัปนาสมาธิจึง
 ไม่บังเกิดในสันดานจึงได้สำเร็จอยู่แต่เพียงอุปจารสมาธิ นัยหนึ่งสำแดง
 ไว้เป็นอุปนัยว่า พระผู้เป็นเจ้าของธรรมเสนาบดี มีความปรารถนาจะสำแดง
 ให้เห็นแจ้งว่า ธาตุทั้ง ๔ ประการนี้ใช้สัตว์จึงสำแดงธรรมเทศนาจำแนก
 ออกซึ่งโกฏฐาส ๔ ประการว่า อฏฺฐิจฺฉ ฏฺฐิจฺฉ นหารุจฺฉ ฏฺฐิจฺฉ สมณฺจ
 ฏฺฐิจฺฉ อากาโส ปรีวาริโต รูปนฺเตวว สงฺขํ กจฺจติ อธิบายว่า
 ธรรมชาติอันใดได้นามบัญญัติชื่อว่ารูปนั้นอาศัยแก่โกฏฐาสทั้ง ๔ ประชุมกัน
 คืออาศัยอัฐิประการ ๑ อาศัยแแก่เส้นประการ ๑ อาศัยเนื้อประการ ๑
 อาศัยหนังประการ ๑ โกฏฐาสทั้ง ๔ มีอากาศแวดล้อมซ้ายขวาหน้าหลัง
 แล้วกาลใดก็ได้ชื่อเรียก ๆ ว่ารูปกาลนั้น โกฏฐาสทั้ง ๔ ซึ่งประชุมกัน
 ได้นามบัญญัติชื่อว่ารูปนั้น ถ้าพระโยคาพจรกุลบุตรมีปัญญากล้าพิจารณา
 เอาแต่สังเขปเท่านั้น ก็อาจจะได้สำเร็จอุปจารสมาธิมิได้เนิ่นช้า แลอาการ
 ที่จำเริญพระธาตุกรรมฐานนี้ กำหนดไว้เป็น ๔ ประการคือ สัมมการ
 สังเขป พิจารณาธาตุทั้ง ๔ โดยย่อเป็นต้น ปจฺวีธาตุมีอาการกระถ้าง
 นั้นประการ ๑ สัมมการวิภักฺติ พิจารณาธาตุทั้ง ๓ โดยประเภทแผนก

มีเกสาโลมาเป็นอาทินั้นประการ ๑ สัตถ์ลักษณะสังเขปพิจารณาลักษณะ
 แห่งธาตุโดยย่อ^๕นั้นประการ ๑ สัตถ์ลักษณะวิภักติพิจารณาลักษณะแห่งธาตุ
 โดยแผนกนั้นประการ ๑ เป็น ๔ ประการดังนี้ อาการที่พิจารณาโดย
 สัมผัสสารสังเขป สัตถ์ลักษณะสังเขปนั้น สมควรแก่พระโยคาพจรที่มีปัญญา
 กล้า อาการที่พิจารณาโดยสัมผัสการวิภักติ สัตถ์ลักษณะวิภักตินั้น สมควร
 แก่พระโยคาพจร ที่มีปัญญามีสูงกล้า ๆ นั้นพึงเรียนซึ่งอุคคทโกศล ๗
 ประการมนสิการโกศล ๑๐ ประการ โดยนัยที่สำแดงแล้วในกายคตาสติ
 พึงพิจารณาโดยนัยพิศดารว่า อิเม เกสา นาม กวาพิจารณาเหมือน
 พรรณนาในพระกายคตาสติ คือพิจารณาอาการ ๓๒ นั้นโดยปฏิกุศลโดย
 วิภาคเป็นอาทิ พระธาตุกรรมฐานนี้สำเร็จด้วยพิจารณาอาการในกาย
 เหมือนกันกับพระกายคตาสติแปลกกันแต่ที่กำหนดจิต ในกายคตาสตินั้น
 กำหนดจิตว่าอาการในกายสันตังปวงนี้มีสภาวะปฏิกุศลพึงเกลียดพึงชัง อธิ
 ธาตุวเสน ในพระธาตุกรรมฐานนี้กำหนดจิตว่า อาการในกายสันตังปวง
 นี้มีสภาวะเป็นปจวีธาตุ เป็นอาโปธาตุ เป็นเตโชธาตุ วาโยธาตุ ตกกว่า
 ต่างกันด้วยกำหนดจิตดังนี้เมื่อพระโยคาพจรกำหนดจิต พิจารณาโดยนิยม
 ตั้งพรรณนามานี้ อันว่าธาตุทั้งหลายก็จะปรากฏ เมื่อธาตุทั้งหลายปรากฏ
 แล้วพิจารณาไปเนื่อง ๆ ก็สำเร็จแก่อุปจารสมาธิขุกล่าแล้วในหน
 หลั่ง อปีจ อนึ่งโสค พระโยคาพจรกุลบุตรผู้จำเริญจตุธาตุมัตถฐาน
 ภาวานานันพึงกระทำมนสิการในธาตุทั้ง ๔ ด้วยมนสิการอาการ ๑๓ ประการ
 วจนตโต คือให้กระทำมนสิการโดยวิคคะประการ ๑ กลาปโต ให้
 กระทำมนสิการโดยกลาปประการ ๑ จุณณโต ให้กระทำมนสิการโดยกิริยา
 ที่กระทำให้เป็นจุณณประการ ๑ ลกขณาทีโต ให้กระทำมนสิการโดย

ลักษณะแผนผังนี้ประการ ๑ สมภูจฺจานโต ให้กระทำมนสิการโดยสมภูจฺจาน
 ประการ ๑ นานตุเตกตุตโต ให้กระทำมนสิการโดยต่างกันแลเหมือนกัน
 เป็นอันเดียวกันประการ ๑ วินิพฺโกลคา วินิพฺโกลโต ให้กระทำมนสิการ
 โดยกิริยาที่พราวจากกัน แลปมิได้พราวจากกันประการ ๑ สภาค-
 วิสภาคโต ให้กระทำมนสิการที่เป็นสภาคแลวิสภาคประการ ๑ อชฺฌตฺ-
 ติกพาหิรวิสโต ให้กระทำมนสิการโดยอชฺฌตฺติกพิเศษแลพาหิรวิเศษ
 ประการ ๑ สงฺคหโต ให้กระทำมนสิการโดยกิริยาประมวลเข้าประการ ๑
 ปจฺจยโต ให้กระทำมนสิการโดยปัจจยประการ ๑ อสมนฺนาหารโต
 ให้กระทำมนสิการโดยอสมนฺนาหารประการ ๑ ปจฺจยวิภาคโต ให้กระทำ
 มนสิการโดยปัจจยวิภาคประการ ๑ สิริเป็นมนสิการอาการ ๑๓ ประการ
 ด้วยกัน มนสิการอาการเป็นปฐมที่ว่า ให้กระทำมนสิการโดยวิคคหะนั้น
 เป็นประการใด อธิบายว่า ปจฺจวีธาตุนั้นมีนัยวิคคหะว่า ปจฺจวี ปตฺถตตฺตา
 ปจฺจวี แปลว่าธรรมชาติอันใด ได้นามบัญญัติชื่อว่าปจฺจวีธาตุนั้น ด้วย
 อรรถว่าแข่งกระด้าง ฟังรู้ให้ทั่วไปในสรรพธาตุทั้งปวงเกิด สุกแท้แต่ว่า
 ธาตุอันใดกระด้าง มีประมาณพอหยิบขึ้นได้ด้วยมือ ธาตุสิ่งนั้นได้ชื่อว่า
 ปจฺจวีธาตุ แลเอาไปธาตุนั้นมีอรรถวิคคหะว่า อปฺโปติ อาปฺยติ อปฺปายาตีติ
 วา อาโป แปลว่า ธรรมชาติอันใดซึมซาบอาบเอิบไปในปจฺจวีธาตุเป็น
 อาทิ ธาตุสิ่งนั้นแลได้ชื่อว่า อาโปธาตุ แลเตโชธาตุนั้น มีอรรถวิคคหะ
 ว่า เตชยตีติ เตโช แปลว่าธาตุนั้นใดกระทำให้อบอุนเป็นไอเป็นควัน
 บำรุงรักษาปจฺจวีธาตุเป็นอาทิ - มิให้เปื่อยให้เน่าเผาอาหารให้ย่อย ธาตุอัน

นั้นได้ชื่อว่า เตโชธาตุ แลวโยธาตุนั้น มีอรรถวิคคหว่า วายตติ วโย
 แปลว่า ธาตุอันใดกระทำให้ไหวให้ยกมียกเท่าให้สำเร็จอริยาบถนั้นนอน
 ยืนเที่ยว ธาตุอันนั้นแลได้ชื่อว่าวาโยธาตุ วิคคหะคังนี้ เรียกว่าวิเศษ
 วิคคหะ อธิบายว่า สำแดงอรรถแห่งธาตุทั้ง ๔ นั้นให้แปลกกัน ๆ ที่นี้
 จะว่าด้วยสามัญวิคคหะสืบต่อไปเล่า นัยวิคคหว่า สลกขณชารณโต
 ทุกขฏจนโต ทุกขชารณโต จ ธาตุ แปลว่าธรรมชาติ ๔ ประการ
 คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ได้ नामบัญญัติชื่อว่าธาตุนั้น เพราะเหตุที่ทรงไว้
 ซึ่งลักษณะแห่งตน ลักษณะที่แข็งกระด้าง ลักษณะที่ซึมซาบอาบเอิบ
 ลักษณะที่กระทำให้อบอุ่น ลักษณะที่ให้ไหวให้คิงนี้แลได้ชื่อว่าลักษณะ
 แห่งตน แห่งดิน น้ำ ไฟ ลม ตกว่าดินนั้นทรงไว้ซึ่งลักษณะอันกระด้าง
 นานันทรงไว้ซึ่งลักษณะอันซึมซาบ ไฟนั้นทรงไว้ซึ่งลักษณะอันอุ่นอันร้อน
 ลมนั้นทรงไว้ซึ่งลักษณะอันไหวอันคิง นี้แลได้ชื่อว่าลักษณะแห่งตน
 อาศัยเหตุที่ทรงไว้ซึ่งลักษณะสำหรับตนดังนี้ ดิน น้ำ ไฟ ลม จึงได้ नाम
 บัญญัติชื่อว่าธาตุ นัยหนึ่ง ดิน น้ำ ไฟ ลม ได้ नामบัญญัติชื่อว่าธาตุ
 นั้น เหตุทรงไว้ซึ่งทุกข์ เพราะเหตุเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ ถ้า ดิน น้ำ ไฟ
 ลม หายมิได้ ไม่เกิดในรูปกายแล้ว ความทุกขเวทนามีประการต่าง ๆ นั้น
 จะบังเกิดแต่ที่ดังๆ นี้อาศัยเหตุที่มีดินน้ำไฟลมบังเกิดขึ้นเป็นรูปเป็นกาย
 ความทุกขเวทนาจึงอาภูลมุลมองหาสะสมอยู่เป็นอเนกอนันต์ ตกว่าดินน้ำ
 ไฟลมนั้นทรงไว้ซึ่งทุกข์ เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์จะนับจะประมาณบมิได้ อาศัย
 เหตุฉะนั้น ดินน้ำไฟลมจึงได้ नामบัญญัติชื่อว่าธาตุ วิคคหะอย่างนี้เรียกว่า
 สามัญวิคคหะ เพราะเหตุวิคคหะอันเดียวกัน ได้เนื้อความหว่าไปทั้ง ดิน
 น้ำ ไฟ ลม สันทั้ง ๔ ประการ กิริยาที่พระโยคาพจรกระทำมนสิการ

กำหนดธาตุทั้ง ๔ ประการ โดยวิเศษวิภคหะและสามัญวิภคหะทั้งนี้ จัดเป็น
มนสิการอาการเป็นปฐม แลมนสิการอาการเป็นคำรบ ๒ คือ กลาปโต
ที่ให้กระทำมนสิการโดยกลาปนั้นเป็นประการใด อธิบายว่าในหมวดปจวี
ธาตุ ๒๐ มีเกศาเป็นอาทิ มีมัตถลึงคังเป็นที่สถุนั้น แต่ละสิ่ง ๆ ล้วนกอปร
ด้วยสัทธกลาปทั้งสน สัทธกลาปนั้นได้แก่ธรรมชาติ ๘ ประการ ประชุม
กันคือปจวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ สีแลกลินรสแลโอชา
๘ ประการประชุมกันเป็นหมวดแล้วเมื่อใด ก็เรียกว่าสัทธากลาปในกาล
เมื่อนั้น ปจวีธาตุ ๒๐ ประการนี้ แต่สิ่งใดสิ่งหนึ่งจะได้ปราศจากสัทธกลาป
ก็หาบมิได้ ผมแต่ละเส้น ๆ ขนแต่ละเส้น ๆ เล็บแต่ละเล็บ ๆ ฟันแต่ละ
ซี่ ๆ นั้น แต่ละวันดิน น้ำ ไฟ ลม สีแลกลิน รสแลโอชา ชีวิตินทรีย์
ภาวรูปประชุมพร้อม จะได้ปราศจากดิน น้ำ ไฟ ลม สีแลกลิน รส
แลโอชา ชีวิตินทรีย์แลภาวรูปหาบมิได้ ข้อซึ่งเรียกปจวีธาตุนั้น เพราะ
เหตุธาตุดินมากกว่าธาตุทั้ง ๔ แท้จริงผมแลขน เล็บแลฟันทั้งปวงนี้ ไซ้จะ
มีแต่ปจวีธาตุสิ่งเดียวนั้นหาบมิได้ อาโปธาตุที่ซึมซาบอาบเอิบนั้นก็มีอยู่
เตโชธาตุที่กระทำให้อบอุ่นนั้นก็มีอยู่ วาโยธาตุที่พัดไปในต้นเส้นผมแลเส้น
ขน เล็บแลฟันนั้นก็มีอยู่ ตกกว่าธาตุทั้ง ๔ นั้นมีพร้อม แต่หากว่าธาตุดิน
นั้นมากกว่าธาตุทั้ง ๓ สมเด็จพระมหากรุณาจึงยกเอาที่มากขันธ์ไว้สหคณา
จัดเอาผมแลขนเล็บแลฟันเป็นอาทินั้นเป็นปจวีธาตุหนึ่งและเนื้อ เส้นแลอัฐ
แลม้ามแลหัวใจ แลตับพังผืด แลพุงไส้ใหญ่และไส้น้อย อาหารใหม่
แลอาหารเก่า แลสมองศีรษะนั้นก็มีดิน น้ำ ไฟ ลม สีแลกลินรสโอชา
เหมือนกันสน ตกกว่าธาตุทั้ง ๔ นั้นมีพร้อมทุกสิ่ง แต่หากว่าดินนั้นมาก

ดินนั้นมีภาษีมามากกว่าธาตุทั้ง ๓ สมเด็จพระผู้มีพระภาคจึงตรัสพระสัทธรรมเทศนา ยกหนึ่งแลเนื้อเป็นอาทินนชนนเป็นปัจจุธาตุ ๒๐ ประการ แลเอาไปธาตุ ๑๒ ประการ มีดีเป็นอาทิ มีมูลตรเป็นที่สุคนธ์นี้ แต่ละสิ่ง ๆ แต่ละอันประกอบด้วย ดิน น้ำ ไฟ ลม สี แลกลิ่น รสแลโอชาเหมือนกันสิ้นธาตุทั้ง ๔ ประการนั้นบริบูรณ์พร้อม จะได้เฉพาะมีแต่ธาตุห้าสิ่งเดียวกันนั้นหาบมิได้ แต่หากว่าธาตุห้านี้มาก ธาตุห้านี้มีภาษีมามากกว่าธาตุทั้ง ๓ สมเด็จพระมหากรุณาจึงยกเอาแต่ธาตุห้าที่มีภาษีนนชนนตรัสเทศนา จัดเอาอาการ ๑๒ ประการ มีดีเป็นอาทิ มีมูลตรเป็นปริโยสานนี้ เป็นเอาไปธาตุ อาการที่กระทำมนสิการกำหนดกฎหมายกลาปโกฏฐาสในรัชกาย ให้เห็นว่าประกอบด้วยกลาป คือประชุมดิน น้ำ ไฟ ลม สี แลกลิ่น แลรสแลโอชาบริบูรณ์พร้อม นี้แลได้ชื่อวามนสิการโดยกลาป จัดเป็นมนสิการอาการเป็นคำรบ ๓ แลมนสิการอาการเป็นคำรบ ๓ คือ **จตุตถโต** ที่ว่าให้กระทำมนสิการโดยกิริยาที่เป็นจตุตถนี้เป็นประการโต อธิบายว่า รัชกายแห่งเราท่านทั้งปวงนี้ ถ้ามีประมาณเป็นปานกลางเหมือนอย่างกายแห่งมัจฉิมบุรุษ ไม่เล็กนักไม่ใหญ่นัก แลเราจะเอามาย่อยออกให้เป็นจตุตถนี้ **โทณมตฺตา** จะดวงได้ประมาณโทณะ ๑ คือ ๑๖ ทะนาน จุณ ๑๖ ทะนานนี้มีเอาไปธาตุซิมซาบอบอิมอยู่ถึงกันกับปัจจุธาตุ เตโชธาตุ อนุปาลิตา นักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่า เตโชธาตุนั้นพนักงานกระทำให้อ่อนให้อุ่น บำรุงรักษาปจิวแลเอาไปนั้นไว้ไม่ให้เปื่อยให้เน่า ให้จำเวิญขึ้นไปเป็นอันดีโดยสิริสวัสดิ์ **วาโยธาตุยา** **วิตุถมภิตา** ฝ่ายวาโยธาตุนั้น เป็นพนักงานอุปถัมภ์กำชူးจะไหวจะจงจะสำเร็จวิยาบถทั้ง ๔ นั้น อาศัยแก่วาโย

ธาตุ ๆ เข้าอกเข้าหน่นประคัมภ์ประคองแล้ว เราท่านทั้งปวงซึ่งนั่งนอนยืน
 เทียวกระทำกิจการทั้งปวงได้สำเร็จมโนรถความปรารถนา เมื่อธาตุทั้ง ๔
 ประชุมกันบำรุงรักษาอุปถัมภ์ค้ำชูกันเป็นอันดีแล้ว สมมติสัตว์ที่โลกโวหาร
 เรียกว่าหญิงว่าชายว่าสัตว์ว่าบุคคลนั้น จึงบังเกิดมีเพราะเหตุมีธาตุทั้ง ๔
 ประชุมกันเป็นหลักเป็นประธาน อันสรีรกายแห่งเราท่านทั้งหลาย จะปรากฏ
 ว่าน้อยกว่าใหญ่ว่าต่ำว่ากระต้างว่ามันว่าทนนั้นอาศัยแก่ปจวีธาตุ ที่จะป็นน้ำ
 เป็นเยื่อปลั่งเปล่งเคร่งครัดชุ่มมันนั้นอาศัยแก่อาโปธาตุ ปจวี ปติภูจิตา
 อาโปธาตุนั้นตั้งอยู่ในปจวีธาตุได้ปจวีธาตุเป็นที่ตั้ง ได้เตโชธาตุเป็นผู้
 อภิบาลรักษา ได้วาโยธาตุเป็นผู้อุปถัมภ์ จึงตั้งอยู่ได้เป็นอันดี มิได้รั่ว
 มิได้ไหลออก กระทำสรีรกายประเทศนั้น ให้มีอยู่เต็มเป็นอันดีมิได้บก
 มิได้พร่อง อสตีปิตาธิปริปาคิตา แลเตโชธาตุ ๔ ประการนี้ อณูห
 ลกขณา มีลักษณะให้อุ่นให้ร้อน บังเกิดมีอาการอันพุ่งขึ้นเป็นไอเป็นควัน
 เตโชธาตุนั้นตั้งอยู่ในปจวีธาตุ ได้ปจวีธาตุเป็นที่ตั้ง ได้อาโปธาตุเป็นผู้ช่วย
 สงเคราะห์ ได้วาโยธาตุเป็นผู้อุปถัมภ์ จึงเผาอาหารให้ย่อยออกเป็นอันดี
 กระทำสรีรประเทศนั้น อบอุนบริบูรณ์ด้วยสี่สนพรรณเป็นน้ำเป็นนวล น
 ปุติภาวิ ทสฺเสติ กายแห่งเราท่านทั้งหลายจะไม่สำแดงอาการอันเนาเปื่อย
 พังนั้น อาศัยแก่เตโชธาตุเป็นผู้อภิบาลรักษา องฺคมฺงฺกานฺสาโรวาทา
 แลวาโยธาตุที่พัดชานไปในอวัยวะน้อยใหญ่ทั้งปวง จำแนกออกโดยประเภท
 พิสดารเป็นวาโยถึง ๖ ประการ มีอุทฺธังคมาวตเป็นอาทินั้น มีลักษณะ
 ให้สำเร็จกิจจํารรจพาทีให้ตั้งกายทรงกาย ปจวี ปติภูจิตา วาโยธาตุ
 นั้นตั้งอยู่ในปจวีธาตุ ได้ปจวีธาตุเป็นที่ตั้ง ได้อาโปธาตุเป็นผู้ช่วย
 สงเคราะห์ ได้เตโชธาตุเป็นผู้อุปถัมภ์ค้ำชู แลวักคํารงกายไว้มิให้กายนั้น

ลัมชวนชวตเซไปได้ เมื่อวาโยธาตุจำพวก ๑ ตั้งกายทรงกายไว้แล้ว วาโยธาตุจำพวก ๑ ก็เข้าอุตทหนุน สำแดงกายวิญญูติให้วากายอันยุดิในอิริยาบถให้หนึ่งนอนยื่นเทียว กลับกลอกกู่เข้าแลเหยียดออกซึ่งหัตถ์แลบาท โดยอันควรแก่จิตประสงค์ สรรยนต์ที่โลกทั้งหลายสมมติเรียกว่าหญิงว่าชาย เจ้านั้นเจ้านี้ นางนั้นนางนี้ตามประเพณีโลกวิสัยนั้นมิใช่เลย คือธาตุทั้ง ๔ นั้นเอง หญิงก็แล้วด้วยธาตุทั้ง ๔ ชายก็แล้วด้วยธาตุทั้ง ๔ เมื่อมีปัญญาพิจารณาโดยละเอียด สรรยนต์เหมือนด้วยรูปหุ่น อันบุคคลร้อยไว้ด้วยสายยนต์ พาลวญจนี สรรยนต์นั้น ย่อมล่องลงคนหาปัญญามิได้ ให้ลุ่มให้หลงสำแดงลีลาอาการนั้นต่าง ๆ ถ้าปราศจากปัญญาแล้ว ก็พิศวงงงวยสติสมประที สำคัญว่างงจนกว่าประณีตบรรจง ที่แท้นั้นธาตุทั้ง ๔ ที่เดียวถ้าจะย่อยออกเป็นจุดก็ดวงได้ ๑๖ ทะนาน จะเป็นเครื่องเป็ยเครื่องเนาเครื่องถมแผ่นดิน จะมีแก่นมีสารแต่สักหน่อยหนึ่งหาบมิได้ พระโยคาพจร กุลบุตร อันกระทำมนสิการกำหนดกฎหมายโดยนัยคังพรรณนามานี้แล ได้ชื่อว่ากระทำมนสิการ โดยกิริยาที่กระทำให้เป็นจุด จัดเป็นมนสิการอาการ คารบ ๓ แลมนสิการอาการคารบ ๔ คือ ลกขณาทิโต ที่ว่าให้พิจารณาธาตุทั้ง ๔ โดยลักษณะแลกิจแลผลนั้นเป็นประการใด ธาตุทั้ง ๔ ประการนี้ มีสิ่งคังฤเป็นกิจมีสิ่งคังฤเป็นผล อธิบายว่าปจวีธาตุนั้น กกุขลตุตลกุขโณ มีกิริยาที่แข็งที่หยาบที่กระคังนั้นเป็นลักษณะ สุตแท้แต่ว่าธาตุสิ่งใดเป็นธาตุอันแข็งกระคังเป็นธาตุอันหยาบ ควรจะต้องควร จะถือควรจะหยิบจะยกได้ ธาตุสิ่งนั้นแลได้ชื่อว่าปจวีธาตุ ตกว่าลักษณะอันที่กระคังนั้นแลเป็นลักษณะแห่งปจวีธาตุ ปตัญจนรสา ถ้าจะว่าใน

กิจนั้น กิริยาที่เป็นที่ตงแห่งธาตุทั้ง ๓ เป็นที่พำนักแห่งธาตุทั้ง ๓ นั้นแล เป็นกิจแห่งปจวีธาตุ สมปฏิจจนุนปัจจุปฏิจานา ถ้าจะว่าโดยผลนั้น กิริยาที่รับรองไว้ซึ่งธาตุทั้ง ๓ นั้นแลเป็นผลแห่งปจวีธาตุ ปกฺขรณกฺขณา แลเอาปฐาตุมีกิริยาหลังไหลซึมซาบอาบเอิบเป็นลักษณะ พुरुหนรธา ถ้าจะว่าโดยกิจนั้น อาปฐาตุมีกิจอันกระทำให้เปล่งปลั่งเคร่งครัด ให้จำเริญ สดชื่นชุ่มมัน สงฺกหปัจจุปฏิจานา อุลฺลทกฺขณา แลเตโชนั้น ถ้าจะว่าโดยลักษณะมีลักษณะให้อุ่นให้ร้อน ปรีปจนรธา ถ้าจะว่าด้วยกิจมีกิจอันกระทำให้อาหารยับย้อยละเอี้ยตกลง มทฺทวานุบุปาทานปัจจุปฏิจานา ถ้าจะว่าด้วยผลนั้น เตโชธาตุมีกิริยาอันให้ซึ่งสภาวะอ่อนน้อมแก่กายเป็นผล อธิบายว่ารักษายแห่งเราท่านทั้งหลาย จะอ่อนน้อมได้โดยสะดวกอาศัยแก่ เตโชธาตุ ถ้าเตโชธาตุดับตัวเย็นแล้ว กายก็แข็งกระด้าง อย่างประหนึ่ง ท่อนไม้และท่อนฟืน กิริยาที่กระทำให้กายอ่อนนั้นแลเป็นผลแห่งเตโชธาตุ แลวาโยธาตุนี้ วิตุถนลกฺขณา มีกิริยาอันหนุนค้ำชูให้ตั้งกายทรงกาย ได้เป็นลักษณะ สมุทฺธิรนรธา ถ้าจะว่าด้วยกิจ วาโยธาตุนี้มีกิจอันกระทำให้หวั่นไหว โห้ยกทำให้กลับเนือกลับตัวให้จ่านรจพาที อภิ- นิหารปัจจุปฏิจานา ถ้าจะว่าด้วยผลนั้น วาโยธาตุมีกิริยาอันนำไปซึ่งกาย สูทิสานุกิตต่าง ๆ ให้กระทำการงานทั้งปวงได้ โดยควรแก่ประสงค์ กิริยาที่พระโยคาพจรกุลบุตรผู้มีปัญญา กระทำมนสิการกำหนดตกฎหมายในลักษณะ แลกิจแลผลแห่งธาตุทั้ง ๔ โดยนัยทั้งพรรณนามาจะนั้น จัดเป็นมนสิการ อาการคํารบ ๔ แลมนสิการอาการคํารบ ๕ ที่ว่าให้พิจารณาธาตุทั้ง ๔ โดยสมุฏฐานนั้น เป็นประการใด อธิบายว่าอาการในกายแห่งสรรพสัตว์ เราท่านทั้งปวงนี้ถ้าจะนับโดยอาการ โกฎฐานนั้น นับได้ปจวีธาตุ ๒๐

อาโปธาตุ ๑๒ เตโชธาตุ ๔ วาโยธาตุ ๖ ประการ สิริเข้าด้วยกันจึงเป็น
 อากาโรโกฐาส ๔๒ แลอากาโรโกฐาสทั้ง ๔ คือ น้ำตา ๑ มันเหลว ๑
 น้ำมูก ๑ โภโกฐาสทั้ง ๔ นี้ มีสมุฏฐาน ๒ บางคาบบังเกิดแต่เพลิงธาตุ
 บางคาบเกิดแต่จิตเพลิงที่เผาอาหารให้อย่อนั้น มีสมุฏฐานเที่ยวบังเกิดแต่
 กุศลากุศลกรรมสิ่งเดียว อุตสาสปฺสสาส จิตตสมุฏฐานาว แลลม
 ระบายหายใจเข้าออกนั้น มีสมุฏฐานอันเดียวจะได้บังเกิดแต่กรรมแลเพลิง
 ธาตุแลอาหารนั้น หาบมิได้ อวเสสาสพฺพเจตฺตสมุฏฐานา แลอากาโร
 โภโกฐาสอันเศษนอกออกไปจากโภโกฐาสที่สำแดงมาแล้วนี้ ยังมีอีก ๓๒ อยู่
 ในส่วนแห่งปจฺวีธาตุ ๑๘ อยู่ในส่วนอาโปธาตุ ๖ อยู่ในส่วนแห่งเตโชธาตุ
 ๓ อยู่ในส่วนแห่งวาโยธาตุ ๕ เหล่านี้ล้วนแต่มีสมุฏฐาน ๔ บางคาบนั้น
 เกิดแต่กุศลากุศลกรรม บางคาบบังเกิดแต่จิต บางคาบบังเกิดแต่เพลิงธาตุ
 บางคาบบังเกิดแต่อาหาร เอวํ สมุฏฐานโต พระโยคาพจรกฺลฺบฺตรอัน
 กระทำมนสิการกำหนดกฏหมายธาตุ ๔ ประการ โดยนัยดังพระณนามาจะ
 จัดเป็นมนสิการอากาโรเป็นคำรบ ๕ แลมนสิการอากาโรคำรบ ๖ ที่ว่าให้
 กระทำมนสิการโดยต่างกันแลเหมือนกันเป็นอันเดียวกันนั้น เป็นประการใด
 อธิบายว่าธาตุทั้ง ๔ นี้ ถ้าจะว่าโดยลักษณะก็มีลักษณะต่าง ๆ กัน ถ้าจะว่า
 โดยกิจก็มีกิจต่าง ๆ กัน ถ้าจะว่าโดยสมุฏฐานที่มีสมุฏฐานต่าง ๆ กัน จะได้
 เหมือนกันหามิได้ เมื่อมนสิการโดยลักษณะแลกิจแลผลสมนสิการโดยสมุฏฐาน
 นั้น เป็นแต่ละอย่าง อย่าง ๆ ต่าง ๆ กัน โดยนัยดังพระณนามา ถ้า
 มนสิการโดยกิริยาที่เป็นมหาภูต มนสิการโดยกิริยาที่เป็นธาตุ มนสิการโดย
 กิริยาที่เป็นสังขารธรรม มนสิการโดยกิริยาที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตานั้น

ธาตุทั้ง ๔ นี้จัดเป็นรูปเหมือนกัน เป็นมหาภูตรูปเหมือนกัน เป็นธาตุ
 เหมือนกัน จะได้แปลกกันหาได้ แท้จริงธาตุทั้ง ๔ ประการคือ ปฐวี
 อาโป เตโช วาโยนี้ ได้นามบัญญัติชื่อว่ารูปเหมือนกันนั้นด้วยเหตุ ๕
 ประการ มหุตปาดุภาวโต คือได้ชื่อว่ามหาภูตรูป เพราะเหตุปรากฏ
 ใหญ่นั้นประการ ๔ มหาภูตสา มลฺลโต ได้ชื่อว่ามหาภูต เพราะเหตุ
 เหมือนด้วยภูตปีศาจนั้นประการ ๑ มหาปริหารโต ได้ชื่อว่ามหาภูต
 เพราะเหตุที่ต้องพิทักษ์รักษาเป็นอันมากนั้นประการ ๑ มหาวิการโต ได้
 ได้ชื่อว่ามหาภูต เพราะเหตุที่มีวิการวิบัติเป็นอันมากนั้นประการ ๑
 มหตตฤตตตตา ได้ชื่อว่ามหาภูต เพราะเหตุที่จะพึงกำหนดด้วยความเพียร
 เป็นอันมากประการ ๑ สิริเป็นเหตุ ๕ ประการด้วยกัน ชื่อซึ่งว่าธาตุทั้ง ๔
 ได้ชื่อว่ามหาภูต เพราะเหตุที่บังเกิดปรากฏใหญ่นั้นเป็นประการใด อธิบาย
 ว่าธาตุทั้ง ๔ นี้บังเกิดปรากฏในสังขาน ๒ ประการ คืออนุปาทินสังขาน
 ประการ ๑ อุปาทินสังขานประการ ๑ ที่ว่าปรากฏใหญ่ในอนุปาทิน
 สังขานนั้น ได้แก่ดิน น้ำ ลม ไฟเป็นปกติ ๆ นี้แลเรียกว่าอนุปาทิน
 สังขาน พระอาจารย์เจ้าสำแดงแล้วแต่หลังในห้องแห่งพระพุทธานุสสติ
 กรรมฐาน ท่านสำแดงปฐวี อาโป เตโช วาโยอันเป็นปกติ กำหนด
 แผ่นดินโดยหนา ๒ แสน ๔ หมื่นโยชน์ กำหนดน้ำรองแผ่นดินหนา ๔ แสน
 ๘ หมื่นโยชน์ กำหนดลมรองน้ำหนักหนา ๘ แสน ๖ หมื่นโยชน์ กำหนด
 โดยขวางนั้นแผ่นปฐพีแผ่ไปหาที่สุดบมิได้ เพราะเหตุว่าห้องจักรวาลมีมาก
 กว่ามาก จะนับประมาณบมิได้ น้ำรองดินก็แผ่ไปหาที่สุดบมิได้ ลมรอง
 น้ำก็แผ่ไปหาที่สุดบมิได้ เหมือนกันกับแผ่นดิน แลเตโชธาตุคือแสงพระ

สุริยเทพบุตร แลเปลวเพลิงที่แผ่อยู่ในโลกธาตุนี้ ก็หาที่สุดบมิได้เหมือนกัน
 ตกว่าธาตุทั้ง ๔ อันเป็นปกติ บมิได้นับเข้าในสัตว์ในบุคคลที่แผ่ไปหาที่สุด
 บมิได้ นี้แลได้ชื่อว่าธาตุทั้ง ๔ บังเกิดปรากฏใหญ่ในอนุปาทินนสันตทาน
 แลธาตุทั้ง ๔ ที่นับเข้าในอนุปาทินนสันตทาน จัดเป็นสัตว์เป็นบุคคล โดย
 ในพุทธฎีกาโปรดไว้ว่าเท่าแลปลาในมหาสมุทรนี้โยชน์สตึกา บางจำพวก
 นั้นใหญ่ยาวได้ ๑๐๐ โยชน์ บางจำพวกก็ใหญ่ยาวได้ ๒๐๐ โยชน์ ๔๐๐
 โยชน์ ๕๐๐ โยชน์ ๖๐๐ โยชน์ ๗๐๐ โยชน์ ๘๐๐ โยชน์ ๙๐๐ โยชน์
 ๑๐๐๐ โยชน์ก็มี ไซ้แต่เท่านั้น ยักษ์แลคนธรรพ์ นาคแลสุบรรณแลเทพยดา
 อินทร์พรหมทั้งปวง แต่บรรดาที่มีรูปกายอันใหญ่โตนั้น ก็มีมากกว่าจะนับ
 จะประมาณบมิได้ ตัวเต่าตัวปลาที่ใหญ่ ๆ ตัวนาคตัวครุฑที่ใหญ่ ๆ รูป
 อินทร์พรหมที่ใหญ่ ๆ นั้น แลล้วนแล้วด้วยปฐวี อาโป เตโช วาโยสิ้นด้วย
 กัน จะได้พ้นออกไปจากธาตุทั้ง ๔ นี้หาบมิได้ ธาตุทั้ง ๔ ที่จัดเป็นสัตว์
 เป็นบุคคล นี้แลได้ชื่อว่าปรากฏใหญ่ในอนุปาทินนสันตทานเป็นใจความว่า
 ธาตุทั้ง ๔ นี้บังเกิดปรากฏใหญ่ในสันตทาน ๒ ประการ คืออนุปาทินนสันตทาน
 แลอนุปาทินนสันตทาน โดยนัยพรรณนามา เหตุดังนี้จึงได้ชื่อว่ามหาภูต และ
 ชื่อซึ่งธาตุทั้ง ๔ ได้ชื่อว่ามหาภูต เพราะเหตุเหมือนด้วยภูตปิศาจนั้นเป็น
 ประการใด มายกาโร อมณเฑียว อุกัม มณเฑียว กตุวา อธิบายว่าภูต
 ปิศาจที่เจ้าเล่ห์เจ้ามายานั้น ย่อมกระทำการโกหกหลอวงให้คนทั้งปวงลุ่มหลง
 สำแดงน้ำใส ๆ นั้นว่าแก้วผลึก วัตถุที่ไม่ใช่แก้วล่อวงว่าแก้ววัตถุที่
 ไม่ใช่ทองล่อวงว่าทอง บางคาบเอาดินมาสำแดงให้เห็นเป็นทองคำเป็น
 เทพยดาไม้ สำแดงให้เห็นเป็นเทพยดาตัวหาเป็นนกเป็นกาไม้สำแดงให้เห็น
 เป็นนกเป็นกา ภูตปิศาจเจ้าเล่ห์เจ้ามายาล่อวงคนทั้งปวงให้ลุ่มหลงแลฉนใด

ธาตุทั้ง ๔ ประการนี้ ล่องลงคนทั้งปวงลุ่มหลงมีอุปไมยดังนี้ อนึ่งถาเนว
 หุตฺวา แท้จริงธาตุ ๔ ประการนี้ตัวเอหาเขียวไม่ ยกเอาอุปาทานออก
 สำแดงให้เห็นว่าเขียว ตัวเองก็หาเหลืองไม่ ยกเอาอุปาทานรูปออกสำแดง
 ให้เห็นว่าเหลือง ตัวเองหาแดงไม่ ยกเอาอุปาทานออกสำแดงให้เห็นว่าแดง
 ตัวเองหาขาวไม่ ยกเอาอุปาทานรูปออกสำแดงให้เห็นว่าขาว ล่องลงพาลชน
 ให้ลุ่มหลงให้สำคัญว่างามว่าดี อากาโรที่ธาตุทั้ง ๔ ล่องลงกับอาการที่ภุค
 ปีศาจล่องลงนั้นคล้าย ๆ กัน พอเสมอกัน เหตุนี้ สมเด็จพระมหากรุณาธิ
 ทรสเทศนาสำแดงนามบัญญัติแห่งธาตุทั้ง ๔ ชื่อว่ามหาภุค ยี่ กลฺลหนฺติ
 เนวเต ตีตฺตฺสฺส อนฺโต น พหิ นัยหนึ่งสำแดงอุปมาว่า ภุคปิตาจันถา
 ลิงกายคนทรงผู้ใดแล้ว ที่ว่าจะตั้งอยู่ภายในกายแห่งคนทรงผู้ทหน้าบมิได้
 จะว่าตั้งภายนอกการแห่งคนทรงก็หาบมิได้ ถ้าจะว่าอาศัยอยู่ที่กายแห่งคน
 ทรง จะว่าเพียงนั้นพอจะว่าได้ อันนั้นแลมีฉันทิ ธาตุทั้ง ๔ ประการอัน
 อาศัยซึ่งกันแลกัน แล้วแลประพฤติเป็นไปนั้นที่ชื่อว่าธาตุสังขนั้น ๆ อยู่ภายนอก
 อยู่ภายในนั้นว่าบมิได้ มีอุปไมยดังนี้ ตกกว่าอาการที่ธาตุทั้ง ๔ ประชุมกัน
 อาศัยกัน เหมือนอาการที่ภุคแลปิตาจเข้าถืออกายคนทรงนั้น จะได้แปลกัน
 หาบมิได้ อาศัยเหตุฉะนั้นสมเด็จพระพุทธองค์จึงตรัสเทศนาเรียกธาตุทั้ง ๔ นี้
 โดยนามบัญญัติว่ามหาภุค นัยหนึ่งสำแดงอุปมาว่า ยักขินีปรารธนาจะกิน
 เหนือมนุษย์เป็นภิกษาหารนั้น ย่อมแปลงกายแห่งตนให้ปรากฏตงามเปรียบ
 ประคจเทพอัปสร บุรุษบัญญัติบมิได้ ไม่พินิจพิจารณาผวาเข้าไป มีแต่จะ
 เสียชีวิต กระทำตัวให้เป็นอาหารจิกแก่นางยักษ์ บมิเอาตัวรอดได้ นาง
 ยักขินีล่องลงให้บุรุษทั้งปวงลุ่มหลง ให้อยู่ในอำนาจแลมีฉันทิ ธาตุทั้ง

๔ ประการนี้ ปฏิญาณเตตวา ก็ปิดป้องกำบังซึ่งปกคิแห่งอาตมา ที่โสโครก
 ฟิงเกลียดที่เป็นอสจินนั้นปกปิดเสีย สำแดงให้เห็นว่างามว่าดี มีอุปไมยเหมือน
 ยักษ์ชนิดนี้แปลงตัวนั้นเที่ยงแท้ เหตุฉะนั้น สมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธองค์จึง
 ตรัสเทศนานามบัญญัติแห่งธาตุทั้ง ๔ ชื่อว่ามหาภูต แลขอซึ่งว่าธาตุทั้ง ๔
 ได้ชื่อว่ามหาภูต เพราะเหตุที่ต้องพิทักษ์รักษาเป็นอันมากนั้นเป็นประการใด
 อธิบายว่าธาตุทั้ง ๔ ที่ประชุมกัน สมมติว่าเป็นรูปเป็นกายเป็นหญิงเป็นชาย
 เป็นสัตว์เป็นบุคคลนั้น เราทำนุบำรุงต้องเอาใจใส่ทะนุบำรุงต้องหาให้กิน
 ให้อยู่ หาให้ชุ่มให้หอม ถึงเพลาร้อนต้องอาบนำชำระขจัดสีบำรุงอยู่เป็นนิตย
 กาล จึงค่อยทุเลาเบาบาง ที่เหมือนโสโครกที่เป็นปฏิกุลฟิงเกลียดฟิงซัง ถ้า
 ไม่ทะนุบำรุงแล้ว มิมากแต่สักเพลเดียวก็จะถึงวิปริตนามแปรปรวนจะเศร้า
 หมองเขินทรึงเกียดเกลียดอายน้เที่ยงแท้ ตกว่าต้องบำรุงรักษานสนทง
 กลางวันกลางคืนไม่มีที่สุตลงเลย อาศัยเหตุที่เป็นธรรตองพิทักษ์รักษาเป็น
 หนักเป็นหนักจึ่ง ธาตุทั้ง ๔ จึงได้นามบัญญัติชื่อว่ามหาภูต และขอซึ่งว่า
 ธาตุทั้ง ๔ ได้ชื่อว่ามหาภูต เพราะเหตุที่มีวิการวิปริตเป็นอันมากนั้นเป็น
 ประการใด อธิบายว่าธาตุทั้ง ๔ ที่เป็นอนุภาทินะ คือ แผ่นดินและ
 ภูเขาป่าและมหาสมุทรมหานาที่และกุนนที่ทั้งปวงนั้น ก็ย่อมถึงการวิปริต
 ด้วยเพลิงประลัยกัลป์ น้ำประลัยกัลป์ ลมประลัยกัลป์ กำหนดเขตที่
 ฉิบหายนั้น ให้แสนโกฏิจักรวาลจะมันจะคงจะยังจะยืนนั้นหาบมิได้ ธาตุ
 ทั้ง ๔ ที่เป็นอนุภาทินะ คือ สรีรกายแห่งสรรพสัตว์เราทำนุบำรุงน้แล้ว ปจว
 ธาตุปโยโกเปน ถ้าถึงปจวีธาตุกำเริบแล้ว ก็แข็งกระด้างอย่างประหนึ่งว่า
 อสรพิษอันชื่อว่ากัณฐมูขมาชบ บุคคลอันกัณฐมูขอสรพิษขบนั้น มีตัวแข็ง
 กระด้าง แลมีฉันใด บุคคลอันมีปจวีธาตุกำเริบนั้นก็มีกายอันแข็งกระด้าง

อย่างประหนึ่งว่าก่อนไม้ก่อนพื้น มีอุปไมยดังนี้ อาโปธาตุปุโปเปน
กาลเมื่ออาโปธาตุเกิดวิการกำเริบนั้นเล่า สรีรกายแห่งสรรพสัตว์เราท่าน
ทั้งปวง ก็บังเกิดเปื่อยเน่าพังออกที่นั่นที่นี้เปรียบประดุจต้องเขี้ยวอสรพิษ
อันชื่อว่าปฏิมุข บุคคลอันปฏิมุขอสรพิษขบ ต้องเขี้ยวปฏิมุขอสรพิษนั้น
มีตัวหะเปื่อยเป็นรังหนอนเน่าพังออกไปแลมีฉันใด เมื่ออาโปธาตุวิการ
กำเริบแล้ว กายแห่งบุคคลทั้งปวงก็บังเกิดเป็นฝีสะเกอากาศปากหมู เป็นมะเร็ง
คุดทะราดเปื่อยพังออกไป ๆ มีอุปไมยดังนี้ เตโชธาตุปุโปเปน กาล
เมื่อเตโชธาตุเกิดวิการกำเริบนั้นเล่า สนั่นตุดโต ภาวติ กาโย สรีรกาย
แห่งสรรพสัตว์ทั้งปวง ก็เกิดร้อนกระวนกระวายกระหายน้ำ กายนั้นสุก
ไหม้เกรียมไปอย่างประหนึ่งต้องเขี้ยวแห่งอัคคิมุขอสรพิษ บุคคลนัยที่อัคคิ
อสรพิษขบนั้น มีกายอันสุกไหม้เกรียมไปสิ้นทั้งกรัชกาย เปรียบดุจเพลิงเผา
แลมีฉันใด เมื่อเตโชธาตุเกิดวิการกำเริบแล้ว สรีรกายแห่งสรรพสัตว์เรา
ท่านทั้งปวง ก็บังเกิดร้อนกระวนกระวายกระหายน้ำ กายนั้นสุกไหม้เกรียม
ไปทั้งกรัชกาย มีอุปไมยดุจต้องเขี้ยวอสรพิษอันชื่ออัคคิมุขนั้น วาโยธาตุ
ปุโปเปน กาลเมื่อวาโยธาตุเกิดวิการกำเริบแล้ว อังคาพยพแห่งสรรพ
สัตว์เราท่านทั้งปวง ก็ห้กรานขาดออกเต็ดออกไปที่นั่นที่นี้ มีอุปไมยดุจ
ต้องเขี้ยวแห่งสัตถุมุขอสรพิษนั้น ชันชื่อว่าธาตุทั้ง ๔ ย่อมมีสภาวะถึงวิการ
วิปริตเป็นอันมาก โดยนัยทั้งพรรณนามา เหตุคั้งนั้นสมเด็จพระมหากรุณา
จึงตรัสเทศนาสำแดงนามบัญญัติแห่งธาตุทั้ง ๔ นั้น ชื่อว่ามหาภูตก็มีด้วย
ประการฉะนี้ ใช้แต่ท่านนั้นธาตุทั้ง ๔ ได้ชื่อว่ามหาภูตนั้น เพราะเหตุ
พระโยคภาพจรจะพึงกำหนดด้วยความเพียรเป็นอันมาก ตกว่านามบัญญัติ
ชื่อมหาภูตนี้ ทัวไปในปัจจุ อาโป เตโช วาโย ทั้ง ๔ ประการ คิน

น้ำ ไฟ ลม ทั้ง ๔ นี้ได้ชื่อว่าธาตุเหมือนกัน จะได้แปลกกันหาบมิได้
 ประการ ๑ ดิน น้ำ ไฟ ลม ทั้ง ๔ ประการนี้ได้ชื่อว่าธาตุเหมือนกัน
 เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาเหมือนกัน จะได้แปลกกันหาบมิได้ กิริยาที่
 พระโยคภาพรกระทำมนสิการกำหนดกฎหมาย เห็นว่าธาตุทั้ง ๔ มีลักษณะ
 และกิจผลลสมุฏฐานอันต่างกัน แต่ทว่าได้นามบัญญัติชื่อว่าธาตุ ชื่อว่า
 สังขารธรรมเหมือนกัน เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาเหมือนกัน อย่างนี้
 ได้ชื่อว่า นานตฺเตกตฺตโต มนสิการอาการโดยต่างกัน และเหมือนกัน
 แห่งธาตุทั้ง ๔ จัดเป็นมนสิการอาการเป็นคำรบ ๖ แลมนสิการเป็นคำรบ
 ๗ ทิวาให้กระทำมนสิการโดยกิริยาที่พรากรจากกัน แลบมิพรากรจากกันนั้น
 เป็นประการใด อธิบายว่าพระโยคภาพรกระทำมนสิการกำหนดโดยแผนก
 แยกธาตุทั้ง ๔ ออกเป็นปจวี ๒๐ อาโป ๑๒ เตโช ๔ วาโย ๖ ครั้นแล้ว
 ประมวลเข้าเป็นมัดเป็นหมวด กระทำมนสิการว่า อาการในกายนี้แต่ล้วน
 ประกอบไปด้วยกลาป มี ดิน น้ำ ไฟ ลม สี แลกสิ้น รส แลโอชา
 ภาวรูปแลชีวิตินทรีย์เหมือนกันสิ้น ปจวี อาโป เตโช วาโย วนฺโณ
 คนฺโธ รโส โอชา นั้นจะได้พรากรจากกันหาบมิได้ กิริยาที่กระทำ
 มนสิการโดยแผนกแยกให้ต่างกันแล้ว และกลับมนสิการโดยหมวด โดย
 มิได้พรากรจากกันได้ชื่อว่าวินิพโกคา วินิพโกคาจัดเป็นมนสิการอาการ
 คำรบ ๗ แลมนสิการอาการคำรบ ๘ คือ พิจารณาโดยสภาคและวิสภาค
 นั้นเป็นประการใด อธิบายว่าปจวีธาตุและอาโปธาตุ ๒ ประการนั้นเป็น
 สภาคแก่กัน เหตุว่าเป็นธาตุหนักเหมือนกัน เตโชธาตुकับวาโยธาตุนั้นเล่า
 ก็เป็นสภาคแก่กัน เพราะเหตุว่าเป็นธาตุเบาเหมือนกัน และธาตุดินธาตุน้ำ

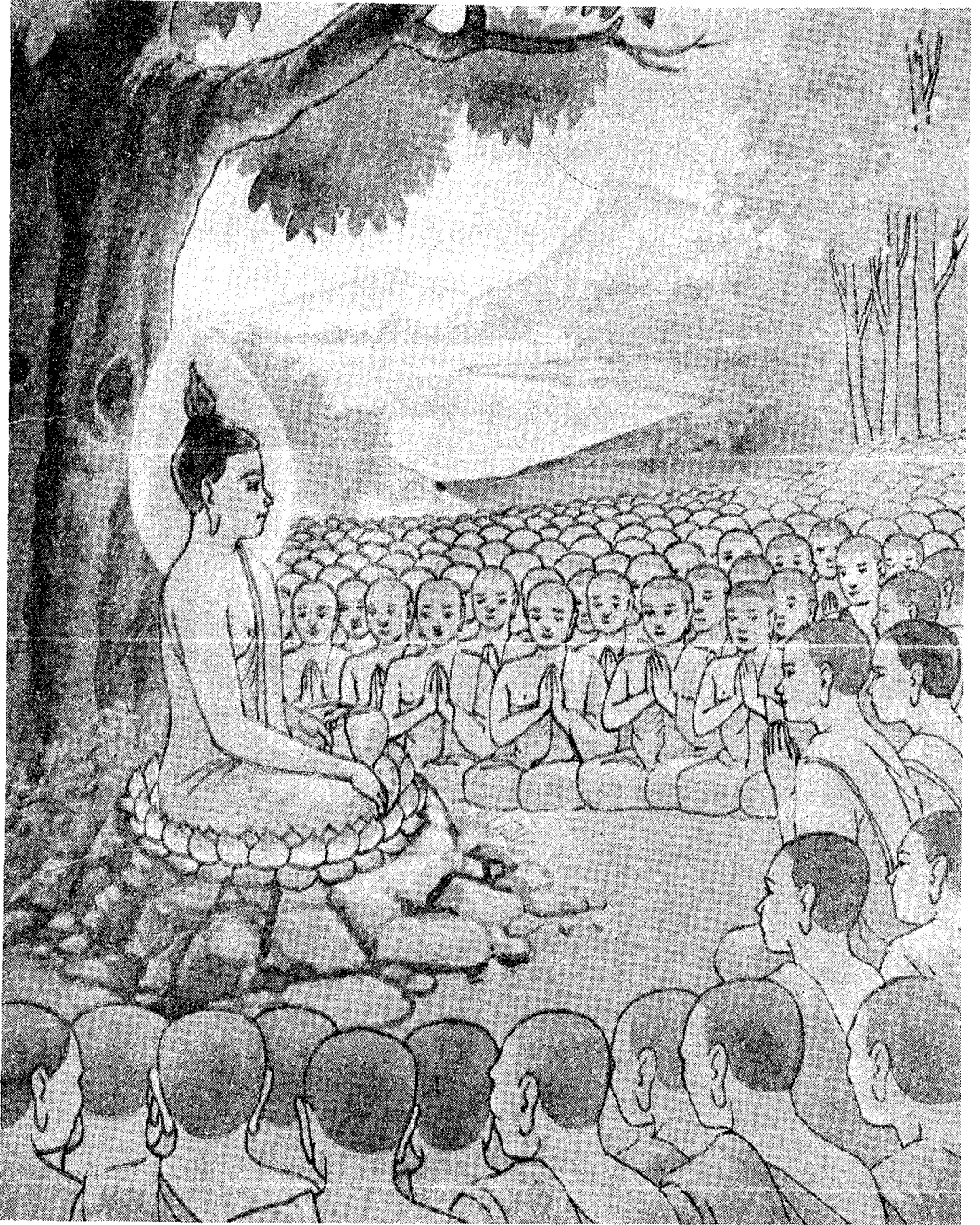
๒ ประการนั้น เป็นวิสภาคแปลกกันกับธาตุไฟและธาตุลม เพราะเหตุธาตุ
 ดินและธาตุน้ำนั้นหนัก ธาตุไฟและลมเบา กิริยาที่พระโยคาพจรเจ้า
 กระทำมนสิการกำหนดธาตุโดยแปลกกันและบ่มิได้แปลกกันดังนี้ จัดเป็น
 มนสิการอาการเป็นคัมภ ๗ คืออชฌัตติกภาพาทริวิเศษนั้น เป็นประการใด
 อธิบายว่าธาตุทั้ง ๔ ที่ให้สำเร็จกิจวิเศษเป็นที่อาศัยแห่ง จักขุนทรีย์ โสติน-
 ทรีย์ มานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ เป็นวัตถุที่อาศัยแห่งวิญญาณนั้น ได้ชื่อว่า
 อชฌัตติกวิเศษ ธาตุ ๔ อันจากธาตุที่เป็นอชฌัตติกวิเศษนี้ จัดเป็นพาทริ
 วิเศษสิ้นทั้งปวง นักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่า อาการที่พระโยคาพจร
 มนสิการกำหนดธาตุโดยอชฌัตติกวิเศษและพาทริวิเศษดังนี้ จัดเป็น
 มนสิการอาการเป็นคัมภ ๙ และมนสิการอาการคัมภ ๑๐ ที่ว่าให้
 กำหนดธาตุทั้ง ๔ โดยสงเคราะห์นั้น เป็นประการใด อธิบายว่า กิริยา
 ที่กำหนด ปฐวี อาโป เตโช วาโย ที่เป็นกรรมสมมูลฐานเหมือนกัน
 เข้าไว้ในหมวดอันเดียวกำหนด ปฐวี อาโป เตโช วาโย ที่เป็น
 จิตสมมูลฐาน อุตสมมูลฐาน อาหารสมมูลฐานเหมือนกันเข้าไว้เป็นหมวด ๆ กัน
 แก่บรรดาที่เป็นจิตสมมูลฐานเหมือนกันนั้นเอาไว้เป็นหมวด ๑ ที่เป็นอาหาร
 สมมูลฐานเหมือนกันเอาไว้หมวด ๑ กำหนดอย่างนี้แลได้ชื่อว่ามนสิการโดย
 สงเคราะห์ จัดเป็นมนสิการเป็นคัมภ ๑๐ และมนสิการอาการคัมภ ๑๑
 ที่ว่าให้กระทำมนสิการโดยปัจเจกนั้น เป็นประการใด อธิบายว่ากิริยาที่
 กระทำมนสิการอาการกำหนดว่า ปฐวี อาโป เตโช วาโย ธาตุทั้ง ๔
 นี้ถ้อยที่เป็นปัจเจกแก่กัน ถ้อยที่ถ้อยอุปถัมภ์ค้ำชูกัน ถ้อยที่ถ้อยทะนุบำรุงกัน

นี้แลชื่อว่ามนสิการโดยปัจจัยเป็นมนสิการอาการค้ำรบ ๑๑ และมนสิการ
 อาการค้ำรบ ๑๒ คืออสมันหาหนั้น เป็นประการใด อธิบายว่ากิริยาที่
 กำหนดว่าธาตุทั้ง ๔ นั้น จะได้รู้ในอริยัตถ์อาศัยกันแอบอิงพึ่งกันนั้นหา
 บมิได้ เป็นปัจจัยแก่กันก็จริงแล แต่ทว่าหารู้ตัวว่าเป็นปัจจัยแก่กันไม่
 พระโยคภาพรมนสิการกำหนดดังนี้แล ได้ชื่อว่ามนสิการโดยอสมันหาหน จัก
 เป็นมนสิการอาการเป็นค้ำรบ ๑๒ และมนสิการอาการเป็นค้ำรบ ๑๓ คือ
 ปัจจัยวิภาคนั้น เป็นประการใด อธิบายว่า ที่มนสิการกำหนดว่ากุศลกุศล
 กรรมเป็นชนปัจจัยและอติปัจจัย อวิคตปัจจัยแก่ธาตุในสมุฏฐานทั้ง ๓
 เตโชธาตุเป็นปัจจัยแก่ธาตุแต่บรรดาที่เป็นอุตุสมุฏฐาน เป็นอติปัจจัย
 และอวิคตปัจจัยแก่ธาตุในสมุฏฐานทั้ง ๓ เป็นอาหารสมุฏฐานแก่ธาตุที่เป็น
 อาหารสมุฏฐาน เป็นอาหารปัจจัยและอวิคตปัจจัยแก่ธาตุในสมุฏฐาน พระ-
 โยคภาพรกำหนดดังนี้แล ได้ชื่อว่ากำหนดโดยปัจจัยวิภาคจักเป็นมนสิการ
 อาการเป็นค้ำรบ ๑๓ พระโยคภาพรกุลบุตรผู้จำเวิญจตุธาตุวัตถถาน เมื่อ
 พิจารณาธาตุทั้ง ๔ โดยมนสิการแต่ละอัน ๆ โดยนัยดังพรรณนามานี้ ธาตุ
 ทั้งหลายก็จะปรากฏแจ้ง เมื่อธาตุปรากฏแล้วกระทำมนสิการไปเนื่อง ๆ ก็
 สำเร็จอุปจารสมาธิ พระกัมมัญฐานอันนี้ได้นามบัญญัติว่าชื่อว่าจตุธาตุ-
 วัตถถาน เพราะเหตุว่าบังเกิดด้วยอานุกาภาพแห่งปัญญาที่กำหนดธาตุทั้ง ๔
 พระโยคภาพรกุลบุตรผู้ประกอบซึ่งจตุธาตุวัตถถานนี้ ย่อมมีจิตอันหยั่งลงสู่
 สุนฺญตารมณฺ์ เห็นว่าร่างกายมีสภาวะสูญเปล่า แล้วก็เพิกเสียได้ซึ่งสัตต
 สันญญา คือสำคัญว่าสัตว์ เมื่อเพิกสัตตสันญญาเสียได้แล้วก็จะออกสั่นซึ่ง
 ภัยอันพิลึก อันเกิดแต่เนื้อร้ายและผีเสื้อเป็นอาทิ แล้วก็ปราศจากโสภณัส

และโสมนัสในอิฏฐารมณฺ์ จะประกอบด้วยปัญญาเป็นอันมาก อาจจะทำสำเร็จ
แก่พระนิพพานเป็นที่สุด แม้ยังมีสำเร็จแก่พระนิพพาน ก็จะมีสุคติเป็น
เบื้องหน้า นักปราชญ์ผู้มีปัญญาฟังอุตสาหะเสพซึ่งจตุรธาตุวัตถาน อันมี
อานุภาพเป็นอันมากทั้งพรรณนามานี้ ฯ

วินิจฉัยในจตุรธาตุวัตถานยติแต่เพียงเท่านั้น

พระวิสุทธิมรรค เล่ม ๓
บัญญัติกนิเทศ
วิบัสสนากัมมัฏฐาน

พระวิสุทธิมรรค เล่ม ๓

บัญญัติานิกเทศ

วิปัสสนากัมมัฏฐาน

“อิทานิ ยสุมา เอวํ อภิญญาเวสน อธิคทานิสํสาย ธิรตยา
สมาธิภาวนาย สมมุนาคเตน ภิกขุณา สีเล ปตฺติญาชย นโร
สปลฺยโล จิตฺตํ ปลฺลณฺณจ ภาวนติ เอตฺถ จิตฺตสีเสน นิตฺติภูโจ
สพฺพกาเรน ภาวโต โหติ ฯลฯ”

บัดนี้จะวินิจฉัยในวิปัสสนากัมมัฏฐานสืบต่อไป

พระบาลี เป็นคำแห่งพระพุทธโฆษาจารย์ผู้ตกแตงคัมภีร์พระ-
วิสุทธิมรรค สำแดงไว้ในเบื้องต้นแห่งบัญญัติานิกเทศว่าด้วยสมาธิสมเด็จ
พระพุทธองค์ตรัสเทศนาด้วยจิตเป็นประธานในบาทพระคาถาว่า “สีเล
ปตฺติญาชย นโร สปลฺยโล จิตฺตํ ปลฺลณฺณจ ภาวนํ” นั้น เมื่อพระ-
โยคพาจรภิกษุผู้เห็นภัยในวัฏฏสงสาร จำเริญพระกัมมัฏฐานโดยวิธีที่สำแดง
แล้วในสมาธิเทศ ได้สำเร็จกิจแห่งพระกัมมัฏฐานมีสันทานกอบปรด้วย
สมาธิภาวนาอันตั้งมั่นโดยพิศดารพิเศษ ได้สำเร็จอานสงส์คือโลกียอภิญา
๕ ประการ มีอิทธิวิริญาณเป็นต้น ชำนิชำนาญในวิธีแห่งอภิญาสันเสร็จ
แล้วกาลใด พระโยคพาจรภิกษุนั้นก็ได้ชื่อว่าจำเริญพระสมาธิภาวนาสำเร็จ
เสร็จสรรพด้วยอาการทั้งปวงในกาลนั้น ครั้นเสร็จในสมาธิภาวนาแล้ว

ลำดับนั้นพระโยคคัพภะภิกษุ^๕นั้นพึงจำเจริญซึ่งปัญญากาวนาสืบต่อขึ้นไป เพื่อจะให้^๕ได้สำเร็จมรรคผลและพระนิพพาน

และวิปัสสนาปัญญา ที่สมเด็จพระพุทธองค์ตรัสเทศนาไว้ในบาทพระคาถา “สี่เต ปตฺติภูชาย นโร สปฺมฺโถ” เป็นต้น ยังสังเขปย่อหนักยากที่ถูกลบทิ้งไปจะล่วงรู้ล่วงเห็นได้ แต่เพียงจะให้หยั่งรู้สียังกแล้วก็จะกล่าวไปโยถึงที่จะจำเจริญวิปัสสนานั้นแล้ว ตังฎากุลบุตรทั้งปวงจักจำเจริญได้ เหตุคั้งนั้น ข้าพระองค์ผู้เชื่อว่าพุทธโฆษาจารย์จักสำแดงซึ่งวิปัสสนาปัญญานั้นโดยนัยพิศดารในกาลบัดนี้

พระพุทธโฆษาจารย์กล่าวคำปญญาจะ^๕นี้แล้ว จึงตั้งเป็นปุจฉาปัญหากกรรมไว้ในเบื้องต้นว่า สิ่งตังฎาได้ชื่อว่าปัญญา

- ซึ่งเรียกว่าปัญญานั้น ด้วยอรรถาธิบายเป็นตังฎา
- ลักษณะแลกิจแลผลสันนการณแห่งปัญญานั้นเป็นตังฎา
- ปัญญานั้นเป็นประการเท่าตังฎา
- จักจำเจริญปัญญานั้นควรจักจำเจริญโดยพิธีตังฎา
- สิ่งตังฎาเป็นอานิสงส์แห่งปัญญากาวนา

พระพุทธโฆษาจารย์ ตั้งปุจฉาปัญหากกรรมไว้ในเบื้องต้นด้วยประการจะ^๕นี้แล้ว จึงกล่าวคำวิชันนาแก้คำปุจฉาสืบต่อออกไป

ในข้อปฐมปุจฉาที่ถามว่า สิ่งตังฎาชื่อว่าปัญญานั้น วิชันนาว่าปัญญานั้นมีอาการเป็นอันมาก มีอย่างต่าง ๆ มิใช่น้อย มิใช่อ่างเดียว

สภาวะฉลาดในศิลปศาสตร์วิชาช่างต่าง ๆ ฉลาดในไตรภทต่าง ๆ เป็นต้นว่า เป็นแพทย์ทายชาตา ทายนรลักษณ์ ทายจันทคาหะ สุริยคาหะ

เป็นแพทย์รักษาโรคพยาธิรูนวดรุษยา ฉลาดในสรรพวิชาแต่บรรดามีในโลกนี้
แต่แล้วล้วนด้วยปัญญาสิ้นทั้งปวง

โดยกำหนดเป็นที่สุด แต่กิริยาที่ฉลาดในการไถ่การนาการค้าขาย
ชวนชวายเป็นเกิดทรัพย์สมบัตินั้น แต่ล้วนแล้วด้วยปัญญาสิ้นทั้งปวง

อันจะปรารภประเภทแห่งปัญญาทั้งปวงให้สิ้นเชิงแล้ว และจะวิสันนา
จำแนกแจกออกซึ่งประเภทปัญญาต่าง ๆ นั้น อรรถาธิบายจะพุ่งผ่านพื้นผิ้อ
เสียเปล่า จะไม่สำเร็จประโยชน์ที่ต้องประสงค์ เหตุใดเหตุถึงนั้น ข้า
พระองค์ผู้ชู้ว่าพุทธโฆษาจารย์จะเลือกเอาแต่ปัญญาที่ต้องประสงค์นั้น มา
สำแดงเป็นข้อวิสันนาในภาวนานิเทศภาวนาวิธที่ข้าพระองค์ประสงค์จะสำแดง
บัดนี้

ในข้อปฐมปุจฉาที่ถามว่า สิ่งดังฤชือว่าปัญญานั้น นักปราชญ์พึง
สันนิษฐานว่า วิปัสสนาญาณที่สัมปยุตประกอบด้วยกุศลจิตพิจารณาไตร-
ลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา นั้นแล ได้ชื่อว่าเป็นปัญญา

ในข้อทุติยปุจฉาที่ถามว่า ธรรมชาติที่ชื่อว่าเป็นปัญญา ด้วยอรรถาธิบาย
เป็นดังฤชนั้น วิสันนาว่า

“ปชานนตฺเถน ปญฺญา” ธรรมชาติซึ่งได้นามบัญญัติชื่อว่าเป็น

ปัญญานั้น ด้วยอรรถว่าให้รู้โดยประการ

อธิบายว่า กิริยาที่รู้ชอบ รู้ดี รู้พิเศษ โดยอาการต่าง ๆ นั้นได้
ชื่อว่ารู้โดยประการ

ถ้าจะว่าด้วยธรรมชาติอันมีกิริยาให้รู้ นั้น มี ๓ คือสัญญา ๑ วิญญาณ
๑ ปัญญา ๑ ทั้ง ๓ ประการนี้ มีกิริยาให้รู้อารมณ์เหมือนกัน แต่สัญญากับวิญญาณ ๒ ประการนี้ ไม่รู้พิเศษเหมือนปัญญา

สัญญา^๕นั้นให้รู้^๕แต่ว่าสิ่ง^๕เขียว น^๕ขาว น^๕แดง น^๕ดำ เพียงเท่านั้น
อันจะให้รู้ถึงไตรพิธลักษณะ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตานั้น สัญญา^๕รู้ไป
ไม่ถึง

ฝ่ายวิญญาณ^๕นั้น ให้รู้^๕จักเขียวแลขาวแลดำ ให้รู้^๕ตลอดถึงไตรพิธ-
ลักษณะ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาด้วย แต่ว่ามีอาจจะเกื้อหนุนให้
ดำเนิน^๕จนถึงอริยมรรคอริยผลได้ ส่วนปัญญา^๕นั้นให้รู้^๕พิเศษให้รู้^๕จักขาวเขียว
แดงดำ ให้รู้^๕จักไตรพิธลักษณะทั้ง ๓ แล้ว^๕เกื้อหนุนให้ดำเนิน^๕จนถึงอริยมรรค
อริยผล ให้^๕สิ้นทุกข^๕สน^๕ภย^๕ในวัฏฏสงสารได้

แท้จริง ธรรม^๕ทั้ง ๓ ประการ คือ สัญญา^๕แลวิญญาณ^๕กับปัญญา^๕
เปรียบเหมือนชน ๓ จำพวก คือ ทารก^๕น้อย ๆ ๑ บุรุษ^๕ชาวบ้านที่เป็น
ผู้ใหญ่ ๑ ช่าง^๕เงินจำพวก ๑ ชน ๓ จำพวก^๕นี้รู้^๕จักหา^๕ปะณะ^๕แลรูป^๕มา^๕ส^๕ก^๕ไม่
เหมือนกัน

ทารก^๕น้อย ๆ นั้น ได้^๕เห็น^๕หา^๕ปะณะ^๕แลรูป^๕มา^๕ส^๕ก^๕ ก็^๕รู้^๕แต่^๕ว่า^๕สิ่ง^๕
งาม^๕วิจิตร อัน^๕นอน^๕สน^๕อัน^๕น^๕เหลียม^๕แลกลม รู้^๕แต่^๕เพียง^๕นั้น^๕จะ^๕ได้^๕รู้^๕ว่า^๕สิ่ง^๕
โลก^๕สมมติ^๕ว่าเป็น^๕แก้ว^๕เป็น^๕เครื่อง^๕อุป^๕โลก^๕บริ^๕โลก^๕แห่ง^๕มนุษย์^๕ทั้ง^๕ปวง จะ^๕ได้^๕รู้^๕
ณะ^๕นั้น^๕หา^๕มิ^๕ได้ ฝ่าย^๕บุรุษ^๕ชาวบ้าน^๕ที่เป็น^๕ผู้^๕ใหญ่^๕นั้น รู้^๕ว่า^๕งาม^๕วิจิตร^๕รู้^๕ว่า^๕ยาว^๕สน^๕
เหลียม^๕กลม แล^๕รู้^๕แจ้ง^๕ว่า^๕สิ่ง^๕โลก^๕ทั้ง^๕หลาย^๕สมมติ^๕ว่าเป็น^๕แก้ว เป็น^๕เครื่อง^๕
อุป^๕โลก^๕บริ^๕โลก^๕แห่ง^๕มนุษย์^๕ทั้ง^๕ปวง รู้^๕แต่^๕เท่า^๕นั้น^๕จะ^๕รู้^๕ว่า^๕หา^๕ปะณะ^๕อย่าง^๕นั้น^๕เนอ^๕สุ^๕ก^๕
เนอ^๕บริ^๕สุ^๕ท^๕ไม่^๕แปด^๕ปน อย่าง^๕นั้น^๕เป็น^๕ทอง^๕แดง^๕ธรรม^๕นิยม^๕อย่าง^๕นั้น^๕เนอ^๕เงิน^๕ก^๕
ทอง^๕แดง^๕ก^๕จะ^๕ได้^๕รู้^๕ณะ^๕นั้น^๕หา^๕มิ^๕ได้

“เหรณ^๕ณ^๕โก” ส่วน^๕ช่าง^๕เงิน^๕นั้น^๕รู้^๕ตลอด^๕ไป^๕สน^๕เส^๕ร^๕จ^๕ทั้ง^๕ปวง

“โอโลกเตจา ชานาติ” บางคาบแต่พอแลเห็นก็รู้ว่า กหาปณะ
 ซาตินี่กระทำในนิคมแลคามเขตชื่อนั้น ๆ กระทำในนครแลชนบทชื่อนั้น ๆ
 ทำแทบภูเขาแลฝั่งแม่น้ำโน้น ๆ อาจารย์ชื่อนั้น ๆ กระทำ นายช่างเงินรัฐ
 ตลอดไปฉะนี้ ด้วยกิริยาที่ได้เห็นรูปพรรณสัณฐานแห่งกหาปณะ บางคาบ
 นั้นได้ยินแต่เสียงกหาปณะกระทบ ก็รู้ว่ากหาปณะซาตินี่ทำที่นั่น ๆ ผู้นั้น ๆ
 ทำบางคาบได้ดมแต่กลิ่นหรือได้ลิ้มแต่รสก็รู้ ได้หยิบขึ้นชั่งด้วยมือก็รู้
 นายช่างเงินรัฐจักกหาปณะพิเศษกว่าทารกน้อย และบุรุษชาวบ้านผู้เขลาฉนั้นใด
 ปัญญาพิเศษกว่าสัญญาแลวิญญาณมีอุปไมยดังนั้น

นักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่า นามบัญญัติชื่อว่าปัญญา ๆ นั้นด้วย
 อรรถว่ารู้ชอบรู้พิเศษ โดยการต่าง ๆ ดังนั้น

ในข้อตติยปุจฉาที่ถามว่า ลักษณะเล็กจิ๋วแลผลอาสน์นการณเหตุใกล้
 แห่งปัญญาเป็นดังฤๅนั้น วิสัชนาว่า

“ธมฺมสภาวะปฏิเวธลกฺขณฺมา” ปัญญาที่มีลักษณะให้ตรัสรู้ซึ่งสภาวะ
 ปกติแห่งรูปธรรมทั้งปวง

อธิบายว่าอาการไม่เที่ยงไม่แท้กอบปร้ด้วยทุกข์ ที่ไม่เป็นแก่นสาร
 ไซ้ตนไซ้ของตน นี้แลเป็นสภาวะปกติแห่งรูปธรรมแลนามธรรม ชนชื้อ
 ว่าเกิดมาเป็นรูปธรรมนามธรรมแล้ว ก็มีแต่ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ปราศจาก
 แก่นสารนั้น เป็นปกติธรรมดา เมื่อนามแลรูปเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาอยู่
 โดยสภาวะปกติดังนี้ วิปัสสนาปัญญานั้นจะให้รู้ปริตคือจะเห็นว่าเที่ยงเป็น
 สุขเป็นแก่นสาร เป็นตนเป็นของตนนั้นหามิได้ วิปัสสนาปัญญานั้น
 ให้รู้ชัดให้เห็นแจ่มแจ้งว่า รูปธรรมนามธรรมนี้เป็นอนิจจังไม่เที่ยงไม่แท้

โดยปกติธรรมดา กอปรด้วยทุกข์ต่าง ๆ โดยปกติธรรมดา เป็นอนัตตา ใช้ตัวตน ใช้ของแห่งตนโดยปกติธรรมดา เพราะวิปัสสนาปัญญา^๕นั้นรู้อย่างแจ้ง^๕ รู้ชัดจะ^๕ จึงกล่าววิเศษว่า กิริยาที่ให้ตรัสรู้ซึ่งสภาวะปกติเห็นรูปธรรมนั้น แลเป็นลักษณะแห่งวิปัสสนาปัญญา

“ธมฺมานิ สภาวะปฏิจนาตกโมหนุสการวิทุสฺสนรธา” ถ้าจะว่าโดยจิตวิปัสสนาปัญญา^๕นั้น มีกิจอันขจัดเสียซึ่งมีตคือโมหะ อันปกปิดไว้ซึ่งสภาวะปกติแห่งรูปธรรมทั้งปวง

อธิบายว่า สัตว์ทั้งหลายแต่บรรดาที่เห็นผิด เห็นว่าสัตว์เพียงโลกเที่ยง เห็นว่ามีความผาสุกสุขนุกสบาย เห็นว่าเป็นตนเป็นของแห่งตนนั้น อาศัยแก่โมหะปิดบังกำบัง เมื่อโมหะบังเกิดกล่าวกุศลมูลคงอยู่ในสันดาน แล้วก็เห็นวิปริต ที่ผิดก็จะกลับเห็นว่าชอบ ที่ชั่วจะกลับเห็นว่าดี นามรูปที่ไม่เที่ยงนั้น ที่กอปรด้วยทุกข์นั้น จะกลับเห็นว่าเป็นแก่นสาร ที่ใช้ตัวใช้ตนนั้น จะกลับเห็นว่าเป็นตัวตน เพราะเหตุโมหะปกคลุมหุ้มห่อจิตสันดาน โมหะอันทำให้มีตมนอนธการเห็นปานจะ^๕นี้ จะจัดไปได้นั้นอาศัยแก่วิปัสสนาปัญญา^๕ ๆ บังเกิดแล้วกาลใด ก็ให้สำเร็จกิจขจัดมีตคือโมหะได้ในกาลนั้น

“อสมฺโมหปจฺจุปฺปฏิจนา” ถ้าจะว่าโดยผลนั้น วิปัสสนาปัญญา^๕ มีกิริยาให้สำเร็จกิจคือมิให้หลง

อธิบายว่า เมื่อวิปัสสนาปัญญา^๕บังเกิดกล้าเรียวแรงอยู่แล้ว จิตสันดานแห่งพระโยคาพจร ก็จะปราศจากความหลง จะหนักแน่นแม่นยำอยู่ในกิริยาที่รู้ชัดแจ้งว่า นามแลรูปเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา มิได้กลับหลงคืนมาเลยเป็นอันขาด

“สมาธิ ตสุตา ปทญฺฐานิ” ถ้าจะว่าโดยอาสนันการณ ก็เหตุ
 ที่ใกล้เป็นอุบัติเหตุให้วิปัสสนาปัญญาบังเกิดนั้นมิใช่อื่นไกล ได้แก่สมาธิ
 สมานี่แลเป็นเหตุอันใกล้ สมาธิบังเกิดก่อนแล้ววิปัสสนาปัญญาจึงบังเกิด
 เมื่อภายหลัง คำที่ว่าสมาธิเป็นอาสนันการณเหตุใกล้ให้เกิดวิปัสสนาปัญญา
 นั้น สมควรแก่พระบาลีว่า

“สมาหิตอ ยถากุตฺติ ชานาติ ปสฺสตี” พระโยคาพจรจะเห็น
 แท้รู้แน่น อาศัยที่มีจิตสันดานอันตั้งมั่นเป็นสมาธิแล้วกาลใด ก็จะได้
 วิปัสสนาปัญญาอันเห็นแท้รู้แน่ในกาลนั้น

สำแดงลักษณะแลกิจแลอาสนันเหตุแห่งวิปัสสนาปัญญา แก่ข้อปุจฉา
 เป็นคำรบ ๓ ด้วยประการฉะนี้แล้ว จึงกล่าวคำวิสัชนาแก่ข้อปุจฉาเป็น
 คำรบ ๔ สืบต่อไป

ข้อซึ่งถามว่าปัญญา มีประการเท่าคังฤๅนั้น วิสัชนาว่าวิปัสสนานั้น
 ถ้าจะว่าโดยสังเขปมีประการอันหนึ่ง ด้วยสามารถลักษณะที่ทำให้รู้ชัดรู้แจ้ง
 ซึ่งสภาวะปกติแห่งรูปธรรมนามธรรมเป็นอนิจจังทุกขังอนัตตา โดยปกติ
 ธรรมดานั้น

ถ้าจะว่าโดยประเภทวิปัสสนาปัญญานั้น ต่างออกโดยทุกกะ ๕ ติกกะ
 ๔ จตุกกะ ๒

ทุกกะ ๕ นั้น ในปฐมทุกกะ จำแนกออกซึ่งปัญญา ๒ ประการ คือ
 โลกียปัญญา ๑ โลกุตตรปัญญา ๑

โลกียปัญญานั้น ได้แก่ปัญญาอันสัมปยุตด้วยโลกียมรรค

อธิบายว่า ปัญญาอันประกอบในวิสุทธิ ๔ ประการ มีทิฏฐิวิสุทธิ เป็นต้น มีปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิเป็นปริโยสาน นั้นแลได้ชื่อว่าปัญญาอันสัมปยุตด้วยโลกยมรรค จัดเป็น โลกียปัญญาในที่อันนี้

แลโลกุตตรปัญญานั้น ได้แก่ปัญญาอันสัมปยุตด้วยโลกุตตรมรรคทั้ง ๔ ประการ มีโสภาปัตติมรรคเป็นต้น มีอรหัตตมรรคเป็นปริโยสาน

ในทศกัณฑ์นั้น จำแนกออกซึ่งปัญญา ๒ ประการ คือ อาสวปัญญา ๑ อนาสวปัญญา ๑

อาสวปัญญานั้น ได้แก่ปัญญาอันบังเกิดเป็นอารมณ์แห่งอาสวะ

อนาสวปัญญานั้น ได้แก่ปัญญาอันมิได้บังเกิดเป็นอารมณ์แห่งอาสวะ

อธิบายว่า ปัญญาอันเป็นโลกียะนั้นแลเป็นอารมณ์แห่งอาสวะ

ปัญญาอันเป็นโลกุตระนั้น จะได้เป็นอารมณ์แห่งอาสวะหามิได้

ในทศกัณฑ์นั้น จำแนกออกซึ่งปัญญา ๒ ประการ คือนามววัตถापनปัญญา ๑ รูปววัตถापนปัญญา ๑

อธิบายว่า ปัญญาแห่งพระโยคาพจร อันปรารภซึ่งวิปัสสนาแลกำหนดหมายซึ่งนามขันธทั้ง ๔ กอง คือ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ นั้นแลได้ชื่อนามววัตถापนปัญญา

แลปัญญาแห่งพระโยคาพจรที่กำหนดกฎหมายรูปขันธนั้น ได้ชื่อว่า รูปววัตถापนปัญญา

ในจตุตถกัณฑ์นั้น จำแนกออกซึ่งปัญญา ๒ ประการ คือโสมนัสปัญญา ปัญญาอันสัมปยุตเกิดกับดับพร้อมด้วยโสมนัส ๑ อุเบกขาปัญญา ปัญญาอันสัมปยุตเกิดกับดับพร้อมด้วยอุเบกขา ๑

อธิบายว่า บัญญาอันบังเกิดพร้อมด้วยกามาพจรกุศลจิต แลบัญญัติอันบังเกิดพร้อมมคฺคจิต ๑๖ ทวง แต่บรรดาที่ยุติในปฐมฌาน ทุติยาน ฝ่ายบัญญัติจะนั้น ได้ชื่อว่าบัญญัติสัมปยุตเกิดกับคัมพร้อมด้วยโสมนัส

แลบัญญัติอันบังเกิดพร้อมด้วยกามาพจรกุศลจิตทั้งปวง แลบัญญัติอันบังเกิดพร้อมด้วยมคฺคจิต ๔ ทวง ที่ยุติในปฐมฌานนั้น ได้ชื่อว่าบัญญัติสัมปยุตเกิดกับคัมพร้อมด้วยอุเบกขา

ในปฐมฌานทุกขณะนั้น จำแนกออกซึ่งบัญญัติ ๒ ประการ คือบัญญัติประกอบในทสฺสนภูมิ ๑ บัญญาประกอบในภาวนาภูมิ ๑

อธิบายว่า บัญญาที่บังเกิดพร้อมด้วยโสคาปัตติมคฺคจิตนั้นแล ได้ชื่อว่าบัญญัติประกอบในทสฺสนภูมิ

แลบัญญัติที่บังเกิดพร้อมด้วยสกทาคามิมรรค อนาคามิมรรคอรหัตตมรรค นั้นแลได้ชื่อว่าบัญญัติในภาวนาภูมิ

สำแดงประเภทแห่งบัญญัติด้วยทักกะ ๕ ดังนี้ ลำดับนั้นจึงสำแดงประเภทแห่งบัญญัติด้วยติกกะ ๔ สืบไป

ในปฐมติกะนั้น จำแนกออกซึ่งบัญญัติ ๓ ประการ คือ จินตามยบัญญัติประการหนึ่ง สุตามยบัญญัติประการหนึ่ง ภาวนามยบัญญัติประการหนึ่ง

อธิบายว่า บัญญาอันบังเกิดด้วยอำนาจความคิด หาได้สดับรับฟัง ถ้อยคำอุปเทศแต่สำนักแห่งผู้อื่นไม่คิด ๆ ไปก็ได้บัญญัติเกิดขึ้นในสันดาน บัญญาเกิดขึ้นด้วยความคิด สำเร็จด้วยความคิดนั้น ได้ชื่อว่าจินตามยบัญญัติ

แลปัญญอันบังเกิดด้วยสามารถได้สติบอุปเทศแต่สำนักแห่งผู้อื่นให้สำเร็จกิจอันควรแก่ประสงค์ ด้วยอำนาจได้สติบนั้นชื่อว่าสุตมยปัญญา

แลปัญญอันบังเกิดด้วยสามารถเจริญภาวนา ให้ถึงซึ่งฌานด้วยอำนาจเจริญภาวนานั้น ได้ชื่อว่าภาวนามยปัญญา ที่ว่าดังนี้สมด้วยพระพุทธฎีกาที่โปรดประทานพระสังฆธรรมเทศนาไว้ในพระอภิธรรม "ตตฺถ กตมา จินตตามยปญฺญา ฯ เป ฯ"

อธิบายความในพระบาลี ที่ตั้งปุจฉาไว้ในเบื้องต้น จินตตามยปัญญา ที่กล่าวไว้ในปฐมตีกะนั้นเป็นดังฤ

จึงมีคำวิสัยที่ว่า การงานทั้งหลาย แต่บรรดาที่ควรจะสำเร็จด้วยอุบายนั้นก็ดี ศิลปศาสตร์แลวิชาความรู้ทั้งหลาย แต่บรรดาที่ควรจะให้สำเร็จด้วยอุบายนั้นก็ดี ถ้าบุคคลมิได้สติบฟังซึ่งอุปเทศแต่สำนักแห่งผู้อื่นเลย แลคิดได้ด้วยกำลังปัญญาแห่งตนรู้ว่าการสิ่ง ๆ ควร จะกระทำอย่างนั้น ศิลปศาสตร์สิ่ง ๆ วิชาสิ่ง ๆ สำเร็จด้วยพิธีดังนี้ ๆ แลกริยาที่คิดได้นั้น คิดได้ด้วยปัญญาดวงใด ปัญญาดวงนั้นแลได้ชื่อว่าจินตตามยปัญญา

ใช่แต่เท่านั้น บุคคลที่ไม่ได้สติบฟังแต่สำนักแห่งผู้อื่นเลย แลคิดได้เองว่าสัตว์ทั้งหลายในโลกล้วนมีกรรมเป็นของ ๆ ตนกระทำดีก็ได้ดี กระทำชั่วก็ชั่ว กระทำไว้อย่างไรก็จะได้อย่างนั้น กระทำดีก็จะดีอยู่แก่ตน กระทำชั่วก็จะชั่วอยู่แก่ตน สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของแห่งตนสืบต่อกัน เมื่อมิได้สติบรับฟังเลย แลคิดได้เองดังนี้ด้วยกำลังปัญญาดวงใด ปัญญาดวงนั้นได้ชื่อว่าจินตตามยปัญญา

แลสุทตมยบัญญัตินั้นเป็นฤๅ

วิสัยเห็นว่า การงานทั้งปวงที่สำเร็จด้วยอุบายนั้น ๆ ก็คือ การพิจารณาเห็นว่าสัตว์มีกรรมเป็นของแห่งตนก็ถือเป็นต้น ต่อได้สติอุปเทศและคำแนะนำหรือสติบรรณเทศนาก่อน จึงเกิดปัญญาได้ปัญญาดวงนี้ชื่อว่า สุทตมยบัญญัติ

แลภาวนานามยบัญญัตินั้นเป็นกัมมฤๅ

วิสัยเห็นว่าปัญญาแห่งพระโยคาพจรที่บังเกิดขึ้น ในชั้นธสันทานในกาลเมื่ออัยยังยอยู่ในฉนสมมาปัตตินั้น ได้ชื่อว่าภาวนามยบัญญัติ

ในทศกยติกกะนั้นสำแดงบัญญัติ ๓ ประการ คือ ปริตตารัมมณบัญญัติ ๑ มหัทคตารัมมณบัญญัติ ๑ อัมปมาณารัมมณบัญญัติ ๑

บัญญัติที่ปรารภรำพึงซึ่งธรรมทั้งหลายแต่บรรดาที่เป็นรูปาวจรธรรมแลอรูปรวจรธรรมนั้น ยึดหน่วงเอาเป็นอารมณ์แล้วแลประพฤติกเป็นไปในสันตทานนั้น ได้ชื่อว่าปริตตารัมมณ แลมหัทคตารัมมณบัญญัติ

เป็นใจความว่า ปริตตารัมมณบัญญัติแลมหัทคตารัมมณบัญญัติทั้งสองนี้ ได้แก่โลกยวิปัสสนาสันเสร์จทั้งปวง แต่บรรดาที่บังเกิดในสันตทานแห่งพระโยคาพจรที่เป็นปุถุชน

ส่วนอัมปมาณารัมมณบัญญัตินั้น ได้แก่ปัญญาอันปรารภรำพึงเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ แล้วประพฤติกเป็นไปในสันตทาน ได้แก่โลกุตตรวิปัสสนาที่มีในสันตทานของพระเสขบุคคลทั้งปวง

ในทศกยติกกะนั้น สำแดงบัญญัติ ๓ ประการ คือ อายโกศลบัญญัติ ๑ อปายโกศลบัญญัติ ๑ อุกายโกศลบัญญัติ ๑

บัญญัติอันใดฉลาดในความเจริญ บัญญัติอันนั้นได้ชื่อว่าอายุโกศล
บัญญัติ

อายะนั้น แปลว่าความเจริญ ลักษณะแห่งความเจริญนั้นมี ๒
ประการ คือ

“อนตถหานโธ” ความเจริญบังเกิดแล้วขจัดเสียซึ่งความพินาศยัง
อัปมงคลให้เสื่อมสูญประการ ๑

“อตุลุปฺปตฺติโธ” ความจำเจริญอันเกิดภายหลัง ให้กำลังแก่ความ
จำเจริญที่เกิดก่อน ยังสิริสวัสดิมงคลที่เกิดแล้ว ให้ภियोภาพวัฒนา
ประการ ๑

อธิบายนี้ สมด้วยพระพุทธฎีกา ที่สมเด็จพระพุทธองค์เจ้าตรัสเทศนา
ไว้ว่า

“ตตฺถ กตฺมํ อายโกสลลํ อิเม ชฺมฺเม มนสิกรโธ อนุปฺปนฺนา
เจว อกุสลา ชฺมฺมา น อูปฺปชฺชนฺติ ฯ เป ฯ อัยํ วุจฺจติ
อายโกสลลํ”

เนื้อความว่าบรรดากรรมทั้งหลายที่เราตถาคตเทศนาไว้ในบัญญัติเทศ
นั้น สิ่งทั้งฎีกาได้ชื่อว่าอายุโกศล ตรัสบุจจาณะนี้แล้วจึงตรัสวิสัชนาว่าบัญญัติ
ที่บังเกิดในสันดานแห่งพระโยคาพจร ยังพระโยคาพจรให้เห็นแจ่มแจ้งรู้แจ้งมิได้
ลุ่มหลง ให้พิจารณาเห็นชัดเห็นชอบ ให้เห็นเป็นอันดีว่า อาตมากระทำ
มนสิการภาวนาซึ่งกรรมสิ่งนี้ ๆ ไว้ในสันดาน อุกุศลกรรมทั้งหลายแต่
บรรดาที่ยังมิได้บังเกิดนั้น อาตมาก็จะเสียดีให้ปราศจากขันธ์สันดาน
เมื่ออาตมากระทำมนสิการภาวนาซึ่งกรรมสิ่งนี้ ๆ กุศลกรรมทั้งหลายแต่

บรรดาที่ยังมิได้บังเกิดขึ้น ก็บังเกิดขึ้นในสันดาน ที่บังเกิดแล้วนั้น ก็
วิฆนภยโยภภาพ ไพบูลย์เป็นอันดีปัญญาฉลาดเห็นแจ่มแจ้งไม่ลุ่มหลงเห็นชัด
เห็นชอบเห็นเป็นอันดีอย่างนี้แหละพระศาสดาทรงเรียกชื่อว่าอายุโกศล

เป็นใจความว่า ปัญญาที่ฉลาดในเมณสิการภาวนาซึ่งธรรมอันเป็น
ปัจจัย ให้บังเกิดความจำเริญนั้นแลได้ชื่อว่า อายุโกศลปัญญา

แลอภัยโกศลปัญญานั้นเป็นดังฤ

อธิบายว่า ปัญญาอันฉลาดในที่พิจารณา เป็นแก้วมุลแห่งฉิบหายนั้น
แลได้ชื่อว่า อภัยโกศลปัญญา

อภัยะ ๆ นั้น แปลว่าความฉิบหาย ลักษณะแห่งความฉิบหายนั้น
มีสองประการ คือ

“**อตฺตหานิโต**” ความฉิบหายบังเกิดแล้ว ยังความเจริญให้
เสื่อมสูญ ๑

“**อตฺตปุปฺตติโต**” ความฉิบหายบังเกิดภายหลัง ให้กำลังแก่ความ
ฉิบหายที่บังเกิดก่อน ยังความฉิบหายที่บังเกิดอยู่แล้วน้อย ๆ นั้นให้
ภยโยภภาพ ๑

อธิบายจะนี้ สมด้วยพระพุทธฎีกา ที่สมเด็จพระพุทธองค์เจ้าทรง
เทศนาว่า

“**ตฺตล กตมฺ อภัยโกสลลฺ อิม ชมเม มนสิกรโรโต
อนุปฺปนา เจว กุสลา ชมฺมา น อูปฺชชฺนติ**” เป็นต้น

อธิบายว่าธรรมทั้งหลาย แต่บรรดาที่พระศาสดาทรงเทศนาในปัญญา
นิเทศนั้น สิ่งดังฤได้ชื่อว่า อภัยโกศล ๆ นั้นจะได้แก่สิ่งดังฤ

ตรัสปุจฉาจะนั้นแล้ว จึงตรัสวิสัชนาว่า ปัญญาที่บังเกิดในสันดาน
 แห่งพระโยคาพจร ยิ่งพระโยคาพจรให้เห็นแจ่มรู้แจ่มมิได้ล้มลงพื้นเพื่อน
 ให้พิจารณาเห็นชัดเห็นชอบ ให้เห็นเป็นอันดีว่าอาตมากระทำมนสิการซึ่ง
 ธรรมสิ่งนี้ ๆ ไว้ในสันดาน กุศลธรรมทั้งหลายแต่บรรดาที่ยังมิได้บังเกิด
 ไม่บังเกิดขึ้นเลย ที่บังเกิดแล้วนั้นก็เสื่อมสูญอันตรธานไปจากสันดานมิได้
 วัฒนาการจำเริญอยู่เป็นอันดี ปัญญาที่ฉลาดรู้ชัดรู้ชอบรู้จักแท้ซึ่งปัจจุ
 ธรรมอันเป็นปัจจัยให้บังเกิดความฉิบหายอย่างนี้ พระตถาคตตรัสเรียกชื่อว่า
 อปายโกศลปัญญา

แลอุปายโกศลปัญญานั้นเป็นดังฤ

อธิบายว่า ปัญญาอันมีสภาวะให้ฉลาด บังเกิดสมควรแก่เหตุ
 ประพฤติเป็นไปในขณะเมื่อมีเหตุ กระทำให้สำเร็จอุบายต่าง ๆ แต่บรรดา
 ที่เป็นอุปาย ให้เกิดความสุขแลประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่นได้ชื่อว่า
 อุปายโกศลปัญญา

ในจุตคติขณะนั้น ก็สำแดงปัญญา ๓ ประการ คือ อัชฌัตตภาณีเวส
 ปัญญา ๑ พุทธิธาณีเวสปัญญา ๑ อัชฌัตตพุทธิธาณีเวสปัญญา ๑

ปัญญาอันกำหนดหมายซึ่งชั้นปัญญาแห่งตน ถือเอาเป็นชั้นปัญญา
 ภายในกายแห่งตนเป็นอารมณ์แล้ว แลปรารภพึงพิจารณาให้เห็นเป็น
 อนิจจังทุกขังอนัตตานั้น ได้ชื่อว่าอัชฌัตตภาณีเวสปัญญา

แลปัญญาอันกำหนดหมายซึ่งชั้นปัญญาภายนอกคือ ถือเอาชั้นปัญญา
 แห่งผู้อื่นเป็นอารมณ์แล้ว แลปรารภฯฯฯพึงพิจารณาให้เห็นเป็นอนิจจังทุกขัง
 อนัตตานั้นแท้ก็ ถือเอารูปอันเป็นภายนอกที่มิได้เนื่องด้วยชีวิตนทรายนนเป็น

อารมณ์แล้ว แลปรารภว่าพึงพิจารณาให้เห็นเป็นอนิจจังทุกขังอนัตตานั้น
ก็ดี บัญญาอย่างนี้แลได้ชื่อว่า พหิทธาภิเวสปัญญา

แลปัญญาที่ถือเอาขั้นปัญญาจาก ทั้งภายในแลภายนอกเป็นอารมณ์แล้ว
แลปรารภว่าพึงพิจารณาให้เห็นเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตานั้น ได้ชื่อว่า
อัครัตตพหิทธาภิเวสปัญญา

พระผู้เป็นเจ้าพระพุทโธศาจารย์ เมื่อสำแดงประเภทแห่งปัญญา
ด้วยติกกะทง ๔ มีนัยดังวิสัยนามาจะนั้น ลำดับนั้นจึงสำแดงประเภทแห่ง
ปัญญาด้วยจตุกกะทงสองสืบต่อไป

ในปฐมจตุกกะนั้น สำแดงปัญญา ๔ ประการ คือ ทุกขสังจญาณ ๑
ทุกขสมุทญาณ ๑ ทุกขนิโรธญาณ ๑ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ ๑

ปัญญาอันปรารภว่าพึงเอาทุกขสังข์เป็นอารมณ์แล้ว แลประพฤติเป็น
ไปในสันดานนั้น ได้ชื่อว่าทุกขสังจญาณ

ปัญญาที่ปรารภว่าพึงเอาตัดถอนอันเป็นที่ก่อให้เกิดทุกข์นั้นเป็นอารมณ์
แล้ว แลประพฤติเป็นไปในสันดานนั้น ได้ชื่อว่าทุกขสมุทญาณ

ปัญญาที่ปรารภว่าพึงเอาพระนฤพานเป็นอารมณ์ แล้วแลประพฤติ
เป็นไปในสันดานนั้น ได้ชื่อว่าทุกขนิโรธญาณ

ปัญญาที่ปรารภว่าพึงเอาข้อปฏิบัติ อันจะให้ถึงซึ่งพระนิพพานเป็น
ที่ดับทุกข์นั้นเป็นอารมณ์แล้ว แลประพฤติเป็นไปในสันดานนั้น ชื่อว่า
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ

ในทุติยจตุกกะนั้นสำแดงปัญญา ๔ ประการ คือ อตถปฏิสัมภิ-
ทาญาณ ๑ ธัมมปฏิสัมภิตาญาณ ๑ นิริตติปฏิสัมภิตาญาณ ปฏิภาณ

ปฏิสัมพันธ์ญาณ ๑ อธิบายในปัญญา ๔ ประการนี้ สมเด็จพระพุทธองค์
โปรดประทานพระธรรมเทศนาไว้ว่า

“อตุเถ ญาณิ” ปัญญาที่เห็นแจ้งรู้แจ้งในอรรถ แยกฉานในอรรถ
ขึ้นใจขึ้นปากในอรรถนั้นได้ชื่อว่า อัตถปฏิสัมพันธ์ญาณ

ในบทว่า อัตถ ๆ นั้นเป็นชื่อแห่งผล ปัญญาที่เห็นแจ้งรู้แจ้งว่าผล
สิ่งนี้ ๆ จะบังเกิดมีนั้น อาศัยแก่เหตุสิ่งนี้ ๆ เมื่อเหตุมีชื่อดังนี้ ๆ บังเกิด
มีแล้ว ผลมีชื่อดังนี้ ๆ จึงจะบังเกิดมี ปัญญากล่าวหาญแยกฉานในสรรพผล
ทั้งปวง รู้จำขึ้นชานาญขึ้นใจขึ้นปากในสรรพผลทั้งปวงนั้นได้ชื่อว่า อัตถ
ปฏิสัมพันธ์ญาณ

แลปัญญาเห็นแจ้งรู้แจ้งในเหตุว่าสิ่ง ๆ ให้บังเกิดผลสิ่งนี้ ๆ ปัญญา
กล่าวหาญแยกฉานในสรรพเหตุทั้งปวง รู้จำขึ้นชานาญขึ้นปากในสรรพเหตุ
ทั้งปวงนั้นได้ชื่อว่า รัหมปฏิสัมพันธ์ญาณ

ถ้าจะแสดงโดยประเภทนั้น ในบทว่า อัตถ ๆ นั้นได้แก่ธรรม ๔
ประการ คือ

“ยิ กิลฺลิจิ ปัจจยสฺมภูติ” สรรพผลทั้งปวงแต่บรรดาที่บังเกิดแต่
เหตุมีทุกข์ขสัจเป็นต้นนั้น ๑ “นิพฺพานิ” นฤพานธรรม ๑ “ภาสิตฺตโล”
อรรถกถาแต่บรรดามีในพระไตรปิฎก ๑ “วิปาโก” วิปากจิต ๑ “กิริยา”
กิริยาจิต ๑ เป็น ๕ กองด้วยกันได้นามชื่อว่าอตุถสัน

“ติ อตุถิ ปัจจเวกฺขนฺตสฺส” เมื่อพระอริยมุคคัล พิจารณาซึ่ง
อรรถ คือ ธรรม ๔ กองนี้แลปัญญากล่าวหาญแยกฉานในพระธรรม ๕ กองนี้
ไม่ขัดไม่ข้องแล้วกาลใด ปัญญาหนักได้ชื่อว่าอตุถปฏิสัมพันธ์ญาณในกาลนั้น

แลธัมมปฏิสัมภิกาญาณนั้นเล่า
ธัมมะ ๆ ก็ได้แก่ธรรม ๕ กอง คือ

ถ้าจะสำแดงโดยประเภทในบทว่า

“โย โภจิ ผลนิพพุตโก เหตุ” เหตุสรรพทั้งปวงแต่บรรดา
ที่ให้งบังเกิดผลมีต้นว่าสมุทัยสังข ๑ “อริยมกุโค” อริยมรรคนั้น ๑
“ภาสิต” พระบาลีทั้งปวงแต่บรรดาที่มีในพระไตรปิฎกนี้ ๑ “อกุสล”
อกุสลจิต ๑ “กุสล” อกุสลจิต ๑ รวมเป็น ๕ กองด้วยกันได้ชื่อว่า
ธัมมะทั้งสน

“ตี ธมมํ ปัจจเวกขนุตตส” เมื่อพระอริยบุคคลพิจารณาซึ่ง
ธรรมทั้ง ๕ นี้ แลปัญญาถล้าหาญแตกฉานในธัมมะ ๕ กองนี้ ไม่ซัดไม่ซ้อง
แล้วในกาลใด ปัญญานั้นได้ชื่อว่าธัมมปฏิสัมภิกาญาณในกาลนั้น

นักปราชญ์พึงรู้อรรถาธิบายตามนัยพระอรรถกถาจารย์ จำแนกออก
ไว้ในพระอภิธรรมกถาโดยนัยเป็นต้นว่า

“ทุกฺขเ ฉณานิ” ปัญญาที่แตกฉานเห็นแจ้งรู้แจ้งในกองทุกข์มีชาติ
ทุกข์เป็นต้น ได้ชื่อว่าอัตถปฏิสัมภิกาญาณแตกฉาน ในผลเพราะเหตุว่า
กองทุกข์ทั้ง ๑๒ กอง มีชาติทุกข์เป็นต้นนั้นเป็นผลแห่งตัณหา ตัณหาเป็น
เหตุให้งบังเกิด

ปัญญาที่แตกฉานรู้แจ้งเห็นแจ้งในตัณหา อันมีประเภท ๑๐๘ ประการ
นั้น ได้ชื่อว่าธัมมปฏิสัมภิกาญาณ แตกฉานในเหตุ เพราะเหตุว่าตัณหา
เป็นมูลเหตุให้งบังเกิดผล คือกองทุกข์สนทั้งปวง

“ชรามรณ ฉณานิ” อนึ่ง ปัญญาที่แตกฉานรู้แจ้งเห็นแจ้งในชรา
แลมรณะนั้นได้ชื่อว่าอัตถปฏิสัมภิกาญาณ แตกฉานในผลเพราะเหตุว่า
ชรามรณะนั้น เป็นผลแห่งตัณหาบังเกิดแก่เหตุ คือ ตัณหา

แลปัญญาแตกฉานเห็นแจ้งรู้แจ้งในคัมภีระ อันเป็นเหตุให้เกิดชรา
แลมรณะนั้น ได้ชื่อว่าธัมมปฏิสัมภิทาญาณ แยกฉานในเหตุเพราะว่าคัมภีระ
เป็นมูลเหตุให้บังเกิดผลคือ ชราแลมรณะนั้น

“ทุกุขนิโรธ ญาณ” อันเป็นปัญญาที่แตกฉานเห็นแจ้งรู้แจ้งในกิริยา
ที่ดับสูญแห่งสังขารธรรมทั้งปวงนั้น ได้ชื่อว่าอตฺถปฏิสัมภิทาญาณแยกฉาน
ในผล เพราะว่ากิริยาที่ดับสูญแห่งสังขารธรรมทั้งปวงเป็นผลแห่งนิโรธ
คามินีปฏิปัตติบังเกิดแต่เหตุ คือนิโรธคามินีปฏิปทา

แลปัญญาที่แตกฉานรู้แจ้งเห็นแจ้งในนิโรธคามินีปฏิปทา กล่าวคือ
พระอัญญาสังขมรรคนี้ ได้ชื่อว่าธัมมปฏิสัมภิทาญาณ แยกฉานในเหตุ
เพราะว่าอัญญาสังขมรรคนี้ เป็นมูลเหตุให้บังเกิดผลคือกิริยาอันดับแห่งสังขาร
ธรรมทั้งปวง

อนึ่ง ปัญญาแตกฉานในพระบาลีที่สำแดงวงศัตถุศาสนาทัง ๙ มี
สุตตะเป็นอาทินี้ ได้ชื่อว่าธัมมปฏิสัมภิทาญาณ แยกฉานในเหตุเพราะ
เหตุว่าวงศัตถุศาสนานี้เป็นมูลเหตุบังเกิดผล คือพระอรหัตถะ

แลปัญญาที่แตกฉานในพระอรหัตถะ เห็นแจ้งรู้แจ้งว่าอรหัตถ์อัน
แก่พระบาลีอัน อรหัตถ์แก่พระคัมภีร์อัน ปัญญาผู้แจ้งจะ ได้ชื่อ
ว่าอตฺถปฏิสัมภิทาญาณ แยกฉานในผล เพราะเหตุว่าพระอรหัตถ์อัน
เป็นผลแห่งวงศัตถุศาสนา บังเกิดแต่เหตุคือวงศัตถุศาสนา

อนึ่ง ปัญญาที่แตกฉานในกุศลจิต อุกุศลจิตเห็นแจ้งตามพระบาลี คือ

“ยสฺมี สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ” เป็น
 อาทินันได้ชื่อว่าธัมมปฏิสัมภิตาญาณ แยกฉานในเหตุเพราะเหตุว่ากุศลจิต
 แลอกุศลจิตนั้นเป็นมูลเหตุให้บังเกิดวิบากจิตทั้งปวง โดยควรแก่กำลังที่กล้า
 แลอ่อนแลปานกลางนั้น

แลปัญญาที่แยกฉานเห็นแจ้งรู้แจ้งในวิบากแห่งกุศล แลอกุศลทั้งปวง
 นั้น ได้ชื่อว่าอรรถปฏิสัมภิตาญาณ แยกฉานในผล เพราะเหตุว่าวิบากจิต
 ทั้งปวงนั้นเป็นผลแห่งกุศลแลอกุศล บังเกิดแต่เหตุคือกุศลแลอกุศล

แลนिरุตติปฏิสัมภิตาญาณนั้น ได้แก่ปัญญาอันเห็นแจ้งรู้แจ้งแยกฉาน
 ในวิคคะแห่งพระบาลีสี่ที่สมเด็จพระพุทฺธของกัทรสเทศนาไว้ด้วยมูลภาษา คือ
 ภาษามคธนั้น แต่พอได้ยินผู้อื่นกล่าวซึ่งบาลีก็รู้ชัดรู้สนิทว่าพระบาลี
 สภาวะนिरุตติ คือมีวิคคะเป็นปกติมิได้วิปริต พระบาลีบมิเป็นสภาวะนिरุตติ
 คือมีวิคคะอันวิปริตบมิได้เป็นปกติ รู้ในวิคคะแห่งพระบาลีสันถัดฉะนั้น
 ด้วยอำนาจนिरุตติปฏิสัมภิตาญาณ

“นिरุตติปฏิสุมภิตปฺตโต” แท้จริงพระอริยบุคคลที่ถึงซึ่งนिरุตติ

ปฏิสัมภิตาญาณ แต่พอได้ยินผู้อื่นกล่าวพระบาลีสันถัดว่า

“ผลฺโส เวทนา” ก็รู้แจ้งว่าพระบาลีเป็นสภาวะนिरุตติ กล่าวโดย

มคธภาษาปกติ มีวิคคะเป็นปกติ มิได้วิปริตแปรปรวน ถ้าได้ยินผู้อื่น
 กล่าวว่ “ผลฺโส เวทนา” ก็รู้แจ้งว่าพระบาลีนี้วิปริตเป็นบาลีห้อย
 วิคคะมิได้เป็นปกติ ปัญญาที่เห็นแจ้งแยกฉานในวิคคะตลอดท้าวไปในพระ-
 ไตรปิฎกนั้นแล ได้ชื่อว่านिरุตติปฏิสัมภิตาญาณ

แลปฏิภาณปฏิสัมภิตาญาณนั้น ได้แก่ปัญญาที่ยึดหน่วงเอาปัญญา เป็นอารมณ์แล้ว แลเป็นไปไม่ขัดข้อง เหมือนอย่างภิกษุที่เรียนพระวินัย ปฏิภันแล้ว แลพิจารณาซึ่งพระวินัยปฏิภันที่ตนเรียนในภายหลัง ได้ชื่อว่า ปัญญาที่ยึดหน่วงเอาปัญญาเป็นอารมณ์แล้วแลเป็นไปในกาลเมื่อพิจารณา ซึ่งพระวินัยที่ตนเรียนแล้ว แลเห็นรู้แจ้งเห็นแจ้งไม่ขัดข้อง แตกฉานตลอด เบื้องต้นแลเบื้องปลาย สมควรกันเป็นอันดีนั้นรู้ด้วยปัญญาอันใด ปัญญา อันนั้นได้ชื่อว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิตาญาณ

แม้ถึงพระสูตรพระปรมัตต์ แลสัททวิเศษทั้งปวงนั้นก็ดี เมื่อเรียนรู้ สิ้นเสร็จสำเร็จแล้ว แลพิณิจพิจารณาในภายหลังนั้นได้ชื่อว่าปัญญาที่ยึดหน่วง เอาปัญญาเป็นอารมณ์

กาลเมื่อพิจารณา พระสูตรพระปรมัตต์ สัททวิเศษที่เรียนแล้ว แล เห็นแจ้งชัดไม่ขัดข้องแตกฉานตลอดเบื้องต้นแลเบื้องปลาย สมกันเป็นอันดี นั้น รู้ด้วยปัญญาดวงใด ปัญญาดวงนั้นได้ชื่อว่าปฏิภาณปฏิสัมภิตาญาณ เหมือนกัน

นัยหนึ่งว่า ปัญญาที่รู้ในบาลีแลอรรถกถาแลบทวิเคราะห์สนทงปวง นั้น เมื่อรู้โดยพิศดารเป็นต้นว่ารู้โดยกิจแลผล รู้กับด้วยอารมณ์แตกฉาน สันทัก พิจารณาเห็นบาลีแลอรรถกถาแลบทวิเคราะห์ทั้งปวงนั้นตลอดกัน ไม่มีดมัว สว่างกระจ่างทั้งเบื้องต้นแลท่ามกลางแลเบื้องปลาย สมควรกันเป็นอันดีแล ได้ชื่อว่าปฏิภาณปฏิสัมภิตาญาณ

“จตสโตปี เจตา ปฏิสมภิตา” แลปฏิสัมภิตาญาณทั้ง ๔ นั้น ย่อมถึงซึ่งแตกฉานในภูมิทั้ง ๒ คือ เสขภูมิ ๑ อเสขภูมิ ๑

อธิบายว่า ปฏิสัมภิกาญาณที่แตกฉานในสันดานแห่งพระอัครสาวก และพระสาวกทั้งปวงนั้น ได้ชื่อว่าปฏิสัมภิกาญาณแตกฉานในอเสขภูมิ

ปฏิสัมภิกาญาณ ที่แตกฉานในสันดาน แห่งพระเสขบุคคลเป็นต้นว่า พระอนันท์เถระ แลจิตตฤๅบตี แลธัมมิกอุบาลก แลอุบาลีคฤๅบตี แล นางชุชชุตตราอุบาลิกานั้น ได้ชื่อว่าปฏิสัมภิกาญาณแตกฉานในเสขภูมิ

“**ปญฺจหากาเรหิ วิสทา โหนฺติ**” แลปฏิสัมภิกาญาณจะแกลวักลา สละสลวยนั้น อาศัยแก่การประกอบด้วยอาการ ๕ ประการ

“**อริคฺเมน**” คือถึงพระอรหัตต มินะนั้นก็ถึงซึ่งพระโสดา พระสกทาคา พระอนาคา จัดเป็นอาการอัน ๑

“**สวเนน**” คือมีประโยชน์ด้วยสดับตรับฟัง แล้วแลอุตสาห์ฟัง พระธรรมเทศนาด้วยสังจการวะ จัดเป็นอาการ ๑

“**ปริปฺจูณาย**” คือกล่าววินิจฉัยพิพากษา ซึ่งอรรถอันรู้ยาก แลอธิบายอันรู้ยาก แต่บรรดาที่มีในพระบาลีแลอรรถกถาเป็นอาทินั้น จัดเป็น อาการอัน ๑

“**ปฺพุพฺโยเคน**” คือในบุรพชาติแต่ก่อน ได้บำเพ็ญพระวิปัสสนา ในสำนักแห่งพระพุทฺธเจ้า ได้จำเริญกลับไปกลับมา คือเจริญตั้งแต่ บุรพภาควิปัสสนาขึ้นไป トラบเท่าถึงสังขารุเปกขาญาณ อันเป็นที่ใกล้ อนุโลมชวณะแลโคตรภูชวณะนั้น แล้วเจริญถอยหลังลงมา トラบเท่าถึง บุรพภาควิปัสสนานั้นเล่า อย่างนี้แลได้ชื่อว่าเจริญกลับไปกลับมา

นัยหนึ่งโยคาพจรภิกษุ เจริญวิปัสสนานั้นหาได้เจริญถอยลงมาไม่ แต่ทว่าเมื่อเวลาจะไปบิณฑบาตนั้น ก็จำเริญตั้งแต่ที่อยู่ไป トラบเท่าถึง

โคจรคาม เมื่อจะกลับมาอารามก็เจริญตั้งแต่โคจรคามมาทราบเท่าถึงที่อยู่
อย่างนี้ได้ชื่อว่า เจริญกลับไปกลับมา

เป็นใจความว่า สภาวะได้เจริญวิปัสสนาในสำนักแห่งพระพุทธเจ้า
แต่ก่อนนั้น ได้ชื่อว่าบุรพประโยชน์ จัดเป็นอาการอัน ๑

สรีรด้วยกันเป็นอาการ ๕ เป็นปัจจัยให้ปฏิสัมภิทาญาณแก่ลวล้า
สละสลวย

มีคำอุปมาจารย์คืออาจารย์อื่นอีกฝ่ายหนึ่ง กล่าวไว้ ณ ที่นี้ว่าปฏิสัมภิทา
ปัญญาจะแก่ลวล้าสละสลวยนั้น อาศัยแก่การประกอบด้วยอาการ ๘ ประการ
คือ

“ปุพฺพปโยโค” ได้บำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานในสำนักแห่งพระ-
พุทธเจ้าแต่ปางก่อนนั้น ๑

“พาหุสจุจ” สภาวะฉลาดในคัมภีร์ต่าง ๆ แต่บรรดาหาโทษมิได้
แลฉลาดในศิลปศาสตร์ต่าง ๆ แต่บรรดาที่ปราศจากโทษนั้น ๑

“เทศภาสา” สภาวะฉลาดในภาษา ๑๑ หรือฉลาดแต่ภาษามคธ
อย่างเดียว ก็จัดเอาเป็นความฉลาดในเทศภาษาได้ ๑

“อากโม” สภาวะเรียนซึ่งพระพุทธวจนะได้ ไม่มากสักว่าเรียนได้แต่
ยมกวรรค ในคัมภีร์พระธรรมบทนั้นก็จัดได้ชื่อว่า เรียนพระพุทธวจนะ ๑

“ปริปุจฺฉา” ได้ถามซึ่งข้อพิพาทษา ในอรรถกถาทั้งปวง แต่
บรรดามีพระไตรปิฎกนั้น ๑

“อริคโม” สภาวะซึ่งได้มรรคแลผลมีพระโสดาเป็นต้น มีพระ
อรหันต์เป็นที่สถิตนั้น ๑

“ครุสุตฺตุนิสฺสุตโย” สภาวะอยู่ในสำนักแห่งครุที่มากไปด้วยศับ
ตรับฟัง มากด้วยปัญญาปรีชาฉลาดทันนั้น ๑

“ตถา มิตฺตสมฺปตฺติ” สภาวะคบหากัลยาณมิตร อันเป็นพหูสูตร
กอปรด้วยสติการวะปัญญาอันมากนั้น ๑

อาการทั้ง ๘ นั้น เป็นเหตุเป็นปัจจัยที่จะให้ปฏิสัมภิตาญาณ ปัญญา
แกลวกล้ำสะสลาย สิ้นคำอปรจารย์แต่เท่านั้น

“พุทฺธา จ ปุจฺเจกพุทฺธา จ” สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แล
พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งปวงนั้น ย่อมถึงปฏิสัมภิตาด้วยอาการ ๒ ประการ

คือบุพพโยค ได้บำเพ็ญพระวิปัสสนาไว้ในสำนักพระพุทเจ้า
แต่ก่อนนั้นประการ ๑

อธิคมะ ได้สำเร็จมรรคผลมีพระโศคาเป็นอาทิ มีพระอรหัตต์
เป็นปริโยสานประการ ๑ เป็น ๒ ประการด้วยกัน

“สาวกสาวิกา” ฝ่ายพระสาวกสาวิกาทั้งปวงนั้น ถึงซึ่งปฏิสัมภิตา
ด้วยอาการ ๕ แลอาการ ๘ โดยนัยที่กล่าวแล้วแต่หลัง

อนึ่ง ปัญญาที่สำเร็จเพียรในกรรมฐานภาวนานั้น ก็นับเข้าในปฏิ
สัมภิตาปัญญาตนเอง จะไต่ต่างออกไปจากปฏิสัมภิตาปัญญานี้หาบมิได้

แลกาลเมื่อจะถึงซึ่งปฏิสัมภิตาปัญญานั้น พระเสขบุคคลถึงปฏิสัมภิตา
ในที่สุดแห่งเสขผลสมาบัติคือ โศคาปัตติผลญาณแลสทกาคามิผลญาณแล

อนาคามิผลญาณ
ฝ่ายพระอเสขบุคคลนั้น ถึงปฏิสัมภิตาในที่สุดแห่งอเสขผลสมาบัติ

คือพระอรหัตต์ผลญาณ

ได้ใจความว่า ปฏิสัมภีทาทัง ๔ จะเกิดแก่พระโสดาบันบุคคลนั้น
ย่อมเกิดในที่สุดแห่งโสดาปัตติผลญาณ เกิดแก่พระสกทาคามีบุคคลในที่สุด
แห่งสกทาคามีผลญาณ เกิดแก่พระอนาคามีบุคคลในที่สุดแห่งอนาคามีผลญาณ
เกิดแก่พระอรหันตบุคคลในที่สุดแห่งอรหัตผลญาณ

พระพุทฺธโฆษาจารย์เจ้าสำแดงประเภทแห่งปัญญาด้วยทูกะ ๕ ทิกกะ
๔ จตุทูกะ ๒ วิสัชนาในข้อปุจฉาเป็นคำรบ ๔ ที่ถามว่าปัญญามีอาการ
มากน้อยเท่าดังถุณั้นจบแล้ว จึงวิสัชนาในข้อปุจฉาเป็นคำรบ ๕ สืบต่อไป
ข้อที่ถามว่าปัญญานั้น ควรจักจำเริญด้วยพิธิตังถุ

ข้อนี้พระผู้เป็นเจ้าสำแดงข้อวิปัสสนาว่า

“ยสุมา อิมาย ปญญา ย ขนฺธายตนอินฺทริยสจฺจสมุปฺปา
ทาทีเกทา ธมฺมา ภูมิตีลวิสุทฺธิ เจว จิตฺตวิสุทฺธิจาติ อิมา เทว
วิสุทฺธิโย มลฺลิตฺตํ เปฯ ปญฺจ วิสุทฺธิโย สมุปฺปาเทนฺเตน ภาเวตฺตพฺพา”

อธิบายว่า พระโยคภาพรผู้มีศรัทธา ประสงค์จักจำเริญวิปัสสนา
ภาวนานัน พึงตั้งธรรม ๖ กองไว้เป็นขั้นก่อน

ธรรม ๖ กองนั้น คือ ชั้นรกกอง ๑ อายตนะกอง ๑ ธาตุกอง ๑
อินทรียกอง ๑ อริยสัจกอง ๑ ปฏิจสสมุปาบทเป็นอาทิกอง ๑ รวมเป็น
๖ กองด้วยกัน

กองที่เป็นปฐมที่ ๑ นั้น ได้แก่ชั้นรทัง ๕ ประการ มีรูปชั้น
เป็นอาทิ กองที่ ๒ นั้นได้แก่อายตนะ ๑๒ ประการ มีจักขวยตนะเป็น
อาทิ กองคำรบ ๓ นั้นได้แก่ธาตุ ๑๘ ประการ มีจักขุธาตุเป็นต้น กอง
คำรบ ๔ นั้นได้แก่อินทรีย ๒๒ มีจักขุนทรียเป็นอาทิ กองคำรบ ๕ นั้น

ได้แก่อริยสังขาร ๔ ประการ กองกำรบ ๖ นั้นได้แก่ปฏิจาสมุปบาท
ธรรมมีอริยชาเป็นอาทิ อาหาร ๔ ประการมีกวจิงการาหารเป็นอาทิที่นับ
เข้าในกองกำรบ ๖

เมื่อพระโยคาพจรตั้งธรรม ๖ กองไว้เป็นพื้น คือพิจารณาให้รู้จัก
ลักษณะแห่งธรรม ๖ กอง ยึดห่วงเอาธรรม ๖ กองนี้เป็นอารมณ์ได้
ลำดับนั้นพึงเอาศีลวิสุทธิมาเป็นราก บำเพ็ญศีลบำเพ็ญสมาธิให้ได้สำเร็จ
เป็นอันดีแล้ว จึงจำเรณูวิสุทธิ ๕ ประการสืบต่อขึ้นไปโดยลำดับเอาทวิสุทธิ
วิสุทธิแลงกขาวิตรณวิสุทธิเป็นเท้าซ้ายเท้าขวา เอามัคคามัคคญาณทัสสน
วิสุทธิแลปฏิบัติภาณญาณทัสสนวิสุทธิเป็นมือซ้ายมือขวาแล้ว เออญาณทัสสน
วิสุทธิเป็นศีรษะเกิด จึงจะอาจสามารถที่จะยกตนออกจากสังสารวัฏได้

แลขั้น ๕ ประการที่จัดเป็นพื้นนั้น ในที่หนึ่งสำแดงรูปขั้นที่สอง
สำแดงวิญญาณขั้น ที่สามสำแดงเวทนาขั้น ที่สี่สำแดงสัญญาขั้นที่ห้า
สำแดงสังขารขั้น

มีคำปจณาว่า เหตุไฉนพระผู้เป็นเจ้าพระพุทธโฆษาจารย์จึงยก
วิญญาณขั้น ที่สมเด็จพะสรรเพชญ์พุทธองค์ตรัสเทศนาไว้เป็นที่ห้ามา
สำแดงในที่สอง คือสำแดงรูปขั้นในที่หนึ่งแล้ว สำแดงวิญญาณขั้นใน
ที่สอง อาศัยแก่เหตุผลเป็นประการใด มีคำวิสัชนาว่า

“ตตฺถ ยสฺมา วิญญาณขกฺขนฺธ วิญญาเต อิตฺเร สุวิญญฺเยยฺยา
โหนติ”

อธิบายว่า บริษัททั้งปวงนี้ ถ้ารู้จักวิญญาณขั้นก่อนแล้ว ก็อาจ
จะรู้จักเวทนาขั้นสังขารขั้นนั้นด้วยง่ายคาย

พระวิสุทธิมรรค เล่ม ๓

อันชั้นทั้ง ๓ คือเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น นั้นเป็น
กองแห่งเจตสิก ประพฤติเนื่องด้วยวิญญาณชั้น วิญญาณชั้นประจักษ์
แจ้งแล้วก็รู้จักเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้นโดยสะดวก เหตุพระ
พุทธโฆษาจารย์เจ้า ผู้แต่งคัมภีร์พระวิสุทธิมรรคชั้นในที่สองสำแดงเวทนา
ทิพยชั้นในที่ ๓-๔-๕ ด้วยประการฉะนี้

รูปชั้นกำหนดโดยเอกวิธโกฏฐาส ได้แก่ธรรมชาติอันมีลักษณะรู
ฉิบหายประลัยด้วยเย็นแลร้อนเป็นอาทิ เป็นส่วนอย่างเดียว แต่บรรดา
สรรพสิ่งทั้งปวง ที่รูฉิบหายด้วยเย็นแลร้อนเป็นต้น ได้นามบัญญัติชื่อว่า
รูปสืบด้วยกัน

แลรูปนั้นเมื่อสำแดงโดยทุกะต่างออกเป็น ๒ คือ ภูตรูปประการ ๑
อุปาทายรูปประการ ๑

ภูตรูปนั้นได้แก่ธาตุทั้ง ๔ คือ ปฐวีธาตุ ๑ อาโปธาตุ ๑ เตโช
ธาตุ ๑ วาโยธาตุ ๑

สำแดงซึ่งลักษณะแลกิจแลผลแห่งภูตรูปนั้น มีพิสดารอยู่ในจตุธาตุ
วัตถถานนิตเทศน์แล้ว

ในที่นี้จักสำแดงซึ่งอาสนันการณแห่งภูตรูป ที่ยังมีได้สำแดงในจตุ
ธาตุวัตถถานนิตเทศน์

นักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่า ภูตรูปคือธาตุทั้ง ๔ ประการนี้ ถ้อยที
ถ้อยเป็นอาสนันการณแห่งกันแลกัน

อธิบายว่า อาโปธาตุเตโชธาตุวาโยธาตุทั้ง ๓ นั้นเป็นเหตุอันใกล้ที่
จะให้บังเกิดปฐวีธาตุ

แลเตโชธาตุวาโยธาตุปฐวีธาตุทั้ง ๓ นี้ เป็นเหตุอันใกล้ที่จะให้บังเกิด
อาโปธาตุ

วาโยธาตุปฐวีธาตุอาโปธาตุทั้ง ๓ นี้ เป็นเหตุอันใกล้ที่จะให้บังเกิด
เตโชธาตุ

แลปฐวีธาตุอาโปธาตุเตโชธาตุทั้ง ๓ นี้ เป็นเหตุอันใกล้ที่จะให้บังเกิด
วาโยธาตุ

ตกว่าธาตุทั้ง ๔ ถ้อยทีถ้อยเป็นอาสนันเหตุแห่งกันแลกัน บังเกิด
ด้วยกัน จะได้พลัดพรากปราศจากกันหาบมิได้

มีอาโปแล้วก็จะมีปฐวีธาตุ มีเตโชแล้วก็จะมีปฐวีธาตุ มีวาโยแล้วก็
จะมีปฐวีธาตุ มีเตโชแล้วก็จะมีอาโปธาตุ มีวาโยแล้วก็จะมีอาโปธาตุ มี
ปฐวีแล้วก็จะมีอาโปธาตุ มีวาโยแล้วก็จะมีเตโชธาตุ มีปฐวีแล้วก็จะมีเตโช
ธาตุ มีอาโปแล้วก็มีเตโชธาตุ มีปฐวีแล้วก็มีวาโยธาตุ มีอาโปแล้วก็มี
วาโยธาตุ มีเตโชแล้วก็มีวาโยธาตุ จะได้ล่วงพ้นห่างไกลกันหาบมิได้

แลอุปาทายรูปนั้นได้แก่รูป ๒๕ ประการ แต่บรรดาที่อาศัยซึ่งภูตรูป
เป็นที่ตั้งแล้วแลบังเกิด

อุปาทายรูป ๒๔ ประการนั้น คือ จักขุประสาท ๑ โสตประสาท ๑
ฆานประสาท ๑ ชิวหาประสาท ๑ กายประสาท ๑ รูปารมณ ๑ สัททารมณ ๑
คันธารมณ ๑ รสารมณ ๑ อิตถินทรีย ๑ ปุริสินทรีย ๑ ชีวิตินทรีย ๑
หทัยวัตถุ ๑ กายวิญญูติ ๑ วิจิวิญญูติ ๑ อากาสธาตุ ๑ ลหุตา रूप ๑
มุกตา रूप ๑ กัมมัณญูตา रूप ๑ อุกจายรูป ๑ สันตติรูป ๑ ชรตา रूप ๑
อนิจจตา रूप ๑ กวพิงการาหารรูป ๑ สิริเป็นอุปาทายรูป ๒๔ ประการด้วยกัน

จักขุประสาทถ้าจะว่าโดยลักษณะ

“**รูปากิณาฎารหุตูปุสตาทกฺขณํ**” มีผ่องใสแห่งกฺุตรูปอันควร
จะกระทบซึ่งรูปารมณฺ์เป็นลักษณะ

อธิบายว่า ถ้าจะกำหนดโดยละเอียดนั้น จักขุประสาทก็ไม่พ้นจาก
ปจฺวีอาโปเตโฆวาโย ก็อยู่ในปจฺวีอาโปเตโฆวาโยนั่นเอง กฺุตรูปนั่นเอง
จัดขึ้นเป็นจักขุประสาท เพราะเหตุที่กฺุตรูปอันนี้มีพรณอันผ่องใสบริสุทธิ์
ควรจะส่องเอารูปารมณฺ์ทั้งปวงได้ เปรียบประคฺุจกระจมีคฺุณพิเศษแปลก
ประหลาดจากกฺุตรูปอื่น ๆ แต่บรรคามี ณ ภายในนี้ สิ่งใดสิ่งหนึ่ง
จะผ่องใสส่องเอารูปารมณฺ์ทั้งปวงได้เหมือนอย่างกฺุตรูปนี้ ไม่มีเลยเป็นอันขาด
อาศัยเหตุที่มีคฺุณพิเศษแปลกประหลาดส่องเอารูปารมณฺ์ทั้งปวงได้ดังนี้ สมเด็จ
พระมหาคฺุณคาริคฺุณจึงตรัสเทศนากำหนดตามบัญญัติแห่งกฺุตรูปอันนี้ ชื่อ
จักขุประสาท

นัยหนึ่ง ตำแดงลักษณะแห่งจักขุประสาทนั้น โดยอปรนัยว่า

“**ทญฺฐกามตานิทานกมฺมสมฺภูจฺานกฺุตรูปุสตาทกฺขณํ**” ว่าจักขุ
ประสาทนี้ มีผ่องใสแห่งกฺุตรูปอันบังเกิดแต่กรรม อันมีสภาวะปรารณา
เพื่อจะเส็งแลคฺุเป็นเหตุเป็นลักษณะ

อธิบายว่าจะกำหนดโดยละเอียดแห่งกฺุตรูปซึ่งผ่องใส ได้ตามบัญญัติ
ชื่อว่าจักขุประสาทนี้บังเกิดแต่กฺุศลกรรมอัน สัตว์ทั้งหลายกระทำด้วยความ
ปรารณาจะเส็งแลคฺุซึ่งรูปเป็นมูลเหตุ ก็แต่ก่อนนั้นสัตว์ทั้งปวงมีความ
ปรารณาจะเส็งแลคฺุ ซึ่งรูปเป็นมูลเหตุแล้วจึงบำเพ็ญการกฺุศลถึงความ
ปรารณาที่จะให้ตนมีจักขุบริสุทธิ์บริบูรณ์ ครั้นกฺุศลนั้นติดตามตกแต่งผล
แห่งกฺุตรูปในประเทศแห่งจักขุจึงผ่องใส ควรจะสอดส่องเอารูปารมณฺ์

ทั้งปวงที่มากกระทบประสาทนั้นได้ ภูตรูปที่ผ่องใสนั้นจึงได้นำมัญญูติพิเศษ
ชื่อว่าจักขุประสาทโดยกำหนดดังนี้ ถ้าจะว่าโดยกิจนั้น

“รูเปสุ อาวัญชนรสั” จักขุประสาทนั้น มีกิริยาอันชักจูงยึดอคร่า
พาเอาจิตวิญญาณแห่งบุคคลไปในสำนักแห่งรูปารมณนั้นเป็นนิจ

อธิบายว่าบุคคลอันแลเห็นซึ่งรูปนั้น ย่อมมีจิตวิญญาณอันแล่นไป
ในรูปในขณะที่แลเห็น เมื่อจิตวิญญาณแล่นไปในรูป รู้ว่ารูปสิ่งนั้นสิ่ง
รู้ว่าดีชั่วแล้ว ถ้าไม่มีความปรารถนาก็ละเมินเสียหสึกลีงไปโดยอันควร
แก่อัสสาสัย ถ้ามีความปรารถนาก็เข้าไปใกล้จับเอาตัวชมเชย ตามวิสัยแห่ง
ตน ตกว่าใจนั้นไปก่อน แล้วกายจึงไปเมื่อภายหลัง นักปราชญ์พึง
สันนิษฐานเถิดว่า จิตจะไปติดไปพันอยู่ในรูปก็เพราะที่แลเห็น กายจะ
ไปติดไปพันอยู่ในรูปก็เพราะที่แลเห็น

เหตุฉะนั้น สมเด็จพระมหากรุณาธิคุณเจ้า จึงตรัสเทศนาว่าจักขุ
ประสาทนี้ มีกิริยาอันชักจูงยึดอคร่าพาเอาจิตวิญญาณแลบุคคลไปในสำนักแห่ง
รูปารมณก็มีด้วยประการฉะนี้

ถ้าจะว่าโดยผลนั้น “จักขุวิญญาณสุต อชาธภาวปฏฺฐานั”
จักขุประสาทนี้ เมื่อตั้งอยู่เป็นอันบัตมิได้พิบัติฉิบหาย ก็ให้สำเร็จผลคือ
ทรงไว้ซึ่งจักขุญาณ

อธิบายว่า จักขุวิญญาณทั้งสองจิต คือฝ่ายอกุศลวิบากจิต ๑ ฝ่าย
อกุศลวิบากจิต ๑ ทั้งสองจิตนี้จะบังเกิดได้นั้น อาศัยแก่ความมีจักขุประสาท
ถ้าไม่มีจักขุประสาทแล้ว จักขุวิญญาณสองจิตนั้นก็ไม่มีบังเกิดได้เลยเป็น
อันขาด ตกว่าจักขุวิญญาณสองจิต ใต้จักขุประสาทเป็นที่รับที่รองแล้ว

จึงบังเกิดได้ในสันดาน เหตุฉะนั้น สมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธองค์จึงตรัส
เทศนาว่า จักขุประสาทนั้นให้สำเร็จผลคือ ทรงไว้ซึ่งจักขุวิญญาณ

ถ้าจะว่าโดยอาสัณนการณ คือเหตุอันใกล้ที่จะให้จักขุประสาทบังเกิด
นั้นว่า “ทฏฐุคามตานิทานกมฺมชฺชตปฺปทฏฺฐานํ” จักขุประสาทนี้มี
กฏรูปอันเป็นกัมมสมุฏฐาน ที่มีความปรารถนาจะท้สนาการเป็นมูลเหตุ
เป็นอาสัณนการณ

อธิบายว่า สัตว์ทั้งหลายในโลก ย่อมมีความปรารถนาจะเส็งแลดู
ซึ่งเป็นมูลเหตุแล้วจึงบำเพ็ญการกุศล ปรารถนาจะให้บริบูรณ์ด้วยจักขุ
ครันกุศลนั้นให้ผลติดตามตกแต่งกฏรูปในประเทศแห่งจักขุนั้นในกาลใด กฏ
รูปในจักขุประเทศที่กุศลตกแต่งนั้นก็เป็นเหตุอันใกล้ที่จะให้ ได้จักขุประสาท
ในกาลนั้น

ข้อซึ่งจักขุประสาทบังเกิดแต่กรรมนั้น ว่าด้วยสามารถสัตว์ที่บังเกิด
ในสุคติภพ ถ้าสัตว์นั้นบังเกิดในทุคติภพแล้ว ก็พึงรู้เถิดว่า จักขุประสาท
นั้นบังเกิดแต่อกุศลกรรม บังเกิดเพื่อจะให้ได้เห็นทุกข์เห็นภัย ๆ สมควร
แก่อกุศลกรรมที่ตนกระทำไว้นั้น

แลโสตประสาทนั้น ถ้าจะว่าโดยลักษณะ “สททภิฆาฏฺฐรห
กฏตปฺปสาทลขณํ” ว่ามีอันผ่องใสแห่งกฏรูปอันควรจะกระทบซึ่งสัท
การณณ์เป็นลักษณะ

อธิบายว่าถ้าจะกำหนดโดยละเอียดนี้ โสตประสาทก็ไม่พ้นจาก ปจฺวี
อาโป เตโช วาโย ก็อยู่ใน ปจฺวี อาโป เตโช วาโย นั้นเอง กฏ
รูปนั้นเองขึ้นเป็นโสตประสาท เพราะเหตุที่กฏรูปอันนั้นผ่องใสบริสุทธิ์ว่องไว

ในที่จะรับซึ่งศัพท์สำเนียงต่าง ๆ ได้ มีคุณพิเศษแปลกประหลาดจากภฏรูปอื่น ๆ แต่บรรดามี ณ ภายในกายนี้ สิ่งใดสิ่งหนึ่งจะผ่องใส่องไวในที่จะรับสำเนียงให้ ได้ยิน สำเนียงเหมือนดังภฏรูปอื่นนี้ ไม่มีเลยเป็นอันขาด อาศัยเหตุที่มีคุณพิเศษแปลกประหลาดให้ ได้ยินศัพท์สำเนียงต่าง ๆ ได้ดังนี้ สมเด็จพระมหากรุณาธิคุณเจ้าจักรพรรดิเทศนา กำหนดนามบัญญัติ แห่งภฏรูปอื่นนี้ชื่อว่า โสตประสาท

นัยหนึ่ง สำแดงลักษณะแห่งโสตประสาทนั้นโดยอุปมัยว่า

“โสตุกมตานิทานกมมสมุฏฐานภฏปฐาตลภณิ” ว่าโสตประสาทนี้มีอันผ่องใส แห่งภฏรูปอื่นบังเกิดแต่กรรม อันมีสภาวะปรารถนา เพื่อจะสดับฟังเป็นเหตุเป็นลักษณะ

อธิบายว่า ถ้าจะกำหนดโดยละเอียดนั้น ภฏรูปซึ่งผ่องใสได้นามบัญญัติชื่อว่าโสตประสาท บังเกิดแก่อกุศลกรรม อันสัตว์ทั้งหลายกระทำ ด้วยมีความปรารถนาจะสดับรับฟังเป็นมูลเหตุ คือแต่ก่อนนั้นสัตว์ทั้งปวง มีความปรารถนา จะสดับรับฟังเป็นมูลเหตุแล้วจึงบำเพ็ญการกุศล ตั้งความปรารถนาที่จะให้ตนมีโสตบริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วนนั้นติดตามตกแต่งผล ภฏรูปในประเทศแห่งโสตจึงผ่องใส ควรจะรับเอาสัททวารมณทั้งปวง แต่บรรดาที่มากกระทบโสตประสาทนั้นได้ภฏรูปที่ผ่องใส่องไวในที่จะรับสัททวารมณทั้งปวงนั้น จึงได้นามบัญญัติพิเศษ ชื่อว่าโสตประสาท โดยกำหนดดังนี้

ถ้าจะว่าโดยกิจนั้น “สทเทสุ อาวัญชนรสิ” โสตประสาทนี้มีกิจอันชักจูงตักคร่า พาเอาจิตวิญญาณแลตัวบุคคลนั้น ไปในสำนักแห่งสัททวารมณนั้นเป็นกิจ

อธิบายว่า บุคคลอันได้สวนาภาส สดับซึ่งศัพท์สำเนียงต่าง ๆ นั้น แต่พอสำเนียงแว่ววับมากระทบประสาท ก็ย่อมมีจิตวิญญาณอันแล่นไปในสำเนียง ในขณะที่ได้สวนาการสดับ เมื่อจิตวิญญาณแล่นไปสู่สำเนียงรู้ว่าดีแล้ว ไฟเราะแลมิได้ไฟเราะกัณฑ์แล้ว ถ้าไม่มีความปรารถนาจะฟัง ก็ละเมิดเห็นห่างเสีย ไปตามอัชฌาสัยแห่งตน ถ้ามีความปรารถนาที่จะสลับก็เข้าไปใกล้ตั้งโสตสดับโดย อันควรแก่ความประสงค์ ตกว่าใจนั้นไปก่อนแล้ว กายจึงไปเมื่อภายหลัง นักปราชญ์พึงสันนิษฐานเอาเถิดว่า จิตจะไปติดพันอยู่ในสำเนียงนั้นก็เพราะการฟัง กายจะไปติดพันอยู่ในสำเนียงนั้นก็เพราะการฟัง เหตุนี้สมเด็จพระมหากรุณาธิคุณจึงตรัสเทศนาว่า โสตประสาทนั้นมีกิจอันชักจูงดูตุตุว่าพาเอาจิตวิญญาณแห่งบุคคลไป ในสำนักแห่งสหธรรมณก็มีด้วยประการฉะนี้

ถ้าจะว่าโดยผลนั้น “โสตวิญาณสุต ออาหารภาวปัจจุปปฏฐานิ” โสตประสาทนี้ เมื่อตั้งอยู่เป็นอันตบมิได้พิบัติฉิบหายก็ให้สำเร็จผลคือทรงไว้ซึ่งโสตวิญาณ

อธิบายว่า โสตวิญาณทั้งสองจิต เป็นกุศลวิบากจิต ๑ ฝ่ายอกุศลวิบากจิต ๑ ทั้งสองจิตนี้จะบังเกิดได้นั้น อาศัยแก่มีโสตประสาท ถ้าไม่มีโสตประสาทแล้ว โสตวิญาณสองจิตนั้นก็บังเกิดได้โดยเป็นอันขาด ตกว่าโสตวิญาณสองจิตนั้นได้ฟังโสตประสาท ได้โสตประสาทเป็นที่รับรองไว้ จึงบังเกิดได้ในสันตทานเหตุฉะนี้สมเด็จพระสรพรพชญ์พุทธองค์จึงตรัสเทศนาว่า โสตประสาทนี้ให้สำเร็จผลคือทรงไว้ซึ่งโสตวิญาณ

ถ้าจะว่าโดยอาสันทนการณ คือเหตุอันใกล้ที่จะให้โสตประสาทบังเกิด
นั้นว่า “โสตุคามตานิทานกมฺมุชฺชกฺขุตฺตปฺปทฺถุจฺฉานํ โสตฺตประสาท
นิมฺมกฺขุตรูปอันเป็นกัมมสมุฏฺฐฐาน ที่มีความปรารถนาจะสวนการเป็นมูลเหตุ
นั้น เป็นอาสันทนการณ

อธิบายว่าสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ ย่อมมีความปรารถนาจะสวน
การสตบซึ่งศัพทที่สำเนียงนั้นเป็นมูลเหตุแล้ว จึงบำเพ็ญการกุศลปรารถนา
จะให้ตนนั้นมีโสตอันบริสุทธิบริบูรณ์ ครั้นกุศลนั้นให้ผลติดตามตกแต่ง
ภุตรูปในประเทศแห่งโสตนั้นในกาลใด ภุตรูปในประเทศแห่งโสตที่กุศลตก
แต่งนั้นก็เป็เหตุอันใกล้ ที่จะให้โสตประสาทบังเกิดในกาลนั้น

แลข้อซึ่งว่า โสตประสาทบังเกิดแต่กุศลกรรมแล้ว ก็ว่าด้วย
สามารถสัตว์ที่บังเกิดในสมบัติภพ ถ้าสัตว์นั้นบังเกิดในวิบัติภพแล้วก็พึง
เข้าใจว่าโสตประสาทนั้นบังเกิดแต่กุศลกรรม บังเกิดเพื่อจะให้ไต่ฟังซึ่ง
สำเนียงทุกข์สำเนียงภัยอันพิลึกต่าง ๆ โดยอันควรแก่อกุศลกรรมแห่งตน ๆ

แลฆานประสาทนั้นเล่า ถ้าจะว่าโดยลักษณะ “คฺนุชาภิกฺขุจฺฉารห
กฺขุตฺตปฺปสาทลกฺขณํ” มีกิริยาอันผ่องใสแห่งภุตรูป อันควรจะกระทบ
แห่งคันธารมณฺฑ์หงปวงเป็นลักษณะ

อธิบายว่า ถ้าจะกำหนดว่าโดยละเอียดนั้น ฆานประสาทก็ไม่พ้น
จาก ปจฺวี อาโป เตโช วาโย ก็อยู่ใน ปจฺวี อาโป เตโช
วาโย นั้นเอง ภุตรูปนั้นเองขึ้นเป็นฆานรูปประสาท เพราะเหตุภุตรูป
อันนี้ผ่องใสบริสุทธิ ควรจะรับเอาสรรพกสันต่าง ๆ ได้ มีคุณพิเศษ

แปลกประหลาดจากภุทรูปอื่น ๆ แต่บรรดามี ณ ภายในรัชกายนี้สิ่งใด จะผ่องใส ควรจะรับเอาสรรพกถิตินต่าง ๆ ได้ เหมือนอย่างภุทรูป อื่นนี้ไม่มีเลยเป็นอันขาด อาศัยเหตุที่มีคุณพิเศษแปลกประหลาด รับ เอาสรรพสิ่งต่าง ๆ ได้ดังนี้ สมเด็จพระมหากรุณาจักรัสเทศนากำหนด นามบัญญัติแห่งภุทรูปอื่นนี้ ชื่อว่าฆานประสาท

นัยหนึ่ง สำแดงลักษณะแห่งฆานประสาทโดยอปรนัยว่า “**ฌายิตุกามตานิทานกัมมสมุฏฐานภุทปฺปสาทกฺขณฺ**” ว่าฆานประสาท นี้มีกิจอำนวยการผ่องใสแห่งภุทรูปอื่นเป็นกัมมสมุฏฐาน อันมีความปรารถนา เพื่อจะดมกลิ่นเป็นเหตุเป็นลักษณะ

อธิบายว่า ถ้าจะกำหนดโดยละเอียดกันนั้น ภุทรูปซึ่งผ่องใสได้ นามบัญญัติชื่อฆานประสาทนั้น บังเกิดแต่กุศลกรรมอันสัตว์ทั้งหลายกระทำ ด้วยมีความปรารถนาจะดมซึ่งเป็นมูลเหตุ คือแต่ก่อนสัตว์ทั้งปวงมีความ ปรารถนาจะสูดดมกลิ่นเป็นมูลเหตุแล้วจึงบำเพ็ญการกุศล ตั้งความปรารถนา ที่จะให้ตนมีนาสิกประเทศบริสุทธิบริบูรณ์ ครั้นกุศลนั้นติดตามตงแต่งผล ภุทรูปในประเทศแห่งนาสิกจึงผ่องใสบริสุทธิ ควรจะรับเอาสรรพสิ่งต่าง ๆ แต่บรรดาที่มากกระทบประสาทนั้นได้ ภุทรูปที่ผ่องใสในประเทศแห่งนาสิก นั้น จึงได้นามบัญญัติพิเศษชื่อว่าฆานประสาทโดยกำหนดดังนี้

ถ้าจะว่าโดยกิจนั้น “**กนฺธเสฏฺ อาวินฺชนรลํ**” ฆานประสาทนี้ มีกิจอำนวยการผ่องใสซึ่งจิตวิญญาณแลตัวบุคคลนั้น ไปในสำนักแห่ง คันธารมณเฑียรทั้งปวงเป็นนิจ

อธิบายว่า บุคคลอันได้สุดคมซึ่งสรรพกลิ่นต่าง ๆ นั้นย่อมมีจิต
 วิญญาณอันแล่นไปในกลิ่น รู้ว่ากลิ่นหอมกลิ่นเหม็น ถ้ารู้ว่ากลิ่นดี
 กลิ่นชั่ว ถ้าไม่มีความปรารถนาก็เพิกเฉยละเลยเสีย บໍมีได้เออเพื่อ
 อาลัย ถ้ามีความรักความใคร่ความปรารถนา ก็แสวงหาซึ่งที่เกิดแห่งกลิ่น
 นั้นจนพบจนปะ ตกกว่าจิตจะไปติดไปพันอยู่ในกลิ่นก็เพราะได้สุดได้คม
 กายจะไปติดไปพันอยู่ในวัตถุอันเป็นที่เกิดแห่งกลิ่นนั้น ก็เพราะได้สุดได้คม
 เหตุฉะนั้นมานประสาทซึ่งให้สำเร็จกิจสุดคมนี้ สมเด็จพระมหากษัตริย์
 เทศนาว่า มีกิจอันอยู่จุดจุดคร่าพาเอาจิตวิญญาณแลตัวบุคคลไปในสำนัก
 แห่งคณธรรมณิกมีด้วยประการฉะนี้

ถ้าจะว่าโดยแล่นนี้ “มานวิญญาณสูตร อาชารภาวปัจจุப்பு
 ธาน” มานประสาทนเมื่อตงอยู่เป็นอันตมิได้พิบัติฉิบหาย ก็ให้สำเร็จ
 ผลคือทรงไว้ซึ่งมานวิญญาณ

อธิบายว่า มานวิญญาณทั้งสองจิต คือฝ่ายอกุศลวิบากจิต ๑
 ฝ่ายอกุศลวิบากจิต ๑ ทั้งสองจิตนี้จะบังเกิดได้นั้นอาศัยที่มีมานประสาท
 ถ้าไม่มีมานประสาทแล้ว มานวิญญาณทั้งสองจิตนั้นก็บังเกิดได้โดย
 เป็นอันขาด ตกกว่ามานวิญญาณสองจิตนั้นได้พึ่งมานประสาท ได้มาน
 ประสาทที่เป็นรองแล้ว จึงบังเกิดได้ในสันดานเหตุนี้สมเด็จพระสรพรพชญ์
 พุทธองค์จึงตรัสเทศนาว่า มานประสาทนี้ ให้สำเร็จผลคือทรงไว้ซึ่ง
 มานวิญญาณ

ถ้าจะว่าโดยอาสนนการณํ คือเหตุอันใกล้ที่จะให้มานประสาท
 บังเกิดนั้นว่า “มายิตุกามตานิทานกมฺมชฺชกฺกตฺตปฏฺฐาณ” มาน
 ประสาทนั้นมีกฺตรูปเป็นกัมมสมฺภูฏาน ที่มีความปรารถนาจะสุดคมเป็นมูล
 เหตุนี้เป็นอาสนนการณํ

อธิบายว่า สัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ย่อมมีความปรารถนาจะสุขุม
ซึ่งสรรพกลิ่นต่าง ๆ เป็นมูลเหตุแล้ว จึงบำเพ็ญการกุศลปรารถนาจะให้
ฆานะนั้นบริสุทธิบริบูรณ์ ครั้นกุศลนั้นให้ผลติดตามตกแต่งภูตรูปในนาสิก
ประเทศนั้นในกาลใด ภูตรูปในนาสิกประเทศที่กุศลตกแต่งนั้นก็เป็นเหตุ
อันใกล้ที่จะให้ฆานะประสาทบังเกิดในกาลนั้น

แลชีวหาประสาทอันเป็นเจ้าพนักงานรับรอง ซึ่งรสอารมณ์ มี
ประการต่างๆ นั้นก็ตี กายประสาทอันเป็นเจ้าพนักงานรับรองโณภูฏัพพารมณ์
ต่าง ๆ นั้นก็ตี ถ้าจะว่าโดยลักษณะแลกิจแลผล แลอาสันทนการณนั้น
นักปราชญ์พึงเข้าใจเอาตามนัยที่สำแดง แล้วในประสาททั้งสามนั้นเกิด
อรรถอธิบายเหมือน ๆ กัน แปรลกัณแต่ใจความเท่านั้น

ชีวหาประสาทนั้นมีใจความว่า บังเกิดแต่กุศลธรรม อันบุคคล
กระทำด้วยความปรารถนาจะลิมเลียรสเป็นมูลเหตุ เป็นภูตรูปพิเศษผ่อง
ใสบริสุทธิ์ ควรที่จะรับรองไว้ซึ่งสรรพรสต่าง ๆ เป็นลักษณะ ชิวหาประสาท
นั้นมีกิจธุระ ในที่จะฉุดคร่าพาเอาจิตวิญญาณแลตัวบุคคลไปสู่รส มีผล
คือทรงไว้ซึ่งชีวหาวิญญาณ ยังชีวหาวิญญาณทั้งสองจิตให้บังเกิด มีภูตรูป
พิเศษบังเกิดแต่กุศลกรรมเป็นอาสันทนการณ

ในกายประสาทนั้น มีใจความว่าบังเกิดแต่กุศลกรรมอันบุคคล
กระทำด้วยความปรารถนาจะสัมผัสเป็นมูลเหตุ เป็นภูตรูปพิเศษผ่องใส
บริสุทธิ์ ควรจะรับรองสัมผัสแห่งโณภูฏัพพารมณ์ต่าง ๆ เป็นลักษณะ กาย
ประสาทนั้นมีกิจธุระ ในที่จะฉุดคร่าพาเอาจิตวิญญาณแห่งบุคคลไปสู่อำนาจ
แห่งสัมผัส มีผลคือทรงไว้ซึ่งกายวิญญาณยังกายวิญญาณทั้งสองจิตให้บังเกิด
มีภูตรูปพิเศษบังเกิดแต่กุศลกรรมเป็นอาสันทนการณ

นักปราชญ์พินธุสินธุฐานเถิดว่า ข้อซึ่งวิสันว่า ฆานประสาท
ชีวหาประสาท กายประสาท บังเกิดแต่กุศลนั้น ว่าด้วยสามารถสัตว์ที่
บังเกิดในสุคติภพ ถ้าสัตว์นั้นบังเกิดในทุกคติภพแล้ว ก็พึงรู้เถิดว่า ฆาน
ประสาท ชิวหาประสาท กายประสาทนั้น บังเกิดแต่อกุศลกรรม บังเกิด
เพื่อจะให้ได้เสวยทุกขเวทนามีประการต่าง ๆ สมควรแก่อกุศลกรรมที่ตน
กระทำไว้นั้น

แลอธิบายในคำแห่งเกจิอาจารย์แลอปราชญ์นั้น จะยกเสียไม่
วิสันาแล้ว เพราะเหตุค้ำนั้นหาแก่นสารมิได้ จะเลือกวิสันาแต่คำที่
เป็นแก่นสารนั้น

“กมุเมว จ เนติ วิเสสการณิ ตสุมา คมมิวิเสสโต เอเตลล
วิเสโส น กุตวิเสสโต” นักปราชญ์พินธุสินธุฐานว่า กุศลกรรมแล
อกุศลกรรมนั้นเอง ให้สำเร็จกิจอันพิเศษแห่งภุตรูปทั้ง ๕ คือ ปจวี
อาโป เตโช วาโย จะแปลกประหลาดให้สำเร็จกิจเป็นจักขุประสาทได้
นั้น อาศัยแก่กุศลแลอกุศล ถึงปัญจพิธประสาททั้ง ๕ มีจักขุประสาทเป็น
ต้น จะแปลกประหลาดกันก็ด้วยอำนาจกุศลแลอกุศลทั้งปวง จะแปลกกัน
โดยธรรมชาติภุตรูปนั้นหาบมิได้ ภุตรูปนั้นถึงจะแปลกประหลาดกัน ก็บมิ
อาจสามารถจะยังประสาทให้บังเกิดได้ กรรมที่บังเกิดนั้นแลประชุมแต่ง
ยังจักขวาภิประสาทให้แปลกประหลาดกัน

แลจักขุประสาท โสตประสาททั้งสองนั้น มีปกติรับรองซึ่ง
รูปารมณฺ์แลสัททารมณฺ์อันยังมีได้มาถึง

อธิบายว่า จักขุประสาทนั้นรับเอารูปารมณฺ์อันอยู่ในที่ไกลแต่
บรรดาที่ยังมีได้มาถึง จะได้รับเอารูปารมณฺ์ที่มากกระทบกระทั่งถึงประเทศ
ที่อยู่แห่งประสาทนั้นหาบมิได้เลย

ฝ่ายโสตประสาทนั้นเล่า ก็รับเอาสัททวารมณอันอยู่ในที่ไกลแล
 ที่ใกล้ แต่บรรดาที่ยังมิได้มาถึงเหมือนกัน จะได้รับเอาสัททวารมณที่
 กระทบกระทั่งถึงประเทศที่อยู่แห่งประสาทนั้นมิได้เหตุใด เหตุว่าจักขุ
 ประสาทแลโสตประสาทนั้น เป็นที่อาศัยแห่งจักขุวิญญาณแลโสตวิญญาณ
 มีปกติยึดหน่วงไว้แต่อาารมณ^๕ ที่ยังมีได้มาติดพันอยู่ด้วยประสาทอันเป็นที่
 อาารมณแห่งตน ๆ ถ้าอาารมณนั้นมาติดพันอยู่ด้วยที่อาศัยแห่งตนแล้ว ๆ จักขุ
 วิญญาณแลโสตวิญญาณนั้น ก็ไม่มีอาศัยหน่วงเอาอาารมณนั้นไว้ให้อยู่ใน
 อำนาจแห่งตนได้ อาศัยเหตุฉะนั้นจึงมีข้ออธิบายว่า จักขุประสาท
 แลโสตประสาทนี้ มีปกติรับเอาอาารมณ^๕ แต่บรรดาที่ยังมิได้มาถึง

แท้จริงจักขุวิญญาณ^๕ นี้ อาจจะเห็นซึ่งอนุแลประมาณอันอยู่ใน
 ประเทศอันไกลแลใกล้ ที่ยังมีได้ติดพันอยู่ในจักขุประสาทอันเป็นที่พำนัก
 อาศัยแห่งตน เมื่ออนุแลประมาณปลิวเข้าสู่จักขุติดพันอยู่ในประสาทอัน
 เป็นที่สำนักแห่งตน จักขุวิญญาณจะให้เห็นหามิได้

ฝ่ายว่าโสตวิญญาณนั้นเล่า อาจจะไต่ยินเสียงสรรพสิ่งทั้งปวงแต่
 บรรดาอยู่ในประเทศอันไกลแลใกล้ แต่บรรดาที่ยังมิได้มาติดมาพันใน
 โสตประสาท อันเป็นที่สำนักอาศัยแห่งตน เมื่อเสียงอันดังหนักเป็นต้นว่า
 เสียงสายฟ้าฟาด แลเสียงไกรสรราชสีห์ดังเต็มทีสนั่นกระเทือนกระทบถึงโสต
 ประสาท อันเป็นที่พำนักอาศัยแห่งตนแล้วโสตวิญญาณก็ไม่มีอาจจะยึดหน่วง
 เอาเสียงนั้นเป็นอาารมณ^๕ ได้ ตกกว่าไต่ยินนั้น ไต่ยินแต่ในกาลเมื่อเสียงยัง
 มิได้กระทบโสตประสาท เมื่อเสียงกระทบถึงโสตประสาทแล้ว หักตั้งไปไม่มี
 อาจจะไต่ยินสำเนียงที่มากระทบถึงโสตประสาท อาศัยเหตุฉะนั้น จึงมีข้อ
 อธิบายว่า จักขุประสาทแลโสตประสาทนี้ มีปกติรับเอาซึ่งอาารมณ^๕
 แต่บรรดาที่ยังมิได้มาถึง

ฝ่ายฆานประสาทแลชีวหาประสาทแลกายประสาทนั้น มีปกติรับ
รองซึ่งคัมภีร์ธรรมณ์ แลธรรมณ์ แลโกฎฐัพพธรรมณ์ อันมากระทบถึง

อธิบายว่าฆานประสาทรับเอาซึ่งกลืนทั้งปวง แต่บรรดาที่เฟื่องฟุ้ง
มากระทบกระทั่งถึงประเทศที่อยู่แห่งฆานประสาท ฝ่ายว่าชีวหาประสาท
นั้น มีปกติรับเอาซึ่งรสทั้งปวง แต่บรรดาที่มากระทบถึงประเทศที่อยู่แห่ง
ชีวหาประสาท ฝ่ายว่ากายประสาทนั้นเล่าก็รับเอาสัมผัสต่าง ๆ แต่บรรดา
ที่มากระทบถึงประเทศที่อยู่แห่งกายประสาทนั้นเหตุใด ว่าฆานประสาทแล
ชีวหาประสาทแลกายประสาทนั้นเป็นที่พำนักอาศัยแห่งฆานวิญญาณ แล
ชีวหาวิญญาณ แลกายวิญญาณ ๆ นั้นมีปกติยึดหน่วงไว้แต่อารมณ์บรรดา
ที่มาติดมาพันอยู่ด้วยประสาทอันเป็นอาศัยแห่งตน ๆ ถ้าอารมณ์นั้นมิได้
มาติดมาพันอยู่ด้วยอาศัยแห่งตน ๆ แล้ว ฆานวิญญาณแลชีวหาวิญญาณ
แลกายวิญญาณนั้น ก็มิอาจจะยึดหน่วงเอาอารมณ์นั้นไว้ให้อยู่ในอำนาจ
แห่งตนได้ อาศัยเหตุฉะนั้น จึงมีข้ออรรถอธิบายว่า ฆานประสาทแลชีวหา
ประสาทแลกายประสาทนี้ เป็นปกติรับเอาซึ่งอารมณ์แต่บรรดาที่มาถึง

แลจักขุประสาทนั้น มีสณฐานน้อยเท่าศีรษะหาประดิษฐานอยู่
ในท่ามกลางแห่งตาตำ อันแวดล้อมด้วยปริมณฑลแห่งตาขาว จักขุประเทศ
นี้ มีสณฐานทั้งกลีบอุบลเขียว อาเกียรณ์ด้วยโมลชาติอันมีพรรณอัน
ตำ เนื้อจักขุนั้นมีสณฐานเป็นกลีบ ๆ เป็นชั้น ๆ นับได้ ๗ ชั้น จักขุ
ประสาทนั้นชาวตลกดวง ๗ ชั้น เปรียบปราศุจบุยส์ลีสอันบุคคลประสีให้
ตีซ้อน ๆ กันให้ได้ ๗ ชั้น แลเอาน้ำมันหอมอันชั้นหยอดลงในท่ามกลาง
แลน้ำมันบุยส์ลีสทั้ง ๗ ชั้นนั้น จักขุประสาทนั้นเปรียบประดุจน้ำมันหยอด
อันชั้นที่หยอดลงในท่ามกลาง

จักขุประสาทนั้นเป็นเงาอย่างประหนึ่งว่ากระจก ถ้ารูปารมณฺ์สิ่งใด มาประคิชฐานเฉพาะหน้าในกาลใด เงาแห่งรูปารมณฺ์สิ่งนั้นก็ปรากฏใน จักขุประสาทในกาลนั้น

จักขุประสาท^๕ มีธาตุทั้ง ๔ เป็นผู้ช่วยอุปการะบำรุงรักษาเปรียบ ประคุดตั้งว่าขัตติยราชกุมารอันพระนมหง^๕ ๔ กระทำอุปการะบำรุงบำเรอ พระนมหผู้หนึ่งนั้นอุ้มไว้ พระนมหผู้หนึ่งนั้นตักเอาน้ำมาใสโรจสรง พระนมหผู้หนึ่งนั้นนำเอาเครื่องมาประทับ พระนมหผู้หนึ่งนั้นนำเอาพชันีมาพคัควให้ ขัตติยราชกุมารอันพระนมหง^๕ ๔ กระทำอุปการะมีอุปมาฉันใด จักขุประสาท^๕ นมีธาตุทั้ง ๔ เป็นผู้ช่วยอุปการะบำรุงรักษามีอุปไมยคังนั้น

แท้จริงปจวิธาตุนั้นทรงไว้ซึ่งจักขุประสาทเปรียบประคุดพระนมหที่ อุ้มชูเอาไปธาตุนั้นบำรุงให้สดให้ชื้นประทับประคองไว้ เปรียบประคุดพระนมห ที่ตักน้ำมาใสโรจสรง เตโชธาตุนั้นบำรุงมิให้เปื่อยเน่า เปรียบประคุดพระนมห ที่เอาเครื่องมาประทับ วาโยธาตุนั้นบำรุงให้กลับให้กตอกได้ เปรียบ ประคุดพระนมหอันนำเอาพชันีมาพคัควให้

ไซ้จะมีแต่ธาตุนั้น ๔ เป็นผู้อุปการะเท่านั้นหาบมิได้ ฤคฺกุลแลจิตแล อาหารนั้น ก็เป็นผู้ช่วยอุปคัควคัชช อายุนั้นเป็นผู้เลี้ยงคชช พรรณแลกลีสัน รสเป็นอาทินั้นเป็นบริวารแวดล้อม จักขุประสาทเป็นวัตถุที่เกิดแห่งจักขุ วิญญาณ เป็นทวารแห่งจิต ๔๖ แต่บรรคาคาที่เป็นไปในจักขุทวารวิถีโดย อันควรแก่อารมณฺ์ จักขุประสาทเป็นพนักงนให้เห็นรูปสรรพสิ่งทงปวง

“วุดตปิ เจตธมฺมเสนาปตินา” คำก่อนที่สำแดงมานั้น สม กันกับบาทพระคาคา อันพระผู้เป็นเจ้าธรรมเสนาบดีสารีบุตรวิสัยนาไว้ว่า

“เฮน จกขุปสาเทน รูปานิ สมณุปสฺส ปรีตติ สุขุมิ
เอติ อูกาสีรสมุปมิ”

อธิบายในพระคาถาว่า บุคคลอันเห็นรูปสรรพสิ่งทั้งปวงนั้นเห็น
ด้วยอำนาจจกขุประสาทอันใด จกขุประสาทนั้นเป็นรูปอันน้อยเป็นสุขุมรูป
มีสัณฐานน้อยเท่าศีระหะหา พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าธรรมเสนาบดีวิสัยนาไว้จะนี้

ตกว่ากิริยาที่เห็นรูปนั้น เจาะเห็นด้วยจกขุประสาทอันน้อยอัน
ละเอียดเท่านั้นเอง จะให้เห็นด้วยสัมผัสการจกขุ คือเนื้อแลหนังเส้นโลหิต
แลโลมา ซึ่งประดิษฐานอยู่ในกระบอกตานับมิได้

แลสัมผัสการโสต คือเนื้อแลหนัง เส้นโลหิตโลมา ซึ่งประดิษฐาน
อยู่ในประเทศแห่งหนึ่งเล่า จะได้เป็นพนักงานให้ไต่ยินสำเนียงทั้งปวงก็หา
บมิได้ ที่เป็นเจ้าพนักงานให้ไต่ฟังศัพท์สำเนียงนั้น คือโสตประสาทต่างหาก
โสตประสาทนั้นก็สุขุมรูป เป็นรูปอันละเอียดเหมือนกันกับจกขุประสาท
แปลกกันแต่ที่อยู่ โสตประสาทนั้นตั้งอยู่ในประเทศอันมีสัณฐานคังวงแหวน
เป็นที่ออกขึ้นแห่งโลมาชาติเส้นเล็ก ๆ สีแดงอยู่ ณ ภายในช่องแห่งสัมผัสการ
โสต โสตประสาทนั้นก็มีธาตุทั้ง ๔ เป็นผู้อุปการะ มีฤคฺฤจิตแลอาหาร
เป็นผู้อุปถัมภ์มีอายุเป็นผู้เลี้ยง มีสีแลกลิ่นแลรสแลไอชาเป็นบริวารแวดล้อม
ให้สำเร็จกิจเป็นวัตถุที่เกิดแห่งโสตวิญญาณ ให้สำเร็จกิจเป็นทวารแห่งจิต
๔๖ แต่บรรดาที่ประพฤติเป็นไปในโสตทวารวิธินั้น โดยอันสมควรแก่
อารมณ์เปรียบประคองคังขัตติยราชกุมาร อันพระนมทั้ง ๔ กระทำอุปการะ
ซึ่งมีวินัจฉัยอันกล่าวแล้วในจกขุประสาทแต่หลัง

แลฆานประสาทนั้นเล่า ก็เป็นสุขุมเป็นรูปอันละเอียดเหมือนกันกับ
โสศประสาท แปรต่างกันแต่ที่อยู่ ฆานประสาทนั้นตั้งอยู่ในประเทศอันมี
สถฐานตั้งทำพะยะ ณ ภายในแห่งช่องสสัมฆาน

อธิบายว่าเนื้อแลหนังแลเส้นแลโลหิตแลโลมา ซึ่งประคิฐฐานอยู่
ในนาสิกประเทศนั้นแล ได้ชื่อว่าสสัมฆาน ฆานประสาทนี้มีธาตุทั้ง ๔
เป็นผู้อุปการะ มีฤคจิตแลเอาหารเป็นผู้อุปถัมภ์ค้ำชู มีอายุเป็นผู้เลี้ยงผู้ชู
มีสีแลกลิ่นรส แลโอชาเป็นบริวารแวดล้อมให้สำเร็จกิจเป็นวัตถุที่เกิดแห่ง
ฆานวิญญาณ ให้สำเร็จกิจเป็นทวารแห่งจิต ๔๖ ดวง แต่บรรดาที่ประพฤติ
เป็นไปในฆานทวารวิถีโดยอันสมควรแก่อารมณ์ เปรียบประคูกิจจัตติย-
ราชกุมารอันพระนมทั้ง ๔ กระทำอุปการะ มีนัยดังพรรณนามาแต่หลัง

แลชีวหาประสาทนั้นเล่า ก็เป็นสุขุมรูปอันละเอียดเหมือนกันแปรก
กันแต่ที่อยู่ ชิวหาประสาทนั้น ตั้งอยู่ในประเทศอันมีสถฐานตั้งปลายกลีบ
แห่งดอกกอบูล อยู่เบื้องบนแห่งสสัมฆานชีวหาในท่ามกลางแห่งสสัมฆาน
ชีวหานั้น ชิวหาประสาทนี้มีธาตุทั้ง ๔ เป็นผู้อุปการะ มีฤคจิตแลเอาหาร
เป็นผู้อุปถัมภ์ค้ำชู มีอายุเป็นผู้เลี้ยงผู้ชู มีสีแลกลิ่นแลรสแลโอชาเป็นบริวาร
แวดล้อมให้สำเร็จกิจ เป็นวัตถุที่เกิดแลชีวหาวิญญาณ ให้สำเร็จเป็น
ทวารแห่งจิต ๔๖ ดวง แต่บรรดาที่ประพฤติเป็นไปในชีวหาทวารวิถี โดย
อันควรแก่อารมณ์เปรียบประคูกิจจัตติยราชกุมาร อันพระนมทั้ง ๔ กระทำ
อุปการะ มีวินิจฉัยดังวิสัชนามาแล้วนั้น

แลกายประสาทนั้นก็เป็นสุขุม อันละเอียดเหมือนกันแปรกแต่ที่อยู่
กายประสาทนั้นซาบอยู่ทั่วสรีรกาย เปรียบประคูกิจจัตติยราชกุมารอันพระนมทั้ง ๔
อันบุคคลประชีแล้วเป็นอันดี กายประสาทนี้มีธาตุทั้ง ๔ เป็นผู้อุปการะ

มีฤๅแลจิตแลอาหารเป็นผู้อุปถัมภ์ค้ำชู มีอายุเป็นผู้เลี้ยงผู้ชู มีสีแลกลิ่นแลรส และโอชาเป็นบริวารแวดล้อม ให้สำเร็จกิจเป็นวัฏฏ์ที่เกิดแห่งกายวิญญาณ ให้สำเร็จกิจเป็นทวารแห่งจิต ๔๖ ดวง แต่บรรดาที่ประพตติเป็นไปในกาย ทวารวิถีโดยสมควรแก่อารมณ์เปรียบประดุจตั้งขัตติยราชกุมาร อันพระนม ทั้ง ๔ กระทำอุปการะมีนัยดังวิเศษนามาแล้วนั้น

ตกว่ากายประสาทหน้าขาบอยู่ในอุปาทินนกรุปสันทงปวง แต่บรรดาที่เป็นเนื้อหิกเจ็บนั้น แลได้ชื่อว่าอุปาทินนกรุป เหมือนอย่างปลายเล็บที่พ้นเนื้อ ผมแลขนแลฟันที่หิกไม่เจ็บนั้น ได้ชื่อว่าอนุปาทินนกรุปในอนุปาทินนกรุปนั้นหากายประสาทขาบอยู่ไม่ กายประสาทหน้าขาบอยู่แต่ในอุปาทินนกรุปสันทงปวงเป็นบัจจยให้รู้โณฏฐัพพารมณฺ์ จะรู้จักสัมผัสว่าอ่อนว่ากระต้างนั้น อาศัยแก่กายประสาทพิบัติแล้ว กายก็เป็นเหน็บตายไปบมิได้รู้ซึ่งสัมผัสสรรพสิ่งทงปวง

แท้จริงประสาททง ๕ นั้น มีสภาวะนุ่มไปสู่อารมณ์อันควรแก่ปกติแห่งตน

จักขุประสาทนั้น ย่อมนุ่มไปสู่อารมณ์ อันเป็นวิสัยแห่งตนเปรียบประดุจจุมอันนุ่มจิตไปสู่จอมปลวกอันเป็นที่อยู่แห่งตน อันธรรมคาวาฐุนั้น ย่อมยินดีในจอมปลวก พอใจอยู่ในจอมปลวกนั้นยิ่งนัก ไปเที่ยวแสวงหาอาหารแล้วก็กลับมาเฉพาะหน้าสู่จอมปลวก จะไต่ละไว้เว้นเสียซึ่งจอมปลวกอันเป็นที่อยู่แห่งตนหาบมิได้ อันนี้แลอุปมาจันไต จักขุประสาทนั้น ก็เฉพาะหน้าสู่รูปรามณฺ์ จะไต่ละไว้เว้นเสียซึ่งรูปารมณฺ์อันเป็นวิสัยแห่งตนนั้น หาบมิได้อุปไมยดังนั้น

นัยหนึ่งอธิบายว่า ภูนั้นถ้าจะเลื่อยไปในสถานที่ใด ๆ ก็พอใจ
เลื่อยไปในที่อันรก ๆ หากพอใจที่จะเลื่อยไปในประเทศที่แจ้ง ๆ นั้นไม่
อันนั้นแลมีอุปไมยฉันใด จักขุประสาทนนั้นก็เด็ดลอคคฺไปในที่อันเลียบ อัน
บุคคลปกปักกำบัง มีอุปมาดังภูอันพอใจที่จะเลื่อยไปในที่อันรก ๆ นั้น

แลโสตประสาทนนั้น ย่อมโน้มไปสู่สัททการมณฺอันเป็นวิสัยแห่งตน
เปรียบประคุดังจะเข้อันมีจิตโน้มไปสู่ประเทศอันมีน้ำ อันธรรมาจารย์จะเข้
นั้นเป็นชาติสัตว์น้ำ มาตรแมนว่าจะขึ้นสู่บก ก็มีจิตประหวัดอยู่ในน้ำ จะ
ไต่ละเวนเสียซึ่งน้ำอันเป็นวิสัยแห่งตนนั้นหาบมิได้ อันนั้นแลมีอุปมาฉันใด
โสตประสาทก็เฉพาะหน้าสู่สัททการมณฺจะไต่ละเวนเสียซึ่งสัททการมณฺ อันเป็น
วิสัยแห่งตนหาบมิได้มีอุปไมยดังนั้น

นัยหนึ่งอธิบายว่า จะเข้เช่นนี้หูไว - หูนั้นระวางอยู่ที่จะฟังเสียง ตรีบ
อยู่ที่จะฟังเสียง เมื่อช้อนตัวอยู่ในน้ำอันเป็นวังนนั้น ถ้าได้ยินสำเนียงสัตว์
อันควรจะเป็นภักษาหารแห่งตน ปรากฏในประเทศที่ใด ก็โผนโลดไล่ไป
ในประเทศที่นั้น แลมีอุปมาฉันใด โสตประสาทนก็ระวางอยู่ในที่จะฟัง
เสียง ตรีบอยู่ที่จะฟังศัพท์สำเนียงต่าง ๆ แต่พอได้ยินแว่วก็เล่นถึง เล่น
ไปในประเทศที่ปรากฏแห่งสำเนียง มีอุปไมยดังนั้น

แลฆานประสาทนนั้น ย่อมโน้มไปสู่กัณธารมณฺ อันเป็นวิสัยแห่งตน
เปรียบประคุดักษิชาติ อันมีจิตโน้มไปในประเทศอากาศอันธรรมาทานก
นั้น มีอากาศเป็นวิสัย มาตรแมนว่าจะลงจับอยู่ที่พนปถพิคฺคิ จับอยู่ที่
พญกษาลฉาวลลฺย พนัสนมไพทที่ใด ๆ ก็ดี ก็มีจิตประหวัดอยู่ในอากาศ
จะให้ตลละวางเสียซึ่งอากาศหาบมิได้ อันนั้นแลมีอุปมาฉันใด ฆานประสาท

นั้น ก็อยู่เฉพาะหน้าคันธารมณเฑียรจะได้ละได้เว้นเสียซึ่งคันธารมณเฑียร อันเป็น
 วิสัยแห่งตนนั้นหาบมิได้มีอุปไมยดังนั้น

แท้จริงมานประสาทนั้น ไม่รู้สละละเมินซึ่งกลิ่นใดอันหนึ่ง สุกแต่
 แต่กลิ่นมากกระทบถึงแล้ว ก็รับรองเอาเป็นของแห่งตนสิ้นทุกสิ่งทุกอย่างอัน
 กลิ่นเผ็ด กลิ่นร้อน กลิ่นเปรี้ยว กลิ่นหวาน กลิ่นฝาด กลิ่นเบ้อ กลิ่นหอม
 กลิ่นเหม็น สรรพกลิ่น นั้นแลมานประสาทรับรองสิ้น มานประสาท
 จะได้เลือกได้เว้นเสียซึ่งกลิ่นอันชั่ว ๆ เลือกเอาแต่กลิ่นที่ดี ๆ นั้นหาบมิได้
 เพราะเหตุว่ากลิ่นนั้นเป็นวิสัยแห่งตน มีอุปมาดังปีกษิชาติอันอากาศเป็น
 วิสัยมิได้สละละวางเสียซึ่งอากาศนั้น

แลชีวหาประสาทนั้น ย่อมโน้มไปสู่อารมณอันเป็นวิสัยแห่งตน
 เปรียบประจวบกับสุนัขบ้าง อันมีจิตโน้มไปในบ้านอันเป็นวิสัยแห่งตน ธรรมดา
 ว่าสุนัขบ้านนั้น ย่อมรักใคร่ซึ่งถิ่นแห่งตน ผูกพันอยู่ในถิ่นแห่งตน ถึง
 ถิ่นแห่งตนนั้นบังเกิดพิบัติด้วยอันตรายพอใจที่จะไปจากถิ่นแห่งตน สุนัข
 รักถิ่นมีจิตโน้มไปในถิ่นแห่งตน แลเมื่ออุปมาฉันใด ชิวหาประสาทก็โน้ม
 ไปสู่อารมณอันเป็นวิสัยแห่งตน มีอุปไมยดังนั้น

แลกายประสาทนั้น ย่อมโน้มไปสู่โณฏฐัพพารมณอันเป็นวิสัยแห่ง
 ตน เปรียบประจวบกับสุนัขซึ่งจอก อันมีจิตโน้มไปในป่าช้าฝืดิบ ธรรมดา
 ว่าสุนัขซึ่งจอกนั้นย่อมรักใคร่ในป่าช้าฝืดิบ ผูกพันอยู่ในป่าช้าฝืดิบบมิได้
 วาง เพราะเหตุที่ได้กินซากอสุภเป็นอาหารมีอุปมาฉันใด กายประสาทนั้น
 ก็โน้มไปสู่โณฏฐัพพารมณอันเป็นวิสัยแห่งตนมีอุปไมยดังนั้น

ลำดับมานั้น โดยนัยพิสดารตามพระบาลี แต่จะเก็บเอาแต่ใจ
 ความมาวิสัยนาโดยสังเขป แต่พอเป็นอุปการะแก่กฤตกรรมผู้มีศรัทธาบำเพ็ญ

เพียรในพระวิปัสสนากรรมฐานนั้น แท้จริงอุปายรูป ๒๔ ประการนั้น เมื่อจัดโดยนัยแห่งพระอภิธรรมมีตถสังคหะนั้นจัดเป็นประสาทรูป ๕ วิสัยรูป ๔ ภาวะรูป ๒ หนักรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ อาหารรูป ๑ ปริจเจทรูป ๑ วิญญูตรูป ๒ วิการรูป ๓ ลักษณะรูป ๔ ประสาทรูป ๕ นั้นได้สำแดงแล้วโดยนัยพิสดาร แลรูปซึ่งจะวิสังขนาไปในเบื้องหน้า ตั้งแต่วิสัยรูปไปนั้น จะสำแดงแต่โดยนัยสังเขป

นักปราชญ์พึงสันนิษฐานเถิดว่า วิสัยรูป ๔ ประการนั้น ได้แก่ อารมณ์ทั้ง ๔ ประการ คือ รูปารมณ์ประการ ๑ สัททารมณ์ประการ ๑ คันถารมณ์ประการ ๑ รสารมณ์ประการ ๑ เป็น ๔ ประการด้วยกัน

รูปารมณ์นั้นได้แก่รูปสรวรพสิ่งทั้งปวง รูปอันประกอบด้วยวิญญาณ กิติ รูปอันหาวิญญาณมิได้กิติ สุดแท้แต่เป็นรูปควรจะเป็นอารมณ์แห่งจิต อันยติในจักขุทวารแล้ว ก็ได้ชื่อว่ารูปารมณ์สิ้นด้วยกัน

แลสัททารมณ์นั้นได้แก่เสียงสรวรพสิ่งทั้งปวง เสียงเพราะกิติ เสียงไม่เพราะกิติ เสียงสัตว์อันประกอบด้วยวิญญาณกิติ เสียงฆ้อง เสียงเครื่อง ดุริยดนตรี พิณพาทย์ทั้งปวงกิติ สุดแท้แต่ว่าเป็นเสียงเป็นอารมณ์แห่งจิต อันยติในโสตทวารแล้ว ก็ได้ชื่อว่าสัททารมณ์สิ้นด้วยกัน

แลคันถารมณ์นั้นได้แก่สรวรพกลิ่นทั้งปวง กลิ่นหอม กลิ่นเหม็น กลิ่นร้อน กลิ่นเย็น กลิ่นสิ่งใด ๆ กิติ สุดแท้แต่ว่าเป็นกลิ่นอันควรจะเป็นอารมณ์แห่งจิต อันยติในฆานทวารแล้วก็ได้ชื่อว่า คันถารมณ์สิ้นด้วยกัน แลรสารมณ์ ได้แก่สรวรพรสทั้งปวง รสเปรี้ยว รสเค็ม รสฝื่อนฝาด รสเผ็ด รสแสบ รสขม รสจืด รสหวาน รสสิ่งใด ๆ กิติ สุดแท้แต่ว่าเป็นรสควรจะเป็นอารมณ์แห่งจิตอันยติในชีวาทวารแล้ว ก็ได้ชื่อว่ารสารมณ์ สิ้นทงนั้น ประสมเข้าด้วยกันเป็นอารมณ์ ๔ ประการ

อารมณ์ทั้ง ๔ ประการนี้ สมเด็จพระศาสตราจารย์ ตรัสเทศนาว่า
วิสัยรูป ๕ ประการ

แลภาวะรูป ๒ ประการนี้ คืออิตถิภาวะรูปประการ ๑ ปุริสภาวะ
รูปประการ ๑ เป็น ๒ ประการด้วยกัน

อิตถิภาวะรูปนั้น บังเกิดเนื่อง ๆ กันอยู่ในสันดานแห่งสตรีบมิได้
รู้ชาติสหาย อิตถิภาวะรูปนี้ เป็นใหญ่ในที่จะกระทำให้รูปกายเป็นสตรี
ให้กิริยามารยาทอากัปปะอาการทงปวง เป็นกิริยามารยาทอากัปปะอาการ
แห่งสตรี

ก็ฝ่ายว่าปุริสภาวะรูปนั้น บังเกิดเนื่อง ๆ กันอยู่ในสันดานแห่ง
บุรุษมิได้รู้ชาติสหาย ปุริสภาวะรูปนี้ เป็นใหญ่ในที่จะกระทำให้รูปกาย
เป็นบุรุษ ให้กิริยามารยาทอากัปปะอาการทงปวงเป็นกิริยามารยาทอากัปปะ
แห่งบุรุษ

ถ้าบุรุษจะกลายเป็นสตรี ขณะเมื่อเพศจะกลับเป็นสตรีนั้นปุริสภาวะ
รูปดับไป บมิได้บังเกิดสันภาวะ ๑๗ ขณะจิต เมื่อปุริสภาวะรูปดับไป
แล้วไม่บังเกิดล่วงไปได้ถึง ๑๗ ขณะจิตแล้วอิตถิภาวะรูปจึงบังเกิดขึ้นใน
ลำดับนั้น

เมื่ออิตถิภาวะรูปบังเกิดขึ้นแล้ว รูปก็กลายเป็นสตรีไป กิริยา
มารยาทอากัปปะอาการทงปวง ก็กลายเป็นสตรีไปในกาลนั้น

ถ้าหญิงจะกลับเพศเป็นชายเล่า ขณะเมื่อเพศจะกลายเป็นชายนั้น
อิตถิภาวะรูปก็ดับไป บมิได้บังเกิดสันภาวะ ๑๗ ขณะจิต เมื่ออิตถิภาวะ
รูปดับล่วงไปไม่บังเกิดถึง ๑๗ ขณะจิตนั้นแล้วปุริสภาวะรูปก็บังเกิดขึ้นใน

สันดาน ครั้นปรีศถาเวรบังเกิดแล้วรูปกายก็กลายเป็นบุรุษ กิริยามารยาท
หากับปะอาการทงปวง ก็กลายเป็นบุรุษสิ้นในกาลนั้น

สตรีจะกลายเป็นบุรุษนั้นอาศัยด้วยกุศลมีกำลัง กุศลที่ตนได้รักษา
ศีล ๘ เว้นจากเมถุนสังวาสหนักดี กุศลที่ตนได้รักษาศีลกาเมสุมิจณาจาร
ไม่เอาใจออกนอกสามีนหนักดี กุศลทั้งสองประการนี้ ถ้ามีกล้าหาญอยู่ใน
สันดานสตรีภาพผู้ใด ถ้าสตรีภาพผู้นั้นมีความปรารถนาที่จะเป็นชาย ก็
จะได้เป็นผู้ชายสำเร็จมโนเรศความปรารถนาแก่กุศลกล้ามีกำลังแล้ว เพศสตรีนั้น
ก็จะกลับกลายเป็นบุรุษไป กุศลนั้นเข้าชักนำกำจัดเสียซึ่งอิตถีกถาเวรรูปนั้น
ดับสูญไปแล้ว ก็ตกแต่งปรีศถาเวรให้เกิดขึ้นในสันดาน ให้รูปกายแลกิริยา
มารยาท หากับปะอาการทงปวงกลับกลายเป็นบุรุษให้เห็นประจักษ์แก่ตาใน
อิตถภาพชาติหนึ่ง

เพศสตรีกลายเป็นบุรุษนั้น มีเยี่ยงอย่างแต่ปางก่อนครั้งสมเด็จพระ
พระพุทธองค์ ยังทรงพระนามมีพระชนม์โปรดเวไนยสรรพสัตว์อยู่นั้นสตรี
ผู้หนึ่งมีนามโคตรมิได้ปรากฏในวาระพระบาลี สตรีผู้นั้นมีศรัทธาไปบวช
เป็นนางภิกษุณีในพระศาสนา อุตสาหะรักษาศีลบริสุทธิ์เป็นอันดี นาง
ภิกษุณีนั้น ครั้นว่ามีจิตอันเบื่อหน่ายจากที่จะเป็นสตรีภาพมีความปรารถนา
จะใคร่เป็นบุรุษ เมื่อมีความปรารถนาดังนั้น อาศัยด้วยกุศลกล้า อิตถี
ถาเวรรูปก็อันตรธานหาย ปรีศถาเวรรูปที่เป็นใหญ่กระทำให้รูปกายเป็นผู้ชาย
นั้นก็บังเกิดขึ้นมาในทันใด นางภิกษุณีก็กลายเป็นบุรุษไปในกาลนั้น ครั้น
กลายเป็นบุรุษไปแล้ว สมเด็จพระพุทธองค์ก็ทรงกรุณาโปรดให้มาอยู่กับ
ภิกษุสงฆ์ทงปวง

ฝ่ายข้างบุรุษเล่าที่กลายเป็นสตรีนั้นก็มีมาแต่ปางก่อน บุตรชายโสโรย
 เศรษฐี อยู่ในโสโรยนครแต่ครั้งก่อน เมื่อสมเด็จพระพุทธองค์ยังทรง
 ทรมานมีพระชนม์โปรดเวไนยสรรพสัตว์อยู่นั้น บุตรชายเศรษฐีนั้นวันหนึ่ง
 ออกไปภายนอกพระพารา ลงไปสู่ท่าเพื่อจะอาบน้ำ ได้เห็นพระมหากัจจายน
 เถระท่านยืนห่มผ้าจีวรอยู่ในที่แห่งหนึ่ง ก็บังเกิดความปรารถนาอันเป็น
 บาบว่า พระมหาเถระองค์นี้รูปร่างทำงานงามคือนักหนา ถ้าเป็นภรรยาของ
 อาตมาฉันจะดีทีเดียว ข้อหนึ่งภรรยาของอาตมานี้ ถ้ามีรูปโฉมสี่สน์ผู้พรรณ
 อย่างพระมหาเถระองค์นี้จะดีทีเดียว เมื่อจิตคิดตามกแต่เท่านั้น ปุริสภาวะรูป
 นั้นก็อันตรธานหาย รูปกายก็กลายเป็นสตรีไปในขณะบัดเดี๋ยวนั้น ครั้น
 กลายเป็นสตรีไปแล้ว ก็หนีไปสู่เมืองตักกศิลา ไปอยู่เป็นภรรยาของบุตร
 ชายแห่งเศรษฐีเมืองตักกศิลา อยู่จำเนียร นานมาเบื้องหน้า ได้พบกับภัสสหาย
 ให้สหายไปอาราธนาให้พระมหากัจจายนเถระมาฉัน กระทำอภิวันท์
 นบอันนมัสการขอประทานโทษ ครั้นพระมหาเถระเจ้าโปรดให้อภัยโทษแล้ว
 อธิติภาวะรูปก็อันตรธานหาย ปุริสภาวะรูปที่เป็นใหญ่ในที่กระทำให้เป็น
 ผู้ชายนั้นจึงบังเกิดขึ้น กระทำในรูปกายเป็นผู้ชายคงคั่นตั้งเก่า

ว่ามาทางนี้ จะให้เห็นว่าหญิงจะกลายเป็นชายนั้น อาศัยด้วยกุศลมี
 กำลัง ฝ่ายผู้ชายจะกลายเป็นหญิงนั้น ก็อาศัยด้วยมีความประมาทพลาดพลั้ง
 ลงที่ใดที่หนึ่งแล้ว เพศก็กลายเป็นสตรีไป บุรุษจะเป็นสตรีนั้นง่าย สตรีจะ
 ใครเป็นผู้ชายนั้นเป็นอุดมเพศ เป็นเพศอันอุดม บุคคลอันปรารถนาบ้จเจก
 ภูมิ แลพุทธภูมินั้น จะสำเร็จก็อาศัยด้วยอยู่ในเพศเป็นบุรุษ ๆ นั้น จึง
 สร้างบารมีปรารถนาพุทธภูมิบ้จเจกภูมินั้นได้ ถ้าเป็นสตรีอยู่แล้ว จะสร้าง

บารมีปรารถนาพุทธภูมิ บัณฑิตภูมินั้นขัดอยู่ ให้ปรารถนาเป็นบุรุษเสียก่อน
ครั้นได้เป็นบุรุษแล้วจึงให้ปรารถนาพุทธภูมิ บัณฑิตภูมิ ความปรารถนา
จึงจะสำเร็จ ถ้าไม่ปรารถนาเป็นบุรุษก่อน แลปรารถนาตรงเอาพุทธภูมิ
บัณฑิตภูมินั้น ความปรารถนาไม่สำเร็จ เหตุฉะนั้นจึงว่าเพศบุรุษนั้นได้ชื่อ
ว่าอุดมเพศ อุดมกว่าเพศสตรีพึงเข้าใจเถิดกว่าพรรณนามาทางนี้ จะให้เห็น
แจ้งว่า อิตถิภาวรูปนั้นเป็นใหญ่ที่จะตกแต่งให้รูปกายเป็นบุรุษ

แลหัตถ์รูปนั้นพึงเข้าใจว่าได้แก่หัตถ์วัตถุเนื้อหัวใจนั้น แลเรียกว่า
หัตถ์รูป เนื้อหัวใจนั้นเดิมทีก็จัดเข้าในหมวดคปฐวีธาตุจัดเป็นมหาภูตรูป
แล้ว มาภายหลังจัดเป็นหัตถ์รูปเล่าอาศัยเหตุอันใด อาศัยว่าเนื้อหัวใจ
นั้นเป็นทั้งวงวิญญาน เป็นใหญ่กว่าเนื้อทั้งปวงวิเศษแปลกกว่าก้อนเนื้อ
ทั้งปวงนั้นแลท่านจึงจัดเป็นหัตถ์รูป ด้วยสามารถจะให้เห็นแปลกกันนั้น

แลชีวิตรูปนั้นจะได้แก่สิ่งอันใด ชีวิตรูปนั้น ได้แก่รูปชีวิตินทรีย์
สำแดงโดยประเภท ชีวิตินทรีย์นี้มี ๒ ประการ คือรูปชีวิตินทรีย์ประการ
๑ อรูปชีวิตินทรีย์ประการ ๑ เป็น ๒ ประการจะ

อรูปชีวิตินทรีย์นั้น ได้แก่อัจฉลเจตสิก แต่บรรดาจิตแลเจตสิกนั้น
ท่านจัดเป็นอินทรีย์ประการ ๑ ชื่อว่าอรูปชีวิตินทรีย์

แลอาการ ๓๒ อันประชุมกันนั้น ท่านก็จัดเป็นอินทรีย์ประการ ๑
ชื่อว่ารูปชีวิตินทรีย์ รูปชีวิตินทรีย์นั้นแล ท่านยกขึ้นเป็นรูปประการ ๑
ชื่อว่าชีวิตรูป

แท้จริงอาการ ๓๒ นี้ เมื่อเรียกแต่ละอย่าง ๆ ก็มีชื่อต่าง ๆ กัน
ชื่อว่าผม ชื่อว่าเล็บ ชื่อว่าฟันเป็นต้น ครั้นว่าจัดเป็นหมวด ๆ กัน ก็เรียก

ว่าปจวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ครั้นว่าธาตุทั้ง ๔ ประการ
ประชุมกันเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียว ก็เรียกว่ารูปชีวิตินทรีย์ มีครุณาตุจว่า
รถ ๆ นั้นเมื่อเรียกแต่ละสิ่ง ๆ ก็เรียกว่างอน ว่าแอก ว่าแปรก ว่าคุม
ว่าเพลลา ว่ากำ ว่ากง ครั้นเรียกรวมกันเข้าก็เรียกว่าราชรถอันนี้มีฉันท

อาการ ๓๒ นั้นเมื่อเรียกเรียงออกไป ก็ได้นามชื่อว่าผม ชื่อว่าขน
ชื่อว่าเล็บ ชื่อว่าฟันเป็นต้น ครั้นจัดเป็นหมวดเข้าก็เรียกว่า ปจวีธาตุ
อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ครั้นรวมกันเข้าสิ้นทั้งนั้น ก็เรียกชื่อว่า
ชีวิตรูป อุปไมยคังทัพพะสัมภาระทั้งปวงมีกำมึงเป็นต้น อันประชุมกัน
แล้ว และได้นามปรากฏว่า ราชรถนั้น

ที่นี้จะว่าด้วยอาหารรูปสืบต่อไป อาหารรูปนั้นได้แก่กวัฬิงการอาหาร
คือสิ่งของที่เรากำหนักรับบริโภคทุกวันนี้ ข้าวและน้ำขมนของกินมันจะมังสะ
ทั้งปวงนี้ จัดเป็นรูปประการ ๑ ชื่อว่าอาหารรูป แต่ทว่าเมื่อยังไม่ได้
บริโภคนั้น ยังไม่ได้ชื่อว่าอาหารรูปก่อน ต่อเมื่อได้บริโภคแล้วอาหารนั้น
ซบซายไปแล้ว จึงได้ชื่อว่าอาหารรูป

โอชะแห่งอาหารอันซบซายไปทั่วสกลกายนั้น ซบซายเมื่อเพลลาปัจจุ
สมัย คือเวลาจะใกล้รุ่งนั้นแลเป็นเพลลาอาหารซบซายทั่วสกลกาย โอชะ
อาหารนั้นซบซายไปทั่วทั้งขุมผมและขุมน เหตุคั้งนั้นบุคคลทั้งปวงจึงนอน
เป็นสุขในเวลาจะใกล้รุ่งนั้นยิ่งกว่าเพลลาทั้งปวง

จะฝันเห็นเล่า ฝันในเวลาจะใกล้รุ่งและแก่เพลลาทั้งปวง เหตุว่ามี
ความสบาย เพราะโอชะอาหารซบซายทั่วทั้งสกลกายนั้น มีครุณาดัง
พฤกษาศาตักันไม้ทั้งทลายอันงามประหลาดเมื่อเพลลาจะใกล้รุ่ง ธรรมคาวว่า

ต้นไม้นี้งามในเปลวจะไกล่รุ่งน้ันยิ่งกว่าเปลวทั้งปวง เหตุว่าเปลวจะไกล่รุ่ง
 น้ันรสแผ่นดินซ้บซ้บทั่วทุกกิ่งน้อยกิ่งใหญ่ ใบอ่อนและใบแก่ทั้งปวง รส
 แผ่นดินน้ันจำเต็มแต่หัวค้าก็ซ้บซ้บซ้บไปโดยลำค้บ ซ้บไปในลำต้นแล้วก็
 ซ้บไปในกิ่งใหญ่ ๆ ครันแล้วก็ซ้บซ้บไปในกิ่งน้อย ๆ ซ้บออกไป ๆ
 เมื่อถึงซึ่งเปลวปัจจุสมัยก็ซ้บไปทุกใบทุกก้านน้ันแล ต้นไม้งามมีสีอันงาม
 หนักหนาในเปลวณ้ัน ครันว่ารุ่งซ้บแล้ว รสแผ่นดินก็ถอยลงมา ๆ จากใบ
 แล้วก็ถอยลงมาจ้บกิ่ง ถอยลงมาจ้บลำต้นลงไป ๆ ทราบเท่าถึงแผ่นดิน
 ต่อเปลวค้าลงอีกเล่า รสแผ่นดินน้ันจึงกลับซ้บซ้บซ้บไปเหมือนในหนหลัง
 ต้นไม้น้ันใครรสแผ่นดินซ้บซ้บอยู่ ต้นไม้น้ันมีสีฐานพรรณใบก้านงาม
 เป็นที่น่ามาซึ่งความเลื่อมใส

ต้นไม้น้ันใครรสแผ่นดินซ้บซ้บไปมิได้ทั่ว ต้นไม้น้ันก็มีใบก้านอัน
 เทียวแห่งคร้าค้ร้า ถึงซึ่งสภาวะแก่เฒ่าชราตายยืนต้นอยู่ก็มี เป็นทงนเพราะ
 รสแผ่นดินมิได้ซ้บกันซ้บไป “เสยยถา” อันน้ันเลื่อมจ้นใด กายแห่งเรา
 ทานทั้งปวง เมื่ออาหารซ้บซ้บอยู่ทั่วจ้บจ้บครัดเคร้งอยู่โดยสิริสวัสดิ
 ครันอาหารซ้บซ้บไปมิได้ทั่วแล้ว ก็เทียวแห่งคร้าค้ร้าถึงภาวะแก่เฒ่าชรา
 ทุพพลาทุกสิ่งทุกประการ เมื่อหนุ่มเมื่อสาวอยน้ันถึงนอนก็หลับสนิท
 แรงก็มาก ผิวเนื้อก็ครัดเคร้งเปล่งปล้งอยู่ เนื้อทงปวงอาศัยด้วยอาหาร
 ซ้บซ้บอยู่ทั่วทุกซ้บซ้บและซ้บซ้บ ครันว่าล้งเข้าปัจจุสมัยอาหารก็ไม่
 ซ้บซ้บเหมือนแต่ก่อนแล้ว นอนก็มิใครจะหลับ ผมที่ค้บค้บกลับขาว เนื้อ
 หนักที่เคร้งครัดก็เทียวแห่งทงน้ันเป็นเกลียว เรียวแรงน้ันก็ทุพพลาพลดถอย
 น้อยไป อาศัยแก่อาหารไม่ซ้บซ้บเป็นปกติอย่างแต่ก่อน มีอุปมาดังต้นไม้น้ัน

อันรสแผ่นดินมิได้ซึบซาบทั่วไป และมีใบก้านอันคร่ำคร่าเหี่ยวแห้งไป
ตุมิไต้งามแก่ตาโลกทั้งปวงนั้น

อาหาร^๕เป็นใหญ่ในที่จะอุปถัมภ์^๕รักษ^๕ซึ่งรูป^๕ เหตุ^๕ฉะนั้นจึงจัด^๕เป็น
รูปอันหนึ่ง ชื่อว่าอาหารรูป

และปริจเจทรูป^๕นั้นจะได้แก่สิ่งอันใด

ปริจเจทรูป^๕นั้นได้แก่อากาศธาตุ อากาศ^๕นั้นแปลว่า เปลา่ ธาตุ^๕นั้น
แปลว่าธาตุ ฟังเข้าใจเถิดว่า บรรดาที่เปลา่ ๆ อยู่ในกาย^๕แห่งเราทั้งหลาย
คือช่องหูช่องปากช่องจมูกเป็นอาทิ^๕ นี้แลเรียกว่าอากาศธาตุ แต่บรรดาช่อง
เปลา่ ๆ อยู่ในกาย^๕ นี้ได้ชื่อว่าอากาศธาตุ^๕ทั้งสน อากาศ^๕ธาตุนั้นจัด^๕เป็นรูป
ประการ ๑ ชื่อว่าปริจเจทรูป

และวิญญูตรูป ๒ ประการ คือ กายวิญญูติ^๕ประการ ๑ วิจิวิญญูติ^๕
ประการ ๑

กายวิญญูติ^๕นั้น ได้แก่กาย^๕แห่งเราท่านทั้งปวง อันหวนไหวอยู่ใน
อิริยาบถ^๕ ๔ คือขณะเมื่อนั่งลงกัตถุก^๕ชันกัตถุนอนลงกัตถิ^๕ ขณะเมื่อเที่ยวบน
กัตถิ^๕ ได้ชื่อว่าวิญญูตสนทงน^๕ สุกแท้แต่ว่าไหวกายขณะใดขณะนั้นก็ได้ชื่อ
ว่ากายวิญญูติ

และวิจิวิญญูติ^๕นั้น ได้แก่วาจาที่เปล่งออกขณะเมื่อพูดจาปราศรัยเจรจา
ไปเจรจามากัตถิ^๕ ขณะเมื่อขับเมือร้องเมื่อสวดเรียนว่ากล่าวสิ่งใดสิ่งหนึ่งนั้น
กัตถิ^๕ ได้ชื่อว่าวิญญูตทงสน^๕ สุกแท้แต่ออกวาจาขณะใดขณะนั้นก็ได้ชื่อว่า
วิจิวิญญูติ

กายวิญญูติและวิจิวิญญูติ ๒ ประการ^๕นี้ ท่านจัดเป็นวิญญูติรูป ๒
ประการ

และวิการรูป ๓ ประการนั้น คืออันใดบ้าง

วิการรูป ๓ ประการนั้น คือ รูปีสลหุตาประการ ๑ รูปีสสมุทตา
ประการ ๑ รูปีสสกัมมัญญตาประการ ๑ เป็น ๓ ประการด้วยกัน รูปีสส-
ลหุทานั้น แปลว่า ความเบาแห่งรูป

อธิบายว่า ขณะเมื่อเราทำนทงปวงจะกระทำการกุศลกิติ จะกระทำ
การอกุศลกิติ และมีกายอันเบาประหลาดขึ้น กายนั้นเบาว่างไว้อยู่ในที่
จะกระทำการทงปวงนั้น ได้ชื่อว่ารูปีสลหุตา

และรูปีสสมุทตานั้น แปลว่า ความอ่อนแห่งรูป

อธิบายว่า รูปิกายอันมิได้กระต้างกระเตื้องอยู่ในที่กระทำการทงปวง
อ่อนน้อมไปในที่กระทำการทงปวงนั้น ได้ชื่อว่ารูปีสสมุทตา

และรูปีสสกัมมัญญตานั้น แปลว่า ดีในการแห่งรูป

อธิบายว่า เมื่อเราทำนกระทำการสรรพงสีทงปวงนั้น ถ้ามีกายอัน
สบายอยู่ในที่กระทำการ ไม่จุกเงินยบเย็นไปด้วยทุกข์ภัยในที่อันใดอันหนึ่ง
กายนั้นคืออยู่ในที่กระทำการ ควรอยู่ในการไม่เป็นอันตรายอันใดอันหนึ่ง
แล ได้ชื่อว่ารูปีสสกัมมัญญตา

พึงเข้าใจเถิดว่า รูปีสลหุตา รูปีสสมุทตา รูปีสสกัมมัญญตา ๓
ประการนี้ ท่านจัดเป็นวิการรูป ๓ ประการ

แลลักษณะ ๔ ประการนั้น คืออันใดบ้าง ลักษณะรูป ๔ ประการ
คือ รูปีสสอจายोประการ ๑ รูปีสสสันตติประการ ๑ รูปีสสชวตาประการ
๑ รูปีสสอนิจจตาประการ ๑ เป็น ๔ ประการด้วยกัน

รูปีสสอจายอนั้น ก่อให้เกิดแห่งรูป

อธิบายว่ารูปใดเกิดขึ้นในเดิมแรกเมื่อตบปฏิสนธิ รูปอนันันได้ชื่อว่า
อุจจยรูป

และสันตติรูปนั้น ได้แก่รูปอนันันบังเกิดสืบ ๆ ให้ใหญ่ให้วัยเป็นหนุ่ม
เป็นสาว รูปอนันันบังเกิดสืบต่อให้ใหญ่ให้วัยเป็นหนุ่มเป็นสาวนั้น รูปอนันัน
นั้นได้ชื่อว่าสันตติรูป

และชรรตารูปนั้น ได้แก่รูปอนันันแก่เฒ่าชราคร่ำคร่าลง รูปกายแห่งเรา
ท่านทั้งหลาย อันแก่เฒ่าชรา ตามืด หนูนึก ฟันหัก แก้มตอบ สันหลัง
ชดถดถอยกำลัง เนื้อหนังหดหู่เป็นเกลียวนั้นแลได้ชื่อว่าชรรตารูป

และอนิจจตารูปนั้น คือ รูปอนันันไม่เที่ยงเกิดแล้วและถึงซึ่งสภาวะ
ฉิบหายทำลายไป พึงเข้าใจเถิดว่ารูปทั้งปวงอนันันมีนัยดังพรรณนามาจะนั้น
ได้ชื่อว่าอุปาทยรูป เหตุว่าอาศัยซึ่งมหาภูตรูปทั้ง ๔ ประการ แล้วจึง
บังเกิดมี

และรูปทั้งหลายนี้ “อดีต วา” ที่ล่วงไปแล้วก่อน ๆ นั้นได้ชื่อว่า
อดีตรูป

“อนาคต วา” รูปอนันันจะบังเกิดสืบไปในภายหน้านั้น ได้ชื่อว่า
อนาคตรูป

“ปัจจุปปันน วา” รูปอนันันบังเกิดขึ้นในปัจจุบันนั้น ได้ชื่อว่า
ปัจจุปปันรูป

“อชฺฌตฺต วา” รูปที่บังเกิดในภายใน คือประสาททั้ง ๕
มีจักขุประสาทเป็นต้น มีกายประสาทเป็นปริโยสานนั้น ได้ชื่อว่าอช-
ฌตฺตรูป

อัมมัตถรูปนั้น แปลว่ารูปภายใน ประสาททั้ง ๕ คือ จักษุประสาท
โสตประสาท มานประสาท ชิวหาประสาท กายประสาทนั้นประดิษฐาน
อยู่ใน อาศัยเหตุดังนั้น จึงได้ชื่อว่าอัมมัตถรูป

“พหิทธา วา” และรูปนอกออกจากประสาททั้ง ๕ นั้น ได้ชื่อว่า
พหิทธารูป

อธิบายว่า เป็นรูปภายนอกไม่ประดิษฐานอยู่ในภายในเหมือนประสาท
ทั้ง ๕ เหมือนอย่างหัวใจ ตับ ปอด และม้าม ใส่น้อย ใสใหญ่ทั้งปวง
นั้นก็อยู่ในภายในตน แต่ที่ว่าไม่เป็นภายในเหมือนด้วยประสาททั้ง ๕
เหตุดังนั้นท่านจึงไม่จัดเป็นอัมมัตถรูป ท่านจัดเป็นอัมมัตถรูปเป็นรูปภายใน
นั้น แต่ประสาททั้ง ๕ นอกกว่านั้นท่านจัดเป็นพหิทธารูปสนทงน

“โอฬาริกิ วา” และรูปที่หยาบ ๆ คือรูปารมณฺ์ประการ ๑
สัททารมณฺ์ประการ ๑ กัณธารมณฺ์ประการ ๑ รสารมณฺ์ประการ ๑
ปจวีธาตุประการ ๑ เตโชธาตุประการ ๑ วาโยธาตุประการ ๑ เป็น ๗
ประการด้วยกัน เอาประสาททั้ง ๕ มาใส่เข้าด้วยเป็น ๑๒ รูป ทั้ง ๑๒
ประการนี้ได้ชื่อว่าโอฬาริกรูป ว่าเป็นรูปอันหยาบ

“สุขุมิ วา” และรูปนอกออกไปกว่า ๑๒ ประการนี้ ได้ชื่อว่า
สุขุมรูป แปลว่ารูปอันละเอียด

“หีนึ วา” รูปที่ชั่ว ๆ นั้นได้ชื่อว่าหีนรูป “ปณฺีตึ วา” รูปที่
งาม ๆ ดี ๆ ได้ชื่อว่าปณฺีตรูป “ยึ ทูเร วา สนฺติเก วา” รูปที่อยู่ไกล ๆ
นั้นได้ชื่อว่าทูเรรูป รูปที่อยู่ใกล้กันนั้นได้ชื่อว่าสนฺติเกรูป

“ตเทกขุณฺี อภิสณฺญหิตฺวา” สมเด็จพระมหากรุณาประมวลรูป
ทั้งปวงเข้าเป็นหมู่หมวดเป็นกองอันเดียว จึงให้ชื่อว่ารูปอันนี้

“เกณฑ์เกณฑ์” เหตุใดจึงได้ชื่อว่ารูป

อธิบายว่า ธรรมตาอันชื่อว่ารูป ๆ นี้ อาศัยด้วยรู้ฉิบหายด้วยร้อนเย็น
รู้ฉิบหายด้วยความอยากช้าอยากหนา รู้ฉิบหายด้วยโรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ นานา
ได้สำแดงรูปจันทร์โดยสังเขปแต่เท่านั้น

แต่^{นี้}จะแสดงวิญญานขั้นที่สี่ต่อไป

และวิญญานขั้นที่นั้น ได้แก่อจิต ๘๘ โดยสังเขป พิศดาร ๑๒๑ ที่
จักจิต ๘๘ โดยสังเขปนั้น จัดเป็นกามาพจรจิต ๕๔ รูปาพจรจิต ๑๕
อรูปาพจรจิต ๑๒ โลกุตตรจิต ๘ ประสมเข้าด้วยกันเป็น ๘๘ ดวง

และกามาพจร ๕๔ นั้นจักเป็นอกุศลจิต ๑๒ ดวง คือเป็นโลภมุล ๘
โทสมุล ๒ โมหมุล ๒ เป็น ๑๒ ดวงด้วยกัน

โลภมุล ๘ ดวงนั้น จัดเป็นทวิภูตีสัมปยุต ๔ ดวง อย่างไรก็ตามเรียกว่า
ทวิภูตีสัมปยุต อธิบายเป็นประการใด

อธิบายว่า จิตอันประกอบด้วยความห่วงเห่นในสิ่งของทั้งปวงอัน
ประกอบด้วยวิญญานและหาวิญญานมิได้ มีความรักใคร่ในสิ่งของทั้งปวง
นั้นมันคง ความรักนั้นตรึงตราอยู่มีครุณาตุจเขมา กับน้ำมันยางอันตรึงตรา
อยู่ที่ผ้าสาฎกอันขาว จะยกสิ่งของ ๆ ใดออกทำบุญให้ทานนั้นยกออกมิได้
ถ้าเห็นสิ่งอันใดเป็นของ ๆ เขาแล้ว ค้ำริแต่จะน้อมเอามาเป็นของ ๆ ตน
ความโลภเห็นปานดังสำแดงมาจะ^{นี้}ได้ชื่อว่าทวิภูตีสัมปยุต

มีสิ่งของสิ่งใดแล้วถือมั่นว่าของ ๆ เรา ๆ มิให้กระจัดกระจาย ไม่ให้
ผู้ใดผู้หนึ่ง เป็นอย่างนั้นแลพึงเข้าใจเกิดว่า โลกจิตเป็นทวิภูตีสัมปยุต ๆ นั้น
แปลว่าประกอบ โลกจิตดวงใดมีทวิภูตีสัมปยุต โลกจิตดวงนั้นได้ชื่อว่า

ทิวฏฐีสัมปยุต ทิวฏฐินั้นแปลว่าเห็น ทิวฏฐีบ้งเกิดด้วยโลกจิต ย่อมให้เห็นไป
ในที่นี้จะน้อมเอาของ ๆ ท่านมาเป็นของ ๆ ตนให้เห็นแต่จะได

พึงเข้าใจว่าจิตที่โลกเห็นแต่จะไดมิได้คิดหน้าคิดหลัง มิได้หยุดมิไคยยัง
ผูกพันแน่นคงที่จะรักใคร่ได ชื่อทิวฏฐีสัมปยุต

และทิวฏฐีวิปยุตนั้น แปลว่าปราศจากทิวฏฐิ แต่โลกก็โลกอยู่อย่างนั้น
ทิวฏฐิไม่ประกอบตัวยกได้ชื่อว่าทิวฏฐีวิปยุต

โลกก็โลกอยู่แต่ทว่าไม่เห็นแต่จะไดอย่างเดียว ถอยหน้าถอยหลังหยุด
รงยงอยู่นั้น ได้ชื่อว่าทิวฏฐีวิปยุต

พึงเข้าใจเอาแต่ระทั้ความเถิดว่า โลกจิตดวงใดประกอบด้วยทิวฏฐิ
โลกจิตดวงนั้นได้ชื่อว่าทิวฏฐีสัมปยุต โลกจิตที่หาทิวฏฐีบ้งเกิดประกอบมิได้
นั้น ได้ชื่อว่าทิวฏฐีวิปยุต

แลโลกจิตที่เป็นทิวฏฐีสัมปยุต ๔ ดวงนั้น จัดเป็นโสมนัส ๒ ดวง คือ
ขณะเมื่อโลกเจตนาบังเกิด และไปทำอกุศลกรรมต่าง ๆ ตามที่เจตนา
ถ้ามีความชื่นชมโสมนัสรื่นเริงไปในที่กระทำบาปนั้น ได้ชื่อว่าโสมนัสสัมปยุต
ยินดีในการโลกนั้น ได้ชื่อว่าโสมนัสสัมปยุต

ถ้าโลกอยู่กระนั้น ไม่ชื่นชมยินดีในการโลก โลกเฉย ๆ อยู่กระนั้น
ได้ชื่อว่าอุเบกขาสัมปยุต

และโลกจิตที่เป็นทิวฏฐีวิปยุต ๔ ดวงเท่านั้น ก็เป็นโสมนัส ๒ ดวง
เป็นอุเบกขา ๒ ดวง เหมือนกับทิวฏฐีสัมปยุต ตกไว้ในโลกมุตที่สัมปยุต
ด้วยอุเบกขานั้น คือเป็น ๔ ดวงด้วยกัน ที่เป็นโสมนัสสัมปยุตนั้นก็ ๔
เหมือนกันกับอุเบกขา

และโลกมุขอันสัมปยุตด้วยอุเบกขานั้น จัดเป็นสสังขาริก ๒ ดวงเป็น
อสสังขาริก ๒ ดวง

คือขณะเมื่อบังเกิดโลกเจตนาอัน ถ้างบังเกิดด้วยมีผู้ชวน มีผู้เฝ้าผู้หนึ่ง
มาชักชวนแล้ว จึงบังเกิดโลกอย่างนั้นได้ชื่อว่าสสังขาริก ถ้าหาผู้ชวนมิได้
น้ำใจกล้าหาญบังเกิดโลกด้วยลำพังใจเองนั้น ได้ชื่อว่าอสสังขาริก

และโลกมุขที่เป็นโสมนัสสัมปยุต ๔ ดวงนั้น ก็จัดเป็นสสังขาริก ๒
เป็นอสสังขาริก ๒ ดวงเหมือนกันกับที่เป็นอุเบกขา

ผู้มีปัญญาพึงสันนิษฐานว่าโลกมุขที่ท่านตั้งไว้แล้ว ท่านจึงเอาทฎฐิ
นั้นผ่าเป็น ๒ ออกไป ด้วยสามารถเอาทฎฐิผ่า ครั้นแล้วเอาเวทนา
คือโสมนัสแลอุเบกขานั้นมาผ่าอีกเล่า ที่เป็น ๒ อยู่หนึ่งจึงเป็น ๔ ออก
ไป ครั้นแล้วท่านจึงเอาสังขารคือสังขาริกแลอสสังขาริกนั้นมาผ่าอีกเล่า ที่
เป็น ๔ อยู่หนึ่งจึง ๘ ออกไป จึงนับโลกมุขได้ ๘ ดวงจุฬารรณนา
มาน

แลโทสมุข ๒ ดวงนั้น จัดเป็นสสังขาริกดวง ๑ อสสังขาริกดวง ๑

โทสมุขที่เป็นสสังขาริกนั้นอธิบายว่า จิตนั้นมิได้ก้าวโกรธด้วย
ลำพังตนเอง ต่อมีผู้มาว่านั้น ๆ นี้ ๆ ยุ่งไป ใจนั้นจึงกล้าหาญขัดเคือง
ก้าวโกรธขึ้นเมื่อภายหลัง มีความโกรธด้วยสามารถมีผู้ยุ่งอย่างนี้ ได้ชื่อว่า
สสังขาริก

แลอสสังขาริกนั้น คือจิตนั้นกล้าหาญโกรธด้วยลำพังใจตัวเอง หาผู้
ยุ่งมิได้ โกรธเองหาผู้ยุ่งมิได้นั้น ได้ชื่อว่าอสสังขาริก

ประสมเข้าเป็นโทสมุข ๒ ดวงด้วยกัน แลโมหมุข ๒ ดวงนั้นเล่าจัด
จัดเป็นวิจิกิจฉาสัมปยุตดวง ๑ อุทธัจจสัมปยุตดวง ๑

วิจิกิจฉาสัมปยุตด้วยโมหะนั้นเมื่อเกิดแล้ว ก็ให้สงสัยสนเท่ห์ไปใน
คุณพระรัตนตรัย ให้สงสัยไปในผลคือผลทานผลแห่งความเจริญภูมิกาวนา
สดับฟังพระสัทธรรมเทศนา

แลอุทฺธจฺจสัมปยุตฺถัน เมื่อบังเกิดแล้วก็ให้อารมณ์ลุ่มหลงฟุ้งซ่านไป
ในการกุศลทั้งปวง

ผสมเข้าด้วยกันเป็นโมหมูล ๒ โทสมูล ๒ โลกมูล ๘ เข้าด้วยกัน
จึงเป็นอกุศล ๑๒ ดวง

แลวิปากจิต ๒๓ ดวงนั้น จัดเป็นกุศลวิปากอเหตุ ๘ อกุศลวิปาก ๗
มหาวิปาก ๘ เป็นวิปาก ๒๓ ดวงด้วยกัน

กุศลวิปากอเหตุ ๘ ดวงนั้น คืออุเบกขาสหคตจักษุวิญญาณดวง ๑
อุเบกขาสหคตโสทวิญาณดวง ๑ อุเบกขาสหคตมานวิญาณดวง ๑
อุเบกขาสหคตชีวหาวิญาณดวง ๑ สุขสหคตกายวิญาณดวง ๑ สัมปฏิจ-
ฉันนะดวง ๑ อุเบกขาสันตிரณะดวง ๑ โสมนัสสสันตிரณะดวง ๑ เป็น ๘
ดวงด้วยกัน

อุเบกขาสหคตจักษุญาณจิตนั้น มีลักษณะให้รู้จักซึ่งรูปว่าดีแล
ชั่วงามแลบ่มีงาม อันจะรู้จักรูปสรรพสิ่งทั้งปวง ย่อมรู้จักด้วยจักษุญาณ
จิตดวงนี้ ๆ สหคตเกิดพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา เป็นจิตสำหรับอยู่ในจักขุ
ทวารวิถี ถ้ารูปมาปรากฏแจ้งแก่จักษุแล้วเมื่อใดจักษุญาณนั้นก็เข้ารับเป็น
พนักงานให้รู้ซึ่งรูปในกาลเมื่อนั้น เมื่อเราทำนทงหลายทั้งปวงเห็นรูปนั้น
เห็นด้วยจักษุประสาท เมื่อรู้จักรูปนั้นรู้จักด้วยจักษุญาณจิต

แลอุเบกขาสหคตโสทวิญาณนั้นแล้ว มีลักษณะให้รู้จักเสียงสรรพสิ่ง
ทั้งปวง โสทวิญาณจิตอันสหคตด้วยอุเบกขาดวงนี้เป็นจิตสำหรับเกิดใน

โสตทวารวิถิ ถ้าเสียงมากกระทบโสตประสาทแล้วกาลเมื่อใด โสตวิญญานก็
 เข้าเป็นพนักงานให้รู้จักซึ่งเสียงในกาลเมื่อนั้น เมื่อเสียงมากกระทบประสาทนั้น
 เราทำนทังปวง ได้ยินด้วยอำนาจโสตประสาท ได้ยินแล้วและรู้ว่าเสียงนั้น
 รู้ด้วยวิญญาน จะรู้ด้วยโสตประสาทนั้นหามิได้ โสตประสาทนั้นเป็น
 พนักงานแต่ที่จะให้ได้ยินเท่านั้น โสตแลวิญญานนี้แลเป็นพนักงานให้
 รู้จักเสียง

แลอุเบกขาสหคตขานวิญญานนั้น เป็นพนักงานให้รู้จักกลืนเป็นจิต
 อันบังเกิดสำหรับขานทวารวิถิ ถ้ากลืนมากกระทบขานประสาทแล้วกาล
 เมื่อใด ขานวิญญานก็เข้ารับเป็นพนักงานให้รู้จักกลืนในกาลเมื่อนั้น แล
 ขานประสาทนั้นเป็นพนักงานแต่ที่จะมิให้จมนั้นคัค ให้จมนั้นที่ปกคิอยู่
 เป็นพนักงานแต่เท่านั้น ที่จะรู้จักกลืนนั้นเป็นพนักงานแห่งขานวิญญาน
 ต่างหาก ไม่เป็นพนักงานแห่งขานประสาท

แลชีวหาวิญญานอันสหคตด้วยอุเบกขานั้น พึงเข้าใจเถิดว่าจิตดวงนี้
 บังเกิดสำหรับอยู่ในชีวหาทวารวิถิ ถ้ากลืนถูกต้องรสแล้วกาลเมื่อใด ก็เข้า
 เป็นพนักงานให้รู้จักรสในกาลเมื่อนั้น จะรู้จักรสนั้นรู้ด้วยสามารถชีวหา
 วิญญานจิต ชิวหาประสาทนั้นเป็นพนักงานแต่ที่จะบำรุงตนไว้มิให้สิ้น
 เสียเป็นพนักงานแต่เท่านั้น จะเป็นพนักงานให้รู้จักรสด้วยนั้นหามิได้

แลกายวิญญาน อันสหคตด้วยสุขเวทนานั้นเล่า พึงเข้าใจเถิดว่า
 จิตดวงนี้สำหรับอยู่ในกายทวารวิถิ เป็นพนักงานให้รู้จักซึ่งสิ่งอันตนสัมผัส
 จะรู้จักซึ่งสิ่งอันตนสัมผัสว่าอ่อนว่ากระด้างว่าละเอียดว่าหยาบนั้น อาศัยกาย
 ประสาทเป็นทัง แต่ทว่าที่รู้มันด้วยกายวิญญาน กายประสาทนั้นเป็น

พนักงานแต่ทีจะบำรุงไว้มิให้เป็นเหน็บชามิให้กายนั้นตายไป ให้กายนั้นคือ
อยู่เป็นปกติ เมื่อกายคืออยู่เป็นปกติไม่เห็นชรา ด้วยสามารถกายประสาท
นั้นแล้วสัมผัสมาถูกต้องกายในกาลเมื่อใด กายวิญญานก็เข้ารับเป็นพนักงาน
ให้รู้ว่าอ่อนกว่ากระต้างว่าละเอียดว่าหายไปในกาลเมื่อนั้น

ผู้พิจารณปัญญา พึงสันนิษฐานเข้าใจเถิดว่า เมื่อรูปมาปรากฏ
แจ้งแก่จักขุแล้ว แลเราท่านทั้งปวงจะเห็นรูปนั้น เห็นด้วยจักขุประสาท
จะรู้ว่าขาวว่าเขียวว่าเหลืองว่าแดงว่าหม่นนั้น รู้ด้วยอำนาจสัญญา จะ
รู้จักว่าขาวคือสิ่งนั้น ๆ เขียวคือสิ่งนั้น ๆ แดงเป็นสิ่งนั้น เหลืองเป็นสิ่ง
นั้น ดำเป็นสิ่งนั้น หม่นเป็นสิ่งนั้น จะรู้จักว่าสิ่งนั้น ๆ ด้วยอำนาจจักขุ
วิญญาน จะรู้ว่าตำน้อยตำมากชั่วดีงามมีงามน้ออาศัยแก่ปัญญา รู้ด้วย
อำนาจปัญญา

ขณะเมื่อมีเสียงมาปรากฏแก่โสตนั้นแล้ว จะได้ยินเสียงนั้นอาศัยแก่
โสตประสาท ได้ยินแล้วแลจะรู้ว่าสิ่งนั้น ๆ เสียงคนนั้น ๆ จะรู้จะเห็น
ด้วยสามารถสัญญา จะรู้ว่าเสียงแข็งเสียงอ่อนเสียงหวานนั้นรู้ด้วยสามารถ
วิญญาน จะรู้เสียงเพราะแลมิได้เพราะ เสียงกลมแลมิได้กลมมีกระแสมาก
มีกระแสน้อย จะรู้วิเศษจะเห็น รู้ด้วยสามารถปัญญา

ขณะเมื่อกลิ่นมาปรากฏแก่ฆานประสาทนั้นแล้ว เราท่านทั้งปวงจะ
รู้ว่ากลิ่นเหม็นกลิ่นหอมนั้น รู้ด้วยอำนาจสัญญา จะรู้จักว่ากลิ่นเหม็นนั้นเป็น
กลิ่นสิ่งนั้น กลิ่นหอมเป็นกลิ่นสิ่งนั้น ๆ จะรู้จะเห็นด้วยอำนาจวิญญาน จะ
รู้ว่ากลิ่นหอมอย่างนั้นเป็นกลิ่นดี อย่างนั้นเป็นกลิ่นอย่างกลาง อย่างนั้นเป็น
กลิ่นอย่างต่ำ จะรู้วิเศษจะเห็นรู้ด้วยสามารถปัญญา

ขณะเมื่อรสมากดองซึ่งชีวหานนั้นเล่า เราท่านทั้งปวงจะรู้ว่าเปรี้ยว
 เค็มฝาดเผื่อนเผ็ดร้อนหวานขมนั้น อาศัยแก่ชีวหาประสาทเป็นทีตั้ง แต่
 ทว่าที่รสนั้นจะด้วยสามารถล้าพังชีวหาประสาทนั้นหามิได้ จะรู้รสว่าขมหวาน
 เปรี้ยวเค็มฝาดเผื่อนนั้น รู้ด้วยสามารถสัญญาจะรู้จักรสเปรี้ยวขมนั้นรสสิ่ง
 นั้น ๆ รสเค็มนั้นเป็นรสสิ่งนั้น ๆ จะรู้ฉะนี้ด้วยวิญญาณ จะรู้ว่ารสขมเช่น
 มีคุณอย่างนั้นมีโทษอย่างนั้น ชอบโรคสิ่งนั้น ไม่ชอบโรคสิ่งนั้น จะรู้วิเศษ
 อย่างนี้ รู้ด้วยสามารถปัญญา

ขณะเมื่อถูกดองสิ่งหนึ่งสิ่งใดเข้า และจะรู้ว่าหยาบว่าละเอียดว่าอ่อน
 ว่ากระด้าง จะรู้ว่าสิ่งนั้น ๆ รู้ด้วยอำนาจสัญญา แลวิญญาณจะรู้ว่าสิ่งนั้น
 ถ้าได้สัมผัสถูกดองแล้ว จะเป็นคุณหรือโทษอย่างนั้นจะรู้วิเศษจะรู้ด้วย
 อำนาจปัญญา

เป็นใจความว่าจิตทั้ง ๕ มีอุเบกขาสหคตจักขุวิญญาณเป็นต้น มี
 สุขสหคตวิญญาณเป็นปริโยสานั้น เป็นจิตบังเกิดสำหรับปัญญาทวารวิธัมมจักขุ
 ทวารเป็นต้น มีกายทวารเป็นปริโยสานดุดังพรรณนามาจะ

แลสัมปฏิจฉันนจิตนั้นเป็นพนักงานจะรับเอาซึ่งอารมณ์ทั้งปวง อัน
 ปรากฏแก่ทวารทั้ง ๕ เมื่อรูปารมณฺ์ สัททารมณฺ์ คันธารมณฺ์ รสอารมณฺ์
 โผฏฐัพพารมณฺ์ มากระทบประสาท วิญญาณจิตทั้ง ๕ ที่พรรณนามาแต่
 หลังนั้น บังเกิดให้รู้จักอารมณ์แล้วกาลเมื่อใด สัมปฏิจฉันนจิตนั้น ก็
 บังเกิดขึ้นเป็นพนักงานรับเอา อารมณฺ์มีรูปเป็นต้น เป็นประธานในกาล
 เมื่อนั้น

สัมปฏิจฉันนจิตนั้นบังเกิดแต่ทวารทั้ง ๕ คือ จักขุทวาร โสถทวาร
 ฆานทวาร ชิวหาทวาร กายทวาร จะได้บังเกิดใหม่ในทวารนั้นหามิได้

แลอุเบกขาสันตริณจิตกับโสมนัสสันตริณจิตสองดวงนั้น เป็น
 พนักงานที่จะรับพิจารณาซึ่งอารมณ์ เมื่อสัมปฏิจันนจิตบังเกิดรับเอา
 อารมณ์มาแล้วกาลเมื่อไตรสันตริณจิตก็เข้ารับต่อ พินิจพิจารณาอารมณ์นั้น
 สืบไปในกาลเมื่อนั้น จิตที่พรรณนามานี้ ประสมเข้าด้วยกันเป็น ๘ ดวง
 เรียกว่ากุศลวิบากเหตุ

แลอกุศลวิบาก ๗ ดวงนั้นเล่า จัดเป็นจักขุวิญญาณดวง ๑ โสต-
 ญาณดวง ๑ ขานญาณดวง ๑ ชิวหาญาณดวง ๑ กายญาณ
 ดวง ๑ สัมปฏิจันนจิตดวง ๑ สันตริณดวง ๑ ประสมเข้ากันเป็น ๗ ดวง

จักขุวิญญาณนั้น ก็เป็นพนักงานให้รู้จักรูปเหมือนกันกับจักขุญาณ
 ที่สำแดงมาก่อนนั้น ต่างกันแต่ว่าดวงก่อนเป็นฝ่ายกุศล ที่จะว่าบังเกิด
 ฝ่ายอกุศล จักขุญาณที่สำแดงมาก่อนนั้น เป็นพนักงานให้รู้จักรูปอัน
 เป็นบุญ จักขุญาณที่ว่าบังเกิดเป็นพนักงานให้รู้จักรูปอันเป็นบาปเห็นรูป
 อันชั่วเห็นรูปลามกแล้วกาลเมื่อใด จักขุญาณฝ่ายอกุศลดวงนั้นก็บังเกิด
 เข้าเป็นพนักงาน ให้รู้จักรูปในกาลเมื่อนั้น

ถ้าเห็นว่ารूपที่เป็น มีต้นว่าเห็นพระสงฆ์สามเณร พระสฤป
 พระเจดีย์ พระศรีมหาโพธิ์ พระปฏิมากร เห็นรูปที่เป็นบุญจะเห็น จักขุ
 ญาณที่เป็นฝ่ายอกุศลก็บังเกิดเข้ารับเป็นพนักงาน ให้รู้จักที่เป็นกุศลนั้น
 จักขุญาณจิต ๒ ดวงนี้ เป็นจิตสำหรับจักขุญาณวิถีด้วยกัน แต่ทว่า
 เมื่อจะบังเกิดนั้นเปลี่ยนกันเป็นวาระ ๆ ถ้าเห็นรูปที่เป็นบุญ ก็เป็นวาระแห่ง
 จักขุญาณที่เป็นฝ่ายอกุศลจะบังเกิด ถ้าเห็นรูปที่เป็นบาปก็เป็นวาระแห่ง
 จักขุญาณฝ่ายอกุศลจะบังเกิด

โสทวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน สัม
 ปฏิจันน สันติริณ ฝ่ายอกุศลวิบากที่สำแดงบัดนี้ ก็มีลักษณะเหมือนกัน
 กับที่สำแดงก่อน แปลกกันแต่บุญแลบาป ที่สำแดงก่อนนั้นเป็นฝ่ายบุญ
 ที่สำแดงบัดนี้เป็นฝ่ายบาป ฟังเข้าใจว่าสุดแท้แต่จะได้ฟังเสียงอันเป็นบาปได้
 ดมกลิ่นอันเป็นบาป ได้กลิ่นเสียดอันเป็นบาป ให้สัมผัสถูกต้องที่เป็นบาป
 แล้วกาลเมื่อใด โสทวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน
 สัมปฏิจันน สันติริณที่เป็นฝ่ายบาปนั้น ก็บังเกิดเป็นพนักงานแห่งกัน ๆ
 ไปในกาลเมื่อนั้นถ้าได้ฟังเสียงที่เป็นบุญ ได้ดมกลิ่นที่เป็นบุญ ได้สัมผัสที่
 เป็นบุญด้วยสัมผัสที่เป็นบุญแล้ว จักชิวญญาน โสทวิญญาน ฆานวิญญาน
 ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน สัมปฏิจันน สันติริณ ฝ่ายอกุศลที่สำแดง
 ในกาลก่อน ก็บังเกิดเป็นที่ ๆ เป็นแห่ง ๆ เป็นพนักงานแห่งกันและกัน
 ทั้งพรรณนามานี้

แลมหาวิบาก ๘ ดวงนี้ จัดเป็นญาณสัมปยุต ๕ ดวง เป็นญาณ
 วิปยุต ๔ ดวง มหาวิบากทั้งหลายนี้จัดเป็นสังฆาริก อสังฆาริก จัดเป็น
 โสมนัสแลอุเบกขา เหมือนอย่างที่พรรณนามาในกามาพกรรมหากุศล ที่
 สำแดงมาแล้ว ในกัมภีร์ พระอภิธรรมมัตตสังคินี จะยกไว้ จะสำแดงในกิริยาจิต

๑๑ ประการ

กิริยาจิต ๑๑ ประการนั้น จัดเป็นอเหตุกิริยา ๓ มหากิริยา ๘
 เป็น ๑๑ ด้วย

อเหตุกิริยานั้น จัดเป็นปัญจะทวาราวัชชนะประการ ๑ มโน
 ทวาราวัชชนะประการ ๑ สหจิตประการ ๑ เป็น ๓ ประการด้วยกัน

ปัญจทวารามัชชณะนั้น เป็นจิตสำหรับพิจารณาซึ่งอารมณ์ในทวารทั้ง ๕ เมื่อรูปารมณ์มาปรากฏแจ้งแก่จักขุประสาท สัททอารมณ์มาปรากฏแก่โสตประสาท คันธอารมณ์มาปรากฏแก่ฆานประสาท รสอารมณ์มาปรากฏแก่ชีวหาประสาท โผฏฐัพพารมณ์มาถูกต้องกายประสาทกาลเมื่อใดปัญจทวารามัชชณะจิตนี้ ก็บังเกิดขึ้นก่อนจิตทั้งปวงให้พิจารณาอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้นเป็นประธานในกาลเมื่อนั้น

เมื่อปัญจทวารามัชชณะจิตบังเกิดดับไปแล้ว จักขุวิญญาณแลโสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ แลสัมปฏิจจันนสันตโรธ จึงบังเกิดได้ในกาลเมื่อภายหลัง อันพิจารณาอารมณ์ในปัญจทวารามัชชณะ เป็นพนักงานแห่งปัญจทวารามัชชณะจิต

แลมโนทวารามัชชณะจิตนั้น เป็นจิตอันพิจารณาอารมณ์ในมโนทวาร ในมโนทวารวัตถุนั้น มีมโนทวารามัชชณะจิตเป็นต้น มโนทวารามัชชณะจิตนี้บังเกิดก่อนแล้ว ชวณะแลตทาลัมพะณะ จึงบังเกิดสืบต่อไปในลำดับ

มโนทวารามัชชณะจิตดวงนี้ เมื่อบังเกิดในปัญจทวาราวัตถุนั้นให้สำเร็จเป็นโวฏฐชวณกิจ เมื่อบังเกิดในมโนทวารวัตถุนั้น บังเกิดเป็นมโนทวารามัชชณะ

แลหสนจิตนี้ เป็นจิตแห่งพระชีณาสพ จะได้มีในสันดานแห่งปฤตุชนนั้นหามิได้ หสนจิตนี้เป็นพนักงานที่จะให้ยัมให้แย้ม พระชีณาสพเจ้านั้น อันจะยัมจะแย้มน้อยมยัมแย้มด้วยหสนจิตดวงนี้บังเกิดประสมเข้าเป็นอเหตุกกุฎริยา ๓ ด้วยกัน

แลมหากิริยา ๘ ดวงนั้นเป็นญาณสัมปยุต ๔ เป็นญาณวิปยุต ๔ เป็นโสมนัสแลอุเบกขา สสังขาริก แลสสังขาริกเหมือนนัยที่พรรณนามา ในกามาพจรมหากุศล อันสำแดงแล้วในคัมภีร์รัตน คืออภิธรรมัตถสังคิณี

ประสมมหากิริยา ๘ กับอเหตุกกิริยา ๓ เข้าด้วยกัน จึงเป็นกามาพจรกิริยา ๑๑ ประการ

ประสมกามาพจรวิบาก ๒๓ มหากุศล ๘ อกุศล ๑๒ กามาพจรกิริยา ๑๑ เข้าด้วยกัน จึงเป็นกามาพจร ๕๔ ดวงด้วยกัน

แลรูปพจรจิต ๑๕ นั้น จัดเป็นกุศล ๕ วิบาก ๕ เข้าด้วยกัน จึงเป็น ๑๕

รูปกุศล ๕ นั้น จัดเป็นปฐมฌานจิตประการ ๑ ทุติยฌานจิตประการ ๑ ตติยฌานจิตประการ ๑ จตุตถฌานจิตประการ ๑ ปัญจฌานจิตประการ ๑ เป็น ๕ ดวงด้วยกัน จัดเป็นฝ่ายกุศล

ที่เรียกว่าฌานโลกีย์ ๆ นั้นมิใช่อื่นใช่ไกล ได้แก่รูปาวจรกุศลจริตทั้ง ๕ มีปฐมฌานจิตเป็นต้นเป็นประธานนี้ รูปาวจรวิบาก ๕ นั้น จัดเป็นปฐมฌานวิบากประการ ๑ ทุติยฌานวิบากประการ ๑ ตติยฌานวิบากประการ ๑ จตุตถฌานวิบากประการ ๑ ปัญจฌานวิบากประการ ๑ เป็น ๕ ประการด้วยกัน ปฐมฌานวิบากจิตนั้น เป็นพนักงานให้ปฏิสนธิในปฐมฌานภูมิพรหม ทุติยฌานวิบากแลตติยฌานวิบาก ๒ ดวงนั้นปฐมฌานเป็นพนักงานให้ปฏิสนธิในทุติยฌานภูมิพรหม

จตุตถฌานวิบากนั้น เป็นพนักงานให้ปฏิสนธิในตติยฌานภูมิพรหม

บัญญัติสมาธิวิภาคนั้น เป็นพนักงานให้ปฏิสนธิในจุตตมานภูมิ
พรหม ประสมเข้าด้วยกันจึงเป็นรูปาวจรวิปาก ๕

แลรูปาวจรกิริยา ๕ นั้น จัดเป็นปฐมฌานกิริยาประการ ๑ ทุตติย
ฌานกิริยาประการ ๑ ตติยฌานกิริยาประการ ๑ จตุตตฌานกิริยาประการ ๑
บัญญัติสมาธิกิริยาประการ ๑ เป็น ๕ ประการด้วยกัน

รูปาวจรกิริยาทั้ง ๕ นี้ จะบังเกิดแต่ในสันดานท่านที่เป็นพระชีนาสพ
จะมีในสันดานเราท่านปุถุชนนั้นหามิได้ ปุถุชนทั้งปวงนั้น ถ้าจะได้ฌาน
ก็ได้แต่ฌานอันเป็นกุศล จะได้ฌานอันเป็นกิริยานั้นหามิได้ อาศัยว่ากิริยา
จิตนี้ ไม่มีในสันดานแห่งปุถุชนทั้งปวง

แลอรุปาวจรจิต ๑๒ นั้นจัดเป็นกุศล ๔ วิปาก ๔ กิริยา ๔ เป็น
๑๒ ด้วยกัน

อรุปกุศล ๔ นั้นจัดเป็นอากาสนัญญาตนกุศลดวง ๑ วิญญา
ณัญญาตนกุศลดวง ๑ อากิญจัญญาตนกุศลดวง ๑ เหนวส์ัญญานาสัญญา
ตนกุศลดวง ๑ เป็น ๔ ด้วยกัน

แลวิปาก ๔ ดวงนั้น จัดเป็นอากาสนัญญาตนวิปากประการ ๑
วิญญาณัญญาตนวิปากประการ ๑ อากิญจัญญาตนวิปากประการ ๑ เหน
วส์ัญญานาสัญญาตนวิปากประการ ๑ เป็น ๔ ประการด้วยกัน

แลอรุปาวจรกิริยาทั้ง ๕ นั้น จัดเป็นอากาสนัญญาตนกิริยา
ประการ ๑ วิญญาณัญญาตนกิริยาประการ ๑ อากิญจัญญาตนกิริยา
ประการ ๑ เหนวส์ัญญานาสัญญาตนกิริยาประการ ๑ เป็น ๔ ประการด้วยกัน

พึงเข้าใจเหมือนนัยที่พรรณนามาในรูปาวจรกุศลนั้นเกิดว่าอรุปวจร
กุศล ๔ ดวงนั้น บังเกิดมีแต่ปุถุชนอันได้มานโลกีย์ จะได้ในสันตทานแห่ง
พระชินาสพหามิได้

แลอรุปวิบากทั้ง ๔ นั้น เป็นพนักงานให้ปฏิสนธิในอรุปพรหม
ทั้ง ๔ ชั้น

แลอรุปภิกิริยาทั้ง ๔ นั้น มีในสันตทานท่านที่เป็นชินาสพ จะได้มี
ในสันตทานโลกียชนหามิได้

ประสมกุศลแลวิบากแลภิกิริยาเข้าด้วยกันจึงเป็นอรุปาวจรจิต ๑๒

แลโลกุตตร ๘ จัดเป็นมรรค ๔ ผล ๔ เป็น ๘ ด้วยกัน

ประสมกามาวจรจิต ๕๔ อรุปาวจร ๑๒ โลกุตตร ๘ เข้าด้วยกัน
เป็นจิต ๘๔ โดยสังเขป

แลจิต ๘๘ นี้ สมเด็จพระมหากรุณาธิคุณเจ้าสงเคราะห์เข้าเป็นชั้น
อัน ๑ ชื่อว่าวิญญาณชั้น

เมื่อสำแดงวิญญาณชั้นในที่ ๒ ด้วยประการฉะนี้ ลำดับนั้นจึง
สำแดงเวทนาชั้น สัตถุญาชั้น สังขารชั้นสืบต่อไป

เวทนาชั้นได้แก่เวทนาเจตสิก อันมีลักษณะให้เสวยซึ่งอารมณ์
เวทนาเจตสิกนี้ เมื่อจำแนกออกโดยอารมณ์นั้น แยกออกไปเป็น ๕
ประการ คือ

เมื่อสุขเวทนาประการ ๑ ทุกขเวทนาประการ ๑ โสมนัสสเวทนา
ประการ ๑ โทมนัสสเวทนาประการ ๑ อุเบกขาเวทนาประการ ๑ เป็น
๕ ประการดังนี้

ขณะเมื่อมีความสุข เสวยอารมณ์อันเป็นสุขนั้น ได้ชื่อว่าสุขเวทนา
 ขณะเมื่อต้องภัยได้ทุกข์ เสวยอารมณ์อันเป็นทุกข์นั้น ได้ชื่อว่าทุกข์เวทนา
 ขณะเมื่อโสมนัสรื่นเริงบันเทิงใจเสวยอารมณ์ อันชื่นชมเหตุการณ์นั้น ได้ชื่อ
 ว่าโสมนัสเวทนา ขณะเมื่อมีความน้อยเนื้อต่ำใจ เสวยอารมณ์อันเป็น
 โทมนัสขัดแค้นนั้น ได้ชื่อว่า โทมนัสเวทนา ขณะเมื่อไม่สุขไม่ทุกข์ไม่ชื่นชม
 โสมนัสยิตีปริดาไม่น้อยเนื้อต่ำใจสิ่งใดสิ่งหนึ่งเสวยอารมณ์อันเป็นมัธยัสถ์นั้น
 ได้ชื่อว่าอุเบกขาเวทนา

เวทนาทั้ง ๕ ประการตั้งพรรณนามาจะนี้ แต่ละอัน ๆ แจกออก
 ไปโดยทวารนั้นได้ละ ๖ ๆ สุขเวทนาจึงแจกออกไปเป็น ๖ ทุกขเวทนา
 ก็แจกออกไปเป็น ๖ โสมนัสแลโทมนัสแลอุเบกขานั้นก็แจกออกไปเป็น ๖ ๆ
 เหมือนกัน

สุขเวทนาที่แจกออกไปเป็น ๖ นั้น จัดเป็นจักขุสัมผัสสาสุขเวทนา
 ประการ ๑ โสตสัมผัสสาสุขเวทนาประการ ๑ ฆานสัมผัสสาสุขเวทนา
 ประการ ๑ ชิวหาสัมผัสสาสุขเวทนาประการ ๑ กายสัมผัสสาสุขเวทนา
 ประการ ๑ มโนสัมผัสสาสุขเวทนาประการ ๑ เป็น ๖ ประการด้วยกัน

จักขุสัมผัสสาสุขเวทนานั้น ได้แก่ความสุขอันบังเกิดแต่จักขุสัมผัส
 ได้เห็นสิ่งอันเป็นที่ชอบเนื้อจำเริญใจ ได้เห็นซึ่งรูปอันเป็นที่รักใคร่ แล
 มีความสุขด้วยได้เห็น ได้เสวยอารมณ์อันเป็นสุขสวัสดิ์ด้วยสามารถได้เห็น
 รูปนั้น ได้ชื่อว่าจักขุสัมผัสสาสุขเวทนา

แลโสตสัมผัสสาสุขเวทนานั้น ได้แก่ความสุขอันบังเกิดแต่โสต
 สัมผัส ได้ฟังศุริยางค์ดนตรีดีดดีตีเป่าขับร้องเสียงสิ่งใด ๆ ก็ดีได้ฟังแล้ว

มีความสุขเสวยซึ่งอารมณ์อันเป็นสุข
สัมผัสสชาสุขเวทนา

เพราะเหตุได้ฟังนั้น ได้ชื่อว่าโสต

แลมานสัมผัสสชาสุขเวทนานั้น ได้แก่เวทนาอันบังเกิดแก่มานสัมผัส
ได้ตมกลิ่นกฤษณากำพักจวงจันทร์ แลพรรณดอกไม้อันหอมเป็นที่ชื่นชู
อารมณ์แล้วมีความสุข เสวยอารมณ์อันเป็นสุขเพราะเหตุได้สูดดมนี้ ได้
ชื่อว่ามานสัมผัสสชาสุขเวทนา

แลชีวหาสัมผัสสชาสุขเวทนานั้น ได้แก่เวทนาอันบังเกิดแต่ชีวหา
สัมผัสได้ลิ้มเลียซึ่งรสอันประณีตบรรจง เป็นที่ชอบอารมณ์แห่งตน แลมี
ความสุขเสวยอารมณ์เป็นสุข เพราะได้ลิ้มเลียนี้ ได้ชื่อว่าชีวหาสัมผัสสชา
สุขเวทนา

แลกายสัมผัสสชาสุขเวทนานั้น ได้แก่เวทนาอันบังเกิดแต่กายสัมผัส
ได้สัมผัสถูกต้องสิ่งใดสิ่งหนึ่ง อันเป็นที่จำเริญใจแห่งตน แลมีความสุข
เสวยอารมณ์อันเป็นสุข เพราะได้ถูกต้องนั้น ได้ชื่อว่ากายสัมผัสสชาสุขเวทนา

แลมโนสัมผัสสชาสุขเวทนานั้น ได้แก่เวทนาอันบังเกิดแต่มโน
สัมผัส ขณะเมื่อรู้เหตุผลต้นปลายสิ่งใดสิ่งหนึ่งแล้ว แลมีความสุขเสวย
อารมณ์อันเป็นสุขเพราะเหตุนี้ ได้ชื่อว่ามโนสัมผัสสชาสุขเวทนา

ถ้าจะให้เห็นชัดเห็นแจ้งด้วยกันแล้ว พระโยคาพจรเจ้าอันจำเริญ
ภาวานนั้น เมื่อลักษณะอันหนึ่งมาปรากฏแก่จิตของท่าน แลท่านมีความสุข
เสวยอารมณ์อันเป็นสุข เพราะเหตุลักษณะมาปรากฏแจ้งแก่จิตนั้น ได้ชื่อว่า
มโนสัมผัสสชาสุขเวทนา

สุขเวทนาสิ่งเดียวกัน แจกออกไปเป็นเวทนาถึง ๖ ประการ ด้วย
สามารถทวารทั้ง ๖ ตุกุพรรณนามาจะนั้น

แลทุกขเวทนานั้นเล่าก็แจกออกไปเป็น ๖ เหมือนกัน เป็นจักขุ
สัมผัสสชาทุกขเวทนาประการ ๑ โสทสัมผัสสชาทุกขเวทนาประการ ๑
ฆานสัมผัสสชาทุกขเวทนาประการ ๑ ชิวหาสัมผัสสชาทุกขเวทนาประการ ๑
กายสัมผัสสชาทุกขเวทนาประการ ๑ มโนสัมผัสสชาทุกขเวทนาประการ ๑
เป็น ๖ ประการด้วยกัน อธิบายก็เหมือนกันกับหนหลัง เป็นใจความว่า
สุดแท้แต่เห็นรูปสิ่งใดสิ่งหนึ่ง มิได้ชอบเฝ้าพอใจแลมีความทุกข์ เป็นต้นว่า
เห็นราชสีห์เสือโคร่งเสือเหลือง เห็นอสรพิษน้อยใหญ่ เห็นแรดเห็นช้าง
เห็นโคเถื่อนแลมีความกลัวว่า มันจะกระทำร้ายจะเป็นอันตรายแก่ชีวิต แล
มีความทุกข์เสวยอารมณ์อันเป็นทุกข์ เพราะได้เห็นอย่างนั้นแลได้ชื่อว่า
จักขุสัมผัสสชาทุกขเวทนา

เมื่อเห็นภุตแลปิศาจอันร้ายกาจหยาบซ้ำ จะเบียดเบียนอาตมาขณะ
นั้นก็ เห็นชนที่เป็นเวรกัน เห็นโจรอันร้ายแลกลัวจะเกิดภัยแก่ตัวแลมีความ
ทุกข์นั้นก็ดี สุดแท้แต่ว่าได้ทุกข์เพราะได้เห็นแล้วก็ได้ชื่อว่าจักขุสัมผัสสชา
ทุกขเวทนาทั้งนั้น

ถ้าได้ฟังเสียงเล่า เป็นต้นว่าได้ฟังเสียงภุตแลปิศาจ เสียงสีหราช
พยัคฆาที่บีมหิงสาสรรพเสียงนั้น สุดแท้แต่ว่าฟังแล้วแลมีความตระหนก
ตกใจกลัวว่าจะมีภัยแก่อาตมา แลมีความทุกข์เสวยอารมณ์อันเป็นทุกข์
เพราะได้ฟังเสียงนั้น ได้ชื่อว่าโสทสัมผัสสชาทุกขเวทนา

ถ้าได้กลิ่น เป็นต้นว่าไปในป่าได้กลิ่นเสีย ไปเรือได้กลิ่นจระเข้
ได้กลิ่นสัตว์อันร้ายแลกลัวจะเป็นอันตรายนั้นก็ดี ได้กลิ่นอันชั่วอันเหม็น

เป็นที่พึงเกลียด แต่ไม่สบายอารมณ์นั้นก็ดี สุดแท้แต่ว่าได้กลิ่น แล้ว
 แลหาความสบายมิได้ เสวยอารมณ์อันเป็นทุกข์เพราะเหตุได้กลิ่นนั้น ได้ชื่อ
 ฆานสัมผัสสชาทุกขเวทนา.

ถ้าได้บริโภคสิ่งใดสิ่งหนึ่งมีต้นว่ายาพิษ กินแล้วแลกล้วจะเป็น
 อันตรายแก่ชีวิตนั้นก็ดี ได้กินซึ่งสิ่งนั้นเปรียบนักษณักผาดนักรัก ไม่ใคร่จะ
 หายขมไม่ใคร่จะหายผาด แต่ไม่สบายเพราะรสนั้นก็ สุดแท้แต่ว่า
 ไม่สบายเพราะรส เสวยอารมณ์เป็นทุกข์ เพราะเหตุที่ลิ้มแลบริโภคนั้น
 แล้ว ก็ได้ชื่อว่าชีวหาสัมผัสสชาทุกขเวทนา

ถ้าได้สัมผัสถูกต้องสิ่งของ อันเปื่อยอันเน่าแลมีความเกลียดความอูย
 ก็น่าได้ถูกต้องขวกแลหนามบุงร้านั้น แลมีความเจ็บความปวดความแสบ
 ความคันนั้น ต้องประหารด้วยเครื่องสาตราวุธ แลมีความเจ็บปวดยั้งนั้น
 ก็น่าได้ถูกต้องพันต้องโอบต้องรัดต้องจำต้องจ้อง แลบังเกิดความ
 ทุกขเวทนามีประการต่าง ๆ แลก็ดี สุดแท้แต่ว่าได้อารมณ์อันเป็นทุกข์
 เพราะกายสัมผัสนั้นแล้ว ก็ได้ชื่อว่ากายสัมผัสสชาทุกขเวทนาอันด้วยกัน

ถ้าเหตุผลสิ่งใดสิ่งหนึ่งมาปรากฏแจ้งแก่หัวใจเหมือนนอนหลับอยู่แล
 ผันเห็นร้าย เมื่อผันเห็นร้ายแลหาความสบายมิได้ เสวยอารมณ์อันเป็นทุกข์
 อย่างนี้ ได้ชื่อวามโนสัมผัสสชาทุกขเวทนา เวทนาสิ่งเดียวแจกอออกไป
 โดยทวาร เป็นทุกขเวทนา ๖ ประการด้วยกัน จุฬพรรณนามาจะนี้

ยังโสมนัสสเวทนาโทมนัสสเวทนา และอุเบกขาเวทนานั้นเล่าก็
 แจกอออกไปถึงละหก ๆ เหมือนกัน แจกเป็นจักขุสัมผัสสชาฐาน ๑ เป็น

โสทสัมผัสสชาฐาน ๑ เป็นฆานสัมผัสสชาฐาน ๑ เป็นชีวหาสัมผัสสชา
ฐาน ๑ เป็นกายสัมผัสสชาฐาน ๑ เป็นมโนสัมผัสสชาฐาน ๑ เป็น
๖ อย่างเหมือนกัน

ฟังเข้าใจเป็นใจความเถิดว่า ขณะเมื่อเรากำหนดบังพวนได้เห็นบิดา
มารดาภรรยาญาติมิตรสหายอันเป็นที่รัก เป็นพี่น้องอาบุตรภรรยาอันเป็น
ที่รักนั้นก็เห็นรูปพระปฏิมากร พระสถูปพระเจดีย์ พระศรีมหาโพธิ์
พระสงฆ์สามเณร องค์ใดองค์หนึ่งอันเป็นที่ให้บังเกิดศรัทธาเลื่อมใสในทันที
แล้วมีความชื่นชมโสมนัสยินดีปรีดา หัวเราะรำเริงบันเทิงใจอย่างนี้แล
ได้ชื่อว่าจักขุสัมผัสสชาโสมนัสเวทนา

ถ้ามีดังนี้ เห็นรูปที่ขึ้น ๆ แลชอบใจหัวเราะรำเริงอย่างนี้ ก็ได้
ชื่อว่าจักขุสัมผัสสชาโสมนัสเวทนาเหมือนกัน

ถ้าแลเห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งอันไม่เป็นที่รัก เป็นต้นว่าเห็นคนอันเป็น
อริกันอยู่แล้ว ถ้ามีความโทมนัสขัดเคืองคิดแค้นขึ้นมาอย่างนี้ ได้ชื่อว่า
จักขุสัมผัสสชาโทมนัสเวทนา

ถ้าได้เห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งเข้า แลมัธยสฺตเป็นท่ามกลางอยู่ ได้ชื่อว่า
จักขุสัมผัสสชาอุเบกขาเวทนา

ถ้าได้ฟังสำเนียงอันชอบใจ เป็นต้นว่าได้ฟังสำเนียงสวดมนต์ภาวนา
เสียงสวดพระสัทธรรมเทศนา แลมีความชื่นชมยินดีขมเฝิ้มแจ่มใสปรีดา
ปราโมทย์อย่างนี้ ได้ชื่อว่าโสทสัมผัสสชาโสมนัสสเวทนา

ถ้าฟังเสียงสิ่งใดสิ่งหนึ่งแล้ว แลเป็นโทมนัสขัดเคืองขึ้นมา เป็นต้นว่า
ได้ยินเขาตინตันทนา ได้ยินเขาตำเข่าว่าคักพ้อเย้ยหยันเปรียบ ๆ เปรย ๆ

ได้ยินแล้วแลมีความโกรธเคັนขัดเคັองขึ้นมาอย่างนั้นได้ชื่อว่า โสตสัมผัสชา
โหมนัสเวทนา ว่าเวทนาเกิดแต่โสตสัมผัส

ถ้าได้ยินแล้วแลมัธยัสต์เป็นท่ามกลางอยู่ ได้ชื่อโสตสัมผัสชา

อุเบกขาเวทนา

ถ้าได้กลิ่นเป็นต้นว่า กลิ่นดอกไม้อุปเทียบนํ้ามันหอมกระเจ
จันทน์ อੰนบุคคณำไปบูชาไว้ในถาน พระพุทธรูปพระสตุปะเจดีย์ แล
มีความชื่นชมโสมนัสยินดีปรีดาปราโมทย์ ก็ได้ชื่อว่าฆานสัมผัสชาโสมนัส
เวทนา

พึงเข้าใจไปทั่วเถิดว่าสุดแท้แต่ว่าจะได้กลิ่นแล้ว แลมีความชื่นชม
ยินดีปรีดาปราโมทย์ ก็ได้ชื่อว่าฆานสัมผัสชาโสมนัสเวทนา

ถ้าได้กลิ่นชั่ว กลิ่นอันมิได้ชอบแลมีความโหมนัสขัดเคັนขึ้นมา
ก็ได้ชื่อว่าฆานสัมผัสชาโหมนัสเวทนา ว่าโหมทสเกิดแต่ฆานสัมผัส ถ้า
ได้กลิ่นแล้วแลมัธยัสต์เป็นท่ามกลางอยู่ ก็ได้ชื่อว่าฆานสัมผัสชาอุเบกขา
เวทนา

ถ้าได้ลิ้มเสียรสแล้วก็ชื่นชมยินดี เหมือนอย่างนักเลงสุรานั้น ได้คิม
กินสุราก็ชื่นชมว่าเอร็ดอร่อย นับถือกันด้วยกินสุรายินดีปรีดาด้วยกันอย่าง
นั้นได้ชื่อว่าชีวหาสัมผัสชาโสมนัสเวทนา

ถ้าได้ลิ้มเสียรสแล้วมีความน้อยเนื้อต่ำใจ เหมือนหนึ่งท่านที่เป็น
สัปบุรุษ อุตส่าห์รักษาศีลของตนจะให้บริสุทธิ์ปราศจากมลทิน ครั้นว่า
มีผู้มาข่มขืนให้กินสุรามาเม่า เมื่อเขาขึ้นกรอกขึ้นเทลงใน मुखวารสุรานั้น
ล่วงล้าคอเข้าไปได้ ก็มีความน้อยเนื้อต่ำใจนหนักหนา อย่างนั้นได้ชื่อว่า
ชีวหาสัมผัสชาโหมนัสเวทนา

เป็นใจความว่า สุกแต่แก้ว์ลิมเลียรสแล้วมีความข้งความโกรธ
มีความน้อยเนื้อต่ำใจแล้ว ก็ได้ชื่อว่าโทมนัสสเวทนาเกิดแต่ชีวหาสมผัส

ถ้าได้ลิมเลียรสแล้ว และมีมัยสต์เป็นท่ามกลางอยู่ ก็ได้ชื่อว่าชีวหา
สมผัสสชาอุเบกขาเวทนา

ถ้าได้ถูกต้องสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ชอบอารมณ์ เป็นต้นว่าได้เซยชมซึ่งรูป
อันเป็นวิสภาค และบังเกิดความกำหนัดยินดีด้วยระคะตัมภกฤษณาหรณา
ภริมย์ตามกิจประเวณีคือโลก อย่างนี้ได้ชื่อว่ากายสมผัสสชาโสมนัสสเวทนา

ถ้าถูกต้องเข้าแล้วและมีความโทมนัสขัดเค้น เหมือนหนึ่งว่าคนนั้น
อยู่แล้ว ไม่ปรารถนาที่จะให้ถูกต้องตัวเรา ว่าให้เห็นใกล้ ๆ เกิด เหมือน
หนึ่งว่าคนที่กายชั่วเปื้อน ไปด้วยตมและโคลน อสุจิลามกเหม็นหน้าเหม็นโขง
คนเปื้อยหะเป็นเรือนและมะเร็งคุดะราด มิได้สะอาดเราไม่ปรารถนา
จะให้ถูกต้อง ครั้นขึ้นเข้าเบียดเสียดเข้ามาให้ถูกต้องกายเรา ๆ ก็มีความเค้น
ย้งหนักหน่าอย่างนั้นแล ได้ชื่อว่ากายสมผัสสชาโทมนัสสเวทนา ว่าโทมนัส
เกิดแต่กายสมผัส ถ้าจะมากถูกต้องเข้าแล้ว และมีมัยสต์เป็นท่ามกลางอยู่
ก็ได้ชื่อว่ากายสมผัสสชาอุเบกขาเวทนา

ถ้าและอารมณ์ที่เป็นอดีตวิภูฏารมณ์มาปรากฏแจ้งแก่มนทวารเหมือน
หนึ่งว่าหลับดงและฝันเห็นที่ชอบใจ เป็นต้นว่าฝันว่าบูชาพระรัตนตรัยด้วย
ดอกไม้และของหอมเครื่องสักการบูชาสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ฝันว่าได้ฟังพระธรรม
เทศนาที่ดี เมื่อฝันเป็นอาทิฉนั้น และมีความชื่นชมโสมนัสยินดีปรีดาอย่างนี้
แล ได้ชื่อว่ามโนสมผัสสชาโสมนัสสเวทนาว่าเวทนาเกิดแต่มนสมผัส

ถ้าฝันเห็นที่ชั่วไม่ชอบบรมณ์ และบังเกิดโถมันต์ขักแก่น ก็ได้ชื่อว่า
วามโนสัมผัสสชาโถมันต์เวทนา

ถ้าฝันและมรยัสต์เป็นท่ามกลางอยู่ ก็ได้ชื่อว่าวามโนสัมผัสสชาอุเบกขา
เวทนา

เวทนาทางหลาย^๕ เมื่อจิตด้วยภุมินนกิจ^{๕๖๗}เป็นกามาพจรเวทนา ๕๔
รูปาพจรเวทนา ๑๕ อรูปาพจรเวทนา ๑๒ โลกุตตรเวทนา ๘ เป็น ๘๙
ด้วยกันเท่ากันกับจิต มากนักหนาถึงเพียงนี้ เหตุตั้งนั้นสมเด็จพระชินสีห์
บรมศาสดาจารย์ จึงสงเคราะห์เวทนาทางปวงเข้าเป็นกองอันหนึ่งก็เรียกว่า
เวทนาขันธ^๕

และสัญญาเจตสิกนั้น พระพุทธองค์ก็สงเคราะห์เข้าไว้เป็นกอง
อันหนึ่งเหมือนกันกับเวทนา

สัญญาเจตสิกนั้น เมื่อจำแนกออกไปโดยทวารนั้น จัดเป็นสัญญา
๖ ประการ เป็นจักขุสัมผัสสชาสัญญาประการ ๑ โสตสัมผัสสชาสัญญา
ประการ ๑ ฆานสัมผัสสชาสัญญาประการ ๑ ชิวหาสัมผัสสชาสัญญา
ประการ ๑ กายสัมผัสสชาสัญญาประการ ๑ มโนสัมผัสสชาสัญญาประการ ๑
เป็น ๖ ประการด้วยกัน

จักขุสัมผัสสชาสัญญานั้น ใจแก่สัญญาอันยุดิในจักขุเกิดแต่ได้เห็น
เป็นต้น ได้เห็นแล้วและสำคัญได้ว่าขณะนั้นเห็นสิ่งสำคัญด้วยสามารถได้
เห็น อย่างนี้^๕ได้ชื่อว่าจักขุสัมผัสสชาสัญญา

ถ้าได้ฟังเสียงและสำคัญว่าเสียงสิ่งนั้น ๆ เสียงคนนั้น ๆ สำคัญได้ด้วย
สามารถได้ยินเสียงนี้ ได้ชื่อว่าโสตสัมผัสสชาสัญญา

ถ้าได้त्मกสันและสำคัญได้ว่าเป็นกสันสิ่งนั้น ๆ กัตถกนนั้น ๆ

สำคัญได้ด้วยสามารถได้त्मกสันนั้น ได้ชื่อว่าฆานสัมผัสสชาส์ญญา

ถ้าได้त्मเสียตุกก่อนจึงสำคัญได้ว่าสังน ๆ เป็นรากไม้อันนั้น เป็นยา
สังนเป็นของสังน ๆ ได้สำคัญด้วยสามารถได้त्मได้เสีย ได้บริโภคน
ได้ชื่อว่าชีวหาสัมผัสสชาส์ญญา

ถ้าได้สัมผัสตุกก่อนจึงสำคัญได้ว่าเป็นสังน เป็นผุนั้น เป็นต้น
ของผุนั้นสำคัญได้ด้วยสามารถได้ตุกตองตงนั้น ได้ชื่อว่ากายสัมผัสสชาส์ญญา

ถ้าสำคัญได้ด้วยมโนทวาร เหมือนท่านเป็นโยคาพรเลาเรียนซึ่ง
สมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน เมื่ออุคคะและปฏิภาคะปรากฏแก่
มโนทวาร และท่านสำคัญได้ว่าสังนเขียว สังนเหลือง สังนแดงสำคัญได้
ด้วยจิตอย่างนั้นได้ชื่อว่ามโนสัมผัสสชาส์ญญา

ภิกษุและสามเณรที่ท่านมีศรัทธาอุตสาหะเลาเรียน ซึ่งคันถธุระนั้น
เลา เมื่อขานขานาญแล้วท่านระลิกขณมา ท่านกรูวาทนบาทนคาถาน
อยู่ในคัมภีร์นั้น ๆ สำคัญได้ว่าอยู่ผุคนั้น บรรทกั้น สำคัญได้ด้วยใจ
อย่างนั้น ได้ชื่อว่ามโนสัมผัสสชาส์ญญา

ลักษณะที่สำคัญได้ว่าอยู่ในคัมภีร์นั้นผุคนั้น นั้นแลเป็นลักษณะ
แห่งสัญญา

ลักษณะที่จำไถ่นั้น เป็นพนักงานแห่งสติปัญญาต่างหาก จะเป็น
พนักงานแห่งสัญญานั้นหาได้ สัญญาใหญ่แต่หยาบ ๆ ให้รู้แต่ว่าอยู่ทั้น
ให้รู้แต่เท่านั้น อันจะรูวิเศษขึ้น ไปนั้นไปนั้นเป็นลักษณะแห่งปัญญาสัญญา

นั้นรู้แต่หยาบ วิญญาณนั้นให้รู้เป็นอย่างกลาง ปัญญา^๕นั้นให้รู้เป็นอย่างยิ่ง ให้รู้วิเศษกว่าสัญญาและวิญญาณ

เป็นใจความว่า สัญญาที่เกิดขึ้นแล้ว และให้สำคัญได้ด้วยสามารถ ลำพังใจไม่ได้เห็น ไม่ได้ยิน ไม่ได้ดม ไม่ได้สัมผัส ไม่ได้สัมผัสถูกต้อง สำคัญได้ด้วยลำพังใจแห่งตน อย่างนี้ได้ชื่อว่ามโนสัมผัสสชาสัญญาจัดโดย ทวารนั้นได้สัญญาถึง ๖ ประการ ดังพรรณนามาฉะนี้

ถ้าจะจัดโดยภูมิ สัญญานั้นจัดเป็นกามาจรสัญญา ๕๔ รูปาจร สัญญา ๑๕ อรูปาจรสัญญา ๑๒ โลกุตตรสัญญา ๘ ผสมเข้าเป็นสัญญา ๘๘ เท่ากันกับจิตมากนักษณาถึงเพียงนี้ นั่นแหละสมเด็จพระชินสีห์บรม ศาสตราจารย์จึงจัดสัญญาเข้าเป็นกองหนึ่ง ได้ชื่อว่าสัญญาชั้น

สังขารชั้นนั้นได้แก่เจตนาเจตสิก ๆ นั้น มีลักษณะอันจะชักนำ ซึ่งจิตและเจตสิกทั้งหลายบรรดาที่เกิดพร้อมด้วยตน

เจตนา^๕นั้นเมื่อแจกอออกไปโดยทวารนั้น แจกเป็นจักขุสัมผัสสชา เจตนา โสตสัมผัสสชาเจตนา ฆานสัมผัสสชาเจตนา ชิวหาสัมผัสสชาเจตนา กายสัมผัสสชาเจตนา มโนสัมผัสสชาเจตนา ยกแต่เวทนาสัญญาเสียแล้ว ยังเหลืออยู่ ๕๐ นั้น จัดเป็นสังขารชั้นสนทงน

พระพุทธโฆษาจารย์เจ้า เมื่อสำแดงรูปชั้นในที่ ๑ สำแดงวิญญาณ ชั้นในที่ ๒ เวทนาชั้นในที่ ๓ สัญญาชั้นในที่ ๔ สังขารชั้นในที่ ๕ ด้วยประการฉะนี้

ลำดับนั้นจึงจำแนกแจกอรรถธิบายแห่งพระบาลีออกไปตามนัยแห่ง พระอภิธรรมบทภาษนี้ว่า

“อหุทธาสนุตติสมยขณวเสน จตุธา อตีติ นาม โหติ” ว่า
เบญจขันธ์อันจะได้ชื่อว่าอติต และอนาคต และปัจจุบัน มีกำหนด
ปริจเฉท ๔ ประการ คือ อัทธาปริจเฉทประการ ๑ สันตติปริจเฉท
ประการ ๑ สมยปริจเฉทประการ ๑ ขณปริจเฉทประการ ๑

อัทธาปริจเฉทนั้น กำหนดอัทธา ๓ ประการ คือ อติตอัทธา
ประการ ๑ อนาคตอัทธาประการ ๑ ปัจจุบันอัทธาประการ ๑

“ปฏิสนธิโต ปุพฺเพ อตีติ” กำหนดกาลอันเป็นเบื้องหลังใน
ก่อน ตั้งแต่ปฏิสนธิในปัจจุบันภพขึ้นไป ได้ชื่อว่าอติตอัทธา

“จติโต อหุธิ” กำหนดกาลอันเป็นเบื้องหน้า ตั้งแต่จุติจิตใน
ปัจจุบันภพ ได้ชื่อว่าอนาคตอัทธา

“อุภินนมุตเร” กำหนดกาลในระหว่างแห่งจติและปฏิสนธิ
ในปัจจุบันภพ ได้ชื่อว่าปัจจุบันอัทธา กำหนดอัทธาทั้ง ๓ คืออติต
อัทธา อนาคตอัทธา ปัจจุบันอัทธา นี้แลได้ชื่อว่าอัทธาปริจเฉท

และสันตติปริจเฉทนั้น กำหนดสันตติ ๓ ประการ คือ อติต
สันตติประการ ๑ อนาคตสันตติประการ ๑ ปัจจุบันสันตติประการ ๑
เป็น ๓ ประการด้วยกัน

“สภาคเอกอตุตฺสสมุฏฺฐานเอกาหาวิสมุฏฺฐานญจ” ข้อซึ่งจะรู้
กำหนดสันตตินั้น รู้ด้วยกุฎุรอันและเขยนอันยังมีได้แปลก สมุฏฐานรูป
อันยังมีได้แปลก รู้ด้วยอาหาร

อธิบายว่า ในระหว่างที่หนาวอยู่ และยังไม่กลับร้อน ร้อนอยู่
และยังไม่กลับหนาวนั้นก็ ในระหว่างที่สบท้องอยู่ยังมีได้บริโภคอาหาร

และยังไม่กลับอิมันนั้นก็ ที่มีอยู่ยังไม่กลับแทบทั้งนั้นก็ดีกำหนดกาลใน
ระหว่าง ๒ อย่างนี้ได้ชื่อว่าปัจจุบันสันตติ

ร้อนและเย็นที่แปลก อาหารสมุฏฐานรูปที่แปลก มีแล้วในเบื้อง
หลังแห่งปัจจุบันสันตตินั้น ได้ชื่อว่าอดีตสันตติ

ร้อนและเย็นที่แปลก อาหารสมุฏฐานรูปที่แปลก จักมีในเบื้องหน้า
แห่งปัจจุบันสันตติ ได้ชื่อว่าอนาคตสันตติ

กำหนดสันตติทั้ง ๓ คือ อดีตสันตติ อนาคตสันตติ ปัจจุบัน
สันตติ นี้ได้ชื่อว่าสันตติปริจเฉท

และสมยปริจเฉทนั้น กำหนดสมย ๓ ประการ คือ อดีตสมย
อนาคตสมย ปัจจุบันสมย

“เอกวิถิ เอกชวณ เอกาสมายัตตสมุฏฐานิ” นักปราชญ์
พึงสันนิษฐานว่า กาลอันกามาพจรชวณเสวยอารมณ์ แห่งละวิถิ ๆ นั้น
จัดเป็นสมยแต่ละอัน ๆ

ถ้าจะว่าฝ่ายสหรคตนั้น การที่เข้าสู่สมายัตตแต่ละครั้ง ๆ นั้น จัด
เป็นสมยแต่ละอัน ๆ

สมยที่เป็นเบื้องหลัง ๆ นั้น ได้ชื่อว่าอดีตสมย สมยที่จักมีใน
เบื้องหน้านั้น ได้ชื่อว่าอนาคตสมย สมยที่ประกอบในปัจจุบันนี้ ได้ชื่อ
ว่าปัจจุบันสมย กำหนดสมยปริจเฉท ๓ ประการจะนี้

และชนปริจเฉทนั้น กำหนดเป็น ๓ ประการ เป็นอดีตขณะ
อนาคตขณะ ปัจจุบันขณะ เหมือนกัน อดีตขณะนั้นคือ ขณะจิตที่ดับ
ในเบื้องหลัง ๆ อนาคตขณะนั้น คือขณะจิตที่จะบังเกิดในเบื้องหน้า ๆ

ปัจจุบันขณะนั้น “ขณตฺตยปรียาปนฺนํ” คือขณะจิตอันประกอบด้วย
ขณะทั้ง ๓ คือ อุปปาทขณะ วิถีขณะ ภาวขณะ ที่บังเกิดในปัจจุบัน

เป็นใจความว่าขั้นทั้ง ๕ ที่สมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธองค์ตรัส
เทศนามาเป็นอดีต อนาคต ปัจจุบันนั้น มีการสังเกตด้วยปริจเฉท
ทั้ง ๔ คือ อัทธาปริจเฉท สันตติปริจเฉท สมยปริจเฉท ขณปริจเฉท
โดยพรรณนามาจะนั้

และลักษณะที่จะจัตรูปรูธรรม เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบันด้วย
สามารถสันตตินั้น เฉพาะจัดแต่่อตุชรูป และอาหารชรูป และจิตชรูป

“กัมมสมมุฏฐานสฺส อตีตาภิเกโท นตฺติ” และกัมมชรูป
นั้นจะได้จัดเป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ด้วยสามารถสันตติหาบมิได้
กัมมชรูปนั้นผู้อุปถัมภ์ค่าชทั้ง ๓ กองจะพลอยเป็น อดีต อนาคต
ปัจจุบัน ก็เพราะอุปถัมภ์แก่่อตุชรูป อาหารชรูป จิตชรูป

วิสัยนาในเบญจขันธ์ อันเป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ยุตี้แต่เท่านั้น
แต่ั้นจะวิสัยนาด้วยเบญจขันธ์ภายในและภายนอกสืบต่อไป

“นียกชฺมตฺตปิ อชฺมตฺติ ปรปฺคฺคฺกัถปิจ พหิทฺธาติ
เวทิตพฺพ”

นักปราชญ์พึงรูว่าขั้นทั้ง ๕ ซึ่งยุตี้ในสันตทานแห่งตนนี้แล ได้
ชื่อว่าเบญจขันธ์ภายใน

และขั้นทั้ง ๕ ที่ยุตี้ในสันตทานแห่งบุคคลผู้อื่น ๆ นั้น ได้ชื่อว่า
เบญจขันธ์ภายนอก

“โอฬาริกสุขุมเกโท วุตตนโยว” และรูปจันทร์ที่จะหายาบ จะ
ละเอียดนั้น พังรุ้โดยนัยที่วิเศษขึ้นมาแล้วแต่หลังนั้นเกิด

ในที่นี้จะวิเศษนาแต่ในเห็นรูป และประณีตรูปสืบต่อไป

เห็นรูปนั้น ได้แก่รูปอันชั่ว ประณีตรูปนั้น ได้แก่รูปอันประณีตบรรจง

อธิบายว่า รูปแห่งพรหมอันอยู่ในชั้นนอกนิมิตต์นั้น ได้เอามาเปรียบ
กันกับรูปพรหมในชั้นสุกัสนี ๆ เป็นเห็นรูป รูปพรหมในชั้นนอกนิมิตต์เป็น
ปณีตรูป และรูปพรหมในชั้นสุกัสนีนั้น ถ้าเอามาเปรียบมาเทียบกันกับ
รูปพรหมในชั้นสุกัสนี ๆ เป็นเห็นรูป รูปพรหมในชั้นสุกัสนีเป็นปณีตรูป
และรูปพรหมในชั้นสุกัสนีนั้น ถ้าเอามาเปรียบมาเคียงกันกับรูปพรหมใน
ชั้นนอกปโป ๆ เป็นเห็นรูป รูปพรหมในชั้นสุกัสนีเป็นปณีตรูปและอรูปพรหม
ในชั้นนอกปโปนั้น ถ้าเอามาเปรียบมาเคียงกันกับรูปพรหมในชั้นอวิหา ๆ เป็น
เห็นรูป รูปพรหมในชั้นนอกปโปเป็นปณีตรูปตกว่าพรหมในชั้นสูงชั้นบนนั้น
รูปปณีตกว่าพรหมในชั้นต่ำ พรหมชั้นต่ำ ๆ นั้นรูปเลวกว่าพรหมชั้นบน ๆ
ซึ่งดีกว่ากัน ชั่วกว่ากันเป็นจำนวนลำดับ ๆ เป็นชั้น ๆ กัน โดยนัยดัง
พรรณนามาจะนี้ พังรุ้เห็นรูปแลปณีตรูป ให้ตลอดลงมาตราบเท่าถึง
กามาจรรูป โดยนัยดังสำแดงมานี้เกิด แต่ทว่าสำแดงดังนี้ ยังเป็น
ปริยายอยู่ยังไม่แท้ก่อน ถ้าจะว่าโดยปริยาย จะว่าที่เห็นนั้นรูปอันใดบังเกิด
ด้วยกุศลวิบาก รูปอันนี้เรียกว่า ปณีตรูปรูปอันใดบังเกิดด้วยอกุศลวิบาก
รูปอันนั้นได้ชื่อว่า เห็นรูป แลรูปที่เป็นทุเรษรูป สันติเกรูปนั้น นักปราชญ์
พังรุ้ตามประเทศที่ไกลแลใกล้กันเกิด ที่ไกลแลที่ใกล้กันก็ไกลเป็นชั้น ๆ
ใกล้กันเป็นชั้น ๆ โดยลำดับ ๆ เหมือนอย่างที่ท่านจัดเป็นเห็นรูป แลปณีต
รูปนั้น

เป็นใจความว่า รูปทั้งปวงแต่บรรดาที่สำแดงมานี้ สมเด็จพระ-
สรรเพชญ์พุทธองค์ประมวลเข้าเป็นหมวดเป็นกองแล้ว ก็ตรัสเรียกนาม
บัญญัติชื่อว่ารูปขันธ์ ธรรมสิ่งอื่น ๆ ที่พ้นไปจากรูปนี้ จึงจะจัดเข้า
เป็นกอง ๆ ก็คือ พระพุทธองค์จะได้ตรัสเรียกชื่อว่ารูปขันธ์หยาบมิได้สำแดง
รูปขันธ์ตามนัยแห่งพระอภิธรรมบทภาษณีย์ ยุติการเท่านั้น

แต่จะสำแดงเวทนาขันธ์ ตามนัยแห่งพระอภิธรรมบทภาษณีย์
สืบต่อไป

แท้จริงเวทนาที่จะหยาบจะละเอียดนั้น เป็นด้วยสามารถชาติประการ
๑ เป็นโดยสภาวะปกติประการ ๑ เป็นด้วยสามารถบุคคลประการ ๑ เป็น
ด้วยสามารถโลกียแลโลกุตตรประการ ๑ เป็น ๔ ประการดังนี้

ข้อซึ่งเวทนาหยาบละเอียด ด้วยสามารถชาตินั้นเป็นประการใด
อธิบายว่าเวทนาอันประกอบในอกุศลจิตนั้น ได้ชื่อว่าเป็นเวทนา
อันหยาบว่ากุศลเวทนา แลวิปากาพยาทเวทนา แลภริยาพยาท
เวทนา

“สาวชชกิริยเหตุโต” เพราะเหตุว่าเวทนาอันยุดิในอกุศลจิต
นั้น ประพฤติฟุ้งซ่านบมิได้ระงับ เป็นเหตุให้กระทำการอันก่อปรด้วย
โทษทุจริตต่าง ๆ

“กิเลสสนตปาภาวโต” นัยหนึ่งว่าอกุศลเวทนาฟุ้งซ่านบมิได้
ระงับ เพราะเหตุประกอบด้วยกิเลส เค็ดรอันด้วยอำนาจกิเลส เหตุ
ตั้งในอกุศลเวทนาจึงได้ชื่อว่าหยาบกว่ากุศลเวทนา ด้วยประการดังนี้

“วิปากาพยากตาย โอฟาริกา” แลข้อชื่อว่าอกุศลเวทนาหยาบกว่าวิปากาพยากตเวทนานั้น “สพฺยาปรโต สอฺสุสาหโต” เพราะเหตุว่าอกุศลเวทนานั้น กอปรด้วยขวนขวายกอปรด้วยอุตสาหะ กอปรด้วยวิบาก เตือครอันอยู่ด้วยอำนาจกิเลส กอปรด้วยพยาบาทแลโทษ ทุจริตอันยุติในกายทวารวจีทวารมโนทวาร

“กิริยาพยากตาย โอฟาริกา” แลข้อที่ว่าอกุศลเวทนาหยาบกว่ากิริยาพยากตเวทนานั้น กอปรด้วยวิบากเทือครอันอยู่ด้วยกิเลสกอปรด้วยพยาบาทแลโทษทุจริตมีประการต่าง ๆ

ตกว่าอกุศลเวทนานั้น หยาบกว่าอกุศลเวทนา แลวิปากาพยากตเวทนา แลกิริยาพยากตเวทนา

ฝ่ายกุศลเวทนา วิปากาพยากตเวทนานั้น กิริยาพยากตเวทนา

ฝ่ายกุศลเวทนา วิปากาพยากตเวทนานั้น กิริยาพยากตเวทนานั้น

ได้ชื่อว่าละเอียดกว่าอกุศลเวทนาด้วยประการฉะนี้

แลอกุศลเวทนานั้นเล่า ได้ชื่อว่าหยาบกว่าพยากตเวทนาทั้งสองประการ เพราะเหตุว่าประกอบด้วยขวนขวายแลอุตสาหะประกอบด้วยวิบากตกว่าพยากตเวทนานั้นละเอียดกว่ากุศลเวทนา

“ชาติวเสณ โอฟาริกสุขุมตา เวทิตพฺพา” นักปราชญ์ผู้มีปัญญาพึงรู้เวทนาว่าหยาบกว่ากันละเอียดกว่ากัน ด้วยอำนาจชาติโดยนัยตั้งพรรณนามาฉะนี้

เวทนาจะหยาบจะละเอียดโดยสภาวะปกตินั้น เป็นประการใดเล่า

อธิบายว่าทุกขเวทนานั้นหยาบกว่าสุขเวทนา แลอุเบกขาเวทนา ๆ นั้นละเอียดกว่าทุกขเวทนา ทุกขเวทนานั้นได้ชื่อว่าหยาบ เพราะเหตุว่า

ปราศจากยินดี มีแต่ความลำบากนั้นแผ่ชานไปให้บังเกิดสะอึกตกใจประหวั่น
ขวัญหาย ครอบงำกระทำให้ลำบากกาย ลำบากจิต อันธรรมตาทุกขเวทนา
นั้นแต่กระทำให้เศร้าหมองหม่น ไหม้หนักต่าง ๆ ที่จะให้สบายกายสบายจิตมาตร
ว่าน้อยหนึ่งนั้นหาบมิได้ เหตุดังนี้จึงว่าหยาบกว่าสุขเวทนาอุเบกขา-
เวทนา

แลสุขเวทนานั้น ถ้าจะเปรียบกับอุเบกขาได้ชื่อว่าหยาบกว่า
อุเบกขา เพราะเหตุว่าสุขเวทนานั้น ยังแผ่ชานยังกระทำให้กายกำเริบ
อยู่ได้ประพฤติกิริยาสงบสงบเหมือนดังอุเบกขาเวทนานั้นหาบมิได้ เหตุฉะนั้น
สุขเวทนาจึงได้ชื่อว่าหยาบกว่าอุเบกขาเวทนา ฟังรู้ว่าเวทนาหยาบกว่ากัน
ละเอียดกว่ากัน โดยสภาวะปกติตามนัยที่แสดงมานี้

แลเวทนาจะหยาบจะละเอียดด้วยสามารถบุคคลนั้นเป็นประการใด
อธิบายว่าเวทนาอันยุติ ในสันดานแห่งบุคคลที่หาบมิได้เข้าสู่สมบัติ
นั้น หยาบกว่าเวทนาอันยุติในสันดานที่เข้าสู่สมบัติ มีจิตสันดานอัน
ฟุ้งชานกำเริบในอารมณ์ต่าง ๆ เมื่อจิตสันดานยังฟุ้งชานอยู่ดังนี้เวทนา
ที่เป็นพนักงานเสวยอารมณ์ ฟุ้งชานกำเริบอยู่ บมิได้ระงับเหมือนกันกับจิต
เหตุฉะนั้นเวทนาในสันดานแห่งบุคคลที่เข้ามาสู่สมบัติ จึงได้ชื่อว่าหยาบกว่า
เวทนาในสันดานแห่งบุคคลที่เข้ามาสู่สมบัตินั้น ๆ ได้ชื่อว่าเป็นเวทนาอัน
สุขุมเป็นเวทนาอันละเอียด

แลบุคคลที่เข้าสู่สมบัติเหมือนกันนั้นมีเวทนาอันละเอียดนั้น ก็
ยังหยาบกว่ากันละเอียดกว่ากันเป็นชั้น ๆ จะได้เหมือนกันหาบมิได้

เวทนาในทุกข์ฉณานั้น ละเอียตกว่าเวทนาในปฐมฉณาน ๆ นั้น
 หยาบกว่าเวทนาในทุกข์ฉณาน แลเวทนาในตติยฉณานละเอียตกว่าเวทนาใน
 ทุกข์ฉณาน ๆ นั้นหยาบกว่าเวทนาในตติยฉณาน และเวทนาในจตุตถฉณาน
 นั้นละเอียตกว่าเวทนาในตติยฉณาน เวทนาในปฐมารูปฉณานนั้นละเอียตกว่า
 เวทนาในรูปาพจรจตุตถฉณาน เวทนาในทุกข์ารูปฉณานนั้นละเอียตกว่าเวทนา
 ในทุกข์ารูปฉณาน เวทนาในจตุตถารูปฉณานละเอียตกว่าเวทนาในตติยารูปฉณาน
 ตกว่าละเอียตกว่ากันเป็นชั้น ๆ หยาบกว่ากันเป็นชั้น ๆ ด้วยสามารถสมบัติ
 อันสูงกว่ากันนักปราชญ์ผู้มีปัญญาพึงรู้เวทนากว่าหยาบละเอียต ด้วยสามารถ
 บุคคลโดยนัยดังพรรณนามาจะนั้น

แลเวทนาจะหยาบจะละเอียตด้วยสามารถ เป็นโลกียะแลโลกุตระ
 นั้นเป็นประการใด อธิบายว่า เวทนาในโลกียจิตนั้นหยาบกว่าเวทนา
 ในโลกุตระจิต เพราะเหตุโลกียจิตนั้น กอปรด้วยอาสวะ ๔ ประการ
 โสพะ ๔ ประการ โยคะ ๔ ประการ ฌนฐะ ๔ ประการ นีวรณ ๕
 ประการ อุปาทาน ๔ ประการ กิเลส ๑๐ ประการ สังโยชน์ ๑๐
 ประการ

ถึงกิเลสที่นับโดยพิสดารได้ ๑๕๐๐ ตัณหา ๑๐๘ นั้นก็ย่อม
 ประกอบในโลกียจิต เหตุนี้เวทนาในโลกียจิตนั้นจึงได้ชื่อว่าเป็นเวทนาอัน
 หยาบ

ฝ่ายว่าจิตเป็นโลกุตระนั้นสืบปราศจากกิเลสสิ้นทั้งปวง เหตุฉะนั้น
 เวทนาในโลกุตระจิตนั้น จึงได้ชื่อว่าสุขุมเวทนาว่าเป็นเวทนาอย่างละเอียต
 อย่างยิ่ง

สำแดงเวทนาอย่างหยาบอย่างละเอียต โดยชาติแลสภาวะหยาบ แล
 ละเอียตโดยบุคคลโดยภูมิโลกียะแลโลกุตระเท่านั้น แต่หนักยกเอาชาติ แล

สภาวะแลบุคคลแลภูมิโลกียะโลกุตตระ มาสำแดงใจกันให้เห็นต่างแห่ง
เวทนาชั้นนี้ ตามนัยแห่งบทภาษนียนี้ในคัมภีร์พระอภิธรรมนี้

แท้จริงอกุศลวิบากเวทนานั้นเป็นชาติอพยภักตเมื่อจัดโดยชาตินี้
จัดเป็นสุขุมเวทนา เมื่อจัดโดยสภาวะแลบุคคลแลภูมินั้นจัดเป็นโอฬาริก
เวทนา

แลกุศลวิบากเวทนานั้นเล่าเมื่อจัดโดยชาติเป็นสุขุมเวทนา เมื่อ
จัดโดยบุคคลโดยภูมินั้น ถ้าบังเกิดในสันดานแห่งปุถุชน บังเกิดในภูมิ
โลกียจิตก็จัดเป็นโอฬาริกเวทนา ถ้าบังเกิดในสันดานแห่งพระอริยบุคคล
บังเกิดในภูมิโลกุตตรจิตนั้นก็จัดเป็นสุขุมเวทนา ผู้มีปัญญาพึงรู้ในเวทนา
อันต่างด้วยวิธี ที่จัดชาติจัดสภาวะบุคคลจัดภูมิใจกันโดยนัยที่สำแดงมานี้

ประการหนึ่งให้รู้เวทนานั้นถึงมีชาติเสมอกันก็ยังหยابกว่ากันละเอียด
กว่ากันเป็นอย่าง ๆ อยู่ จะได้เหมือนกันเป็นแบบเดียวกันหามิได้เหมือน
อย่างกุศลเวทนานั้น เมื่อจัดโดยชาติจัดเป็นโอฬาริกเวทนาสันหะปวง ทรัน
เอามาเปรียบเทียบเคียงกันแต่ในกองแห่งตนนั้น เวทนาในโมหจิต หยابกว่า
เวทนาในโลกจิต ๆ นั้นหยابกว่าเวทนาในโมหจิต เวทนาในโมหจิตที่เห็น
ผิดเป็นนิตยมิจจาทิฏฐินั้น หยابกว่าเวทนาในโมหจิตที่เห็นผิดเป็นอนิตย
มิจจาทิฏฐิ ถึงเป็นนิตยมิจจาทิฏฐิเหมือนกันก็ตีที่มีโทษมาก เป็นกับปฏิสฐิติ
จะทนทุกข์เวทนานานจนสันกาลกัลป์นั้น มีเวทนานั้นหยابกว่าเวทนาในจิต
ที่เป็นนิตยมิจจาทิฏฐิแลมีโทษน้อย บมิได้ตั้งอยู่นานสันกาลกัลป์ ถึงเป็น
กัลป์ที่ปฏิฐิตด้วยกัน จะตั้งอยู่นานสันกาลกัลป์หนึ่งเหมือนกัน จิตที่เป็นอสังขาริก
คือผิดโดยธรรมคหาหผู้จะชักชวนมิได้นั้น มีเวทนานั้นหยابกว่าเวทนาในจิต
ที่เป็นสังขาริกคือผิดด้วยมีผู้ชวน

“อวิเสเสน อกุสลา พหุวิปากา โอฟาริกา” ถ้าจะวิสันหา โดยมีได้แปลกันแต่บรรดาอกุศลจิตที่ให้โทษมากนั้นมีเวทนาอันหยาบ กว่า เวทนาในอกุศลจิตที่ให้โทษน้อย

ฝ่ายกุศลนั้น กุศลจิตแต่บรรดาที่ให้ผลมาก มีเวทนาอันละเอียด กว่าเวทนาในกุศลจิตที่ให้ผลน้อย

กุศลที่เป็นเบื้องต่ำในกามาพจรนั้น มีเวทนาหยาบกว่ากุศลที่เป็น รูปาพจร ๆ นั้นว่ามีเวทนาละเอียดแล้ว ก็ยังหยาบกว่ากุศลจิตที่เป็น อรูปาพจร ๆ นั้นละเอียดเป็นอกุศลถึงเพียงนี้ ก็ยังหยาบกว่าเวทนาใน กุศลจิตที่เป็นพระโลกุตตระ ๆ ละเอียดยิ่งนัก

นัยหนึ่งว่าจิตกองเดียวกันเป็นกามาพจรกุศลเหมือนกันก็ดีเวทนาจะ ได้เหมือนกันหาบมิได้

“ทานมยา โอฟาริกา” จิตที่เป็นทานมย์ให้สำเร็จกิจบำเพ็ญ ทานนั้นมีเวทนาหยาบกว่าเวทนาในจิตที่เป็นศีลมย์ให้สำเร็จกิจบำเพ็ญศีล ๆ นัยนั้นละเอียดแล้ว ก็ยังหยาบกว่าเวทนาในจิตที่เป็นภาวนามย์ ให้ สำเร็จกิจบำเพ็ญภาวนา

ถึงภาวนาจิตเหมือนกันก็ดี ว่ามีเวทนาละเอียดแล้วก็ยังไม่ละเอียด เหมือนกัน

“ทเหตุกา โอฟาริกา” ภาวนาจิตที่เป็นเหตุหนึ่ง มีเวทนา หยาบกว่าภาวนาจิตที่เป็นไตรเหตุหนึ่ง เวทนาละเอียดกว่าภาวนาจิตเหตุ

ถ้าเป็นไตรเหตุด้วยกันแล้ว ภาวนาจิตที่เป็นไตรเหตุ สสังขาริก นั้นมีเวทนาหยาบกว่าเวทนาในภาวนาจิตที่เป็นไตรเหตุอสังขาริก

ตกว่ากามาพจรกุศลจิตไตรเหตุอสังขาริก อันสัมปยุตด้วยอุเบกขา
เวทนานี้แล มีเวทนาละเอียดกว่ากามาพจรกุศลจิตทั้ง ๗ ดวง ถึงฉานจิต
ด้วยกันก็มีเวทนาละเอียดกว่ากันเป็นชั้น ๆ ถึงพระโลกุตตรจิตด้วยกันก็มี
เวทนาละเอียดกว่ากันเป็นชั้น ๆ

เวทนาในจิตพระโสดานั้น หยาบกว่าเวทนาในจิตพระสกทาคา ๆ
นั้นว่าละเอียดแล้ว ก็ยังหยาบกว่าเวทนาในจิตพระอนาคา ๆ นั้นว่าละเอียด
แล้ว ก็ยังหยาบกว่าเวทนาในจิตพระอรหัตต์

ตกว่าละเอียดกว่ากันเป็นชั้น ๆ เป็นลำดับ ๆ กันดังนี้

“**ขุณฺเฐสุ ญาณเภทตฺถิ**” เบื้องหน้าแต่จะสำแดงพิธีอันพิจารณา
เบญจขันธ์ เพื่อจะให้พระโยคพาพจรกุศลธรรมมีปัญญาแตกฉานฉลาดในพิธี
พิจารณาเบญจขันธ์ อันเป็นภูมิขั้นที่ตั้งแห่งพระวิปัสสนาปัญญา

“**วิญญาตพฺโพ วิกาวินา**” นักปราชญ์พึงรู้ในพิธีพิจารณาใน
เบญจขันธ์ ๖ ประการ

“**กมโต**” คือพิจารณาโดยลำดับประการ ๑ “**อตุตฺตสิทฺธิโต**” คือ
พิจารณาโดยอตุตฺตสิทฺธิประการ ๑ “**อนุนาธิโกโต**” คือพิจารณาโดยมิได้
หย่อนมิได้ยิ่งประการ ๑ “**อุปฺมาโต**” คือพิจารณาโดยอุปมาประการ
๑ “**ทญฺจพฺพโต**” คือพิจารณาโดยเห็นประการ ๑ “**วิเสสโต**”
คือพิจารณาโดยวิเศษประการ ๑ สิริเป็นพิธีพิจารณาเบญจขันธ์ ๖ ประการ
ด้วยกัน

“**กมโต**” ข้อซึ่งว่าให้พิจารณาโดยลำดับนั้น กำหนดลำดับมี
๕ ประการ คือ อุปบัตติกกมะ ลำดับที่บังเกิดขึ้นประการ ๑ ปหานัก

กมะลำดับที่สี่เสี่ยสละนั้นประการ ๑ ปฏิบัติกมะ ลำดับที่ปฏิบัติขึ้น
 ประการ ๑ ฎมิกมะ ลำดับแห่งฎมิประการ ๑ เทศนากมะ ลำดับ
 แห่งเทศนา ๑ เป็น ๕ ประการด้วยกัน

อุปบัติกมะ ลำดับที่บังเกิดขึ้น ให้พระโยคาพจรกุลบุตร
 พิจารณาเบญจขันธ์ จิตเต็มแต่แรกปฏิสนธิในครรภ์แห่งมารดานั้นมาทราบ
 เท่าถึงจุติจิต ให้เห็นแจ้งว่าสรรพสัตว์ทั้งหลายที่บังเกิดในครรภ์แห่งมารดา
 นั้น “ปจมี กลลั โหติ” เต็มเมื่อแรกตั้งปฏิสนธินี้เป็นกลลมี
 ประมาณเท่าหยาดน้ำม่านางอันใสอยู่นั้นถึง ๑ วัน จึงค่อยขึ้นเข้าเป็นอันพุทะ
 มีสัณฐานตั้งที่บुकอันแหลมเหลวเป็นอันพุทะอยู่ ๗ วัน จึงขึ้นเข้าเป็นเปลือคือ
 ชั้นนี้มีสัณฐานตั้งป่มเปลือกในเปลือกไข่เป็นเปลืออยู่ ๗ วัน จึงเป็นขณะ
 ขึ้นเข้าเป็นแท่งเป็นขณะอยู่ ๗ วัน “ปญจ สาขา ชายนติ” จึงเป็นบัญญัติ
 สาขาแตกเป็นป่ม ๕ แห่งคือ มือ ๒ เท้า ๒ ศีรษะ ๑ เรียกว่าบัญญัติสาขา
 อยู่นั้นก็ ๗ วัน

“สตตเมว สตตาเห” เมื่อล่วงไปได้เจ็ดวัน ๗ หน กิดเป็น
 ๔๙ วัน ด้วยกันแล้ว จักขุทสกะอันเป็นกัมมสมุฏฐานกลาปนนั้นบังเกิดขึ้น
 ครั้นจักขุทสกะเกิดแล้ว “อติกกนเต” ล่วงไปอีก ๗ วันจึงจะบังเกิด
 โสททสกะ ไปอีก ๗ วันจึงบังเกิดฆานทสกะ ไปอีก ๗ วันจึงบังเกิดชีวหา
 ทสกะ ล่วงไปอีก ๗ วันจึงบังเกิดกายทสกะ ตกว่าหุตาอายุตนเองก็บังเกิดใน
 ขณะนั้น เมื่อตั้งรูปกายขึ้นได้แล้ว แลโอชะแห่งอาหารที่มารดาบริโภคนั้น
 ซับซาบซึ่งแผ่ไปในกายแห่งทารกกาลใด อาหารสมุฏฐานกลาปนก็บังเกิดขึ้น
 จำเต็มแต่นั้นไป

นักปราชญ์ผู้มีปัญญา พึงคิดธรรมสังเวทีกว่าสัตว์อันบังเกิดใน
 ครรภ์แห่งมารดานั้น แสนทุกซ์แสนลำปากนั่งอยู่บนกระเพาะอาหารเก่า
 อาหารใหม่อยู่บนศีรษะ ตัวสัตว์นั้นอยู่กลาง คางนั้นเท้าลงอยู่เหนือเข้า
 มือทั้งสองกอดเข้านั่งหย่องผินหน้าเข้าไปข้างกระดูกสันหลังมารดามีครุณา
 คุจตั้งวานรหนีฝน เข้าไปอยู่ในโพรงไม้เมื่อยามฝน แสนยากแสนลำปาก
 แสนเวทนา กาลเมื่อประสูติจากครรภ์มารดานั้นก็สูดลำปากเสวยทุกขเวทนา
 นั้นสาหัส มีอุปมาดังข้างสารตัวใหญ่อันบุคคลไสออกไปตามช่องคานอันน้อย
 แลได้เสวยทุกขเวทนามีกาลัง เมื่อพ้นจากครรภ์มารดาแล้วแลร้องให้ดิ้นรน
 ได้ในกาลนั้น รูปกลาปทั้ง ๒๑ กลาป จึงมีพร้อมในสันดานสัตว์จำเดิม
 แต้นั้นไป

ลำแดงมาทั้งนี้ ด้วยสามารถสัตว์นั้นเป็นคัพภไสยกสัตว์ เป็นสัตว์
 อันบังเกิดในครรภ์มารดา

ถ้าสัตว์นั้นบังเกิดในกำเนิดสังเสทชะ แลอุปปาติกะในปฏิสนธิ
 ขณะเมื่อตั้งปฏิสนธินั้น ก็มีมัชฌรูปบังเกิดพร้อมถึงเจ็ดกลาป คือ จักขุทสกะ
 โสททสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ ภาวทสกะ วัตถุทสกะเป็น
 เจ็ดกลาปด้วยกันดังนี้

เจ็ดกลาปนี้ ว่าโดยอุกฤษฏ์ ถ้าจะว่าโดยโสมมกในปฏิสนธิขณะ
 แห่งสังเสทชสัตว์ แลอุปปาติกสัตว์นั้น มีรูปเกิดพร้อมแต่สามกลาป คือ
 กายทสกะ ภาวทสกะ วัตถุทสกะ เหมือนกันกับคัพภไสยกสัตว์ ต่อมาใน
 ประวัติการณ รูปกลาปทั้งปวงจึงบังเกิดพร้อมจำเดิมแต่นั้น ไปก็มีแต่จะ
 บ่ายหน้าเข้าหาชรามรณะ

สภาวพิจารณาเบญจขันธ์ จำเดิมแต่แรกปฏิสนธินั้น เป็นลำดับ ๆ ฆ
 มาตราบเท่าถึงจุติจิต ๕ นี้แล ได้ชื่อว่าอุปปัตติกกมะพิจารณาขันธ์โดยลำดับ
 ที่เกิด

แลพานักกมะพิจารณาขันธ์โดยลำดับที่สละเสียนั้น ให้พระโยคา-
 พจรเจ้าพิจารณากองกิเลส ซึ่งพระอริยมรรคทั้ง ๓ ละเสียขาดโดยลำดับ ๆ
 กัน แท้จริงกิริยาที่จะละกิเลสได้นั้น ได้ชื่อว่าละขันธ์เสียได้เพราะกิเลส
 ๕ ทั้งหลายเป็นต้นว่า โลภะ โทสะ โมหะ นั้นนับเข้าในสังขารขันธ์ เวทนา
 แลสัญญาวิญญาณที่เกิดพร้อมด้วยกิเลสนั้น นับเข้าในเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์
 แลวิญญาณขันธ์ เมื่อพระอริยมรรคทั้ง ๔ ประการบังเกิดในสันดานแลและ
 กองกิเลสเสียได้เป็นลำดับ ๆ คือพระโสธกาละออกุศลจิตได้ ๕ ดวงพระสกทาคา
 ละออกุศลจิตที่หยาบได้ละเอียด พระอนาคาละโทสจิตขาดได้ ๒ ดวงพระ-
 อรหัตต์ละอกุศลจิตเสียได้สิ้นเสร็จ ละกิเลสได้เป็นลำดับ ๆ ดังนี้ ได้ชื่อว่า
 ละขันธ์เสียได้โดยลำดับ ๆ

นักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่า กิริยาที่พิจารณากองกิเลสอันพระ
 อริยมรรคทั้ง ๔ ละเสียโดยลำดับ ๆ นี้แล ได้ชื่อว่าพานักกมะพิจารณา
 ขันธ์โดยลำดับที่สละละเสียได้

แลปฏิบัติตักกมะ พิจารณาขันธ์โดยลำดับแห่งปฏิบัตินั้น คือให้
 พิจารณาสี่วิสุทธิแล้ว ลำดับนั้นให้พิจารณาจิตวิสุทธิ ลำดับนั้นให้
 พิจารณาทัญญูวิสุทธิ ถัดนั้นให้พิจารณาทั้งขาวิตถณวิสุทธิ ถัดนั้นให้
 พิจารณาปฏิปทาญาณทัตถสนวิสุทธิ ในที่สุดนั้นให้พิจารณาญาณทัตถวิสุทธิ

กิริยาที่พิจารณาวิสุทธิ ๗ ประการ โดยลำดับ ๆ ดังนี้แลได้ชื่อว่า
 พิจารณาขันธ์ โดยลำดับแห่งปฏิบัติ

เพราะเหตุว่ากายแลจิตที่ได้สำเร็จกิจ ปฏิบัติวิสุทธิ ๗ ประการ นั้นจะได้พ้นจากเบญจขันธ์หาบมิได้ แต่ล้วนนับเข้าในเบญจขันธ์สนิทหนึ่ง

เหตุฉะนั้น กายเมื่อพิจารณาวิสุทธิ ๗ ประการนั้นจึงได้จัดชื่อว่า ปฏิบัติตักกมะ พิจารณาขันธ์โดยลำดับแห่งปฏิบัติก็มีด้วยประการฉะนั้น

แลภูมิภิกขมะ พิจารณาขันธ์โดยลำดับแห่งภูมินั้น ให้พิจารณาเบญจขันธ์อันเป็นไปในภูมิทั้ง ๔ คือ กามาพจรภูมิ รูปาพจรภูมิ อรูปาพจรภูมิ โลกุตตรภูมิ

แลเทศนาภิกขมะ พิจารณาขันธ์โดยลำดับแห่งเทศนานั้น คือให้พิจารณาพระสติปัญญาฐานทั้ง ๔ สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โภชนวงศ์ ๗ อันฐังกิกรมรรค ๘ ให้พิจารณาทานกถา ศีลกถา สัจจกถา กามาทินวกถา เนกขัมมานิสังสกถา กิริยาที่พิจารณาพระสัทธรรม สันทงปวงนี้ ได้ชื่อว่าพิจารณาขันธ์โดยลำดับแห่งเทศนา

เพราะว่าธรรมทั้งปวงนี้ จะพ้นออกไปจากขันธ์บัญญัติหาบมิได้ แต่ล้วนนับเข้าในขันธ์สนิทปวงโดยกำหนดอุกฤกษ์นั้นจนถึงมัคคจิตผลจิตก็นับเข้าในวิญญาณขันธ์ เวทนาสัญญาแลเจตสิก แต่บรรดาที่เกิดพร้อมด้วยมัคคจิตผลจิตนั้น ก็นับเข้าในเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์สนิทปวงจะได้พ้นขันธ์บัญญัติหาบมิได้

อาศัยเหตุฉะนั้น กิริยาที่พิจารณาพระสติปัญญาฐานเป็นอาทิ พิจารณาทานกถาเป็นอาทินั้น จึงจัดได้ชื่อว่าพิจารณาขันธ์โดยลำดับแห่งพระสัทธรรมเทศนา ก็มีด้วยประการฉะนั้น

เป็นใจความว่า ข้อซึ่งให้พิจารณาขันธ์โดยลำดับนั้น กำหนดลำดับนั้นถึง ๔ ประการ คืออุปบัติตักกมะ ปหานักขมะ ปฏิบัติตักกมะ

ภูมิภคมะ เทศนาภคมะ พิจารณาโดยลำดับเกิดดับละลำดับปฏิบัติลำดับภูมิ
ลำดับเทศนา โดยนัยตั้งพระรณามาจะน

“วิสุตโต” แต่จะสำแดงกิจที่พิจารณาขั้นโดยพิเศษนั้นสืบไป
ข้อซึ่งจะให้พิจารณาขั้นโดยพิเศษนั้น จะให้พิจารณาเป็นประการใด

“โก จ เนติ วิเสโต” สิ่งไรนี้เป็นวิเศษแห่งเบญจขั้น
อธิบายว่าวิเศษแห่งเบญจขั้นจะมีนั้น อาศัยแต่อุपाทาน ๆ นั้นแล
เป็นวิเศษในเบญจขั้นที่เดียว เบญจขั้นมีเหมือนกัน เป็นหญิงเหมือนกัน
เป็นชายเหมือนกัน ถ้าใครยังประกอบด้วยอุपाทาน ผู้นั้นได้ชื่อว่า
โลกียบุคคล ท่านที่หาอุपाทานมิได้นั้น ได้ชื่อว่าอริยบุคคล ตกกว่า
อุपाทานนั้นแลกระทำให้แปลกแห่งเบญจขั้น ๆ แปรต่างกันด้วยสามารถอุป
ด้วยอุपाทานแลหาอุपाทานบมิได้

อธิบายดังนี้ สมด้วยพระพุทธฎีกาที่สมเด็จพระพุทธองค์โปรด
ประทานพระสัทธรรมเทศนาว่า

“ภิกขเว” กูรภิกษุสงฆ์ “สุตฺถ” ขอท่านทั้งหลายจงตั้ง
โสตสดับเกิด เราพระตถาคตจะตรัสเทศนาขั้น ๕ ประการ อุपाทานขั้น
๕ ประการ ให้ท่านทั้งปวงฟัง

“กตเม ปญฺจกฺขนฺธา” ขั้นโดยอุपाทาน ๕ ประการนี้เป็นตั้งฤ
ตรัสปลุณาด้วยพระองค์แล้ว ก็ตรัสวิสัชนาด้วยพระองค์แล้วว่า

“ยิ ภิกฺขเว ภิกฺขเว รูปี” กูรภิกษุสงฆ์ รูปทั้งปวงที่เป็น
อดีตและอนาคตแต่ปัจจุบัน ภายนอกภายในไกลแต่ใกล้ด้วยหยาบแล
ละเอียดสันทั้งปวงนั้น เราพระตถาคตประมวลเข้าเป็นหมวดเป็นหมเป็น
กองอันเดียวกันเรียกชื่อว่า รูปขั้น เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขาร

ขันธุ์ วิญญาณขันธุ์ ที่เป็นอดีตอนาคตปัจจุบันภายนอกภายใน ไกลแลใกล้ดี
แลชั่วหายบแลละเอียตสันทังปวงนหนึ ๕ เราพระตถาคตประมวลเข้าเป็น
หมวด ๆ เป็นกอง ๆ

เหล่ารูปเหมือนกันจัดไว้กองหนึ่ง เรียกว่ารูปขันธุ์ เหล่าเวทนา
เหมือนกันจัดไว้กอง ๑ เรียกว่าเวทนาขันธุ์ เหล่าสัญญาเหมือนกันจัดไว้
กอง ๑ เรียกชื่อว่าสัญญาขันธุ์เหล่าเจตสิกเหมือนกันจัดไว้กอง ๑ เรียกชื่อว่า
สังขารขันธุ์ เหล่าจิตเหมือนกันจัดไว้กอง ๑ เรียกชื่อว่าวิญญาณขันธุ์สี่ริ
เข้าด้วยกันจึงเป็นขันธุ์ ๕ ประการก็มีด้วยประการฉะนี้

รูปุปาทานขันธุ์ประการ ๑ เวทนาปาทานขันธุ์ประการ ๑ สัญญา
ปาทานขันธุ์ประการ ๑ สังขารุปาทานขันธุ์ประการ ๑ วิญญาณุปาทานขันธุ์
ประการ ๑ เป็น ๕ ประการตั้ง

อุปาทานขันธุ์ ๕ ประการนี้ จะได้นอกจากขันธุ์ทั้ง ๕ ที่กล่าว
แล้วนั้นหาบมิได้รูปเหมือนกันเวทนาเหมือนกัน สัญญาเหมือนกันสังขาร
เหมือนกันวิญญาณเหมือนกันนหนึ ๕ แต่ทว่ากอปรด้วยอาสวะกอปรด้วย
อุปาทานแล้ว เราพระตถาคตก็ตรัสเรียกชื่อว่ารูปุปาทานขันธุ์ เวทณุปาทาน
ขันธุ์ สัญญาปาทานขันธุ์ สังขารุปาทานขันธุ์ วิญญาณุปาทานขันธุ์ ตกว่า
พระสัทธรรมเทศนาแสดงขันธุ์ ๕ ประการในเบื้องต้นนั้น ประสงค์เอาขันธุ์
แห่งพระอริยบุคคลที่ปราศจากอาสวะแลอุปาทาน อุปาทาน ๕ ประการที่
ตรัสเทศนาในเบื้องปลายนี้ประสงค์เอาขันธุ์แห่งบุคคลที่ประกอบด้วยอาสวะ
แลอุปาทานขันธุ์ ๕ ประการ อุปาทานขันธุ์ ๕ ประการ มีนัยตั้งพรรณนา
มานี้ เทียบย่อมเป็นอนิจจังเป็นทุกขังเป็นอนัตตา นักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่า

ขั้นที่ ๕ ประการมีนัยถึงวิเศษญาณนั้น จักเป็น^๕ พิณกล่าวคือให้พิจารณาเอา
 เป็นอารมณ์ ในกาลเมื่อจำเริญพระวิปัสสนากรรมฐาน แลอายุตะนะ ๖๒
 ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๑ พระอริยสัจ ๔ ที่จัดเป็น^๕ พิณนั้น นักปราชญ์พึงรู้
 ว่าอายุตะนะ ๑๒ ประการ คือ จักขวยตะนะประการ ๑ โสตายตะนะประการ ๑
 ฆานายตะนะประการ ๑ ชิวหายตะนะประการ ๑ กายายตะนะประการ ๑
 มนายตะนะประการ ๑ รูปายตะนะประการ ๑ สัททายตะนะประการ ๑
 คันธายตะนะประการ ๑ รสายตะนะประการ ๑ โผฏฐัพพายตะนะประการ ๑
 รัสมายตะนะประการ ๑ เป็น ๑๒ ประการด้วยกัน

จักขวยตะนะ^๕ นั้นได้แก่จักขุ^๕ ทั้งสอง จักขุ^๕ ทั้งสองช่วยชวามัน^๕ สมเด็จ
 พระมหากษัตริย์เจ้าไตรเศนาเรียกว่าจักขวยตะนะ โสตายตะนะ^๕ นั้นได้แก่
 ช่องหู^๕ ทั้งสอง ฆานายตะนะ^๕ นั้นได้แก่จมูก ชิวหายตะนะ^๕ นั้นได้แก่ลิ้น กายาย-
 ตะนะ^๕ นั้นได้แก่กายทั้งปวง อวัยวะน้อยใหญ่^๕ นอกออกไปจากจักขุแลโสตน
 นอกไปจากจมูกแลลิ้น ก็ได้ชื่อว่ากายายตะนะ^๕ ทั้งสนทง^๕ นั้น แลมนายตะนะ^๕
 ได้แก่หทัยวัตถุ ๆ คือเนื้อหัวใจ^๕ นั้นแล ได้ชื่อว่ามนายตะนะ

รูปายตะนะ^๕ นั้น ได้แก่สรรพรูปทั้งปวงอันเป็นภายนอกแห่งกาย
 สัททายตะนะ^๕ นั้น ได้แก่สรรพเสียงทั้งปวง คันธายตะนะ^๕ นั้น ได้แก่สรรพกลิ่น
 ทั้งปวง รสายตะนะ^๕ นั้น ได้แก่สรรพรสทั้งปวง โผฏฐัพพายตะนะ^๕ นั้นได้แก่
 สิ่งทั้งปวงที่เราท่านได้สัมผัสถูกต้อง เราท่านทั้งปวงได้สัมผัสถูกต้องสิ่งใด
 ด้วยกาย สิ่งนั้นแลได้ชื่อว่าโผฏฐัพพายตะนะ แลรัสมายตะนะ^๕ นั้นได้แก่จิต
 แลเจตสิกทั้งปวง แต่บรรดาจิตแลเจตสิกนั้นจักเป็นอายตะนะอันหนึ่ง ชื่อว่า
 รัสมายตะนะเป็น ๑๒ ประการ ตุจพรรณนามาจะ^๕ นั้น

“กสฺมา” เหตุไฉนจึงได้ชื่อว่าอายตนะ อ้อได้ชื่อว่าอายตนะนี้ ด้วยอรรถว่าเป็นที่ประชุม ด้วยอรรถว่าเป็นบ่อเกิด

อธิบายว่า จักขุ โสถ ฆาน ชิวหา กาย ทั้งปวงนี้แต่ละอันเป็นที่ประชุมแห่งรูปแลเสียงกลิ่นแลรสแลเคี้ยวสัมผัส เหตุทั้งนี้จึงเรียกว่า จักขวยตนะ โสถายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ ด้วยประการฉะนี้

แลธาตุ ๑๘ ประการนั้นคือ จักขุธาตุประการ ๑ โสถธาตุประการ ๑ ฆานธาตุประการ ๑ ชิวหาธาตุประการ ๑ กายธาตุประการ ๑ มโนธาตุประการ ๑ รูปธาตุประการ ๑ สัทธาธาตุประการ ๑ คันธธาตุประการ ๑ รสธาตุประการ ๑ โผฏฐัพพธาตุประการ ๑ รัสมิธาตุประการ ๑ จักขุวิญญาณธาตุประการ ๑ โสถวิญญาณธาตุประการ ๑ ชิวหาวิญญาณธาตุประการ ๑ กายวิญญาณธาตุประการ ๑ มโนวิญญาณธาตุประการ ๑ ประสมเข้าเป็นธาตุ ๑๘ ประการด้วยกัน

จักขุธาตุนั้นได้แก่จักขุ โสถธาตุนั้นได้แก่หู ฆานธาตุนั้นได้แก่จมูก ชิวหาธาตุนั้นได้แก่ลิ้น กายธาตุนั้นได้แก่ธาตุทั้งปวง อวัยวะน้อยใหญ่ทั้งปวง นอกออกไปจากจักขุแลโสถฆานแลชิวหา ก็ได้ชื่อว่ากายธาตุ สันทงน

แลมโนธาตุนั้น ได้แก่ปัญญาจวาราวชชนจิต ๑ สัมปฏิจฉันนจิต ๑ จิตทั้ง ๒ ดวงนี้ ได้ชื่อว่ามโนธาตุ

รูปธาตุนั้นได้แก่สรรพรูปทั้งปวงภายนอกกาย สัทธาตุนั้นได้แก่สรรพเสียงทั้งปวง คันธธาตุนั้นได้แก่สรรพกลิ่นทั้งปวง รสธาตุนั้นได้แก่สรรพรสทั้งปวง โผฏฐัพพธาตุนั้นได้แก่สรรพสิ่งทั้งปวง อันเราท่าน

ได้สัมผัสถูกต้อง ธัมมชาตุนั้นได้แก่เจตสิกทั้ง ๕๒ นั้นแลจักขุวิญญาณธาตุ
โสทวิญาณธาตุ ฆานวิญาณธาตุ ชิวหาวิญาณธาตุ กายวิญาณธาตุ
นั้นได้แก่จักขุวิญญาณ แลโสทวิญาณแลฆานวิญาณแลชิวหาวิญาณแล
กายวิญาณ อันเกิดสำหรับในปัญจทวารวิถี มีนัยตั้งพรรณนามาแล้วนั้น

แลมโนวิญาณธาตุนั้นได้แก่จิต ๖๗ คือ มโนทวาราวัชชณะ ๑
ชวนจิต ๕๕ ททาลัมพณจิต ๑๑ ผสมเข้าเป็น ๖๗ ด้วยกัน ธาตุนั้นมี
๑๕ ประการคฤพรรณนามาจะนี้

แลอินทรีย์ ๓๒ นั้น คือจักขุนทรีย์ ๑ โสตินทรีย์ ๑ ฆานินทรีย์ ๑
ชิวหินทรีย์ ๑ กายินทรีย์ ๑ มนินทรีย์ ๑ อิตถินทรีย์ ๑ ปุริสสินทรีย์ ๑
ชีวิตินทรีย์ ๑ สุขินทรีย์ ๑ ทุกขินทรีย์ ๑ โสมนัสสินทรีย์ ๑ โทมนัส
สินทรีย์ ๑ อุปกะชินทรีย์ ๑ สัทธินทรีย์ ๑ วิริยอินทรีย์ ๑ สตินทรีย์ ๑
สมาธินทรีย์ ๑ ปัญญินทรีย์ ๑ อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์ ๑ อัญญิตริย์ ๑
อัญญาตาวิอินทรีย์ ๑ เป็น ๒๒ ประการดังนี้

จักขุนทรีย์นั้นได้แก่จักขุประสาท โสตินทรีย์นั้นได้แก่โสทประสาท
ฆานินทรีย์นั้นได้แก่ฆานประสาท ชิวหินทรีย์นั้นได้แก่ชิวหาประสาท
กายินทรีย์นั้นได้แก่กายประสาท มนินทรีย์นั้นได้แก่จิต อิตถินทรีย์นั้น
ได้แก่อิตถิถาวรूप ปุริสสินทรีย์นั้นได้แก่ปุริสถาวรूप ชีวิตินทรีย์นั้นได้แก่
ชีวิต สุขินทรีย์นั้นได้แก่ความสุข ทุกขินทรีย์นั้นได้แก่ความทุกข์ โสมนัส
สินทรีย์นั้นได้แก่กิริยาที่ชื่นชมยินดี โทมนัสสินทรีย์นั้นได้แก่กิริยาที่น้อยเนื้อ
ต่ำใจ อุปกะชินทรีย์นั้นได้แก่กิริยาที่มีสันดานเป็นกลางอยู่ สัทธินทรีย์นั้น
ได้แก่ศรัทธาอันมีลักษณะให้ผ่องใสให้ถือ วิริยอินทรีย์นั้นได้แก่ความเพียร

สตินทรีย์นั้น ได้แก่สติอันมีลักษณะให้ ระลึกสมาธิในทรีย์นั้น ได้แก่ขณิกสมาธิ
แลอุปจารสมาธิแลอัปปนาสมาธิบัญญัติในทรีย์นั้น ได้แก่บัญญัติอันมีลักษณะรู
พิเศษ อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์นั้น ได้แก่โสคาปัตติมรรคญาณ อัญญินทรีย์
ได้แก่โสคาปัตติผลญาณ สกทาคามิมรรคญาณ สกทาคามิผลญาณ อนา-
คามิมรรคญาณอนาคามิผลญาณแลพระอรหัตตมรรคญาณ อัญญาตาวินทรีย์
นั้น ได้แก่พระอรหัตตผลญาณธรรมชาติทั้ง ๒๒ ประการนี้ ได้นามบัญญัติ
ชื่อว่าอินทรีย์นี้ ด้วยอรรถว่าเป็นใหญ่ในกิริยาที่ให้สำเร็จโดยสมควรแก่กำลัง
แห่งตน ๆ สำแดงอินทรีย์ ๒๒ ประการโดยนัยสังเขปยุติการเท่านี้

แลพระอรยสัง ๔ ประการนี้ คือ ทุกขอรยสังประการ ๑ ทุกข-
สมุทัยอรยสังประการ ๑ นิโรธอรยสังประการ ๑ นิโรธคามินีปฏิปทาน
อรยสังประการ ๑ เป็น ๔ ประการด้วยกัน

ทุกขอรยสังนั้น ได้แก่มูลแห่งสัตว์ทั้งปวง แลชาติทุกข์ แลชราทุกข์
พยาธิทุกข์มรณทุกข์เป็นต้นเป็นประธาน

ชาติทุกข์อันบังเกิดแก่สัตว์อันอุปติบังเกิด เอากำเนิดในวัฏฏ
สงสารนกต ๕๘๘

ชราทุกข์ อันมีลักษณะกระทำให้อินทรีย์คร่ำคร่า ตามืด หูหนัก
ฟันหัก แก้มตอ ผิวหนังหดหู่การวิกฉวีปริตนั้นกต

พยาธิทุกข์ อันมีลักษณะให้ป่วยไข้ ลำบากกายอินทรีย์มีประการ
ต่าง ๆ นันกต

มรณทุกข์ อันมีลักษณะตัดเสียซึ่งชีวิตอินทรีย์นันกต

โสภทุกข์ อันมีลักษณะให้เดือดร้อนพลุ่งพล่านระส่ำระสาย อยู่ ณ
ภายในใจกต

ปรีทาทุภักข์ อันมีลักษณะให้ร้องไห้รำไรมีน้ำตา อันไหลพุ่มพอง
ของเนตรอยู่นนกติ

ทุกขทุกข์อันมีลักษณะกระทำให้จิตหดหู่สลดระทกทอดใจใหญ่อยู่นน
กิติ อันมีลักษณะให้ขัดเคืองขงเคียดน้อยเนื้อต่ำใจนนกติ

อุปายาสทุกข์ อันมีลักษณะให้สะอึกสะอื้นอาลัยนนกติ

อัปปีเยหิสัมปโยคทุกข์ อันมีลักษณะให้ขัดข้องหมองมัวตรอมใจ
เป็นเหตุประกอบอยู่ด้วยสิ่งอันมิได้เป็นที่รักนนกติ

ปิเยหิวิปโยคทุกข์อันมีลักษณะให้เศร้าสร้อยละห้อยไห้ในกาล เมื่อ
พลัดพรากจากที่รักนนกติ

ยัมปิัจฉันนลภทิตุกข์ อันมีลักษณะให้หมกมุ่นวุ่นวายไปในขณะ
เมื่อปรารถนาสิ่งใด แลมิได้สมปรารถนานนกติ

ทุกข์ทั้ง ๑๒ ประการ มีชาติทุกข์เป็นต้นให้ช่วยอ้อมเบียดเบียน
สัตว์ทั้งปวงให้ได้ความทุกข์ลำบากเวทหนอันหาที่สุดมิได้ เหตุจะหนักองทุกข์
ทั้ง ๑๒ ประการนี้ จึงได้ชื่อว่าทุกข์อริยสัง

แลทุกข์สมุทัยอริยสังนั้น ได้แก่กัณฑ์หาอันมีลักษณะให้ปรารถนา
เบญจกามคุณทั้ง ๕ ประการ คือรูปแลเสียงกลิ่นแลรสสัมผัสถูกต้อง

กัณฑ์อันมีลักษณะ ๒ ประการ คือ ปรารถนาในกิลีสกามประการ ๑
ปรารถนาในพัสดุกามประการ ๑

แลกิลีสกามนั้น คือปรารถนาในที่ซึ่งชมเชยชมกามราคะคำอุษณา
แลปรารถนาในความสรรเสริญเยินยอแลศศักดิ์ทิบะเตชะ แลปรารถนา
ปมิให้บุคคลผู้นสูงกว่าตัว แลเสมอกับด้วยตัวในเหตุอันยิ่งสรรพทั้งปวง

แลพัสตุคามนั้น คือปรารถนาทรัพย์อันไม่มีวิญญานคือแก้วแหวน
เงินทอง ข้าวปลาอาหารผ้าผ่อนแลเครื่องนุ่งห่ม เครื่องประดับแลเครื่อง
ใช้สอยทั้งปวง แลปรารถนาทรัพย์อันประกอบด้วยวิญญานเป็นต้นว่า ช้าง
ม้าแลข้าหญิงข้าชายทั้งปวง

แลลักษณะแห่งตัดหนานั้น มีอาการอันมากถึงร้อยแปดประการ
สำแดงมาแต่ท่าน โดยสังเขป แต่พอจะให้เป็นที่ระหวัญความอันจะบังเกิด
องค์ปัญญา อันประกอบด้วยสังเวชนิวัตต์แห่งตัดหนานั้น อันเป็นเจ้าหมู่
เจ้ากรรมใหญ่ในที่จะให้บังเกิดขึ้นความทุกข์ทั้งปวงนั้น นักปราชญ์ผู้มีปัญญ
พึงเข้าใจเป็นใจความเถิดว่า ตัดหนานั้นมีลักษณะให้ปรารถนารูปแลเสียง
กลิ่นรสสัมผัสทุกขทั้งปวงนั้น แลเป็นรากเป็นเงาแก่มูล เป็นเหตุให้บังเกิด
สรรพทุกข์ทั้งปวง เหตุคั่งนั้นจึงได้ชื่อว่า ทุกขสมุทัยอริยสัจ

นิโรธอริยสังขนั้นได้แก่พระนิพพานอันออกตัดหนานอกจาก รากะ
โทสะ โมหะ ตัปรากะ โทสะ โมหะ ให้สิ้นสูญจากสันดานพระนิพพาน
เป็นที่ดับเสียซึ่งกองทุกข์ทั้งปวง มีชาติทุกข์เป็นประธาน เหตุคั่งนั้นจึงได้
ชื่อว่า นิโรธอริยสัจ

แลนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังขนั้น ได้แก่อัฐฐังกิกมรรคทั้ง ๘
ประการ คือ สัมมาทิฎฐิ ๑ สัมมาสังกัปป ๑ สัมมาวาจา ๑ สัมมา
กัมมันโต ๑ สัมมาอาชีโว ๑ สัมมาวาจาโม ๑ สัมมาสติ ๑ สัมมาสมาธิ ๑
เป็น ๘ ประการด้วยกัน

สัมมาทิฎฐินั้นได้แก่ปัญญาอันเป็นโลกีย์ ตลอดขึ้นไปตราบเท่าถึง
มรรคญาณผลญาณ

สัมมาสังกัปปะนั้น ได้แก่วิตกในที่ชอบ สัมมาวาจาอันได้แก่ถ้อยคำอันปราศจากวจีทุจริตสัมมากัมมันโตนั้น ได้แก่กายสมาจาร อันปราศจากกายทุจริต สัมมาอาชีโวอันได้แก่กิริยาที่เลี้ยงชีวิตเป็นธรรม สัมมาวายาโมนั้น คือปฏิบัติในสัมมัตตบรรณทั้ง ๔ สัมมาสมาธินั้นคือปฏิบัติในสติปัฏฐานทั้ง ๔ สัมมาสมาธินั้น ได้แก่ชณิกสมาธิ อุจารสมาธิ อัปนาสมาธิ

พระอัญญาธรรมาสี ๘ ประการนี้เป็นหนทางอันตรง สำหรับที่จะปฏิบัติให้ได้สำเร็จพระนิพพาน อันเป็นที่ระงับดับกองทุกข์ เหตุดังนั้นจึงได้ชื่อว่านิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ

แต่ปฏิจาสุมุปปาทธรรมที่จัดเป็นพหุ^๕ ให้พิจารณาเอาเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนากรรมฐานนั้นเป็นประการใด

พระปฏิจาสุมุปปาทธรรม มีกระตุ้ความตามทีสมเด็จพระพุทธองค์ตรัสเทศนาว่า

อวิชชาคือโมหะนั้น เป็นปัจจัยให้บังเกิดสังขาร คืออกุศลากุศลจิตสังขารนั้นเป็นปัจจัยให้บังเกิดวิญญาณ คือปฏิสนธิวิญญาณนั้นเป็นปัจจัยให้บังเกิดนามธรรมแลรูปธรรม นามรูปนั้นเป็นปัจจัยให้บังเกิดผัสสะ มีจักขุสัมผัส เป็นต้น ผัสสะนั้นเป็นปัจจัยให้บังเกิดสุขเวทนา ทุกขเวทนา โสมนัสสุขเวทนา โทมนัสสุขเวทนา อุเบกขเวทนา เวทนานั้นเป็นปัจจัยให้บังเกิดตัณหา ตัณหานั้นเป็นปัจจัยให้บังเกิดอุปาทานคือ ตัณหาที่กล่าวหาญมีกำลัง อุปาทานนั้นเป็นปัจจัยให้บังเกิดกัมมภพแลอุปบัติภพ ภพนั้นเป็นปัจจัยให้บังเกิดชาติ ๆ นั้นเป็นปัจจัยให้บังเกิดชราแลมรณะแลโสภปริเทวทุกข์

โทมนัสทุกข์ อุปายาสทุกข์โทมนัส อุปายาส สรรพความรำคาญเคือง
 เครื่องเศร้าหมองทั้งหลายอันมากกว่ามากทั้งนั้น เฉพาะมีแก่บุคคลอันยัง
 ประกอบด้วยอวิชา อวิชานิสัยยังนอนหนึ่งอยู่ในสันดานตราบโอบออกจาก
 กระเปาะอวิชาไม่ได้ตราบไต่ สรรพทุกข์ทั้งปวงมีโสภเป็นอาทิกมีอยู่ตราบ
 นั้น ครั้นโสภเป็นอาทิกอบงำแล้วก็หลงใโนวัตถุในอารมณ์ หลงในสัตว์ใน
 สังขารในภพแลบุคคลหลงในทุกข์เป็นอาทิสันสติสมปฤติที่มีอาการตั้งบ้า เพราะ
 เหตุมีโสภเป็นอาทิกอบงำครั้นหลงไปไม่รู้สีกตนตั้งนั้นแล้วก็เบน โอกาสแห่ง
 อวิชาบังเกิดในกาลเมื่อนั้น โสภเป็นอาทิกเป็นปัจจัยแก่อวิชาโดยแท้

ประการหนึ่ง โสภเป็นอาทิกบังเกิดแต่กามาสวะ ในขณะที่บุคคล
 วิโยคพลัดพรากผัสдукามแลกลีสกาม แลเอาสวะทั้งหลายคือทัญญาสวะ
 ภาวาสวะ ก็บังเกิดด้วยโสภปริเทวทุกข์โทมนัสเหมือนกัน อันว่าเทพยดา
 ทั้งหลายมีอายุยืน บริบูรณ์ด้วยสี่สังขารมากด้วยสุขสถิตสถาพรยืนนาน
 ในวิมานอันสูง อันว่าเทพยดาทั้งหลายนั้น ครั้นได้ฟังพระสัทธรรมเทศนา
 แห่งสมเด็จพระสุคตทศพลญาณถึงซึ่งภัยความกลัวสะอึ้งจิต เกิดสังเวชต่าง ๆ
 อันบังเกิดแก่เทพยดา เมื่อเบญจจรรณบุพพนิมิตบังเกิดนั้นครั้นแล้วก็เกิด
 อัสสาทะ มีกำลังด้วยฉันทราคะอาลัยในอุปปัตติภพ คือชั้นธอันบังเกิดแต่
 กรรมนั้นขณะนั้นภาวาสวะก็บังเกิดอวิชาสวะก็พลอยบังเกิด เหตุตั้งนั้นจึง
 ได้ชื่อว่า โสภปริเทวะเป็นอาทิกเป็นปัจจัยแก่อวิชาด้วยประการดังนี้

เมื่ออวิชาเป็นปัจจัยเป็นมูลมีแล้ว สังขารเป็นปัตถุบันก็มีอัน
 บังเกิดด้วย สังขารเกิดแล้ววิญญาณก็เกิดด้วยตราบเท่าถึงชวามณะใหม่เล่า
 เหตุผลเป็นปรมปราสืบ ๆ แห่งเหตุผลสืบเนื่องกันหาที่สิ้นสุดลงมิได้เหตุ

ฉะนั้นภวจักรมีองค์ ๑๒ มีอวิชาเป็นต้น มีชรามณะเป็นที่สุคนั้นประพทติ
เป็นไป ผูกเนื่องด้วยเหตุผลลมหาทิสุคลงมิได้ จึงชื่อว่าสำเร็จกิจด้วย
โสภเป็นอาทิ

มีคำปุจฉาต่อไปแล้วว่า เมื่ออวิชาประพทติเป็นไปหาที่สุคระหว่าง
ลงมิได้ทั้งนั้น ถ้าจะว่าอวิชาเป็นกลางอวิชาเป็นปลายก็จะได้อยู่ คำที่ว่า
“อวิชาปุจฉา สงฺขารา” ดังนี้ กล่าวด้วยสามารถอวิชาเป็นต้น
ก็ผิด

วิสันหาว่าคำที่ว่า “อวิชาปุจฉา สงฺขารา” จะได้กล่าวด้วย
สามารถเป็นต้นนั้นหาผิดได้ กล่าวไว้เป็นประธานต่างหาก เพราะเหตุ
อวิชาอันเป็นประธานแก่วัฏฐะทั้ง ๓ คือ กิเลสวัฏฏ์ กัมมวัฏฏ์วิปากวัฏฏ์
เมื่ออวิชาบังเกิดขึ้นด้วยวัตถุอารมณ์สัมผัส แลเกิดขึ้นด้วยอาสวะโสภเป็น
อาทิก็ดี แลอวิชาอันสยที่ยังละเสียไม่ได้ก็ดี อวิชาเหล่านี้แลเป็นอาสนันนะ
เหตุเป็นประธานที่จะให้วัฏฏะธรรมบังเกิด แลวัฏฏะธรรมทั้ง ๓ บังเกิดแล้ว
แลรัตรึงเกี่ยวกระหวัด ไว้ในคนพาลในสังสาร วัฏฏะอันแวดล้อมไปด้วยทุกข์
ต่าง ๆ เหตุจับมันซึ่งอวิชา คือว่ายังมีได้ละเสียซึ่งอวิชาอันเป็นประธาน
ดูจหนึ่งว่า ชนิดตัวแห่งอสรพิษซึ่งกระหวัดเข้าซึ่งแขนแห่งบุคคล อันจับมัน
ซึ่งศีรษะแห่งอสรพิษอันเต็มไปด้วยพิษมิได้ละเสียนั้น ต่อเมื่อใดก็ตัดเสียได้
ซึ่งอวิชา ด้วยอรหัตตมรรคประหารแล้วก็พ้นจากวัฏฏะธรรมทั้ง ๓
ประกอบเมื่อนั้นจุกหนึ่งตัดศีรษะแห่งอสรพิษขาดแล้ว แลละเสียซึ่งชนิด
ตัวแห่งอสรพิษจากแขนนั้น สมด้วยวาระพระบาลี “อวิชาชยเตว
อเสสวिरาคนิโรธา สงฺขารนิโรโธ” แปลว่า “สงฺขารนิโรโธ”
อันว่าความคับซึ่งสังขาร เหลกกับซึ่งอวิชาหาเศษมิได้ ด้วยพระอรหัตแก่

จริง เหตุตั้งนั้นจึงกล่าวว่สังขารบังเกิดแต่อวิชชาเป็นปัจจัยนี้ ด้วยสามารถ
อวิชชาเป็นประธานธรรมเท่านั้น จะได้กล่าวด้วยสามารถเป็นต้นนั้นหามิได้
นักปราชญ์พึงรู้ว่าภวจักรหาที่สุตลงปมได้ด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง ภวจักรปราศจากผู้แต่งผู้กระทำรู้เสวยนั้นเหตุใด แลสังขาร
เป็นอาทิที่เป็นผลนั้น ประพฤติเป็นไปแต่เหตุทั้งหลายมีอวิชชาเป็นอาทิ
สิ่งเดียว ภวจักรนั้นก็ไม่มีผู้ตกแต่งคือพรหมแลปชาบดีมเหศวรอันสัตว์นับถือ
พระพรหมผู้ประเสริฐตกแต่งโลก เป็นโลกบิดาว่ามานักเปเล่สนทน

อนึ่ง เปเล่จากตัวตน ผู้จะเสวยสุขแลทุกข์ทั้งปวง เหตุตั้งนั้นจึงได้
ชื่อว่าภวจักรปราศจากผู้ตกแต่งผู้กระทำ ไม่มีบุคคลผู้เสวยด้วยประการฉะนี้

อนึ่งเล่า ภวจักรนี้สูญเปเล่จากสภาวะเที่ยงจริง เหตุมีเกิดแลดับ
อยู่ทุกเมื่อสูญจากสภาวะงาม เหตุเป็นธรรมอันเศร้าหมองกอปรไปในธรรม
อันเศร้าหมองเปเล่จากสุข เหตุมีเกิดแลดับเบียดเบียนอยู่เป็นนิจันันตร์
สูญเปเล่จากตน ไม่ประพฤติกามอำนาจแห่งตน เหตุประพฤตินี้เองอยู่ด้วย
ปัจจัยของตน สังขารทั้งปวงมีอวิชชาเป็นอาทิมิใช่ตน มิได้เป็นของตนมิได้
ในตนมิได้อำนาจแห่งตน จึงได้ชื่อว่าภวจักรเป็นสูญญตาสูญเปเล่ด้วย
ประการตั้ง

เมื่อนักปราชญ์รู้แจ้งว่า ภวจักรมีองค์ ๑๒ มีอวิชชาสำเร็จด้วยโลก
เป็นต้น มีเบื้องต้นมิได้ปรากฏ ปราศจากผู้กระทำผู้เสวยเปเล่จากตัวตน
ตั้งแล้ว พึงรู้ซึ่งมูล ๒ แลอิทัธา ๓

มูล ๒ นั้น คือ อวิชชาเป็นมูล ๑ ตัณหาเป็นมูล ๑ เป็นมูล ๒

อัทธา ๓ นั้น คือ อคติอัทธา ๑ บัจจุบันอัทธา ๑ อนาคตอัทธา ๑ อวิชาสังขารทั้งปวงนี้ จัดเป็นอคติอัทธา วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภาวะ ๘ นี้จัดเป็นบัจจุบันอัทธา ชาติ ชรามรณะ ๓ นี้ จัดเป็นอนาคตอัทธา

อนึ่ง ภวจักรอันเดียวจัดเป็น ๒ กว้ยสามารถแห่งมูล ๒ คือ ตัณหา อุปาทาน ภาวะ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา นับเป็นหนึ่งชื่อว่าอวิชาเป็นมูลตัณหาที่เป็นมูลนั้น ตั้งตัณหาเป็นประธานตั้งตัณหา อวิชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา อุปาทาน ภาวะ ชาติ ชรามรณะ นับเป็นหนึ่งชื่อว่าตัณหาเป็นมูล

แลภวจักรทั้ง ๒ นั้น ฝ่ายอวิชามูลภวจักร สมเด็จพระผู้มีภาคเจ้า ตรัสเทศนาด้วยอำนาจแห่งสัตว์เป็นทวิภูฏิจริต มากด้วยทวิภูฏิจ

ส่วนตัณหามูลนั้น พระพุทธองค์ตรัสเทศนา ด้วยอำนาจแห่งสัตว์เป็นตณฺเฑาจริต มากด้วยตัณหา

อนึ่ง อวิชชามูลนั้น พระพุทธองค์ตรัสเทศนา ด้วยอวิชาเป็นสังสารนายกแก่ทวิภูฏิจริตบุคคล

ประการหนึ่งอวิชชามูลภวจักรนั้น พระพุทธองค์เจ้าตรัสเทศนา เพื่อจะสำแดงแจ้งซึ่งผลมิได้ขาดแห่งเหตุ เพราะผลยังเกิดเพื่อจะเพิกเสียซึ่งอุจเณทวิภูฏิจ

ส่วนตัณหามูลภวจักรนั้น พระพุทธองค์เจ้าเทศนาเพื่อจะสำแดงแจ้งซึ่งชรามรณะแห่งสัตว์ทั้งหลายอันบังเกิดมานี้ เพื่อจะเพิกเสียซึ่งสัสสตทวิภูฏิจ

อนึ่งอวิชชามูล พระพุทธองค์เจ้าเทศนา เพื่อจะสำแดงซึ่งลำดับ
แห่ง สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ แห่งคัพภุสยอกสัตว์ อันมี
อายตนะอันบังเกิดโดยลำดับ ตั้งรูปแรกแก่กถละรูปนั้น

ฝ่ายตณฺหามูล พระพุทธองค์เจ้าเทศนา เพื่อจะสำแดงซึ่งอุปปาตินิกะ
สัตว์ทั้งหลายมีอายตนะเป็นอาทิ บังเกิดพร้อมกันในขณะเดียวแต่แรกปฏิสนธิ

นักปราชญ์พึงสันนิษฐานเข้าใจเกิดว่า ภวจักรนี้ มีสนธิ ๓
สังคหะ ๔ มีอาการ ๒๐ มีวิภูฏะ ๓ ภวจักรพัดผันไปหาที่สุดลงมิได้

สมาธิ ๓ นั้น คือ ระหว่างสังขารกับปฏิสนธิวิญญาณต่อกันชื่อว่า
เหตุแลสนธิอัน ๑

ระหว่างเวทนากับตณฺหาต่อกัน ชื่อว่าผลเหตุสนธิอัน ๑

ระหว่างภพกับชาติต่อกัน ชื่อว่าเหตุบุพพกผลสนธิอัน ๑ เป็น
สนธิ ๓ ดังนี้

เบื้องต้นแลเบื้องปลายแห่งสนธิทั้งหลาย เป็นสังคหะ ๔ คือ อวิชชา
กับสังขารเป็นสังคหะอัน ๑ วิญญาณกับนามรูปสฬายตนะผัสสะเวทนาเป็น
สังคหะอัน ๑ ตณฺหากับอุปาทานภาวะเป็นสังคหะอัน ๑ ชาติกับชรามรณะ
เป็นสังคหะอัน ๑ เป็นสังคหะ ๔ ดังนี้

อาการ ๒๐ นั้น คือ “อดีต เหตุโย ปญฺจ อิทานิ ผลปญฺจกั
อิทานิ เหตุโย ปญฺจ อายตี ผลปญฺจกั” ดังนี้เป็นอาการ ๒๐ ด้วยกัน
แลอดีตเหตุ ๕ นั้น คือ อวิชชาสังขารเป็นเดิม ได้แก่คนพาล

ครั้นอวิชชาครอบงำแล้วก็หลงอยู่ในอวิชชา ก็ยินดีปรารถนาซึ่ง
 อารมณ์ ตัณห์นั้นก็บังเกิด ครั้นตัณห์นั้นก็บังเกิดแล้วก็ถือมั่น อุปาทานก็เกิด
 ครั้นอุปาทานก็เกิดแล้วเจตนาที่บังเกิด เหตุตั้งนั้นแลแต่ตัณหาอุปาทานภาวะนี้
 พระพุทธองค์ถือเอาด้วยอวิชชาศัพท์เป็นอดีต เหตุ ๕ คือ อวิชชา สังขาร
 ตัณหา อุปาทาน ภาวะ นี้สมด้วยพระพุทธปฏิภาตรัสพันธุระไว้ว่า “ปฐม-
 มุมมภวสุมี โมโห อวิชชา อายุหนา สงขารา นิกนติ ตณฺหา
 อุปุคฺคณิ อุปาทานิ เจตนา ภโว อิติ อิเม ปญฺจ ธมฺมา
 ปุริมกมุภวสุมี อิธปฏิสนฺธิยา ปจฺจโยติ แปลว่า อันว่าหลงอันใด
 ในทุกขอริยสังข์เป็นต้น แลบุคคลหลงด้วยโมหะอันใด แลกระทำการต่าง ๆ
 มีกายทุจริตเป็นอาทิ หลงนั้นคืออวิชชา

เมื่อบุคคลกระทำการอันนั้น ปุริมเจตนาอันใดบังเกิดขึ้นปรารถนาว่า
 จะให้ทานแลแจกแจงเครื่องอุปการะไว้นาน แต่เดือนหนึ่งปีหนึ่งแล้วแล
 ประดิษฐานนั้นถึงมือปฏิภาคหาภก เจตนาอันนั้นชื่อว่าภาวะอันหนึ่งชวณะเจตนา
 ทั้ง ๖ ในต้น ในอาวัชชนะวิถีสันเตียว ชื่อว่าอายุหนสังขารสัตตมะชวณะ
 เจตนา ชื่อว่าภาวะอันหนึ่งเจตนาทั้งปวงชื่อว่าภาวะธรรมอันสัมปยุตด้วย
 เจตนาชื่อว่าอายุหนสังขาร ได้แก่อดีตสังขาร

แลความปรารถนาจะเกิดในเมืองฟ้าเมืองสวรรค์ ในพิภพอันใด
 ด้วยผลแห่งกรรมที่ตนกระทำ ความปรารถนาอันนั้นชื่อว่าตัณหา

“อุปคณิ” อันว่าเข้าใจผิดอันใด ว่ากระทำการนั้นแล้วเราจะได้
 เสพกามคุณสุขในที่อันมีชื่อโน้น เราได้กระทำการนั้นแล้ว เราจักข้ามพ้น
 จากฐานที่นี้ เข้าใจผิดถือมั่นตั้งนี้ ชื่อว่าอุปาทาน

อันว่าเจตนาแห่งทายกอันตกแต่ง วัตถุประสงค์ยกยื่นให้แก่ปฏิบัติภาทกก็ดี
แลสัตตมะชวณะเจตนาภักดี เจตนาอันใดชื่อภาวะ ธรรม ๕ ประการนี้แล
ชื่อว่า “อตีเต เหตุโย ปญจ อิทานิ ผลปญจกั”

ผล ๕ นั้น คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา
เป็นปัจจุบัน แต่เหตุ ๕ อันเป็นอดีตเหตุนี้ ยুক্তด้วยวาระพระบาลี
พระพุทธรฐีกาตรัสพันธุไว้ว่า “อิธ ปฏิสนธิ วิญญาณํ โอกนฺติ”
นามรูป ปสาโท อายตน์ ผฏฺโฐ ผสฺโส เวทยิตํ เวทนา อิติ อิม
ปญจ ธมฺมา” แปลว่า “ยี่ จิตฺต” อันว่าจิตอันใดนักปราชญ์กล่าวว่า
ปฏิสนธิ “อิธ ภเว” ในปัจจุบันภพนี้ เหตุบังเกิดขึ้นแล้วแลสืบต่อเข้ากัน
กับภพ “ตี จิตฺต” อันว่าจิตนั้น “วิญญาณ” ชื่อว่าวิญญาณ

อันว่าหยั่งลงอันใดแห่งนามรูป ตูจมาแล้วแลเข้ามา “คพฺเภ”
ในครรรค์แห่งมารดา กิริยาที่หยั่งลงนี้ชื่อนามรูป

“โย ปสาโท” อันว่าผ่องใสอันใดแห่งวิญญาณทั้งหลาย ผ่องใส
นั้นชื่ออายตนะ คือ อายตนะ ๕ มีจักขวยตนะเป็นต้น

“โย ผสฺโส” อันว่าผัสสะอันใดรู้ถูกต้องซึ่งอารมณ์ ตูจรูปธรรม
แล้วบังเกิด อันว่าถูกต้องอารมณ์นั้นชื่อผัสสะ

“ยี่ เวทยิตํ” อันว่าเสวยรสแห่งอารมณ์อันใด อันบังเกิดพร้อม
ด้วยผัสสะ อันมีปฏิสนธิวิญญาณเป็นปัจจัยกัตติ อันมีสฬายตนะเป็นปัจจัยกัตติ
อันว่าเสวยซึ่งรสแห่งอารมณ์นั้น อันว่าธรรมชาตินี้ชื่อว่าเวทนา

อันว่าธรรม ๕ ประการนี้แลเป็นปัจจัยแห่งกรรม อันกระทำก่อน
ในภพโน้น

“อิทานิ เหตุโย ปรณจ” เหตุ ๕ ประการในปัจจุบันภพนี้ คือ
 ตัณหา อวิชชา สังขาร อุปาทาน ภาวะ ปัจจุบันเหตุดังนี้

ตั้งตัณหา อุปาทาน ภาวะ เป็นเดิม อวิชชามาเข้าด้วยตัณหา อุปาทาน
 คัพพท์ สังขารมาเข้าอีกด้วยภาวะคัพพท์ เป็นปัจจุบันเหตุ ๕ ประการ ยุติ
 ด้วยวาระพระบาลีว่า “อิธ ปรีปกุกตุตา อายุตนาณิ โมโห อวิชชา
 อายุหนา สงฺขารา นิกฺขติ ตณฺหา อุปฺคณฺนิ อุปาทานํ เจตนา
 ภโว อิติ อิเม ปรณจ ฐมา”

โมโห อันว่าหลงในธรรมทั้งหลายนอกจากกล่าวมาแล้ว แห่งสัตว์ทั้งหลาย
 มีอายตนะอันแก่กล้า ชื่อว่าอวิชชา

อธิบายว่าสัตว์อย่างน้อย ๆ มีจิตสันคติ จิตประหวัดทุพพลภาพ
 มีอาการก่อสร้างชนกกรรมทั้งปวงได้ ต่อเมื่อมีอายตนะแก่กล้าจึงจะสำเร็จ
 เจตนากรรมได้ เหตุดังนี้ ครั้นมีอินทรีย์แก่กล้าแล้วประกอบกรรมอันใด
 ในขณะใด อวิชชาก็บังเกิดด้วยในขณะนั้น

อรรถาธิบายพิเศษ นักปราชญ์พึงรู้จกถื่อนั้นเถิด

“อายุตี ผลปรณจกั” ผล ๕ นั้น คือ วิญญาณ นามรูป
 สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ชื่อว่าเป็นผลในอนาคต เหตุธรรม ๕ ประการ
 มีวิญญาณเป็นอาทินี้ จัดเป็นปัจจุบันนี้ชัฏธาเป็นผลแท้

อาจารย์กล่าวด้วยชาติคัพพท์ เพราะชาติธรรมนั้น เป็นอนาคต
 ชัฏธา เป็นส่วนของอนาคต ฝ่ายชรามรณะเป็นชรามรณะของวิญญาณ
 เป็นต้น คือ ชรานาม ชรารูป แลมรณะแห่งนาม แลรูปสมด้วยวาระ
 พระบาลีว่า อายุตี ปฏิสนฺธิ วิญฺญาณํ โอกนฺติ นามรูปํ ปสาโท

อายตน์ ผุฏฐโจ เวทนา อิติ อิเม ปญจ ธมฺมา” ความแปลก
ก็เหมือนกัน เป็นการ ๒๐ ด้วยกันชื่อว่าภวจักร มีอาการ ๒๐ ทั้งพรรณนา
มาจะน^๕

อนึ่งเล่าธรรม ๕ ประการดังกล่าวมาแล้ว ในปุริมภพชื่อว่ากัมมสัมภาร
ธรรม ๕ ประการ ในปัจจุบันภพชื่อว่าวิปากธรรม ธรรม ๕ ประการ
ในปัจจุบันภพชื่อว่ากัมมสัมภาร

ธรรม ๕ ประการในอนาคตชื่อว่าวิปากธรรม จัดเป็นกรรม ๑๐
ประการ จัดเป็นวิปาก ๑๐ ประการ

กรรม แลวิปาก ๒ ประการนี้ ชื่อว่ากัมมสังเขป วิปากสังเขป ชื่อ
ว่ากัมมวัฏฏ์ วิปากวัฏฏ์ ชื่อว่ากัมมปวัตติ วิปากปวัตติ ชื่อว่ากรรม
สันตติ วิปากสันตติ ชื่อว่ากิริยาเหตุแลกิริยาผลเหตุทั้งนี้อันว่า ภวจักรนี้^๕
“สเหตุกั” ประกอบด้วยเหตุ ประกอบด้วยทุกขัง อนิจจัง อนัตตา
มีสภาวะฉิบหายต่าง ๆ มิได้เที่ยงแท้ มีแต่เกิดแลดับอยู่เป็นนิจันรันตร์
ไม่ตั้งอยู่นานสน กาลเท่าใดคอยแต่ที่จะผันจะแปร พิจารณอยู่ด้วยพลันคืบด้วย
พลันสูญ ไม่นยืนไม่ยาว ไม่แข็งไม่กล้า พลันเผุ พลันทำลาย คอยที่จะ
หาผลแห่งตน คือ ชราแลมรณโสภปริเทวทุกขโทมนัสอุปายาสอยู่ทุกเมื่อ
จะมีสควัมมีบุคคลตนเองแลผู้อื่นจะมีในธรรมนี้บ้างหาบมิได้เลยเป็นเหตุกับผล
แท้จริง เหตุใดถึงนั้น

“ธมฺโม พุทฺธเชน เทสิโต” อันว่าพระจตุราริยสังจธรรมแลมรรค
ตราบเท่าถึงอัครมรรคญาณ สมเด็จพระพุทธองค์ทรงตรัสบั้นทูลไว้เพื่อจะ
ให้ดับเหตุกรรมมูลธรรม คือ อวิชชา ตัณหา

อันว่าศาสนพรหมจรรย์ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา สมเด็จพระผู้มี
 พระภาคเจ้าตรัสเทศนาไว้เพื่อจะให้สิ้นแห่งวิภูฏทุกข์เมื่ออวิชชาตัดค้นหาดับได้
 แล้ว อันว่าวิภูฏทุกข์ทั้ง ๓ อันตัดขาดแล้วด้วยอภิกขญาณเป็นที่สท トラบได้
 วิภูฏะนั้นก็บมได้เป็นไป คือว่าจักรมีพัดผันไปตราบนั้น เมื่อสัตว์บุคคล
 มิได้มีในธรรมอันเนื่องด้วยเหตุนี้แล้ว ฝ่ายอุจเฉทิกิฏฐิแลสัสสทกิฏฐิ
 ก็ห้ามได้ในเมื่อนั้น

“ติยทเมวี ภูมฺมาน” อันว่าภาจกรรมเมื่อพัดผันไป จุณนัยกล่าว
 มาแล้ว นักปราชญ์พึงรู้โดยมาติกายุเทศวาร ๕ ประการโดยสมควรใหม่เล่า
 คือ สัจจปภาวะ ๑ กิจจะ ๑ วารณะ ๑ อุปมา ๑ กัมภีรณัย ๑

สัจจปภาวะนั้น มีนัยที่พระอรรัตนกถาจารย์เจ้าสำแดงมาในสัจจนิเทศ
 ในลำดับนั้นแล้ว

กิจจะนั้นคือภาจกรรมทั้ง ๑๒ นี้ มีกิจจะสอง ๆ คือสำเร้งกิจ แลเป็น
 ปัจจัยแก่ธรรมอันอื่น เหตุใดว่าอวิชา ยังสัตว์ทั้งหลายอันก่อปรตด้วยอวิชา
 ให้หลงในอริยสัจ แลหลงในวัตถุ ด้วยสามารถปิดเสียซึ่งอริยสัจแล้ววัตถุ
 แล้ว ก็เป็นปัจจัยให้สังขารบังเกิด

ฝ่ายสังขาร มีกิจจะตกแต่งซึ่งสังขตธรรม อันควรตนจะพึงตกแต่งแล้ว
 ก็เป็นปัจจัยแก่วิญญาณ

ส่วนวิญญาณ รัซึ่งอารมณ์แล้วก็เป็ปัจจัยแก่นามรูป

ฝ่ายนามเล่า คำชูดุคหนุนซึ่งกันและกันคุดไม้ข้อสองมัด แล้วก็เป็
 ปัจจัยแก่สพายชนะ

ส่วนสพายชนะประพตึเป็น ไปในอารมณ์เฉพาะแห่งตนมีรูปารมณ
 เป็นต้นแล้วก็เป็ปัจจัยแก่สัมผัส

ฝ่ายว่าสัมผัสถูกต้องซึ่งอารมณ์แล้ว ก็เป็นปัจจัยแก่เวทนา

ส่วนเวทนา เสวยรสแห่งอารมณ์แล้ว ก็เป็นปัจจัยแก่ตัณหา

ฝ่ายตัณหา กำหนดในอารมณ์อันควรจะกำหนดแล้ว ก็เป็นปัจจัย

แก่อุปาทาน

ส่วนอุปาทาน ตีมันในธรรมอันพึงถือเอาแล้ว ก็เป็นปัจจัยแก่ภาวะ

ฝ่ายภาวะซัดไปซึ่งสัตว์ในคติต่าง ๆ แล้ว ก็เป็นปัจจัยแก่ชาติ

ฝ่ายชาติ ยังอุปาทินนักษัตรในภพกำเนิดคติต่าง ๆ แล้วก็เป็ปัจจัย

แก่ชรามรณะ

ส่วนชรามรณะ อาศัยซึ่งความแก่ชราแล้วทำลายแห่งขันธ์ทั้งหลายแล้ว ก็เป็นปัจจัยให้ปรากฏในภพอื่น เหตุเป็นต้นเกิดโลกเป็นต้น

เหตุดังนี้ กวจักร์ประพตฺติเป็นไปโดยกิจสอง ๆ ในบททั้งปวง นักปราชญ์พึงรู้โดยสมควรรณเกิด

วาระนั้น คือห้ามเสียซึ่งมีจากสิ่งอันเกิดในธรรมทั้งหลาย คือ “อวิชชาปจฺจยา สงฺขารว” บทนี้พระพุทฺธองค์เจ้าทวีตเทศนา ประสงค์ จะห้ามเสียซึ่งความเห็นผิดแห่งสัตว์ อันถือว่าโลกแลตัวตนมีผู้แต่งมีผู้กระทำ

อนึ่ง “สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณ” บทนี้ พระพุทฺธองค์เจ้าทวีตเทศนา เพื่อจะห้ามเสียซึ่งความถือผิดว่าตัวตนออกจากภพแล้วยัง ไปสู่ภพอื่น

“วิญฺญาณปจฺจยา นามรูป” บทนี้เทศนา เพื่อจะห้ามเสียซึ่ง มนสสัญญา คือสัตว์ถือว่าตนเป็นแท่งเป็นก้อนแห่งบัญญัติอันมิไ้เป็น

แห่ง แลทำลายแตกไปเป็นจُرณะวิรุณโรอยู่เนั้น คุุบุคคลผ่าผลเมล็ดักตาล
เป็นสองซีกจะเนั้น

“นามรูปปัจจุยา สฬายตานี” เป็นอาทิ บทนัทรัสเทศนาไว้
ประสงค์จะห้ามเสียซึ่งเห็นผิดว่า ตนเห็น ตนฟัง ตนสุดตมล้มเลียถูกต้อง
ตนรู้ ตนสัมผัส ตนเสวยอารมณ์ ตนปรารถนา ตนถือเอาจับเอาซึ่งวัตถุ
ตนก่อสร้าง ตนเกิด ตนแก่ ตนตาย ในสภาวะธรรมอันเปล้าจากตนมีผู้ใด
เห็นเป็นอาทิ เหตุตั้งเนั้น กวจักรพระพุทธรองค์เจ้าทรัสเทศนา เพื่อจะ
ห้ามเสียซึ่งถือมั่นมีจกาทิฏฐิต่าง ๆ ว่าโลกแลตัวตนมีผู้กระทำตั้งเนั้น

อุปมานันคือ อวิชขามีให้เห็นจริงแท้แห่งสภาวะธรรมทงหลายอันเป็น
แต่นามรูปโดยสามัญลักษณะเนั้นหามีได้เลย คุุคนตามีตังสองข้างมิได้เห็น
ซึ่งสรรพพรมณัทังปวงเนั้น แล้วอวิชขามาเป็นบัจจัยให้บังเกิดสังขาร
เจตนาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์แล้ว คุุหนึ่งคนตามีตไม่เห็นทางมีตแลพลาตไป
เนั้น แล้วสังขารเป็นบัจจัยให้บังเกิดวิญญาณอันจะตกแต่งไปสูภพอื่นแล้ว
คุุหนึ่งคนตามีตพลาตแล้วแลล้มลง

แลวิญญาณมาเป็นบัจจัยให้เกิดเป็นนามรูป อันประกอบด้วยทุกข-
ธรรมต่าง ๆ อันมีอยู่สำหรับภพที่เกิดเนั้น แลประกอบด้วยสังกิเลสธรรม
เป็นอันมาก มีอยู่ในที่เกิดเนั้นคุุคนตามีตพลาตล้มลงแล้วแลต้องเสียนหนาม
เกิดวิการฟกซ้านเนั้น แล้วยนามรูปมาเป็นบัจจัยให้เกิดสฬายตนะอันเป็นบ่อเกิด
แห่งสังขารทุกข์ คุุฟกซ้าเกษจนจะทำลายแล้วมีตอมน้อย ๆ คือกาฟผุด
ซ้นแซมแล้ว

สพายนะ มาเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ มีกิจกรรมถูกต้องซึ่งอารมณ์
คุณคนตามืด ประมาทแลกรทบถูกแผลที่ฟกช้ำนั้น แล้วผัสสะมาเป็นปัจจัย
ให้เกิดเวทนาอันเป็นสุขเวทนา ทุกขเวทนา แลอุเบกขาเวทนา ให้สพายนะ
ทั้งมวล คุณความเจ็บอันบังเกิดช้ำนั้น แล้วเวทนาเป็นปัจจัยให้บังเกิด
ตัณหา คือความปรารถนากามภพ รูปภพ อรูปภพ คุณหนึ่งปรารถนา
เพื่อจะพยายามขจัดความเจ็บนั้น

แล้วตัณหาเป็นปัจจัยให้บังเกิดอุปาทาน อันถ่มมันเข้าใจผิดในธรรม
ทั้งหลายมีกามภพเป็นอาทิอันเป็นพิษนั้น คุณปรารถนาจะเยียวยาพยายาม
ขจัดความเจ็บ แล้วเสถายากินยาผิดสำแดงอันมิชอบโรคนั้น

แล้วอุปาทานมาเป็นปัจจัยให้บังเกิดภพ อันซัดไปซึ่งสัตว์ในภพคติ
ต่าง ๆ คุณทายามิชอบโรคในอุปาทินนกสรวิระ

แล้วภวะมาเป็นปัจจัยให้บังเกิดชาติ อันสะสมอยู่ด้วยทุกข์เป็นอันมาก
มีตัพโภกัณติมุลทุกข์เป็นอาทิ คุณหนึ่งว่าเกิดกำเริบแห่งฟกช้ำเป็นบุพโพ
โลหิต เพราะเหตุทายาพอกยาอันมิชอบโรคนั้น

แล้วชาติมาเป็นปัจจัยให้บังเกิด ชรา มรณะ อันคร่ำคร่าทำลาย
จากปัจจุบันชนันท์ คุณหนึ่งว่าแตกทำลายออกแห่งฟกช้ำ เหตุว่าวิการแก่ขึ้น
ด้วยบุพโพโลหิตเท่านั้น

อุปมาอุปไมยวิเศษ ในภวจักรมีองค์ ๑๒ นี้ เป็นเอกภูฐานอุปมา
เปรียบเฉพาะแต่อันชกบรูษสิ่งเดียว ด้วยอุปไมยภวจักรแต่ละบท ๆ พระ
อรรถกถาจารย์เจ้าปรารถนาจะเปรียบอุปมานานาฐาน จึงยกบทบาลีสืบใหม่
แล้วว่า “ยสุมา วา ปน” เป็นอาทิเหตุใดแลอวิชชาครอบงำสัตว์ทั้งหลาย

ให้หลงมิให้รู้เห็นซึ่งสภาวะธรรม คือทุกข์แลพระไตรลักษณ์ญาณเป็นอาทิ แลให้รู้เห็นแต่วิปริตผิดจากสภาวะธรรมจุกต่อแลฝ่าอันปิดเสียซึ่งมั่งสัจจะ มิให้เห็นสรรพบุญปารมณฺ์ทั้งปวง

แท้จริงธรรมดากว่า บุคคลมีต่อแลฝ่าเข้าบดจักษุอยู่แล้วก็มีได้เห็นรูปทั้งปวง แม้จะเห็นบ้างราว ๆ เล่า ก็เห็นวิปริตพร่างพรายไปไม่เห็นแจ้งฉนั้นใดก็ดี บุคคลที่มีอวิชาครอบงำแล้วก็มีได้บัญญัติเป็นสัมมาปฏิบัติ ถ้าปฏิบัติเล่าก็ปฏิบัติแต่ผิด มิใช่ทุกขอริยสัจเป็นต้น ถ้าเห็นเล่าก็เห็นแต่ที่ผิดมีอุปไมยฉนั้น

ประการหนึ่งคนพาล ครั้นมีอวิชาครอบงำแล้วก็ก่อสร้างแต่สังฆารธรรม ๆ เกี่ยวพันตัวไว้ด้วยสังฆาร อันจะน้อมนำตนไปเกิดใหม่เกิดอีกในภพพหุที่สุดมิได้ จุกหนึ่งตัวค้วงแมลงหุ้มพันตนไว้ด้วยฝักรังเหตสังฆารกระทำแต่จะใหวนเวียนอยู่ภายในแห่งวัฏฏะทั้ง ๓ คือ กัมมวัฏฏ์ กิเลสวัฏฏ์วิปากวัฏฏ์นั้น

ส่วนวิญญาณ ครั้นได้สังฆารเป็นผู้อุปถัมภกแล้ว ก็ได้ซึ่งที่พึงในคติต่าง ๆ จุราชกุมาร ครั้นปรีณายกคือ เขมฐามาศย์ช้ายอุปถัมภกแล้วก็ได้สำเร็จแก่สิริราชสมบัติเหตุวิปากวิญญาณนิยมอุปบัตินิमित กระทำอุปบัติกัพเป็นอารมณฺ์ คือหนายว่าภพอันตนจะพึงไปบังเกิด

อธิบายว่าวิญญาณนี้ กำหนดตามสังฆารทั้ง ๓ กอง มีกามาพจรกุศลเป็นต้น ตนก็เส็งกามาพจรและกระทำกามาพจรเป็นอารมณฺ์ยังนามรูป คืออุปบัติกัณฑ์เป็นอันมาก คือ เทวตา มนุษย์ ทิรัจฉานนกเอนน้อยใหญ่ด้วยหนอนเป็นอาทิ ในปฏิสนธิกาลแลประวัติกาลจุกคนมายากระทำมายาล้อลวง สำแดงไม่จริงต่าง ๆ

ฝ่ายสพายนะ ตั้งมั่นในนามเสรูปก็ถึงซึ่งเจริญแพร่หลายไปบุลย์
ภาวะวิเศษด้วยที่ตั้ง จุขหนึ่งกอไม้อันตั้งอยู่ในภูมิอันดี

ส่วนผัสสะเล่า ก็บังเกิดสัมผัสแห่งอายตนะทั้ง ๒ คืออชฺฉัตติกายตนะ
พาหิรายตนะ เป็นวิสัยวิสัยธาร เฉพาะหน้าต่อกันแลกันนั้น จุขไฟอัน
บังเกิดด้วยธนู ไม้เป็นสีไฟทับผนซึ่งกันแลกันนั้น

ส่วนตัณหาก็ ครั้นสวैयाวนาอันเป็นสุข บรรณาสุขอันอื่นอีก
ได้สวैयाทุกข์แล้วบรรณาสุขก็เจริญยิ่งขึ้นไปอีก จุขบุคคลถูกไฟแล้ว
อยากนำหาไต่กินซึ่งน้ำเกลือ แล้วแลกระหายอยากนำนั้น

ฝ่ายอุปาทาน เมื่อบุคคลอยากยินดีที่จะบังเกิดในภพแล้ว ก็ถ่อม
ซึ่งสังขารทุกข์ในภพที่เกิดตามตัณหานั้น จุขบุคคลอยากนำแล้วไต่กินซึ่งน้ำ
ระงับความอยากนำ

ส่วนภาวะเล่า เมื่อบุคคลได้ซึ่งที่เกิดแล้วยินดีด้วยตัณหาทิฏฐิอัน
ถ่อมผูกพันในภพ อันพร้อมเพรียงด้วยทุกข์อันนำมาซึ่งความฉิบหายจุ
ปลาอันโลกในเหยื่อแล้วคาบกินซึ่งเบ็ดอันเกี่ยวกับเหยื่อนั้น

ฝ่ายชาติเล่า เมื่อภพมีแล้วเกิดด้วย จุขพืชมีแล้วหน่อก็มีด้วย

ฝ่ายภพกรรม ครั้นชาติก็เกิดมีแล้วก็ตามมาด้วย จุขต้นไม
อันบังเกิดขึ้นแล้วก็มีผลงผล

เหตุดังนั้น อันว่าด้วยอุปไมยต่อภวจักรนี้ นักปราชญ์พึงรู้โดย
เอกภูฏานุปมา เสนานาฏานุปมา เป็นสติสุปนา แลวิสติสุปมาจุขพรรณนา
มาจะน

คัมภีร์นั้น คือภวจักรปัจจายการเทศนา กอปรด้วยคัมภีร์คือความ
ลึก ๔ ประการ คือ อັถตคัมภีร์ ๑ รัหมคัมภีร์ ๑ เทศนาคัมภีร์ ๑
ปฏิเวธคัมภีร์ ๑

อັถตคัมภีร์นั้น คือกิริยาที่จะตรัสรู้ซึ่งผลแห่งเหตุ คือชรามรณะ
มีมาแต่ชาติ เว้นจากชาติแลจะมาแต่ธรรมอันอื่นหามิได้โดย คือมาแต่
ชาตินี้เป็นเพียงแท้ แลตรัสรู้ว่าสภาวะแห่งชรามรณะมิไปใบบ่องหน้า ๆ
สมควรแก่ปัจจายแห่งตน คือชาติจริงแท้มิได้ผิดมิได้มีมาแต่ธรรมอันอื่น
ยากนักยากหนา สังขารมีมาแต่อวิชชาเว้นจากอวิชชาแล้วมิได้มี คือมีมา
แต่อวิชชานั้นเป็นเพียงแท้ แลจะตรัสรู้ว่าสภาวะแห่งสังขารมิไปใบบ่อง
หน้า ๆ สมควรแก่ปัจจายแห่งอวิชชานั้นจริงแท้มิได้ผิด มิได้มีมาแต่ธรรม
อันอื่นจะร้ออย่างยากกว่ายากนัก ปัจจายการภวจักรจึงได้ชื่อว่า อັถตคัมภีร์

อนึ่งธรรมนั้น ได้แก่เหตุคืออวิชชามีแดนอำนาจเป็นไปเท่าใดเป็น
ปัจจายเป็นเหตุด้วยประการใด แลมาเป็นปัจจายให้เกิดสังขารแลสังขารมีอวิชชา
เป็นปัจจายด้วยประการนั้นตรัสรู้ยากนัก แลชาติมีแดนอำนาจเป็นไปเท่าใด
เป็นเหตุปัจจาย แลมาเป็นปัจจายให้เกิดชรามรณะ

แลชรามรณะ มีชาติเป็นปัจจายด้วยประการนั้น ตรัสรู้ยากนักหนา
เหตุดังนั้น ปัจจายการภวจักรจึงได้ชื่อว่า รัหมคัมภีร์

เทศนาคัมภีร์นั้น คือเวไนยสัตว์ทั้งปวงจึงฟังตรัสรู้ ซึ่งพระปัจจายการ
ธรรมนั้นด้วยประการใด สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสพระสัทธรรมเทศนา
ซึ่งพระปฏิจาสมุปบาทปัจจายการนี้ โดยควรแก่พุทธอัชฌาสัย แลอนุกุล
ตามเวไนยอัชฌาสัย จริตวาสนาอินทริยาธมุตต์แห่งสัตว์อันฟังตรัสรู้

เทศนาเป็น ๔ อย่างในพระสูตรทั้งปวง บางพระสูตรเป็นอนุโลมเทศนา บางพระสูตรเป็นปฏิโลมานุโลมเทศนา เป็นปฏิสนธิจิตสังเขปเป็นทวิสนธิจิตสังเขป เป็นเอกสนธิทวิสังเขป กุศลสังฆารกบุรุษ ๆ ตัดเครือเขา ๔ จำพวก ซึ่งวิสดัสนาในต้นแรกปรารภแล้วนั้นชื่อว่าเทศนาคัมภีร์

ปฏิเวธคัมภีร์นั้น คือสภาวะอันใดแห่งอวิชาเป็นต้น แลธรรมทั้งหลายมีอวิชาเป็นต้นนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรู้โดยลักษณะแห่งตน มีอญาณลักษณะเป็นต้น สภาวะนั้นตักยงนัก เหตุจะหยั่งลงเป็นอันยาก แม้พระญาณอันอื่นนอกจากพระสัพพัญญุตญาณแล้ว มีอาจเพื่อจะหยั่งลงในภวจักรปัจจุอาการนั้นได้ ชื่อว่าปฏิเวธคัมภีร์

คำก่อนที่สมด้วยคำหลัง อวิชชานมัสภาวะเป็นข้าศึกแก่ญาณอันจะตรัสรู้ซึ่งทุกขาทิลักษณะ จะเห็นซึ่งทุกขาทิลักษณะแลตรัสรู้ซึ่งอริยสัจ ส่วนอวิชาครอบงำเสียมิให้รู้มิให้เห็นโดยแท้

ส่วนสังขารมีสภาวะตกแต่งแลสัมปยุตตรวม แลต่างออกเป็นสภาวะคือ อบุญญาภิสังขาร เป็นบุญญาภิสังขาร เป็นอเนญชาภิสังขาร

ฝ่ายวิญญานมีสภาวะสูญเปล่า แลมิได้ชวนชวายเป็นอย่างไรจากมาตรว่าอุปปาหะ ฐิติภังคะ แล้วแลบังเกิดขึ้นสภาวะต่อเข้ากันกับภพใหม่

ส่วนนามรูปเล่า มีสภาวะเกิดกับพร้อมกันด้วย แลพราวจากกันแต่นามฝ่ายนาม แลนามวิโยคจากรูป ๆ วิโยคจากนาม แลรูปฝ่ายรูปข้างกล่าปรวมกันในกลาปเดียว ในภพบางอันนั้นแล รูปสำเร็จมนกิจแลรูปมนกัจตามวิสัยแห่งตน

ส่วนสพายนะนั้นเล่า มีสภาวะเป็นใหญ่คือเป็นอินทรีย์มีจักขุอินทรีย์
เป็นต้น แลสภาวะเป็นโลกธรรมแลเป็นทวารเป็นเขตเป็นวินัยแห่งปฐมฌ
เป็นต้น อันมาสู่โยกเทศ มีสภาวะถูกต้องแลกระทบแห่งสัมผัสทั้งหลาย ๕
มีสภาวะเสวยซึ่งรสแห่งอารมณ์ ๖ มีจักขุสัมผัสเป็นอาทิ แลประชุมเข้าแล
ปรากฏพร้อมกัน แห่งจิตเจตสิกธรรมทั้งหลายมีจักขุทวารจิตเป็นต้น

ส่วนเวทนาเล่า มีสภาวะเป็นสุขเป็นทุกข์ เป็นอุเบกขาเป็นต้น
เป็นนิชชีวะธรรม แล้วยุเสวยอารมณ์ต่าง ๆ คุงมีชีวิต

ส่วนตัณหา มีสภาวะยินดี ด้วยสัมปติกอกินันตนะ แลพลตัตถหา
ตุจกลางสิ้นซึ่งอารมณ์แล้วตัดดูแล้ว แลซาบซ่านอยู่ในวัตถุอารมณ์คือ
สกปรักขารเป็นอาทิ เป็นต้นหาหนที่ ตัณหาสมุทระจะดมให้เต็มให้ตนชนเป็น
อันยากนัก

ฝ่ายอุปาทานเล่า มีสภาวะถ้อมันด้วยกาม แลถ้อมันด้วยทิฏฐิถ้อมัน
ด้วยศีลด้วยดี แลถ้อมันโดยประการอันจากลักษณะอันจริงแท้มาตรงว่านามรูป
แลบุคลิกอื่นจะข้ามเป็นอันยากนัก

ส่วนภมีสภาวะชวนชวาย แลก่อสร้างเจตนากรรม เพื่อภพแลชัต
โยนไปซึ่งสัตว์ในกำเนิดคติ ฐิติ สัตตาวาสเป็นอันมาก

ฝ่ายชาติเล่า มีสภาวะเกิดขึ้นแลเกิดด้วยดี แลหยั่งลงแลปรากฏขึ้น
ด้วยสามารถคัพภไสยกะ สังเสทชะ อณฑชะ อุปาทิกะปฏิสนธิในภพ
เป็นอาทิ

ส่วนชรามณะ มีสภาวะกอบปรัก้วยขยายธรรม คืออุปาทินนทขันธ
ใหม่ ๆ อยู่แล้วให้เก่าเข้าเล่า ด้วยพันทักแก้มตอบที่ระหองก้อย่อยอ่อน
แห่งอังกาอวัยวะเป็นอาทิ แลให้แปรปรวนด้วยทำลายขันธเป็นสมมติมณะ

แลษณิกมรณะ เศษจากทิวฏฐานสัตว์ สังขารอันเป็นที่รักเป็นที่อาภี บุคคลจะ
หยั่งรู้ หยั่งเห็นด้วยเหตุอันเป็นอันยากยิ่ง ภวจักรนตมเด็จพระผู้มพระภาคเจ้า
จึงตรัสเทศนา ชื่อว่าปฏิเวธคัมภีร์ ด้วยประการฉะนี้

แลนัยเภทอีก ๔ ประการ คือ เอกัตตนัย ๑ นานัตตนัย ๑ อพยา
ปารนัย ๑ เວဝ်းธัมมทานัย ๑

นักปราชญ์พึงรู้คุณนัยที่สำแดงมาในติกอุทสวาร ชื่อว่าวรรณะนั้นเกิด
“อิทธิ คัมภีร์โต อคาริ” นี้ เพราะ ยสฺมา เหตุใด ตสฺมา
เหตุนี้ “โกจิ ปุคฺคโต” อันว่าบุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง เมื่อยังทำลายมิได้
ซึ่งภวจักรน “อคาริ” อันหาที่พึงมิได้โดยสิ้นกันนี้ “ทุรติยานิ” อัน
ว่าบุคคลจะล่วงข้ามพ้นเป็นอันมาก เหตุซึ่งด้วยนัยต่าง ๆ “ถาณาสินา”
ด้วยตาบคือวิปัสสนาปัญญาเป็นอาทิอันลับอาเนเป็นอันดีเหนือศีลาอันประเสริฐ
คือสมาธิ แลบุคคลนั้น “อนตโต” ก็มีอาจล่วงข้ามเสียได้ซึ่งสารภยอัน
ทับทิวอยู่เป็นนิจันรินทร์ จุจนทลแห่งอสุนีบาตในมาตรว่าแต่ความผัน คือ
ว่าจะผันเห็นว่ายข้ามสังสารภยก็หามิได้ เหตุการณ์ถึงนั้นพระพุทโธศาจารย์
เจ้า เมื่อจะกล่าวอ้างสาธกสูตรซ้ำเพื่อจะสำแดงซึ่งปฏิจจสมบุบาท อัน
ลึกล้ำคัมภีร์ภาพอันมีในมหานิทานสูตรในคัมภีร์ที่ชนิกายนั้น จึงกล่าวว่า
“วุตฺตปิเจตฺติ คมฺภีโร จายิ อานนฺท ปฏิจจสมบุปาโท คมฺภีราวกาโส
จ” เป็นอาทิ เหตุใด จึงมีพระพุทโธภาครัสไว้แก่พระอานนทังนี้ แล
แม่น้ำได้นาม ๔ ประการ คือ

แม่น้ำอันหนึ่งต้นประมาณเพียงเข้า สะสมด้วยหญ้าแลใบไม้ไม่มีพรรณ
ชุนเขียวด้วยน้ำหญ้าน้ำใบไม้ ดูไปปรากฏดุจลึกล้ำ ๑๐๐ วา

แม่น้ำอันหนึ่งลึกประมาณสัก ๑๐๐ ศอก มีน้ำใสตุน้ำแก้วแลดูไป
ดูจวนเพียงเข้า

แม่น้ำอันหนึ่งตื้น แลดูไปก็เห็นว่าตื้น คุงน้ำในอ่างเป็นอาทิ

แม่น้ำอันหนึ่งลึก แลดูไปก็เห็นว่าลึก คุงน้ำในมหาสมุทรในเชิงเขา

พระสุเมรุราช

ดูกรสำแดงอาณนที อันว่าพระปฏิจาสุมุปาบทัน ลึกก็ลึกแลพิจารณา
ไปก็ปรากฏลึก ดูกรสำแดงอาณนที

“อัย ปชา” อันว่าสัตว์นิกายนี้ เหตุมิได้รู้ซึ่งพระปฏิจาสุมุปาบท
ธรรมนี้ โดยฉลาดปริณญาภิสมมัย

“อนน โปธา” เหตุมิได้รู้โดยตีรณปริณญา แลปหานปริณญา

“ตณฺฑากุลกษاتا” พันเผื่อยิ่งนักด้วยกิเลสวัฏฏ์ กัมมวัฏฏ์
วิปากวัฏฏ์ คุงภัยแห่งนายช่างทุกอันหนุกก็ จะสาบออกให้เห็นว่านี้ ตันนี้
ปลาย จะประสมกันต่อตัน ปลายต่อปลายนั้นยากนักหนา

“กณฺณทิกษاتا” ถ้ามีตั้งนั้นพันเผื่อนจรงนกระจาบ

“มฺลฺขปฺพพฺชฺฐตา” ยุงคุงหนึ่งหม้าปล้องมุงกระต่าย อันบุคคล
ฉีกกระทำเชือกผูกเข้าแล้ว บุคคลจะสะสางประสมกันเข้ายากนักหนวเว้นไว้
แต่บุคคลผู้มิเพียรจึงจะสาบได้ในตันต่อตันปลายต่อปลาย ฉันใดก็ดี พระ
ปฏิจาสุมุปาบทธรรมนี้ พันเผื่อยิ่งนัก อุปไมยเหมือนดังนี้

สัตว์ทั้งหลายเว้นจากพระโพธิสัตว์ทั้ง ๒ จำพวกแล้วมีอาจสาบได้ เมื่อ
สัตว์ทั้งหลายสาบมิได้แล้ว ก็พันเผื่อยิ่งอยู่ด้วยวิถฐิต่าง ๆ อันมากกว่ามากนัก
ก็ล่วงเสียมิได้ซึ่งคบายภูมิตั้ง ๔ คือ นรก ทิรัจฉาน เปเรต อสุรกาย

แลสังสารวัฏฏ์ หมองมัวด้วยสรรพทุกข์ต่าง ๆ คือ ชาติ ชรา มรณะ โสกปริเทวทุกข์ โทมนัส บมิรู้แล้วยุติแล้วปฏิสนธิเด่า ปฏิสนธิแล้วจุติเด่า วิญญาณฐิติ ๗ สัตตาวาสทั้ง ๙ หาที่สุดลงมิได้ เหตุใดเหตุคังนั้น เป็นคำสั่งสอนแห่งพระพุทธโฆษาจารย์เจ้าว่า

“ปญฺหิตโต” พระโยคภาพจรผู้มีปัญญา เมื่อปฏิบัติจะเป็นความสุข ความเจริญแก่ตนและผู้อื่น พึงสละเสียซึ่งนวัตรกรรมการปฺลิโพธกัณอื่นแล้ว แม้ไหนก็จะพึง ได้ญาณอันหยั่งลงสู่ห้องแห่งบัจจายการ อันคัมภีรภาพพันพิสัย แห่งประเทศญาณ เป็นพื้นภูมิแห่งพระวิปัสสนากรรมฐานด้วยประการใด กอบด้วยสติเป็นอันดี แลพึงประกอบความเพียรเนื่อง ๆ จงทุกเมื่อด้วย ประการคังนี้เถิด ได้วิสัยชานาในพระปฏิจสุมุปาบทธรรมยุติแต่ท่าน

เมื่อพระโยคภาพจรตั้งธรรม ๖ กอง มีขันธทั้ง ๕ เป็นต้น มีพระปฏิจสุมุปาบทเป็นที่สุกไว้เป็นพื้น คือพิจารณาให้รู้จักลักษณะแห่งธรรมทั้ง ๖ กอง ยืนหน่วงเอากรรมทั้ง ๖ กองนี้ไว้เป็นอารมณ์ ได้แล้วลำดับนั้นจึงเอา ศีลวิสุทธิ แลจิตวิสุทธิมาเป็นราก

ศีลวิสุทธินั้น ได้แก่พระปฏิโมกขสังวรศีล ที่สำแดงแล้วในพระ ปาฏิโมกข์

จิตวิสุทธินั้น ได้แก่อัฐฐสมาบัติ ๘ ประการ ที่สำแดงแล้วใน พระสมถกัมมัฏฐาน

เมื่อตั้งศีลวิสุทธิ จิตวิสุทธิ ๒ ประการไว้เป็นรากแล้ว ลำดับนั้น ให้พระโยคภาพจรจำเรณวิสุทธิทั้ง ๕ สืบต่อขึ้นไปโดยลำดับ ๆ เอาทิฏฐิวิสุทธิ

แลกัณฑ์ขัตติยวิสุทธิเป็นเท้าย้ายเท้าวา เอามัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ
แลปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิเป็นมือซ้ายมือขวาแล้วเอาญาณ ทัสสนวิสุทธิเป็น
ศีระจะเกิด จึงจะอาจสามารถที่จะยกตนออกจากวัฏฏสงสารได้

แลทิววิสุทธิชั้นนี้ มีอรรถาธิบายเป็นประการใด

อันว่าปัญญาอันพิจารณาซึ่งนามแลรูปโดยสามัญลักษณ์ะ มีสภาวะ
เป็นวิปริตธรรม บมีเที่ยงเป็นอาทิกัตติ โดยสภาวะลักษณ์ะ คือลักษณ์ะ
แห่งตนบมีได้ทั่วไปแกสิ่งอื่นมีอาทิกัตติ “ผู้สุสนลกฤษโณผลสุโส” อันว่า
ผัสสะเจตสิกอันมีถูกต้องเป็นลักษณ์ะ “กฤษพลกฤษณา ปจวี” อันว่า
ปจวีราคะมีสภาวะกระค้างเป็นลักษณ์ะ ปัญญาอันพิจารณาเห็นโดยสภาวะ
ลักษณ์ะเป็นอาทิกัตติ กัตติชื่อว่าทิววิสุทธิ เหตุปัญญาทั้งพรรณนา
มานี้ ชำระเสียซึ่งมลสมถินคือทิววิอันเห็นผิดเห็นว่าตัวว่าตนในนามแล
รูปนั้น

“ดี สมบุทาเหตุกาเมน สมถยานิเกน” แลพระโยคภาพจรเจ้า

ผู้เป็นสมถยานิก บำเพ็ญสมถกัมมัฏฐานนี้ ถ้าปรารถนาจะยังทิววิสุทธิ
ให้บริบูรณ์ ก็พึงเข้าฌาน สมายติ อันใดอันหนึ่งตามจิต ประสงค์ยกเสีย
แนวสัญญา ๓ สัญญาตน สมบัติเหตุแนว สัญญา ๓ สัญญาตน สมบัติ นั้นลึก
ละเอียดนัก ปัญญาโยคภาพจรกฤษบุตรผู้เป็นอาทิกัมมิกแรกทำความเพียรจะ
พิจารณาได้เป็นอันมาก ยกแนวสัญญานาสัญญาตนเสียแล้วพึงเจริญตาม
ชอบหน้าใจเกิด

“อณฺตรโต วุฏฺจาย” เมื่อออกจากสมาบัติอันใดอันหนึ่งที่ตนได้

จำเรณุนั้นแล้ว ก็พึงพิจารณาซึ่งองค์แห่งญาณ มีวิตกเป็นอาทิจตสิกธรรม

ทั้งปวงแต่บรรดาที่สัมปยุตด้วยองค์แห่งฌานนั้น ให้แจ้งโดยลักษณะแลกิจ
 แลปัจจุบันปฏิฐาน แลเอาสันนการณแห่งองค์ฌานแลธรรมอันสัมปยุตด้วย
 องค์ฌานนั้นแล้ว ก็พึงกำหนดกฎหมายว่าองค์ฌาน แลธรรมอันสัมปยุต
 ด้วยองค์ฌานนี้ แต่ล้วนเป็นนามธรรมทั้งสิ้น ด้วยอรรถว่าน้อมไปจำเพาะ
 หนาสู่อารมณ์ เมื่อกำหนดกฎหมายดังนี้แล้ว แลแสวงหาที่อยู่แห่งนาม
 ธรรมนั้น ก็เห็นแจ้งว่าหทัยวัตถุเป็นที่อยู่แห่งนามธรรม แลเป็นที่อาศัย
 แห่งนามธรรม “ยถา นาม ปุริโต” มีอุปมาคบุรุษอันเห็นอสรพิษ
 ณ ภายในเรือน “อนุพนฺธมโน” บุรุษผู้นั้นคิดตามสภักดี ก็รู้แจ้งว่า
 อสรพิษอยู่ที่นี้ ๆ และมีอุปมาฉันใด พระโยคภาพจรผู้แสวงหาที่อยู่แห่งนาม
 ธรรมนั้นก็เห็นแจ้งว่าหทัยวัตถุ เป็นที่อยู่แห่งนามธรรมมีอุปมาฉันใด

“รูป ปริกคณเหติ” แล้วพระโยคภาพจรเจ้าพิจารณารูปธรรมต่อ
 ไปเล่า ก็เห็นแจ้งว่าหทัยวัตถุนี้อาศัยซึ่งรูปรูปแลรูป ๆ ทั้ง ๔ คือ ปจวี
 อาโป เตโช วาโย นั้นเป็นที่อาศัยแห่งหทัยวัตถุ คืออุปาทายรูปอื่น ๆ
 จากหทัยวัตถุนี้ก็อาศัยรูปรูปสืบด้วยกัน

เรียกว่ารูป ๆ นั้น ด้วยอรรถว่ารูปุฉิบหายด้วยอุปาทายอันต่าง ๆ

“สงเขปโต ววตฺตาเปติ” ลำดับนั้นพระโยคภาพจรเจ้า จึงกำหนด
 กฎหมายโดยสังเขปว่า

“นมนลกฺขณํ นามิ” นามธรรมนี้มีลักษณะอันน้อมไปสู่อารมณ์
 “รูปนลกฺขณํ รูปิ” รูปธรรมนี้มีลักษณะรูปุฉิบหายด้วยอันตรายต่าง ๆ
 มีร้อนแลเย็นเป็นอาทิ พระโยคภาพจรผู้เป็นวิสุทธิวิปัสสนายานิกคือเป็นแต่ฝ่าย

พิจารณาสิ่งเดียวกันก็ดี ย่อมพิจารณาธาตุทั้ง ๔ ประการโดยนัยสังเขปโดย
นัยพิสดาร ด้วยธาตุปริศคคหอนุบายอันใดอันหนึ่งอาจารย์สำแดงแล้วใน
จตุรธาตุวัตถถาน

“อวิภูตา ธาตุสุ” ในเมื่อพิจารณาธาตุทั้ง ๔ ประการโดยลักษณะ
แลกิจปรากฏแจ้งแล้ว พระโยคภาพจรเจ้าฟังพิจารณาสืบต่อไปในอาการ ๓๒
มีเกศาเป็นอาทิ มีมัตถลงคังเป็นปริโยสาน

แท้จริง เกศานี้จัดเป็นปจวีธาตุก็จริง แต่ยังมีอาไปเตโชวาโยขับซาบ
อยู่ ซึ่งเป็นปจวีสิ่งเดียวกันนหามิได้ เกศาแต่ละเส้น ๆ นั้นกอปรไปด้วย
รูปกลาปถึง ๕ กลาป เป็นกัมมัชชสมุฏฐานกลาป ๒ อาหารสมุฏฐาน
กลาป ๑ จิตตสมุฏฐานกลาป ๑ อุตุสมุฏฐานกลาป ๑ เป็น ๕ กลาป
ด้วยกัน

ในกัมมัชชสมุฏฐานกลาป ๒ นั้น คือ กายทสกะกลาป ๑ ภาวทสกะ
กลาป ๑

กายทสกะนั้น กอปรไปด้วย ๑๐ ประการ คือ ปจวี อาไป เตโช
วาโย วัฒน ไณ คันโช รโส โอชา เป็น ๘ เอาชีวิตกับกายประสาทเพิ่ม
เข้าเป็น ๑๐ เรียกว่ากายทสกะ

ภาวทสกะนี้มีรูป ๑๐ ประการเหมือนกัน แปรลกกันแต่ภาวรูป
ข้างกายทสกะนี้มีกายประสาทเป็นค้ำรับ ๑๐ ข้างสภาวะทสกะนี้มีภาวรูป
เป็นค้ำรับ ๑๐ เข้าด้วยกันเป็นกัมมัชชรูป ๑ กลาปดังนี้

แลอาหารสมุฏฐานกลาป ๑ นั้น คือ สุทฐัฏฐกลาป กอปรด้วย
รูป ๘ ประการ คือ ปจวี อาไป เตโช วาโย วัฒน ไณ คันโช รโส
โอชา เป็น ๘ ประการ ดังนี้

ยังจิตสมุฏฐานกလာปอันหนึ่ง อุตฺตสมุฏฐานกလာปอันหนึ่งนั้น ก็เหมือนกันกับอาหารสมุฏฐานกလာป ก็จัดเอาแต่สัทธวัฏฐานกလာปมีรูป ๘ ประการเหมือนกัน

สิริรูปในกัมมัชฌสมุฏฐานกလာป ๒๐ ในอาหารสมุฏฐานกလာป ๘ ในจิตตสมุฏฐานกလာป ๘ ในอุตฺตสมุฏฐานกလာป ๘ จึงเป็นรูป ๔๔ ประการด้วยกัน

ตกว่าผมแต่ละเส้น^๕ ประกอบด้วยรูปถึง ๔๔ โลมาเล็กก็เหมือนกัน ประกอบด้วยรูปถึง ๔๔ ยกแต่ อุทริย^๕ กรีสัง ปุพโพ เสโท อัสสุ เซโพ สิงฆานิกา มุตตัง ยกเสีย ๘ ประการ^๕แล้ว ยังโกฏฐาสทั้ง ๒๔ มีเกศาเป็นอาทิน^๕แต่ล้วนประกอบด้วยรูป ๔๔ ด้วยกัน

แลโกฏฐาสทั้ง ๔ คือ เสโทเหงือ อัสสุหน้าตา เซโพหน้าลาย สิงฆานิกาน้ำมูก ทั้ง ๔ ^๕นกอปรด้วยรูปกလာป ๒ กလာป เป็นอุตฺตสมุฏฐานกလာป ๑ จิตตสมุฏฐานกလာป ๑

อุตฺตสมุฏฐานกလာป ๑ นั้น จัดเอาสัทธวัฏฐานกလာปก่อปรด้วยรูป ๘ ประการ คือ ปจวี อาโป เตโช วาโย วัตถเณ กันโธ รโส โอชา เป็น ๘ ประการ^๕ตั้ง

แลจิตตสมุฏฐานกလာป^๕นั้น ก็จัดเอาแต่สัทธวัฏฐานกလာปมีรูป ๘ ประการเหมือนกัน

สิริในอุตฺตสมุฏฐานกလာป ๘ จิตตสมุฏฐานกလာป ๘ จึงเป็น ๑๖ ประการด้วยกัน

ตกว่า เสโท อัลสุ เขโพ สิงขานิกา โกฎฐาน ๔ ประการนี้ แต่
 ละสิ่ง ๆ กอปรไปด้วยรูป ๑๖ รูปด้วยประการดังนี้ แลกฎฐานทั้ง ๔ คือ
 อุทริยังอาหารใหม่ กรีสังอาหารเก่า ปุพโพหนอง มุตตัง มุตตรัง ๔ ประการ
 นี้ กอปรด้วยรูปกลาปอันหนึ่ง ๆ คืออุตุสมฎฐานกลาป มีรูป ๘ ประการ
 คือ ปจวี อาโป เตโช วาโย วัณโณ คันโธ รโส โอชา เป็นคำรบ
 ๘ ตกว่าอุทริยังก็มีรูป ๘ กรีสังก็มีรูป ๓ ปุพโพหนองก็มีรูป ๘ มุตตังก็มี
 รูป ๘ พระโยคาพจรเจ้าผู้บำเพ็ญวิญญูวิสุทธิ พึงพิจารณาอาการ ๓๒ ประการ
 โดยนัยวิตถาร ดูคัจจะพรรณนามาจะนี้

“อิมสุมี ทวตฺตีสากาเร อานัญเเต” ในเมื่อพิจารณาทวตฺติง-
 สากการปรากฏแจ้งในสันดานแล้ว พระโยคาพจรเจ้าจึงพิจารณาอาการอีก

๑๐ ประการสืบต่อไปเล่า

แลอาการ ๑๐ ประการนั้น คือ เตโชธาตุ ๔ วาโยธาตุ ๖ จึงเป็น
 ๑๐ ประการ

เตโชธาตุอันชื่อว่าปริณามัคคี ที่เป็นพนักงานเผาอาหารให้ย่อยนั้น
 เมื่อเป็นกัมมสมฎฐานมีรูปบังเกิดพร้อมด้วยกลาป ๑ คือชีวิตนวกะ เมื่อเป็น
 จิตตสมฎฐาน แลอุตุสมฎฐาน อาหารสมฎฐานมีรูปเกิดพร้อมได้ละ ๘ ๆ
 คือสุทธฎฐานกลาปประสมเข้าเป็นรูป ๓๓

“ตถา จิตฺตเช อตฺตาสปตฺตาสโกฏฐาสมฺหิ” ในเมื่อกฎฐาส
 อันหนึ่ง คือ อตฺตาสะปัสสาสะ ระบายลมหายใจเข้าออก เมื่อเป็นจิตตัชชะ
 เกิดแต่จิตนั้น มีรูปเกิดพร้อม ๘ ประการ คือธาตุทั้ง ๔ วัณโณ คันโธ

รโสี โสชา รวมเข้าเป็น ๘ เหาศัททารมณอื่น ๑ เพิ่มเข้าอีก เรียกว่า สัทททวนะ

เมื่อเป็นกัมมสมุฏฐาน อุตฺตสมุฏฐาน อาหารสมุฏฐาน มีรูปเกิดพร้อมละ ๘ ๆ คือ สุกฺตฐฏฺฐกฺลาปเป็นประธานเข้าด้วยกันเป็นรูป ๓๓

“เสเสสุ อญฺชสุ อากาเรสุ” แลอาการทั้ง ๘ ประการ คือเพลิง ๓ ลม ๕ อันเศษจากปริณามัตถิ แลลมอัตฺตาสะปัสสาสะนั้นก็มีรูปบังเกิดพร้อม ๓๓ เหมือนกัน

“ตฺสฺเสว วิตุถารโต ทฺวาจตุตาฬีสาการวเสน” เมื่อพระโยคาพจรเจ้า พิจารณาอาการทั้ง ๔๒ คือ ปจฺวีธาตุ ๒๐ อาโปธาตุ ๑๒ เเพลิง ๔ ลม ๖ ปรากฏแจ้งโดยนัยพิศดารตั้งพรรณนามาจะนั้นแล้ว

“สตฺถฺจึ รุปานิ ปากทานิ” อันว่ารูป ๖๐ ประการ คือจักขุทสฺสะ ๑๐ โสถทสฺสะ ๑๐ ฆานทสฺสะ ๑๐ ชีวหาทสฺสะ ๑๐ กายทสฺสะ ๑๐ วัตถุทสฺสะ ๑๐ รวมเป็น ๖๐ ตัวยกกันก็ปรากฏแจ้งเป็นอันดี

“เอกโต กตฺวา” พระโยคาพจรเจ้าจึงประมวลรูปทั้งปวงนั้นเข้าเป็นหมวดอันเดียวกัน พิจารณาโดยลักษณะว่ารูปทั้งปวงนี้มีลักษณะรู้ฉิบหายเหมือนกันสิ้น จะมันจะคงจะเที่ยงจะแท้แต่สักสิ่งหนึ่งนั้นหามิได้

“ตฺสฺเสว ปรีคฺคหิตฺตฺรปฺสฺส” เมื่อพระโยคาพจรเจ้า พิจารณาเห็นกองรูปด้วยประการดังนี้แล้ว

“ทวารวเสน อรูปฺชมฺมา” อันว่าอรูปธรรมทั้งปวง คือจิตแลเจตสิกก็ปรากฏแจ้งแก่พระโยคาพจรเจ้านั้น ด้วยสามารถทวาร คือจักขุทวาร โสถทวาร ฆานทวาร กายทวาร มโนทวาร

“เสวยถ้ำ” จึงมีคำปุจฉาว่าจิตแลเจตสิกจะปรากฏด้วยสามารถทวาร นั้นเป็นดังฤา

จึงวิสันหาว่า จิตเจตสิกนี้มีทวารทั้ง ๖ เป็นที่อาศัย เมื่อพิจารณา ทวารทั้ง ๖ แจ่มประจักษ์แล้วก็จะรู้จักจิตแลเจตสิกที่อาศัยทวารทั้ง ๖ นั้น เป็นแท้ จับที่อยู่ได้แล้ว คนอาศัยนั้นจะไปไหนก็จะจับได้ด้วยกัน

แลจิตที่อาศัยทวารทั้ง ๖ นั้น จัดเป็นโลกียจิต ๘๑ คือ ทวิปัญญา-
วิญญาณ ๑๐ มโนธาตุ ๓ มโนวิญญาณธาตุ ๖๘

แลเจตสิกที่เกิดพร้อมด้วยโลกียจิต ๘๑ นั้น คือ ผัสโส เวทนา สัญญา เจตนา เอกกคตา ชีวิตินทรีย์ มนสิการทั้ง ๗ นี้ เป็นสัพพจิต สาธารณทั่วไปในจิตทั้งปวง

“อวิเสสณ” สำแดงดังนี้ ด้วยสามารถมิแปลกกัน แท้จริงจิต ทั้งปวงนั้น ถ้ามีแต่สัพพจิตสาธารณเจตสิก บังเกิดพร้อมแต่ประการนั้นก็ยังมีต่างกันก่อน ต่อเมื่อมีเจตสิกอื่นนอกออกไปกว่านี้ประกอบ จิตจึง แยกแยกจึงต่างกันออกไปด้วยอำนาจเจตสิก

เจตสิกไว้แต่ ๗ ประการ คือ สัพพจิตสาธารณเจตสิกนั้น

สำแดงจิตเด่นก็สำแดงแต่จิตโลกียะ จิตที่เป็นโลกุตระนั้นจะได้สำแดง ไว้หามิได้

“อนชิกตคตฺตา” เหตุว่าจิตโลกุตระนั้น พระโยคาพจรผู้บำเพ็ญ สมถวิปัสสนายังไม่ได้สำเร็จก่อน ดังถาจะพิจารณาได้ เหตุฉะนั้นโลกุตระจิต นั้น ท่านจึงมิได้สำแดงจึงยกเสีย สำแดงแต่จิตโลกียะในที่นี้ ตกกว่าสำแดง แต่จิตอันควรที่พระโยคาพจรเราจะพิจารณาได้

“เอกโต กตฺวา” พระโยคาพจรเจ้านั้น ก็ประมวลจิตแลเจตสิก
นั้นเข้าด้วยกัน พิจารณาโดยลักษณะว่า จิตแลเจตสิกทั้งปวงนี้มีลักษณะนุ่ม
ไปสู่อารมณ์ จะเที่ยงจะตรงจะยังจะยืนนั้นหาไม่ได้ เกิดเร็วดับเร็ว เป็น
อนิจจังมิได้เที่ยงแท้

“เอโก โยคาจโร” พระโยคาพจรเจ้าบางจำพวก ๆ หนึ่งนั้นก็
พิจารณานามและรูปโดยพิศดาร ด้วยอุบายอันสำแดงไว้ในจตุรธาตุวัตถาน

“อปโร โยคาจโร” พระโยคาพจรองค์อื่นบางจำพวกนั้น ก็
พิจารณานามรูปด้วยสามารถเป็นธาตุ ๑๘ ประการ มีจักขุธาตุเป็นอาทิ มี
มนโวิญญานธาตุเป็นปริโยสาน

แท้จริง “มัสปณฺฑ” อันว่าก่อนเห็นอันประคิษฐานอยู่ในกระบอก
จักขุ เส้นตายคือเอ็นน้อย ๆ หากมารัดมารึงไว้

“เสตกณฺหอติกณฺหมณฺฑทลวิตฺติ อายตฺนวิตฺตติ” ก่อนเห็นอัน
มีพรรณอันขาวาวกว้างเต็มกระบอกจักขุ วิจิตรด้วยดวงตาคำเป็นสองสี่มี
คำสํสาณนั้นสี่หนึ่ง โลกทั้งหลายเรียกก่อนเห็นอันนั้นว่า ดวงเนตรดวงตา

“ติ อคฺเขตฺวา” พระโยคาพจรจะได้ถือเอาก่อนเห็นอันนั้นมาเป็น
อารมณ์ในขณะที่พิจารณานั้น หาไม่ได้ท่านกำหนดเอาแต่จักขุประสาทซึ่งกล่าว
แล้วในชั้นธนิเทศ ที่น้อยเท่าศีรชะหาอยู่ในท่ามกลางแห่งดวงตานั้นแลเป็น
อารมณ์ กำหนดจักขุประสาทนั้นโดยนามบัญญัติว่าจักขุธาตุ

“นิสฺสยภูตฺตา จตฺตฺโส ธาตุโย” และธาตุทั้ง ๔ อันเป็นที่อาศัย
แห่งจักขุประสาทนั้นก็คื วัณโณ คันโธ รโส โอชา และชีวิตินทริยเป็น
สหชาติ เกิดพร้อมด้วยจักขุประสาท เป็นบริวารแห่งธาตุทั้ง ๕ ก็คื

กัมมัชชรูป ๒๐ รูป กายทสกะ ๑๐ ภาวทสกะ ๑๐ ที่เกิดพร้อมด้วยจักขุ
 ประสาทนั้นก็คือ อาหารัชรูป ๗ จิตตัชชรูป ๘ ที่เกิดพร้อมด้วยจักขุ
 ประสาทนั้นก็คือ รูปทงสนทง ๕๓ ประการนี้ พระโยคาพจรเจ้าจะได้กำหนด
 ว่าจักขุธาตุหามีได้ กำหนดว่าจักขุประสาทสิ่งเดียวว่าจักขุธาตุ

ในโสตธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ กายธาตุนั้น พระโยคาพจรเจ้า
 ก็พิจารณากำหนดเอาโสตประสาท ฆานประสาท ชิวหาประสาท จะได้
 กำหนดเอารูป ๕๓ ซึ่งเกิดพร้อมด้วยโสตาทีประสาทนั้นหามีได้ ในกายธาตุ
 ก็พิจารณากำหนดเอาแต่กายประสาท ๔๓ คือ ชีวิตนวกะ ๗ ภาวทสกะ ๑๐
 โอชัญฐมกรูปอันเป็นอาหารัชชะ จิตตัชชนะ ๒๔ เป็น ๔๓ แต่บรรดาที่
 เกิดพร้อมด้วยกายประสาทนั้น พระโยคาพจรเจ้าจะได้พิจารณาหามีได้เฉพาะ
 พิจารณาแต่กายประสาท

เกจอาจารย์ว่า รูปเกิดพร้อมด้วยกายประสาทนั้น ๔๕ เหตุว่าอตุชชรูป
 จิตตัชชรูปนั้น ได้แก่ สัททนวกะ นับชีวิตนวกะ ๔ ภาวทสกะ ๑๐
 จิตตัชชรูป ๗ อาหารัชชรูป ๗ เป็น ๔๕ พระโยคาพจรเจ้าจะได้พิจารณา
 รูป ๔๕ ซึ่งเกิดพร้อมด้วยกายประสาทนั้นหามีได้ เฉพาะพิจารณาแต่กาย
 ประสาทอย่างเดียว

แลประสาททั้ง ๕ คือ จักขุประสาท โสตประสาท ฆานประสาท
 ชิวหาประสาท กายประสาทนั้นเป็นอารมณ์ ๕ ประการ คือ รูปอารมณ์
 สัททอารมณ์ คันธอารมณ์ รสอารมณ์ โผฏฐัพพอารมณ์ สิริประสาททั้ง ๕
 อารมณ์ทั้ง ๕ เข้าด้วยอันเป็นธาตุ ๑๐ ประการ

“อวเสธานี รูปานี” และรูปอันเศษจากนั้น จัดเป็นกัมมธาตุ

ตกว่าจักขุประสาทนั้นเป็นจักขุธาตุ โสตประสาทนั้นเป็นโสตธาตุ
ฆานประสาทนั้นเป็นฆานธาตุ ชิวหาประสาทนั้นเป็นชิวหาธาตุ กายประสาท
นั้นจัดเป็นกายธาตุ จักรูปารมณเป็นรูปธาตุ สัททารมณเป็นสัททธาตุ
คันธารมณจัดเป็นคันธธาตุ รสอารมณเป็นรสธาตุ ไผฏฐัพพารมณเป็น
ไผฏฐัพพธาตุ จักรูปวิเศษเป็นธัมมธาตุ

โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ ที่อาศัย
โสตประสาท ฆานประสาท ชิวหาประสาท กายประสาท นั้นจัดเป็นโสต
วิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ

ปัญญาทวาราวชิขณจิต ๑ สัมปฏิจฉนจิต ๑ นั้น รวมเข้าเป็นอันเดียว
เรียกว่ามโนธาตุยงจิตอีก ๑๘ นอกนั้นเรียกว่ามโนวิญญาณธาตุ

“ผลสุทาทโย” เจตสิกธรรมทั้งหลาย มีผัสสะเป็นต้นซึ่งสัมปยุตด้วย
โลกียจิตทั้ง ๘๑ นั้น ก็จัดเข้าในกัมมธาตุ สิริเข้าด้วยกันเป็น ๑๘ พระ
โยคาพจรเจ้าบางพระองค์นั้น พิจารณานามรูปด้วยสามารถจัดเป็นธาตุ ๑๘
ประการฉะนี้

“อุปโร ทวาตสายตนวเสน” และพระโยคาพจรองค์อื่นบาง
จำพวกนั้นเล่า ก็พิจารณานามและรูปด้วยสามารถเป็นอายตนะ ๑๒ ประการ
มีจักขวยตนะเป็นอาทิ มีธัมมายตนะเป็นปรีโยसान

ในจักขวยตนะนี้มีรูป ๕๓ ประการ โดยนัยดังกล่าวแล้วในจักขุ
ธาตุ พระโยคาพจรเจ้าก็เฉพาะพิจารณาแต่จักขุประสาทนั้น และว่าเป็น
จักขวยตนะ เฉพาะพิจารณาแต่โสตประสาทว่าเป็นโสตตายนะเฉพาะพิจารณา

แต่ฆานประสาทว่าเป็นฆานายตนะ เฉพาะพิจารณาแต่ชีวหาประสาทว่าเป็น
ชีวหาตนะ เฉพาะพิจารณาแต่กายประสาทว่าเป็นกายตนะ พิจารณา
รูปารมณฺ์เป็นรูปายตนะ พิจารณาสัททารมณฺ์เป็นสัททายตนะ พิจารณา
คันธารมณฺ์เป็นคันธายตนะ พิจารณารสารมณฺ์เป็นรสายตนะ พิจารณา
โผฏฐัพพารมณฺ์เป็นโผฏฐัพพายตนะ พิจารณาวิญญาณ ๖ มีจักขุวิญญาณ
เป็นอาทิเป็นมนายตนะ พิจารณาเจตสิกธรรมทั้งปวงมีผัสสะเป็นอาทิ และ
รูปอินฺทฺรียะนั้นเป็นธรรมายตนะ สิริเป็นอายตนะ ๑๒ ประการด้วยกัน

อายตนะ ๑๒ ประการนี้ ถ้าจะย่อเข้าให้เป็นกองแห่งรูปธรรม
นามธรรม ๒ ประการ ก็พึงแยกอายตนะออกสองส่วน ส่วนหนึ่งนั้นนับเข้า
กับมนายตนะ จัดเป็นกองแห่งนามธรรม ยังส่วนหนึ่งนั้นนับเข้ากับอายตนะ
๑๐ ประการ มีจักขวยตนะเป็นต้น มีโผฏฐัพพายตนะเป็นที่สุด จัดเป็น
กองแห่งรูปธรรม

เป็นใจความว่า บัญญัติอันพิจารณานามและรูปนั้นมีลักษณะ ๒ ประการ
คือ สามัญญลักษณะ ๑ สภาวลักษณะ

กิริยาที่พิจารณาเห็นว่า นามและรูปนี้ไม่เที่ยงแท้แปรปรวนอยู่
เหมือนกัน นามธรรมก็ไม่เที่ยง รูปธรรมก็ไม่เที่ยง นามธรรมก็แปรปรวน
รูปธรรมก็แปรปรวนเหมือนกัน พิจารณาเห็นทั่วไปดังนี้ ได้ชื่อว่าพิจารณา
นามรูปโดยสามัญญลักษณะ

และกิริยาที่แยกออกไปแต่ละสิ่ง ๆ อันว่าผัสสะเจตสิกมีลักษณะให้ถูก
ต้องซึ่งอารมณ์เวทนาเจตสิกมีลักษณะอันเสวยซึ่งอารมณ์ พิจารณานามธรรม

โดยนัยเป็นต้นตั้งนั้นก็ พิจารณารูปธรรมโดยนัยเป็นต้นว่า ปจวีธาตุ มีลักษณะอันกระต้างนั้นก็ ได้ชื่อว่าพิจารณานามและรูปโดยสภาวะลักษณะ

ตกว่าปัญญาที่พิจารณานามและรูปโดยสามัญญลักษณะ สภาวะลักษณะตั้งนั้นแล ได้ชื่อว่าทวิวิสุทธิ สำแดงทวิวิสุทธิโดยนัยสังเขปเท่านั้น แต่จะวิสันนาในกัณฑ์ชาตวิสุทธิสืบไป

กัณฑ์ชาตวิสุทธินั้นมิใช่อื่นไกล ได้แก่ปัญญาตัวเอง ปัญญาที่พิจารณาเห็นเหตุ เป็นปัจจัย แห่งนามธรรมและรูปธรรม เข้าใจชัดว่านามธรรมบังเกิดแต่ปัจจัยสิ่งนี้ ๆ รูปธรรมบังเกิดแต่ปัจจัยสิ่งนี้ ๆ เข้าใจรู้สันทัดปราศจากสงสัยในกาลทั้ง ๓ คือ อดีต และอนาคต และปัจจุบันแล้ว ในกาลใด ปัญญานั้นก็ได้ชื่อว่ากัณฑ์ชาตวิสุทธิในกาลนั้น

“ติ สมุปาเหตุกาโม” พระโยคภาพรภิกษุผู้มีความปรารถนาเพื่อจะยังปัญญาชื่อว่ากัณฑ์ชาตวิสุทธินั้นให้สมบูรณ์ ก็พึงประพติจิตสันดานให้เหมือนแพทย์ เอาเยี่ยงอย่างแพทย์ผู้ฉลาดในการรักษาโรค ธรรมดากว่าแพทย์ผู้ฉลาดนั้น เมื่อจะรักษาซึ่งโรคก็พิจารณาดูโรคนิทานให้เห็นแจ้งว่าโรคสิ่งนี้บังเกิดแต่เหตุปจวีธาตุกำเรบ โรคสิ่งนี้บังเกิดแต่เอาไปธาตุกำเรบ โรคสิ่งนี้บังเกิดแต่เหตุแห่งเตโชธาตุ และวาโยธาตุกำเรบ เมื่อรู้ชัดสันทัดแท้ในโรคสมุฏฐานแล้ว แพทย์นั้นจึงประกอบยาตามที่ “ยถา” อันผู้มีครูวานั้นใด พระโยคภาพรภิกษุ ก็พึงพิจารณาเหตุหาปัจจัยอันเป็นที่เกิดแห่งนามธรรม และรูปธรรม ให้เห็นแจ้งว่านามธรรมบังเกิดแต่เหตุปัจจัยสิ่งนี้ ๆ รูปธรรมบังเกิดแต่ปัจจัยสิ่งนี้ ๆ พึงประพตือเอาเยี่ยงแพทย์ผู้ฉลาดที่พิจารณาดูซึ่งโรคนิทานนั้น

ถ้ามีเงินนั้น ให้พระโยคาพจรภิกษุเอาเยี่ยงบุคคลอันมีสังคานมากไป ด้วยความกรุณา ได้เห็นทารกอันนอนหงายอยู่ในกลางตรอก และแสวงหา บิณฑามารดาแห่งทารกนั้น

ธรรมดาว่าบุคคลผู้สังคานมากไปด้วยความกรุณานั้น ถ้าเห็นทารก น้อย ๆ นอนหงายอยู่ในกลางตรอกกลางถนน ก็ย่อมมีจิตสังคานกัมปนาท หวาดหวั่นไหว ตะลึงใจว่า “อัย บุตุตโก” ทารกผู้หนึ่งลูกของใคร ๆ เอามานอนหงายไว้ที่ท่ามกลางถนนหนทางอย่างนี้ ใครเป็นบิณฑามารดาแห่ง ทารกผู้หนึ่ง บุคคลผู้มากไปด้วยความกรุณาแสวงหาบิณฑามารดาแห่งทารก ผู้หนึ่ง และมีอุปมาฉันใด พระโยคาพจรภิกษุก็แสวงหาซึ่งเหตุปัจจัยแห่งนาม รูป และมีอุปมาฉันนั้น

แท้จริง พระโยคาพจจะแสวงหาซึ่งเหตุปัจจัยแห่งนามและรูปนั้น เดิมทีให้พิจารณาว่า

“อิทํ นามรูปํ” นามและรูปแห่งสรรพสัตว์ทั้งปวง แต่บรรดาที่มี ในไตรโลกสันนิวาสนั้น ย่อมมีเหตุมีปัจจัยประชุมแต่สนทั้งปวง อันจะ ปราศจากเหตุปราศจากปัจจัยนั้นหาบมิได้ ถ้านามและรูปไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย บังเกิดแต่ธรรมดาแห่งตนแล้ว ก็หน้าทีนามและรูปแห่งสัตว์ทั้งปวง แต่ บรรดาที่มีในภพทั้งปวงนี้ จะเหมือน ๆ กันเป็นอันหนึ่งอันเดียวจะมีได้แปลก ประหลาดกัน สัตว์ที่บังเกิดเป็นนมเป็นยักษ์เป็นอสุรกายกุ่มกัณฑ์ เป็น นิกรเทพคนธรรพนั้นก็จะเหมือนกันเป็นพิมพ์เดียว รูปพรรณสัณฐานนั้น จะไม่ห่างไม่ไกลกัน อนึ่งสัตว์ที่บังเกิดในมนุษย์สุคติ กับสัตว์บังเกิดใน ทุกัตินนั้นก็เหมือน ๆ กันสนทั้งปวง จะหาที่ผิดกว่ากันชั่วกว่ากันนั้นจะหา

ไม่ได้ เพราะเหตุว่านามและรูปนั้นบังเกิดโดยธรรมชาติแห่งตนเองหาเหตุ
 หาปัจจัยมิได้ นิสิตไม่เป็นดังนี้ นามและรูปนี้แปลกประหลาดกันทุก ๆ ภพ
 จะได้เหมือนกันหาบมิได้ นามและรูปในสุคติภพนั้นอย่างหนึ่ง ในทุกคติภพ
 นั้นอย่างหนึ่ง ในโลกมาพจรสวรรค์อย่างหนึ่ง ในรูปภพนั้นอย่างหนึ่ง
 จะได้เหมือนกันนั้นหาบมิได้ ถึงบังเกิดในหมู่เดียวกันในพวกเดียวกันก็ค
 ติจะเหมือนกันนั้นไม่เหมือนกันเลยเป็นอันขาด โดยกำหนดเป็นที่สุคติ จนแต่
 หนึ่งซึ่งเป็นลูกแฝดก็ยังมิแปลกประหลาดกันอยู่ จะได้เหมือนกันแท้ที่เดียว
 ก็หาบมิได้ อาศัยเหตุฉะนั้นจึงเห็นแจ่มว่านามและรูปนี้ มีเหตุมีปัจจัยประชุม
 แต่งตั้งด้วยกัน ถ้าไม่มีเหตุไม่มีปัจจัยประชุมแต่ง นามและรูปบังเกิดโดย
 ธรรมชาติแห่งตน แล้วนามและรูปก็จะเหมือนกันสิ้นทั่วทั้งไตรภพมณฑล
 สกตไตรโลกธาตุ ถึงฤจะเปลี่ยนจะเปลวกันแล้ว นามและรูปที่บังเกิดขึ้น
 เก่า ๆ กับนามรูปที่บังเกิดขึ้นใหม่ ๆ นั้น ก็จะเหมือนกันทุก ๆ ชาติ จะไม่
 ต่างกัน นิสิตไม่เป็นดังนี้ นามและรูปนี้เปลี่ยนแปลงไปทุก ๆ ชาติหนึ่งอย่าง
 หนึ่ง ชาติหนึ่งอย่างหนึ่ง ชาติโน้นอย่างหนึ่ง จะได้เหมือนกันอยู่เป็นนิจ
 จะได้เหมือนกันอยู่สนกาลทุกเมื่อเหมือนหาบมิได้ อาศัยเหตุฉะนั้นเห็นว่า นามและ
 รูปนี้มีเหตุมีปัจจัยประชุมแต่งอยู่เป็นแท้

“น อีสุสราหิเหตุกั” ประการหนึ่งเหตุและปัจจัยที่ประชุมแต่ง
 ซึ่งนามและรูปนั้น จะได้แก่พระมเหศวรและท้าวมหาพรหมนั้นหาบมิได้
 พระมเหศวรและท้าวมหาพรหมนั้น บังเกิดเป็นเหตุปัจจัยที่จะตกแต่งซึ่ง
 นามธรรมและรูปธรรม อันจะถือลัทธิว่าพระมเหศวรและท้าวมหาพรหม
 ตกแต่งซึ่งนามและรูปนั้นบมิชอบ บมิสมควรจะเชื่อฟังเอาเป็นบรรทัดฐาน

ได้ เพราะเหตุว่าองค์พระมหากษัตริย์และท้าวมหาพรหมนั้นบมิได้พ้นไปจากรูปธรรมและนามธรรม เมื่อสำแดงโดยปรมัตถ์อันสุขุมนั้น รูปธรรมนามธรรมนั้นเองจักเป็นพระมหากษัตริย์ จักเป็นท้าวมหาพรหม

ในเวลานั้น ถ้าเกจิจาจารย์จำพวกใดกล่าวคำสอดเข้ามาว่า พระมหากษัตริย์และท้าวมหาพรหมนั้น คงเป็นรูปธรรมและนามธรรมเท่านั้นเอง กล่าวคำเสียคเข้ามาจะนั้น

ในอธิบายแห่งเกจิจาจารย์นั้น พิจารณาเห็นรูปธรรมนามธรรมอื่น ๆ นอกออกไปจากพระมหากษัตริย์และท้าวมหาพรหมนั้น แต่ล้วนมีเหตุมีปัจจัยประชุมแต่งสนทงปวง แต่รูปธรรมนามธรรมที่เป็นองค์แห่งพระมหากษัตริย์เป็นองค์แห่งท้าวมหาพรหมนั้น หาเหตุหาปัจจัยประชุมแต่งมิได้อัชฌาตย์แห่งเกจิจาจารย์นั้นพิจารณาเห็นดังนี้

เมื่อเห็นอธิบายตามอัชฌาตย์แห่งเกจิจาจารย์นั้น พระมหากษัตริย์เหมือนกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ท้าวมหาพรหมก็จะเหมือนกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน จะหาแปลกประหลาดกัน นี้ไม่เป็นดังนี้พระมหากษัตริย์แปลก ๆ ประหลาดกันอยู่ ท้าวมหาพรหมแปลก ๆ ประหลาดกันอยู่ จะได้เหมือนกันหามิได้ เหตุฉะนั้นจึงจะเชื่อฟังเอาตามอธิบายแห่งเกจิจาจารย์นั้นเชื่อฟังเอาบมิได้ นามและรูปที่เป็นองค์พระมหากษัตริย์นั้นก็มีเหตุมีปัจจัยประชุมแต่งนามและรูปที่เป็นองค์ท้าวมหาพรหมนั้นก็มีเหตุมีปัจจัยประชุมแต่งสนทงด้วยกัน

เมื่อเห็นว่านามรูปมีเหตุมีปัจจัยแท้แล้ว ลำดับนั้นพระโยคภาพจรจึงพิจารณาหาซึ่งธรรมอันเหตุแท้ปัจจัยนี้ว่า “เก นุ โข เต” ธรรม

สิ่งดังฤๅ เป็นเหตุเป็นปัจจัยตกแต่งซึ่งรูปธรรมนามธรรม เมื่อพิจารณาซึ่ง
 ธรรมอันเป็นปัจจัยตั้งนี้ ก็มีมนตรีการกำหนดจิตพิจารณาซึ่งรูปกายนั้น
 ก่อน เห็นว่า “อัย กาย” รูปกายนี้ “นิพพุตมาโน” เมื่อจะ
 บังเกิดนั้น จะได้บังเกิดภายในห้องแห่งอุบลและบัวหลวงและบัวขาวและ
 จงกลนี้เป็นอาทินั้นหาบมิได้ จะได้บังเกิดภายในแห่งแก้วมณีและแก้วมุกดา
 หารเป็นอาทินั้นหาบมิได้ รูปกายนี้บังเกิดภายในอุทรประเทศแห่งมารดา
 เบื้องบนนั้นกำหนดด้วยกระเพาะอาหารใหม่ เบื้องตานั้นกำหนดด้วยกระเพาะ
 อาหารเก่า เบื้องหน้านั้นกำหนดด้วยกระดูกหนามสันหลังแห่งมารดา

“อนตอนตคุณปรวาริต” ใสใหญ่และใส่น้อยนั้นแวดล้อมอยู่
 โดยรอบ มีกลิ่นอันเหม็นเป็นปฏิกุลพึงเกลียดพึงชัง ที่อันนั้นเป็นที่คับแคบ
 ยิ่งนัก อาหารที่รูปกายแห่งสัตว์บังเกิดในที่นั้นเปรียบประดุจกิมิชาติหมี
 หนอน อันบังเกิดในปลาเนาแลขนมบุคแลที่น้ำค้ำไทรรูปกายแห่งสัตว์ทั้ง
 ปวงนี้บังเกิดด้วยธรรม ๔ ประการ คือ อวิชาประการ ๑ ตัณหาประการ
 ๑ อุปาทานประการ ๑ กรรมประการ ๑

ธรรม ๔ ประการนี้เป็นเหตุให้บังเกิดรูปกายสันตงปวง อาหารนั้น
 เป็นปัจจัยในกิจอุปถัมภกอุดหนุน

ตกว่าอวิชาแลตัณหา แลอุปาทานทั้ง ๓ ประการนี้ เป็นที่อาศัยแห่ง
 รูปกาย เปรียบประดุจมารดาอันเป็นที่อาศัยแห่งทารกกรรมนี้เป็นเหตุ
 บังเกิดรูปกาย เปรียบประดุจบิดาอันยังทารกให้บังเกิด อาหารนั้นอุปถัมภ
 กอุดหนุนซึ่งรูปกาย เปรียบประดุจแม่นมอันอัมชูทารก

เมื่อพิจารณาเห็นซึ่งเหตุ แลปัจจัยแห่งรูปกายด้วยประการดังนี้ แล้ว
 ลำดับนั้นพระโยคาพจรจึงพิจารณาเห็นซึ่งเหตุแห่งนามกายว่า “จกขุญจ

ปฏิบัติ รูปเป จ อุปุชชติ จกขุวิญญาณ” ว่าจักขุวิญญาณนั้นอาศัย
 จักขุประสาทแลรูปารมณแล้ว จึงบังเกิดขึ้นในสันดาน ฝ่ายว่าโสทวิญญาณ
 อันอาศัยโสทประสาทแลสัททารมณแล้ว จึงบังเกิดขานวิญญาณนั้นอาศัยขาน
 ประสาท แลคันธารมณแล้วจึงบังเกิด ขิวหาวิญญาณนั้นอาศัยชีวหา
 ประสาทแลรสารมณ แล้วจึงบังเกิดกายวิญญาณนั้นอาศัยกายประสาทแล
 โผฏฐัพพารมณ แล้วจึงบังเกิดมโนวิญญาณนั้นอาศัยหทัยวัตถุแลธัมมารมณ
 แล้วจึงบังเกิด

เมื่อพระโยคาพจรภิกษุพิจารณาเห็นชัดรู้สันตทัตถ์ ว่านามรูปบังเกิดแต่
 เหตุปัจจัยโดยนัยตั้งพรรณนามานี้แล้ว ลำดับนั้นก็จะเข้าใจประจักษ์ตลอด
 ไปในอดีตตลอดอนาคตแลปัจจุบัน จะรู้ชัดสันตทัตถ์เห็นว่านามรูปในปัจจุบันนี้
 บังเกิดแต่เหตุปัจจัยแลมีฉันทิ นามรูปในอดีตที่บังเกิดแล้วแต่หลัง ๆ นั้น
 ก็บังเกิดแต่เหตุแต่ปัจจัยฉันทินั้น ถึงนามรูปที่จะบังเกิดต่อไปในอนาคต
 เบื้องหน้านั้น ๆ ก็บังเกิดแต่เหตุปัจจัยสันตติยวกัน เมื่อเข้าใจแจ่มแจ้งประจักษ์
 ตลอดไปในอดีตตลอดอนาคต ว่าเหมือนกันกับปัจจุบันนี้แล้ว ลำดับนั้น
 พระโยคาพจรภิกษุ ก็จะสละละวิจิกิจจาเสียได้สิ้นทั้ง ๑๖ ประการ

แลวิจิกิจจาทั้ง ๑๖ ประการ จักเป็นวิจิกิจจาในอดีต ๕ ในอนาคต
 ๕ ปัจจุบัน ๖ สิริเข้าด้วยกันเป็นวิจิกิจจา ๑๖ ประการ

วิจิกิจจาในอดีต ๕ ประการนั้น ก็อสงสัยในอดีตชาติเบื้องหลัง ๆ ว่า
 “อโห ก็ นุ โข อหิ อตีตมทธาน” ดังเรารำพึงในอดีตกาลเบื้อง
 หลัง ๆ นั้น อากะมะได้บังเกิดหรือเป็นประการใด สงสัยฉะนี้เป็นอดีตวิจิกิจจา
 เป็นปฐม

พระวิสุทธิธรรมรศ เล่ม ๓

๖๕๕

แลอดีตวิจิตรนิพนธ์เป็นคำรบ ๒ นั้น คือสงสัยว่าในอดีตกาลนั้น อาตมะ
ไม่ได้บังเกิดหรือเป็นประการใด

แลอดีตวิจิตรนิพนธ์เป็นคำรบ ๓ นั้น คือ สงสัยว่าในอดีตกาลนั้น
อาตมะได้เป็นขัตติยชาติ หรือพราหมณชาติ หรือเป็นชวานา พ่อค้าพ่อครัว
เป็นประการใด

แลอดีตวิจิตรนิพนธ์เป็นคำรบ ๔ นั้น คือสงสัยว่าในอดีตกาลนั้น อาตมะ
มีรูปพรรณสัณฐานใหญ่่น้อยสูงต่ำดำขาวเป็นประการใด

แลอดีตวิจิตรนิพนธ์เป็นคำรบ ๕ นั้น คือ สงสัยว่าในอดีตกาลนั้น แต่
แรกเริ่มเดิมทีอาตมะบังเกิดเป็นสัตว์ทั้งๆ แล้วอาตมะมาบังเกิดเป็นสัตว์ทั้งๆเล่า

กำหนดสงสัยในอดีต ๕ ประการจะนั้น แลสงสัยในอนาคต ๕ ประการ
นั้น คือสงสัยว่า “ภวิสุตสามี นุ โข อหิ อนาคตมทุชาน” ใน
อนาคตเบื้องหน้านั้น อาตมะจะได้บังเกิดอีกหรือเป็นประการใด สงสัยจะ
เป็นอนาคตวิจิตรนิพนธ์เป็นปฐม

แลอนาคตวิจิตรนิพนธ์เป็นคำรบ ๒ นั้น คือสงสัยว่าสืบต่อไปในอนาคต
กาลเบื้องหน้านั้น อาตมะจักบังเกิดอีกหรือเป็นประการใด

แลอนาคตวิจิตรนิพนธ์เป็นคำรบ ๓ นั้น คือสงสัยว่าสืบไปในอนาคตกาล
นั้น อาตมะจะได้บังเกิดเป็นขัตติยชาติ หรือจักได้บังเกิดเป็นพราหมณชาติ
หรือจักได้บังเกิดเป็นชวานาพ่อค้าพ่อครัวเป็นประการใด

แลอนาคตวิจิตรนิพนธ์เป็นคำรบ ๔ นั้น คือสงสัยว่าสืบไปในอนาคต
กาลเบื้องหน้านั้น อาตมะจักได้บังเกิดมีรูปพรรณสัณฐานใหญ่่น้อยสูงต่ำ
ดำขาวเป็นประการใด

แลอนาคตวิจิกิจาเป็นคำรบ ๕ นั้น คือสงสัยว่าสืบไปในอนาคต
กาลนั้น อาตมะจักได้บังเกิดในสิ่งทั้งฎาก่อนแล้ว อาตมะจักบังเกิดเป็นสิ่ง
ทั้งฎาอีกเล่า กำหนดสงสัยในอนาคต ๕ ประการจะนั้น

แลสงสัยในปัจจุบัน ๖ ประการนั้น คือสงสัยในสันดานอันเป็นภาย
ในว่า “อหิ นุ โขสุมิ” ทั้งเรารำพึง ทุกวันนั้นได้ชื่อว่าอาตมะบังเกิด
อยู่หรือเป็นประการใด สงสัยจะนั้น เป็นปัจจุบันวิจิกิจาเป็นปฐม

แลปัจจุบันวิจิกิจาเป็นคำรบ ๒ นั้น คือสงสัยว่า “โน นุ โขสุมิ”
ทั้งเรารำพึง ทุกวันนั้นได้ชื่อว่าอาตมะไม่ได้บังเกิดหรือเป็นประการใด

แลปัจจุบันวิจิกิจาเป็นคำรบ ๓ นั้น คือสงสัยว่าทุกวันนี้ได้ชื่อว่า
อาตมะบังเกิดเป็นขัตติยชาติ หรือพรหมณชาติ หรือเป็นชาวนาพ่อค้าพ่อครัว
เป็นประการใด

แลปัจจุบันวิจิกิจาเป็นคำรบ ๔ นั้น คือสงสัยว่าทุกวันนี้ได้ชื่อว่า
อาตมะบังเกิด มีรูปพรรณสัณฐานใหญ่่น้อยสูงต่ำดำขาวเป็นประการใด

แลปัจจุบันวิจิกิจาเป็นคำรบ ๕ นั้น คือสงสัยว่า “อัย นุ โข
สุโต กุโต อากโต” ทั้งเรารำพึง สัตว์ผู้ขึ้นมาแต่ไหน มาบังเกิดใน
ที่นั้น

แลปัจจุบันวิจิกิจาเป็นคำรบ ๖ นั้น คือสงสัยว่าสัตว์ผู้มาบังเกิด
ในที่นั้นแล้ว จักไปบังเกิดในที่ไหนอีกเล่า กำหนดสงสัยในปัจจุบัน ๖ ประการ
จะนั้น

สิริสงสัยในอดีต ๕ อนาคต ๕ ปัจจุบัน ๖ จึงเป็นโสฬสวิจิกิจา

เมื่อพระโยคาพจรภิกษุ พิจารณาเห็นชัดรู้สันทัตถ์ว่านามแลรูปบัง
เกิดแต่เหตุแต่ปัจจัย เหมือนกันทั้งอดีตและอนาคตปัจจุบันเห็นชัดดังนี้แล้ว
ก็จะสละละสงสัย ๑๖ ประการนั้นเสียได้ ด้วยอานุภาพปัญญาที่พิจารณา
เห็นนามรูปกับทั้งเหตุแต่ปัจจัยนั้น

ตกว่าปัญญาที่พิจารณาเห็นนามธรรมรูปธรรมกับทั้งเหตุแต่ปัจจัยนี้
แลได้นามบัญญัติชื่อว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ เป็นที่ชำระสันดานให้บริสุทธิ์
ข้ามพ้นจากสงสัย ๑๖ ประการ

“อุปโร โยคี” แลพระโยคาพจรจำพวกอื่นบางพระองค์นั้นก็
พิจารณาเห็นปัจจัยแห่งนามธรรมว่ามี ๒ ประการ พิจารณาเห็นปัจจัยแห่ง
รูปธรรมว่ามี ๔ ประการ

แต่ปัจจัยที่จะให้บังเกิดธรรมมี ๒ ประการนั้น คือ สาธารณปัจจัย
ประการ ๑ อสาธารณปัจจัยประการ ๑

สาธารณปัจจัยนั้น ได้แก่ทวารทั้ง ๖ มีจักขุทวารเป็นต้น แล
อารมณ์ทั้ง ๖ มีรูปารมณ์เป็นต้น

แท้จริงทวารทั้ง ๖ คือ จักขุทวาร โสททวาร ฆานทวาร
ชีวาทวาร กายทวาร มโนวาร ได้ชื่อว่าเป็นสาธารณปัจจัยแห่งนาม
ธรรม ด้วยอรรถว่าเป็นเหตุให้บังเกิดจิตแลเจตสิกทั่วไปฝ่ายกุศลแลอกุศล
แลอพยภาคฤๅ

แลอารมณ์ทั้ง ๖ คือ รูปารมณ์ สัททวารมณ์ กัณธารมณ์
รสารมณ์ โภฏฐัพพารมณ์ ธัมมารมณ์ นั้นเล่า ก็ได้ชื่อว่า เป็นสาธารณ
ปัจจัยแห่งนามธรรมนั้น ด้วยอรรถว่าเป็นเหตุให้บังเกิดจิตแลเจตสิกทั่วไป
ทั้งฝ่ายกุศลแลอกุศลแลอพยภาคฤๅเหมือนกันทวารทั้ง ๖

แลอสาธารณปัจจัยแห่งนามธรรมนั้น ได้แก่เหตุทั้งหลายต่าง ๆ มีมนสิการเป็นต้นเป็นประธาน นักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่า โยนิโสมนสิการคือกำหนดกฎหมายในที่อันดี มีต้นว่ากำหนดอานิสงส์แห่งศีลทานการกุศลต่าง ๆ นั้นก็ดี กอปรไปด้วยอุบายในกิริยาที่ปลงบัญญัติพิจารณาพระไตรลักษณ์นั้นก็ดี สดับตรับฟังพระสัทธรรมเทศนาเป็นอาทินี้ก็ดี จัดเป็นอสาธารณเหตุนามธรรมที่เป็นฝ่ายกุศล

อธิบายว่าจิตแลเจตแลเจตสิกที่เป็นกุศลนั้น ย่อมบังเกิดแต่เหตุคือ โยนิโสมนสิการ แลกิริยาที่สดับตรับฟังพระสัทธรรมเทศนาเป็นอาทิจะได้อันบังเกิดแต่เหตุสิ่งอื่นหามิได้ เหตุฉะนั้น โยนิโสมนสิการแลกิริยาที่สดับตรับฟังพระสัทธรรมเทศนาเป็นอาทินี้ จึงจัดเป็นอสาธารณเหตุแห่งนามธรรมที่เป็นฝ่ายกุศล

แลกิริยาที่กระทำมนสิการในที่อันชั่ว สดับตรับฟังโอวาทอันชั่ว ผิดจากพระธรรมวินัยนั้น เป็นเหตุให้บังเกิดจิตแลเจตสิก แต่บรรดาที่เป็นฝ่ายอกุศลนั้น ๆ จะได้อันบังเกิดแต่สิ่งอื่นหามิได้ เหตุฉะนั้นกิริยาที่กระทำมนสิการในที่อันชั่ว สดับตรับฟังโอวาทอันชั่ว ผิดจากพระธรรมวินัยนั้น จึงจัดเป็นอสาธารณเหตุแห่งนามธรรมฝ่ายข้างอกุศล

แลเจตนาอันเป็นกุศลแลอกุศลนั้น ก็มีอวิชาแลตณฺหาภักคิแลกาลเป็นอาทินี้ เป็นเหตุให้บังเกิดจิตและเจตสิก แต่บรรดาที่เป็นฝ่ายวิบาก ๆ นั้น จะได้อันบังเกิดแต่เหตุสิ่งอื่นหามิได้ เหตุฉะนั้นเจตนาอันกุศลแลอกุศลแลอวิชาแลตณฺหา กับคิแลกาลเป็นอาทินี้จึงจัดเป็นอสาธารณเหตุแห่งนามธรรมที่เป็นฝ่ายวิบาก

แลดวงจิตกับสันตริณจิต แลกามาพจรกิริยาจิต แลอรหัตตผล
จิตนั้น เป็นอสาธารณเหตุแห่งนามธรรมที่เป็นฝ่ายกิริยา เพราะเหตุว่า
ภวังคจิตนั้น เป็นเหตุให้บังเกิดปัญญาทวาราวัชชณะแลมนิทวาราวัชชณะ
สันตริณจิตนั้น เป็นเหตุให้บังเกิดโฏฐจวนจิตกามาพจรกิริยาจิตนั้นแล
มหัคคตกิริยาจิต

อรหัตตผลนั้น เป็นเหตุให้บังเกิดกิริยาจิตทั้งปวง เว้นไว้แต่
ปัญญาทวาราวัชชณะแลมนิทวาราวัชชณะ สำแดงในปัจฉัยแห่งนามธรรมมี
๒ ประการ คือ สาธารณปัจฉัยประการ ๑ อสาธารณปัจฉัยประการ ๑
มีนัยถึงวิสัยนามานแล้ว จึงสำแดงปัจฉัยแห่งรูปธรรม ๔ ประการสืบต่อไป

ปัจฉัยแห่งรูปธรรม ๔ ประการนั้น คือ กรรมประการ ๑ จิต
ประการ ๑ เตโชธาตุประการ ๑ อาหารประการ ๑ เป็น ๔ ประการ
ด้วยกัน

กรรมนั้นได้แก่กุศลแลอกุศล อันเป็นเจ้าพนักงานตกแต่งซึ่งรูป
กุศลนั้นตกแต่งรูปทั้งามที่ตีประณีตบรรจง อกุศลนั้นตกแต่งรูปอันชั่วที่
พิกลพิการต่าง ๆ แลบรรดาสรรพสัตว์ทั่วไปในไตรโลกธาตุนี้ ซึ่งจะมีรูป
งดงามดี เป็นที่เจิมใจแห่งเทพามนุษย์นั้น อาศัยแก่กุศลตกแต่ง จะมีรูป
ชั่วพิกลพิการพึงเกลียดพึงชังนั้น อาศัยแก่อกุศลตกแต่ง เหตุฉะนั้น กุศล
แลอกุศลที่เป็นเจ้าพนักงานตกแต่งรูปนั้น ท่านจึงจัดเป็นปัจฉัยแห่งรูปธรรม
ประการ ๑

แลจิตทั้งปวงที่เป็นที่เป็นเจ้าพนักงานให้บังเกิดในรูปนั้นได้ ท่านก็
เป็นปัจฉัยแห่งรูปธรรมประการ ๑

อธิบายว่าจิตที่จัดเป็นหมวดโดยนัยสังเขป ๘๙ จิตนั้น ยกอรุป
 วิบาก ๔ จิตกับทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ จิตออกเสียแล้ว ยังคงอยู่ต่าง ๗๕
 จิตนั้น เป็นเจ้าพนักงานให้บังเกิดได้สัง^๕ ๗๕ จิต เหตุฉะ^๕ ๗๕
 คือ กามาพจรจิต ๔๔ รูปาพจรจิต ๑๕ อรุปาพจรจิต ๘ โลกุตตรจิต ๘
 นั้น ท่านจึงจัดเป็นปัจจัยแห่งรูปธรรมประการ ๑

เพลิงธาตุที่เป็นเจ้าพนักงาน ให้บังเกิดอุตุสมุฏฐานรูปในฐิติขณะ
 นั้นก็จัดเป็นปัจจัยแห่งรูปธรรมประการ ๑

อาหารที่เป็นเจ้าพนักงานให้บังเกิดอาหารสมุฏฐานรูป ในฐิติขณะ
 นั้น ก็จัดเป็นปัจจัยแห่งรูปธรรมประการ ๑ สิริเป็นปัจจัยแห่งรูปธรรม ๔
 ประการฉะ^๕

รูปธรรมนามธรรมในปัจจุบันนี้ บังเกิดแต่ปัจจัย^๕ ๕ นั้นแลมี
 ฉันทโค รูปธรรมนามธรรมในอดีตตลอดนาคตน^๕ ก็บังเกิดแต่ปัจจัยเหมือน
 กันดังนั้น

พระโยคาพจรกุกุตรอันพิจารณาเห็นว่า รูปธรรมนามธรรมใน
 อดีตตลอดนาคตนแต่ปัจจุบัน บังเกิดแต่ปัจจัยโดยนัยดังวิสัยนามาจะ^๕ นักอาจสละ
 ละเสียซึ่งวิจิกิจฉาได้ทั้ง ๑๖ ประการ เหมือนอย่างนัยที่สำแดงมาแล้วแต่หลัง

“อปโร โยคี”

พระโยคาพจรกุกุตรจำพวกอื่นบางพระองค์
 นั้นก็พิจารณาเห็นปัจจัยแห่งนามรูป โดยปฏิโลมนัยแห่งปฏิจัสมุปบาท
 ธรรมว่า นามแลรูปแห่งสรรพสัตว์ทั้งปวง จะถึงซึ่งชราแลมรณะนั้นอาศัย
 แก่มีชาติ ๆ จะมีนั้น อาศัยแก่มีภพ ๆ จะมีนั้นอาศัยแก่มีเวทนา ๆ จะมีนั้น
 อาศัยแก่มีผัสสะ ๆ จะมีนั้น อาศัยแก่มีสพายตนะ ๆ จะมีนั้น อาศัยแก่มี
 วิญญาณ ๆ จะมีนั้น อาศัยแก่มีสังขาร ๆ จะมีนั้น อาศัยแก่มีอวิชชา

เมื่อพระโยคภาพรกุลบุตรพิจารณานามแลรูป เห็นว่าประกอบ
ด้วยปัจจัย โดยปฏิโลมหนัยแห่งปฏิจัสสมุปบาทธรรมด้วยประการฉะนี้ ก็อาจ
สละละเสียซึ่งโสฬสวิกิจฉา ๑๖ ประการ ให้ปราศจากขันธสันดานแห่ง
อาตมะได้

“อปโร โยคี” พระโยคภาพรจำพวกอื่น บางพระองค์นั้นเล่า
ก็พิจารณานามแลรูป เห็นว่าประกอบด้วยปัจจัย ตามอนุโลมหนัยแห่ง
ปฏิจัสสมุปบาทธรรมว่า สังขารทั้ง ๓ ประการ คือบุญญาภิสังขาร
อบุญญาภิสังขาร อเนญชาภิสังขาร จะบังเกิดนั้นย่อมบังเกิดแต่ปัจจัย
คืออวิชชา ๆ นั้นเป็นปัจจัยให้บังเกิดสังขาร ๆ เป็นปัจจัยให้ บังเกิด
วิญญาณ ๆ เป็นปัจจัยให้บังเกิดนามแลรูป ๆ เป็นปัจจัยให้บังเกิด
สฬายตนะ ๆ เป็นปัจจัยให้บังเกิดผัสสะ ๆ เป็นปัจจัยให้บังเกิดเวทนา ๆ
เป็นปัจจัยให้บังเกิดตัณหา ๆ เป็นปัจจัยให้บังเกิดอุปาทาน ๆ เป็นปัจจัยให้
บังเกิดภพ ๆ เป็นปัจจัยให้บังเกิดชาติ ๆ เป็นปัจจัยให้บังเกิดชราแลมรณะ

เมื่อพระโยคภาพรพิจารณานามแลรูป เห็นว่าประกอบด้วยปัจจัย
ตามอนุโลมหนัยแห่งปฏิจัสสมุปบาทด้วยประการฉะนี้ ก็อาจสละละเสียซึ่ง
โสฬสวิกิจฉา ๑๖ ประการ ให้ปราศจากขันธสันดานแห่งอาตมะได้
เหมือนกัน

“อปโร โยคี” ยังพระโยคภาพรจำพวกอื่นบางพระองค์นั้นก็
พิจารณาซึ่งปัจจัยแห่งนามรูปโดยกัมมวิภูฏี แลวิปากวิภูฏี เห็นแจ้งชัดว่า
ธรรม ๕ ประการ คืออวิชชาแลสังขาร แลตัณหาแลอุปาทาน แลภาวะ
นั้น ได้ชื่อว่ากัมมวิภูฏี วิญญาณ แลนามรูป แลสฬายตนะ แลผัสสะ
แลเวทนานั้น ได้ชื่อว่าวิปากวิภูฏี

อธิบายว่าโมหะ ที่ปีติบังปัญญา เห็นพระไตรลักษณ์เป็นอาภินันได้ชื่อว่าอวิชชา

กุศลแลอกุศลที่ตกแต่งปฏิสนธิวิญญาณเป็นอาภินัน ได้ชื่อว่าสังขาร กิริยาที่ยินดีในภพ ปรรตนาสมบัติในภพนั้น ได้ชื่อว่าตัณหา ความที่ปรารถนาบังเกิดกล้า ให้ถือนั่นว่าเป็นของ ๆ ตนนั้น ได้ชื่อว่าอุปาทาน

กุศลเจตนาแลอกุศลเจตนา ที่ให้สำเร็จกิจอันเป็นบุญแลบาปนั้นได้ชื่อว่าภาวะ

ปฏิสนธิจิตนั้น ได้ชื่อว่าวิญญาณ กัมมัชชรูปที่เกิดพร้อมด้วย ปฏิสนธิจิตกับรูปธรรมนามธรรม แต่บรรดาที่บังเกิดในเบื้องหน้า ๆ แห่งปฏิสนธิจิตนั้น ได้ชื่อว่านามรูป ประสาททั้ง ๕ มีจักขุประสาทเป็นต้น กับทหัยัตถุนั้น ได้ชื่อว่าสฬายตนะ สัมผัสทั้ง ๖ มีจักขุสัมผัสเป็นอาภินัน ได้ชื่อว่าผัสสะ กิริยาที่เสวยอารมณ์อันเป็นสุขแลทุกข์แลโสมนัสโทมนัส แลอุเบกขานั้น ได้ชื่อว่าเวทนา

เป็นใจความว่าธรรมทั้ง ๕ คือ อวิชชา แลสังขาร แลตัณหา แลอุปาทาน แลภาวะ ซึ่งบังเกิดในปริมภพแต่ก่อน ๆ นั้น ได้ชื่อว่า กัมมวัฏฏ์ ๆ นั้นด้วยอรรถว่า เป็นปัจจัยให้บังเกิดวิญญาณ แลนามรูป แลสฬายตนะ แลผัสสะ แลเวทนา ในปัจจุบันภพนี้

แลธรรม ๕ ประการมีวิญญาณเป็นอาภินัน ซึ่งบังเกิดในปัจจุบันภพนี้ ได้ชื่อว่าวิปากวัฏฏ์ ๆ นั้น ด้วยอรรถว่าเป็นผลแห่งกัมมวัฏฏ์บังเกิด แต่กิริยาอันกัมมวัฏฏ์ตกแต่งให้บังเกิด

แลธรรมทั้ง ๕ คือ อวิชชา แลสังขาร ตัณหา แลอุปาทาน
แลภาวะ ซึ่งบังเกิดในปัจจุบันภพนี้ ก็ได้นามบัญญัติชื่อว่ากัมมวัฏฏ์เหมือน
กัน ด้วยอรรถว่าเป็นปัจจัยให้บังเกิดวิญญาณ แลนามรูป แลสฬายตนะ
แลผัสสะ แลเวทนา ในอนาคตภพเบื้องหน้า

แลธรรม ๕ ประการมีวิญญาณเป็นอาทิ ซึ่งจักบังเกิดมีในอนาคต
ภพเบื้องหน้านั้น ก็ได้ชื่อว่าวิปากวัฏฏ์เหมือนกัน ด้วยอรรถว่าเป็นผล
แห่งกัมมวัฏฏ์ในปัจจุบันภพ บังเกิดแต่กิริยาอันกัมมวัฏฏ์ในปัจจุบันภพต่าง
ให้บังเกิด

แลกรรมทั้ง ๑๒ ประการมีทิฏฐธรรมเวทนียกรรมเป็นอาทิ มี
อุปฆาตกรรมนั้นเป็นปริโยสานนั้น ก็สังเคราะห์เข้าในกัมมวัฏฏ์นี้ได้
เป็นอันหามิได้

แลกิริยาที่กรรมทั้งปวงให้ผลในสุคติแลทุกคืนั้น ก็สังเคราะห์เข้าใน
วิปากวัฏฏ์นี้เอง จะได้พ้นไปจากวิปากวัฏฏ์นี้หามิได้

เมื่อพระโยคาวจรพิจารณาซึ่งปัจจัยแห่งนามรูป โดยนัยแห่ง
กัมมวัฏฏ์แลวิปากวัฏฏ์ ด้วยประการฉะนี้ ก็อาจสละละเสียซึ่งโสฬส-
วิจิกิจา ๑๖ ประการ ให้ปราศจากสันดานแห่งอาตมาได้โดยนัยตั้งพรรณนา
มาแล้วแต่หลังนั้น

นักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่า กุศลากุศลกรรม แลกุศลากุศลวิปาก
กัมมวัฏฏ์แลวิปากวัฏฏ์ กิริยาที่ประพตติแห่งกรรม แลกิริยา ที่
ประพตติแห่งวิปาก สืบต่อแห่งกรรมแลสืบต่อแห่งวิปาก กิริยากรรม
แลผลแห่งกิริยาธรรม ซึ่งประพตติเป็นไปในโลกนี้แลได้ชื่อว่าสัตว์โลก
ท่องเที่ยวไปในภพ

วิบากนั้นประพตติเป็นไปแต่ปัจจัยคือกรรม บังเกิดแต่กรรมภพ
เบื่องหน้า ๆ นั้น แต่ล้วนบังเกิดแต่กรรมสันตังปวง

เมื่อพระโยคภาพรเจ้าพิจารณาเห็นฉะนี้ ละสนเทห์สงสัยเสียได้
สันตัง ๑๖ ประการแล้ว ก็เห็นประจักษ์แจ้งว่า สัตว์โลกทั้งหลาย
ซึ่งได้นามบัญญัติโดยสมมติสามัญประเภทต่าง ๆ ซึ่งได้ท่องเที่ยวไปในสรรพ
ภพ แลกำเนิดทั้ง ๕ ทွียวไปในคติทั้ง ๕ แลวิญญาณฐิติทั้ง ๗ สัตตาวาส
ทั้ง ๙ นั้น จะได้เป็นอันพ้นออกไปจากรูปธรรมนามธรรมนี้หามิได้ คือ
นามธรรมรูปธรรมที่ประพตติเนื่องด้วยเหตุผลนั่นเอง นอกจากไปจากเหตุ
แล้ว สิ่งใดสิ่งหนึ่งจะได้ตกแต่งซึ่งนามรูปนั้นหามิได้ เหตุที่วิเศษนามาแต่
หลังมีวิชาเป็นอาภินันแลตกแต่งซึ่งนามแลรูปสันตังปวง

ประการหนึ่งนอกออกจากไปจากผล คือพ้นออกไปจากวิบากจิต
แล้ว สิ่งใดสิ่งหนึ่งจะได้เป็นผู้ส่วยหามิได้ วิบากจิตนั้นแลเป็นผู้ส่วย
ซึ่งสุขแลทุกข์สันตังปวง เมื่อมีเหตุแล้ว นักปราชญ์ทั้งหลายก็ร้องเรียก
ชื่อแห่งเหตุนั้นชื่อว่าการก

อนึ่งเมื่อวิบากประพตติเป็นไปในสันตังนนั้น นักปราชญ์ทั้งหลาย
ก็ร้องเรียกวิบากนั้น ชื่อว่าปฏิสังเวทกะคือเป็นผู้ส่วย

พระโยคภาพรผู้มีปัญญาพิจารณาเห็นฉะนี้ ได้ชื่อว่าเห็นชอบเห็น
แท้ ได้ชื่อว่าเห็นด้วยปัญญาอันดี กิริยาที่พระโยคภาพรพิจารณาเห็นฉะนี้
สมด้วยอธิบายอันพระโบราณจารย์สำแดงไว้โดยบาทพระคาถาว่า

กมุตส การโก นตฺถิ	วิปากสฺส จ เวทโก
สุทธมฺมา ปวตฺตนฺติ	เอวเมตฺถิ สมทสฺสนํ ฯ
เอวํ กมุเม วิปาเก จ	วตฺตมานเ สเหตุเก
พีชฺรูกฺขาทีกานํ	ปุกฺพาโกฏฺฐิ น ขายตี ฯเปฯ
สุณฺณมฺมา ปวตฺตนฺติ	เหตุสมฺการปจฺจายตี

อธิบายในพระบาทภาคาว่า สิ่งอื่นนอกออกไปจากอวิชชาเป็นอาทิแล้ว จะได้เป็นผู้ตักแต่งซึ่งนามรูปนั้นหามิได้ สิ่งอื่นนอกออกไปจากวิปากจิตแล้ว จะได้เป็นผู้สวดยหามิได้ สัตว์โลกซึ่งท่องเที่ยวไปในไตรภพนี้ คือรูปธรรมเท่านั้น จะเป็นสิ่งอื่นพ้นจากอรูปธรรมนามธรรมนั้นหามิได้

กิริยาที่พระโยคภาพจรพิจารณาเห็นจะเห็น ได้ชื่อว่าเห็นชอบเห็นโดยดีเห็นไม่วิปริต

แท้จริง สรรพสัตว์ซึ่งจะท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏที่มีสุดเบื้องต้น บ่มีได้ปรากฏนั้น อาศัยแก่กรรมแลวิปาก ในเมื่อกรรมแลวิปากกอบปรด้วยเหตุดังกล่าวแล้วนั้น ประพตฺติเป็นไปเนื่อง ๆ กันอยู่แล้ว กิริยาแล้วที่จะหยั่งรูซึ่งที่สุดเบื้องต้นแห่งสงสารนั้น ก็เป็นอันพ้นวิสัยที่จะหยั่งรูเห็นเปรียบเทียบอนพีชคามแลพฤษชาติต่าง ๆ ซึ่งบังเกิดเนื่อง ๆ สืบ ๆ กัน มาตามประเพณีโลกวิสัยนั้น สุดที่จะค้นคว้าหาข้อมูลให้ตลอดไปถึงที่สุดเบื้องต้นนั้นได้ และมีอุปมาฉันใด กิริยาที่จะหยั่งรูที่สุดเบื้องต้นแห่งสงสารนั้น ก็พ้นวิสัยที่จะหยั่งรูเห็นมีอุปมาฉันใด

อาการที่กรรมวิปาก กอบปรด้วยเหตุดังกล่าวแล้ว ประพตฺติเป็นไปในสงสารในอนาคตกาลภายหน้านั้น ปรากฏเป็นอันมากยิ่งนัก จะได้ปรากฏนิคหน้อยนั้นหามิได้

คิริตถีนีครนถ์ ภายนอกจากพระพุทธานัน ไม่พิจารณาเห็น เหตุอันสำแดงมานี้ ก็ถ้อมนสำคัญผิดประพฤติตามลัทธิวิปริตแห่งตน ๆ ถือว่าสัตว์ว่าบุคคล เห็นผิดเป็นสัสสตทิกฏฐิ แลอุจเจททิกฏฐิถือตามมิจฉาลัทธิ ทิกฏฐิทั้ง ๖๒ ประการ กล่าวถ้อยคำนั้นแก่งแย่งผิด ๆ กันจะได้ เข้ากันหามิได้ คิริตถีย์ทั้งหลายนั้นครันติคอยู่ใบบ่วงทิกฏฐิเปลืองทิกฏฐิเสียมิได้ เทียวท่องล่องลอยอยู่ตามกระแสแห่งตัณหา ๆ พัดพาให้เวียนตาย เวียนเกิดเวียนเอาำเนติมิรู้สุตสิ้นส่วยทุกขเวทนาหาที่สุกมิได้ ไปไม่พ้นจาก สงสารทุกข์เลย เพราะเหตุถือผิดเห็นว่าเป็นตัวเป็นสัตว์เป็นบุคคลนั้น

ฝ่ายพระสาวกในพระพุทธานัน เห็นชอบเห็นจริงรู้เท่าที่ไม่ใช่ สัตว์ใช้บุคคล บัญญานันลิกละเอียต เห็นว่าเป็นกองแห่งรูปธรรมนามธรรมแล้ว เห็นตลอดลงไปถึงเหตุถึงปัจจัย เห็นชัดว่าสิ่งนั้น ๆ เป็นเหตุให้เกิดรูปธรรม สิ่งนั้น ๆ เป็นเหตุให้เกิดนามธรรม

ประการหนึ่งเห็นละเอียตลงไปว่า กรรมกับวิบากนั้นแยกกันอยู่เป็น แแผนก ๆ กัน จะได้ปะปนระคนกันหามิได้ กรรมนั้นมิได้มีในวิบาก มิได้ ระคนอยู่ด้วยวิบาก ฝ่ายวิบากนั้นก็มีได้มีในกรรม มิได้ระคนอยู่ด้วยกรรม แลกรรมวิบากนี้ถึงมาตราบแม้ว่าจะอยู่ต่างกัน ไม่ปะปนระคนกันก็จริงแล แต่ทว่าเป็นปัจจัยแก่กัน ถ้อยที่ถ้อยอาศัยแก่กันจะได้ละเว่นกันหามิได้

กรรมไม่ละวิบาก วิบากไม่ละกรรม จะมีครุวนาฉันโต มีครุวนา กุจตั้งว่าแว่นส่องไฟกับแสงอาทิตย์ อันเป็นปัจจัยให้เพลิงติด เพลิงนั้นจะ ได้มีอยู่ในแสงอาทิตย์นั้นก็หามิได้ จะได้มีอยู่ในแว่นส่องไฟแลโคมัยอัน

แห่งนั้นก็หาไม่ อื่นจะว่าเพลิงนั้นอยู่ภายนอกพ้นออกจากแสงอาทิตย์ แล
พ้นออกไปจากแสงแว่นแลโคมัยนั้นก็หาไม่ได้ แต่ทว่าอาศัยแสงอาทิตย์ แล
แว่นส่องไฟ แลโคมัยอันแห่งนั้นประชุมกันตกแต่ง เป็นเหตุเป็นปัจจัยแล้ว
ผลคือเพลิงหนักคึกขุ่น อันนั้นแลมีฉนั้นใด เมื่อกรรมมีเหตุเป็นปัจจัยแล้ว
วิบากคือผลแห่งกรรมนั้น ก็บังเกิดมีขุ่นแลมีฉนั้นนั้น

ถ้าจะว่าที่แท้แล้ว วิบากจะได้มีอยู่ภายในแห่งกรรมก็หาไม่ได้ จะ
ได้มีอยู่ภายนอกแห่งกรรมก็หาไม่ได้ แต่ทว่าอาศัยมีกรรมเป็นเหตุเป็นปัจจัย
แล้ว วิบากก็บังเกิดโดยสมควรแก่กรรมที่เป็นกุศลแลอกุศลนั้น

นักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่านามรูปนี้ มิใช่อื่นใช้ไกลคือวิบากแห่ง
กรรม แลข้อซึ่งว่านามรูปได้นามบัญญัติ ชื่อว่ามนุษย์ ชื่อว่าเทพยดา
ชื่อว่าอินทร์พรหมยักษ์อสูรคนธรรพ์นาคสุมพรณต่าง ๆ นั้นเป็นสมมุติสัง
กำหนดเรียกตามวิสัยโลกยังเอาเที่ยงจริงปมิได้ เมื่อพิจารณาโดยละเอียด
ตรองเอาที่เที่ยงที่จริงแล้ว ก็คงเป็นแต่รูปธรรมนามธรรมเท่านั้นเอง นาม
แลรูปนั้นเป็นธรรมอันเปล่าสูญปราศจากแก่นสาร บังเกิดแต่สัมภาระคือเหตุ
แลปัจจัยประชุมแต่งอิศวรนารายณ์อินทร์พรหมผู้หนึ่งผู้ใดจะได้ตกแต่ง รูป
ธรรมนามธรรมนี้หาไม่ได้ สันคำโบราณจารย์แต่เท่านั้น

เมื่อพระโยคภาพรพิจารณาเห็นปัจจัยแห่งนามแลรูป โดยนัยแห่ง
กัมมวิภูฏี และวิปากวิภูฏีสละละเสียได้ซึ่งโสฬสวิภิกิจจา ๑๖ ประการให้
ปราศจากสันดานแล้ว รูปธรรมนามธรรมอันเป็นอดีตแลอนาคตแลปัจจุบัน
นั้น ก็จะปรากฏด้วยสามารถแห่งจตุตถปฏิสนธิปัญญา อันชื่อว่าญาณ
ปริญาณนั้น ก็บังเกิดมีในสันดานแห่งพระโยคภาพร ๆ นั้น ก็จะมีแจ้งชัด
ว่าขันธปญฺจากซึ่งบังเกิดแต่ปัจจัย คือกรรมอันบังเกิดในอดีตภพนั้น ก็ดับ

ทำลายไปในอดีตภพจะได้ย่างเข้ามาสู่ปัจจุบันภพ^๕ใหม่ได้ ^๕ชั้นบัญญัติซึ่ง
 เกิดในปัจจุบันภพเป็นชั้นอันอนันตบังเกิดขึ้นใหม่ ^๕ แต่ทว่าอาศัยมีกรรม
 ในอดีตภพนั้นเป็นปัจจัยชั้น^๕ในปัจจุบันจึงบังเกิด ^๕ แลชั้นซึ่งบังเกิดใน
 อดีตภพนั้นสักสิ่งหนึ่งซึ่งจะได้ย่างมาสู่ปัจจุบัน^๕ใหม่ได้

อนึ่งชั้นซึ่งมีในอดีตภพปัจจัย ^๕ บังเกิดขึ้นในปัจจุบันภพ^๕

เมื่อตั้งอยู่ควรแก่กาลกำหนดแล้ว ^๕ ก็ดับทำลายไปในปัจจุบัน^๕เองจะได้ย่าง
 ไปสู่นาคภพเบื้องหน้า^๕ใหม่ได้ ^๕ ชั้นซึ่งบังเกิดในภพเบื้องหน้า^๕นั้น เป็น
 ชั้นอันอนันตเกิด^๕ขึ้นใหม่ ^๕ แต่ทว่าอาศัยมีกรรมในอดีตภพเป็นปัจจัยบ้าง ^๕ มี
 กรรมในปัจจุบันภพเป็นปัจจัยบ้าง ^๕ ชั้นในอนาคตจึงบังเกิด ^๕ แลชั้นที่
 บังเกิดในปัจจุบันภพ^๕ ^๕ แต่สักสิ่งหนึ่งจะได้ย่างไปสู่นาคภพเบื้องหน้า
 นั้น^๕ใหม่ได้ ^๕ ข้อซึ่งชั้นบังเกิดสืบต่อเนื่อง ๆ กันนั้น ^๕ ก็บังเกิดแต่กรรมเป็น
 ปัจจัย ^๕ เปรียบเหมือนอาจารย์^๕อันบอกธรรมแก่อันเตวาสิก ^๕ ธรรมอันอาจารย์
 บอก^๕นั้น ^๕ จะออกจากปากอาจารย์แล้ว^๕แล้วจะเข้าสู่ปากอันเตวาสิกนั้น^๕ใหม่ได้
 แต่ทว่าอาศัย^๕กิริยาที่อาจารย์บอก ^๕ อาศัย^๕กิริยาที่อาจารย์สาธยายไปก่อนนั้น
 เป็นปัจจัยแล้ว ^๕ อันเตวาสิกจึงสาธยายตามนั้น^๕ได้ ^๕ โดยนัยอันควรแก่อาจารย์
 ก่อน ^๕ ตกว่าอันเตวาสิกจะสาธยายได้^๕ขึ้นใจขึ้นปาก^๕นั้น ^๕ อาศัย^๕แก่เหตุที่ได้
 ฟังอาจารย์สาธยายก่อน ^๕ ไซ้ว่าสาธยายในปากอาจารย์^๕นั้น ^๕ จะเล่นเข้ามาสู่
 มุขทวารแห่งอันเตวาสิกนั้น^๕ใหม่ได้ ^๕ อัน^๕นั้นแลมี^๕นั้นใด ^๕ ชั้นบัญญัติซึ่งเกิด
 สืบ ๆ ^๕ สันดานเวียนไปในจักร^๕โอฆสงสาร ^๕ บังเกิดแต่ปัจจัยอันสืบเนื่องต่อ ๆ
 กัน ^๕ มีอุป^๕ไมยฉนั้น^๕

ถ้ามีฉนั้น^๕เปรียบเหมือนคนเป็นโรค ^๕ อัน^๕ใช้^๕ทุติให้^๕นำ^๕อาหาร^๕ที่^๕ป่วย
 มาบอก^๕แก่^๕ท่าน^๕ผู้^๕มีความ^๕วิเศษ^๕นั้น ๆ ^๕ นั้น ^๕ ก็^๕เสก^๕นำ^๕มนต์^๕ส่ง^๕ให้^๕แก่^๕ทุติ^๕ให้^๕ทุทน^๕

คัมภีร์ซึ่งนำมนต์ นำมนต์อันพุทธคัมภีร์นั้น จะได้เข้าไปที่องค์คนป่วยนั้น
หามิได้ แต่ทว่าอาศัยกิริยาที่พุทธคัมภีร์ซึ่งนำมนต์นั้นเป็นปัจจัยแล้ว โรค
แห่งคนป่วยนั้นก็ระงับ โรคระงับแต่ปัจจัยแลมีฉันทใด ชันธปัญจกที่เกิ
สืบ ๆ สันดานนั้น ก็บังเกิดแต่ปัจจัยมีอุปไมยฉันทนั้น

ถ้ามีฉันทนั้น เหมือนเงาที่ปรากฏในแฉ่น ในกาลเมื่อตกแต่งประดับ
กาย อธิบายว่าเมื่อบุคคลจะหวิผสมผัตหน้านั้น ย่อมอาศัยเอาเงาในแฉ่นเป็น
แบบอย่าง หน้าอย่างไรเงาในแฉ่นก็อย่างนั้น อาการที่ประดับหน้า
อย่างไร ก็ปรากฏในแฉ่นอย่างนั้น ไซ้ว่าหน้าจะไปอยู่ในแฉ่นก็หามิได้
วิธีที่ประดับหน้านั้นจะได้ย่างไปสู่พื้นแห่งแฉ่นนั้นก็หาไม่ แต่ทว่าอาศัยแฉ่น
กับหน้านั้นประชุมกันเป็นปัจจัย แล้วเงาหน้าแลวิธีประดับหน้านั้น ก็
ปรากฏในพื้นแห่งแฉ่นทุกประการ อันนี้แลมีฉันทชันธปัญจกซึ่งบังเกิด
สืบสันดานท่องเที่ยวไปในวัฏฏสงสารนี้ ก็บังเกิดแต่ปัจจัยมีอุปไมยฉันทนั้น

ไซ้ว่าขันธในอดีต จะย่างมาในปัจจุบัน จะย่างไปในอนาคต
นั้นก็หามิได้ บังเกิดในภพใด ๆ ก็ดับทำลายไปในภพนั้น ๆ ขันธที่บังเกิด
ในภพอดีต ก็ดับไปในภพอดีตนั้น ที่เกิดในปัจจุบันภพก็ดับไปในภพ
ปัจจุบัน ที่จักเกิดไปในอนาคตก็ดับไปในอนาคต

แลกิริยาที่เบญจขันธบังเกิดสืบต่อไปหาที่สุดมิได้นั้น อาศัยแก่เหตุ
ที่เป็นปัจจัยสืบ ๆ กัน เปรียบเหมือนเปลวประทีป ธรรมดาว่าเปลวประทีป
อันบุคคลจุดต่อ ๆ กันนั้น ไซ้เปลวประทีปอันหนึ่งจะย่างไปสู่เปลวประทีป
อันหนึ่ง เปลวประทีปอันหนึ่งจะย่างไปสู่ประทีปโน้นหามิได้ ติดอยู่ใน
ประทีปอันเดียว ก็รุ่งเรืองอยู่ในประทีปอันนั้น ติดอยู่ที่ไหนก็ดับไปที่นั้น

ซึ่งจะรุ่งเรืองต่อ ๆ ไปหาที่สุดบมิได้นั้น อาศัยแก่จุดต่อ ๆ กันเป็นปัจจัย
แลมีฉันทใด ขันธบัญญัติบังเกิดเวียนไปในวิภูฏสงสารนี้ ก็บังเกิดแต่ปัจจัย
สืบ ๆ กันมีอุปไมยฉันทนั้น

แลขันธซึ่งบังเกิดแต่ปัจจัย บังเกิดสืบ ๆ เนื่อง ๆ กันไม่รูสรูสุต
นั้น จะได้ปะปนระคนกันหามิได้ ตั้งอยู่เป็นแผนก ๆ กัน

ถ้าจะว่าโดยละเอียดนั้น แต่จิตในวิถิอันเดียวกันก็ระคนกันไม่
บังเกิดเป็นแผนก ๆ แยกกันอยู่แต่ละขณะ ๆ เหมือนอย่างปัญญาทวาราว
ัชชณะจิต ที่บังเกิดในต้นแห่งจักขุทวารวิถิเช่น จักขุวิญญาณบังเกิดเป็น
ลำดับ แต่จักขุวิญญาณนั้นแม้ว่าบังเกิดในลำดับปัญญาทวาราวัชชณะจิตก็จริง
แล แต่ทว่าจะได้มีธรรมสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ติดเนื่องมาแต่ปัญญาทวาราวัชชณะจิต
นั้นหามิได้ จักขุวิญญาณนั้นบังเกิดขึ้นในขณะหนึ่งโดยอันควรแก่ปัจจัยแล
วิสัยแห่งตน จะได้แปดปนระคนอยู่ด้วยปัญญาทวาราวัชชณะนั้นหามิได้ จึง
สัมปฏิจฉันทนะแลสันตிரณะ แลโฏฐฐวณะ แลชวณะ แลตทาลัมพะณะนั้น
ก็บังเกิดโดยอันควรแก่ปัจจัยแลวิสัยแห่งตน ๆ จะได้แปดปนระคนกันหามิได้
อันนี้แลมีฉันทใด ในเมื่อปฏิสนธิจิตบังเกิดแล้ว จิตสันดานซึ่งประพฤติ
เป็นไปในเบื้องหน้าปฏิสนธินั้น ก็บังเกิดโดยปัจจัยแลวิสัยแห่งตน ๆ จะได้
แปดปนระคนกัน มาตราว่าขณะหนึ่งนั้นหามิได้มีอุปไมยดังนี้

ในกาลเมื่อจะสันชาติสันภพนั้น จุติจิตบังเกิดแล้ว ปฏิสนธิจิตก็
บังเกิดในลำดับแห่งจุติ จุติจิตบังเกิดขึ้นขณะหนึ่งดับแล้วปฏิสนธิจิตก็บังเกิด
ในลำดับนั้น จะได้เป็นช่องเป็นว่าง มาตราว่าหน้อยหนึ่งหามิได้ ขณะเมื่อ
ตั้งปฏิสนธินั้นจะได้มีธรรมสิ่งใดสิ่งหนึ่งอย่างมาแต่จุตินั้นหามิได้ ปฏิสนธิจิต
นั้นบมิได้ระคนด้วยจุติจิตบังเกิดสมควรแก่ปัจจัย คือกุศลอกุศลประชุมแต่ง

เมื่อพระโยคาพจรพิจารณาเห็นปัจฉัยแห่งนาม แลรูปปรากฏด้วย
 อากา^๕รทั้งปวง จำเดิมแต่จุดิแลปฏิสนธิ^๕นั้นหาด้วยประการฉะ^๕นี้ ปัญญา^๕
 จะแล^๕ลว^๕กล้ำ^๕มี^๕กำลัง วิจิกิ^๕จนา ๑๖ ประการก็^๕จะปราศ^๕จาก^๕สัน^๕ตนา^๕เป็น^๕อัน^๕ดี
 โดย^๕พิ^๕เศษ ใช้^๕จะปราศ^๕จาก^๕ได้^๕แต่^๕เพียง^๕โส^๕ฬส^๕วิ^๕จิกิ^๕จนา^๕เท่า^๕น^๕หา^๕บ^๕มิ^๕ได้ กิ^๕ริยา^๕ที่
 สง^๕ส^๕ย ๘ ประการ มี^๕สง^๕ส^๕ย^๕ใน^๕พระ^๕ศา^๕ส^๕ตา^๕จา^๕ร^๕ย^๕เป็น^๕อา^๕ท^๕ิ^๕น^๕ที่^๕ปราศ^๕จาก^๕สัน^๕ตนา^๕
 จะ^๕ส^๕ละ^๕ละ^๕ได้^๕เป็น^๕อัน^๕ดี แล้ว^๕จะ^๕ข^๕ม^๕ข^๕ี^๕ส^๕ละ^๕ละ^๕ท^๕ิ^๕ก^๕ุ^๕ฎ^๕ิ ๑๖ เสีย^๕ได้ ด้วย^๕อำนาจ^๕
 ปัญญา^๕อัน^๕ชื่อ^๕ว่า กัง^๕ขา^๕วิ^๕ตร^๕ณ^๕วิ^๕สุ^๕ท^๕ิ อัน^๕มี^๕ล^๕ก^๕ษ^๕ณะ^๕ข^๕ำ^๕ม^๕สน^๕เท^๕ห^๕์^๕สง^๕ส^๕ย^๕ได้^๕ใน
 กาล^๕ทั้ง ๓ ด้วย^๕กิ^๕ริยา^๕อัน^๕พิ^๕จาร^๕ณ^๕า^๕ซึ่ง^๕ปัจ^๕ฉ^๕ัย^๕แห่ง^๕นาม^๕แล^๕รูป ด้วย^๕น^๕ัย^๕ต่าง^๕ ๆ
 อย่าง^๕พร^๕ร^๕ณ^๕น^๕ัย^๕มา^๕จะ^๕นี้

ปัญญา^๕อัน^๕ชื่อ^๕ว่า^๕กั^๕ง^๕ขา^๕วิ^๕ตร^๕ณ^๕วิ^๕สุ^๕ท^๕ิ^๕นี้ บาง^๕ที่^๕พระ^๕พุ^๕ท^๕ของ^๕ค^๕ั^๕ตร^๕ัส^๕เท^๕ศ^๕นา
 เรีย^๕กว่า^๕ธ^๕ัม^๕ม^๕ก^๕ุ^๕ฎ^๕ิ^๕ติ^๕ยา^๕ณ บาง^๕ที่^๕ตร^๕ัส^๕เท^๕ศ^๕นา^๕เรีย^๕กว่า^๕ย^๕ถา^๕ก^๕ุ^๕ต^๕ยา^๕ณ บาง^๕ที่^๕ตร^๕ัส^๕
 เท^๕ศ^๕นา^๕เรีย^๕กว่า^๕ ส^๕ัม^๕มา^๕ท^๕ัส^๕ส^๕น^๕ญา^๕ณ ต่าง^๕กัน^๕แต่^๕เพ^๕ญ^๕ช^๕นะ อร^๕ร^๕ต^๕จะ^๕ได้^๕ต่าง^๕กัน
 หา^๕บ^๕มิ^๕ได้ อร^๕ร^๕ต^๕อัน^๕เด^๕ียว^๕กัน^๕พระ^๕โย^๕คา^๕พ^๕จ^๕ร^๕ผู้^๕ประ^๕ก^๕อบ^๕ไป^๕ด้วย^๕ปัญญา^๕กั^๕ง^๕ขา^๕
 วิ^๕ตร^๕ณ^๕วิ^๕สุ^๕ท^๕ิ^๕พิ^๕จาร^๕ณ^๕า^๕เห็น^๕อย่าง^๕พิ^๕จาร^๕ณ^๕า^๕มา^๕จะ^๕นี้ จะ^๕มี^๕ค^๕ติ^๕อัน^๕เท^๕ียง จะ^๕ได้^๕นาม
 ปัญญา^๕ที่^๕ชื่อ^๕ว่า^๕จุ^๕ล^๕โส^๕ดา^๕ใน^๕พระ^๕พุ^๕ท^๕ศา^๕ส^๕นา^๕แล^๕ว^๕ จะ^๕ได้^๕ซึ่ง^๕ที่^๕ฟัง^๕คือ^๕พระ^๕อ^๕ริ^๕ย^๕ม^๕ร^๕ค
 จะ^๕ได้^๕ซึ่ง^๕ความ^๕ซ^๕น^๕ข^๕ม^๕คือ^๕พระ^๕อ^๕ริ^๕ย^๕ผล เหตุ^๕ด^๕ัง^๕นั้น ภิก^๕ษ^๕ผู้^๕เห็น^๕ภ^๕ย^๕ใน^๕วั^๕ก^๕ุ^๕ฏ^๕สง^๕ส^๕าร
 มี^๕ประ^๕โย^๕ชน^๕ด้วย^๕กั^๕ง^๕ขา^๕วิ^๕ตร^๕ณ^๕วิ^๕สุ^๕ท^๕ิ^๕ญา^๕ณ^๕พ^๕ึง^๕มี^๕ส^๕ติ^๕บ^๕า^๕เพ^๕ญ^๕เพ^๕ียร^๕พิ^๕จาร^๕ณ^๕า ซึ่ง^๕
 ปัจ^๕ฉ^๕ัย^๕แห่ง^๕นาม^๕แล^๕รูป^๕ส^๕ัน^๕กาล^๕ทุก^๕เมื่อ อย่า^๕ได้^๕ประ^๕มา^๕ท^๕ัส^๕ม^๕เส^๕ย^๕ซึ่ง^๕พิ^๕ร^๕ิ^๕อัน^๕พิ^๕จาร^๕ณ^๕า
 ซึ่ง^๕ปัจ^๕ฉ^๕ัย^๕แห่ง^๕รูป^๕ธ^๕รร^๕ม^๕นาม^๕ธ^๕รร^๕ม โดย^๕น^๕ัย^๕ท^๕วิ^๕ส^๕ช^๕น^๕า^๕มา^๕จะ^๕นี้ วิ^๕ป^๕ัส^๕ส^๕นา^๕ซึ่ง^๕
 ปัญญา^๕อัน^๕ชื่อ^๕ว่า^๕กั^๕ง^๕ขา^๕วิ^๕ตร^๕ณ^๕วิ^๕สุ^๕ท^๕ิ โดย^๕สัง^๕เข^๕ย^๕ย^๕ตุ^๕การ^๕เท่า^๕ที่ แต่^๕น^๕จัก^๕แ^๕ส^๕ต^๕ง
 ซึ่ง^๕ม^๕ค^๕ค^๕ญา^๕ณ^๕ท^๕ัส^๕ส^๕น^๕วิ^๕สุ^๕ท^๕ิ^๕ที่^๕อ^๕ไป

“วิปัสสนา จ กลาปสมมุตสนิ อาทิ” แลกิจที่จะบำเพ็ญ

วิปัสสนาให้แก่กลาปนนั้น มีกิจที่พิจารณากลาปเบื้องต้น เหตุดังนี้ พิธีพิจารณาคลาปนนั้น พระผู้เป็นเจ้าของพุทธโฆษาจารย์ จึงวิสันหาไว้ในลำดับแห่งกัฏฐาวิตรณวิสุทธิ เพื่อจะให้เห็นใจความว่ากิจที่จะพิจารณากลาปนนั้น เป็นเดิมเหตุที่จะให้วิปัสสนาปัญญาแก่กล้า เป็นปัจจัยที่จะให้มคคคามคคญาณทัตสนวิสุทธิบริบูรณ์ในสันดาน

“อปัจ” นัยหนึ่งพระผู้เป็นเจ้าของพุทธโฆษาจารย์ จึงวิสันหาไว้ว่า “ศีรณปริณญา วตฺตมานาย” เมื่อศีรณปริณญาประพตติเป็นไปในสันดาน สำเร็จกิจแห่งศีรณปริณญาแล้ว ทินแลมคคคามคคญาณจึงจะบังเกิดในสันดาน

แลศีรณปริณยานั้น เทียรยอมบังเกิดในลำดับแห่งญาตปริณญา ๆ บังเกิดแล้ว ศีรณปริณญาจึงบังเกิดในสันดาน แลลักษณะปริณยานั้น ถ้าจะว่าโดยฝ่ายโลกียะ จัดประเภทแห่งโลกียปริณยานั้นเป็น ๓ ประการ คือ ญาตปริณญา ๑ ศีรณปริณญา ๑ ปหานปริณญาเป็น ๓ ประการ ดัง

ญาตปริณยานั้น คือ อภิญญาปัญญาอันบังเกิดให้รู้จักสภาวะลักษณะแห่งสังขารธรรมทั้งปวงโดยแท้ เห็นว่ารูปหมีกริยาที่รู้ฉิบหายเป็นสภาวะลักษณะ เวหนานหมีกริยาที่เสวยอารมณ์เป็นสภาวะลักษณะปัญญาแท้ในลักษณะเป็นอาทิตังนแล ได้ชื่อว่าญาตปริณญา

แลศีรณปริณยานั้น คือ ปัญญาอันมีพระไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ ปัญญาอันจะยกขึ้นสามัญญลักษณะ พิจารณาเห็นเสมอกันทั่วไปในสังขาร

ธรรมทั้งปวง เห็นว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณนั้น ๆ ไม่
เที่ยง ก่อปรด้วยทุกข์ไม่ใช่ตน เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาเหมือนกันสน
มิได้แปลกมิได้ผิดกัน บัญญาพิจารณาพระไตรลักษณ์โดยสามัญญลักษณ์
ทั่วไปในสังขารธรรมทั้งปวงดังนี้แลได้ชื่อว่าติริณปริญา

แปลพานปริญยานั้น คือ บัญญาอันมีพระไตรลักษณ์เป็นอารมณ์
ละเสียซึ่งอนิจจสัญญาด้วยอำนาจพระอนิจจัง ละเสียซึ่งสุขบัญญัติด้วย
อำนาจพระทุกขัง ละเสียซึ่งอัตตสัญญาด้วยอำนาจพระอนัตตา ถึงละไม่ได้
ขาด ละได้เป็นตทั้งคปทานแลวิกขัมภนปทานแต่เพียงนั้นก็ควรจะเรียกว่า
ปทานปริญาได้ แต่จัดเป็นฝ่ายโลกียะ ยังมีได้จนถึงภูมิโลกุตตระ

นักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่า ปริญา ๓ ประการ คือฉาตปริญา
ติริณปริญา ปทานปริญยานี้ ถ้าบังเกิดพร้อมด้วยมรรคจิตผลจิตก็ได้
ชื่อว่าโลกุตตรปริญา ถ้าบังเกิดพร้อมด้วยโลกียจิต ก็เรียกว่าโลกียปริญา

แลมัตคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินั้น ก็บังเกิดในลำดับแห่ง
ติริณปริญาอันเป็นโลกียะ แลโลกียปริญา ๗ ประการนี้จะได้บังเกิด
ในภูมิอันอื่นหามิได้ บังเกิดในภูมิแห่งวิปัสสนานั่นเอง

“สงฺขารปรจุทโต ปฏฺฐาย” จำเดิมแต่กำหนดคกภูมยสังขาร
ธรรมทั้งปวงไป ทราบเท่าถึงที่พิจารณาปัจจัยแห่งนามเรรูปนั้นจัดเป็น
ภูมิแห่งบัญญัติ เป็นที่เกิดแห่งฉาตปริญา

“กลาปสมมุตฺสนโต ปฏฺฐาย” จำเดิมแต่พิจารณาคลายไปตราบ
เท่าสำเร็จจุกุขัพพญาณนั้น จัดเป็นภูมิแห่งติริณปริญาเป็นที่เกิดแห่ง
ติริณปริญา

จำเดิมแต่ได้สำเร็จภังคานุปัสสนาญาณไป ครอบงำถึงที่สุดเบื้องบน คือยอดวิปัสสนานั้น จัดเป็นภูมิแห่งปหานปริญา เป็นที่เกิดแห่งปหาน ปริญา

“ปัจจุตตลกขณปฏิเวธเสว อาธิปัจจิ” นักปราชญ์พึงรู้ว่า ปัญญาที่เกิดในภูมิแห่งฉาตปริญยานั้น เป็นใหญ่ให้ตรัสรู้สภาวะลักษณะ อันแท้แห่งสังขารธรรมทั้งปวง

แต่ปัญญาที่เกิดภูมิตรณปริญยานั้น เป็นใหญ่ให้รู้ซึ่งสามัญลักษณะคือ ให้รู้แห่งสังขารธรรมทั้งปวงนี้ เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาเหมือนกันสิ้น จะได้แปลกกันหามิได้

แต่ปัญญาที่บังเกิดในภูมิแห่งปหานปริญยานั้น เป็นใหญ่ในกิจอัน สละละเสียซึ่งนิจาสัญญาเป็นต้นเป็นเดิม

แท้จริงจำเดิมแต่วิปัสสนาแก่กล้าขึ้น อย่างเข้าภูมิแห่งปหานปริญาแล้ว

“อนิจโต ปสฺสนโต” เมื่อพระโยคาพจรพิจารณาพระอนิจจัง จำเรื่ออนิจจานุปัสสนา ก็อาจสละละเสียซึ่งนิจาสัญญาลักษณะที่สำคัญว่า เทียงนั้น อาจบ่าบัดให้ปราศจากขันธสันดานแห่งตนได้

“ทุกขโต ปสฺสนโต” ถ้าพระโยคาพจรนั้นพิจารณา ทุกขังเจริญ ทุกขานุปัสสนา ก็อาจจะสละละเสียซึ่งสุขสัญญาลักษณะที่สำคัญว่าเป็นสุขนั้น อาจบ่าบัดให้ปราศจากขันธสันดานแห่งตนได้

“อนตโต ปสฺสนโต” ถ้าพระโยคาพจรนั้นพิจารณาพระอนัตตา เจริญอนัตตานุปัสสนา ก็อาจสละละเสียซึ่งอัตตสัญญาลักษณะที่สำคัญว่าเป็น ตัวเป็นตนเป็นของแห่งตนนั้น ก็อาจบ่าบัดให้ปราศจากขันธสันดานแห่งตน ได้

ขึ้นชื่อว่าเพียรบำเพ็ญวิปัสสนา วิปัสสนาแก่กล้าอย่างเข้าถึงภูมิแห่ง
 ปทานปริญา มาตราแม้ว่ายังไม่ได้สำเร็จพระอริยมรรคก็อาจสละละวิปาศ
 เป็นต้นคือ นิจจสัญญา สุขสัญญา ชัตตสัญญาได้ เป็นตทั้งคปทาน แล
 วิชฌมกนปทาน

พระโยคาพจรกุลบุตร อันสถิตอยู่ในภูมิแห่งปทานปริญยานั้น ถ้า
 จะเจริญนิพพิทานุบัสสนาก็อาจสละละเสียซึ่งต้นหาอันก่อปรคัยบีติ ให้ปราศ
 จากขันธสันดานได้

“วิรุชฌนโต” ถ้าเจริญวิราคานุบัสสนาได้สำเร็จพระอริยมรรค ก็
 อาจสละละเสียซึ่งระคะให้ปราศจากขันธสันดานได้ เป็นสมุจเฉทโดยอันคว
 แยกกำลัง แห่งพระอริยมรรคที่ตัดกิเลสเป็นสมุจเฉทปทาน

ซึ่งอยู่ในภูมิแห่งปทานปริญยานั้น ถ้าเจริญนิโรธานุบัสสนาห้วง
 เอาพระนฤพานเป็นอารมณ์ไว้แล้ว ก็อาจละต้นหาอันก่อให้เกิดเสียได้
 เป็นสมุจเฉทปทาน ถ้าเจริญปฏินิสสัคคานุบัสสนาก็อาจสละละเสียซึ่งทิฏฐิ
 ชาติ ปราศจากต้นหาอุปาทานโดยอันควรแยกกำลังแห่งพระโลกุตตรธรรม
 ที่จะขจัดกิเลสเป็นสมุจเฉทปทาน

นักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินั้นบังเกิด
 ในลำดับแห่งโลกียศีรณปริญยานั้น ๆ บังเกิดในลำดับแห่งญาตปริญยานั้น ๆ
 บังเกิดด้วยอำนาจเจริญวิปัสสนากรรมฐาน

ตกว่าวิปัสสนานี้ เป็นมูลเหตุที่จะให้ได้สำเร็จมัคคามัคคญาณเทศน์
 พระโยคาพจรผู้ปรารถนาจะยังมีคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิให้บริบูรณ์ในสัน
 ดานนั้น พึงกระทำเพียร เจริญวิปัสสนา พิจารณากาลาปานั้นเป็นต้นเป็น
 เดิมก่อน

“กถิ” ข้อซึ่งว่าพิจารณากาลปนั้น จะให้พิจารณาเป็นอย่างไร

อธิบาย ปัญญาอันพิจารณาข้อสังขารธรรม อันเป็นภายในแลภายนอกหยาบละเอียดไกลแกลใกล้เป็นอดีต อนาคต บัจจุบันรวมเข้าด้วยกันแล้วแลกำหนดโดย อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เห็นว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ไม่ใช่ตนเหมือนกันอย่างนี้แล ได้ชื่อว่าพิจารณากาลปจัดเป็นปฐมวิปัสสนาฯ เบื้องต้นนี้มีนามปรากฏชื่อว่าสัมมัสสนญาณ

ประเภทแห่งสัมมัสสนญาณนั้น พระผู้เป็นเจ้าของพระพุทธโฆษาจารย์ จำแนกออกโดยนัยพระบาลี ในคัมภีร์พระปฏิสัมภิกามรรคว่า “อดีตานาคตปัจจุปปนนานิ รมุมานิ สงฺขิปิตฺวา ววตฺถานเ ปญฺญาสมมุตฺตสนฺญาณิ”

อธิบายว่าวิปัสสนาปัญญาที่ย่อสังขารธรรมทั้งปวง อันเป็นอดีตอนาคตบัจจุบันเข้าด้วยกันแล้ว แลพิจารณาโดยพระไตรลักษณ์นั้นแล ได้ชื่อว่าสัมมัสสนญาณ

นักปราชญ์ฝั่งสันนิษฐานว่า วิปัสสนาปัญญาอันย่อรูปขันธ์ในอดีตอนาคตบัจจุบันเข้าด้วยกัน ย่อรูปภายในภายนอก รูปหยาบ รูปละเอียด รูปอยู่ไกล รูปอยู่ใกล้ เข้าด้วยกันแล้วแลกำหนดโดยอนิจจังนั้น จัดเป็นสัมมัสสนญาณประการ ๑

ย่อรูปขันธ์เข้าด้วยกันแล้ว แลกำหนดโดยทุกขังนั้น จัดเป็นสัมมัสสนญาณประการ ๑

ย่อรูปขันธ์เข้าด้วยกันแล้ว แลกำหนดโดยอนัตตานั้นจัดเป็นสัมมัสสนญาณประการ ๑

บัญญัติที่ย่อเวทนาขันธ์ ทั้งอดีตอนาคตปัจจุบัน ภายในภายนอก
อย่างหยาบอย่างละเอียด อย่างดีอย่างชั่ว ไกลแกลใกล้เข้าด้วยกันแล้วแต่
กำหนดโดยอนิจจัง เห็นว่าไม่เที่ยงไม่แท้เหมือนกันนั้น ก็จัดเป็นสัมมัต
ตสนญาณประการ ๑

บัญญัติที่ย่อเวทนาขันธ์เข้าด้วยกันแล้ว แลกำหนดโดยทุกขังนั้น
ก็จัดเป็นสัมมัตตสนญาณประการ ๑

บัญญัติที่ย่อเวทนาขันธ์เข้าด้วยกันแล้ว แลกำหนดโดยอนัตตาเห็นว่า
ไม่ใช่อาตมาใช่ของอาตมานั้น ก็จัดเป็นสัมมัตตสนญาณประการ ๑

บัญญัติที่พิจารณาอัสัญญาขันธ์ ในอดีตอนาคตปัจจุบันเข้าด้วยกัน
ย่อมอัสัญญาขันธ์อย่างหยาบอย่างละเอียด อย่างดี อย่างชั่ว ภายในนอก ภายใน
ไกลแกลใกล้ เข้าด้วยกันแล้ว แลกำหนดโดยอนิจจังนั้นจัดเป็น
สัมมัตตสนญาณประการ ๑

บัญญัติที่ย่ออัสัญญาขันธ์เข้าด้วยกันแล้ว แลกำหนดโดยทุกขังเหมือน
กันนั้น ก็จัดเป็นสัมมัตตสนญาณประการ ๑

บัญญัติที่ย่ออัสัญญาขันธ์ด้วยกันแล้ว แลกำหนดโดยอนัตตานั้นก็จัดเป็น
สัมมัตตสนญาณประการ ๑

บัญญัติที่ย่อสังขารขันธ์ที่เป็นอดีตเป็นต้น พิจารณาโดยอนิจจังเป็น
สัมมัตตสนญาณประการ ๑ พิจารณาโดยทุกขัง เป็นสัมมัตตสนญาณประการ ๑
พิจารณาโดยอนัตตา เป็นสัมมัตตสนญาณประการ ๑

บัญญัติที่อวิญญาณขันธ์ที่เป็นอดีตเป็นต้น พิจารณาโดยอนิจจังเป็น
พิจารณาโดยอนัตตา เป็นสัมมัตตสนญาณประการ ๑ สิริรวมสัมมัตตสนญาณ

สัมมัตตสนญาณประการ ๑ พิจารณาโดยทุกขัง เป็นสัมมัตตสนญาณประการ ๑
ในชั้นที่ ๕ นี้ เมื่อสัมมัตตสนญาณ ๑๕ ประการด้วยกัน

ใช้แต่เท่านั้น ปัญญาที่พิจารณาทวารทั้ง ๖ คือจักขุทวาร โสททวาร
ฆานทวาร ชิวหาทวาร กายทวาร มโนทวารก่อทวารทั้ง ๖ ในอดีตแล
อนาคตแลปัจจุบันเข้าด้วยกัน ย่อทวารทั้ง ๖ อันเป็นภายในแลภายนอก
อยู่ไกลอยู่ใกล้ อย่างหยาบ อย่างละเอียด อย่างดี อย่างชั่วเข้าด้วยกันแล้ว
แลกำหนดโดย อนิจจัง ทุกขัง อนัตตานั้นเห็นว่าทวารทั้ง ๖ ไม่นั่นไม่คง
ไม่ยังไม่เย็นไม่เที่ยงไม่แท้ มีแต่ทุกข์เป็นเบื้องหน้าใช้อาตมาใช้ของอาตมา
เหมือนกัน จะได้แปลกได้ผิดกันหาบมิได้ ปัญญาที่พิจารณาทวารทั้ง ๖
โดยพระไตรลักษณ์ดังนี้ ก็จัดเป็นสัมมัตตสนญาณแต่ละอัน ๆ สิริเข้าด้วย
กันเป็นสัมมัตตสนญาณในทวารทั้ง ๖ ได้ ๑๘ ประการด้วยกัน

ใช้แต่เท่านั้น ปัญญาที่พิจารณาอารมณ์ทั้ง ๖ คือ รูปารมณ์
สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสอารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ ธัมมารมณ์ ย่อ
อารมณ์ทั้ง ๖ อันเป็นภายนอกแลภายใน อย่างหยาบ อย่างละเอียด อย่าง
ชั่วอย่างดี อยู่ไกลอยู่ใกล้เข้าด้วยกันแล้ว แลกำหนดโดยอนิจจังทุกขัง
อนัตตา เห็นว่าไม่เที่ยงไม่จริงก่อปรด้วยทุกข์ด้วยภัย ใช้อาตมา ใช้ของ
อาตมาเหมือนกันสน ปัญญาที่พิจารณาอารมณ์ทั้ง ๖ โดยพระไตรลักษณ์
ดังนี้ ก็จัดเป็นสัมมัตตสนญาณแต่ละอัน ๆ ตกว่าอารมณ์แต่ละสิ่ง ๆ นั้น
ก่อปรด้วยสัมมัตตสนญาณได้ละสิ่ง ๆ สิริรวมเข้าด้วยกันเป็นสัมมัตตสนญาณ
ในอารมณ์ ๖ ได้ ๑๘ ประการด้วยกัน

แลปัญญาที่พิจารณาวิญญาณทั้ง ๖ คือ จักขุวิญญาณ โสทวิญญาณ
ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ ย่อวิญญาณ

ทั้ง ๖ อันเป็นภายนอกภายใน อย่างหยาบอย่างละเอียดอย่างชั่วอย่างดี ไกลแลใกล้เข้าด้วยกันแล้ว แลกำหนดโดยอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ก็จัดเป็นสัมมัตตสนญาณแต่ละอัน ๆ เหมือนกันกับนัยหนหลัง สิริเป็นสัมมัตตสนญาณในวิญญาณทั้ง ๖ ได้ ๑๘ ประการด้วยกัน

ใช้แต่เท่านั้น บัญญาอันพิจารณาสัมผัสทั้ง ๖ มีจักขุสัมผัสเป็นอาทิ มีมโนสัมผัสเป็นปริโยสาน

พิจารณาเวทนาทั้ง ๖ มีจักขุสัมผัสชาเวทนาเป็นต้น มีมโนสัมผัสชาเวทนาเป็นปริโยสาน

พิจารณาสัญญาทั้ง ๖ มีจักขุสัมผัสชาสัญญาเป็นต้น มีมโนสัมผัสชาสัญญาเป็นปริโยสาน

พิจารณาเจตนาทั้ง ๖ มีจักขุสัมผัสชาเจตนาเป็นต้น มีมโนสัมผัสชาเจตนาเป็นปริโยสาน

พิจารณาทันหาทั้ง ๖ มีรูปตันหาเป็นต้น มีัมมตันหาเป็นปริโยสาน

พิจารณาวิตกทั้ง ๖ มีจักขุทวาริกวิตกเป็นต้น มีมโนทวาริกวิตกเป็นปริโยสาน

พิจารณาวิจารณ์ทั้ง ๖ มีจักขุทวาริกวิจารณ์เป็นต้น มีมโนทวาริกวิจารณ์เป็นปริโยสาน

พิจารณาธาตุทั้ง ๖ มีจักขุธาตุเป็นต้น มีมโนธาตุเป็นปริโยสาน

พิจารณาภคินทั้ง ๑๐ มีปจวิภคินเป็นต้น มีอาโลกภคินเป็นปริโยสาน

พิจารณาอาการ ๓๒ มีเกศาโลมาเป็นต้น มีมถดลูงคังเป็นปริโยสาน

พระวิสุทธิมรรค เล่ม ๓

๖๘๑

พิจารณาอายตนะ ๑๒ มีจักขวยตนะเป็นต้น มีธัมมายตนะเป็น
ประโยชน์

พิจารณาธาตุ ๑๘ มีจักขุธาตุเป็นต้น มีมนโณวิญญาณธาตุเป็น
ประโยชน์

พิจารณาอินทรีย์ ๒๒ มีจักขุนทรีย์เป็นต้น มีอัญญาตาอินทรีย์เป็น
ประโยชน์

พิจารณาธาตุทั้ง ๓ คือ กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ
พิจารณาภาพทั้ง ๙ คือ กามภาพ รูปภาพ อรูปภาพ สัตถุณีภาพ อสัตถุณีภาพ

แนวสัตถุณีนาสัตถุณีภาพ เอกโวการภาพ จตุโวการภาพ ปัญจโวการภาพ
พิจารณารูปขัณฐานทั้ง ๔ คือ ปฐมขัณฐาน ทุตติยขัณฐาน ตติยขัณฐาน

จตุตถขัณฐาน
พิจารณาอัมปมัญญาทั้ง ๔ คือ เมตตาพรหมวิหาร กรุณาพรหมวิหาร

มูทิตาพรหมวิหาร อุเบกขาพรหมวิหาร
พิจารณาอรูปขัณฐานทั้ง ๔ มี อากาสนัญญาตนะขัณฐานเป็นต้น มีเนว-

สัตถุณานาสัตถุญาตนะขัณฐานเป็นประโยชน์
พิจารณาองค์แห่งปฏิจัสสุปปาตธรรมทั้ง ๑๒ ประการ มีอวิชา

เป็นต้น มีชราแลมรณะเป็นประโยชน์
ยอธรรมทั้ง ๑๙ กองเข้าด้วยกันเป็นกอง ๆ รวมอดีตอนาคตแล

ปัจจุบันเข้าด้วยกัน รวมธรรมภายนอกภายใน อย่างหยาบอย่างละเอียด
อย่างชัวย่างคี่ ไกลแลใกล้เข้าด้วยกันเป็นกอง ๆ แล้วยกกำหนดธรรม

ทั้ง ๑๙ กองนั้นโดย อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา พิธีที่ยอธรรม ๑๙ กอง

เข้าด้วยกัน พิจารณาโดยนัยที่พิจารณาเบญจขันธ์เป็นอาภินันท์ จัดเป็น
สัมมัตตสนญาณแต่ละอัน ๆ เหมือนกันกับนัยที่สำแดงแล้วในเบญจขันธ์เป็น
อาภินันท์

เหตุฉะนั้นในสัมผัสสราสีนั้น จึงนับสัมมัตตสนญาณได้ ๑๘ ประการ
ในจเวทนาราสีนั้น จึงนับสัมมัตตสนญาณได้ ๑๘ ประการ
ในจสัญญาราสี แลจเจตนาราสี จตถหาราสี จวิตกราสี จวิจจ
ราสี จชาตุราราสี ก็นับสัมมัตตสนญาณได้ก่องละ ๑๘ ประการ ๆ เหมือนกัน
ในจตุกกัชฌานาราสีนั้น นับสัมมัตตสนญาณได้ ๑๒ ประการ
ในจตุกกอปปมัญญาราสีนั้น นับสัมมัตตสนญาณได้ ๑๒ ประการ
ในทสกกสสินราสีนั้น นับสัมมัตตสนญาณได้ ๓๐ ประการ
ในทวัตติงสโกฏฐาสราสีนั้น นับสัมมัตตสนญาณได้ ๙๖ ประการ
ในทวาทสายตนราสีนั้น นับสัมมัตตสนญาณได้ ๓๖ ประการ
ในอัญญารสชาตุราราสีนั้น นับสัมมัตตสนญาณได้ ๕๔ ประการ
ในพาวิสตินทริยราสีนั้น นับสัมมัตตสนญาณได้ ๖๖ ประการ
ในตรีชาตุราราสีนั้น นับสัมมัตตสนญาณได้ ๙ ประการ
ในนวกวนั้น นับสัมมัตตสนญาณได้ ๒๗ ประการ
ในจตุกกสมบาติราสีนั้น นับสัมมัตตสนญาณได้ ๑๒ ประการ
ในทวาทสปฏิจสมุปปาทังกราราสีนั้น นับสัมมัตตสนญาณเข้าด้วยกัน
จับเต็มแต่พิจารณาเบญจขันธ์นั้นมา จึงเป็นสัมมัตตสนญาณ ๖๐๓ ประการ
ด้วยกัน

สัมมัตตสนญาณแต่ละอัน ๆ นั้น มีโอกาสปริจเจท ๑๑ ประการสั้น
ด้วยกัน

โอกาสปรินิเวศ ๑๑ ประการนั้นสำเร็จด้วยติกกะอันหนึ่ง

ทุกกะ

๔ ทุกกะ

ติกกะอันหนึ่งนั้น ได้แก่อดีตติกกะ อันสมเด็จพระสรรเพชญ์

พุทธองค์ โปรดประทานพระสัทธรรมเทศนาในคัมภีร์พระอภิธรรมมัตถ-
สังคิณีว่า

“อติตา ชมฺมา อนาคตา ชมฺมา ปจฺจุบุ๋ปฺพนฺน ชมฺมา”

แลทุกกะ ๔ ทุกกะนั้น ได้แก่อัชฌัตตทุกกะประการ ๑ โอฬาริก

ทุกกะประการ ๑ หีนทุกกะประการ ๑ ทูเรทุกกะประการ ๑ ที่พระ
พุทธองค์ตรัสเทศนาไว้ในคัมภีร์พระอภิธรรมมัตถสังคิณี

นักปราชญ์พึงสันนิษฐานโดยกระทุ้ความว่า สัมมัสสนญาณแห่งพระ
โยคาพจรกุลบุตรอันพิจารณาสังขารธรรมนั้น นับเข้าในติกกะ ๑ ทุกกะ ๔
คือพระโยคาพจรกุลบุตรพิจารณาสังขารธรรม อันเป็นอดีตแลอนาคตแล
ปัจจุบันนั้น ได้ชื่อว่าสัมมัสสนญาณกอปฺรไป ในติกกะอันหนึ่งคืออดีตติกกะ

กาลเมื่อพิจารณาสังขารธรรมอันเป็นภายนอกแก่ภายใน ได้ชื่อว่า
สัมมัสสนญาณ กอปฺรไปในอัชฌัตตทุกกะ

กาลเมื่อพิจารณาสังขารธรรมอย่างหยาบอย่างละเอียดนั้น ได้ชื่อว่า
สัมมัสสนญาณ กอปฺรไปในพาหิกทุกกะ

กาลเมื่อพิจารณาสังขารธรรมอย่างชั้วอย่างตื้นนี้ ได้ชื่อว่าสัมมัส-
สนญาณ กอปฺรไปในทีนทุกกะ

กาลเมื่อพิจารณาสังขารธรรม อยู่ไกลอยู่ใกล้นี้ ได้ชื่อว่าสัม-
มัสสนญาณ กอปฺรไปในทูเรทุกกะ

ในทุกกะ ๔ ทุกกะนี้ แยกออกเป็นบทได้ ๘ บท ตักกะอันหนึ่งนั้น แยกออกเป็นบทได้ ๓ บท ๘ กับ ๓ เข้ากันเป็น ๑๑ เรียกว่าโอกาสปริเฉท ๑๑ ยুক্তในสัมมัตตสนญาณแต่ละอัน ๆ ก็มีด้วยประการฉะนี้

นักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่า กิจที่พระโยคาพจรกุลบุตรพิจารณาสังขาร มีต้นว่าเบญจขันธ์ อันเป็นส่วนอดีตกาลล่วงแล้วแต่หลังนั้นจัดเป็นโอกาส ปริเฉทประการ ๑

พิจารณาสังขารธรรม อันเป็นอนาคตข้างหน้านั้น ก็จัดเป็นโอกาส ปริเฉทประการ ๑

พิจารณาสังขารธรรม อันเป็นส่วนในปัจจุบันนั้น ก็จัดเป็นโอกาส ปริเฉทประการ ๑

พิจารณาสังขารธรรม อันเป็นส่วนภายใน คือพิจารณาในร่างในกาย แห่งตนนั่นเอง จัดเป็นโอกาสปริเฉทประการ ๑

พิจารณาสังขารธรรม อันเป็นส่วนภายนอก คือพิจารณาร่างกาย แห่งบุคคลอื่น จัดเป็นโอกาสปริเฉทประการ ๑

พิจารณาสังขารธรรม ที่หยาบที่กระต้างนั้น ก็จัดเป็นโอกาสปริเฉท ประการ ๑

พิจารณาสังขารที่สุชุมภาพละเอียด ๆ นั้น ก็จัดเป็นโอกาสปริเฉท ประการ ๑

พิจารณาสังขารที่สามคนนั้น ก็จัดเป็นโอกาสปริเฉทประการ ๑

พิจารณาสังขารที่ตีที่ประณีตบรรจงนั้น ก็จัดเป็นโอกาสปริเฉท ประการ ๑

พิจารณาสังขารธรรมแต่บรรดาที่อยู่ไกล ๆ นั้น ก็จัดเป็นโอกาส

ปริจเฉทประการ ๑

พิจารณาสังขารธรรมมีต้นว่า เบญจขันธ์แต่บรรดาที่อยู่ใกล้ ๆ นั้นก็
จัดเป็นโอกาสปริจเฉทประการ ๑

สิริเข้าด้วยกันเป็นปริจเฉท ๑๑ ประการ ยุกติในสัมมัตตสนญาณแต่
ละอัน ๆ

ตกว่าสัมมัตตสนญาณทั้ง ๖ ร้อย ๓ ประการนั้น แต่ล้วนมีโอกาส
ปริจเฉท ๑๑ ประการเหมือนกันสิ้น

ถ้าจะนับ สัมมัตตสนญาณโดยประเภทแห่งโอกาสปริจเฉทนั้นเป็น
สัมมัตตสนญาณถึง ๖๖๓๓ ประการด้วยกัน

จะยกขันธ์วิเศษนับคืน ในสัมมัตตสนญาณเบื้องต้น ก็ยุกติในเบญจขันธ์ ๕
ประการนั้นก่อน ถ้าจะว่าแต่สัมมัตตสนญาณ ที่ยุกติในเบญจขันธ์ ๕ ประการ
นั้น สำแดงโดยย่อนับสัมมัตตสนญาณได้ ๑๕ ประการ

ถ้าจะสำแดงโดยประเภทแห่งโอกาสปริจเฉทนั้น นับสัมมัตตสนญาณได้
๑๖๕ ประการ

ถ้าจะว่าแต่รูปขันธ์สิ่งเดียวกัน สำแดงโดยย่อับสัมมัตตสนญาณได้ ๓
ประการ คือสัมมัตตสนญาณ อันพิจารณารูปโดยอนิจจังนั้นประการ ๑
พิจารณารูปโดยทุกขังนั้นประการ ๑ พิจารณารูปโดยอนัตตานั้นประการ ๑
สิริสัมมัตตสนญาณเป็น ๓ ประการทั้งนี้

แต่สัมมัตตสนญาณที่พิจารณารูปโดยอนิจจังประการ ๑ นั้น เมื่อสำแดง
โดยประเภทแห่งโอกาสปริจเฉทนั้น แยกออกไปเป็น ๑๓ ประการ “วุดุตติ
เหตุ” จริงอยู่ พระผู้เป็นเจ้าของธรรมเสนาบดีที่สำแดงพระธรรมเทศนาไว้ใน

กัมภีร์พระปฏิสัมภิกามรรคว่า สัมมัสสนญาณเป็นปฐมนั้น พิจารณารูปในอดีตโดยอนิจจังว่า “ย อตีต รูป ตั ยสุมา อตีเตเว ชีณ นิมิ ภว สมฺปตฺตุนติ อนิจฺจํ ขยตฺเตน วา” รูปอันใดมีในอดีตบังเกิดขึ้นในอดีตภพหลังชาติหลังตั้งแต่ ๑ ชาติ ๒ ชาติ ๓ ชาติ ๔ ชาติ ๘ ชาติ ๙ ชาติ ๑๐ ชาติร้อยชาติพันชาติหมื่นชาติแสนชาติตราบเท่าถึงอนกอนันตชาติ รูปทั้งปวงนั้นเที่ยรย่อมสิ้นไปฉิบหายไปในอดีตชาติสิ้นไปฉิบหายไปในอดีต สฬสังขารนั้น ที่จะยืนยงคงอยู่สืบมาต่อมา ตราบเท่าถึงปัจจุบันชาติปัจจุบันภพนั้นหาบมิได้ เกิดมาชาติใดฉิบหายไปในชาตินั้น มีในชาติใดสิ้นไปในชาตินั้น ยืนยงคงอยู่ไม่มาก แต่สักสองชาติก็คงอยู่มิได้ เกิดชาติใดตายชาตินั้น เกิดภพใดตายภพนั้น เหตุฉะนั้น แต่บรรดารูปที่มีในอดีตนั้น เที่ยรย่อมเป็นอนิจจังไม่เที่ยงไม่แท้พองหมดพอสัน พระพุทธองค์ตรัสเทศนาว่ารูปในอดีตเป็นอนิจจัง ด้วยอรรถว่าฉิบหายไปสิ้นไป สมนครหนักหนา

อนึ่งนักปราชญ์บางแห่งได้ย่อความในสัมมัสสนญาณ ดังที่กล่าวมาแล้วนั้น ให้สั้นเข้าไปอีกอย่างหนึ่ง มีนัยที่จะแสดงต่อไปนี้

ใช้แต่เท่านั้น ปัญญาที่พิจารณาทวารทั้ง ๖ คือจักขุทวาร โสตทวาร ฆานทวาร ชิวหาทวาร กายทวาร มโนทวาร ที่เป็นอดีตเป็นต้น กำหนดโดยอนิจจัง ทุกขังอนัตตานั้น ๆ กัจฉเป็นสัมมัสสนญาณแต่ละอย่าง ๆ สิริรวมเข้าด้วยกันเป็นญาณในทวาร ๖ ได้ ๑๘ ประการ

ใช้แต่เท่านั้น ปัญญาที่พิจารณาอารมณ์ทั้ง ๖ คือรูปารมณ์ สัททวารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ ฐัมมารมณ์ ที่เป็นอดีต

เป็นต้น กำหนดโดยอนิจจัง ทุกขัง อนัตตานั้นก็จัดเป็นสัมมัตตสนญาณละ
อย่าง ๆ รวมสัมมัตตสนญาณ ในอารมณฺ์ทั้ง ๖ เป็นญาณ ๑๘ ประการ

แลบัญญัติที่พิจารณาวิญญาณทั้ง ๖ จักขุวิญญาณ โสทวิญญาณ
ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ ทั้งอดีตอนาคต
ปัจจุบัน จนถึงไกลไกล กำหนดโดยอนิจจัง ทุกขัง อนัตตานั้น ๆ ก็จัด
เป็นสัมมัตตสนญาณละอย่าง ๆ รวมสัมมัตตสนญาณในวิญญาณ ๖ เป็น ๑๘
ประการ

แลบัญญัติที่พิจารณาสัมผัส ๑ คือ จักขุสัมผัส โสทสัมผัส ฆาน
สัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส ที่เป็นอดีตเป็นต้น กำหนด
โดย อนิจจัง ทุกขัง อนัตตานั้น กันับสัมมัตตสนญาณได้ ๑๘ ประการ

แลบัญญัติที่พิจารณาเวทนาทั้ง ๖ คือจักขุสัมผัสสชาเวทนา โสท
สัมผัสสชาเวทนา ฆานสัมผัสสชาเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา กาย
สัมผัสสชาเวทนา มโนสัมผัสสชาเวทนา ที่เป็นอดีตเป็นต้นกำหนดโดย
อนิจจัง ทุกขัง อนัตตานั้น ๆ กันับสัมมัตตสนญาณได้ ๑๘ ประการ

แลบัญญัติพิจารณาสัญญา ๖ คือจักขุสัมผัสสชาสัญญา โสทสัมผัสสชา
สัญญา ฆานสัมผัสสชาสัญญา ชิวหาสัมผัสสชาสัญญา กายสัมผัสสชาสัญญา
มโนสัมผัสสชาสัญญาที่เป็นอดีตเป็นต้นนั้น กำหนดโดยอนิจจัง ทุกขัง
อนัตตานั้น ๆ กันับสัมมัตตสนญาณได้ ๑๘ ประการ

แลบัญญัติพิจารณาโดย อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ในเจตนา ๖ คือ
จักขุสัมผัสสชาเจตนา โสทสัมผัสสชาเจตนา ฆานสัมผัสสชาเจตนา

ชีวหาสมผัสสชาเจตนา กายสมผัสสชาเจตนา มโนสมผัสสชาเจตนา ที่เป็นอดีตเป็นต้นนั้น ๆ ก็นับสัมมัตสนญาณได้ ๑๘ ประการ

แลบัญญัติพิจารณาโดย อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ในตัณหา ๖ คือ รุกฺขตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ฐัมมตัณหา ที่เป็นอดีตเป็นต้น ก็นับสัมมัตสนญาณได้ ๑๘ ประการ

แลบัญญัติพิจารณาโดย อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ในวิตก ๖ คือ จักขุทวาริกวิตก โสททวาริกวิตก ฆานทวาริกวิตก ชิวหาทวาริกวิตก กายทวาริกวิตก มโนทวาริกวิตก ที่เป็นอดีตเป็นต้น ก็นับสัมมัตสนญาณได้ ๑๘ ประการ

แลบัญญัติพิจารณาโดย อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ในวิจาร์ ๖ คือ จักขุทวาริกวิจาร์ โสททวาริกวิจาร์ ฆานทวาริกวิจาร์ ชิวหาทวาริกวิจาร์ กายทวาริกวิจาร์ มโนทวาริกวิจาร์ ที่เป็นอดีตเป็นต้น ก็นับสัมมัตสนญาณได้ ๑๘ ประการ

แลพิจารณาในธาตุ ๖ มีจักขุธาตุเป็นต้นก็ได้ญาณ ๑๘ ประการ

แลพิจารณาในกสิณ ๑๐ มีปฐวีกสิณเป็นต้น ก็ได้ญาณ ๑๐ ประการ

แลพิจารณาในอากาโร ๓๒ มีเกศมาเป็นต้น ก็นับญาณได้ ๙๖ ประการ

แลพิจารณาอายุตนะ ๓๒ มีจักขวยตนะเป็นต้น ก็นับญาณได้ ๓๖ ประการ

แลพิจารณาธาตุ ๑๘ มีจักขุธาตุเป็นต้น ก็นับญาณได้ ๕๔ ประการ

แลพิจารณาอินทรีย์ ๒๒ มีจักขุอินทรีย์เป็นต้น มีอัญญาอินทรีย์เป็น
ที่สุด ก็นับญาณได้ ๖๖ ประการ

แลพิจารณาในธาตุ ๓ คือ กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ ก็นับญาณ
ได้ ๙ ประการ

แลพิจารณาภพ ๙ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัตถุภพ
อสัตถุภพ เนวสัตถุภวานาสัตถุภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโว-
การภพ ก็นับญาณได้ ๒๒ ประการ

แลพิจารณารูปฌาน ๔ คือ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถ
ฌาน ก็ได้ฌาน ๑๒ ประการ

แลพิจารณาพรหมวิหาร ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา
ก็ได้ฌาน ๑๒ ประการ

แลพิจารณาอรูปฌาน ๔ มีอากาสนัญญาตณณานเป็นต้น มีเนว-
สัตถุภวานาสัตถุญาตณณานเป็นที่สุด ก็ได้ญาณ ๑๒ ประการ

แลพิจารณาองค์แห่งปฏิจสุมุปาทธรรม ๑๒ มีวิชชาเป็นต้น มี
ชรามรณะเป็นที่สุด ก็ได้ญาณ ๓๖ ประการ

นักปราชญ์พึงสัมมัตตญาณในเบญจขันธ์ ๑๕ ในจิตตาร ๑๘ ใน
จิตฺตญาณ ๑๘ ในจตฺตมัต ๑๘ ในเจตนา ๑๘ ในสัจญา ๑๘ ในเจตนา
๑๘ ในจตฺตนา ๑๘ ในจิตฺต ๑๘ ในจิจาร ๑๘ ในธาตุ ๑๘ ใน
ทสกฺตณ ๓๐ ในทตฺตคิงสการ ๙๖ ในทวาทสอยตณ ๓๖ ในอฏฺฐารส
ธาตุ ๕๔ ในทวีสตฺตอินทรีย์ ๖๖ ในทฐีธาตุ ๙ ในทวภพ ๒๗ ในจตุรฺรูป
ฌาน ๑๒ ในจตุพรหมวิหาร ๑๒ ในจตุรฺรูปฌาน ๑๒ ในทวาทสองคฺแห่ง
ปฏิจสุมุปาทธรรม ๒๖ ประการ รวมธรรมท้ง ๒๓ กองท้งสน เป็น
สัมมัตตญาณ ๖๐๓ ประการด้วยกันจะน

แลสัมมัสสนญาณแต่ละอย่าง ๆ นั้นมีโอกาสปริจเฉท ๑๑ ประการสั้น
คัวยกัน

โอกาสปริจเฉท ๑๑ ประการนั้น สำเร็จด้วยติกกะ ๑ ทุกกะ ๔
ติกกะ ๒ นั้นได้แก่อดีตติกกะ ที่สมเด็จพระพุทธองค์ตรัสเทศนาในพระ
อภิธรรมมัตถสังคินีว่า “อดีตตา ชมมา อนาคตา ชมมา ปจจุปปนนา
ชมมา”

แลทุกกะ ๔ นั้นได้แก่อัชฌัตตทุกกะ ๑ โอปริกทุกกะ ๑ หีนทุกกะ ๑
ทุเรทุกกะ ๑ ตามที่พระพุทธองค์เจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมมัตถสังคินีว่า ธรรม
ที่เป็นภายนอกแลภายใน ธรรมที่หยาบแลละเอียด ธรรมที่เลวทรามแล
ประณีตดี ธรรมที่มีไกลแลใกล้ดังนี้

นักปราชญ์พึงสันนิษฐานโดยกระดูกความว่า สัมมัสสนญาณแห่งพระ
โยคาพจรอันพิจารณาสังขารธรรมนั้น นับเข้าในติกกะ ๑ ทุกกะ ๔ เมื่อ
พระโยคาพจรพิจารณาสังขารธรรมเป็นอดีต แลอนาคตปัจจุบันนั้นได้ชื่อว่า
สัมมัสสนญาณประกอบในติกกะ ๑ ก็อดีตติกกะ

เมื่อพิจารณาสังขารธรรมอันเป็นภายในแลภายนอกนั้น ได้ชื่อว่า
สัมมัสสนญาณประกอบในอัชฌัตตทุกกะ

เมื่อพิจารณาสังขารธรรมอย่างหยาบอย่างละเอียดนั้น ได้ชื่อว่า
ประกอบในโอพริกทุกกะ

เมื่อพิจารณาสังขารธรรมอย่างชั่วอย่างดีนั้น ได้ชื่อว่าสัมมัสสนญาณ
ประกอบในหีนทุกกะ

เมื่อพิจารณาสังขารธรรมอยู่ไกลแลใกล้กันนั้น ได้ชื่อว่าสัมมัสสนญาณ
ประกอบในทุเรทุกกะ

ในทุกกะ ๔ นั้นแยกเป็นบทได้ ๘ บท ในติกกะ ๑ นั้นแยกเป็นบท
ได้ ๓ บท ๘ กับ ๓ รวมกันเป็น ๑๑ เรียกว่าโอกาสปริจเจท ๑๑ ยুক্তีใน
สัมมัสสนญาณ ๆ ก็มีด้วยประการฉะนี้

ในสัมมัสสนญาณ ๖๐๓ ประการนั้น อันหนึ่ง ๆ แต่ละวันมีโอกาส
ปริจเจท ๑๑ ประการ ๆ เหมือนกันสิ้น

ถ้าจะนับสัมมัสสนญาณโดยประเภทโอกาสปริจเจทนั้นเป็นถึง ๖๖๓๓
ประการด้วยฉนั้น “เพราะเอา ๑๑ คูณ ๖๐๓”

จะยกขณวิสัยนามัน ในสัมมัสสนญาณเบื้องต้นที่ยুক্তีในเบญจขันธ์ ๕
ประการนั้นก่อน “วุตฺตํ เหน็ด” จริงอยู่พระผู้เป็นเจ้า พระธรรมเสนาบดี
สารีบุตร สำแดงธรรมเทศนาไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า สัมมัสสนญาณ
เป็นปฐมนั้น พิจารณารูปในอดีตโดยอนิจจังว่า “ยํ อตฺตํ รูปํ ตํ ยสุมา
อตฺเตยว ชีณํ” เป็นต้นว่าความว่ารูปอันใดมีในอดีต บังเกิดขึ้นในอดีต
ภพหลังชาติหลัง ดังแต่ชาติหนึ่งถืออเนกอนันตชาติ รูปทั้งปวงนั้นย่อมสิ้น
ไปฉิบหายไปในอดีตชาติอดีตภพสิ้นทั้งนั้น ที่จะยืนยงคงสืบต่อมาถึงปัตถบัน
ชาติ ปัตถบันภพนั้นหาไม่ได้ เกิดมาชาติใดฉิบหายไปในชาตินั้น มีใน
ชาติใดสิ้นไปในชาตินั้น จะยืนยงคงอยู่ไม่มากแต่สักสองชาติก็คงอยู่มิได้
เกิดชาติใดตายชาตินั้น เกิดภพใดตายภพนั้น เหตุฉะนี้แต่บรรดาราษฎ์ที่มีใน
อดีตภพนั้นย่อมเป็นอนิจจังไม่เที่ยงไม่แท้หมดทั้งสิ้น พระพุทธองค์ตรัส
เทศนาไว้ว่ารูปในอดีตเป็นอนิจจังด้วยอรรถาว่าฉิบหายไปแล้วไปสิ้นไปนี้ สมควร
นักหนา ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ปัญญาที่พิจารณารูปในอดีตโดยอนิจจังตั้ง
จักเป็นสัมมัสสนญาณ อันจำแนกโดยประเภทแห่งโอกาสปริจเจทประการ ๑

แลสัมมัสสนญาณเป็นคำรบ ๒ พิจารณารูปในอนาคต โดยอนิจจัง ว่า “ยิ อนาคตฺ อนนฺตรกเว นิพฺพตฺตลฺลสฺตี ตปี ตตฺเถว จียิสฺสตี น ตโต ปรี ภาวํ คมิสฺสตีตี อนิจฺจํ ขยตฺเถน วา” รูปอันใดเป็นอนาคตจะบังเกิดในภพอันเป็นลำดับนั้น เมื่อบังเกิดแล้วรูปนั้นก็สิ้นไปฉิบหายไป ในภพอันเป็นลำดับนั้นเป็นแท้ ที่จะยืนยงคงอยู่ต่อสืบไปในภพเบื้องหน้ากว่านั้นหามิได้ มีสภาวะเป็นอนิจจังด้วยธรรมดาว่าสิ้นไปฉิบหายไปไม่ยั้งไม่ยี่น ไม่มันไม่คง แต่บรรดารูปทั้งปวงที่จะบังเกิดในอนาคตนั้น สุดแท้แต่เกิดมาในภพใดชาติใด ก็ฉิบหายไปสิ้นไปในภพนั้นในชาตินั้น จะยืนยงคงอยู่ได้โดยน้อยแต่สักสองภพก็คงอยู่บมิได้ เกิดชาติใดก็จะตายชาตินั้นก็ดับภพใดก็จะตายภพนั้น ปัญญาอันพิจารณารูปในอนาคตเบื้องหน้า โดยอนิจจังตั้งพรรณนามาจะเห็นแจ้งจัดเป็นสัมมัสสนญาณคำรบ ๒

แลสัมมัสสนญาณคำรบ ๓ นั้น พิจารณารูปในปัจจุบันโดยอนิจจังว่า “ยิ ปจฺจุปฺปนํ รูปนฺตปี อีเชว จียตี น อีโต กจฺนตีตี อนิจฺจํ ขยตฺเถน วา” รูปอันใดเป็นปฏัตถุบันนั้น เมื่อบังเกิดอยู่ในปัจจุบันภพนั้น รูปนั้นก็เที่ยวฉิบหายไปสิ้นไปในปัจจุบันภพนั้นเป็นแท้ จะยืนยงคงอยู่ต่อสืบต่อไปในเบื้องหน้าแต่ปัจจุบันนั้นหาบมิได้ เกิดชาตินั้นก็ฉิบหายไปบรรลัยไปในชาตินี้ เอาเพียงเอาจริงบมิได้ มีสภาวะเป็นอนิจจัง ด้วยธรรมดาว่าฉิบหายไปสิ้นไปไม่มันไม่คง ปัญญาพิจารณารูปในปัจจุบันโดยอนิจจังตั้งนั้นแล จัดเป็นสัมมัสสนญาณที่ ๓

แลสัมมัสสนญาณที่ ๔ นั้น พิจารณารูปภายในโดยอนิจจังว่า “ยิ อชฺชตฺตํ ตปี อชฺชตฺตเมว จียตี น พหิทฺธภาวํ กจฺนตีตี อนิจฺจํ ขยตฺเถน วา” รูปอันใดเป็นภายในบังเกิดขึ้นภายใน เมื่อบังเกิดแล้ว

รูปนั้นก็จะสิ้นไปฉิบหายไปในภายใน เมื่อบังเกิดแล้ว รูปนั้นก็สิ้นไป
ฉิบหายไปในภายใน จะได้ยื่นยงคองอยู่สืบต่อไปจนถึงเป็นพหิทธานุรูป. เป็น
รูปภายนอกนั้นหาบมิได้ รูปภายในนั้น เทียรย่อมนั้นไปในภายในฉิบหาย
ไปในภายในเป็นแท้ เหตุฉะนั้นรูปภายในนั้นนักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่าเป็น
อนิจจัง ด้วยอรรถว่าสิ้นไป ฉิบหายไป ไม่นั่นไม่คง ปัญญาพิจารณารูป
ภายในโดยอนิจจังดังนี้แล จัดเป็นสัมมัสสนญาณที่ ๔

แลสัมมัสสนญาณที่ ๔ นั้น พิจารณารูปภายนอกโดยอนิจจังว่า “ยิ
พหิทธาเยว ตปี พหิทธาเยว ชียติ น อชฌตฺตภาวํ กจฺจตฺตี อนิจฺจํ
ขยตฺเถน วา” รูปอันใดเป็นภายนอกบังเกิดภายในภายนอก รูปอันนั้น
เทียรย่อมนั้นไปฉิบหายไปในภายนอกนั้นเป็นแท้ จะได้ยื่นยงคองจนทราบเท่า
ถึงเป็นอวัชคัตถะรูป เป็นรูปภายในนั้นหาบมิได้ รูปภายนอกนั้นมีแต่จะสิ้นไป
ภายนอกฉิบหายประลัย ไปในภายนอกเป็นอนิจจังด้วยอรรถว่าสิ้นไปไม่ยัง
ไม่ยื่น ไม่นั่นคง ปัญญาพิจารณารูปภายนอกโดยอนิจจังดังนี้ จัดเป็น
สัมมัสสนญาณที่ ๕

แลสัมมัสสนญาณที่ ๖ นั้น พิจารณารูปอย่างหยาบโดยอนิจจังว่า
“ยิ โอพาริกิ ตปี ตตฺเถว ชียติ น สฺขุมภาวํ กจฺจตฺตี อนิจฺจํ
ขยตฺเถน วา” รูปอันใดเป็นรูปอันหยาบ บังเกิดขึ้นเป็นรูปอันหยาบแล้ว
ก็สิ้นไปฉิบหายไปในที่อันบังเกิดตนเอง จะได้ยื่นยงคองจนทราบเท่าถึง
เป็นสุขุมรูป เป็นรูปอย่างละเอียดนั้นหาบมิได้เกิดในที่หยาบก็ฉิบหายไปในที่
หยาบ สิ้นไปในที่หยาบ เป็นอนิจจังด้วยอรรถว่าสิ้นไป ไม่นั่นไม่คง
ปัญญาพิจารณารูปอย่างหยาบโดยอนิจจังดังนี้แล จัดเป็นสัมมัสสนญาณที่ ๖

แลสัมมัตถสนญาณที่ ๗ นั้น พิจารณารูปอย่างละเอียดโดยอนิจจัง ว่า “ยํ สุกุมํ ตปํ ตตฺเตว ขียติ น โอปาริกภาวํ กจฺจตีติ อนิจฺจํ ขยตฺเตว วา” รูปอันใดเป็นรูปอย่างละเอียด บังเกิดเป็นรูปอันละเอียดแล้ว ก็สิ้นไปฉิบหายไปในที่อันบังเกิดนั้นเอง จะได้ยืนยงคงอยู่จนตราบเท่าถึงเป็นโอพาริกรูป เป็นรูปอย่างหยาบนั้นหาบมิได้ เกิดในส่วนอันละเอียด ก็สิ้นไปในส่วนอันละเอียด เป็นอนิจจังไม่ยั้งไม่ยั้ง ฉิบหายไ้สิ้นไป ไม่มั่นไม่คงไม่เที่ยงไม่แท้ ปัญญาพิจารณารูปอย่างละเอียด โดยอนิจจังดังนี้แล จัดเป็นสัมมัตถสนญาณคํารบ ๗

แลสัมมัตถสนญาณคํารบ ๘ นั้น พิจารณารูปอย่างชั่วโดยอนิจจังว่า “ยํ หีนํ ตตฺเตน ขียติ น ปณีตภาวํ กจฺจตีติ อนิจฺจํ ขยตฺเตน วา” รูปอันใดเป็นรูปอย่างชั่ว บังเกิดขึ้นเป็นรูปอย่างชั่วแล้ว ก็สิ้นไปฉิบหายไปในที่บังเกิดนั้นเอง จะได้ตั้งอยู่ตราบเท่าได้ประณีตรูป เป็นรูปอย่างดีอย่างประณีตนั้นหาบมิได้ เกิดเป็นส่วนอันชั่ว ก็สิ้นไปฉิบหายไปในส่วนอันชั่ว ควรจะเป็นอนิจจังสังเวชนีหนังกหนา ปัญญาพิจารณารูปที่ชั่วโดยอนิจจังดังนี้แล จัดเป็นสัมมัตถสนญาณคํารบ ๘

แลสัมมัตถสนญาณคํารบ ๙ นั้น พิจารณารูปอย่างประณีตโดยอนิจจังว่า “ยํ ปณีตํ ตปํ ตตฺเตว ขียติ น หีนภาวํ กจฺจตีติ อนิจฺจํ ขยตฺเตน วา” รูปที่อย่างประณีตนั้น เมื่อบังเกิดแล้วก็สิ้นสูญไปในส่วนอันประณีต จะได้ตั้งอยู่เป็นอันเที่ยงอันแท้หาบมิได้ จะถึงซึ่งภาวะเป็นหินรูปหาบมิได้ ยังอยู่เป็นส่วน ๆ รูปแล้วก็สิ้นไปในส่วนแห่งประณีตรูป ปัญญาพิจารณาพระอนิจจัง ซึ่งบังเกิดมีในประณีตรูปนี้แล จัดเป็นสัมมัตถสนญาณคํารบ ๙

แลสัมมัตตสนญาณการบ ๑๐ นั้น พิจารณารูปอันอยู่ไกลโดยอนิจจัง
ว่า “ยี่ ทูเร ตปี ตตุเถว ชียติ น สนฺติเกภาวํ กจฺจตฺตี อนิจฺจํ
ขยตฺเถน วา” รูปอันใดเป็นทูลรูปอันอยู่ในประเทศอันไกลนั้น “ตตุเถว
ชียติ” รูปนั้นยังมีทันที่จะเป็นสันติกรูป ยังมีทันที่จะมาถึงในที่ใกล้ ก็
สิ้นไปฉิบหายไปในที่ใกล้นั่นเอง

อันธรรมคาวารูปธรรมนอายุยีน ๑๗ ขณะจิต จะได้ยี่นึ่งไปกว่า
๑๗ ขณะจิตนั้นหาบมิได้ สุดแท้แต่บังเกิดกรบ ๑๗ ขณะจิต แล้วก็ดับต่อ ๆ
กันไปโดยลำดับ ๆ เหตุฉะนี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคจึงมีพระพุทธฎีกา
โปรดประทานพระสัทธรรมเทศนาว่า รูปที่อยู่ไกลเป็นทูลรูปนั้น ยังมีทัน
ที่จะมาใกล้ ยังมีทันที่จะเป็นสันติกรูปก็สิ้นไปฉิบหายไปในที่ใกล้นั่นเอง
จะยี่นึ่งจะมันจะกงจะเทยจะแท้หาบมิได้ ปัญญาพิจารณารูปอันอยู่ไกล
โดยอนิจจังตั้งนั้นแล จัดเป็นสัมมัตตสนญาณการบ ๑๐

แลสัมมัตตสนญาณการบ ๑๑ นั้น พิจารณารูปอันอยู่ใกล้โดยอนิจจังว่า
“ยี่ สนฺติเก ตปี ตตุเถว ชียติ น ทูเรภาวํ กจฺจตฺตี อนิจฺจํ
ขยตฺเถน วา” รูปอันใดเป็นสันติกรูปอยู่ในประเทศที่ใกล้ “ตตุเถว
ชียติ” รูปนั้นยังมีทันจะเป็นทูลรูป ยังมีทันที่จะไปถึงประเทศที่ไกล ๆ
ก็สิ้นไปฉิบหายไปในที่ใกล้นั่นเอง เพราะเหตุรูปธรรมนอายุยีน ๑๗ ขณะจิต
เกิดเร็วดับเร็วนี้หนักหนา ควรจะเป็นอนิจจังสังเวชยี่นึ่งนัก ปัญญาพิจารณา
รูปอันอยู่ใกล้โดยอนิจจังตั้งนั้นแล จัดเป็นสัมมัตตสนญาณการบ ๑๑ โดยนัย
ประเภทแห่งโอกาสปริจเฉทที่สำแดงแล้วแต่หลัง

แต่สัมมัตตสนญาณที่พิจารณารูปโดยทุกขัง พิจารณารูปโดยอนัตตานั้น เมื่อจำแนกออกโดยประเภทแห่งโอกาสปริจเจตนั้น ก็จัดเป็นสัมมัตตสนญาณ ๑๑ ประการ ๆ เหมือนกันกับสัมมัตตสนญาณที่พิจารณารูปโดยอนิจจัง แปรลกกันแต่ว่า “ทุกขัง ภัยตุเถน อนตฺตา อสารถฺเถน” แปรลกกันแต่เท่านั้น อื่น ๆ จะได้แปรลกกันหาบมิได้ กิจที่จะพิจารณารูปในอดีตแลอนาคตแลปัจจุบัน พิจารณารูปภายในภายนอก พิจารณารูปอย่างหยาบอย่างละเอียดอย่างชว้อย่างดี อยู่ไกลอยู่ใกล้ นั้น เหมือนกันเป็นอันหนึ่งอันเดียว จะได้ผิดทำนองเดียวกันหาบมิได้ แปรลกกันแต่ที่กำหนดจิตโดยอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา สัมมัตตสนญาณ ๑๑ ในเบื้องต้นนั้นกำหนดจิตโดยพระทุกขัง สัมมัตตสนญาณในเบื้องปลายนั้นกำหนดจิตโดยพระอนัตตา

กำหนดจิตโดยทุกขังนั้นให้ว่า “ทุกขัง ภัยตุเถน” เมื่อกำหนดจิตโดยอนัตตานั้นให้ว่า “อนตฺตา อสารถฺเถน” ในบทว่า “ทุกขัง ภัยตุเถน” นั้นมีอรรถอธิบายว่ารูปในอดีตแลอนาคตแลปัจจุบันรูปภายในภายนอกอย่างหยาบอย่างละเอียดอย่างชว้อย่างดี อยู่ไกลอยู่ใกล้ นั้นที่ยรย้อมกอบปรไปด้วยทุกขังมีชาติทุกขังเป็นต้นประธาน เกิดมาเป็นรูปแล้วก็มีทุกขังเป็นเบื้องหน้า มีแต่ทุกขังเป็นที่สุก ชราแลพยาธิแลมรณะนั้นติดตามรัตรีงตรึงตรา ติดตามเบียดเบียดล้างผลาญอยู่ทุกเมื่อ สุกแต่แต่รูปขึ้นแล้วก็มีกองทุกขังกองภัยกองอุปัทวอันตรายตกต้องย้ายปีศา โดยสภาวะแห่งตนอันจะเปล่าปลอดรอดพ้นจากกองทุกขังกองภัยนั้น ไม่มีเลยเป็นอันขาด เหตุฉะนั้นพระธรรมเสนาบดีสารีบุตร จึงแสดงพระสัทธรรมเทศนาสั่งสอนให้

พระโยคคณาจารย์พิจารณาโดยทุกขันธ์ให้เจริญภาวนาว่า “ทุกขั กษตุ-
เถน” ก็มีด้วยประการฉะนี้

แล้วในบทว่า “อนตฺตา อสารถฺเถน” นั้น มีอรรถาธิบายว่า
รูปธรรมทั้งปวงนี้ เมื่อพิจารณาไปโดยปรมาตมอันสุขุมภาพนั้นแต่ล้วน
ใช้ตัวใช้ตนอาตมา “อสารถฺเถน” ด้วยอรรถว่าหาแก่นสารมิได้แต่สัก
สิ่งสักอัน เมื่อพิจารณาทุกรูปในอดีตกถอยหลังไปตั้งแต่ ๑ ชาติ ๒ ชาติ
๓ ชาติ ๔ ชาติ ๕ ชาติ ๖ ชาติ ๗ ชาติ ๘ ชาติ ๙ ชาติ ๑๐ ชาติ
๑๑ ชาติ ๑๒ ชาติ ๑๐๐ ชาติ ๑,๐๐๐ ชาติ ๑๐,๐๐๐ ชาติ ๑๐๐,๐๐๐
ชาติ トラบเท่าถึงอนเนกอนันตชาติ จะได้มีรูปอันใดอันหนึ่งเป็นแก่นสาร
มาตรว่าน้อยหนึ่งหาบมิได้ พิจารณาไปข้างฝ่ายอนาคตเบื้องหน้านั้นเล่า
ก็แต่ล้วนไม่เป็นแก่นสาร ใช้อาตมาใช้ของแห่งอาตมาธิบายว่าถ้ารูปเป็น
ของอาตมาอยู่แล้ว ก็จะมีบังคับบัญชาจะว่ากล่าวสั่งสอนได้ จะไม่บ่วยไม่ไข
จะไม่กระทำให้ได้รับความลำบากเวทนา สัตว์ทั้งปวงก็จะอยู่เย็นเป็นสุข
ปราศจากโรคาพยาธิ เพราะเหตุที่รูปอยู่ในบังคับบัญชาแห่งตน นี้สิรูปหา
อยู่ในบังคับไม่ ว่าใครก็ไม่ฟังคือตั้งนี้หนักหนา ว่าไม่ให้จับก็จับ ว่าไม่
ให้แกก็ขึ้นแก ว่าไม่ให้ตายก็ขึ้นตาย ตกว่าไม่ฟังถ้อยฟังคำเลย ว่าไม่ให้
ผมหงอกก็ขึ้นหงอก ว่าไม่ให้ฟันหักก็ขึ้นหัก ว่าไม่ให้หนังเหี่ยวก็ขึ้นเหี่ยว
ว่าไม่ให้ตามืดก็ขึ้นมืด ตกว่าสารพัดจะแปรปรวนไปทุกสิ่งทุกประการ ไม่
อยู่ในบังคับบัญชาแห่งตน ไม่อยู่ในถ้อยในคำในโอวาทความสั่งสอนแห่งตน
เหตุฉะนี้จึงเห็นเห็นว่าใช้อาตมาใช้ของแห่งอาตมา จะหาแก่นสารบมิได้ไม่
เป็นอาตมาไม่เป็นของแห่งอาตมา แต่รูปในอดีตกถอยอนาคตเท่านั้นหาบมิได้

นัยหนึ่งพระผู้เป็นเจ้าของธรรมเสนาบดี ปรารภว่าจะแสดงพิธีในที่
มนสิการ กำหนดกฎหมายพระอนิจจาที่ลักษณะนั้น ด้วยอาการต่าง ๆ
ปรารภว่าจะแสดงเป็นปริยายผลัดเปลี่ยนถ้อยคำ ในมนสิการพิธีให้เป็น
หลายอย่างต่าง ๆ กัน จึงกล่าวพระบาลีเป็นคำเปลี่ยนสืบต่อไปว่า

“รูปุ อตีตนาทคตปจจุปฺปนฺนํ อนิจฺจํ สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ
ขยชฺชมฺมิ วยชฺชมฺมิ วิจารณ์มฺมิ นิโรชชมฺมิ”

อธิบายว่า รูปุทั้งปวงแต่บรรดาที่เป็นอดีตแลอนาคตแต่ปัจจุบันนั้น
เป็นอนิจจัง เที่ยงย่อมไม่เที่ยงไม่แท้ แปรปรวนวิปริตมีประการต่าง ๆ
ไม่ยั้งไม่ยืนไม่มั่นไม่คง “สงฺขตํ” รูปุธรรมทั้งปวงนี้ปัจจัยคืออวิชาเส
ตถิหารกรรมแลอาหาร ประชุมแต่งโดยอันควรแก่กำลัง “ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ”
รูปุธรรมทั้งปวงนี้ได้ชื่อว่า ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนธรรมด้วยอรรถว่าอาศัยเหตุ
อาศัยปัจจัยแล้วจึงบังเกิด บมฺมิได้บังเกิดโดยธรรมคาแห่งตน “ขยชฺชมฺมิ
วยชฺชมฺมิ” รูปุธรรมนี้มีสภาวะสันไปนิบหายไปเป็นปกติธรรมคา “วิจารณ์มฺมิ
นิโรชชมฺมิ” รูปุนี้มีสภาวะอันนักปราศรัยฟังเห็นน้อยฟังหน่ายฟังเกลียดฟังช้ง
“เอโส
นโย เวทนาทีสุ” นักปราศรัยฟังรู้ในกองเวทนาแลกองสัญญา กองสังขาร
กองวิญญาณนั้นเหมือนกันกับกองรูปุ

อธิบายว่า กาลเมื่อพิจารณารูปุนี้เห็นเจริญภาวนาว่า “รูปุ อตีต
นาทคตปจจุปฺปนฺนํ อนิจฺจํ สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ ขยชฺชมฺมิ วยชฺชมฺมิ
วิจารณ์มฺมิ นิโรชชมฺมิ” ฉนฺโต กาลเมื่อพิจารณา เวทนา สัญญา
สังขาร วิญญาณนั้น ก็ฟังเจริญภาวนาให้เหมือนกันดังนั้น แปลลกกันแต่ที่
เป็นอดีตถึงคฺเลนปงฺสกลิงคฺ เมื่อพิจารณากองรูปุนี้ให้ว่า “รูปุ อตีต

นาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อนิจฺฉํ สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ ขยธมฺมํ วยธมฺมา
 วิศวารธมฺมํ นิโรธธมฺมํ” เมื่อพิจารณากองเวทนาให้ว่า “เวทนา อตฺตนา
 นาคตปจฺจุปฺปนฺนา อนิจฺฉา สงฺขตา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา ขยธมฺมา
 วิศวารธมฺมา นิโรธธมฺมา” เมื่อพิจารณากองสัญญาให้เจริญภาวนาว่า
 “สญฺญา อตฺตนานาคตปจฺจุปฺปนฺนา อนิจฺฉา สงฺขตา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา
 ขยธมฺมา วยธมฺมา วิศวารธมฺมา นิโรธธมฺมา” กาลเมื่อพิจารณากอง
 สังขารนั้นให้เจริญภาวนาว่า “สงฺขารา อตฺตนานาคตปจฺจุปฺปนฺนา
 อนิจฺฉา สงฺขตา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา ขยธมฺมา วยธมฺมา วิศวารธมฺมา
 นิโรธธมฺมา” กาลเมื่อพิจารณากองวิญญาณนั้น ให้เจริญภาวนาว่า
 วิญฺญาณํ อตฺตนานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อนิจฺฉํ สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ
 ขยธมฺมํ วยธมฺมํ วิศวารธมฺมํ” นิโรธธมฺมํ ตกว่าบาปที่เจริญภาวนานี้มี
 ระเบียบแห่งบทเหมือนกัน แปรลกกันแต่ที่เป็นอิตถิลิงค์แลนปฺงสกลิงค์ ก็มี
 ค่ายประการฉะนี้

แลกฺลปฺกฺตรสมุหิเพียรบำเพ็ญพระวิปัสสนาญาณนั้น เมื่อพระวิปัสสนา
 บัญญาแก่กล้าแล้ว แลลวงลถึงพระอริยมรรคพระอริยผลนั้นนักปราชญ์พึง
 สันนิษฐานว่า ในมรรควิถีที่พระอริยมรรคจะบังเกิดนั้น อนฺุโลมญาณ
 บังเกิดขึ้นเป็นชั้นรองพระอริยมรรคนั้น แลพระโยคาพจรกฺลปฺกฺตรผู้จะได้
 สำเร็จอนฺุโลมญาณ จะได้ลู่แก่พระอริยมรรคนั้นย่อมทำได้ด้วยอำนาจ
 สัมมัสสนญาณ อันพิจารณาสังขารธรรมโดยพระไตรลักษณ์ะญาณอันอาการ
 ๔๐ แลอาการทั้งหลาย ๔๐ ทศนั้น จักแสดงในเบื้องหน้า ในที่นี้จะยกไว้
 ก่อน ครั้นจะแสดงในทีนความก็จะเข้าไป เมื่อพระโยคาพจรกฺลปฺกฺตรได้
 สำเร็จกิจในสัมมัสสนญาณแล้ว ลำดับนั้นให้พระโยคาพจรเจริญอุทฺถยัพพ-
 ญาณสืบต่อขึ้นไป

พิธีที่จักเจริญอุทิศถวายแด่นั้น ให้พระโยคาวจรพิจารณานิพัตติ
ลักษณะแห่งรูปขันธ์นั้นก่อนขันธ์ทั้งปวง

แต่ในนิพัตติลักษณะแห่งรูปขันธ์สิ่งเดียวกันนี้ พึงพิจารณาให้ต่างกัน
ออกเป็นลักษณะให้ได้ ๕ ประการ

ลักษณะเป็นปฐมนั้นให้พิจารณาว่า “อวิชชาสมุทฺยา รูปสมุทโย”
ว่ารูปขันธ์กองรูป ๒๘ ประการ คือ มหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป ๒๔ จะ
บังเกิดนั้นจะบังเกิดขณลอย ๆ จะบังเกิดขึ้นเปล่า ๆ เปลือย ๆ นั้นหาบมิได้
อาศัยแก่อวิชชาเป็นเหตุเป็นปัจจัย มีอวิชชาเป็นรากแล้วต้นลำกล่าวคือ
รูปขันธ์นั้นจึงจะบังเกิดขึ้นได้ แท้จริงอวิชชาคือโมโหอันปกปิดซึ่งปัญญา
พระไตรลักษณ์กำบังเสียซึ่งจตุสัจญาณ มิให้พิจารณาเห็นแจ้งในพระ
จตุราริยสัจนั้น เป็นรากเป็นเงาเป็นต้นเป็นเค็มให้บังเกิดรูปขันธ์ เกิด
อวิชชาก่อนจึงเกิดรูปขันธ์ อวิชชายังบังเกิดเป็นปัจจัยอยู่ตราบไต่ รูปขันธ์
ก็บังเกิดอยู่ตราบนั้น กิริยาที่พระโยคาวจรเจ้า พิจารณาเห็นรูปขันธ์
บังเกิดแต่ปัจจัย คืออวิชชานั้นจัดเป็นลักษณะเป็นปฐม

แลลักษณะเป็นค้ำรบ ๒ นั้น ให้พิจารณาว่า “ตณฺหาสมุทฺยา
รูปสมุทโย” ว่ารูปขันธ์กองรูป ๒๘ จะบังเกิดนั้น จะบังเกิดแต่่อวิชชา
สิ่งเดียวกันนั้นหาบมิได้ ตณฺหามีลักษณะให้ปรารถนารูปเสียงกลิ่นรสสัมผัสอยู่
ต้องแลธัมมารมณฺ์ต่าง ๆ ที่จำแนกแจกออกเป็นต้นหา ๑๐๘ ประการนั้น
ก็เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้บังเกิดรูปขันธ์เหมือนกับอวิชชา

แท้จริงต้นหา นั้น จัดเป็นรากแห่งรูปขันธ์อีกประการ ๑ รากคือ
ต้นหายังมีอยู่ตราบไต่ ต้นลำคือรูปขันธ์ก็บังเกิดวิวัฒนาการอยู่ตราบนั้น

ตกว่ามีต้นหาก่อนแล้วจึงมีรูปเหมือนภายหลัง เกิดต้นหาก่อนแล้วจึงเกิดรูปเมื่อภายหลัง ฟังรู้เถิดว่า กิริยาที่พระโยคาพจรเจ้าพิจารณาเห็นว่ารูปขันธ์บังเกิดแต่ปัจจัยคือต้นหานั้น จัดเป็นลักษณะคำรบ ๓

แลลักษณะเป็นคำรบ ๓ นั้น ให้พระโยคาพจรเจ้าพิจารณาว่า

“กมฺมสมุทฺทยา รูปรสมุทโย” รูปขันธ์นั้นไซ้จะบังเกิดแต่อวิชชา แลต้นหาสองสิ่งเท่านั้นหาบมิได้ กุศลกรรมแลอกุศลกรรมนั้นก็เป็เหตุเป็นปัจจัยให้บังเกิดรูปขันธ์เหมือนกันกับอวิชชาแลต้นหา เมื่อกุศลากุศลกรรมบังเกิดต้นเกิดลา คือรูปขันธ์ ๆ จะบังเกิดแล้ว ๆ เล่า ๆ บมิได้สิ้นบมิได้สุด บมิได้หยุดบมิได้ยัง ตายแล้วเกิดเก่า เกิดแล้วดับ ๆ แล้วเกิดนับครั้งบมิได้ขึ้นก็อาศัยแก่ราก คือกุศลากุศลกรรม ๆ ยังมีอยู่ตราบไต รูปขันธ์ก็จะบังเกิดสืบต่อติดเนื่องกัน ไปบมิรู้หยุดรู้สิ้นตราบนั้น มีกุศลากุศลกรรมก่อนแล้วจึงมีรูปเมื่อภายหลัง เกิดกุศลกรรมอกุศลกรรมก่อนแล้วจึงเกิดรูปเมื่อภายหลังผู้บัญญัติว่ากิริยาที่พระโยคาพจรเจ้า พิจารณาเห็นว่ารูปขันธ์บังเกิดแต่ปัจจัยคือกุศลากุศลกรรมนั้น จัดเป็นลักษณะคำรบ ๓

แลลักษณะเป็นคำรบ ๔ นั้น ให้พระโยคาพจรเจ้าพิจารณาว่า

“อาหารสมุทฺทยา รูปรสมุทโย” ว่ารูปขันธ์นั้นไซ้จะบังเกิดแต่อวิชชา แลต้นหา แลกุศลากุศลกรรม ๓ สิ่งเท่านั้นหาบมิได้ กวพิงการาหารคือข้าวแลน้ำขนมของกินทั้งปวงนี้ ก็เป็นปัจจัยให้บังเกิดรูปขันธ์อีกประการ ๑

แท้จริงอาหารนี้ เลี้ยงชีวิตอุปถัมภ์ค้ำชูรูปขันธ์ให้ถาวรวัฒนาการสัตว์ทั้งหลายจะมีเนื้อเมล็ดบริบูรณ์พูนเกิดผิวเผ่งเป็นน้ำเป็นนวลนั้นก็อาศัยแก่อาหาร ถ้าไม่มีอาหารจะบริโภคแล้วเนื้อเมล็ดก็เหือดจะแห้งจะเสีย

เสียดัญฐาน จะสันกำลังวังชาหิวโหยอิดโรยแรงไปทราบเท่าถึงแก่มรณภาพ
อันรูปขันธ์บังเกิดแต่อาหารนี้ เห็นง่ายรู้ง่าย เห็นทั่วกันรู้ทั่วกัน จะได้
ได้ลำบากมิได้ ฟังสันนิษฐานว่า กิริยาที่พระโยคาวจรเจ้าพิจารณาเห็นว่า
รูปขันธ์บังเกิดแต่ปัจจัยคืออาหารนี้ จัดเป็นลักษณะคัมภ ๔

แลลักษณะคัมภ ๕ นั้น คือเฉพาะพิจารณาแต่निพัตติลักษณะ

อธิบายว่า เฉพาะพิจารณาแต่ชาติกำเนิดแลกิริยาที่บังเกิดแห่งรูปแลอาการ
ที่รูปเป็นขึ้นใหม่ ๆ มีขึ้นใหม่ ๆ เฉพาะพิจารณาแต่เท่านั้นมิได้พิจารณา
ตลอดลงไปถึงอวิชชา แลตัณหากรรม แลอาการ อันเป็นมูลเหตุให้
บังเกิดรูป ตกว่าละเหตุเสียพิจารณาเอาแต่ผล ละรากเสียพิจารณาเอาแต่
ลำต้น พิจารณาตรงเอาแต่อาการที่รูปบังเกิดนี้แลเป็นลักษณะคัมภ ๔ สิริ
เข้ากันเป็นพิธิพิจารณารูปขันธ์ ฝ่ายข้างนิพัตติลักษณะ ๕ ประการ

“รูปขนฺธสุตฺต อุทฺยํ ปสฺสนนฺโน” เมื่อพระโยคาวจรกฺลบบุตร
พิจารณานิพัตติลักษณะเป็นนิพัตติลักษณะแห่งรูปขันธ์ ต่างออกเป็น
ลักษณะ ๕ ประการ โดยนัยตั้งพรรณนามาฉะนี้

“รูปขนฺธสุตฺต วยํ ปสฺสตี” ลำดับนั้น พระโยคาวจรกฺลบบุตรจึง
พิจารณาวิปริณามลักษณะ เห็นวิปริณามลักษณะแห่งรูปขันธ์นั้นต่างออก
เป็นลักษณะ ๕ ประการ

ลักษณะเป็นปฐมนั้น พิจารณาเห็นว่า “อวิชฺขานิโรธา รูปนิ-
โรธา” ว่ารูปจะดับสูญเป็นอนุปาทนิโรธ ดับขาดมิได้เกิดอีกสืบไปใน
อนาคตนั้น อาศัยแก้ดับอวิชชา ตัดรากคืออวิชชาเสียได้ขาดเด็ดเป็น
สมุจเฉทปทาน ด้วยพระแสงแก้วคือ พระอรหัตตมคฺคญาณอันคมกล้า

อวิชชา^๕สนฺตฺตฺว บมฺมิจาจะกลบัคินมาบังเกิดอีกได้ ไม่มีรากคืออวิชชาแล้ว
 กาลใด ต้นลำคือรูปขันธ์นั้น ก็จะต้องจะสูญจะสิ้นจะสลุ บมฺมิจาจะบังเกิด
 สืบไปในอนาคตนั้น ทกว่ารูปขันธ์จะดับขาด^๕ อาศัยแก่ดับอวิชชาเป็นต้น
 เป็นเดิม ดับอวิชชาเสียได้ขาดจากสันดานแล้วรูปขันธ์จึงจะดับขาดจึงจะไม่
 บังเกิดสืบไปได้ ฟังรู้ว่าอาการที่พระโยคาพจรพิจารณาเห็นว่ารูปขันธ์จะดับ
 ก็อาศัยแก่ดับต้นเหตุคืออวิชชา^๕ จัดเป็นลักษณะเบื้องต้น ลักษณะ
 เป็นปฐม

แลลักษณะเป็นคำรบ ๒ นั้น คือพระโยคาพจรพิจารณาเห็นว่า
“ตณฺหานิโรธา รูปนิโรธो” ว่ารูปจะดับขาดนั้น อาศัยแก่ดับต้นเหตุ
 เสียด้วย ต้นเหตุต้นขาดจากสันดานเป็นสมุจเฉทปหานแล้วรูปจึงจะดับขาด
 ถึงอวิชชาจะดับแล้ว ถ้าตัณหายังมิได้ดับ ตัณหายังไหลนองมอมมูลอยู่ใน
 สันดานตราบใด รูปก็จะบังเกิดอยู่ตราบนั้น ต่อเมื่อใดดับอวิชชาแล้วก็ดับ
 ตัณหาขาด ดับขาดทั้งอวิชชาแลตัณหาไม่มีติดพันอยู่ในสันดานแล้วนั้นแล
 รูปจึงจะขาดเป็นแท้มิได้บังเกิดสืบไปในเบื้องหน้าได้ กิริยาที่พระโยคาพจร
 พิจารณาเห็นว่า รูปขันธ์จะดับอาศัยแก่ดับต้นเหตุ อันนี้จัดเป็นลักษณะ
 คำรบ ๒

แลลักษณะเป็นคำรบ ๓ นั้น คือพระโยคาพจรพิจารณาเห็นว่า
“กมุขนิโรธา รูปนิโรธो” ว่ารูปจะดับขาดเป็นอนุปาทนิโรธนั้น
 อาศัยแก่ดับกุศลกุศลกรรมเสีย ด้วยตัดกุศลเลอกุศลเสียให้ขาดด้วยอำนาจ
 พระอรหัตตมรรคแล้ว รูปจึงจะดับขาดจะไม่บังเกิดสืบไปได้ อันจะดับแต่
 อวิชชาแต่ต้นเหตุ ไม่ดับกุศลกรรมเสียด้วยนั้นบมฺมิจาจะดับรูปให้ขาดได้

กุกุศลกรรมแลอกุศลกรรม^๕ ก็เป็นสำคัญในที่นี้จะตกแต่งให้เกิดรูปเกิดกาย กุศลากุศลกรรมยัง^๕ไม่ดับ ไม่สูญตราบใด รูปชั้น^๕ก็ยังมีจะบังเกิดอยู่ตราบนัน อันจะดับรูปชั้น^๕นั้นจำจะดับกุศลากุศลกรรม เสียให้ขาดก่อนจึงดับได้ นักปราชญ์^๕พึงรู้ว่า กิริยาที่พระโยคาพจรพิจารณาเห็นว่าเห็น รูปชั้น^๕จะดับก็อาศัย แก่ดับกุศลากุศลกรรม อัน^๕นี้จัดเป็นลักษณะการบ ๓

แลลักษณะเป็น^๕การบ ๔ นั้น คือพระโยคาพจรพิจารณาเห็นว่า “อาหาร^๕นิโรธา รูป^๕นิโรธา” ว่ารูปจะดับ^๕นั้น อาศัย^๕แก่อาหารด้วย ประการหนึ่ง พึง^๕รู้ว่าอาหาร^๕รชชรูป^๕นั้น เมื่อจะบังเกิดก็บังเกิดแต่อาหาร เมื่อจะดับ^๕นั้นก็ดับแต่อาหาร เป็น^๕ใจความว่า พระโยคาพจร^๕กลุบลบุตรพิจารณาเห็นว่า อาหาร^๕รชชรูปจะดับ^๕อาศัย^๕แก่อาหาร^๕นั้นจัดเป็น^๕ลักษณะการบ ๔

แลลักษณะการบ ๕ นั้น คือพระโยคาพจร^๕เจ้าพิจารณาเฉพาะเอาแต่^๕วิปริณาม^๕ลักษณะ เฉพาะพิจารณาเอาแต่^๕กิริยาที่^๕สิ้นสูญ^๕ที่^๕ดับทำลาย^๕แห่งรูป จะได้พิจารณาตลอด^๕ลงไป^๕ถึง^๕กิริยาที่^๕ดับ^๕อวิชา^๕แลดับ^๕ตัณหา^๕ ตัณกรรมแลอาหารอัน^๕เป็น^๕ต้นเหตุ^๕นั้นหา^๕บมิ^๕ได้ เฉพาะพิจารณาเอาแต่^๕เบ้อง^๕ปลายพิจารณาเอาแต่^๕ผล พิจารณาเอาแต่^๕ต้นแต่^๕ลำ^๕ใน^๕เบ้อง^๕บน บมิ^๕ได้พิจารณาตลอด^๕ถึง^๕ราก^๕ถึง^๕เง้า พิจารณาแต่^๕ต้น ๆ บมิ^๕ได้^๕ลึก เฉพาะเอาแต่^๕ที่^๕สิ้น ที่สูญ^๕ที่^๕ดับ ทำลาย^๕แห่ง^๕รูป^๕นี้ แลจัดเป็น^๕ลักษณะการบ ๕ สิริ^๕ด้วยกัน^๕จึงเป็น^๕พิธีพิจารณา^๕รูป^๕ชั้น^๕ฝ่าย^๕ข้าง^๕วิปริณ^๕าธรรม^๕ลักษณะ ๕ ประการ

ประมวลพิธีพิจารณา^๕ฝ่าย^๕นิพ^๕พัต^๕คิล^๕ลักษณะ ๕ วิปริณ^๕าม^๕ลักษณะ ๕ เข้ากัน จึงเป็น^๕ลักษณะ ๑๐ ประการ

ยุคิในรูปขันธ์ ประดับในห้วงอุทัยพพญาณ โดยนัยที่สมเด็จพระผู้มีพระภาค โปรดประทานพระสัทธรรมเทศนาไว้ในอุทัยพพญาณวิภังค์

แลเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ ก็ประกอบด้วยลักษณะได้ละลืบ ๆ เหมือนกันสิ้น เวทนาขันธ์ก็ประกอบด้วยลักษณะ ๑๐ สัญญาขันธ์ก็ประกอบด้วยลักษณะ ๑๐ สังขารขันธ์ก็ประกอบด้วยลักษณะ ๑๐ วิญญาณขันธ์ก็ประกอบด้วยลักษณะ ๑๐ จักเป็นฝ่ายนิพพิตติลักษณะขันธ์ละห้าๆ เป็นฝ่ายวิปริณามลักษณะนั้นขันธ์ละห้าๆ เหมือนกันกับรูปขันธ์ แปรลกกันแต่พิธีที่พิจารณาในอาการฐานเท่านั้น ข้อซึ่งพิจารณาว่า “อาหารสมุทฺทยา รูปสมุทฺทโย อาหารนิโรธา รูปนิโรโธ” ว่ารูปจะเกิดอาศัยแก่เกิดอาหาร รูปจะดับอาศัยแก่ดับอาหาร ข้อซึ่งพิจารณาอาหารอย่างนี้ให้พิจารณาแต่ในรูปขันธ์ ครั้นอย่างเข้าเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์แล้ว ให้ยกพิธีพิจารณาอาหารนั้นออกเสีย เอาพิธีพิจารณาที่พิจารณานามรูปเข้าไปใส่แทน ครั้นอย่างเข้าวิญญาณขันธ์ให้เอาพิธีพิจารณานามรูปเข้าไปใส่แทนตนว่ามีพิเศษในเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ ฝ่ายนิพพิตติลักษณะว่า “ผลฺสสมุทฺทยา เวทนาสมุทฺทโย ผลฺสสมุทฺทยา สลฺยณาสมุทฺทโย ผลฺสสมุทฺทยา สงฺขารสมุทฺทโย”

อธิบายว่า เวทนาจะบังเกิดนั้น อาศัยแก่เกิดผัสสะ สัญญาจะเกิดนั้น อาศัยแก่เกิดผัสสะ สังขารจะบังเกิดนั้น อาศัยแก่เกิดผัสสะ

แลฝ่ายวิปริณามลักษณะนี้ว่า “ผลฺสฺสนิโรธา เวทนานิโรโธ ผลฺสฺสนิโรธา สลฺยณานิโรโธ ผลฺสฺสนิโรธา สงฺขารนิโรโธ”

อธิบายว่า เวทนาจะกับ อาศัยแก่กับผัสสะ สัญญาจะกับ อาศัย
แก่กับผัสสะ สังขารจะกับ อาศัยแก่กับผัสสะ มีพิเศษในเวทนาชั้น
สัญญาชั้น สังขารชั้น นั้นจะ

แต่พิรี้พิจารณาพิเศษในวิญญาณชั้นนั้น ฝ่ายนิพัตติลักษณะว่า
“นามรูปสมุทฺथा วิญฺญาณสมุทฺโธ” ว่าจักขวาทีวิญญาณจะบังเกิดใน
อาศัยแก่บังเกิดนามรูป

แต่ฝ่ายวิปริณามลักษณะนั้นว่า “นามรูปนิโรธา วิญฺญาณนิ-
โรธา” ว่าจักขวาทีวิญญาณจะดับนั้น อาศัยแก่กับนามรูป มีพิเศษใน
วิญญาณชั้นจะ

แต่พิรี้พิจารณา เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น
ให้เห็นว่าบังเกิดแต่่อวิชาแลตถิเหา แลกุศลากุศลกรรมนั้น ก็เหมือนกัน
กับในที่แสดงแล้วในรูปชั้น

ตกว่าชั้นแต่ละอัน ๆ นั้นมีนิพัตติลักษณะ ๔ ประการ วิปริณาม
ลักษณะ ๕ ประการ สิริเข้าด้วยกันทั้งห้าชั้นนั้น เป็นนิพัตติลักษณะ
๒๕ วิปริณามลักษณะ ๒๕ ประการ

ประมวลนิพัตติลักษณะ แล้ววิปริณามลักษณะเข้ากันทั้งนี้ จึง
เป็นลักษณะ ๕๐ ทศ ประคับในอุทฺทพฺพญาณด้วยประการจะ

กรณเมื่ออุทฺทพฺพญาณบังเกิดตั้งแล้ว ในระหว่างนั้นจึงบังเกิด
อุปกิเลส ๑๐ ประการ

“โอภาเส” แสงอันสว่างเกิดแต่วิปัสสนาจิต ชานออกไปจากสรีรา
พฺพ ๒ คือ ปีติทั้ง ๕ มีชุกทกปีติเป็นอาทิ เกิดพร้อมด้วยวิปัสสนา
จิต ๑

คือ “ปัสสทุทธิยุกุล” เกิดด้วยวิปัสสนาให้ระงับความกระวนกระวายในกายแลจิตนั้น ๑

“อธิโมกฺโข” คือศรัทธาอันมีกำลัง ประกอบด้วยพระวิปัสสนาจิต ๑

“ปฺกคาโห” คือความเพียร อันประกอบด้วยวิปัสสนาจิต มิได้หย่อนมิได้คร้านนัก ๑

“สุโข” คือวิปัสสนา อันประณีตยิ่งนัก ๑

“ฌานํ” คือวิปัสสนาญาณ อันกล้ายิ่งนัก ๑

“อุปฺภูจฺจณํ” คือสติอันประกอบด้วยวิปัสสนาจิต อาจเห็นจะระลึกซึ่งกิจอันกระทำส่นกาลช้านานเป็นอาทิ ๑

“อุเปกฺขา” คือวิปัสสนุเบกขา อันบังเกิดมรรยัสถ์ในสังขาร แลอวชฺชนุเบกขา อันบังเกิดใหม่ในทวาร มรรยัสถ์ในสังขาร ๑

“นิกฺกนฺติ” คือตัดหนออันมีอาการอันละเอียด กระทำอาลัยในวิปัสสนา ๑

แลธรรม ๑๐ ประการ มีอาทิคือโอภาส ชื่อว่าอุปฺกิลฺลส เพราะเหตุบังเกิดมานะทิฏฐิ สำคัญว่าอาตมาถึงมรรคผล เป็นที่เศร้าหมองแห่งวิปัสสนา มิให้เจริญขึ้นไปได้ ให้ยับยั้งหยุดความเพียรแต่เท่านั้น

เมื่ออุปฺกิลฺลสบังเกิดขึ้นดังนี้ บัญญาแห่งพระโยคภาพรกำหนดพิพากษาเข้าใจว่า ธรรมทั้งหลายมีอาทิ คือโอภาสนี้ เป็นอุปฺกิลฺลสแก่วิปัสสนาใช่ทางมรรคผล วิปัสสนาญาณอันดำเนินตามวิปัสสนาวีถิ โดยอัน

คัมภีร์ตามวิปัสสนาภูมิ มีอาทิกคืออุทฺทยัพพญาณ ตราบเท่าถึงอนุโลมญาณนั้น
ต่างหาก เป็นหนทางมรรคผล ปัญญาอาคั่นตู่กะบังเกิดกำหนดรู้ทางมรรคผล
และใช้ทางมรรคผลได้ตั้งในกาลใด ก็ได้ชื่อว่ามัคคญาณทัสสนะบังเกิด
ในสันตทานกาลนั้น

จบมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิแต่เท่านั้น

แต่จะวิสดัสนาในปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิสืบต่อไป

ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินั้น มิใช่อื่นมิใช่ไกล ได้แก่วิปัสสนา
ปัญญาในเบื้องบูรพภาค ๘ ประการ มีอุทฺทยัพพญาณเป็นต้น มีสังขารุ
เบกขาญาณเป็นยอด แต่บรรดาที่บริสุทธิปราศจากอุปกิเลสกับสังขานุโลมิก
ญาณ ๑ เป็นคำรบ ๙

สังขานุโลมิกญาณนี้ มิใช่อื่นใช่ไกล คืออนุโลมชวณะซึ่งบังเกิด
เป็นที่รองแห่งพระอรियมรรค นักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่า วิปัสสนา ๙
ประการคือ อุทฺทยัพพญาณ ภักคญาณ ภัยตูปัญฐานญาณ อาทินวญาณ
นิพพิทาญาณ มุญจิตุกามยตาญาณ ปฏิสังขาญาณ สังขารุเบกขาญาณ
สังขานุโลมิกญาณ นี้แลจึงได้ชื่อว่าปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะพ้น
จากอุปกิเลสดำเนินตามวิปัสสนาวิถี สูงขึ้นไป ๆ ถึงที่ใกล้พระอรियมรรค
เหตุตั้งนั้นพระโยคภาพจรกุลบุตรผู้มีปัญญาปรารถนาจะยังปฏิปทาญาณทัสสน
วิสุทธินั้น ให้บริบูรณ์ในสันตทาน ก็พึงกระทำเพียรเจริญวิปัสสนาปัญญา
มีอุทฺทยัพพญาณเป็นต้น แต่บรรดาที่พ้นจากอุปกิเลสสนั้น เจริญให้กล้าหาญ
ตราบเท่าดำเนินขึ้นถึงอนุโลมญาณ ยึดหน่วงเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ได้

มีคำปฐาว่า อุทฺยัพพญาณัน พระโยคาพจรได้เจริญในกาลเมื่อปฏิบัติซึ่งมคคคามคคญาณทัสสนวิสุทธินั้นแล้วเหตุไฉนจึงให้เจริญอุทฺยัพพญาณอีกเล่า อาศัยแก่ประโยชน์เป็นประการใด

วิสัชชนาว่า ข้อซึ่งให้เจริญอุทฺยัพพญาณอีกนั้น มีประโยชน์จะให้กำหนดกฎหมายซึ่งอนิจจาที่ลักษณะ ๆ ที่ยังไม่แจ้งนั้น จะให้เห็นแจ้งประจักษ์โดยอันควร จึงให้เจริญอุทฺยัพพญาณซ้ำอีกเล่า

แท้จริงอุทฺยัพพญาณที่เจริญ ในห้องมคคคามคคญาณทัสสนวิสุทธินั้น ยังเศร้าหมองชุ่มมัวอยู่ด้วยมลทินวิโรธ คืออุปกิเลสทั้ง ๑๐ ประการ ยังหาผ่องใสบริสุทธิ์ไม่ บมีอาจที่จะกำหนดกฎหมายไตรปิฎกชั้นได้โดยสัจโดยแท้ อุทฺยัพพญาณที่พระโยคาพจรเจริญซ้ำใหม่ เจริญในห้องแห่งปฏิบัติทศญาณทัสสนวิสุทธินั้น บริสุทธิ์ปราศจากอุปกิเลสอาจสามารถจะให้กำหนดกฎหมายซึ่งไตรปิฎกชั้นได้โดยอันควรแท้แท้ เหตุดังนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงพระมหากษัตริย์ โปรดให้พระโยคาพจรเจริญอุทฺยัพพญาณซ้ำอีก ในกาลเมื่อปฏิบัติในห้องปฏิบัติทศญาณทัสสนวิสุทธินั้น

จึงมีคำปฐาว่า อาศัยเหตุที่พระโยคาพจรไม่กระทำความนสิการในธรรมตังถุ พระไตรปิฎกชั้นจึงไม่ปรากฏ ธรรมสิ่งใดถูกปกปิดไว้ พระไตรปิฎกชั้นจึงไม่ปรากฏ

วิสัชชนาว่า อนิจจลักษณะจะไม่ปรากฏแจ้ง อาศัยเหตุที่พระโยคาพจรมิได้กระทำความนสิการในกิริยาที่บังเกิดและฉิบหาย นัยหนึ่งว่าสันตติปกปิดกำบังอยู่ อนิจจลักษณะจึงบมิได้ปรากฏ

และทุกขลักษณะจะไม่ปรากฏแจ้งนั้น อาศัยเหตุที่พระโยคาพจร
บมิได้กระทำนสิกการในกิริยาที่อาพาธเบียดเบียนเนื่อง ๆ นัยหนึ่งว่าอิริยาบ
ปกบปีตกำบังอยู่ ทุกขลักษณะจึงบมิได้ปรากฏ

และอนัตตลักษณะจะไม่ปรากฏแจ้งนั้น อาศัยที่พระโยคาพจรบมิ
ได้กระทำนสิกการในพิธีพิจารณาพรากธาตุทั้ง ๔ ให้ต่างออกเป็นแผนก ๆ
นัยหนึ่งว่าชนสัญญาปกบปีตกำบังอยู่ อนัตตลักษณะจึงบมิได้ปรากฏ

มีคำปุจฉาว่า สันตติที่ปกบปีตกอนิจจลักษณะไว้นั้น จะได้แก่สิ่งดังฤ

วิสหว่า สันตตินั้นใช้อื่นใช้ไกล ได้แก่สภาวะสืบต่อแห่งชีวิต
ลักษณะที่เห็นว่าชีวิตจะยั่งยืน จะสืบต่อไปสิ้นวันคืนเดือนปีเป็นอันมากแล
พระอรธรตถาจารย์เจ้าเรียกว่าสันตติปกบปีตกำบังอนิจจลักษณะไว้มิให้เห็น
อนิจจลักษณะโดยอันควรแน่แท้

ก็ไฉนแล้วจึงจะเห็นอนิจจลักษณะโดยอันควรแน่แท้ได้ อ้อถ้า
ปรารธนาจะให้เห็นอนิจจลักษณะ โดยอันควรแน่แท้ั้นพึงอุตสาหะเพียร
พยายามที่จะกีดกันสันตติออกเสียให้ห่างไกล อย่าให้สันตตินั้นปกบปีตกำบัง
อยู่อนิจจลักษณะจึงจะปรากฏโดยอันควรแน่แท้

กระทำไฉนแล้ว จึงจะกีดกันสันตติออกเสียให้ห่างไกลได้ จะ
ปฏิบัติเป็นประการใด จึงจะพรากสันตติออกได้

อ้อ ถ้าปรารธนาจะกันเสียซึ่งสันตติ จะพรากสันตติออกเสียให้
ห่างไกลนั้น พึงอุตสาหะมนสิกการกำหนดกฎหมายให้เห็นที่เกิดและที่นิบพาย

แห่งสังฆารธรรม อย่าได้ประมาท พึงคิดถึงความตายจงเนื่อง ๆ พิจารณา
 ให้เห็นว่าสังฆารธรรมนี้เร็วที่จะดับจะทำลาย จะยังจะยืนจะมั่นจะคงนั้นหา
 บรมิได้ เกิดมาแล้วก็มีแต่จะดับสูญเป็นที่สุด กองแห่งรูปธรรมนามธรรม
 ทั้งปวงนี้ มีแต่จะฉิบหายทำลายไปเป็นเบื้องหน้า รูปขันธ์นี้มีครุวนาคุดจ้ง
 ว่าก่อนแห่งพองน้ำ อันล่อยไปตามกระแสแล้วก็แตกทำลายแล้ว ยังไม่
 เร็วพลัน รูปขันธ์นี้ว่าเร็วที่จะทำลายแล้ว ยังไม่เร็วเท่าเวทนาขันธ์อีกเล่า

เวทนาขันธ์นี้เร็วกว่าหนาทที่จะแปรปรวน เร็วกว่าหนาทที่จะดับจะ
 ทำลาย มีครุวนาคุดจ้งปุ้มเปือกแห่งน้ำ อันเร็วที่จะแปรจะปรวน เร็วที่จะ
 แดกจะทำลาย พองน้ำที่เป็นก้อน ๆ ลอยไปล่อยมาตามกระแสนั้นว่าเร็ว
 แดกเร็วทำลายแล้วจะได้เร็วเท่าปุ้มเปือกแห่งน้ำหาบมิได้ ปุ้มเปือกน้ำที่
 เกิดขึ้นใหม่ ๆ ผุดขึ้นเป็นเม็ด เห็นอพื้นหน้าด้วยกำลังกระแสน้ำกระทบหน้านั้น
 เร็วแตกเร็วทำลายยิ่งขึ้นไปกว่าพองน้ำที่เป็นก้อน ๆ และมีครุวนาฉันโต
 เวทนาขันธ์นี้เร็วที่จะแปรปรวน เร็วที่จะดับจะทำลายยิ่งขึ้นไปกว่ารูปขันธ์
 มีอุปไมยดังนี้

สัญญาขันธ์นี้จะแปรปรวน เร็วที่จะดับจะทำลายยิ่งขึ้นไป มี
 อุปมาคุดจ้งว่าพยับแดดอันปรากฏและอันตรธานหายไปเป็นอันเร็วพลัน

สังขารขันธ์เล่าก็หาแก่นสารบรมิได้ มีครุวนาคุดจ้งนกล้วยอันปราศจาก
 แก่น

วิญญาณขันธ์นั้นเล่า เทียรยอมล่อลวงให้ลุ่มให้หลงมีครุวนาคุด
 บุคคลที่เป็นเจ้ามารยา จะยังจะยืนจะมั่นจะคงนั้นหาบมิได้

เมื่อมีสติปัญญาเมื่อนิการกำหนดกฎหมาย เห็นที่เกิดและนิบทย
 แห่งอุปาทานขันธทั้ง ๕ มิได้เห็นว่ขันธทั้ง ๕ นั้นจะยังจะยี่นจะสืบต่อ
 ไปสิ้นวันคืนเดือนปีเป็นอันมากแล้วกาลใด ก็ได้ชื่อว่าก่อกันสันตติออก
 เสียได้ พราภสันตติออกเสียได้ในกาลนั้น เมื่อกันเสียได้ซึ่งสันตติพราภ
 สันตติออกเสียได้แล้ว อนิจจลักษณะก็ปรากฏในสันตทานเปรียบปานประคุด
 ว่าปริมณฑลพระจันทร์ อันหาเมฆพลาหจะปกบิคุมได้แล้วและแจ่มใส
 บริสุทธิเป็นอันงาม สุกแต่แต่ไม่มีสันตติปกบิคุมกำบังแล้ว อนิจจลักษณะ
 ก็ปรากฏแจ้งโดยอันควรแก่แท้

และอิริยาบถที่ปกบิคุมทุกขลักษณะไว้นั้น เป็นทั้งฤ

วิสัยนั้นว่า อิริยาบถนั่ง อิริยาบถนอน อิริยาบถยืน อิริยาบถเดิน
 ทั้ง ๔ นี้แลปกบิคุมกำบังไว้มิได้เห็นแจ้งในทุกขลักษณะ

อธิบายว่าสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ กาลเมื่ออยู่ติดกันดีไม่ป่วยไม่ไข้
 ชนทั้งปวงเห็นว่าสบายดีอยู่นั้น เพราะเปลี่ยนอิริยาบถ นั่งเหนื่อยแล้วนอน ๆ
 เหนื่อยแล้วนั่ง ยืนเหนื่อยแล้วเดิน ๆ เหนื่อยแล้วยืน เปลี่ยนอิริยาบถ
 อยู่เนื่อง ๆ เป็นนิตยจะนี้ จึงค่อยสบายอยู่บ้างแต่ละครั้งละคราว ถ้าไม่
 เปลี่ยนอิริยาบถเลย นั่งซึ่งไปยืนซึ่งไปก็ดี เดินไปไม่หยุดไม่หย่อนเลยก็ดี
 ไม่เปลี่ยนอิริยาบถโดยนิยมนั่งนี้ไม่มาสักครั้งวันก็จะเจ็บจะปวด จะเสียค
 จะแวงจะลำบากเวทนานนี้เป็นหนักหนา นี้หากว่าเปลี่ยนอิริยาบถอยู่เป็นนิตย
 จึงค่อยมีความสบายอยู่บ้าง เหมือนอย่างอิริยาบถนอนนี้เห็นว่าค่อยระงับ
 ความเป็นสุขกว่าอิริยาบถทั้งหลาย ถึงกระนั้นก็ดีถ่านอนไปข้างเดียวไม่กลับ
 ไม่กลอก ไม่พลิกซ้ายไม่พลิกขวา นอนหน้าเดียวไปแล้วมีมากสัก

ครั้งนั้น ก็จะจับเอาตัวทุกขเวทนาได้ ที่ชื่อว่านอนสบาย ๆ นั้นถ้าไม่พลิก
 ซ้ายพลิกขวานอนอยู่ที่เดียวเกิด มีตัวแข็งก็หลังแข็งนั่นแล ซึ่งจะไม่
 ลำบากนั้นอย่าได้สงสัย นี่แสดงว่าขณะเมื่อไม่ป่วย ไม่ใช่สมมติว่าอยู่ที่กั้นดี
 นั้น คืออยู่ด้วยสามารถเปลี่ยนอิริยาบถถ้าไม่เปลี่ยนอิริยาบถแล้ว ก็จะจับเอา
 ตัวทุกขเวทนาได้เป็นหนักเป็นหนาสภาวะเปลี่ยนอิริยาบถนี้ บำบัดความ
 ลำบากเวทนาเสียได้เป็นอันมากกว่ามาก หากละเลงอยู่ไม่พิจารณาให้ละเอียด
 ก็หลงชมอยู่ว่ามีความสบาย เมื่อพิจารณาให้ละเอียดไปมีความลำบาก กาย
 แห่งเรากันทั้งปวง ได้ชื่อว่าเป็นไข้อยู่เป็นนิตย์นี้หากว่าพิทักษ์รักษาอยู่เป็น
 นิตย์นรันตร์ ขณะเมื่อร้อนเอาหนาวขณะเมื่อหนาวเอาผ้าห่มเอาเพลิงมาก่อ
 ผิงขณะเสบท้องเอาข้าวและขนมมาบริโภคน้ำประคบลม จึงจะมีความสุข ตก
 ว่าต้องพิทักษ์รักษาอยู่ทุกวันทุกเวลา ถ้าไม่พิทักษ์รักษาทำนุบำรุงเลย
 ความลำบากเวทนาจะเป็นสาเหตุสาครรจ์ โดยกำหนดที่สุดแต่จะนอนเสียแล้ว
 ถ้านอนซึ่งอยู่ช้านานทีเดียว ยังว่ามีความลำบากนี้เป็นหนักเป็นหนา อาศัย
 ละเลงอยู่ไม่พินิจพิจารณา ก็สำคัญว่าอาตมานี้มีความสุข ทุกข์ที่บำบัด
 ไปด้วยสามารถเปลี่ยนอิริยาบถนั้นพิจารณาไม่เห็น เหตุฉะนั้น พระอรธธา-
 กถาจารย์จึงวิสัชนาว่า ทุกข์ลักษณะจะมีได้ปรากฏแจ้งนั้น อาศัยอิริยาบถ
 ปิดป้องกำบังอยู่ อิริยาบถนั้นปิดป้องกำบังไว้มิให้เห็นทุกข์ลักษณะโดย
 อันควรแก่แท้ แต่ที่ว่าอิริยาบถจะปิดจะป้องทุกข์ลักษณะไว้ได้นั้น อาศัย
 ไม่พิจารณาให้ละเอียด ถ้าอุตสาหะมนสิการกำหนดกฎหมายเอาทุกขเวทนา
 อันมาถึงในขณะเมื่อนั่งนอนนักษนักษเดินนักษ แต่เท่านั้นเขาเป็นอารมณ์
 ได้แล้วกาลใด ก็ให้เห็นทุกข์ลักษณะปรากฏโดยอันควรแก่แท้ในกาลนั้น ๆ

แลสนสัญญาที่ปกปิดซึ่งอนัตตลักษณะไว้นั้นเป็นดังฤา

วิสัยเห็นว่า สนสัญญานี้มิใช่อื่นใช่ไกล ได้แก่อัจฉินที่สำคัญนั้น
หมายในอวयระน้อยใหญ่ว่าเป็นแห่งว่าเป็นปีกแผ่น คือสำคัญว่าแข่งว่าชา
ว่ามีอ ว่าเท้า ว่าคอก ว่าแขน ว่าหน้า ว่าตา ว่าแก้ม ว่าคาง
ว่าท้อง ว่าหลัง ว่าหญิง ว่าชาย ว่าสัตว์ ว่าบุคคลสำคัญเป็นหมวด ๆ
เป็นเท่า ๆ ฉะนั้นแลจกได้ชื่อว่าสนสัญญาเข้าปิดเข้าบ้องไว้มิให้พิจารณาเห็น
อนัตตลักษณะโดยอันสมควรแก่แท้ ถ้าขับไล่สนสัญญาเสียมิได้ตราบใด
อนัตตลักษณะก็มีได้ปรากฏแจ้งตราบนั้น ก็เหตุไฉนเล่าจึงขับไล่สนสัญญา
ออกเสียมิได้

อ้อ ซึ่งขับไล่สนสัญญาออกเสียมิได้นั้น ด้วยสามารถมิได้มนสิการ
กำหนดกฎหมายให้เห็นนานาธาตุนิพโลก คือมีอาจพรากธาตุทั้ง ๔ ให้
ต่างนอกเป็นแผนก ๆ ได้ มีอาจพิจารณาให้ละเอียดไปได้ เห็นว่ารูป
กายแห่งเราท่านทั้งหลายเกิดมาในโลกนี้แต่ล้วนประชุมแห่งธาตุทั้ง ๔ คือ
ปฐวี อาโป เตโช วาโย ดิน น้ำ ไฟ ลม ประสมกันเข้าก็สมมติเรียก
ว่าตัว ว่าตน ว่าหญิง ว่าชาย ที่แท้จะเป็นตัวเป็นตนเป็นสัตว์เป็นบุคคล
จะเป็นหญิงหรือชายนั้นหาบมิได้ ที่เรียกว่าแข่ง ว่าชา ที่เรียกว่ามือ ว่า
เท้า เรียกว่าคอก ว่าแขน ว่าเนื้อ ว่านม ว่าหน้า ว่าตานั้น เรียก
โดยบัญญัติโวหาร เมื่อว่าที่แท้เป็นกองแห่งปฐวี อาโป เตโช วาโย
สังขาร

ผม และขน เล็บ ฟัน หนัง และเนื้อ เอ็น และกระดูกเยื่อใน
กระดูก และม้าม และหทัยวัตถุ และพังพืด และปอด และตับ และพุงไส้

น้อย และไส้ใหญ่ อาหารเก่า อาหารใหม่ สมองศ์ริยะ อาการ ๒๐ น
แต่ล้วนปฐวีธาตุสนทงปวง

ที และ เสลด เลือด และหนอง และเหงื่อ มันข้น มันเหลว
น้ำตา น้ำมูก น้ำลาย ไขข้อ และมูตร ทัง ๑๒ ประการนี้แต่ล้วนอาโป
ธาตุ สนทงปวง

ธรรมชาติกระทำให้อบอุ่นอยู่ในกาย มิให้กายนั้นเย็น ให้อาหาร
ที่บริโภคนั้นย่อยออก มิใช่อันมิใช่ไกลคือเตโชธาตุ ที่หายใจเข้าไปหายใจ
ออกมา พุทจาว่ากล่าวลुकนงยื่นเทียว กระทำการสารพัด สึงทงปวง
นี้กระทำได้ด้วยอำนาจแห่งวาโยธาตุ

ตกว่าสันทงกายนี้ แต่ล้วนแล้วไปด้วยธาตุทัง ๔ นี้๘เป็นปฐวีธาตุ
นี้๘ก็อาโปธาตุ นี้๘เป็นเตโชธาตุ นี้๘ก็เป็นวาโยธาตุ แต่ล้วนไม่เป็น
แก่นเป็นสาร เปรียบปานดุจตั้งว่าไม้้งวและกล้วยอันปราศจากแก่น สภาวะ
มีสติปัญญามนสิการกำหนดกฎหมายให้เห็นนานาธาตุวินิพโภคพรากธาตุทัง ๔
ให้ต่างออกเป็นแผนก ๆ กันดุจพรรณนามาจะนี้ ถ้ามิได้มีในสันดาน
แห่งบุคคลผู้ใด ๆ มิอาจสามารถจะพิจารณาพรากธาตุทัง ๔ ออกเป็น
แผนก ๆ ได้ มนสติญาณก็เข้าอยู่เป็นเจ้าเหี้ยเจ้าเรือน อากูลมองมูลใน
สันดานบุคคลผู้นี้๘ มนสติญาณนี้๘ปกบัตอนัตตลักษณะ ๆ จึงมิได้ปรากฏแจ้ง
และอนัตตลักษณะ ๆ จึงมิได้ปรากฏแจ้ง และอนัตตลักษณะจะปรากฏแจ้ง
นี้๘ อาศัยแก่ขบไล้มนสติญาเสียได้จากขันธสันดาน

ก็ทำไฉนเล่าจึงจะขบไล้กำจัดมนสติญาเสีย ก็พึงอุตสาหะกระทำ
มนสิการกำหนดกฎหมายให้เห็นในนานาธาตุวินิพโภค พิจารณาพรากธาตุ
ทัง ๔ ออกไปเป็นแผนก ๆ ดุจตั้งพรรณนามาแต่หลังได้แล้วกาลใด ก็

จะขบจะไล่กำจัด มนสัญญาเสียจากขันธสันดานได้ในกาลเมื่อนั้น เมื่อ
กำจัดมนสัญญาเสียได้จากขันธสันดานแล้ว อนัตตลักษณะก็จะปรากฏแจ้ง
โดยอันควรแน่แท้

แลพระโยคภาพรผู้ปฏิบัติ ในห้องปฏิปทาญาณทัตตสนวิสุทธิหนึ่ง
ให้รู้ในที่จำแนกแยกออกให้เห็นแจ้งเห็นชัดว่า สิ่งนี้เป็นอนิจจัง สิ่งเป็น
อนิจจลักษณะ สิ่งเป็นทุกขัง สิ่งเป็นทุกขลักษณะ สิ่งเป็นอนัตตา
สิ่งเป็นอนัตตลักษณะ ฟังจำแนกออกให้เห็นชัดแจ้งดังนี้

แล้วตถุที่เป็นอนิจจังนั้นได้แก่ขันธบัญญัติ เหตุไฉนจึงได้ว่าดังนี้
อธิบายว่าขันธทั้ง ๕ นั้นมีสภาวะไม่เที่ยงไม่แท้หวนหันผันแปรไปมา
ประการต่าง ๆ เหตุฉะนั้น พระพุทธปฏิภาจึงตรัสว่าตถุที่เป็นอนิจจังนั้นได้แก่
ขันธบัญญัติ

แลอนิจจลักษณะนั้น ได้แก่อากาโรที่วปริตแปรปรวนเกิดแล้วก็
ดับ ๆ แล้วก็เกิดแห่งขันธบัญญัติเอง จะเป็นสิ่งอื่นหาบมิได้

แล้วตถุที่เป็นทุกขังนั้น ก็ได้แก่ขันธบัญญัติเอง เหตุมีพระ-
พุทธปฏิภาตรัสไว้ว่า “ยถาจิ ตี ทุกขัง” สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นแลเป็น
ทุกขัง เหตุไฉนจึงว่าขันธบัญญัติเป็นทุกขัง อธิบายว่าขันธบัญญัตินี้มากไป
ด้วยโรคพยาธิต่าง ๆ มากไปด้วยทุกข์เวทนาอายุยี่ปีทาอยู่เนื่อง ๆ ไม่สิ้นไม่
สุดไม่หยุดไม่ยั้ง เหตุฉะนั้น จึงเห็นแท้ว่าตถุที่เป็นทุกขังนั้น ได้แก่
ขันธบัญญัติเอง

แลทุกขลักษณะนั้นเล่า ก็ไซ่อื่นไซ้ไกลได้แก่โรคพยาธิเบียดเบียน
ซึ่งขันธบัญญัติ ได้แก่อากาโรที่ขันธบัญญัตigl้ามากเวทนาอยู่เนื่อง ๆ บ่มิรู้แล้ว
นั่นเอง จะเป็นสิ่งอื่นหาบมิได้

แล้ววัตถุที่เป็นอนัตตานั้นก็ไม่ใช่อื่น ได้แก่ขันธบัญญัติจากนั้นเอง เหตุ
 มีพระพุทธรูปไปรดประทานไว้ “อิมํ ทุกฺขํ ตํ อนตฺตา” สิ่งใดเป็น
 ทุกข์สิ่งนั้นแลเป็นอนัตตา ก็เหตุไฉนเล่า ขันธบัญญัติเป็นอนัตตา อธิบาย
 ว่าขันธบัญญัติบมิได้อยู่ในอำนาจแห่งตนว่าไม่ได้ว่าไม่ฟัง ว่าไม่ให้แก่ก็
 ชื่นแก่ ว่าไม่ให้ตายก็ชื่นตาย บมิได้ประพฤติกตามอำนาจ เหตุฉะนั้น จึง
 เห็นทั่วว่าวัตถุที่เป็นอนัตตานั้น ได้แก่ขันธบัญญัติจากนั้นเอง

แลอนัตตลักษณะนั้นก็มีใช่อื่น ได้แก่อาการที่ขันธบัญญัติจากบมิได้
 ประพฤติกตามอำนาจนั้นเอง จะเป็นสิ่งอื่นหาบมิได้

พระโยคาวจรกฤษณะ จะกำหนดกฎหมายไตรพิรลลักษณะได้โดยกิจ
 อันแท้ โดยนัยสำคัญมาจะนั้น ก็อาศัยแกมอุทฺทยัพพญาณอันปราศจาก
 อุปกิเลส บังเกิดขึ้นในขันธสันดาน เมื่อพระโยคาวจรกำหนดกฎหมายไตร-
 พिरลลักษณะได้ดังนี้แล้ว แลเพียรพิจารณาเปรียบเทียบนามรูปทั้งปวงไปโดย
 ไตรพิรลลักษณะนั้นเนื่อง ๆ อุทฺทยัพพญาณนั้นก็จักล้าหายโดยพิเศษ สังขาร
 ธรรมก็จะปรากฏแจ้งในญาณจักขุเป็นอันเร็วพลัน ในเมื่อปัญญาล้าหาย
 สังขารปรากฏเป็นอันเร็วพลันแล้ววิบัสสนาญาณนั้นก็ จะล่วงเสียซึ่งอุปาทะ
 แลฐิติบมิได้พิจารณา ซึ่งขณะอันบังเกิดแลขณะอันตั้งอยู่แห่งรูปธรรม
 นามธรรม จะเฉพาะพิจารณาแต่กิริยาที่สิ้นไปแลฉิบหายไปนั้นฝ่ายเดียว

อนึ่งโสทวิบัสสนาญาณนั้น จะล่วงเสียซึ่งอุปาทินนกะประวัติแล
 สังขารนิमित บมิได้พิจารณาซึ่งกิริยาที่ประพฤติกเป็นไปแห่งอุปาทินนกะรูป
 บมิได้พิจารณาสังขารนิमितอันปรากฏในญาณ จักจะเฉพาะพิจารณาแต่กิริยา
 ที่ดับที่ทลาย แห่งรูปธรรมนามธรรมนั้นเป็นอารมณ์สติแห่งพระโยคาวจร
 นั้นจะตั้งมั่นอยู่ในสำนัก ที่จะพิจารณา ที่สิ้น ที่ฉิบหายไปดับที่ทลาย

แห่งรูปธรรมนามธรรมนั้นบมิได้เคลิบเคลิ้ม เมื่อปัญญาที่เกิดเสียเฉพาะ
พิจารณาแต่ที่ดับทั้งนี้ ปัญญาอันได้นามบัญญัติใหม่ชื่อว่า ภังคานุปัสสนา
ญาณ ถึงมาตราบแม้ว่าพระโยคาวจรนั้นจะพิจารณาเห็นว่าสังขารบังเกิดทั้ง
ดับทั้งนี้ยังพิจารณาเห็นอยู่ทั้งเกิดทั้งดับก็ ถ้าเห็นเกิดกับดับนี้ปรากฏใน
ท่อนเดียวกันแล้ว วิปัสสนาญาณนั้นก็ได้ชื่อว่าภังคานุปัสสนาญาณ

อธิบายดังนี้ อาศัยเหตุที่มีพระพุทธฎีกาโปรดประทานไว้ว่า “กถิ
อารมฺมณปฏิกิจฺขา ภงฺคานุปัสฺสนเณ ปญฺญาวิปัสฺสนเณ ฉณฺธิ”

ครั้นนั้นกถกถามยาตอบว่า วิปัสสนาปัญญา อันชื่อว่าภังคญาณ
รูซึ่งอารมณ์แล้ว แลพิจารณาที่ดับที่ทำลายเนื่อง ๆ เห็นดับเห็นทำลาย
เนื่อง ๆ นั้นเห็นประการใด

ครั้นตอบด้วยพระองค์เองดังนี้แล้ว จึงตรัสวิสันตด้วยพระองค์ว่า
“รูปารมฺมณโต จิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา ภิขฺชติ ตํ อารมฺมณํ ปฏิสงฺ
ขาตสฺส จิตฺตสฺส ภงฺกํ อนุปัสฺสนา”

อธิบายว่า ภังคญาณพิจารณาที่ดับที่ทำลายเนื่อง ๆ เห็นดับเห็น
ทำลายเนื่อง ๆ นั้น คือเห็นขณะจิตที่ดับเนื่อง ๆ กันเป็นลำดับ ๆ พิจารณา
เห็นด้วยปัญญาจักฯ ว่าจิตซึ่งบังเกิดเป็นปฐมนั้น ถ้าเอารูปเป็นอารมณ์
บังเกิดขึ้นขณะหนึ่งแล้วแลดับ จิตเป็นคำรบ ๒ จึงบังเกิดขึ้น จิตเป็นคำรบ
๒ นั้นก็เอารูปเป็นอารมณ์เหมือนกันบังเกิดขึ้นขณะหนึ่งแล้วก็ดับไปอีกเล่า
เมื่อจิตเป็นคำรบ ๒ ดับแล้วจิตเป็นคำรบ ๓ จึงบังเกิดขึ้นเป็นลำดับ จิต
เป็นคำรบ ๓ นั้นก็เอารูป เป็นอารมณ์ บังเกิดขึ้นขณะหนึ่งแล้วก็ดับไป
เหมือนกัน ลำดับนั้นจิตเป็นคำรบ ๔,๕,๖, คำรบ ๗,๘,๙, คำรบ ๑๐
๑๑,๑๒ คำรบ ๑๓,๑๔,๑๕ คำรบ ๑๖ จึงบังเกิดเนื่อง ๆ กัน เอารูป

เป็นอารมณ์เหมือน ๆ กันตั้งอยู่ขณะหนึ่ง ๆ แล้วก็ดับตาม ๆ กันไป บัดเดียวดับเดียวทำลาย ดับเนื่อง ๆ กันไป ไม่เว้นไม่ว่างไม่ห่างไม่ไกลกันเลย นำสังเวชเวทนา บัญญาบังเกิดกล้า พิจารณาเห็นจิตดับเนื่อง ๆ กันจะเห็นได้ชัดว่าภังคญาณ ที่ดับทำลายเนื่อง ๆ เห็นดับเห็นทำลายเนื่อง ๆ ตกบัญญัติบังเกิดพร้อมด้วยจิตที่บังเกิดก่อน ๆ นั้น พิจารณาอุปารมณฺ์โดยชยะแลวยะ พิจารณาเห็นอุปารมณฺ์นั้นโดยกิริยาอันสิ้นไปฉิบหายไปเป็นปกติธรรมดา แลบัญญัติบังเกิดพร้อมด้วยจิตที่บังเกิดเบื้องหลัง ๆ นั้น พิจารณาอุปารมณฺ์โดยชยะแลวยะแล้ว พิจารณาซึ่งกิริยาอันดับทำลายแห่งจิตก่อน ๆ นั้นด้วยเล่า พิจารณาเป็นสองอารมณ์ด้วยกัน

มีพระพุทฺฐกฏิกาทร์สวิสัชฌานะนี้แล้ว ลำดับนั้นจึงตรัสเป็นกถะกามยตาปุจฉาอีกเล่าว่า “กถิ อนุปฺสฺสตี” ภังคญาณซึ่งพิจารณาที่ดับที่ทำลายเนื่อง ๆ เห็นดับด้วยทำลายเนื่อง ๆ นั้นเห็นด้วยอาการเป็นดังฤ

ตรัสปุจฉาจะนี้แล้ว จึงตรัสสวิสัชฌานะ “อนิจฺจโต อนุปฺสฺสตี โน นิจฺจโต ทุกฺขโต อนุปฺสฺสตี โน สุขโต อนตฺตโต อนุปฺสฺสตี โน อตฺตโต นิพฺพินฺนํ โน วิรชฺชตี โน รชฺชตี ฯลฯ อาทาณิ ปทหตี”

อธิบายว่าภังคญาณนั้น พิจารณาเห็นดับเห็นทำลายโดยอาการเป็นอันมาก มีต้นว่าเห็นโดยอนิจจัง คือเห็นว่าไม่เที่ยงนั้นโดยฝ่ายเดียวจะได้เห็นว่าเที่ยงหามิได้ นัยหนึ่งเห็นดับเห็นทำลายนั้นโดยอาการอันประกอบด้วยทุกขัง จะไม่เห็นว่า เป็นสุขหาบมิได้ นัยหนึ่งเห็นดับเห็นทำลายนั้นโดยอาการใช้อาตมาไซ้ของอาตมา จะให้เห็นโดยอาการเป็นของอาตมานั้นหาบมิได้

เมื่อเห็นดับเห็นทำลายโดยอาการที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา
 ด้วยประการฉะนี้แล้ว จิตสันดานแห่งพระโยคาพจรนั้นก็เห็นเห็นน้อยหน่า
 จากรูปธรรมนามธรรม จะได้มีความชื่นชมยินดีด้วยรูปธรรมนามธรรมนี้
 หาบมิได้ สันดานนี้ปราศจากความกำหนัด บมิได้กำหนดด้วยสามารถ
 ราคาคำกฤษณา บมิได้รักใคร่ในรูปธรรมนามธรรมระงับดับเสียซึ่งตถะหา
 บมิได้ให้ช่องแก่ตถะหา บมิให้ตถะหานี้ก่อนทุกข์ก่อนภัยสืบต่อไปได้ สละละ
 เสียซึ่งกิเลสธรรมทั้งปวง เป็นตทั้งคปทาน จิตนั้นน้อมไปสู่นิพพาน เอาพระ
 นิพพานเป็นเบื้องหน้า บมิได้ปรารถนาที่จะเวียนตายเวียนเกิด

ตกว่ากาลเมื่อพิจารณาเห็นโดยอนิจจังนั้น สละละเสียได้ซึ่งอนิจ-
 สัญญา ๆ ที่สำคัญว่าเที่ยงว่าแท้ขึ้น พระโยคาพจรสละละเสียได้เป็นตทั้ง
 คปทานในกาลเมื่อเห็นดับ เห็นทำลาย โดยอาการเป็นอนิจจังนั้น

ละสุขสัญญา คือสำคัญว่าประกอบด้วยสุขนั้น สละละเสียได้เป็น
 ตทั้งคปทาน ในกาลเมื่อเห็นดับเห็นทำลายโดยอาการแห่งทุกขัง

แลอัตตสัญญา คือสำคัญว่าเป็นตน ว่าเป็นของแห่งตนนั้นสละละเสีย
 ได้เป็นตทั้งคปทาน ในกาลเมื่อเห็นดับเห็นทำลายโดยการแห่งอนัตตา แล
 ความยินดีปริตตาในรูปธรรมนั้น พระโยคาพจรสละละเสียไปเป็นตทั้งคปทาน
 ในกาลเมื่อเห็นทำลายแล้วแลเห็นน้อยหน่า เกลียคซึ่งซึ่งรูปธรรม

แลราคาคำกฤษณาที่กระทำให้กำหนดรักใคร่นั้น สละละเสียได้เป็น
 ตทั้งคปทาน ในกาลเมื่อเห็นดับเห็นทำลายแล้วแลบังเกิดความเห็นน้อยหน่า
 แล้ว แลปราศจากความยินดีปริตตา แลตถะหาซึ่งเป็นเจ้าหมู่เจ้ากรมใหญ่ให้
 บังเกิดทุกข์บังเกิดภัยให้บังเกิดอุปัทวะอันตรายต่าง ๆ นั้น สละละเสียได้

เป็นตหังคปทาน ในกาลเมื่อเห็นดับเห็นทำลายแล้วแล บังเกิดความเหน้อย
หน่ายปราศจากความยินดีปริธาในรูปธรรม แล้วเลส่งจิตไปสู่พระนิพพาน
ยินดีในพระนิพพาน

แลกิเลสธรรมทั้งปวง อันกระทำให้ชุ่มข้องหมองมัวเสียสติสัมปชัญญะ
พระโยคาพจรเจ้าสละละเสียได้เป็นตหังคปทาน ในกาลเมื่ออันมจิตไปสู่พระ
นิพพาน มิได้ปรารถนาที่จะเวียนตายเวียนเกิด

สำแดงมาจะนี้ ตามนัยแห่งปฐมจิตที่บังเกิดขึ้นพิจารณาอุปยัคหน่วง
เอารูปเป็นอารมณ์ถ้าปฐมจิตนั้นเอาเวทนาเป็นอารมณ์ก็ เอาสัญญาเป็น
อารมณ์ดี เอาสังขารเป็นอารมณ์ดี เอาวิญญาณเป็นอารมณ์ดี เอาจัก
ขวยชนะเป็นต้นเป็นอารมณ์ดี เอาชราภณะเป็นอารมณ์ดี สุดแท้แต่
ปฐมจิตนั้นเอาสิ่งใดเป็นอารมณ์แล้ว ทุกขจิตแลตขจิตตลอดไปทราบเท่า
ถึงจิตเป็นคำรบ ๑๗ ก็เอาสิ่งนั้นเป็นอารมณ์เหมือนกันทั้ง ๑๗ ขณะนั้น
นักปราชญ์พึงรู้ว่าปัญหาซึ่งบังเกิดพร้อมด้วยจิตที่บังเกิดก่อน ๆ นั้นพิจารณา
อารมณ์มีเวทนาเป็นต้นโดยขยะแลวะะ พิจารณาเห็นว่าอารมณ์มีเวทนา
เป็นต้นนั้น มิกรียาอันสิ้นไปฉิบหายไปเป็นปกติธรรมตา แลบัญญัติซึ่ง
บังเกิดพร้อมด้วยจิตที่บังเกิดเบื้องหลัง ๆ นั้น พิจารณาอารมณ์มีเวทนา
เป็นต้นโดยขยะแลวะะแล้ว พิจารณาซึ่งกรียาอันดับทำลายแห่งจิตก่อน ๆ
นั้นด้วยเล่า เป็นสองอารมณ์ด้วยกัน ปัญหาอันพิจารณาเห็นดับเห็นทำลาย
โดยอาการแห่งอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา สละละเสียซึ่ง นิจสัญญา สุข
สัญญา อตตสัญญา เป็นตหังคปทาน ด้วยอำนาจพระไตรลักษณ์สละละเสีย
ซึ่งความยินดี เป็นตหังคปทานด้วยอำนาจเหน้อยหน่าย สละละเสียซึ่งระคะ

เป็นตทั้งคปทาน มิได้รักใคร่ในอารมณ์มีเวทนาเป็นต้นนั้น ด้วยอำนาจ
ที่เห็นพระไตรลักษณ์แล้วแลเห็นอ่อนน้อมปราศจากความยินดีปรีชา สละเสีย
ซึ่งคตมหานันเป็นเจ้าพนักงานให้เกิดกองทุกข์เป็นตทั้งคปทาน ด้วยอำนาจที่
ส่งจิตน้อม ไปสู่พระนิพพานโดยนัยที่สำแดงมาแล้วแต่หลัง

ตกว่ากิริยาที่สละละ นิจสัจญญา แลสุขสัจญญา แลอตตสัจญญาเสีย
ได้เป็นตทั้งคปทาน แลความยินดีแลราคคากุชฌมา ละตณหาแลกิเลสธรรม
เสียได้เป็นตทั้งคปทานนั้น ละได้ด้วยความสามารถพิจารณาการียาที่ดับ
ที่ทำลายแห่งสังขารธรรมนั้นเป็นต้นเป็นเดิม เหตุจะนับัญญาที่เห็นอนิจจัง
ละเสีย ได้ซึ่งอนิจสัจญญาเป็นตทั้งคปทาน ได้นามบัญญัติชื่อว่าอนิจจานุ-
ปัสสนานันกัตติ บัญญาที่เห็นทุกขังละเสียได้ซึ่งสุขสัจญญาเป็นตทั้งคปทาน
ได้นามบัญญัติชื่อว่าทุกขาปัสสนานันกัตติ บัญญาที่เห็นอนัตตาละเสียได้ซึ่ง
อตตสัจญญาเป็นตทั้งคปทาน ได้นามบัญญัติชื่อว่าอนัตตานุปัสสนานันกัตติ
บญญาที่กระทำให้น้อยหน่าจากสังขารธรรม ละเสียได้ซึ่งความยินดีใน
สังขารเป็นตทั้งคปทาน ได้นามบญญัติชื่อว่านิพพิทานุปัสสนานันกัตติ บัญญา
ที่กระทำให้ปราศจากความกำหนัดรักใคร่ในสังขารธรรม ละเสียได้ซึ่งระคะ
เป็นตทั้งคปทาน ได้นามบญญัติชื่อว่าวิราคานุปัสสนานันกัตติ บัญญาที่
กระทำให้น้อมจิตไปสู่พระนิพพาน สละละเสียซึ่งตณหาเป็นตทั้งคปทาน ได้
นามบญญัติ ชื่อว่านิโรธานุปัสสนานันกัตติ บัญญาที่สละละเสียซึ่งกิเลสธรรม
ทั้งปวง เป็นตทั้งคปทาน น้อมจิตไปสู่นิพพาน ได้นามบญญัติชื่อว่าปฏินิส
สัคคานุปัสสนานันกัตติ บัญญาที่สำแดงมาสนทั้ง ๒ ประการนั้นนับเข้าใน

ภวังคญาณสิ้นด้วยกัน เพราะเหตุบัญญัติทั้ง ๗ นี้บังเกิดแต่กิริยาที่เห็นกับ
เห็นทำลายแห่งสังขารธรรมนั้นเป็นต้นเป็นเดิม

แท้จริงวิปัสสนาญาณทั้ง ๗ ประการ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น
มีนัยถึงวิเศษนามาจะนี้ บางทีสมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธองค์ตรัสเทศนาโดย
บัญญัตินามชื่อว่า ปริจจาคปฏินิสสัคคานุปัสสนา เพราะเหตุว่า สละละเสีย
ซึ่งกิเลสธรรมทั้งปวง กับทั้งขันธ์ห้าสังขารนั้นเป็นตทั้งครบหน บางที
ตรัสเทศนาวิปัสสนาทั้ง ๗ นี้ โดยบัญญัตินามชื่อว่า ปกัษณปฏินิสสัคคานุ-
ปัสสนา เพราะเหตุว่าวิปัสสนาญาณ ทั้งนี้ เห็นโทษแห่งสังขารธรรมแล้ว
แลน้อมไปสู่พระนิพพาน ส่งจิตไปสู่พระนิพพาน

นักปราชญ์พึงสันนิษฐานเป็นใจความว่า ปัญหาที่จะละเสียซึ่งที่เกิด
เฉพาะพิจารณาเอาแต่ที่ดับนั้นแล ได้ชื่อว่าภวังคญาณ สมดังบาทพระคาถาว่า

วตุตฺถสงฺกมฺนา เจว	สญฺญา ย จ วิวญฺญา
อาวญฺญา พลญฺเจว	ปฏิสงฺขา วิปสฺสนา
อารมฺมณานิ วุยน	อุโป เอเกว วตุตฺถา
นิโรเธ อธิมุตฺตา	อยตฺถกฺขณวิปสฺสนา
อารมฺมณญฺจ ปฏิสงฺขา	ภงฺกญฺจ อนุปสฺสตี
สุญฺญโต จ อุปฺปชานํ	อธิปฺลฺลา วิปสฺสนา
กฺุสโล ตีสุ อนุปสฺสนาสฺสุ	จตฺสโต จ วิปสฺสนาสฺสุ
ตโย อุปฺปชานเณ กฺุสลดตา	นานาทิฏฺฐีสุ น กมฺปตีตี

อธิบายในบาทพระคาถาว่า ปัญหาอันล่วงเสียซึ่งวัตถุอันตนพิจารณา

ในคิม คือเจิมนั้นถ้าพิจารณาอยู่ก่อน ก็ละรูปนั้นเสียกลับมาพิจารณา
ซึ่งจิต จิตหมู่ใดพิจารณาไปแล้วแลดับ พระโยคภาพรก็หยั่งปัญญาพิจารณา
จิตหมู่^๕นั้น โดยกิริยาที่ดับที่ทำลาย ตกว่าเห็นดับเห็นทำลายแห่งรูป^๕นั้น
กลับเห็นดับเห็นทำลายแห่งจิต^๕นั้นเล่า พิจารณารูป^๕นั้นเห็นว่าดับเร็วทำลาย
เร็วแล้วกลับพิจารณาจิต ก็เห็นว่าจิต^๕นั้นดับเร็วทำลายเร็วยิ่งกว่ารูป^๕นั้นอีก
เล่า กิริยาที่เห็นดับเห็นทำลาย^๕นั้นเอง ๆ กันหาระหว่างบ่มีได้ ^๕นี้แลเป็น
วิสัยแห่งภังคญาณ ๆ ^๕นั้น ละเสียซึ่งที่เกิด ตั้งอยู่ในกิริยาอันพิจารณาซึ่งที่
ดับ ของเราในที่พิจารณาอารมณ์เจิม แล้วแลละอารมณ์เจิมเสีย กลับ
พิจารณาอารมณ์หลังเป็นอันรวดเร็วยิ่งนักบ่มีได้เห็นได้เข้าใจอารมณ์^๕
ทั้งสองฝ่าย เห็นดับเห็นทำลาย ^๕ทั้งเบองปลายแลเบองต้น กำหนดกฎหมายอารมณ์
ทั้งสองฝ่าย คืออารมณ์ที่เห็นกับอารมณ์ที่มิได้เห็น^๕นั้น เหมือนกันเป็นอัน
เดียว เห็นแท้ว่าสังขารธรรมในปัจจุบันที่อยู่ดับทำลายฉับใด สังขาร-
ธรรมในอดีตแลอนาคต^๕ที่มีได้เห็นนั้นก็ดับทำลายดังนั้น วยลักษณะวิปัสสนา
กล่าวคือภังคญาณ^๕นี้ เมื่อเห็นดับเห็นทำลาย^๕เนื่อง ๆ กันขณะ^๕นี้ ก็ยังจิต
ให้ยินดีในพระนิพพานธรรม กระทำจิตให้ยินดีให้อ่อนให้น้อมให้อ่อนให้
^๕ง้อมไปสู่พระนิพพาน อันเป็นปรมัตถธรรมล้ำเลิศประเสริฐยอดธรรม
^๕ทั้งปวง ภังคญาณ^๕นี้เมื่อกล่าวหาอย่าง^๕จนถึงภูมิอธิปัญญาวิปัสสนาแล้วก็
เห็นสังขารธรรม^๕นั้นปรากฏชัดโดยสัญญาเปล่า ^๕ตลอดทั้งเบองต้นแลเบอง
ปลาย ^๕ทั้งฝ่ายอดีตแลอนาคตแลปัจจุบัน

เหตุดังนี้ พระโยคาพจรผู้ปฏิบัติในท้องถังกญาณ ฟังฉลาดใน
อนุปัสสนา ๓ ประการ คือ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนาและอนัตตา-
นุปัสสนา

ใช้แต่เท่านั้น ฟังให้ฉลาดในวิปัสสนาทั้ง ๔ คือ นิพพิทานุปัสสนา
วิราคานุปัสสนา นิโรธานุปัสสนา ปฏินิสสังคานุปัสสนา

แล้วให้ฉลาดในอุปฐาน ๓ ประการ คือ ให้ฉลาดในที่จะพิจารณา
สังขารให้ปรากฏ

โดย ขยะ คือสิ้นไป ๆ โดยปกติธรรมดาชั้นประการ ๑

โดย ขยะ คือฉิบหายประลัยไปด้วยภัยอันตรายต่าง ๆ นั้นประการ ๑

เมื่อสูญไปเปล่าปราศจากแก่นสารนั้นประการ ๑

เมื่อฉลาดในปัญญาภาวนาพิสดารนี้แล้ว สันดานแห่งพระโยคาพจรนั้น
ก็จะตั้งมั่นบ่มได้หว่าดหว่านไหวด้วยทิวฏฐิต่าง ๆ มีสัสตทิวฏฐิตเป็นประธาน
เมื่อไม่หว่าดหว่านไหวด้วยอำนาจทิวฏฐิต ไม่ตกไปในฝ่ายมิจฉาทิวฏฐิตแล้ว
กิริยาที่มนสิการว่าสังขารธรรมที่ยังมิได้ดับก็จะดับไปเป็นแท้ ซึ่งยังมีได้
ทำลายก็จะทำลายเป็นแท้ มนสิการดังนี้จะประพตติเป็นไปในสันดานพระ
โยคาพจร ๆ นั้น ก็จะสละละเสียซึ่งอุปาทานนิमित แลฐิตินิमित แล
ปวัตตินิमित คือเหตุที่จะให้เห็นว่าสังขารธรรมบังเกิด สังขารธรรมตั้งอยู่
สังขารธรรมประพตติเป็นไปในสันดาน จะปราศจากสันดานแห่งพระโยคา-
พจร ๆ นั้นจะคงเห็นแท้ แต่กิริยาที่ดับที่ทำลายนั้นอย่างเดียว เปรียบ
เหมือนบุคคลดอันเป็นภาชนะที่ร้าวฉานตลอดแล้ว แลพิจารณาเห็นแท้ที่จะ
แตกจะทำลายนั้นอย่างเดียว มิฉะนั้นเปรียบเหมือนบุคคลดอันเป็นรูสี่อันแตก

เรียกรายกระจายอยู่ แลพิจารณาเห็นแต่ที่จะสาบจะสูญจะอันตรธานหายไป
 น้อย่างเดียว มิฉะนั้นเปรียบเหมือนบุคคลอันเห็นผ่นแบ่งงาแตกทำลายสิ้น
 แล้ว แลพิจารณาเห็นว่าเมล็ดงาที่มีแต่จะสาบสูญจะอันตรธานน้อยอย่างเดียว
 มิฉะนั้นเปรียบเหมือนคิงบุรุษที่ยืนอยู่ริมสระโบกขรณี แลบุรุษที่ยืนอยู่ริม
 ผิวน้ำ กาลเมื่อเม็ดผ่นใหญ่ ๆ ตกลงมาเหนือหลังน้ำนั้น ฟองน้ำก็บังเกิด
 ขึ้นเป็นต่อม ๆ เป็นเม็ด ๆ ใหญ่ออกไป ๆ บัดเดียวใจก็จะแตกจะทำลาย
 อันตรธานสูญไปสิ้นบมิได้ตั้งอยู่นาน บุรุษที่ยืนอยู่ริมขอบสระ บุรุษที่ยืนอยู่
 ริมผิวน้ำนั้นเห็นอาการอันทำลายไป ๆ แห่งฟองน้ำ แลมีจันโต พระ
 โยคภาพรเจ้าผู้ปฏิบัติในห่องภังคญาณ ก็พิจารณาเห็นอาการอันดับอันทำ
 ลายแห่งสังขารมีอุปไมยดังนี้

เมื่อภังคานุปัสสนาญาณถึงซึ่งกล่าวหาญมีกำลังแล้ว อานิสงส์ ๘ ประการ
 ซึ่งเป็นบริวารแห่งภังคญาณนั้น ก็จะบังเกิดแก่พระโยคภาพร

อานิสงส์ ๘ ประการนั้น “ภวทัญจิปหาน” คือ จะละเสียได้ซึ่ง
 สัสตทัญญูประการ ๑

“ชีวิตนิกนุติปริจจาคะ” คือ จะสละละเสียได้ซึ่งความยินดีใน
 ชีวิต บมิได้รักชีวิตประการ ๑

“สทา ยุตฺตปยุตฺตา” คือ จะมีเพียรบำเพ็ญพระกรรมฐานสิ้นกาล
 เป็นนิตย์ประการ ๑

“วิสุทธา ชีวิตา” คือ จะประพฤดิเลียงชีวิตบริสุทธิ์ ปราศจาก
 โทษประการ ๑

“อุสุสุปฺพานิ” คือ จะสละเสียดซึ่งขวนขวายในกิริยาที่จะแสวงหาเครื่องอุปโภค แลบริโภค แลบริวารต่าง ๆ จะตั้งอยู่ในที่มักน้อย
ประการ ๑

“วิคตยตา จ” คือ มีความกลัวอันปราศจากभीมิได้ระตุ้งตกใจกลัวแก่ภัยอันตรายต่าง ๆ นั้นประการ ๑

“ขนฺติ” คือ จะมีสันดานอันอดกลั้น กอปรด้วยอิริยาสนขันธ์
ประการ ๑

“โสวจุปฺปฏิทาโก” คือ จะโง่ซึ่งคุณคือสภาวะว่าง่ายสอนง่าย
भीมิได้กระต้างกระเดื่องประการ ๑

“อารติรติสหนฺติ” คือ จะอดกลั้นได้ซึ่งความกระสันแลความยินดี
भीมิได้ลุอำนาจแห่งความกระสันแลความยินดีนั้นประการ ๑ รวมเป็น ๘
ประการด้วยกัน

อานิสงส์ทั้ง ๘ ประการนี้ จะบังเกิดเป็นบริวารแห่งภักฎญาณ จะสำเร็จแก่พระโยคาพจร อันมีสันดานประกอบด้วยภักฎญาณอันกล้าหาญมีกำลังเหตุตั้งนั้น ไบราณาจารย์จึงกล่าวซึ่งบาทพระคาถาสารกเนื้อความที่กล่าวแล้วนี้ว่า

อิมานิ อฎฺฐ กุณฺมตฺตมานิ
ทิสฺวา ตหิ สมฺมสตี ปุณฺปุณฺนี
อาทิตฺตเจตฺตสิริสุปฺไม มุนิ
ภฺงฺกานุปฺสฺตี อมตฺตสฺส ปตฺตติยา

อธิบายในบาทพระภาคที่ว่า บุคคลผู้เป็นนักปราชญ์ บำเพ็ญเพียร
 ในห้องพระวิปัสสนากรรมฐาน เมื่อพิจารณาเห็นคุณานิสงส์อันอุดมทั้ง ๘
 ประการ มีนัยดังพรรณนาจะนี้ ฟังมีอุตสาหะพิจารณาสังขารธรรมจึ่งเนื่อง ๆ
 ออย่าได้ประมาท จำเริญพระวิปัสสนาปัญญาอัน ได้กล่าวหาญให้ย่างขึ้นถึง
 ภูมิภังคญาณนั้นให้จงได้ ฟังมนสิการกำหนดในใจ ให้เห็นอาการที่ดับที่
 ทำลายไปแห่งรูปธรรมนามธรรมนั้น ตัดพินกันอยู่กับตนเป็นนิตยนิรันดร์
 พิจารณาให้เห็นดับเห็นทำลายนั้นเนื่อง ๆ ในตน เปรียบประคอบบุคคลอัน
 เพลิงไหม้ผ้าโพกศีรษะ แลพิจารณาเห็นอาการที่ไหม้ที่ร้อนนั้นเนื่อง ๆ ใน
 ตน ตัดพินอยู่กับตน ปัญญาอันพิจารณาเห็นดับเห็นทำลายตั้งนี้ อาจะ
 เป็นบัจจยให้เห็นพระนิพพาน อาจให้ถึงพระนิพพานสำเร็จมโนรถความ
 บรรารณา

“ภังคานุปัสสนาญาณิ นิภูจิติ” สำแดงภังคานุปัสสนาญาณ

โดยพิสตาร ยุตติการเท่านั้น

แต่จะสำแดงภังคานุปัสสนาญาณสืบต่อไป ตามวาระพระบาลีว่า

“ตสุเสวี สพฺพสงฺขารานิ ขยวยเกทา นิโรธา อารมฺมณิ
 ภังคานุปัสสนานิ อาเสวนตฺตสฺส พหุลักฺโขโรตฺตสฺส ปพฺพภวโยนิกฺติ
 จิตฺตตฺตวาเสตฺส สเภทกา สงฺขารา สุเขน ชีวิตฺตคามสฺส ภิริกฺกปฺริตฺตสฺส
 สหฺพยุคฺขมทปิอจฺฉตฺตจฺฉนฺนยฺกขรฺกขสจฺฉนฺนทโคฉฉนฺนทกฺกุกฺกปฺริภินฺนมห
 จฉนฺนทหตฺถิโฆโรอาสีวิสอสฺนิจกฺกสฺสทฺตสฺสทฺตสฺสทฺตสฺสทฺตสฺสทฺตสฺสทฺตสฺส
 อาทโย วีย มหาภยํ อญฺจหนฺติ”

เมื่อพระโยคาพจรสร้องเสพซึ่งภังคานุปัสสนาญาณ อันกล่าวหาญมีกำลัง
 ด้วยประการจะนี้ ลำดับนั้นภังคานุปัสสนาญาณก็จะบังเกิดในสันดานแห่งพระ

โยคาพจร ๆ ก็พิจารณาเห็นภัยแห่งสังขารธรรม อันเวียนตายเวียนเกิด
 ท่องเที่ยวไปในภพทั้งปวง อันอาภูลไปด้วยกำเนิดทั้ง ๔ คือ อันทชชะ แล
 ชลัมพุชะ แลสังเสทชะ แลอุปปาติกะ ประกอบด้วยคติทั้ง ๕ คือ นิริยคติ
 แลเปตคติ แลตีรัจจานคติแลมนุสสคติ แลเทวคติต่างกันโดยประเภทแห่ง
 วิญญาณฐิติ ๗ แลสัตตาวาส ๘ โยคาพจรกฤษบุตรผู้มีสันดานกอบปรด้วยภยทุ-
 บัญฐานญาณนั้น พิจารณาเห็นภัยเป็นอันมาก เปรียบประตุงบุรุษกรุกชาติ
 ปรารถนาจะได้มีชีวิตอยู่โดยสุข แลพิจารณาเห็นภัยอันจะบังเกิดแต่ราชสีห์
 แลเสือโคร่งเสือดอเสือก พิจารณาเห็นภัยอันจะบังเกิดแต่ไครร้ายแลกระบือร้าย
 แลช้างอันซบมันและอสรพิษ พิจารณาเห็นภัยอันจะบังเกิดแต่ขวานฟ้า ฟ้า
 ฟ้าแลการรณรงค์แลขุมถ่านเพลิงอันรุ่งเรืองเป็นอาทิ

พระอรรถกถาจารย์เจ้า จึงสำแดงอุปมาแห่งภยทุบัญญัติญาณนี้โดย
 นัยนี้เทศวาทว่า

“เอกิสฺสา กิร อิตฺถิยา ตโย ปฺตุตา” ดังได้ยินมาว่ามีสตรีผู้หนึ่ง
 มีบุตรชาย ๓ คน บุตรชายทั้ง ๓ คนนั้นกระทำการมอันผิดประพฤติซึ่ง
 ทุจริตในพระราชฐาน พระมหากษัตริย์แจ้งเหตุอันนั้น จึงบังคับนาย
 เพชฌฆาตให้จับบุตรชายแห่งสตรีนั้นไปทั้ง ๓ คน เพื่อให้ประหารชีวิต
 เสียทั้ง ๓ คนนั้น สตรีผู้เป็นมารดาแลเห็นนายเพชฌฆาตนำเอาบุตรชายทั้ง
 ๓ คนนั้นไป ก็ร้องให้วิ่งตาม ไปถึงที่ตะแลงแกงนายเพชฌฆาตจึงคัดศีรษะ
 ลูกชายใหญ่ด้วยดาบอันคมกล้าให้ขาดตกลงแล้ว ก็ปรารถนาเพื่อจะตัดศีรษะ
 ลูกชายคนกลางนั้นสืบต่อไป สตรีผู้นั้นแลเห็นเขาคัดศีรษะลูกชายใหญ่ขาด

ตกลงแล้ว ก็เหี้ยวน้ำมาคลุกชายคนโตเล่านายเพชรฆาตก็ฟันให้ศีรษะตกลง สตรีผู้นั้นก็สละเสีซึ่งอาลัยลูกชายน้อย มาตำริว่าลูกชายน้อยคนสุดท้ายของอาตมานั้นไหนเลยจะรอดเล่า เขาก็จะฆ่าเสียเหมือนกัน สตรีผู้นั้นพิจารณาเห็นความตายแห่งลูกชายทั้ง ๓ คน จันใดก็ดี ภยภูณนั้นก็ให้พิจารณาเห็นความตายในกาลทั้ง ๓ คือ อดีต อนาคต ปัจจุบันมีอุปไมยดังนี้

ถ้ามีดังนี้ เปรียบประดุจสตรีครรรค์บุตรถึง ๑๑ คน เกิดคนไหนก็ตายคนนั้น สุกแต่แค่คลอดออกมาแล้วก็ตาย แต่ตายไปถึง ๙ คนด้วยกันแล้วไม่รอดแต่สักคน ลูกที่คลอดในวาระเป็นคำรบ ๑๐ นั้นแล้ว พอลอดพ้นครรรค์ สตรีนั้นเอามือทั้งสองประคองลูกอุ้มขึ้นไว้ก็ตายอยู่ในมือ ครั้นว่ามีครรรค์ขึ้นมาในวาระเป็นคำรบ ๑๑ ยังมีได้คลอด สตรีนั้นก็สละเสีซึ่งอาลัยในบุตรที่อยู่ในครรรค์ มาตำริว่าลูกอยู่ในครรรค์แห่งอาตมานั้นไหนเลยจะรอดเล่า น่าที่จะตายไปเหมือนกัน สตรีผู้เป็นมารดาพิจารณาเห็นความตายแห่งลูกชายทั้ง ๑๑ คนเหมือนกันเป็นอันเดียว และมีจันใดภยภูณนั้นก็พิจารณาเห็นความตายในกาลทั้ง ๓ คือ อดีต อนาคต แลปัจจุบันมีอุปไมยดังนี้

กาลเมื่อสตรีผู้เป็นมารดา พิจารณาเห็นความตายแห่งลูกทั้ง ๙ คนที่ตายแล้วนั้น มีอุปไมยดังภยภูณอันพิจารณาเห็นความตายในอดีตชาติเบื้องหลัง

กาลเมื่อสตรีผู้เป็นมารดา พิจารณาเห็นความตายแห่งลูกชายเป็นคำรบ ๑๐ ซึ่งตายอยู่ในมือ นั้น มีอุปไมยดังภยภูณอันพิจารณาเห็นความตายในชาติที่เป็นปัจจุบัน

กาลเมื่อสตรีผู้เป็นมารดาพิจารณาเห็นความตายแห่งลูกชาย เป็นคำรบ
ที่ ๑๑ ซึ่งอยู่ในครรถ์นั้น มีอุปไมยถึงภยันตรายอันพิจารณาเห็นความตายใน
ชาติอันเป็นอนาคตเบื้องหน้า ฯ

ในที่อันมีคำปุจฉาว่า ภยันตรายฐานญาณนั้น เมื่อบังเกิดมีในสันดาน
แห่งพระโยคาพจนัน ยังพระโยคาพจนให้มีความสะอึกตกใจกลัวอยู่หรือ ฯ
ไม่สะอึกตกใจกลัวเป็นประการใด

มีคำวิสัชนาว่า “น ภายติ” ภยันตรายฐานญาณนั้น จะกระทำ
ให้พระโยคาพจนสะอึกตกใจกลัวหาบมิได้ แต่ปัญญาที่ตั้งอยู่ในภุมิภังคญาณ
นั้นสิ้นยังจัดความกลัวเสียได้แล้ว ก็จะช่วยกล่าวไปโยถึงปัญญาที่แก่งขึ้น
ถึงภุมิภยันตรายฐานญาณได้ ทั้งฤๅความสะอึกตกใจกลัวจะบังเกิดแก่พระ
โยคาพจนเล่า ซึ่งชื่อว่าปัญญาแก้กลัวแล้วนั้น ไม่มีความกลัวเลยเป็นอันขาด

แลข้อซึ่งปัญญาได้นามบัญญัติชื่อว่า ภยันตรายฐานญาณนั้นด้วย
สามารถที่พิจารณาเห็นภัย จะมีครุวนาจันใด มีครุวนาดังบุรุษอันเห็น
ชุมถ่านเพลิงทั้ง ๓ อันมีอยู่แทบประตูพระนคร ในกาลเมื่อเส็งแลชุมถ่าน
เพลิงทั้ง ๓ อันมีเปลวรุ่งโรจน์โชตนาการนั้น บุรุษนั้นจะได้สะอึกตกใจกลัว
หาบมิได้ เป็นแต่พิจารณาเห็นภัยว่า สัตว์จำพวกใดตกลงในชุมถ่านเพลิง
ทั้ง ๓ นั้น สัตว์จำพวกนั้นก็จะได้เสวยทุกข์เวทหนอันหยาบ ซ้ำสาหัสมิได้
น้อยได้เบาเลยเป็นอันขาด “สย น ภายติ” ตกว่าบุรุษผู้หนึ่งตกเองหา
กลัวไม่แลมีจันใด ภยันตรายฐานญาณนั้นก็มิได้กระทำให้พระโยคาพจนสะอึก
ตกใจกลัว เป็นแต่ให้พิจารณาเห็นมรณภัยในกาลทั้ง ๓ คือ อภิตแลอนาคต
แต่ปัจจุบัน มีอุปไมยถึงนั้น

ถ้ามีจะนั้นเปรียบเหมือนบุรุษอันเห็นหลาว ๓ เล่ม คือ หลาวไม้
 ตะเคียน หลาวเหล็ก หลาวทอง บั๊กเรียงกันอยู่ในคูแทบประตูประนนคร
 บุรุษนั้นครั้นเห็นก็มีความดำริ ถ้าสัตว์จำพวกโคตกลองถูกหลาวทั้ง ๓ สัตว์
 จำพวกนั้นก็ได้เสวยทุกขเวทนา อันหยาบซำกล้าแข็งปมิได้เลยเป็นอันขาด
 มิตายก็จะลำบากแทบบรรดาตาย “สย น ภายติ” ตกว่าบุรุษนั้นตนเองหา
 กลัวไม่ หาสะคังตกใจไม่ เป็นแต่พิจารณาเห็นมรณภัยในกาลทั้ง ๓ คือ
 อดีต แลอนาคต แลปัจจุบัน มีอุปไมยดังนี้

มีคำปุจฉาว่า กาลเมื่อกระทำมนสิการโดยอนิจจังเห็นอนิจจังนั้น
 สิ่งดังฤๅ ปรากฏอันเป็นภัยอันพิลึกแก่พระโยคาพจร

กาลเมื่อมนสิการโดยทุกขังนั้น สิ่งดังฤๅปรากฏเป็นภัยอันพิลึกแก่
 พระโยคาพจร กาลเมื่อมนสิการโดยอนัตตานั้น สิ่งดังฤๅปรากฏเป็นภัยอัน
 พิลึกแก่พระโยคาพจร

มีคำวิสัชนาว่า กาลเมื่อมนสิการโดยอนิจจังเห็นอนิจจังนั้นนิमितคือ
 สังขารธรรมปรากฏเป็นภัยอันพิลึกแก่พระโยคาพจร เพราะเหตุว่าเห็น
 อนิจจังแล้วก็เห็นความตายแห่งสังขารธรรมเมื่อเห็นความตายแท้สันทัต เห็น
 สัตว์เห็นเที่ยงที่จะตายนั้นแล้วกาลใด สังขารธรรมทั้งปวงก็ปรากฏเป็นภัยอัน
 พิลึกแก่พระโยคาพจรในกาลนั้น

แลกาลเมื่อมนสิการโดยทุกขังเห็นทุกขังนั้น รูปารูปาวัตติปรากฏ
 เป็นภัยอันพิลึกแก่พระโยคาพจร

รูปารูปาวัตตินั้น คือกิริยาที่รูปธรรมแลอรูปธรรมประพตติเป็น
 ไปในภพ เมื่อมีปัญญาแลพิจารณาเห็นทุกขังแล้วก็เห็นว่ากิริยาที่เวียนไปใน
 ภพนี้ อากูลมูลมองไปต่้วยกองทุกขังกองภัยมีประการต่าง ๆ ความทุกขังนั้น

เบียดเบียนอยู่เนื่อง ๆ บัณฑิตมีที่สุด บัณฑิตมีที่หยุดยั้งถึงสุคติภพที่โลกนัตถิ
ว่าเป็นสุขนั้น ก็ยังประกอบด้วยทุกข์ติดตามย้ายปีศาอยู่เนื่อง ๆ บัณฑิตมีที่สุด
เหตุฉะนั้น เมื่อมีปัญญาพิจารณาเห็นทุกขังสันหัตถ์แก่นในใจแล้วกาลใด กิริยา
ที่รูปธรรมแลอรูปรธรรมอันเวียนไปในไตรภพนั้นก็ปรากฏ เป็นภยันพิลึก
แก่พระโยคภาพจรในกาลนั้น

แลกาลเมื่อมนสิการโดยอนัตตาเห็นอนัตตานั้น นิमितแลวัตติปรากฏ
เป็นภยันพิลึกสนทงสองประการ

อธิบายว่ากาลเมื่อเห็นพระอนัตตานั้น รูปธรรมนามธรรมปรากฏโดย
เปล้าโดยสูญเปรียบประดุกบ้านร้างอันเปล้าหากนอยู่บัมิได้ มิฉะนั้น
เปรียบประดุกพยับแดด อันปรากฏเป็นแสงระยิบ ๆ แลแล้วแลเคลื่อนหายไป
บัดเดียวใจไม่ยังไมยั้น มิฉะนั้นเปรียบประดุกเมืองแห่งคนธรรพเทวบุตร
อันบังเกิดขึ้นต่อพอเป็นที่เล่น โดยควรแก่อัชฌาศัยแห่งคนธรรพเทวบุตร
แล้วแลสาบสูญไปในขณะบัดเดียวใจนั้น บ้านร้างแลพยับแดดแลเมือง
แห่งคนธรรพเทวบุตร อันตรธานเป็นอันเร็วพลันสูญเปล้าบัมิได้เป็นหลัก
เป็นประธาน แลมีฉนั้นไตรูปรธรรมนามธรรมก็อันตรธานเป็นอันเร็วสูญ
เปล้า บัมิได้เป็นประธาน มีอุปไมยดังนั้น

เมื่อเห็นรูปธรรมนามธรรมปรากฏโดยเปล้าโดยสูญ บัมิได้เป็นหลัก
เป็นประธานด้วยประการฉะนี้ อันว่านิमितแลวัตติคือสังขารธรรมอันบังเกิด
แลกิริยาที่สังขารธรรมท่องเที่ยวไปในภพทั้งสองประการนี้ ก็ปรากฏเป็นภยัน
อันพิลึกแก่พระโยคภาพจร พิจารณาเห็นพระอนัตตาและกระทำมนสิการ
โดยอนัตตานั้น

วิญญานฐิติ ๗ แลสัตตาวาส ๙ นั้น ก็ปรากฏประจักษ์เพลิง ๑๖ กอง
 ให้มันเป็นเปลวโดยรอบก่อประทักษิณีเพลิงรุ่งโรจน์โชตนการ “สพฺพสง-
 ขารา” สังฆารธรรมทั้งปวงนั้นก็ปรากฏประจักษ์อันใหญ่อันมีพิษปวดแสบ
 ล้นพื้นที่จะออกกลิ่นมิฉะนั้น “โรกฺฤตา” สังฆารธรรมทั้งปวงก็ปรากฏ
 ประจักษ์บังเกิดเป็นโรคพยาธิเบียดเบียนให้ลำบาก เวทนายู่เป็นนิจันรินทร์
 มิฉะนั้น “สฺลฺลฺฤตา” สังฆารธรรมทั้งปวงจะปรากฏประจักษ์บังเกิดเป็น
 ลุคฺสรเสียบแทงอยู่ในกรัษกายสันกาลทุกเมื่อมิฉะนั้น “อภฺกฺฤตา อาพาธ-
 ฤตา” สังฆารธรรมทั้งปวงจะปรากฏประจักษ์เป็นกองทุกข์กองอาพาธ แล
 กองโทษอันใหญ่ปราศจากรักปราศจากความยินดี เมื่อปัญญาพิจารณาเห็น
 ฉะนั้น จิตสันดานแห่งพระโยคาพจนนั้นก็จะมีมากไปด้วยสังเวชจะพิจารณาเห็น
 แต่โทษฝ่ายเดียว เปรียบประจักษ์บุรุษอันมีความปรารถนาเพื่อจะเลี้ยงชีวิตให้
 เป็นสุข แลเข้าไปสู่บ้านอันตั้งอยู่ด้วยอาคารอันควรจะเป็นที่ผาสุกสนุกสบาย
 เมื่อแรกเข้าไปสู่บ้านนั้นไม่รู้ว่าประกอบด้วยสัตว์ร้าย ครั้นรู้ว่าสัตว์ร้ายก็สัน
 ความผาสุกสันความสนุกสบาย จิตนั้นประกอบด้วยความรังเกียจ พินิจ
 พิจารณาเห็นแต่โทษนั้นฝ่ายเดียวอันนั้นแลมีฉันทิ อาทีนญาณนั้น เมื่อ
 บังเกิดในสันดานแห่งพระโยคาพจนแล้ว ก็ให้พระโยคาพจนนั้น พิจารณา
 เห็นภพแลคติเห็นวิญญานฐิติแลสัตตาวาสนั้น ปราศจากสุขไม่มีความสนุก
 สบายเลยพิจารณาเห็นแต่โทษนั้นฝ่ายเดียว มีอุปไมยดังนี้

มิฉะนั้นเปรียบเหมือนบุรุษอันปรารถนาหาความสุข แลหลงเข้าไปใน
 ถ้ำอันประกอบไปด้วยเสือโคร่ง เดิมนั้นหารู้ว่าเสือโคร่งอยู่ในถ้ำนั้นไม่ ต่อ
 เมื่อเข้าไปนอนไปหลับระงับกายแล้ว จึงรู้ว่าเสือโคร่งตัวใหญ่อาศัยอยู่ในถ้ำ
 อันนั้น เมื่อรู้ว่าเสืออยู่ในถ้ำก็สันรอกสันไคร่ ไม่มียินดีที่จะหลับนอน ใจ

อันประกอบด้วยความรังเกียจ มิได้เห็นคุณอันหนึ่งเลย เห็นแต่โทษฝ่ายเดียว
อันนี้แลมีฉันทไฉน อาทิวาณานันท์ก็พิจารณาเห็นสังฆารธรรมทั้งปวงว่า
ปราศจากคุณมีแต่โทษนั้นฝ่ายเดียวมีอุปไมยดังนั้น

มิฉะนั้น เปรียบเหมือนบุรุษอันลงสู่ประเทศที่น้ำลึก อันประกอบ
ด้วยจระเข้แลมังกรแลผีเสื้อน้ำอันร้าย สำคัญว่าจะเล่นน้ำให้สนุกสบาย ต่อ
ลงไปใต้น้ำว่ายออกไปถึงที่ลึกแล้วจึงจะรู้ว่ามิจะเข้ร้าย มิมังกรแลผีเสื้อน้ำ
ครันรุกรัดความปรารถนา สนสนุกสบาย พินิจพิจารณาเห็นโทษนั้นฝ่าย
เดียว อันนี้แลมีฉันทไฉน อาทิวาณานันท์ก็พิจารณาเห็นแต่โทษแห่งสังฆารนั้น
ฝ่ายเดียว มีอุปไมยดังนั้น

มิฉะนั้น “มนุสฺสิตฺตชคฺคภา วีย ปจฺจตฺตติกา” เปรียบประคุดบุรุษ
อันมีวิชาดีถือตามเวดล้อมขยับอยู่ที่จะพาจะพิน บุรุษนั้นเห็นแต่โทษฝ่าย
เดียว แลมีฉันทไฉน อาทิวาณานันท์ก็พิจารณาเห็นแต่โทษแห่งสังฆารนั้นฝ่าย
เดียว มีอุปไมยดังนั้น

มิฉะนั้น “สฺวีสฺส วีย โภชนํ” เปรียบเหมือนบุรุษอันหลงบริโภค
อาหารที่ระคนด้วยยาพิษบุรุษนั้น พิจารณาเห็นแต่โทษนั้นฝ่ายเดียวมีอุปไมย
ดังนั้น

มิฉะนั้น อาทิวาณานันท์ ย่อมเห็นโทษแห่งสังฆาร เปรียบประคุด
บุรุษเดินทางกันดารอาเกียรณ์ด้วยโจรร้าย แลพิจารณาเห็นแต่โทษนั้น
ฝ่ายเดียว

มิฉะนั้น “อทิตฺตํ อิว อาการํ” เปรียบเหมือนบุรุษเจ้าของเรือน
อันเห็นเรือนไฟไหม้ติดตลอดแล้ว แลพิจารณาเห็นแต่โทษนั้นฝ่ายเดียว

มีฉะนั้น “อุยฺยตุตฺเตสนา วิย รมณฺหิมิ” เปรียบเหมือนเสนาน้อยก
ออกไปสู่ที่สมรภูมิ แลพิจารณาเห็นแต่โทษนั้นฝ่ายเดียว

นักปราชญ์สืบนิษฐานว่า ภัยทุปฺปฐฺฐานญาณกับอาทินวญาณ^{๕๕}มีอรรถ
เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน จะได้ต่างกันนั้นหาบมิได้ต่างกันแต่พยัญชนะเมื่อ
จะสำแดงโดยนิเทศ สำแดงที่แท้^{๕๖} ภัยทุปฺปฐฺฐานญาณกับอาทินวญาณ^{๕๗}
อันเดียวกันนั้นแล จะได้ต่างกันหาบมิได้เพราะเหตุว่า เห็นภัยกับเห็นโทษ
นั้นไม่ห่าง ไกลกัน เหตุคั้งนั้นสมเด็จพระมหากรุณาธิคุณโปรดประทานพระ
สัทธรรมเทศนาว่า

“กถิ ภัยทุปฺปฐฺฐานเณ ปญฺญา อาทินเว ปญฺญา อูปฺปาโท ภัยนฺติ
ภัยทุปฺปฐฺฐานเณ ปญฺญา อาทินเว ญาณิ ปวตฺตํ ภัยนฺติ นิमितฺตํ
ภัยนฺติ ๆ เป ๆ อูปายาโส ภัยนฺติ ภัยทุปฺปฐฺฐานเณ ปญฺญํ อาทินเว
ญาณิ”

มีพระพุทธปฏิภาตรัสเป็นนถตุคามยตาปัจฉาว่า บัญญาอันพิจารณา
เห็นภัยประพตติเป็นไปในห้องแห่งภัยทุปฺปฐฺฐานญาณ แลจัดเอามาสำแดงใน
ห้องแห่งอาทินวญาณ ยกขึ้นเป็นอาทินวญาณนั้น จะได้แก่บัญญัติทั้งๆ

ตรัสปัจฉาจะ^{๕๘}แล้ว ก็ตรัสวิสัย^{๕๙}ว่าบัญญัติที่พิจารณาเห็นว่ากิริยาที่
บังเกิดแต่ปัจจัยคือปฐฺมกรรม เกิดแล้วเกิดเล่า เกิดที่นี้แล้วไปเกิดที่นั้น ๆ
แล้วไปเกิดที่โน้น เวียนเอากำเนิดเกิดแล้วเกิดเล่าไม่สิ้น ไม่สุด ไม่หยุด ไม่ยั้ง
นี้แลเป็นภัยอันใหญ่หลวงเป็นภัยอันพิลึก ควรจะสังเวช ควรจะสะดุ้ง
ตกประหม่า บัญญาพิจารณาเห็นกิริยาที่บังเกิดว่าเป็นภัยอย่าง^{๖๐}นจัดเป็น
อาทินวญาณประการ ๑

ปัญญาพิจารณาเห็นว่า กิริยาที่รูปรธรรมแลอรูปธรรม แต่บรรคา
ที่บังเกิดแล้วแลประพตฺกเป็นไปในภพเสวยทุกขเวทนามีประการต่าง ๆ ไม่
รุกรมครุสนั่น ก็เป็นภยอันใหญ่หลวง เป็นภยอันพิลึกกวรจะชนพอง
สยของเตียร ควรจะตระหนกตกใจกลัวเป็นกำลัง เห็นภยถึงนี้ ก็จัดเป็น
อาที่นวญาณประการ ๑

ปัญญาอันพิจารณาเห็นนิมิต คือเห็นสังขารธรรมว่าเป็นภยอยู่เอง
โดยปกติธรรมคา ถึงภยอื่น ๆ ไม่มีมา หากภยอื่นจะเบียดเบียนมิได้
สังขารนั้นก็จะเบียดเบียนตนเองอยู่เป็นภยอยู่เองโดยสภาวะปกติ ปัญญา
พิจารณาเห็นสังขารธรรมว่าเป็นภยอย่างนี้ ก็จัดเป็นอาที่นวญาณประการ ๑

“อายุหนากภย” ปัญญาที่พิจารณาเห็นกุศลกุศลกรรม ซึ่งเป็น
เหตุเป็นปัจจัยตกแต่งปฏิสนธิในเบื้องหน้า ๆ ว่าเป็นภยย้ายปีศาสรพสัตว์
ทงปวงนี้ ก็จัดเป็นอาที่นวญาณประการ ๑

“ปฏิสนธิภย” ปัญญาที่พิจารณาเห็นปฏิสนธิวิญญาณว่าเป็นภยนั้น
ก็จัดเป็นอาที่นวญาณประการ ๑

“กตติภย” ปัญญาที่พิจารณาเห็นปฏิสนธิคติทั้ง ๕ คือ นริยคติ
เปตคติ ตีรัจจนคติ มนุสสคติ เทวคติ ว่าเป็นภยเบียดเบียนปีศาจนี้จัด
เป็นอาที่นวญาณประการ ๑

“นิพพุตติภย” ปัญญาที่พิจารณาเห็นว่ากิริยาที่บังเกิดในกำเนิดแล
วิญญาณฐิติ แลสัตตาวาสนนั้นเป็นภยแท้ ๆ ถึงจะบังเกิดขึ้นไม่มีนามธรรม
เลย คงบังเกิดแต่รูปธรรมเหมือนอย่างสัตว์ในอสังขณิภพนั้นก็คงเป็นภยอยู่
เที่ยงแท้

หนึ่งไม่มีรูปธรรมเลย คงบังเกิดแต่นามธรรมเหมือนอย่างสัตว์
 อรูปภพนั้น ก็คงเป็นภยอยู่โดยปกติธรรมดา จะปราศจากภยนั้นหาบมิได้
 ชนชื่อว่าบังเกิดชนแล้ว ก็มีแต่ภยนั้นแต่เป็นเบื่องหน้าปัญญาที่พิจารณาเห็น
 กิริยาที่ขันธ์บังเกิด ในกำเนิดแล้ววิญญาณฐิติแลสถิตาว่าสว่าเป็นภยอย่างหนึ่ง
 จัดเป็นอาที่นวญาณประการ ๑

“อุปฺตติภย” ปัญญาพิจารณาเห็นวิบากอดีต คือเห็นว่ากิริยา
 ที่วิบากจิตให้สำเร็จผลในประวัติศาสตร์โดยสมการแก่กรรมนั้น เป็นภยอันพิลึก
 ย้ายปีศาจสรรพสัตว์สิ้นทั้งปวงเห็นอย่างหนึ่งจัดเป็นอาที่นวญาณประการ ๑

“ชาติภย” ปัญญาที่พิจารณาเห็นชาติอันบังเกิดเป็นปัจจัยแก่ขรา
 เป็นอาที่ว่า เป็นภยอันพิลึกนั้น ก็จัดเป็นอาที่นวญาณประการ ๑

“ขราภย” ปัญญาที่พิจารณาเห็นความขราว่าเป็นภยนั้น ก็จัดเป็น
 อาที่นวญาณประการ ๑

“พฺยธิภย” ปัญญาที่พิจารณาเห็นพยธิทุกข์ อันเบียดเบียนปีศา
 สัตว์ทั้งปวงว่าเป็นอาที่นวญาณประการ ๑

“มรณภย” ปัญญาที่พิจารณาเห็นมรณะอันสังหารผลาญชีวิตสัตว์
 ว่าเป็นภยอันพิลึกนั้น ก็จัดเป็นอาที่นวญาณประการ ๑

เห็นโสภทุกข์ว่าเป็นภย เห็นปริเทวทุกขโทมนัสว่าเป็นภยเห็นอุปายาส
 ทุกข์เป็นภยนั้น ก็จัดเป็นอาที่นวญาณประการ ๑

มีพระพุทฺฐฎีกาโปรดประทานพระสัทธรรมเทศนา ยกเอาปัญญาที่เห็น
 ภยนั้น มาสำแดงเป็นอาที่นวญาณด้วยประการฉะนี้ เพราะเหตุว่ากิริยาที่
 เห็นภยกับเห็นโทษจะได้ไกลกันหาบมิได้ เมื่อเห็นภยแล้วก็เห็นโทษ ๆ

แล้วก็เห็นภย ภัยกับโทษนั้นอรรถอันเดียวกันต่างกันแต่พยัญชนะ ฟังรู้เถิด
ว่า ภัยกับโทษนั้นต่างกันที่วณานนี้ ต่างกันแต่ชื่อต่างกันแต่พยัญชนะ มี
อรรถอธิบายเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

มีพระพุทธรูปกาตรัสเทศนาอาที่นวณาน ด้วยประการฉะนี้แล้วลำดับ
นั้นจึงตรัสเทศนาสำแดงสันติปทญาณ อันมีอารมณ์เป็นปฏิบัติกับกับอารมณ์
แห่งอาที่นวณานนั้นสืบไปว่า

“อนุปปาโท เจมนติ สนติปเท ฉานํ อปฺปวตฺตํ ฯเปฯ
อนุปฺปายาโส เจมนติ สนติปเท ฉานํ”

อธิบายว่า ปัญญาอันพิจารณาเห็นว่ากิริยาที่ไม่บังเกิดอีกนั้นแล เป็น
เกษมปราศจากภย พิจารณาเห็นอย่างนี้ ได้ชื่อว่าสันติปทญาณประการ ๑

อธิบายว่า ปัญญาอันนั้นยอมไปสู่พระนิพพาน อันเป็นที่ระงับสังขาร
ธรรมทั้งปวง เหตุดังนี้ จึงเรียกว่าสันติปทญาณ

ใช้แต่เท่านั้น ปัญญาที่พิจารณาเห็นว่ากิริยาที่รูปธรรมแลรูปธรรม
บมิได้ประพฤติเป็นไปในภพนี้ แลเป็นที่เกษมปราศจากภยพิจารณาเห็นอย่าง
นี้ ก็ได้ชื่อว่าสันติปทญาณเหมือนกัน

ใช้แต่เท่านั้น ปัญญาอันพิจารณาเห็นว่ากิริยาที่นิमित คือหาสังขาร
ธรรมบมิได้ สังขารธรรมสิ้นสูญไปไม่มีสืบต่อไปอีกนั้น ได้ชื่อว่าเกษม
ปราศจากภยด้วยแท้

ถ้ายังมีสังขารธรรมอยู่ตราบใด ก็ได้ชื่อว่ามิภยอยู่ตราบนั้น ถ้าไม่มี
สังขารธรรม ขาดจากสังขารธรรมแล้วกาลใด ก็ได้ชื่อว่าถึงที่เกษม
ปราศจากภยในกาลนั้น

บัญญัติอันพิจารณาเห็นว่ากิริยาที่หาสังฆารธรรมบมิได้นั้น ได้ชื่อว่า
ถึงที่อันเกษมปราศจากภัย เห็นอย่างนี้ ก็ได้ชื่อว่าสันติปญญาประการ ๑

อนึ่ง บัญญัติอันพิจารณาเห็นว่ากุสลากุศลกรรม ซึ่งเป็นเหตุเป็น
ปัจจัยตกแต่งปฏิสนธิในภพเบื้องหน้านั้น ถ้าไม่มีในสันดานแห่งสัตว์จำพวก
ใด สัตว์จำพวกนั้น ก็ได้ชื่อว่าถึงที่เกษมปราศจากภัยเป็นแท้ บัญญา
พิจารณาเห็นฉะนี้ ก็ได้ชื่อว่าสันติปญญาประการ ๑

บัญญัติที่พิจารณาเห็นว่า ถ้าหาปฏิสนธิวิญญาณบมิได้ สันปฏิสนธิ
วิญญาณแล้วก็ได้ชื่อว่าเกษมปราศจากภัยเป็นแท้ บัญญาพิจารณาเห็นอย่างนี้
ก็จัดเป็นสันติปญญาประการ ๑

บัญญัติพิจารณาเห็นว่าชาติบมิได้ ไม่เวียนเอาชาติสันชาติแล้วก็ได้
ชื่อว่าเกษมปราศจากภัย เห็นอย่างนี้ ก็จัดเป็นสันติปญญาประการ ๑

บัญญัติพิจารณาเห็นว่าหาชราบมิได้ สันแก่สนชราอันก็ได้ชื่อว่า
เกษมปราศจากภัย เห็นอย่างนี้ ก็ได้ชื่อว่าสันติปญญาประการ ๑

บัญญัติพิจารณาเห็นว่าถ้าหาโรคาพยาธิบมิได้พ้นจากโรคาพยาธิ สัน
จากพยาธิแล้ว ก็ได้ชื่อว่าเกษมปราศจากภัย เห็นอย่างนี้ก็ได้ชื่อว่า
สันติปญญาประการ ๑

บัญญัติพิจารณาเห็นว่า ถ้าหามรณะบมิได้ ไม่เวียนตายต่อไปแล้ว
ก็ได้ชื่อว่าเกษมปราศจากภัย เห็นอย่างนี้ ก็ได้ชื่อว่าสันติปญญา
ประการ ๑

บัญญัติพิจารณาเห็นว่า สันความโสภเคราะห์แล้ว ก็ได้ชื่อว่าเกษม
นิราศภัย เห็นอย่างนี้ ก็จัดเป็นสันติปญญาประการ ๑

ปัญญาพิจารณาเห็นว่า ถ้าหาปริเวทนาการบมิได้ ตัดความร้องให้
จำไรขาดแล้ว ไม่ร้องให้ต่อไปอีกแล้วกาลใด ก็ได้ชื่อว่าเกษมนิราศภัย
ในกาลนั้น ปัญญาเห็นอย่างนี้ ก็ได้ชื่อว่าสันติปญฺญาณประการ ๑

ปัญญาพิจารณาเห็นว่า ถ้าปราศจากสะอนอาลัยสนฺสุดแล้ว ตัดสะอน
อาลัยขาดแล้ว ก็ได้ชื่อว่าถึงที่เกษมนิราศภัย เห็นอย่างนี้ก็ได้ชื่อว่า
สันติปญฺญาณประการ ๑

นักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่า สันติปญฺญาณนั้นยอมไปสู่พระนิพพาน
พิจารณาเอาคุณพระนิพพาน ที่ปราศจากทุกข์ ปราศจากภัยนั้นเป็นอารมณ์
ฝ่ายว่าอาทนวญาณนั้น พิจารณาเอาทุกข์เอาภัยเป็นอารมณ์ ตกกว่าปัญญา
ทั้งสองนี้มีอารมณ์นั้นผิดกันอยู่ฉะนั้น เหตุคั้งนั้นพระผู้เป็นเจ้าพุทธโฆษาจารย์
จึงสำแดงอรรถาธิบายว่า สันติปญฺญาณนี้มีอารมณ์เป็นปฏิปักษ์กันกับอารมณ์
แห่งอาทนวญาณ ถ้าจะนับโดยพิสดารนั้นอาทนวญาณที่พิจารณาเห็นภยัน
นับได้ ๑๕ ประการ ด้วยสามารถบท ๑๕ แต่ทว่าบททั้ง ๒ คือ นิพพุตติ-
กย ๑ ชาติกย ๑ ทั้ง ๒ บทนี้เป็นคำเปลี่ยนแห่งบทเบื้องต้น คือ
“อุปฺปาโท กย”

บททั้ง ๒ คือ กตติกย ๑ อุปฺตติกย ๑ ทั้งสองบทเป็นคำเปลี่ยน
แห่งบท คือ “ปวตฺตติกย” บท ๖ บท คือ ชรากย ๑ พยามีย ๑
มรณกย ๑ โสโถกย ๑ ปริเทวกย ๑ อุปฺปายาโสภย ๑ ทั้ง ๖ บทเป็น
คำเปรียบแห่งบท คือ “นิมิตฺตกย”

อากัยเหตุที่เป็นคำเปลี่ยนเสีย ๑๐ บทแล้ว ยังคงอยู่ ๕ บท คือ
อุปฺปาโทกย ๑ ปวตฺตติกย ๑ นิมิตฺตกย ๑ आयुหนากย ๑ ปฏิสนฺธิกย ๑
ทั้ง ๕ บทนี้เป็นว่าตัดอาทนวญาณ

นักปราชญ์ผู้จะนับอาทีนวญาณ ที่พิจารณาเห็นเป็นภยันั้นพึงนับเอา
แต่ ๕ ประการ นับเอาตามบทที่จัดเป็นวัตถุ แห่งอาทีนวญาณนั้น บทที่
เป็นคำเปลี่ยน ๑๐ บทนั้น อย่างนับเอาเลยเพราะย่อเข้าเสียในบท ๕ บท
นั้นแล้ว

ถึงในสันติปทญาณนั้นก็ย่อเสีย ๑๐ บท นับเอาแต่ ๕ บท นับ
สันติปทญาณแต่ ๕ ประการ พึงถือเอาอาทีนวญาณนั้นเป็นเยี่ยงอย่างเถิด

สมเด็จพระมหากรุณาเมื่อตรัสเทศนาสันติปทญาณ โดยนัยคังวิสัย
มาฉะนี้แล้ว ลำดับนั้นจึงตรัสเทศนาอาทีนวญาณซ้ำอีกเล่า อาทีนวญาณที่
ตรัสเทศนาซ้ำอีกเล่านี้ มีอารมณ์ต่างกันกับอาทีนวญาณที่ตรัสวิสัยในที่
เดิม ๆ นั้น พิจารณาโดยนัยอาทีนวญาณ ที่ตรัสเทศนาอีกเล่านี้ พิจารณา
โดยทุกขังว่า

“อุปฺปาโท ทุกฺขนฺติ ภัยตฺถุปฺภูจฺจเน ปฺลฺลวฺวา อาทีนฺเว ฌาณํ
ปวตฺตํ ฯลฯ อุปฺปายาโส ทุกฺขนฺติ ภัยตฺถุปฺภูจฺจเน ปฺลฺลวฺวา อาทีน-
เว ฌาณํ”

อธิบายว่า ปัญญาที่พิจารณาเห็นว่า “อุปฺปาโท ทุกฺข” กิริยา
ที่บังเกิดแล้ว ๆ เล่า ๆ ไม่สิ้นไม่สุดไม่หยุดไม่ยั้ง เป็นทุกขอันใหญ่แห่ง
สรรพสัตว์ทั้งปวง พิจารณาเห็นอย่างนี้ จัดเป็นอาทีนวญาณประการ ๑

ปัญญาพิจารณาเห็นว่า “ปวตฺตํทุกฺข” กิริยาที่รูปธรรมแลอรู-
ปรธรรม แต่บรรดาที่บังเกิดแล้ว แลประพฤติเป็นไปในไตรภพประกอบ
ไปด้วยทุกขเป็นอันมากยิ่งนัก ไม่รู้หมดไม่รู้สิ้น เห็นอย่างนี้จัดเป็น
อาทีนวญาณประการ ๑

ปัญญาที่พิจารณาเห็นว่า สังขารธรรมมากไปด้วยทุกขันธ์สี่ พิจารณาเห็นว่ากุศลกุศลกรรม ที่เป็นปัจจัยตกแต่งปฏิสนธิในเบื้องหน้านั้นเป็นกองทุกขกัฏฐิ พิจารณาเห็นว่าปฏิสนธิเป็นกองทุกขกัฏฐิ พิจารณาเห็นว่าเป็นกองทุกขกัฏฐิ เห็นว่าบังเกิดในกำเนิด ๔ วิญญาณฐิติ ๗ สัตถาวาส ๙ เป็นกองทุกขันธ์สี่ พิจารณาเห็นว่ากิริยาที่วิบากจิตให้สำเร็จผลเป็นกองทุกขกัฏฐิ เห็นว่ากิริยาที่เวียนเอาชาติกำเนิดเป็นกองทุกข สภาวะโสภะเคราะห์ เป็นกองทุกข กิริยาที่ร้องไห้รำไรเป็นกองทุกข กิริยาที่สะท้อนให้เป็นกองทุกข สัน ทังปวงนี้แต่ล้วนจัดเป็นอาทินวญาณละอัน ๆ นับอาทินวญาณที่พิจารณาเห็นทุกขโดยนัยพิสดารได้ถึง ๑๕ ประการ ตามบท ๑๕ บทนั้น แต่ทว่าให้นับเอาแต่ ๕ ย่อบท ๑๐ บทที่เป็นคำเปลี่ยนเข้าเสียตามนัยหนหลัง

เมื่อสำแดงอาทินวญาณ อันพิจารณาเห็นกองทุกขโดยนัยสังเขป คือรวมเข้าเสียสำแดงแต่ ๕ ประการเสร็จแล้ว ลำดับนั้นจึงสำแดงสันติปทญาณ สืบต่อไปตามนัยไปยาลว่า “อนุปปาโท สุขนติ ขนติ ปเท ฉานนอิ ปวตฺตติ ฯ ป ฯ อนุปปายาโส สุขนติ สนฺปเทติ ฉานนอิ”

อธิบายว่า ปัญญาอันพิจารณาเห็นว่า กิริยาที่สิ้นภพสิ้นชาติบิมีได้บังเกิดสืบต่อไปเป็นสุขโดยแท้ ปัญญาเห็นฉะนี้ จัดเป็นสันติปทญาณ ประการ ๑

ปัญญาพิจารณาเห็นว่า ถ้ำรูปธรรมแลอรูปรธรรมบิมีได้ประพตฺติ เป็นไปในไตรโลกแล้วก็จัดเป็นสุขโดยแท้ เห็นฉะนี้จัดเป็นสันติปทญาณ ประการ ๑

ปัญญาพิจารณาเห็นว่า หาสังขารธรรมมิได้สิ้นสูญขาดจากสังขาร
ธรรมแล้วก็เป็นสุขแท้ เห็นฉะนี้จัดเป็นสันติปทญาณประการ ๑

ปัญญาพิจารณาเห็นว่า ถ้ากุศลกุศลกรรมจะตกแต่งปฏิสนธิบิมีได้
แล้วก็เป็นสุขแท้ เหตุฉะนี้ จัดเป็นสันติปทญาณประการ ๑

ปัญญาพิจารณาเห็นว่าหาปฏิสนธิคติบิมีได้เป็นสุขแท้หนักดี
เห็นว่าถ้าไม่บังเกิดในกำเนิด ๔ ไม่บังเกิดในวิญญาณรูปิ ๗ แล
สัตตาวาส ๙ แล้วก็เป็นสุขแท้ เห็นอย่างหนักดี

เห็นว่าถ้าวิบากจิตบิมีอาจให้สำเร็จผลได้ ตัตวิบากชาตินั้นเป็นสุขแท้
เห็นอย่างหนักดี

เห็นว่าถ้าไม่เวียนเอาชาติสืบต่อไปแล้วก็เป็นสุขแท้ เห็นอย่างหนักดี
เห็นว่าหาชราบิมีได้เป็นสุขแท้ก็ดี เห็นว่าหาพยาธิบิมีได้ เป็นสุขแท้
ก็ดี เห็นว่าหาภริยาบิมีได้เป็นสุขแท้ก็ดี เห็นว่าหาความโศกบิมีได้เป็นสุข
แท้ก็ดี เห็นว่าหาปริเทวทุข์บิมีได้เป็นสุขแท้ก็ดี เห็นขาดจากสะอนาลัย
เป็นสุขแท้ก็ดี ปัญญาพิจารณาเห็นต่าง ๆ อย่างสำแดงมาฉะนี้ แต่ล้วนจัด
เป็นสันติปทญาณแต่ละอัน ๆ นับโดยพิสดารได้ ๑๕ ประการ แต่ทว่ารวม
เข้าเสียคงยกขึ้นสำแดงแต่ ๕ ประการเหมือนด้วยสันติปทญาณที่สำแดงแล้ว
แต่หลัง

ลำดับนี้ จึงมีพระพุทธปฏิภาตรัสเทศนาสำแดงอาทีนวญาณซ้ำอีกเล่า
มีลำดับแห่งบทนี้เหมือนนัยหนหลัง แปรลกกันแต่วิธีพิจารณา

ในวารเป็นปฐมนี้ อาทีนวญาณ พิจารณาเห็นว่าอาการมีความ
บังเกิดเป็นต้นต้น แต่ล้วนเป็นภยัสสนทงปวง

ในวารเป็นคัมภ ๒ นั้น อาที่นวญาณพิจารณาเห็นว่าอาการมีบังเกิด
เป็นต้นแน่ แต่ล้วนเป็นทุกขสันตงปวง

ในวารเป็นคัมภ ๓ ที่สำแดงบัดนี้ อาที่นวญาณพิจารณาเห็นว่า
อาการทั้งปวง มีบังเกิดสืบต่อไปเป็นต้นนั้น แต่ล้วนประกอบไปด้วย
อามิสทั้งปวง

อามิสนั้นประสงก์เอารวม ๓ ประการ คือ

กิริยาที่เวียนไปในสงสาร ก็จัดเป็นอามิสประการ ๑

ชั้นธาตุโลก ก็จัดเป็นอามิสประการ ๑

กิลเลศธรรมทั้งปวง ก็จัดเป็นอามิสประการ ๑

เป็นใจความว่า ปัญญาพิจารณาเห็นอาการทั้งปวงมีบังเกิดสืบต่อไป
เป็นต้น มีสะท้อนอาลัยเป็นที่สุดว่าประกอบด้วยอามิสนั้นจัดเป็นอาที่นวญาณ
แต่ละอัน ๆ นับโดยบท ๑๕ มี “อุปฺปาโท สามิสฺ” เป็นต้นมี
“อุปฺปายาโส สามิสฺ” เป็นที่สุดนั้นได้อาที่นวญาณถึง ๓๕ แต่ทว่า
รวมเข้าเสีย ๑๐ บท นับเอาแต่ ๕ บทในเบื้องหน้าดีกว่านับเอาอาที่นวญาณ
แต่ ๔ ประการโดยนัยนหลัง

เมื่อสำแดงอาที่นวญาณ ด้วยประการอันประกอบด้วยอามิสจบลงแล้ว
ลำดับนั้นจึงสำแดงสันติปทัญาณ อันเป็นไปด้วยอาการอันพิจารณาเห็นว่า
กิริยาที่ไม่บังเกิดสืบไปเป็นต้น ทราบเท่าจนถึงกิริยาที่ขาดจากสะท้อนอาลัย
เป็นที่สุดนั้น แต่ล้วนปราศจากอามิสทั้ง ๓ ประการคือ ปราศจากกิริยาที่
เวียนไปในสงสารประการ ๑ ปราศจากชั้นธาตุโลกประการ ๑ ปราศจาก
กิลเลศประการ ๑

เมื่อสำแดงสันติปทญาณ อันพิจารณาซึ่งอาการอันปราศจากอาภิส
 โดยบท ๑๕ มี อนุปฺปาโท นิรามิสฺ เป็นอาทิ มี อนุปฺปายาโส นิรามิสฺ
 เป็นที่สุด รวบเข้าเสีย ๑๐ บทนับเอาแต่ ๕ บทในเบื้องต้น กงนับ
 สันติปทญาณแต่ ๕ ประการเสร็จแล้ว ลำดับนั้นจึงสำแดงอาที่นวญาณด้วย
 บท ๑๕ บทอีกเล่า มี อนุปฺปายาโส สงฺขารา เป็นต้น มี อนุปฺปาโท สงฺขารา
 เป็นที่สุด

อธิบายว่าอาที่นวญาณนั้น พิจารณาเห็นว่ากิริยาที่บังเกิดสืบต่อไปไม่
 สิ้นไม่สุด เกิดแล้วเกิดเล่า^๕ไม่มีไช้อื่น คือสังขารธรรม

วัตถุที่บังเกิดแล้วแลประพตฺติเป็นไปในภพ เสวยทุกข์เวทนา^๕
 ประการต่าง ๆ นั้น ก็มีไช้อื่นคือสังขารธรรมตลอดไปจนถึงอุปายาสทุกข์
 อันมีลักษณะให้อาลัยนั้นแต่ล้วนเป็นสังขารธรรมสิ้นทาง^๕ จะได้เป็นอัน
 หามิได้

ในวาระอันนี้ ก็รวมบท ๑๐ บทเข้าเสีย นับเอาแต่ ๕ บทในเบื้องต้น
 กงนับอาที่นวญาณแต่ ๕ ประการโดยนัยหนหลัง

เมื่อสำแดงอาที่นวญาณด้วยอาการอันพิจารณา ซึ่งกิริยาที่บังเกิด
 เป็นต้นว่าเป็นสังขารธรรมจบลงแล้ว ลำดับนั้นจึงสำแดงสันติปทญาณอัน
 เป็นไปด้วยอาการอันพิจารณาเห็นว่า กิริยาที่ไม่บังเกิดสืบไปเป็นต้น
 ทรานเท่าจนถึงกิริยาที่ขาดจากสะอันอาลัยเป็นที่สุด^๕ นั้น แต่ล้วนเป็นนิพพาน
 อันด้วยกัน จะเป็นสิ่งอันหามิได้

ในวาระอันนี้^๕ก็รวมบท ๑๐ บทเข้าเสีย นับเอาแต่ ๕ บทในเบื้องต้น
 กงนับสันติปทญาณแต่ ๕ ประการเหมือนนัยหนหลัง

เมื่อสำแดงสันติปญญาโดยสุทธิกนัยจบลงแล้ว ลำดับนั้นจึงสำแดง
สันติปญญาโดยมิตกนัยว่า

“อุบุปาโท สงฺขารา ออนุปาโท นิพพานนฺติ สนฺติปเท
ญาณํ ปวตฺตํ ๆ เป ๆ อุบุปายาโส สงฺขารา ออนุปายาโส นิพ-
พานนฺติ สนฺติปเท ญาณํ”

อธิบายว่า ปัญญาที่พิจารณาเห็นว่า กิริยาที่บังเกิดสืบต่อไปนั้นเป็น
สังขารธรรม กิริยาที่ไม่บังเกิดสืบต่อไปนั้นเป็นนิพพาน ปัญญาพิจารณา
เห็นดังนั้น ตลอดไปตราบเท่าถึงปัญญา อันพิจารณาเห็นว่าสะอนอาลัยเป็น
สังขารธรรม ปราศจากสะอนอาลัยเป็นนิพพานตลอดถึงบทที่จัดเป็นสันติ-
ปญญาแต่ละอัน ๆ แต่ทว่าควรจรรวมเสีย ๑๐ บท เพราะเหตุเป็นคำ
เปลี่ยน ควรจะนับเป็นสันติปญญาแต่ ๕ บทในเบื้องต้น ประคุนัยที่
สำแดงแล้วแต่หลัง

สิริอาทินวญาณ จำเดิมแต่บทวาระเป็นปฐมขึ้นมา เป็นอาทินวญาณ
๒๐ ทศ ฝ่ายสันติปญญาอัน สิริแต่ต้นมาเป็นสันติปญญา ๒๕ แต่ทว่า
ภัยแลทุกข์เลอาमितเสสังขารนั้น เป็นเววจนะแห่งกัน ต่างกันแต่พยัญชนะ
อรรถาธิบายบมิได้ต่างกัน เหตุฉะนั้น ถึงทีเมื่อจะสำแดงสังเขปนั้น ท่าน
ย่อมยื่นเข้าเสียนับเอาอาทินวญาณคงอยู่แต่ ๕ สันติปญญาทั้งคงอยู่แต่ ๕
ประการ ประสมเข้าเป็นปัญญา ๑๐ สมด้วยบทพระคาถาว่า

อุบุปทณฺจ	ปวตฺตณฺจ	นิมิตฺตํ	ทุกฺขนฺตํ	ปสฺสตี
อายุหนํ	ปฏฺิสนฺธิ	ญาณํ	อาทินเว	อิทํ
อานุบุปาทํ	อูปาวตฺตํ	อนิมิตฺตํ	สุขนฺตํ	จ
อานายุกฺหนา	ปฏฺิสนฺธิ	ญาณํ	สนฺติปเท	อิทํ

อาทীনเว ญาณฤจ	ปลงจกฺขานเสถุ ชายติ
ปลงจกฺขานเส สนติปเท	ทสฺสยฺยาณเ ปชานาติ
ทวิญฺญํ ญาณานํ กุสฺลตา	นानาทิฏฺฐิสฺสุ น กมฺปตีติ

อธิบายในบาทพระคาถานี้ ก็เหมือนอรรถาธิบายอันกล่าวแล้วแต่หลัง มีวิเศษแต่ที่สำแดงอานิสงส์ในเบื้องปลาย

ข้อสำแดงอานิสงส์นั้นว่า พระโยคภาพจรเจ้าทั้งหลายผู้ ได้ซึ่งปัญญา ๑๐ คือฝ่ายอาทীনวญาณ ๕ ฝ่ายสันติปทญาณ ๕ แล้วแลผลลาครวบปัญญาทั้ง ๑๐ นั้นเข้าไปให้เป็นแต่สอง คืออาทীনวญาณ ๕ นั้นรวบเข้าเป็น ๑ สันติปทญาณ นั้นรวบเข้าเป็น ๑ รู้สันทัดชัดเจนในปัญญา ๒ ประการนี้แล้ว กาลใดพระโยคภาพจรนี้ก็จะมิได้กัมปนาทหวั่นไหวด้วย มิฉลลัทธิติฏฐิธรรมนิพพาน วาททิฏฐิเป็นต้นเป็นประธานในกาลนั้น

ข้อซึ่งสำแดงสันติปทญาณ ประดับไว้ในห้องแห่งอาทীনวญาณนี้ ด้วย มีประโยชน์จะสำแดงอานิสงส์แห่งอาทীনวญาณ ที่สำเร็จด้วยอำนาจแห่ง ภูมิตุปัญญาญาณนั้นประการ ๑

จะให้บังเกิดขึ้นสมโสมนัส แก่พระโยคภาพจรนี้ประการ ๑

เพราะเหตุว่าพิจารณาเห็นภัยเห็นโทษแล้ว จิตก็จะโน้มไปในพระนิพพานธรรม อันเป็นปฏิบัติแห่งภัยแลโทษนั้น

“อาทীনวานุปลุสฺสนาถาณํ นิฏฺฐิติ” จบอาทীনวญาณแต่เท่านั้น
แต่จะสำแดงนิพพิทาญาณสืบต่อไป

“เอวํ สพฺพสฺขฺวาเร อาทীনวโต ปลุสฺสนโต” เมื่อพระโยคภาพจรเจ้าพิจารณาเห็นสังขารธรรมทั้งปวงว่าประกอบด้วยโทษ โดยนัยดังพรรณนามาฉะนี้ จิตนี้ก็จะมีความกระสันเห็น้อยหน้าจากภพ เห็น้อย

หน้าจากกำเนิดแลคติ เห็น้อยหน้าจากวิญญาณฐิติ แลสัตตาวาสบมิไ้
 รักใคร่อาลัยอาวรณ์อยู่ในโลกสันนิวาส เปรียบประคุดังพระยาสุวรรณ
 ราชหงส์อันมิไ้ไยินดีที่จะลงในหลุมอันโสโครกแทบประตูบ้านจันฑทาล พระ
 ยาสุวรรณราชหงส์นั้นยอมยินดีที่จะลงในเชิงเขาจิตรกฏู แลมหาสระทั้ง ๘
 อันนี้แลมีฉันใด พระยาราชหงส์คือ พระโยคาพจรเจ้านั้น เมื่อพิจารณา
 เห็นโทษแห่งสังฆารธรรมทั้งปวงโดยนัยที่สำแดงมาแล้วแต่หนหลังนั้น ก็
 บังเกิดความกระสันเห็น้อยหน้าบมิไ้ไยินดีในสังฆารธรรม ยินดีอยู่แต่ใน
 กิริยาที่จะจำเรียมอนุบัติสนาทั้ง ๗ คือ อนิจจานุบัติสนา ทุกขานุบัติสนา
 อนัตตานุบัติสนา นิโรธานุบัติสนา โดยนัยที่สำแดงมาแล้วแต่หลัง “เอว
 ตถา” มีอุปมาดังพระยาสุวรรณราชหงส์ อันมิไ้ไยินดีลงในหลุมแทบประตู
 บ้านจันฑทาล ยินดีแต่จะลงในเชิงเขาจิตรกฏูแลมหาสระทั้ง ๗ นั้น

ถ้ามิจะนั้นเปรียบประคุดราชสีห์ อันมิไ้ไยินดีที่จะอยู่ในกรงทอง
 ราชสีห์นั้นยอมยินดีอยู่ในป่าพระหิมวันต์ อันกว้างขวางได้ ๓ พันโยชน์
 แลมีฉันใด ราชสีห์คือพระโยคาพจรนั้น ก็บมิไ้ไยินดีในสุคติภพทั้ง ๓ คือ
 กามสุคติภพแลรูปภพแลอรูปรูปภพ ยินดีอยู่แต่ในอนุบัติสนาทั้ง ๓ คือ อนิจจา
 นุบัติสนา ทุกขานุบัติสนา อนัตตานุบัติสนา มีอุปไมยดังนั้น

มิจะนั้นเปรียบประคุดพระยาคชสารตัวประเสริฐ เชื่อชาติภพทั้งสาม
 พรอดเผือกผู้ผ่อง มีหางแลวงแลนimitประถึงพัน มีอิทธิฤทธิ์ค้ำเนินได้
 ในเวหา อันมิไ้ไยินดีที่จะอยู่ในท่ามกลางพระนคร พระยาคชสัตว์นั้นยอม
 ยินดีที่จะอยู่ในฉันทันตสระในป่าพระหิมวันต์แลมีฉันใด พระยาคชสารคือ
 พระโยคาพจรนั้นไ้ไยินดีในสังฆารธรรมทั้งปวง ยินดีในพระอมตะมหา-

นิพพาน อันเป็นที่ระงับสังขาร มีจิตน้อมไปสู่พระนิพพานโอนไปสู่พระ
นิพพานง้อมไปสู่พระนิพพาน มีอุปไมยดังนี้

นักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่า นิพพิทาญาณกับภยตูปัญฐานญาณแล
อาทีนวญาณทั้ง ๓ ประการนี้ ต่างกันแต่ชื่อเรียก ต่างแต่พยัญชนะอรรถ
อันเดียวกัน อรรถจะได้ต่างกันหาบมิได้ เหตุดังนี้พระโบราณจารย์จึง
กล่าวสรรบาลีสำแดงข้อความอันนี้ว่า “ภยตูปัญฐานํ เอกเมว ตินินามานิ
ลกตี” ว่า ภยตูปัญฐานญาณอันเดียวกันนี้แลได้ชื่อ ๓ ชื่อ เมื่อพิจารณา
สังขารโดยภยก็ได้ชื่อว่าภยตูปัญฐานญาณเมื่อพิจารณาสังขารโดยโทษ ก็ได้
ชื่อว่าอาทีนวญาณ เมื่อเห็นภยเห็นโทษแห่งสังขารแล้วแลเห็นอ่อนหน่าย ก็
ได้ชื่อว่านิพพิทาญาณ

“นิพพิทานุสฺสนาถาณํ นิฏฺฐิตํ” สำแดงนิพพิทาญาณจบแต่
เท่านั้น

แต่จะสำแดงมุนิจิตุกามยตาญาณต่อไป

“อิมินา นิพพิทาถาณเณ อิมสฺส กุลปฺตตฺตสฺส นิพฺพินทนฺตสฺส
อุกฺกถณฺจนฺตสฺส”

เมื่อพระโยคาพจรกุลบุตรผู้จำเรณินิพพิทาญาณนี้ มีความกระสัน
เห็นอ่อนหน่ายจากสังขารธรรม บมฺมิได้ยินดีปรีดาในสังขารธรรมแล้วนั้น
กาลใด จิตแห่งพระโยคาพจรนั้นก็มิได้เกี่ยวมิได้ข้อง บมฺมิได้ติดได้พันอยู่
ในสังขารธรรมอันใดอันหนึ่งเลย จิตนั้นปรารถนาแต่ที่จะไปให้พ้นจาก
สังขารธรรม เปรียบประคูปลาอันติดอยู่ในแห แลปรารถนาจะไคร่พ้น
จากแห

มิฉะนั้นเปรียบประคุดังกับอันอยู่ในปากงู แลปรารถนาจะไกร่พ้น
จากปากงู

มิฉะนั้นเปรียบประคุดังกับเอาอันบุคคลผู้ขังไว้ในกรง แลปรารถนา
จะไปให้พ้นจากกรง

มิฉะนั้นเปรียบประคุดังเหมือนอันติดบ่วงมัน แลตั้งนรปรารถนาจะไป
ให้พ้นจากบ่วง

มิฉะนั้นเปรียบประคุดังอันอยู่ในเงื้อมมือแห่งหมอง แลปรารถนา
จะหนีไปให้พ้นจากเงื้อมมือแห่งหมอง

มิฉะนั้นเปรียบประคุดังข้างสาร อันจมอยู่ในเปือกตม แลปรารถนา
จะรื้อตนให้พ้นจากเปือกตม

มิฉะนั้นเปรียบประคุดังพระยานาค อันอยู่ในปากแห่งพระยาครุฑ
แลปรารถนาแต่ที่จะไปให้พ้นจากปากครุฑ

มิฉะนั้นเปรียบประคุดังพระจันทร์ อันอยู่ในปากแห่งราหู แลปรารถนา
จะออกไปให้พ้นจากปากราหู

มิฉะนั้นเปรียบประคุดังบุรุษ อันศัตรูแวดล้อมอยู่โดยรอบ แลปรารถนา
จะไปให้พ้นจากปากศัตรู

ปลาอันขังอยู่ในแหเป็นอาทิเช่น นั้น จันทรชนชวชายที่จะไปให้พ้น
แลมีฉันท

พระโยคาพจรกุลบุตรผู้ได้สำเร็จมฤตยูจิตุกามยตาญาณ ก็มีความ
ปรารถนาแต่จะไปให้พ้นจากสังขารธรรม มีอุปไมยดังนี้

“มฤตยูจิตุกามยตาญาณิ นิฏฐิติ” สำแดงมฤตยูจิตุกามยตาญาณจบ
แต่เพียงเท่านั้น

แต่^๕จะสำแดงปฏิสังขานาณสืบต่อไป “โธ เอวิ สพุททวโย
นิกคิจิตีวาสตเตหิ สภทเทหิ สงฺขารเอหิ มุญฺจิตฺตกาโม”

เมื่อพระโยคาพจรกุลบุตรปรารธนาจะไปให้พ้น จากสังขารธรรมอัน
ประกอบด้วยประเภทอื่นต่างด้วยสามารถท่องเที่ยวไปในพิภพทั้งปวง แล
กำเนิด ๔ แลคติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ สัตตาวาส ๙ ประการนั้นแล้ว

“ติลภุณฺณ อารोเปตฺวา” พระโยคาพจรเจ้านั้นเพียงบัญญัติขึ้นสู่
พระไตรลักษณ์ พิจารณาสังขารธรรมทั้งหลายด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ
กำหนดกฎหมายโดยอาการเป็นอันมากในพิธิพิจารณา อนิจจลักษณะนั้น
พิจารณาโดยอาการเป็นอาทิจคือ “อนิจฺจนฺติกโต” พิจารณาโดยอาการ
อันบมิได้เที่ยงนั้นประการ ๑

“ดาวกาลิกโต” พิจารณาโดยอาการเหมือนด้วยของยืมเขามา
ประการ ๑

“อุปปาทวยปริจฺฉินฺนโต” พิจารณาโดยกำหนด ซึ่งกิริยาอัน
บังเกิดแล้วแลฉิบหายประการ ๑

“ปโลกโต” พิจารณาให้เห็นสังขารธรรมนั้น มีสภาวะขาดได้
กระเด็นออกด้วยอำนาจพยาธิทุกข์แลมรณาประการ ๑

“จลโต” พิจารณาให้เห็นว่าสังขารธรรมนั้น ไหวอยู่ด้วยพยาธิ
แลชราแลมรณะธรรมนั้นประการ ๑

“ปกงโต” พิจารณาให้เห็นว่าสังขารธรรมนั้น บางคาบมีสภาวะ
ทำลายเอง บางคาบทำลายด้วยความเพียรแห่งผู้อื่นอีกประการ ๑

“อรุโต” พิจารณาให้เห็นสังขารธรรมบมิได้ตั้งอยู่เป็นนิตย์ย่อม
ทอดทิ้งกลิ้งอยู่ในสถานประเทศต่าง ๆ ไม่มีกำหนดประการ ๑

“วิปริณามธมมโต” พิจารณาให้เห็นว่าสังฆารธรรมมีสภาวะวิปริต
แปรปรวนประการ ๑

“อสารกโต” พิจารณาให้เห็นว่าสังฆารธรรมหาแก่นสารบมิได้

“วิถวโต” พิจารณาให้เห็นว่าสังฆารธรรม มีแต่ความฉิบหาย
เป็นเบื้องหน้า บมิได้พ้นจากความฉิบหายประการ ๑

“สังขตโต” พิจารณาให้เห็นว่าสังฆารธรรมแล้วด้วยกุศลกุศล
ประชุมแต่งประการ ๑

“มรณธมมโต” พิจารณาให้เห็นว่าสังฆารธรรม มีแต่ความตาย
เป็นที่สุดประการ ๑

ให้พระโยคาพจรเจ้ายกบัญญัติขึ้นสู่อินจลลักษณะ พิจารณาด้วยอาการ
เป็นต้นดังนี้

ในพิธีพิจารณาทุกขลักษณะนั้น ให้พระโยคาพจรเจ้าพิจารณาด้วย
อาการเป็นนาที คือ

“อภินุหปฏิบีปนโต” พิจารณาโดยอาการอันทุกข์เบียดเบียนสังฆาร
ธรรมอยู่เนื่อง ๆ บมิรู้แล้วประการ ๑

“ทุกขขมโต” พิจารณาให้เห็นว่ากองทุกข์ทั้งปวงมีขุภคทุกข์เป็นต้น
ซึ่งครอบงำย่ำสังฆารธรรมนั้น ยากนักที่จะอดกลนทนทานได้ประการ ๑

“รวตถโต” พิจารณาให้เห็นว่าสังฆารธรรม เป็นวัตถุอันชั่ว
เป็นของชั่วยิ่งกว่าของทั้งปวงประการ ๑

“โรคโต” พิจารณาให้เห็นสังฆารธรรม เป็นโรคอยู่เป็นนิตย์
เป็นไข้อยู่เป็นนิตย์ประการ ๑

“**คณฺหโต**” พิจารณาให้เห็นว่าสังฆารธรรมเป็นที่ไหลออกแห่งกิเลส และสัจฺสีโสโครกต่าง ๆ เหมือนด้วยฝึปวงเนาที่แตกเป็นบุพโพลโททหะเปื่อย ออกไปนั้นประการ ๑

“**สลฺลโต**” พิจารณาให้เห็นสังฆารธรรม เหมือนด้วยลูกปืนอัน ยกเสียดเสียบแทง ยากนักที่จะถอนได้ประการ ๑

“**อหฺมโต**” พิจารณาให้เห็นว่าสังฆารธรรมนั้น ประกอบด้วยสิ่งอัน ลามกมากกว่ามากพันวิสัยเป็นที่คิดนินทาแห่งพระอริยเจ้า ๆ เกดียด อย ใเบื้อหน่ายประการ ๑

“**อาพาธโต**” พิจารณาให้เห็นสังฆารธรรม ประการด้วยอาพาธ เป็นนิตยฺนริรันตร์ สิ่งใดที่ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ปรารถนานั้น สังฆารธรรม ชักนำเอาสิ่งนั้นมาให้สิ่งนั้นบังเกิดขึ้นจนได้พิจารณาดังนี้ประการ ๑

“**อฺตีโต**” พิจารณาให้เห็นว่าสังฆารธรรมนั้นเป็นทัวจัญไร นำมา ซึ่งความร้ายความฉิบหายเป็นอันมากประการ ๑

“**อุปฺทฺทวโต**” พิจารณาให้เห็นว่าสังฆารธรรมเป็นทัวอุปาทวฺสงที่ชั่ว ไม่เคยพบ สังฆารธรรมขึ้นเอามาสะสมลงประการ ๑

“**ภยโต**” พิจารณาให้เห็นว่าสังฆารธรรมเป็นบ่อเกิดแห่งภัยทังปวง ประการ ๑

“**อุปฺสคฺคโต**” พิจารณาให้เห็นว่าสังฆารธรรมนี้ คือทัวอันตราย คิตตามยฺยํปีทาประการ ๑

“**อฺตฺถมโต**” พิจารณาให้เห็นว่าสังฆารธรรมทังปวงนี้ บมีอาจ คัมครองรักษาต้วผู้ใดผู้หนึ่งได้ประการ ๑

“อเลณโต” พิจารณาให้เห็นว่าสังฆารธรรมปราศจากที่เร้นซ่อนถึง
คราวจะป่วยใช้ถึงคราวจะแก่ตาย จะหาที่เร้นซ่อนให้พ้นป่วยพ้นไข้ให้พ้น
ตายนั้นหาไม่ได้เลยเป็นอันขาด พิจารณาดังนี้ประการ ๑

“อสรณโต” พิจารณาให้เห็นว่าสังฆารธรรม บมีอาจเป็นที่พึ่ง
คุ้มครองป้องกันชาติ แลชราพยาธิ แลมรณะได้ดังนี้ประการ ๑

“อาทโนโต” พิจารณาให้เห็นว่า สังฆารธรรมมากไปด้วยโทษ
ประการ ๑

“อฆมฺมโต” พิจารณาให้เห็นว่า สังฆารธรรมเป็นเค้าเป็นมูล
แห่งทุกข์ประการ ๑

“วธกโต” พิจารณาให้เห็นว่า สังฆารธรรมมีปกติเบียดเบียนบีฑา
เหมือนตังนายเพชรฆาตประการ ๑

“สาสวโต” พิจารณาให้เห็นว่า สังฆารธรรมประกอบด้วยอาสาสะ
กิเลสประการ ๑

“มารามิสฺสโต” พิจารณาให้เห็นว่า สังฆารธรรมเป็นเหยื่อแห่ง
มารประการ ๑

“ชาติธมฺมโต” พิจารณาให้เห็นว่า สังฆารธรรมอาภูลมุลมอง
ไปด้วยชาติทุกข์ประการ ๑

“ชราธมฺมโต” พิจารณาให้เห็นว่า สังฆารธรรมอาเกียรณไปด้วย
ชราทุกข์ติดตามรตริงประการ ๑

“พยาธิธมฺมโต” พิจารณาให้เห็นว่า สังฆารธรรมมากไปด้วย
พยาธิทุกข์ครอบงำย้ายี้ประการ ๑

“มรณธมฺมโต” พิจารณาให้เห็นว่า สังฆารธรรมมีความมรณะ
อันแตกทำลายเป็นที่สุดประการ ๑

“**โสภณมโต**” พิจารณาให้เห็นว่า สังฆารธรรมประกอบไปด้วย โสภณทุกข์ คือมากไปด้วยความเดือดร้อนระส่ำระสายประการ ๑

“**ปริเทวณมโต**” พิจารณาให้เห็นว่า สังฆารธรรมมากไปด้วย ปริเทวนทุกข์ คือร้องไห้ร่ำไรน้ำตาไหลนั้นประการ ๑

“**อุปัยาสนมโต**” พิจารณาให้เห็นว่า สังฆารธรรมมากไปด้วย อุปัยาสนทุกข์ คือสะอื้นอาลัยประการ ๑

“**สงฺกิลตฺถิมมโต**” พิจารณาให้เห็นว่า สังฆารธรรมมากไปด้วย เศร้าด้วยหมองภายในและภายนอกประการ ๑

ให้พระโยคคัพจรเจ้า ยกปัญญาชนผู้ทุกขลักษณะพิจารณาด้วยอาการ เป็นดังนี้

นัยหนึ่งให้พระโยคคัพจรพิจารณาโดยอสุภลักษณะ อันบังเกิดเป็น บริวารแห่งทุกขลักษณะนั้นด้วยอาการเป็นอาทิ

“**อชฺฌณโต**” คือพิจารณาให้เห็นว่า สังฆารธรรมนั้นจักได้เป็นที่ ชอบเนื้อเจริญใจแห่งนักปราชญ์ ผู้เห็นโทษด้วยปัญญาจักชุน้นหาบมิได้ ประการ ๑

“**ทุกฺคนฺธโต**” พิจารณาให้เห็นว่า สังฆารธรรมนั้นเือกอากูลไปด้วย กลิ่นเหม็นกลิ่นเน่าประการ ๑

“**เชฺคฺจนฺโต**” พิจารณาให้เห็นว่า สังฆารธรรมนี้เป็นของพึงเกลียด อยู่เองเป็นปกติธรรมดาประการ ๑

“**ปฏิกฺกโต**” พิจารณาให้เห็นว่า สังฆารธรรมโสโครกอยู่เองแล้ว มีหน้าเข้าเอาสิ่งของอื่น ๆ โสโครกไปด้วยประการ ๑

“อมฤตทานหโต” พิจารณาให้เห็นว่า สังฆารธรรม^๕ ถ้าไม่
ประทับแล้วก็ปราศจากงามมีงามอันจะจัดจาก เพราะเหตุที่ไม่ประทับเมื่อ
ไม่ตกแต่งขัดเกลตา ไม่ประทับเครื่องประทับแล้ว อย่าว่าถึงจะงามแก่ปัญญา
จักษุแห่งนักปราชญ์เลย แต่จะงามแก่ตาอันธพาลปุถุชนก็หางามไม่พิจารณา
ให้เห็นถึงน^๕ประการ ๑

“วิรูปโต” พิจารณาให้เห็นว่า สังฆารธรรม^๕ ไม่ดีเลยแต่สักสิ่ง
สักอัน พิจารณาให้เห็นแต่ล้วนไม่ดีอย่างน^๕ประการ ๑

“วิกจฺจโต” พิจารณาให้เห็นว่า สังฆารธรรม^๕ ฟังเกลียดตลอด
ภายในภายนอก ฟังเกลียดทั้งพินตาและพินบน ฟังเกลียดแก่ตน ฟังเกลียด
บุคคลผู้อื่น พิจารณาอย่างน^๕ประการ ๑

ให้พระโยคาพจร ยกบัญญัติขึ้นพิจารณาอสุภลักษณ์ะ อันเป็นบริวาร
แห่งทุกขลักษณ์ะด้วยประการละน^๕

ในพิธีพิจารณาอนัตตลักษณ์ะ^๕ ให้พระโยคาพจรเจ้าพิจารณาคด้วย
อาการเป็นอาทิ คือ

“ปรโต” พิจารณาให้เห็นว่า สังฆารธรรมมีสภาวะแปรปรวน
เป็นอน^๕ ไม่ยั่งยืน ไม่มั่น ไม่คงประการ ๑

“รตุตโต” พิจารณาให้เห็นว่าสังฆารเป็นริตติธรรม เพราะเหตุ
เปล้าจากสภาวะเที่ยงแท้และง^๕ เปล้าจากสภาวะเป็นสุขและเป็นอาตมา
บมิได้เหมือนตั้งใจที่จะกำหนดกฎหมายประการ ๑

“ตุจฺจโต” พิจารณาให้เห็นว่า สังฆาร^๕นั้นควรจะร้องเรียกชื่อว่า
ตุจฺจธรรม เพราะเหตุว่าสังฆารธรรม^๕ ที่จะงามจะดีเป็นสุขอยู่น^๕น้อยนัก
น้อยหนา ให้พิจารณาดังน^๕ประการ ๑

“สุญฺญโต” พิจารณาให้เห็นว่า สังขารธรรมนี้เป็นเครื่องค้ำ
เครื่องสูญประการ ๑

“อสามิกโต” พิจารณาให้เห็นว่าสังขารธรรมนี้หาเจ้าของบมิได้
เพราะเหตุมาประพฤติกตามวิสัยแห่งตน ตามถนัดแห่งตน หาผู้จะบังคับ
บัญชาว่ากล่าวบมิได้ประการ ๑

“อนิสฺสรโต” พิจารณาให้เห็นว่า สังขารธรรมนี้หาผู้จะเป็นใหญ่
ขู่เข็ญข่มขู่บมิได้เลยเป็นอันขาด ถึงท่านที่มีอาชญาคุณภาพปราบปรามบ้างจา
มิตร์ได้ทั่วไปในพื้นปฐพีมณฑลนั้นก็ดี ก็มีอาจปราบปรามสังขารธรรมได้
สังขารธรรมนี้เป็นอิสระอยู่แก่ตน ประพฤติกตามวิสัยแห่งตนถึงที่จะเจ็บก็เจ็บ
ถึงที่จะปวดก็ปวด ถึงที่จะเมื่อยก็เมื่อย ถึงที่จะมันก็มีมันถึงที่จะแก็กก็แก็ก ถึง
ที่จะตายก็ตาย ใครจะห้ามก็ไม่ฟัง เพราะเหตุฉะนั้นจึงหาว่าผู้ใดจะเป็นใหญ่
ขู่เข็ญข่มขู่บมิได้ พิจารณาให้เห็นชัดคังนี้ประการ ๑

“อสวตฺตฺโต” พิจารณาให้เห็นว่า สังขารธรรมบมิใช่ตนบมิใช่
ของแห่งตน เพราะเหตุไม่ประพฤติกตามอำนาจแห่งตนนี้ประการ ๑

ให้พระโยคพาจรเจ้ายกปัญญาชนสู่นัตถลักษณะ พิจารณาให้เห็นด้วย
อาการเป็นต้นคังนี้

มีคำปุจฉาว่า เหตุไฉนจึงให้พิจารณาคังนี้

วิสัชนาว่า ให้พิจารณาฉะนี้เพราะเหตุจะให้สำเร็จอุบายที่จะให้เปลื้อง
ตนออกพ้นจากสังขารธรรม เปรียบเหมือนบุรุษผู้หนึ่งสู่มปลากรอบงูเห่า
ตัวหนึ่งลง บุรุษนั้นสำคัญว่าปลา ยืนมือลงไปตามช่องสู่มคว่ำเอาต้นคอ
แห่งงูเห่านั้นได้ ก็ดีใจว่าท่านเราจับปลาได้สำเร็จความปรารถนาแห่งเราแล้ว

“อุกฺกฺขิปฺตฺวา” ครนยกขนมาพ่นาแล้วแลเห็นแสงศิริระทงสามรู่ว่างมี

ความสะทึงตกใจเห็นโทษ ก็มีจิตหน่ายจากอาลัยในที่จะถือเอาบุรุษนั้นมีความ
 ปรารถนาจะสละงูให้พ้นจากมือมิให้ทำร้ายอาตมาได้ จึงจับหางงูคลาย
 ขนคจากแขนตัวแล้ว ยกขึ้นแกว่งเบองบนศีรษะสองสามรอบกระทำใ้
 ทุพพลภาพดอยกำลังลง สลัดพ้นจากมืออาตมาแล้วก็รีบวิ่งหนีจากหน้าอันยัง
 ขอบฝั่งสระ แล้วกลับหน้ามาคุดหนทางอันขึ้นมาไม่เห็นอสรพิษติดตามมาแล้ว
 ก็ดำริว่า อาตมาพ้นจากอสรพิษอันใหญ่อุปไมยด้วยตัวพระโยคาพจรกฤษบุตร
 เมื่อได้อาตมาภาพก็ยินดีถือว่าเป็นของอาตมา คุจบุรุษจับคองูภายในสำคัญ
 ว่าปลาแล้วยืนตื้นนั้น เมื่อพระโยคาพจรเจ้าจำเริญพระวิปัสสนาหยั่งลง เห็น
 สังฆารธรรมโดยพระไตรลักษณ์ทั้ง ๓ คือ พระอนิจจลักษณ์ะ ทุกขลักษณ์ะ
 อนัตตลักษณ์ะแล้ว และมีความสะทึงกยตัญญูฐานญาณ ปานดังบุรุษยกมือ
 ขึ้นจากช่องสุมเห็นแสงศีรษะทั้งสามแห่งแล้วสะทึงตกใจนั้น เมื่อพระโยคา
 พจรเล็งเห็นโทษในสังฆารด้วยอาทิวานุปัสสนาญาณแล้ว และเห็นอภัย
 ด้วยนิพพิทานุปัสสนาญาณนั้น ปานดังบุรุษเห็นแสงศีรษะทั้งสามรู้ว่าว่าง
 มีความสะทึงตกใจ เล็งเห็นโทษแล้วก็หน่าย ปรารถนาเพื่อจะสละให้พ้น
 จากอาตมา เมื่อพระโยคาพจรยกสังฆารขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ะอีกเล่าเมื่อจะ
 ตกแต่่งแสวงหาอุบายอันจะพ้นจากสังฆารด้วยปฏิสังขานุปัสสนาแสวงหาอุบาย
 อันจะสละงูให้พ้นจากอาตมานั้น แท้จริงขณะเมื่อบุรุษคลายงูจากแขนอาตมา
 แล้วแกว่งเวียนเหนือเศียรสามรอบ กระทำให้ทุพพลภาพมีอาจเพื่อจะ
 เลี้ยวขบอาตมาได้ ก็สละให้พ้นอาตมาได้เป็นอันดี จะมีอุปมาฉันใด และ
 พระโยคาพจรพิจารณาสังฆารยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ะ กระทำให้ทุพพลภาพ
 ให้อถึงซึ่งสภาวะมีอาจเพื่อจะปรากฏด้วยอาการอันเล็งเห็นว่าเป็นสุขว่าตัวตน
 แล้ว ก็สละให้พ้นเป็นอันดี ก็อุปไมยกันนั้น

บัญญัติแสวงหาอุบายอันละสังขารธรรมดังนี้ ได้ชื่อว่าปฏิสังขานุ
ปัสสนาญาณบังเกิดในสันตानแห่งพระโยคาพจนัน

“ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ นิจฺจิตฺ” สำแดงปฏิสังขานุปัสสนาญาณ
จบเท้าน

แต่ันจะสำแดงสังขารเบกขาญาณสืบต่อไป

“โส เอวํ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ สทฺเพ สงฺขารา
สญฺญาตี ปรีกฺขหิโต” พระโยคาพจรกุลบุตรนั้น เมื่อกำหนดกฎหมาย
พินิจพิจารณาเห็นว่าสังขารธรรมเป็นเครื่องเปล่าเครื่องสูญ ด้วยปฏิสังขานุ
ปัสสนาญาณโดยนัยดังพรรณนามาจะนแล้วลำดับนั้น พระโยคาพจรจึงกำหนด
อาการที่สูญ ประกอบด้วยเงื่อนไขเป็นสองเงื่อนไขแล้ว จึงพิจารณาที่สูญด้วย
อาการ ๑ แล้วกระจายออกอีกเล่า พิจารณาที่สูญอาการ ๘ ครั้นแล้วขยาย
ออกอีกพิจารณาที่สูญด้วยอาการ ๑๐ แล้วไม่หยุดแต่เพียงนั้นขยายออกอีก
พิจารณาที่สูญด้วยอาการ ๑๒ แล้วไม่หยุดแต่เพียงนั้นแผ่ออกพิจารณา
ที่สูญด้วยอาการ ๔๒ โดยนัยพิศดาร

และข้อซึ่งกำหนดอาการที่สูญ ประกอบด้วยเงื่อนไขเป็นสองเงื่อนไข
คือพระโยคาพจรกำหนดว่า “สุญฺญมิตฺ อดฺเถ” สังขารธรรมนี้เปล่าจาก
อาตมา บมิตได้เป็นอาตมาประการ ๑ กำหนดว่า “สุญฺญมิตฺ อดฺตนิเยน”
สังขารธรรมนี้เปล่าจากของตมา บมิตได้เป็นของแห่งอาตมาประการ ๑
เป็น ๒ เงื่อนไข

และข้อซึ่งพิจารณาให้กระจายขยายออกเป็น ๔ เงื่อนไข

คือพระโยคาพจรพิจารณาว่า “นาหิ กฺวจิณี” ตัวตนแห่งเรา
จะไม่มีในใดที่หนึ่งในกาลอันหนึ่งหามิได้ เป็นเงื่อนไข ๑

พิจารณาว่า “น กสฺสจฺจิ กิณฺจณตฺสุมิ” ตัวแทนแห่งเราที่เราควร จะสำคัญว่าเป็นของตน ควรจะนำไปให้เป็นธรรมาสังกัสนักบุคคลผู้ใดผู้หนึ่งนั้น จะต้องมีหามิได้ พิจารณาดังนี้เป็นเงื่อนอัน ๑

พิจารณาว่า “น จ กุวฺจฺจิ” ตัวตนแห่งผู้อื่นนั้นแล้ว จะต้องมีใน ที่ใดที่หนึ่งในกาลอันใดอันหนึ่งหามิได้ พิจารณาเห็นดังนี้เป็นเงื่อนอัน ๑

พิจารณาว่า “น จ มม กุวฺจฺจิ กสฺสมิณฺจฺจิ กิณฺจณตฺตฺติ” ตัวตน แห่งผู้อื่น ที่ผู้อื่นควรจะสำคัญว่าเป็นของตน ควรจะนำมาให้เป็นธรรมาสังกัสนัก สิ่งใดสิ่งหนึ่งแก่เรา นั้น จะต้องมีหามิได้ พิจารณาดังนี้เป็นอัน ๑

สิริเป็นอาการพิจารณากระจายขยายออก ๔ เงื่อนดังนี้

ตกว่าพิจารณาเห็นว่าใช้อาตมา ไซ้ของแห่งอาตมาทั้งภายในและ ภายนอก ตนเองก็เห็นว่าของแห่งตน ข้อซึ่งโลกสังเกตกำหนดว่าสัตว์ว่า บุคคล ว่าหญิงว่าชายว่ามีตรว่าชายว่ามีตรว่าสหายว่าพี่ว่าน้องนั้นเมื่อ พิจารณาให้ละเอียดไปจะได้คงอยู่ตามสังเกตกำหนดนั้นหามิได้ แต่ล้วน ไซ้ตนไซ้ของตน เป็นสัจจภาพเปล่าไปสิ้นทั้งนั้น

และข้อซึ่งกระจายออกพิจารณาที่สัญญาด้วยอาการทั้ง ๖ นั้นแล้ว คือ

พระโยคภาพจรพิจารณาว่า

“จกฺขุสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส อตฺตเตน วา” จักขุประสาทนั้นเปล่าจากอาตมา บัมิ เป็นของอาตมาประการ ๑

“จกฺขุสฺสฺสฺสฺสฺสฺส อตฺตนิเยน วา” พิจารณาว่าจักขุประสาทเปล่าจาก อาตมา บัมิเป็นของอาตมาประการ ๑

“จกฺขุสฺสฺสฺสฺสฺสฺส นิจฺเจเน วา” พิจารณาว่าจักขุประสาทเปล่าจากสภาวะ เที่ยง บัมิได้เที่ยงแท้ประการ ๑

“**จกฺขุสฺสุณฺณิ ทฺเวน วา**” พิจารณาว่าจักขุประสาทเปล้าจากสภาวะ
ยังยืนมั่นคง บมิมันมั่นคงประการ ๑

“**จกฺขุสฺสุณฺณิ สฺสฺสฺเตน วา**” พิจารณาว่าจักขุประสาทนี้เปล้าจาก
ชื่อว่าเที่ยง ตามลัทธิจิตวิสัยที่ถือว่าจักขุเที่ยงนั้น เปล้าแท้ไม่มีสัจย์ ไม่มี
จริง พิจารณาตั้งนี้ประการ ๑

“**จกฺขุสฺสุณฺณิ อปรินามชฺชเมน วา**” พิจารณาว่าจักขุประสาทนี้
เปล้าจากอวิปริณามธรรม ที่จะไม่แปรปรวนนั้นหาบมิได้ มีแต่แปรปรวน
เป็นเบื้องหน้า พิจารณาตั้งนี้ประการ ๑

สิริเป็นลักษณะพิจารณาที่สูญแห่งจักขุประสาทด้วยอาการ ๖ ดังนี้

แลพิธีอันพิจารณาที่สูญ แห่งโสตประสาท ฆานประสาท ชิวหา
ประสาท กายประสาท และทหยวัตถุนั้น แต่ละสิ่ง ๆ ก็ประกอบด้วย
อาการระหก ๆ เหมือนกันกับพิจารณาที่สูญแห่งจักขุประสาท

แลรูปารมณฺ์ สัททารมณฺ์ คันธารมณฺ์ รสสารมณฺ์ โผฏฐัพพารมณฺ์
ธัมมารมณฺ์ นั้นก็ดี

จักขุวิญญาณ และโสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กาย
วิญญาณ มโนวิญญาณนั้นก็ดี

จักขุสัมผัส และโสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส
มโนสัมผัสนั้นก็ดี

ตลอดตราบเท่าถึงขราและมรณะนั้นแต่ละสิ่ง ๆ แต่ละวันประกอบด้วย
พิธีพิจารณาที่สูญ บริบูรณ์ด้วยอาการหก ๆ เหมือนกันกับพิธีพิจารณาที่สูญ
แห่งจักขุประสาท มีนัยจึงสำแดงมาแล้วนั้น

และข้อซึ่งกระจายออกพิจารณาที่สัญญาด้วยการ ๘ นั้น คือพระโยกา
พิจารณาว่า

“รูป อสสารํ นิสสารํ สาราปกคํ นิจุสสาราเรน वा” รูปนี้ได้
ชื่อว่าใช้แก่นใช้สาร บัมิเป็นแก่นสาร ปราศจากแก่นสาร เพราะเหตุว่า
คุณ คือนิสสาระนั้นมิได้ในรูป จะหาคุณที่เที่ยงแห่งรูปนั้นหาบัมิได้โดย
เป็นอันขาด แก่นสารคือสภาวะเที่ยงนั้น มิได้มีในรูปโดยปกติธรรมดา
พิจารณาทั้งนี้ จัดเป็นอาการพิจารณาที่สัญญาแห่งรูปนั้นปฐม

แลอาการพิจารณาว่า “รูป อสสารํ นิสสารํ สาราปกคํ ชฺวสสาราเรน
वा” รูปนี้ได้ชื่อว่าใช้แก่นสาร บัมิเป็นแก่นสารปราศจากแก่นสาร
เพราะเหตุว่าคุณ คือชฺวสสารนั้นมิได้ในรูป จะหาคุณที่ยั่งยืนมั่นคงแห่ง
รูปนั้นหามิได้โดยเป็นอันขาด แก่นสารคือสภาวะยั่งยืนมั่นคงนั้นมิได้มีในรูป
เป็นปกติธรรมดาพิจารณาทั้งนี้ จัดเป็นอาการพิจารณาที่สัญญาแห่งรูปเป็น
การบ ๒

แลอาการพิจารณาว่า “รูป อสสารํ สาราปกคํ สุขสสาราเรน
वा” รูปนี้ได้ชื่อว่าใช้แก่นสารบัมิเป็นแก่นสาร ปราศจากแก่นสาร เพราะ
เหตุว่าคุณคือสุขสสารนั้นมิได้ในรูป จะหาคุณคือความสุขอันบังเกิดแก่
รูปนั้น หาได้เป็นอันยากยิ่งนัก คุณสารคือความสุขนั้นมิได้ในรูปปกติ
ธรรมดาพิจารณาทั้งนี้ จัดเป็นอาการพิจารณาที่สัญญาแห่งรูปเป็นการบ ๓

แลอาการพิจารณา “รูป อสสารํ นิสสารํ สาราปกคํ อตฺต
สสาราเรน वा” รูปนี้ได้ชื่อว่าใช้แก่นสาร บัมิเป็นแก่นสารปราศจากแก่นสาร

เพราะเหตุว่า คุณคืออรรถสารนั้นมิได้มีในรูป อันจะหาคุณคือเป็นตนเป็น
ของแห่งตน ซึ่งจะมีในรูปนั้นหาไม่ได้เลยเป็นอันขาด คุณสารคือสภาวะ
เป็นตน เป็นของแห่งตนนั้นบมิได้มีในรูปเป็นปกติธรรมดาพิจารณาถึง
จัดเป็นอาการพิจารณาที่สูญแห่งรูปเป็นคำรบ ๔

แลอาการพิจารณาว่า “รูป อสุสาริ นิสสาริ สาราปคตํ นิจุเจ
น วา” รูปนี้ได้ชื่อว่าใช้แก่นสาร ปราศจากแก่นสาร เพราะเหตุว่ารูปนี้เปล
สภาวะเที่ยงพิจารณาถึง จัดเป็นอาการพิจารณาที่สูญแห่งรูปเป็นคำรบ ๕

แลอาการพิจารณาว่า “รูป อสุสาริ นิสสาริ สาราปคตํ ฐเว
น วา” รูปนี้ได้ชื่อว่าใช้แก่นสาร ปราศจากแก่นสาร เพราะเหตุว่ารูป
เปล่าจากสภาวะยังยืนแลมั่นคง อันจะแสวงหากริยาที่ยังยืนมั่นคงแห่งรูป
หาเสียเปล่ายังหาไปก็ยิ่งเปล่ายิ่งสูญ บมิได้พบได้ปะรูปที่ยังยืนที่มั่นคง
พิจารณาถึง จัดเป็นอาการพิจารณาที่สูญแห่งรูปเป็นคำรบ ๖

แลอาการพิจารณา “รูป อสุสาริ สาราปคตํ ตสุสเทน วา” รูป
ได้ชื่อว่าใช้แก่นสาร บมิเป็นแก่นสารปราศจากแก่นสาร เพราะเหตุว่า
รูปนี้เปล่าจากกริยาที่ถือว่าเที่ยงลัทธิเตียรถยที่ถือว่ารูปเที่ยงนั้น ถือเปล่าไม่
สัตย์ไม่จริง พิจารณาถึง จัดเป็นอาการพิจารณาที่สูญแห่งรูปเป็นคำรบ ๗

แลอาการพิจารณาว่า “รูป อสุสาริ นิสสาริ สาราปคตํ อวิปริ
ตตามธมฺเมเน วา” รูปนี้ได้ชื่อว่าใช้แก่นสาร บมิได้เป็นแก่นสารปราศจาก
แก่นสาร เพราะเหตุว่า รูปนี้เปล่าจากอวิปริตตามธรรม รูปนี้ที่จะไม่แปร
ไม่ปรวนไปในนั้นหาบมิได้ มีแต่แปรปรวนไปเป็นเบื้องหน้า พิจารณาถึง
จัดเป็นอาการพิจารณาที่สูญแห่งรูปเป็นคำรบ ๘

แลเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ แต่ละขั้นนี้ ๆ นั้น พระโยคา
 พจรพึงพิจารณาที่สูญด้วยอาการ ๓ เหมือนอย่างพิจารณาที่สูญแห่งรูปนี้เกิด
 ถึงจักขุแลโสตมานแลชีวหา ตลอดจนไปทราบเท่าถึงชราแลมรณะ
 นั้นให้พระโยคาพจรพิจารณาที่สูญแต่ละสิ่ง ๆ นั้น ให้ประกอบด้วย
 อาการ ๘ สันด้วยกัน

แล้วให้พระโยคาพจรพิจารณาที่สูญโดยนัยอุปมาว่า รูป แลเวทนา
 แลสัญญา แลสังขาร แลวิญญาณ จักขุแลโสต มาน แลชีวหาตลอดไป
 ทราบเท่าถึงชราแลมรณะนั้นปราศจากแก่นสาร “ยถา นโพ” เปรียบ
 ประคุดไม้้ออันสูญเปล่าปราศจากแก่น

มิฉะนั้น “ยถา เอรณโฑ” เปรียบประคุดไม้ระหุ่งไม้มะเคือ
 อันปราศจากแก่น

มิฉะนั้น “ยถา สตวจโณ” เปรียบประคุดไม้สนุ่นแลไม้ทองกวาว
 อันปราศจากแก่น

มิฉะนั้น “ยถา เพลญปณโฑ” เปรียบประคุดก้อนแห่งฟองน้ำ
 แลปุ่มเปือกอันหาแก่นสารมิได้

มิฉะนั้น “ยถา มรีจิ ยถา กททลีส” เปรียบประคุดพยับแดด
 ต้นกล้วยอันปราศจากแก่นสาร

มิฉะนั้น “ยถา มายา” เปรียบประคุดคำโกหกมารยา อันหา
 แก่นสารบมิได้

จบพิธีพิจารณาที่สูญโดยอาการ ๘ เท่านั้น

แลพิจารณาที่สูญกระจายออกโดยอาการ ๑๐ นั้น

“**รตุตโต**” คือให้พระโยคาพจรกุลบุตร พิจารณาซึ่งรูปโดยสภาวะ
เปล่านั้นจากแก่นสาร มีนิจสารเป็นอาทิประการ ๑

“**ตุจฺจโต**” ให้พิจารณาซึ่งรูปโดยสภาวะ มีอายุน้อยแลตามก
ประการ ๑

“**สุญฺญโต**” ให้พิจารณารูปโดยเปล่านั้นจากอัตตสาร คือบมิได้เป็นตัว
เป็นตนประการ ๑

“**อนตฺตโต**” ให้พิจารณารูปโดยสภาวะ บมิได้ประพตติตามอำนาจ
ประการ ๑

“**อนิสฺสรียโต**” ให้พิจารณารูปโดยสภาวะ ไม่มีผู้ใดผู้หนึ่งจะเป็น
อิสรภาพสามารถจะบังคับบัญชาได้ประการ ๑

“**อกามิ ฅารียโต**” ให้พิจารณารูปโดยสภาวะไม่กระทำตามความ
ปรารถนา จะกระทำให้เที่ยงอยู่เป็นต้นนั้น กระทำไม่ได้สำเร็จตั้งใจนึก
ใจหมาย เปรียบบุคคลอันเอาฟองน้ำมากระทำซึ่งภาชนะเป็นต้นและกระทำ
ไม่ได้สำเร็จตั้งใจนึกใจหมาย ให้พิจารณาดังนี้ประการ ๑

“**อดพฺภนียโต**” ให้พิจารณารูปโดยกิริยาอันบุคคลผู้ใดผู้หนึ่งมี
หิ้งว่าฟิงกล่าวได้ ว่าท่านจงเป็นดังนี้ ๆ อย่าได้เป็นดังนี้ ๆ ถึงจะว่าก็ว่า
เสียเปล่านั้นเสียเปล่าหาฟิงถ้อยฟิงคำไม่ ว่ากับไม่ว่านั้นเหมือนกันให้
พิจารณาดังนี้ประการ ๑

“**อวตฺตฺนโต**” ให้พิจารณารูปตนโดยกิริยาที่บมิอาจคงตั้งงามอยู่
ตามอำนาจแห่งผู้อื่น แลบมิอาจยังรูปผู้อื่น ให้คงตั้งงามอยู่ตามอำนาจ
แห่งตนประการ ๑

“ปรโต” ให้พิจารณารูปโดยกิริยาที่เหมือนด้วยผู้อื่น เพราะเหตุที่ว่าไม่ได้ไว้ไม่ได้ฟัง ไม่พอใจจะให้แก่ขึ้นแก่ ไม่พอใจจะให้ตายขึ้นตาย เมื่อว่าไม่ได้ไว้ไม่ได้ฟังดังนี้ จะว่าเป็นตนก็มีไซ้ตน เพราะเหตุว่าเหมือนด้วยผู้อื่น เมื่อพิจารณาให้ละเอียดไปดังนี้ เหมือนผู้อื่นแท้ไม่แปลกผู้อื่นเลย ให้พิจารณาดังนี้ประการ ๑

“วิวิตโต” ให้พิจารณารูปโดยกิริยาที่สงัดจากเหตุผลแล

อธิบายตามคำฎีกาจารย์นั้นว่า ผลมีตั้งอยู่ด้วยเหตุ เหตุที่ให้บังเกิดผลนั้นบมิได้ตั้งอยู่ด้วยผล อันอธิบายตามคำฎีกาจารย์

นักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่าผลนั้น ได้แก่รูป แลเวทนาแลสัญญาแลสังขาร แลวิญญาณ ที่เป็นผลนั้นจะได้ตั้งอยู่กันกับเหตุ ตัดพันกันกับเหตุคือกุศลแลอกุศลนั้นบมิได้ เป็นปัจจัยแก่กันก็จริงแล แต่ทว่าอยู่เป็นแผนกๆ แยกกันอยู่เป็นหมวด ๆ กัน จะไปปะปนระคนกันหาบมิได้

ข้อซึ่งว่ารูปสงัดจากเหตุผลแลนั้น สิริประสงค์เอากิริยาที่เหตุกับผลบมิได้ระคนปนกัน สิริอาการซึ่งพิจารณาที่ศูนย์แห่งรูปเข้าด้วยกันเป็นอาการ ๑๐ โดยนัยดังพรรณนามาจะนี้

พิธีพิจารณาศูนย์แห่งรูปกระจายออกโดยอาการ ๑๐ นี้ พระโยคาวจรพึงเอาแบบอย่างพิจารณา เวทนา แลสัญญา แลสังขาร แลวิญญาณ ให้ประกอบด้วยอาการละสืบ ๆ ตลอดไปตราบเท่าถึงชราแลมรณะนั้นเถิด

แลพิจารณาที่ศูนย์กระจายออกไปโดยอาการ ๑๒ นั้น คือให้พิจารณาว่า

“รูป น สโตโต” รูปนี้ไซ้สัตว์บมิได้เป็นสัตว์ ข้อซึ่งโลกโจฬาร้องเรียกสัตว์นั้น ประสงค์เอากิริยาที่ประชุมกันแห่งรูปแลเวทนา แลสัญญา

แลสังขาร แลวิญญาณ แต่รูปสิ่งเดียวกันนี้จะได้ชื่อว่าสัตว์หาบมิได้ กิริยา
ที่พิจารณารูปว่าไร้สัตว์นั้น จัดเป็นอาการเป็นปฐม

แลกิริยาที่พิจารณารูปว่า “รูป น สีโว” รูปนี้ใช้ชีวิต จัดเป็นอาการ
การบ ๒

กิริยาที่พิจารณารูปว่า “รูป น นโร” รูปนี้มีใช้คน จัดเป็นอาการ
การบ ๓

กิริยาที่พิจารณารูปว่า “รูป น กาโว” รูปนี้มีใช้มาดแพ จัดเป็น
อาการการบ ๔

กิริยาที่พิจารณารูปว่า “รูป น อิตฺถิ” รูปนี้มีใช้หญิง ข้อซึ่งโลก
โวหาร ร้องเรียกว่าหญิงนั้นเป็นสมมติสัจยังหาแท้ไม่ เมื่อสำแดงโดย
ปรหมัตถสัจจรรถอันสุขุม สำแดงโดยแท้นั้น รูปนี้มีใช้หญิงบมิได้เป็นหญิง
พิจารณาดังนี้ จัดเป็นอาการการบ ๕

กิริยาที่พิจารณารูปว่า “รูป น ปุริโส” รูปนี้มีใช้บุรุษ จัดเป็น
อาการการบ ๖

กิริยาที่พิจารณารูปว่า “รูป น อตฺตา” รูปนี้มีใช้ตน บมิเป็นตน
จัดเป็นอาการการบ ๗

กิริยาที่พิจารณารูปว่า “รูป น อตฺตนินิ” รูปนี้มีใช้ของตน บมิเป็น
ของตน จัดเป็นอาการการบ ๘

กิริยาที่พิจารณารูปว่า “รูป น หิ” รูปนี้ใช้เรา มิใช่ของแห่งเรา
ข้อซึ่งโลกโวหารกล่าวว่า “อหิ ๆ” ว่าเรา ๆ นั้นจะได้แก่รูปนี้หามีได้
รูปนี้มีใช้เรา พิจารณาดังนี้ จัดเป็นอาการการบ ๙

“อนิจฺโต” คือให้พระโยคาพจรพิจารณารูปโดยอนิจจังประการ ๑

“ทุกฺขโต” ให้พิจารณารูปโดยทุกขังประการ ๑

“โรคฺโต” ให้พิจารณารูปให้เห็นว่าเป็นโรคอยู่เป็นนิตย์ เป็นไข้ อยู่เป็นนิตย์ประการ ๑

“กณฺฑโต” ให้พิจารณารูปให้เห็นว่า เป็นที่ไหลออกแห่งกิเลส แลอสฺสุจิโสโครกต่าง ๆ เหมือนด้วยฝีปากหน้าที่แตกเป็นบุพโพโลหิตเปื่อยหว่านนี้ประการ ๑

“สฺถูลโต” ให้พิจารณารูปให้เห็นว่า เหมือนด้วยลูกปืนอันยกเสียดเสียบแทง ยากนักที่จะชักจะถอนได้ประการ ๑

“อฆโต” ให้พิจารณารูปให้เห็นว่า ประกอบด้วยตามกเป็นอันมาก เป็นที่ติดฉิบเกลียดหน่ายแห่งแห่งพระอริยเจ้าประการ ๑

“อาพาธโต” ให้พิจารณารูปให้เห็นว่า ประกอบด้วยอาหาร เป็นเนืองนิตย์ สิ่งที่ไม่รักปรารถนานั้นชักนำเอามาให้บังเกิดขึ้นประการ ๑

“ปรโต” ให้พิจารณารูปเหมือนผู้อื่น เพราะเหตุที่ว่าไม่ได้ไว้ ไม่ได้ฟังประการ ๑

“ปโลกโต” ให้พิจารณารูปให้เห็นว่า ขาดแต่กระดูกยื่นออกด้วย อำนาจชราทุกข์แลพยาธิแลมรณะนั้นประการ ๑

“อฺติโต” ให้พิจารณารูปให้เห็นว่า เป็นจัญไรนำมาซึ่งความร้าย ความฉิบหายประการ ๑

“อุปฺททโต” ให้พิจารณารูปให้เห็นว่า เป็นอุปุทวะชนเอาที่ชั่วที่ไม่ดีมาสะสมประการ ๑

“ภยโต” ให้พิจารณารูปให้เห็นว่าเป็นบ่อเกิดแห่งภัยประการ ๑

“อุปสกุคโต” ให้พิจารณารูปให้เห็นว่า เป็นตัวอันตรายติดตาม
ย้ายปีศาพาประการ ๑

“จลโต” ให้พิจารณารูปให้เห็นว่า ไหวด้วยโลกธรรม ไหวด้วย
ชราเฉพยชาติแลมรณะประการ ๑

“ปภงคโต” ให้พิจารณารูปให้เห็นว่า บางคาบทำลายเอง บางคาบ
ทำลายด้วยความเพียรแห่งผู้อื่นประการ ๑

“อธฺวโต” ให้พิจารณารูปให้เห็นว่า ไม่ต้องอยู่ยั่งยืนไปเลยย่อมทอด
ทิ้งกลิ้งอยู่ในประเทศต่าง ๆ ไม่มีที่กำหนดประการ ๑

“อตาณโต” ให้พิจารณารูปให้เห็นว่า บมีอาจะคุ้มครองรักษา
สัตว์ผู้ใดผู้หนึ่งได้ประการ ๑

“อเลณโต” ให้พิจารณารูปให้เห็นว่า ปราศจากที่เร้นซ่อนถึงคราว
จะป่วยไข้ ถึงคราวจะแก่จะตายแล้ว จะหาที่เร้นซ่อนให้พ้นป่วยพ้นไข้
ให้พ้นแก่พ้นตายนั้นหาได้ไม่ประการ ๑

“อสรณโต” ให้พิจารณารูปให้เห็นว่า รูปนี้บมีอาจบังเกิดเป็นที่
พึ่งพาอาศัย คุ้มครองป้องกันชาติและชราเฉพยชาติแลมรณะได้นั้นประการ ๑

“ริตฺตโต” ให้พิจารณารูปให้เห็นว่า เปล่าจากเที่ยงและงามเปล่า
จากสภาวะเป็นสุขและเป็นอาตมาประการ ๑

“ตุจฺจนโต” ให้พิจารณารูปให้เห็นว่า งามอยู่เป็นอันน้อยมีความสุข
อยู่เป็นอันน้อยประการ ๑

“สุญฺญโต” ให้พิจารณารูปให้เห็นว่า เป็นธรรมอันเปล่าอันสูญ
โดยปกติธรรมตาประการ ๑

“อนตฺตโต” ให้พิจารณารูปโดยมิได้เป็นอาตมาประการ ๑

“อนสฺสาทโต” ให้พิจารณารูปโดยสภาวะ มีความโสมนัสอันน้อย
นัยน้อยหนาประการ ๑

“อาทึนฺวโต” ให้พิจารณารูปให้เห็นว่า รูปนั้นมากไปด้วยโทษ
ประการ ๑

“วิปริณามธมฺมโต” ให้พิจารณารูปให้เห็นว่า รูปมีสภาวะวิปริต
แปรปรวนประการ ๑

“อสารกโต” ให้พิจารณารูปให้เห็นว่า หาแก่นสารบมิได้ประการ ๑

“อฆมฺมฺมโต” ให้พิจารณารูปให้เห็นว่า เป็นแค่เป็นมูลแห่งทุกข
ประการ ๑

“วิธกโต” ให้พิจารณารูปให้เห็นว่า มีปกติเบียดเบียนเปรียบประดุจ
นายเพชรฆาตประการ ๑

“วิภวโต” ให้พิจารณารูปให้เห็นว่า มีแต่ความฉิบหายเป็นเบื้องหน้า
บมิได้พ้นจากความฉิบหายประการ ๑

“อาสวโต” ให้พิจารณารูปให้เห็นว่า ประกอบอยู่ด้วยอาสวะกิเลส
ประการ ๑

“สงฺขโต” ให้พิจารณารูปให้เห็นว่า รูปนั้นแล้วด้วยกุศลและอกุศล
ประสมแต่งประการ ๑

“มารามิสฺสโต” ให้พิจารณารูปให้เห็นว่า เป็นเหยื่อแห่งมาร
ประการ ๑

“ชาติธมฺมโต” ให้พิจารณารูปให้เห็นว่า อากุลมุลมองไปด้วยชาติ
ทุกข์ประการ ๑

“ชราชมมโต” ให้พิจารณารูปให้เห็นว่า ความชราครั้งครึ่งครั้งตรา
ประการ ๑

“มรณมมโต” ให้พิจารณารูปให้เห็นว่า มีสภาวะเที่ยงที่จะตาย
ประการ ๑

“โสภปริเทวทุกขโทมนสสุปายาสมมโต” ให้พิจารณารูปให้
เห็นว่า ประกอบด้วยความโสภเศร้าและร้องไห้รำไร และกิริยาที่สลดหดหู่
และโทมนัสซัดเคืองสะอึกสะอื้นอาลัย เป็นปกติธรรมตาประการ ๑

“สมุทยโต” ให้พิจารณารูปให้เห็น รูปนี้^๕นายช่างเรือนคือตัดหน้า
ตากแต่งไว้ประการ ๑

“อตฺตลฺกมโต” ให้พิจารณารูปอันมีสภาวะเกิดแล้วดับเนื่อง ๆ กัน
มาหระหว่างมิได้ประการ ๑

“นิสฺสฺสรณโต” ให้พิจารณาซึ่งกิริยาอันจะบรรเทาเสียซึ่งฉันทะราคะ
สละละเมินฉันทะราคะเสีย อย่างรักอย่างกำหนดในรูปประการ ๑

สิริเข้าด้วยกัน จึงเป็นอาการอันพิจารณาสภาวะสูญเปล่าแห่งรูปแผ่
ออกโดยพิสตาร ๔๒ ประการดังนี้

วิธีที่พิจารณาเวทนาและสัญญาพิจารณาสังขารและวิญญาณนั้น พระ-
โยคพาจรพึงพิจารณาให้ประกอบด้วยอาการ ๔๒ ๆ เหมือนอย่างพิจารณา
รูปนี้^๕เถิด

พิจารณาทั้งนี้ สมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธองค์ตรัสสรรเสริญว่า อุนร
โมฆราชพราหมณ์ นักปราชญ์ผู้มีสติ^๕นั้น ย่อมพิจารณาซึ่งขันธาภิโลกคือ รูป
เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ด้วยอาการ ๔๒ มีพิจารณาเห็นว่า

ไม่เที่ยงเป็นต้น มีพิจารณาภิกขิยาที่สละละเสียซึ่งฉันทราคะเป็นที่สุดคุณ
บรรณนามาจะนสนกาลทุกเมื่อ

“โลกิ อเวกขสฺสุ” ขอท่านจงมีสติพิจารณาขันธาทิโลกด้วยอาการ
๔๒ น สนกาลทุกเมื่อเถิด อย่าได้ประมาท บุคคลผู้เป็นนักปราชญ์บ้างเพื่อง
พระวิปัสสนากัมมัฏฐาน พิจารณาขันธาทิโลกด้วยอาการ ๔๒ โดยนัย
พิสดารดังนี้ นักปราชญ์นั้นอาจเพื่องจะเพิกถอนเสียได้ซึ่งสักกายทิฏฐิอาจ
ข้ามพ้นจากจตุรโอสงสาร ไปสู่พระนิพพานลับนัยน์ตาพญามัจจุราชมิอาจ
แลเห็น อริยนักปราชญ์เห็นปานฉะนี้

พระพุทฺธโฆษาจารย์เจ้า ยกเอาพระพุทฺธฎีกามาสาธกให้มันด้วย
ประการฉะนี้ จึงสำแดงวิปัสสนาพิริศบต่อไป

“เอวํ สฺถมฺมโต ทิสฺวา ติลกฺขณํ อโรเปตฺวา”

เมื่อพระโยคคัพจรเจ้าพิจารณาเห็นเบญจขันธ์ โดยเปล่าโดยสูญยก
บัญญัติขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ กำหนดกฎหมายสังฆารธรรมโดยอาการ ๔๒
ดังนี้ จิตแห่งพระโยคคัพจรนั้นก็จะสนกแล้วสนสะตุงสนรักสนใครจะตั้งอยู่ใน
ที่เป็นอนุเบกขามัชฌัตต์ มิได้อะว่าเบญจขันธ์เป็นอาตมา เป็นของอาตมา

“วิสุตฺตญฺจกริโย วิย ปริโส”

เปรียบประคองบุรุษอันมีภริยาหย่า
ขาดแล้ว และมัชฌัตต์อยู่ในภริยานั้น พระผู้เป็นเจ้าพุทฺธโฆษาจารย์จึง
สำแดงอุปมาโดยนัยพิสดารว่า บุรุษผู้หนึ่งมีภริยาเป็นที่ชอบอัชฌาสัย เป็นที่
รักที่จำเริญใจยิ่งนัก บุรุษนั้นถ้าไม่เห็นหน้าภริยาแต่สักครู่หนึ่งขยมิได้
ถ้าเห็นภริยานั้น ไปยืนอยู่ก็ไปด้วยบุรุษนั้นก็ดี บุรุษผู้นั้นมีความโทมัสซัดแก่น
เป็นนักหนา

“อุปเรน สมเยน” อยู่จำเนียรภาคไปเบื้องหน้า บุรุษนั้นพิจารณาเห็นโทษ เห็นว่าภริยานั้นไม่ใช่ข้อไม่สัถย์ต่อตนแล้ว ก็ทิ้งขว้างร้างหย่าภริยานั้นเสีย บ่มีได้สำคัญว่าเป็นของอาตมา “ตโต ปฏฐาย” จำเดิมแต่อย่าขาดเสียแล้ว ถึงจะเห็นสตรีนั้นไปนั่งเล่นเจรจากบหาสมาคมกับใคร ๆ ก็ดี บุรุษนั้นจะไต่กริ้วโกรธโทมนัสซัดเคืองมาตราบว่าน้อยหนึ่งหามิได้ ตกว่าจิตแห่งบุรุษนั้นตั้งอยู่ในอุเบกขา อันนั้นแลมีอุปมาจันใดเมื่อพระโยคภาพจรเจ้าพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยเปล่าโดยสูญ ยกบัญญัติขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ กำหนดกฎหมายสังฆารธรรมโดยอาการ ๔๒ ดังนี้ จิตแห่งโยคภาพจรนั้นก็จะสนตะลุงกลวสนรวิกลวสนใคร่ จะตั้งอยู่ในที่เป็นอุเบกขามัชฌิมา ไม่ใช่ถือว่าเป็นเบญจขันธ์เป็นอาตมาเป็นของอาตมา มีอุปมาดังนั้น

เมื่อจิตตั้งมั่นอยู่ในที่เป็นอุเบกขาแล้ว สันดานนั้นก็มิแต่จะหดหู่ไม่เบิกบาน ไม่ติดไม่พันอยู่ในภพทั้ง ๓ และกำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ สัตตาวาส ๘ สันดานนั้นมิแต่จะเกลียดจะหน่าย กับที่จะเป็นอุเบกขาเท่านั้น ตกว่าจิตนั้นไม่ติดไม่พันอยู่ในโลกสันนิวาสนั้นเลย เปรียบประดุจใบบัวอันมีก้านอ่อนสลวย และหยาดน้ำตกลง หยาดน้ำบ่มีได้ติดได้ซัง

ถ้ามีฉะนั้น จิตแห่งพระโยคภาพจรหดหู่ เปรียบประดุจปีกไก่อันต้องเพลิง เอาเอ็นกระด้างอันบุคคลทั้งเข้าไปในเพลิงและหดหู่เช่นนั้น นักปราชญ์พึงตั้งญาณว่า สังขารุเบกขาญาณอันประพฤติมัชฌิมาตั้งอยู่ในสังฆารธรรม มีนัยดังวิสัยนามาจะนั้น

ถ้าเห็นพระนิพพานอันเป็นโกฎฐาสอันระงับโดยละเอียด บัญญัตินั้นก็สละเสียซึ่งสังขารปวัตติทั้งปวง แล้วก็แล่นไปสู่พระนิพพานยึดหน่วงเอา

พระนิพพานเป็นอารมณ์ ถ้าปัญญา^๗ยังมีให้เห็นพระนิพพานโดยละเอียด
 ยังกิยหน่วงเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์^๘ได้ ก็กลับมายึดหน่วงเอาสังขาร
 ธรรมเป็นอารมณ์พิจารณาสังขารธรรมนั้นแล้ว ๆ เล่า ๆ มีอาการเหมือนการ
 นั้น อันพอคำเลี้ยงไว้สำหรับจะได้กำหนดคិត

“กิริ” ตั้งได้ขึ้นมา พอคำสำเภาทั้งหลายอันไปเที่ยวค้าขายในท้อง
 พระมหาสมุทรนั้น ย่อมเลี้ยงกาจำพวกหนึ่งไว้ในสำเภาสำหรับจะได้เก็บ
 เก็บเงิน ในกาลเมื่อสำเภาซัดออกไปไม่เห็นฝั่ง กาลเมื่อสำเภาต้องลมพายุกกล้า
 พายุใหญ่ สำเภาซัดออกไปตกทะเลลึกแลไม่เห็นฝั่งนั้น ไม่รู้แห่งที่จะยกย้าย
 บ่ายสำเภาไปข้างไหนได้จนใจแล้ว ชาวสำเภาก็ปล่อยกานันให้บินขึ้นสู
 อากาศ กานันครนบินขึ้นไปสูงแล้วก็เหลียวซ้ายแลขวา เห็นฝั่งปรากฏข้าง
 ไหนก็บินไปข้างนั้น ชาวสำเภาก็บ่ายสำเภาแล่นไปตามก ถ้ากานันเหลียว
 ซ้ายแลขวายังไม่เห็นฝั่งปรากฏก่อน ก็บินย้อนมาสู่เสากระโดงสำเภา ครัน^๙
 แล้วก็บินขึ้นไปอีก ดูซ้ายดูขวายังไม่เห็นฝั่งก็กลับมายังอยู่ที่ปลายเสากระโด
 งนอกเล่า ตกกว่าบินขึ้นเนื่อง ๆ ถ้าเห็นฝั่งก็บินไปเฉพาะหน้าสู่ฝั่ง ถ้าไม่
 เห็นฝั่งก็กลับมาจับปลายเสากระโดงเก่า อันนี้แลมีอุปมาฉันใด วิปัสสนา
 ปัญญาชื่อว่าสังขารอเบกขาญาณนั้น เมื่อพิจารณาเห็นพระนิพพานสันตัต
 ก็สลัดซึ่งสังขารปวัตติ มิได้เอาสังขารแล่นไปสู่พระนิพพานยึดหน่วงเอา
 พระนิพพานเป็นอารมณ์ ถ้ายังไม่เห็นพระนิพพานสันตัต ยังบ่มีอากจะยึด
 หน่วงเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ได้ ก็กลับยึดหน่วงเอาสังขารเป็นอารมณ์
 พิจารณาสังขารนั้นแล้ว ๆ เล่า ๆ ครันแล้วขยับขึ้นพิจารณาพระนิพพาน
 นั้นเนื่อง ๆ ถ้ายังไม่เห็นพระนิพพานนั้นปรากฏก็กลับมาพิจารณาสังขารยึด
 หน่วงเอาสังขารเป็นอารมณ์อีกเล่า มีอุปไมยดังคาบินขึ้นเนื่อง ๆ ยังมีได้

เห็นผั่งปรากฏก่อน และบินมาจับปลายเสากระโงงอยู่นั้น วิปัสสนาปัญญาอันชื่อว่าสังขารเบกขาญาณนั้น มีกิจอันพิจารณาซึ่งสังขารธรรมโดยพิธีประการต่าง ๆ พิจารณาแผ่ออกไปโดยพิศดารแล้วพิจารณาให้ย่อให้น้อยดอยเข้ามาเป็นชั้นเล่า ๆ มีอาการเหมือนบุคคลอันร้อนแฉ่ง แผ่นแฉ่งออกไปแล้วและร้อนเข้าให้กลมอยู่ในปลายกระตังมิฉะนั้นมีอาการเหมือนบุคคลอันที่ค้ำฝ้ายที่หีบแล้วด้วยแม่กง บุคคลอันร้อนแฉ่งและบุคคลอันที่ค้ำฝ้ายนั้น มีแต่จะยี้แฉ่งและฝ้ายให้แหลกละเอียดมิให้หยาบให้กายอยู่ได้ และมีจันโต สังขารเบกขาญาณก็ย้ายสังขารด้วยพิธีพิจารณาให้แหลกละเอียด มีอุปไมยดังนี้

สังขารเบกขาญาณ^๕ เมื่อย้ายสังขารให้แหลกละเอียด ด้วยพิธีพิจารณาโดยนัยที่สำแดงมาแล้วแต่หนหลัง ครั้นเห็นสังขารธรรมทั้งปวงปรากฏโดยเปล่าโดยสูญสิ้นแล้ว ก็หายสะอึกหายกลัวแต่สังขารหายรักหายใคร่ในสังขารตั้งอยู่ในที่มัชฌิมี บรมิได้พิจารณาสืบต่อไปโดยนัยพิศดาร คงอยู่แต่ในอนุปัสสนา ๓ ประการ คือ อนิจจานุปัสสนา และทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุปัสสนา เมื่อตั้งอยู่ในอนุปัสสนาทั้ง ๓ ประการนี้ สังขารเบกขาญาณ^๕ ก็ถึงสภาวะเป็นวิโมกขมฺข ๓ ประการ คือ

อนิมิตตวิโมกขมฺขประการ ๑ อัปปณิหิตวิโมกขมฺขประการ ๑ สุกขมฺขวิโมกขมฺขประการ ๑

ด้วยอำนาจที่มีสันธิทริย^๕ และสมาธิทริย^๕ และปัญญาทริย^๕ เป็นอธิปทีปปัจจัย ตกกว่าสังขารเบกขาญาณแยกออกเป็นวิโมกขมฺข ๓ ประการ^๕ แยกออกด้วยอำนาจอนุปัสสนาทั้ง ๓^๕ นี้เอง ถ้าสังขารเบกขาญาณ^๕ นั้นคงตั้งอยู่เป็นอนิจจานุปัสสนา พิจารณาสังขารโดยกำหนดแต่ที่เกิดไปตราบเท่าคืบ เห็นสังขารธรรมนั้นปรากฏโดยสิ้นไม่ฉิบหายไป มีสัทธินทริย^๕ เป็น

อธิบดีบัจฉัยแล้ว ขยับขึ้นพิจารณาพระนิพพานยี่คหนึ่งแถวเอาพระนิพพานเป็น
อารมณ์ได้กาลใด ก็ได้นามบัญญัติชื่อว่าอนิมิตตวิโมกขมุขในกาลนั้น

ถ้าสังขารเบกขาญาณนั้น คงตั้งอยู่ในทุกขานุปัสสนาสังขารธรรมนั้น
ปรากฏโดยนัย ความสังเวชนั้นบังเกิดในจิตสันดานประกอบด้วยสมาธิทริย
เป็นอธิบดีบัจฉัย บัญญานั้นขยับขึ้นพิจารณาพระนิพพานยี่คหนึ่งแถวเอาพระ
นิพพานเป็นอารมณ์ได้กาลใด ก็ได้นามบัญญัติชื่อว่าอัปณิหิตวิโมกขมุข
ในกาลนั้น

ถ้าสังขารเบกขาญาณนั้นคงตั้งอยู่ในอนัตตานุปัสสนา พิจารณาสังขาร
ธรรมโดยอาหารอันใช้ของอาตมาใช้ของอาตมา เห็นสังขารธรรมนั้นปรากฏ
โดยเปล่าโดยสูญ มีบัญญัติทริยเป็นอธิบดีบัจฉัยแล้ว จะขยับขึ้นพิจารณา
พระนิพพานเป็นอารมณ์ได้กาลใด ก็ได้นามบัญญัติชื่อว่าสุญญตวิโมกขมุข
ในกาลนั้น

ข้อซึ่งเรียกว่าวิโมกขมุขนั้น ด้วยอรรถว่าเป็นอุปายให้ไว้วิโมกขธรรม
๓ ประการ คือ อนิมิตตวิโมกข์ และอัปณิหิตวิโมกข์ และสุญญตวิโมกข์
วิโมกข์ทั้ง ๓ นิมใช้อื่น คือพระอริยมรรค ๆ ได้ชื่อว่าวิโมกข์นั้นด้วยอรรถ
นำพ้นจากกิเลส

พระอริยมรรคได้ชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์นั้น ด้วยอรรถว่าพระโยคภาพจร
ได้ด้วยกิริยาที่กระทำมนสิการโดยอนิจจัง และสันดานมากไปด้วยสัททริยทริย

พระอริยมรรคได้ชื่อว่าอัปณิหิตวิโมกข์นั้น ด้วยอรรถว่าพ้นจาก
กิเลส ด้วยอรรถว่าพระโยคภาพจรได้กิริยาที่กระทำมนสิการโดยทุกขังและมี
สันดานมากไปด้วยปัสสัทธิเจตสิกและมีสมาธิทริย

และพระอริยมรรคได้ชื่อว่า สกุญฺญทวีโมกข์ นั้น ด้วยอรรถว่าพ้นจากกิเลส ด้วยอรรถว่าพระโยคาพจรได้ด้วยกิริยาที่กระทำนสติการ โดยอนัตตาเต็ม สันดานมากไปด้วยบุญนิตริย

นัยหนึ่งว่าพระอริยมรรค จะได้นามบุญกฐิ์ชื่อว่า อนิมิตทวีโมกข์แล อปฺปณฺหิตวีโมกข์ แลสกุญฺญทวีโมกข์ ได้ด้วยอำนาจนิพพานธรรมที่บังเกิด เป็นอารมณ์ ถ้านิพพานที่เป็นอารมณ์แห่งมกฺคจิตนั้นก็ปรากฏแจ้งโดยอาการ อันหาสังขารนิตบมิได้ พระอริยมรรคจิตนั้นก็ปรากฏชื่อว่าอนิมิตทวีโมกข์

ถ้าพระนิพพานที่เป็นอารมณ์แห่งมกฺคจิตนั้น ปรากฏแจ้งโดยอาการอันหาคากาปิณธิบมิได้ พระอริยมรรคจิตนั้นก็ได้นามปรากฏชื่อว่า อปฺปณฺหิตวีโมกข์

ถ้าพระนิพพานที่เป็นอารมณ์แห่งมกฺคจิตนั้น ปรากฏแจ้งโดยอาการอันเปล้าสูญจากสังขารธรรม พระอริยมรรคจิตนั้นก็ได้นามปรากฏชื่อว่า สกุญฺญทวีโมกข์

นัยหนึ่งว่าพระอนิจจานุสฺสนานัน จะเรียกว่าอนิมิตทวีโมกข์ก็สมควร เพราะเหตุว่า พิจารณาเห็นสังขารธรรมไม่เที่ยง สลละเสียซึ่งกิริยาที่ถือว่า มั่นว่าสังขารธรรมเที่ยง

แลทุกขานุสฺสนานัน จะเรียกว่าอปฺปณฺหิตวีโมกข์ก็สมควรเพราะ เหตุพิจารณาเห็นว่าสังขารธรรมประกอบด้วยทุกข์ สลละเสียซึ่งกิริยาอัน ถือว่า สังขารธรรมประกอบด้วยสุข

แลอนัตตานุสฺสนานัน จะเรียกว่าสกุญฺญทวีโมกข์ก็สมควรเพราะเหตุ พิจารณาเห็นว่า สังขารธรรมโช้อาตมาของอาตมา สลละเสียซึ่งกิริยาที่ถือ มั่นว่า สังขารธรรมเป็นอาตมาเป็นของอาตมา

สังขารเบกขาญาณ^๕ เป็นปัจจัยที่จะให้สำเร็จเป็นพระอริยบุคคล ๗ จำพวก คือ สัทธานุสारीจำพวก ๑ สัทธาวิมุติจำพวก ๑ กายสักขีจำพวก ๑ อุกโตภาควิมุติจำพวก ๑ รัชมานุสारीจำพวก ๑ ทิฏฐิปัตตจำพวก ๑ ปัญญาวิมุติจำพวก ๑ รวมเป็น ๗ จำพวกด้วยกัน

อธิบายว่าพระโยคอาจรผู้ม่นสติการในอนิจจานุปัสสนา มีสันดานมากไปด้วยสัทธาแลบัญญัติในทริย^๖นั้น ถ้าสำเร็จพระโสคามรรคในขณะใดก็ได้ นามบัญญัติชื่อว่า สัทธานุสारीในขณะนั้น

ครั้นได้พระสกทาคามีมรรค พระสกทาคามีผล พระอนาคามีมรรค พระอนาคามีผล พระอรหัตตมรรค พระอรหัตตผล^๗นี้ ก็ได้ชื่อว่าสัทธาวิมุติเหมือน ๆ กัน

แลพระโยคอาจรผู้ม่นสติการในทุกขาวิปัสสนา มีสันดานมากไปด้วยปัสติทธิ แลสมาธิในทริย^๖ เมื่อได้สำเร็จพระโสคามรรคก็ได้ नामชื่อว่าสักขีบุคคล เมื่อได้สำเร็จพระโสคาผล พระสกทาคามีมรรค พระสกทาคามีผล พระอนาคามีมรรค พระอนาคามีผล พระอรหัตตมรรค พระอรหัตตผล^๗นี้ ก็ได้ नामชื่อว่ากายสักขีบุคคลเหมือน ๆ กัน

แลพระโยคอาจรผู้ได้รูปฌานแล้ว แลรูปฌานเป็นที่ตั้ง จำเริญวิปัสสนาอันถึงพระอรหัตตผล ก็ได้ नामชื่อว่า อุกโตภาควิมุติ

แลพระโยคอาจรผู้ม่นสติการในพระอนัตตานุปัสสนา มีสันดานมากไปด้วยปัญญาแลบัญญัติในทริย^๖นั้น เมื่อได้สำเร็จพระโสคามรรคก็ได้ नामชื่อว่ารัชมานุสारीบุคคล

เมื่อสำเร็จพระโสคามรรค พระโสคาผล พระสกทาคามีมรรค พระสกทาคามีผล พระอนาคามีมรรค พระอนาคามีผล พระอรหัตตมรรค^๗นี้ ก็ได้ नामชื่อว่าทิฏฐิปัตตบุคคล

เมื่อได้สำเร็จพระอรหัตผลนั้น ได้นามชื่อว่าปัญญาวิมุตติบุคคล

สังขารเบกขาญาณ^{นี้} เป็นปัจจัยที่จะให้สำเร็จเป็นพระอริยมบุคคล ๗ จำพวก โดยนัยวิธานมาจะ^{นี้}

วิปัสสนาญาณทั้ง ๓ ประการ คือ มุญจิตุกามยตาญาณ ปฏิสังขารญาณ สังขารเบกขาญาณ^{นี้} ต่างกันแต่พยัญชนะ ต่างกันก็แต่ชื่อ มีอรรถอันเดียวกัน เป็นปัญญาอันเดียว

สังขารเบกขาญาณ^{นี้} จะเรียกว่าสิกขัปปัตตวิปัสสนากัมมกรรมเพราะ เหตุว่าถึงซึ่งความเป็นองค์แห่งวิปัสสนาทั้งปวง มิฉะนั้นจะเรียกว่าวุฏฐาน- คามินีวิปัสสนากัมมกรรม เพราะเหตุว่า สังขารเบกขาญาณ^{นี้}ดำเนินถึงภูมิ พระอริยมรรคสืบต่อกันกับพระกรรมรรค

แลวุฏฐานคามินีวิปัสสนา อันจะสืบต่อเข้ากับคัยพระอริยมรรค^{นี้} จะได้เหมือนกันหาบมิได้

วุฏฐานคามินีวิปัสสนา แห่งพระโยคาพจรบางพระองค์นั้นเดิมที่ พิจารณาสังขารภายใน ครั้นถึงเมื่อกาลเมื่อสืบต่อเข้ากับพระอริยมรรค^{นี้} ก็ พิจารณาสังขารภายในคงเดิมอยู่

บางพระองค์^{นี้} เดิมที่วุฏฐานคามินีวิปัสสนา พิจารณาสังขารภายใน นอก ถึงกาลเมื่อสืบต่อเข้ากับคัยพระอริยมรรค^{นี้} ก็พิจารณาสังขารภายในนอกคงเดิมอยู่

พระโยคาพจรบางพระองค์^{นี้} เดิมที่วุฏฐานคามินีวิปัสสนาพิจารณา สังขารภายใน ครั้นถึงกาลเมื่อสืบต่อเข้ากับพระอริยมรรค^{นี้} พิจารณา สังขารภายใน

พระโยคภาพรบางพระองค์นั้น เติมที่วุฏฐานคามินีวิปัสสนาพิจารณา
สังขารภายใน ครั้นถึงกาลเมื่อสืบท่อเข้ากับด้วยพระอริยมรรคนั้นก็พิจารณา
สังขารภายนอก

พระโยคภาพรบางพระองค์ เติมที่วุฏฐานคามินีวิปัสสนา พิจารณา
รูปธรรม ครั้นถึงกาลเมื่อสืบท่อเข้ากับด้วยพระอริยมรรคนั้น ก็พิจารณา
รูปธรรมคงเดิมอยู่

บางพระองค์นั้น เติมที่วุฏฐานคามินีวิปัสสนา พิจารณา รูปธรรม
ครั้นถึงกาลเมื่อสืบท่อเข้ากับด้วย พระอริยมรรคนั้นพิจารณาอรูปธรรม

บางพระองค์นั้น เติมที่วุฏฐานคามินีวิปัสสนา พิจารณาอรูปธรรม
ครั้นถึงกาลเมื่อสืบท่อเข้ากับด้วยพระอริยมรรคนั้น ก็ยังพิจารณาอรูปธรรม
คงเดิมอยู่

บางพระองค์นั้น เติมที่วุฏฐานคามินีวิปัสสนา พิจารณาอรูปธรรม
ครั้นถึงกาลเมื่อสืบท่อเข้ากับด้วยพระอริยมรรคนั้น พิจารณาอรูปธรรม

พระโยคภาพรบางพระองค์ เติมที่วุฏฐานคามินีวิปัสสนา พิจารณา
รูปธรรมแลอรูปธรรมเข้าด้วยกัน ครั้นถึงกาลเมื่อจะสืบท่อเข้ากับด้วยพระ
อริยมรรคนั้น พิจารณาเบญจขันธ์พร้อมกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

พระโยคภาพรบางพระองค์นั้น เติมที่วุฏฐานคามินีวิปัสสนา พิจารณา
สังขารโดยอนิจจัง ครั้นเมื่อสืบท่อเข้ากับด้วยพระอริยมรรคนั้น ก็พิจารณา
โดยอาการอนิจจังคงเดิมอยู่

บางพระองค์นั้น เติมที่วุฏฐานคามินีวิปัสสนา พิจารณาสังขารโดย
อนิจจัง ครั้นเมื่อสืบท่อเข้ากับด้วยพระอริยมรรคนั้น ก็พิจารณาโดยทุกขัง

บางพระองค์นั้น เติมที่วุฏฐานคามินีวิปัสสนาพิจารณาโดยอนิจจังเมื่อ
สืบต่อเข้ากับด้วยพระอริยมรรคนั้น พิจารณาสังขารโดยอาการอนัตตา

พระโยคาวจรบางองค์นั้น เติมที่วุฏฐานคามินีวิปัสสนาพิจารณาสัง-
ขารโดยอาการทุกขัง ครั้นถึงกาลเมื่อสืบเข้ากับด้วยพระอริยมรรคนั้น ก็
พิจารณาโดยอาการทุกขังคงเดิมอยู่

บางพระองค์นั้น เติมที่วุฏฐานคามินีวิปัสสนาพิจารณาโดยทุกขังเมื่อ
สืบต่อเข้ากับด้วยพระอริยมรรคนั้น ก็พิจารณาโดยอนิจจัง

บางพระองค์นั้น เติมที่วุฏฐานคามินีวิปัสสนาพิจารณาโดยทุกขังครั้น
เมื่อสืบต่อเข้ากับพระอริยมรรคนั้น พิจารณาโดยอนัตตา

บางพระองค์นั้น เติมที่วุฏฐานคามินีวิปัสสนาพิจารณาสังขารโดย
อาการอนัตตา ครั้นถึงกาลเมื่อสืบต่อเข้ากับด้วยพระอริยมรรคนั้นก็พิจารณา
โดยอาการอนัตตาคงเดิมอยู่

บางพระองค์นั้น เติมที่วุฏฐานคามินีวิปัสสนาพิจารณาโดยอนัตตา
ครั้นถึงกาลเมื่อสืบต่อเข้ากับด้วยพระอริยมรรคนั้น พิจารณาสังขารธรรม
โดยอหิจจัง

พระโยคาวจรบางพระองค์นั้น เติมที่วุฏฐานคามินีวิปัสสนาพิจารณา
สังขารธรรมโดยอนัตตา ครั้นถึงกาลเมื่อสืบต่อเข้ากับด้วยพระอริยมรรคนั้น
ก็พิจารณาสังขารธรรมโดยอาการทุกขัง

นักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนานี้มิใช่อื่นใช่ไกล
ได้แก่ปัญญาทั้ง ๓ คือ สังขารุเบกขาญาณ แลอนุโลมญาณแลโคตรภูญาณ

ในที่นี้พระองค์เป็นเจ้าพุทธโฆษาจารย์ ชักเอาเนื้อความอุปมาสาธกไว้ เพื่อจะสำแดงให้เห็นแจ้งในวิปัสสนาญาณทั้งปวง จำเดิมแต่เบื้องต้นมาทราบเท่าถึงมรรคญาณ ผลญาณ อันเป็นอวสานที่สุดว่า

เอกา กิร วกุคฺฉี ยังมีค่างควาตัวหนึ่ง แลเห็นต้นมะทรางมีกิ่ง ๕ กิ่งก็คิดใจ ลำคําคว่าต้นไม้อันนั้นเห็นทีจะมีดอกมีผลบริบูรณ์หนักหนา อาตมะจะไปจับอ้อยที่ต้นไม้อันนั้นเกิด เพลาราตรีวันนี้อาตมะจะได้บริโภคซึ่งดอกแลผลตามความปรารถนา คําริจะนั้นแล้วก็บินไปจับอ้อยที่ต้นมะทรางอันมีกิ่ง ๕ กิ่ง ครั้นเพลาราตรีนั้นก็บินออกจากที่อันตนจับอ้อยลอบคืบถึงอันหนึ่งก็ไม่เห็นดอกผลที่ตนควรจะถือเอาเป็นอาหารนั้น จะมีแต่สักหน่อหนึ่งหาบมิได้ ค่างควาจึงบินไปลอบคืบถึงอันเป็นคํารบ ๒ นั้นเล่า ก็เปล่าไปไม่เห็นดอกแลผลอันใดอันหนึ่ง ค่างควาจึงบินไปลอบคืบถึงเป็นคํารบ ๓ คํารบ ๔ คํารบ ๕ นั้นเล่า ก็เปล่าไปไม่เห็นผลอันใดอันหนึ่ง ที่ตนควรจะถือเอาเป็นอาหาร ค่างควานั้นก็มาคําริวอนิจจาเอ๋ย อาตมานเฝ้าอยู่ที่ต้นไม้นวนหนึ่งย่นคําคิดว่าจะได้รับประทานอาหารอันใดอันหนึ่งบ้าง มิรู้ก็เฝ้าเล่นเปล่า ๆ ที่เดียวไม่ได้ดอกไม่ได้ผลสักหน่อย ก็อาตมาจะมาเฝ้าอยู่ที่ต้นไม้อันนี้ จะต้องการอันใดเล่าอาตมาจะไปสู่ต้นไม้อันนั้นเกิดคําริจะนั้นแล้วค่างควานั้นจึงสละเสียซึ่งอาลัยในต้นไม้นั้นแล้ว ก็บินขึ้นไปสู่กิ่งยอดแห่งนคฺเบองบนแล้ว ก็บินไปในอากาศไปจับในต้นไม้อันอื่นที่มีผล “ยถา” อันนี้แลเมื่ออุปมาฉนโคอุปไมยดังพระโยคาพจรเจ้าอันจำเริญซึ่งวิปัสสนาญาณแล้ว แลได้ซึ่งมรรคแลผล แลพระโยคาพจรนั้นเปรียบเหมือนค่างควา ต้นมะทรางอันมีกิ่งนั้นเปรียบเหมือนเบญจขันธ์ทั้งห้า ขณะเมื่อค่างควาบินไปจับอ้อยในต้นไม้มะ-

ทรงว่าสำคัญว่าจะได้รับประทานดอกแผลเป็นอาหารนั้น เปรียบเหมือน
 ดังว่าพระโยคาพจรอันมีปัญญายังมีได้แก่กล้า ยังสำคัญอยู่ในขั้นที่ ๕ ว่า
 เป็นตน ว่าเป็นของแห่งอาตมา ขณะเมื่อค้ำควาบินออกจากที่ตนจับกุซึ่ง
 กิ่งมะทรงอันเป็นปฐม แลมิได้เห็นดอกแผลอันใดอันหนึ่งที่ควรถือเอา
 เป็นอาหารนั้น เปรียบคฤพระโยคาพจรอันพิจารณาซึ่งรูปขั้นนั้นหาแก่น
 สารบมิได้ ไม่เป็นผลประโยชน์อันใดอันหนึ่งขณะเมื่อค้ำควาลงจับกุอัน
 เป็นคำรบ ๒ คำรบ ๓ คำรบ ๔ คำรบ ๕ แลเห็นว่าหากดอกแผลมิได้
 นั้นเปรียบคฤพระโยคาพจรอันพิจารณาเห็นซึ่งเวทนาขั้น สัญญาขั้น สัง-
 ขารขั้น ว่าหาแก่นสารบมิได้ ไม่เป็นผลไม่เป็นประโยชน์ ขณะเมื่อค้ำ-
 ควาสละเสีซึ่งอาศัยในต้นมะทรง มิได้ปรารถนาที่จะอยู่ในต้นมะทรง
 นั้น เปรียบคฤพระโยคาพจรอันได้ซึ่งมฤจิกุกามยตาญาณ แลปฏิสังขญาณ
 แลสังขารุเบกขญาณแล้ว แลปรารถนาจะไปให้พ้นจากสังขาร กิถอ่าน
 อุบายจะไปให้พ้นจากสังขารเป็นอุเบกขา มรรยัสถมิได้เอื้อเฟืออยู่ในสังขาร
 ธรรมทั้งหลายนั้น

ขณะเมื่อค้ำควาบินไปสู่กิ่งยอดกิ่งตรงขึ้นไปนั้น เปรียบคฤพระ
 โยคาพจรอันได้อนุโลมชวณะ

ขณะเมื่อค้ำควาแหงนคู้ในเบื้องบนอากาศนั้น เปรียบคฤพระโยคา
 พจรอันได้ซึ่งโคตรภูชวณะ

ขณะเมื่อค้างคาวบินไปในอากาศนั้น เปรียบดูพระโยคาพจรอันได้
ซึ่งมรรคญาณ

ขณะเมื่อค้างคาวบินไปอยู่ที่ต้นไม้อันมีผล เปรียบดูพระโยคาพจร
อันได้ซึ่งผลญาณ

พระอรรถกถาจารย์ชักอุปมาอันนี้มาเปรียบไว้ นำอุปมาอันอื่นมา
เปรียบเล่า ว่ายังมีฆราวาสิกบุรุษเจ้าของเรือนผู้หนึ่งบริโภคาอาหารในเพล
เย็นแล้วก็นอนหลับในราตรี เกิดเพลิงขึ้นในเรือนติดถนัดแล้ว
เผอิญบุรุษนั้นจึงตื่นขึ้นเห็นเพลิงก็สะดุ้งตกใจว่าอนิจจาเอ๋ย อาตมานี้อยู่กลาง
ไฟทีเดียว แล้วก็ตายเสียในไฟเล่าทำไฉนอาตมาจะพ้นเพลิงออกไปตาม
ทางอันใดหนอ คำริจะนั้นแล้วชายผู้นั้นก็แลดูทางที่จะออกไป ครั้นเห็นทาง
พอที่จะวิ่งออกไปได้ชายนนั้นก็ออกจากที่แล้ว ก็วิ่งออกมาด้วยเร็วพลัน ครั้น
พ้นเพลิงแล้วชายนนั้นก็ยืนอยู่ในที่อันเพลิงไหม้มิได้ถึง “ยถา” อันนี้แลมี
ฉันทิ อุปุไมยตังพระโยคาพจรอันจำเรียววิบัติสนาแลได้ซึ่งมรรคผล

ฆราวาสิกบุรุษเจ้าของเรือน เปรียบตังพระโยคาพจร เรือนนั้นเปรียบ
เหมือนเบญจขันธ์ทั้ง ๕

ขณะเมื่อบุรุษเจ้าของเรือนบริโภคาอาหารในเพลเย็นแล้ว ก็ขึ้นสู่ที่
นอน ๆ หลับไปในราตรีนั้น เปรียบดูพระโยคาพจรอันมีปัญญาอันอ่อนนัย
สำคัญอยู่ในขันธ์ทั้ง ๕ ว่าเป็นอาตมาเป็นของแห่งอาตมา

ขณะเมื่อบุรุษตื่นขึ้นเห็นเพลิงติดถนัดโดยรอบคอบแล้ว แต่มีความ
สะทึงตกใจกลัวนั้น เปรียบคฤพระโยคาพจรอันพิจารณาเห็นที่เกิดที่ดับที่ฉิบ
หายที่ทำลายแห่งสังขารแล้ว แต่มีความสะทึงตกใจกลัวแต่สังขารธรรมนั้น

ขณะเมื่อบุรุษปรารถนาจะออกมาให้พ้นเพลิง ก็เสด็จทางที่จะออกนั้น
เปรียบดังพระโยคาพจรอันได้ซึ่งมฤจิจตุกามยตญาณ แลสังขารเปกขาญาณ
แล้วแลปรารถนาจะให้พ้นจากสังขาร คิดอ่านอุบายจะไปให้พ้นจากสังขาร
มิได้^๕เพื่ออาลัยรักใคร่ในสังขารนั้น

ขณะเมื่อบุรุษแลเห็นหนทางที่จะวิ้งว่างออกไปได้นั้น เปรียบดังพระ
โยคาพจรอันได้ซึ่งอนุโลมชวนะ

ขณะเมื่อบุรุษวิ้งควบออกมานั้น เปรียบดังพระโยคาพจรอันได้ซึ่ง
มรรคญาณ

ขณะเมื่อบุรุษออกพ้นจากเพลิงแล้ว แลยืนอยู่ในที่อันเพลิงไหม้มิได้
นั้น เปรียบดังพระโยคาพจรอันได้ซึ่งผลญาณ

พระอรรถกถาจารย์นำอุปมาขึ้นมาสำแดงแล้ว ชักอุปมาอันอื่นมาเปรียบ
อีกเล่า ยังมีบุรุษชวานาผู้หนึ่งไปไถนาในเพลากลางวัน แล้วเพลายืนลง
นั้นก็ต้อนโคเข้าคอก แล้วบุรุษผู้นั้นก็นอนหลับไปในเพลาราตรี เมื่อบุรุษ
นั้นนอนหลับแล้ว โคนทั้งหลายก็แหกคอกออกได้ ปลายนาหนีไป “ปัจจุสม
เย” เมื่อเพลาปัจจุสมยะจะใกล้รุ่ง บุรุษผู้นั้นตื่นขึ้นแลไปดูโคที่คอกมิได้เห็น
ว่า โคนหนีไปแล้วชานนั้นก็ตามรอยโคนั้นไป ตามไป ๆ เห็นโคของพระ
มหากษัตริย์เข้า ก็สำคัญว่าเป็นโคของท้าวอาศัยด้วยยังขมุกขมัวอยู่ ชายคน

นั้นก็ต้อนโคของพระมหากษัตริย์มา ครั้นสว่างขึ้นมารู้ว่ามิใช่โคของอาตมา เป็นโคของพระมหากษัตริย์ต่างหาก ก็มีความสะอึกตกใจว่ามีเป็นการแล้ว อะไรอาตมานั้นต้อนเอาโคของพระมหากษัตริย์มาที่เดี๋ยวนี้หรือ ถ้าเขาเห็น บัดเดี๋ยวนี้ เขาก็จะจับเอาอาตมาว่าเป็นผู้ร้ายแล ไม่ได้แล้วจำจะหนีเอาตัว รอดอย่าให้ทันราชบุรุษจับได้ ถ้าเขาจับตัวแล้วมิหนีบหายก็ตายนั้นแล จำจะ หนีไปให้พ้นก่อน ตำริฉนั้นแล้ว ชายผู้นั้นก็สะอึกทั้งปวงเสีย ออกจากที่นั้น แล้วก็วิ่งตะบึงไป เห็นว่าไกลกว่าไกลพันกัณฑ์ที่เขาจะจับจะกุมเอาเป็นผู้ร้าย แล้ว ชายผู้นั้นจึงยืนอยู่ “ยถา” อันนี้แลมีนโคเปรียบเหมือนพระโยคา- พจรอันจำเวิญพระวิปัสสนาแล้ว แลได้ซึ่งมรรคผล

บุรุษเจ้าของโคนั้นเปรียบประดุจพระโยคาพจร โคนั้นเปรียบประดุจ เบญจขันธ์

ขณะเมื่อบุรุษผู้นั้นต้อนโคของพระมหากษัตริย์ไป ด้วยสำคัญว่าเป็น โคของตัว เปรียบเหมือนพระโยคาพจรอันมีปัญญาอันอ่อน ยังเห็นว่าเป็น อาตมาเป็นของอาตมาอยู่

ขณะเมื่อบุรุษผู้นั้นรู้ว่ามิใช่โคของตัว เป็นโคแห่งพระมหากษัตริย์ ต่างหากนั้น เปรียบดุจพระโยคาพจรพิจารณาเห็นสังฆารธรรม โดยพระ- ไตรลักษณ์

ขณะเมื่อบุรุษมีความสะอึกตกใจแล้วเขาจะจับจะกุม เอาเป็นผู้ร้ายนั้น เปรียบประดุจตั้งพระโยคาพจรอันได้ซึ่งภยตูปัญฐานญาณ กลัวแต่สังฆารธรรม ึ่งปวง

ขณะเมื่อบุรุษปรารถนาจะไปให้พ้นเขาจับนั้น เปรียบประคองพระโยคาพจรอันได้ซึ่งมฤจิตุกามตญาณ คือปัญญาอันปรารถนาจะไปให้พ้นจากสังขารธรรม

ขณะเมื่อบุรุษละโคเสียบรรณเพื่อจะวิ่งหนีเอาตัวรอดนั้น เปรียบค้ำพระโยคาพจรอันได้ซึ่งโคตรภูชวณะ

ขณะเมื่อเจ้าของโควิ่งตะบึงไปจะให้พ้นภัยนั้น เปรียบค้ำพระโยคาพจรอันได้ซึ่งมรรคญาณ

ขณะเมื่อชายคนนั้นไปยืนอยู่ในที่ไกลพ้นภัยนั้น เปรียบค้ำพระโยคาพจรอันได้ซึ่งผลญาณ

พระอรธกถาจารย์นำอุปมาขึ้นมาสำแดงแล้ว ๆ นำอุปมาอื่นมาสำแดงอีกเล่า ว่ายังมีบุรุษผู้หนึ่งสมักรสังวาสกับด้วยนางยักษินีด้วยสำคัญว่าเป็นหญิงมนุษย์ มิได้รู้ว่าเป็นนางยักษินีนอนอยู่ด้วยกันในราตรี ยักษินีผู้นั้นสำคัญว่าชายผู้นั้นหลับแล้ว ก็ไปสับขาตีคืบไปกินซากอสุภแห่งมนุษย์บุรุษผู้นั้นเห็นนางยักษินีลุกหนีไป ก็มีความสงสัยว่าภริยาของอาตมานี้ไปไหนหนอ ลุกขนิตติดตามสะกตรอยออกไปก็เห็นภริยาไปกินซากผิอยู่ที่ป่าช้า ก็รู้ว่าภริยานั้นเป็นยักษินีครันรูแล้วก็มีความสะอึกตกใจกลัวนนกหนา ว่าอะไรนี้หนออาตมาไม่รู้เลยว่าเป็นยักษินี สำคัญเอาเป็นคืบเป็นตีนคิดว่าหญิงมนุษย์อยู่สมักรสังวาสกับมันมิเป็นการแล้ว นานไปเบื่องหน้ามันจะกินอาตมาเสีย อาตมาจะอยู่ไปกับมันมิได้ จำจะหนีไปให้พ้นเถิด ตำริจะหนีแล้วชายนั้นก็บ่ายหน้าออกจากสถานทีนั้น วิ่งหนีไปด้วยเร็วพลันไปถึงที่อันนางยักษินีนั้นจะตามเอาตัวมิได้แล้วก็อยู่ในที่อันนั้น “ยถา” อันนั้นแลมีอุปมาฉันใดอุปมาไมดั่งพระโยคาพจร อันจำเริญพระวิปัสสนาได้แก่กล้าแล้ว แลกระทำให้แจ้งซึ่งมรรคแลผล

บุรุษนั้นเปรียบคฤพระโยคาพจร ยักขินีนั้นเปรียบประคองเบญจขันธ์
ขณะที่เมื่อบุรุษสมัครสวสกับนางยักข์ รักใคร่นางยักข์ ด้วยสำคัญ
สัญญาว่าภริยาของตนนั้น เปรียบประคองพระโยคาพจรเมื่อยังเป็นพาลปฤชณ
อยู่ยังลุ่มหลงรักใคร่ในเบญจขันธ์ สำคัญว่าเป็นตัวเป็นตนว่าเป็นของอาตมา

ขณะที่เมื่อบุรุษเห็นภริยาไปกินซากอกสุกอยู่ที่ป่าช้านั้น แลรู้ว่า เป็นยัก-
ขินีนั้น เปรียบประคองพระโยคาพจร เมื่อมีปัญญาพิจารณาเห็นสังขารธรรม
โดยอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

ขณะที่เมื่อบุรุษสะดุ้งตกใจกลัวแตกแยก อันจะบังเกิดโดยยักขินีนั้นเปรียบ
ประคองพระโยคาพจร อันได้ซึ่งภยตุมัญฐานญาณ

ขณะที่เมื่อบุรุษปรารถนาจะหนีนางยักขินีไปนั้น เปรียบคฤโยคาพจร
อันได้มฤตติกามยตญาณ คือปัญญาอันปรารถนาจะไปให้พ้นจากสังขารธรรม

ขณะที่เมื่อบุรุษละเสียซึ่งนางยักขินีที่ในป่าช้า แลบายหน้าจะเล่นหนีไป
นั้น เปรียบคฤโยคาพจรอันได้ซึ่งโคตรภูษณะ

ขณะที่เมื่อบุรุษเล่นหนียักขินีไปด้วยเร็วพลันนั้น เปรียบคฤโยคาพจร
อันได้ซึ่งมรรคญาณ

ขณะที่เมื่อบุรุษหนีไปอยู่ในที่อันยักขินีติดตามไปมิได้นั้น เปรียบเหมือน
โยคาพจรอันได้ซึ่งผลญาณ

พระอรรถกถาจารย์ชักอุปมาอันนั้นมาสำแดงแล้ว จึงชักอุปมาอันอื่น
มาสำแดงอีกเล่าว่า

“เอกา อิตถิ” ยังมีสตรีผู้หนึ่งกำหนดในลูก รักลูกนั้นรักนัก
ทีเดียว วันหนึ่งสตรีผู้นั้นเข้าไปอยู่ในเบงบนบประสาท ได้ยินเสียงทารก

ร้องให้ที่กลางถนนสำคัญว่าลูกของตน ผลลูกชู้ขึ้นไต่กลั่นลงมาจากปราสาท
 ร้องว่าใครทำอะไรแก่ลูกชู้ วิ่งลงมาครั้นถึงก็เข้าเอาทารกผู้นั้นอุ้มสำคัญว่า
 ลูกของตน ต่อแลดูหน้าจึงรู้ว่า^๗เป็นลูกของคนอื่น ก็มีความละอายมาตำริว่า
 อนิจจา ๆ อาตมานสำคัญผิดแล้ว นี่ลูกเขานั่นหรือ ช่างหลงอุ้มได้เป็น
 คีบเป็นคีบ ถ้าเจ้าพ่อเจ้าแม่เขาเห็น เขาจะว่าอาตมานลักลูกของเขาบังเกิด
 ความละอายแลดูช้ำแลดูชวาแล้วก็วางทารกนั้นลงไว้ กลับขึ้นไปสู่ปราสาท
 ด้วยเร็วพลัน ไปนั่งอยู่บนประสาท “ยถา” อันนั้นแลมีฉันทโคตมที่นั้น
 อุปไมยถึงพระโยคภาพจร ทารกนั้นเปรียบประดุจเบญจขันธ์

เมื่อสตรีสำคัญว่าทารกเป็นลูกของตัวแลอุ้มขนั้น เปรียบดุจโยคภาพจร
 เมื่อยังเป็นพาลปฤชาอยู่นั้น ยังสำคัญในเบญจขันธ์ว่าเป็นอาตมาเป็นของอาตมา

ขณะเมื่อสตรีรู้จักว่าลูกเขานมิใช่ลูกของตนนั้น เปรียบดุจโยคภาพจร
 อันพิจารณาในเบญจขันธ์ว่า ใช้อาตมาใช้ของอาตมา

ขณะเมื่อสตรีมีความละอายกลัวเขาจะว่าลักลูกเขานั้น เปรียบดุจพระ-
 โยคภาพจรอันได้ซึ่งภยตูปัญฐานญาณ

ขณะเมื่อสตรีปรารถนาจะวางทารกลง แลเหลียวดูช้ำแลดูชวานั้น
 มีครุวนาคุโยคภาพจรอันได้ซึ่งมฤจิตุกามยตญาณ

ขณะเมื่อสตรีวางทารกลงนั้น เปรียบดุจโยคภาพจรอันได้ซึ่งอนุโลม
 ชวานะ

ขณะเมื่อสตรีปรารถนาที่จะขึ้นไปสู่ปราสาทนั้น เปรียบดุจโยคภาพจรอัน
 ได้ซึ่งโคตรภูชวานะ

เมื่อสตรีขึ้นสู่ปราสาท เปรียบดูพระโยคาพจรอันได้ซึ่งอริยมรรคญาณ
 ขณะเมื่อสตรีขึ้นไปนั่งอยู่บนปราสาทนั้น เปรียบดูโยคาพจรอันได้
 ซึ่งผลญาณ

จบปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ ปริจเจทคำรบ ๒๑ เท่านั้น

อิโต ปรี โคตรญาณั โหติ ตั มกคสฺส อวชฺชนญฺจานิ
 ยตฺตนาเนว ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุตฺติ น ญาณทัสสนวิสุตฺติ ภชช
 ติ อนุตฺตา อพโกหาริกเมว โหติ วิปสฺสนา โสเตปติตตฺตา ปน
 วิปสฺสนาติ สงฺขยํ กจฺจติ

จักวินิจฉัยในปริจเจทเป็นคำรบ ๒๒ ชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ
 เป็นลำดับแห่งปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ ตามวาระพระบาลีมีต้นว่า
 อิโต ปรี โคตรญาณั โหติ แปลเนื้อความว่า เมื่ออนุโลมญาณทัส
 แล้ว เบื้องหน้าเท่านั้นโคตรญาณก็บังเกิดแลโคตรญาณนั้น จะนับเข้าว่า
 เป็นองค์ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุตฺติก็หาบมิได้ จะนับเข้าว่าเป็นญาณทัสสน-
 วิสุตฺติก็หาบมิได้ เหตุตั้งอยู่ในที่เป็นอวิชชนะแห่งมรรคญาณ ตกอยู่ใน
 ระหว่างกลาง ควรจะนับเข้าได้แต่เพียงชื่อว่าวิปสฺสนา เพราะเหตุว่าตกลง
 ในกระแสแห่งพระวิปสฺสนาติดพันเนื่องกันมา ญาณอันประพฤติเป็นไปใน
 มรรคทั้ง ๔ คือ พระโสคาปัตติมรรค ๑ พระสกทาคามีมรรค ๑ พระ-
 อนาคามีมรรค ๑ พระอรหัตตมรรค ๑ ญาณอันเป็นไปในมรรคทั้ง ๔ นี้
 ชื่อว่าญาณทัสสนวิสุตฺติด้วยอรรถว่ารู้ได้เห็นซึ่งพระจตุราริยัสัจจ แลบริสุตฺติ
 จากราคาทิกิเลส ถ้าพระอริยมรรคญาณทั้ง ๔ นั้น จะพรรณนาแต่พระโสคา
 ปัตติมรรคญาณเป็นปฐมนั้นก่อน เมื่อพระโยคาพจรยังพระโสคาปัตติมรรค-

ญาณให้สำเร็จนั้นเล่า กิจอันใดที่ควรจะพึงกระทำเมื่อพระโยคาพจรเจ้ายัง
พระวิปัสสนาโดยลำดับตราบเท่าถึงอนุโลมญาณ เป็นที่สุดให้บังเกิดก็เป็นอัน
สำเร็จกิจทั้งปวงนั้น

ใจความว่า เมื่ออนุโลมญาณเกิดสามขณะ กำจัดเสียซึ่งกองมืดโหมหัน-
ธการ ก็เลสอย่างหายขาดหายอันปกปิดปัญญาบิได้เห็นพระจตุรวิริยสังข์
ให้อันตรธานโดยสมควรแก่กำลังอาตมาแล้ว จิตแห่งพระโยคาพจรนั้น ก็
บันดลกลับจากสังขารธรรมทั้งปวง มิได้ข้องอยู่ในภพสังขารปานคุดหนึ่งว่า
ต่อหน้า อันกลมกลิ้งไปจากใบบัวอันว่าสังขารธรรมทั้งปวงก็ปรากฏเห็นโดย
กังวลคั่งนี้แล้ว อันว่าโคตรภูญาณเมื่อกระทำพระนิพพานเป็นอารมณ์ ช่ม
เสียซึ่งปุกฺขณโคตรและจะให้ถึงซึ่งพระอริยโคตร คือ อริยภูมิแลโคตรภูญาณ
นี้บังเกิดเป็นปฐมมาวชชนะ คือแรกพิจารณาเล็งเห็นพระอมตมทานิพพาน
แลให้สำเร็จซึ่งสภาวะเป็นปัจจัยแก่พระอริยมรรคด้วยอาการ ๖ คือ เป็น
อนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย แลอาเสวนปัจจัย อุปนิสสยปัจจัยนัตถิปัจจัย
วิคตปัจจัยแลเป็นที่สุดยอดแห่งพระวิปัสสนา บังเกิดในที่สุดแห่งอนุโลมญาณ
อันมีอาเสวนะเนื่อง ๆ นั้น จึงมีคำอุปมาสาธกสำแดงอาการอันประพฤติเป็น
ไปในอารมณ์ต่าง ๆ แห่งอนุโลมญาณแลโคตรภูญาณทั้งหลาย อันเป็นไป
ในชวณวาระวิธอันเดียวกัน คำอุปมาว่า ยังมีบุรุษผู้หนึ่งมีความปรารถนา
เพื่อจะโคตข้ามเหมืองอันใหญ่ แลจะไปประดิษฐานยังฝั่งปากโน้น บุรุษ
นั้นก็แล่นไปด้วยกำลังอันเร็ว แล้วยกยัดหน่วงเอาซึ่งเชือกกตติ ซึ่งไม่เส้าก
คืออันผูกห้อยไว้ในกิ่งไม้แลวกก็ห้อยโหนไทมไป ครั้นถึงที่ตรงเบื้องบนฝั่ง
ปากโน้นแล้ว ก็ยังมีได้ละวางเชือกแลไม้เส้าเสียจากกร ก็ค่อยหน่วงตัว

ลงประดิษฐานยังฝั่งปากโพ้น มีสกลกายกำเรียววันไหวยังบมิตั้งตัวได้เป็นอันดี จะมีอุปมาคุดใจ อันว่าพระโยคาพจรนี้ปรารถนาจะเอาจิตไปประดิษฐานในพระอมตนิพพาน อันเป็นฝั่งปากโพ้นแห่งภพสงสารนั้นก็เป็นไปด้วยกำลังอันเร็ว กล่าวคือพระวิปัสสนาวิธิมุขุทัยพยุภูณเป็นอาทิ ก็ยัดห่วงเอาซึ่งเชือก กล่าวคือรูปขันธ์ก็ดีซึ่งไม่เส้ากล่าวคืออรูปขันธ์ มีเวทนาเป็นอาทิอันใดอันหนึ่งก็คือนผูกห้อยอยู่ในกึ่งไม้ กล่าวคืออาตมาภาพด้วยกายคืออนุโลมภูณอันพิจารณาพระไตรลักษณ์เมื่อ নিজจึงเป็นอาทิแล้ว ก็ยังมีได้ละเสียซึ่งเชือกแลไม่เส้า กล่าวคือรูปเวทนาเป็นอาทินั้น ก็ห้อยโหนแกว่งกายไปด้วยอนุโลมชวณะเป็นปฐมแล้ว ก็มีจิตน้อมไปสู่พระนิพพานด้วยอนุโลมภูณเป็นคำรบ ๒ จุจบุรุษมีกายอันน้อมลงในฝั่งปากโพ้นแห่งเหมืองใหญ่ พระโยคาพจรมีจิตใกล้พระนิพพานอันควรจะพึงถึงในปัจจุบันขณะด้วยอนุโลมชวณะเป็นคำรบ ๓ เปรียบจุจบุรุษมีการอันถึงซึ่งเบียงบนฝั่งปากโพ้นแห่งเหมืองใหญ่ พระโยคาพจรมีละเสียซึ่งอารมณ์ คือสังขารมีรูปเป็นอาทิ ด้วยกิริยาที่ดับอนุโลมจิตเป็นคำรบ ๓ แล้ว ก็มีสันดานตกไปในพระนิพพาน อันเป็นฝั่งปากโพ้นแห่งสรรพสังสาร ด้วยโคตรภูณก็ยังไม่บมิได้ประดิษฐานเป็นอันดี จุจหนึ่งบุรุษมีสรีระกายอันหวั่นไหว อาศัยเหตุโคตรภูณห่วงเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ขณะเดียว ยังหาอาเสวนบ้างจยร่วมอารมณ์กันบมิได้ โคตรภูจิตดับแล้ว ลำดับนั้นพระอริยมรรคภูณจึงบังเกิด พระโยคาพจรเจ้าก็ได้ชื่อว่าประดิษฐานเป็นอันดีในพระนิพพานด้วยอริยมรรคนั้น ลำอนุโลมภูณและโคตรภูณอันบังเกิดในบุรพภาคแห่งพระอริยมรรคนั้น อนุโลมภูณเป็นพนักงานอาจจะบรรเทาเสียซึ่งโมหันธ์-

การกองกิเลสอันปกปิดไว้ซึ่งพระจตุรวิสัย แต่ทว่าบมีอาจาเพื่อกระทำซึ่ง
 พระนิพพานเป็นอารมณ์ได้ ฝ่ายโคตรภูญาณอาจาเพื่อจะบรรเทาเสียซึ่งมิต
 คือ กิเลสอันปกปิดซึ่งพระจตุรวิสัย นั้นได้ “ตตฺตฺรายํ อุมมา” มี
 ข้อความอุปมาสาธกให้เห็นว่า อนุนโลมฌานกับ โคตรภูญาณมีกิจต่างกัน
 “เอโก จกฺขุมา ปุริโส” ยังมีบุรุษผู้หนึ่งมีจักขุบริบูรณ์ปรารถนาจะใคร่
 แลดูดวง พระจันทร์กลมทลอันก่อปรต้วยนักษัตรฤกษ์ ออกมาสู่ที่แจ้งใน
 ราตรีภาค เยพักตร์เต็มแลดู ณ เบื้องบน พระจันทร์กลมทลกับมิได้ปรากฏ
 เหตุเมฆพลาหกปกปิดไว้หลายชั้น ในขณะนั้นจึงเกิดมีลมจำพวกหนึ่งพัดเพิก
 พินเมฆอันหนายให้เคลื่อนลมจำพวกหนึ่งจึงพัดอีกเล่า กำจัดพินเมฆที่เป็น
 อย่างกลางให้เปลื้องไปลมจำพวกหนึ่ง จึงพัดขจัดพินเมฆอย่างละเอียดให้
 เคลื่อนหายพินนภลัยกับริสุทธิ์ บุรุษผู้นั้นแลเห็นดวงพระจันทร์อันแจ่มจ้า
 จึงรู้ว่าพระจันทร์ก่อปรต้วยนักษัตรฤกษ์นั้น ๆ แลกองกิเลสอย่างหนายอย่าง
 กลางอย่างละเอียดนั้น เปรียบดุจหนึ่งเมฆทั้งสามชั้นอนุนโลมจิตเกิดสามขณะ
 เปรียบดุจหนึ่งลมสามจำพวก โคตรภูญาณนั้นเปรียบต่อบุรุษผู้จักขุบริบูรณ์
 พระอมตนิพพานเปรียบดังดวงพระจันทร์ แลกิจวิธานอนุนโลมจิตทั้งสามขจัด
 เสียซึ่งกองมิต คือกิเลสอันปกปิดพระจตุรวิสัยนั้น เปรียบดุจหนึ่งลมสาม
 จำพวก อันพัดพลาหกให้เคลื่อนไปโดยอนุกรมลำดับ เมื่อแลกองมิตคือ
 กิเลสอันปกปิดพระอริยวิสัยขจัดแล้ว แลโคตรภูญาณก็ทำหนทางการเห็นพระ
 นิพพานเปรียบอาการดุจหนึ่งบุรุษเห็นพระจันทร์กลมทล อันบริสุทธิ์ในพิน
 นภางคประเทศ อันมีพินพลาหกอันตรธานไปแล้วนั้น แท้จริงพระอนุนโลม-
 ญาณทั้งสามขณะ อาจาเพื่อจะบรรเทาซึ่งกองมิตบัตถังพระอริยวิสัยแต่มีอาจา

เพื่อจะเห็นพระนิพพาน เปรียบคฤหาสน์งามสามจำพวกอันสามารถจะกำจัดพิษ
 พลาหก อันปกปิดซึ่งดวงพระจันทร์ให้เคลื่อนไป แลมีอาจเพื่อจะสำเร็จกิจ
 คือเห็นพระนิพพานสิ่งเดียว มีอาจเพื่อจะบรรเทาเสียซึ่งกิเลส คฤหาสน์บุรุษ
 อาจเพื่อจะเสด็จจะแลซึ่งดวงพระจันทร์ แลมีอาจกำจัดเสียซึ่งเมฆพลาหกให้
 อันตรธานได้ เหตุใดเหตุดังนั้น อันว่าโคตรภูญาณนั้นแม้ว่ามีได้เป็นอา-
 วัชชกิจก็ดี แต่ทว่าตั้งอยู่ในที่อวชชณะพิจารณาเห็นพระนิพพานมีอาการ
 คฤหาสน์จะให้สำคัญแก่พระอริยมรรค ว่าท่านจะบังเกิดด้วยอาการดังนี้แล้ว
 ก็ดับไปฝ่ายพระอริยมรรคญาณก็มีได้ละซึ่งสำคัญ อันโคตรภูญาณนั้นให้
 ก็บังเกิดเป็นอนุพันธ์เนื่องตามซึ่งโคตรภูญาณ ด้วยสามารถระหว่างมิได้
 ปรากฏ ก็ทำลายล้างซึ่งกองกิเลสคือ โสภะ โทสะ โมหะ อันมิได้เคย
 ทำลายแต่ก่อนให้ขาดเป็นสมุจเฉตพหุทานโดยอันควรแก่กำลัง

“ตตุรายิ อุปมา” จึงมีคำอุปมาว่า ยังมีนายขมังธนูผู้หนึ่งปรารถนา
 เพื่อจะสำเร็จซึ่งศิลปศาสตร์ จึงยังบุคคลให้ตั้งไว้ซึ่งแผ่นกระดานแล้วด้วยไม้
 แก่นประคองไว้ร้อยชั้น ในประเทศที่ไกลประมาณ ๘ ออุสส แล้วจึงเอาผ้าพัน
 พักตร์แล้วก็สอดใส่ลูกปืน พาดสายให้มันกับคันธนูแล้วก็ยิงเบืองบนจักร-
 ยนต์ อันมีอาการเหมือนจักรแห่งนายช่างหม้อ จึงมีบุรุษผู้หนึ่งช่วยฝึกฝน
 จักรยนต์นั้นให้เวียนไป แลนายขมังธนูนั้นมีปลายปืนเฉาะหน้าสู่แผ่นกระ-
 ดาน ได้ร้อยชั้นแล้วกาลใดบุรุษผู้นั้นก็มิให้สำคัญในกาลนั้น ฝ่ายนาย
 ขมังธนูก็มีได้ละเสียซึ่งสำคัญที่ไม้นั้นแล้ว ก็ปล่อยลูกปืนไปตอแผ่นกระดาน
 ร้อยชั้นแตกจะจัดจะจายทำลายลง แลพระโคตรภูญาณนั้นเปรียบคฤหาสน์
 สำคัญคือดีมี พระอริยมรรคญาณเปรียบคฤหาสน์บุรุษที่พระ

อริยมรรคมีได้ละเสียซึ่งสำคัญอันโคตรภูญาณให้เห็นแล้ว แลกระทำพระนิพพานเป็นอารมณ์ จึงทำลายเสียซึ่งกองกิเลส คือ โลภะ โทสะ โมหะ อันยังมีทำลายแต่ก่อนนั้น เปรียบประดุจหนึ่งนายขมังธนูผู้มีได้ละเสียซึ่งสำคัญเสียซึ่งไม้ธนู แล้ววางปืนไปต้องแผ่นกระดานร้อยชั้นแตกทำลายลงนั้น

“น เกวลญจ” แลพระอริยมรรคนั้นจะสำเร็จกิจแต่ทำลายกองกิเลสมีโลภเป็นอาทิแต่เท่านั้นหามิได้ พระอริยมรรคนั้นให้สำเร็จกิจเป็นอันมาก คือยังห่างสมุทสาคร กล่าวคือสังสารวัฏฏ์ทุกข์ อันหาที่สุดเบื้องบนบมิได้ให้เหือดแห้ง แลให้ประตุจตุรบายภูมิทั้ง ๔ แลกระทำซึ่งอริยทรัพย์ ๗ ประการให้เฉพาะหน้า แลละเสียซึ่งหนทางผิด คือมิจนาทิจริเป็นอาทิ แลระงับเสียซึ่งเวรภัยทั้งปวง แล้วยกน้อมอาตมาแห่งพระโยคาพจรเจ้านั้นให้ถึงซึ่งสภาวะเป็นบุตร อันเกิดแต่พระอุระของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แล้วยกประพฤติกเป็นไปเพื่อจะให้ได้ผลานิสงส์อื่นอีก เป็นอเนกอนันต์จะนับบมิได้

“เอว อเนกานิสฺสทายเคน” อันว่าญาณอันสัมปยุตด้วยพระโสคาปัตติมรรค อันมีปกติให้ถึงซึ่งอานิสงส์เป็นอันมากจุกกล่าวมานี้แลชื่อว่าโสคาปัตติมรรคญาณเป็นปฐม

ครั้นโสคาปัตติมรรคญาณเกิดขณะจิตเดียวดับแล้ว ลำดับนั้นพระโสคาปัตติผลจิต อันเป็นผลวิบากแห่งโสคาปัตติมรรคนั้นก็บังเกิด ๒ ขณะ ๓ ขณะ โดยอันควรแก่ทันทธาภิญาแลชิปภาภิญา

อธิบายว่าอนุโลมเกิด ๒ ขณะ ชวนะจิตเป็นคำรบ ๓ ชื่อว่าโคตรภูชวนะจิตเป็นคำรบ ๔ เป็นพระโสคาปัตติมรรคพระโสคาปัตติผล จิตเกิด

๓ ขณะ พอคบชวนะจิต ๗ ขณะ ในชวนะวารวิถีนหนึ่งตั้งนี้ ได้ชื่อว่า
ขิปปาภิญญา

ถ้าแลอนุโลมญาณเกิด ๓ ขณะ ชวนะโคตรภูจิตก็เป็นคำรบ ๔ พระ
โสคาปัตติมรรคเกิดเป็นคำรบ ๕ พระโสคาปัตติผลชวนะเกิด ๒ ขณะก็ครบ
ชวนะจิต ๗ ขณะตั้งนี้ ชื่อว่าทันทาภิญญา

เมื่อพระอริยผลเกิดในลำดับแห่งพระโสคาปัตติมรรคตั้งนี้ แล้วพระ
โยคาพจรเจ้านั้นก็ได้ชื่อว่าโสคาบัน เป็นอริยสาวกคำรบ ๒ แม้วามีพระ
วิปัสสนาปัญญาซึ่งอ่อนตกอยู่ข้างประมาท ก็เกี่ยวข้องเอาปฏิสนธิกำเนิดอยู่ใน
ในเทวโลกแลมนุษยโลก ๗ ชาติ ก็อาจเพื่อจะกระทำให้สิ้นแห่งทุกข์ ก็
จะได้ซึ่งพระอรหัตต์เป็นคำรบ ๗ นั้น ผลปริโยสานะ ครั้นพระโสคาปัตติ
ผลเกิด ๒ ขณะ ๓ ขณะแล้ว จิตแห่งพระโยคาพจรเจ้านั้นก็จะลงสู่แก้ว
ลำดับนั้นจึงมีโนทวาราวชชนจิตตัตถะระแสแก้วนี้ บังเกิดขึ้นเพื่อประโยชน์จะ
พิจารณาซึ่งพระอริยมรรคแล้วก็ดับไป ลำดับนั้นจึงกามาพจรชวนะจิต อัน
กอบปรคัยญาณเกิด ๗ ขณะ พิจารณาพระอริยมรรคว่า อาตมามาสู่อริยภูมิ
โดยหนทางนี้แล้วก็ลงสู่แก้วมโนทวารวชชนะตัตถะระแสแก้วนี้แลกามาพจรญาณ
สัมปยุตชวนะจิตเกิดอีก ๗ ขณะ พิจารณาพระอริยผลแลพิจารณาพระนิพพาน
พิจารณากองกิเลสที่ละเสีย แลพิจารณากองกิเลสอันเหลืออยู่เป็นส่วนของพระ
อริยมรรคเบองบน จะพึงละเป็นปัจเจกขณะชวนะวารห้าชวนะวิถิตัวด้วยกัน

พระสกทาคามีบุคคลแลพระอนาคามีบุคคล ก็มีปัจเจกขณะชวนะ
วารละ ๕ ๆ เหมือนกัน

แต่พระชีนาสวะจำพวกเดียว ก็มีบัจจเวกขณะชวณวารแต่ ๔ ก็
พิจารณาฉักควาร ๑ พิจารณาพลวาร ๑ พิจารณาพระนิพพานวาร ๑
พิจารณาภิเลสทัมละเสียวาร ๑ เป็นคำรบ ๑ ลควารที่จะพิจารณาซึ่งกิเลส
จึงคงแต่ ๔ วาร

บัจจเวกขณะแห่งพระโสตาบันนุคคล ๓ จำพวก ๆ ละ ๕ เป็นบัจจ-
เวกขณะวาร ๑๕ แห่งพระชีนาสพ ๕ วาร เข้ากันเป็นบัจจเวกขณะวาร
๑๙ อันนี้ว่าโดยอุกฤษฏ์ สงเคราะห์เอาซึ่งบัจจเวกขณะวาร อันเต็มบริบูรณ์
จึงเต็ม ๑๙ พระเสขบุคคลเจ้าบางพระองค์บมิได้พิจารณาภิเลสอันละเอียด แล
บมิได้พิจารณาภิเลสอันเหลืออยู่ในสันดานก็มีบ้าง อาศัยเหตุบมิได้พิจารณา
ดังนี้ จึงทำวมหานามสากยราชทูตตาม สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าว่าภิเลส
ธรรมคังฤาซึ่งมีอยู่ภายในสันดาน อันข้าพระองค์บมิได้ละเอียด โสกะ
โทสะ โมหะ จึงยังจิตแห่งข้าพระองค์ให้ฟุ้งซ่านในกาลบางคาบฉะนี้ เพราะ
ธรรมคังฤา เนื้อความพิสดารอยู่ในจุฬทุกขกัณฑ์ธสุตตร มัชฌิมกัณเฑาะฏ
ปัณณาสกัณเฑาะ

“เอว ปัจจเวกจิตฺวา ปน โสตาปนฺโน อริยสาวโก” พระอริย
สาวกเจ้าผู้ถึงซึ่งพระโสตา เมื่อพิจารณาด้วยประการดังนี้แล้ว บางพระองค์
ก็นั่งอยู่เห็นอาสนะนั้นแท้จริง ก็กระทำความเพียรสืบไป เพื่อจะยังกาม
ราคะพยาบาทอันบาปให้เบาบาง และจะได้ถึงซึ่งพระโลกุตตรภูมิเป็นคำรบ ๒
บางพระองค์ก็อยู่จำเนียรกายภาคน้ำจึงค่อยกระทำเพียรก็ดี เมื่อกระทำ
เพียรนั้นก็พิจารณาสังขารธรรมอันมีประเภท คือ แลเวทนา สัญญา
สังขาร วิญญาณ ด้วยพระไตรลักษณ์ญาณ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา
หยั่งลงสู่วิถีทางพระวิปัสสนา เมื่อปฏิบัติไปจะหนึ่งถึงที่สุดสังขารุเบกขาญาณ

แล้ว จะขึ้นสู่มรรควิถีจึงจะมีอวิชชาระดับแรกแตกแล้ว อนุโลมจิตเกิด ๒ ขณะ ๓ ขณะแล้ว โครตรกฏญาณบังเกิด พระสภากาฬามิมรรคก็บังเกิดในลำดับแห่งโครตรกฏญาณนั้น ญาณอันสัมปยุตด้วยพระสภากาฬามิมรรคจิตนี้ แลได้ชื่อว่าสภากาฬามิมรรคญาณเป็นคำรบ ๒ พระสภากาฬามิมรรคเกิดขณะจิต ๑ สำเร็จกิจกระทำซึ่งกามราคพยาบาทอันหยาบให้เบาบางแล้วดับลง ลำดับนั้นพระสภากาฬามิมรรคจิตก็บังเกิด ๒ ขณะ ๓ ขณะโดยนัยดังกล่าวแล้ว พระโยคภาพรเจ้านั้น ก็ได้ชื่อว่าพระอริยบุคคลเป็นคำรบ ๔ ชื่อว่าพระสภากาฬามบุคคล

อธิบายว่า ถ้ายังบมิได้มรรคผลเบ็องบนในชาตินั้น จะจตุจากมนุษย์โลกนั้นแล้วจะบังเกิดในกามพรเทวโลก จตุจากเทวโลกแล้วจะกลับมาเอาปฏิสนธิในมนุษย์โลกนี้อีกคราวหนึ่ง จึงจะสำเร็จแก่พระอรหัตตสันสังขารทุกข์ทั้งปวง

เมื่อพระสภากาฬามิมรรคจิตเกิดแล้ว เบ็องหน้าแต่นั้น ไปก็มีปัจจเวกขณะวารพิจารณา มรรคเป็นอาทิ คุณนัยดังกล่าวมาแล้ว “เอว ปัจจเวกขิตฺวา” พระอริยสาวกชื่อว่าสภากาฬามิ เมื่อพิจารณาปัจจเวกขณะญาณดังนั้นแล้ว นั่งอยู่เหนืออาสนะนั้นแท้จริง ก็กระทำความเพียรสืบต่อไป เพื่อจะมละเสียซึ่งกามราคพยาบาทให้หาเศษเหลือบมิได้ และจะให้ถึงซึ่งพระโลกุตตรกฏมเป็นคำรบ ๓

บางพระองค์ก็ยังมีอยู่จำเนียรกายภาคหน้าจึงกระทำความเพียรสืบต่อไปก็ดี เมื่อกระทำความเพียรนั้นก็พิจารณาสังขารธรรมด้วยพระไตรลักษณ์ อธิ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา หยั่งลงสู่วิถีทางลำดับแห่งพระวิบัสสนาปฏิบัติไปดังนี้ ครั้นถึงที่สุดสังขารเบกขาญาณแล้ว มโนทวาราวิชชาระดับแรกแตก

ภวังค์ อนุโลมโคตรภูญาณก็บังเกิดเป็นลำดับกัน พระอนาคามีมรรค ก็บังเกิดในลำดับแห่งโคตรภู ให้สำเร็จกิจอันมละเสียซึ่งกามราคายาบาท อันหาเศษมิได้ ญาณอันสัมปยุตด้วยพระอนาคามีมรรคนั้นแล ได้ชื่อว่า อนาคามีมรรคญาณเป็นคำรบ ๓ ครั้ง พระอนาคามีมรรคผลจิตก็บังเกิด ๒ ขณะ ๓ ขณะ พระโยคาพจรเจ้านั้นก็เป็นพระอริยมบุคคลคำรบ ๖ ชื่อว่า อนาคามีบุคคล

อธิบายว่า ถ้ายังมิได้พระอรหัตต์ในชาตินั้น ครั้นจุติจากชาตินั้นแล้ว ก็จะได้บังเกิดในสุทธาวาส จักมีได้กลับมาเอาปฏิสนธิในกามโลกนี้เลยก็จะ สำเร็จแก่พระอรหัตต์นิพพานในสุทธาวาส เมื่อพระอนาคามีผลดับแล้ว จิตแห่งพระโยคาพจรเจ้านั้นก็ลงสู่ภวังค์อ้าวชณะจิต ก็ตัดกระแสภวังค์ขึ้น สู่วิธีปัจจเวกขณะชณะวารพิจารณา พระอริยมรรคเป็นอาทิ คุณนัยดังกล่าว แล้ว “เอว ปัจจเวกขิตฺวา” พระอนาคามีอริยสาวกเจ้า เมื่อพิจารณา ดับแล้ว บางองค์ก็นั่งอยู่เหนืออาสนะนั้นแท้จริง กระทำความเพียรสืบ ต่อไป เพื่อจะมละเสียซึ่งสังโยชน์ ๕ ประการคือ รูปราคอันยินดีที่จะบังเกิด ในรูปภพ ๑ คือ รูปราคอันยินดีที่จะบังเกิดในรูปภพ ๑ คือ มานะ ๑ อุทธัจจะ ๑ อวิชชา ๑ ให้หาเศษมิได้ และจะให้ถึงซึ่งโลกุตตรภูมิเป็น คำรบ ๔ คือพระอรหัตตมรรค

บางพระองค์ก็ยังมีอยู่จำเนียรนานไปภายภาคหน้า จึงปรารถนา กระทำเพียรต่อไปก็มี พระอนาคามีอริยสาวกเจ้านั้น เมื่อกระทำเพียรก็ พิจารณาสังขารธรรมด้วยปัญญา อันประกอบด้วยพระไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา หยั่งลงสู่พระวิปัสสนาวิถียุติโดยลำดับตราบเท่าที่สุดแห่ง

สังฆารุเบกขาญาณแล้ว ในเมื่อนุโลมโคตรญาณทั้งหลายเกิดด้วยอวอัชชนะ
 วารอันหนึ่งแล้ว ลำดับนั้นพระอรหัตตมรรคก็บังเกิดขึ้นขณะจิต ๑ ละเสีย
 ซึ่งสังโยชน์ ๕ ประการ ด้วยสมุจเฉทปานแล้วก็ดับไป ญาณอันสัมปยุต
 ด้วยพระอรหัตตมรรคนั้นก็ได้ชื่อว่า พระอรหัตตมรรคญาณเป็นคำรบ ๕
 ลำดับนั้นพระอรหัตตผลจิต ก็บังเกิดขึ้น ๒ ขณะ ๓ ขณะ พระโยคาพจรเจ้า
 นั้นก็เป็นองค์พระอริยบุคคลคำรบ ๘ ชื่อว่าพระอรหันตมหาชีณาสพ ทรง
 ชื่ออาตมาภาพเป็นที่สุดแห่งสังฆารุทุกซ์แลมีภาระอันหนัก คือขันธ์แลกิเลส
 แลอภิสังฆารอันปลงเสียแล้วแลมีประโยชน์แห่งตนคือ พระอรหัตตอันถึงแล้ว
 แลมีสังโยชน์ทั้งปวงอันประกอบสันดานไว้ในกำเนิดก็สิ้นแล้ว ก็พ้นจาก
 สรรพกิเลสเหตุตรัสรู้ซึ่งอรรตแห่งธรรมทั้งปวงมีขันธ์เป็นอาทิ ด้วยโยนิโส
 มนติการ แลเป็นเนื่อนาบุญเขตควรเพื่อจะรับซึ่งทักษิณาทาน แลอัญชติ-
 กรรมแห่งสัตว์โลกกับทั้งเทวดาโลกทั้งปวงหาสิ่งเสมอมิได้ ด้วยบังเกิดแห่ง
 พระอรหัตตผลจิตมีประมาณเท่านั้น

ญาณอันเป็นไปในพระอริยมรรค มีพระโสคาปัตติมรรคเป็นต้น
 มีพระอรหัตตมรรคเป็นปริโยสาน เป็นญาณ ๔ ประการอันพระโยคาพจร
 ฟังถึงโดยลำดับพรรณนามาจะนั้นแล ชื่อว่าญาณทัสสนวิสุทธิ

“อิทานิ อิมิสฺสาเยว จตุตฺถญาณทสฺสนวิสุทฺธิยา อนุกาว
 วิชานนตุถิ” กาลบัดนี้ นักปราชญ์พึงรู้ว่าสภาวะ ๔ ประการ คือ สภาวะ
 แห่งพระอริยมรรค มีพระโพธิปักขิยธรรมบริบูรณ์ประการ ๑ คือกิริยาอัน
 ออกจากสังฆารธรรม คือสังฆารนิमितแลสังฆารปวัตติ แลประกอบด้วยพล
 สองประการ ๑ คือพระอริยมรรคละเสียซึ่งธรรมอันจะพึงมละประการ ๑

คือกิจ ๔ มีปริญาภิเษกเป็นต้น ๑ เป็นประการ “วุฒฺตานี” พระพุทธ
โฆษาจารย์เจ้ากล่าวไว้ เพื่อให้โยคยาพจรกุลบุตรผู้ซึ่งอานุภาพแห่งจตุตถ
ญาณทัสสนวิสุทฺธินี้ โดยสภาวะควรแก่มีในอภิสมัย กาลเมื่อตรัสรู้ซึ่ง
พระอริยมรรคนั้น

“อิมํ สติปัตฺตํ ๕ ธรรมทั้งหลาย ๓๗ คือ สติปัฏฐาน ๔
คือสัมมปฺปธาน ๔ คืออิทธิบาท ๔ คืออินทริย์ ๕ คือพลัง ๕ คือ
โพชฌงค์ ๗ คือพระอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็น ๓๗ ด้วยกัน ชื่อว่า
พระโพธิปักขิยธรรม

“ปกฺขเ ภวนตา” เหตุตั้งอยู่ในสภาวะเป็นคุณูปการแก่พระอริย-
มรรคจิต อันได้นามบัญญัติชื่อว่าโพธิ ด้วยอรรถว่าตรัสรู้

“เตสุ โพธิปักขิเยสุ” ถ้าพระโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการนั้น
จะว่าแต่สติปัฏฐานนั้นก่อน

“อุปฺปฏฺฐานิ” อันว่าสติอันหยั่งลงเนื่อง ๆ ในอารมณ์มีรูปกาย
เป็นอาทิแล้ว แลตั้งมั่น ชื่อว่าสติปัฏฐาน มีประเภท ๔ ประการ

“ปวตฺติโต” เหตุประพตติเป็นไปด้วยกิจอันถือเอาซึ่งอาการว่า
บ่มิงามในรูปกาย แลอาการว่าเป็นทุกข์ในดวงเวทนา แลอาการว่าบมิเที่ยง
ในกองวิญญาณ แลอาการว่าใช้ตนไม่ใช่ตนไม่ใช่แก่นสารในธรรมทั้งหลาย
มีวิจรณธรรมเป็นอาทิในบุรพภาค แลให้สำเร็จปหานกิจอันมละเสียซึ่ง
วิปลาค คือสำคัญว่างามเป็นสุขว่าเที่ยงว่าตน ในขณะที่เมื่อเป็นมรรคสติ
ปัฏฐาน เหตุทั้งนั้นจึงเป็นพระสติปัฏฐาน ๔ ประการ

“ประธาน” ความเพียรอันยุติในกายแลจิต ชื่อว่าสัมมัมประธานด้วย
อรรถว่างาม เหตุปราศจากสภาวะพึงเกลียดคือกิเลส แลอรรถว่าเป็นใหญ่
เป็นประธานให้สำเร็จกิจ ๔ ประการ

คือเพียรพยายามละเสียซึ่งอกุศลธรรม อันบังเกิดแล้ว ๑

คืออกุศลธรรมที่ยังมิได้บังเกิดก็เพียรบมิให้บังเกิดต่อไปได้ ๑

คือเพียรให้บังเกิดแห่งอกุศลธรรมอันยังบมิได้บังเกิด ๑

คือเพียรให้ถาวรภยโยภาพแห่งกุศลธรรมอันบังเกิดแล้ว ๑

ความเพียรให้สำเร็จกิจ ๔ ประการทั้งนี้ จึงเป็นสัมมัมประธาน ๔

ในพระอิทธิบาท ๔ นั้น “อิทธิ” แปลว่าเป็นเหตุจำเริญ แลถึง
ซึ่งสภาวะเป็นอกุศลชู้ ได้แก่พระโลกุตตรมรรคทั้ง ๔ ธรรมทั้งหลาย มีฉันทะ
เป็นต้น ชื่อว่าอิทธิบาท ด้วยอรรถว่าเป็นประธานแลเป็นเหตุจะให้ได้ซึ่ง
อิทธิ คือพระโลกุตตรมรรคแลพระอิทธิบาทนั้นมีประเภท ๔ ประการ คือ
ฉันทอิทธิบาท ๑ วิริยอิทธิบาท ๑ จิตตอิทธิบาท ๑ วิมังสอิทธิบาท ๑

พระโยคภาพรเจ้าเมื่อจำเริญภาวนากระทำซึ่งกุศลฉันทะ คือความ
ปรารถนาจะเป็นใหญ่เป็นประธานให้สำเร็จแก่พระโลกุตตรมรรค แลฉันทะ
คือความปรารถนานั้น ได้ชื่อว่าฉันทอิทธิบาท

พระโยคภาพรเจ้ากระทำซึ่งวิริยะเป็นใหญ่เป็นประธาน จึงสำเร็จ
แก่พระโลกุตตรมรรค วิริยะนั้นได้ชื่อว่าวิริยอิทธิบาท

พระโยคภาพรเจ้ากระทำจิตแลปัญญาเป็นใหญ่เป็นประธาน ให้สำเร็จ
แก่พระโลกุตตรมรรค จิตนั้นก็ได้ชื่อว่าจิตตอิทธิบาท ๔ ปัญญานั้นได้ชื่อว่า
วิมังสอิทธิบาท

พระวิสุทธิมรรค เล่ม ๓

๘๐๑

แลพระอิทธิบาททั้ง ๔ มีฉันทะเป็นอาทิตั้งกล่าวมานี้ เป็นพระ
โลกุตตรแท้

ประการหนึ่ง ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นอาทิ อันสัมปยุตด้วย
พระโลกุตตรมรรค อันพระโยคาพจรได้ด้วยอำนาจแห่งฉันทะบริบทวิริยบริบท
จิตตบริบท วิมังสาบริบท ก็ได้ชื่อว่าอิทธิบาท ด้วยอรรถว่าเป็นโคจรฐาน
แห่งอิทธิ

อนึ่งธรรมทั้ง ๔ ประการมีฉันทะเป็นอาทิ เมื่อเป็นอิทธิบาทนั้น
ก็คงเป็นอธิปัตด้วย อันลักษณะอธิปัต จะมีพร้อมกันทั้ง ๕ ในจิตตูปบาท
อันเดียวกันหาบมิได้คงจะเป็นแต่สิ่งหนึ่ง คือฉันทะเป็นอิทธิบาทในจิต
ตูปบาทใดแล้วก็ห้าม วิริยอิทธิบาท จิตตอิทธิบาท วิมังสอิทธิบาทในจิตตูปบาท
นั้น วิริยะเป็นอิทธิบาทในจิตตูปบาทอันใดแล้ว ก็เป็นอันห้าม ฉันทะ
จิตตะ วิมังสา อิทธิบาท ในจิตตูปบาทนั้น จิตตะ แลวิมังสาที่ดี เป็น
อิทธิบาทในจิตตูปบาทอันใด ก็เป็นอันห้ามอิทธิบาทอื่นในจิตตูปบาทนั้นคง
เป็นอิทธิบาทได้แต่สิ่งเดียว จะเป็นอิทธิบาทพร้อมกันถึง ๒ ก็ดี, ๓ ก็ดี, ๔
ก็ดีในขณะจิตเดียวนั้นหาบมิได้เปรียบประดุจหนึ่งว่า ราชกุมาร ๔ พระองค์
อันอยู่ในราชสมบัติอันเดียว จะครองราชสมบัติเป็นใหญ่พร้อมกันในกาล
เดียวทั้ง ๔ พระองค์นั้นหาบมิได้ คงจะเป็นอธิปัตอิสรภาพครอบครอง
สมบัติแต่พระองค์ ๑ พระราชกุมาร ๓ พระองค์นั้นก็เป็นผู้อุปถัมภ์ช่วย
ให้สำเร็จกิจราชการและพระอิทธิบาททั้ง ๔ นี้ก็มีการเหมือนกันดังนี้

อินทริย์ ๕ คือสัททินทริย์ ๑ คือวินทริย์ ๑ คือสตินทริย์ ๑
คือสมาธิทริย์ ๑ คือปัญญาทริย์ ๑ เป็น ๕ ประการด้วยกัน

ศัทธาเจตสิกให้สำเร็จ เป็นใหญ่ในสัมปยุตธรรม ด้วยสภาวะ
 กรอบว่าซึ่งมีจฉาวิโมกข์ คือความเลื่อมใสหยั่งลงในที่ผิดจึงได้ชื่อว่า
 สัทธินทรีย์

วิริยเจตสิกนี้สำเร็จกิจเป็นใหญ่ในที่จะกรอบว่าเสีย ซึ่งโกสัชชะบักษ์
 คืออกุศลจิตตูปบาท มีถิ่นมิทระเป็นประธาน จึงได้ชื่อว่า วิริยินทรีย์

เจกสิกให้สำเร็จกิจเป็นใหญ่ในที่จะกรอบว่าเสีย ซึ่งอกุศลธรรมอัน
 ประพฤติเป็นไปด้วยประมาทหลงลืมสติ จึงได้ชื่อว่าสทินทรีย์

เอกกคตาเจตสิกให้สำเร็จเป็นใหญ่ ในที่จะกรอบว่าอกุศล อันเป็น
 ผักฝ้ายให้พุ่งชาน คืออุทธัจจะ จึงได้ชื่อว่าสมาธินทรีย์

ปัญญาเจตสิกให้สำเร็จเป็นใหญ่ ในสัมปยุตธรรมด้วยสภาวะกรอบว่า
 เสียซึ่งความหลง จึงได้ชื่อว่าปัญญาณินทรีย์ ก็มีด้วยประการฉะนี้

พละธรรม ๕ ประการนั้น ก็ใช้อื่น คือ ศัทธา วิริยะ สติ สมาธิ
 ปัญญา นั้น ชื่อว่าพละ ด้วยสภาวะมิได้หวาดไหว แลสภาวะถาวรตั้งมั่น
 ในสัมปยุตธรรมทั้งปวง

“สตฺตา ชมฺมา” ธรรมทั้งหลาย ๗ มีสติเป็นต้น มีอุเบกขา
 เป็นปริโยสาน ได้นามบัญญัติชื่อว่าโพชฌงค์ ด้วยสภาวะเป็นองค์แห่ง
 พระอริยสาวกผู้พ้นจากนิทรา คือกิเลสอันครอบงำในสันดาน แลตรัสซึ่ง
 จตุราริยสังข์ แลกระทำซึ่งพระนิพพานให้แจ้ง

ข้อความพิสดารในพระสัทตโพชฌงค์ ก็มีนัยอันกล่าวในอปัณา
 โกสลกถานั้นแล้ว

“อฏฺฐมมา” ธรรมทั้งหลาย ๘ มีสัมมาทิฐิเป็นต้นมีสัมมาสมาธิ เป็นปริโยสาน ได้นามบัญญัติที่ชื่อว่ามกังคะองค์แห่งพระอริยมรรคด้วย สภาวะเป็นเหตุออกจากวัฏฏทุกข์ ข้อความพิสดารมีในหนังสือแล้ว

แลพระโพธิบัลลิวธรรม ๓๗ ซึ่งพรรณนามาจะนี้ เมื่อพระโยคา พจรเจ้า ยังเจริญโดยวิปัสสนาอยู่ในบุรพภาคนั้น ก็ได้ในขณะจิตต่าง ๆ

คือ กายานุบัสสนาสติบัญญัติ ก็เฉพาะได้เมื่อพระโยคาพจรพิจารณา ซึ่งกายด้วยอาการ ๑๔ มีพระอานาปานสติเป็นต้น

เวทนาานุบัสสนาสติบัญญัติ ก็เฉพาะไว้เมื่อพระโยคาพจรเจ้าพิจารณา เวทนาซึ่งอาการ ๕ มีสุขเวทนาเป็นอาทิ

จิตตานุบัสสนาสติบัญญัติ ก็เฉพาะได้เมื่อพิจารณาซึ่งจิตด้วยอาการ ๑๘ มีจิตอันคอบปรด้วยราคะเป็นอาทิ

ธัมมานุบัสสนาสติบัญญัติ นั้น ก็เฉพาะได้เมื่อพิจารณาซึ่งธรรม ทั้งหลาย ๕ มีนิเวรณเป็นอาทิ

พระสติบัญญัติ ๔ ประการ พระโยคาพจรเจ้าได้ในขณะจิตต่าง ๆ ด้วยประการดังนี้

พระสัมมปฺปชาน ๔ ก็ได้ในจิตต่าง ๆ พระสัมมปฺปชานเป็นปฐมนั้น เฉพาะได้ในกาลเมื่อพระโยคาพจรเห็นอกุศลธรรมอันใด อันมิได้เคยบังเกิด แก่ตนในอาตมภาพนี้ แลบังเกิดมีแก่บุคคลผู้อื่น ก็มนสิการในใจว่า อาตมาจะปฏิบัติเพื่อจะมีให้บังเกิดแก่อกุศลธรรมทั้งนั้น แล้วก็พยายาม เพื่อจะมีให้อกุศลธรรมบังเกิดได้

สัมมปฺปธานเป็นคำรบ ๒ ก็ได้เมื่อพระโยคาพจรเจ้ารู้ออกุศลธรรมอันประพฤติกเป็นไปในสันดานแห่งตนแล้ว ก็เพียรเพื่อจะมละเสียซึ่งอกุศลธรรมนั้นจากสันดาน

สัมมปฺปธานเป็นคำรบ ๓ นั้น ได้เมื่อพระโยคาพจรพยายามเพื่อจะยังฌานแล้ววิปัสสนาอันยังมีได้เคยบังคับในอาตมาภาพนี้ ก็ให้บังเกิดขึ้น

สัมมปฺปธานเป็นคำรบ ๔ นั้น ได้เมื่อพระโยคาพจรพยายามยังฌานแล้ววิปัสสนาอันบังเกิดแล้ว ก็ให้บังเกิดมียโยภาพเนื่อง ๆ ไปมิให้เสื่อมจากสันดาน

พระสัมมปฺปธานทั้ง ๔ มีในจิตตูปบาทต่าง ๆ ในโลกียวิปัสสนาตั้งนี้ ฝ่ายพระอิทธิบาททั้ง ๔ นั้น ก็ได้ในจิตต่าง ๆ เมื่อกระทำฉันทะเป็นอธิบดีแล้ว แลยังกุศลธรรมให้บังเกิดในจิตตูปบาทอันใด จึงได้ฉันทอิทธิบาทในจิตตูปบาทนั้น เมื่อกระทำวิริยจิตตะปัญญาเป็นอธิบดีแล้วยังกุศลธรรมให้บังเกิดในจิตตูปบาทใด ๆ จึงได้วิริยจิตตะวิมังสาจิตตูปบาทในอิทธิบาทนั้น ๆ

ฝ่ายพระอษฎฺฐานกิกมรรคนี้ก็ดี เมื่อเกิดกับด้วยโลกยจิตก็ได้ในจิตต่าง ๆ กัน

คือโยคาพจรปรารถถึงมิจฉา วาจา คือวิทุจฺจิต ๔ ประการเป็นอารมณ์พิจารณาเห็นโทษแล้ว ก็เว้นเสียในจิตตูปบาทอันใดจึงเฉพาะใดสัมมามา วาจาในจิตนั้น

เมื่อพิจารณาเห็นโทษในมิจฉากัมมันตะ คือ กายทุจฺจิต แลมิจฉา อาชีวะ แล้วก็เว้นเสียในจิตตูปบาทอันใด ก็เฉพาะได้สัมมามากัมมันตะ แลสัมมามาชีวะต่าง ๆ กันกับจิตตูปบาทนั้น ๆ

โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ จัดเป็นแผนกเอาพระสติปัญญา แลพระสัมมปธาน และพระอิทธิบาท แลพระสัมมาวาจาเป็นอาทิ ก็ดี บัณฑิตได้ในจิตต่าง ๆ ในกาลเมื่อประพตฺติเป็นไปแห่งโลกียวิปลสนาด้วย อากาทรังนี้

“อิมตํ ปน จตฺตุนํ ญาณํ อุปฺปตฺติกาเล” กาลเมื่อพระอริยมรรคญาณทั้ง ๔ บังเกิดนั้น อันว่าพระโพธิปักขิยธรรมทั้งปวงที่ควร จะได้นั้น ก็ได้พร้อมกันในขณะจิตเดียว เพราะเหตุมีอารมณ์อันเดียวกัน คือยถาแห่งอาซึ่งพระนิพพานเป็นอารมณ์ก็ได้สำเร็จกิจกำจัดข้าศึกแห่งตน ๆ อากัยเหตุนี้ พระอริยมรรคทั้ง ๕ ก็ประดับด้วยพระโพธิปักขิยธรรม ๓๗ บริบูรณ์โดยปริยาย

พระอริยผลทั้ง ๔ นั้น คงได้พระโพธิปักขิยธรรมบริบูรณ์ แต่ ๓๓ ประการ เว้นพระสัมมปธานทั้ง ๔ เพราะเหตุภูมิได้มีพยายามสืบต่อไป แล้ว เป็นแต่ทวิภูจธรรมสุขวิหาร ระวังภัยสันดานให้เย็นคุดหนึ่งบุคคล เอากระขอมนามารตฺชาในที่มีเพลิงอันดับแล้วนั้น อากัยเหตุนี้แม้ว่าวิริยะ เจตสิก คือสัมมาวาจาไม่มีในอริยผลจิตก็ภูมิได้มีนามบัญญัติว่าเป็นองค์ สัมมปธานด้วยประการทั้งนี้

“เอวํ เอกจิตฺเต ตพฺกมานสุ เจเตสุ” ถ้าพระโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ อันได้ในจิตอันเดียวดังกล่าวมานี้ “เอกาวสตี” สติตัวเดียว มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ก็ได้ชื่อว่าสติปัญญา ๔ ด้วยสามารถให้สำเร็จกิจ อันมละเสียดซึ่งวิปลาส มีสำคัญว่างามในเป็นอาทิ

“เอกเมว วิริยํ” วิริยะตัวเดียว เอาพระนิพพานเป็นอารมณ์แล้ว ก็ให้สำเร็จกิจ ๔ ประการ อันยังอกุศลภูมิได้เคยบังเกิดก็มีให้บังเกิดเป็นอาทิ ก็ได้ชื่อว่าระสัมมปธาน ๔ ในจิตอันเดียวกัน

ฝ่ายพระโพธิปักขิยธรรมอันเศษ ๕ โภฏฐาส มีพระอิทธิบาทเป็น
อาภินันท์คงตัว จะตกลงแลเจริญขึ้นอย่างโภฏฐาสทั้งสอง คือพระสติปัฏฐาน
แลพระสัมมปธานห้าปามีได้

นัยหนึ่งพระโพธิปักขิยธรรม ๓๗ นี้ ถ้าจะว่าโดยสภาวะธรรมมิได้ว่า
ด้วยประเภทที่สำเร็จกิจทาง ๆ ก็คงแต่ ๑๔ คือสติ ๑ วิริยะ ๑ จันทะ ๑
จิตตะ ๑ ปัญญา ๑ สัทธา ๑ สมာธิ ๑ ปัตติ ๑ ปัสสัทธิ ๑ อุเบกขา ๑
สัมมาสังกัปปไป ๑ สัมมาวาจา ๑ สัมมากัมมันโต ๑ สัมมาอาชีโว ๑
เป็น ๑๔ ธรรมทั้งหลาย ๑๔ นี้ เมื่อจำแนกไปในประเภท ๓๗ นี้ เป็น
ไปด้วยอาการ ๖ โภฏฐาส

คือธรรมทั้ง ๙ มีอาการหนึ่ง ๆ นั้น เป็นโภฏฐาส ๑

คือธรรมอันหนึ่งตั้งอยู่ด้วยอาการ ๒ นั้น เป็นโภฏฐาส ๑

“อด จตุธา” คือธรรมอันตั้งอยู่ด้วยอาการ ๔ เป็นโภฏฐาส ๑

คือธรรมอันตั้งอยู่ด้วยอาการ ๕ เป็นโภฏฐาส ๑

คือธรรมอันตั้งอยู่ด้วยอาการ ๘ เป็นโภฏฐาส ๑

คือธรรมอันตั้งอยู่ด้วยอาการ ๙ เป็นโภฏฐาส ๑ เป็น ๖ โภฏฐาส
ด้วยกัน

ธรรมทั้งหลาย ๘ มีอาการหนึ่ง ๆ นั้น คือ จันทะ ๑ จิตตะ ๑
ปัตติ ๑ ปัสสัทธิ ๑ อุเบกขา ๑ สัมมาสังกัปปไป ๑ สัมมาวาจา ๑
สัมมากัมมันตะ ๑ สัมมาอาชีวะ ๑

แลธรรมทั้งหลาย ๙ นี้ คงตั้งอยู่ด้วยอาการหนึ่ง ๆ เหตุจันทะนั้น
ตั้งอยู่ด้วยอาการเป็นแต่จันทิทธิบาทสิ่งเดียว จิตตะก็เป็นแต่จิตติทธิบาท
สิ่งเดียว ปัตติก็เป็นแต่ปัตติสัมโพชฌงค์สิ่งเดียว ปัสสัทธาก็เป็นได้แต่ปัส-

สัทธัมมโฆชฌงค์สี่สิ่งเดียว อุเบกขาก็คือเป็นแต่อุเบกขาสัมโฆชฌงค์สี่สิ่งเดียว
วาจาแลกัมมันตะ แลเอาชีวะทั้ง ๓ นั้นกิตติ กิตฺตงอยู่ด้วยอาการอันเป็นองค์
อัยญางคิกมรรค คือสัมมวาจา แลสัมมากัมมันตะ แลสัมมาอาชีวะ
สี่สิ่งเดียว ๆ ธรรมทั้งหลาย ๙ นั้นแลได้ชื่อว่าตั้งอยู่ด้วยอาการอันเดียวแท้
ปมิตได้เจือไปในโกฏฐาสแห่งพระโพธิปักขิยธรรมกองอื่น ๆ เลย

ธรรมอันหนึ่ง ตั้งอยู่ด้วยอาการ ๒ นั้น คือสัทธาสี่สิ่งเดียวตั้งอยู่ด้วย
อาการเป็นสัทธินทรีย์ ๑ เป็นสัทธาพละ ๑

ธรรมสี่สิ่งเดียวตั้งอยู่ด้วยอาการ ๔ นั้น คือสมาธิสี่สิ่งเดียวเป็นได้ถึง
๔ อย่าง คือเป็นสมาธินทรีย์ ๑ เป็นสมาธิพละ ๑ เป็นสมาธิสัมโฆชฌงค์ ๑
เป็นสัมมาสมาธิ ในองค์อัยญางคิกมรรค ๑ เป็นอาการกำรบ ๓

ธรรมอันหนึ่งตั้งอยู่ด้วยอาการ ๕ นั้น คือปัญญาอันเดียวเป็นได้ถึง
๕ อย่าง คือเป็นวิมงฺสทธิบาท ๑ เป็นปัญญินทรีย์ ๑ เป็นปัญญาพละ ๑
เป็นธรรมวิจยะสัมโฆชฌงค์ ๑ เป็นสัมมาทิฏฐิในองค์อัยญางคิกมรรค ๑
จึงเป็นอาการกำรบ ๕

ธรรมอันหนึ่งตั้งอยู่ด้วยอาการ ๘ นั้น คือสกิตัวเดียวแจกเป็นสคติ
ปฏิฐานถึง ๔ อย่าง แลัวเป็นสตินทรีย์ เป็นสติพละ เป็นสติสัมโฆชฌงค์
เป็นอัยญางคิกมรรค คือสัมมาสติ จึงเป็นอาการ ๘

ธรรมอันหนึ่ง ตั้งอยู่ด้วยอาการ ๙ นั้น คือวิริยะตัวเดียวแจกเป็น
พระสัมมปธาน ๔ เป็นวิริยทธิบาท ๑ เป็นวิริยินทรีย์ ๑ เป็นวิริยะ
พละ ๑ เป็นวิริยะสัมโฆชฌงค์ ๑ เป็นองค์มรรคคือสัมมวาจาโม ๑ เป็น
กำรบ ๘ ด้วยกัน

เหตุใดเหตุดังนั้น พระพุทธโฆษาจารย์เจ้าผู้รจนา พระคัมภีร์
วิสุทธรคฺฉิรคชั้นปลายนั้น จึงนิพนธ์บางพระคาถาไว้ในเบื้องปลาย

“เอวี่ จุฑทเสว อสมภินนา โหนติ เต โพธิปฏิจชา
 โภจาสโต สตุตวิธา สตุตตีสเกทโต สกัจจนิปุฬาทนโต สรุเปน
 จ วุตติโต สพเพเว อริยมคคสุส สมภเว สมภวานติ เต”

อธิบายในบาทพระคาถาว่า “เต โพธิปฏิจกา” อันว่าพระโพธิ-
 ปักขิยธรรม ๓๗ นั้น จัดเป็นสภาวะธรรมมิได้แจกแจงไปก็ตั้งแต่ ๑๔ เมื่อ
 สงเคราะห์เป็นโภจาสราสติดัง ๗ กอง คือพระสติปัฏฐาน ๔ เป็นกองต้น
 พระอภัยางคิกมรรคเป็นปริโยสาน

แจกออกเป็นประเภท อากาที่สำเร็จกิจแห่งตน ๆ โดยสารูปเรียกชื่อ
 ต่าง ๆ ออกจึงเป็นประเภท ๓๗ ประการ โดยนัยดังพรรณนามาแล้วนั้น

ว่ามาด้วยสภาวะบริบูรณ์ แห่งพระโพธิปักขิยธรรม ในญาณทัสสน
 วิสุทธิทั้ง ๔ นั้น นักปราชญ์พึงรู้ด้วยประการดังนี้

แต่จะวินิจฉัย ในวฏฐานผละสมาโยคต่อไป

วฏฐานะ นั้นแปลว่าออกจากนิमितแลปวัตติ นิมิตนั้นคือสังขารธรรม
 อันค้ำหาสมุทัยหากตกแต่งจึงได้ชื่อว่านิमित

ค้ำหาสมุทัย อันเป็นเหตุประพตติเป็นไปแห่งสังขารธรรมนั้น ชื่อว่า
 ปวัตติ กิริยาที่จะออกจากนิमितแลปวัตตินี้ ต่อเมื่อพระอริยมรรคบังเกิด
 จึงชอกได้

แท้จริง เมื่อพระโยคาพจายังจำเริญโลกียวิปัสสนาปัญญาอยู่นั้นก็ยัง
 บังมิได้ออกจากนิमितแลปวัตติ ยังมีได้ออกจากนิमित เพราะเหตุยกสังขาร
 นิมิตขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ แล้วพิจารณายึดหน่วงเอาเป็นอารมณ์อยู่ยังบังมิได้
 ออกจากค้ำหาสมุทัยอันเป็นเหตุ ประพตติเป็น ไปแห่งสังขารนิमितนั้น

อกคัยเหตุฉะนั้นโลกียวิบัติสนาบัญญัติได้ชื่อว่า ยังบมิได้ออกจากภาคทั้ง ๒ คือสังขารนิมิตตลตทหน้าปวัตติ ขณะเมื่อโคตรภูญาณบังเกิดก็คักยังบมิออก จากคณหน้าปวัตติ เหตุโคตรภูญาณบมิได้ เป็นพนักงานที่จะตัดคณหาสมุทัย ให้ขาดได้ แต่ทว่าออกจากสังขารนิมิตได้เพราะเหตุละซึ่งอารมณคือสังขาร นิमितแล้ว กียิตหน่วงเอาพระนิพพานเป็นอารมณเหตุตงันั้นพระโคตรภูญาณ จึงได้ชื่อว่า เอกโตวุฏฐานคือออกจากภาคอันหนึ่ง

ฝ่ายพระอริยมรรคญาณทั้ง ๔ นั้น ออกจากนิมิต ออกจากปวัตติ ออกจากนิมิต เพราะเหตุวางอารมณ คือสละสังขารเสียแล้ว และหน่วง เอาพระนิพพานเป็นอารมณ ออกจากปวัตติ เพราะเหตุตัดตัวสมุทัยให้ขาด เป็นสมุจเจตปหาน เหตุฉะนั้น พระอริยมรรคญาณทั้ง ๔ จึงได้ชื่อ อุกโต วุฏฐาน คือออกจากภาคที่ ๒ นั้น

วิสันนาการจำแนกในวุฏฐานเป็นใจความแต่เท่านี้

ที่นี้จะจำแนกในพละสมาโยค คือพระอริยมรรคอันประกอบด้วยกำลัง ๒ ประการ จึงออกจากนิมิตแลปวัตติได้

กำลัง ๒ ประการนั้น คือพระสมณะพละ ๑ พระวิบัติสนาพละ ๑ สมณะพละนั้น คือสมาธิ วิบัติสนาพละนั้น คือบัญญัติ

ในขณะที่เมื่อพระโลกุตตรมรรคญาณบังเกิดนั้น พระสมณะกับพระ วิบัติสนามีกำลังเสมอกัน จะยิ่งหย่อนกว่ากันอย่างไรโลกิยะภาวนาหาบมิได้ แท้จริงกาลเมื่อพระโยคภาพร จำเรญโลกิยะสมาบัติทั้ง ๘ นั้น ยิ่งด้วยกำลัง พระพระสมณะ กาลเมื่อพิจารณาสังขารธรรมด้วยอนิจจานุบัญญัติสนาเป็นอาทีนี้

ยิ่งด้วยกำลังพระวิปัสสนา ครั้นถึงขณะเมื่ออริยมรรคญาณบังเกิดแล้วกำลัง
๒ ประการ มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ เป็นเอกธรมะมีกิจเสมอกันเหตุ
สภาวะบมิได้ล่วงซึ่งกัน เหตุตั้งนั้นอันว่ากิริยาอันประกอบด้วยผล ๒
ประการ ก็มีในพระอริยมรรคทั้ง ๔ ด้วยประการฉะนี้

สนใจความในพระสมาโศกแต่เท่านี้

ลำดับนี้จะว่าด้วยปหัตถ์พระธรรมต่อไป ก็ธรรมทั้งหลายอันพระ
อริยมรรคญาณทั้ง ๔ จะพึงมละเสียตามสมควรแก่กำลังแท้จริง พระอริย
มรรคทั้ง ๔ นั้น ให้สำเร็จกิจมละเสียซึ่งปัจจุบันกรรมทั้งหลาย ๑๘ กล่าว
คือสังโยชน์ ๑ กิเลส ๑ มิฉันทะ ๑ โลกธรรม ๑ มัจฉริยะ ๑ วิปัสส ๑
กัมมธะ ๑ อคติ ๑ อาสวะ ๑ โสพะ ๑ โยคะ ๑ นีวรณ ๑ ปริมาส ๑
อุปาทาน ๑ อนุสัย ๑ มลทิน ๑ อกุศลกรรมมถ ๑ อกุศลจิตตูปบาท ๑
สตรีเป็น ๑๘ ชื่อว่าปัจจุบันกรรม

อันว่ากรรมทั้งหลาย ๑๐ มีกามราคะเป็นอาทิ ชื่อว่าสังโยชน์
เหตุประกอบไว้ซึ่งขันธสันดานในปรโลก ให้เนื่องกันกับขันธสันดานใน
อิธโลก แลประกอบไว้ซึ่งกรรมด้วยผลแห่งกรรม แลประกอบไว้ซึ่งสัตว์
กับด้วยสังขารทุกข์ จึงได้ชื่อว่าสังโยชน์

ถ้าสังโยชน์ ๑๐ นั้นยกเอาแต่สังโยชน์ ๕ คือรูปราคสังโยชน์ ๑
อรูปราคสังโยชน์ ๑ มาณสังโยชน์ ๑ อุทัจจสังโยชน์ ๑ อวิชาสังโยชน์ ๑
เป็นคำรบ ๕ ชื่อว่าอุทรมภากิยสังโยชน์ เหตุประกอบไว้ซึ่งขันธสันดาน
เป็นอาทิ อันบังเกิดในภาคเบื้องบน คือรูปภพอรูปรูปภ

สังโยชน์อีก ๕ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ ๑ วิจิกิจฉา ๑
สีลพัพัตตะปริมาส ๑ กามราคะ ๑ ปฏิฆะคือโทโส ๑ เป็นคำรบ ๕

พระวิสุทธรัตน เล่ม ๓

ชื่อว่า อโธภาคยสังโยชน์ เหตุประกอบไว้ซึ่งขันธสันดานเป็นอาทิอันบังเกิด
ในเบื้องต้น คือกามภพ

ธรรมทั้งหลาย ๑๐ คือ โลภะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑ มานะ ๑
ทิฏฐิ ๑ วิจิกิจฉา ๑ ถีนะ ๑ อุทธัจจะ ๑ อหิริกะ ๑ อนตตปปะ ๑
เป็น ๑๐ ประการด้วยกันชื่อว่ากิเลส เหตุเศร้าหมองด้วยตนเอง แลยัง
สัมปยุตธรรมให้เศร้าหมอง

ธรรม ๑๐ ประการนี้ มีมัจฉาทิฏฐิเป็นต้น มีมัจฉาสมาธิเป็นปรีโยสถาน
กับทั้งมัจฉาวิมุกตติยยังคร่ำคร่าลงไปในที่มืด แลมีจนาญาณเป็นคำรบ ๑๐
ชื่อมัจฉัตตะ เหตุประพตติเป็นไปในทางมืดเป็นกามสุขัลลิกานุโยค แล
อตตกิลมถานุโยค

ธรรมทั้งหลาย ๘ คือ ลภ ๑ อลภะ หาลภบมมิได้ ๑ ยโส
คือมียศ ๑ อยโส คือหายศบมมิได้ ๑ คือความสุข ๑ คือความทุกข์ ๑
คือความนินทา ๑ คือความสรรเสริญ ๑ ธรรม ๘ ประการนี้ ชื่อว่าโลก
ธรรม เหตุว่าขันธาติโลกประพตติเป็นไปตราบใด ธรรม ๘ ประการนี้ ก็
บมมิได้เสื่อมสูญุตราบนั้น เทียบย่อมประพตติตามซึ่งโลก ๆ ก็ประพตติตาม
ซึ่งธรรม ๘ ประการ ๆ จึงได้ชื่อว่าโลกธรรม

ในที่นี้จะยกเอาธรรม ๒ ประการ คือโลภอันยินดีในลาภเป็นอาทิ ๑
คือโทสอันเคียดแค้น เพราะหาลภบมมิได้เป็นอาทิ ๑ ชื่อว่าโลกธรรมคง
แต่ ๒

มัจฉริยะ ๕ นั้น คือ อาวาสมัจฉริยะ ความตระหนี่ในอาวาส ๑ คือ
กฤตมัจฉริยะ ความตระหนี่ในตระกูลโยมอุมีภูธราภ ๑ คือลาภมัจฉริยะความ

ตระหนัในใจคู้บัจจัยตม ๑ คือธรรมมัจฉริยะ ความตระหนัในสรีระวรรณ
แลศัทธาธิคุณวรรณ ๑ เป็น ๕ ประการค้วัยกัน

ถ้าจะว่าใจความ ก็ได้แก่มัจฉริยะเจตสิกค้วัยเดียว เกิดกับโทสะจิต
คิดแต่จะมิให้มึสิ่ง ๕ ประการ มีอวาสเป็นต้น แก่บุคคลผู้อื่น ให้เป็น
ของอาตมาผู้เดียว ถ้าเห็นว่ามีท้วไปแก่บุคคลผู้อื่นแล้วก็ให้ออกถลันบมิได้

วิปลาส ๓ ประการนั้น คือ สัญญาวิปลาส ๑ จิตวิปลาส ๑ ทิฏฐิ
วิปลาส ๑ ประพตติเป็นไปโดยเห็นว่เที่ยง ว่สุข ว่ท้ว ว่ตน ว่งาม
ในวัตถุทั้งหลายอันบมิเที่ยงมิเป็นสุข ไซ่ตน ไซ่งาม

ธรรม ๔ ประการ คืออภิขณา ๑ พยาบาท ๑ คือสัสลัพพิตตะปรามาส ๑
คืออิทังสัจจนิเวส คือมันในคำของตนว่สัค้วว่าบุคคลนั้นมีจริง จะว่อย่าง
อื่นนั้นผิดไป ๑

แลธรรม ๕ ประการนี้มีชื่อว่กันณะ เหตุว่ผูกพันรัคั้งคั้งไว้ซึ่ง
นามกายแลรูปกาย ในสังสารทุกข์หาที่สุคบมิได้

อคตินั้นแจกออกค้วัยอาการเป็น ๔ คือ ฉันทาคติ ๑ โทสะคติ ๑
โมหาคติ ๑ ภยากติ ๑ เป็น ๔ ประการ ยกเอาใจความเป็นแต่ ๒ คือ
กระทำซึ่งกิจอันบ่พึงกระทำ ค้วัยรักษาด้วยโกรธค้วัยหลงค้วัยกลัว ๑ คือ
มิได้กระทำซึ่งกิจอันควรจะทำค้วัยเป็นอาทิ ๑ เป็นใจความแต่ ๒
ประการเท่านั้น ชื่อว่อคติ เหตุเป็นที่พระอริยเจ้าทั้งหลายบมิพึงดำเนินไป

ธรรม ๔ ประการคือราคะอันยินตีในกาม ๑ คือราคะอันประกอบ
ค้วัยสัสตตะทิฏฐิ ๑ คือราคะอันประกอบค้วัยอุจเฉททิฏฐิ ๑ คืออวิชา ๑

แลธรรม ๔ ประการนี้ ชื่อว่าอาสวะกัวยเหตุ ๓ ประการ คือประพตติ เป็นไปโดยธรรม ตราบเท่าถึงโคตรภู เป็นไปตามภพตราบเท่าถึงภวัคคะ พรหม ก็เป็นอารมณ์แห่งอาสวะได้สิน ๑

คือเป็นกระแสไหลออกบมีขาดสายด้วยอสุจิ คือกิเลสโดยทวารทั้ง ๖ อันบุคคลมิได้สำรวมรักษา ตูจหนึ่งน้ำอันไหลออกจากช่องกระออม ๑

คือเป็นเหตุส่งสมซึ่งสังขารทุกข์ ๑

อาสวะเหตุ ๓ ประการนี้ ธรรม ๔ ประการจึงได้นามชื่อว่า อาสวะ แลอาสวะธรรมทั้ง ๔ นั้นแล ชื่อว่าโอชะ ชื่อว่าโยคะ

ชื่อว่าโอชะนั้น ด้วยสภาวะนุคคร่าไว้ซึ่งสัตว์อันตกลงในกระแสโอชะ ให้ลุ่มจมอยู่ในภพสาคร แลให้มีมหาสมุทร จตุรบายจะล่วงข้ามได้ด้วยยาก

ชื่อว่าโยคะนั้น ด้วยอรรถว่าประกอบไว้ซึ่งสัตว์ทั้งหลายกับด้วย อารมณ์แลความทุกข์ บมิให้พรางออกได้ อธิบายว่าบมิได้สละอารมณ์มี อาการอันเคยถือเอานั่น

อนึ่ง สัตว์ผู้กระทำซึ่งบาปเห็นปานใด จึงได้เสวยความทุกข์เวทนา ก็ประกอบซึ่งสัตว์นั้นไว้ด้วยบาปเห็นปานนั้นเนื่อง ๆ จึงได้ชื่อว่าโยคะ

ธรรม ๕ ประการ คือ กามฉันทะ ๑ พยาบาท ๑ ถีนมิทธะ ๑ อุทธัจจะกุกกุจจะ ๑ วิจิกิจฉา ๑ เป็นคัมภ ๕ ชื่อว่านิ वर्ณ ด้วยอรรถ ว่ากันกำบังเสียซึ่งกุศลจิต คือฉานสมาบัติในเบื้องต้น แลนำจิตสันดานไปสู่ วาสนาคือกิเลส แล้วยกปิดเสียมิให้พิจารณาเห็นซึ่งกุศลเป็นอาทิ ตูจหนึ่ง วัตถุอันบุคคลกั้นกำบังไว้ด้วยฝาแลบานประตูหน้าต่างเป็นกั้น จึงได้ชื่อว่า นิ वर्ณธรรม

แปลปรามาสนั้น เป็นชื่อแห่งมัจฉาทิฏฐิ ๆ ชื่อว่าปรามาส เหตุล่วง
เสียซึ่งสภาวะมีสุภเป็นอาทิ แห่งธรรมทั้งหลายมีกายเป็นต้นแล้วประพฤติ
ด้วยอาการอันถือว่างามเป็นอาทิ

อุปาทาน ๕ นั้น มีนัยกล่าวแล้วในปฏิจจสมุปปาทนิเทศนั้นแล้ว
ธรรม ๗ ประการ คือ กามราคะ ๑ ปฏิฆะ ๑ มานะ ๑ ทิฏฐิ ๑
วิจิกิจฉา ๑ ภวราคะ ๑ อวิชชา ๑ เป็นคำรบ ๗ ชื่อว่าอนุสัยด้วย ด้วย
อธิบายว่า อันบุคคลมิได้หักหาญกำจัดเสียด้วยพระอริยมรรคญาณก็ยังมิกำลัง
กล้าสามารถจะเป็นปัจจัยแก้กามราคะ เป็นอาทิเนื่อง ๆ ไปเมื่อยังไม่ได้
พร้อมด้วยปัจจัยกันอนึ่งสงบอยู่ ครั้นพร้อมด้วยปัจจัยแล้ว ก็บังเกิดกำเริบ
ให้ล่วงทุจริต ถึงกาย วาจา

ธรรม ๓ ประการ คือราคะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑ ชื่อว่ามล
แปลว่ามลทิน ด้วยอธิบายว่า ตนเองก็เศร้าหมองไม่บริสุทธิ์แล้วกระทำซึ่ง
ธรรมทั้งหลาย อันประกอบด้วยตนนั้นให้เศร้าหมองมิให้บริสุทธิ์ กุศลหนึ่ง
เบื่อกทม เหตุฉะนั้นจึงได้ชื่อว่ามลทิน

อกุศลกรรมมตมีประเภท ๑๐ ประการ มีปาณาติบาตเป็นต้น มี
อภิขณาเป็นปรีโยสาน ได้นามชื่อว่าอกุศลกรรมมต ด้วยอธิบายว่าเป็นข้าศึก
แก่กุศล เป็นคลองหนทางทุกติ คืออบายภูมิทั้ง ๔

อกุศลจิตอุปาทามีประเภท ๑๒ คือ โลกมุขจิต ๘ โทสมุขจิต ๒
โมหมุขจิต ๒ เข้าด้วยกันเป็น ๑๒

พระอริยมรรคญาณทั้ง ๔ ให้สำเร็จจกิมละเสียซึ่งปฏิบัติภกขธรรมทั้งหลาย
มีสังโยชน์เป็นต้น โดยสมควรแก่ประกอบตามลำพัง

มีปรากฏว่า “กถิ” พระอริยมรรคญาณทั้ง ๔ ให้สำเร็จกิจมละเสียซึ่ง ปฏิบัติกรรม ควรแก่ประกอบนั้น มีประการดังฤ

มีคำวิสันนายกว่าแต่สังโยชน์ก่อน ล้าสังโยชน์ ๑๐ ประการ พระ โสคาปัตติมรรคญาณ ให้สำเร็จกิจประหารเสียซึ่งสังโยชน์ ๕ ประการ อัน เป็นส่วนเสพกามธาตุ คือสักกายทิฎฐิ ๑ วิจิกิจฉา ๑ สิ้นพัตตปรามาส ๑ กามราคะ ๑ ปฏิฆะคือโทโส ๑ เป็น ๕ ประการ

สักกายทิฎฐินั้นสงเคราะห์เอาทิฎฐิ ๖๒ อันมีสักกายทิฎฐิเป็นประธาน แลสังโยชน์ ๓ ตัว คือ ทิฎฐิ วิจิกิจฉา สิ้นพัตตปรามาสนั้น พระโสคาปัตติมรรคญาณฆ่าเสียหาเศษมิได้

ฝ่ายกามราคะและปฏิฆะนั้น พระโสคาบันแบ่งประหารเสียแต่ที่มีกำลัง อันจะให้บังเกิดในอบาย และกามราคะปฏิฆะอันเหลืออยู่ในสันดานพระ โสคาบันนั้น ก็จัดเป็น ๒ สถาน ๆ หนึ่งเป็นอย่างหยาบสถานหนึ่งเป็นอย่าง สุขุม อย่างหยาบนั้นเป็นส่วนอันพระสทกาคามิมรรคญาณจะพึงฆ่าเสีย อย่าง สุขุมนั้นเป็นส่วนพระอนาคามิมรรคญาณจะพึงฆ่าเสีย จึงสนอโรภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการ ด้วยกำลังพระอริยมรรคญาณทั้ง ๔

ยังอุทธัมภากิยสังโยชน์ ๕ คือ รุปราคะ อรุปราคะ มานะ อุทธัจจะอวิชชานัน เป็นส่วนอันพระอรหัตตมรรคญาณพึงฆ่าเสียแท้จริง

พระอริยมรรคญาณเบื้องต้นทั้ง ๓ นั้น จะได้แบ่งปันฆ่าเสียบ้างอย่าง กามราคะปฏิฆะนั้นหาบมิได้

เนื้อความจะไปข้างหน้ันนั้นก็ดี ถ้าว่าส่วนสังกิเลสใด ๆ อันพระอริย มรรคญาณองค์ใดฆ่าเสีย แต่ทว่าหา नियมลงว่า ฆ่าเสียแท้จริงไม่นักปราชญ์ พึงเข้าใจว่า สังกิเลสนั้นกำลังที่จะให้ถึงอบายแบ่งปันประหารเสียแต่พระ-

อริยมรรคญาณเบื้องต้นนั้นบ้างแล้ว ถ้านิยมลงว่าฆ่าเสียแท้จริงในที่ใด ก็
 พึงเข้าใจว่าสังกิเลสนั้นเฉพาะฆ่าเสียด้วยอริยมรรคเบื้องต้นสิ่งเดียว พระ-
 อริยมรรคญาณบังเกิดก่อนนั้น บรมิได้แบ่งปันประหารเสียบ้างเลยเหมือน
 อย่างอุทรมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการ อันพระอรหัตตมรรคญาณประหาร
 เสียสิ้นเกิด

ถ้ากิเลสทั้ง ๑๐ ยกเอาแต่กิเลส ๒ ตัว คือ ทิฏฐิ กับวิจิกิจจา เป็น
 ส่วนพระโศกาฆ่าเสียได้ทั้งสิ้น พระอนาคามีมรรคญาณประหารเสียซึ่ง
 โทสกิเลส

พระอรหัตตมรรคญาณสังหารกิเลส ๗ ตัว คือ โลภะ ๑ โทสะ ๑
 มานะ ๑ ถีนะ ๑ อุทธัจจะ ๑ อหิริกะ ๑ อโนตตปปะ ๑ เป็นคำรบ ๗
 ด้วยกัน บรรดามิฉัตตะเป็น ๑๐ ประการ ยกเอาแต่ ๔ คือ มิฉนาทิฏฐิ
 ๑ มุสาวาท ๑ มิฉนากัมมันตะ ๑ มิฉนาอาชีวะ ๑ เป็นส่วนอันพระโศกา
 บัณฑิตมรรคพึงฆ่าเสีย

มิฉนัตตะ ๓ ตัว คือมิฉนาสังกัปโป ๑ ปิสุณาวาจา ๑ ผรุสวาจา ๑
 เป็นส่วนอันพระอนาคามีมรรคญาณพึงฆ่าเสีย

ยังมีฉนัตตะอีก ๖ ตัว คือ สัมผัสปปลาป ๑ มิฉนาวายามะ ๑ มิฉนา
 สติ ๑ มิฉนาสมาธิ ๑ มิฉนาวิมุตติ ๑ มิฉนาญาณ ๑ เป็น ๖ ประการ
 ด้วยกัน เป็นส่วนมิฉนัตตะอันพระอรหัตตมรรคญาณได้ฆ่าเสีย

ความเคียดแค้นในโลกธรรม คือโกรธแค้นด้วยหาลาภหายศบรมิได้
 และเคียดแค้นด้วยทุกข์ และเขานินทา ความโกรธตัวนี้พระอนาคามีมรรค
 ญาณพึงฆ่าเสีย

ความยินดีในโลกธรรมมีสามเป็นอาทิ ชาติด้วยพระอรหัตตมรรคญาณ มัจฉริยมรรค ๕ ประการ มีตระหนี่ในอาวาสเป็นอาทินั้นเป็นส่วนพระโสคาปัตติมรรคญาณฆ่าเสียแท้จริง

วิปัสส ๓ ประการ คือสัญญาวิปัสส จิตตวิปัสส ทิฏฐิวิปัสส อันประพศิเป็นไปโดยสำคัญว่าเที่ยง ในสิ่งอันปมิได้เที่ยง เห็นว่าเป็นตัวเป็นคน ในสิ่งอันใช่ตัวใช่คน กับทิฏฐิวิปัสสอันเห็นว่า สุขในกองทุกข์ และเห็นว่างามในกองอสุภ วิปัสสเหล่านี้เป็นส่วนอันพระโสคาปัตติมรรค ฟังฆ่าเสีย

พระอนาคามีมรรคญาณประหารเสียซึ่งสัญญาวิปัสส แลจิตตวิปัสส อันสำคัญว่างาม ในสิ่งอันมีงาม

พระอรหัตตมรรคญาณประหารเสียซึ่งสัญญาวิปัสส จิตตวิปัสสอัน สำคัญว่าสุขในกองทุกข์

ลักันณะ ๔ ยกเอาแต่ ๒ คือสัสถัพพัตตปรามาส กายกันณะ และ อิทังสัจจาภินิวส กายกันณะเป็นส่วนพระโสคาปัตติมรรคฟังฆ่าเสีย พระอนาคามีมรรคญาณประหารเสียซึ่งพยาบาท กายกันณะอันเดียวพระอรหัตตมรรคญาณก็ประหารเสียซึ่งกันณะอันหนึ่ง คืออภิขณา

อกติ ๒ ประการนั้น เป็นส่วนพระโสคาปัตติมรรคญาณประหารเสีย ^{๕*} ทังสน

แท้จริงในกองอาสวะโอะมะโยคะนั้น พระโสคาปัตติมรรคญาณได้ ประหารเสียซึ่งทิฏฐิอาสวะ ทิฏฐิโอะมะ ทิฏฐิโยคะ พระอนาคามีมรรคญาณ ประหารเสียซึ่งอวิชชาสวะ อวิชชาโอะมะ อวิชชาโยคะ

ในนิเวศธรรมนั้น พระโศคาปัตติมรรคญาณฆ่าเสียแต่่วิจิฉา
นิเวศ ๓ ตัว คือ กามฉันทะ พยาบาท กุกกุจจะ นี่เป็นส่วนนิเวศอื่น
พระอนาคามีมรรคพึงฆ่าเสีย

ยังมีฉันทนิเวศ และอุทัจฉานิเวศ ๒ ตัวนี้ เป็นส่วนพระ-
อรหัตตมรรคญาณพึงประหารเสีย

บรรดาอุปาทานทั้งหลาย ๔ นั้น แม้วารูปราคะ อรูปราคะ ก็นับเข้า
ในกามุปาทาน เพราะเหตุว่าโลกยธรรมทั้งปวงนั้น มาในวาระบาลีว่า
“กามา” ด้วยสามารถแห่งวัตถุทุกาม เหตุฉนั้น อันว่ากามุปาทานนี้จึงยก
มาเป็นส่วนอันพระอรหัตตมรรคญาณพึงฆ่าเสียในภายหลัง

อุปาทาน ๓ ตัว คือทิวฏฐิอุปาทาน และศีลพัพัตตูปาทาน และ
อิตตวาทูปาทานนั้น เป็นส่วนอันพระโศคาปัตติมรรคญาณได้ประหารเสีย
ก่อนแล้ว

ลาอนุสัย ๗ ประการนั้น ยกแยกออกแต่สอง คือทิวฏฐิอนุสัยกับ
วิจิฉาอนุสัย ๒ ตัวนี้ เป็นส่วนอันพระโศคาปัตติมรรคญาณฆ่าเสียแท้จริง

อนุสัย ๒ ตัว คือกามราคานุสัย และปฏิฆานุสัยนี้ เป็นส่วน
พระอนาคามีมรรคญาณพึงประหารเสีย

อนุสัยอีก ๓ ตัว คือ กามานุสัย ภวราคานุสัย อวิชชานุสัย เป็น
ส่วนพระอรหัตตมรรคญาณพึงฆ่าเสีย

ล้ามลทิน ๓ ประการ พระอนาคามีมรรคญาณประหารเสียซึ่งมลทิน
ตัวหนึ่ง คือโทสมละ

ยังมีมลทินอีก ๒ ตัว คือ รากมละ และโมหมละนี้ เป็นส่วน
พระอรหัตตมรรคญาณพึงประหารเสีย

ในกองอกุศลกรรมมต ๑๐ ประการนั้น ยกเอาแต่ ๕ คือ ปาณาติบาต ๑ อทินนาทาน ๑ กาเมศุมิฉาจาร ๑ มุสาวาส ๑ มิจฉาทิฎฐิ ๑ เข้าด้วยกันเป็น ๕ ส่วนกรรมมตอันพระโสคาปัตติมรรคญาณได้ประหารเสีย

อกุศลกรรมมต ๓ ตัว คือ บิสุณาวาจา และพรุสวาจา และพยาบาท เป็นส่วนพระอนาคามีมรรคญาณได้ฆ่าเสีย

พระอรหัตตมรรคญาณได้ประหารเสีย ซึ่งอกุศลกรรมมต ๒ คือ ลัมภ์ปลाप กับอภิชฌา

ในกองอกุศลจิตตูปบาท ๑๒ นั้น พระโสคาปัตติมรรคญาณได้ฆ่าเสีย ๕ จิตตูปบาทคือ โลกมละจิตกอปรัด้วยทิฎฐิ ๔ กับวิจิจฉา ๑

พระอนาคามีมรรคญาณได้ประหารเสียซึ่งอกุศลจิต ๒ คือ โทสมมูล เป็น สสังขาริก ๑ อสังขาริก ๑

ยังอกุศลจิตตูปบาท ๕ คือ โลกมุลจิต อันปราศจากทิฎฐิ ๔ กับ อุทัจจจิต ๑ เป็นส่วนอันพระอรหัตตมรรคญาณฆ่าเสีย

และพระอริยมรรคญาณเองก็ใด ๆ ฆ่าเสียซึ่งอกุศลธรรม ๒ กอง คือ อกุศลกรรมมต ๑๐ กอง ๑ อกุศลจิตตูปบาท ๑๒ กอง ๑ พระอริยมรรคญาณเองก็หนักได้ชื่อว่ามละเสียซึ่งอกุศลธรรมนั้น เหตุใดเหตุนั้น พระพุทธโฆษาจารย์จึงกล่าวไว้ในเบื้องต้นว่า พระอริยมรรคญาณทั้ง ๘ ให้สำเร็จกิจมละเสียซึ่งปัจฉินิกรรมทั้งหลาย มีประโยชน์เป็นอาทินั้นโดยสมควรแก่กำลังด้วยประการดังนี้แล

จึงมีคำปรวาทที่โจทหาว่าพระอริยมรรคญาณ ๘ มละเสียซึ่งอกุศลธรรมทั้งหลาย มีสังโยชน์เป็นอาทินั้นใด แลอกุศลกรรมมีสังโยชน์เป็นต้นนั้น เป็นอดีตหรือ หรือเป็นอนาคต หรือเป็นปัจจุบัน

ถ้าจะว่าพระอริยมรรคมละเสียซึ่งอกุศลธรรม อันเป็นอดีตความเพียร อันสัมปยุตด้วยพระอริยมรรคนั้น ก็หาผลหาประโยชน์บໍมีได้ เพราะเหตุ อกุศลธรรมทั้งหลายสิ้นไปล่วงไปหาตัวเองไม่ก่อนแล้ว พระอริยมรรคก็พลอย มละเสียเมื่อภายหลัง จะได้มละเสียด้วยกระทำเพียรนั้นหาบໍมีได้

อนึ่ง ฅิว่าพระอริยมรรคญาณนั้น มละเสียซึ่งอกุศลธรรมมีสังโยชน์ เป็นอาทินันเป็นอนาคต มิฉะนั้นความเพียรพยายามนั้นก็คงว่าหาผลหา ประโยชน์บໍมีได้ เพราะเหตุไรเล่า เหตุอกุศลธรรมที่จะพึงมละเสียนั้นยังหาบໍ มีไม่ในขณะที่เพียรนั้น

ถ้าจะว่าพระอริยมรรคญาณทั้ง ๔ มละเสียซึ่งอกุศลธรรมมีสังโยชน์ อาทินันเป็นบໍจําบ้น ถ้าจะว่าดังนั้นก็ยังมีพ้นจากโทษคือความเพียรหาผล หาประโยชน์บໍมีได้นั้น เพราะเหตุอกุศลธรรมมีสังโยชน์ทั้งหลายอันจะพึง มละเสียนั้น มีพร้อมกันกับด้วยความเพียร เกิดพร้อมกันก็พากันดับไปจะ ว่าใครมละใคร ใครผจญใคร ใครฆ่าใคร ก็บໍมีรู้จะว่าได้

อนึ่งไสค บุคคลผู้มีจิตกำหนดค้อยู่ด้วยระคะ ก็ได้ชื่อว่ามละเสียซึ่งระคะ ในขณะที่อันกำหนดนั้น บุคคลผู้ไกรธก็จะมละเสียซึ่งความไกรธทั้งไกรธนั้น บุคคลผู้หลงและกระต้างด้วยมานะ และกอบปรด้วยมิจจาทิฏฐิและมีจิตพึงชาน สงสัยอยู่ และถึงซึ่งกิเลสมีกำลังก็จะเป็นอันมละเสียซึ่ง โมหะ มานะ ทิฏฐิ อูทรัจจะ วิจิจจานุสัยกิเลส กุศลกับอกุศลธรรมก็ประพตติเนื่องกํากับเป็น คุคฺจหนึ่งโคเทียมแอกอันเดียวกัน เมื่อว่ากุศลอกุศลเข้าปนกันเกิดจะหนี พระอริยมรรคภาวนา ก็ได้ชื่อว่าสังกิเลสเกิดกับดับพร้อมด้วยสังกิเลสหา บริสุทธิบໍมีได้

อนึ่ง ถ้าจะว่าพระอริยมรรคญาณ มละอกุศลธรรมมีสังโยชน์เป็น
 อาทิวินอดิตก็หาบมิได้ เป็นอนาคตก็หาบมิได้ เป็นปัจจุบันนั้นก็หาบมิได้
 ถ้าจะว่าตังนั้นก็เป็นอันว่ามรรคญาณภาวนาหาบมิได้ในกิริยาที่กระทำอริยมรรค
 อริยผลให้แจ้งก็หาบมิได้ กิริยาที่มละกิเลสก็หาบมิได้ ที่จะตรัสธรรมวิเศษก็
 หาบมิได้ เหตุอะไรเล่า เหตุว่ากิเลสธรรมทั้งหลายทั้งปวงในกาลทั้ง ๓ และ
 พระอริยมรรคญาณมิได้มละกิเลสอันเป็นอดีตเป็นอาทิวินแล้ว ก็ได้ชื่อว่ามรรค
 ภาวนาเป็นอาทิวินหาบมิได้

คำสักกวาที่บริหารว่า “อตุถิ มกุกภาวนา อตุถิ ผลสจฺจนิ กิริยา
 อตุถิ กิเลสฺปหานํ อตุถิ ธมฺมาภิสฺมโย” แม้ว่าพระอริยมรรคมิได้
 มละอกุศลธรรมเป็นอดีต เป็นอนาคต เป็นปัจจุบันทั้งนั้น และจะมีได้มี
 มรรคภาวนา จะไม่มีผลสัจจกิริยา และจะมีได้มีกิเลสฺปหานธมฺมาภิสฺมย
 นี้ อันมรรคภาวนาและผลสัจจกิริยาเป็นอาทิวินคงมีเป็นแท้

ฝ่ายปรวาทที่จึงย้อถามว่า “เสยฺยถาปํ ตฺรฺโณ อมฺพฺรฺกฺโข”
 อันว่าต้นไม้มะม่วงหน่อมมีผลยังมีได้บังเกิด มีบุรุษผู้หนึ่งมาตัดมูลรากแก้ว
 แห่งต้นมะม่วงนั้นเสีย ผลมะม่วงที่ยังมิได้เกิด และควรจะบังเกิดในกายภาค
 หน้า ก็บังเกิดบมิได้ ก็ชื่อว่าผลนั้นถึงแก่พินาศฉิบหาย เพราะบุรุษตัดราก
 เสียเสียนี้ เมื่อพระโยคาพจรพิจารณาเส็งเห็นซึ่งโทษในอุปาทะ คือชั้นธอัน
 บังเกิดและฉิบหายเข้าใจเป็นแท้ว่า ชั้นนั้นเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กิริยาอัน
 บังเกิดแห่งกิเลส เมื่อหาชั้นธบังเกิดมิได้แล้ว กิเลสก็มิได้บังเกิดเมื่อพิจารณา
 เห็นโทษในอุปาทะ คือชั้นธอันมีความเกิด ความฉิบหายฉิบหายแล้ว จิตแห่ง
 พระโยคาพจรเจ้านั้น ก็เร่งหนีออกห่างจากอุปาทะ สละอาลัยแล้วก็เล่นไป
 ในอนุปาทะ คือพระอมตะมหานิพพานอันหาความเกิดความฉิบหายบมิได้

อันว่ากิเลสทั้งหลายก็ยังมีได้บังเกิด แต่ทว่าคอยโอกาสจะบังเกิด เพราะเหตุปัจจัยคือขันธ์ อันว่ากิเลสที่ยังมีได้บังเกิดนั้นแล ก็ยังมีได้บังเกิดขึ้นได้ อาศัยเหตุนี้พระโยคภาพรรมจิตอันสัมปยุตด้วยพระอริยมรรคญาณ ยึดเหนี่ยวเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ ก็ได้ชื่อว่ากิเลสทั้งหลายนั้นอันพระอริยมรรค มละเสีย ก็ถึงแก่พิเนาศิบหายเพราะเกิดขึ้นมิได้ดูจุลมะม่วงนั้น

กิริยาที่จะดับกิเลสก็อาศัยแก่กับเหตุคือขันธ์ จะดับทุกข์ก็อาศัยแก่กับเหตุคือกิเลส เมื่อดับทุกข์แล้วก็ดับอันดับผล อาศัยเหตุฉะนั้นก็ปราชญ์ พึงเข้าใจเป็นแท่ว่า ความเพียรลงมีผล กิริยาที่เจริญมรรคและผลทำให้แจ้ง และกิเลสประหารก็มีเป็นแท้ ด้วยประการดังนี้

มีคำอธิบายในข้อความซึ่งว่ากิเลสทั้งหลาย ยังมีได้บังเกิดและบังเกิด ขึ้นบมิได้ในภายหน้า เพราะว่าจำเจริญมรรคภาวนา และได้ชื่อว่าพระอริยมรรคมละเสียซึ่งกิเลสทั้งหลายนั้น

ข้อความอันนั้นแล เป็นอันแสดงกิริยามละเสียซึ่งกมุติวัติกิเลสคือกิเลสอันมีกมุติงได้แล้วและบังเกิด กุมินั้นจะได้แก่ขันธ์สี่สถานอันบังเกิดเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนาปัญญา คือขันธ์แห่งปฏุชนอันบังเกิดในภพทั้ง ๓ คือ กามเทพ และรูปภพ และอรุภพ อันปฏุชนผู้เป็นเจ้าของขันธ์ ยังมีได้พิจารณากำหนดขันธ์นั้น ด้วยปัญญาและพระวิปัสสนาขันธ์นั้นได้ชื่อว่าเป็น กุมิที่เกิดแห่งกิเลสอันนอนประจำอยู่ในขันธ์สี่สถานนั้น จำเดิมแต่กำเนิดในกาลใด ๆ ก็เป็นกมุติที่เกิดกิเลสในกาลนั้น ๆ ขันธ์ในอดีตก็เป็นที่ตั้งแห่งกิเลสในอดีตขันธ์ ในปัจจุบันก็เป็นกมุติที่เกิดแห่งกิเลสในปัจจุบันขันธ์ในอนาคตเป็นกมุติที่เกิดแห่งกิเลสในอนาคต อนึ่งขันธ์อย่างนี้ ถ้าเป็นกามาพจรขันธ์

ก็เป็นวัตถุที่อยู่แห่งกิเลสอันมีอนุสัย อันบุคคลมิได้มละด้วยมรรคญาณใน
 กามาพจรสันตทาน ถ้าเป็นรูปาพจรขันธ์ แลอรูปาพจรขันธ์ก็เป็นวัตถุที่อยู่
 แห่งอนุสัยกิเลส อันบุคคลยังมีได้มละเสียด้วยพระอริยมรรคญาณ ในรูปา-
 พจรขันธ์สันตทาน แลอรูปาพจรขันธ์สันตทาน กิเลสอันประจำอยู่ในขันธ-
 สันตทานแห่งปुरुชนตั้งพรรณนามานี้ เมื่อยังมิได้โอกาสก็ยังไม่สงบอยู่แต่ที่ว่าคอย
 จะบังเกิดกำเริบขึ้นในขณะเมื่อได้โอกาสข้างหน้า กิเลสอย่างนี้แลได้ชื่อว่า
 ภูมิลาภิกิเลส

ก็ถ้าแลบุคคลผู้เป็นเจ้าของขันธ์นั้น พิจารณากำหนดขันธ์ทั้งปวงด้วย
 พระวิปัสสนาปัญญา トラบเท่าถึงพระอริยมรรคญาณบังเกิดตนก็ตั้งอยู่ใน
 อริยมุขี มีพระโศคาบันเป็นอาทิแล้ว ก็มละเสียซึ่งกิเลสอันเป็นมูลแห่ง
 วัฏฏทุกข์ อันประพฤตเป็นไปในขันธสันตทานก่อนด้วยพระอริยมรรคมี
 พระโศคาปัตติมรรคเป็นอาทินั้น จำเดิมแต่นั้นไปขันธสันตทานแห่งพระ-
 อริยบุคคลนั้น ๆ ก็มีได้นับเข้าว่าเป็นภูมิเหตุภูมิเป็นวัตถุที่เกิดแห่งวัฏฏมูล
 กิเลสที่มละเสียแล้วนั้น

ฝ่ายโลกีย์ปुरुชนทั้งปวง อันมีกิเลสเป็นมูลแห่งวัฏฏสงสารประจำอยู่
 ในสันตทานเป็นนิตย์ เหตุภูมิได้มละเสียซึ่งอนุสัยกิเลสแม้ว่าจะกระทำการ
 สิ่งใด ๆ เป็นฝ่ายกุศลแลอกุศลก็ดี ก็ล้วนเป็นมูลแห่งวัฏฏทุกข์ อันประจำ
 อยู่ในขันธสันตทานแห่งปुरुชนนั้นจะว่าประจำอยู่ในรูปขันธ์สิ่งเดียว มิได้อยู่
 ในขันธอันอื่น มีเวทนาขันธ์เป็นอาทิ ก็ว่าได้ จะว่าประจำอยู่ใน เวทนา
 สัญญา สังขาร วิญญาณขันธ์ แต่ละสิ่ง ๆ ก็อย่าฟังว่า เหตุว่าวัฏฏมูล
 กิเลสนั้นประจำอยู่ในขันธทั้ง ๕ หาส่วนวิเศษเป็นแผนกับมิได้ ดูทหนึ่งว่า

ปรสจวีเป็นอาทิถ้าชาวอยู่ในต้นไม้ แท้จริงในเมื่อต้นไม้ใหญ่ตั้งอยู่ในพื้น
 ปรสจวี อาศัยปรสจวีแลรสาไปเป็นอุปการแล้ว กิ่งพัฒนาการจำเรียด้วยราก
 แลลำต้นและคาบ กิ่งน้อยกิ่งใหญ่ใบอ่อนใบแก่ผลติดออกออกผลดงนพคสให้
 บริบูรณ์ด้วยปริมาณทลกิ่งก้าน ก็ประดิษฐานสืบรุกขประเพณีด้วยพืช
 ปรัมปราตราบเท่ากัลปาวสาน อันว่าปรสจวี แลรสาไปก็ดี จะว่าตั้งอยู่
 ในรากสิ่งเดียว มิได้ตั้งอยู่ในลำต้นเป็นอาทิก็อย่าฟังว่า จะว่าอยู่ในประเทศ
 มีมูลเป็นต้นมีผลเป็นที่สุด แต่ละสิ่งเดียว ๆ ก็ว่าบมิได้ เหตุว่าปรสจวีเป็น
 อาทินั้นชาวไปในพฤษยาพพพหสาส่วนเศษบมิได้ก็ดี แลกลีเสอันประจำอยู่
 ในขันธสันดานแห่งปฤชนั้นก็มีการเหมือนดั่งนั้น ฅิว่าบุรุษผู้ใดผู้หนึ่ง มีจิต
 เห็นอหยาปรารณาจะไม่ให้ต้นไม้จำเรียด้วยดอกแลผลสืบต่อไปจึงเอา
 เจริงกระตุกปลาอาบยาพิษ ตอกเข้าในต้นไม้ทั้ง ๔ ทิศ ด้วยอำนาจพิษ
 ครอบงำกำจัดเสีย ซึ่งปรสจวีแลเอาไปให้เหือดแห้งไป ต้นไม้นั้นก็มีอาเพื่อ
 จะยังรุกขสันดานให้บังเกิดสืบต่อไปได้ฉนั้นใดก็ดี เมื่อกุลบุตรผู้เป็นเจ้าของ
 ขันธ มีกมลกระสันเห็นอหยาในขันธปวัตติแล้ว ก็ปรารภเพื่อจะจำเรียด
 มรรคภาวนาทั้ง ๔ ในขันธสันดานแห่งอาตมา มีอุปมาดุจดังบุรุษประกอบ
 ยาพิษไว้ในทิศทั้ง ๔ แห่งต้นไม้ อันว่าขันธสันดานแห่งกุลบุตรนั้น อัน
 กำลึงยาพิษ คือจตุมรรคญาณครอบงำสัมผัสกำจัดวิภูมุลกิเลสให้สิ้นหาเศษ
 บมิได้ แต่ฉนั้นไปก็มีแต่ประเภทแห่งกรรมทั้งปวง มีกายกรรมเป็นอาทิถึง
 ซึ่งสภาวะ เป็นแต่กิริยาอพยगत หาผลหาวิบากบมิได้ แลขันธสันดาน
 นั้นก็ถึงซึ่งสภาวะจักมิได้บังเกิดในภพใหม่แล้ว ก็มีอาเพื่อจะยังสันดาน
 ประเพณีให้เกิดสืบต่อไปในภพอื่นอื่น ได้จะทรมาณอยู่ควรแก่กาลกำหนด

ถึงจุดแล้ว ก็จับบุญสำเร็จแก่พระนิพพาน ด้วยปราศจากเชื้ออุปาทานทั้ง ๔ ตกเปลวอัคคีอันสิ้นเชื้อใส่น้ำมันนั้นแล้วดับไป

“เอวเมตฺถ เยน เยน ปหาตพฺพา ชมฺมา” อันว่ากิเลสธรรมทั้งหลาย อันพระอริยมรรคญาณอันใด ๆ มละเสีย อันว่ากิจกรรมละกิเลสธรรมทั้งหลายนั้น นักปราชญ์พึงรู้ในญาณทัสสนะนิเทศด้วยประการดังนี้

แต่จะไปจะวินิจฉัยในกิจ ๔ ประการนั้น ๆ คือปริณญากิจ ๑ คือปหานกิจ ๑ คือสังขณิกิริยากิจ ๑ คือภาวนากิจ ๑

กิจ ๔ ประการนี้ สมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธเจ้ามีพระพุทธปฏิภาตรัส บัญชาไว้ว่า เป็นด้วยขณะเดียวกัน คือขณะเดียวกัน คือขณะเมื่อมรรคญาณทั้ง ๔ คือพระโสดาปัตติมรรคญาณเป็นอาทิอันใดอันหนึ่งบังเกิดกิจจะเสีย ๆ ก็สำเร็จด้วยขณะอันเดียว ในกาลเมื่อตรัสรู้ซึ่งพระจตุราริยสังขันธ์

แลกิจ ๔ ประการนั้น นักปราชญ์พึงรู้โดยสภาวะ ยุติด้วยคำโบราณจารย์เจ้าพวกอภยคีรีวาสี กล่าวเป็นอุปมาสาธกไว้ดังนี้

“ยถา ปทีโป อปริมิ เอกกฺขณฺเณ จตฺตารี กิจฺจานิ กโรติ ฯลฯ จตฺตารี สจฺจานิ อภิสเมติ”

อธิบายความตามวาระบาลีว่า “ปทีโป” อันว่าประทีปน้ำมันอันบุคคลดกตามไว้ แลประทีปนั้นให้สำเร็จกิจ ๔ ประการ คือยังเกลียวไส้ให้เกรียมไหม้ประการ ๑ คือขจัดเสียซึ่งอันธกร ๑ คือสว่างแสงแสดโลกให้สว่างประการ ๑ คือสังหารน้ำมันให้สิ้นไปประการ ๑ เป็นกิจ ๔ ประการพร้อม ๆ กันในขณะเดียว จะได้อ่อนจะได้หลังหาบมิได้ฉันใดก็ดี

พระอริยมรรคญาณทั้ง ๔ แต่ละพระองค์ ๆ ก็ให้สำเร็จกิจตรัสรู้ซึ่ง
อริยสัจ ๔ ประการในขณะเดียว ก็มีอาการดังนี้

แลพระอริยมรรคญาณ ให้สำเร็จกิจ ๔ ประการนั้น

คือตรัสรู้ซึ่งทุกข์สัจด้วยกำหนดเบญจขันธ์แล้ว แลโดยบมีหลง ๑

คือตรัสรู้ซึ่งสมุทัยสัจ โดยมละเสียด้วยสมุจเฉทปหาน ๑

คือตรัสรู้ซึ่งพระนิโรธสัจ ด้วยสังขิกิริยาภิสมัย คือกระทำพระนิพพาน
เป็นอารมณ์โดยประจักษ์ ๑

คือตรัสรู้ซึ่งพระอริยญาณคิกรมรรคด้วยภาวนาภิสมัย คือตรัสรู้ด้วย
พระอริยมรรคญาณ อันบังเกิดเนื่องมาแต่บุรพภาคภาวนา ๑

มีคำอธิบายเป็นใจความว่า เมื่อพระโยคภาพรเจ้ากระทำพระนิพพาน
เป็นอารมณ์แล้วก็ได้ชื่อว่าถึงว่าเห็นวาทรัสรู้ พระอริยสัจทั้ง ๔ ในขณะ
เดียวกัน ยุตติด้วยพระพุทธุกกา ตรัสพระสัทธรรมเทศนาโปรดไว้ว่า

“โย ภิกขเว ทุกฺขํ ปสฺสตี ทุกฺขสมุทฺถยํ ปสฺสตี”

ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ใดยังบัญญัติถึงเห็นทุกข์สัจโดยแท้แล้ว
บุคคลผู้นั้นก็ได้ชื่อว่าเห็นซึ่งทุกข์สมุทัยสัจ ได้ชื่อว่าเห็นซึ่งทุกข์นิโรธสัจ
แลทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจพร้อมกันในขณะที่เดียว นักปราชญ์
พึงสันนิษฐานเป็นใจความว่า เมื่อพระโยคภาพรเห็นพระอริยสัจทั้ง ๔
คือ ทุกข์สัจก็ดี ทุกข์สมุทัยก็ดี แลทุกข์นิโรธ แลทุกข์นิโรธคามินี
ปฏิปทาทั้งนี้ แต่อันใดอันหนึ่งแล้วก็ได้ชื่อว่าเห็นพระอริยสัจทั้ง ๔ ๆ เสมอ
พร้อมกัน

“อปรมปี วุตติ” ประการหนึ่ง สมเด็จพระพุทธองค์มีพระพุทธ
ฎีกาตรัสณะข้ออีกเล่าว่า ญาณอันใดแห่งพระโยคาพจรผู้มีสันดานคอปไป
ด้วยพระโลกุตตรมรรคญาณนั้นแล้ว ชื่อว่าประพตติเป็น ไปในทุกขัตถ์จึงเป็น
ไปในทุกขสมุทัย เป็นไปในทุกขนิโรธ เป็นไปในทุกขนิโรธกมฺมิปฏูปทา
ปฏิบัติ

“ตตฺถ ยถา ปทีโป” นักปราชญ์พึงรู้ซึ่งอรรถาธิบาย ข้อความ
เปรียบเทียบพระอริยมรรคญาณ ให้สำเร็จกิจกับด้วยดวงประทีปดังนี้เล่า

กิริยาที่พระอริยมรรคญาณ สำเร็จกิจกำหนดซึ่งทุกขสัจจนั้นเปรียบ
ด้วยดวงประทีปยังเกลียวไส้ให้ไหม้ไป

กิริยาที่พระอริยมรรคญาณ มละเสียซึ่งสมุทัยนั้น เปรียบด้วยดวง
ประทีปอันขจัดเสียซึ่งอันธการ

กิริยาที่พระอริยมรรคญาณ ยังองค์อัญญาจกิมรรค มีสัมมาสังกัปปะ
เป็นอาทิให้สำเร็จ ด้วยสามารถเป็นสหชาติาที่ปัจฉิมนั้นเปรียบต่อดวงประทีป
อันสำแดงอาโลกส่องแสงสว่างข้างโน้นข้างนี้

กิริยาที่พระอริยมรรคญาณ สำเร็จกิจกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิโรธสัจ
อันเป็นเหตุให้สิ้นสรรพกิเลสนั้น เปรียบดุจดวงประทีปอันสำเร็จกิจสังหาร
น้ำมันให้เหือดแห้งสิ้นไป

“อปโร นโย” มีนัยอุปมาอันอื่นอีกเล่า “สุริโย” อันว่าพระ
สุริยมณฑล เมื่อแรกอุทัยขึ้นมาให้สำเร็จกิจ ๔ ประการ

- คือสำแดงรูปรามณฺ์ให้ปรากฏแจ้งแก่ตาโลกประการ ๑
- คือขจัดเสียซึ่งมหันธการกอมิต ๑
- คือสำแดงอาโลกส่องรัศมีไปในห้องแห่งจักรวาลประเทศ ๑

คือบรรเทาเสียซึ่งความลำบาก คือระทดหนาวแห่งสัตว์ทั้งหลาย ๑

แลสุริยเทพยดณทลให้สำเร็จกิจ ๔ ประการ ตั้งพรรณนามาทังนี้
พร้อมด้วยขณะอันปรากฏแห่งอาตมา จะเป็นก่อนเป็นหลังหาบมิได้ฉันใดก็
ดี แลพระอริยมรรคญาณนี้ ก็ให้สำเร็จกิจ ๔ ประการพร้อมกันในขณะเดียว
ก็มีอาการตุนั้น

นักปราชญ์พึงรู้ข้อความเปรียบเทียบอุปมาตังนี้

พระอริยมรรคญาณ สำเร็จกิจกำหนดซึ่งทุกขสังขันธ์นี้ เปรียบต่อพระ
อาทิตย์สำแดงรูปทงปวงให้ปรากฏแก่ตาโลก

พระอริยมรรคญาณสำเร็จกิจ มละสมุทัยนั้นเปรียบด้วยพระอาทิตย์
สำเร็จกิจ คือกำจัดเสียซึ่งอันตรายกองมืด

พระอริยมรรคญาณสำเร็จกิจ ยังองค์มรรคมี่สัมมาสังกัปปะเป็นต้นให้
จำเริญ ด้วยสภาพะเป็นสหชาติที่บังจันนั้น เปรียบด้วยดวงพระอาทิตย์อัน
สำเร็จกิจ สำแดงอาโลกให้ส่องแสงสว่างไปในห้องจักรวาล

พระอริยมรรคญาณสำเร็จ กระทำให้แจ้งซึ่งพระนิโรธ อันเป็นเหตุ
จะระงับสรรพกิเลสในสันดาน ปานดุจดังพระอาทิตย์อันสำเร็จกิจระงับซึ่ง
ความเย็นสะท้าน ในสันดานสัตว์ทงปวง

นัยหนึ่งนักปราชญ์พึงรู้ระทัความอุปมาอุปไมย คุณาวาอันนำของ
ข้ามคลองน้ำ แลนเวลานั้นให้สำเร็จกิจ ๔ ประการ

คือมละเสียซึ่งฝั่งปากโพ้นประการ ๑ คือตัดกระแสสายน้ำประการ ๑
คือนำไปซึ่งของประการ ๑ คือถึงซึ่งฝั่งปากโพ้นประการ ๑

เป็นกิจ ๔ ประการ พร้อมกันในขณะเดียวกันฉันใดก็ดี พระอริย-
มรรคญาณสำเร็จกิจประเภททง ๔ ก็มีอาการตุนั้น

กิริยาที่พระอริยมรรคญาณสำเร็จกิจ กำหนดซึ่งทุกข์สังขันธ์นั้น มีอาการ
ตจนาวามละฝั่งปากโน้น

พระอริยมรรคญาณสำเร็จกิจเป็นปหานเสีย ซึ่งทุกข์สมุทัยคือคณฺห
นั้น มีอุปมาตจนเรืออันตัดกระแสสายน้ำไป แลนาวาสำเร็จกิจนำไปซึ่งของ
อันบรรทุกใส่ไปนั้น ฉันทใดก็ดี พระอริยมรรคญาณก็สำเร็จกิจให้เจริญซึ่ง
อภิวรรคกัมมมรรค มีสัมมาสังกับปะเป็นอาทิด้วยสามารถเป็นสหชาตาทิปัจฉัย
แลนำไปซึ่งทรัพย์อันประเสริฐคือสัตตตตีสัมโพธิปักขิยธรรมก็มีอุปไมยตจนัน

อนึ่ง นาวานันสำเร็จกิจฝั่งปากโน้น มีอุปไมยฉันทใด พระอริยมรรค-
ญาณก็สำเร็จ กระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน อันบังเกิดเป็นฝั่งปากโพ้นแห่ง
สงสารสาคร ก็มีอุปไมยตจนัน

แลพระโลกุตตรมรรค อันมีญาณประพตติเป็นไปด้วยอำนาจแห่งกิจ
๔ กาลเมื่อตรัสรู้ซึ่งพระจตุราริยสังขัจ โดยนัยพรรณนามานี้

แลสังขัจทั้ง ๔ นั้น เป็นเอกปฏิเวธ คืออาการอันตรัสรู้พร้อมกันใน
ขณะเดียว แจกโดยตถตถะ คือสภาวะจริงบมิได้วิปริต ๔ ประการเป็น
อาการ ๑๖

อธิบายว่า แต่ทุกข์สิ่งเดียว มีอรรถว่าเป็นสภาวะจริง บมิได้วิปริต
๔ ประการ จึงได้ชื่อว่าทุกข์สังขัจ

สมุทัย แลนิโรธ แลมรรคกัตติ ก็มีอรรถเป็นสภาวะจริง บมิได้วิปริต
สิ่งละสี่ ๆ จึงได้ชื่อว่าสมุทัยสังขัจ นิโรธสังขัจ มรรคสังขัจ

สภาวะจริงแห่งทุกข์มีอาการ ๔ นั้น “**ปัพพตฺถโล**” คือสภาวะ
เบียดเบียนประการ ๑ “**สงฺขตฺถโล**” คือสภาวะอันปัจฉัยประชุมแห่ง

ประการ ๑ “สนฺตฺยาปฺตฺโต” คือสภาวะร้อนโดยรอบคอบประการ ๑ “วิปริณามตฺโต” คือสภาวะแปรปรวนประการ ๑ เป็นอาการ ๔ ด้้วยกัน ชื่อสภาวะแท้แห่งทุกข์บ่มีได้วิปริต คืออรรถว่าเบียดเบียนก็เบียดเบียนแท้จริงจะแปรผันเป็นอื่นว่าทุกข์แล้ว จะไม่เบียดเบียนหาบ่มีได้ ว่าบ่จัจัยประชุมแตงก็แท้จริง ว่าร้อนก็ร้อนจริงโดยแท้ว่าแปรปรวนก็แปรปรวนจริงโดยแท้ จะเป็นอื่นหาบ่มีได้

ฝ่ายสมุทฺถยก็มีอรรถอันแท้ ๔ ประการ “อายุหนตฺโต” คือสภาวะกระทำให้ก่อเกิดกองทุกข์ประการ ๑ “นิทานตฺโต” คือสภาวะสำแดงซึ่งผลคือทุกข์ประการ ๑ “ตฺโยคตฺโต” คือสภาวะประกอบไว้ด้้วยสังขารทุกข์ประการ ๑ “ปฺลิตฺโพรตฺโต” คือสภาวะให้ข้งอยู่ในเรือนจำ คือภพสังสารประการ ๑ เป็นอรรถ ๔ ประการ เป็นสภาวะจริงแท้แห่งสมุทฺถย

พระนิโรธก็มีสภาวะจริง ๔ ประการ “นิสฺสรณตฺโต” คือสภาวะออกจากอุปฺธิ คือตัดนหาสมุทฺถย ตัดหนนุสยประการ ๑ “วิเวกตฺโต” คือสภาวะสงัดจากหมู่ คือหากิเลสแลสังสารทุกข์มิได้ประการ ๑ “อสงขตตฺโต” คือสภาวะอันบ่จัจัยมิได้ประชุมตงแตงประการ ๑ “อมตตฺโต” คือสภาวะเป็นอมฤตยรสเป็นธรรมที่ไม่ตายประการ ๑ เป็นอรรถ ๔ ประการ ด้้วยกัน เป็นสภาวะจริงแท้แห่งพระนิโรธ

ฝ่ายพระอริยมรรค ก็มีอรรถเป็นสภาวะจริงแท้ด้้วยการ ๔ “นียฺยานตฺโต” คือสภาวะออกจากวัฏฏสงสารประการ ๑ “เหตุวตฺโต” คือเหตุเห็นพระนิพพานประการ ๑ “ทสฺสนตฺโต” คือเป็นสภาวะเห็นพระนิพพาน ๑ “อธิปเตยฺยตฺโต” คือสภาวะเป็นอธิบดีในที่เห็นพระนิพพาน

แห่งสหชาติธรรมประการ ๑ เป็น ๔ ประการด้วยกัน เป็นอรรถอันแท้
ปมิได้วิปริตแห่งพระอริยมรรค

ธรรม ๔ ประการ มีทุกข์เป็นอาทิชื่อว่าสังขะ ด้วยอรรถอันแท้โดย
อาการ ๑๖ นี้ พระอาจารย์สงเคราะห์เอาสังขะทั้ง ๔ นั้นด้วยอาการอันเดียว
คือเอาแต่อรรถว่าจริง มิได้วิปริตเท่านั้น เป็นใจความว่า เมื่อสงเคราะห์
เอาด้วยอาการอันเดียวตั้งแล้ว สังขะทั้ง ๔ นั้นนับว่าเป็น ๑ แล้วพระ
โยคพาจรนันทกัทรสฐ์พระจตุราริยสังขัจฉน์ด้วยญาณอันเดียว แลสังขะทั้ง ๔
นั้นก็ให้ชื่อว่าเอกปฏิเวธด้วยประการดังนี้

มีคำโจทษาดังนี้แล้วว่า อรรถทั้งหลายมีอรรถว่าเป็นโรค แลอรรถว่า
เป็นปม เป็นอาทิแห่งสังขะทั้งหลาย ๔ มีทุกข์เป็นอาทิก็ยังมีอยู่ เหตุฉ
ฉนพระอาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า แต่อรรถละสิ ๆ นั้นว่าด้วยอรรถอันควรจะ
ปรากฏด้วยลักษณะแห่งตน แลเส็งเห็นสังขะอันอันมีสมุทัยเป็นต้น อธิบาย
ว่าอรรถทั้งหลายใด อันควรจะปรากฏด้วยสภาวะแห่งตนก็ตี ด้วยสามารถ
แห่งสังขะอันอันก็ตี แลอรรถทั้งหลายนั้นมีอาการละสิ ๆ มีอาการเปียด
เปียนเป็นอาทิต่าง ๆ กันสิริเป็นอาการ ๑๖ แท้

คำที่ว่ามานี้ ยุตติด้วยคำภายหลัง อันสังขญาณนี้ สมเด็จพระผู้มีพระ
ภาคเจ้าตรัสเทศนาในพระบาลีสัจจวิภังคินั้น ตรัสเทศนาด้วยสามารถแห่ง
ญาณอันกระทำซึ่งสังขะสิ่งละอัน ๆ เป็นอารมณ์ เป็นสังขญาณ ๔ ประการ
มีญาณอันปรารภเอาทุกข์เป็นอารมณ์เป็นอาทิต่าง ๆ กัน ตรัสเทศนาด้วย
อรรถ ก็ตรัสเทศนาโดยสามารถแห่งญาณปรารภสังขอื่น ๆ เป็นอารมณ์
แล้วก็ให้สำเร็จกิจในสังขะทั้งหลายอันเศษ เป็นอันสำเร็จโดยนัยพระบาลี

“โย ภิกขเว ทุกขํ ปัสสตี” คุกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ใดเห็นซึ่ง
ทุกขสัจจ์ บุคคลผู้หนึ่งก็โต้ชื่อว่าเห็นสมุทัยสัจจ์ โต้ชื่อว่าเห็นซึ่งนิโรธสัจจ์

ถ้าอรรถทั้ง ๒ คือสภาวะแห่งตน เล็งแลเห็นซึ่งสัจจะอันอันนกาล
โดยพระอริยสัจจญาณกระทำซึ่งสัจจะละอัน ๆ เป็นอารมณ์นั้นขณะเมื่อเอาทุกข
เป็นอารมณ์นั้น “ปัพพตฺโต” อันว่าอรรถว่าเบียดเบียนก็ปรากฏตาม
สภาวะลักษณะแห่งตน คือทุกขสัจจ์ “สงฺขตฺโต” แลทุกขสัจจ์ มีอรรถ
ว่าบังจายประชุมแตงเป็นอรรถคำรบ ๒ ก็ปรากฏด้วยเล็งเห็นสมุทัยสัจจ์

อธิบายว่ากองทุกขคือเบญจขันธ์ อันก่อปรด้วยชาติทุกขเป็นอาทิ
จะไม่เป็นผู้เป็นพนักงานตกแตงแลจะบังเกิดเองหาบมิได้ จำจะมีผู้ตกแตงจึงจะ
บังเกิดได้ ผู้ตกแตงนั้นก็ไซ่อ้นไซ่ไกล คือตัวตณฺหาสมุทัยเป็นพนักงานได้
ตกแตง ให้เกิดทุกขราสีในภพกำเนิดแลคติฐิติสตกาวาส จึงได้สวैयाชาติชรา
พยาธิมรณะทุกข แลอบายทุกข ทั้งนิกเพราะตณฺหาสมุทัยเป็นบังจายตกแตง

เมื่อสัจจญาณเล็งเห็นตัวสมุทัย ผู้เป็นพนักงานตกแตงมีอยู่จนนี้แล้ว
อนว่าทุกขสัจจ์มีอรรถว่ามีบังจายประชุมแตงก็ปรากฏแจ้งเพราะสำแดงเหตุคือ
สมุทัย ด้วยประการดังนี้

“สนฺดาปฺตฺโต” แลทุกขสัจจ์มีอรรถคือสภาวะร้อนเป็นคำรบ ๓ ก็
ปรากฏเพราะเล็งเห็นมรรคสัจจ์ ๆ นั้นก่อปรด้วยคุณอันเย็นระงับเสียซึ่งความ
ร้อนคือรอากาศกิเลส เหตุใดเหตุดังนี้ อันว่าทุกขสัจจ์มีอรรถว่าร้อนก็
ปรากฏ เพราะเล็งเห็นมรรคสัจจ์ เปรียบอาการคุดหนึ่งนางรูปนั้นทาชนปะท

กัลยาณี กลับมีรูปอันต่ำช้าปรากฏแก่พระนนท์ อันได้ทัศนการซึ่งสิริแห่งนางเทพกัญญา

อนึ่ง ทุกขสัจจ์มีอรรถ คือสภาวะเป็นวิปริณามแปรปรวนบมิเที่ยงแท้ เป็นอรรถคำรบ ๔ นั้นปรากฏ เพราะเล็งเห็นพระนิโรธสัจจ์นั้น ๆ บมิได้เป็นวิปริณามธรรมโดยเที่ยงแท้ มิได้แปรปรวนไปด้วยความเกิดความแก่ความตาย ฝ่ายทุกขสัจจ์อันมีลักษณะเป็นปริณามนั้นก็ปรากฏแก่สัจจญาณ เพราะเล็งเห็นนิโรธเที่ยงอยู่นั้น

ทุกขสัจจ์มีอรรถ ๔ “**ปีพันตุโถ**” อรรถเป็นปฐม คือสภาวะเบียดเบียนปรากฏด้วยสภาวะแห่งตน ยังอรรถ ๓ คืออรรถว่าบ้างยัยประชุมแท้ อรรถว่าร้อน อรรถว่าแปรปรวนนั้น ก็ปรากฏด้วยเล็งเห็นสัจจะอันอื่น คือสมุทัยสัจจ์ นิโรธสัจจ์ มรรคสัจจ์ด้วยประการดังนี้

เมื่อสัจจญาณกระทำซึ่งสมุทัยสัจจะจะเป็นอารมณ์ในกาลใด

“**อายุหนตุโถ**” อันว่าอรรถว่าประมวลงซึ่งทุกข์ ก็ปรากฏโดยสภาวะลักษณะแห่งตนคือสมุทัย มิได้เล็งเห็นสัจจะอันอื่นในกาลนั้น

“**นิทานตุโถ**” อันว่าสภาวะเป็นนิทาน คือสำแดงผลเป็นอรรถคำรบ ๒ แห่งสมุทัย ก็ปรากฏด้วยเล็งเอาซึ่งทุกข์อันเป็นผลแห่งตนเปรียบดุจหนึ่งโภชนาหารของผิดสำแดง ก็ปรากฏว่าเป็นโรคนิทานเพราะเห็นพยาธิอันบังเกิดแต่อัสปายโภชนะนั้น

“**สติโยคตุโถ**” อันว่าสภาวะประกอบสัตว์ไว้ด้วยสังขารทุกข์เป็นอรรถคำรบ ๓ แห่งสมุทัยสัจจ์ ก็ปรากฏด้วยเล็งเห็นนิโรธอันเป็นเหตุพรากรออกจากสังขารทุกข์นั้น

“**ป्लीโพธตุโล**” อันว่าสภาวะเป็นป्लीโพธ คืออันกำบังเสียซึ่งอริยมรรค แลได้ขัดข้องอยู่ในเรือนจำ คืออวัฏฏทุกข์เป็นคำรบ ๔ แห่งสมุทัยสังข์ ปราภฏด้วยเล็งเห็นซึ่งมรรคสังข์ อันบังเกิดเป็นปฏิบัติตัดป्लीโพธออกจากอวัฏฏสงสาร

สมุทัยสังข์มีอรรถ ๔ ประการด้วยสภาวะแห่งตน แลปราภฏด้วยเล็งเห็นสังข์จะอันอื่น ด้วยประการดังนี้

อนึ่งสังข์ญาณกระทำซึ่งนิโรธสังข์สิ่งเดียว เป็นอารมณ์ในกาลใด

“**นิสฺสรณตุโล**” อันว่าสภาวะออกจากอุปธิทั้งปวง เป็นอรรถแห่งนิโรธก็ปราภฏด้วยสภาวะแห่งตน มิได้เล็งเห็นซึ่งสังข์จะอันอื่นในกาลนั้น

“**วิเวกตุโล**” อันว่าสภาวะสงัดจากอุปธิวิเวก ก็เป็นอรรถคำรบ ๒ แห่งนิโรธ ก็ปราภฏด้วยเล็งเห็นสมุทัยสังข์ อันมิได้สงัดจากหมู่กิเลสทั้งหลาย

“**อสงฺขตตุโล**” อันว่าสภาวะอันปัจจยมิได้ประชุมแต่งเป็นอรรถคำรบ ๓ แห่งนิโรธ ก็ปราภฏด้วยเล็งเห็นมรรคสังข์

อธิบายว่ามรรคสังข์นั้น แม้พระโยคภาพจรเจ้ามิเคยพบเห็นเลยมาแต่ก่อน ในสังสารวัฏอันมีที่สุดเบื้องต้นมิได้ปราภฏ ฟังมาปราภฏในกาลบัดนี้ ก็เห็นเป็นมหัศจรรย์อยู่แล้ว แต่ทว่าเป็นสังฆตระกูลธรรมแท้ เหตุประกอบด้วยปัจจยมีสหชาติปัจจยเป็นอาทิ ตกแต่งอยู่จะปราศจากปัจจยอย่างนิโรธสังข์อย่างนิโรธสังข์นี้หามิได้ อันนิโรธสังข์สิ่งเดียวนี้แลปราศจากปัจจย เหตุดังนี้อันว่าสภาวะชื่อ อสังฆะเป็นอรรถแห่งนิโรธสังข์ อันหาปัจจยมิได้ ก็ปราภฏยิ่งนัก เพราะเหตุเล็งเห็นมรรคสังข์ด้วยประการดังนี้

อนึ่งโสค “อมตตฺโต” อันว่าสภาวะเป็นอมฤตยรสเป็นอรรต
คํารบ ๔ แห่งนิโรธก็ปรากฏด้วยเล็งเห็นทุกขสัจจ์

อธิบายว่า ทุกขสัจจ์นั้น ได้ชื่อว่าพิษ เหตุเบียดเบียนสัตว์ให้ลำบาก
หาที่สุดมิได้ ฝ่ายพระนิพพานเป็นอมฤตยะโอสถอันประเสริฐบังเกิดเป็นยา
ดับพิษคือทุกข์ อาศัยเหตุเล็งเอาทุกขสัจจ์ดังนี้ นิโรธสัจจ์จึงมีอรรตปรากฏ
ว่าเป็นอมฤตยรสเป็นคํารบ ๔

อนึ่งเมื่อสัจญาณกระทำซึ่งมรรคสัจจ์สิ่งเดียว เป็นอารมณ์ในกาลใด
“นียฺยาวตฺโต” อันว่าอรรตอันเป็นปฐม คือสภาวะออกจากวิภว
สังสารเป็นอรรตแห่งมรรคสัจจ์ ก็ปรากฏด้วยสภาวะแห่งตนมิได้เล็งเห็น
สัจจ์จะอันอื่น

“เหตุวตฺโต” อันว่าสภาวะเป็นเหตุ เป็นอรรตคํารบ ๒ แห่งมรรค
สัจจ์ ก็ปรากฏด้วยสังเห็นซึ่งสมุทัยสัจจ์ คือเข้าใจเป็นแท้ว่าต้นหาสมุทัยนั้น
บมิได้เป็นเหตุให้ถึงพระนิพพาน ฝ่ายมรรคสัจจ์นั้นเป็นเหตุให้ถึงพระนิพพาน
แท้จริง

อรรตเป็นคํารบ ๓ นั้น “ทสฺสนตฺโต” คือกิริยาอันเป็นอรรต
แห่งมรรคสัจจ์ ก็ปรากฏด้วยเห็นนิโรธสัจจ์ อันเป็นอันจันตะบรมสุขุม
คัมภีรอารมณ์ยิ่งนัก เปรียบอาการดุจหนึ่งบุรุษมีจักษุอันผ่องใสเมื่อเล็งเห็น
รูปารมณอันละเอียดแล้ว ก็เข้าใจว่าจักษุของอาตมานั้นผ่องใสบริสุทธิ์จาก
มลทิน

“อธิปไตยยตุโถ” อันว่าสภาวะเป็นอธิปไตย อันเป็นอรรถคำรบ ๔ แห่งมรรคสังขันธ์ ปรากฏด้วยเสียงเห็นซึ่งทุกขสังขันธ์ อันก่อปรคัยอเนก โทษแผ่ไพศาล ปานประหนึ่งบุคคลได้ทัศนการซึ่งชนกำพร้าอันอาตุรเดือดร้อนอยู่ด้วยอเนกโรคาหาที่พำนักมิได้ อิศรภาพอันหาโรคาพยาธิมิได้นั้นก็ปรากฏด้วยโอพาริกายิ่งนัก

“เอวเมตถ สลกขณวเสน” ล้ออรรถทั้งหลายนั้น อันว่าอรรถละเอียด ๆ แห่งอริยสังขันธ์อัน ๆ องค์สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคเจ้าพระรัตนเมตตา โดยสภาวะปรากฏแห่งอรรถอันหนึ่ง ด้วยสามารถลักษณะแห่งตนแลปรากฏแห่งอรรถละสาม ๆ อันเศษ ด้วยเสียงเห็นซึ่งอริยสังขันธ์อันด้วยประการฉะนี้

แลอรรถทั้งปวงนั้นก็ถึงซึ่งสภาวะอันพระโยคาพจร ตรัสรู้ซึ่งอริยสังขันธ์อันด้วยประการฉะนี้

แลอรรถทั้งปวงนั้นก็ถึงซึ่งสภาวะอันพระโยคาพจร ตรัสรู้ด้วยสังขญาณอันเดียว ในขณะที่โลกุตตรมรรคญาณบังเกิดขึ้น

“อิมานิ ยานิ ตานิ ปริณฺหาที่นึ จตุตตาริ กิจฺจานิ อตุตตานิ” บัดนี้จะถวายเป็นวิธานการจำแนกในกิจ ๔ ประการ คือปริณญากิจ ปหานกิจ สังคิกิริยากิจ ภาวนากิจ ลักกิจ ๔ ประการนั้น “ตีวธา หิโต ปริณฺหา” ปริณญากิจสิ่งหนึ่ง มีประเภท ๓ ปหานก็มีประเภท ๓ สังคิกิริยากิจมีประเภท ๓ ภาวนากิจก็มีประเภท ๓ “วินิจฺจนโย ฌาตพฺโพ” นักปราชญ์พึงรู้วินิจจนในกิจ ๔ ประการดังนี้

“ตีวธา” ปริณญากิจมีประเภท ๓ นั้น คือฌาตปริณญา ๑ ทิธนปริณญา ๑ ปหานปริณญา ๑ ปริณญาทั้ง ๓ นี้ ก็มีนับดังกล่าวมาแล้วใน

มัทคามัคคญาณทัสสนะวิสุทธินิเทศ ในหนหลังแล้ว ในที่นี้จักวิสังขนาแต่ใจ
ความสังเขป ตามวาระพระบาลีว่า “สพฺเพ ภิกฺขเว อภิญฺเษยํ”
ดูกรภิกษุทั้งหลาย ปัญญาแห่งพระโยคาจรรกำหนดนามและรูปกับทั้งปัจจัย
แล้ว แล้วด้วยลักษณะรสปัจจัยฐานปทัฏฐาน นี้แลเป็นภูมิเป็นแผนกญาณ
ปริญญา

ปัญญาแห่งโยคาจรร อันพิจารณานามรูปด้วยพระไตรลักษณ์จับเต็ม
แต่สัมมัตตสนญาณ พิจารณากองกลาปตราบเท่าถึงอนุโลมญาณนี้แลเป็นภูมิ
เป็นแผนกแห่งศีรณปริญญา

ปัญญาแห่งโยคาจรร อันประพตติเป็นไปด้วยนัยเป็นต้น คืออนิจจา
นุปัสสนา “นิจฺจสยฺถิ ปชฺหติ” มละเสียซึ่งสำคัญว่าเที่ยงในไตรภพ
สังขาร ด้วยอนิจจานุปัสสนาเป็นอาทิตังนชื่อว่ ปหานปริญญา

ปหานปริญญา นี้ มีญาณอันประพตติเป็นไป จับเต็มแต่ภังคานุปัสสนา
ตราบเท่าถึงพระอริยมรรคญาณ เป็นภูมิที่ดำเนินโดยแผนก

“อโย อธิ อธิปเปโต” ปหานปริญญา นี้เป็นที่ต้องประสงค์ในที่นี้
เพราะเหตุว่า วิสังขนามาด้วยการอันตรัสรู้ซึ่งจตุราริยสังจ ญาณปริญญาแล
ศีรณปริญญาทั้ง ๒ นี้ ยกขึ้นว่าด้วยแต่พอจะให้อรรถกถาแห่งปริญญาจะ
เป็นที่ต้องประสงค์ในที่นี้หามิได้

“อปิจ” นัยหนึ่งถ้าจะว่าญาณปริญญาแลศีรณปริญญาทั้งสองต้อง
ประสงค์ด้วยกันก็ได้ ด้วยปริญญาทั้ง ๒ นี้ ต้องอยู่ในที่จะให้สำเร็จประโยชน์
คือพระอริยมรรคประการ ๑ ขณะเมื่อพระอริยมรรคญาณบังเกิด ยึดหน่วง
เอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ “ปหานปี” มละเสียซึ่งธรรมหมู่ใด ธรรม

หมื่นนักได้ชื่อว่าญาตะชื่อว่าศิรณะ ว่าอันพระอริยมรรคญาณหากรู้หาก
พิจารณาโดยนิยมเที่ยงแท้ เหตุใดเหตุตั้งนั้นนักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่า
ปริญาทั้ง ๓ นี้ เป็นกิจแห่งพระอริยมรรคญาณโดยปริยายนามดังนี้ สัน
ความในปริญากิจโดยสังเขปแต่เท่านั้น

“ตลา ปหานี” ฝ่ายปหานกิจนั้นก็มีประเภท ๓ ประการ เหมือน
ปริญาคือเป็นวิกขัมภนปหาน ๑ ตทั้งคปหาน ๑ สมุจเจทปหาน ๑ ถ้า
ปหานทั้ง ๓ ประการนั้น จะยกวิสันนาแต่วิกขัมภนปหานนั้นก่อน

“ยิ ปหานี” อันว่าปหานอันใด คือกิริยาอันพระโยคาพจรเจ้าช่ม
เสียซึ่งนิวรณ์ธรรม แลปัจจนิกธรรมทั้งหลายมิได้เกิดกำเร็บอันทำครอบงำ
สันดานได้สันกาลช้านานด้วยโลกียสมาธินั้น ๆ “วิกขัมภน วิย” ตูจหนึ่ง
บุคคลอันช่มเสียซึ่งเสवालชาติ คือจอกแห่นสาหร่ายด้วยกระออมอันวางลง
เหนือหลังน้ำอันกอปรด้วยเสवालชาติ อันเป็นคำโบราณคติพระโบราณา
จารย์กล่าวไว้ว่า เหมือนด้วยศิลาทับหญ้า “โลกียสมาธินา” กิริยาที่ช่ม
นิวรณ์ธรรมด้วยโลกียสมาธิตั้งนี้ว่าวิกขัมภนปหาน

“ปาลี ยิ ปน” ฝ่ายพระบาลีนั้นว่า องค์สมเด็จพระสรรเพชญ์ตรัส
พระสัทธรรมเทศนา เฉพาะแต่ช่มนิวรณ์ธรรมแท้ เป็นวิกขัมภนปหาน
พระบาลีอันนี้ นักปราชญ์พึงเข้าใจว่า องค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคตรัส
เทศนาเฉพาะว่าแต่ที่ปรากฏ เหตุว่าเมื่อพระโยคาพจรออกจากณานแล้ว ก็
ย่อมปรากฏแก่บุคคลผู้อื่น เข้าใจว่าท่านผู้มีจิตมิได้พยายาม แลปราศจาก
ถิ่นมิทระ

แท้จริงอันว่านิวรณ์ธรรมทั้งหลาย มีกามฉันทที่เป็นอาภินันแต่ใน
บุรพภาคปฏิบัติ เมื่อยังมีใต้อุปปนาณานกัถิ ก็มีได้ครอบงำจิตสันดานอัน

เป็นอันเร็วพลัน แม้ออกจากอัปนาฆานแล้ว ก็มีได้ครอบงำจิตสันดาน เป็นอันเร็วพลัน กิริยาที่ข่มขืนวิรณธรรมนั้น จึงปรากฏดังกล่าวแล้ว

ฝ่ายปัจจนิกธรรมทั้งหลายอื่น ๆ มีวิตกเป็นอาทิ อันจะพึงข่มเสียด้วย ทุคฺคิฆานเป็นอาทินั้น จะไม่ครอบงำจิตสันดานก็เพราะแต่ในอัปนามีทุคฺคิฆานเป็นอาทิ ครั้นออกจากฆานแล้ววิตกกิจรอกครอบงำจิตสันดานได้เป็นอันเร็วพลัน เหตุตั้งนั้นกิจที่ข่มปัจจนิกธรรมมีวิตกเป็นอาทินั้นมิได้ปรากฏแก่ผู้อื่น เหตุตั้งนั้น กิริยาที่ข่มวิรณธรรมมีกามฉันท์เป็นอาทินั้นได้ชื่อว่า ปรากฏแจ้ง อาศัยเหตุฉะนี้สมเด็จจสรพรหมพุทธเจ้า จึงตรัสเทศนาเฉพาะแต่ข่มวิรณสิ่งเดียวเป็นวิกขัมภนปหาน

ในพระบาลีนั้นว่า “อํ ปหานํ” อันว่าปหานอันใดคือกิริยาอัน มละเสีย ขจัดเสียซึ่งธรรมอันควรจะพึงมละเสีย นั้น ๆ ด้วยองค์คือญาณอัน บังเกิดเป็นอวยวะแห่งวิปัสสนา นั้น ๆ จุขหนึ่งกิริยาดวงประทีป อันบุคคล ตามไว้ในราตรีภาค ขจัดเสียซึ่งมืด ปหานตั้งนี้ชื่อว่า ตทังคปหานจัดโดย ประเภทได้ ๑๓

คือกิริยาอันโยคาพจรมละเสีย ซึ่งสักกายทิกฺขุติด้วยกำหนดซึ่งนามแล

รูป ๑

คือมละเสียซึ่งอเหตุกทิกฺขุติ แลวิสมเหตุกทิกฺขุติ แลเมสทินคือกัฆชาด้วย กำหนดซึ่งปัจจัยแห่งนามแลรูป ๑

คือมละเสียซึ่งลัทธา อันถือผลคือเอาซึ่งประชุมแห่งนามแลรูปว่าตนว่า ของตนด้วยพิจารณากาลป ๑

คือมละเสียซึ่งทางอันผิด สำคัญว่าทางในธรรมอันใช่ทางด้วยมัตถกามีคควัตถานญาณ ๑

คือมละเสียซึ่งอุจเฉทิกิฏฐิตี ด้วยอุทยัทสสนะ คือญาณอันรู้ซึ่งลักษณะ

เกิดแห่งนามแลรูป ๑

คือมละเสียซึ่งสัสตศกิกิฏฐิตีด้วยญาณอันเห็นซึ่งลักษณะแห่งนามแลรูป ๑

คือมละเสียซึ่งสำคัญ คือสภาวะหามิได้ ในนามรูปอันก่อปรด้วยภยตุ

ปฏิฐานญาณ ๑

คือมละเสียซึ่งสำคัญผิต อันประพฤติเป็นไปด้วยสามารถยินดีในเบญจ-
ขันธ์ ด้วยทิวญาณ ๑

คือมละเสียซึ่งสัญญาอันกำหนดตึงนัก ด้วยนิพิทาญาณ ๑

คือมละเสียซึ่งสภาวะมิได้ไปต้องปล่อยตน ให้พ้นจากนามแลรูปด้วย

มฤจิตุกามยตญาณ ๑

คือมละเสียซึ่งโมหะอันเป็นปฏิบัติแก่ปฏิสังขชาญาณ คือปัญญาอันตก
แห่งอุบายอันจะมละเสียซึ่งสังขาร ๑

คือมละเสียซึ่งมิได้มีธยัสถ์ในสังขารด้วยอุเบกขาญาณ ๑

คือมละเสียซึ่งอันผิตจากคลองอริยสัจ คือถือเอาว่าเที่ยงเป็นอาทิใน
สังขาร ด้วยอนุโลมญาณ ๑ เป็น ๑๓ ด้วยกัน ชื่อตทั้งคปทาน

พระพุทธโฆษาจารย์แสดงตทั้งคปทาน โดยอนุโลมล่ำดับแห่งวิสุทธิตั้งแล้ว บัดนี้ปรารดณาเพื่อจะสำแดงตทั้งคปทานนั้น ด้วยสามารถแห่งอัญญาารสมหาวิปัสสนา จึงกล่าววาระพระบาลีเป็นอาทิกคือ “ยิ วา ปน” แปลว่าตามวาระพระบาลีว่า “ยิ ปทานิ” อันว่าปทานอันใดประพฤติเป็นไปในมหาวิปัสสนา ๑

คือมละเสียซึ่งสุขสัญญา สำคัญว่าเป็นสุขด้วยทุกขานุปัสสนา ๑

คือมละเสียซึ่งสำคัญว่าตน ทั่วยอนัตตานุปัสสนา ๑

คือมละเสียซึ่งค้นหาอันประกอบด้วยปิตักด้วยนิพพิทานุปัสสนา ๑

คือมละเสียซึ่งระคะ ทั่วยวิราคานุปัสสนา ๑

คือมละเสียซึ่งสมุทัย ทั่วยนิโรธานุปัสสนา ๑

คือมละเสียซึ่งถ่อมมันด้วยค้นหาทวิภูฏีในปัญญาจันทร์ ทั่วยปฏินิสัสคานุปัสสนา ๑

คือมละเสียซึ่งสำคัญว่าเป็นแห่งหนึ่งแห่งเดียว ทั่วยสามารถแห่งสันตติเนื่องบมิได้ขาด แลประชุมไปทั่วยกองนามแลรูปแลกิจจรรย์ด้วยขยานุปัสสนาคือปัญญาอันวิจารณ์พราภสังขารออกจากแห่งแล้วก็สังเกตเห็นว่าอนิจจัง “ขยตุเถน” ทั่วยสภาวะสิ้นไป ๑

คือมละเสียซึ่งอายุหนะ คือกิริยาอันเพียรพยายามให้เกิดอกภิสังขารมีบุญญาภิสังขารเป็นอาทิ ทั่วยขยานุปัสสนา คือสภาวะสังเกตเห็น ซึ่งทำลายสังขาร โดยปัจจักขสัทธี แลอนุমানสัทธี แลน้อมจิตไปในนิโรคือสังขารภังคัน ๑

คือมละเสียซึ่งฐุสัจญา สำคัญว่าถาวรมั่นคงในสงสาร ทั่วยวิปริณามานุปัสสนา คือปัญญาอันเล็งซึ่งสังขารมีรูปสัททวเป็นอาทิอันล่วงเสียซึ่งปริจเฉทนั้น ๆ มีปฏิสนธิแลจุติเป็นต้น แลแลประพฤติแปรเป็นอื่นแลแปรไปทั่วยอาการ ๒ คือชราแลมรณะแห่งสังขารอันบังเกิด ๑

คือมละเสียซึ่งอนิจจานิมิต คือกำหนดว่าเที่ยงทั่วยอนิจจนิมิตตานุปัสสนา คือปัญญาอันพิจารณาเห็นว่าเป็นอนิจจัง ๑

คือมละเสียซึ่งปณิธิ คือความปรารถนา ซึ่งสุขในสังขารทั่วยอัปถิหิตานุปัสสนา คือปัญญาอันพิจารณาเห็นแก่ทุกข์ฝ่ายเดียว

คือมละเสี่ยซึ่งอภินิเวส ถือเอามันว่า "อตุถิ อตุตา" ตัวคนนี้มี
ด้วยสัญญาตนูปัสสนา คือบัญญัติพิจารณาเห็นว่าสัญญาเปล่าจากตน ๑

คือมละเสี่ยซึ่งถือมันว่า เป็นแก่นสารในสังขารธรรมอันหาแก่นสาร
มิได้ ด้วยอธิบัญญัติธรรมวิปัสสนา ได้แก่บัญญัติอันรู้ซึ่งอารมณ์มีรูปเป็น
อาทิ แล้วแลเห็นซึ่งทำทั้งหลายแห่งอารมณ์นั้น แลทำลายแห่งจิตมีรูปเป็น
อาทินั้น เห็นอารมณ์แล้วก็ถือเอาสภาวะสัญญาเปล่าด้วยสามารถแห่งทำลาย
ด้วยมนสิการว่าสังขารธรรมแท้จริง มีแต่จะทำลายไปฝ่ายเดียวมรรณธรรม
นั้นแล้ว ก็มีแต่สังขารธรรมเป็นแท้จะมีสัตว์มีบุคคลผู้พ้นจากสังขารทำลายหา
มิได้ ๑

คือมละเสี่ยซึ่งสัมโมหากินิเวส อันประพฤติเป็นไปด้วยสามารถแห่ง
กงขาเป็นอาทิวา ดังอาตมะราฟิง ตัวอาตมะนี้ มีเลหรือในอดีตกาลแล
เป็นไปด้วยถือผิดคิด เป็นต้นว่าสัตว์โลกบังเกิดแต่พระอิศวรนารายณ์แตกแต่ง
ด้วยฤทธาฤทธาณทัตสนะ คือกำหนดซึ่งนามแลรูปกับทั้งปัจจัย ๑

คือมละเสี่ยซึ่งอาลยาภินิเวส คือถือมันผูกอาลัยในสังขาร เหตุมนสิการ
กำหนดว่าสังขารอันใดน้อยหนึ่ง ที่ควรจะเป็นที่แอบอิงอาศัยนั้นมิได้ปรากฏ
ด้วยอาทินวานูปัสสนา คือบัญญัติอันบังเกิดด้วยสามารถแห่งภยตุนัญฐานญาณ
เห็นซึ่งโทษในภพทั้งปวงเป็นอาทิ ๑

คือมละเสี่ยซึ่งโมหะอันเป็นปฏิบัติแก่สังขาญาณ ด้วยปฏิสังขานูปัสสนา
คือบัญญัติอันตนแต่งอุบาย จะเปลื้องตนให้พ้นจากสังขาร ๑

คือมละเสี่ยซึ่งโยคาภินิเวสคือ ประพฤติเป็นไปแห่งกามสังกโยคาท
กิเลส ด้วยวิวิฏฐานูปัสสนา สังขารุเบกขาญาณแลอนุโลมญาณ ๑

อันว่าปหานอันสำแดงมาในมหาวิปัสสนาทั้ง ๑๘ ประการก็ชื่อว่า
ตทั้งคปหาน นักปราชญ์พึงรู้โดยพิสดาร ด้วยประการดังนี้

สมุจเฉตปทานนั้น เมื่อพระโยคาพจรเจ้า มละเสียซึ่งธรรม
 ทั้งหลาย มีอนุสัยสังโยชน์เป็นอาทิ พระอริยมรรคญาณ สังขารเสียมิให้
 ประพศติเป็นไปในสันดาน มีอาการดุจหนึ่งอสุณีจักรอันตกต้องต้นไม้ ฤ
 นั้นก็ถึงแก่พินาศ มีอาจเพื่อจะเจริญสืบรุกขสันดานต่อไปได้ ถ้าปทาน ๓
 ประการ ทั้งพรตนามมาแล้วนั้น ยกเอาแต่สมุจเฉตปทานสิ่งเดียว เป็น
 ที่ต้องประสงค์ในที่นี้ ถ้าจะว่าฝ่ายหนึ่งเล่าแม้ว่าปทานทั้ง ๓ คือ
 วิกขัมภนปทาน และทั้งคปทานก็ดีเมื่อประพศติเป็นไปในบุรพภาคปฏิบัติ
 แห่งพระโยคาพจรนั้นก็เป็นการเพื่อจะให้สำเร็จประโยชน์ คือสมุจเฉต-
 ปทานแท้จะแปรเป็นอันหาบมิได้ เหตุดังนี้หนักปราถณูปึงสันนิษฐานเกิดว่า
 ปทานทั้ง ๓ ประการนั้น เป็นกิจแห่งพระอริยมรรคญาณทั้งสิ้น ด้วย
 ปริยายนามดังนี้ เปรียบอาการดุจหนึ่งบรมกษัตริราชธิดาอันพิฆาตมาซึ่ง
 พระยาอันเป็นปัจจามิตรเสียแล้วแลได้ปราบดาภิเษก การทวงทวงที่กระทำมา
 ตราบเท่าถึงดำเรจราชสมบัตินั้นแม้ว่าผู้อนจากบรมกษัตริย์กระทำก็ดี ชน
 ทวงทวงก็ย่อมกล่าวว่ บรมกษัตริย์สันตงหนัน ฉันใดก็ดี นักปราถณูปึง
 สันนิษฐานว่า ปทานทั้ง ๓ ประการ มีวิกขัมภนปทานเป็นอาทิ เป็นกิจ
 แห่งพระอริยมรรคญาณดุจดังนั้น

๕ สันความในปทานกิจเท่านั้น

จักถวายนิจฉนัยในบท คือสังกิริยาสืบต่อไป

สังกิริยา มีประเภท ๒ ประการคือ โลกยสังกิริยา กระทำ
 อารมณให้แจ้งฝ่ายโลกียะ ๑

คือโลกุตตรสังกิริยา กระทำอารมณให้แจ้งฝ่ายโลกุตตระ ๑

ในโลกียสังฆิกิริยานั้น มีประเภท ๒ ประการ คือ ทัสสนะ
สังฆิกิริยา ๑ ภาวนาสังฆิกิริยา ๑

พระโยคาพจรถูกต้องซึ่งฌานมีปฐมฌานเป็นอาทิด้วยฌานสัมผัสส์
คือรู้แจ้งว่าฌานนอาตมะได้ ดังนั้นก็ได้ชื่อว่าโลกียสังฆิกิริยา

ประการหนึ่งธรรมทั้งหลายใด แม้ว่าจะให้เกิดในสันตทานแห่ง
ตน कुछหนึ่งว่าวิญญาณแลมรรคแลผลนั้นก็ดี แต่ทว่าบุคคลหารู้ด้วย
ญาณแห่งตน มิได้ถือเอาแต่คำผู้อื่นด้วยสามารถกำจัดเสียซึ่งโมหะอันปกปิด
ไว้ซึ่งธรรมทั้งหลายนั้น แลธรรมทั้งหลายนั้นก็ได้อันบุคคลกระทำ
ให้แจ้งด้วยโลกียสังฆิกิริยา

กิริยาอันพระโยคาพจรเห็นพระนิพพาน ในขณะที่แห่งพระโสตา
ปัตติมรรคบังเกิดชื่อว่า ทัสสนะสังฆิกิริยา ทัสสนะนั้นเป็นชื่อแห่ง
พระโสตาปัตติมรรค เพราะเหตุเห็นพระนิพพานก่อนพระอริยมรรคเบื้อง
บน ๆ ฝ่ายโคตรภูญาณนั้น แม้ว่าจะเห็นพระนิพพานก่อนพระโสตาปัตติ
มรรคก็ดี ก็มิได้ชื่อว่าทัสสนะ เพราะเหตุว่า เห็นแล้วแลมิได้สำเร็จอัน
พึงจะกระทำ คือกำจัดกิเลสอย่างพระอริยมรรคนั้น กิริยาอันพระโยคาพจร
เห็นพระนิพพาน ในขณะที่แห่งพระอริยมรรคตรัยเบื้องบน มีพระสกทาคา
มิมรรคเป็นอาทิชื่อว่า ภาวนาสังฆิกิริยา ภาวนานั้น เป็นชื่อแห่งพระ
อริยมรรคเบื้องบน เพราะเหตุว่าจำเริญในอารมณ์คือพระนิพพาน อัน
พระโสตาปัตติมรรคเห็นแต่นั้น

ในที่นี้พระอาจารย์ประสงค์เอาแต่สังฆิกิริยา ๒ ประการ คือ
ทัสสนะสังฆิกิริยา แลภาวนาสังฆิกิริยา เหตุทั้งนั้น นักปราชญ์พึง
สันนิษฐานว่า ภาวนากระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน ด้วยสามารถ

แห่งทัสสนะภาวนาทั้ง ๒ นั้น เป็นกิจแห่งพระอริยมรรคญาณ^{๓๕} สันความ
ในสังขิกิริยาเท่านั้น

ฝ่ายภาวนา^{๓๖}นั้นเล่า ที่พระอาจารย์เจ้าประสงค์กล่าวในที่นี้ก็มี
๒ ประการคือ โลกียภาวนาประการ ๑ โลกุตตรภาวนาประการ ๑

ล้าภาวนา ๒ นั้น พระโยคาพจรยังศีล สมาธิ ปัญญา อันเป็น
ฝ่ายโลกียะให้บังเกิด แลอบรมสันดานด้วย ศีล สมาธิ ปัญญา^{๓๗}นั้นชื่อ
ว่าโลกียภาวนา

พระโยคาพจรยังศีล สมาธิ ปัญญา อันเป็นฝ่ายโลกุตตระให้
บังเกิด แลอบรมสันดานด้วยโลกุตตรศีลเป็นอาทินั้น ชื่อว่าโลกุตตร
ภาวนา

ในที่นี้พระอาจารย์ประสงค์เอาแต่โลกุตตรภาวนา คำที่ว่ามานี้
ยุดิด้วยคำภายหลัง เมื่อพระอริยมรรคญาณ^{๓๘}ทั้ง ๔ ยังศีล สมาธิปัญญา
อันโลกุตตระให้บังเกิดแล้ว ก็อบรมสันดานแห่งพระอริยบุคคล ด้วย
โลกุตตรศีลเป็นต้นนั้น ด้วยภาวนาเป็นสหชาติที่บังจาย เหตุใดเหตุ
ดังนั้น อันว่าโลกุตตรภาวนา^{๓๙}นั้นแลได้ชื่อว่า เป็นกิจแห่งพระอริยมรรคญาณ
วินิจฉัยในกิจ ๔ มีปัญญากิจเป็นต้น สันความโดยสังเขปเท่านั้น

อันว่าปริจเฉทเป็นคำรบ ๒๒ ชื่อว่า ญาณทัสสนะวิสุทธินิเทศ
ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในคัมภีร์พระวิสุทธิมรรค อันพระพุทธ
โฆษณาจารย์เจ้ารจนาไว้ เพื่อประโยชน์จะให้บังเกิดปราโมทย์ยินดีแห่ง
สัพปุริสชน กิจการจบบริบูรณ์เท่านั้น

“**ปัญญาภาวนาย โภ อานิสโส**” พระพุทธโฆษาจารย์เจ้าจึง
วิสัยชานาในปัญหากรรม คือคำปจฉาถามว่า ธรรมตั้งฤเป็นอานิสโส
แห่งปัญญาภาวนา

ในที่นี้ยากที่จะสำแดงโดยพิสดารให้เสร็จสิ้นได้ จะสำแดงแต่
ใจความโดยสังเขป

“**นานากิเลสวิหัตสนิ**” กิริยาที่พระโยคาพจรกำจัดเสียซึ่งกิเลส
ต่าง ๆ มีสัทธิกยวิภูฏฐิเป็นอาทิ ด้วยวิกรมภนปทาน แลตทังภน
จำเดิมแต่กำหนดซึ่งนามแลรูป อันนั้นก็ปราษฎ์พึงรู้ว่าเป็นอานิสโสแห่ง
โลกิยะปัญญาภาวนา

“**อริยมกคกขณ**” พระโยคาพจรกำจัดเสียซึ่งกิเลสต่าง ๆ มี
สังโยชน์เป็นอาทิ ในขณะบังเกิดแห่งพระอริยมรรคทั้ง ๔ อันนี้แลเป็น
อานิสโสแห่งโลกุตระปัญญาภาวนา

“**น เกวลญจ**” ไซ้จะประสงค์เอาแต่สภาวะกำจัดกิเลส เป็น
อานิสโสแห่งปัญญาภาวนาแต่เท่านั้นหาบมิได้

“**อริยผลสถานภูวนิปี**” แม้วกิริยาอันพระอริยบุคคลได้เสวย
รสแห่งพระอริยสามัญญผลทั้ง ๔ มีพระโสดาปัตติผลเป็นต้น ก็ได้ชื่อว่า
เป็นอานิสโสแห่งปัญญาภาวนา

“**ทวิหากาเรหิ รสถานภูวนิ**” แลกิริยาอันเสวยรส แห่งอริยผล
นั้นมี ๔ ประการ คือ เสวยรสแห่งอริยผล ประพตติเป็นไปในมคควิตติ
ประการ ๑ คือเสวยรสแห่งอริยผล อันเป็นไปด้วยสามารถแห่งผล
สมาบัติประการ ๑ เป็นรสแห่งพระอริยผล ๒ ประการด้วยกัน

มีกระทั้ความในปัญญา ๙ ประการ ทำนตั้งไว้เพื่อประโยชน์จะ
สำแดงให้แจ้งความ ซึ่งว่าพระอริยผลประพตติเป็นไปในผลสมาบัติ

ปฐมบัญญัติว่า ผลสมบาตนั้นเป็นทั้งฤ ทุติบัญญัติว่า บุคคลทั้งฤเข้าไปสู่ผลสมบาต ตติบัญญัติว่า บุคคลทั้งฤมิได้เข้าสู่ ผลสมบาต

จตุตบัญญัติว่า บุคคลเข้ามาสู่สมบาตนั้น เพื่อประโยชน์ทั้งฤ บัญญัติว่า กิริยาอันเข้าซึ่งผลสมบาตนั้นเป็นทั้งฤ ฉกฐบัญญัติว่า กิริยาที่จะตั้งอยู่ในผลสมบาตนั้นด้วยอาการทั้งฤ สัตตมบัญญัติว่า จะออกจากผลสมบาตนั้นด้วยอาการทั้งฤ อฏฐบัญญัติว่า ธรรมทั้งฤเกิดในลำดับแห่งผล นวมบัญญัติว่า ผลนั้นเกิดในลำดับแห่งผลทั้งฤ

ซึ่งตามในปฐมบัญญัติว่า คือผลสมบาตนั้นเป็นทั้งฤ วิสัชนาว่า กิริยาอันประพฤติเป็นไป แห่งพระอริยผลฉานด้วยแห่งอัปนาคือ อัน บังเกิดเป็นอารมณ์น้อมจิตเข้าสู่พระนิพพานนั้นแล ชื่อว่าผลสมบาต

ในทุติปัญหา กับตติปัญหา ว่าบุคคลทั้งฤเข้าซึ่งผลสมบาตแล บุคคลทั้งฤมิได้เข้าซึ่งผลสมบาต ท่านวิสัชนาเป็นปัจฉาสนัยคือวิสัชนา ข้างตติปัญหาก่อน แล้วจึงย้อนวิสัชนา ทุติปัญหาต่อภายหลัง ว่าบุุชชน ทั้งปวงมิได้เข้าซึ่งผลสมบาตเหตุทั้งฤ เหตุผลสมบาตนั้น อันบุุชชน ทั้งปวงยังมีได้ถึง พระอริยทั้งปวงเข้าสู่ผลสมบาต เหตุผลสมบาตนั้น พระอริยบุคคลได้แล้ว

ถ้าจะว่าโดยพิเศษเป็นแผนก พระอริยเจ้าเบองบน ๆ มีพระสกทา- คามเป็นต้น ก็มีได้เข้าซึ่งผลสมบาตเบองตา ๆ มีพระโสทาปัตติผล เป็นต้น เหตุผลสมบาตเบองตานนั้น ระวังจากสันดานเพราะว่าถึงซึ่งภาวะ เป็นบุคคลอันต่างไปแล้ว

ฝ่ายพระอริยบุคคลเบื้องต้น่า ก็มีอาจเข้าสู่ผลสมาบัติเบื้องต้นได้
เหตุยังไปมิได้ถึง

นักปราชญ์พึงสันนิษฐานเป็นแท้ว่า พระอริยบุคคลทั้งปวงเฉพาะ
เข้าได้แต่ผลสมาบัติแห่งตน ๆ

ในปัญหาการบ ๔ ที่ว่าบุคคลเข้าสู่สมาบัติเพื่อประโยชน์ตั้งถุั้น
วิสัยเห็นว่า บุคคลมีประโยชน์จะอยู่สบายในอัทธภาพอันเห็นประจักษ์ใน
ปัจจุบันนั้น จึงเข้าสู่ผลสมาบัติ

มีสาธกอุปมาเปรียบเทียบว่า บรมกษัตริย์อันแสวงความสุขในสิริราช
สมบัติ แลเทพยดาอันแสวงสุขในทิพยสมบัติ ฉนั้นใดก็ดี ฝ่ายพระอริยสาวก
ทั้งหลาย ก็กำหนดซึ่งกาลเวลาด้วยมนสิการว่า อาตมาจะแสวงซึ่งโลกุตตร
สุข แล้วก็เข้าสู่ผลสมาบัติ ในขณะที่อันปรารถนาก็มีอุปไมยตั้งนั้น

ในปัญหาการบ ๕ }
๖ } ซึ่งว่ากิริยาจะเข้าสู่สมาบัติด้วยอาการตั้งถุ
๗ }

แลตั้งอยู่ในสมาบัติด้วยอาการตั้งถุ แลออกจากสมาบัติด้วยอาการตั้งถุ
นั้น วิสัยนาโดยลำดับกิริยาที่พระอริยบุคคลเข้าสู่สมาบัตินั้นด้วยอาการ ๒
คือมิได้มนสิการซึ่งอารมณ์อันอื่นจากพระนิพพาน ๑ คือกระทำซึ่งพระ-
นิพพานเป็นอารมณ์ไว้ในใจ ๑

นักปราชญ์พึงรู้ลำดับแห่งกิริยา อันพระอริยบุคคลจะเข้าสู่ผล
สมาบัติดังนี้

พระอริยสาวกผู้มีประโยชน์ ต้อยผลสมาบัตินั้นพึงเข้าสู่ที่ไรฐาน
เป็นที่ควรแก่การวิเวก แล้วมีจิตออกจากอารมณ์ต่าง ๆ แลเร้นอยู่ในพระ

กรรมฐาน พึงพิจารณาสังขารจำเดิมแต่อุทฺथัพพญาณเป็นอาทิทราบเท่าถึง
อนุโลมญาณ อันว่าจิตสันดานแห่งพระอริยสาวก อันมีลำดับพระวิปัสสนา
ประพตฺติเป็น ไปดังนี้ ก็เข้าไปในอารมณ์คือพระนิโรธ ด้วยสามารถแห่ง
ผลสมาบัติ ในลำดับแห่งพระโคตรภูญาณอันมีสังขารเป็นอารมณ์

อนึ่งพระเสขบุคคล มีพระโสตาบันเป็นอาทิ พิจารณาสังขารด้วย
อุทฺथัพพญาณเป็นต้นดังกล่าวมานี้ เมื่อพระอุปฺปนฺนาจะบังเกิดก็เกิดเป็นจิตแท้
จะบังเกิดมรรคจิตหาบมิได้ เพราะเหตุว่ามีอิชฺฌาสนัยน้อยไปในผลสมาบัติ
เป็นทวิภูตรธรรมสุขวิหารโดยแท้ จะเจริญพระวิปัสสนา เพื่อจะให้ถึงซึ่ง
พระอริยมรรคเบืองบนนั้นยังบมิได้ก่อนอาศัยเหตุนี้ มรรคจิตจึงไม่บังเกิด
แท้จริง บังเกิดแต่ผลที่อาตมาได้ไว้แต่ก่อนนั้น

อนึ่งมีคำอาจารย์ พวกอภฺยคีรีว่าสีกล่าวไว้ฉะนี้ ว่าแต่พระเสข
บุคคลคือพระโสตาบัน มีความดำริว่าอาตมาจะเข้าซึ่งผลสมาบัติปรารภ
เจริญพระวิปัสสนา ก็เป็นพระอนาคามีบุคคลไป

พึงเห็นกับปราชญ์รู้แท้กล่าวแก่อาจารย์เหล่านั้นดังนี้ว่า ถ้าท่าน
จะถือเอาอธิบายดังนั้น ก็ยังไม่คงอยู่แต่เพียงนั้น แม้พระอนาคามีบุคคล
เมื่อเจริญพระวิปัสสนา เพื่อจะเข้าสู่สมาบัติก็ผลัดตัวไปเป็นพระอรหันต์ ๆ
ก็จะผันแปรไปเป็นพระปัจเจกโพธิ์ ๆ ก็จะไปเป็นพระสัพพัญญูพุทธเจ้า ก็
จะได้โดยลัทธิแห่งท่าน เหตุดังนี้อันคำว่าอาจารย์พวกนี้ บมิควรที่จะถือ
เอาเป็นประมาณได้ คำพระอาจารย์ทั้งหลายก็ห้ามในพระบาลี แห่งพระ
คำอภฺยคีรีอาจารย์นั้น นักปราชญ์อย่าฟังเอา พึงถือเอาคำนี้ไว้เป็น
บังเกิดแก่พระเสขบุคคลอันเข้าสู่ผลสมาบัติ มรรคจิตจะบังเกิดบมิได้
แลนักปราชญ์พึงถือเป็นประมาณได้

ประการหนึ่งพระอรिसาวกเจ้าทั้งปวง เมื่อแรกได้พระอริยมรรค มีพระโศคาปัตติมรรคเป็นอาทิ และพระอริยมรรคนั้น ยุติในปฐมฌาน คือประกอบด้วยฌาน ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตาเหมือน ด้วยปฐมฌาน พระอริยผลอันบังเกิดในผลสมาบัติวิถีนั้นก็ประกอบด้วย องค์ฌาน ๕ เหมือนด้วยองค์ปฐมฌาน ฉะนั้นพระอริยมรรคอันพระอริยสาวก ได้ั้น เหมือนด้วยทุกขฌานเป็นต้นอันใดอันหนึ่ง ก็มละองค์มีวิตก วิจารณ์เป็นอาทิอันหนึ่งนั้น อันว่ากิริยาอันพระอริยบุคคลเข้าสู่ผลสมาบัติ ก็มีด้วยประการดังกล่าวมานี้

สภาวะที่จะอยู่ในผลสมาบัตินั้น ก็ตั้งอยู่ด้วยอาการ ๓ คือมิได้ มนสิการ ซึ่งนิमितทั้งปวง

อธิบายว่า มิได้เอาจรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเป็น อารมณฺ์ ๑

คือกำหนดกาลแต่ก่อนเข้าสู่ผลสมาบัตินั้นว่า อาตมาจะอยากจาก สมาบัติในกาลมีชื่อโพ้น ๑

เมื่อกาลมีกำหนดนั้นยังไปมิได้ตราบใด ก็ตั้งอยู่ในสมาบัตินั้นด้วย อาการ ๓ ดังกล่าวมานี้

กิริยาที่จะออกผลสมาบัตินั้นเล่า ก็ออกด้วยอาการ ๒ คือกระทำ มนสิการ ซึ่งสังขารธรรมทั้งปวง มีรูปนิमितเป็นต้น เป็นอารมณฺ์ ประการ ๑ แลข้อที่กระทำมนสิการ ซึ่งนิमितทั้งปวง มีรูปนิमितทั้งปวง เป็นอารมณฺ์นั้น จิตอันนั้นจะเอานิमितทั้งปวงเป็นอารมณฺ์ได้ ในขณะที่ เดียวคือขณะอันออกจากสมาบัตินั้นหามิได้โดยแท้ แต่ที่ว่าคำซึ่งมนสิการ ซึ่งนิमितทั้งปวงนั้นว่า ด้วยสามารถสงเคราะห์เอาซึ่งอารมณฺ์ทั้งปวงหา नियม

ไม่มีได้ตามแต่จะปรากฏ เหตุตั้งนั้นถ้าจะเอาใจความ ก็คืออนิมิตอันใดอันหนึ่ง
มีกรรมนิमितเป็นอาทิที่เป็นอารมณ์แห่งภวังคจิต คิดพันมาแต่แรกปฏิสนธิ
ในปัจจุบันภพนั้น เมื่อพระอริยสาวกมละอารมณ์ คือพระนิพพาน และ
กระทำมโนการซึ่งอารมณ์ มีกรรมนิमितเป็นอาทิ กิริยาที่ออกจากผลสมาบัติ
ก็มีด้วยภวังคจิตนั้น

นักปราชญ์พึงรู้ลักษณะอันออกจากผลสมาบัตินั้น ด้วยประการดังนี้

ในปัญหากรรมเป็นคำรบ ๘ } ซึ่งว่าธรรมตั้งฤาในลำดับแห่ง

ผล ๆ บังเกิดในลำดับแห่งธรรมตั้งฤานั้น วิสัยเห็นว่า ผลจิตแท้จริงเกิดใน
ลำดับแห่งผลก็มีบ้าง บางทีภวังคจิตบังเกิดในลำดับแห่งผลก็มี อนึ่งผลนั้น
ที่บังเกิดในลำดับแห่งมรรคก็มี ผลบังเกิดในลำดับแห่งผลก็มี ผลบังเกิดแห่ง
โคตรภูก็มี ผลบังเกิดในลำดับแห่งเนวสัญญานาสัญญายตนะก็มี ถ้าผลทงปวง
อันบังเกิดในลำดับแห่งมรรคนั้น เฉพาะได้แต่มรรควิธี ๆ นั้น ผลจิตบังเกิด ๒
ขณะ ๓ ขณะ ผลที่บังเกิดเป็นปฐมนั้นชื่อว่าเกิดในลำดับแห่งผลอันบังเกิด
ภายหลัง ๆ นั้น ชื่อว่าเกิดในลำดับแห่งผลอันบังเกิดก่อน ๆ

ในผลสมาบัติวิธีนั้นเล่า ผลที่บังเกิดแรกนั้นในลำดับแห่งโคตรภู ๆ
ในที่นี้ได้แก่อนุโลมญาณ อันถือเอาสังขารเป็นอารมณ์สมด้วยวาระพระบาลี
อันสมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธเจ้าตรัสพระสัทธรรมเทศนา ในพระคัมภีร์
พระมหาปฐกฐานว่า

“อรหโต อนุโลมิ ผลสมาปตฺติยา อนนฺตรปฺจฺเจน ปฺจฺจ
โย เสฏฺถานํ อนุโลมิ ผลสมาปตฺติยา อนนฺตรปฺจฺเจน ปฺจฺจโย”

แปลเนื้อความว่า อนุโลมจิตแห่งพระอรหันต์ เป็นอนันตรบัจจัย
แก่ผลสมาบัติแห่งพระอรหันต์ อนุโลมจิตแห่งพระเสขบุคคลเป็นอนันตร
บัจจัยแก่ผลสมาบัติแห่งพระเสขบุคคล ทั้งนี้ปราชญ์พึงรู้เถิดว่า โศตรภู
ที่นำหน้าผลสมาบัตินี้ ได้แก่อนุโลมจิตตาม วาระพระบาลีในคัมภีร์ พระมหา
บัญญัติฐานัน

เมื่อพระอริยสาวกเจ้า เข้าซึ่งนิโรธสมาบัตินั้น แลออกจากนิโรธ
สมาบัตินั้นด้วยผลจิตอันใด คือพระอนาคามีผลกัถิ พระอรหัตตผลกัถิ
ตามสมควรแก่บุคคล พระอนาคามีผล แลพระอรหัตตผลนั้นแล ได้ชื่อว่า
เกิดในลำดับแห่งเวทัญญานาสัญญาตนะแม้ว่าล่วงไปถึง ๗ วันแล้วกัถิ
ก็ได้ชื่อว่าเกิดในลำดับ เพราะเหตุมิได้มีจิตอันบังเกิดขึ้นในระหว่าง ๗ นั้น
ผลจิตทั้งปวงที่กล่าวมาแล้วนั้น ยกเสียแต่ผลจิตอันเกิดในมรรควิถี เหลือ
นั้นได้ชื่อว่าอันเป็นไปด้วยสามารถแห่งผลสมาบัติทั้งสิ้น “เอวเมตัง มกฺขมิ
ถิย” อันว่าผลจิตนั้นประพฤติเป็นไปโดยอาการ ๒ ด้วยสามารถบังเกิดใน
มรรควิถีแลผลสมาบัติวิถิ ด้วยประการดังนี้

“นิโรธสมาปตฺติสมาปชฺชนสมตฺถตา” กิริยาที่เสวยรสแห่ง
อริยสามัญญผลที่จะเป็นปัญญากาวานาสิงส์ สุดแต่เพียงนั้นหาบมิได้ แม้
ว่ากาวานาสามารถเพื่อจะเข้าซึ่งนิโรธสมาบัติกัถิ นักปราชญ์พึงรู้ว่าจัดเป็น
อาหิสังส์แห่งปัญญากาวานา

จึงมีปัญหากกรรม เพื่อจะสำแดงให้ปรากฏแห่งนิโรธสมาบัติในคำ
สังเขปนั้นว่า “กา นิโรธสมาปตฺติ” ธรรมคังฤฯ ชื่อว่านิโรธสมาบัติ
บุคคลตั้งฤฯเข้าซึ่งนิโรธสมาบัติมิได้ บุคคลเข้านิโรธสมาบัติได้นั้น เข้าได้
ในภพกัถิฤฯ บุคคลเข้านิโรธสมาบัตินั้นเพื่อประโยชน์ตั้งฤฯ หนึ่งกิริยาที่เข้า

นิโรธนั้นด้วยอาการตั้งฤา เมื่อเข้าแล้วแลจะตั้งอยู่ในนิโรธนั้น ด้วยอาการตั้งฤา ออกจากนิโรธนั้น น้อมไปในธรรมตาตั้งฤา อนึ่งบุคคลผู้กระทำกาลกิริยา กับบุคคลผู้เข้าในนิโรธนั้น จะแปลกกันตั้งฤา อนึ่งนิโรธสมาบัติ นั้นเป็นสังฆธรรมหรือ ๆ เป็นอสังฆธรรม อนึ่งจะว่าจะจะเป็นโลกียธรรมหรือ ๆ จะว่าเป็นโลกุตตรธรรม จะว่าเป็นนิปผันธรรมหรือ ๆ จะว่าเป็นอนิปผันธรรม สิริเป็นบัญญัติหกรม ๑๐ ข้อ

วิสัยนาในปฐมปัญหาเห็นว่า กิริยาอันมิได้ประพฤติเป็นไปแห่งจิตแลเจตสิกทั้งหลาย ด้วยสามารถดับไปโดยอนุกรมนั้นแล ชื่อว่านิโรธสมาบัติ

ในหุตติปัญหา แลตติยปัญหา คือตามว่าบุคคลตั้งฤา เข้านิโรธสมาบัติมิได้นั้น ท่านวิสัยนาหุตติปัญหาก่อน เพราะเหตุเป็นครุฐาน แล้วจึงกลับวิสัยนาหุตติปัญหาต่อภายหลัง เพราะเป็นอครุฐาน อย่างบุคคลผู้รทาง บอกรมรรคาให้แก่ผู้อื่นว่า “วามิ มุญจ ทกฺขิณิ คณฺห” ว่าท่านจงมละเสียซึ่งทางซ้าย แล้วจึงถือเอาซึ่งทางขวา

มีคำวิสัยนาว่าบุคคลที่เป็นปุถุชนทั้งปวงก็ดี พระโสดาบันบุคคลทั้งปวงก็ดี พระสกทาคามบุคคลทั้งปวง แม้ว่ามีปกติได้ซึ่งอัฐฐสมาบัติก็ดี ก็ยังมีอาจเพื่อเข้านิโรธสมาบัติได้เหมือนกันกับบุคคลอันมิได้ซึ่งอัฐฐสมาบัติ เพราะว่ายังมิได้เป็นองค์ปริปรณาจารย์คือกระทำให้บริบูรณ์ในสมาธิอาศัยเหตุมิได้มละเสียซึ่งกามฉันท์เป็นอาทิ อันเป็นข้าศึกแก่สมาธินั้น ด้วยสมุจเฉทปหาน แลสภาวะที่จะกระทำให้บริบูรณ์ในสมาธินั้น อาศัยแก่มละกามฉันท์เป็นอาทิขาดด้วยแท้

อนึ่ง พระอนาคามีบุคคลอันเป็นสุขขวิปัสสกะกัถิ พระอรหันต์อันเป็นสุขขวิปัสสกะกัถิ ก็มีอาจเพื่อจะเข้านิโรธได้ เพราะเหตุมีแต่กำลังวิปัสสนาสั่งเดียว หากำลังสมาธิคืออัญฐสมาบัติบมิได้

สภาวะอาจเพื่อจะเข้านิโรธสมาบัติได้นั้น อาศัยแก่บริบูรณ์กำลัง ๒ ประการ คือวิปัสสนาแลสมาธิ บุคคล ๒ จำพวก คือ พระอนาคามีบุคคล อันมีปกติได้ซึ่งอัญฐสมาบัติจำพวก ๑ พระชีนาสพบุคคลอันมีปกติได้ซึ่งอัญฐสมาบัติจำพวก ๑ อาจเพื่อจะเข้าได้ซึ่งนิโรธสมาบัติ เพราะเหตุประกอบด้วยกำลัง ๒ ประการ

ข้อความที่กล่าวมานี้ ยุติด้วยพระบาลีอันพระธรรมเสนาบดีกล่าวเป็นอุเทศวารไว้ในคัมภีร์พระปฏิสัมภิทามรคว่า “ทวิหิ พลหีสมนุ นาคตตฺตา ฯลฯ นิโรธสมาปฺตฺติยา ภาณนฺติ” แปลเนื้อความว่า บัญญาอันเจริญด้วยวิสามารถ เหตุประกอบด้วยคุณสัมปทา ๔ คือกำลังสองประการ ๑ คือระบับแห่งไตรพิธสังขาร ๑ คือประพตฺติเป็นไปแห่งโสฬสญาณประการ ๑ คือประพตฺติเป็นไปแห่งนวางุรบุรพวิหฺรสมาปฺติประการ ๑ ชื่อว่าญาณอันเป็นไปเพื่อจะเข้าซึ่งนิโรธ

แลคุณสัมปทากอปรด้วยพละ ๒ เป็นอาทินี้ ก็เฉพาะมีแก่พระอริยบุคคล ๒ จำพวก คือพระอนาคามีบุคคล คือพระชีนาสพบุคคลอันมิได้เหตุใดเหตุตังนั้น จึงเฉพาะเข้านิโรธได้ แต่พระอริยบุคคล ๒ จำพวกจำพวกอื่นบมิอาจเข้านิโรธได้

มีคัมภีร์เทศวารพิศดารแห่งอุเทศวาระบาลีว่า กำลังทั้ง ๒ ประการนั้นได้แก่สมถพละ ๑ วิปัสสนาพละ ๑

จึงมีคำบัญญัติหกรรณ “กตมฺิ สมถพลี” ธรรมคั่งฤาชื่อว่า

สมถพละ

วิสันหาว่า กิริยาอันมิได้ฟังชานใด คือจิตเป็นเอกกคคาารมณฺิ
ด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมวิตก ฉนฺข่มเสียซึ่งกายฉนฺทํ ผลอำนาจแห่งกุศล
จิตตูปบาทอันมีโลกะเป็นประธาน ประพฤติเป็นไปด้วยอาการข่มเสียซึ่ง
กามฉนฺทํ กิริยาที่มิได้ฟังชานคือเอกกคคาจิต ข่มเสียซึ่งกามฉนฺทํทนนฺได้ชื่อ
ว่าสมถพละ ด้วยอรรถว่าระงับซึ่งบ้จันนิกขรรรมมีกามฉนฺทํเป็นอาทิ และมี
ได้กัมปนาการด้วยปฏิบ่กขรรรม

อนึ่ง อันว่าสภาวะมิได้ฟังชานอันใด กล่าวคือเอกกคคาจิตตังมณฺ
ด้วยอำนาจพยาบาทวิตก อันข่มเสียซึ่งวิตกพยาบาท และอำนาจแห่งกุศล
จิตตูปบาท อันมีอุโทสะเป็นประธาน อันประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจข่ม
เสียซึ่งพยาบาทนั้น อย่างนนก็ได้ชื่อว่าสมถพละโดยอรรถอันนี้

อนึ่ง กิริยาอันมิได้ฟังชานอันใด กล่าวคือเอกกคคาจิตตสมาทาน
ตังมณฺด้วยอำนาจจาโลกสญฺญา อันบ้งเกิดด้วยกระทำารมณฺให้ปรากฏเป็น
พระอนิจจํ ทุกขํ อนตฺตา เหตุข่มเสียได้ซึ่งถนมิทระแล้วและกระทำไว้
ไนใจให้ดี

อนึ่ง สภาวะมิได้ฟังชานอันใด กล่าวคือเอกกคคาจิตตังมณฺด้วย
อำนาจแห่งจิตตสมาทานพระรัตนตรัยมณฺ มาเสียได้ซึ่งอุทฺธจจะกัถีสภาวะ
มิได้ฟังชานอันใด กล่าวคือเอกกคคาจิตตังมณฺด้วยสามารถแห่งโยคาพจร
ผู้พิจารณา ซึ่งสละสังขารแล้วและหายใจออก และหายใจเข้าสำเร็จด้วย
อานาปานสติ อันถึงซึ่งสภาวะเป็นยอกแห่งกิริยาที่ข่มเสียซึ่งมัจฉาวิตกทง
ปวงกัถิ

และกิริยาอันมิได้ฟังชาน กล่าวคือเอกัคคตาจิตตั้งมั่นตั้งนี้ ๆ ก็
ได้ชื่อว่าสมถผละ ด้วยอรรถาธิบายจากกล่าวแล้ว

พระพุทโธษาจารย์เจ้าสำแดงซึ่งสมถผละ ด้วยสามารถแห่ง
อุปาจารย์มานุคุจพรรณนามาจะนั้นแล้ว บัดนี้ปรารภนาเพื่อจะสำแดงสมถผละ
นั้น ด้วยสามารถอันถึงซึ่งกำลังอันตั้งมั่น อันเข้าศึกษาทั้งหลายในภายนอก
ปมิจาครอบงำย้ายได้ ด้วยอำนาจแห่งอัปนาสมาบัติ ๘ ประการ จึงตั้ง
กระทู้ปัญหาอาระบาลีว่า “สมถพลนฺติ เกนตฺถุเถนสมถพลี” แปลคำ
ปัจจุบันว่า “ยี่ สมถพลี” อันว่ากำลังสมถะอันใด “วุตฺติ” อันอาจารย์
กล่าวไว้ “ดี สมถพลี” อันว่ากำลังสมถะนั้น ด้วยอรรถาธิบายเป็นดังฤ

จึงวิสันหาเป็นใจความสังเขปว่า สมาริอันสัมปยุตด้วยฌาน คือ
สมาบัติ ๘ ประการ ก็อุปฐมฌานจิตตั้งมั่น มิได้ไหวด้วยปัญจนิเวรณธรรม
ทศยฌานจิตตั้งมั่น อันมิได้ไหวด้วยวิตกวิจารณ์ ทศยฌานสมาธิจิตตั้งมั่นมิได้
ไหวด้วยปีติ จตุตถฌานสมาธิจิตตั้งมั่นมิได้ไหวด้วยสุขโสมนัส เอกัคคตาจิต
ในอากาสนัญจายตนสมาธิมิได้ไหวด้วยรูปสัญญา ปฏิขสัญญา อตตสัญญา
วิญญาณัญจายตนสมาธิจิตมิได้ไหวด้วยอากาสนัญจายตนะ อากิญจัญญายตน
สมาธิจิต มิได้ไหวด้วยวิญญาณัญจายตนะเนวสัญญานาสัญญายตนสมาธิ
มิได้หวั่นไหวด้วยอากิญจัญญายตนะ และจิตสมาทานตั้งมั่นมิได้จลาจล
หวั่นไหว เพราะเหตุอุทฺธัจจะและกองสรรพกิเลสธรรม อันสทรคตด้วย
อุทฺธัจจะและปัญจขันธ์ทั้งหลาย “อิทฺธิ อภิปฺปนียตี” อันว่ากิริยาอันมิได้
ฟังชาน คือสภาวะแห่งจิตมีอารมณ์เป็นอันเดียว ได้นามบัญญัติชื่อว่า
สมถะผละนี้ โดยอรรถาธิบายว่า ตั้งมั่นมิได้หวั่นไหวด้วยปัจจัยนิกรรม
ตั้งพรรณนามาจะนั้นแล้ว ก็สิ้นความในสมถะผละนิเทศวารเท่านั้น

จึงมีคำปุจฉาในวิสัณหาพจนิตถวารว่า “กตมํ วิปัสสนาพลํ”
กำลังพระวิปัสสนานั้นคือสิ่งทั้งๆ

วิสัณหาว่า พระวิปัสสนา ๗ ประการ

คือ อนิจจานุปัสสนา ๑ ทุกขานุปัสสนา ๑ อนัตตานุปัสสนา ๑
นิพพิทานุปัสสนา ๑ วิจารณ์านุปัสสนา ๑ นิโรธานุปัสสนา ๑ ปฏินิสัสกคานุ
ปัสสนา ๑ รวมกันเป็น ๗ ประการด้วยกัน

“ยา ปญญา” อันว่าปัญญาอันใดแห่งพระโยคาพจรอันพิจารณา
เห็นอนิจจลักษณะ คือขยวยะวิปัสสนามิเทียงแห่งขันธ์ คือ รูป เวทนา
สัญญา สังขาร วิญญาณ และอายตนะมีจักขุเป็นอาทิ และชรามรณะ
ธรรมทั้งปวงล้วนเป็นอนิจจัง ด้วยอรรถว่าบังเกิดขึ้นแล้วก็สิ้นไป เกิด
ในอดีตฉิบหายไปในอดีต บ่มิทรมาณได้มาถึงปัจจุบัน เกิดในปัจจุบันบ่มิได้
ไปถึงอนาคต เกิดในอนาคตก็ดับไปในที่เกิดนั้น ๆ

“สา ปญญา” อันว่าปัญญานั้น คือพิจารณาเห็นอนิจจลักษณะ
ตั้งขึ้นชื่อว่าอนิจจานุปัสสนา

ปัญญาพิจารณาเห็นสังขารธรรมรูปเป็นอาทินั้น ว่ากอปรไปด้วย
ทุกข์โดยสภาวะที่ผัสสพึงกลัว เหตุอันความเกิดและความดับหากเบียดเบียน
และทุกข์อันเกิดในจตุรกาย และพื้นแห่งโรคมิจักขุโรคเป็นอาทิปัญญา
พิจารณาเห็นโดยทุกขลักษณะทั้งนี้ ชื่อว่าทุกขานุปัสสนา

ปัญญาอันพิจารณาเห็นสังขาร มีรูปเป็นอนัตตลักษณะโดยอรรถ
ว่าสูญเปล่าจากแก่นสาร โดยไร้ตัวไร้ตนไร้สัตว์ไร้บุคคลมิได้อยู่ในอำนาจ
แห่งตน เปล่าจากคนพาลปรักปับ ชื่อว่าอนัตตานุปัสสนา

ปัญญาอันพิจารณาเห็นสังขารทุกข์ แล้วแลเห็นย่อยหน่วยในสังขาร
ธรรมเพราะเห็นโทษดังกล่าวแล้ว ได้ชื่อว่านิพพิทานุปัสสนา

ปัญญาพิจารณาเห็นความปราศจากกำหนดในสังขาร ชื่อว่าวิราคะ
นุปัสสนา

ปัญญาพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ในคุณพระนิพพานอันเป็นที่ดับแห่ง
สังขาร ชื่อว่านิโรธานุปัสสนา

ปัญญาอันพิจารณาในที่สะอาดในสังขาร มีรูปเป็นอาทิ ชื่อว่า
ปฏินิสสัคคานุปัสสนา

และพระอนุปัสสนาทัง ๘ ประการ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นอาทิตั้ง
พรรณนามาจะนี้ แต่ละอัน ๆ ชื่อว่าวิปัสสนาพละ

ข้อความที่พรรณนามานี้ ได้อรรถาธิบายแต่วิปัสสนาศัพท์ อรรถ
แห่งพลศัพท์ยังมีได้ปรากฏก่อน

จึงมีคำปุจฉาคำยอรรธพลศัพท์ว่า “เอกตฺเถน วิปสฺสนาพลํ”
พระอนุปัสสนาพละนั้น โดยอรรถาธิบายเป็นคังฤ

วิสัยเห็นว่า วิปัสสนาพละนั้นคือจิตตั้งมั่น อันข้าศึกบมีอาจเพื่อจะ
ครอบงำให้กัมปนาการหวาดไหวได้ จึงได้ชื่อว่าวิปัสสนาพละ

อธิบายว่า พระอนิจจานุปัสสนาพิจารณาเห็นสังขารธรรมว่าเป็น
อนิจจังไม่เที่ยงแท้แล้ว ก็มีได้หวาดไหวเพราะวิปลาส คืออนิจจสัญญา
อันสำคัญว่าเที่ยง

ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุุปัสสนา พิจารณาเห็นสังขารธรรมเป็น
ทุกข์ว่าหาแก่นสารบมิได้แล้ว ก็มีหวาดไหวเพราะข้าศึก คือวิปลาสสัญญา
สำคัญว่ามีสุข และสำคัญว่าตัวตนในสังขาร

บัญญัติอันพิจารณาเห็นแต่เห็น้อยหน้าถ่ายเดียวแล้ว ก็มีได้ไหว
เหตุข้าศึกคือต้นหาอันมีในสังขารมีรูปเป็นอาทิ

บัญญัติอันพิจารณาปราศจากราคะคือกำหนดมิหวาดไหว เพราะข้าศึก
ราคะ

บัญญัติพิจารณานิโรธ คือพระนิพพานอันเป็นที่ดับสังขารมิได้ไหว
เพราะข้าศึก คือต้นหาสมุทัย

บัญญัติพิจารณาสละอาลัยในสังขาร มิได้ไหวเพราะข้าศึก คือ
อาทานปราทาน อันถ้อมันด้วยต้นหาและทิวฏฐิ

บัญญัติอันพิจารณาเห็นแจ้งในสังขารธรรมทั้งปวงแล้ว มิได้ไหว
เพราะเหตุอุวิชาและกองสรรพกิเลสธรรม อันสทรคด้วยอุวิชาและรูป
จตุขันธ์ และกอบรด้วยอุวิชา

“อิทิ วิปัสสนาพลี” อันว่าสภาพแห่งพระอนุบัสสนาบัญญัติมิได้
จราจล เพราะปัจจนิกธรรมมีสำคัญว่าเที่ยงเป็นอาทิ เพราะครอบงำเสียซึ่ง
ปัจจนิกธรรมทั้งปวงแล้วและตั้งมั่นตั้งขึ้น เชื่อว่าวิปัสสนาพละ

และคุณสัมปทาคำรบ ๒ ชื่อว่าระงับสังขาร ๓ ประการนั้น มี
นิเทศวารปัญจว่า สังขารทั้ง ๓ ประการนั้น คือสังคังฤ

วิสันหาว่า สังขารทั้ง ๓ นั้น คือ วิจสังขาร ๑ กายสังขาร ๑
จิตตสังขาร ๑

และวิจสังขารนั้นได้แก่วิตกวิจารณ์ เป็นพนักงานผู้ตกแต่งซึ่งวิเภท
อธิบายว่า เมื่อบุคคลกล่าวถ้อยคำอันใดอันหนึ่ง ก็อาศัยแก่วิตกวิจารณ์
ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ พิจารณาก่อนแล้วจึงออกกววิเภท คือ วาจาเมื่อภายหลัง
อาศัยเหตุนี้ อันว่าวิตกวิจารณ์จึงได้นามบัญญัติว่าวิจสังขาร

กายสังขารนั้น ได้แก่จิตตชวาโยธาตุ คืออัสสาสะ ปัสสาสะ ลม หายใจออกหายใจเข้า และลมอัสสาสะวาทปัสสาสะวาทนั้น ได้นามบัญญัติ ชื่อว่ากายสังขาร โดยบทวิคคหะ “กาเยน สงฺขரியนฺตฺติ กายสงฺขารํ” แปลว่า “เย อสฺสาสปฺสฺสาสา” อันว่าลมอัสสาสะและปัสสาสะทั้งหลาย ไต่ “กาเยน” อันนามกายกล่าวคือจิตและรูปกายคือสหชาตรูป “สงฺขரியนฺตฺติ” ตกแต่งด้วยสามารถเป็นชนกปัจจัย และสหชาตปัจจัย เหตุใด เหตุคั้งนั้น อันว่าลมอัสสาสะวาทและปัสสาสะวาทจึงได้ชื่อว่ากายสังขาร

อนึ่ง ลมอัสสาสะวาทและปัสสาสะวาทนั้น เมื่อบังเกิดในกาย ประพตฺติเนื่องด้วยกาย จึงได้ชื่อว่ากายสังขาร ยุตฺติด้วยวาระบาลีอันพระ ธรรมทินนาเถรภิกษุณีกล่าวไว้แก่วิสาขะอุบาสกว่า “อฺสฺสาสปฺสฺสาสาโจ อวฺสุ วิสาข กายิกา เอเต ฌมฺมา กายปฏิพฺพทฺธา ตสฺมา อฺสฺสาสปฺสฺสาสา กายสงฺขารํ”

จิตตสังขารนั้นได้แก่สัญญาเวทนา โดยวิคคหะว่า “จิตฺเตน สงฺขரியนฺตฺติ จิตฺตสงฺขารํ” แปลว่า “เย ฌมฺมา” อันว่าธรรมใด “จิตฺเตน” อันจิต “สงฺขரியนฺตฺติ” ตกแต่ง เหตุใดเหตุคั้งนั้น อันว่า ธรรมทั้งหลายนั้น “จิตฺตสงฺขารํ” ชื่อว่าจิตตสังขาร ๆ ได้แก่สัญญา และเวทนา

อธิบายว่า สัญญาเป็นพนักงานหมายอารมณ์ เวทนาเป็นพนักงาน เสวยรสแห่งอารมณ์ เมื่อบังเกิดก็อาศัยจิตเป็นใหญ่เป็นประธานเป็นอุปาท ปัจจัยให้บังเกิด ๆ ในจิต ประพตฺติเนื่องด้วยจิตได้ชื่อว่าตกแต่ง จึงได้ นามบัญญัติชื่อว่าจิตตสังขารในที่นี้ ยุตฺติด้วยวาระพระบาลีว่า “สฺถลฺลา จ เวทนา จ เจตฺติกา เอเต ฌมฺมา จิตฺตปฏิพฺพทฺธา ตสฺมา สฺถลฺลา จ เวทนา จ จิตฺตสงฺขารํ”

และวจีสังขาร คือวิตกวิจารณ์ระงับไปในขณะหนึ่ง เมื่อพระ
อริยสาวกเข้าสู่ทุติยฌานสมาธิ กายสังขารคือลมหายใจเข้าออกนั้นระงับใน
ขณะเมื่อสู่จตุตถฌานสมาธิ “ตสฺมา อสฺสาสปฺสฺสาสา กายสงฺขาร”
เพราะเหตุฉะนั้น อัสสาสะบัสสาสะลมหายใจออกและลมหายใจเข้าจึงได้นาม
บัญญัติชื่อว่ากายสังขาร

จิตตสังขาร คือสัญญาเวทนา ระงับไปในขณะเมื่อเข้านิโรธสมาบัติ
บัญญัติอันมีวิสัยสามารถชำนาญ กอปรด้วยระงับสังขาร ๓ ประการ โดย
ลำดับพรรณนามานี้ ก็เป็นอุปการูปนิสสัยคุณสัมปทาในนิโรธสมาบัติ

นิเทศวารปจฺจนาในคุณสัมปทา ข้อความที่ว้าวสีภาวนาเป็นไปด้วย
ญาณจรียา ๒๖ และญาณจรียา ๑๖ นั้น คือสิ่งใดบ้าง

วิสัยชานาว่า พระอนุปัตสนา ๘ ประการ คือ อนุปัตสนา ๘ ประการ
มีอนิจจานุปัตสนาเป็นอาทิ มีปฏิสนธิสักคานุปัตสนาเป็นปริโยสานที่กล่าว
แล้วในวิปัตสนาพละนั้น จัดเป็นฌานจรียาละอัน ๆ และวิวิฏฺฐานุปัตสนา
บัญญัติ อันพิจารณาเห็นพระนิพพานอันปราศจากกรรมวิฏฺฐิ คือ อภิสังขาร
เจตนา อวิชชา ตัณหา อุปาทาน นามและรูปเป็นอาทิ จัดเป็นฌาน
จรียาอันหนึ่ง เป็นคํารบ ๘

ฝ่ายโลกียญาณจรียา ๑ พระอริยมรรคญาณ ๔ พระอริยผลสมบัติ
ญาณ ๓ จัดเป็นญาณจรียาละอัน ๆ เป็นโลกุตตรญาณจรียา ๘ ประการคือ
ญาณจรียาฝ่ายโลกิยะ โลกุตตรระ ๘ เข้ากันเป็นญาณจรียา ๑๖ เป็น
อุปนิสสยูปการ แก่พระนิโรธญาณ

นิเทศวารปจฺจนาในคุณสัมปทา ชื่อว่าสมาธิจรียา ๘ นั้น คือธรรมกัณฑ์

วิสันนาว่า รูปพระอัปนาสมาธิ ๔ คือปฐมฌานก็ได้ชื่อว่าสมาธิจริยา

อธิบายว่า เป็นไปแห่งพระอัปนาสมาธิ ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌานก็ดี ก็ได้ชื่อว่าสมาธิจริยาละอัน ๆ

อรุပ္สมามบัติ ๔ ประการ คืออากาศาสนัญญายตนสมามบัติ และวิญญาณัญญายตนสมามบัติ และอากิญจัญญายตนสมามบัติ เหนวส์ัญญานาสัญญายตนสมามบัติ ก็จัดเป็นสมาธิจริยาละอัน ๆ รูปร่างพระฌาน ๔ อรุปร่างพระฌาน ๔ เข้ากันเป็นสมาธิจริยา ๓ ประการ แต่ฝ่ายพระอัปนาสมาธิ

อันว่าองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา อันเป็นไปในบุรพภาคคืออุปจาร มีอวัชชนะต่าง ๆ เพื่อจะได้ซึ่งพระอัปนา คือปฐมฌาน อันประกอบด้วยองค์คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตาก็ดี เป็นไปในอุปจาร เพื่อจะได้ซึ่งพระอัปนา คือทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน และอรุပ္สมามบัติทั้ง ๔ ก็ดี ก็จัดเป็นสมาธิจริยาอันเดียว โดยสำคัญว่าเป็นอุปจารสมาธิ ก็ครบจำนวนถ้วน ๘ กับทั้งพระอัปนาสมาธิ ๘ ประการนั้น

และพระสมาธิจริยา ๘ ประการตั้งพรรณนามานี้ ก็จัดเป็นอุปการุปนิสสัยคุณสัมปทา ประกอบในนิโรธสมามบัติฌาน

บุคคลที่มีสัทธาที่อินทรีย์อยู่ข้างอ่อน เจริญซึ่งปฐมมรรคด้วยสามารถแห่งพระวิปัสสนาอันมิได้กล้าแล้ว และมาสู่ภาวะเป็นพระโสดาบันบุคคลคือตั้งอยู่ในพระโสดาปัตติผล พระอริยมุคคลอย่างนี้ได้นามชื่อว่า สัตตักขัตตูปรมโสดาบัน

อธิบายว่า ถ้ายังมิได้พระอรหัตต์ในชาตินั้น จะเกี่ยวท่งถือเอา ปฏิสนธิกำเนิด ในสุกคทิภ คือกามาพจรสวรรค์ แลมนุษย์สุคติเจือกัน อีกเป็น ๗ ชาติ ก็จะทำซึ่งที่สุดแห่งสกลวิภูฏทุกข์ คือได้พระอรหัตต์ ในชาติเป็นคำรบ ๗ นั้น

บุคคลที่มีอินทรีย์เป็นปานกลาง เจริญปฐมมรรคให้บังเกิดด้วย วิปัสสนาอันเป็นมัชฌิมแล้วแลถึงซึ่งพระโศคาปัตติผล พระโศคาบันบุคคล อย่างนี้ ชื่อว่า โกล้งโกละโศคาบัน ด้วยอรธถว่า จะออกจากตระกูลแล้ว และไปสู่ตระกูลเล่า จึงได้ชื่อว่า โกล้งโกละ

คำอธิบายว่า จำเคิมแต่กระทำให้แจ้ง ซึ่งพระโศคาปัตติผลแล้ว ก็มีรู้เกิดในตระกูลอันต่ำช้าลามกเลย จะบังเกิดในมหาโคกตระกูล แลโกล้ง

โกละโศคาบันนั้น จะถือเอาปฏิสนธิในเทวโลก แลมนุษย์โลกอีก } ชาติ

ขึ้นไป ๖ ชาติ ก็จะสำเร็จพระอรหัตต์ในชาติเป็นคำรบ ๖

ถ้าบุคคลมีศัทธาอินทรีย์อันกล้าซ้นกว่านั้น เจริญปฐมมรรคปัญญา ด้วยวิปัสสนาอันกล้าแล้ว แลได้พระโศคาปัตติผล เป็นเอกพีซีโศคาบัน จะไปยังภพกำเนิด ในสุกคทิภ คือมนุษย์ก็ดีสวรรค์ก็ดี อีกชาติเดียวก็จะ ได้พระอรหัตต์ สิ้นสังขารทั้งปวง

ในคัมภีร์ปรมัตถมัญจุสา ฎีกาพระวิสุทธิมรรค มีกระทุ่ความปจจว่า ธรรมตั้งฤาเป็นนิยมให้พระโศคาบันบุคคลมีประเภทเป็น ๓ สถานฉะนี้

วิสันหาว่า พระวิปัสสนาแห่งพระอุปริมรรคตรัยเบองบนหากันิยม ให้มีประเภทเป็น ๓ ดังนั้นแท้จริง

มีว่าวิปัสสนาปัญญา อันพิจารณาสังขารธรรม เพื่อจะให้ถึงซึ่ง
มรรคตรัยของบพมีกำลังกล้าก็นิยมให้พระโสคาบันบุคคลนั้นเป็นเอกพีซี

มีว่าวิปัสสนาปัญญา หากจะอ่อนลงกว่านั้นก็นิยมให้เป็นโคล้งโคละ
ถ้าอ่อนนักลงกว่านั้นก็นิยมให้เป็นสตั๊กซัตตุปรมะ

บุคคลผู้เจริญมรรคปัญญาเป็นคำรบ ๒ ได้สำเร็จโลกุตตรผลเป็น
อริยบุคคลชื่อว่าสกทาคามี

อธิบายว่า ถ้ายังมีใจอรหัตต์ในชาตินี้ จะจตุจากอดีตภพแล้ว
แลบังเกิดในเทวโลก จตุจากเทวโลก แล้วจะกลับมาเอาปฏิสนธิในมนุษย์
สุคติอีกคราวหนึ่ง จึงจะสำเร็จแก่พระอรหัตต์สิ้นวิภวุกข์

ข้อความที่ซึ่งว่าจะกลับมาถือเอาปฏิสนธิ ในมนุษย์สุคติอีกคราวหนึ่ง
นั้น เป็นนิยมให้เว้นเสียซึ่งพระสกทาคามีบุคคล ๔ จำพวก แล้วเฉพาะถือ
เอาแต่จำพวกเดียว

แท้จริงพระสกทาคามีบุคคลบางพระองค์ ได้พระสกทาคามีผลใน
มนุษย์โลกนี้แล้วก็ได้พระอรหัตต์บั้นขันธปรินิพพานในมนุษย์โลก นี้บาง
พระองค์ได้พระสกทาคามีผลในมนุษย์โลกนี้แล้ว จตุขึ้นไปบังเกิดในเทวโลก
จึงได้พระอรหัตต์บางพระองค์ได้พระสกทาคามีผล ในเทวโลกแล้ว ก็ได้
พระอรหัตต์ ปรินิพพานในโลกนี้ บางพระองค์ก็ได้พระสกทาคามีผลใน
เทวโลกแล้ว จตุลงมาเอาปฏิสนธิในมนุษย์นี้ จึงได้พระอรหัตต์

แลพระอริยบุคคล ๔ จำพวกที่กล่าวมานี้ ก็ได้ नामบัญญัติชื่อว่า
พระสกทาคามีบุคคล แต่ทว่าพระอาจารย์มิได้ประสงค์เอา ด้วยบพว่า
“สกเทว” ที่แปลว่าจะกลับมาเอาปฏิสนธิในมนุษย์นี้คราวหนึ่งนั้นประสงค์
เอาแต่พระสกทาคามีบุคคลที่ได้พระสกทาคามีผลในมนุษย์นี้แล้ว แลจตุไป

พระวิสุทฺธิมรรค เล่ม ๓

บังเกิดในเทวโลกอยู่ครบเท่ากำหนดอายุแล้ว จุตจากเทวโลกกลับมา
ปฏิสนธิในมนุษย์นคราวันหนึ่ง จึงได้พระอรหัตต์ จัดเป็นสกทาคามีบุคคล
เป็นคำรบ ๖ พระอาจารย์ถือเอาด้วยบทคือ “สกิทเว” ในที่

บุคคลผู้จำเริญมรรคปัญญาเป็นคำรบ ๓ แล้วได้สำเร็จแก่โลกุตตรผล
นั้น ได้นามชื่อว่า อนาคามีบุคคล

อธิบายว่า ถ้ายังมิได้พระอรหัตต์ในชาตินี้ จะได้บังเกิดใน
พรหมโลก แล้วจะมีได้กลับมาเอาปฏิสนธิในกามโลกนี้เลย จึงได้ชื่อว่า
อนาคามี

แลพระอนาคามีบุคคล ที่มีปกติมละเสียซึ่งกามโลกนี้แล้ว แลตัด
กิเลสเป็นสมุจเฉตปทาน ได้กิเลสปรินิพพานในสุทธาวาสพรหมโลกนี้มี
ประเภท ๕ จำพวก คืออันตราปรินิพายีจำพวก ๑ คือ อุพหัจจปรินิพายี
จำพวก ๑ คือสสังขารปรินิพายีจำพวก ๑ คืออสังขารปรินิพายีจำพวก ๑
คืออุทฺธงฺโสโตกนิฏฐคามิจำพวก ๑ เข้ากันเป็น ๕ จำพวก โดยอินทริย์
เวมัตต์ คือสภาวะกล้าแลอ่อนแห่งสัทธาอินทริย์ อันยังปัญญาวิมุตติให้
เกือบแก่

อธิบายว่า พระอนาคามีจำพวกใด บังเกิดในสุทธาวาสภพอันใด
อันหนึ่งแล้ว ยังมีถึงท่ามกลางอายุ ก็ได้สำเร็จแก่กิเลสปรินิพพาน คือได้
พระอรหัตต์ พระอนาคามีจำพวกนี้แลได้นามชื่อว่า อันตราปรินิพายี
เป็นปฐม

พระอนาคามีบุคคลจำพวกใด บังเกิดในสุทธาวาสอันใดอันหนึ่ง
แล้ว ต่อล่วงถึงท่ามกลางอายุจึงได้พระอรหัตต์ พระอนาคามีบุคคลจำพวก
นี้ ชื่ออุพหัจจปรินิพายี เป็นคำรบ ๒

พระอนาคามีบุคคลจำพวกโต เมื่อยังพระอรหัตตมรรคให้บังเกิด
ได้โดยง่ายโดยสบายมิได้ลำบาก พระอนาคามีบุคคลจำพวกนี้ ชื่อว่า
สังขารปรินิพพายเป็นคัมภีร ๓

พระอนาคามีบุคคลจำพวกโต เมื่อยังพระอรหัตตมรรคให้บังเกิด
ก็ให้บังเกิดด้วยยาก พระอนาคามีบุคคลนั้น ชื่อว่าสังขารปรินิพพายเป็น
คัมภีร ๔

พระอนาคามีบุคคลจำพวกโต บังเกิดในสุทธาวาสเบื้องต่ำ ๆ แล้ว
มิได้พระอรหัตต์ในสุทธาวาสเบื้องต่ำ ๆ นั้น จุตินสุทธาวาสเบื้องต่ำที่เกิด
แล้ว ก็ขึ้นไปบังเกิดในสุทธาวาสเบื้องบน ๆ トラบเท่าถึงชั้นนอกนิฏฐแล้ว
จึงได้พระอรหัตต์ในอกนิฏฐภพนั้น พระอนาคามีบุคคลจำพวกนี้ชื่อว่า
อุทรังโสโตอกนิฏฐคามีเป็นคัมภีร ๕

ในคัมภีรฎีกาจัดเป็นประเภทให้วิเศษเฉพาะอีกแล้วว่า นักปราชญ์
พึงรู้จักทุกะ ชื่ออุทรังโสโตอกนิฏฐคามีทุกะ เพื่อจะได้รู้ซึ่งประเภทแห่ง
พระอนาคามีบุคคลทั้งหลายดังนี้

พระอนาคามีบุคคลจำพวกโต ชำระสุทธาวาสเทวโลกทั้งหลาย ๕
จำเต็มแต่ชั้นอวิหาแล้วก็ไปบังเกิดในชั้นอกนิฏฐ จึงได้พระอรหัตต์ พระ
อนาคามีบุคคลจำพวกนี้ชื่อว่า อุทรังโสโตอกนิฏฐคามี

อธิบายว่า มีกระแสค้นหาแลกระแสน้ำภูฏะในเบื้องบน แลไปสู่
อกนิฏฐเป็นที่ ๑

พระอนาคามีบุคคลจำพวกโต ชำระสุทธาวาสเทวโลกเบื้องต่ำ ๓ ชั้น
เสร็จแล้ว ก็ขึ้นไปชั้นสุทตฺตสุทธาวาส จึงได้พระอรหัตต์พระอนาคามี
บุคคลจำพวกนี้ ได้นามบัญญัติชื่อว่า อุทรังโสโตอกนิฏฐคามี

อธิบายว่า มีกระแสน้ำไหลแลกระแสน้ำในเบื้องบน แต่ทว่าไป
บมิได้ไปถึงชั้นนอกนิฏฐ เป็นที่ ๒

พระอนาคามีบุคคลจำพวกใด จุตินอกจากมาพาหนแล้ว ก็ไป
บังเกิดในชั้นนอกนิฏฐที่เดียวกันได้พระอรหัตต์ พระอนาคามีบุคคลจำพวกนี้
ชื่อว่าอุทรังโสโตกอนิฏฐคามิ เป็นที่ ๓

พระอนาคามีบุคคลจำพวกใด เกิดในสุทธาวาสเบื้องต่ำ แต่
อวิหาตราบเท่าถึงสุทฺถสตี เกิดในชั้นใดก็ได้พระอรหัตต์ในชั้นนั้น พระ
อนาคามีบุคคลจำพวกนี้ ชื่อว่าอุทรังโสโตกอนิฏฐคามิ เป็นที่ ๔

ประเภทที่กล่าวมานี้ชื่อว่า อุทรังโสโตกอนิฏฐคตูกกะ

อนึ่งพระอนาคามีบุคคลทั้งหลาย อันเกิดในชั้นสุทธาวาสอันเป็นปฐม
คือชั้น อวิหา อันมีอายุได้พันมหากัปป์ มีประเภท ๑๐ อย่าง

คือพระอนาคามีบุคคลที่ได้พระอรหัตต์ ในลำดับที่ได้เกิดนั้นจัดเป็น
อย่าง ๑

ที่เนินไปกว่านั้น แต่ทว่ายังไม่ถึงท่ามกลางอยู่ คือที่สุด ๕๐๐
มหากัปป์ ก็ได้พระอรหัตต์นั้นจัดเป็นอย่าง ๑ ที่พอถึงท่ามกลางอายุที่สุด
๕๑๐ กัปป์ จึงได้พระอรหัตต์จัดเป็นอย่าง ๑ เป็น ๓ อย่างด้วยกัน ชื่อว่า
อันตราปรีนิพพายี

พระอนาคามีบุคคลที่ถึงท่ามกลางอายุคือที่สุด ๕๐๐ มหากัปป์ แล้ว
จึงได้พระอรหัตต์จัดเป็นอย่าง ๑ ชื่อว่าอุปหัจจปรีนิพพายี

พระอนาคามีบุคคลที่มีได้พระอรหัตต์ ในชั้นอวิหาสุทธาวาส
ทรมาณอยู่ถ้วนถึงพันมหากัปป์แล้ว จุตินั้นไปบังเกิดในสุทธาวาสเบื้องบน

คือชั้นอศัปปา จึงได้พระอรหัตต์จัดเป็นอย่าง ๑ ชื่อว่าอุทฺธงฺโกโตเป็น
 คำรบ ๕ จำพวกด้วย

แจกเป็นอสังขารปรินิพพयी ก็ได้ทั้ง ๕ อย่าง เป็นสังขาร
 ปรินิพพयी ก็ได้ทั้ง ๕ อย่าง สิริเป็นพระอนาคามีบุคคล ๑๐ อย่างแต่
 ชั้นอวิหาสุทธาวาส

ในชั้นอศัปปามีอายุได้ ๒ พันมหากัปป์ ในชั้นสุทฺถสฺมีอายุได้
 ๔ พันมหากัปป์กิติ ในชั้นสุทฺถสฺสอันมีอายุยืนได้ ๕ พันมหากัปป์กิติ ก็มี
 ประเภทแห่งพระอนาคามีบุคคลชั้นละสืบ ๆ เข้ากันเป็น ๔๐ แต่ชั้นสุทฺถาวาส
 เบื้องต่ำทั้ง ๔ นั้น

ฝ่ายชั้นนอกนิฏฐสุทฺถาวาสนั้น หาอุทฺธงฺโกโตบมิได้ คงมีแต่อันตรา
 ปรินิพพयी ๓ จำพวก อุปหัจจปรินิพพयीจำพวก ๑ เป็นคำรบ ๔

แจกเป็นอสังขารปรินิพพयी ๔ เป็นสังขารปรินิพพयी ๔ เข้าด้วย
 กันเป็นพระอนาคามีบุคคล ๘ จำพวกในชั้นนอกนิฏฐ สิริเป็น ๔๘ กับทั้ง
 ประเภทที่กล่าวในชั้นสุทฺถาวาสเบื้องต่ำทั้ง ๔ ด้วยกัน

พระโยคาพจรผู้เจริญพระอริยมรรคเป็นคำรบ ๔ คือพระอรหัตต์
 บางพระองค์เป็นสัทธาวิมุตติ คือกระทำศรัทธาเป็นใหญ่แล้วก็พ้นจากกิเลส
 บางพระองค์เป็นปัญญาวิมุตติ คือพ้นจากกิเลสด้วยปัญญาเป็นใหญ่เป็น
 ประธาน บางพระองค์เป็นอุกฺโขภาควิมุตติ

อธิบายว่า พ้นจากรูป ด้วยอรุปรสมบัติ แลพ้นจากนามกายคือ
 กองกิเลส ด้วยอรหัตต์จึงได้นามบัญญัติชื่อว่า อุกฺโขภาควิมุตติ

บางพระองค์ก็ทรงไตรวิชชา บางองค์ก็ทรงจฬปัญญา บางองค์ก็ถึง
 ประเภทแห่งจตุปฏิสัมภิกขา เป็นมหาชินาสพอนประเสริฐเป็นชินาสพบุคคล

๖ อย่างโดยสังเขป จัดโดยพิสตารตั้งแต่แรกโสคาบันบุคคลนั้นมา โสคาบันบุคคลที่จัดเป็น ๓ จำพวก คือ สัตตักขัตตปุรมะกัตี โกลังโกละกัตีเออกพีชีกัตี แต่ละพวก ๆ แจกเป็นพวกละสี่ ๆ ด้วยประเภทแห่งปฏิปทา ๔ มีทุกขาปฏิปทาทั้งชาภิญญาเป็นอาทิสิริเป็น ๑๒

พระสกทาคามีบุคคลที่พ้นจากกิเลส ด้วยสัญญาตวิโมกข์ คือเอาอนัตตาเป็นอารมณ์ ในขณะที่แห่งภูฐานคามินิวิปัสสนา ในมรรควิถีสืบต่อเข้าด้วยพระสกทาคามีมรรคก็จัดเป็น ๔ จำพวกด้วยประเภทแห่งปฏิปัติ ๔ ที่พ้นจากกิเลสด้วยอนิมิตตวิโมกข์ คือเอาทุกขังเป็นอารมณ์กัตี ก็มีประเภทละสี่ ๆ สิริเป็นสกทาคามีบุคคล ๑๒ จำพวกด้วยกัน

ฝ่ายพระอรหัตต์มีประเภท ๑๒ ด้วยสามารถแห่งวิโมกข์ ๓ แลปฏิปทา ๔ เหมือนกับพระสกทาคามี แล้วแจกเจ็ดด้วยสัทธาธรรุระกัตี ๑๒ บัญญาธรรุระกัตี ๑๒ แจกด้วยไตรวิชา แลฉัพภิญญา แลปฏิสัมภิกาทักัตี สิบละ ๑๒ สิริเป็นพระอรหัตต์ ๖๐ ทักัตี

แลพระอริยบุคคลเจ้าทั้งหลายที่พรรณนามานี้ เป็นพระโสคาบัน ๒๔ พระสกทาคามี ๑๒ พระอนาคามี ๔๘ พระอรหัตต์ ๖๐ สิริเป็นอริยบุคคลไว้ ๑๔๔ กับทั้งพระปัจเจกสัมพุทธเจ้า ๑ แลพระสัมพัชญุพุทธเจ้า ๑ จึงรวมพระอริยบุคคลทั้งสิ้นเป็น ๑๔๖ ด้วยกัน

กิริยาที่สำเร็จซึ่งสภาวะเป็นอริยะ แห่งพระอริยบุคคลทั้งหลายนี้ก็สำเร็จด้วยโลกุตตรบัญญัติภาวนา

“เตน วุตตัม” เหตุทั้งนี้ พระพุทธโฆษาจารย์เจ้าผู้รจนาคัมภีร์พระวิสุทธิมรรคจึงได้กล่าวไว้ว่า

“อาหุเนยฺยกวาทิสฺสทฺธิปี อิมิสฺสา โลกุตฺตรปญฺญกาวนายน
อานิสฺสโตติ เวทิตฺตฺวา”

แปลความว่า กิริยาที่สำเร็จคุณมีชื่อว่า อาหุเนยฺย เป็นอาทิกก็เป็น
อานิสฺสแห่งโลกุตฺตรปญฺญกาวนา เอว อเนกานิสฺสา อันว่ากิริยาอัน
เจริญซึ่งอริยปญฺญา^๕ มีผลานิสงส์เป็นปริยายจะนับประมาณมิได้ด้วย
ประการทั้ง^๕

เหตุใด เหตุทั้งนั้น นักปราชญ์ผู้ประกอบด้วยวิจรรณะปญฺญาพึง
อุทสาหะกระทำซึ่งความเส่นหารักใคร่ จงรักภักดียิ่งนักในทางพิธีที่เจริญซึ่ง
พระโลกุตฺตรปญฺญานั้นเถิด

แสดงมาด้วยปญฺญกาวนานิสงฺสนิเทศ ปริจเฉทเป็นคำรบ ๒๓ ก็จบ
ข้อความตามวาระพระบาลี ในคัมภีร์พระวิสุทฺธิมรรคบทันปลายยุคการแต่
เพียงเท่า^๕นแล

พุทธโฆสคุณปกาสกเวชยากรณ

ไวยากรณ์ประกาศคุณของพระพุทธโฆษาจารย์

ปรมวิสุทธิสัทธาพุทธวิริยปฏิมณฺฑิตินะ สี่อาจารย์รวมทุ-
ทวาทีสมุทฺยสมุทีเตน สกสมยสมยมนุตรคหาณาชฺโฆคากานสมต-
เตน ปณฺญาเวชยตฺตยสมนฺนาคเตน ตีปฎักปรียตฺตูปฺปะเกเท
สาฎกเกสตุสฺสเน อปฺปฎิหิตถาณปฺปะภาเวน มหาเวชยกรณเณ
กรณสมปฺตตฺตยนิตฺตยวินิคฺคตมธฺโรพารวจนลาถณฺณยตฺเตน ยตฺ-
ตมตฺตวาทีนา วาทิวเรน มหาถีนา ปฎินฺนปฎิสมฺภีทาปรีวาร
ณพถิถยาปฎิสมฺภีทาทีเกทคณฺณปฏิมณฺฑิตเ อตฺตริมินฺนสฺสธมฺเม
อปฺปฎิหิตพุทธินิ เถรานิ สปฺปทีปานิ เถรานิ มหาวิหารวาสินิ
ศาลงการภูสีเตน วิปฺลวิสุทธพุทธินา พุทธโฆสโตติ กรุหิ กหิต-
นาคเชยฺเชน เถเรน ปฺรณฺจทเชฎฺฐกตฺตพฺเพน กโต วิสุทฺธิมคฺโค
นาม ฯ

สัจจาธิฎฐานคาถ

ดาว ตัญจนตุ โลกสมมี	โลกนิตฺตฺรณฺณสินัน
ทสฺเสนโต กุลปฺปตฺตทานัน	นยํ สีสฺวิสฺสุทฺธิยา
ยาว พุทฺโธติ นามมฺปิ	สุทฺธจิตฺตสฺส ตาทินโน
โลกสมมี โลกเชฏฺฐสฺส	ปวตฺตตี มหฺตฺติโนติ ฯ

คำแปล

วิสุทฺธิมกุโธ นาม คัมภีร์นี้มีชื่อว่าวิสุทฺธิมรรค พุทฺธโฆโสติ
กรูหิ กหิตนามเชยฺเชน เถเรน ปฺรณฺจทเชฏฺฐกตฺตพฺเพน กโต
วันพระเถระมีนามาภิไธยที่ครุฑทั้งหลายได้ถือเอาว่า พุทฺธโฆชะ คือมีกิตติคุณ
ปัญญาอันกึกก้องดุจดังสมเด็จพระพุทธเจ้าในคราวพุทธสมัย ซึ่งมีพระชนม์
อยู่แลเรียกว่าพระพุทฺธโฆษาจารย์อันบัณฑิตพึงกล่าวว่า เปรียบประดุจเป็น
ปฺรณฺจทเชฏฺฐกะ คือโล่หอนมีอำนาจของชัตติยราชได้รจนาทกแต่งไว้ ปรมวิ
สุทฺธิสทฺธาพุทฺธิวิริยปฺฏิมนฺนาคเตน แลพระพุทฺธโฆษาจารย์นั้นประกอบ
ด้วยคุณ คือศรัทธาแลปัญญาแลความเพียรอันบริสุทฺธอย่างยิ่ง อันสมุทฺถ
แห่งคุณมีศีลแลมารยาทแลความซื่อตรงแลความอ่อนน้อมเป็นต้น ให้บังเกิด
ขึ้นพร้อมแล้ว แลสามารถจะหยั่งลงในการถือเอาลัทธิความรู้อันของตน แล
ลัทธิความรู้อันผู้อื่น ปญฺญาเวยฺยตฺติสมนฺนาคเตน ประกอบด้วยความ
ฉลาดเฉียบแหลมด้วยปัญญา มีอนุภาพแห่งญาณปัญญาอันไม่มีอันตรายขงัก
สกัดกันได้ในศาสนธรรมคำสั่งสอนของสมเด็จพระบรมศาสดา อันมีประเภท

คือพระปริยัติไตรปิฎก พร้อมทั้งอรรถกถา มหาเวทย์ยากรณน เป็นผู้
 คัมภีร์ไวยากรณ์ใหญ่ คือศัพทศาสตร์คัมภีร์สัทธาวิเศษทั้งปวง แลประกอบ
 ด้วยถ้อยคำอันกลมเกลี้ยงอันไพเราะยิ่ง ซึ่งเคลื่อนออกแล้วโดยง่าย อัน
 กรณสมบัติคือบุญเป็นที่เกิดก่อสร้างให้บังเกิดแล้ว ยุติตมุตตวาทีนา
 มีปกติกกล่าวซึ่งธรรมอันควรแลธรรมเป็นวิมุตติหลุดพ้น มีปกติกกล่าวถ้อยคำ
 อันประเสริฐ มหาภินา เป็นนักปราชญ์มหากวีแตกฉานไปในสุตะกวี
 คือรู้ศัพท์จำ อรรถกวี รู้คติอรรถข้อความ จินตะกวี รู้คติประพันธ์ตกแต่ง
 ปฏิภาณกวี รู้กล่าวเจรจาโต้ตอบแก้ไขด้วยปัญญาอันคล่องแคล่วพร้อมองค์
 ของนักปราชญ์กวีทั้งสี่ เถรานัมมหาวิหาร คือเป็นเครื่องอลงการของวงศ์
 พระเถระเจ้าทั้งหลายผู้มีปกติอยู่ในมหาวิหาร อันเป็นประทีปวงศ์ของพระ
 เถระเจ้าแลพระเถระเหล่านั้น เป็นผู้มปัญญาไม่มีอันตราย ขจัดขัดข้องได้
 ในอุตฺตริมนุสฺสรธรรมอันยิ่งของมนุษย์ คืออริยมรรคอริยผลอันประดับด้วย
 คุณอันประภคแห่งธรรม มีอภิญญาหก แลปฏิสัมภิกาเป็นต้น อันแวดล้อม
 ไปด้วยปฏิสัมภิกาญาณอันแตกฉาน

วิปุลวิสุทธิพุทธินา แลพระผู้เป็นเจ้าพระพุทฺธโฆษาจารย์นั้นเป็นผู้
 ผู้มีพุทธิ อันไพบุลย์กว้างขวางแลบริสุทธิวิเศษ

พุทธิโศติ นามบี แม่พระคุณนามว่า พระพุทฺธเจ้าดังนี้ มเหสีใน
 ของสมเด็จพระศรีสัททกมุนีบรมศาสดา ผู้แสวงซึ่งคุณใหญ่มีศีลมีคุณเป็นต้น

สุทฺธจิตฺตสุตฺต ตาทีโน โลกเชฏฺฐสุตฺต ผู้มีกมลจิตอันบริสุทธิ์ผ่องใส
 มีตาทีคุณอันมั่นคงมิได้หวั่นไหวในโลกธรรม แลเป็นบรมโลกเชฐรู้คือ

เป็นใหญ่ยิ่งวิเศษที่สุดในโลก “ยาว โลกสมัย ปวศุคติ” ยังเป็นไปในโลก
อยู่ตราบเท่าถึงกาลเพียงใด

“ทศสมุโต นยํ สิวีสุทธิยา” คัมภีร์พระวิสุทธิมรรคนี้แสดง
อยู่ซึ่งนัยแห่งสิวลีสุทธิ แก่กุลบุตรทั้งหลาย ผู้แสวงหาธรรมอันเป็นเครื่อง
รอดตนออกจากโลก “ดาว ตัญจตุ โลกสมัย” จงตั้งตำรงอยู่ในโลกจน
ตราบเท่าถึงกาลเพียงหน้เทอญ ฯ

จบ